

JOZO TOMASEVICH

**Rat i revolucija
u Jugoslaviji
1941 – 1945**

OKUPACIJA I KOLABORACIJA

EPH
LIBER

„Knjiga Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945 - okupacija i kolaboracija pokojnog prof. Jozе Tomasevicha (Tomaševi a) nesumnjivo je najbolji do sad objavljen znanstveni rad na temu osovinskih okupacijskih sustava i doma e kolaboracije za Drugoga svjetskog rata.

Najdetaljnije je tretirana povijest NDH u svim aspektima, od utjecaja i djelokruga Talijana i Nijemaca do raznih unutarnjih problema, državnog terora, vojne politike, te odnosa prema bosanskim Muslimanima, krš anskim crkvama i židovskoj zajednici. Posebno su rasvijetljena pitanja progona Zidova, osovinske gospodarske eksploatacije bivšeg jugoslavenskog prostora, te kontroverzno pitanje ratnih ljudskih gubitaka i završne faze likvidacije okupatorskih i kolaboracionisti kih struktura.

Knjiga profesora Tomasevicha rijedak je primjer krajnjih dometa znanstvene historiografije. Ova mudra, staložena, ali ujedno dramati na knjiga, ostat e zadugo bez stvarnog rivala. Zato je izuzetno važno da hrvatska itala ka publika, kao i ona susjednih zemalja, do e do prijevoda ove sjajne knjige.

Ono je povrh toga u prvom redu arhivsko djelo, u kojemu su maksimalno korištena njema ka vrela. Zato predstavlja pravi odgovor na niz dilema o kojima se još uvijek pre esto raspravlja bez utemeljenja u gradivu."

Iz recenzije prof. dr. Ive Banca

U biblioteci EPH-LIBER do sada su objavljeni sljede i publicisti ki naslovi:

Ivo Goldstein
Hrvatska 1918-2008.

K, Cvii - P. Sanfey
Jugoisto na Europa - od konflikata do suradnje

Milovan ilas
Vlast i pobuna

Rosalind Miles
Ženska povijest svijeta
TKO JE SKUHAO POSLJEDNJU VE ERU

Simon Sebag Montefiore
101 svjetski junak
VELIKI LJUDI ZA SVA VREMENA

Simon Sebag Montefiore
udovišta
ZLO I ZLO INCI U SVJETSKOJ POVIJESTI

„*Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.* Joze Tomasevicha djelo je vrhunske znanstvene historiografije. Ne postoji knjiga na bilo kojem jeziku koja tako jasno prikazuje i analizira ciljeve i politiku sila Osovine za vrijeme Drugoga svjetskog rata u okupiranoj Jugoslaviji, kao i djelovanje njihovih različitih kolaboracionista. Tomasevicheva je velika snaga u njegovoj sposobnosti da odvoji bitno od nebitnog, da u povijesne kontroverze unese red i jasnoću i da čitaocu omogući logične zaključke suočavajući ih s preciznom slikom događaja i njihovih aktera. Potreba za takvom knjigom veća je nego ikad, jer nesuvisle kontroverze o prošlim vremenima divljaju u zemljama bivše Jugoslavije. Za sve koje zanima što se zaista događalo na tom burnom području u Drugom svjetskom ratu Tomasevichevu će knjigu dočekati kao dašak svježega zraka.”

Iz recenzije prof. dr. Ive Banca za američko izdanje

ISBN 978-953-300-147-0

9 789533 001470

349,00 kn

EPH
LIBER

Izdava i
Europapress holding
Koranska 2, Zagreb
www.jutarnji.hr
Novi Liber
Juriševa 23, Zagreb
www.novi-liber.hr

Za izdava e
Ninoslav Pavi
Slavko Goldstein

Naslov izvornika War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and (Kollaboration by Jozo Tomasevich
© 2010 By the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University. Sva prava zadržana. Prevedeno i objavljeno uz dopuštenje Stanford University Press.
© 2010. za hrvatsko izdanje Novi Liber i Europapress holding

Urednik
prof. dr. Ivo Goldstein

Korektura
Ljiljana Cikota

Dizajn naslovnice
Denis Stankov

Grafi ka priprema
Kristina Štefanac

Tisak
Grafi ki zavod Hrvatske, Zagreb, travanj 2010.

CIP zapis dostupan u ra unalnom katalogu
Nacionalne i sveu ilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 734689.

ISBN 978-953-300-147-0 (EPH)
ISBN 978-953-6045-58-7 (Novi Liber)

Prijevod i objavljivanje ovoga djela potpomognuti su ljubaznoš u Allianz Cultural Foundation iz Münchena i Fund for Central & East European Book Project iz Amsterdama.

Objavljivanje ove knjige potpomoglo je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ovog izdanja ne smije se umnožavati ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

Jozo Tomasevich

Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.

OKUPACIJA I KOLABORACIJA

Preveli s engleskoga

Damir Bili i

Marija Bili

Si\je\zan Hasnaš

Ljiljana Šu ur Periši

ZAGREB 2010.

SADRŽAJ

Predgovor.....	XI
Kratice za naj eš e izvore.....	XIX
I. JUGOSLAVIJA IZME U DVA RATA.....	1
Povijesni okvir.....	3
Akt o njeđinjenju od 1. prosinca 1918. i	
Vidovđanski ustav (lipanj 1921. godine).....	11
Prvi politi ki emigranti.....	18
Politi ki doga aji od 1923. do 1934. godine.....	22
Ustaški pokret do 1941. godine.....	30
Politi ka situacija potkraj tridesetih godina.....	38
II. PODJELA JUGOSLAVIJE.....	53
Nastanak Nezavisne Države Hrvatske.....	55
* Podjela zemlje.....	67
Njema ki okupacijski sustav u Srbiji.....	71
III. NJEMA KA I ITALIJA DIJELE SLOVENIJU.....	95
Njema ka okupacija sjeverne Slovenije.....	97
Talijansko pripajarye Ljubljanske pokragine.....	107
Njema ka okupacija Ljubljanske pokrajine.....	130
Suradrya s neprijateljem protupartizanske	
snage vodi u poraz.....	134
IV. STRANE SILE ANEKTIRAJU DIJELOVE JUGOSLAVIJE.....	147
Talijanska vlast u anektiranim dijelovima Dalmacije.....	149
Talijanska i njema ka okupacija Crne Gore.....	156
Talyansko-albanska vladavina na Kosovu i u	
zapadnoj Makedoniji.....	165

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Bugarska vlast u dijelovima Makedonije i Srbije.....	172
Maarska vladavina na dijelovima jugoslavenskog teritorija.....	182
V. MARIONETSKA VLADA U SRBIJI.....	197
Utemeljenje i reorganizacija marionetske vlade.....	202
Njemačke pomoćne oružane snage u Srbiji.....	210
Bugarska vojska u Srbiji.....	218
Okupacijski režim u Banatu.....	223
Poteškoće Nedićeve vlade.....	229
Srpske političke stranke tijekom rata.....	246
VI. NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA:	
TALIJANSKO-NJEMAČKI PROTEKTORAT.....	263
Rimski ugovori između Italije i NDH (18. svibnja 1941).....	267
Odnosi između Italije i NDH.....	274
Talijanska vlast u NDH.....	279
NDH i međunarodno pravo.....	297
Njemačka vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	302
Kapitulacija Italije.....	320
VII. NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA POD NJEMAČKOM	
DOMINACIJOM.....	341
Njemačka uloga u vojnim pitanjima.....	343
Njemačka uloga u političkim pitanjima.....	353
Njemačke nedosljednosti, pritužbe vlasti NDH.....	360
Primicanje svršetka.....	365
VIII. NDH: UNUTARNJI PROBLEMI I UNUTARNJA POLITIKA.....	377
Ustaški pokret i njegov program.....	381
Ustaše kao politička skupina.....	387
Nedostatak široke podrške u narodu.....	395
HSS za vrijeme rata.....	400
Ustaški režim i Rimokatolička crkva.....	411
Ustaše sazivaju Hrvatski sabor.....	415
Hrvatski „etnički i povyeshni teritorij“.....	419
IX. NDH: VLADAVINA BEZAKONJA I TERORA.....	429
Politički i „pravni“ temelji bezakonja i terora.....	431
Ustaški argumenti protiv Srba zapadno od Drine.....	437

Sadržaj

Masovne deportacije Srba.....	442
Masovno ubijanje Srba.....	447
Druga preseljenja stanovništva.....	457
Ustaški teror protiv oružani otpor.....	460
X. ORUŽANE SNAGE NDH.....	469
Formiranje i organizacija.....	471
Slabosti domobranstva.....	478
Sukobi između domobrana i ustaša.....	487
Uklanjanje Slavka i Eugena Dide Kvaternika.....	492
Planovi HSS-a s Hrvatskim domobranstvom.....	495
Objedinjenje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice.....	507
XI. NDH: BOSANSKOHERCEGOVA I MUSLIMANI.....	523
Povijesni kontekst.....	527
Bosanskohercegova i Muslimani u NDH.....	543
XII. CRKVE ZA VRIJEME OKUPACIJE I REVOLUCIJE.....	571
Srpska pravoslavna crkva (SPC).....	574
Katolička crkva u Sloveniji.....	579
Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	584
Ubijanje svećenika diljem Jugoslavije.....	621
Zaključak.....	627
Dodatak: Je li nadbiskupov izvještaj papi iz svibnja 1943. autentičan?.....	629
XIII. UNIŠTENJE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI.....	645
Uvod.....	647
Ubijanje Židova izvan ustaške države.....	653
Ubijanje Židova u NDH.....	659
Židovi u jugoslavenskim partizanskim snagama.....	671
Zaključak.....	673
Dodatak: Uništenje jugoslavenskih Roma.....	675
XIV. EKSPLOATACIJA JUGOSLAVENSKOG GOSPODARSTVA	
OD STRANE SILA OSOVINE: 1. DIO.....	683
Jugoslavenska vanjska trgovina prije rata.....	685
Nijemci kontroliraju gospodarstvo.....	691
Ciljevi i jemačke gospodarske eksploatacije.....	697
Talijanska pljačka jugoslavenskog gospodarstva.....	729

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

XV. EKSPLOATACIJA JUGOSLAVENSKOG GOSPODARSTVA	
OD STRANE SILA OSOVINE: 2. DIO.....	743
Isplate vojskama sila Osovine.....	745
Vanjska trgovina kao sredstvo eksploatacije.....	762
Zaključak.....	773
XVI. EKONOMSKE POSLJEDICE RATA I EKSPLOATACIJE.....	781
Inflacija u Srbiji i NDH.....	783
Fiskalna politika u Srbiji i NDH.....	790
Prehrana u Srbiji i NDH.....	792
Materijalni gubici zemlje na kraju rata.....	799
XVII. NAVODNI I STVARNI GUBICI STANOVNIŠTVA.....	805
Preuveličane brojeve žrtava.....	810
Pretpostavke znanstvenog pristupa istraživanju ljudskih gubitaka.....	818
Razlozi za preuveličanje broja žrtava.....	826
Razlozi za preuveličanje ljudskih i materijalnih gubitaka.....	831
XVIII. KRAJ KOLABORACIONISTIČKIH REŽIMA U JUGOSLAVIJI.....	843
Posljednji dani oružanih snaga NDH.....	845
Propadanje i kraj legionarskih divizija.....	859
Kraj slovenskih kolaboracionističkih snaga.....	862
Sudbina jednog dijela Nedićevih i etničkih snaga.....	867
Zaključak na razmatranja o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	870
Bibliografija.....	887
Kazalo.....	925

KARTE I TABLICE

KARTE

1. Podjela Jugoslavije, 1941.....	68
2. Podjela Slovenye, 1941.....	98
3. Okupirana Srbija, 1941-1944.....	200
4. NDH, 1941-1945.....	268
5. Vjerska izmiješanost stanovništva Bosne i Hercegovine, 1931. godina....	536
6. Koncentracioni logori za Židove u Jugoslaviji, 1941-1945.....	651
7. Važne komunikacijske linije u Jugoslaviji u ratnom razdoblju.....	702
8. Zalihe ruda u Jugoslaviji za vrijeme rata.....	706

TABLICE

1. Vojni korpusi i divizije Hrvatskih oružanih snaga (konac prosinca 1944/po etak sije nja 1945).....	510
2. Ubijeni srpski pravoslavni i hrvatski rimokatoli ki biskupi i sve enici, 1941-1945.....	624
3. Židovi u Jugoslaviji: lanstvo vjerskih zajednica 1939. i 1940. godine, prema politi kim jedinicama utemeljenima u travnju 1941. godine i podjela prema povijesnim pokrajinama iz 1941. godine.....	649
4. Židovsko stanovništvo u Jugoslaviji 1941. i židovski gubici tijekom rata (1941-1945).....	674
5. Pošiljke obojenih metala transportiranih u Tre i Reich iz Srbije i jugoslavenskih podru ja koja je anektirala Bugarska (1942 - kolovoz 1944).....	711
6. Dostavljanje industrijskih proizvoda iz zemalja jugoisto ne Europe Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružai\je, za lipanj 1941. godine; za šeston\jese ne periode, od perioda srpanj - prosinac 1941. godine do perioda sije anj - lipanj 1944. godine, i za srpanj 1944. godine.....	716
7. Mjese ni troškovi okupacije koje je Srbija pla ala Njema koj, 15. travi\ja 1941 - 30. riyna 1944.....	747
8. Cijene na veliko i cijene na malo u Zagrebu, travanj 1941 - prosinac 1944/travanj 1945.....	787
9. Procijenjeni i stvarni gubici stanovništva u Jugoslaviji, 1941-1945, po republikama i nacionalnostima.....	824

PREDGOVOR

Pred vama je drugi svezak moje trosveštane studije o ratu i revoluciji u Jugoslaviji od 1941. do 1945. godine. Temelj su mu komplementarne teme okupacije i kolaboracije; pojavljuje se nakon prvog sveska, koji se bavio etnicima, te prije drugog sveska, koji je posvetiti partizanima (koji nikada nije napisan - op. ur.). Sve opisane protagoniste i događaje obilježila su tri zajednička imenika. Prvi, svi događaji odvijali su se na jugoslavenskom teritoriju tijekom Drugoga svjetskog rata. Drugo, sve sile o kojima je riječ - i strane i domaće - protivile su se Jugoslaviji kao zajednici koja državi južnoslavenskih naroda, ili su, u najmanju ruku, prihvaćale njezinu podjelu. Kao što sam naveo i u predgovoru prvome svesku, stav raznih unutarnjopolitičkih snaga prema postojanju jugoslavenske države poslužio mi je i kao temeljni povod za pisanje ove studije. I treće, ovo što opisujem u ovoj knjizi događalo se u sjeni nacističke Njemačke koja je imala prevlast u itavoj jugoistočnoj Europi, njome upravljala, šttila je i iskorištavala. Fašistička Italija bila je još jedna sastavnica na vanjskopolitičkoj pozornici do kapitulacije u rujnu 1943. godine, kad je u tako ispražnjeni prostor stupila Njemačka i preuzela sva dotadašnja talijanska područja na Balkanu i dio Italije koji još nije bio u savezničkim rukama.

Okupacija osvajanjem i kolaboracija uz nju, stoljeće ima je ista pojava u povijesti svih južnoslavenskih naroda. Razlog leži u činjenici da su svi mali u odnosu na susjede, ali i u geopolitičkom smještaju na Balkanskom poluotoku, gdje su se našli na putu širenju velikih carstava, velikih religija, te suprotstavljenih kultura i ideologija. Tako je ondje oduvijek bilo snažnih i slabih sila, pobjednika i poraženih, a suradnja u uvjetima okupacije bila je sredstvo koje je poraženoj strani davalo mogućnost da preživi, da se prilagodi, čak i da se okoristi zadanim okolnostima.

Glavni razlog za kolaboraciju s okupatorom u Jugoslaviji od 1941. do 1945. nalazi se u nacionalnom i vjerskom sastavu prve jugoslavenske države nastale 1918. godine, i u načinu vladanja tom državom u međuratnom razdoblju. Kako je višenacionalni i viševjerski karakter nove države bio jedno od njezinih najizrazitijih svojstava (sastojala se, naime, od povijesno zaokruženih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nacionalnih jedinica različitih prošlosti i suprotstavljenih vjerskih tradicija, koje nikad ranije nisu postojale unutar istog političkog sustava), najprikladnije uređenje bilo bi, u njezinu slučaju, federalističko. No, ne obazirući se na povijesnu i političku logiku, Srbi su od početka vladali kao dominantan narod. To je me u Hrvatima izazvalo nezadovoljstvo i protivljenje, me u dijelom Makedonaca, koji nisu imali status posebne nacije, probugarske sklonosti, a me u mnogim pripadnicima velikih i malih nacionalnih manjina želju za ujedinjenjem s matičnom zemljom (bila je riječ o Albancima, Nijemcima, Mađarima, Rumunjima, Slovacima i Talijanima). Nezadovoljstvo naroda i nacionalnih manjina, povijesno naslijeđe suprotstavljenih crkava i vjerskih zajednica, te nadmetanje europskih sila koje su se na Balkanu željele domoći i teritorija i utjecaja, potkopali su i ono malo postignute političke kohezije. U takvim su okolnostima suradnja s neprijateljem tijekom kratkotrajnog Travnjskog rata 1941, kao i okupacija koja je uslijedila, bile neizbježne i jednako su tako neizbježno poprimile mnogo različitih oblika i odlika dostojnih prijezira.

Izlaganje u započetim kratkim opisom vladajuće elite u Jugoslaviji 1918. godine, te unutarjopolitičkih prilika i politike u međuratnom razdoblju, što je bilo ishodište velike političke nestabilnosti i uzrok nastanka političke emigracije koja je izvana radila protiv teritorijalnog integriteta zemlje. Potom u se pozabaviti raspadom države u travnju 1941. godine, pripajanjem ili zauzimanjem pojedinih dijelova koji su završili pod vlašću susjednih zemalja, te pojavom NDH kao i njemačko-talijanskog kvaziprotektorata i njezinom politikom i praksom, kao i problemom bosanskohercegovačkih Muslimana. Nakon toga govoriti o ulozi Crkve u vrijeme okupacije, razaranju židovske zajednice u Jugoslaviji, te gospodarskoj eksploataciji koju su sile Osovine, a osobito Njemačka, provodile na području Jugoslavije. Knjigu u zaključiti raspravom o ljudskim gubicima u Jugoslaviji, te o sudbini snaga koje su surađivale s okupatorom.

Okončanjem rata ponovno su uspostavljene granice koje su države na jugoistoku Europe imale prije 1941. godine, uz nekoliko kasnijih važnih promjena u jugoslavensku korist. No, u međuvremenu je došlo do temeljne političke promjene: Sovjetski Savez postao je dominantnom supersilom u tom dijelu svijeta, osim u Grčkoj.

Ovdje se u cijelosti ne bavim dvama preostalim važnim pitanjima, iako su neraskidivo vezani za nastanak osovinskih snaga u Jugoslaviji, kao i za kolaboracionističke režime: to su ratne vojne operacije i, kao njihov prirodni dodatak, sustavno provođenje masovnog terora usmjerenog protiv civilnog stanovništva. Njima u se cjelovitije pozabaviti u svesku posvećenom partizanima. Razlog leži u činjenici da su većinu vojnih operacija u Jugoslaviji tijekom rata poduzeli partizani ili su, pak, bile usmjerene protiv njih, kao i u tome da se masovni teror u velikoj mjeri primjenjivao protiv partizana i njihovih

Predgovor

simpatizera ili su ga, s druge strane, provodili sami partizani. Ipak, kratko u opisati vojne operacije kad god se ukaže potreba da tako objasnim druge teme i pitanja. Osim toga, vrlo opširno pisat u i o primjeni masovnog terora kao elementa političkih programa kolaboracionističkih režima i skupina usmjerenog protiv domaćih neprijatelja i suparnika.

Krvavi sukobi između pripadnika različitih naroda, nacionalnih manjina i vjerskih skupina u Jugoslaviji, koji su se dogodili u doba rata, esto su vukli korijene iz antagonizama nastalih još u dalekoj prošlosti. Stoga po potrebi, radi boljeg razumijevanja ratnih događaja, pribjegavam i raspravi o pitanjima iz dalje povijesti.

U svemu valja voditi računa o činjenici da u ovom svesku govorim samo o neprikriveno kolaboracionističkim režimima u različitim dijelovima zemlje. Stoga ne govorim o srpskim etnicima generala Draže Mihailovića. Kao što sam već naveo u prvome svesku, etnici su u početku bili skupina koja je pružala otpor snagama Osovine. No, oni su shvatili da partizane vode komunisti, te da su im upravo oni glavni konkurenti za stjecanje vlasti po završetku rata, priklonili su se suradnji sa silama Osovine u borbi protiv partizana. Takva je dvostruka uloga bila jedinstvena za itavopodručje okupirane Europe.

Cilj mi je u ovoj knjizi predstaviti široku sliku razvoja i strategija okupacijskih sustava i kolaboracionističkih sila u Jugoslaviji za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U tekst sam unio mnoštvo pojedinosti, dijelom i zbog potpunosti prikaza, a dijelom i zbog svjetla kojim obasjavaju glavne događaje koje nastojim rekonstruirati i objasniti.

Teme kojima sam se bavio u svesku posve enome etnicima, kao i teme koje sam namijenio završnome svesku o partizanima, već su barem pedeset godina predmet intenzivnog proučavanja i pisanja - iako, po meni, na ne posve primjeren i nedovoljno objektivna način - i u Jugoslaviji i drugdje. Međutim, teme koje analizirani u ovome svesku uglavnom su privlačile manje pozornosti u Jugoslaviji i, uz rijetke iznimke, izrazito malo pozornosti izvan nje. Ako i ima razlike, onda su događaji o kojima je ovdje riječ čak i kontroverzniji i nabijeniji emocijama nego teme izravnije povezane s etnicima i partizanima.

Pritom osobito mislim na činjenicu da je u Jugoslaviji vrlo mali broj tekstova posve enogospodarskome doprinosu koji je zemlja dala silama Osovine, a osobito njemačkom ratnome stroju, odnosno načinu na koji su sile Osovine, za vrijeme svojih ratnih gospodarstava, iskorištavale jugoslavensku državu. O tim temama nikad nisu progovorili ni jugoslavenski politički emigranti. Stoga sam osjetio potrebu da popunim tu prazninu koliko je god to bilo moguće s obzirom na okvire ove studije.

Sva povijesna literatura o Drugom svjetskom ratu, i u Jugoslaviji i iz pera jugoslavenskih političkih emigranata, odražava izrazitu pristranost i, u vezi s Pojedinim temama, velike propuste. Izvrstan je primjer masovni teror. Do

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

po etka osamdesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji se gotovo uopće nije pisalo o partizanskom teroru, iako je mnogo toga bilo objavljeno u vezi s terorom koji su provodili Nijemci, ustaše i etnici. Slično tome, hrvatski politički emigranti - naklonjeni ustaškom pokretu - pisali su vrlo malo o ustaškom teroru, ali vrlo opširno o teroru koji su provodili partizani i etnici. Srpski su emigranti, pak, pisali isključivo o ustaškom i partizanskom teroru. Suradnja raznoraznih domaćih skupina s okupacijskim silama još je jedno osjetljivo pitanje koje je iznjedrilo izrazito pristrane tekstove. I dok je pisanje s ciljem zadovoljavanja vlastitih interesa kod raznih stranaka i skupina razumljivo, takvi tekstovi nimalo ne pomažu utvrđivanju povijesne istine, nego je samo iskrivljuju radi nekih drugih, prikrivenih ciljeva.

Kao glavni izvori informacija poslužili su mi zarobljavanjem stečeni njemački i talijanski ratni dokumenti dostupni na mikrofilmovima, objavljene zbirke jugoslavenskih, njemačkih i talijanskih dokumenata, te neobjavljeni jugoslavenski, britanski, američki i njemački ratni dokumenti dostupni u raznim zbirkama i arhivima u Jugoslaviji, Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama i Njemačkoj. Zahvalan sam na pomoći s fotokopiranim i na mikrofilmove presnimljenim dokumentima do kojih sam došao zahvaljujući sljedećim ustanovama: United States National Archive u Washingtonu, Hoover Institution Archives pri kalifornijskom sveučilištu Stanford, londonski Public Records Office, Bundesarchiv-Militärsarchiv u Freiburg u Breisgauu, i Bundesarchiv u Koblenzu, u Njemačkoj, te arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu (danas Hrvatski institut za povijest; arhiv je u međuvremenu preseljen u Hrvatski državni arhiv u Zagrebu - op. ur.) i Institutu za historiju radničkog pokreta Slovenije u Ljubljani. Sva moja nastojanja da dođem do dodatne dokumentacije u Vatikanu i unutar redova hijerarhije Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji, izvan okvira onoga što su te institucije već objavile i iz pera autora koji su s njima povezani osobitim vezama, nisu urodila plodom.

Proučavatelji njemačke strane prije o Drugom svjetskom ratu itekako su svjesni velikih praznina u njemačkoj ratnoj dokumentaciji, osobito me u dokumentima koji se odnose na posljednjih šest do osam mjeseci sukoba. Njemačke su vojne vlasti izdale naredbe za uništenje velikog broja povjerljivih dokumenata i dosjea još u rujnu 1944, zbog čega je vrlo teško naići na važne njemačke dokumente nastale nakon 31. siječnja 1945. godine. Jedini njemački dokumenti do kojih sam uspio doći, a koji se odnose na razdoblje od siječnja do svibnja 1945. najugoistoku Europe, pohranjeni su u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu ili u Institutu za historiju radničkog pokreta Slovenije u Ljubljani. S druge strane, jugoslavenski i britanski dokumenti o djelovanju na području jugoistočne i središnje Europe u tom razdoblju i tijekom prvih nekoliko mjeseci nakon rata dostupni su u velikome broju. Dokumenti o pojedinim

Predgovor

osjetljivim problemima, a osobito jugoslavenski dokumenti o masovnim likvidacijama pripadnika kolaboracionističkih snaga koje su komunisti uhvatili potkraj rata još nisu dostupni javnosti. Dio njih je, navodno, i uništen.

Velike praznine postoje i među dokumentima NDH, osobito onima koji se odnose na ustaški pokret i ustašku vlast. Visoki dužnosnik Katoličke crkve u Zagrebu rekao mi je u srpnju 1967. godine da je tijekom dva-tri tjedna prije nego što je ustaška vlada potpisala ugovor o svibnja 1945. pobjegla iz Zagreba, i taj grad vonjao po spaljenom papiru. Ne samo uredi vladinih služba i Ustaškog pokreta, nego i Kaptol (sjedište nadbiskupije)... svi su spaljivali dokumente. Prema iskazu jednog svjedoka, velik dio dokumentacije Glavnog stožera koji je u Austriju prenijela ustaška vlada u bijegu, spaljen je kad su se ustaške snage morale predati partizanima.

Budući da se približno polovica ovog sveska bavi NDH, nastojao sam se upoznati sa svim ratnim i poratnim tekstovima o politici i vojnim eliticima te države koji su po završetku rata pobjegli na Zapad. Nažalost, tek su rijetki među potonjima smatrali da su dužni iznijeti prikaz svojih ratnih aktivnosti i na razmjerno realističan i objektivan način predstaviti dosege i temeljnu politiku te države. Tekstove tih pojedinaca, u pravilu napisane radi ostvarenja osobnih ciljeva, spomenut u gdje bude prikladno. Svi ti nekadašnji ustaški velikodostojnici i generali, kao i deseci nekadašnjih ustaških i proustaških svećenika i frankovskih intelektualaca koji su u završnim fazama rata pobjegli na Zapad, smatraju, kako se čini, da je tim bolje što se manje piše o NDH i ustaškom pokretu. No i oni su, ipak, opširno pisali o jednoj temi: o kraju ustaške države u svibnju 1945. godine, uz popratnu predaju ustaških snaga i prognanika partizanima i njihovoj kasnijoj likvidaciji.

Iako je kao glavni temelj ovog djela poslužila moja osobna zbirka izvornih materijala koje sam skupljao tijekom više od pet desetljeća, u velikoj mjeri služio sam se i zbirkama u Hoover Institution i Green Library pri sveučilištu Stanford, te zbirkama u knjižnicama sveučilišta San Francisco State i sveučilišta California u Berkeleyju. Ovim putem izražavam najiskreniju zahvalnost osobljima tih ustanova. Zahvaljujem i onim osobnim prijateljima i kolegama u ovoj zemlji i u inozemstvu koji su mi pomogli s pribavljanjem rijetke literature i dokumentacije iz svojih osobnih zbirki.

Dio informacija preuzeo sam iz razgovora i prepiske s pojedincima u Jugoslaviji, Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Argentini i Australiji. Kad god mi se pruža mogućnost, te izvore i navodim u tekstu. I onima koje spominjem i onima koji više vole ostati anonimnima, ovom prilikom izražavam iskrenu zahvalnost.

Niz mojih prijatelja pročitao je dijelove ili i taj rukopis u različitim fazama njegova nastanka, te mi iznio konstruktivne opaske i prijedloge. Riječ je o sljedećim pojedincima: profesoru Ivi Bancu sa sveučilišta Yale, pokojnom profe-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

soru Robertu F. Byrnesu sa sveu ilišta Indiana, pokojnome pukovniku Vojmiru Kljakovi u iz beogradskog Vojnoistorijskog instituta, profesoru Bariši Kreki u sa sveu ilišta California u Los Angelesu, te pokojnome dr. Anti Smithu Paveli u, pripadniku jugoslavenskog diplomatskog zbora prije 1945. godine. Njihove su preporuke u velikoj mjeri poboljšale moj rad, te se svima najiskrenije zahvaljujem. Velike koristi imao sam i od opaski Phyllis Auty, pokojnog Joze Bajurina, Dušana Bibera, Dušana Bilandži a, Ljube Bobana, F. W. Deakina, Tone Ferenca, pokojnih Ivana i Fikrete Jeli -Buti , Svetohka Lazarevi a, Ive Perišina, Stanislava Rapoteca, pokojnog Bojana Ribnikara, Vladimira Stipeti a i Ive Vu evi a i pak, za završni tekst osobno snosim punu odgovornost.

Uredni ke zahvate na tekstu uglavnom je izvodila Shirley Taylor, uz odre enu pomo moje k eri Nede Ann. Daktilografske poslove obavila je Mary H. Johnson. Svima njima izražavam iskrenu zahvalnost. Tako er zahvaljujem Stanford University Pressu i bivšem pomo niku ravnatelja te ku e, te uredniku, J. G. Bellu, koji mi je tijekom rada na itavom projektu pomagao stru nim uredni kim iskustvom.

Zahvaljujem ustanovama American Council of Learned Societies i Social Science Research Council koje su pomogle s pokrivanjem troškova u završnim fazama rada na ovome svesku.

Na op ojoj potpori i razumijevanju zahvaljujem itavoj obitelji, ali osobito supruzi Nedi.

Jozo Tomasevich

Dodatak Predgovoru

Moj otac, Jozo Tomasevich, umro je 15. listopada 1994. godine, kada je ovaj rukopis bio gotovo posve dovršen. Ja sam ga u me uvremenu unijela u ra unalo, izbrusila završne verzije posljednjih triju poglavlja, te uredila itav tekst, kako bi bio stilisti ki dosljedan i lakši za itanje. Tekst je u cijelosti njegov. Ja sam dodala najviše re enicu-dvije, žele i olakšati prijelaze izme u pojedinih dijelova.

Zahvaljujem Norrisu Popeu, ravnatelju Stanford University Pressa, koji je podupirao moja nastojanja da objavim rukopis. Zahvaljujem i pokojnom profesoru Robertu F. Byrnesu iz Indiane koji me u tome bez prestanka podržavao »i pomagao mi. I na koncu: moja je majka osigurala nov ana sredstva i radni prostor za dovršenje ovog projekta, a bez toga i njezine ljubavi i potpore, kao i predanosti itavome pothvatu, posao ne bi bilo mogu e dovršiti.

Neda A. Tomasevich
srpanj 2000.

UZ HRVATSKO IZDANJE

Odlučuju se za objavljivanje kapitalnog djela Jozе Tomasevicha u Hrvatskoj, izdavač EPH i Novi liber zamolili su za mišljenje prof. dr. Ivu Banca, profesora povijesti na američkom sveučilištu Yale, koji je bio i recenzent prvog američkog izdanja ove knjige. Prof. dr. Ivo Banac svesrdno je preporučio objavljivanje hrvatskog prijevoda i napisao:

„Knjiga Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija, 1941-1945. pokojnog prof. Jozе Tomasevicha (Tomaševića) nesumnjivo je najbolji do sad objavljen znanstveni rad na temu osovinskih okupacijskih sustava i domaće kolaboracije za Drugoga svjetskog rata. Ovo djelo od preko 900 tiskanih stranica je do te mjere impozantno, da ga je teško posebno hvaliti. Ono predstavlja golemi intelektualni i istraživački napor u kojemu je uloženo višegodišnji trud ovog izuzetnog znanstvenika, po formaciji ekonomiste, ali u prvom redu znatiželjnog i visprenog historioografa. Ono je povrh toga u prvom redu arhivsko djelo, u kojemu su maksimalno korištena njemačka izvora. Zato predstavlja pravi odgovor na niz dilema o kojima se još uvijek preraspravljaju bez utemeljenja u gradivu.

Autor raščlanjuje okupacijske sustave u svim njihovim sastojnicama, od podjele Kraljevine Jugoslavije preko uspostavljanja njemačke i talijanske dominacije nad dijelovima Slovenije, Hrvatske i Crne Gore, uvođenja posebnih okupacijskih sustava u dijelovima pod kontrolom Maarske, Bugarske i marionetske Albanije, te uspostave marionetskih režima u Srbiji i Hrvatskoj. Najdetajnije je tretirana povijest NDH u svim aspektima, od utjecaja i djelokruga Talijana i Nijemaca do raznih unutarnjih problema, državnog terorizma, vojne politike, te odnosa prema bosanskim Muslimanima, kršćanskim crkvama i židovskoj zajednici. Posebno su rasvijetljena pitanja progona Židova, osovinske gospodarske eksploatacije bivšeg jugoslavenskog prostora, te kontroverznog pitanje ratnih ljudskih gubitaka i završne faze likvidacijskih i kolaboracionističkih struktura.

Tomasevičevo djelo ostavlja vrlo malo prostora domišljanju oko ot-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vorenih pitanja kolaboracije i osovinske politike. U tom smislu ova knjiga stoji kao samostalno ostvarenje, premda je zamišljena kao drugi dio trilogije, od koje je prvi dio, o etnicima, već objavljen u ondašnjoj Jugoslaviji, vrlo brzo nakon pojave izvornog američkog izdanja (Zagreb, Liber, 1979). Treći dio, o partizanima, ostao je nedovršen u autorovoj ostavštini. Ipak, upravo radi autorova unaprijed zacrtana plana, ovdje postoji širi kontekst koji govori o posebnim razlozima zašto je okupatorski sustav nužno doživio krah. Knjiga je popraćena bogatom i referentnom bibliografijom. Gotovo da nema značajnijeg djela o ovim pitanjima koje nije ugrađeno u Tomasevičevu logičnu, jasnu i vrlo detaljnu naraciju.

Knjiga profesora Tomaseviča rijedak je primjer krajnjih dometa znanstvene historiografije. Ova mudra, staložena, ali ujedno dramatična knjiga, ostaje zadugo bez stvarnog rivala. Zato je izuzetno važno da hrvatska i italijanska publika, kao i ona susjednih zemalja, dođe do prijevoda ove sjajne knjige. Ne mogu je dovoljno preporučiti, premda ne tvrdim da podržavam svako tumačenje i svaki naglasak."

Ivo Banac

KRATICE ZA NAJ EŠ E IZVORE

Brzopisni zapisnici	Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u NDH godine 1942., Zagreb, 1942.
DGFP	Sjedinjene Ameri ke Države, Ministarstvo vanjskih poslova (State Department): Documents on German Foreign Policy, 1918-1945., Serija D, svesci 11-13. Washington, D. C., 1960-64.
Dokumenti o protunarodnom radu	Horvat, Joža i Zdenko Štambuk (ur.): Dokumenti o protunarodnom radu i zlo inima jednog dijela katoli kog klera, Zagreb, 1946.
F. O.	Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske, Foreign Office (Ministarstvo vanjskih poslova).
Greuelaten	Ministarstvo vanjskih poslova NDH: Greuelaten und Verwüstungen der Aufrührer im Unabhängigen Staate Kroatien in den ersten Lebensmonaten des kroatischen Nationalstaates, Zagreb, lipanj 1942.
Hronologija 1941-1945.	Hronologija oslobodila ke borbe naroda Jugoslavije, 1941-1945., Beograd, 1964.
Kriegslagebuch	Njema ka, Wehrmacht, Oberkommando: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), 1940-1945., 4 sveska u 7 dijelova, Frankfurt na Majni, 1961-65.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Micr., Roll, Fr.	United States, National Archives, microfilm, rola, frame (okvir).
Naprijed 1943.	Dokumenti historije Komunisti ke partije Hrvatske, 3. svezak, I. knjiga, Naprijed, 1943, drugo izdanje: Zagreb, 1951.
Narodnoosvobodilna vojna	Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, 1941-1945., Zdravko Klanjšek (ur.), II. izdanje, Ljubljana, 1977.
„Neuhausen I“	United States, National Archives, Micr. No. T-120, Roll 5796. „Bericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien über die Zeit von Mitte April bis Ende Juli 1941.“
„Neuhausen II“	United States, National Archives, Micr. No. T-75, Roll 69. „Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942.“
„Neuhausen III“	United States, National Archives, Micr. No. T-501, Roll 260, Frs. 320-417. „Die Wirtschaftslage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien“ [16. März 1944.].
Proces proti Rupniku	Proces proti vojnim zloincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu, Ljubljana, 1946.
Proleter	Proleter: organ Centralnog komiteta Komunisti ke partije Jugoslavije, 1929-1942., reprint, Beograd, 1968.
Quellen i	Ferenc, Tone (ur.): Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien, 1941-1945., Maribor, 1980.
RG	United States, National Archives, Record Group.

Kratice za naj eš e izvore

Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien	Dokumentation der Verleihung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, 5. svezak, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf, 1961.
Su enje... Stepincu	Stani , Milan (ur.): Su enje Lisaku, Stepincu, Šalicu i družini, ustaško-križarskim zlo incima i njihovim pomaga ima, Zagreb, 1946.
W.O.	Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske, War Office (Ministarstvo rata)
A VII	Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd
- fond NDH - fond neprijatelj - fond Nijemci - fond NOP - fond Nedi	- dokumenti Nezavisne Države Hrvatske - dokumenti neprijateljskih jedinica - njema ki dokumenti - dokumenti Narodnooslobodila kog pokreta - dokumenti Nedi eve vlade
ZAVNOH dokumenti 1943 [1944]	Zemaljsko antifašisti ko vije e narodnog oslobo- enja Hrvatske: Zbornik dokumenata, 1943, Za- greb, 1964, Zbornik dokumenata, 1944, Zagreb, 1970.
Zbornik DNOR	Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslo- bodila kom ratu jugoslavenskih naroda, 15 sve- zaka u dosad više od 173 knjige, Beograd, 1949- -1986.
Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941. [1942, 1943, 1944]	Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, Zagreb, 1942; 1942, 2 sveska, konsektivno obroj ani, Zagreb, 1942; 1943, Zagreb, 1943; 1944, Zagreb, 1944.

I.

J u g o s l a v i j a i z m e u

d v a r a t a

POVIJESNI OKVIR

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je 1929. ponijela naziv Jugoslavija, nastala je 1. prosinca 1918. godine. Na taj način ujedinjeni su Kraljevina Srbija, koja se nekoliko dana ranije bila udružila s Kraljevinom Makedonijom, i n'jeseć dana stara Država Slovenaca, Hrvata i Srba, iji su stanovnici dotada bili dio Austro-Ugarske Monarhije. Nova kraljevina obuhvatila je pripadnike pet naroda: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonci i Crnogorce. Makedonci i Crnogorci u novoj državi nisu imali status zasebne nacije, nego su smatrani dijelom srpskog nacionalnog korpusa. Spomenutih pet naroda živjelo je u šest povijesno definiranih i susjednih teritorijalnih jedinica: Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji (Banskoj Hrvatskoj), Dalmaciji, Crnoj Gori, BiH, te Makedoniji, ali i u dvama područjima koja u povijesnom smislu nisu imala jasno određene granice, Sloveniji i Vojvodini. Sva navedena područja i njihovi stanovnici imali su bitno različitu povijest i dotada nisu živjeli u zajedničkoj državi. Osim toga, uz iznimku Srbije i Slovenije, stanovništvo je bilo mješovito, i po nacionalnosti i po vjeroispovijesti.

Osim tih pet naroda, u novoj je državi živjelo i mnogo nacionalnih manjina. Među njima su po brojnosti najutjecajnije bili Nijemci, Mađari, Albanci i Turci. U nešto manjem broju bilo je i Talijana, Rumunja, Roma i Rusina (Rutena), kao i pripadnika još nekoliko manjina. S druge strane, gotovo pola milijuna Hrvata i Slovenaca živjelo je na teritoriju koji je nakon 1918. pripao Italiji, dok je mala slovenska manjina živjela u dijelu Koruške koji je ostao pod austrijskom vlašću. Nova je država bila i multikonfesionalna. Srbi, Crnogorci i Makedonci pripadali su pravoslavnoj vjeroispovijesti, dok su Hrvati, Slovenci, većina Nijemaca i Mađara bili katolici. Više od trećine stanovnika BiH činili su muslimani južnoslavenskog podrijetla, dok su muslimani na Kosovu bili Albanci, a muslimani u Makedoniji ih Albanci i Turci. Različite geografske cjeline novoga kraljevstva ustoj su se znatno razlikovale i po gospodarskom i obrazovnom razvoju, a za itavu se cjelinu može reći i daje u gospodarskom smislu bila vrlo složen primjer sindroma Sjever - Jug.

Novajugoslavenska država izrasla je na ruševinama dvaju višenacionalnih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Carstva, Osmanskog i Habsburškog. Nakon dugotrajnog razdoblja slabljenja, Osmansko Carstvo imalo je 1912. godine tek maleno uporište na istoku Balkana, ali je Austro-Ugarska Monarhija ostavljala dojam o velikoj snazi, odlučna u namjeri da se širi najuglavnom prema Solunu. Dva dominantna naroda u Monarhiji, Austrijanci i Mađari, i oboje su provodili politiku koja se uopće nije obazirala na legitimne interese drugih naroda, koji su u velikoj mjeri i na mnogo različitih načina bili žrtve diskriminacije na političkom, gospodarskom i kulturnom planu. Kako su se još od doba napoleonskih ratova i tim prostorima širile ideje povezane s jačanjem nacionalne svijesti i demokratizacijom, protivljenje Hrvata, Srba, Poljaka, Rumunja, Srba, Slovaka i Slovenaca zbog položaja unutar Monarhije s vremenom je, malo-pomalo, počelo potkopavati same temelje države. Do toga je došlo unatoč činjenici da su pojedine skupine unutar svih navedenih naroda, poput vladinih dužnosnika i službenika, profesionalnih vojnika, te dijela buržoazije, i dalje bili vrlo odani Monarhiji. Uvođenje ravnopravnosti u odnose među dvama dominantnim narodima Habsburške Monarhije (1867) riješen je velik dio sporova između Austrije i Mađarske, no položaj ostalih naroda u dvama dijelovima Monarhije pritom se nije bitnije poboljšao. Iako i nakon što su Mađarska i Hrvatska 1868. zaključile vlastiti sporazum, brojni problemi nisu bili riješeni.

U drugoj četvrtini 19. stoljeća, u znak prosvjeda, ali i obrane od germanizacije i, kasnije, mađarizacije, među Hrvatima se javlja i širi Ilirski pokret. U početku je to bio dio hrvatskog nacionalnog preporoda, tj. kulturne identifikacije i jačanja nacionalne svijesti među Hrvatima. Ilirski pokret kasnije je poslužio kao temelj jugoslavenstvu, iako su sljedbenici zagovarali zajedničku državu svih Južnih Slavena: Hrvata, Srba i Slovenaca koji su živjeli u granicama Austro-Ugarske, kao i Srba u Srbiji, Crnogoraca u Crnoj Gori, a prema nekim zagovornicima ekstremnih stavova, čak i Bugara. U takvoj državi, u kojoj ne bi bilo dominacije stranaca, svi Južni Slaveni uživali bi punu slobodu i ravnopravnost.

Ne samo i drugi su narodi imali druge planove za ujedinjenje južnih Slavena. Godine 1844. srpski ministar Ilija Garašanin objavio je Načertanije, prijedlog za stvaranje južnoslavenske države pod vodstvom i dominacijom Srbije.¹ Srpski etnograf i leksikograf iz 19. stoljeća, Vuk Stefanović Karadžić, podržao je takav pristup tvrdeći da su svi Hrvati koji govore štokavskim narječjem - a radilo se o većini - zapravo Srbi.

Kao reakcija na ilirstvo i kasnije jugoslavenstvo i velikosrpsstvo, ali i na nesmiljeni austrijski apsolutizam pedesetih godina 19. stoljeća, isto hrvatstvo u Hrvatskoj se pojavilo pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća. Za etnik je bio razočarani bivši ilirac Ante Starčević, teolog i filozof koji je djelovao i kao spisatelj, novinar, političar i politički ideolog. Starčevićeva ideologija imala je dvije temeljne zaslone: jedna je određivala naziv i geografske razmjere hrvat-

Jugoslavija između dva rata.

skog naroda, a druga politički sadržaj kojem je težio. Prije svega, kad je bila riječ o njegovu narodu, odbacio je sve ostale nazive i odrednice, poput „Iliraca“ i „Jugoslavena“, ustrajao na nazivu „Hrvati“. Ne obazirući se ni na povijesne, ni na političke činjenice, tvrdio je i da postoje tek dva južnoslavenska naroda, Bugari i Hrvati. Po njemu je Hrvatska obuhvaćala područje od Alpa na sjeveru, do Makedonije i Bugarske na jugu. Slovence je nazivao Alpskim Hrvatima, a Srbe jednostavno proglasio Hrvatima. Stoga su početkom 20. stoljeća pojedini autori, među njima i srpski književni kritičar Jovan Skerlić, tvrdili da je pod krinkom hrvatstva Starčević zapravo zagovarao ideologiju jugoslavenstva. Starčević je zatim tvrdio da je Hrvatska samo u personalnoj uniji s Austrijom, a budući da taj savez ne pogoduje hrvatskim nacionalnim interesima, Hrvatska treba postati slobodnom i neovisnom. Stoga se žestoko protivio i Austriji i Habsburgovcima, ali i Mađarima, iako nikada nije zagovarao primjenu sile protiv postojećeg poretka. Pozive na stjecanje neovisnosti temeljio je na hrvatskom državnom pravu, o kojem, primjerice, svjedočile su činjenice poput izbora austrijskog nadvojvode Ferdinanda za hrvatskog kralja 1527. godine. Hrvatsko je državotvorno pravo samo jedno i pripada hrvatskom narodu. Ta je ideja prerasla u središnju točku njegove cjelokupne ideologije, kao i političke stranke koju je utemeljio, Hrvatske stranke prava. Štoviše, taje ideja i nakon Starčevića postala središnjim elementom svih hrvatskih nacionalnih ideologija.

U polemikama koje je vodio pedesetih godina 19. stoljeća, Starčević je skovao i dvosmislen pojam „Slavosrba“, od latinskih riječi „sclavus“ i „servus“ - kojim je označio pojedince pripravne da na štetu vlastitog naroda služe stranim vladarima. Njime je „počastio“ i neke poznate Hrvate, poput Ljudevita Gaja, a kasnije i biskupa Strossmayera i bana Ivana Mažuranića, kao i neke Srbe. Njegovi gorljivi protusrpski nastrojeni sljedbenici kasnije su značije izraza proširili i na čitav srpski narod, iako su prema Starčeviću, Srbi zapravo bili Hrvati.²

Unato mnogobrojnim pretjerivanjima, nedosljednostima i teškim činjeničnim pogreškama, Starčević je bio daleko najvažniji politički mislilac i ideolog u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, te je više od ikoga pridonio podizanju nacionalne svijesti u suvremenoj hrvatskoj državi. I dan-danas snažno utječe na hrvatske nacionaliste.

Potkraj Starčevićeva života (1896) došlo je do raskola u Stranci prava. Njezin glavni izdanak, čista stranka prava, nastao je tek nakon 1911. bio Josip Frank, Židov rođen i kršten u Hrvatskoj, koji je, međutim, do kraja života bolje govorio njemački negoli hrvatski, posve je odbacio Starčevićeve protuaustrijske i protumađarske stavove, te se pretvorio u produženu ruku austrijske i povremeno mađarske protuhrvatske politike. Austrijanci i Mađari u Hrvatskoj su se držali politike „podijeli pa vladaj“, nastojeći međutim sobom podijeliti Hr-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vate, a osobito Hrvate i hrvatske Srbe, u emu im je pomagao Frank. Njegova je stranka s vremenom postala ekstremno protusrpskom i protiyugoslavenskom.³ Na hrvatskoj su se politici koji su bili Frankovi sljedbenici, frankovci, žestoko protivili svakoj suradnji sa Srbima, pa tako i svakoj zajednici u državi Južnih Slavena. Njihov naziv i ideologija održali su se do Drugoga svjetskog rata, kad su ih malo-pomalo zamijenili ustaše, njihovi istinski nasljednici u smislu protusrpske i protvyugoslavenske ideologije.

No unatoč postojanju izričito srpske i izričito hrvatske nacionalističke ideologije, ideja o široj, istinski ravnopravnoj jugoslavenskoj državi uspjela se održati, pa i dodatno širiti. Nju su podržale razne političke organizacije u južnoslavenskim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije, osobito na početku 20. stoljeća. I u Srbiji su razne političke stranke i skupine, kao i tegna društva kojima su dominirali oficiri, zagovarale i djelovale s ciljem stvaranja zajedničke jugoslavenske države, premda svesrpskog karaktera. U BiH u tome se osobito isticala organizacija Mlada Bosna, koju je tvorila uglavnom srpska, ali dijelom i hrvatska, te muslimanska omladina. Osim ostalih načina djelovanja, ta je organizacija prigrlila i terorizam. Zahvaljujući i uspjehu srpskih snaga u balkanskim ratovima 1912-1913, ugled Srbije među mnogim Hrvatima, a osobito među Srbima u Habsburškoj Monarhiji uvelike je porastao. Srbija je tako preuzela ulogu jugoslavenskog Pijemonta, odnosno najjače sile koja se zalaže za ujedinjenje svih Južnih Slavena u jedinstvenu državu.

Vlast Habsburške Monarhije bila je svjesna tih težnji na svojoj teritoriji, ali i u Srbiji. Pojedini su dužnosnici u Austriji, Mađarskoj, a osobito u Hrvatskoj, razmišljali o preuređenju Monarhije, zahvaljujući i kojoj bi južnoslavenska područja činila tri entiteta, ravnopravan Austriji i Mađarskoj. No države, a osobito dugogodišnja carstva, ne ulaze u duboke organizacijske promjene, osim kad ih na to natjera kakva velika kriza. Tako je Monarhija nastavila funkcionirati kao i dotada, ne obazirući se na opravdane težnje nezadovoljnih naroda. S druge strane, projugoslavenski orijentirane nacionalističke snage u južnoslavenskim područjima Austro-Ugarske Monarhije i velikosrpske nacionalističke snage u Srbiji, ustrajno su jačale.

Želeći i što uvjerljivije promovirati južnoslavensko jedinstvo, pripadnici Mlade Bosne, uz pomoć tajnih društava koja su činili oficiri iz Srbije, u Sarajevu su 28. lipnja 1914. izvršili atentat na austrougarskog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda. Austro-Ugarskoj se, zahvaljujući i izvršenom atentatu, pružila prilika koju je dugo očekivala. Budući da Srbija nije bezuvjetno prihvatila ponižavajući ultimatum, Austro-Ugarska joj je objavila rat. Austrougarske vlasti smatrale su da se upuštaju tek u kratkotrajnu odmazdu, no taj je potez u sukob ubrzo uvukao i ostale europske sile, te prerastao u Prvi svjetski rat. Međutim, Srbija je od samog početka sukob promatrala u drukčijim okvirima. Srbijanska vlada, koja se više nije mogla održati u Beogradu, te se privremeno

Jugoslavija između dva rata

preselila u Niš, podnijela je 7. prosinca 1914. Narodnoj skupštini deklaraciju u kojoj je ustvrdila da „kraljevska vlada svojom najvažnijom, i u ovim sudbonosnim trenucima jedinom, zadaćom smatra osigurati uspješno okončanje tog velikog rata, koji je od trenutka kad je počeo postao i borbom za oslobođenje i ujedinjenje naše podjarmljene braće Srba, Hrvata i Slovenaca“. Parlament je deklaraciju prihvatio s velikim oduševljenjem.⁴

Tijekom Prvog svjetskog rata mnogobrojni političari, te istaknuti umjetnici i znanstvenici iz redova nezadovoljnih naroda Habsburške Monarhije koji su boravili u inozemstvu organizirali su političke odbore u savezničkim zemljama. Ti su se odbori posvetili, prvo, propagandi i lobiranju protiv Austro-Ugarske, te oslobođenju svojih naroda, i, drugo, organiziranju dobrovoljačkih jedinica sastavljenih od ratnih zarobljenika iz Austro-Ugarske u Rusiji i Italiji, te od iseljenika, jedinica koje su se trebale boriti protiv Centralnih sila. Tako su, slično odborima koje su utemeljili predstavnici Čeha, Slovaka i Poljaka, i predstavnici Hrvata, Srba i Slovenaca s područja Monarhije 30. travnja 1915. osnovali Jugoslavenski odbor pod vodstvom Ante Trumbića, hrvatskog političara iz Dalmacije. Odbor je primao i financijsku i političku pomoć srbijske vlade, te je aktivno mobilizirao javno mnijenje u Velikoj Britaniji, Francuskoj, carskoj Rusiji, te Sjedinjenim Američkim Državama, zagovarajući stvaranje zajedničke južnoslavenske države po završetku rata. U inozemstvu je mobilizirao potporu mnogobrojnih emigranata iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske Monarhije. Dvadesetog srpnja 1917. Jugoslavenski odbor i srbijska vlada, u to vrijeme u izgnanstvu na grčkom otoku Krfu, objavili su Krfsku deklaraciju, izjavu o zajedničkim političkim ciljevima čija je osnovna svrha bila utemeljenje ujedinjene države pod vlašću dinastije Karađorđevića, države koja bi obuhvatila sve južnoslavenske narode osim Bugara.⁵

I dok je Srbija s velikim mukama nastojala ostvariti maksimalne ratne ciljeve postavljene u Niškoj deklaraciji iz prosinca 1914. godine, a Jugoslavenski odbor lobirao u diplomatskim krugovima sila Antante na stvaranju južnoslavenske države po okončanju rata - i jedni i drugi djelovani su pod pretpostavkom da će Austro-Ugarska doživjeti poraz, te se raspasti - političari u Hrvatskom saboru i dalje su bili posve odani Habsburškoj Monarhiji. Već i dio rata bili su uvjereni da će se Monarhija održati i iz rata izaći kao pobjednik. Takve stavove podupirala je činjenica da saveznički ciljevi, barem u prvoj fazi rata, nije bilo uništenje Austro-Ugarske kao države. U drugoj polovici 1917. dio oporbenih glasova počeo je navoditi kako će po završetku rata trebati provesti reviziju ustavnog ustroja Monarhije, postaviti je na trojne temelje, ih barem revidirati Hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868. godine. Ubrzo zatim pojavili su se i prvi pozivi Slovincima, Hrvatima i Srbima s područja Monarhije da oforme vlastitu neovisnu državu. Kad je već postalo jasnije da će do i do raspada Monarhije, takvi su pozivi postali još izraženiji, stježu i sve više pristaša.⁶

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Ta postupna evolucija u stavovima zastupnika Hrvatskog sabora bila je tijesno povezana s pogoršavanjem vojnog položaja Centralnih sila, osobito Austro-Ugarske. Već su ratovanja i pod utjecajem domaće i strane antimonarhijske propagande, a potom i revolucionarnih ideja koje su dopirale iz Rusije, austrougarski vojnici koji su pripadali južnoslavenskim nacijama pošli su masovno dezertirati i na ruskoj i na talijanskoj fronti. Tijekom posljednjih mjeseci rata zabilježeni su mnogi slučajevi masovnog dezertiranja i formiranja „zelenog kadra“, kao i brojni primjeri vojnika koji su se nakon redovnog dopusta odbili vratiti u jedinice. Zajedno sa sve izraženijim antimonarhijskim raspoloženjem i političkom aktivnošću među pripadnicima neaustrijskih i nemačkih naroda u Habsburškoj Monarhiji, te su pojave ustrajno slabjele sposobnost Monarhije za uspješno ratovanje. Na drugoj strani, savezničke su zemlje uspjele mobilizirati znatan broj ratnih zarobljenika iz Austro-Ugarske koji su pošli pomagati u borbi protiv Centralnih sila.⁷

Potkraj rata politički predstavnici raznih slavenskih naroda u sklopu Habsburške Monarhije оформili su narodna vijeća a radi artikuliranja političkih ciljeva. Skupina hrvatskih, srpskih i slovenskih političara iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske u Zagrebu je 2-3. listopada 1918. prihvatila rezoluciju kojom se pozivalo na koncentraciju političkih stranaka i skupina koje se zalagala za nacionalno jedinstvo i samoodređenje i utemeljenje neovisne, demokratske države Slovenaca, Hrvata i Srba. Već je ujesen, otkriveno i neizbježnu propast Monarhije i povode se za primjerom Češka, Slovačka i Poljaka, predstavnici južnoslavenskih političkih stranaka i skupina utemeljili su 5-6. listopada 1918. godine, u Zagrebu, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, tijelo koje se zalagalo za identične ciljeve artikulirane na skupu u Ožujku. Najveća politička skupina u Hrvatskoj i Slavoniji, Hrvatsko-srpska koalicija, koja je imala većinu u Hrvatskome saboru, pristupila je Narodnom vijeću 11. listopada i u njemu također stekla većinu. Austrougarski car Karlo objavio je 16. listopada 1918. kako će svi narodi u Monarhiji imati mogućnost ostvarenja političkih ciljeva unutar same Monarhije, koja će doživjeti reorganizaciju i postati federalnom državom. No, Narodno vijeće odbacilo je njegovu deklaraciju i u razdoblju od 17. do 19. listopada konstituiralo se kao suvereno i neovisno tijelo, a 19. listopada objavilo da „od tog trenutka, na temelju ovlasti koje su mu podarile sve nacionalne političke stranke i skupine, u svoje ruke preuzima vođenje nacionalne politike“. Narodno vijeće formuliralo je i niz temeljnih zahtjeva, među kojima je glavni bilo ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu i suverenu državu, bez obzira na sve tada postojeće državne i pokrajinske granice.

Nakon što je austrougarska vlada 28. listopada zatražila separatni mir, Hrvatski sabor prekinuo je sve veze s Austro-Ugarskom, a 29. listopada neovisnom državom proglasio Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom (koja je dotad bila

Jugoslavija između dva rata

corpus separatum u maarskoj polovici Monarhije) i Dalmacijom. Tako je nastala država „prema suvremenome na elu nacionalnosti i na temelju nacionalnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba, i ulazi u zajedni ku nacionalnu i suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba“. Zbog vojne pobjede saveznih sila i unutarnjih poteza dotada pod vladavini naroda Habsburška Monarhija se raspala, dok su Habsburgovci, koji su od 1282. vladali Austrijom, a od 1527. i Maarskom i Hrvatskom, nestali s povijesne pozornice. Hrvatski sabor odlučio je i da će „op a Ustavotvorna skupština itave ujedinjene nacije Slovenaca, Hrvata i Srba unaprijed odre enom kvalificiranom većinom, koja posve štiti od svakog oblika prevlasti, odrediti i oblik vladavine i unutarnju organizaciju države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba“. Na istome zasjedanju Sabor je zaključio i da proglaš Narodnog vijeća od 19. listopada smatra obvezujućim, te da priznaje vrhovnu vlast Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Narodno vijeće izvijestilo je 31. listopada Saveznike o utemeljenju nove države i objavilo daje pripravno ujediniti se s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, da nije u ratu sa saveznim silama, da ih smatra prijateljskim zemljama, te da očekuje njihovu pomoć kako bi osiguralo suverenitet novonastale države.⁸

Nema ni najmanje sumnje da je koncem rata želja za ujedinjenom državom svih Južnih Slavena bila vrlo raširena na južnoslavenskim područjima Habsburške Monarhije.⁹ Preostalo je još jedino pitanje hoće li političari u tim područjima i u Srbiji - Crna Gora igrala je tek beznačajnu ulogu - biti dovoljno mudri i provesti ujedinjenje na povijesno i politički logičan i inteligentan način ili će sve upropastiti širenjem i jačanjem nacionalnih aspiracija i osobnih ambicija, nedostatak obzira prema povijesnim i političkim realnostima, kratkoročno umjesto dugoročnog razmišljanja, te naivnost ili puklo političko nesnalaženje u novonastalim okolnostima.

Narodno vijeće, kao vlada Države Slovenaca, Hrvata i Srba, vodilo je tijekom studenoga 1918. duge rasprave o tome kako novu državu ujediniti s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom. I dok je većina članova Vijeća bila za ujedinjenje, velika neslaganja vladala su između onih koji su željeli ostvariti najbrže moguće ujedinjenje bez ikakvih uvjeta i onih koji su bili skloniji opreznijem pristupu s pomno definiranim jamstvima za prava pojedinih teritorija. Pripadnike prve skupine silno su se dojmili veliki vojni i diplomatski dosezi Srbije u Balkanskim ratovima 1912-1913. godine i Prvom svjetskom ratu, te su silno željeli s njima što prije ući u ujedinjenu državu. Pripadnici te skupine svoje su stavove podupirali dvama argumentima: opasnošću od talijanskih pretenzija prema slovenskom i hrvatskom teritoriju, koje su Velika Britanija, Francuska i carska Rusija obećali Italiji tajnim Londonskim sporazumom 26. travnja 1915. godine, želeći je tako potaknuti da se u rat uključi na saveznoj strani, te opasnošću od boljševičke revolucije. Najistaknutiji pripadnik skupine bio je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Svetozar Pribićević, hrvatski Srbin, vodeći član Hrvatskog sabora i Srpsko-hrvatske koalicije. Svojim djelovanjem, te utjecajem na druge, Pribićević je više od svih hrvatskih političara pridonio upravo katastrofalnom procesu kojim se Država Slovenaca, Hrvata i Srba ujedinila s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, postavši Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. godine, te na činu na koji se tom državom upravljalo do 1925. i pogoršanju odnosa Srba i Hrvata.

Glavni zagovornik drukčijeg pogleda na stvari bio je Stjepan Radić, vođa HPSS-a, koji je proširio moć i utjecaj zahvaljujući političkoj kompromisnoj hrvatskog seljaštva.¹⁰ Tijekom formativnog razdoblja nove države, Radić se nekoliko puta predomislio u vezi s tipom državne organizacije koji je htio poduzeti. Kad je Narodno vijeće u Zagrebu raspravljalo o pitanju ujedinjenja novonastale Države SHS s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, podržao je Ujedinjenje, ali na način koji će zajamčiti organizaciju ujedinjene države na istinski federalnim načelima. Kad je Narodno vijeće proglasilo ujedinjenje 24. studenoga 1918, te prihvatilo direktive namijenjene izaslanstvu koje će u Beogradu i provesti samim činom ujedinjenja, Radić je bio dovoljno velik vizionar da predvidi poteškoće do kojih će doći i ne budu li se poštivala načela federalizma, te ne prihvati li Hrvatski sabor valjano i kvalificiranom većinom ujedinjenje nove države. No nitko se nije obazirao na njegova upozorenja.¹¹ Iako su ga imenovali članom izaslanstva, odbio je poći u Beograd.

AKT O UJEDINJENJU OD 1. PROSINCA 1918.
IVIDOVDANSKI USTAV (LIPANJ 1921. GODINE)

Izaslanstvo Narodnog vijeća uputilo se u Beograd radi provedbe akta o ujedinjenju s regentom Aleksandrom, koji je predstavljao srbijansku vlast. No kako nisu bili jedinstveni, a još ponajviše zbog toga što nisu imali stvarno uporište, delegati nisu uspjeli zajamčiti da će se strogo poštivati slovo i duh deklaracije Hrvatskog sabora od 29. listopada, kao i Naputak Narodnog vijeća. Nadalje, srbijanska je vojska, na poziv Narodnog vijeća u Zagrebu i Narodnog vijeća u Sarajevu, već nadzirala već i dio teritorija nove države. Za to što se izaslanici nisu ponijeli u skladu s primljenim uputama najzaslužniji je Pribević. Kad se Ante Pavelić-zubar (1869-1938), predsjedavajući izaslanstva (kojeg ne smijemo brkati s ovjekom identična imena i prezimena koji će se kasnije naći na čelu ustaškog pokreta i NDH), obratio regentu Aleksandru, jednostavno je objavio daje Narodno vijeće Države SHS odlučilo ujediniti državu s Kraljevinom Srbijom pod vlašću dinastije Karađorđević. Pritom nije postavio nikakve uvjete, iako je prva točka Naputka Narodnog vijeća zahtijevala da tek izabrana Ustavotvorna skupština mora prihvatiti novi ustav dvotrećinskom većinom, te da Skupština mora imati pravo odrediti hoće li nova država biti monarhija ili republika. Regent Aleksandar tu je deklaraciju jednostavno prihvatio kao posve dovoljan i konačan akt ujedinjenja dviju država, te je tog dana, 1. prosinca 1918, utemeljena nova Kraljevina SHS.¹² Samo nekoliko dana ranije, 26. studenoga, crnogorska Nacionalna skupština u Podgorici je svrgnula s vlasti kralja Nikolu i proglasila ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Nažalost, ni hrvatska Deklaracija, ni Narodno vijeće u Zagrebu nisu zahtijevali da srbijanska Narodna skupština, Hrvatski sabor, te parlamenti ostalih južnoslavenskih pokrajina koje su nekada bile pod austrougarskom vlašću ratificiraju sporazum o ujedinjenju. Iako je privremena vlada podnijela akt o ujedinjenju na potvrdu srbijanskoj Narodnoj skupštini 1. prosinca 1918. godine - koja ga je potvrdila 29. prosinca¹³ - nije ga dala na potvrdu i Hrvatskome saboru, koji bi ga svakako ratificirao, iako ne jednoglasno. To je nedvojbeno bio promišljen Postupak Pribevića i srbijanske vlade, jer je Sabor, prema njihovu planu, trebao ostati bez svih ovlasti.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Nova kraljevina o ito je bila plod snage srbijanske dinastije i države s jedne, te slabosti kratkotrajne Države SHS s druge strane. Kraljevina Srbija bila je država velikog ugleda u savezni kim krugovima upravo zbog pobjeda izvojevanih u Balkanskim ratovima, kao i zbog juna kog držanja prema Austro-Ugarskoj i Bugarskoj tijekom Prvoga svjetskog rata. Srbija je tako ve imala priznate državne granice, funkcionalnu vladu koju su predvodili iskusni i snalažljivi političari, te pobjedonosnu vojsku. Za razliku od nje, teritorij i narodi Države SHS bili su sastavni dio upokojene Austro-Ugarske, neprijateljske zemlje, sve do posljednjih dana rata. Državu je priznala jedino Srbija. Nije imala funkcionalnu vojsku, a nije se mogla pohvaliti ni nacionalnim, ni vjerskim jedinstvom. Razne su pokrajine imale niz različitih posebnih interesa i sklonosti, pri čemu su pojedina područja, poput BiH i Vojvodine, bila pripravna samostalno se udružiti sa Srbijom. Državu su ugrožavali i inozemni elementi (Italija je pretendirala na vrlo vrijedna područja), dok je iznutra vrebala boljševička opasnost.¹⁴ Među političarima su postojale velike razlike: neki su bili naivni, a neki, poput Pribićevića, marionete u rukama srbijanske vlade. Uz takve razlike u snazi, ugledu i iskustvu, nije nimalo neobično što su srbijanska dinastija i dominantne srbijanske političke stranke u novoj kraljevini, barem iz kratkoročne i usko srbijanske perspektive, dobili sve što su željeli. No, s dugoročnog, jugoslavenskog stajališta, novu su državu opteretili nepremostivim slabostima koje su održavale trajnu krizu.

Nakon akta o ujedinjenju i dugotrajnih pregovora između političkih stranaka i regenta Aleksandra, imenovana je privremena vlada, a sazvan je i privremeni parlament. Vladu su činili ministri iz Srbije i iz područja koja su se dotada nalazila u Državi SHS. Privremeno narodno predstavništvo (zapravo privremenu skupštinu) činili su predstavnici izabrani prije rata u svim dijelovima zemlje, a svaka stranka njima je pridodala po nekoliko važnih ličnosti iz javnog života. Stekavši dojam da Hrvati u novoj državi imaju podređenu ulogu, Stjepan Radić i oni malobrojni izaslanici iz njegove stranke odbili su sudjelovati u radu Privremenog narodnog predstavništva, time postavljaju i obrazac ponašanja koji će se održati čak i nakon što je prvim poslijeratnim izborima HPSS postao glavnim predstavnikom hrvatskog naroda.

Prema dogovoru političara Narodnog vijeća i srbijanske vlade koji su provedli ujedinjenje, središnja je vlada preuzela odgovornost za sve glavne državne poslove, dok su pokrajinske vlade koje su postojale 1. prosinca 1918. preuzele odgovornost za one aspekte javne uprave koji nisu prenijeti u nadležnost središnje vlasti. I u tome je Svetozar Pribićević, kojeg je većina srbijanskih političara smatrala strujnjakom za problematiku južnoslavenskih naroda koji su ranije bili pod austrougarskom vlašću, odigrao katastrofalnu ulogu u konsolidiranju nove države. Kao ministar unutarnjih poslova u prvome kabinetu nove Kraljevine, Pribićević je središnjoj vladi pridodao mnoge funkcije koje

Jugoslavija izme u dva rata

su prema sporazumima trebale ostati u nadležnosti regionalnih vlasti. Njegova se politika toliko razlikovala od politike premijera Stojana Protića iz Narodne radikalne stranke (Radikalne stranke) da su stalni problemi do kojih je dolazilo izme u njih dvojice na koncu kulminirali ostavkom prvog kabineta nove države do koje je došlo u kolovozu 1919. godine.¹⁵ No ta prva izn\jena kabineta tek je postavila nove norme ponašanja. Nova je država tijekom prve tri godine postojanja doživjela osam različitih kabineta.

Radi se energično protivio takvu razvoju situacije. Sazvao je izaslanike lokalnih organizacija HPSS-a iz Hrvatske i Slavonije u veljači 1919. u Zagrebu radi odredivanja političkog pulsa seljaštva i pokazivanja novostene snage stranke. Izaslanici su zaključili da će raditi na stvaranju Neutralne seljačke republike u Hrvatskoj, te pokušati prikupljati potpise za memorandum kojim će od sudionika mirovne konferencije u Versaillesu zatražiti potporu u tom nastojanju. Prema riječima kasnijeg vođe stranke Vladka Mačekova za šest tjedana prikupili su 260.000 potpisa. Prvo ime na popisu bilo je njegovo. Vjerojatno zbog toga, jugoslavenska je vlada u ožujku 1919. zatražila Radićeva. Nije bilo konkretne optužnice, a nije izveden ni pred sud, nego su ga jednostavno držali u zatvoru. HSS je povjerio Mačeku upućivanje memoranduma i potpisa u Versailles, što je on i pokušao ostvariti uz pomoć talijanske vojne misije u Ljubljani." No, to što se pokušao poslužiti Talijanima bila je taktička pogreška, jer je Radićev slušaj poslužio kao još jedan dokaz nejedinstva i slabosti nove jugoslavenske države, jačajući tako talijansku nepopustljivost u vezi s pretenzijama prema slovenskom i hrvatskom teritoriju. Daje došao do sudionika mirovne konferencije, memorandum bi potkopao nastojanja jugoslavenskog izaslanstva koje se borilo protiv talijanskih pretenzija, te bi bio kontraproduktivan kad je riječ o stavovima američkog predsjednika Wilsona, koji se energično zauzimao za ostvarenje jugoslavenskih ciljeva.¹⁷ Na koncu se pokazalo da potpisi i nisu stigli do sudionika konferencije, ali su ukazali na veliku potporu koju je Radić uživao u Hrvatskoj. Tu potporu u istoj su mjeri potvrdili 1920. i izbori za Ustavotvornu skupštinu.

Radić je iz zatvora izašao u veljači 1920. godine. Nastavio je s političkim djelovanjem, ali je ponovno uhićen u ožujku zbog novog ispada protiv vlade, te je izveden pred sud. U kolovozu je osuđen na dvije i pol godine zatvora. Kazna nije odmah izvršena, no on je ostao zatočen. Međutim, kad su 28. studenoga 1920. održani izbori za Ustavotvornu skupštinu, izabran je za njezin član, te je tako stekao parlamentarni imunitet i istog dana pušten na slobodu.¹⁸

Glavna zadaća Privremenog narodnog predstavništva bilo je donošenje Proradnoga zakona za izbor Ustavotvorne skupštine. Potonji je donijet 1. rujna 1920. godine. Izbori su održani 28. studenoga, uz sudjelovanje svih stranaka, od kojih su mnoge bile regionalne ili zastupale posebne interese o malih skupina. Od samog početka izborne su manipulacije išle na ruku

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

srpskim političkim strankama. Prije svega, prema zakonu o izborima, broj zastupnika pojedine pokrajine određivao se na temelju popisa stanovništva iz 1910. godine. No Srbija je zbog velikih gubitaka ljudstva u kasnijem ratovanju i zbog epidemije tifusa tako došla u povoljniji položaj, jer je stekla pravo na nerazmjerno velik broj zastupnika. Kao drugo, zbog odredaba mirovnih sporazuma s Austrijom (od 10. rujna 1919. godine) i Maarskom (od 4. lipnja 1920. godine), a prema kojima su pripadnici brojne njemačke i maarske manjine u Jugoslaviji mogli birati državljanstvo tih država, te su manjine do 1922. bile bez prava glasa, što je išlo u prilog Srbima u Vojvodini. Zbog toga je u različitim povijesnim područjima bilo velikih razlika između broja registriranih glasača i broja zastupnika dodijeljenih pokrajinama, kao i broja glasova po zastupniku različitih političkih stranaka. Tako su političke stranke - prije je biračko tijelo uglavnom bilo u Srbiji - dobile nerazmjerno velik broj zastupnika: u Vojvodini je za svakog izabranog predstavnika bilo registrirano u prosjeku po 3301 glasača, u Crnoj Gori 4337, u Sloveniji 5382, a u Srbiji 5642, dok ih je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo u prosjeku 6850, u BiH 7496, a u Dalmaciji 8092. Ukupan broj glasača koji su izišli na izbore i valjano glasali u slučaju svake od sedam vodećih stranaka, podijeljen s brojem zastupnika koje je svaka od stranaka stekla u Ustavotvornoj skupštini pokazuje sljedeće favoriziranje Srbije. Tako je gotovo posve srpska Radikalna stranka dobila približno 3127 glasova po zastupniku, pretežito srpska Demokratska stranka 3472, pretežito srpska Zemljoradnička stranka 3887, svejugoslavenski KP 3426, Slovenska ljudska stranka (u koaliciji s malenom Hrvatskom pučkom strankom) 4121, HPSS 4612 i JMO 4620 glasova po zastupniku.¹⁹

U izborima za Ustavotvornu skupštinu, HPSS je dobio 52,6% ukupnih glasova na području Hrvatske i Slavonije, dok je ostalih deset stranaka dobilo ukupno 47,4% glasova. Među njima su samo tri - Demokratska stranka, Radikalna stranka i KP, osvojile i veći broj glasova i, naposljetku - mandata.²⁰ Štoviše, na tim je izborima HPSS, zahvaljujući programu, masovnoj mobilizaciji hrvatskog seljaštva, progonu vodećih stranaka, te tek uvedenom općem pravu glasa za muškarce, praktički eliminirao sve hrvatske stranke koje su na području Hrvatske i Slavonije djelovale prije 1918. godine.²¹ Od tih izbora, provedenih u studenome 1920, te na svim ostalim izborima u zemlji provedenima u međuratnom razdoblju, osim u studenome 1931, kad je lista s kandidatima mogla istaknuti samo jedna, vladina, stranka, HPSS je dobivao veliku većinu hrvatskih glasova. Zahvaljujući tome postao je autoritativnim predstavnikom hrvatskog naroda u razdoblju između dva svjetska rata.

Unatoč nazivu, Ustavotvorna je skupština imala tek ograničene ovlasti. Glavno pitanje, ustroj države - koja je pod dinastijom Karađorđevića bila monarhija - već je bilo riješeno sporazumom između srbijske vlade i Jugoslavenskog odbora, te potvrđeno aktom o ujedinjenju 1. prosinca 1918. godine.

Jugoslavija između dva rata

Iako je Kraljevina SHS bila ustavna monarhija, i dalje je ostala monarhijom u kojoj vladar u velikoj mjeri nadjačava moć parlamenta. Uvidjevši tu činjenicu, Radić i HPSS su se od suđjelovanja u parlamentarnim konzultacijama i raspravama. Kad je u lipnju 1921. prihvaćen novi centralistički Ustav, nastavili su s odlučnom borbom protiv novog političkog sustava, no bez uspjeha. Takvom su politikom stekli animozitet regenta Aleksandra (koji je 16. kolovoza 1921. postao kraljem) i dominantnih srbijanskih političkih stranaka, kao i Svetozara Pribićevića, u velikoj mjeri odgovornog za prirodu, ustroj i djelovanje nove države.²² Do temeljne promjene u Radićevoj politici došlo je tek 1925. godine.

Različit prošlost pojedinih teritorijalnih i nacionalnih jedinica u novoj jugoslavenskoj državi, kao i njezin višenacionalni i viševjerski karakter iziskivali su federativno uređenje. Takva je namjera bila jasno izražena u Krfskoj deklaraciji, u odluci Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918, te Naputku zagrebačkog Narodnog vijeća od 24. studenoga 1918. godine izaslanstvu koje se spremalo poći u Beograd radi provođenja akta o ujedinjenju. Cilj je bio onemogućiti prihvaćanje ustava koji bi jednome od konstitutivnih naroda u novoj državi, nesumnjivo Srbima, omogućio da dominira nad ostalim narodima i vlada suprotno njihovim željama. Tako je Krfska deklaracija tražila „kvalificiranu većinu“ koju će odrediti sama Ustavotvorna skupština i koja će biti nužna za prihvaćanje novog ustava, dok je Adresa Narodnog vijeća takvom „kvalificiranom većinom“ smatrala dvotrećinsku većinu.²³

No dvije vodeće srbijanske političke stranke, Demokratska i Radikalna, te regent Aleksandar, zanemarili su povijesnu logiku i protucentralističke težnje većine južnoslavenskih naroda u područjima koja su dotada bila pod Austro-ugarskom Monarhijom. Unatoč deklaracijama koje su se protivile centraliziranju, nesudjelovanju glavne hrvatske političke stranke u konzultacijama i raspravama u Ustavotvornoj skupštini, te nesudjelovanju ili suprotstavljenim glasovima još nekoliko stranaka - Slovenske ijuđske stranke (vodeće slovenske stranke), pretežno srpske Zemljoradničke stranke i Komunističke partije - dvije dominantne srbijanske političke stranke, uz pomoć glasova stranke bosanskohercegovačkih Muslimana (Jugoslavenske muslimanske organizacije - JMO-a), stranke makedonskih Turaka (Džemijeta), te jedne male slovenske seljačke stranke, potpore osigurane konkretnim gospodarskim ustupcima, izglasale su 28. lipnja 1921. godine izrazito centralistički ustav. Od ukupno 419 zastupnika u Skupštini, njih 223 glasalo je za ustav, 35 protiv, dok su ostali ih suđdržani ili uopće nisu suđjelovali u glasanju. Zastupnici koji su glasali u Prilog ustavu dobili su manje od polovice svih glasova na izborima. Tako čak glasovi manjih stranaka dobiveni posebnim ustupcima ne bi bili pomogli i pod srbijanskom dominacijom da nije bilo politične prednosti dobivene esrazmjernom u broju glasova kojima su izabrani pojedini zastupnici.²⁴

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Kao drugi najbrojniji narod u zemlji, nakon Srba, Hrvati su, s obzirom na najdužu kontinuiranu državnost, koliko god najveći dio vremena bila formalna, a ne stvarna, te uz snažan osjećaj za državno pravo i na temelju samoodređenja, smatrali da su najoštetniji centralističkim ustrojem vlade, te srpskom dominacijom u politici i državnom životu. Smatrali su da su na taj način izgubili nacionalno dostojanstvo, identitet i tradiciju. Makedonci su prošli još gore, jer su im uskraćeni i status naroda i jezik, te ih je državna vlast jednostavno smatrala Srbima iz južne Srbije. Nezadovoljni su bili i oni Crnogorci koji su željeli da se i dalje održe njihova država i dinastija. Osobito loše prošla je albanska manjina na području Kosova, gdje je zapravo činila većinu stanovništva, te u Makedoniji. Pripadnici velikih njemačkih, mađarskih i turskih zajednica također su bili nezadovoljni i sa strepnjom su gledali na budućnost. No unatoč mnogim nedostacima, nova je država, kao kulminacija pokreta za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda nastalog još u 19. stoljeću, bila izrazit napredak u odnosu na uvjete u kojima su ti narodi živjeli do okončanja Prvog svjetskog rata.

Pobjeda boljševika u Rusiji unijela je u redove srbijanske, a kasnije i jugoslavenske vlasti, velik strah. Srbija i carska Rusija održavale su bliske veze do 1917. godine, a velika sila niza je godina štitila malo balkansko kraljevstvo. Nova jugoslavenska država prihvatila je i dobro se ponijela prema tisućama bjeloruskih emigranata. Kad su se brojni bivši ratni zarobljenici iz jugoslavenskih dijelova nekadašnje Habsburške Monarhije pošli vraćati iz Rusije - a neki od njih bili su i potencijalni donositelji novih revolucionarnih ideja, poput, primjerice, Josipa Broza Tita - i kad su komunisti nakratko preuzeli vlast u Mađarskoj, strahovanja su se dodatno pojačala. Stoga su utemeljenje jugoslavenske Komunističke partije, te njezin uspjeh na lokalnim izborima provedenim u raznim pokrajinama u razdoblju od ožujka do kolovoza 1920. godine, kao i na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1920. godine, silno zabrinuli vladu.²⁵ Na prvospomenutim izborima, komunisti su osvojili većinu, ili relativnu većinu, u mnogim velikim gradovima, među kojima i Beogradu i Zagrebu, dok su na potonjima bili treći i po broju zastupnika i četvrti po broju osvojenih glasova. Nakon niza štrajkova pod vodstvom komunista, što je protumačeno kao ugrožavanje sigurnosti zemlje, vlada je 30. prosinca 1920. izdala Obznanu kojom je zabranila Komunističku partiju i sve njezine organizacije. Uslijedilo je strogo provođenje nove odluke. Jedna stranačka frakcija reagirala je pokušajem atentata na regenta Aleksandra 28. lipnja 1921. godine, te mjesec dana kasnije (21. srpnja), atentatom na Milorada Draškovića, bivšeg ministra unutarnjih poslova i autora Obznane. To je dovelo do donošenja još strožih trajnih odredaba protiv te stranke u obliku Zakona o zaštiti države donijetog 2. kolovoza 1921. godine. Dva dana kasnije parlament je poništio

Jugoslavija izme u dva rata

zastupni ka prava 58 članova Komunisti ke partije.²⁶ Nakon toga stranku su napustili brojni dotadašnji pristaše, neki su se zbog straha odlu ili na neaktivnost dok su neki ostali aktivni u podzemlju, a neki se odlu ili na odlazak u inozemstvo. Policijski doušnici infiltrirali su se u redove stranke, a policija je ubila i više aktivnih komunista.

Neprijateljstvo na in na koji su dinastija Kara or evi , vode e srbijanske političke stranke i mnogobrojni političari s područja - koja su ranije bila pod vlaš u Habsburške Monarhije - ujedinili novu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom, zatim bezobzirnost kojom je prihva en centralistički ustav od 28. lipnja 1921. godine, pa nepoštivanje hrvatskih nacionalnih prava i interesa, nepriznavanje makedonske nacije, tek ograni eno poštivanje prava njema ke i ma arske manjine (a praktički potpuno nepoštivanje albanske) i mnoge druge negativne pojave onemogućile su istinsku konsolidaciju me uratne jugoslavenske države. Ti su momenti doveli i do pojave političkog iseljavanja. Više skupina emigranata, kao i njihovih bliskih suradnika koji su ostali u zemlji, odigralo je važnu ulogu u zemlji tijekom Travanjskog rata 1941, ali i nakon toga, u vrijeme okupacije, rata i revolucije. Upravo zbog toga sada ćemo ukratko iznijeti povijest političke emigracije s područja Jugoslavije u me uratnome razdoblju. Osvrnut ćemo se i na razvoj političke situacije u zemlji, a osobito na odnos Hrvata i Srba, daleko najvažniji i najteži unutarnjopolitički problem nove države, problem koji je u Drugom svjetskom ratu prerastao u krvavi sukob.

PRVI POLITI KI EMIGRANTI

Manja skupina Hrvata - bivši asnici i dužnosnici upokojene Austro-Ugarske Monarhije, te poneki političar - odbila je koncem 1918. prihvatiti novu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, te se preselila u Austriju ili Mađarsku. Prva organizacija tih političkih emigranata bio je Hrvatski odbor, osnovan u svibnju 1919, sa sjedištem prvo u Grazu, potom u Beču, a kasnije, nakon uvrštenja režima regenta Miklósa Horthyja u Mađarskoj, u Budimpešti. Jedno vrijeme Odbor je u Mađarskoj imao i maleno paravojno krilo pod nazivom Hrvatska legija koje je kanilo u i u Hrvatsku u slučaju napada na Jugoslaviju ih izbijanja revolucije.²⁷

Iako su u početku bili jedinstveni, hrvatski politički emigranti ubrzo su se poželjeli razmimoilaziti po pitanju ideja i ciljeva. Jedna skupina, legitimisti, koju su uglavnom činili nekadašnji austrougarski asnici i dužnosnici, željela je obnoviti zajedničku državu na području Podunavlja čiji bi središnji dijelovi bili Austrija i Mađarska, po mogućnosti pod vlašću Habsburgovaca, a kojoj bi se priključila i Hrvatska. Tu su skupinu emigranata u Austriji predvodili bivši general pukovnik, barun Stjepan Sarkoti, te bivši potpukovnik Stjepan (Stevo) Duić. Sarkoti je bio posljednji vođa pokrajinske vlasti u BiH pod vlašću Habsburške Monarhije, te je zagovarao rješenje jugoslavenskog problema unutar Monarhije koje bi zadovoljilo protrijalistički nastrojene Hrvate. Smatrao je da Srbi, zbog snažnog nacionalizma i dubokog utjecaja Srpske pravoslavne crkve, ugrožavaju Hrvate, koji su katolici i orijentirani prema Zapadu. Stoga zasebna država koja obuhvaća sve Južne Slavene prijete hrvatskim interesima.²⁸

Budući da u Hrvatskoj nakon 1918. nije bilo gotovo nikakvih simpatija za Austro-Ugarsku, legitimisti - iseljenici nisu imali konkretniju potporu među stanovništvom Hrvatske. Iako je Duić tvrdio da ga je Radić ovlastio da djeluje u njegovo ime, za svoj je rad prihvaćao i novac nekadašnjeg cara Karla, koji je živio u Švicarskoj. Još jedan legitimistički nastrojeni emigrant, Emanuel (Manko) Gagliardi pružio je nakon povratka 1922, jugoslavenskim vlastima informacije o bivšim kolegama i o njima napisao pamflet.²⁹

Jugoslavija izme u dva rata

Na elu druge skupine političkih emigranata bio je Ivo Frank, jedini političar koji je uživao određeni ugled i u krugovima ranije hrvatske emigracije. Frank je 1918. u Hrvatskome saboru bio zastupnik Hrvatske stranke [državnog] prava. Bio je i sin ranijeg vođe te stranke, Josipa Franka, koji je snažno izraženi antagonizam prema Srbima i jugoslavenskoj ideji utjecao na sina i oblikovao ga tako da je postao logičnim protivnikom nove jugoslavenske države. Iako je Frank već i dio izgnanstva proveo djelujući i iz Maarske, čini se da nije polagao osobite nade u obnovu velike države u Podunavlju, te je smatrao da spas Hrvatskoj može donijeti jedino Italija. Stoga je marljivo i bez prestanka pokušavao pridobiti potporu te zemlje. Ne bi li maksimalno iskoristio popularnost Stjepana Radića i njegovih republikanskih ideja u Hrvatskoj, Frank je tvrdio i da zagovara hrvatsku republiku, te da predstavlja i HSP i HRSS (preimenovani HPSS).

Najzanimljiviji Frankov i Gagliardijev potez tijekom te rane faze egzila bilo je potpisivanje dvaju sporazuma, 5. srpnja 1920, u Veneciji, s Giovannijem Giuriatijem i Giovannijem Hostom Venturijem, predstavnicima Gabriellea D'Annunzija, u to vrijeme uzurpatorom ovlasti i samoproglasenim zapovjednikom grada Rijeke.³⁰ D'Annunzio je zaključio sporazume, ali ih je navodno potpisao u ime Italije. Prvi je bio opći sporazum izme u predstavnika hrvatskih, albanskih, crnogorskih i antijugoslavenskih političkih emigranata i D'Annunzija kao pokrovitelja i osiguravatelja oružja, streljiva i novca. Potpisnici su se obvezali da će poduzeti usklađene političke i vojne operacije protiv Kraljevine SHS radi oslobođenja naroda koje Srbi navodno ugnjetavaju, te radi „vojnog zauzimanja itavog srpskog teritorija“. Vojne operacije protiv nove kraljevine trebale su otpočeti u kolovozu 1920. godine, prvo u Crnoj Gori, potom u Albaniji i na koncu u Hrvatskoj.

Drugi sporazum trebao je stupiti na snagu nakon vojnog sloma nove kraljevine. Određivao je granice i odnose izme u Italije i nove „Hrvatske Republike“, kojoj je Italija jamčila priznanje i neutralnost. U sporazumu su se našle i odredbe o granici izme u Italije i nove „Slovenske Republike“, do koje li do njezina nastanka. U protivnom, granica će u cijelosti odgovarati onome što je dogovoreno Londonskim sporazumom. Prema tom dogovoru, Italija će pripojiti Istru, Rijeku i niz manjih otoka na sjevernom i srednjem Jadranu. Vode i dalmatinski gradovi formirat će savez, ostati autonomnima, te služiti kao slobodne luke. Dalmacija s otocima, ali bez najvažnijih gradova, postat će neovisnom i neutralnom „Dalmatinskom Republikom“ s jamstvima Italije, a nakon utemeljenja „Hrvatske Republike“ plebiscitom će odlučiti hoće li ostati autonomnom ili se pridružiti toj novoj državi. Italija će moći vojno ojačati otoke i dalmatinske posjede koje je već zauzela prema Londonskom sporazumu i koje smatra nužnima za stratešku sigurnost, dok „Hrvatska Republika“ neće moći zadržati garnizone uz granicu s Italijom na udaljenosti manjoj od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

50 kilometara. Kotorski zaljev, zaključeno je, postao je dijelom Crne Gore. U sporazumu su se na koncu našle odredbe i o međusobnoj zaštiti nacionalnih manjina u područjima obuhvaćenim novim dogovorom.³¹

Ti ekstravagantno kavalirski sporazumi između D'Annunzija i emigranata nisu imali nikakve izgleda za praktičnu provedbu. No, ipak pokazuju tipičan obrazac djelovanja političkih emigranata, nagovješuju i budući razvoj događaja. Politički emigranti, esto sve nade polažu u inozemne pokrovitelje i voljni su za stranu pomoć platiti vrlo visoku cijenu. Potezi hrvatskih nacionalista u izgnanstvu tijekom međuratnog razdoblja, kao što ćemo vidjeti, Nezavisne Države Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, više nego dobro ilustriraju upravo tu činjenicu.

Dani koje je D'Annunzio provesti na mjestu upravitelja Talijanske regencije Kvarnera (Rijeke) bili su odbrojani i prije sporazuma postignutih u srpnju 1920. godine. Vladu Francesca Nittija, koju D'Annunzio, kako je tvrdio, nije priznavao, u lipnju 1920. zamijenila je vlada Giovannija Giolittija, s grofom Carlom Sforzom na mjestu ministra vanjskih poslova. Sforza, koji je neko vrijeme bio talijanski poslanik pri srpskoj vladi, s pomirljivijih je pozicija nastupao prema novostvorenoj jugoslavenskoj državi nego ostali talijanski političari. Pregovori između dviju zemalja, koji su se do tog trenutka nalazili u slijepoj ulici, odmah su obnovljeni, te je 12. studenoga 1920. potpisan Rapalski ugovor. Italija je zadržala područje Kanala, slovensko primorje, Trst, Istru te otoke Cres, Lošinj i Unije na sjevernom Jadranu. Međutim, ugovorom je stekla tek simboličan dio Dalmacije u odnosu na oba anjina iz Londonskog sporazuma, tj. samo grad Zadar i otoke Lastovo i Palagružu, u središnjoj Dalmaciji. Rijeka je trebala postati tampon-državom između dviju zemalja. D'Annunzio i njegovi ljudi bili su prisiljeni napustiti grad potkraj 1920. godine.

Rapalski ugovor bio je vrlo nepovoljan za Jugoslaviju, jer je gotovo pola milijuna Hrvata i Slovenaca, prema ugovoru, završilo u Italiji. No, Francuska i Velika Britanija požurivale su Jugoslaviju da potpiše sporazum. Mirovni ugovori s Austrijom, Mađarskom i Bugarskom već su bili zaključeni, a unutarnjopolitička situacija bila je složena i teška. S obzirom na okolnosti, više se nije moglo postići. Zbog talijanske opstrukcije, Rijeku nije bilo moguće organizirati kao zasebnu državu, pa je, prema talijansko-jugoslavenskom sporazumu od 27. lipnja 1924. godine, postala dijelom Italije.

Objekti skupine prvih emigranata imale su veze i u Hrvatskoj, no ti su ljudi, uz jednu iznimku, bili praktički beznačajni. Iznimka je bio navodno prorepublikanski Milan Sufflay, poznati medievist i albanolog, kome su političke ideje koncentrirane na Hrvatsku, ali vrlo nestalne, donijele i određeni publicitet na domaćem planu. Sufflay je 1921. zbog špijuniranja i povezanosti s hrvatskim emigrantima osuđen na tri godine zatvora. Zbog toga je ostao bez profesure na Zagrebačkom sveučilištu, a onemogućeno mu je i iseljavanje radi preuzimanja

Jugoslavija izme u dva rata

li nog posla u Budimpešti. Nakon toga živio je od novinarstva i uglavnom tliao na samim rubovima političkih događanja u Hrvatskoj, sve dok ga u veljači 1931. u Zagrebu nije ubila policija.³²

Osim hrvatskih legitimista i navodnih republikanaca, nakon formiranja nove jugoslavenske države u emigrantskim se krugovima pojavilo još nekoliko nacionalističkih skupina. Najvažniji su bili makedonski emigranti aktivni u Bugarskoj, te u manjoj mjeri u Austriji i Italiji. Bilo je i nešto mađarskih emigranata iz Vojvodine, albanskih emigranata s Kosova i iz zapadne Makedonije aktivnih u Albaniji, te crnogorskih pristaša nekadašnje dinastije koji su djelovali u Italiji. Sve su te skupine bile nezadovoljne nekim od aspekata političke situacije u jugoslavenskoj državi, te su djelovale protiv postojećeg političkog sustava. Razloge za postojanje te raznolike političke emigracije ve smo pobrojali: centralistički ustav, srpska dominacija, okrutni progoni političkih protivnika te postojanje mnogobrojnih nacionalnih manjina koje su polagale nadu u matične zemlje. Budući da su Jugoslaviju uglavnom okruživale revizionističke države (osim Grčke i Rumunjske), nezadovoljne granicama uspostavljenim mirovnim sporazumima potpisanim nakon 1918. godine, a od kojih je svaka pretendirala na različite dijelove jugoslavenskog teritorija, emigranti su pronalazili potporu u jednoj ili više susjednih zemalja.

I na koncu, jugoslavenska komunistička emigracija pojavila se kao posljedica zabrane Komunističke partije i primjene iznimno represivnih mjera protiv ryezinskih pristaša. Većina komunističkih emigranata otišla je u Sovjetski Savez (gdje su stotine i stotine izgubili živote u staljinističkim čistkama), no neki su djelovali iz Praga i Beča, te, u pojedinim razdobljima, iz Pariza.

Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća političke prilike u Jugoslaviji bile su sve gore, što je obeshrabrivalo legitimiste i republikance u emigraciji. Zanimljivo je primijetiti da je i sam Radić od srpnja 1923. do kolovoza 1924. boravio u inozemstvu, u traženju potpore za hrvatske ciljeve, no bez uspjeha. Nekoliko mjeseci nakon što se vratio kući, okolnosti su ga nagnale na sklapanje primirja s Beogradom. Osim što je upućivala memorandume stranim vladama i ponešto radila na propagandi, izvorna hrvatska politička emigracija postala je vrlo pasivna. U Jugoslaviji je sredinom 1928. i početkom 1929. došlo do pojava koje su izazvale novi val političke emigracije. Dvije najvažnije nove emigrantske skupine bili su hrvatski nacionalisti - ustaše, koji su se po karakteru i brojnosti posve razlikovali od ranijih pripadnika hrvatske političke emigracije - komunisti. Budući da ćemo se potonjima temeljitije baviti u trećem svesku ove knjige, ovdje ćemo se koncentrirati isključivo na ustaše. No da bismo objasnili nastanak i prirodu tih novih emigranata, prvo moramo ukratko opisati razvoj unutarnjopolitičkih događaja dvadesetih i početkom tridesetih godina, a osobito ključan odnos države pod srpskom dominacijom i Hrvata.

POLITI KI DOGA AJI OD 1923. DO 1934. GODINE

Nakon što je vlada koncem 1920. i ponovno u kolovozu 1921. zabranila KP, aktivnosti Stjepana Radića i HRSS-a postale su najtežim unutarnjopolitičkim problemom nove države. Na izborima održanima 18. ožujka 1923. godine taje stranka poluizlajošve i uspjeh nego na izborima za Ustavotvornu skupštinu, privukavši 473.773 glasova, u odnosu na 250.590 glasova 1920. godine. Ohrabren takvim rezultatima, Radić je pojačao napade na postojeći politički sustav. Početkom ljeta 1923. pojavile su se glasine da bi ga vlasti ponovno mogle uhititi. Da bi to izbjegao, 21. srpnja pobjegao je u Maarsku, a zatim otišao u Beograd, pa Pariz i na koncu London, zalažući se za ostvarenje hrvatskih ciljeva. No, kako nigdje nije naišao ni na razumijevanje ni na potporu, vratio se u Beograd.

Nakon više poziva koje mu je uputio sovjetski komesar za vanjske poslove Georgij V. Čičerin, Radić je oputovao u Moskvu početkom lipnja 1924. Ondje se sastao s Čičerinom i još nekolicinom sovjetskih dužnosnika, a, što je bilo najvažnije, 1. srpnja 1924, s HRSS-om pristupio je Seljačkoj internacionali koju su predvodili komunisti. Komunistička internacionala (Komintern), koja je djelovala kroz Seljačku internacionalu, nesumnjivo je pomogla Radiću i njegovoj stranci željeti i veći utjecaj na seljačku masu u Hrvatskoj i ostalim dijelovima Jugoslavije. Bez suradnje seljaka, komunisti nisu imali izgleda za pobjedu na Balkanu. Osim toga, komunisti su vjerojatno tražili način na koji bi Jugoslaviju podijelili na niz nacionalnih boljševičkih republika, što je u srpnju 1924. i postalo ciljem Kominterne.³³ S druge strane, Radić je, kako se čini, smatrao da je povezanošću sa SSSR-om i Seljačkom internacionalom ojačati položaj u odnosu na Beograd. Parlamentarni zastupnici HRSS-a potvrdili su, 3. kolovoza 1924, Radićevu odluku o pristupanju stranke Seljačkoj internacionali, a ubrzo zatim Radić se vratio kući.³⁴

Međutim, s obzirom na negativan stav vlasti i javnosti u Jugoslaviji i zapadnoj Europi prema boljševičkoj Rusiji, Radić i stranka ubrzo su uvidjeli da je odlazak u Moskvu bio pogreška. Iako je HRSS pristupio Seljačkoj internacionali, Radić je ipak bio dovoljno oprezan, te je inzistirao na tome da stranka zadrži vlastiti program. Osim toga, stranka nije uputila predstavnike u Seljačku

Jugoslavija između dva rata

internacionalu. No, štetu više nije bilo moguće popraviti. Koraci koje je Radić oduzeo u Moskvi stranku su stajali simpatija na zapadu, a jugoslavenskoj su vlasti pružili priliku da protiv njega i stranke primijeni antikomunističke zakone. Vlada je i službeno raspustila stranku 1. siječnja 1925, navodno zbog članstva u Komunističkoj internacionali, zabranila joj održavanje skupova i izdavanje publikacija, zaplijenila arhivu, te optužila i zatvorila Radića i još petoricu stranačkih vođa.³⁵

Međutim, vlada nije zabranila sve stranačke aktivnosti. Stranka je sudjelovala na parlamentarnim izborima 8. veljače 1925. i ponovno ostvarila velik uspjeh, dobivši 545.466 glasova i 67 od 315 zastupničkih mjesta u Narodnoj skupštini.³⁶ Vlada je raspravljala o mogućnosti poništenja izbora zastupnika te stranke, na temelju antikomunističkih zakona, no ipak se nije odlučila na taj korak. U međuvremenu, uvidjevši da su njegova nastojanja u inozemstvu bila posve bezuspješna i da beogradska vlada ima punu potporu Britanije i Francuske, Radić se odlučio za zaokret od 180 stupnjeva. Zahvaljujući velikome bloku zastupnika u novome sazivu Narodne skupštine, njegova je stranka postala važnim potencijalnim partnerom za neku od dviju dominantnih srpskih političkih stranaka, tj. za radikale ili demokrate. Sporazum s Radićem radikalima bi donio većinu u Narodnoj skupštini, a demokratima snažnu bazu za većinu u kojoj bi se našli i slovenski klerikalci i JMO. Radić je zapravo još u travnju 1923. postigao preliminarni dogovor s predstavnicima Radikalne stranke. No, održavao je kontakte i s ostalim strankama, kao i s nekolicinom srbijanskih političara koji su uživali kraljevo povjerenje.³⁷ Na koncu, 25. ožujka, za boravka u zatvoru, Radić je preko svojih predstavnika sklopio formalni sporazum o suradnji s vođama parlamentarne oporbe, Ljubomirom Davidovićem iz Demokratske stranke, Antonom Korošecom iz Slovenske ljudske stranke, te Mehmedom Spahom iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, u cilju koordiniranog djelovanja protiv vlade, nad kojom su nadzor imale Pašićeva Radikalna stranka i Pribićevićeva Samostalna demokratska stranka. Dva dana kasnije, 27. ožujka 1925, Radićev nekadašnji kolega Pavle Radić, potpredsjednik HRSS-a, u Narodnoj skupštini pročitao je deklaraciju kojom je ta stranka priznala dinastiju Karađorđevića i ustav iz lipnja 1921, te odbacila republikansku načela (pa čak i riječ „republikanska“ iz vlastitog naziva) i izrazila spremnost da sudjeluje u parlamentarnome životu, ali i najavila nakanu da djeluje s ciljem provođenja ustavnih reformi.³⁸ Iako je naložio donošenje te deklaracije, Radić je istovremeno istraživao i mogućnost stvaranja koalicijske vlade s Radikalnom strankom. Zbog toga su četiri mjeseca kasnije, 18. srpnja 1925, radikali po kratkom postupku kao koalicijske partnere odbacili Pribićevića i Samostalnu demokratsku stranku, te ušli u koalicijsku vladu s HSS-om. Radićegovi kolege pušteni su iz zatvora, a 17. studenoga iste godine Radić je ušao u kabinet kao ministar školstva. No, bila je to vrlo slabašna koalicija. Prema

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

rije ima samog Radića, njegova stranka nije bila u vladi, nego joj je bila „prijedružena“. Radić su istisnuli iz kabineta 15. travnja 1926. godine, u biti zbog toga što je kolege radikale i njihove prijatelje optužio za korupciju. Koalicija se na koncu raspala 1. veljače 1927. godine. Radikalna stranka ostala je na vlasti u novoj koalicijskoj vladi sa Slovenskom ljudskom strankom. Nakon toga, parlamentarna je oporba u velikoj mjeri zaoštrila napade na vladu, optužujući je ponajviše za korupciju.³⁹

Izbori održani 11. rujna 1927. nisu izmijenili odnose među raznim političkim strankama. Među njima, HSS, bilo zbog neuspješne suradnje s radikalima, bilo zbog privremenog odustajanja od protivljenja vladi u Beogradu, ili i zbog jednog i drugog, dobio je trećinu manje glasova nego na izborima 1925. godine. Tijekom narednih mjeseci među strankama najvažniji događaj bilo je potpisivanje (10. studenoga 1927. godine) sporazuma između HSS-a i Pribeževičeve Samostalne demokratske stranke, koje su tako stvorile Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), iako su obje stranke nastavile postojati i zasebno. Za Pribeževića, koji je do 1925. bio jedan od najodlučnijih zagovornika i branitelja nesmiljenog centralizma i nepopustljive vladine politike, pa time i jednog od glavnih Radićevih neprijatelja, to je bio i potpuni zaokret i izraz potrebe hrvatskih Srba. Pribežević je dotada već izgubio dobar dio vjere u organizaciju i administraciju nove jugoslavenske države, te je s Radićem namjeravao tražiti temeljitu reorganizaciju državne vlasti. Rasprave u Narodnoj skupštini, kao i polemike i prijetnje u medijima iz dana u dan postajale su sve žešće.⁴⁰

SDK je sudjelovao u parlamentarnome radu do 20. lipnja 1928. godine. Toga dana tijekom zasjedanja Narodne skupštine srpski zastupnik, pripadnik Radikalne stranke, Puniša Račić, uvijek sumnjive prošlosti, ali navodno povezan s Dvorom, ustrijelio i ubio dvojicu zastupnika HSS-a, Pavla Radića i Đuru Basarićka, te ranio još trojicu, među njima i Stjepana Radića, koji je od zadobivenih rana umro šest tjedana kasnije. Više pojedinaca u Srbiji dotada je prijetilo Radiću, a prijetnje su se pojavljivale čak i u novinama koje su imale potporu premijera Velje Vukićevića.⁴¹ Osim njih, bilo je i drugih koji su željeli ukloniti Radića iz javnog života. Malobrojna ali glasna Hrvatska pučka stranka, stranka hrvatskih klerikalaca, protivila mu se ne samo zbog snažno izraženog antiklerikalizma, nego i zbog njegovih panslavenskih ideja i jer je prethodne godine pokušavao surađivati sa Svetozarom Pribeževićem, vođom hrvatskih Srba.⁴²

Nakon tragedije, SDK se povukao iz Narodne skupštine, zahtijevajući oostavku vlade, raspuštanje parlamenta i nove izbore. Kabinet je doista podnio oostavku, pa je sastavljena nova vlada, na čelu s Antonom Korošcem, katoličkim svećenikom, vođom Slovenske ljudske stranke i jedinim nesrbinom koji se našao na premijerskoj funkciji (četiri mjeseca) tijekom međuratnog razdoblja. Jedini Hrvat među ministrima u njegovu kabinetu bio je Stjepan Barišić, ministar

Jugoslavija izme u dva rata

Hrvatske pučke stranke, tijesno povezane s Koroševom strankom. No vlada nije raspustila Narodnu skupštinu i nije raspisala nove izbore.

Predstavnici SDK donijeli su u Zagrebu 1. kolovoza 1928. rezoluciju koja je pokazala koliko su atentati presudno djelovali na javno mnijenje u Hrvatskoj. Koalicija je ustvrdila da ponovno sazvana nepotpuna Narodna skupština u Beogradu ne može donositi odluke koje će imati zakonsku snagu za ovu državu, što se osobito odnosilo na odluke financijske prirode, te da niti jedna odluka ne može obvezivati izvan Srbije, a osobito se ne može odnositi na Hrvatsku. U rezoluciji se nadalje navodilo da su Hrvatska i Crna Gora, kao i sve ostale pokrajine s predstavnicima u Narodnome vijeću u 1918. godine, u savez s Kraljevinom Srbijom ušle ne odriču i se svojih povijesnih država i nacionalnog identiteta u korist nove države, već se Srbija poslužila aktom ujedinjenja od 1. prosinca 1918. i Ustavom od 28. lipnja 1921. i na taj način uspostavila prevlast nad ostalim dijelovima zemlje. Na koncu, budući da su atentati u parlamentu razorili javnu potporu postojećoj državi, Koalicija se zarekla da će zapodjenuti odluku nu borbu kako bi postigla novu državnu organizaciju na temeljima potpune ravnopravnosti svih povijesnih i narodnih entiteta.⁴³ Ubojstvo u Narodnoj skupštini zapravo je označilo svršetak parlamentarne vlasti u međuratnoj Jugoslaviji. Pod kraljevskom diktaturom koja je uslijedila tridesetih godina 20. stoljeća izbori za dva parlamentarna doma bili su prava lakrdija.

Početkom srpnja 1928, neposredno prije nego što su Radićeva iz beogradske bolnice prebacili u Zagreb, kralj Aleksandar iznio je pred Pribićevićem i jednim slovenskim političarom poprilično nevjerojatnu tvrdnju, ustvrdivši kako je nemoguće surađivati s Hrvatima, te kako Hrvati i Slovenci, ako žele, mogu odmah dobiti zasebne države. Činilo se da je kralj voljan amputirati dio zemlje, ali ime bi nastali Velika Srbija, te nepotpuna Hrvatska i Slovenija. No SDK je u cijelosti odbacio takve ideje.⁴⁴

Tragedija koja se dogodila u Narodnoj skupštini, te Radićeva smrt 8. kolovoza 1928. u hrvatskoj su javnosti izazvali tugu i ogorčenje. Vladko Maček, koji je na čelu HSS-a naslijedio Radića, kasnije je ovako pisao o kriznoj situaciji:

Atentati koji su se 20. lipnja dogodili u beogradskoj Narodnoj skupštini, kao i Radićeva smrt koja je uslijedila uvukli su Hrvatsku u neopisivo stanje uzrujanosti, u tolikoj mjeri da se smatralo da je oružana pobuna neizbježna... Učinio sam sve što je bilo u mojoj moći da spriječim otvorenu pobunu, koja je prijetila ne samo u Zagrebu, nego širom Hrvatske. To nisam učinio tek zbog Radićevih želja i vlastitih miroljubivih sklonosti, nego i zbog toga što bi bilo krajnje suludo dopustiti da politička borba skrene i na područje na kojem bismo se nedvojbeno pokazali slabijom stranom.⁴⁵

Srećom, u Hrvatskoj se otkuvao mir.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Tijekom sljedećih nekoliko mjeseci, uz krnju Narodnu skupštinu pod utjecajem lipanjske tragedije, silno narušeni ugled i autoritet kabineta, te kritično političko stanje u Hrvatskoj, kriza vlasti dodatno se produbila. Kada je premijer Korošec 28. prosinca 1928. podnio ostavku, kralj je pokrenuo konzultacije o formiranju nove vlade s vođama raznih političkih stranaka, pa tako i dvojicom predsjednika SDK. Oni su ga izvijestili da krizu nije moguće riješiti bez „reorganizacije državnog sustava“, demokratske organizacije koja će zadovoljiti hrvatske zahtjeve. No, kralj je imao drukčije planove te je 5. siječnja 1929. izdao zlokobnu izjavu u kojoj je stajalo da krizu nije moguće riješiti uz postojanje parlamentarnog režima. Sutra dan je, uvjerivši se u potporu oružanih snaga i policije, kao i brojnih važnih srbijanskih političara, ukinuo ustav iz 1921, zabranio djelovanje svih političkih stranaka, te uveo osobnu diktaturu. Na čelu novog kabineta našao se general Petar Živković, jedan od savjetnika u koje je kralj imao najviše povjerenja i dotada zapovjednik Kraljevske garde. U kabinetu se našla i nekolicina važnih srpskih i slovenskih političara, nekolicina apolitičnih hrvatskih stručnjaka, nekoliko predstavnika manjih političkih skupina, a kasnije i niz disidenata i iz HSS-a i iz Samostalne demokratske stranke. Hrvatska seljačka stranka u početku je kraljevu osobnu vladavinu prihvatila kao prvi korak u cilju reorganizacije države u duhu rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928. i Mackovih prijedloga koje je kralju iznio tijekom audijencija 4. i 5. siječnja 1929. godine. Međutim, pokazalo se da je riječ o pogrešnome tumačenju, tek plodu njihovih pustih želja. Kralj je ubrzo pokazao da ga zanima ostvarenje neograničene osobne vlasti i zaštita interesa vladajuće srbijanske elite, a ne reorganiziranje države na način koji bi odgovarao hrvatskim zahtjevima. Objekti stranke iz Koalicije uskoro su se po čelu otvoreno protiviti novom režimu.⁴⁶

Razvoj političke situacije potkraj dvadesetih godina 20. stoljeća, događaji koji su kulminirali ubojstvom hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini i uvodnjem osobne diktature kralja Aleksandra, prouzročili su nakon 1928. godine novi val hrvatske političke emigracije. Da nije bilo tih događaja, dotadašnja hrvatska emigracija, koju su predvodili Sarkoćić, Duić i Frank, jednostavno bi usahla. No, sve što se događalo koncem dvadesetih godina hrvatskim je političarima pokazalo da uobičajena parlamentarna politika ne može dovesti do zadovoljavajućeg rješenja hrvatskog pitanja. Vođe HSS-a zbog novonastale situacije bili izvan sebe od bijesa i frustriranosti, no zbog izrazito pacifističke i humanitarne naravi stranačkog programa nisu se priklonili taktici kojim primjenjuju sile. U nadi da će ciljeve uspjeti ostvariti miroljubivim sredstvima, dvojicu važnih dužnosnika - glavnog tajnika Jurja Krnjevića i jednog od potpredsjednika stranke, Augusta Košutića - u kolovozu 1929. uputili su u inozemstvo, da se za hrvatsku stvar zalažu u europskim prijestolnicama i da hrvatsko pitanje održavaju u svijesti zapadne javnosti. Međutim, jedan manji

Jugoslavija između dva rata

broj Hrvata, osobito mladih, izloženih frankova koji i katolički klerikalnoj ideologiji iz tih je dogadaja izvukao drukčije zaključke. Oni su se tada poželjeli vratiti jugoslavenskoj državi, ili su pojačali dotadašnje protivljenje, budući da je u njihovim očima bila simbol srpske dominacije, te su se poželjeli predano boriti za neovisnu hrvatsku državu. Bili su voljni služiti se zavjerenim i terorističkim metodama, te prihvatiti pomoć bilo koje strane sile, bez obzira na cijenu. To je dovelo do nastanka hrvatskog oslobodilačkog pokreta, odnosno Hrvatske revolucionarne organizacije (Ustaša). Utemeljio ga je, godine 1932, Ante Pavelić, četrdesetogodišnji odvjetnik, potpredsjednik minijature Hrvatske stranke prava, član zagrebačkog Gradskog vijeća, te u razdoblju od rujna 1927. do siječnja 1929. zastupnik u Narodnoj skupštini u Beogradu. Nakon uvođenja diktature napustio je zemlju i ubrzo postao vođa novih hrvatskih političkih emigranata. No, prije nego što se pozabavimo njihovim djelovanjem, opisat ćemo razvoj političke situacije u zemlji neposredno nakon uvođenja novog režima.

Kralj je Aleksandar zemlju službeno nazvao Jugoslavijom 3. listopada 1929, te je podijelio na devet regija (banovina) i Beogradsku oblast, umjesto dotadašnje 33 oblasti. Zahvaljujući lukavom prekrajanju unutarnjih granica, u šest banovina i u Beogradskoj oblasti većinu stanovnika činili su Srbi, dok su u jednoj gotovo isključivo živjeli Slovenci.

Kralj je htio dokinuti ili odvojiti oporbu od starih političkih stranaka koje nije mogao pridobiti, a to se osobito odnosilo na dvojicu predsjednika Seljačko-demokratske koalicije, Matijeka i Pribićevića. Vladaje u travnju 1930. naredila Matijekovo uhićenje, te ga optužila za financiranje terorističkih aktivnosti malene skupine hrvatske mladeži, povezujući ga na taj način s hrvatskim političkim emigrantima. Dok je boravio u zatvoru, kraljevi su posrednici Matijeku predlagali da se prestane odupirati vladi, no sve je bilo uzaludno. Od velike skupine ljudi koji su u lipnju izvedeni pred sud s Matijekom, trinaest osoba osuđeno je na dugotrajne zatvorske kazne, dok je njih deset, a među njima je bio i Matijek, oslobođeno zbog nedostatka dokaza. U listopadu 1930. Matijeku je dopušteno da zbog zdravstvenih razloga otputuje u Beč. Na proputovanju kroz Austriju vidio se ne samo s predstavnicima vlastite stranke koji su se na Zapadu zalagali za hrvatsku stvar, nego i s pripadnicima Hrvatske emigracije, među njima i generalom Sarkotićem, te vođom nove hrvatske emigracije, Antom Pavelićem.⁴⁷

Režim je poduzeo korake i protiv drugog predsjednika Seljačko-demokratske koalicije, Svetozara Pribićevića - u svibnju 1929. zatočeni su ga u južnosrbijansko selo Brus. Zbog bolesti su ga nakon šest mjeseci prebacili u beogradsku bolnicu gdje je jedan dio poslužio kao zatvor namijenjen samo njemu. Ondje je ostao više od godine i pol. Da ga ne bi vratili u Brus, Pribićević je započeo štrajk glađu, te je zatražio da ga zbog zdravstvenih razloga puste u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ehoslova ku. Pod pritiskom vlasti iz Praga i Pariza, vlada je na koncu dala pristanak, te je 23. srpnja 1931. Pribevi otputovao u Prag. Ondje je proveo dvije godine, a potom još tri u Parizu. U proljeće 1936. vratio se u Prag, gdje je u rujnu umro od karcinoma pluća.⁴⁸

Zbog narušena zdravlja i poteškoća u održavanju komunikacije s Jugoslavijom, kao i uspjeha koje je kralj Aleksandar postizao na području onemogućavanja i pridobivanja velikog broja njegovih bivših kolega, Pribevi je politička aktivnost u inozemstvu bila ograničena. No ipak je u Parizu 1933. napisao i objavio Diktaturu kralja Aleksandra, knjigu u kojoj je napao jugoslavenski politički sustav i osobito kralja Aleksandra, osobno ga okrivivši za sve političke devijacije i nedade koje je zemlja doživjela nakon 1918. Prema Pribeviu, Akt o ujedinjenju od 1. prosinca 1918, prihvaćanje Ustava u lipnju 1921, te politika koja se temeljila na tim dokumentima, bili su odreda pogrešni. Zemlju treba obnoviti na temeljima deklaracije Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. godine. Hrvatsko pitanje za Pribevi je bilo ključno političko pitanje u Jugoslaviji, a rješenje je, po njemu, ležalo u stvaranju federativne republike.⁴⁹ I premda je to no da je kralj Aleksandar u velikoj mjeri bio odgovoran za razvoj političkih događaja tijekom vladavine, to no je i da je u razdoblju od 1918. do 1925. Pribevi snosio velik dio odgovornosti za pogoršanje situacije u vezi s hrvatskim pitanjem. U knjizi nigdje ne spominje vlastitu krivnju.

Kralj je odobrio ustav, koji je pomnoćavao sve njegove diktatorske ovlasti, u rujnu 1931. Nizom zakona i dekreta u istome mjesecu vlada se pripremila za izbore, uz otvoreno glasanje, članova dvaju parlamentarnih domova. No, stranačke su aktivnosti bile toliko ograničene da je jedino vladina stranka mogla sudjelovati na izborima 8. studenoga 1931. godine. Zahvaljujući i novim mjerama, kraljevska je diktatura stekla privid ustavnog i parlamentarnog legitimiteta. Međutim, u stvarnosti se nije promijenilo gotovo ništa.⁵⁰

Nakon donošenja Ustava, vođene nekadašnjih političkih stranaka koje kralj nije smijenio pokušale su ponovno aktivirati svoje organizacije. Važan korak u tom smjeru bio je tajni susret vodstva Seljačko-demokratske koalicije od 5. do 7. studenoga 1932. u Zagrebu. Skupina je izdala rezoluciju poznatu pod nazivom Zagrebačke punktacije u kojoj je osudila režim i njegovu politiku, te istaknula političke zahtjeve Koalicije. Glavni je zahtjev bio poništenje svih temeljnih političkih odluka države, od akta o ujedinjenju od 1. prosinca 1918, te obnova na temelju federalističkih i demokratskih načela, kako bi svi narodi i povijesni entiteti uživali ravnopravnost sa Srbima i Srbijom. Na tom se skupu Samostalna demokratska stranka izjasnila u prilog federalnog uređenja. I druge su oporbene stranke ubrzo izdale slične izjave. Zagrebačka rezolucija izazvala je snažnu negativnu reakciju vlade, no do uhićenja i optužnice protiv Meka, na temelju Zakona o zaštiti države, došlo je tek tri mjeseca kasnije.

Jugoslavija između dva rata

Vlada je rezoluciju željela prikazati kao plod hrvatskog separatizma. Maček je

- odučen pred sud i 29. travnja osuđen na tri godine zatvora.⁵¹

Dok je Maček bio u zatvoru, potpredsjednika stranke Josipa Predavca ubila

- kako se čini, policija. Još dvojica vode ih ljudi stranke, Krnjević i Košutić, bili su u izgnanstvu, dok je Ivan Pernar jedan od vodećih članova stranke koji je u lipnju 1928. ranjen u Narodnoj skupštini, također bio u zatvoru. Nekolicina bivših stranačkih zastupnika, koje je kralj uspio pridobiti na svoju stranu, sad su služili novome režimu. Tako je Hrvatska seljačka stranka ostala bez autoritativnog vodstva, a upravo je to bilo stvar koje je vlada itavo vrijeme i priželjkivala. Maček je iz zatvora tajno uputio sljedbenike da se posavjetuju s Antom Trumbićem, veteranom međunarodnih hrvatskih političkih aktivnosti, da po potrebi traže upute, iako je on stranci pristupio tek nekoliko godina ranije.⁵² Upravo je Trumbić napisao radnu verziju Zagrebačkih punktacija.

Potkraj Mačekova boravka u zatvoru kralj Aleksandar s njim je održavao kontakt preko Ivana Šubašića, odvjetnika i bivšeg zastupnika HSS-a koji je, kao dobrovoljac na Solunskoj fronti u Prvom svjetskom ratu, uživao povjerenje Dvora. Kralja su najviše zanimali Mačekovi stavovi o hrvatskom pitanju. Čini se i da je Mačeku obećao da će još jednom razmotriti itavu hrvatsku problematiku, čim se vrati s državničkog posjeta Francuskoj u listopadu 1934. godine. No ubijen je upravo na početku tog posjeta.⁵³ Atentat je bio najzloglašeniji in ustaške emigracije, čijim se djelovanjem pozabaviti u nastavku teksta.

USTAŠKI POKRET DO 1941. GODINE

Ustaški pokret utemeljio je 1932. Ante Pavelić, vodeći i hrvatski nacionalist. No Pavelićevu protujugoslavensko djelovanje pošlo je mnogo ranije. Dok je kao član zagrebačkog Gradskog vijeća u lipnju 1927. putovao u Pariz na međunarodni skup predstavnika gradskih vlasti, prvo se zadržao u Beču. Tamo se sastao s generalom Sarkotićem i njegovim prijateljima, a oni su mu organizirali, nakon boravka u Parizu, sastanak s predstavnikom talijanskog Ministarstva vanjskih poslova u Rimu. Približno u isto vrijeme, Ivo Frank u Budimpešti je talijanskome poslaniku predao memorandum po sadržaju sličan sporazumu koji su on i Gagliardi 5. srpnja 1920. u Veneciji potpisali s D'Annunzijevim predstavnicima. U memorandumu je iznio ciljeve hrvatskih nacionalista i zatražio talijansku pomoć u njihovoj borbi protiv Jugoslavije, te utemeljenje neovisne hrvatske države. Znalo se da Italija potpomaže druge revizionističke snage u Podunavlju i na Balkanu, djeluju i protiv Jugoslavije ne samo na vlastitim granicama i na Jadranu, nego i preko Albanije, koja je svojatala Kosovo i zapadnu Makedoniju, te Bugarske, koja je pretendirala na veći dio jugoslavenske Makedonije. Hrvatski su nacionalisti stoga s pravom smatrali da će Talijani s naklonošću u prihvatiti njihov memorandum.

Susret Pavelića i predstavnika talijanskog Ministarstva održao se sredinom srpnja 1927. u Rimu. Pavelić je sugovorniku uručio priručnik memoranduma koji je Frank upravo bio predao talijanskome veleposlaniku u Budimpešti, a koji je u velikoj mjeri nagovijestio dogovorene uvjete 1941. godine. Iako se činilo da je cilj dokumenta bio pridobiti Talijane da pomognu hrvatskoj borbi za neovisnost, Hrvati su u njemu formulirali uvjete prema kojima je Hrvatska praktički trebala postati talijanskim protektoratom. U zamjenu za talijansku pomoć, hrvatski emigranti prihvatili su niz obaveza i teretiv sklop konkretnih obaveza. Složili su se da jadranski narodi - Hrvati, Crnogorci i Albanci - u suglasju s Talijanima trebaju riješiti problem istočnog Jadrana. Priznali su talijansku dominaciju na Jadranu i talijansko pravo da provodi kulturni utjecaj i u zamjenu za industrijske proizvode iskorištava obilna prirodna bogatstva Balkana. Na koncu, „Hrvati su bili spremni prilagoditi se talijanskoj sferi utjecaja

Jugoslavija između dva rata

'u političkom i u gospodarskom smislu, kao i s vojnog stajališta". Priznali su • ve odredbe sporazuma koji su u to vrijeme postojali između Italije i Jugoslavije odustaju i tako od svih prava na Istru, Rijeku, Zadar i jadranske otoke koje je Italija pripojila nakon Prvog svjetskog rata, a gdje je živjelo između 300 000 i 400.000 Hrvata. Obe ali su i da e, kad preuzmu vlast, Hrvatska Italiji ustupiti Kotorski zaljev i sve strateški važne to ke na dalmatinskoj obali, kao i baze na dalmatinskim otocima i obali, kako bi se Italiji zajam ila djelotvorna zaštita i vojni nadzor nad Jadranom. Hrvatska e se odre i i mogu nosti da ima vlastitu ratnu mornaricu, pod uvjetom da Italija nastavi štiti hrvatsku obalu. Italiji e dati i sve potrebne koncesije za korištenje gospodarskih izvora u Hrvatskoj, kao i širom Balkana, te još neko odre eno vrijeme ne e urediti novu pomorsku luku kako ne bi ometala razvoj Rijeke.⁶⁴

Hrvatski emigranti odrekli su se i svih eventualnih interesa u vezi s nekim drugim dijelom jugoslavenskog teritorija. U memorandumu se navodilo da slovensko Prekomurje i jugoslavenske pokrajine Baranja, Bačka i Banat irebaju pripasti matinoj zemlji - Maarskoj, te da treba poduprijeti neovisnost Crne Gore. Hrvatski emigranti bili su voljni prihvatiti i talijanske planove o zajedničkoj granici Italije i Maarske, što bi bilo izvedivo jedino na račun Slovenaca i ime bi Italija još više okružila Hrvatsku.

Sva navedena obe ai ja imala su izrazita obilježja veleizdaje, i prema Jugoslaviji, ali još više prema samoj Hrvatskoj. Temeljna sastavnica hrvatske nacionalne politike bilo je, stolje ima, vrsto zadržavanje nadzora nad istom obalom Jadranskog mora - Istrom, Hrvatskim primorjem i Dalmacijom - kako Talijani ne bi stekli potpuni nadzor nad morem. A emigranti su obe ali ne samo da e odustati od zahtjeva prema neosporno hrvatskim područjima koja su se ve nalazila u talijanskim rukama, nego i da e mo nom zapadnome susjedu prepustiti i još neka hrvatska područja, te ve i dio hrvatskih suverenih prava.

Planovi i zavjere koje su emigranti 1927. kovali s Italijom možda bi bili jednako neuspješni kao i planovi koje su Frank i Gagliardi 1920. dogovarali s D Annunzijem da se politička situacija u Jugoslaviji nije promijenila. Ubojstvo hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini u lipnju 1928. i Radićeva smrt u kolovozu u velikoj su mjeri ojačali hrvatske separatističke snage. Nakon nametanja kraljevske diktature u siječnju 1929. i zabrane djelovanja svih političkih stranaka, Pavelić je napustio zemlju i otišao u Beograd, navodno radi penzije. U travnju je s kolegom, Gustavom Perčićem, bivšim austrougarskim Potpukovnikom, a kasnije novinarom, na putu za Italiju prvo otišao u Sofiju, se sastao sa zakonitom organizacijom makedonskih političkih emigranata. Dvije skupine izdale su zajedničku deklaraciju kojom su se obvezale na realizaciju aktivnosti radi ostvarenja potpune neovisnosti Hrvatske i Makedonije. Tijekom kratkotrajnog zadržavanja u Sofiji, Pavelić je održao i tajni

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

sastanak s vođom zabranjene Vnutrešnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), Ivanom Mihailovim, zakletim neprijateljem Jugoslavije, s kojim je dogovorio suradnju protiv jugoslavenske države. Doušnici su to prenijeli jugoslavenskim vlastima, pa je Pavelić u odsustvu suđen na temelju Zakona o zaštiti države, a zbog povezivanja s makedonskim revolucionarima i javno istaknute namjere da djeluje protiv političkog i teritorijalnog integriteta Jugoslavije. Proglašen je krivim i osuđen na smrt u srpnju 1929. godine.⁵⁶

Otprilike dvije do tri godine kasnije (točan datum nije poznat), Pavelić je utemeljio ustaški pokret, organizaciju posvećenu ostvarenju neovisne hrvatske države, bez obzira na sredstva. Organizacijski uzor bio mu je makedonski VMRO i bila je riječ o logičnoj kulminaciji Pavelićevih nacionalističkih aktivnosti, kao što je on bio i logičan vođa takvog pokreta. Smrtna presuda zbog prijetnja i aktivnosti usmjerenih protiv jugoslavenske države povećala je njegov ugled među nacionalistima i u Hrvatskoj i u egzilu. Jednako tako, postalo je jasno i da raspolaže financijskom potporom i zaštitom talijanske vlade, koja je fašistička na čela prihvatio potkraj tridesetih godina 20. stoljeća, te potporu Maarske, gdje su njegovi sljedbenici, nesumnjivo uz pristanak maarskih vlasti, unajmili imanje Janka Puszta koje je služilo za obuku oružanih snaga.⁵⁷

Osnivanjem ustaške organizacije, nova, brojčano jača, djelomično teroristički nastrojena i fanatična hrvatska politička emigracija, pod Pavelićevim vodstvom, zasjenila je izvornu i brojčano slabiju hrvatsku političku emigraciju koju su predvodili Sarkoti, Duić (do 1934) i Frank. Novi su emigranti bili oružani u talijanskim rukama.⁵⁸ Pavelić je uživao i punu potporu hrvatskih emigranata kao što su bili Perčić i Ivan Perčević, još jedan bivši austrougarski potpukovnik, dok je utjecaj Sarkotića i Franka sve više slabio (Sarkotić je umro 1939, a Frank 1940. godine). Perčić je jedno vrijeme bio zapovjednik ustaškog logora za obuku u Janki Pusztu, te je postao Pavelićevim zamjenikom, ali je smaknut u veljači 1935, nakon što su ustaše doznali da njegova ljubavnica, Jelka Pogorelec, radi za račun jugoslavenske vlade.⁵⁹

Pavelić je u ustaški program hotimice uvrstio i terorističke elemente. Želio je Jugoslaviji nanijeti što veću štetu. Organizirao je logore za obuku u Maarskoj i Italiji, privlačio i novake iz emigrantskih krugova, a osobito iz redova Hrvata na radu u Belgiji, Francuskoj i drugim zemljama. Većina sredstava potjecala je od talijanske vlade, iako su novčanu pomoć davali i hrvatski radnici, pripadnici proustaških organizacija osnovanih u zapadnoj Europi, Argentini, Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama.⁶⁰

Ustaške operacije protiv jugoslavenske države pokrenute su nedugo nakon nastanka organizacije. Među ostalim aktivnostima, ustaše su postavljali tempirane eksplozivne naprave u međunarodne vlakove s odredištem u Jugoslaviji. Neke su usmratile više osoba i izazvale veću materijalnu štetu, dok

Jugoslavija izme u dva rata

B (gruge na vrijeme otkrivene i deaktivirane. Ustaše su poticali i na oružanu h nu Ustaška grupa koja je u zemlju potajno ušla iz Italije u rujnu 1932, nal ie žandarmerijsku stanicu u Brušanima u Lici. Jugoslavenski žandari brzo su ugušili ustanak (poznat kao Velebitski ustanak), krajnje okrutnim metodama zbog egaje itav incident privukao velik publicitet, a ustašama možda ak i dijelom pove ao ugled.⁶¹

Najpoznatiji ustaški teroristi ki in bilo je ubojstvo kralja Aleksandra i francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua u Marseillesu 9. listopada 1934- godine. Atentator, Veli ko Georgijev Kerin (poznat i pod imenom Vlada Georgijev ernozemski), makedonski revolucionar, bio je angažiran kao instruktor u Janka Puszti. Kerina je na rnjestu doga aja ubila francuska policija, a trojicu ustaša, Miju Kralja, Zvonimira Pospišila i Milana (Ivana) Raji a, koji su kralja ekali na drugim to kama, pa tako i u Parizu, francuske su vlasti uhitile i osudile na doživotni zatvor. Isti francuski sud u odsutnosti je na smrt osudio Paveli a, Eugena Kvaternika i Ivana Per evi a, kao stvarne organizatore atentata. Ustaški emigranti smatrali su da su atentatom na kralja Aleksandra slomih kralježnicu jugoslavenske države, smatraju i to svojim najve im postignu em.⁶²

Zahvaljuju i atentatu, politiki problemi Jugoslavije našli su se na me unarodnoj diplomatskoj pozornici. Dotada su se protujugoslavenske aktivnosti emigranata u Italiji, Austriji, Njema koj, Ma arskoj i Bugarskoj esto pojavljivale kao otvorena pitanja u bilateralnim odnosima Jugoslavije i tih zemalja. Me utim, nakon ubojstva kralja Aleksandra i ministra vanjskih poslova Barthoua na francuskome tlu, te su aktivnosti postale predmetom me unarodne diplomacije i temom rasprava Društva naroda. Budu i da je Francuska nastojala posti i politiki dogovor s Italijom, ni na francuskome su enju ustašama, ni u izjavama francuskog predstavnika u Društvu naroda, Francuska nije kao krivca spominjala Italiju, iako se vrlo dobro znalo da su atentat isplanirale ustaše u Italiji, te da ih talijanska vlada ve više godina podupire i politiki i financijski. Nema sumnje da se pod francuskim pritiskom Jugoslavija suzdržavala od mogu nosti da navede i Italiju u zahtjevu koji je 22. studenoga 1934. postavila Društvu naroda, traže i da se pitanje uvrsti na dnevni red predstoje eg zasjedanja. No, Jugoslavija je optužila Ma arsku, Popisuju i djelomi nu odgovornost za atentat. ehoslova ka i Rumunj- s a, kao ma arski prvi susjedi, poduprle su Jugoslaviju u notama upu enima Sjništvu Društva naroda. Jugoslaveni su priložili podroban pregled protujugoslavenskih aktivnosti ustaških politiki emigranata u Ma arskoj, kao i svodnih ma arskih aktivnosti koje su išle na štetu jugoslavenskih interesa i unarodnog mira. Ustvrdili su i da su zlo inci neposredno povezani s ateni odabrani i obu eni u Ma arskoj, te da su se poslužili ma arskim pucama. Bogoljub Jevti , jugoslavenski ministar vanjskih poslova, ponovno

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

je optužio maarske vlasti i na zasjedanju Društva naroda 7. prosinca 1934. godine.

Na Maarska je odbila jugoslavenske optužbe. Maarski izaslanik Tibor Eckhardt opovrgnuo je da je Janka Puzšta služila kao centar za obuku terorista, te da je Maarska na neki način odgovorna za atentat. I premda je 30 do 40 hrvatskih emigranata uistinu od jednog maarskog građanina unajmilo Janku Pusztu, Maarski su istaknuli kako je riječ o najobičajnijoj privatnoj transakciji. Nadalje, u travnju 1934. reagiraju i na zahtjeve jugoslavenske vlade, lokalne su vlasti poele postupno ukidati Janku Pusztu, te je imanje 1. listopada preuzeo novi najmoprimac. Dio hrvatskih emigranata u međuvremenu je napustio zemlju, dio se zaposlio na obližnjim seoskim imanjima, dok su se ostali u potrazi za poslom odselili u obližnju Nagykanizsu.

Tijekom rasprave u Društvu naroda većina je zemalja, osim Jugoslavije, prihvatila i Rumunjske pokušavala nekako izgladiti novonastalu situaciju. To se jasno vidi u rezoluciji izglasanoj 10. prosinca 1934. godine. U njoj se osuđuje atentat na kralja Aleksandra i poziva sve zemljelance da na svojoj teritoriji ne dopuštaju terorističke aktivnosti. Rezolucijom se tražilo kažnjavanje ustaških emigranata, a od maarske vlade zahtijevalo da podnese izvještaj o mjerama koje je poduzela protiv krivaca. Na koncu je Društvo naroda pozvalo i na donošenje međunarodne konvencije protiv terorizma. Maarska vlada podnijela je izvještaj 12. siječnja 1935. godine, a jugoslavenska vlada, koja je isto opovrgavala navode iz tog dokumenta, podnijela je svoje opaske 25. ožujka. Na koncu je, 25. svibnja 1935. godine, uz privolu jugoslavenske delegacije, pitanje skinuto s dnevnog reda Društva naroda.⁶³

Koja god bila uloga maarskih vlasti u vezi s ustaškom terorističkom skupinom u Janki Puszti, nakon 1. listopada 1934. i rasprava u Društvu naroda, u Maarskoj se zadržala tek šačica ustaša. Iako nije optužena za suučestvo u atentatima u Marseillesu, Italija je ipak doživjela neugodnosti. Premda je odbila francuski zahtjev za izručenjem Ante Pavelića i Eugena Kvaternika, obojicu je uhitila sredinom listopada, te ih približno godinu i pol držala u zatvoru. Nakon toga Pavelić je zadržan u poluzatvorenom zatvoru, a kasnije pod nadzorom, prvo u Sieni, a zatim u Firenci. Talijanska je vlada naredila razoružavanje svih ustaša u Italiji, a bila je riječ o 500 do 600 osoba. Usto je zato bila važnije poslanice u raznim dijelovima južne i središnje Italije, a većina običnih poslanika uputila u logore na Liparskom otoku. Mile Budak, drugi ustaša po važnosti, bio je zadužen za tamošnje logore. Zbog nesmiljenih životnih uvjeta, problemi s disciplinom neprestano su se pogoršavali, a neposluš se javljao sve češće. Strahovi u vezi s budućnošću u velikoj su se mjeri povećali nakon što su Italija i Jugoslavija 25. ožujka 1937. zaključile sporazum o prijateljstvu prema kojem su se te dvije zemlje zavjetovale da neće tolerirati skupine koje rade protiv druge zemlje potpisnice sporazuma.

Jugoslavija između dva rata

Izvan talijanskih granica, razni pripadnici ustaškog pokreta, uglavnom katualei poput Andrije Artukovića, Branka Benzona, Branimira Jelića, Mladena Lorkovića i Vilka Riegera u Njemačkoj, te Ivana Perčevića u Austriji, nastavili su s propagandnim djelovanjem, iako bez potpore zemalja u kojima živjeli⁶⁴ (Lorković se vratio u Jugoslaviju 1938, a 1940. završio je u koncentracionome logoru.) Dio ustaša zadržao se u Maarskoj, a najvažniji među njima bili su Marko Došen i Vjekoslav Luburić. Dio njih bio je aktivan i među hrvatskim radnicima u Belgiji i Francuskoj, a neki niže rangirani članici pokreta putovali su u SAD, Kanadu i Argentinu, bavili se propagandnom djelatnošću, objavljivali i prikupljali novac.

Od propagandnih djelatnosti, uglavnom su distribuirali proustaške, protujugoslavenske i potkraj tridesetih godina antimaekovske letke i pamflete unutar Hrvatske. Dio materijala napisali su pristaše u samoj zemlji, dobro informirani u vezi sa situacijom na unutarnjem planu. Rukopisi su potajno iznošeni iz zemlje, a otisnuti propagandni materijal također se kriomice vraćao i distribuirao. No, sve to odvijalo se u malim razmjerima. Najvažnija posljedica bila je činjenica da su jugoslavenske vlasti i da je bile svjesne njihova postojanja i nastavka aktivnosti ustaške organizacije u inozemstvu.⁶⁵

Budući da su se i ustaše i komunisti protivili jugoslavenskoj državi i ilegalno djelovali i u Jugoslaviji i u inozemstvu, možemo se upitati jesu li na neki način bili u vezi i jesu li surađivali. Da bismo došli do odgovora na to pitanje, prvo se moramo ukratko osvrnuti na iskustva komunista nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra. Mjesec dana nakon tog poteza, u veljači 1929. godine, CK KPJ, temeljeći odluku, kako se činilo, na svome tumačenju rezolucije Šestog kongresa Kominterne i posve pogrešno procjenjujući izgleda za revoluciju, objavio je poziv radništvu i seljaštvu zemlje na oružanu borbu protiv vlasti. Režim je reagirao pojačavanjem strogih protumjera. Potkraj travnja ubijen je i pogubljen generalni sekretar Đuro Đaković. Tijekom sljedeće tri godine ubijeni su mnogi vođe i komunisti, među njima i sedam sekretara SKOJ-a, dok su još deseci osuđeni na dugotrajne zatvorske kazne. Broj članova stranke smanjio se do konca 1929. s 800 na približno 400, a 1932. preostalo ih je tek oko

⁶⁴ Tako su komunisti pretrpjeli još teži oblik represije vlasti nego ustaše.

Koliko sam uspio ustvrditi, jedini kontakti ustaša i komunista bili su kontakti političkih zatvorenika, koji su se općenito jedinstveno suprotstavljali zatvorskim vlastima kad je bila riječ o zlostavljanju, nekvalitetnoj hrani, nehigijenskim uvjetima i drugome. Nema sumnje da su se među zatočenicima hrvatskim nacionalistima, ustašama i komunistima vodile živahne političke rasprave, jer su neki zatvorenici koji su na odsluženje kazne došli kao hrvatski nacionalisti, iako ne i kao zakletici ustaše, na slobodu izišli kao komunisti. Najpoznatiji među njima možda je bio Šime Balen, koji je u zatvor došao kao hrvatski nacionalist

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

i gorljivi rimokatolik, ali je iz njega izišao kao uvjereni komunist. Nakon što se 1935. našao na slobodi, po nalogu KPJ aktivirao se kao novinar u HSS-u. Za njegovu konverziju doznalo se kad su ga za vrijeme i nakon rata partizani poeli postavljati na visoke dužnosti.⁶⁷

Talijanske optužbe, u proljeće 1942. godine, o tome daje Mladen Lorković, neko vrijeme ministar vanjskih poslova NDH, ranije bio komunist nedvojbeno su puštene u javnost s ciljem njegove diskreditacije, budući da je u to vrijeme bio u nemilosti zbog izrazito pronjemačkih stavova. Lorković je oslobođen svake sumnje nakon tajne istrage koje su provele policijske službe NDH. No njemački policijski ataše u Zagrebu uspio je utvrditi da je Lorković bio u tijesnoj vezi s nekolicinom komunista u razdoblju od 1932. do 1934, te da je još 1941. i 1942. pomogao nekolicini hrvatskih komunista.⁶⁸

Cilj razbijanja Jugoslavije i osnivanja neovisne hrvatske države dijelili su s ustašama, od 1923. do 1935, i komunisti. Međutim, povode i se za Kominternom, zagovarali su podjelu zemlje na više nacionalnih boljševičkih republika. U tom su smislu pozdravili Velebitski ustanak 1932. godine. No, kritizirali su ustaše jer se u protuvladinoj borbi nisu obračunali i širokim narodnim masama. „Velikosrpsku vojno-fašističku diktaturu nije moguće svrgnuti tek djelovanjem malenih skupina bez sudjelovanja najširih narodnih masa, ne samo u hrvatskim, nego i u srpskim područjima.“⁶⁹

KPJ se usprotivio i primjerima pojedinačnog terorizma, poput atentata na kralja Aleksandra u Marseillesu, iako se i ta stranka početkom dvadesetih godina upuštala u slične akcije. Ustvrdio je i da metode vladajućeg „velikosrpske vojno-fašističke diktature pogoduju izazivanju individualnog terorizma“, ali je ustajno odbacivao takve metode, označujući ih kao instrumente malograđanske političke borbe. U najžešćim kritikama navodili su da su fašisti i profašističke skupine „poput Pavelića i Perčića odigrali i još uvijek igraju ulogu izravnih produženih ruku inozemnog fašizma... Nacionalfašizam, bio hrvatski ili makedonski, ukupno gledano, sredstvo je i pomagalo Hitlerova, Horthyjeva i Mussolinijeva fašizma... te neprijatelj proletarijata i ugroženih masa“. Komunisti su atentat na Aleksandra zapravo tumačili kao promišljeni čin fašističkih snaga s ciljem izazivanja rata, pritom naglašavajući da je njihov vlastiti glavni cilj borba protiv fašista i novi rat za koji se pripremaju.⁷⁰ S obzirom na takve stavove, istinska suradnja između ustaša i komunista u inozemstvu nije bila moguća. Nadalje, nakon što je KPJ 1935. godine, povode i se za Kominternom, promijenio politiku i stao u obranu Jugoslavije kao jedinstvene države koja se tako lakše oduprijeti svejvojnoj fašističkoj prijetnji, jedino oko čega su se ustaše i komunisti dotada slagali - a to je bio cilj uništenja Jugoslavije - tako je nestalo, pa su te dvije strane postale ogorčenim neprijateljima.

No, ustaše su održale ograničene kontakte s HSS-om. U Jugoslaviji je ustaški vođa Mile Budak, prije nego što se sklonio u inozemstvo, bio u pri-

Jugoslavija između dva rata

ateljskim odnosima s Mađkom, te je u studenome 1932. potpisao Zagrebačke
^^ktacije SDK-a. U inozemstvu su ustaše održavale određene kontakte s dvo-
"om vođa HSS-a u izgnanstvu, Krnjevićem i Košutićem. Nema nikakve sum-
ne da su obje stranke cijenile kritike i aktivnosti druge strane usmjerenе protiv
beogradske vlade, iako je HSS odlučno osuđivao ustaške terorističke metode.
No u drugoj polovici tridesetih godina počele su se pojavljivati sve veće razlike
između ustaša i HSS-a. Mađek nije htio poslušati Budakov prijedlog (nakon što
se ovaj vratio iz inozemstva) da HSS podrži sile Osovine. Kad je privremeno
zatražio talijansku pomoć, Mađek je ugrozio monopol ustaša na talijansku pot-
poru. Na koncu, Mađekovi pregovori s premijerom Dragišom Cvetkovićem,
koji su doveli do sporazuma 26. kolovoza 1939. razjarili su ustaše, u kojima je
ostao Mađek postao izdajicom projekta neovisne Hrvatske.⁷¹ No budući da je
HSS bio jedina djelotvorna politička strana koja organizacijom u Hrvatima,
ustaše su u nju sustavno gurale svoje pristalice i radili na tome da pridobiju
njezine članove. Kao što ćemo vidjeti, takva se taktika itekako isplatila, ali
ipak ne dovoljno nakon što su ustaše u travnju 1941. preuzele vlast.

POLITI KA SITUACIJA POTKRAJ TRIDESETIH GODINA

Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća, dok je i dalje planirala razbijanje i podjelu Jugoslavije, te podupirala neprijatelje jugoslavenske države, Italija je bila pripravna za formalnu promjenu pozicije kad je uočila priliku da utjecaj u Jugoslaviji stekne miroljubivim sredstvima. I regent Pavle i Milan Stojadinović, premijer od 1935. do 1939, pokazivali su sve izraženiju naklonost prema silama Osovine, pa su Italija i Jugoslavija potpisale sporazum o prijateljstvu i nenapadanju 25. ožujka 1937. godine. U 4. članku sporazuma, koji neizravno spominje i ustaše, navodi se da zemlje potpisnice „na svom teritoriju neće tolerirati, niti na bilo koji način pomagati, aktivnosti usmjerene protiv teritorijalne cjelovitosti i postojećeg poretka druge zemlje potpisnice, kao ni aktivnosti koje po prirodi narušavaju prijateljske odnose dviju zemalja”.⁷² Jugoslaveni su iskoristili priliku, te su odlučno zatražili da Italija poduzme konkretne korake protiv ustaša. Zbog toga je, prilikom potpisivanja sporazuma, talijanski poslanik u Beogradu usmeno obećao energije ne korake u tom smislu. Prema njegovim riječima, talijanske vlasti zato što su Pavelića i Kvaternika, dio ustaša deportirati u talijanske kolonije, talijanska policija izvijestiti jugoslavensku policiju o lokacijama na kojima su ustaše zatočeni, te odati imena ustaša koji se žele vratiti u Jugoslaviju, a „jedan dužnosnik jugoslavenske policije morao je uspostaviti kontakt s talijanskom policijom u vezi s navedenim pitanjima”.⁷³ Za tu je zadaću odabran Vladeta Milićević, koji je godinama pratio aktivnosti emigranata u Austriji i Mađarskoj, te pomagao francuskim vlastima u istrazi atentata na kralja Aleksandra. Do tada je već uspio više ustaša nagovoriti da postanu njegovim agentima, te je u ustaške organizacije potajno postavio nekoliko svojih ljudi.⁷⁴

Prema odredbama 4. članka, talijanska vlada zadržala je „obične” ustaše u zatvoreniškim logorima na talijanskim otocima. Maleni skupinu važnih ustaških dužnosnika talijanske su vlasti u proljeće 1940. sjuga Italije prebacile u Toskanu. Pavelić je i dalje živio pod nadzorom i primao izdašnu talijansku financijsku pomoć.⁷⁵ Milićević je uz pomoć talijanske policije i vlastitih agenta dao sve od sebe da razbije ustaški pokret, kako više ne bi bio prijetnja

Jugoslavija između dva rata

^^ K. ... „glavnom tako što ih je nagovarao da se vrate kući. Od petstotak ustaša u Italiji, njih 220 pristalo je na povratak u domovinu. Neki su se i vratili i s obiteljima. Najistaknutiji predstavnik te skupine, Mile Budak, Zagreb je doputovao u srpnju 1938. godine.⁷⁶ Postoje određene indicije da je premijer Stojadinović ekivao da je Budakov povratak ne samo oslabiti ustašku emigraciju, nego i ojačati njegov politički ugled u Hrvatskoj.⁷⁷ No režimu Pavlu sve je više bilo dosta premijerovih ideja i poteza. Novi izbori na kojima je vladina lista dobila 1,643.783 glasa (54,1%), a lista Ujedinjene opozicije na čijem je čelu bio Maček 1,364.524 glasa (44,9%) održali su se 11. prosinca 1938. Ali zbog nerazmjera u odredbama izbornog zakona vlada je u Narodnoj skupštini dobila 306, a oporba samo 67 zastupnika.⁷⁸ Regent Pavle, koji je rezultate izbora smatrao nedovoljnim za daljnju potporu Stojadinoviću, smijenio je premijera u veljači 1939. i na njegovo mjesto imenovao Dragišu Cvetkovića. Tako Stojadinović nije mogao iskušati ono što je očekivao od Budakova povratka, o čemu god točno bila riječ. No Budak je u Zagrebu od veljače 1939. do zabrane u ožujku 1940. izdavao novine, Hrvatski narod, manje-više otvoreno ustaške orijentacije. U to vrijeme i do napada na Jugoslaviju 6. travnja 1941. aktivnost ustaša i proustaških elemenata u Hrvatskoj znatno se pojačala.

Dok su se talijansko-jugoslavenski odnosi poboljšavali, a sudbina ustaša privremeno proživljavala teške dane, Maček i HSS nastavlja su tražiti rješenje hrvatskih problema posredstvom zakonitih političkih snaga. Sudjelovanje HSS-a u Ujedinjenoj opoziciji na izborima 1935. nije donijelo ništa. Maček se stoga prebacio na osobne veze, te se u studenome 1936. našao s regentom Pavlom, a u siječnju 1937. s premijerom Stojadinovićem. Cilj mu je bio konsolidirati sva hrvatska područja u jedan entitet koji je unutar jugoslavenskih okvira ste i razuman stupanj autonomije, no u studenome 1938. Maček je već uvidio da njegovi pokušaji postizanja dogovora sa Stojadinovićem ne mogu polučiti uspjeh. Potom se okrenuo grofu Cianu, talijanskome ministru vanjskih poslova, i kako bi utvrdio jesu li bliski odnosi Stojadinovića i Ciana loši za Hrvatsku i kako bi se založio za Hrvatsku i tako pritisnuo Beograd. U tri navrata, u studenome 1938, te ožujku u svibnju 1939. godine, Maček i Ciano razgovarali su preko posrednika, o odnosima Hrvatske s Beogradom i Italijom. U načelu, takvi kontakti s jednom stranom vladom nisu bili neobični. HSS je tijekom godina, posredstvom predstavnika u inozemstvu, iznosio svoju argumentaciju pored više europskih vlada. No, za razliku od ranijih slučajeva, kontakti s Italijom doveli su do nastanka radne verzije sporazuma koju je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova uputilo Mačeku na potpis (kojim on nikada nije okrunio dogovor). Posvećujući se, talijanski posrednik Amadeo Canelutti prenio je Cianu Mačekovu želju za stvaranjem federalne hrvatske države unutar Jugoslavije koja bi obuhvatila Hrvatsku i Slavoniju do granice koja se proteže od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Iloka do Srijemske Mitrovice, zatim Dalmaciju (bez Kotorskog zaljeva), te dio BiH zapadno od Neretve i Vrbasa. Ciano je u sljedećoj poruci ustvrdio da ga zanimaju i dodatne pojedinosti, te je predložio da Hrvati zatraže još teritorija.⁷⁹ Još neko vrijeme po tom se pitanju nije dogodio ništa. Talijani su bili itekako svjesni činjenice da Maček uživa potporu velike većine Hrvata, dok je Pavelić imao tek malobrojnu sljedbu. Stoga je Italiji bilo u interesu da Maček zadrži na svojoj strani. Osim toga, u slučaju da se obeshrabri, te se za pomoć obrati Nijemcima, to bi moglo dovesti do izravne ili neizravne namoštosti mnogotalijskog saveznika sa sjevera na istočnoj obali Jadrana, području koje je priželjkivala sama Italija.⁸⁰

Nakon što je Stojadinović smijenjen s premijerske dužnosti, Maček je pokrenuo razgovore s njegovim nasljednikom, Dragišom Cvetkovićem. U ožujku 1939. razgovarao je i s markizom Josipom Bombellesom, koji je poput Carneluttija bio povezan s Cianom. Maček i Cvetković ubrzo su postigli preliminarni sporazum o hrvatskome pitanju, no u travnju ga je regent Pavle odbacio, jer mu se nikako nije sviđala mogućnost podjele Bosne. Nakon tog razaranja, Maček je zamolio Carneluttija da Cianu prenese dodatne informacije koje je ovaj bio zatražio u siječnju. Ponovio je i hrvatske uvjete: federalna država unutar Jugoslavije, sa zajedničkim ministarstvima vanjskih poslova i obrane (uz dogovor da će Hrvati vojni rok odsluživati isključivo na hrvatskome teritoriju i pod hrvatskim zapovjednicima), zajednički središnji bankom, zajednički državnim monopolima i zajednički carinskom službom. Hrvatska država imala bi demokratsku vlast izabranu tajnim glasanjem, dok bi hrvatski parlament bio zakonodavno tijelo. Granice bi bile u skladu s ranijim prijedlogom, osim što bi se granica u Bosni pomaknula na istok, do rijeke Bosne.

Nakon što je te novosti prenio Ciano, Carnelutti se s Mačekom ponovno sastao dva dana kasnije. Tom mu je prilikom uružio radnu verziju sporazuma koju su navodno pripremili Ciano i sam Carnelutti, kao Mačkov posebni izaslanik, i na kojem su Talijani otkrivali Mačkov potpis.⁸¹ Cilj sporazuma, koji je priredilo talijansko Ministarstvo vanjskih poslova i koji je vjerojatno odobrio Mussolini, bio je navesti Hrvate da poduzmu odlučne korake protiv Jugoslavije. U sporazumu je stajalo da će, nakon što se pripremi za podizanje revolucije u hrvatskim područjima, HSS od Italije zatražiti vojnu intervenciju. Nakon što Talijani zauzmu zemlju, Hrvatska će postati slobodna država s vrstom utvrđenim granicama, u federalnoj zajednici s Italijom. Maček će biti na čelu hrvatske vlade, iako će Hrvatska imati i talijanskog potkralja, pojedina ministarstva s Italijom, te u potpunoj talijanskoj jedinici na svojoj teritoriji. U budućnosti će se eventualno odlučivati o mogućoj personalnoj uniji dviju zemalja. Na koncu, Italija će Mačeku posuditi 21 milijun dinara radi financiranja revolucije.⁸²

Maček je odmah izvijestio Carneluttija da nije otkrivao takav sporazum,

Jugoslavija između dva rata

te da bi takvo što, nadalje, „bilo nepotrebno, jer je u međuvremenu postigao dogovor s Cvetkovićevom vladom”.⁸³ Talijani su o tome pogrešno shvatili Maekove namjere, smatraju i da će povesti ustanak uz talijansku potporu, pozvati talijansku vojsku da zauzme zemlju, te prihvatiti talijanskog potkralja - drugim riječima, da će dopustiti da Hrvatska postane talijanskim protektoratom. No Maek nije tražio rješenje hrvatskog pitanja izvan jugoslavenskih granica. Njegovo držanje i prije i nakon toga dokazuje da ni u jednom trenutku nije razmišljao o mogućnosti da dopusti da Hrvatska postane marionetskom državom, čini se da su mu razgovori s Cianom poslužili kao sredstvo pritiska na jugoslavensku vladu. Takvo tumačenje podupire i odabir posrednika, jer se čini vrlo vjerojatnim i razumnim da bi se, da je u tim pregovorima imao ozbiljne namjere, bio oslonio na provjerene strane koje dužnosnike koji bi zastupali njene interese, a ne na ljude koji ni na koji način nisu bili povezani s njegovom strankom.

Pregovori između Maeka, člana SDK, i premijera Cvetkovića kulminirali su Sporazumom Cvetković-Maek, potpisanim 26. kolovoza 1939. godine. Tim je dogovorom određeno stvaranje Banovine Hrvatske, spajanjem bivše Savske i Primorske banovine, kao i niza kotareva iz BiH. Nova je banovina bila autonomna u unutarnjim pitanjima. Maek je postao prvim zamjenikom premijera Jugoslavije, a nekolicina njegovih kolega iz SDK postali su članovima vladina kabineta, na čelu bio Cvetković. Ivan Šubašić, važan član HSS-a koji je ujedno uživao i povjerenje dvora, postao je banom (članom izvršne vlasti) Banovine Hrvatske. Nema sumnje da je i razvoj događaja u Europi - rat je izbio samo nekoliko dana kasnije - potpomogao zaključenje Sporazuma Cvetković-Maek, kojim je jugoslavenska vlada željela uvrstiti i ojačati zemlju u slučaju ulaska u rat. I dok Maek i njegovi kolege Sporazum nisu smatrali konačnim rješenjem hrvatskog pitanja, bio je to veliki korak naprijed u odnosu na ranije sporazume, te je među Hrvatima dobio uglavnom s velikim odobravanjem.⁸⁴

Zaključuje Sporazuma Cvetković-Maek, kao i informacije koje su procurile o Maekovim ranijim kontaktima s Talijanima, razjarili su ustaše. Smatrali su da je Maekovo sudjelovanje u jugoslavenskoj vlasti i prihvatanje formiranja autonomne Banovine Hrvatske ravno rehabilitaciji jugoslavenske države, pa stoga i veleizdaji. Ustaše su odmah krenule u propagandnu ofenzivu protiv Maeka i ostalih vođa HSS-a. U jednom od najžešćih pamfleta optužili su ih da rade protiv ključnih interesa hrvatskog naroda, te da surađuju sa Srbima, Židovima i ostalim hrvatskim neprijateljima. „Tom su Maeku svi Srbi, svi Slovenci, svi Židovi, svi komunisti, svi Rusi, svi masoni i svi kapitalisti iskijeli od dr. Pavelića i hrvatskih nacionalista, jer se, otkako sjedi u beogradskoj vladi, pritisak na hrvatske nacionaliste - ustaše - ne samo nije prekinuo, nego se i pojačao.”⁸⁵

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Maekovo sudjelovanje u radu vladina kabineta nije poboljšalo politiku i gospodarsku situaciju u Hrvatskoj, unatoč njegovim dobrim namjerama. Injenica da je samo nekoliko dana nakon potpisivanja Sporazuma Cvetkovi-Maek u Europi izbio rat ugrozila je celovitu zemlju, što je Maek uvidio, pa su vanjskopolitički problemi zasjenili sve ostalo. Maek je ranije u nekoliko prilika bio ustvrdio da se u slučaju izbivanja rata s Italijom Hrvati u jugoslavenskoj vojsci neće boriti. No nakon Sporazuma, pokušao je braniti jugoslavensko jedinstvo.⁸⁶

Budući da su Hrvati očekivali da će se situacija poboljšati odmah nakon potpisivanja Sporazuma Cvetkovi-Maek, kad se stekao dojam da sve ide nagore, a ne nabolje, HSS je pokušao trpjeti najteže kritike, i zdesna - od strane ustaša - i slijeva - od strane komunista. Kao članica vladine koalicije i kao dominantna politička snaga u Hrvatskoj, ta se stranka morala nositi s povećanim porezima, sve višom stopom inflacije, sve većim vladinim troškovima, nestašicom robe široke potrošnje, te redukcijama i ograničavanjem prodaje određene robe, a sve zbog rata u Europi i straha da bi rat mogao zahvatiti i Jugoslaviju.⁸⁷

A rat je Italiji pružio priliku da se domogne jugoslavenskog teritorija kakvu je odavno tražila. Dio općeg plana Osovine Rim-Berlin o stvaranju „novog poretka“ u Europi obuhvaćao je i podjelu interesnih sfera između Njemačke i Italije. Njemačka je trebala dobiti slobodne ruke u središnjoj i istočnoj Europi, a Italija na Sredozemlju, a osobito u Jugoslaviji i Grčkoj. Nijemci su na tu injenicu ponovno ukazali Talijanima nakon što su podijelili čehoslovačku i preuzeli češko-moravski protektorat (15. ožujka 1939) u poruci koju je njemački veleposlanik u Rimu 20. ožujka uputio Cianu, te u pismu koje je von Ribbentrop talijanskom ministru vanjskih poslova uputio tog istog dana. U tim porukama osobito se isticala injenica da Njemačka nema političke interese u Hrvatskoj.⁸⁸ Kao da ne želi zaostati za Hitlerom, koji je ušao u čehoslovačku, Mussolini je zauzeo Albaniju 7-8. travnja 1939. godine. Bio je to prvi korak u širenju na području Balkana. No glavni talijanski cilj bila je Jugoslavija. Još od ujedinjenja, Talijani su žudjeli za dijelovima slovenskog i hrvatskog teritorija i sanjali o ponovnom zauzimanju onoga što je Venecija držala stoljeće. Nadali su se da će velik dio toga steći uz minimalnu opasnost i žrtve, smatrajući da za to imaju i njemačko dopuštenje. Hitler je Cianu 12. kolovoza 1939. godine - u vezi s predstojećim njemačkim napadom na Poljsku - objasnio da ta zemlja predstavlja veliku opasnost za Njemačku i da tu prijetnju treba eliminirati. Kad je Ciano ustvrdio da Jugoslavija na strani Njemačke ugrožava Italiju, Hitler je odgovorio da bi „Italija trebala iskoristiti prvu povoljnu priliku, te zauzeti Hrvatsku i Dalmaciju“.⁸⁹ Ciano je htio „opipati“ i puls Francuske i Velike Britanije u vezi s talijanskim pretenzijama u Jugoslaviji, moguće u nadi

Jugoslavija između dva rata

Bez dogovoriti nekakav jugoslavenski mirovni sporazum, no Mussolini se tome usprotivio.

Nakon što ih je Metić odbio, Talijani su se ponovno oslonili na Pavelića i ustaše koje su već itavo desetljeće podupirali kao potencijalno sredstvo u borbi protiv Jugoslavije. Sporazum s Jugoslavijom o prijateljstvu i nenapadanju. Talijani ih spriječio u spletkarenju protiv susjedne zemlje. Dugotrajni sastanak s Pavelićem i markizom Bombellesom, vezom s ustašama u Hrvatskoj. Ciano je održao 23. siječnja 1940. Razgovarali su o tome kako odvojiti Hrvatsku od Jugoslavije, uz pomoć talijanskih oružanih snaga koje će djelotvorno provesti odvajanje, te utemeljiti državu koja će s Italijom održavati tijesne i snažne političke, vojne i gospodarske veze. Ciano je predložio plan prema kojemu što je osam mjeseci ranije iznio Metiću: ustaše u Hrvatskoj pokrenuti i revoluciju protiv Jugoslavije u hrvatskim područjima, a nakon što zauzmu Zagreb i veće gradove, pozvati talijanske snage da im pomognu održavati novu državu. Talijani bi se tako domogli Hrvatske praktički besplatno.⁹¹

Metić se da je Pavelić u načelu prihvatio plan, iako nije mogao jamčiti da će ustaše moći provesti svoj dio dogovora. To što je u prvi mah odbio samo tako prihvatiti plan možda je bio tek pokušaj umanjivanja talijanskih zahtjeva. Nema sumnje da je pokazao spremnost ustaša da sudjeluju u talijanskim planovima za uzurpiranje velikog dijela jugoslavenskog (to nije, hrvatskog) teritorija, samo ako će im to pomoći da utemelje nešto što je on nazivao neovisnom hrvatskom državom. Nakon sastanka, Ciano je u dnevnik zabilježio: „Pavelić je agresivan, staložen i uvijek koji zna kamo želi i i ne boji se odgovornosti za ostvarenje tih ciljeva. Koncentrirali smo se na glavne točke priprema i djelovanja.“⁹² Nakon toga još je trebalo riješiti mnoga pitanja, no taj je sastanak obilježio početak nove faze u odnosima Talijana i ustaša.

Talijani su se za vojnu akciju protiv Jugoslavije počeli pripremati još u lipnju 1940. godine. Ciano je održao još jedan sastanak s Pavelićem 10. svibnja.⁹³ Mjesec dana kasnije, vjerojatno na Pavelićev zahtjev, ustaše iz Jugoslavije uputili su Cianu memorandum, tražeći talijansku vojnu pomoć u odvajanju Hrvatske od Jugoslavije i proglašavanju neovisne hrvatske države pod talijanskim pokroviteljstvom. Prema Cianu, taj memorandum (koji više ne postoji na izvornom hrvatskom) potpisalo je 66 članova tzv. Hrvatskog nacionalnog odbora za oslobođenje i ponovnu uspostavu Nezavisne Države Hrvatske iz svih dijelova Hrvatske, Dalmacije i BiH.⁹⁴

Planirani talijanski napad na Jugoslaviju privremeno je odgođen kad je Italija 10. lipnja 1940. objavila rat Francuskoj. Kao što je primijetio Ciano, ako se dovoljno rano u rujnu 1940. protiv Francuske, Mussolini će ostati bez svih dobitaka i plijena u zemlji.“⁹⁵ Talijanski napad na Jugoslaviju, pod kodnim nazivom E, odgođen je za rujna. No u međuvremenu se Hitler predomislio u vezi s talijanskim težnjama na području Jugoslavije; još 7. srpnja

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

1940. uvjeravao je Ciana da se pitanje Jugoslavije riješiti na način koji će odgovarati Italiji. No, kad je doznao da Mussolini namjerava napasti Jugoslaviju u trenutku, Talijanima je dao do znanja da Njemačka želi mir na južnoj granici, te da nikako ne želi Britancima pružiti povod da u Jugoslaviju dovedu svoje zračne snage.⁹⁶ Mussolini se poslušno priklonio Hitlerovim željama, te je odgodio invaziju. Osim toga, naredio je djelomičnu demobilizaciju vojske, unatoč protivljenju elitnih generala, iako su se opirali i napadu na Jugoslaviju.⁹⁷ A onda je iznenada, bez prethodnog dogovora s Hitlerom, Mussolini talijanskim jedinicama u Albaniji naredio 28. listopada da napadnu Grčku, te se rat tako prelio i na Balkan.

U studenom je Hitler, također djelujući u Mussolinijevo ime, počeo pritiskati Jugoslaviju, tražeći od nje da pristupi Trojnom paktu. Vlada regenta Pavla na taj se korak na koncu odlučila 25. ožujka 1941. godine. Bio je to velik udarac ustaškim planovima za stvaranje neovisne Hrvatske.⁹⁸ No njihovo je razotkrivanje bilo kratkog vijeka, jer je državni udar koji su dva dana kasnije izveli jugoslavenski oficiri nagovijestio napad na zemlju i doveo do toga da su se sile Osovine počele oslanjati na ustaške usluge. Kucnuo je čas koji su ustaše toliko iščekivale.

Bilješke

¹ Tekst Nacertanija nalazi se u knjizi V. Novaka, *Antologija jugoslavenske misli*, str. 101-103.

Više o Starčeviću u višeslojnom karakteru, aktivnostima, idejama i tekstovima, te njegovu utjecaju na hrvatske političke ideje i politiku za njegova života (1823-1896): Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, str. 729-768; Ladanov predgovor njegovu izboru Starčevićevih političkih tekstova, *Politički spisi*, str. 7-75; Gross, *Povijest pravaške ideologije*, str. 1-8; te Banac, *National Question*, str. 85-89.

¹ Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, str. 760-766; Gross, *Povijest pravaške ideologije*, osobito str. 337-366.

⁴ Šišić, *Dokumenti*, str. 10.

¹ O aktivnostima Jugoslavenskog odbora tijekom Prvog svjetskog rata napisani su brojni radovi. Kratak pregled, vidi Šepić, „Hrvatska politika”, str. 373-404, s vrlo korisnim historiografskim pregledom na str. 405-416.

⁶ Krizman, „Političke stranke”, str. 375-390.

¹ Od austrougarskih ratnih zarobljenika južnoslavenskih narodnosti, u Rusiji oblikovana je divizija koja je brojala 18.000 dobrovoljaca i koja je u rujnu 1916. upućena u Dobruđu, gdje se suprotstavila vojsci Centralnih sila. Ubrzo je ostala bez polovice pripadnika. Od ostalih južnoslavenskih ratnih zarobljenika u Rusiji osnovan je Srpski dobrovoljački korpus, koji je činilo oko 43.000 vojnika i vojnika. No zbog toga što su se, među ostalim, srpski vojnici protivili tome da jedinice ponesu i epitet Jugoslavenski, korpus nije us-

Jugoslavija između dva rata

- zadržati vojnike. Preostale snage iz Arhangelska preko Velike Britanije i Francuske I P¹⁰ gu na Solunsku frontu, gdje se oko 12.000 vojnika pridružilo srpskim snagama. I Ef toga, još 35.000 do 40.000 južnoslavenskih ratnih zarobljenika u Rusiji sudjelovalo •"boljševici koji revoluciji, u emu su se istaknuli mnogi pojedinci i jedinice. Italija je I " iškarskim ratnim zarobljenicima južnoslavenskih narodnosti omogućila da oforme dobrovoljke jedinice za Solunsku frontu tek nakon što je ondje u rujnu 1918. došlo do ve eg pozitivnog pomaka, pa je tako na koncu onamo stigao tek kontingent od 235 asnika i 80 vojnika, ve ina ve i nakon završetka rata. Batafjon od oko 1000 dobrovoljaca iz redova austrougarskih ratnih zarobljenika borio se zajedno s talijanskim snagama protiv i Austro-Ugarske. Oko 11.000 dobrovoljaca iz redova južnoslavenskih iseljenika u SAD-u i Kanadi tako er je došao na Solunsku frontu. Vojna enciklopedija, 2. izd., str. 496-497. 8 gji , Dokumenti, str. 170,189-217, osobito str. 196,198-201,216-217. Vidi i Šepi , „Hrvatska politika“, str. 396-400.
- ¹¹ I'od utjecajem projugoslavenske propagande i op e euforije nastale zbog završetka Prvog svjetskog rata i utemeljenja Države SHS, esto se govorilo i o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji s trima nacionalnostima - Srbima, Hrvatima i Slovencima. Bio je to naivan pristup, budu i da su te tri skupine, iako srodne, ipak bile tri razli ita naroda, a svaki od ijih imao je vlastitu politiku i kulturnu povijest, kao i nacionalni etos.
- ¹¹ HPSS utemeljili su 1905. bra a Antun i Stjepan Radi , no taje stranka ve i broj glasova privukla tek 1920. zbog vrlo restriktivnih izbornih zakona u zemlji. U posljednjem predratnom sazivu Hrvatskog sabora, izabranome u prosincu 1913, taje stranka imala tek 3 od ukupno 88 zastupnika. Krizman, „Politi ke stranke“, str. 375.
- ¹¹ Više o odluci Nacionalnog vije a od 24. studenoga o ujedinjenju i o napatku za lanove izas-Umstva koji su se uputili u Beograd u Šiši evim Dokumentima, str. 255-256,275-278. Više o Radi evim izjavama u Kulundži evoj knjizi Atentat na Stjepana Radi a, str. 84-88. Više o Paveli evu obra anju i Aleksandrovoj reakciji u Šiši evim Dokumentima, str. 280-283. Prva to ka Naputka Nacionalnog vije a glasila je: „0 kona nome ustroju nove države može odlu ivati jedino Op a narodna ustavotvorna skupština itavog ujedinjenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, i to dvotre inskom ve inom. Ustavotvorna skupština mora se sastati najkasnije šest njeseci nakon sklapanja mira. Ustavotvorna skupština konkretno zadržava pravo odlu ivanja o: a) ustavu, pa tako i ustroju države (monarhija ili republika), unutarnjoj državnoj organizaciji, te temeljnim gra anskim pravima, b) državnoj zastavi, c) sjedištu vlade i drugih najviših državnih organa.“ Upute je pripremio Sedmero lani odbor, a potom je o njima 24. studenoga raspravljao i u cijelosti ih prihvatio Središnji odbor Vije a. Ibid., str. 275, 278.
- ¹⁴ filinovi , Jugoslavija između dva rata, sv. 1, str. 149. Šepi , „Hrvatska politika“, str. 401-405.
- 15 Josip Ilorvat, Politi ka povijest Hrvatske, str. 185-192, 200-202, 214-216.
- 16 Ma ek, Strugglefor Freedom, str. 81-82. Zbog tog su poteza uhi eni Ma ek, te još dvojica važnih lanova stranke. Ma eka su optužili za veleizdaju, no kako nije bilo dokaza za optužbu, sva su trojica nakon nekoliko njeseci puštena na slobodu.
- 17 Smith Paveli , Dr. Ante Trumbi , str. 233-234. Smith Paveli navodi daje peticija upuena u Versailles imala 150.000 potpisa.
18. Kulundži , Atentat na Stjepana Radi a, str. 133-136,147-150,160-161.
- 19 Josip Horvat, Politi ka povijest Hrvatske, str. 190-195, 201-205, 230-245. ulinovi , Jugoslavija između dva rata, sv. 1. str. 216, 308-315. Izborni nesrazmjeri izra unati su na temelju tablice otisnute u ulinovi evoj knjizi nakon 312. str.
- 20 Demokratska stranka (nastala ujedinjenjem dviju srbijanskih stranaka koje su djelovale

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

prve 1918. godine) i Radikalna stranka bile su jedine dvije srbijanske stranke kojima su se pridružili pristaše starijih srbijanskih stranaka i snažno projugoslavenski orijentirani Hrvati i Slovenci s područja koja su nekada bila pod Austro-Ugarskom. Komunistička partija bila je nova stranka nastala ujedinjenjem lijevih krila nekadašnjih socijal-demokratskih stranaka u raznim povijesnim pokrajinama nove države. Na Drugom kongresu, održanom u Vukovaru u lipnju 1920, pristupila je Komunističkoj internacionali.

²¹ Za Hrvate je jedna od najvažnijih posljedica stvaranja nove jugoslavenske države bilo uvođenje prava glasa za sve muškarce. To se najbolje vidi kad se osvrnemo na veličinu izbornog tijela prije 1918. Prema izbornome zakonu Hrvatske i Slavonije donijetom početkom devedesetih godina 19. stoljeća, a koji je vrijedio do 1910, na izborima 1906. pravo glasa imalo je tek 45.381 građanin. A riječ je o području koje je na popisu stanovništva provedenom 1900. imalo 2.416.304 stanovnika. R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, str. 292-293. Izborna reforma provedena 1910. proširila je biračko tijelo na oko 190.000 ljudi.

²² Pribeževnik je 1919. pristupio Demokratskoj stranci, no napustio ju je 1924, jer je u pogledu hrvatskog pitanja bio daleko nepopustljiviji od vodstva iz Srbije. Utemeljio je Samostalnu demokratsku stranku, koja je zastupala uglavnom Srbe iz južnoslavenskih dijelova Habsburške Monarhije, te izrazito projugoslavenski orijentirane Hrvate i Slovence.

²³ Šišić, Dokumenti, str. 99, 275, 309.

²⁴ Ulinovići, Jugoslavija između dva rata, sv. 1, str. 348-352. Glasovi bosanskohercegovačkih Muslimana i makedonskih Turaka osigurani su obećanjima da će njihovi zemljoposjednici, koji su nadzirali stranke, u predstojećoj agrarnoj reformi, naići na više razumijevanja i obzira nego što se dotada planiralo. Slovenski su glasovi osigurani obećanjem jednom od njihovih zastupnika (Bogumilu Vošnjaku) da će ga vlada imenovati na diplomatsku poziciju, te davanjem sto posto arskih izvoznih dozvola slovenskim krajevima.

²⁵ U mnogim je područjima glas za Komunističku partiju daleko više bio glas protiv vladine politike i prakse nego glas za stranku.

²⁶ Ulinovići, Jugoslavija između dva rata, sv. 1, str. 315-321, 359-368.

²⁷ Više o prvim hrvatskim političkim emigrantima vidjeti u pritužbi protiv Mađarske koju je Jugoslavija podnijela Društvu naroda u vezi s atentatom na kralja Aleksandra. Društvo naroda pritužbu je primilo 28. studenoga 1934. Društvo naroda, Request by the Yugoslav Government, „Communication from the Yugoslav Government”, str. 7-9. Vidi i R. Horvat, Hrvatska na međunarodnom tržištu, str. 124-129 i Banac, The National Question, str. 264-270.

²⁸ Više o Sarkotičevim razmišljanjima u zapisniku sa sastanka koji je od 13-14. svibnja 1918. u Sarajevu održao s austrougarskim vojnim upraviteljima okupirane Srbije i Crne Gore. Štulli, „Prilog izvorima”, str. 281-304.

Banac, The National Question, str. 264-265, 269. Prema Bancu, Gagliardija su ustaše smaknuli 1942. godine. Duić je ubijen 1934, ali identitet njegovih ubojica nikad nije točno utvrđen. Zastarjeli i nerealni stavovi hrvatskih legitimista u emigraciji vidljivi su i kod nekadašnjeg austrougarskog potpukovnika Ivana Perbevića, treće najvažnije ličnosti iz te skupine. Fertilio, „Kavalir i legitimist”, str. 229-239.

²⁹ Poznati talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio bio je nejedno i zaljubljenik u borilačke vještine i politiku ekstremiteta. Nakon što je u Prvom svjetskom ratu kao rezervni asnik talijanske vojske sudjelovao u borbama na talijansko-austrougarskoj fronti, po sebi osjeća nezadovoljstvo zbog, kako je smatrao, nedovoljno agresivne politike talijanske vlade. Nakon okršaja talijanske okupatorske vojske i francuskih snaga u Rijeci, on i njegovi sljedbenici ušli su u grad 12. rujna 1919. Preuzeo je vlast u ime Italije i sebe

- imenovao prvim ovjekom uprave i „comandanteom“ grada. No talijanska vlada njegovu vlast nije priznala. Vidi Giuriati, *Con D'Annunzio e Milio* i Rhodes, *D'Annunzio*.
- 31 yjgg Q tome kako je postignut dogovor u Giuriatijevoj kryzi *Con D'Annunzio e Milio*, str. 137-162. Tekst sporazuma u Rhodesovoj knjizi *D'Annunzio*, str. 190-262.
- 32 Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, str. 225-228. Više o tom atentatu u Krizmanovoj knjizi *Ante Paveli i ustaše*, str. 78. Više o Suŕ/layu u Ban evoj kryzi *The National Question*, str. 266-269.
- 33 Vidi rezoluciju Petog kongresa Kominterne iz srpnja 1924. o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. *Istorijski arhiv Komunisti ke partije Jugoslavije*, sv. 2, str. 420-421.
- 34 Josip Horvat, *Politi ka povijest Hrvatske*, str. 343-349. Radi je u Moskvu otputovao ne samo da oja a položaj prema Beogradu, nego vjerojatno i zbog niza drugih razloga: ogor enosti injenicom da u Parizu i Londonu nije naišao na željeni prijem, sklonosti naglim promjenama taktike, te ponajviše panslavenskome raspoloženju i divljenju prema svemu ruskom, te uvjerenju daje Oktobarska revolucija 1917. oslobodila ruske seljake.
- 35 Ibid., str. 361-366. ulinovi , *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 1, str. 441-446. Kulundži , *Atentat na Stjepana Radi a*, str. 178-183.
- 36 Pojediniosti o rezultatima izbora 1920, 1923. i 1925. u ulinovi evoj knjizi *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 1, tabli ni prikaz nakon 312. str. te na stranicama 406. i 455.
- 37 Rije je o Radi evim susretima s Markom uri i em u travnju 1923. i Mitom Dimitrijevi em, pouzdanikom beogradskog dvora, u ožnjku 1925. Ibid., str. 416-419, 464-470.
- 38 Više o tome u knjizi Josipa Horvata *Politi ka povijest Hrvatske*, str. 369-379. Deklaracija od 27. ožujka, str. 379-380.
- 39 Ibid., str. 404. ulinovi , *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 1, str. 487-489.
- Još dok je 1925. s HSS-om pregovarala o sastavu koalicijskog kabineta, Radikalna stranka istraživalaje mogu nost suradnje s Milanom Šufflayem i Antom Paveli em, predstavnicima ostataka Hrvatske stranke prava (frankovaca). Frankovcima je takvo zanimanje laskalo, a pritom su o ekivali da e tijesnom suradnjom s radikalima zadati snažan udarac Radi u i njegovoj stranci u Hrvatskoj, kao i, op enito, jugoslavenstvu. No pregovori su na koncu doživjeli neuspjeh, budu i da su radikalima poslužili tek da Radi a podvrgnu pritisku. Me utim, povijesno gledano, rije je o zanimljivoj injenici u vezi i sa Sufflayem i s Paveli em. Više u Kulundži evoj knjizi *Atentat na Stjepana Radi a*, str. 219-228.
- ulinovi , *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 1, str. 414, 415, 487-498, 502.
- Najpotpuniji uvid u atentate izvedene u parlamentu nudi ve spomenuta Kulundži eva knjiga *Atentat na Stjepana Radi a*. Vidi i knjigu Josipa Horvata, *Politi ka povijest Hrvatske*, str. 423-432, te ulinovi evu *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 1, str. 524-535. Više
- 42⁰ Prijetnjama Radi u u Kulundži evoj knjizi na str. 211-218, 294-305.
- Kerubin Šegvi , pristaša Hrvatske pu ke stranke i poznati hrvatski katoli ki sve enik i publicist, u jednim je hrvatskim novinama, samo etiri dana prije tragedije, napisao: -Radi je nekoliko puta naglasio da ga se nastoji maknuti iz javnog života. Time ho e da ste e su ut i simpatije javnosti. Mi emo re i ovo: kad bi ga htjeli maknuti, oni bi imali sredstava i mo i da to u ine. Ali ko bi onda švŕynio Hrvate ovako uspješno kao Radi . A kada bi nekome doista uspjelo odstraniti iz javnog života vo u zavedenih, zaslijepljenih i pijanih, u inio bi najve e cijelo što ga pamti hrvatska povijest. Odstranio bi neprestanu opasnost za javni poredak i za me unarodni mir u svijetu. Da Radi imade i iskre patriotizma, on bi se sam maknuo, ali od njega se nije tomu nadati." *Hrvatski list* (Osijek), 16. lipanj 1928, str. 2. Vidi i Kulundži evu knjigu *Atentat na Stjepana Radi a*, str. 218-236.
- galo.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Više o Radi evim antiklerikalnim idejama, kao i stavovima hrvatskih klerikalaca o Radi u u Novakovoj knjizi *Magnum crimen*, str. 209-252. Taje tendenciozna knjiga nastrojena izrazito protukatoli ki, no u njoj ima i vrijednog dokumentarnog materijala, a to se osobito odnosi na opširne navode iz dnevnih listova i periodike do kojih ina e nije jednostavno do i. Novak, po ro enju Hrvat, predavao je hrvatsku povijest na sveu ilištu u Beogradu. N umanje godinu dana, 1936-37, služio je kao veliki tajnik masonske lože Velika Jugoslavija, što je tako er znatno utjecalo na njegove poglede. Stavovi hrvatskih klerikalaca prema Radi u tako er su vidljivi u proglasu Hrvatske pu ke stranke uo i izbora 1927. Vidi Što je Hrvatska pu ka stranka, osobito str. 12-16.

⁴³ ulinovi , Jugoslavija izme u dva rata, sv. 1, str. 535.

⁴⁴ Ibid., str. 544-548. Pribitchevitch [Pribi evi], *La dictature du roi Alexandre*, str. 80-86. Ideja o mogu nosti amputirarya nepotpune Hrvatske i Slovenije od ostatka države pojavila se u Beogradu još 1923. Vidi knjigu Josipa Horvata *Politi ka povijest Hrvatske*, str. 308.

⁴⁵ Ma ek, *Struggle for Freedom*, str. 119-120. Pojedini lanovi HSS-a, a osobito nekadašnji austrougarski asnici u Hrvatskoj, smatrali su da je trebalo pribje i takvoj pobuni i da bi takav potez bio uspješan, s obzirom na unutarnje slabosti jugoslavenskog režima i za Hrvate povoljnu me unarodnu situaciju. Vidi Kvaternikov tekst „Trumbi ev odnos”, osobito str. 225-231.

⁴⁶ Boban, Ma ek, sv. 1, str. 41-48.

⁴⁷ Ibid., str. 50-53. Prilikom prolaska kroz Austriju na putu ku i, Ma eku se u vlaku tijekom dijela puta pridružio i Paveli . No zbog nazo nosti Ma ekova suputnika, Ivana Šubaši a, kojeg je Paveli smatrao vrlo bliskim kraljevskome dvoru, nisu mogli razgovarati o politici. Vidi Jareb, *Polja stolje a hrvatske politike*, str. 47.

⁴⁸ Pribitchevitch [Pribi evi], *La dictature du roi Alexandre*, str. 162-166, 179-182. Vidi i Bobanovu knjigu *Svetozar Pribi evi* , str. 62-66, 187.

⁴⁹ Pribitchevitch [Pribi evi], *La dictature du roi Alexandre*, str. 188-190, 269-271.

⁵⁰ ulinovi , Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 13-14, 29-45.

⁵¹ Ibid., str. 56-80. Ma ek, *Struggle for Freedom*, str. 142-148. Boban, Ma ek, sv. 1, str. 167-169, 184. Godine 1937. jedan od vode ih zagreba kih masona rekao mi je daje kraljevski dvor od njega zatražio da na željezni kome kolodvoru pristupi Ma eku kad su ovoga odvodili u Beograd i kažem mu da e ga odmah osloboditi, bez su enja, samo ako izjavi da priznaje dinastiju Kara or evi . Poznat po esto sarkasti nim dosjetkama, Ma ek je posredniku rekao neka nalogodavcu poru i: Svaka rit do e na šekret, što je u tom slu aju zna ilo da e i Aleksandrova vladavina jednom završiti.

⁵² Ma ek, *Struggle for Freedom*, str. 150-151.

⁵³ Ibid., str. 152-154. Boban, Ma ek, sv. 1, str. 121-131.

Memorandum se nalazi u izdanju talijanskog Ministarstva vanjskih poslova *I documenti diplomatici italiani*, 7. serija, sv. 5, str. 303-305.

Memorandum iz listopada 1928: *ibid.*, sv. 7, str. 4042. Zajedni ka deklaracija iz Sofije: *ibid.*, sv. 7, str. 392-393. Paveli je u Sofiji bio poznat jer je u prosincu 1927. pred jugoslavenskim sudom branio nekolicinu probugarski nastrojjenih makedonskih aktivista

Više o Paveli evu kratkotrajnom boravku u Be u u Krizmanovoj knjizi *Ante Paveli i ustaše*, str. 53-54. Vladeta Mili evi , jugoslavenski policijski dužnosnik koji je u Be u bio stacioniran kao pripadnik me unarodne policijske organizacije, ali je zapravo imao dužnost motriti protnjugoslavenski nastrojene politi ke emigrante, dobio je dojavu o Paveli evu dolasku, te je otišao na željezni ki kolodvor kako bi promatrao dolazak. U Mili evi evoj knjizi *Der Königsmord von Marseille*, str. 30-31, navodi se daje Paveli

Jugoslavija izme u dva rata

- Re doputovao 14. sije nja, što je s obzirom na dokaze koje iznosi Krizman pogrešno. I Ustaše su znali da dio njihovih kolega djeluje u svojstvu agenata jugoslavenske policije. 56_R florvat, Hrvatska na mu itištu, str. 445-447.
 - »^T Paveli evi politički tekstovi, govori i izjave prije odlaska u inozemstvo okupljeni su u 1 njegovoj knjizi Putem hrvatskog državnog prava, osobito na str. 23, 34-39, 75-86.
 - i Rasprave o me uratnoj hrvatskoj emigraciji nalaze se u knjizi Horyja i Broszata Der kroatische Ustascha Staat, str. 19-38, zatim u tekstu Fikrete Jeli -Buti , „Prilog prou a vanju djelatnosti ustaša do 1941“, str. 55-92, Coli evoj knjizi Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941-, str. 9-82, knjizi Jeli -Buti Ustaše, str. 13-40, te Krizmanovoj knjizi Ante Paveli i ustaše, str. 51-418, kao i vrlo vrijednim dodacima na str. 533-579. Paveli eve fašisti ke sklonosti najo itije su u njegovoj knjizi Strahote zabluda. Prvo je izdanje objavljeno u talijanskoj Sieni, 1938, a drugo u Zagrebu 1941. godine. Ta ne osobito vrijedna i važna antikomunistička rasprava napisana je s fašisti kog stajališta i prikazuje Mussolinija u vrlo pozitivnome svjetlu, dok Hitlera spominje tek usputno.
 - ⁵⁸ Vidi A. Paveli , Hrvatsko pitanje, str. 31-32. Teg tekst, prvi put objavljen 1936, na njema kom, trebao se u obliku pamfleta dijeliti u zemljama njema kog govornog podru ja. Vidi talijansko Ministarstvo vanjskih poslova, I documenti diplomatici italiani, 7. serija, sv. 7, str. 319.
 - ⁵⁹ Mili evi , Der Königsmord von Marseille, str. 39-43. Krizman, Ante Paveli i ustaše, str. 128-129, 144, 159.
 - ⁶⁰ B. Lorkovi , Ustaški pokret, str. 10-12. Coli , Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941., str. 28-29, 68.
 - ⁶¹ Više o podmetnutim eksplozivnim napravama u Mili evi evoj knjizi Der Königsmord von Marseille, str. 37-39, te Krizmanovoj Ante Paveli i ustaše, str. 131-132. Više o Velebit-skom ustanku u Stojkovičevu tekstu „Li ki ustanak 1932“, str. 167-180. Vidi i ulinovi evu kryigu Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 58-59.
 - ⁶² Mili evi , Der Königsmord von Marseille, osobito str. 52-85. ulinovi , Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 61-70, Krizman, Ante Paveli i ustaše, str. 156-224. Nakon što je 1941. utemeljena NDH, Mladen Lorkovi , ministar vanjskih poslova, zatražio je informacije o trojici ustaša zato enih u Francuskoj. Francuski konzulat u Zagrebu, u pismu od 1. srpnja 1942, izvijestio je ministra da je Pospišil umro u zatvoru 14. kolovoza 1940, a Kralj 16. svibnja 1941. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 20/5-3, kutija 239. Nakon intervencije njema ke okupacijske vlasti u Francuskoj, tre i pripadnik skupine, Raji , pušten je iz zatvora, te se po etkom 1942, teško narušena zdravlja, vratio u Hrvatsku, gdje je ubijen navodno prema Paveli evu nalogu. Krizman, Paveli izme u Hitlera * Mussolinija, str. 211-212.
- Osim ve spomenute jugoslavenske pritužbe iz studenoga 1934, vidi i sljede e dokumente Društva naroda, odreda objavljene pod op im naslovom Request by the Yugoslav Government Under Article 11, Paragraph 2, of the Covenant: „Communication from the Hungarian Government“, fO. prosinca 1934, „Communication from the Hungarian Government“, 16. sije nja 1935. i „Observations of the Yugoslav Government on the Communication from the Hungarian Government, dated January 12, 1935“, 20. svibnja 1935. "egled rasprave u vezi s atentatom na kralja Aleksandra u Društvu naroda, u kojem se
- E i opširni navodi iz spomenutih dokumenata; sažetak rezolucije od 10. prosinca w 1934, vidi Krizman, Ante Paveli i ustaše, str. 202-224.
- enia sumnje da su bili poznati tajnim službama tih zemalja i da su s njima imali odre ene ntakte. Me u dokazima je i pismo koje je Joachim von Ribbentrop, njema ki ministar vanjskih poslova, 20. ožujka 1939. uputio talijanskome kolegi, grofu Galeazzu Cianu. U

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Cianovoj knjizi *Diplomatie Papers*, str. 279. Vidi i Biberov tekst „Ustaše i Tre i Reich“, str. 37-56.

⁶⁰ Pregled ustaških tekstova u Hrvatskoj i inozemstvu donosi Coli u knjizi *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 67-70.

Fotokopija pamfleta, pod naslovom *Za što se bore Hrvatski Ustaše-Paveli evci!* nalazi se u mojem osobnom arhivu. Teg tekst na petnaest stranica, bez oznake inješta i datuma izdavanja, objavljen je kao kritički odgovor na sporazum Cvetkovi -Maček od 26. kolovoza 1939. i Mačekov ulazak u vladu, o čemu će poslije biti riječi.

Vidi i Lendičev članak „Tako je sve počelo...“, str. 471-488. Hrvatski pjesnik i novinar Lendič, koji se inače uvijek povezuje s hrvatskim klerikalnim skupinama, priznao je (str. 478) daje napisao barem jedan takav propagandni tekst. Poslao ga je u Mačarsku, odakle je otisnuti materijal kasnije prokrijumčaren u Jugoslaviju radi distribucije. Lendič nije naveo kad ga je napisao, no u listopadu 1938. bio je šef Propagandnog odjela Centra za katoličko djelovanje Zagrebačke nadbiskupije. Vidi njegov tekst „Prodiranje marksizma kod nas“, str. 269-276, osobito str. 269.

⁶⁶ Čolakovi, Janković i Morača, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 152-160, a osobito str. 159, kad je riječ o prvom većem smanjenju broja članova, te Marjanović, *Komunisti ka partija Jugoslavije*, str. 43, kad je riječ o drugom smanjenju.

⁶⁷ Informacije prikupljene u osobnom razgovoru s g. Balenom u ljeto 1979. Godine 1948. Baien je napustio KP, i to zbog dva, a ne zbog jednog razloga. Prvo, nije se slagao s vodstvom stranke u vezi s navodnom krivnjom Andrije Hebranga, bivšeg generalnog sekretara KPH, koji je zato otišao u svibnju 1948. i kasnije, po svemu sudeći, ubijen. Drugo, u lipnju 1948. stao je na stranu Kominforma, no tog se čina kasnije odrekao.

Fotokopija komunističkog pamfleta koji je uredio i objavio katolički konvertit Nikola Rubić, *Robija, Zapisci hrvatskih narodnih boraca*, nalazi se u inoem osobnom arhivu. Glavni su suradnici bili Šime Balen i Pavle Gregorić.

⁶⁸ Micr. No. T-120, Roll 5786, Frs. H300,766-769 i H300,773.

⁶⁹ *Proleter*, str. 162-163 (8. svezak, br. 28 [decembar 1932]). Ovaj časopis izlazio je na raznim mjestima, a mjesto izdanja nikad se nije navodilo. Svi brojevi ponovno su tiskani u izdanju Instituta za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda 1968, uz izvornu i konsekvativnu paginaciju.

¹⁰ *Proleter*, str. 319 (10. svezak, br. 8-9 [sep.-okt. 1934]) i *Proleter*, str. 335 (11. svezak, br. [januar 1935]).

Više o odnosima HSS-a i ustaša u Mačekovoj knjizi *Struggle for Freedom*, str. 173-175. Više o ustaškim stavovima o tim odnosima do 1937. u Kvaternikovu tekstu „Trumbićev odnos“, str. 236-255.

⁷² Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, str. 301.

⁷³ Ibid., str. 71-74.

⁷⁴ Miličević, *Der Königsmord von Marseille*, str. 33-46, 94-100.

⁷⁵ Vidi dva članka Eugena Kvaternika, „Ustaška emigracija u Italiji“, str. 209-210, i „Riječi i cijela“, str. 57-58. Popis ustaša u Italiji u proleće 1937, s imenima, mjestom i godinom rođenja, te zanimanjem, prema podacima međunarodnog jugoslavenskog Ministarstva unutarnjih poslova, nalazi se u Krizmanovoj knjizi *Ante Pavelić i ustaše*, str. 564-574. Prema podacima koje je Miličević prikupio u Italiji, ustaše je u to doba bilo moguće ovako klasificirati prema društvenoj i profesionalnoj pripadnosti: 337 seijaka, 77 radnika, 35 pomoraca, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 osnivača, 2 novinara i 6 pripadnika drugih profesija. Vidi knjigu F. Jeličića, *Ustaše*, str. 35. Zbrajanjem dolazimo tek do 496 osoba, no u to je vrijeme, kako se čini, u Italiji ipak boravilo 510 ustaša.

Jugoslavija izme u dva rata

76 Mili evi , Der Königsmord von Marseille, str. 88-100. Kvaternik, „Rije i i djela", str. 57-I 58. Boban, „Nekoliko dokumenata o povratku Mile Budaka iz emigracije", str. 507-523, osobito str. 522-523.

77 Krizman, Ante Paveli i ustaše, str. 301-309.

78 Filinovi , Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, tablica nakon 130. str. Detaljna analiza s glasanja Hrvata na izborima u prosincu 1938. nalazi se u Jan ikovi evoj knjizi Hrvati u r izborima 11. prosinca 1938.

⁷⁹ Ma ek, Strugge for Freedom, str. 186-190. Ciano, Diaries, str. 39-40, 48-50, 84-88, 91. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, str. 136-141. ulinovi , Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 136-147, osobito str. 143-146, gdje je iskaz koji je Amadeo Carnelutti 4. ožujka 1946. dao jugoslavenskim vlastima. Tasso, Italia e Croazia, sv. 1, str. 179-182, 210-218. Martinovi , „Moje uspomene iz velikog doba", str. 32-38. Boban, Ma ek, sv. 1, str. 435-459 i sv. 2, str. 79-140. Bobanov je tekst daleko najpotpuniji i najobjektivniji.

Amadeo Carnelutti, po zvanju arhitekt, bio je naturalizirani Hrvat iji je otac u Zagrebu bio gra evinski poduzetnik.

⁸⁰ Ciano, Diaries, str. 46.

⁸¹ Prema Carneluttijevim rije ima, u ulinovi evoj knjizi Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 145. Carnelutti je ustvrdio da se to doga alo potkraj ožujka, no drugi dokazi navode na zaklju ak da se radilo o koncu svibnja 1939. godine.

⁸² Ova verzija sporazuma, na talijanskom, koje su se domogle njema ke vlasti (ali s I pogrešnim datumom, 26. travnjem 1939, umjesto 26. svibnjem 1939). Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300,913. Prijevod na hrvatski u Bobanovoj knjizi Ma ek, sv. 2, str. 111. Sažet prikaz sporazuma nalazi se i u Cianovu dnevniku, Diaries, str. 87-88

⁸³ Vidi Carnelutti,jevu izjavu u ulinovi evoj knjizi Jugoslavija izme u dva rata, sv. 2, str. 146.

⁸⁴ Više o Sporazumu u mojoj knjizi The Chetniks, str. 22-25.

⁸⁵ Za što se bore hrvatski Ustaše-Paveli evci!, str. 6. Pod režimom Cvetkovi -Ma ek, ve i broj ustaša i komunista zapravo je - temeljem razloga nacionalne sigurnosti - završio u koncentracionim logorima.

Talijane je to pitanje oduvijek zanimalo. Vidi, prin\jerice I documenti diplomatici italiani talijanskog Ministarstva vanjskih poslova, 7. serija, sv. 7, str. 127-128 i ibid., 9.

^{g7} serija, sv. 3, str. 141,155.

^{g7} Kvalitetnu raspravu o tom razdoblju nudi Boban, „Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj", str. 225-266, osobito str. 241-243, 250-264. Vidi i Tomasevich, The Chetniks, str. 24-25.

⁸⁸ Ciano, L'Europa verso la catastrofe, sv. 2, str. 43-45.

^w Ibid., sv. 2, str. 83-84.

⁹¹ Ciano, Diaries, str. 158-159,183,199-200.

Zapisnik s tog sastanka, koji je pripremio Filippo Anfuso, Cianoov šef kabineta, nalaze se u izdanju talijanskog Ministarstva vanjskih poslova I documenti diplomatici italiani, t 9. serija, sv. 3, str. 162-164. Više o Bombellesovu vi enju razgovora na tom sastanku: ibid., str. 164-166. Bombellesovu ulogu nitko još nije uspio objasniti nedvosmisleno i ⁿa zadovoljavaju i na in. Izgleda da je uživao povjerenje regenta Pavla, te imao veze s britanskim službama, budu i da je - prema iskazu pouzdanog izvora - u drugoj polovini tridesetih godina putovao s britanskom putovnicom (na koju je imao pravo jer se jedan •njegov ro ak vjen ao s Britankom). in i se i da se osje ao sigurno uz Paveli a, jer gaje Posjetio nakon što se ovaj sredinom travnja 1941. vratio u Zagreb. No uhi enje u pred-^vorju Paveli eva ureda i kasnije odveden u koncentracioni logor gdje je okrutno ubijen.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

⁹² Ciano, Diaries, str. 200.

⁹³ Ibid., str. 247, 249.

⁹⁴ Talijansko Ministarstvo vanjskih poslova, I documenti diplomatici italiani, 9. serija, sv. 4, str. 631-632. Nažalost, otisnuti memorandum, ako je uopće autentičan, ne sadrži i imena potpisnika.

⁹⁵ Ciano, Diaries, str. 249. Francuska je potpisala primirje s Njemačkom 22. lipnja, a s Italijom 24. lipnja 1940.

⁹⁶ Von Rintelen, Mussolini als Bundesgenosse, str. 105.

⁹⁷ Roatta, Otto milioni di baionette, str. 118-119.

⁹⁸ Vajda spomenuti i daje zamjenik premijera, Maček, odlučno podržavao vrsto pristajanje Jugoslavije uz Trojni pakt, uvjeren da time pripomaže o čuvanju mira i teritorijalnog integriteta zemlje. No njegovi kolege u SDK-u, vođe Samostalne demokratske stranke koji su također bili članovi kabineta, tome su se žestoko protivili. Upravo se zbog te razlike u stavovima o toliko presudnome pitanju, koalicija na koncu raspala.

IL

P o d j e l a J u g o s l a v i j e

NASTANAK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Kako bismo podjelu i okupaciju Jugoslavije, te utemeljenje NDH sagledali u valjanome kontekstu, moramo se vratiti na Hitlerovu reakciju na udar koji su asnici izveli 27. ožujka 1941. u Beogradu, te na organizaciju vlasti generala Dušana Simovića. Za razliku od Italije, Njemačka u početku nije bila zainteresirana za napad i podjelu Jugoslavije, barem dok je ta zemlja služila njemačkim ciljevima. Pod premijerima Milanom Stojadinovićem i Dragišom Cvetkovićem u drugoj polovici 1935, Njemačka i Jugoslavija održavale su prijateljske odnose. Njemačka je postala glavnim jugoslavenskim trgovinskim partnerom, dok je Jugoslavija Njemačkoj služila kao važan izvor hrane i kovina, izuzev željeza. Nadalje, Nijemci su, a osobito Hitler, prisjećajući se iznimnih srpskih dosegâ u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, smatrali da je jugoslavenska vojska snažna sila koju ne može biti jednostavno slomiti, a Njemačka do ožujka 1941. nije bila voljna upustiti se u toliko zahtjevan poduhvat. Politički „koordinirana“ Jugoslavija, koja igra dodijeljenu ulogu, itekako je odgovarala njemačkim interesima. No takav se stav promijenio nakon početka 27. ožujka 1941. Udar, izveden na britanski poticaj, bio je reakcija na odluku regenta Pavla i vlade Cvetković-Maček, dva dana ranije, o pristupanju Trajnikove paktu. Taj je čin Hitleru pokazao koliko je nužno vojno pokoriti Jugoslaviju kako bi otklonio i najmanju moguću opasnost da britanske zračne snage iz baza u Grčkoj i Jugoslaviji pokušaju napadati južno krilo njemačkih snaga koje su se spremale na napad na Sovjetski Savez. Hitler je istodobno odlučio i politički uništiti Jugoslaviju podjelom zemlje.

S ciljem podčinjavanja i podjele Jugoslavije, Hitler se poslužio ne samo vojskom Njemačke i saveznim zemljama Italije i Mađarske, nego i nezadovoljstvom velikog broja Hrvata činjenicom da su u međuratnoj jugoslavenskoj državi bili u podređenom položaju. Stoga je u njegovoj naredbi o napadu na Jugoslaviju - Direktivi 25 T stajalo: „Unutarnje političke tenzije u Jugoslaviji pojačat će politički i obje strane Hrvata“. Ipak, zapisnik sa sastanka u Hitlerovu uredu na dan izdavanja naredbe pokazuje da Nijemci nisu imali jasan i nedvosmislen plan o nagradi Hrvata za pruženu pomoć. U za-

NASTANAK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Kako bismo po elu i okupaciju Jugoslavije, te utemeljenje NDH sagledali u valjanome kontekstu, moramo se vratiti na Hitlerovu reakciju na udar koji su asnici izveli 27. ožujka 1941. u Beogradu, te na organizaciju vlasti generala Dušana Simovi a. Za razliku od Italije, Njema ka u po etku nije bila zainteresirana za napad i podjelu Jugoslavije, barem dok je ta zemlja služila njema kim ciljevima. Pod premijerima Milanom Stojadinovi em i Dragišom Cvetkovi em u drugoj polovici 1935, Njema ka i Jugoslavija održavale su prijateljske odnose. Njema ka je postala glavnim jugoslavenskim trgovinskim partnerom, dok je Jugoslavija Njema koj služila kao važan izvor hrane i kovina, izuzev željeza. Nadalje, Nijemci su, a osobito Hitler, prisje aju i se iznimnih srpskih doseg u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, smatrali da je jugoslavenska vojska snažna sila koju ne e biti jednostavno slomiti, a Njema ka do ožujka 1941. nije bila voljna upustiti se u toliko zahtjevan pot-hvat. Politi ki „koordinirana" Jugoslavija, koja igra dodijeljenu ulogu, itekako je odgovarala njema kim interesima. No takav se stav promijenio nakon pu a 27. ožujka 1941. Udar, izveden na britanski poticaj, bio je reakcija na odluku regenta Pavla i vlade Cvetkovi -Ma ek, dva dana ranije, o pristupanju Trajnome paktu. Taj je in Hitleru pokazao koliko je nužno vojno pokoriti Jugoslaviju kako bi otklonio i najmanju mogućnost da britanske zra ne snage iz baza u Gr koj i Jugoslaviji po nu napadati južno krilo njema kih snaga koje su se spremale na napad na Sovjetski Savez. Hitler je istodobno odluo i politiki uništiti Jugoslaviju podjelom zemlje.

S ciljem pod injavanja i podjele Jugoslavije, Hitler se poslužio ne samo vojskom Njema ke i saveznih zemalja Italije i Ma arske, nego i nezadovoljstvom velikog broja Hrvata injenicom da su u me uratnoj jugoslavenskoj državi bili u podre enome položaju. Stoga je u njegovoj naredbi o napadu na Jugoslaviju - Direktivi 25 T stajalo: „Unutarnje politike tenzije u Jugoslaviji poja at emo politiki oba anjima Hrvatima". Ipak, zapisnik sa sastanka u Hitlerovu uredu na dan izdavanja naredbe pokazuje da Nijemci nisu imali jasan i nedvosmislen plan o nagra ivanju Hrvata za pruženu pomo . U za-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pisniku stoji tek da će Hrvati „dobiti jamstva o politici kome pristupu (kasnijoj autonomiji)".¹ Nijemci su računali i na pomoć nacionalnih manjina u Jugoslaviji, a osobito pola milijuna folksdoj era, koji su već u cijelosti bili pod nacističkim utjecajem.

Do promjene u njemačkim razmišljanjima o Hrvatskoj došlo je u vrijeme pripremanja Direktive 25, pod utjecajem aktivnosti njemačkih emisara u Zagrebu i Hitlerovih diplomatskih igara s njegovim saveznicima. Na koncu je tako na površinu izronila i zamisao o neovisnoj hrvatskoj državi. Prvo je, u poruci koju je 27. ožujka uputio mađarskom regentu Miklósu Horthyju, Hitler predložio da Mađarska Hrvatsku nekako priključi i svome teritoriju. No, Horthy je to mudro odbio i Hitlera o tome izvijestio 29. ožujka. Na konferenciji održanoj 31. ožujka u prostorima službe Abteilung Landesverteidigung, Nijemci su zaključili ili da će Hrvatska steći i neovisnost.² Istog dana von Ribbentrop je njemačkom generalnome konzulu u Zagrebu odredio da „hrvatske vojske u povjerenju, posredstvom prikladnih posrednika, izvijesti da će se unutar okvira novog europskog poretka pobrinuti za neovisnu Hrvatsku, doći li do raspada jugoslavenske države zbog njihovih vlastitih grešaka. Na ostvarenju tog cilja najdjelotvornije će raditi potpunim suzdržavanjem od daljnje suradnje s Beogradom".³ Kad su 6. travnja njemački zrakoplovi počeli bombardirati Beograd, a kopnene snage krenule u napad na Jugoslaviju, njemački agenti nastavili su provoditi subverzivne djelatnosti u Zagrebu. Prema njihovim uputama, Slavko Kvaternik proglasio je NDH 10. travnja.

Hrvatima koji su s njemačkim agentima surađivali u proglašavanju nove države trebao je pripasti i teritorij BiH. Međutim, ni u tom slučaju njemačko razmišljanje nije bilo posve jasno. U 6. točki Hitlerove Preliminarne direktive od 12. travnja 1941. o podjeli Jugoslavije stajalo je: „Hrvatska će postati neovisnom državom u etničkim granicama. Njemačka se neće miješati u njezine unutarnje stvari."⁴ No, Hitler je hrvatskim „etničkim granicama" obuhvatio tek teritorij nekadašnjih austrougarskih zemalja Hrvatske i Slavonije, budući da je u 7. točki direktive stajalo da će odluka o uređenju „preostalih područja, pa tako i BiH", biti prepuštena Italiji. To je u 5. točki potvrdila i naredba generala Franza Haldera, načelnika Vrhovnog stožera, od 13. travnja 1941, izdana njemačkoj Drugoj i Dvanaestoj armiji, na terenu u Jugoslaviji, a koja se odnosila na „upravljanje Jugoslavijom": „Dalmatinska obala, te BiH i Crna Gora bit će prepušteni talijanskoj politici koju volji. Moguće je razmotriti i pitanje obnavljanja neovisne Crne Gore".⁵

No iako je u Hitlerovoj direktivi stajalo da se Njemačka neće miješati u unutarnja hrvatska pitanja, te iako su i ta i Halderova naredba izričito navodile da će o sudbini BiH odlučivati Italija, Nijemci su ponovno promijenili plan. Utvrdili su demarkacijsku liniju koja će dijeliti njemačku od talijanske okupacijske zone u Hrvatskoj, a po njoj je najveći dio BiH ostao u njemačkoj

Podjela Jugoslavije

zoni (vidi Kartu 1. u daljnjem tekstu). Uz neznatne promjene, ministri vanjskih poslova von Ribbentrop i Ciano prihvatili su je na konferenciji u Beču 21-22. travnja. Ta crta (koju ponekad nazivamo i Bečkom linijom) trebala je ostati na snazi do završetka rata.

Neposredno prije napada na Jugoslaviju, u ožujku i početkom travnja 1941, u Zagrebu su aktivno djelovali njemački generalni konzul, Alfred Freundt, nekolicina njemačkih obavještajaca, te Walter Malettke, posebni izaslanik Ureda za međunarodne odnose Nacional-socialističke radničke stranke Alfreda Rosenberga. Pukovnik SS-a Edmund Veessenmayer, koji je predstavljao von Ribbentropa, pridružio im se 3. travnja. Veessenmayer je bio daleko najviše i najuspješniji stručnjak za postavljanje pro-nacističke vlade u središnjoj i jugoistočnoj Europi, koji je u sljedeća dva tjedna odigrati vodeću ulogu u svemu što se događalo u Zagrebu.⁶

Iako je ustaški pokret ideološki bio sličan fašističkoj i nacističkoj, Nijemcima je bilo važnije da u Hrvatskoj imaju vlast s narodnom podrškom, koja im omogućiti da svoju zonu nadziru s malim brojem vojnika, te da je u miru eksploatiraju, nego da uspostave režim koji je njihovom režimu bitno sličan na ideološkom planu, ali koji je imati vrlo mali broj sljedbenika i koji ne mijenja vlast kakvu su njemačke vojne vlasti priželjkivale. Žele i ostvariti navedene ciljeve, njemačke su vlasti za svoju stvar pokušale pridobiti Vladka Maček, vođa u HSS-a. Maček je uživao potporu većine pripadnika hrvatskih građana, bio je zamjenik premijera u Cvetkovićevu kabinetu, te je bio poznat kao odlučan zagovornik jugoslavenskog pridržavanja potpisanog Trojnog pakta. Nadalje, HSS sa svojom je saveznicom, Samostalnom demokratskom strankom (koju su uglavnom činili hrvatski Srbi), nadzirao upravu u Banovini Hrvatskoj, te, što je bilo još važnije, paravojne snage te stranke, pa bi i prelazak na novi režim pod njemačkim vodstvom bio razmjerno jednostavan. Na koncu, za razliku od Pavelića, Maček nije bio marioneta u talijanskim rukama. Nijemci su željeli da Maček proglasi „neovisnu“ hrvatsku državu i pozove njemačku vojsku koja je u djelo provesti odvajanje Hrvatske od ostatka Jugoslavije. Na taj način bez vojnog bi djelovanja Njemačka stekla velik dio Jugoslavije, čiji bi se ostatak nakon toga vjerojatno raspao sam od sebe.

Pod utjecajem njemačkih emisara, doma i ustaše, pod vodstvom Slavka Kvaternika, nekadašnjeg austrougarskog potpukovnika, navodno bi prihvatili Maček kao prvog poglavika nove hrvatske marionetske države.⁷ Bili su Pi'lonjima koji nastrojeni i imali su razloga smatrati da je, ako njemački Wehrmacht pomogne u stvaranju nove hrvatske države, bilo na poziv, bilo invazijom, bitno pametnije na čelu države imati poglavika kojeg su odabrali Nijemci nego Pavelića. No Maček je odbio njemačke ponude. Otputovao je u Beograd 10. travnja, te se pridružio članovima svoje stranke u tadašnji kabinet generala Simovića kao prvi potpredsjednik vlade. Budući da su ga bili upo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zorili da se kloni Beograda, Nijemci su njegov postupak možda protuma ili kao znak odluke u namjeri da oduvrat teritorijalni integritet zemlje. Ustaše i njihovi simpatizeri tada su se ponovno oglasili s optužbama da Matković takvim ponašanjem izdaje vlastiti narod. No Matković je smatrao da pristupanjem Simovićevoj vladi, koja nije skrivala namjeru da se pridržava Trojnog pakta, oduvrat zemlju od rata, kao i njezinu teritorijalnu cjelovitost.⁸ činjenica da je odbio odigrati ulogu njemačkog poslušnika koji će pripomoći i raspadu Jugoslavije, a tu je odluku donio i nje se držao unatoč silnome pritisku, što govori o njegovoj odluci da nipošto ne postane pijunom u napadu sila Osovine na Jugoslaviju, te o njegovoj vjeri u konačnu pobjedu demokratskih zemalja Zapada. Tek nakon Matkovićeva odbijanja, Nijemci su svim sredstvima poduprli ustaše.

Poslije njemačkog bombardiranja Beograda i početka rata 6. travnja, kraljev i kabinet napustili su prijestolnicu i sklonili se u, kako su smatrali, razmjernu sigurnost planinske unutrašnjosti, namjeravajući i odande otići u izgnanstvo, budući da nitko nije odviše vjerovao u dugotrajniji otpor okupacijskim snagama. Drugoga dana nakon napuštanja Beograda, Matković je Simoviću izvijestio da „ni pod kojim uvjetima neću pristati na odlazak u inozemstvo”.⁹ Nakon toga dao je ostavku na mjesto prvog potpredsjednika vlade i za svog zastupnika u izgnanstvu imenovao tajnika HSS-a, Jurja Krnjevića, te se vratio u Zagreb. Matkovićeva ostavka bila je težak udarac za Simovićevu vladu, budući da je od svijetlanova kabineta upravo on uživao najveću narodnu potporu. Još dvojica ministara, također članova HSS-a, Ivan Andres i Bariša Smoljan, kao i vođa JMO-a i jedini predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana u kabinetu, Džafer Kulenović, također su odlučili otići u zemlju.

Kad se Matković 8. travnja vratio u Zagreb, Nijemci su već bili odlučili svoje interese u Hrvatskoj povjeriti Paveliću i ustašama, pa je Matković praktički ostao bez ikakva osobnog i političkog utjecaja. Istog dana jugoslavensko vojno zapovjedništvo u Zagrebu zamolilo ga je da pošalje izaslanika u pobunjenu 108. pukovnicu Slavonske divizije u Bjelovaru, nedaleko od Zagreba, koji će od vojnika zatražiti da poštuju naloge zapovjednika, što je Matković i učinio. No izaslanikove molbe nisu pomogle.¹⁰ Matković je izdao i proglas namijenjen hrvatskom narodu:

Hrvati! Vratio sam se među vas i htio bih vas uvjeriti u sljedeće: snažna naša je najveća moguća nesreća koja se uopće može dogoditi jednome narodu - rat. To je zlo moguće ublažiti jedino ako ostanemo ujedinjeni i disciplinirani. I dosada ste me slijedili u teškim trenucima, pa sam uvjeren da će tako biti i nadalje. Ostaje mi u vama i s vama dijeliti i dobro i zlo. Ne treba ni naglašavati da ću kao i dosada za svaki pojedini slučaj davati preporuke i savjete. To ću učiniti ili preko naših organizacija ili preko posebnih izaslanika

Podjela Jugoslavije

koji će biti narodni zastupnici ili druge poznate vode će li nosti naše stranke. U ovom trenutku od vas tražim red i disciplinu, bez obzira jeste li u oružanim snagama ili kod kuće.¹¹

Dio zagrebačkih novina objavio je Maekov proglas 9. travnja, no utjecaj njemačkih obavještajaca i posrednika, ustaša i proustaških elemenata u HSS-u ve je bio toliki da te novine i nisu doprle do širokih narodnih masa. No i taj proglas služi kao dodatni dokaz o tome da Maek nije podupirao ustaška nastojanja s ciljem ometanja djelovanja jugoslavenske vojske i otvaranja Hrvatske njemačkim snagama.¹² Maek je naivno vjerovao da i dalje uživa povjerenje većine Hrvata, daje u mogućnosti donositi značajne političke odluke, te da će većina poslušati njegove naloge. Nema sumnje u to da ga je podržavala većina Hrvata, no jedan po jedan broj, osobito u Zagrebu i drugim većim gradovima, oni koji su predviđali nastanak neovisne hrvatske države, već su prešli u redove pristaša Pavelića i ustaša. Tako su Maek i još nekoliko važnih vođa ostali izolirani i bez ikakva utjecaja na zbivanja. Iako je HSS imao predstavnike u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, to nimalo nije pomoglo stranačkim vođama i članovima koji su i dalje bili u Hrvatskoj. HSS, koji je tijekom ratnog razdoblja bio autoritativni glas hrvatskog naroda, tako je ostao posve nemoćan, a niti jedan od njegovih sastavnih dijelova nije bio u mogućnosti ostvariti značajniji politički utjecaj.

S obzirom na opći razvoj situacije, jedan drugi događaj u to je vrijeme također imao veliku važnost. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i generalni sekretar stranke, Josip Broz Uto, u to su vrijeme boravili u Zagrebu. Osmog travnja 1941. centralni komiteti jugoslavenske i hrvatske organizacije Komunističke partije odlučili su uputiti izaslanstvo u zapovjedništvo jugoslavenske četvrte armije i od vojnih vlasti zatražiti da izdaju oružje radnicima koji bi tako pomogli u obrani Zagreba. Pavle Gregorić, koji je bio član obavjedaškog komiteta, dvaput je posjetio vojno zapovjedništvo, no premda je prvi put kratko razgovarao s generalom koji je zapovijedao tom armijom, kao i, drugom prilikom, s jednim od njegovih pomoćnika, nije ih uspio uvjeriti da naoružaju radništvo.¹³

Nakon što je Maek odbio njihove prijedloge, Nijemci su svu podršku usmjerili prema ustašama. Iako su znali za Pavelićeve protalijanske stavove, oslonili su se na pronjemačke stavove mnogih drugih vodećih pripadnika ustaškog pokreta, a osobito najistaknutijeg ustašu u Hrvatskoj, Slavka Kvaternika. Uz njegovu pomoć, Nijemci su pokušali potkopavati jugoslavensku državu iznutra, te se pripremati za napad na Hrvatsku. U Zagrebu je Veesenmayer tijesno surađivao sa skupinom pronjemačkih nastrojanih ustaša i nekim manje važnim članovima vodstva HSS-a koji su već planirali proglašenje nove hrvatske države uz njemačku pomoć.¹⁴ Doznajući da se njemačke jedinice primaju

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Zagrebu, Veesenmayer je odlučio, 10. travnja, organizirati proglašenje neovisne hrvatske države koje će se vremenski poklopiti s ulaskom njemačkih snaga u glavni grad. Ujutro se sastao s Kvaternikom, a rano poslije podne nagovorio je Maeka da se odrekne svoje političke funkcije i da sura u prijenosu vlasti. Nakon toga ponovno se sastao s Kvaternikom i rekao mu da je kucnuo glas za proglašenje nove države. Njih dvojica potom su posjetili Maeka, koji je, suočivši se s neizbježnim, suraivao u sastavljanju i potpisivanju deklaracije koju će Radio Zagreb objaviti nakon Kvaternikova proglašenja neovisnosti.¹⁵ Nakon toga Veesenmayer i Kvaternik otišli su na Radio Zagreb, gdje je oko 17:45 Kvaternik u eter pročitao sljedeći proglas:

Hrvati!

Božja providnost i volja našeg saveznika, kao i teška višestoljetna borba hrvatskog naroda i silni naponi našeg Poglavnika, dr. Ante Pavelića, i ustaškog pokreta, kako kod kuće, tako i u inozemstvu, omogućili su da danas, dan uoči Uskrsa, nastane naša nezavisna hrvatska država.

Pozivam sve Hrvate, gdje god se nalazili, a osobito sve vojnike, do vojnike i vojnike u svim dijelovima oružanih snaga i službama javne sigurnosti, da održavaju potpuni red, da se potčinjavaju zapovjedniku oružanih snaga u Zagrebu ili u mjestu u kojem su stacionirani, te da prisegnu na odanost NDH i njezinu poglavniku.

Kao Poglavnikov opunomoćenik, danas sam preuzeo nadzor nad cjelokupnom vladom i zapovjedništvo nad svim oružanim snagama.¹⁶

Ubrzo nakon toga, spiker je na istoj radijskoj postaji pročitao i Maekovu izjavu:

Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa hrvatskih nacionalista u zemlji, danas je proglasio slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom povijesnom i etničkom hrvatskom prostoru, te je preuzeo vlast. Pozivam cijeli hrvatski narod da sluša naloge nove vlade, a sve pristaše HSS-a koji su na raznim upravnim položajima, zatim sve županijske zastupnike, sve gradonačelnike i načelnike općina, kao i članove lokalnih vijeća i tako dalje, da ostanu na svojim funkcijama i da odano sura uju s novom vladom.¹⁷

Ubrzo nakon toga, Maek je napustio ulogu političkog vođe i velike vođe Hrvata, te odobrio nastanak nove marionetske države.

Posve je jasno daje Veesenmayer bio metteur en scene političkih promjena u Zagrebu, te daje dramatičnu događaju omogućio raspad jugoslavenske vojske i države pod njemačkim napadima. Bez njemačkih tenkova i bajuneta na hrvatskom teritoriju, proglašavanje hrvatske marionetske države, kakva god

Podjela Jugoslavije

bila, jednostavno ne bi uspio. Novonastala je država bila plod djelovanja Wehrmachta i njemačkih stručnjaka za subverzivnu djelatnost. Veessenmayerova je uloga najvidljivija u njegovu vlastitom izvještaju, izvještaju o aktivnostima 10. travnja koji je dan kasnije uputio njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova:

Do mene su doprli prvi pouzdani izvještaji o napredovanju njemačkih jedinica 10. travnja u podne, zbog čega sam odlučio bez odlaganja postupiti samoinicijativno. U 15 sati održao sam još jedan sastanak s Kvaternikom i tom prigodom izvijestio da je kucnuo na vrata i da sam odlučio posjetiti Maekera i iznuditi njegovu ostavku. Kvaternik je bio više nego zadovoljan, budući da ga je upravo to dotada najviše brinulo i budući da je imao dojam da se s tim problemom ne može u potpunosti nositi. Od 15.30 do 16 sati razgovarao sam s Maekom i nakon podosta uvjeravanja i natezanja uspio sam ga navesti da potvrdi kako je pripravan povući se i vlast prepustiti osobno Kvaterniku. Maek mi je dao saslušanje da se u cijelosti provesti svoju odluku. Odmah sam otišao Kvaterniku i izvijestio ga o ishodu razgovora, što je izazvalo silno oduševljenje me uvođenja nacionalista, te sam ga odmah odveo Maeku. Ondje je Maek sročio i potpisao izjavu o ostavci i prijenosu vlasti na Kvaternika. Izvorni je tekst kod mene. Ne želeći gubiti vrijeme i zbog toga što sam morao računati na moguće sabotaze u slučaju da se prerano dozna za odluku, tek uz velike muke uspio sam nagovoriti Kvaternika da sa mnom odmah pođe u radijski studio, odakle je oko 17.45 svečano objavljena odluka o ostavci i prijenosu vlasti. Kao časnik, Kvaternik je htio krenuti ususret njemačkim jedinicama, kako bi ih prvi dočekao i pozdravio. No na koncu ipak nije odbacio moje prijedloge praktične političke naravi, te je tako tek malo prije ulaska prvih njemačkih jedinica došlo do proglašenja slobodne i nezavisne hrvatske države. Taj činjenica izazvala nevino oduševljenje, a grad je odmah ukrašen zastavama. Zahvaljujući tome, njemačke su jedinice dočekane na način koji nitko dotada nije smatrao mogućim, a general Kühn rekao mi je da je nešto slično doživio jedino u Linzu [vjerojatno prilikom pripajanja Austrije Njemačkoj u ožujku 1938], Inicijativa i provedba tijekom opisanih sati bili su isključivo u mojim rukama. Zahvaljujući tome, u potpunosti je izbjegnuto krvoproliće, a njemačke su jedinice istovremeno, zbog, s vojnog stajališta, izvrsnih Kvaternikovih priprema, uštedjele na vremenu i žrtvama. Vjera i povjerenje u čast hrvatskoga naroda u Führera i njegov Wehrmacht od dana kad je počeo rat protiv Srbije uistinu su dirljivi. Otkako je Kvaternik preuzeo vlast, neprestano sam uz njega i nenametljivo mu pomažem. Namjeravam nastaviti s takvim djelovanjem, kako bismo što lakše nadvladali postojeće opasnosti. No pritom se ni na koji način nisam izjasnio u vezi s tumačenjem pojma slobode.¹⁸

Nema ni najmanje sumnje da su ustaše i mnogi pristaše HSS-a priželjkivali

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

neovisnu hrvatsku državu. No dobili su marionetsku državu, nezavisnu jedino po nazivu. Dva tjedna ranije Hitler nije čak ni razmišljao o zasebnoj hrvatskoj državi, a čak i nakon što je odlučio uništiti Jugoslaviju, nije to ni znao što će biti s Hrvatskom. Ipak, 10. travnja 1941. nastala je ta hrvatska država, kao dio Hitlerova „novog poretka“ u Europi. Za njezinu budućnost najznakovitija je bila posljednja rečenica u Veesenmayerovu izvještaju, u kojoj je ustvrdio da se „ni na koji način“ nije „izjasnio u vezi s tumačenjem pojma slobode“.

„Izvršne Kvaternikove pripreme“ koje Veesenmayer spominje u najvećoj mjeri proveo pukovnik iz Glavnog stožera Franjo Nikolić, načelnik stožera jugoslavenske 1. grupe armija, četvrte i Sedme armije stacioniranih u sjevernoj Hrvatskoj, odnosno Sloveniji. Napustivši dužnost rano ujutro 10. travnja, Nikolić je Kvaterniku predložio plan zaneutraliziranja zapovjedništva četvrte armije. Taj je plan proveo tako što se vratio na dužnost i jedinicama četvrte armije u okolici Zagreba naredio ili da prekinu sve operacije ili da se premjeste na bezopasne položaje i čekaju, budući da su već u tijeku pregovori o primirju s Nijemcima. Na taj je način otpor njemačkih jedinica koje su napredovale prema Zagrebu umanjen ili posve prekinut, i, što je bilo još važnije, umanjena je opasnost od toga da jugoslavenske jedinice u okolici Zagreba onemoguće Kvaternikove i Veesenmayerove planove.¹⁹

Od ostalih pripremnih aktivnosti možemo spomenuti ograničeno petokolonaško djelovanje nekih hrvatskih asanika u jugoslavenskoj kopnenoj vojsci i ratnom zrakoplovstvu, pripreme Građanske i Seljačke zaštite, koja je većina asanika i vojnika tada prešla na ustašku stranu, te dva Pavličeva govora na radiju emitirana iz Firence (o tome opširnije u kasnijem tekstu). Jedna jedinica četvrte armije - 108. pukovnija Slavonske divizije, stacionirana u Bjelovaru - odbila je 8. travnja krenuti na frontu. Ustaše i njihovi simpatizeri iz Građanske i Seljačke zaštite uspjeli su razoružati i uhititi zapovjedništvo raznih jedinica četvrte armije, pa tako i stožer četvrte armije. Čini se da su ustaše u tim akcijama ubili i niz srpskih asanika i vojnika četvrte armije.²⁰

Očekujući Pavličev dolazak, Kvaternik je s vodećim ustašama iz Hrvatske i disidentima Hrvatske seljačke stranke formirao rudimentarnu upravu nove države u onim dijelovima zemlje koji su bili pod zaštitom njemačkih snaga; 12. travnja utemeljio je i privremenu vladu - Hrvatsko državno vodstvo - kojom je predsjedao Mile Budak. U njemu su bili Budak (u to vrijeme hospitaliziran), potom Budakov zamjenik, te još sedmorica članova (jedan od njih bio je i bosanski Musliman), kao i četvorica posebnih povjerenika (za gospodarstvo i financije, za željeznicu, za vojsku i za Dalmaciju).²¹ Kvaternik je izdao i nekoliko ukaza i zakona, a najvažniji među njima bio je zakon o organizaciji hrvatske vojske (vidi 10. poglavlje). Rat se na jugoslavenskoj teritoriji službeno nastavio do 17. travnja, kad su predstavnici jugoslavenske vojske u Beogradu potpisali dokument o bezuvjetnoj predaji Njemačkoj i Italiji.

Podjela Jugoslavije

Istoga dana kad je proglašena hrvatska marionetska država, Maček se pokušao povući i na svoje imanje u Kupincu kraj Zagreba, no njemački vojnici vratili su ga u Zagreb. Nakon toga, prema njegovim riječima, ispitivao ga je jedan visoki dužnosnik Gestapa, koji mu je ponovno ponudio da preuzme glavnu ulogu u novostvorenoj državi. Kasnije je zapisao: „Iz te sam se situacije izvlačio koliko sam god mogao, naglašavajući činjenicu da uživam ugled kao nepopravljivi pacifist koji u vrijeme rata ne želi politički djelovati.“²² Ako je to tako - a nema razloga vjerovati da nije - riječ je o još jednom dokazu u prilog činjenici da su Nijemci teška srca prihvatili Pavelića kao vođa nove države, te koliko bi im bilo draže da se na tom mjestu našao Maček, čak i nakon što je nova država proglašena u Pavelićovo ime. Razlog je bio u tome što su Nijemci znali da Pavelić ima malobrojne političke sljedbenike, kao i u tome što su sumnjali da je talijanska marioneta. Nakon tog razgovora, Nijemci su Mačeku dopustili da se povuče na svoje seosko imanje, ali su mu naredili da ostane ondje i da se ne vraća u Zagreb.

Mačekova radijska objava pružila je dijelu njegovih sljedbenika, te gotovo svim dužnosnicima (osim Srbima) bivše Banovine Hrvatske izliku da stanu na stranu nove vlade. Ustaše i oni bivšiji članovi HSS-a koji su im se pridružili i prije 10. travnja 1941. godine - su tvrdili da je Maček, potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939. godine, te sudjelovanjem u radu beogradske vlade, spasio Jugoslaviju i pritom izgubio povjerenje Hrvata koji su težili neovisnoj hrvatskoj državi. Mačekova odluka da pristupi Simovićevoj vladi samo je dodatno razjarila nacionalističke nastrojene Hrvate koji su ga poželjeli smatrati izdajicom.²³

Za ustaško preuzimanje vlasti bilo je osobito važno što su dvije paravojne organizacije HSS-a, Građanska zaštita i Seljačka zaštita, a osobito prvospomenuta organizacija, gotovo u cijelosti prešle na njihovu stranu. Tijekom prvih presudnih dana i tjedana, te su jedinice pomogle u razoružavanju više jedinica jugoslavenske vojske i u uspostavljanju određenog stupnja nadzora nad velikim dijelom teritorija nove marionetske države pod zaštitom njemačke i talijanske vojske.²⁴ No ustaše nisu imale povjerenja u te paravojne organizacije. Čim su organizirali vlastitu stranicu miliciju i preuzeli nadzor nad policijom, dio jedinica Građanske i Seljačke zaštite pridružili su zamecima redovne vojske, dok su ostale jedinice u cijelosti raspustili.

I dok je Hitler usklađivao savezničke snage protiv Jugoslavije, te okupljao jedinice za napad, a njemački posrednici u Zagrebu groznicavo pripremali odvajanje Hrvatske od jugoslavenske države, talijanske su se snage spremale za vlastite operacije protiv iste zemlje. Mussolini je osobno preuzeo zadaću aktiviranja Pavelića i ustaša, budući da se pojavila prilika za koju ih je Italija itavo vrijeme podupirala. Mussolini je prvi put primio Pavelića, u privatnoj

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

rezidenciji, vili Torloniji 29. ožujka. Sastanku je nazvano još jedino Filippo Anfuso, Cianoov šef kabineta, koji je obnašao dužnost ministra vanjskih poslova dok je Ciano bio na vojnoj dužnosti.²⁵ Prema Anfusovim riječima, Mussolinija su najviše zanimala talijanska prava u Dalmaciji. Pavelić je ponovio da prihvaća ranije preuzete obveze, te mu u tom pogledu izdao jamstva.²⁶ Njih dvojica razgovarali su o još nekohko pitanja za koja su se ustaše neposredno zanimali. Prvo, Pavelić je zatražio osloboćenje ustaša zatočenih na Liparima i na drugim lokacijama, kako bi mu se mogli pridružiti. Mussolini je to odmah odobrio. Drugo, talijanski ambasnik za vezu, potpukovnik Domenico Sangiorgio, zadužen je za održavanje veze između Pavelića i talijanske vojske u Rimu i na terenu. On se s Pavelićem prvi put sastao 6. travnja. I na koncu, Mussolini je Paveliću stavio na raspolaganje kasnoveernji termin na radijskoj postaji u Firenci. Pavelić se odmah počeo služiti tom pogodnošću.

Ve nekohko dana nakon sastanka s Mussolinijem, Pavelić je na firentinskom radiju, u sklopu programa tzv. ustaške postaje Velebit, održao dva govora, te dva proglasa hrvatskome narodu. U njima je objavio da je kucnuo glas oslobaćenja Hrvatske, napao srpsku prevlast u starojugoslavenskoj vladi i Hrvatima koji surađivali sa Srbima, pohvalio prijateljski nastrojene njemačke i talijanske oslobodilačke snage, te najavio blistavu budućnost u novoj ustaškoj državi. Hrvatske vojnike u jugoslavenskoj vojsci Pavelić je pozvao da „smijene srpske ambasnike, prisegnu ustaškoj zastavi, a puške usmjere prema onima koji su podjarmili hrvatski narod, oskvrnuli sve što je sveto Hrvatima, te zauzeli hrvatske domove i prostore”.²⁷ Vrhovni ustaški stožer s te postaje 10. travnja 1941. naredio ustašama u Hrvatskoj da oforme jedinice kojima će preuzeti sve vladine urede i komunikacije, razoružati žandare i sve srpske vojne dezertere, te uhititi sve osobe koje smatraju izdajicama i hrvatskim neprijateljima, kao i ostale nepouzdanepojedince. Usto su dobili upute da uvaju mir i red i onemogućepljačku.²⁸

U međuvremenu su ustaše zatočeni na talijanskome teritoriju osloboćeni i upućeni u Pistoiju (pedesetak kilometara sjeverozapadno od Firence), gdje su dobili talijanske uniforme i lako oružje. Desetog travnja posjetio ih je Pavelić i tog dana na radiju su doznali za proglašenje NDH. Nakon toga događaji su se poćeli ubrzano smjenjivati. Mussolini je drugi put primio Pavelića 11. travnja, ovaj put u službenoj rezidenciji, Palazzo Venezia. Anfuso je ponovo bio jedini svjedok, iako je Pavelića na putu u Rim pratio mladi Eugen Kvaternik (Slavkov 'in). 'ini se daje Mussolinija i tom prilikom najviše zanimalo pitanje Dalmacije, dok su Pavelića mućili mnogi drugi problemi, prije svega, prema Anfuso-30vu mišljenju, mogućnost da se u domovinu vrati kao izdajica zbog svega što e obećao Mussoliniju.²⁹ No tom prilikom nije nastao, niti je potpisan, nekakav lokument koji bi Pavelića obvezao da nakon što se na e na ćelu hrvatske iržave vodi računa o talijanskim pravima u Dalmaciji, iako se podrazumijeva o da e se novonastala država naći u talijanskoj sferi utjecaja.

Podjela Jugoslavije

Ustaše okupljeni u Pistoiji posebnim su vlakom otputovali u Trst, gdje su se privremeno smjestili u jednoj vojarni. Pavelić je tako prvi doputovao u Trst, uz kratko zaustavljanje u Goriziji, gdje se sastao s generalom Vittorio Ambrosiom, zapovjednikom talijanske Druge armije, koja je nekoliko dana ranije krenula u napad na jugoslavenske snage. Pavelić i ustaše u Trstu su dobili autobuse i nekoliko automobila, pa su 13. travnja u 2:10 u noć na Sušaku prešli nekadašnju jugoslavensko-talijansku granicu i nastavili put u smjeru Zagreba. Kolona vozila usput se nekoliko puta zaustavila radi odmora i Pavelić je u tim mjestima održao kratke govore. U Karlovcu ih je dočekao njemački general koji je zatražio da Pavelić što prije dođe u Zagreb. Dočekala ih je i hrvatska delegacija na čelu sa Slavkom Kvaternikom u Veesenmayerovu društvu.³⁰ A sutradan ih je potražio Filippo Anfuso, kojeg je Mussolini poslao u potragu za Pavelićem.

Iako se Mussolini na oba sastanka s Pavelićem najviše zanimao za talijanska prava u Dalmaciji, na što mu je Pavelić, kako se čini, ponudio nedvosmislena usmena obećanja, izostanak dokumenta koji bi im u pismenom obliku potvrdio ta obećanja uznemiravao je talijanskog vođu. I premda je vjerovao Paveliću i smatrao daje „naš jedini pijun na balkanskoj šahovskoj ploči, te mi ne bismo smjeli dopustiti da pobjegne“, Mussolini se pribojavao onoga što bi Nijemci, koji su već bili u Zagrebu, mogli dopustiti Paveliću kad se vrati. Stoga je smatrao kako je od svega najvažnije da Pavelić „javno i svečano ustvrdi“ da priznaje talijanska prava u Dalmaciji prije nego što sile Osovine priznaju njegovu vlast, pa tako i prije nego što Nijemci eventualno nešto poduzmu.³¹ Po takvu Pavelićevu izjavu Mussolini je žurno uputio Anfusa 14. travnja. Anfuso je zrakoplovom otputovao u Zagreb, a potom u Karlovac. Nakon, kako se čini, podosta žučnih rasprava, njih su dvojica sastavili tekst brzojava Mussoliniju u kojem je Pavelić potvrdio da će pri utvrđivanju novih hrvatskih granica voditi računa o talijanskim pravima u Dalmaciji. No Pavelić je ustrajno tražio da tekst poruke prvo odobri Berlin. Nakon što su dobili njemačko dopuštenje, brzojav i dalje nisu uspijevali poslati jer su telefonske i telegrafske veze s Rimom bile u prekidu. Anfuso je stoga brzojav osobno odnio Mussoliniju.³² Pavelić je istodobno od Mussolinija i Hitlera zatražio i službeno priznanje NDH.

Budući daje Pavelića i njegovu svitu u Karlovcu brinula njegova sigurnost u Zagrebu, odlučili su ući u grad u ponoć, a ne danju. Tako su u ranim jutarnjim satima 15. travnja, bez pompe i praznim ulicama, Pavelić, njegovi suradnici, te 200 - 300 ustaša u talijanskim odorama, s lakim oružjem, ušli u Zagreb u talijanskim kamionima, te zauzeli nekadašnju rezidenciju hrvatskih banova. Čini mi se da su se za ono ni dolazak odlučili još zbog jednog razloga. Nakon što je njemačka vojska prodrla kroz jugoslavenske obrambene linije u Makedoniji, na jugu zemlje, Pavelić je u radijskome obraćanju javnosti ustvrdio da su se Njemačke i talijanske snage na sjeverozapadu počele kretati, što će dovesti

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

do raspršivanja srbijanske vojske u Hrvatskoj, te je hrvatski narod pozvao da „hrabre vojnike naših prijatelja i zaštitnika do eka s veseljem, radoš u i poštovanjem“. „Uz njih“, dodao je tom prilikom, „i vaši sinovi, pripadnici hrvatske ustaške vojske, dolaze me u vas, s puškama u ruci i odvažno se bore.“³³ No zagreba ke se javnosti ustaška vojska ne bi ni najmanje dojmila daje uvidjela daje rije o tek 200 - 300 ljudi.

Tako je Paveli 15. travnja 1941. došao na vlast, premda vrlo ograni enu, u novoj ustaškoj državi pod pokroviteljstvom njema kih i talijanskih snaga. Istoga dana Hitler i Mussolini priznali su NDH i objavili da e njihove vlade rado pomo u novoformiranoj vladi u odre ivanju granica.³⁴ Kao što emo vidjeti, ustaška je država u stvarnosti bila bitno druk ija u odnosu na blistava Paveli eva obe anja u radijskim obra anjima, te od o ekivanja mnogih Hrvata koji su slavili proglašenje NDH.

Glavni njema ki opunomo enik u Hrvatskoj, Edmund Glaise von Horstenu, u Zagreb je doputovao 15. travnja, a njema ki poslanik, Siegfried Kasche, Paveli uje vjerodajnice uru io 22. travnja. Talijani nisu bili toliko brzi u imenovanju predstavnika. Njihov posebni izaslanik, Raffaele Casertano, u Zagreb je doputovao oko 20. travnja, a veleposlani ke vjerodajnice predao je 3. srpnja. Glaiseov talijanski kolega, general Giovanni Battista Oxilia, s Vojnom misijom na ijem je bio elu, doputovao je sredinom lipnja. Usmeni nalog koji je državni tajnik u njema kome Ministarstvu vanjskih poslova, Ernst Waizsäcker, dao Kascheu prije nego što e ovaj otputovati za Zagreb, mnogo govori o službenom njema kome stavu i prema Italiji i prema hrvatskoj državi:

Ovisno o uputama koje e [Kasche] dobiti od ministra vanjskih poslova ili samog Führera, rekao sam da mu želim skrenuti pozornost na samo jednu, ali vrlo važnu injenicu. Hrvati i Talijani ve se po prirodi stvari ne e me u sobom slagati. Stoga je izvjesno da e se Hrvati obra ati Kascheu, kao njema kome dužnosniku, i pokušavati od ijega tražiti da bude arbitar u sporovima izme u njih i Talijana. Sve dok traje rat, apsolutno emo morati paziti na talijanske interese. Do e li stoga do situacija u kojima emo morati odlu ivati u sporovima izme u Talijana i Hrvata, u svakom emo pojedinom slu aju morati i i na ruku Talijanima. Hrvati e zbog toga biti nezadovoljni, a nije bilo baš niti jednog razloga zbog kojeg bismo taj teret trebali preuzeti na svoja ple a. Kasche se stoga treba kloniti takvih stvari i dopustiti da talijanska hegemonija u Hrvatskoj do e do razine na kojoj e biti u skladu s našim vlastitim interesima.³⁵

PODJELA ZEMLJE

Donijevši odluku o tome da će razoriti i podijeliti Jugoslaviju, Hitler je htio što prije ostvariti pet teritorijalnih ciljeva: 1) zaokružiti Veliki Reich zauzimanjem, radi kasnijeg pripajanja, sjevernog dijela Slovenije, područja s populacijom koja je, prema nacističkoj ideologiji, prikladna za brzu germanizaciju, 2) privremeno zauzeti dio Jugoslavije, osobito same Srbije, važan na području Balkana zbog komunikacijskih linija i bogatih izvora strateški važnih metala (osim željeza), 3) zadovoljiti teritorijalne pretenzije Italije i manjih partnera, Maarske i Bugarske, 4) zadovoljiti ustaške težnje za stjecanjem neovisne hrvatske države kao nagrade za njihovu ulogu u napadu na Jugoslaviju, te 5) od vitalne važnosti, osvojiti i dodatno proširiti „posebne njemačke gospodarske interese na području bivše jugoslavenske države”.³⁶

Na Karti 1. prikazana je podjela Jugoslavije. Njemačka je zauzela i dio Slovenije, osim Ljubljane, ali i sjeverozapadni dio uz talijansku granicu, kao i područje od linije 10 - 15 kilometara od desne obale Save do bivše austrijske granice i istočno do novih granica NDH i Maarske. Njemačka je jednostrano odlučila što želi od slovenskog područja, o tome izvijestila Talijane, te izrazila nadu da će se talijanska strana zadovoljiti preostalim područjem. Tijekom prvih nekoliko tjedana uoči trajnog određivanja nove granice, Nijemci su liniju zapravo još nekoliko puta premjestili u vlastitu korist.

Italija je pripojila ostatak Slovenije i nazvala ga Ljubljanskom pokrajinom (*Provincia di Lubiana*). Italija je pripojila i dio hrvatskog teritorija uzale u Rijeke, velik dio Dalmacije s većinom jadranskih otoka, te Bokotorski zaljev. Nadalje, Italija je zauzela Crnu Goru, koja je trebala postati zasebnim kraljevstvom pridruženim Italiji u svojstvu vazalne države. Albanija pod talijanskom vlašću pripojila je zapadni dio Makedonije, najveći dio Kosova (odnosno Kosovo i Metohiju, kako se u to vrijeme područje nazivalo), uski Pojas crnogorskog teritorija u blizini Skadarskog jezera, te područja Plav i Gusinje, odreda područja na kojem su Albanci bili u većini ili imali velik udio u stanovništvu.

Karta I. Podjela Jugoslavije, 1941.

Podjela Jugoslavije

Bugarskoj je dopušteno da anektira veći dio Makedonije, dio jugoistočne Srbije, te manje dijelove istočne Srbije i Kosova. Mađarska je tako pripojila Bačku i Baranju, hrvatsko Međimurje, te slovensko Prekomurje.

Srbiju, koja se u biti našla u granicama koje je imala do 1912, ali i uz dio Kosova i Banata, njemačke su jedinice posve okupirale, te stavile pod vojnu vlast, Banatom su upravljali lokalni folksdojčeri. Samom Srbijom upravljala je njemačka okupacijska vojska, prvo uz pomoć skupine srbijanskih upravitelja i službenika - Komesarijata - a potom, od 29. kolovoza 1941. uz pomoć kvislinške vlade na čelu s generalom Milanom Nedićem, bivšim jugoslovenskim ministrom vojske i ratne mornarice, te na čelnom Glavnog stožera. Nijemci su u Srbiju doveli i bugarske jedinice, u tri navrata, kako bi pomogle u okupaciji, no te su jedinice u svakom trenutku bile posve pod njemačkim nadzorom.

Na koncu, od teritorija Hrvatske i Slavonije (osim malenog područja sjeveroistočno od Rijeke, nekih sjevernojadranskih otoka i Međimurja), zajedno s dijelom Dalmacije koji nije pripojen Italiji, te istočnom BiH, nastalaje NDH, koju su 15. travnja priznale Njemačka, Italija i Mađarska. No, novu državu dijelila demarkacijska linija koja je prolazila približno njezinom sredinom, odvajajući i njemačku i talijansku okupacijsku zonu. Ta se demarkacijska linija protezala dalje na jugoistok, do točke na kojoj se granica Srbije pod njemačkom okupacijom sastajala s dijelovima Jugoslavije koje su pripojile Bugarska i Albanija.

Ni u Njemačkoj ni u Italiji među vojnim i političkim vođama nije bilo suglasja u vezi s upravljanjem pokorenom Jugoslavijom. U Njemačkoj je glavni zagovornik stvaranja marionetske hrvatske države, kako se čini, bio von Ribbentrop, koji je očekivao da će pomoću njemačkog veleposlanika u Zagrebu ostvarivati značajan utjecaj. Nema sumnje da je u tome podupirao i Hitler, koji je sustavno nastojao dijeliti ovlasti na područjima, a u ovom je slučaju htio zadovoljiti silnu i neodložnu potrebu partnera Mussolinija za „pobjedama“ koje će objaviti talijanskom narodu. U Italiji je Mussolini bio glavni zagovornik trenutane podjele teritorijalnog plijena, te utemeljenja hrvatske države, u kojoj bi Italija trebala imati presudan utjecaj. S druge strane, čini se da su vojni čelnici obiju zemalja bili skloniji jednostavnom okupacijskom režimu za istočnu jugoslovenski teritorij. Protivili su se stvaranju marionetskih država, koje su samo komplicirale ulogu vojnih snaga i umanjivale njihov utjecaj, kao i slobodu djelovanja. Kritički stavovi generala Vittorija Ambrosija i Maria Roatta o podjeli Jugoslavije, a osobito o osnivanju zasebne hrvatske države, izraženi su već potkraj 1941. i početkom 1942. (vidi 6. poglavlje). Roatta je u memoarima još eksplicitniji: „Podjela Jugoslavije, koju su Hitler i Mussolini priželjkivali kako bi odmah konzumirali postignute uspjehe (u Duceovu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

sluaju vjerojatno i kako bi izbjegao mogućnost da mu glavni saveznik jednom sve nekako oduzme), bila je velika pogreška... Da je Jugoslavija ostala u nepromijenjenome obliku, jednostavno kao okupirana država, nije posve sigurno, ali je vrlo vjerojatno, da bi se u njoj održao mir."³⁷ I premda se Roattina argumentacija doima neuvjerljivom, njegovi stavovi pokazuju da podjela Jugoslavije nije imala jednoglasnu potporu čak ni među ljudima koji su je proveli.

NJEMA KI OKUPACIJSKI SUSTAV U SRBIJI

Sama Srbija, približno u granicama u kojima je bila do 1912, bila je jedini dio raskomadane Jugoslavije u kojem su Nijemci uspostavili vojnu okupacijsku vlast. To je područje bilo osobito vrijedno zbog transportnih pravaca - Dunava i željeznica - te izvora metala. Kako bi sve to iskoristili uz najmanje troškove, Nijemci su morali održavati red i mir. S tim ciljem osnovana je srbijanska marionetska vlada, prvo Savet komesarijata za Srbiju s Milanom A imovi em na elu, a kasnije i vlada s formalnijim ovlastima na elu s premijerom. No, i njoj je omogućeno da ima tek ograničen broj policajaca, žandara i vojnika. Od siječnja 1942. bugarske su jedinice također sudjelovale u okupaciji dijelova srbijanskog teritorija pod nadzorom i za račun njemačke vojne uprave, kako bi više njemačkih snaga ostalo na raspolaganju za druge potrebe. Osim toga, Nijemci su održavali mir i uz pomoć niza neregularnih oružanih formacija.

U ovom dijelu knjige opisat ćemo njemački okupacijski režim u Srbiji i nakratko se osvrnuti na ukupnu organizaciju njemačke vojske na jugoistoku Europe, čiji je sastavni dio bio i režim u Srbiji. U 5. poglavlju detaljnije ćemo opisati srbijansku marionetsku vladu i njezin odnos s njemačkim okupacijskim vlastima, korištenje bugarskih jedinica za okupacijske zadatke u Srbiji, korištenje pomoćnih formacija u Srbiji, posebnu okupacijsku vlast u Banatu, te odnos marionetske vlade prema Mihailovićevim etnicima. Od zauzimanja i podjele Jugoslavije u travnju 1941. i odlaska Nijemaca iz Beograda u listopadu 1944. njemačka vlast na jugoistoku Europe doživjela je nekoliko organizacijskih promjena na najvišoj razini. U određenoj mjeri te su promjene bile plod izmijenjenih vojnih okolnosti, no i politička je situacija bila važan čimbenik, budući da su se različiti elementi njemačke uprave zalagali za različita rješenja problema jugoistočne Europe.

Dok su i dalje trajale vojne operacije protiv Jugoslavije, zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva njemačke vojske (Oberkommando des Heeres - °KH) izdao je proglas stanovništvu koje će se naći pod nadzorom njemačkih jedinica. U njemu su pobrojena pravila njemačke okupacije, kao i načela koja se odnose na aktivnosti lokalnih vlasti, javnih služba, gospodarskih subjekata

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ta i, op enito, pu anstva.³⁸ Nakon podjele Jugoslavije, i nakon što se ve ina njema kih snaga povukla s jugoslavenskog teritorija, te su se odredbe odnosile samo na Srbiju pod njema kom okupacijom i na dio Slovenije pod njema kom okupacijom, a mijenjale su se i prilago avale ovisno o okolnostima.

Tijekom prva dva tjedna od ulaska njema kih jedinica na prostor nestale Jugoslavije, civilnim poslovima u Srbiji upravljao je general Wolfgang Schmidt-Logan, zapovjednik Pozadinskog zapovjedništva Druge armije, prema zapovijedima Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Po završetku tog razdoblja, 20. travnja 1941. godine, vojna okupacijska vlast u Srbiji utemeljena je naredbom feldmaršala Walthera von Brauchitscha, zapovjednika Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Tom je zapovijedi osnovan ured vojnog zapovjednika Srbije kao elnika okupacijskog režima. Vojni je zapovjednik bio pod injen glavnome opskrbniku Vrhovnog vojnog zapovjedništva, te zapovjedniku njema ke Druge armije dok se nalazila na terenu u Srbiji, te je izvršne ovlasti obavijao u ime jednog i drugog nadre enog asnika. I prije izdavanja te zapovijedi, osoblje koje e initi vojnu upravu okupljeno je u Würzburgu, u Njema koj, a 17. travnja napisana je i radna verzija zapovijedi vojnome upravitelju u kojoj su navedene njegove osnovne dužnosti. Me u njima je bilo o uvanje željezni kog pravca izme u Beograda i Soluna, te dunavskog prometnog pravca, provedba gospodarskih naloga maršala Reicha Hermanna Göringa, kao opunomo enika za etverogodišnji plan, te uspostavljanje i održavanje reda i mira. Me u ostalim važnim prvim zada ama bilo je uvanje jugoslavenskih ratnih zarobljenika koji su se još nalazili u Srbiji i zaštita vojnog plijena oduzetog jugoslavenskoj vojsci.³⁹

Posebna naredba Vrhovnog vojnog zapovjedništva od 23. travnja te je zadata e navodila podrobnije, te utvrdila i ovlasti vojnog zapovjednika u Srbiji. Njemu neposredno podre eno osoblje podijeljeno je na vojni i administrativni odjel. Kako bi uspostavio nadzor nad zemljom, dobio je osoblje za etiri podru na i deset oblasnih zapovjedništava. Dobio je etiri bojne lokalne obrane (Landeschützen), koje su podijeljene na etiri podru na zapovjedništva. Dobio je i kontingent tajne vojne policije. Pod zapovjedništvom nije imao ni borbene jedinice ni jedinice za obranu garnizona, a dužnosti su mu bile ograni ene na održavanje zakona i reda „ako ih je mogu e uspostaviti i zadržati administrativnim naredbama, zakonima i provo enjem zakona“.⁴⁰

Prvi vojni zapovjednik Srbije bio je zrakoplovni general Helmuth Förster. Na drugo zapovjedno mjesto preba en je 2. lipnja, a zamijenio ga je general protuzra ne obrane Ludwig von Schröder, koji je jedva mjesec dana kasnije umro od ozljeda zadobivenih prilikom pada zrakoplova. Dužnost je 27. srpnja preuzeo zrakoplovni general Heinrich Danckelmann, koji se na toj dužnosti zadržao do konca rujna.⁴¹ Za potrebe održavanja okupacije gradova i ostalih zauzetih uporišta, Nijemci su po etkom lipnja 1941. u Srbiju doveli Vrhovno

Podjela Jugoslavije

zapovjedništvo za specijalne potrebe LXV, pod zapovjedništvom topni kog generala Paula Badera i pod jurisdikcijom Druge armije. Bader je na raspolaganju imao četiri divizije za popunu garnizona, a od kojih su 704, 714. i 717. razmještene u Srbiji. Preostala, 718. divizija postavljena je u susjedne dijelove NDH jer je Bader taktički zapovijedao i ondje stacioniranim njemačkim jedinicama.⁴² Tri divizije smještene u Srbiji djelomično su ojačane pridodane topničke jedinice koje su se služile teškim naoružanjem zarobljenim od jugoslavenske vojske. Međutim, te su snage i dalje bile malobrojne, s brojnim starim vojnicima, lošim naoružanjem, bez motoriziranih transportnih sredstava, iako su neke od njih pokrivale veliko područje.⁴³ Bile su primjerene zadaćama u mirnim pozadinskim područjima, ali ne i zadaćama koje su nadilazile te okvire.

Baderov položaj bio je prije usporedan, a ne podinjen u odnosu na vojnog zapovjednika Srbije. Potonji je kao teritorijalni zapovjednik Baderu mogao naložiti da poduzme vojne operacije u slučaju ustanka, ali nije mogao djelovati kao da mu je nadređen u vojnoj hijerarhiji.⁴⁴

Nijemci su ubrzo osjetili potrebu za ujedinjenim zapovjedništvom nad svim snagama. Komplikacije su nastajale ne samo zbog postojanja više okupacijskih vojski - u osiguranju stanja na jugoistoku Europe Njemačka je morala surađivati s Italijom i Bugarskom - nego i zbog postojanja više okupacijskih režima u različitim dijelovima Balkana. Direktivom br. 31 od 9. lipnja 1941. Hitler je stoga feldmaršala Wilhelma Lista imenovao zapovjednikom oružanih snaga za jugoistočnu Europu (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten) sa sjedištem u Solunu. Vojni zapovjednik Srbije (Danckelmann), vojni zapovjednici s područja Soluna i Egeja, te južne Grčke, te zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV (Bader) bili su podinjeni zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu, dok je on odgovarao izravno Hitleru, vrhovnom zapovjedniku Wehrmachta. Tako je List, koji je i dalje bio i zapovjednik Dvanaeste armije⁴⁵, preuzeo punu odgovornost za sigurnost i obranu litavog područja, te za održanje veze između njemačkih snaga u tom području i njihovih saveznika, ponajprije Talijana.⁴⁶

Od početka okupacije Nijemci su održavanje reda i mira u Srbiji prepuštali lokalnim žandarima, te malobrojnim dovedenim jedinicama policije i Lokalne obrane. Tim su snagama u početku pokušali ugušiti i ustanak do kojeg je došlo u srpnju 1941. godine. No već nakon nekoliko dana postalo je jasno da te snage nisu dovoljno jake. Vojni zapovjednik Srbije Danckelmann zatražio je 4. kolovoza pojačanja u obliku još dviju policijskih bojna i 200 pripadnika Sigurnosne službe (Sicherheitsdienst - SD). Nakon nekohko dana zatražio je još Jednu bojnu Lokalne obrane, a 8. kolovoza od zapovjednika oružanih snaga za Jugoistok Europe zatražio je i litavu novu diviziju.⁴⁷ Prvi zahtjev za pojačanjima doveo je do sljedećeg odgovora zapovjednika Vrhovnog zapovjedništva

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

oružanih snaga (Oberkommando der Wehrmacht - OKW) 9. kolovoza: „Upuštanje dodatnih policijskih snaga i jedinica SD-a [Sicherheitsdiensta] u Srbiju nije moguće jer su potrebni na Istočnoj fronti. Zbog povećanja broja slučajeva pobuna i sabotaza, Führer očekuje da će se vojne jedinice odsada koristiti tako da će najbržim i najnesmiljenijim mogućim djelovanjem u što kraćem roku ponovno uspostaviti red i mir.“⁴⁸ Pojava tako doista nisu došla. Dankelmann je 11. kolovoza naredio Baderu da uguši pobunu, a dva dana kasnije Bader je izdao naredbu (Borba protiv komunističkih skupina), preuzimaju i time najveću odgovornost za gušenje ustanka.⁴⁹ No niti jedna mjera koju su njemačke vojne i policijske snage poduzele, kao ni malobrojni srbijanski žandari, čak i uz pomoć nekoliko zrakoplovnih jedinica za obuku, nije uspjela zaustaviti širenje ustanka.

Kako nisu uspjeli dobiti potrebna pojačanja, te vidjevši da Komesarijat izdana u dan postaje sve slabiji i nedjelotvorniji, njemačke vlasti u Beogradu odlučile su pokušati ojačati doma u vlast, u nadi da će snažnija administracija uz nešto više naoružanih snaga uspjati u onome u čemu policija ne uspijeva. Reagiraju i na zahtjev za pomoć izaslanika Felixa Benzlera, predstavnika Ministarstva vanjskih poslova pri vojnom zapovjedništvu Srbije, berlinska središnjica na teren je uputila Edmunda Veessenmayera, koji je u Beograd doputovao 16. kolovoza. Bio je to isti onaj posrednik koji je u travnju odigrao ključnu ulogu u proglašenju NDH. Veessenmayer je izvrsno poznao i silno cijenio vladanje neizravnim metodama, kakvim su se Britanci služili u prekomorskim posjedima, te je smatrao da bi takav sustav - vlada pod snažnim nacionalnim vodstvom koji je u cijelosti pod njemačkim nadzorom - mogao postići dobre rezultate u okupiranoj Srbiji. Razgovarao je s nizom potencijalnih kandidata, a nakon dodatnih konzultacija s njemačkim zapovjednicima i dužnosnicima u Beogradu, odabrao je generala Milana Nedića, nekadašnjeg jugoslavenskog ministra kopnene vojske i ratne mornarice, te načelnika Vrhovnog štaba. Nedić je za premijera Vlade nacionalnog spasa postavljen 29. kolovoza. No dobio je tek ograničene ovlasti, te također nije bio u stariju uspostaviti red i mir.⁵⁰

U to su vrijeme najviši njemački vojni dužnosnici u Solunu i u Hitlerovu stožeru počinjati uvjati da je ustanak u Srbiji vrlo ozbiljan problem. Stoga je 125. pješmaka pukovnija, ojačana artiljerijom, iz Grčke upućena u Srbiju 4. rujna. Tijekom sljedećih dva tjedna, dok se ustanak sve brže širio, konzultacije u Beogradu, kao i u Listovu i Hitlerovu stožeru, dovele su do formuliranja niza odlučujućih mjera koje je što brže trebalo provesti u djelo.

Feldmaršal List ustrajno je tražio elitne jedinice za operacije u Srbiji. Doznao je, 14. rujna, da će iz Francuske stići divizija koja će se naći na raspolaganju Vrhovnom zapovjedništvu za specijalne potrebe LXV.⁵¹ Hitler je 16. rujna izdao Direktivu br. 31a, kojom je Listu naredio da uguši ustanak u Srbiji, uz glavni cilj „prvo, osiguranja komunikacijskih linija i elemenata važnih

Podjela Jugoslavije

za njemačko ratno gospodarstvo, a potom, u širem smislu, ponovno uspostavljanje reda u tom području primjenom najnesmiljenijih sredstava". Istom Direktivom zapovjednik XVIII. vojnog korpusa u Grčkoj, general Franz Böhme, imenovan je glavnim zapovjednikom i opunomoćnikom sa svim ovlastima u Srbiji, što je bila posve nova funkcija; Böhme je preuzeti zapovjedništvo nad svim njemačkim jedinicama i svim operacijama protiv pobunjenika. Direktivom je obavešteno i da će u Srbiju doći jedna (koja je zapravo već bila na putu) ili, po potrebi, dvije divizije regularne vojske.⁶² Istovremeno je Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga izdalo Hitlerovu naredbu („Oružani komunistički pokreti otpora u okupiranim područjima“), koja je postala formalnim temeljem za razne drastične mjere s ciljem slamanja otpora pod komunističkim vodstvom u svim područjima pod njemačkom okupacijom, ali se strogo provodila jedino u Srbiji. U toj je zapovijedi stajalo da će njemačke vlasti smaknuti po 100 osoba za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili dužnosnika, te po 50 osoba za svakog ranjenog Nijemca.⁶³ Dva najveća užasa koje su Nijemci u Srbiji počinili na temelju te odredbe bila su, sredinom listopada 1941, smaknuća oko 2000 osoba u Kraljevu i približno 3000 osoba u Kragujevcu.⁵⁴ Stravičnija unice Nijemci su prepolovili u veljači 1943. godine, a posve ukinuli u jesen iste godine. Nakon toga posebni izaslanik, Hermann Neubacher, morao je odobriti svaki slučaj strijeljanja talaca (vidi 5. poglavlje).

Böhme je u Srbiju doputovao 19. rujna. Ubrzo nakon toga Danckelmann je razriješen dužnosti, jer je, navodno, pogrešno procijenio prirodu i ozbiljnost ustanka, te je umirovljen. Böhme je tako preuzeo dužnost vojnog zapovjednika, odnosno prvoga čovjeka okupacijskog režima u Srbiji, uz to što je bio general, zapovjednik i izaslanik sa svim ovlastima.

Trideset četvrta pješaka divizija iz Francuske je počela pristizati otprilike oko 20. rujna i već nekohko dana kasnije pokrenute su operacije protiv ustanika na sjeverozapadu Srbije. Vrhovno zapovjedništvo kopnene vojske u Srbiju je prebacilo i dio 110. tenkovske brigade.⁶⁶ General Bader i dalje je obnašao funkciju zapovjednika Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV. pod vrhovnim zapovjedništvom generala Böhmea. Böhmeova strategija oslanjala se na pokušaj skraćivanja linije fronte prema pobunjenicima povlačenjem njemačkih snaga s jugozapada Srbije, čime bi njemačka vojska stekla koncentriraniju napadačku snagu u pomno odabranim ključnim područjima. Strategija se pokazala uspješnom, te su do konca listopada Nijemci uspjeh pacificirati po svom obrascu sjeverozapadni dio zemlje. Otpor je bio snažniji na Jugozapadu, gdje su se nalazile snažne partizanske, kao i dio etničkih jedinica» Pajekoš jedna divizija, 113. pješaka, dovedena iz Rusije i upotrijebljena uz ostale snage.⁶⁶ Početkom prosinca Nijemci su već u biti ugušili ustanak u svim dijelovima Srbije. Böhme i stožer XVIII. korpusa prebačeni su u Finsku, a 6. prosinca Bader je preuzeo dužnost zapovjednika sa svim ovlastima u Srbiji.⁶⁷

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Po etkom sljede e godine, u skladu s naredbom Vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga od 2. velja e 1942, trodijelna vojna zapovjedna struktura u Srbiji, koju su inili vojni zapovjednik, zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV. i general na mjestu zapovjednika sa svim ovlastima, ujedinjena je u jedinstvenoj funkciji zapovjednog generala i vojnog zapovjednika Srbije. Preuzeo ju je general Bader, a ta funkcija i dalje je bila podre ena u odnosu na zapovjednika oružanih snaga za jugoisto nu Europu.⁵⁸ Na drugospomenutoj razini, vojna zapovjedna organizacija u jugoisto noj Europi, koju je Hitler utemeljio u lipnju 1941. godine, ostala je funkcionalnom do 31. prosinca 1942, iako je u me uvremenu došlo do važnih kadrovskih promjena. Feldmaršal List zbog bolesti se morao povu i, a na mjestu zapovjednika oružanih snaga za jugoisto nu Europu zamijenio gaje 18. listopada 1941. general izvi a kih snaga Walter Kuntze, kojeg je, pak, 1. kolovoza 1942. zamijenio zrakoplovni general pukovnik Alexander Lohr.⁵⁹

Potkraj 1942. Njema ka se u vojnom smislu našla u daleko nezavidnijem položaju. Na ruskoj fronti pred njima je bila katastrofa kod Staljingrada, a iskrcavanje saveznih snaga u Maroku i Alžiru otvorilo je mogućnost iskrcavanja Saveznika i na području Balkana. S obzirom na sve to, gerilsko ratovanje u Jugoslaviji, ve i tada prili no jako i s mogućnostima da se dalje širi, steklo je ve u vojnu važnost, i u smislu mogućeg pružanja pomo i savezni kome iskrcavanju na jadranskoj obali, te osobito u smislu prijetnje komunikacijskim linijama između središnje Europe i brojne njema ke vojske u Gr koj, koja je nadgledala sigurnost južnog Balkana. U pokušaju oja avanja tog sektora, Hitler je 28. prosinca 1942. izdao Direktivu br. 47, kojom je reorganizirao funkciju zapovjednika oružanih snaga u jugoisto noj Europi (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten), pretvarajući je u funkciju glavnog zapovjednika za jugoisto nu Europu (Oberbefehlshaber Südost), i u tom slučaju pod njegovim izravnim nadzorom. Teritorijalna organizacija vojne okupacije Balkana nije se promijenila. Snage pod zapovjedništvom glavnog zapovjednika za jugoisto nu Europu istovremeno su nosile naziv Armijska skupina E, s jurisdikcijom nad svim zapovjedništvima u jugoisto noj Europi: zapovjednikom Srbije (Baderom), vojnim zapovjednikom područja Soluna - Egejskog mora, vojnim zapovjednikom južne Gr ke, zapovjednikom utvrde Krete, pomorskim zapovjednikom Egejskog mora, generalnim njema kim izaslanikom i opunomo enikom u Hrvatskoj, zapovjednikom njema kih snaga u Hrvatskoj, te vojnim atašecom u Sofiji (u funkciji koja je nadilazila ovlasti vojnog atašea).⁶⁰

Hitler je ponovno reorganizirao najvišu razinu zapovjedništva njema kih snaga na Balkanu sedam mjeseci kasnije, Direktivom br. 48 od 26. srpnja 1943. godine (Zapovjedništvo i obrana jugoisto ne Europe), kao i nizom provedbenih naloga.⁶¹ Ta je reorganizacija postala nužnom zbog neizbježnog sloma

Podjela Jugoslavije

Italije, koji je njemačke jedinice prisilio da preuzmu odgovornost za teritorij koji su dotada držali Talijani, te zbog potrebe likvidacije jugoslavenskih partizana, koji su u međuvremenu postali vrlo neugodnim trnom u njemačkom oku i velikom opasnošću u slučaju savezničkog iskrcavanja na Balkanu.

Reorganizacija njemačkog vojnog zapovjedništva na Balkanu pokrenuta Direktivom br. 48 imala je dalekosežan učinak. Završni oblik nove zapovjedne strukture predstavljen je u naredbi Nova zapovjedna organizacija na jugoistoku Europe, od 18. kolovoza 1943, a na snagu je stupila osam dana kasnije.⁶² Prema toj zapovijedi, vrhovni zapovjednik snaga za jugoistočnu Europu, koji je su snage istovremeno dobile oznaku Armijska skupina F, sa sjedištem u Beogradu, preuzeo je nadzor nad svim snagama i operacijama na Balkanu. Feldmaršal Maximilian von Weichs zamijenio je general pukovnika Lohra na mjestu glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Von Weichs je stekao i vrhovno zapovjedništvo nad Armijskom skupinom E, sa sjedištem u Solunu, zaduženom za obranu Grčke, Drugom oklopnom armijom, koja je imala sjedište u Kragujevcu, u Srbiji, i bila odgovorna za sve jedinice i operacije na zapadnom Balkanu. To područje obuhvaćalo jugoslavenski teritorij do istočnih granica Slovenije i Istre, kao i albanski teritorij. Lohr je postavljen na mjesto glavnog zapovjednika Armijske skupine E, dok je general pukovnik Lothar Rendulic, koji se borio na ruskoj fronti i imao iskustva s ratovanjem protiv partizana, postao glavnim zapovjednikom Druge oklopne armije.⁶³ Ta je armija u svom sastavu imala i 3. SS oklopni korpus, 5. SS brdski korpus, 15. brdski korpus (jedinice koje su ranije bile pod nadzorom zapovjednika njemačkih snaga u NDH, zapovjedne funkcije ukinute u najnovijoj reorganizaciji), 21. brdski korpus, te 69. rezervni korpus. Sve ostale njemačke jedinice u Srbiji i NDH koje se nisu našle izravno u sastavu tih korpusa ili bile na drugom mjestu in izuzete, također su bile podređene zapovjedništvu 2. oklopne armije.⁶⁴

Također u to vrijeme, Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga poduzelo je određene mjere u otklanjanju kapitulacije talijanskih snaga na Balkanu. Najvažnija je bila Provedbena zapovijed br. 2, od 3. kolovoza, uz Direktivu br. 48, u vezi s preuzimanjem područja u Grčkoj, zapadnoj Makedoniji i na Kosovu, u Albaniji, Crnoj Gori i NDH koja su dotada bila pod talijanskim nadzorom.⁶⁶ (Posebna Direktiva br. 49 u vezi s njemačkom okupacijom Italije - Operacija Achse - nije izdana, no odgovarajućim je zapovjedništvima izdan niz provedbenih naloga u vezi s tom operacijom.⁶⁶ Međutim, to pitanje izravno se ne tiče predmeta našeg interesa u ovoj knjizi.)

Direktivom br. 48 Hitler je uveo i novu funkciju vojnog zapovjednika u jugoistočnoj Europi (Militärbefehlshaber im Südosten) sa sjedištem u Beogradu. Zapovijed od 21. kolovoza 1943, koja se bavi novim zapovjednim odnosima u Jugoistočnoj Europi detaljnije opisuje tu funkciju.⁶⁷ Glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu prenosi svoje vrhovne izvršne ovlasti na cjelokupnom teri-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

toriju jugoistoka Europe na vojnog zapovjednika za jugoistoku Europu. Ovaj, pak, ima izvršne ovlasti samo u Srbiji, a ovlasti u Grčkoj prenosi na vojnog zapovjednika Grčke, dok ovlasti u NDH prenosi na opunomoćnog njemačkog generala.⁶⁸ Kad je riječ o samoj Srbiji, u Direktivi br. 48 stajalo je:

Silna važnost Srbije za bitan rat na jugoistoku zahtijeva koordinaciju svih njemačkih službi. Nevojne službe stacionirane u Srbiji stoga će biti pod njegovom vojnom zapovjedniku za jugoistoku Europu i imati predstavnika u njegovu stožeru.

Ova direktiva ne utječe na ovlasti visokih dužnosnika ministarstva Reicha za izdavanje tehničkih naputaka, no ti će se naputci izdavati preko vojnog zapovjednika za jugoistoku Europu.⁶⁹

Vojni zapovjednik za jugoistoku Europu bio je od početka uvijek okupacijskog režima u Srbiji, a u toj ulozi zamijenio je generala koji je zapovijedao Srbijom (Badera). Nakon kapitulacije Italije i nakon što su njemačke jedinice zauzele Sandžak i Crnu Goru, preuzeo je odgovornost i za okupaciju tih područja. General Hans Gustav Felber premešten je iz Francuske kako bi postao vojni zapovjednik za jugoistoku Europu. Stožer bivšeg zapovjednika Srbije podijeljen je na stožer vojnog zapovjednika za jugoistoku Europu i 21. brdskog korpusa, na čijem se čelu našao Bader. Felber je pod zapovjedništvom imao sve njemačke jedinice u Srbiji, osim onih koje su bile izravno pod Baderom. Bugarski 1. okupacijski korpus, koji je tada u njemačko ime pod okupacijom držao veliki dio Srbije, također se našao pod Felberovim zapovjedništvom. Bader je u studenom 1943. premješten u Italiju, no Felber je zadržao funkciju sve dok u listopadu 1944. njemačke jedinice nisu protjerane iz Srbije.

Njemačko zapovjedništvo uspostavljeno na jugoistoku Europe u srpnju i kolovozu 1943. ostalo je u funkciji gotovo do završetka rata. Okupacijski režim u Srbiji počeo se raspadati približavanjem sovjetskih snaga, te partizanskom ofenzivom potkraj ljeta 1944, dok je Bugarska, koja je u međuvremenu prešla na savezničku stranu, svoje reorganizirane i iznova naoružane jedinice u pomoć poslala početkom listopada.⁷⁰ Tada je zapovjedništvo nad njemačkim snagama u Banatu i Srbiji, koje su se suprotstavljale sovjetskim, bugarskim i partizanskim jedinicama, i sada su nosile naziv Armijska skupina Srbija (poznata i pod nazivom Armijska skupina Felber), povjereno je generalu Felberu 1. listopada. Prema naredbi glavnog zapovjednika za jugoistoku Europu od 5. listopada, Felberov je nekadašnji stožer podijeljen na dva dijela. Odjel Općeg stožera priključen je Armijskoj skupini Srbija, dok je na čelo stožera preuzeo odgovornost za vojnu upravu u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Felber je u tom pogledu oslobođen svih dužnosti. No u to je vrijeme glavni problem njemačkih snaga u sjevernoj Srbiji, operativnih jedinica, kao i jedinica koje su

Podjela Jugoslavije

provodile okupacijske dužnosti, bilo izvođenje organiziranog i pravovremenog povlačenja, kao što je jasno navedeno u Direktivi od 2. listopada koju je izdao glavni zapovjednik za jugoistoku Europu.⁷¹

Njemački okupacijski režim u Srbiji okončan je u listopadu 1944. godine. Njemačke operativne i okupacijske snage povukle su se iz Beograda prije 20. listopada, kad su grad oslobodile sovjetske i partizanske jedinice; od 20. listopada do konca godine, od njemačkih jedinica u Srbiji nalazile su se još samo one koje su bile u bijegu, povlačenjem i se iz Grčke i prolazom kroz jugozapadnu Srbiju i Sandžak. Po etkom siječnja 1945. na jugoslavenskom su teritoriju tako postojala dva zapovjedništva armijskih skupina, E i F, zbog čega je jedna od njih postala nepotrebna. Stoga je 10. siječnja Hitler odlučio Armijskoj skupini E predati zapovjedništvo i odgovornost za ukupan teritorij do linije koju su činili Dunav i Drava, a zapovjedno osoblje Armijske skupine F iskoristiti na nekom drugom mjestu. No, do te je promjene došlo tek 23. ožujka 1945. godine.⁷² Dva dana kasnije, general pukovnik Lohr ponovno je preuzeo nekadašnju dužnost glavnog zapovjednika za jugoistoku Europu. Pod vrhovno zapovjedništvo glavnog zapovjednika za jugozapadnu Europu, feldmaršala Alberta Kesselringa došao je 22. travnja, te tako djelovao još dva tjedna, do samog konca, 8. svibnja 1945. godine.

Unatoč velikim promjenama na najvišim dužnostima njemačke vojne organizacije na europskoj jugoistoku, njemački okupacijski režim u Srbiji ostao je manje-više isti tijekom cijelog rata. Isprva je bio podijeljen na dvije glavne sastavnice: vojno-upravnu i gospodarsku, a od siječnja 1942. na tri dijela: vojno-upravni, gospodarski i policijski. Načelniku okupacijskog režima bio je vojni zapovjednik Srbije, kasnije, s proširenjem funkcija, nazivan i glavnim opunomoćnikom i zapovjednikom za Srbiju ili generalom zapovjednikom Srbije. Čelnici gospodarske i policijske sastavnice okupacijskog režima, iako teoretski podređeni vojnome zapovjedniku, u pojedinim su funkcijama odgovarali izravno svojim nadređenima u Berlinu, tako da je vojni zapovjednik, zapravo, imao jurisdikciju tek nad disciplinskim pitanjima i još pokojim manje važnim područjem.⁷³

Kad je o vojnoj upravi okupacijskog režima riječ, Nijemci su Srbiju podijelili na četiri zapovjedna područja (Feldkommandanturen).⁷⁴ Svako zapovjedno područje imalo je jedan ili više podređenih zapovjednih okruga (Kreiskommandanturen), a stotinjak gradova i mjesta imalo je gradska lokalna zapovjedništva (Platzkommandanturen ili Ortskommandanturen) podređena okružnim zapovjedništvima. Svako područje i okružno zapovjedništvo imalo je, ovisno o potrebama, puni vojni, upravni, gospodarski, policijski i drugi kadar. U svakom područnom zapovjedništvu zapovjednik područja trebao je uspostaviti jedinstvenu upravu, a pomoć u područjima

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zapovjedništava zapovjednik vojne uprave mogao je svoju politiku provoditi širom zemlje.

Budu i da predratna administrativna podjela Srbije (koja se temeljila na banovinama) više nije bila prikladna, Nijemci su, zbog vojnih potreba, Nedi evoj vladi u listopadu 1941. naredili da provede administrativnu reorganizaciju. Zemlja je podijeljena na etnaest okruga, uz zadržavanje nekadašnjih srezova, no uz njihovo grupiranje u prikladnije jedinice. Naredbom od 4. prosinca 1941. vojni zapovjednik Srbije prilagodio je vojno-upravnu organizaciju novoj administrativnoj podjeli zemlje, nakon ega tijekom razdoblja okupacije više nije bilo promjena. Okružno zapovjedništvo u Banatu postalo je samostalnim okružnim zapovjedništvom pod izravnim nadzorom zapovjednika Srbije. Funkcija mu je bila nadgledati vlast banatskih folksdoj era, ije je podru je steklo zakonsku autonomiju.⁷⁵

Prema okružnome pismu zapovjednika Srbije od 29. lipnja 1943. godine, on je od 10. srpnja izravno preuzeo odgovornost za podru je rudnika bakra u Boru. Taje odluka dodatno provedena naredbom vojnog zapovjednika za jugoisto nu Europu od 17. studenoga 1943, kojom je zapovjednik Srbije postao odgovornim za obranu podru ja Bora i od kopnenih i od zra nih napada. Istom zapovijedi riješeno je i podru je erdapa na Dunavu.⁷⁶

Ni njema ka središnja vojno-upravna organizacija u Beogradu, ni njezinih više podru nih i okružnih zapovjedništava ni u kojem smislu nisu bili izvršni organi. Bile su to tek službe za nadzor i usmjeravanje pridodane srbijanskoj kolaboracionisti koj vladi. A to zna i da je njema ka središnja okupacijska vlast imala pandan u srbijanskoj kolaboracionisti koj vladi, dok su njema ki podru ni i okružni zapovjednici pandan imali u srbijanskim sreskim elnicima.

Na elnik vojno-upravnog stožera u okupiranoj Srbiji, pa tako i najviši administrativni dužnosnik, bio je isprva Harald Turner, koji je ranije s inom general potpukovnika obavljao sli ne vojno-upravne dužnosti u okupiranoj Belgiji, Luksemburgu i Francuskoj.⁷⁷ Bio je zadužen za vojnu upravu, te, pod njom i pod njezinim nadzorom, za srbijansku upravu. U izvještaju državnom tajniku Stuckartu od 8. srpnja 1942, Turner je takav oblik vojne vlasti nazvao „nadzornom upravom”.⁷⁸ Nema sumnje da su na odabir te mogu nosti utjecali štednja na ljudstvu, nedostatak ljudi koji su znali srpski ili hrvatski jezik i poznavali uvjete na terenu, te zabrinutost u vezi s psihološkim prihva anjem njema ke vlasti.

Iako strog i nepopustljiv, Turner je, ukupno uzevši, bio uvi avniji u odnosu na srbijansku vladu i stanovništvo nego ijedan dragi važniji predstavnik okupacijskog režima. Zbog toga je došao u sukob sa zapovjednikom oružanih snaga u jugoisto noj Europi, generalom Kuntzeom, koji je zatražio njegovu smjenu. Usto je bio i u stalnom sukobu s višim SS i policijskim dužnosnikom ü Srbiji, generalom Augustom Meysznerom; 8. studenoga 1941. i Turner i

Podjela Jugoslavije

njegov zamjenik, Georg Kiessel, bili su prisiljeni napustiti dužnost.⁷⁹ Turnera je nakratko zamijenio prvi ovjek pravnog odjela vojne uprave, Walter Upenkamp, kojeg je, pak, zamijenio savjetnik Egon Bonner. Opunomoćenik za gospodarska pitanja, Franz Neuhausen, također je preuzeo dužnostielnika vojne uprave 18. listopada 1943. godine.⁸⁰

Za gospodarsko upravljanje u sklopu okupacijskog režima, Nijemci su imenovali posebnog opunomoćenika za gospodarska pitanja, te ga postavili pod izravnu jurisdikciju maršala Reicha Göringa, opunomoćenika za etverogodišnji plan. Franz Neuhausen tu je funkciju obnašao tijekom ve eg dijela okupacije. Kao što smo ve naveli, od sredine listopada 1943. bio je i zapovjednik vojne uprave okupirane Srbije.⁸¹ U gospodarskome smislu Srbija je bila vrlo važna kao izvor velikih koli ina bakra, antimona, olova, cinka, te manjih koli ina tinjca, bizmuta i azbesta, kao i ugljena i hrane (kukuruza, pšenice i stoke). Osim Neuhausenova gospodarskog aparata, Nijemci su u Beogradu uspostavili i Vojni gospodarski stožer za Srbiju, pod zapovjedništvom pukovnika Erwina Braumüllera, koji je reorganizacijom 7. lipnja 1941. postao Vojni gospodarski stožer za jugoisto nu Europu. Taje služba imala podružnice u Gr koj, Bugarskoj, Rumunjskoj i NDH.

Na koncu, kad je rije o policijskoj upravi - jednoj od najvažnijih snaga od samog po etka postojanja okupacijskog režima - Nijemci su angažirali Gestapo (tajnu policiju), kriminalisti ku policiju i Sigurnosnu službu (SD). Prvi zapovjednik tih združenih snaga Jedinica sigurnosne pohcije za specijalne namjene (Sicherheitspolizei Einsatzgruppen) bio je Wilhelm Fuchs, sinom pukovnika. Iako je službeno bio pod jurisdikcijom Haralda Turnera, šefa vojne uprave, Fuchs je izravno odgovarao svojim nadre enim u Berlinu.⁸² Hitler je ubrzo poduzeo korake s ciljem ja anja te važne službe; 22. sije nja 1942. podignut je status pohcijske organizacije i Obergruppenfiihrera i general potpukovnika SS-a, Augusta Meysznera kao višeg vo u SS-a i policije u Srbiji (Höherer SS und Polizeiführer in Serbien).⁸³ Meyszner je istog trenu pokrenuo temeljitu reorganizaciju svih policijskih snaga i operacija u Srbiji. Organizacijski stožer uniformirane pohcije ('Ordnungspolizei) utemeljen po etkom sije nja 1942. u Beogradu preimenovan je u zapovjedništvo uniformirane policije (Befelshaber der Ordnungspolizei) 17. velja e. Pod sobom je imalo etiri policijska podru na zapovjedništva, koja su odgovarala podru nim zapovjedništvima vojne uprave, dok je pod njima bilo desetak policijskih okružnih zapovjedništava (Polizeikreisteilen), koji su odgovarali okružnim zapovjedništvima vojne uprave. Meyszner je oformio i niz dobrovolja kih i pomo nih policijskih jedinica namijenjenih nadzoru nad itavim srbijanskim teritorijem, te, nakon talijanske kapitulacije, Sandžakom i Crnom Gorom.⁸⁴ Pod svoje je zapovjedništvo preuzeo i srbijansku Državnu gardu, a pomogao je i s organizacijom 7. dobrovolja ke divizije SS-a Prinz Eugen, koju su najve im dijelom inili folksdoj eri iz Banata.⁸⁶

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Iako je Meyszner po pitanju vojne sigurnosti i vojnih operacija morao poštivati zapovijedi vojnog zapovjednika Srbije, u svim ostalim pitanjima, pa tako i pitanjima policijske aktivnosti, ja anja folksdoj era u okupiranoj Srbiji (a napose u Banatu, kojim su oni i upravljali), te korištenja folksdoj era u SS i policijskim formacijama, odgovarao je isključivo Himmleru, uz iste ovlasti kakve je Himmler imao u Njemačkoj. Budući da odluka o njegovu imenovanju u Srbiji nije jasno odredila njegove funkcije i jurisdikciju, bio je u mogućnosti samo odrediti vlastitu ulogu.⁸⁶ U skladu sa sloganom kojim se često služio: „Mrtav Srbin draži mi je od živoga“, Meyszner je postao jedan od najkrivoložnijih visokih dužnosnika njemačkog okupacijskog režima.⁸⁷ Sustavnim nastojanjima da se miješa i u vojnu i u političku sferu dolazio je u sukob s prvim povjerenikom vojne uprave i glavnim zapovjednikom, a kasnije i posebnim izaslanikom, Hermannom Neubacherom, koji je u jesen 1943. stigao u Srbiju kako bi organizirao ujedinjenu frontu srbijanskih nacionalista koji se borili protiv partizana i koja je politika nužno iziskivala ponešto popustljiviji pristup prema srbijanskome stanovništvu nego što je Meyszner smatrao prikladnim.⁸⁸ Neubacher i vojska uspjeli su, napokon, smijeniti Meysznera u travnju 1944. Zamijenio ga je general potpukovnik Waffen SS-a Hermann Behrends, koji je dotada bio vrlo djelotvoran kao zamjenik vođe organizacije Volksdeutsche Mittelstelle (VOMI), jedne od posebnih Himmlerovih formacija.

Od početka postojanja okupacijskog režima u Beogradu, predstavnik Ministarstva vanjskih poslova, izaslanik Felix Benzler, bio je pridružen vojnom zapovjedniku Srbije.⁸⁹ Iako je njemačko-talijanskim sporazumom od 21. travnja 1941. predviđeno utemeljenje „nezavisne Srbije“, Srbija je zapravo imala marionetsku vladu, kojoj Njemačka nije omogućila priznanje u međunarodnim odnosima, osim davanja statusa zemlje pod punom okupacijom. Tako nikad nije razvila službene diplomatske odnose sa silama Osovine i njihovim satelitima, kao što je to bio slučaj s NDH. Osim talijanskog konzula, strani konzuli stacionirani u Beogradu nisu mogli obavljati konzularne poslove izravno s Nedićevom vladom, nego su morali surađivati s predstavnikom njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u tom gradu.⁹⁰ Benzler je, poput Turnera, smatrao da bi Nedićevu vladu bilo moguće djelomično ojačati, te je u pojedinim sporovima branio njezine pozicije, iako ga je to dovodilo u sukob i s višim povjerenikom SS-a i policije i s opunomoćenikom za gospodarske poslove. Kao običan dužnosnik ministarstva, nikako se nije mogao nadmetati s vojnim elitnicima okupacijskog režima i dužnosnicima poput Meysznera i Neuhausena, koji su u Reichu imali moćne pokrovitelje. Nakon što je Neubacher u rujnu 1943. doputovao u Beograd, Benzlerova je funkcija izgubila smisao, te su ga nadređeni vratili u Berlin.⁹¹

Nijemci su organizirali i pravi labirint drugih ureda i služba u Beogradu i Srbiji: obavještajnih, propagandnih, za praćenje radijskog prometa, za mo-

Podjela Jugoslavije

bilizaciju i nova enje radne snage, sekcije organizacije „Todt“, i tako dalje, a mnoge od njih izravno su odgovarale nadre enim uredima u Berlinu. Me utim, u pitanjima discipline, svo njema ko osoblje u Srbiji bilo je pod jurisdikcijom vojnog zapovjednika ili dužnosnika - bez obzira na aktualnu titulu - koji je bio na elu okupacijskog režima.

Jedna od glavnih odlika tog režima bilo je nepostojanje jedinstvenog njema kog zapovjedništva, pa tako i jedinstvene njema ke okupacijske politike. Bio je to, kako se ini, izdanak Hitlerove politike distribucije ovlasti na svim podru jima i svim projektima na više centara mo i kako bi se zajam ilo da nijedna vladina služba ne stekne previše utjecaja, te kako bi se na taj na in poticalo me usobno nadmetanje. Prijepori izme u Turnera, šefa vojne uprave, i vojnih zapovjednika, izme u Turnera i Meysznera, izme u Meysznera i vojske, te izme u Meysznera i predstavnika Ministarstva vanjskih poslova, bili su rezultat upravo takvog sustava. Sli no tome, opunomo enik za gospodarska pitanja nije se slagao s predstavnicima svih ostalih dijelova okupacijskog režima u vezi s razmjerima svoje jurisdikcije. Nitko nije bio zadovoljan sustavom, a mnogi su ga vode i predstavnici kritizirali i predlagali promjene.

Najautoritativnijaizjavaopoteško amakojejeizazivaousporedninjema ki okupacijski režim u Srbiji nalazi se u izvještaju zapovjednika vojnih snaga u Srbiji, Paula Badera, zapovjedniku oružanih snaga za jugoisto nu Europu od 12. rujna 1942. Bader se žalio kako nije u mogu nosti na željeni na in upravljati administrativnim, gospodarskim i policijskim poslovima u zemlji, iako odgovara za sigurnost zemlje i za o uvanje reda i mira. U cilju poboljšanja situacije, predložio je da on (kao zapovjednik) dobije jurisdikciju nad gospodarskim dijelom okupacijskog sustava, uz mogu i izuzetak proizvodnje oružja i opreme, da u policijskim poslovima stekne ovlasti nad višim vo om SS-a i policije, te da do e do ujedinenja policijskih i upravnih organizacija na razini oružanih zapovjedništava. Usto je (vjerojatno se rukovode i i Turnerovom predodžbom o „nadzornoj upravi“) ustvrdio da utemeljenje Komesarijata Reicha u Srbiji, pod jurisdikcijom Ministarstva unutarnjih poslova Reicha, nije izvedivo, jer je, zbog gerilske aktivnosti, itava zemlja podru je izvo enja vojnih operacija.⁹²

Kako je vrijeme odmicalo, a odgovor nije dolazio, Bader je došao i do novih razloga za pritužbe. Dio toga vidljiv je i u poruci od 29. travnja 1943. Operativnome stožeru Wehrmachta (Qu 5) i glavnome zapovjedniku za jugoisto nu Europu, kojom odgovara na upit o korištenju 300 ruskih ratnih zarobljenika u sklopu Ruskog zaštitnog korpusa u Srbiji, te dezerterstvu etvorice vojnika iz Srpskih dobrovolja kih snaga - doga ajima o kojima on, Bader, zapovjednik snaga u Srbiji, nije bio obaviješten. Bio je osobito bijesan zbog poteza višeg vo e SS-a i pohcije Meysznera:

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Zapovjednik nije znao za taj izvještaj zbog prirode ovdašnjih zapovjednih uvjeta, koji su dobro poznati. Jedinostveno zapovijedanje zbog toga je nemoguće.

Viši vođa SS-a i policije osobno je pod mojim zapovjedništvom. No ima vlastitu komunikacijsku liniju s Reichsführerom SS-a [Himmlerom], pomoću koje može izravno izvještavati o svemu bez mog znanja...

Situacija u Srbiji nije samo nemoguća, nego je za mene kao vojnika i sramotna, jer moje zapovijedi [Baderov kurziv], koje izdajem u interesu sigurnosti ove zemlje, policijskim kanalima može osporavati jedan od meni podređenih dužnosnika i to bez mog znanja.

Ipak, ja sam odgovoran za sve što se ovdje događa.⁹³

U internoj poruci Ministarstva vanjskih poslova od 22. svibnja 1943, o brojnim zahtjevima premijera Nedića u pogledu promjena u okupacijskoj politici i njegovu planiranom posjetu Hitlerovu stožeru, navodi se kako srbijanska vlada prima naloge od četiriju različitih njemačkih službi i uprava: generala koji zapovijeda okupacijskim snagama, višeg vođe SS-a i policije, opunomoćenika za gospodarska pitanja, te predstavnika Ministarstva vanjskih poslova. To dovodi do velikih poteškoća, jer su „ti nalozi me u sobom esto u suprotnosti“. Iako je general pukovnik Lohr, zapovjednik oružanih snaga za jugoistočnu Europu, Hitleru na taj problem ukazao u jesen 1942, „Führer je zaključio da ne može doći do promjene jurisdikcije, nego da će se njemačke službe u Srbiji morati dogovarati, ovisno o prilikama“.⁹⁴ Ministarstvo vanjskih poslova htjelo se u odnosima s Nedićem poslužiti političkim pritiscima. Reagiraju i na to, njemačka vlada zaključila je da se ministarstvo treba obratiti Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga, Agenciji za četverogodišnji plan, te Reichsführeru SS-a, s prijedlogom ne o promjeni jurisdikcije raznih njemačkih službi u Srbiji, nego o određivanju jedne službe koja će prenositi naloge srbijanskoj vladi, čime bi se olakšao Nedićev položaj. Na - zbog toga sazvanoj konferenciji svih zainteresiranih strana - na kojoj su se našli Meyszner, Neuhausen i predstavnici zapovjednika snaga u Srbiji, održanoj 31. svibnja u Berlinu, postignut je dogovor oko nekoliko manje važnih pitanja s popisa Nedićevih zahtjeva. Međutim, na konferenciji nije dogovoreno rješenje glavnog problema koordinacije aktivnosti raznih službi, niti je izabrana jedna služba preko koje će i svi zahtjevi prema Nedićevoj vladi.⁹⁶

Do određeno pojednostavljivanja okupacijskog režima u Srbiji ipak je došlo nakon reorganizacije višeg zapovjedništva u jugoistočnoj Europi u srpnju i kolovozu 1943. godine. U Direktivi br. 48 stajalo je da će ministarstva i dalje izdavati tehničke upute, ali će ih prenositi preko vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu.⁹⁶ Jedna od posljedica takve koordinacije bilo je Neuhausenovo imenovanje na mjesto prvog čovjeka vojne uprave, a tu funkciju

Podjela Jugoslavije

obavljao je paralelno s funkcijom opunomoćenika za gospodarska pitanja. No nakon rujna 1943. pojavio se novi pretendent na moć i utjecaj unutar okupacijskog režima u Srbiji, u liku novog posebnog izaslanika, Hermanna Neubachera, zaduženog za provođenje njemačke „nove politike“ na europskom jugoistoku (vidi 5. poglavlje).

Međutim, općenito gledano, borba za prevlast među visokim dužnosnicima njemačkog okupacijskog režima u Srbiji nastavila je bjesnjeti, premda možda u ponešto manjim razmjerima. „Zaključni izvještaj o vojnoj upravi u Srbiji“, dovršen u travnju 1945, naglašavao je negativne učinke preklapanja ovlasti u okupacijskome režimu, za njih dijelom okrivljujući i loš odabir raznih činovnika, koji su se najviše bavili širenjem kruga vlastite moći. U zaključku izvještaja stoji: „Tako nastalu situaciju teško možemo okarakterizirati drukčije nego kao rat među različitim službama, pri čemu je svakog sudionika ponajprije zanimala obrana i širenje vlastite sfere utjecaja.“ Takvo stanje stvari bilo je osobito problematično za generala Nedića, kojem se čestito događalo da dogovor s jednom njemačkom službom poništi neka druga služba, obično na štetu njegove vlade.⁹⁷

Na koncu, imamo i mišljenje generala Waltera Warlimonta, zamjenika Operativnog stožera Wehrmachta do rujna 1944, napisano nakon rata. On je organizaciju njemačke okupacijske uprave u Srbiji opisao kao kaotičnu, tipičnu za pomutnju kakvu je Hitler dopuštao u svim područjima pod njemačkom okupacijom. Prema Warlimontovim riječima, vojna vlast u Srbiji postojala je tek nominalno i bila ograničena, te je doživljavala napade sa svih strana: opunomoćenik za gospodarska pitanja, kao Göringov predstavnik, svojim se utjecajem miješao u sva vojna pitanja, zapovjednik vojne uprave više je slušao dužnosnike Nacionalsocijalističke radničke partije nego zapovjednika vojnih snaga, višestruki vođa SS-a i policije, kao Himmlerov predstavnik, miješao se u sve aspekte djelovanja okupacijskog režima, čak i u korištenje snaga 7. divizije SS-a Prinz Eugen, koja je bila pod zapovjedništvom Wehrmachta, dok se predstavnik Ministarstva vanjskih poslova čestito miješao u aktivnosti Wehrmachta.⁹⁸

No unatoč mnogobrojnim duboko ukorijenjenim i kroničnim problemima, njemačka politika u Srbiji funkcionirala je razmjerno dobro do proljeća 1944. godine. Nakon toga, uz napredovanje Saveznika na svim frontama, njemački su dani u Srbiji bili odbrojeni. U Jugoslaviji, partizani su, uz pomoć savezničke opskrbe, napadali njemačke snage i njihove domaće pomagače u Srbiji. Sovjetske i partizanske snage oslobodile su Beograd 20. listopada 1944., čime se njemačka okupacija Srbije približila svršetku.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Bilješke

- ¹ DGFP, sv. 12, str. 274.
- ² Abteilung Landesverteidigung bio je Wehrmachtov odjel koji je pod ravnanjem zapovjednika Visokog zapovjedništva oružanih snaga (OKW), oblikovao Hitlerove direktive za razne dijelove Wehrmachta i ostale visoke upravne sastavnice Reicha. Vidi Kriegstagebuch, sv. 1, str. 371, 881.
- ³ DGFP, sv. 12, str. 425.
- ⁴ Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 814.
- ⁵ Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 811.
- ⁶ Prije nego što su ga nadređeni uputili u Hrvatsku, Veessenmayer je u ožujku 1938. odigrao važnu ulogu u pripojenju Austrije (Anschluss), kao i u proglašenju „neovisne“ Slovačke u ožujku 1939. godine. Nakon što je i Hrvatskoj donio „nezavisnost“, pomogao je u izboru i postavljanju generala Milana Nedića a na mjesto premijera srbijanske vlade u kolovozu 1941. godine. Posljednja mu je dužnost bila diplomatski izaslanik s punim ovlastima u Mađarskoj, nakon što su je Nijemci okupirali u ožujku 1944. godine.
- ⁷ Tuđman, Okupacija i revolucija, str. 72.
- ⁸ Više o Mađekovoj izjavi za novinstvo nakon što je odlučio ući u Simovićev kabinet: DGFP, sv. 12, str. 448-449. U izvješčaju njemačkog konzula u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova nalaze se ta izjava, izvješčaj njemačkog agenta Malettke o razgovoru s Mađekom, te Mađekovo kategorično odbijanje uloge njemačkog agenta koji će pripomoći razbijanju Jugoslavije. Vidi i Bobanovu knjigu Mađek, sv. 2, str. 364-436.
- ⁹ Mađek, Struggle for Freedom, str. 226.
- ¹⁰ Ibid., str. 228. Prema političkom profilu Vladka Mađeka, koji je britansko Ministarstvo vanjskih poslova pripremiло na temelju informacija dobivenih od Rudolfa Bičanića i ostalih izvora u Londonu za trajanja rata, Mađek je preuzeo inicijativu i svojevoljno uputio izaslanika pobunjenim vojnicima. No ta tvrdnja o tome nije istinita. Vidi F. O. 371/44271, R 8642/11/92.
- ¹¹ Tuđman, Okupacija i revolucija, str. 73. Mađek, Struggle for Freedom, str. 227.
- ¹² Tvrdnja generala Velimira Terzića u knjizi Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941., str. 524-525, da je Mađek Simoviću vladu napustio, a da o tome nikoga nije obavijestio, te da je otputovao u Zagreb na sastanak s Nijemcima nije točno. Njegov pokušaj ocrnjivanja Mađeka tek je dio njegove teze prema kojoj su Hrvati prouzročili nagli raspad jugoslavenske vojne sile u travnju 1941. godine.
- ¹³ Gregorić, „Uoči ulaska njemačke vojske u Zagreb“, str. 88-89.
- ¹⁴ Vidi Veessenmayerov brzojav koji je 5. travnja uputio svome ministarstvu, a u kojem spominje raniji proglasiti politički obračun - od 31. ožujka 1941, o faktičkom nestanku Jugoslavije. DGFP, sv. 12, str. 461-462.
- ¹⁵ Mađek u knjizi Struggle for Freedom, str. 228-229, tek kratko opisuje susret s Veessenmayerom i Kvaternikom 10. travnja. No opisao je kako ga je ranije, nakon što je odlučio ući u Simovićev kabinet, posjetio drugi njemački izaslanik, Walter Malettke, koji mu je rekao kako je došlo vrijeme za „odvajanje Hrvatske od Srbije“. Mađek na tu igru nije pristao, budući da bi nedvojbeno bila izazvala rat, a Malettke mu je na odlasku uručio nabijeni revolver. Ibid., str. 220-221. Grof Paul Teleki, mađarski premijer koji se protivio napadu mađarske vojske na Jugoslaviju, jer je 11. prosinca 1940. s tom zemljom bio sklopio sporazum o prijateljstvu, dobio je identičan dar, te se poslušno odužio Nijemcima

Podjela Jugoslavije

kad je 4. travnja počinio samoubojstvo. Kvaternikovo viđenje događaja koji su doveli do Maekove deklaracije 10. travnja najbolje se očrtava u njegovoj izjavi, u svojstvu vladina svjedoka na suđenju nadbiskupu Alojziju Stepincu 1946, u knjizi *Suđenje... Stepincu*, str. 362-363. Na suđenju je javni tužitelj Jakov Blažević ustvrdio (str. 363) da su prije propasti stare Jugoslavije Kvaternik i Maek s njemačkim agentima kovali zavjeru protiv te države. Kad je riječ o Maeku, svi dokazi ukazuju na to da ta optužba nije imala temelja. Isto vrijedi i za Blaževićevu izjavu iz siječnja 1981, kad je bio na mjestu predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske, a prilikom izlaska trećeg sveska njegovih memoara, uglavnom posvećenog slučaju nadbiskupa Stepinca, kad je ustvrdio da je Ante Pavelić u travnju 1941. doveden u Zagreb tek nakon što su Nijemci postigli potrebne dogovore s Maekom i nadbiskupom „o tome što uiniti i kako to izvesti”. Vidi *Sedam dana (Zagreb)*, 31. siječnja 1981, str. 10.

¹⁶ Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 91.

¹⁷ Izvorni je tekst bio u Veessenmayerovu vlasništvu. Navedenu formulaciju preuzeo sam iz Martinovićeve teksta „Moje uspomene iz velikog doba”, str. 48. I drugi izvori podupiru ovisny navod.

¹⁸ DGFP, sv. 12, str. 515-517. Veessenmayer je možda odviše naglasio vlastitu ulogu, no nema sumnje daje orkestrirao navedene događaje i da mu ustaše duguju zahvalnost. Nekoliko dana nakon što je dovršio zacrtani posao, Pavelić se osobito zahvalio njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova na njegovoj potpori, te je zatražio njegovu pomoć u „procesu obnove”. Ibid., str. 580-581. Štoviše, Glaise, opunomoćeni njemački general koji je u NDH imao pune ovlasti, u pismu pukovniku Friedrichu von Mellenthinu, visokom dužnosniku pri Zapovjedništvu kopnene vojske, od 26. studenoga 1941, Veessenmayera naziva „vođom [hrvatske] pete kolone i utemeljiteljem NDH”. Vidi *Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 667-668*.

¹⁹ Više o Nikolićevim aktivnostima 10. travnja moguće je doznati iz serije članaka koje je on napisao ili nadahnuo ali u kojima se poimence ne spominje, pod naslovom „Zagreb je 10. travnja 1941. od bombardiranja u posljednji trenutak spasila 'jugoslavenska' artiljerija” u *Hrvatskome narodu (Zagreb)*, 10-13. listopada 1941. Vidi i izvještaj, s početka studenoga 1941, generala Vilka Begića, podtajnika u Ministarstvu vojske NDH, generalu Glaise von Horstenauu, *Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 782-784*.

²⁰ Terzić, *Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941.*, str. 498-499.

²¹ Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 75.

²² Maek, *Struggle for Freedom*, str. 230.

Vidi brzojav njemačkog generalnog konzula u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova od 4. travnja 1941, u DGFP, sv. 12, str. 449. Više o otuđenju dijela Hrvata od Maeka tijekom dviju godina uoči napada na Jugoslaviju, vidi i Jarebovu knjigu *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 71-81 i Boban, *Maek*, sv. 2, str. 29-107.

HSS je utemeljio Građansku zaštitu i Seljačku zaštitu nakon parlamentarnih izbora 1935, kad je stranka ponovno pokazala da ima veliku izbornu snagu. Proklamirani ciljevi organizacija bili su zaštita Maeka, pomoć u provođenju stranačkih odluka, te djelovanje u ulozu protuteže raznim provladinim organizacijama na hrvatskome teritoriju, poput (do 1941) etnika i Narodne odbrane, koja se ponekad upuštala u terorističke akcije protiv hrvatskog stanovništva. Prema tajnim planovima, organizacije su trebale poslužiti kao jezgra hrvatske vojske nakon što Hrvatska unutar Jugoslavije stekne primjeren stupanj autonomije da oformi zasebne oružane snage.

Članovi tih organizacija bili su muškarci u dobi od 25 do 50 godina koji su prošli vojnu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

obuku. Zapovjedni kadar inili su nekadašnji austrougarski asnici koji su sudjelovali u Prvom svjetskom ratu, a koje je nova jugoslavenska država kasnije umirovila ili ih jednostavno nije povukla u novu jugoslavensku vojsku. Priručnik za obuku napisali su umirovljeni potpukovnik Slavko Kvaternik, Zvonko Kovačević, također umirovljeni asnik, te bojnik Ivan Babić, u to vrijeme član Generalštaba Jugoslavenske vojske. Koncem 1940. dvije su organizacije imale 142.000 članova. Podatke sam preuzeo iz serije Batušićevih članaka „Hrvatska Seljaka i Građanska zaštita” u časopisu Drina (tiskanom u Madridu), glasniku inozemnog ustaškog krila generala Maksu Luburića. Raspolagao sam samo navedenim nastavcima. Na temelju posebnog ukaza autonomne vlade Banovine Hrvatske, jedinice Građanske zaštite u Zagrebu imale su status pomoćnih policijskih snaga. To je nedvojbeno povećalo njihov ugled i olakšalo im nabavku oružja, streljiva i drugog materijala te stjecanje važnih informacija.

²⁵ Postoje tek dva važna izvora o Pavelićevim aktivnostima između udara u Beogradu 27. ožujka, kad je ostvarenje glavnog ustaškog cilja, formiranja NDH, postalo vrlo izglednim, i njegova povratka u Zagreb 15. travnja, nakon dvanaest godina izgnanstva. Riječ je o Filippu Anfusu i Eugenu Kvaterniku. Anfuso je pisao na temelju sjećanja, ne nude i datume, neizravno navode i da su se Mussolini i Pavelić sastali samo jednom. Kvaternik je napisao da su se našli dvaput. Anfusova verzija nalazi se u knjigama Du Palais de Venise, str. 142-153, i Roma Berlino Salo, str. 184-197. Druga je inačica malko drukčija od prve. Eugen Kvaternik, Slavkov sin, poznat i pod nadimkom Dido, pripadao je u izgnanstvu najužoj Pavelićevoj sviti. Njegov je glavni doprinos razumijevanju tog razdoblja tekst „Ustaška emigracija u Italiji”. Budući da je Pavelić u listopadu 1942. praktički preko noći s dužnosti smijenio obojicu Kvaternika, u tom članku, kao i drugima na koje se pozivam na različitim mjestima, osjeća se nedvojbeno protupavelićevska i protutalijanska pristranost.

Pavelić nikada nije pisao o susretima s Mussolinijem, a sadržaj razgovora nije povjerio čak ni najbližim suradnicima. Pavelić je, zapravo, ako je to bilo imalo moguće, svim sastancima s njima kim i talijanskim dužnosnicima naznačio kao jedini predstavnik sa strane NDH.

²⁶ Anfuso, Du Palais de Venise, str. 143-144.

²⁷ Tekstovi tih poruka nalaze se u A VII, fond NDH, reg. br. 2/15, 1-8, kutija 85, a osobito reg. br. 2/15, 1.

²⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 37/1-1, kutija 114b.

²⁹ Anfuso, Roma Berlino Said, str. 186-187 i Du Palais de Venise, str. 144-145.

³⁰ Kvaternik, Ustaška emigracija u Italiji, str. 231-237. Sjećanja drugog ustaše, koji se iz Pistoije 15. travnja 1941. s Pavelićem vratio u Zagreb, a koja u svim najhitnijim elementima podupiru Kvaternikovu priču, sadržana su u zapisniku ispitivanja Ante Moškova koje su jugoslavenske vlasti provele u svibnju 1947, A VII, fond NDH, reg. br. 1/4, kutija 9 I. O., str. 26-31. Moškov je zapovijedao Pavelićevom osobnom gardom (Poglavnikov tijelom sdrug).

Anfuso, Du Palais de Venise, str. 147-148, idem, Roma Berlino Salo, str. 191. Anfuso je zapisao kako je Pavelić i u formalnijem smislu preuzeo obveze vezane za Dalmaciju nego što je to učinio prilikom sastanka u Villi Torloniji (Du Palais de Venise, str. 147), no nije jasno na koji događaj pritom misli. Teško je vjerovati da je riječ o memorandumu koji je Pavelić u srpnju 1927. dostavio predstavniku talijanskog Ministarstva vanjskih poslova (vidi 1. poglavlje), jer taj dokument nije bio dovoljno formalne naravi da bi zadovoljio Talijane.

Podjela Jugoslavije

- ³² Anfuso, Du Palais de Venise, str. 152-153. Prema Kvaternikovim rije ima („Ustaška emigracija u Italiji“, str. 241-243), Veessenmayer je njema kim vojnicima, koji su u to vrijeme nadzirali telefonske i telegrafske veze u Hrvatskoj, naredio da prekinu linije prema Rimu.
- ³³ ^A vii, fond NDH, reg. br. 2/15, 4-5, kutija 85.
- ³⁴ Brzozavi u Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda: Bollettini della guerra, str. 500-501.
- ³⁵ DGFP, sv. 12, str. 605-606. Kasche je tijekom istke koju su 30. lipnja 1934. proveli Ernst Rohm i njegova skupina jedva izbjegao likvidaciju. No ubrzo se rehabilitirao i na koncu postao veleposlanik u NDH. Gisevius, Bis zum. bittern Ende, str. 143.
- ³⁶ DGFP, sv. 12, str. 632.
- ³⁷ Roatta, Otto milioni di baionette, str. 164-165.
- ³⁸ Prijevod proglaša na engleski nalazi se u Lemkinovoj knjizi Axis Rute in Occupied Europe, str. 591-592.
- ³⁹ Zapovijedi generala Schmidta-Logana, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 113. Zapovijed feldmaršala von Brauchitscha, Roll 264, Fr. 421. Više o dužnosnicima okupljenima u Würzburgu, Roll 251, Fr. 407. Više o zapovijedi (Dienstanweisung) u kojoj su iznijete dužnosti vojnog zapovjednika, Roll 264, Frs. 427-428.
- Više o djelovanju vojne uprave u Srbiji tijekom prvih šest mjeseci u vojnome dnevniku Opkrbnog odjela vojnog zapovjedništva u Srbiji, Roll 251, Frs. 405-482.
- ⁴⁰ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1046-1048.
- ⁴¹ Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 420-422. Vidi i Stamboli , „Okupacija Srbije“, str. 50.
- ⁴² Dio njema kih jedinica stacioniran je u NDH po završetku vojnih operacija protiv Jugoslavije prema unilateralnoj njema koj odluci, a kasnije na temelju sporazuma izme u Njema ke i NDH od 20. lipnja 1941. godine.
- ⁴⁰ Više o razmještaju etiriju divizija od 9. lipnja 1941, koji je po svoj prilici ostao neizmijenjen negdje do kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 433. Više o razmjerno neprikladnom sastavu tih jedinica, „Wisshaupt Report“, str. 6. Rije je o izvještaju na 190 stranica, pod naslovom „Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum“, I. dio, lipanj 1941 - kolovoz 1942, koji je viši vojni arhivar Ernst Wisshaupt 1. velja e 1944. priredio za zapovjednika stožera vrhovnog zapovjednika jugoisto ne Europe (Vojne skupine F). Do snimke na mikrofilmu došao sam zahvaljuju i Rodoljubu olakovi u. (Malo kra a verzija nalazi se u Nacionalnom arhivu SAD-a, Record Group 238, World War II Crimes Records, Doc. No. NOKW-1898, Office of Chief of Counsel, Nürnberg.) Više o razmještaju bojna lokalne obrane od 27. lipnja 1941. godine, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 504.
- [^] Stamboli , „Okupacija Srbije“, str. 55-56.
- Njema ka, Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 122-127. Više o preuzimanju od strane Dvanaeste armije u zapisniku s konferencije održane 17. lipnja, Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 654-657.
- ⁴⁸ Talijani su imali veliku skupinu za vezu sa zapovjednikom oružanih snaga u jugoisto noj Europi u Solunu, te skupinu za vezu s njema kim zapovjedništvima u Beogradu. Potonju skupinu na dan 21. ožujka 1942. inilo je 36 asnika, 35 do asnika te 310 vojnika. Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 1047. Nijemci su, pak, imali skupine za vezu s talijanskim ^{za} povjedništvima. Vidi i bilješku 90.
- ¹⁷ Danckelmannov zahtjev od 4. kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 21, a zahtjev od 8- kolovoza, Fr. 86. Vidi i Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300,998.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁴⁸ Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 41.
- ⁴⁹ Danckelmannova zapovijed Baderu od 11. kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 45-47. Baderova zapovijed od 13. kolovoza, Frs. 78-80.
- ⁵⁰ Vidi ispitivanje Veessenmayera nakon rata, Micr. No. T-679, Roll 3, Frs. 640-641, koje je dio arhiva Posebne istražiteljske misije u Njemačkoj 1945. i 1946. američkog State Departmenta.
- ⁵¹ „Wisshaupt Report“, str. 42 (vidi bilješku 43).
- ⁵² Njemačka Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 128.
- ⁵³ Sjedinjene Američke Države, Trials of War Criminals, sv. 11, str. 1020-25.
- ⁵⁴ Glišić, Teror i zločini, str. 63-69, osobito str. 64. i 66.
- ⁵⁵ „Wisshaupt Report“, str. 42, 51-52 (vidi bilješku 43).
- ⁵⁶ Zbornik DNOR, 1. serija, 1. knjiga, str. 450-452. „Wisshaupt Report“, str. 62, 66-67 (vidi bilješku 43).
- ⁵⁷ Zbornik DNOR, 1. serija, 1. knjiga, str. 626.
- ⁵⁸ Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 940. U daljnjem tekstu spominjat će se kao glavnog zapovjednika.
- ⁵⁹ Više o dolasku Kuntze na Listovo mjesto u Zborniku DNOR, 1. serija, 1. knjiga, str. 589, ; a o dolasku Lohra na Kuntzeovo mjesto, Kriegstagebuch, sv. 1, dio 2, str. 140. Lohr je bio sin Austrijanca i Ruskinje, te je navodno bio jedini Nijemac koji je pripadao Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Kao mladi austrougarski vojničar služio je u Bosni.
- ⁶⁰ Njemačka Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 209-214.
- ⁶¹ Više o toj direktivi, ibid., str. 218-223.
- ⁶² Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 969-970, 1015. i osobito 1453-1454.
- ⁶³ Poput Lohra, i Rendulic je bio Austrijanac, po ocu hrvatskog podrijetla.
- ⁶⁴ Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 946-947, 969-970. i 1115. Broj divizija i borbenih skupina u tim SS korpusima i korpusima kopnene vojske s vremenom se mijenjao, ovisno o razmjerima i području djelovanja protiv jugoslavenskih i albanskih partizana.
- ⁶⁵ Ibid., str. 223-224. Više o odnosima između Nijemaca i talijanskih snaga od početka srpnja do sredine rujna 1943, vidi ibid., str. 765-1098.
- ⁶⁶ Radna verzija teksta Provedbene naredbe br. 1 od 31. srpnja 1943. uz Direktivu br. 49, vidi Njemačka Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 227-230.
- ⁶⁷ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 440-441.
- ⁶⁸ Vidi provedbenu naredbu br. 3 od 7. kolovoza 1943. uz Direktivu br. 48. Njemačka Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 224-226.
- ⁶⁹ Ibid., str. 222.
- ⁷⁰ Hronologija 1941-1945., str. 934.
- ⁷¹ Više o Felberovu preuzimanju taktičkog zapovjedništva: Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 175. Više o reorganizaciji njegova dotadašnjeg stožera: Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 204. Više o direktivi od 2. listopada: Micr. No. T-311, Roll 194, Frs. 153-154.
- ⁷² Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1405-1406. Istodobno je Löhrov bivši zapovjednik stožera, general potpukovnik Hermann Foertsch, preuzeo zapovjedništvo nad 1. armijom na zapadnoj fronti, dok je general potpukovnik Heinz von Gyldenfeldt, nekadašnji načelnik stožera Vojne skupine F, postao Löhrovim načelnikom stožera. Feldmaršal von Weichs nije dobio novo zapovjedno mjesto.
- ⁷³ Osim Stambolićeva članka „Okupacija Srbije“, vidi i sljedeće jugoslavenske (srpske) radove o toj temi, iako se većina gotovo isključivo bavi događajima tijekom 1941. godine:

Podjela Jugoslavije

Višnji , „Nema ki okupacijski sistem", str. 84-92, Marjanovi , „Nema ki okupacijski sistem", str. 263-301, idem, Ustanak i narodnooslobodila ki pokret, str. 13-41. Više o organizaciji njema kih policijskih snaga u Srbiji u ve spominjanoj Gliši evoj knjizi Teror i zlo ini.

⁷⁴ Vidi naredbu Vrhovnog zapovjedništva kopnene vojske od 16. travnja 1941. Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 264. etiri zapovjedna podru ja bila su br. 599 u Beogradu, br. 809 u Nišu, br. 816 u Užicu i br. 610 u Pan evu, u Banatu.

⁷⁵ Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 723-727. Podru no zapovjedništvo br. 599 ostalo je u Beogradu, a pod sobom je imalo okružno zapovjedništvo br. 378 u Požarevcu. Podru no zapovjedništvo br. 809 ostalo je u Nišu, uz okružna zapovjedništva br. 857 u Zaje aru i br. 867 u Leskovcu. Podru no zapovjedništvo br. 816, koje se ranije nalazilo u Užicu, premješteno je u Šabac, s okružnim zapovjedništvom br. 861 u Valjevu, dok je podru no zapovjedništvo br. 610, ranije u Pan evu, preseljeno u Kraljevo, a pod sobom je imalo pet okružnih zapovjedništava, br. 832 u Kragujevcu, br. 833 u Kruševcu, br. 834 u upriji, br. 838 u Kosovskoj Mitrovici i br. 847 u Užicu. Okružno zapovjedništvo br. 823 u Velikom Be kereku, u Banatu, steklo je status samostalnog okružnog zapovjedništva.

Vidi i Turnerov izvještaj od 8. srpnja 1942. državnome tajniku Stuckartu iz njema kog Ministarstva unutarnjih poslova, o kojem e više rije i biti nešto kasnije, Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 1261-1268.

⁷⁶ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 704-705 i Roll 253, Frs. 823-827.

⁷⁷ Prema jednom srbijanskome izvoru, Turner je bio sin britanskog pukovnika koji je 1888. napustio britansku vojsku i u istome inu pristupio njema koj Carskoj vojsci. Mla i Turner školovao se za asnika, ali je napustio vojsku nakon teškog ranjavanja u Prvom svjetskome ratu. Krakov, General Milan Nedi , sv. 1, str. 183-184.

⁷⁸ Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 1263. Izvještaj je bio odgovor na Stuckartovo pitanje od 22. lipnja 1942 (Frs. 1259-1260) o prirodni vojne vlasti u Srbiji.

Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 580. Kuntzeov zahtjev od 31. srpnja 1942. za Turnerovom smjenom, Roll 256, Frs. 1047-1048. Turner vojnim strukturama nije bio drag jer je smatrao da se vojne ovlasti moraju ograni iti na vojna pitanja. Htio je okupacijski režim u Srbiji organizirati tako da bude pod namjesnikom Reicha koji bi odgovarao Ministarstvu unutarnjih poslova Reicha, kao što je bio slu aj s njema kim okupacijskim režimima u Zapadnoj Europi. Vidi njegov izvještaj Stuckartu, Roll 266, Fr. 1264. Turner se usto sukobljavao s visokim dužnosnicima Wehrmachta oko pravnog položaja dužnosnika vojne vlasti. Korespondencija o toj temi izme u rujna 1941. i kolovoza 1942: Roll 266, Frs. 1203-1257. Više o žestokim sukobima Turnera i Meysznera, vidi korespondenciju izme u njih i ostalih dužnosnika u razdoblju od travnja do listopada 1942, Roll 266, Frs. 1062-1135.

⁷⁹ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 629. i 641, te Roll 253, Fr. 563.

Direktiva od 17. travnja 1941. o funkciji opunomo enika za gospodarska pitanja u Srbiji: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 431-432. Detaljniji prikaz opunomo enikovih funkcija, te njegov odnos s vojnim zapovjednikom i vojnim upravnim aparatom u Srbiji nalazi se u Pismu koje je Paul Körner, državni tajnik u uredu opunomo enika za etverogodišnji Plan, 26. travnja 1941. uputio glavnome zapovjedniku vojske. Vidi Micr. No. T-75, Roll 69, Prs. 170-172.

Neuhausen je 9. XII. 1942. imenovan opunomo enikom za proizvodnju metala i ruda na Jugoistoku Europe. Isprva su pod njegovom jurisdikcijom bile tek rudarske i metalurške ; t ^ke u okupiranoj Srbiji i dijelu Makedonije koji je pripojila Bugarska. Nakon 1. ožujka 1943. godine, takve tvrtke u dijelu Gr ke pod njema kom okupacijom, a nakon talijanske

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kapitulacije i tvrtke u dijelu Grčke koji je bio pod talijanskom okupacijom, kao i u Albaniji, također su ušle u krug njegove odgovornosti. Vidi „Neuhausen III”.

Kao avijator u Prvom svjetskom ratu, Neuhausen je uživao povjerenje maršala Göringa. Dobro je poznao Srbiju, budući da je od 1931. bio stacioniran u Beogradu, prvo kao voditelj Njemačkog transportnog ureda (odakle je vjerojatno provodio i političke i gospodarske obavještajne zadatke), a potom i kao službeni predstavnik Nacionalsocijalističke radničke stranke u Jugoslaviji, te na koncu kao njemački generalni konzul. Imao je brojne veze i u vladinim i u gospodarskim krugovima, te bio izvrsno informiran o političkoj i gospodarskoj situaciji. Prema riječi Hermanna Neubachera, koji je u rujnu 1943. postao posebnim izaslanikom u Beogradu, Neuhausen nije bio tek moćan, nego i korumpiran, te je za službovanja u Beogradu stekao veliko bogatstvo. Nakon što su glavni zapovjednik jugoistočne Europe i Neubacher više puta uputili pritužbe na njegov rad, te u dogovoru s von Ribbentropom i Himmlerom, Neuhausen je uhićen potkraj kolovoza 1944. Prema izjavi koju je nakon rata dao jugoslavenskim istražiteljima, poslije uhićenja pet je mjeseci proveo u koncentracijskom logoru, a ostatak vremena do završetka rata u zatočeništvu. A VII, fond Nijemci, reg. br. i/5, str. 26, kutija 27/1. Neuhausenaje na mjestu opunomoćenika za gospodarska pitanja zamijenio upravni šef Theo Keyser, a na funkciji glavnika vojne uprave upravni šef Danckwerts. Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 743-746.

⁸² Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 1092. Stambolić, „Okupacija Srbije”, str. 54-55.

⁸³ Meysznerovo imenovanje (Dienstanweisung) od 22. siječnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 438-439.

⁸⁴ Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv, Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936-1945. U tom izdanju nalaze se studije Hansa-Joachima Neufeldta, Jürgena Hucka i Georga Tessina. Prve dvije imaju konsekvativnu, a treća zasebnu paginaciju. Bilješka se odnosi na Tessinov tekst, str. 68-71.

⁸⁵ Micr. No. T-501, Roll 248, Fr. 586. i Roll 253, Frs. 283-287. Vidi i Glišić, Teror i zločini, str. 100-110.

⁸⁶ Herzog, Besatzungsverwaltung, str. 117-118.

⁸⁷ Meysznerovo geslo bilo je dobro poznato njemačkim dužnosnicima u Srbiji. Vidi izvještaj od 29. kolovoza 1943. koji je potpukovnik Klamroth iz Operativnog stožera Wehrmachta podnio nakon inspeksijskog obilaska Balkana: Micr. No. T-78, Roll 332, Fr. 6,289,889. Austrijanac Meyszner bio je na početku karijere časnik austrougarske vojske, a zatim je, nakon Prvog svjetskog rata, prebačen u austrijske žandarmerijske snage, te se poeo poigravati i politikom. Godine 1934. sudjelovao je u pobuni koja je stajala života austrijskog kancelara Engelberta Dollfussa. Nakon neuspjeha pobune, pobjegao je u Njemačku i nešto kasnije pristupio njemačkoj policiji. Deutschland, Bundesrepublik, Bundesarchiv,

⁸⁸ Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936-1945., Neufeldtov tekst, str. 111.

⁸⁹ Više o Neubacherovoj misiji u 5. poglavlju.

• v

Više o Hitlerovu imenovanju od 28. travnja i von Ribbentropovoj direktivi od 3. svibnja 1941. Benzleru, Micr. No. T-120, Roll 200, Frs. 153,205-8.

⁹⁰ Micr. No. T-120, Roll 5785, Fr. H299,941. Što je bilo najneobičnije, predratni talijanski izaslanik u Jugoslaviji, Francesco G. Mameli, zadržao se u Beogradu i nakon što su Nijemci okupirali Srbiju. Vjerojatno je bio zadužen za promatranje događaja. Vidi prinijerice, njegov izvještaj od 26. prosinca 1941. godine, Micr. No. T-821, Roll 21, Frs. 385-390.

⁹¹ Neubacherov prijeziran stav o Benzleru vidljiv je iz odgovora koje je dao prilikom ispitivanja, Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 752.

ak i nakon opoziva, SS se protivio Benzleru, pokušavajući i onemogućiti njegovo imeno-

Podjela Jugoslavije

vanje na novu funkciju u Budimpešti. Prema jednoj od optužaba, Benzler, čija je supruga B podrijetlom bila iz Mađarske, pokazivao je naklonost prema mađarskoj manjini u Banatu.

Korespondencija o tome: Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,476-501, a osobito H299, 498-501.

⁹² Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 76-78. Vidi i Baderovu direktivu od 9. studenoga 1942. o "međusobnoj suradnji njemačkih služba u Srbiji, kao i sa srbijanskim vlastima", Frs. 498-502.

⁹³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 351-352.

⁹⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,458-60. Više o Njemačkim zahtjevima u tom razdoblju u 5. poglavlju.

⁹⁵ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,465-67.

⁹⁶ Na konferenciji održanoj 24. rujna 1943. general Felber izvijestio je Njemačcima da će od tog trenutka on, Felber, biti isključivo odgovoran za pitanja vojne uprave i vojne sigurnosti, te da se Njemačkom o tim pitanjima treba obrađivati isključivo njemu. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 366.

⁹⁷ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 219-221.

⁹⁸ Warlimont, Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht; Kriegstagebuch, sv. 2, dio 1, str. 735-736. Vidi i Herzog, Besatzungsverwaltung, str. 112. i Veessenmayerovo ispitivanje, Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 640.

III.

Njemačka i Italija
dijele Sloveniju

NJEMA KA OKUPACIJA SJEVERNE SLOVENIJE

Nakon osvajanja Jugoslavije, sile Osovine podijelile su Sloveniju na tri dijela. Nijemci su zauzeli najveći, sjeverni dio, sa 798.700 stanovnika, Italija je pripojila južni dio sa 336.279 stanovnika, dok je Maarska dobila sjeveroistočni dio, Prekomurje, sa 102.867 stanovnika.¹ U ovom poglavlju pratimo razvoj događaja na područjima pod njemačkom i talijanskom okupacijom za vrijeme rata. Događaji u područjima koje je anektirala Maarska nemaju osobitu važnost, pa o njima i ne ćemo biti riječi. Ostalim anektiranim jugoslavenskim područjima baviti ćemo se u sljedećem poglavlju.

Nijemci su svoj dio Slovenije podijelili na još dva dijela. Većim, istočnim dijelom, Donjom Štajerskom, upravljao je Sigfried Uiberreither, Gauleiter (okružni vođa) Štajerske. Manjim, zapadnim dijelom, koji je obuhvatio dijelove Gornje Kranjske (Gorenjska) i Koruške, prvo je upravljao Franz Kutschera, a potom, od 16. prosinca 1941, Friedrich Rainer, Gauleiter Koruške. Na Karti 2. prikazana je podjela Slovenije između sila Osovine.

Nijemci su u pokušaju svoje dijelove namjeravali pripojiti Velikome Reichu, tvrdeći da u okupiranoj Donjoj Štajerskoj živi oko 25.000 folksdojera, te još oko 1500 u okupiranim dijelovima Kranjske i Koruške. No u tim je područjima zapravo bilo približno 10.000 pripadnika njemačke narodnosti. Prema jugoslavenskome popisu stanovništva iz 1931, broj folksdojera u dijelovima Slovenije koji su se deset godina kasnije našli pod njemačkom okupacijom i pripajanjem postali dijelom Italije, iznosio je 25.054. Prema statističkim podacima njemačkog Kulturbunda, koji su u Sloveniji prikupljeni za interne potrebe, u siječnju 1941. u Italiju je Sloveniji živjelo 28.075 folksdojera. Od tog broja, njih 15.157 živjelo je u Donjoj Štajerskoj, oko 12.000 u Kočevju (u dijelu koji su pripojili Talijani), dok su se preostali nalazili u drugim dijelovima Slovenije.²

Karta 2. Podjela Slovenije 1941.

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

Zagovornici pripojenja smatrali su da su mnogi Slovenci u okupiranim područjima „ljudi vrlo bliski Nijemcima“. Hitler je svojim dužnosnicima naredio da u inozemstvu sve „da ta područja ponovno postanu njemačka“, a oni su se odmah dali na posao. Već 12. travnja 1941. Reinhard Heydrich, zapovjednik Sigurnosne policije Reicha i Sigurnosne službe (SD-a), kao i dužnosnik koji je nadgledao provedbu njemačke populacijske politike u Donjoj Štajerskoj, osnovao je - pri uredu zapovjednika Sigurnosne službe za Donju Štajersku - posebni Stožer za preseljenje stanovništva. Heinrich Himmler, Reichsführer SS-a i šef njemačke policije, u svojstvu komesara Reicha za njemačku okupaciju u inozemstvu, izdao je 18. travnja direktivu u šest točaka o uklanjanju „stranih elemenata“ iz Donje Štajerske, te niz naloga o konkretnim pitanjima njemačke politike u tom području. Još jednu direktivu, o protjerivanju Slovenaca iz Gorenjske i okupiranog dijela Koruške, gdje su prilike bile drukčije u odnosu na situaciju u Donjoj Štajerskoj izdao je 3. svibnja, a 14. svibnja osnovao Stožer za preseljenje stanovništva iz tih područja.

Da bi ostvarili demografske ciljeve u okupiranim dijelovima Slovenije, Nijemci su trebali promijeniti i etnički sastav i nacionalnu svijest stanovništva. Do tih ciljeva krenuli su doista na tri načina: masovnim protjerivanjem nepoželjnih Slovenaca, osobito inteligencije, prebacivanjem folksdojčera iz talijanskog dijela Slovenije, sjeveroistočne Italije, europskog istoka i jugoistoka, te germanizacijom preostalog slovenskog stanovništva.³

Kao i u ostalim dijelovima okupirane i anektirane Jugoslavije, Nijemci su se u okupiranoj Sloveniji za ostvarenje ciljeva služili uslugama lokalnih folksdojčera. I dok su folksdojčeri u Podunavlju trebali poslužiti kao jezgra buduće njemačke političke entitete koji će u taj dio Europe uvesti njemačku vlast, slovenski folksdojčeri trebali su poslužiti kao most prema Jadranu.⁴

Prvi njemački dokument u kojem se navodi broj Slovenaca koje je potrebno prognati iz tek zauzetih područja izdao je 21. travnja 1941. Reinhard Heydrich. On je smatrao da je od svega najvažnije evakuirati oko 260.000 Slovenaca - do te brojke njemačke su vlasti došle preliminarnim razgovorima i raspravama - u okupiranu Srbiju. Dužnosnike povezane s tim pitanjem pozvao je Heydrich na konferenciju u Maribor, 6. svibnja, kako bi raspravili provedbu Hitlerove zapovijedi o promjeni sastava stanovništva. U vezi s istom temom, Vrhovno zapovjedništvo njemačke vojske uputilo je 30. travnja poruku vojnom zapovjedniku Srbije u kojoj je stajalo da se do planiranog prebacivanja Slovenaca u Srbiju dođe i tek uz njegov pristanak.⁵ Na konferenciji, koja je 6. svibnja održana u Mariboru, predstavnik vojnog zapovjednika izrazio je snažnu rezerviranost, ali je ipak pristao, govoreći da će Srbija prihvatiti koliko je moguće više Slovenaca, samo da se prikloni Führerovim željama. No pritom je predložio i da se od Bugarske i Italije zatraži da prihvate dio izgnanika, Bugarska 40.000 - 50.000 u dijelu jugoslavenske Makedonije koju je Bugarska pripojila, a Italija

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

približno 60.000 - 70.000. Na konferenciji je otkriveno i da se Hitler protivio naseljavanju slovenskih prognanika u novoosnovanu NDH. Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova nakon toga se kod svojih poslanika u Sofiji i Rimu raspitalo o mogućnostima naseljavanja Slovenaca u tim dvjema saveznim državama. Poslanik u Sofiji izvijestio je 16. svibnja kako nije uputno o tome se raspraviti kod bugarske vlade zbog poteškoća a koje bi takav in izazvao u tek ste enim područjima. Negativan odgovor uputili su i njemački diplomati iz Rima. Zbog toga se, na koncu, odustalo od zamisli preseljenja velikog broja Slovenaca u Bugarsku i Italiju.⁶

U međuvremenu je poslanik Siegfried Kasche izvijestio vladu NDH o njemačkim planovima za protjerivanje Slovenaca iz Donje Štajerske, Gorenjske i dijelova Koruške u Srbiju, 13. svibnja 1941. izvijestio je Berlin da vlada NDH razmatra prihvatanje svih protjeranih Slovenaca ako joj se dopusti da iz Hrvatske u Srbiju protjera jednak broj Srba. Uvidjevši da nema izgleda da barem dio Slovenaca prebace u dio jugoslavenske Makedonije koji je pripojila Bugarska, niti u Italiju, te daje vojni zapovjednik Srbije također rezerviran u vezi s njihovim prihvaćanjem, Nijemci su prihvatili ponudu vlade NDH. Tako su 21. svibnja njemačke vlasti objavile da se Hitler više ne protivi preseljenju Slovenaca u NDH, te su prihvatile prijedlog prema kojem će NDH, u zamjenu za Slovence izgnane u Hrvatsku, prognati jednak broj Srba u Srbiju. Vlada NDH je u načelu pristala na prihvaćanje slovenskih izgnanika 28. svibnja.⁷

Na konferenciji koja je 4. lipnja 1941. održana u Zagrebu, a sazvana je na Kascheovu inicijativu, sve zainteresirane strane jednoglasno su se složile da će približno 5000 intelektualaca i politički obilježenih Slovenaca iz Donje Štajerske i njih oko 4000 iz Gorenjske, te okupiranog dijela Koruške, prebaciti u okupiranu Srbiju, dok će 25.000 Slovenaca, koji su se u dijelove Slovenije pod njemačkom okupacijom doselili nakon 1914, te 145.000 slovenskih seljaka iz granica područja prebaciti u NDH. Progon će se odvijati u tri faze: prvo intelektualci, potom oni Slovenci koji su se u ta područja doselili nakon 1914. i na koncu stanovnici područja uz nove granice. Odogovaraju i broj Srba iz NDH preseliti će se u Srbiju. Izričito je određeno da će među izgnanim slovenskim intelektualcima biti i katolici svećenici, te da Hrvatska ima pravo u Srbiju deportirati jednak broj pravoslavnih svećenika i članova njihovih obitelji. Sudionici konferencije dogovorili su se i da će oko 30.000 Srba koji žive u NDH, ali nemaju boravišna prava, također biti prebaćeno u Srbiju.⁸

Protjerivanje Slovenaca iz Donje Štajerske u okupiranu Srbiju počelo je 7. lipnja, a u NDH 11. srpnja 1941. godine. Provedba je bila vrlo okrutna. Ljudi nisu imali vremena pripremiti se za odlazak, a ponijeti su smjeli tek 30 kilograma osobnih stvari i manje od deset dolara u gotovini.⁹ Slovenci su na protjerivanje reagirali izrazito negativno, a te reakcije dodatno su pojačale još dvije činjenice. Prvo, uz iznimku inteligencije i osoba koje su

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

se na okupirana područja doselile nakon 1914, Nijemci nisu jasno odredili populacijske skupine koje treba prognati. Zbog toga su se svi Slovenci u područjima pod njemačkom okupacijom osjećali ugroženo, te su se okrenuli protiv Njemačke. Drugo, prognanicima je oduzeta imovina bez naknade, a ostavljeni su na milost i nemilost vlasti i stanovništva u područjima u koja su ih prebacili.

Himmlerova direktiva od 3. svibnja, o progonu Slovenaca iz Gorenjske i dijelova Koruške, u biti je bila identična njegovoj direktivi od 18. travnja o progonima iz Donje Štajerske. No već tijekom tog mjeseca, koruška regionalna vlada i dužnosnici Nacističke stranke izrazili su protivljenje pojedinim dijelovima plana. Glavni razlog zabrinutosti bile su negativne posljedice progona po izvoru radne snage za ratnu proizvodnju. Vrlo brzo pripremljena su istraživanja čiji su rezultati pokazali da je etnički sastav Slovenaca u pograničnom pojasa Gorenjske, stanovništva koje je određeno progono, u velikoj mjeri bio prihvatljiv njemačkim stajalištima, neizravno pokazujući da te ljude nije trebalo protjerati. Nijemci su osim toga uvidjeli i da bi germanizacija slovenskog stanovništva u okupiranim područjima zahtijevala sustavan rad na slovenskoj mladeži tijekom nekoliko naraštaja. To je dovelo do nove direktive u vezi s protjerivanjima iz Gorenjske, izdane 7. srpnja 1941, kojom je smanjen broj planiranih prognanika u prvoj i trećoj fazi, te zaustavljeno protjerivanje stanovništva u drugoj fazi u Srbiju i NDH. No ta je odluka omogućila nastavak protjerivanja Slovenaca u Njemačku. Potkraj srpnja, prvi se put pojavljuju prijedlozi za odgodu protjerivanja Slovenaca do konca rata i otkivanje njemačke pobjede.¹⁰ Nijemci su zapravo ubrzo od deportacija počinjati izuzimati Slovence zaposlene u proizvodnim i uslužnim djelatnostima važnim za nastavak ratovanja. Osim toga, mnoge tjelesno spremne Slovence deportirane u Srbiju i Hrvatsku priveli su njemački radni agenti, te ih uputili u Njemačku kao prisilnu radnu snagu.

Osim što su i u područjima iz kojih su ljudi istjerani i u područjima u koja su naseljeni ili u koja su pobjegli izazvali nepovoljne političke i gospodarske posljedice, progoni su pridonijeli i širenju oružanog otpora. Oružani otpor srpskih nacionalista (četnika) i pripadnika KPJ (partizana) pojavio se u svim dijelovima Jugoslavije (osim u Makedoniji) u srpnju 1941. i ubrzo počinjati. Slovenci naseljeni u Srbiji i NDH, te Srbi preseljeni iz NDH u Srbiju, pridružili su tim područjima protunjevanje kao raspoloženje. Deportirani pojedinci pristupali su naoružanim skupinama. Oružani otpor u Jugoslaviji ugrozio je važne njemačke komunikacijske linije na jugoistoku Europe, kao i dotok zlata i strateških metala njemačkoj gospodarstvu, s jugoslavenskog teritorija.

Nijemci su ubrzo uočili vezu između progona Slovenaca iz Slovenije i Srba na područjima gdje su se razvijali oružani otpori, s druge strane, pa je 18. kolovoza 1941. Himmler naredio privremeni prekid progona. Progone iz Donje Štajerske

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

samo na južni dio teritorija ograničio je 25. kolovoza, dok je protjerivanje iz Gorenjske posve prekinuo do razdoblja nakon završetka rata.¹¹

Na konferenciji koja se 22. rujna održala u Zagrebu, s ciljem sagledavanja novonastale situacije, sudjelovali su predstavnici Reicha iz Berlina, predstavnici njemačkih okupacijskih vlasti iz oba dijela sjeverne Slovenije, vojni zapovjednik okupirane Srbije, te dužnosnici vlasti NDH. Prema Kascheovim podacima, do tog su dana 9343 Slovenaca bila prognana u NDH, kamo su otputovali organiziranim željeznim prijevozom, dok se još oko 17.000 Slovenaca onamo preselilo svojevrijedno, tako da je ukupan broj premještenih dosegao 26.343 osobe. Osim toga, 6720 Srba upućeno je željeznicom u Srbiju. Istodobno su vlasti NDH u službeno priznatim željeznim transportima uputile 9900 Srba u Srbiju, dok su još 90.000 Srba ilegalnim sredstvima protjerali preko granice u Srbiju.¹² Srbi koji su službeno preseljeni u Srbiju i oni koji su pobjegli ostali su bez imovine i bez naknade za izgubljenu imovinu. Zbog kaosa i oružanog otpora, vlasti u Srbiji i NDH nisu bile u stanju na zadovoljavajući način prihvatiti preseljene osobe i izbjeglice. Na toj konferenciji potvrđena je zapovijed o prekidu progona Slovenaca u Srbiju i NDH, te je službeno prekinuto protjerivanje Srba iz NDH u Srbiju. Protjerivanje Slovenaca iz Donje Štajerske u NDH, koje je privremeno dopušteno 11. rujna i koje je obuhvatilo 3730 osoba, prekinuto je 27. rujna. Himmler je napokon odlučio da više neće biti preseljenja Slovenaca u NDH 13. listopada.¹³

No time nije okončano protjerivanje Slovenaca u druga područja u kojima nisu mogli pripomoći oružanom otporu ih na neki drugi način djelovati protiv Njemačke. Tako je oko 36.000 Slovenaca iz dvaju kotara u Donjoj Štajerskoj koja su graničila s Ljubljanskom pokrajinom, koju je pripojila Italija, prognano u razne dijelove Starog Reicha u razdoblju od 22. listopada 1941. do 30. srpnja 1942. godine. Zbog „razloga državne politike“ Nijemci su uz tu granicu željeli imati njemačko stanovništvo. Te deportirane osobe smjele su ponijeti gotovinu i vrijedne predmete, te svu pokretnu imovinu koju su omogućavali transportni uvjeti, a njemačke vlasti isplatile su im i naknadu za nekretnine. Nakon toga iz slovenskih područja odvijale su se još jedino deportacije rođaka partizana i smaknutih talaca. Te osobe završile su u nekom od dvadesetak malih logora na području Reicha. Nijemci su s takvim deportacijama iz Donje Štajerske prekinuli u proljeće 1943. godine, ali su ih nastavili provoditi u Gorenjskoj i okupiranom dijelu Koruške sve do kolovoza 1944. godine. Iz svakog od tih područja Nijemci su u sklopu spomenutog programa deportirali oko 4000 osoba.¹⁴

Umjesto da, u tri faze, protjeraju približno trećinu slovenske populacije» Nijemci su zapravo protjerali oko 80.300 osoba (uključujući i one koji su ta područja napustili svojevrijedno), odnosno oko jedne trećine planirane brojke. Radilo se o približno 10% ukupnog broja stanovnika tih područja. I premda

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

Še izvori ponešto razlikuju kad je riječ o broju prognanika u različitim skupinama, najveći autoritet u vezi s tom problematikom, profesor Tone Ferenc, procjenjuje da je među izgnanicima bilo oko 7300 deportiranih u Srbiju, 10.000 deportiranih u NDH, 17.000 koji su svojevremeno pobjegli u NDH, 37.000 deportiranih u Njemačku, 8000 rođaka partizana i smaknutih talaca deportiranih u Njemačku, te još oko 1000 drugih osoba deportiranih preko granice.¹⁵

Njemački planovi za promjenu etničkog sastava okupiranih dijelova Slovenije brzim i masovnim protjerivanjem Slovenaca, te dovođenjem, na njihovo mjesto, folksdojčera iz drugih područja poluili su tek ograničen uspjeh. Među deportiranim Slovencima bilo je i onih koji su bili predvodnici slovenskog društva, tj. katolici svećenici, u Italiji i drugi pripadnici inteligencije, kao i istaknuti pojedinci iz gospodarske sfere. Seljaci, radnici i pripadnici niže srednje klase tako su ostali bez vođa, pa su stoga postali i povodljiviji u odnosu na njemačku politiku denacionalizacije i gospodarskog podjarmljivanja. Ipak, dio njemačkih dužnosnika itav je pothvat smatrao političkim neuspjehom. U izvještaju od 20. studenoga 1941. Kasche je napisao: „Izgonom Slovenaca željeli smo najjužniju granicu Reicha osloboditi svih neprijateljskih snaga i uništiti snagu [Volkskraft] Slovenaca kao naroda. A zapravo smo postigli suprotno u inak.“ Prema njegovim procjenama, 70 do 80 posto Slovenaca u tim područjima - koji su dotada bili naklonjeni Njemačkoj - premetnulo se u ogorčene neprijatelje, a mnogi među njima, po rjevu, postali su izvorom novih snaga koje su popunjavale gerilske jedinice.¹⁶

U gospodarskom smislu, glavna negativna posljedica progona bilo je smanjenje poljodjelske i stočarske proizvodnje te proizvodnje u industrijskom i rudarskom sektoru. Općenito uzevši, novi doseljenici pokazali su se manje djelotvornim proizvođačima od protjeranih Slovenaca. U NDH su okrutno protjerivanje i bijeg Srba iz države, općenita nesigurnost i kaos, te oružani otpor također u velikoj mjeri umanjili poljodjelsku proizvodnju i općenito u gospodarstva.¹⁷

Još jedna od posljedica protuslovenske politike u područjima pod njemačkom okupacijom bio je bijeg mnogih Slovenaca u Ljubljansku pokrajinu (Emonu) koja je bila pripojena Italiji. Dio Slovenaca prognanih u Srbiju pod njemačkom okupacijom, te mnogi od onih koji su prognani ili su pobjegli u NDH kasnije su se preselili u Ljubljansku pokrajinu. Nijemci su procijenili da je samo u gradu Ljubljani bilo oko 17.000 bjegunaca i izgnanika iz područja pod Njemačkom okupacijom. Posve prirodno, uglavnom su širili protunjemačko [^]Položenje u gradu, a mnogi su aktivno djelovali i protiv njemačkog okupacijskog režima na sjeveru Slovenije.¹⁸ Osim toga, ljudstvom su popunjavali Partizanske snage koje su se borile u Ljubljanskoj pokrajini, kao i partizanske poručnice upućene u dijelove Slovenije pod njemačkom okupacijom, kako bi one širile otpor.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Iako su prestali masovno protjerivati Slovence iz okupiranih područja, Nijemci su vrstu odlu ili do maksimalnih razmjera provesti germanizaciju u tim krajevima. Planove u tom smislu izradili su i prije same okupacije, a nakon okupacije proširili su ih i prilagodili novonastalim uvjetima. Jedna od najjednostavnijih mjera bila je germanizacija svih zemljopisnih naziva, te promjena naziva ulica, ureda, poslovnih subjekata, banaka i tako dalje, u skladu s njema kim običajima. Slovincima je određeno i da promijene imena: slovenski oblici krsnog imena bili su zabranjeni, a za sva prezimena bilo je nužno služiti se njema kim na inom pisanja. Njema ki oblici imena uvedeni su u sve javne dokumente i službene spise.

Radi ja anja germanizacije, Nijemci su utemeljili dvije posebne organizacije, koruški Volksbund i štajerski Heimatbund. Ve inu Slovenaca naveli su ili prisilili na lanstvo u tim organizacijama. Molbe za lanstvo dijelile su se prema političkim i etničkim kriterijima. U političkom smislu podnositelji su svrstani u pet skupina, od „prijateljski naklonjenih Nijemcima“ do „izrazito protunjemski nastrojenih“, a u rasno-etničkom smislu u četiri skupine, od „vrlo dobrih“ do „neprikladnih“ za uvrštenje u njema ku „narodnu zajednicu“ (Volksgemeinschaft). Nijemci su velik broj podnositelja prijava za lanstvo u dvjema organizacijama tuma ili kao neslužbeni plebiscit koji ukazuje na prihvaćanje njihove vladavine. I premda je znatan broj Slovenaca uistinu podlegao njema koj propagandi, te se s dobrim namjerama i vjerom u lanio u te organizacije, većina im je pristupila kako bi izbjegla progon i zapljenu imovine bez naknade. No Nijemci su otišli i još nekoliko koraka dalje u iskorištavanju Volksbunda i Heimatbunda. U Donjoj Štajerskoj upisali su u Wehrmannschaft 84.700 muškaraca u dobi od 18 do 45 godina iz Heimatbunda, a u Gorenjskoj 28.052 muškarca iz Volksbunda, a u oba područja još oko 33.000 pripadnika mladeži obaju spolova u Deutsche Jugend. Iako su obje organizacije ponajprije trebale služiti kao instrumenti germanizacije, prvospomenuta je služila i kao pomoćna vojna sila za obranu i borbu protiv partizana.¹⁹

Primjenjujući i jednu od najuobičajenijih tehnika kojima se države služe pri denacionalizaciji u pohtičke svrhe, Nijemci su zatvorili sve slovenske škole, te ih ponovno otvorili tako da je nastava u njima bila dopuštena isključivo na njema kom. Nijemci su otpustili gotovo sve slovenske učitelje, većina njih protjeranih u Srbiju ili NDH, te ih zamijenili stotinama učitelja dovedenih iz Austrije i Njemačke. O čemu, cilj je bio onemogućiti razvoj slovenske nacionalne svijesti kod slovenske djece i mladeži, te uspostaviti njemačke nacionalne svijesti. Nijemci su zatvorili sve slovenske knjižnice, a nakon što su u odabrani broj njemačkih i austrijskih knjižnica premjestili pojedine primjerke slovenskih knjiga, časopisa i novina, sve su ostalo spalili. Osobitu pozornost poklonili su pronalaženju i uklanjanju slovenskih kulturnih spomenika i povijesne građe iz okupiranih područja, kako bi uništili dokaze koji pokazuju da je rije

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

o slovenskim područjima. Zabranili su djelovanje raznih slovenskih kulturnih i društvenih udruga, a njihovu imovinu predali Volksbundu i Heimatbundu.²⁰ Svjesni važne političke i kulturne uloge Katoličke crkve u Sloveniji, Nijemci su u ljeto 1941. godine 448 katoličkih svećenika - ve i dio svećenstva na okupiranim područjima - izgnali u NDH. Ostanak su dopustili tek bolesnim i ostarjelim svećenicima, pa je tako većina župa ostala bez svećenstva. Tek rijetki svećenici, koje su Nijemci doveli iz drugih područja, mogli su se koliko-toliko služiti slovenskim jezikom. Nijemci su zatvorili i katoličke škole, a Crkvi su oduzeli velik dio imovine, prebacivši je u vlasništvo Volksbunda i Heimatbunda.²¹

Nijemci su uveli njemačko vojno zakonodavstvo - u ožujku (u Donjoj Štajerskoj) i srpnju 1942. (u Gorenjskoj i okupiranom dijelu Koruške) - te mladiće poželjeli novačiti u vojnu službu. Prema izvještaju poratne jugoslavenske komisije koja je istraživala zločine okupacijskih i kolaboracionističkih snaga u Sloveniji, Nijemci su u Donjoj Štajerskoj unova ili 28.092 mladića, a u Gorenjskoj i okupiranoj Koruškoj njih 7216. Te brojke ne obuhvaćaju one koji su kasnije dezertirali i prešli u partizane. Mnogi od tih mladića poginuli su na ruskoj fronti.²² Drugi mladići i djevojke mobilizirani su u njemačku radnu službu. Osim što su Njemačkoj davale nove vojnike i radnu snagu, te su mobilizacije za cilj imale i pripomoći germanizaciji tih mladih ljudi, te onemogućiti njihovo pristupanje slovenskim partizanima.

Na koncu, Nijemci su sustavno stjecali vlasništvo nad gospodarskim dobrima u okupiranoj Sloveniji. Osim eksproprijacije bez naknade zemlje i drugih posjeda prognanog stanovništva, talaca i smaknutih partizana, Nijemci su eksproprijacijom stjecali, ili su njemačke banke, industrijski kombinati i slične gospodarske interesne organizacije preuzimale, rudnike, industrijske tvrtke, banke, osiguravajuća društva, zadruge, novine i slične poslovne organizacije koje su dotada pripadale jugoslavenskoj državi, lokalnim vlastima, slovenskim građanima ili privatnim interesima iz drugih dijelova Jugoslavije ili zemalja zarađenih s Njemačkom. Dio promjena u pravima na imovinu iziskivao je poravnane razuna s talijanskim vlastima, jer su domicilni ili bivši vlasnici živjeli u dijelu Slovenije koji je pripojila Italija.

Međutim, negativan uinak masovnog protjerivanja Slovenaca, neuspjeh mjera kojima je trebalo germanizirati preostalo slovensko stanovništvo, te oružani otpor koji je u Sloveniji počeo u ljeto 1941. i koji je manje-više ustrajno jačao, prisilili su Nijemce da odustanu od planova o pripajanju okupiranih dijelova Slovenije Velikome Reichu. Tako se upravni sustav koji su uspostavili u travnju 1941. održao do završetka rata.

Ujedinjena Kao i u većini ostalih dijelova Jugoslavije, otpor pod komunističkim vodstvom započeo je u Sloveniji u srpnju 1941. godine. Borbu je predvodila Oslobođiteljska fronta, iza koje je stajala KP Slovenije. Fronta je nastala u travnju

⁴¹, kao Antiimperijalistička fronta, i bavila se tek propagandom. No nakon

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Njemačkog napada na SSSR, promijenila je naziv i intenzivirala djelovanje. Tijekom itavog rata, Osvobodilna fronta smatrala je Sloveniju jedinstvenom političkom jedinicom, iako su se, dok je Italija držala Ljubljansku pokrajinu i u određenoj mjeri čak i nakon što ju je u rujnu 1943. zauzela Njemačka, uvjeti otpora ondje bitno razlikovali od uvjeta koji su vladali u dijelovima koji su od početka bili pod njemačkom okupacijom.

Iako su oružani napadi pokreta otpora pod komunističkim vodstvom započeli u zapadnim dijelovima Slovenije pod njemačkom okupacijom, otpor se ondje, a osobito u Donjoj Štajerskoj, razvijao sporije i u daleko ograničenim razmjerima nego u dijelu koji je pripojila Italija. Razloga za to bilo je nekoliko. Masovni progoni inteligencije i, prema njemačkom mišljenju, politički nepouzdana osoba iz Donje Štajerske tijekom prvih mjeseci okupacije, uklonili su politički najaktivnije elemente stanovništva. Masovno pristupanje Slovenaca Heimatbundu i njegovim podorganizacijama, Wehrmannschaftu i Deutsche Jugendu, omogućilo je Nijemcima ne samo da steknu potpuni nadzor nad selanovima, nego i da Wehrmannschaft upotrijebi kao pomoćne jedinice. Iznad svega ostaloga, smaknuta talaca, te partizana i njihovih simpatizera već za najmanje prijestupe, eliminirani su brojni Slovenci koji su se bili odlučili za aktivan otpor. Kako je vrijeme odmicalo, masovnih je smaknuta bilo sve više. Od 30. lipnja do prosinca 1941. Nijemci su smaknuli 306 osoba, od 3. siječnja do 21. svibnja 1942. 391 osobu, a od 3. lipnja do 4. studenoga 1942. njih 976. Osim toga, selanove obitelji smaknutih deportirali su u koncentracijske logore u Njemačkoj i zaplijenili im imovinu.²³

Partizani iz Ljubljanske pokrajine, vjerojatno ohrabreni uspjesima koje su ondje postigli, te želje i pojačati operacije u Donjoj Štajerskoj, pokušali su u svibnju 1942. u Donju Štajersku uputiti ekspedicijsku jedinicu s oko 500 boraca. Međutim, Nijemci su doznali za plan, te su odbili sve partizanske pokušaje prelaska Save. U sljedećem pokušaju, u srpnju i mnogo dalje na zapadu, partizani su u području pod njemačkom okupacijom uputili 2. specijalnu skupinu s oko 500 ljudi. Operacija se pokazala vrlo skupom, a u zapadnome dijelu Donje Štajerske na koncu se našao tek malen broj ljudi. Zbog ulaska te skupine u područje pod njemačkom okupacijom došlo je i do velikog povećanja u broju smaknuta partizanskih simpatizera i talaca. Ipak, itava je operacija bila važna za održavanje partizanske borbe u dijelovima Slovenije pod njemačkom okupacijom. Posljednja partizanska ekspedicija upućena iz Ljubljanske pokrajine u Donju Štajersku krenula je u akciju u siječnju 1944. godine. etrnaesta partizanska divizija s oko 1100 boraca i vojnika, nakon što je zaobišla velik dio teritorija i prošla kroz sjeverozapadnu Hrvatsku, ušla je u Donju Štajersku s istoka. I taje divizija doživjela stravične gubitke, ali je bitno pridonijela širenju partizanskog otpora u Donjoj Štajerskoj, te se u tom području uspjela održati do okončanja rata.²⁴

TALIJANSKO PRIPAJANJE LJUBLJANSKE POKRAJINE

Nastanak Pokrajine

Talijanima je pripalo daleko manje slovenskog teritorija nego što su očekivali. Bili su vrlo nezadovoljni Hitlerovom granicom, granicom koju su Nijemci još nekoliko tjedana nakon završetka rata protiv Jugoslavije mijenjali na talijansku štetu. Osobito nezadovoljni bili su zbog činjenice da su se u području pod njemačkom okupacijom našli i željeznica i pruga Ljubljana - Zagreb, rudnici ugljena u Trbovlju, te željeznica u Jesenicama.²⁵ No, Talijani su dobili grad Ljubljanu, iako su Nijemci granicu povukli u blizini sjevernih predgraja. Nijemci su se pribojavali da bi Ljubljana, politička i kulturna prijestolnica Slovenije, našla se u njihovu okupacijskom području, mogla onemogućiti avat ger-manizaciju slovenskog stanovništva.²⁶

Podjela Slovenije i položaj granice između njemačkog i talijanskog dijela izazvali su mnogobrojne gospodarske i financijske poteškoće. Trebalo je riješiti imovinska prava meštara, bankama, osiguravajućim društvima, rudarskim i industrijskim pogonima, te zadrugama; trebalo je podijeliti dugove jugoslavenske vlade, lokalnih uprava, te Jugoslavenske narodne banke. Ljubljanu je trebalo opskrbljivati električnom energijom koja se proizvodila u elektranama na području pod njemačkom okupacijom, a trebalo je regulirati i oskudni prekogranični promet robom. Njemačko-talijanska komisija riješila je dio gospodarskih i financijskih problema nastalih podjelom Jugoslavije kao cjeline, dok se druga komisija bavila takvim problemima u podijeljenoj Sloveniji.²⁷

Nijemci su procijenili da u Ljubljanskoj pokrajini u svibnju 1941. živi oko 8.000 folksdoj era, iako ih je, prema preliminarnim podacima dobivenima na temelju talijanskog popisa provedenog 31. srpnja 1941, bilo tek 13.580. Nakon protjerivanja slovenskog stanovništva iz kotara uz granicu Ljubljanske Pokrajine i Donje Štajerske i nakon njemačko-talijanskog sporazuma od 1. kolovoza 1941, počelo je prebacivanje folksdoj era iz Ljubljanske pokrajine u talijansku okupacijsku zonu. Ovo je bilo izvršeno akcijom, koja je trajala od sredine studenoga 1941. do konca veljače i obuhvaćala je oko 12.000 osoba s područja Kočevja (Gottschee - stara

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

njema ka enklava u južnoj Sloveniji) i vjerojatno 1000 - 2000 osoba iz ostalih dijelova pokrajine, osobito s područja same Ljubljane. Većina njih smještena je u pograničnom području Donje Štajerske iz kojih je protjerano slovensko stanovništvo, no dio je upućen u Reich, a dio u nove njemačke kolonije na poljskoj teritoriji, ovisno o tome kako su ih dužnosnici, koji su provodili preseljenje, klasificirali.²⁸

Talijani su odmah anektirali dodijeljeni im dio Slovenije, te ga ustrojili kao Ljubljansku pokrajinu (Provincia di Lubiana). Pokrajinu je zauzeo XI. korpus talijanske 2. armije pod zapovjedništvom generala Marija Robottija. Kad je Robotti u prosincu 1942. postao zapovjednikom 2. armije, na dotadašnjoj funkciji zamijenio ga je general Gastone Gambarra, koji je na toj dužnosti ostao do talijanske kapitulacije. Na čelu civilne uprave pokrajine bio je visoki predstavnik, prvo Emilio Grazioli, do lipnja 1943, a potom umirovljeni general Giuseppe Lombrassa, ranije šef talijanske Uprave za unutarnje naseljavanje. Lombrassu je ubrzo zamijenio još jedan umirovljeni general, kojeg je imenovao Badoglio, a kojeg su Nijemci protjerali kad su u rujnu, nakon talijanske kapitulacije, preuzeli pokrajinu.²⁹

Kako bi nova vlast bila što prihvatljivija slovenskoj javnosti, te vjerojatno kako bi naglasili razliku između talijanskog i njemačkog odnosa prema slovenskom narodu, Talijani su se u početku u Ljubljanskoj pokrajini ponašali razmjerno pristojno.³⁰ Ne bi li stvorili dojam da i Slovenci sudjeluju u upravljanju pokrajinom, imenovali su Consultu, savjetodavno tijelo u kojem se našlo petnaestero predstavnika slovenskog političkog, poslovnog i kulturnog života, od kojih su neki bili sljedbenici nekadašnje Slovenske ljudske stranke (klerikalaca), koje je trebalo davati preporuke visokome predstavniku. No ovaj je rijetko tražio savjete, a nakon što su glavni predstavnici podnijeli ostavke, Consulta se jednostavno malo-pomalo ugasila. Osim toga, u lipnju 1942. Talijani su bivšeg jugoslavenskog generala, Leona Rupnika, konzervativca i zakletog neprijatelja komunista, imenovali gradonačelnikom Ljubljane. On je na tom položaju ostao do završetka talijanske vladavine Ljubljanskom pokrajinom. No Rupnik je imao tek ograničene ovlasti i pritom je djelovao pod pomnim talijanskim nadzorom. Još jedan važan otklon od uobičajene prakse na području pod njemačkom okupacijom bila je činjenica da Talijani u svome dijelu Slovenije nisu poduzimali mjere protiv Katoličke crkve. Štoviše, s vremenom se razvila vrlo tijesna suradnja između Crkve i talijanskih vojnih i civilnih vlasti.

Nastanak otpora i suradnja s okupatorom

Osim opisivanja podjele Slovenije između Njemačke i Italije, te politike sila Osovine u područjima koja su zauzele, naša je glavna zadaća u ovom poglavlju

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

analizirati nastanak i aktivnosti slovenskih snaga koje su kasnije surađivale s okupatorom. Zbog toga je nužno opisati i analizirati pokret otpora koji je pod komunističkim vodstvom nastao u Sloveniji, jer su upravo njegov razvoj i politika glavni razlog za nastanak i držanje kolaboracionističkih snaga. I pokret otpora i kolaboracionističke snage prvo su se, u značajnijoj mjeri, pojavili u Ljubljanskoj pokrajini.

Iako se u toj pokrajini ubrzo nakon pripojenja Italiji pojavilo više potencijalnih pokreta otpora, jedino je Osvobodilna fronta pod komunističkim vodstvom poela organizirati oružane jedinice i upuštati se u sabotaže i aktivan otpor. Frontu su činili članovi KP Slovenije, povećani broj sljedbenika Kršćansko-socijalističke stranke, članova gimnastičkog društva „Sokol”, progresivni intelektualci iz drugih skupina i organizacija, dio nekadašnjih oficira jugoslavenske vojske, pa čak i dio članova Slovenske ljudske stranke. Prema riječi profesora Ferenc, Fronta je činilo osamnaest različitih skupina, koje su se razlikovale po nastanku, ideologiji i snazi. No sve su podupirale politiku neposrednog oružanog otpora protiv okupacijskih snaga.³¹

Slovenski pokret otpora pod komunističkim vodstvom bio je dio općeg otpora koji su komunisti predvodili širom Jugoslavije, a čiji je cilj bilo osnivanje jugoslavenske države pod komunističkom vlašću. Općea komunistička strategija predviđala je pružanje otpora, uz pomoć organizacija narodnih fronta, okupacijskim vojskama, te naoružanim kolaboracionističkim jedinicama, odlučno, bezuvjetno i pod svaku cijenu. Komunisti su se nadali da će oružanom borbom steći i vojni nadzor nad zemljom, pa će im se tako po završetku rata na dohvata ruke naći i politički nadzor. Budući da je Jugoslavija bila poljodjelska zemlja, seljaci vrlo vjerovali u vlasništvo seljaštva nad zemljom, komunisti se nisu mogli nadati privlačenju seljaka - bez kojih ne bi bilo moguće ostvariti pobjedu - zagovaranjem tradicionalnih komunističkih ciljeva. Stoga su se ponajprije obraćali nacionalističkim, demokratskim i federalističkim težnjama, kao i oslanjanju na SSSR, na području vanjske politike. U tom, potonjem, smislu, postojao je snažan element panslavizma, budući da je rat u Europi uopće nema jugoslavenskih narodnih masa velikim dijelom izgledao kao borba Slavena protiv Teutonaca. Prema jednom od ciljeva iz komunističke političke platforme, Jugoslaviji je trebalo pripojiti i ona slovenska područja koja su nakon Prvog svjetskog rata pripala Italiji ili su ostala u Austriji. Nacionalistički je težbenik u Sloveniji bio možda i snažniji nego igdje drugdje na području Jugoslavije jer je već i samo postojanje Slovenaca kao nacije - u slučaju pobjede sila Osovine - dolazilo u pitanje.

Komunistička partija i Osvobodilna fronta poduzeli su prve oružane napade protiv talijanskih i njemačkih okupacijskih sila i svojih domaćih protivnika pred kraj srpnja 1941. Već sljedeći mjesec, CK KP Slovenije osnovao je sigurnosno-obavještajnu službu (VOS - Varnostno-obveščevalna služba) radi

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

koordiniranja borbe protiv neprijatelja. VOS je kasnije ušao u sastav Osvobodilne fronte, ali je ostao pod isključivim nadzorom. Na njegovu je elu bila Zdenka Kidri, u partijskim krugovima i u Osvobodilnoj fronti poznata pod nadimkom Marjeta. Bila je supruga Borisa Kidrića, koji je uz Edvarda Kardelja i Franca Leskoška bio u vrhu vodstva komunističkog pokreta u Sloveniji. Boris Kidrić bio je i politički komesar partizanskih snaga u pokrajini gotovo dvadeset mjeseci, u različitim razdobljima rata, te tajnik, tj. glavni izvršni dužnosnik Osvobodilne fronte.³²

KP i Osvobodilna fronta utemeljile su i Narodnu zaštitu (NZ). I dok je VOS bio razmjerno malena, ali pomno odabrana i predana skupina, NZ je bio masovna organizacija, pomoćna i potporna snaga partizanskim oružanim jedinicama. Njezini članovi i simpatizeri, od kojih su mnogi bile žene, dolazili su iz svih mogućih zvanja - vladinih služba, iz redova učitelja, iz gospodarstva, iz prijevoza i komunikacija i tako dalje. NZ je bio osobito raširen u Ljubljani, ali je bio aktivan i u provinciji. Glavna mu je zadaća bila služiti kao izvor rezervnih snaga za naoružane jedinice Osvobodilne fronte i VOS-a, izvoditi sabotaže, djelovati protiv policijskih racija i deportacija Slovenaca u koncentracijske logore, organizirati proizvodnju i dostavu zaliha borbenim jedinicama, prikupljati korisne informacije potrebne partizanima i održavati moral.³³

VOS je 4. prosinca 1941. ubojstvom Fanouša Emera, važnog lidera, pokrenuo akciju likvidacije istaknutih kolaboracionista kako bi pridobio bivše jugoslavenske oficire i pristaše Katoličke akcije za skupine koje su se protivile Osvobodilnoj fronti. Sljedeća žrtva bio je industrijalac Avgust Praprotnik, ubijen u veljači 1942. zbog prokazivanja skupine partizana (koji su kasnije smaknuti) Talijanima. Veleasni Lambert Ehrlich smaknut je 26. svibnja, jer je Talijanima predložio da Slovincima omoguće formiranje žandarmerije i sigurnosne službe za borbu protiv partizana. Nakon toga, u kolovozu 1942, ubijen je Fortunat Majdič, navodno policijski doušnik, kao i Kazimir Kukovič, policijski dužnosnik, te, 13. listopada 1942, Marko Natlačen, vođa Slovenske ljudske stranke i najugledniji antipartizanski vođa u Sloveniji.³⁴ Talijani su uzvratili strijeljanjem niza talaca za svakog ubijenog. Pritom je najviše osoba, 24, ubijeno u znak odmazde za Natlačena. Time su u biti prestale VOS-ove likvidacije u Ljubljani. No u provinciji je VOS nastavio ubijati osobe optužene za izdaju, dok su kolaboracionisti uzvraćali ubijanjem članova KP i Osvobodilne fronte ili njihovim prokazivanjem Talijanima.

Reagiraju i na talijanski dekret od 21. travnja 1942. o strijeljanju talaca, Osvobodilna fronta objavila je 1. svibnja da će za svakog talaca kojeg smakne talijanska policija ili vojska, partizani smaknuti jednak broj osoba iz redova onih na kojima počinjava talijanska vlast u Ljubljanskoj pokrajini, tj. talijanskih vojnika, žandara, pohajaca i vladinih dužnosnika, kao i Slovenaca koji s njima surađuju. Prijetnja se jednako odnosila i na njemačku vlast i sloven-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

ske kolaboracioniste u slovenskim područjima pod njemačkom okupacijom. Svoje buržoaske protivnike je Osvobodilna fronta upozorila - 27. svibnja 1942. godine - da će partizani likvidirati sve koji organiziraju slovenske oružane jedinice izvan okvira Osvobodilne fronte.³⁵ No te su prijetnje uglavnom bile psihološke naravi, budući da su ih partizani mogli provoditi tek u ograničenim razmjerima. Jednako tako nisu mogli spriječiti Talijane i Nijemce da u znak odmazde strijeljaju taoce.

Njemačke i talijanske vojne operacije potkraj ljeta i u jesen 1941. uništile su ili razbile 15 od 31 partizanske čete koliko ih je do tog trenutka formirano u Sloveniji, dok su ostalima nanijele gubitke.³⁶ To, kao i rana i vrlo jaka zima 1941-1942, u velikoj mjeri umanjili partizansku aktivnost i u Ljubljanskoj pokrajini i u područjima pod njemačkom okupacijom, a partizanima onemogućilo ili da osiguraju barem dio oslobođenog teritorija. Vrhovni štab jugoslavenskih partizana naredio je početkom 1942. slovenskom partizanskom vodstvu da ojača jedinice i pojača oružane akcije i sabotaže. Uslijedile su brojne i raširene partizanske operacije u travnju, svibnju i lipnju 1942. na području Ljubljanske pokrajine. Budući da su se poklopile s planiranim talijanskim povlačenjem sa slabih položaja u veće garnizone (plan Primavera), partizani su, prema Kardelju, uspjeli uspostaviti nadzor nad približno pola teritorija Pokrajine. Približno u isto vrijeme visoki predstavnik Grazioli izvijestio je da partizani nadziru približno dvije trećine teritorija i stanovništva Pokrajine.³⁷ To je partizanima omogućilo da povećaju oružanu djelotvornost, prošire skupine koje su podupirale njihove oružane snage, te ojačaju položaj i u odnosu na Talijane i u odnosu na domaće neprijatelje. No time je ojačala i odlučnost talijanskih vojnih vlasti u nakani da se odlučno obračunaju s partizanima, koji su ih, sve većim izazovima, poželjeli frustrirati. Ujedno je ojačala i odlučnost slovenskih buržoaskih snaga u nakani da pronađu djelotvoran način oružane suradnje s Talijanima u borbi protiv partizana.

U Ljubljanskoj pokrajini buržoaske su političke snage bile izrazito raspršene. Tek je neznatan broj pristajao mećuratnih buržoaskih stranaka pristupio Osvobodilnoj fronti. Većina je zaključila da je neprijatelj toliko snažan da je izravan otpor besmislen, odviše skup u smislu života, imovine i patnje. Umjesto toga, planirali su uspostaviti okvir za tajnu vojnu organizaciju koja bi se javno pojavila tek kad se na jugoslavenskome tlu nađu savezničke snage, Proglasila opću mobilizaciju, te, oružjem dobivenim od Saveznika ili preotetim neprijatelju, napala okupacijske snage i na koncu se nasla na pobjedničku stranu. U tom je smislu strategija otpora tih slovenskih skupina bila identična strategiji generala Draže Mihailovića, kojem su, uskoro, potajno, prisegnuli na odanost. I jugoslavenska izbjeglička vlada pozivala je te skupine da poduzimaju preuranjene korake, nego da čekaju prikladan trenutak. Tako je¹¹ Poglodu oružanog otpora postojala temeljna razlika u stavovima i pris-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tupu izme u Osvobodilne fronte i slovenskih buržoaskih skupina. Ta razlika te politike i vojne posljedice koje su iz nje proistjecale, odredile su prirodu slovenske politike tijekom itavog rata.

Glavne jezgre svih buržoaskih političkih stranaka i dijela nepolitičkih organizacija u početku su formirale skupine koje su trebale postati zamecima otpora okupacijskim silama u nekoj kasnijoj fazi. Slovenska ljudska stranka, koja je imala snažne veze s Katoličkom crkvom, organizirala je potkraj svibnja 1941. Slovensku legiju; Jugoslavenska nacionalna stranka i velik dio pripadnika „Sokola“ organizirali su Sokolsku legiju, dok je treća, posrednička skupina, organizirala Narodnu legiju. Iako 1941. nije bilo moguće predvidjeti tko će dobiti rat, veći dio političkih snaga slovenske buržoazije bio je prozapadnjački nastrojen. Neki su, međutim, bili na strani sila Osovine, o čemu jasno svjedoči znatan broj kolaboracionista, ponajprije suradnika talijanske vlasti. No svi oni pokušavali su se pozicionirati povoljno u odnosu na svaki od mogućih ratnih ishoda. Te su skupine u terminologiji Osvobodilne fronte bile poznate pod nazivom Bela garda. Slovenske buržoaske političke snage koje su bile prozapadnjački orijentirane priželjkivale su ponovnu uspostavu Jugoslavije i, poput komunističkih, pripajanje Jugoslaviji onih slovenskih područja koja su nakon Prvog svjetskog rata potpala pod Italiju ili ostala pod Austrijom.

U drugoj polovici 1941. buržoaske snage u Sloveniji i dalje su bile u stanju čekanja. S druge strane, KP Slovenije i Osvobodilna fronta, u velikoj su mjeri pojačale aktivnost nakon što su Nijemci napali SSSR. Osvobodilna fronta sustavno je nastojala steći veću političku nadzor i nad Ljubljanom i nad Pokrajinom posredstvom podzemnih organizacija, te doći do još više novaka za borbene i pomoćne jedinice. Napadi i sabotaze koje je Fronta izvodila protiv neprijatelja, te likvidacije važnih domaćih protivnika, izazvali su talijansku odmazdu protiv te organizacije, kao i protiv civilnog stanovništva. Sve to djelovalo je na štetu buržoaskih stranaka, koje su nastojale ne izazivati neprijatelja. One su u međuvremenu uspostavile veze s Mihailovićem, te su planirale osiguravati ljudstvo zajednice Jugoslavenske vojske u otadžbini (etničke) u Sloveniji.

Početkom 1942. buržoaske su stranke već uvidjele, i to s razlogom, da je krajnji cilj komunističke i Osvobodilne fronte uvođenje komunističkog režima u Sloveniji, kao dijela Jugoslavije pod komunističkom vlašću. S njihova stajališta, partizani su tako postali dugoročno daleko opasnijim neprijateljem od stranih okupacijskih sila. Od stranih se sila očekivalo da će vladati tek neko kraće vrijeme, do očekivane pobjede Saveznika. Oni su to spoznale, buržoaske su stranke bez poteškoća s pasivnog pristajanja prešle na razinu oružane suradnje s neprijateljem, prvo s Talijanima, a kasnije i Nijemcima. To je oružanim jedinicama u nastanku omogućilo da steknu pravni status i tako od neprijatelja dobiju oružje, streljivo i druge zalihe, kao i plaću. Otkako su etničke većine svojih jedinica legalizirane pod Nedićevim režimom u Srbiji, te uz Talijane u Crnoj

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

Gori i NDH, protupartizanske snage u Ljubljanskoj pokrajini posve su prirodno po ele težiti sli nome aranžmanu. Tako skupine proistekle iz buržoaskih stranaka, koje su u po etku pokazivale potencijal da postanu snage koje se odupiru silama Osovine, nikad nisu krenule u otpor protiv okupatora, nego su po ele sura ivati s njim.

S druge strane, partizani su tako er buržoaske snage po eli smatrati glavnim neprijateljem. Jer su i oni o ekivali savezni ku pobjedu, a u tom bi im slu aju tek poraz i okupacijskih snaga i doma ih buržoaskih skupina omogu io da ostvare svoj cilj: politički nadzor nad Slovenijom. Uz potpuno suprotstavljene ciljeve, dvije su skupine postale ogor eni neprijatelji.

Kako bi osmislili prikladan plan i djelotvornu strategiju protiv KP Slovenije i Osvobodilne fronte, predstavnici buržoaskih stranaka - koje su, iako zabranjene, i dalje djelovale u tajnosti i u ograni enim razmjerima - sastali su se po etkom 1942. s predstavnicima više nepoliti kih skupina. Nekima od tih sastanaka navodno su nazo ili i talijanski asnici. Ishod je bio niz prijedloga Talijanima, od kojih je ve ina na ovaj ili onaj na in bila usmjerena protiv partizana.³⁸ Ciljevi buržoaskih snaga jasno su vidljivi u memorandumu koji je vele asni Lambert Ehrlich, isusovac i profesor teologije na Ljubljanskom sveu ilištu, te nadzornik najmilitantnije katoli ke studentske skupine u Sloveniji, 1. travnja 1942. uputio talijanskom vojnom zapovjedništvu u Ljubljani (kao što smo ve naveli, Ehrlicha je zbog tog dopisa kasnije smaknuo VOS). Taj je dokument odražavao stavove Slovenske ljudske stranke i s njom tijesno povezanih skupina. Ehrlich se prvo osvrnuo na prilike u dijelovima Slovenije pod talijanskom i njema kom okupacijom, ustvrdivši da je u Ljubljanskoj pokrajini najvažnija od svih potreba uspostavljanje reda i sigurnosti. S tim ciljem predložio je da Talijani daju oružje slovenskim žandarima, kojima e zapovijedati bivši slovenski policajci. U cilju uništavanja komunističkih organizacija, koje su klerikalno nastrojeni Slovenci smatrali „svojim najve im unutarnjim narodnim i kulturnim zlom“, Slovenci bi trebali dobiti mogućnost utemeljenja vlastite sigurnosne službe, koja bi djelovala pod talijanskim nadzorom. Usto bi im trebalo omogu iti viši stupanj administrativne autonomije, kako bi stanovništvo osjetilo ve u bliskost s okupacijskim vlastima. Talijani bi iz zatvora i koncentracionih logora trebali osloboditi nedužne osobe, pomo i u obnovi spaljenih sela, te slovenskim medijima dopustiti viši stupanj slobode, kako bi se intenzivnije uklju ili u protukomunističku propagandu.³⁹

Ubrzo nakon upu ivanja memoranduma, po etkom travnja 1942. godine, buržoaske stranke utemeljile su Slovenski savez (Slovenska zveza) radi koordiniranja protupartizanske politike. Daleko najsnažniji lan saveza bilaje Slovenska ljudska stranka (klerikale!), koja je imala nadzor nad Slovenskom lješijom. Taje stranka ujedno imala i najbolje veze na Zapadu. Do lipnja 1944. imalaje predstavnike u jugoslavenskoj izbjegli koj vladi i dobre komunikacij-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ske kanale zahvaljuju i Vatikanu. Ubrzo nakon osnivanja Saveza, Miha Krek, predsjednik stranke i potpredsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade, pozvao je sve članove Saveza posredstvom BBC-ja da se pridržavaju naloga generala Mihailovića, ministra kopnene vojske, ratne mornarice i zrakoplovstva u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi od siječnja 1942. te na čelnika stožera Vrhovnog zapovjedništva Jugoslavenske vojske u otadžbini od lipnja 1942. godine. Tijekom narednih mjeseci, Krek i velečasni Alojz Kuhar, još jedan od vođa Slovenske ljudske stranke u Londonu, s jedne, te Slovenski savez s druge strane, razmijenili su niz poruka posredstvom raznih kanala i preko BBC-ja koje su se odnosile na politiku koje se treba pridržavati u domovini. Jugoslavenska izbjeglička vlada upućivala je od kolovoza 1942. redovnu mjesečnu financijsku pomoć Slovenskom savezu preko Švicarske.⁴⁰

Potajno regrutiranje i organiziranje prvih slovenskih protupartizanskih oružanih jedinica počelo je u svibnju 1942. godine. Te su jedinice, u početku s tek nekoliko desetaka vojnika, obuhvaćale članove Slovenske, Sokolske i Narodne legije, kao i dio sljedbenika generala Mihailovića i bojnika Karla Novaka. Nove jedinice prozvale su se Legijom smrti. Već tijekom prvog mjeseca njihova djelovanja došlo je do manjih okršaja s partizanima.⁴¹ Nakon što su te prve, iako malene, oružane jedinice organizirane i nakon što su se počele boriti protiv partizana koji su upravo ojačali, stjecanje pravnog statusa kod talijanskih okupacijskih snaga postalo je važnim i hitnim pitanjem.

I vojne i civilne talijanske vlasti u pokrajini isprva su se protivile omogućavanju Slovincima da organiziraju vlastite paravojne i policijske snage. Talijani nisu vjerovali naoružanim Slovincima, a jednako tako nisu bili pripravnici prepustiti određene ovlasti milicijskim i paravojnim jedinicama. No izvještaj obavještajne jedinice XI. korpusa talijanske kopnene vojske od 1. lipnja 1942. otkriva da su Talijani tijekom proteklih nekoliko mjeseci postali svjesniji činjenice da slovenske protupartizanske skupine novačelje ljudstvo za oružane jedinice, te da su već imale nekoliko manjih okršaja s partizanima. U izvještaju je nadalje stajalo: „Iako je zasada riječ tek o kratkotrajnim epizodama, taj novi moment nužno je pomno motriti, jer pokazuje da te skupine imaju namjere koje treba poduprijeti i koje su, kako se čini, u stanju, uz racionalnu primjenu, omogućiti zanimljive buduće pomake u borbi protiv boljševika. Protupobunjenički duh jača među uglavnom katoličkim stanovništvom jer su se pobunjenici odlučili za izrazito boljševičku orijentaciju.“⁴²

Talijanske operacije protiv partizana

Glavni problem s kojim su se suočavale talijanske civilne i vojne vlasti u Ljubljanskoj pokrajini od srpnja 1941. bio je otpor pod vodstvom komunista. U

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

po etku je policija bila glavna sila koja se suprotstavljala pobunjenicima, dok su vojne snage igrale sekundarnu ulogu. No civilne vlasti, pod vodstvom visokih dužnosnika Fašističke stranke, nisu se uvijek slagale s vojnim vlastima u vezi s time kako dalje djelovati, pa je između njih nastalo žestoko suparništvo. Visoki povjerenik Grazioli pripomogao je privremenome uklanjanju generala Robottija i njegova stožera iz Ljubljane. No Grazioli nije uspio ugušiti otpor, a nakon što je Mussolini 19. siječnja 1942. Ljubljansku pokrajinu proglasio „operativnim područjem“, Robotti se vratio u Ljubljanu, a najviše i teret borbe protiv pokreta otpora prebacio se na vojsku, uz puno sudjelovanje policijskih snaga. Međutim, neslaganja između Graziolija i Robottija ipak su se nastavila.⁴³

U suočavanju s otporom u Ljubljanskoj pokrajini, Talijani su pred sobom imali dvije operacijske zadatke: uništiti otpor u gradu Ljubljani, središtu i političke i vojne borbe protiv Talijana, i boriti se protiv pokreta otpora u Pokrajini, gdje su okupacijskim snagama osobito smetali partizanski napadi na ključne komunikacije. U Ljubljani, Talijani su se odlučili za metodičan i skup pristup: u prvoj polovici 1942. okupiravog su grada, koji je u to vrijeme imao oko 80.000 stanovnika, postavili ogradu od bodljikave žice i sustav bunkera. Nekoliko bunkera, barikada i mitraljeskih gnijezda postavljeno je i u samome gradu. Cilj je bio prekinuti veze između partizana u gradu i u unutrašnjosti Pokrajine, te, podjelom grada na dva sektora, provoditi sustavna i stalna pretraživanja sa svrhom pronalaženja pripadnika pokreta otpora. Daljnji cilj bilo je pronalaženje muškaraca sposobnih i podobnih za vojnu službu koje su partizani pokušavali pridobiti u svoje redove, te njihova deportacija u koncentracione logore. Prema izvještaju divizije „Granatieri di Sardegna“ od 4. srpnja 1942. u osmodnevnom razdoblju od 21. lipnja do 1. srpnja, zaustavljeno je 20.435 osoba, od kojih je 2858 uhićeno (771 student, 1899 sumnjivih osoba, te 188 nezaposlenih i izbjeglica). Te su sustavne racije nanijele velike gubitke partizanima u gradu i dovele do deportacija nekoliko tisuća mladića u koncentracione logore. Vodstvo KP Slovenije i Osvobodilne fronte moralo je napustiti grad u svibnju 1942. godine. Nakon toga, prema tvrdnji Kardelja, žene su činile veliku većinu u 300 do 400 odbora (komiteta) koji su u Ljubljani pružali potporu partizanima. Talijanske su operacije u velikoj mjeri otežale partizanske komunikacije između grada i Pokrajine, koje su nadalje funkcionirale tek u ograničenim razmjerima.⁴⁴ No ipak nisu uspjele posve ugušiti otpor u gradu.

Masovne racije i deportacije u koncentracione logore ostale su glavnom sastavnicom talijanske borbe protiv partizana i njihovih simpatizera, kako u Ljubljani, tako i u unutrašnjosti zemlje. Glavni talijanski koncentracioni logori za Slovence nalazili su se u Kamporu na Rabu i u Gonarsu, u blizini talijanskih granica. Nepoželjni su građani zatvarani u manje logore i u manjim skupinama . individualno u ruralnim dijelovima Italije. Glavni razlog za deportacije bilo je ugušenje otpora, no te su mjere imale i preventivnu funkciju. Oba tipa de-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

portacija bila su usmjerena protiv partizana, iako su neki od kolaboracionista deportirani i kako bi ih vlasti zaštitile od partizana. Osim toga, policija je na pojedinim mjestima zatvarala pojedince zbog različitih razloga.⁴⁵ Procjenjuje se da je tijekom rata kroz talijanske koncentracijske logore prošlo oko 40.000 Slovenaca, od kojih je 7000 umrlo od bolesti, gladi ili zlostavljanja.⁴⁶

Talijanske vojne i civilne vlasti u Ljubljanskoj pokrajini i pokrajini Fiume (Rijeka), koja je obuhvatila i dio tek pripojenih hrvatskih područja, vodile su, od listopada 1941. do listopada 1942., opširnu korespondenciju sa zapovjedništvom Druge armije i Vrhovnim zapovjedništvom (Comando Supremo) u vezi s planiranim ili poduzetim mjerama protiv partizana i njihovih obitelji. Međutim, u njima je bilo i zatočenih članova obitelji partizanskih vođa i istaknutijih partizana, smanjenje količine hrane dodijeljene članovima obitelji osoba za koje se znalo da su u partizanima, zabrana članovima obitelji partizana da se kreću i sele, kažnjavanje osoba koje su bez dozvole napustile redovno prebivalište, te zapljena pokretne i nepokretne imovine partizana i njihova podjela obiteljima talijanskih vojnika ranjenih ili ubijenih u borbama s partizanima. Na snagu je stupilo više navedenih mjera, no 14. listopada 1942. Comando Supremo poništio je već donijete mjere o konfiskaciji imovine poznatih i navodnih partizana kao odluke u suprotnosti s postojećim zakonima i odredbama.⁴⁷

Za borbu protiv partizana u unutrašnjosti, Talijani su se morali poslužiti posve drugim pristupom u odnosu na strategiju primijenjenu u Ljubljani. Partizanski otpor u unutrašnjosti Talijane je neopisivo frustrirao. U Pokrajini su imali dvije cjelovite divizije, kao i druge jedinice, oko 35.000 dobro naoružanih i dobro opskrbljenih vojnika, ali ipak nisu uspijevali eliminirati ustanike. Međutim, potreba za tim postala je daleko važnijom i hitnijom kad je partizansko vodstvo iz Ljubljanske pokrajine pošlo u potragu za više jedinica i organizatore u Slovensko primorje (Primorsku) i Julijsku krajinu, kako bi ih ondje organizirali otpor. Tadašnja aktivnost ugrožavala mir i komunikacije u područjima koja su Talijani držali od 1918., ali u kojima je živjelo brojno slovensko stanovništvo. Stoga su u proljeće 1942. talijanske vlasti odlučile jednom za svagda ukloniti prijetnju od strane slovenskih partizana u unutrašnjosti pokretanjem snažne i dugotrajne ofenzive.

Plan ofenzive i njezine ciljeve detaljno je opisao general Mario Roatta, zapovjednik talijanske Druge armije, u zapovijedi od 8. lipnja 1942. upućenoj generalu Robottiju, koji je zadužen za provedbu predstojećih operacija. Potrebno je sustavno tražiti partizane, stjerati ih na suženi prostor, okružiti i uništiti. Kako se ne bi mogli održavati u ruralnim područjima, talijanske se snage uništavati usjeve, uklanjati svu hranu i stoku, te spaljivati sela koja podupiru partizane, kao i partizanske baze u šumama i planinama. Muškarce koje zateknu s oružjem u rukama strijeljati na licu mjesta, dok se u ostalim muškaraca u dobi primjerenoj služnji u vojnim jedinicama uputiti u koncen-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

tracione logore. I premda su talijanske vojne vlasti bile svjesne činjenice da će te operacije civilnome stanovništvu izazvati velike probleme, smatrale su to neizbježnom posljedicom koju je stanovništvo izazvalo samo, potpomažu i pobunjenike. Kako partizani iz Ljubljanske pokrajine ne bi bježali u susjedna područja, ostale talijanske jedinice trebale su posve zatvoriti granice Pokrajine na jugoistoku i zapadu. U sklopu posebnog dogovora, Nijemci su trebali napasti partizane uz granicu u svojoj okupacijskoj zoni.⁴⁸

General Robotti i visoki predstavnik Grazioli izdali su 15. srpnja priopćenje stanovništvu Ljubljanske pokrajine: u njemu su objasnili razloge za predstojeću ofenzivu - partizanska aktivnost i potpora koju joj pruža maleni dio slovenskog stanovništva - te opisali nevojne mjere koje će pratiti vojne operacije. Sav lokalni željeznički i autobusni promet bit će obustavljen, sav gradski i međugradski poštanski, telegrafski i telefonski promet također će biti u prekidu, a sav promet, i pješaci i cestovni, između različitih mjesta zabranjen. Svi koji se budu oružjem odupirali talijanskim snagama, svi koji se u području izvodenja operacija zateknu s oružjem, te svi s lažnim ispravama bit će strijeljani. Sve kuće i zgrade iz kojih je pucano na Talijane, sve zgrade u kojima se pronađe oružje, streljivo i eksploziv, te sve zgrade čiji su vlasnici svojevrijedno pružili gostoprimstvo partizanima, bit će uništene. U proglasu se onim pobunjenicima koji se jave talijanskome zapovjedništvu i predaju oružje prije početka ofenzive jamčilo da će biti pošteđeni, dok se oni - koji se prema Talijanima budu ponašali miroljubivo i primjereno - ne trebaju bojati ni za život, ni za imovinu. Početak prve faze operacije Robotti je naredio 16. srpnja.⁴⁹

Talijanske vojne vlasti smatrale su da se na području Ljubljanske pokrajine nalazi između 8000 i 10.000 naoružanih partizana. Prihvativši takvu procjenu, Roatta je Robottiju pridodao još dvije divizije iz Crne Gore i Hercegovine koje su imale podosta iskustva u borbi protiv tamošnjih partizana. Osim toga, u Pokrajinu je došlo i nekoliko manjih jedinica. Tako su talijanske snage u velikoj ofenzivi, koja je trajala od 16. srpnja do 4. studenoga 1942. imale između 75.000 i 80.000 ljudi. Za razliku od njih, partizani su u borbenim jedinicama, tj. bez pripadnika NZ-a, imali tek 2500 - 3000 boraca.⁵⁰ Talijani su bili izvrsno naoružani i opskrbljeni, raspolagali su raznim transportnim i komunikacijskim mogućnostima, a usto su se dijelom služili i artiljerijom i zrakoplovstvom. Partizani su imali tek lako oružje i vrlo oskudne zalihe. Ipak, i unatoč tome uspjeli su dijelom poništiti taj silni nerazmjer u ljudstvu i naoružanju predviđanjem i općem strategije i pojedinih talijanskih taktičkih poteza.⁵¹

Kako bi naglasili vojnu i političku važnost ofenzive, i sam Mussolini, te maršal Ugo Cavallero, zapovjednik Comando Suprema, general Vittorio Ambrosio, načelnik Glavnog stožera kopnene vojske, doputovali su 31. srpnja 1942. u Goricu (Goriziju) na sastanak s Roattom, Robottijem i ostalim zapovjednicima na terenu. Uz razgovore o ciljevima i napredovanju ofenzive, talijan-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ski vođe silno su željeli pokazati snagu i razbiti svaku sumnju da su slabi i. Na skupu je potvrđena politika masovnih deportacija Slovenaca u mobilizacijskoj dobi u koncentracione logore. Štoviše, Talijani su se dogovorili da će, bude li potrebno, deportirati veći dio slovenskog stanovništva iz Pokrajine, te to područje naseliti Talijanima. Na tom je sastanku talijansko vojno zapovjedništvo u pokrajini dobilo Mussolinijevo dopuštenje da prihvati ponudu Slovenske ljudske stranke i njezinu pomoć u borbi protiv partizana, iako je to trebalo shvatiti kao talijanski ustupak „bez budućih obaveza”. Na konferenciji, koja je nekoliko dana kasnije održana u Kočevju, Robotti i njegovi članovi ponovno su raspravljali o deportacijama i složili se oko mogućnosti deportacije čak i svih Slovenaca iz Ljubljanske pokrajine, te naseljavanja područja Talijanima, tako da bi se u tom slučaju poklopile talijanske etničke i političke granice.⁵²

Janje kolaboracionističkih snaga

Jedinice Legije smrti suradivale su s talijanskim snagama tijekom prva dva tjedna velike protupartizanske ofenzive u drugoj polovici srpnja 1942. godine. Do suradnje je, kako se čini, došlo na temelju neformalnih dogovora postignutih na terenu. Suradnja je Talijanima pokazala da slovenske naoružane skupine mogu biti vrlo korisne. Stoga je, odmah nakon što je u Gorici dobila Mussolinijevo dopuštenje da prihvati ponudu o oružanoj suradnji od strane organizacija Slovenske ljudske stranke, talijansko zapovjedništvo i formalno dogovorilo korištenje slovenskih jedinica kao pomoćnih snaga. Šestog kolovoza talijansko je zapovjedništvo svim postojećim i budućim slovenskim protupartizanskim jedinicama naredilo da se organiziraju u Dobrovoljačku antikomunističku miliciju (Milizia volontaria anticomunista - MVAC). Potkraj istog mjeseca, organizirane su i oružane jedinice u ruralnim područjima, radi samoobrane i borbe protiv partizana. Te jedinice, Seoske straže (Vaške straže), s vremenom su prerasle u najbrojniju sastavnicu MVAC-a.⁵³

Tijekom inspekcijskog posjeta Ljubljani sredinom kolovoza 1942, Roatta se sastao s biskupom Gregorijem Rožmanom, te od slovenskih katoličkih snaga zatražio da se aktivno uključe u borbu protiv komunista. Reakcije biskupa i njegovih kolega bile su vrlo povoljne, o čemu svjedoči i njegov dopis generalu Robottiju od 12. rujna 1942 (vidi 12. poglavlje). Tako je čitav niz faktora doveo do naglog širenja jedinica MVAC-a. Talijanima su trebale u operacijama usmjerenima protiv partizana. Slovenska katolička crkva u potpunosti ih je podupirala u ideološkom i političkom smislu, a u seoskim su krajevima župnici u mnogo slučajeva bili njihovi glavni zagovaratelji. Slovenska legija svoje je pristaše gotovo prisilno ugurala u jedinice MVAC-a, uoči jednostavan i bezbolan način da legaliziraju velik broj svojih boraca i osiguraju sta-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

lan dotok talijanskog oružja, streljiva, hrane, pa čak i pluća. Zbog istih su se razloga i borci drugih dviju legija pridružili MVAC-u. Na koncu, nakon što su partizani tijekom talijanske ofenzive ostali bez velikog dijela oslobođenog teritorija, mnogi su Slovenci stekli dojam da su partizani doživjeli poraz, te su se okrenuli kolaboracionističkim jedinicama. A među njima je bilo i ponešto partizanskih dezertera, te pojedinaца koji su se bojali talijanske odmazde. Jedinice MVAC-a u Ljubljanskoj pokrajini imale su potkraj rujna 1942. 2823 pripadnika, od toga njih 2219 pod oružjem, a do konca studenoga 1942, 4471 ovjeka pod oružjem; krajem veljače 1943. u pokrajini je djelovalo 40 jedinica MVAC-a sa 5145 članova, do članova i vojnika, raspoređenih po talijanskim divizijama i drugim jedinicama XI. korpusa. Brojnost milicije i dalje je rasla, te su u srpnju 1943. u njezinu sastavu bila 6134 članova i vojnika, u dvije bojne nekadašnje Legije smrti, 107 manjih jedinica i 171 vojnik raspoređen u tri talijanske specijalne bojne. Iako su partizani otkrivali oružanu suradnju belogardista i Talijana, iznenadila ih je brzina kojom je do toga došlo.⁵⁴

Slovenska ljudske stranka i njezine organizacije bile su glavni poticaj Talijanima da u ožujku 1942. privedu više od 1100 bivših jugoslavenskih članova i do članova koji su živjeli u Ljubljanskoj pokrajini, te ih upute u zarobljeničke logore. Kasnije, u jesen 1942. i početkom 1943, bili su glavni imbenik u naganjanju Talijana da oslobode one članove koji su bili nastrojani protupartizanski, a bila je riječ o nešto više od polovice ukupnog broja, i da im omogućе da se pridruže jedinicama MVAC-a koje su se ubrzano širile. U tim su se jedinicama našli i oni, ali i borci koji su mobilizirani uz talijansko dopuštenje. Pro-partizanski nastrojani članovi ostali su u zatočeništvu.⁵⁵ Oslobođenim članovima, bivšeg potpukovnika iz Glavnog stožera, Ernesta Peterlina, Talijani su imenovali zapovjednikom jedinice MVAC-a u Ljubljani. Taje jedinica, organizirana potkraj listopada 1942, imala oko 150 pripadnika i služila kao pomoćna policijska služba u gradu. Prema stvarnim i osumnjanim pristajama Oslobođilne fronte postupala je toliko nesmiljeno, osobito tijekom racija i pretresa u prosincu 1942, da se zbog toga u javnosti pojavilo veliko nezadovoljstvo. Jedinica je stoga raspuštena sredinom siječnja 1943. godine. Osobe koje je tijekom djelovanja privela ili su puštene ili predane vojnim sudovima ili upućene u koncentracijske logore. U proljeće 1943. Slovenska legija imenovala je Peterlina tajnim zapovjednikom svih njihovih boraca u MVAC-u u Pokrajini.⁵⁶

Na nekim mjestima jedinica MVAC-a našlo se šaroliko društvo: bilo je tu Pripadnika Slovenske legije, tj. katoličkih aktivista, pripadnika Sokolske legije, bivših jugoslavenskih članova i do članova oslobođenih iz logora za ratne zarobljenike, te mladih seljaka koje su preporu ili seoski župnici. Svako od jedinica Talijani su dodijelili po jednog ili više članova za vezu, koji, međutim, su živjeli s dodijeljenom jedinicom.⁵⁷

Iako su neki članovi Sokolske legije, te znatan broj bivših jugoslaven-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

skih asnika i do asnika oslobo enih iz zarobljeni kih logora pridruženi jedinicama MVAC-a, presudnu ulogu, uz talijansku privolu i unutar granica koje su nametnuli Talijani, imala je Slovenska legija, oružano krilo Slovenske ljudske stranke.⁵⁸ Me utim, Talijani nikad nisu stekli puno povjerenje u jedinice MVAC-a, te su ih opskrbljivali gotovo isključivo lakim oružjem. Kad je preuzeo zapovjedništvo nad XI. korpusom, uz direktivu iz Rima da „uništi partizane i uvede mir u Sloveniju“, general Gambarra dao je detaljne upute o odnosu prema jedinicama MVAC-a. Smatrao je da te jedinice mogu biti „dragocjene“ ako ih talijanske vlasti dobro naoružaju i koriste na primjeren način. Valja ih smatrati „dobrovoljnom pomoćnicima“, uvijek moraju biti pod talijanskim zapovjedništvom i koristiti se uz talijanske snage, te se ne smiju koristiti same, u zadatku a u kojima su moguće zloporabe, poput pretresa kuća i uhićenja. Gambarra je svoje jedinice podsjetio da bi MVAC, kao strana kao milicija (milicija Slovenske ljudske stranke), mogao djelovati ne samo protiv komunista, nego i u vlastitome interesu.⁵⁹

Sada bismo mogli postaviti i logično pitanje zašto su buržoaske snage u Ljubljanskoj pokrajini u Drugom svjetskom ratu bile toliko rascjepkane i zašto je svaka politička stranka i skupina organizirala vlastite oružane jedinice, te pokušavala, barem u određenoj mjeri, održati vlastiti identitet unutar oružanih jedinica koje su surađivale s okupatorskim snagama. Objašnjenje se krije u prirodi političkih odnosa u Sloveniji tijekom međuratnog razdoblja. U to vrijeme Slovenska ljudska stranka bila najjača politička stranka u Sloveniji, s velikim utjecajem ne samo na slovensku politiku, nego i na obrazovna, kulturna, društvena i ekonomska pitanja u pokrajini. Suprotstavljene snage, od liberala i socijalista, do skupina poput „Sokola“, morale su se dobro pomiriti da u javnosti ostave kakav-takav trag. Stoga nije neobično da je s izbijanjem rata Slovenska ljudska stranka stvorila najsnažniju oružanu skupinu, Slovensku legiju, unutar MVAC-a (a kasnije, u vrijeme njemačke okupacije, i unutar jedinica slovenskog domobranstva). Katolička crkva, uz iznimku pojedinih svećenika, vrsto je podupirala stranku, koja je do lipnja 1944. imala predstavnike u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, a pomoću nje i kontakte s Jugoslavenskom vojskom u otadžbini (etničcima) generala Mihailovića. To je značilo da bi, u slučaju etničke pobjede i obnove Jugoslavije pod etničkom vlašću, Slovenska ljudska stranka, kao najsnažniji etnički saveznik u Sloveniji, svakako stekla još veću nego što je imala u međuratnom razdoblju. Ostale su kolaboracionističke političke stranke i skupine posve prirodno pokušavale održati identitet i u najmanju ruku pozicije koje su držale prije travnja 1941. godine. A to su mogle ostvariti jedino zasebnom organizacijom i aktivnostima. Takva je situacija na političkoj desnici olakšavala djelovanje KP Slovenije i Osvobodilne fronte, budući da bi sva njihova nastojanja u slučaju postojanja jedinstvene desnice bila otežana.

Ograničeni uspjeh bojnika Karla Novaka, glavnog Mihailovićeve predstavnika-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

ka u Sloveniji, dodatna je potvrda takve političke stvarnosti. Novakovi odnosi s političkim strankama i skupinama članicama Slovenskog saveza, kojem je pripadala i njegova vlastita skupina, nikad nije obilježavala iskrena suradnja, dijelom i zbog Novakova pretjerano visokog mišljenja o vlastitoj važnosti. Budući da su političke stranke i njihove oružane skupine u MVAC-u potajno bile odane Mihailovi i njegovoj izbjegličkoj vladi, posebne oružane skupine pod Novakovim zapovjedništvom doimale su im se, kako se čini, izlišnim. Nadalje, Novak nije imao pravu političku bazu u Sloveniji, dok su ostale oružane skupine - koje su sudjelovale u radu MVAC-a - imale potporu neke političke stranke ili skupine. Na prijedlog Slovenske ljudske stranke, Talijani su Novakovu skupinu, koja se većim dijelom sastojala od bivših jugoslavenskih članova i dočasnika, odveli u logore za ratne zarobljenike. To je samo dodatno oslabilo Novakov utjecaj. Oslobođene članove za puštanje na slobodu odredila je Slovenska ljudska stranka, a Novak, kao što su pokazali kasniji događaji, nije mogao računati na njihovu odanost. Političke stranke, a osobito Slovenska ljudska stranka pomoću Slovenske legije, željele su zadržati nadzor nad svojim ljudima u jedinicama MVAC-a, ne želeći ga dijeliti s Novakom. Zbog toga - što nije bilo nimalo neobično - nakon više mjeseci neuspješne suradnje, natezanja i sukobljavanja, Novak u veljači 1943. pokušao je organizirati vlastite oružane jedinice, u javnosti poznate pod nazivom Plava garda. No ni Novak ni te jedinice - u kojima je prema njegovim riječima potkraj kolovoza 1943. bilo tek 350 do 400 ljudi - nikada nisu stekle veću vojnu ili političku važnost u ratnoj Sloveniji. Još neko vrijeme Novak je od Slovenskog saveza ustrajno tražio da dio svojih jedinica u MVAC-u prepusti njemu, navodno radi pokretanja akcija protiv Talijana. No svi su zahtjevi bili uzaludni. Slovenska ljudska stranka i njezine organizacije vrlo su djelotvorno onemogućile sva Novakova nastojanja. Prema talijanskom izvještaju od 31. srpnja 1943, Slovenska ljudska stranka smatrala je jedinice MVAC-a svojim monopolom, te se protivila pokušajima svih ostalih skupina, pa tako i Novakove, da svoje ljude postavi ili izvuče iz te milicije. Novak je mnoge bivše jugoslavenske članove slovenske narodnosti i niz slovenskih političara optužio da se pridržavaju naloga Slovenske ljudske stranke, a ne surađuju s njim, kao Mihailovi evim predstavnikom u Sloveniji.⁶⁰

Nakon rata, Novak je tvrdio da su njegove jedinice imale više oružanih okršaja s Talijanima, te da su odigrale važnu ulogu u prikupljanju obavještajnih podataka, osobito o pokretima talijanskih jedinica, koje su potom preko Mihailovića dostavljali zapadnim Saveznicima. Prva tvrdnja je neutemeljena, jer su Talijani Novakovo glavnoj jedinici dodijelili posebnu zonu, a postoje dokaz¹¹ o tome da su neizravno opskrbljivali Novakove jedinice.⁶¹ Kad je riječ o tvrdnji, svako prikupljanje obavještajnih podataka moglo je donijeti tek Srbinima koristi, zbog malenog broja Novakovih jedinica i njihove nemogućnosti da motre velik dio slovenskog teritorija.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Posljedice talijanske ofenzive

Velika talijanska ofenziva koja je u Ljubljanskoj pokrajini trajala od 16. srpnja do 4. studenoga 1942. kod slovenskih je partizana izazvala znatne gubitke. Talijani su strijeljali sve zatvorenike zatečene s oružjem i streljivom (osim kad talijanski zapovjednici nisu proveli to pravilo), nekoliko tisuća muškaraca u dobi za služenje vojske deportirali u koncentracijske logore, izazvali velika materijalna razaranja u unutrašnjosti zemlje, te potisnuli partizane iz velikog dijela oslobođenog teritorija. Općenito uzevši, toliko su demoralizirali partizanstvo i pojedine partizanske jedinice da je dezertiralo između 200 do 300 partizana. Talijani su u tome uspjeli u velikoj mjeri uništiti jedinice NZ-a tako što su dio članova ubili, mnoge odveli u koncentracijske logore, druge prisilili na neaktivnost, a neke čak naveli i da prijeđu na stranu MVAC-a.

Partizani su i prije i za vrijeme talijanske ofenzive počinili više političkih pogrešaka. Politika „lijevih skretanja“ - primjena terorističkih mjera protiv navodnih i stvarnih kolaboracionista i onih koje su, zbog pripadnosti višoj društvenoj klasi, smatrali potencijalnim protivnicima, kao i protiv partizanskih dezertera i članova njihovih obitelji - izazivala je veliku štetu, jer je dovodila do nastanka i jačanja kolaboracionističkih snaga. U kombinaciji s gubitkom velikog dijela oslobođenog teritorija, to je dovelo i do gubitka partizanskog utjecaja kod imućnijih seljaka i takozvanih srednjih, tj. pripadnika skupina koje se do kraja ljeta 1942. nisu priklonile ni Osvobodilnoj fronti, ni njezinim protivnicima na desnici. Dio partizanskih problema bio je posljedica nekvalitete i neiskusnosti njihovih zapovjednika, pa je Kardelj od Tita zatražio da u Sloveniju pošalje dio iskusnih zapovjednika iz drugih područja. Partizansko vodstvo povremeno je pogrešno tumačilo određene manevre talijanskih jedinica. U jednom trenutku partizansko se vodstvo našlo u okruženju, te se iz njega jedva oslobodilo.⁶²

Međutim, prema Kardeljevim izvještajima, talijanska je ofenziva partizanima na određeni način i dobro došla. Vojske KP i Osvobodilne fronte uspjele su uočiti i degradirati ili zamijeniti zapovjednike koji se nisu pridržavali partijskih direktiva i koji su bili skloni prisvajanju uloge malih neovisnih „poglavica“, sklonih „lijevim skretanjima“. Partizani su isto uvidjeli i da su jedinice MVAC-a važan i neugodan čimbenik, jer pod nadzorom imaju sve veći broj sela, a infiltrirali su se i u druga partizanska područja. Kad su se povlačili iz domaćaja talijanskih snaga i tražili utočište u selima, partizani su često nailazili na Seosku stražu. Kao što je o tome izvijestio Kardelj, male partizanske jedinice u mnogim se ruralnim područjima više jednostavno nisu mogle kretati. Partizani su stoga morali organizirati veće jedinice koje će odoljeti pritisku snaga MVAC-a, jedinice koje će se snagom dojmiti seljana i koje će krenuti u ambicioznije ofenzivne akcije. Štoviše, u studenome

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

1942. uništenje jedinica MVAC-a preraslo je u glavni prioritet partizanskih snaga.⁶³

Tijekom posljednje faze talijanske ofenzive i ubrzo po njezinu završetku, slovenski partizani poduzeli su niz mjera s ciljem ojačanja snaga. Počeli su organizirati brigade, obično s manje od 1000 vojnika i asnika, a оформili su i Glavni štab za Sloveniju. Početkom prosinca 1942. podijelili su Sloveniju na četiri operativne zone radi promicanja ofenzivnog duha vojnika protiv okupacijskih i kolaboracionističkih snaga, te kako bi zapovjedni kadar u zoni stekao viši stupanj neovisnosti. Prva, druga i treća operativna zona, uz Slovensko primorje i slovenske dijelove Istre podijeljeni su u prosincu 1943. između VII. i IX. korpusa, dok je četvrta operativna zona, Štajerska, do kraja rata ostala u nepromijenjenome obliku.

Izvukavši vrijedne pouke iz talijanske ofenzive, partizani su se brzo oporavili, kako politički, tako i vojno. Već potkraj studenoga 1942. ponovno su bili u stanju pokrenuti uspješne operacije, ponajprije protiv domaćih neprijatelja. Što je bilo još i važnije, bili su u stanju održati se u Ljubljanskoj pokrajini, bez potrebe da bježe u susjednu Hrvatsku, čime bi ugrozili ugled i politički položaj u svim dijelovima Slovenije, a samim time povećali ugled pripadnika Bele garde. Slovenski partizani ponosili su se činjenicom da je njihova organizacija, iako znatno oslabljena, preživjela i u Ljubljani. Čak i nakon što su vođe Osvobodilne fronte bile prisiljene napustiti grad u svibnju 1942, grad je ostao uporištem i političkog i vojnog otpora u Sloveniji.⁶⁴

Kad riječ odonošenju odluka, najvažnija sastavnica Osvobodilne fronte bila je KP Slovenije. Komunisti su imali nadzor nad oružanim jedinicama, VOS-om, tehničkim službama, komunikacijskim linijama između izvršnog odbora fronte i organizacija na terenu, kao i nadzor nad lokalnim i regionalnim odborima. Ta činjenica, kao i „lijeva skretanja“ dijela partizanskih zapovjednika, često je dovodila do neslaganja s nekomunističkim vođama Fronte. Budući da raspad Fronte nikako ne bi bio politički pogodan za KP, u veljači 1943. održane su rasprave među vođama svih skupina unutar Fronte radi nadvladavanja tih poteškoća. Tako postignuti sporazum, kasnije poznat pod nazivom Dolomitska deklaracija, ukazao je na već postignute uspjehe fronte, izgladio nesporazume među jedinicama, utvrdio obećanja nekomunističkih skupina da neće formirati vlastite političke stranke, te potvrdio predvodničku ulogu KP. Ukratko, Osvobodilna fronta prestala je biti koalicijom KP i disidenata iz buržoaskih političkih stranaka i skupina, te je postala organizacijom za javnost KP Slovenije. Kasnije je pristupila svejugoslavenskoj Jedinствenoj narodnooslobodilačkoj fronti (JNOF-u).⁶⁶

Slovenski partizani, poput partizana u drugim dijelovima Jugoslavije, оформili su i političke i upravne organizacije. Na oslobođenim područjima u rujnu 1943. održali izbore. Izabrani delegati, njih 572, sastali su se od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

1-3. listopada u Kočevju, te izabrali Slovenski nacionalni oslobodilački odbor sa 120 članova, koji su se konstituirali kao opće slovensko zakonodavno tijelo, dok je Predsjedništvo preuzelo izvršne funkcije. Iako slovenski partizani nisu uspjeli poslati predstavnike na prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću 26-27. studenoga 1942, uputili su predstavnike na drugo zasjedanje istog tijela u Jajcu 29. studenoga 1943. godine. Na tom je skupu, pored ostalog, zaključeno da će AVNOJ preuzeti funkcije najvišeg zakonodavnog tijela naroda Jugoslavije, organiziranih u federalnu državu, a utemeljen je i Nacionalni komitet oslobođena Jugoslavije (NKOJ) kao privremena partizanska vlada. Slovenski partizani sazvali su 19-20. veljače 1944. Slovensko narodnooslobodilačko vijeće (Slovenski narodnoosvobodilni svet - SNOS), slovenski pandan sličnim vijećima koja su partizani utemeljili u drugim dijelovima Jugoslavije, a koja su bila podređena AVNOJ-u. SNOS je prihvatio sve odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, te oformio privremenu slovensku vladu.⁶⁶

Za partizane u Ljubljanskoj pokrajini, kao i drugim dijelovima Jugoslavije pod talijanskom okupacijom, bilo je iznimno važno što su Talijani od početka 1943. sve više slabjeli, pa stoga nisu mogli, ili nisu htjeli, pokretati nove velike operacije ili održavati ustrajan pritisak na pobunjenike. Poraz 8. armije u Rusiji, iskrcavanje anglo-američkih snaga u sjevernoj Africi, sve intenzivniji angloamerički napadi na Italiju, pogoršanje odnosa između talijanskog i njemačkog vojnog zapovjedništva, sve teža ekonomska situacija, te savezni pokušaji iskrcavanja na Siciliji 10. srpnja 1943. godine ... sve je to dovelo do demoralizacije talijanskih oružanih snaga i civilnog stanovništva, te sve veće pripravnosti za istupanje iz rata po svaku cijenu. Kapitulaciju Italije najavilo je svrgavanje Mussolinija 25. srpnja 1943. To je u velikoj mjeri povećalo izgleda za partizansku pobjedu i povećalo broj dobrovoljaca koji su im ponudili pristupiti. S druge strane, slovenske jedinice koje su dotada surađivale s Talijanima, a koje su uvidjele da gube zaštitnika i izvor opskrbe, suočavale su se s teškim odlukama: uspostaviti djelotvornu vezu sa saveznicima i jedinicama za slučaj da se iskrcaju u Istri, postizanje svojevrsnog sporazuma s partizanima, što bi značilo i predaju partizanskim snagama, ili suradnju s Nijemcima radi nastavka borbe protiv partizana. Budući da se saveznice jedinice nisu iskrcale na istoj obali Jadrana i da kolaboracionističke snage nisu bile spremne predati se partizanima, jedina je praktična opcija bila suradnja s Nijemcima.

Saveznice vojne misije stigle su u Glavni štab partizanskih snaga u Hrvatskoj, i Vrhovni štab u Crnoj Gori u travnju i svibnju 1943. godine. Saveznice misije pod zapovjedništvom britanskog bojnika Williama Jonesa (Kanađanina) provela je približno mjesec dana pri Glavnom štabu u Hrvatskoj, a zatim otputovala na sjeverozapad i 27. lipnja došla do slovenskog Glavnog štaba. Sudeći prema onome što je Jones kasnije napisao u knjizi, njegovi izvještaji o partizanima zacijelo su bili vrlo povoljni.⁶⁷ Partizanski kontakti i suradnja sa za-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

padnim Saveznicima sve su se više širili, donose i im veliku politiku i vojnu potporu, te vrlo povoljno utječu i na izgled za ostvarivanje njihovih ciljeva u svim dijelovima zemlje. Nadalje, tijekom razdoblja od sredine ožujka do sredine lipnja 1943, partizani su, i dalje trpe i velike gubitke, nanijeli niz poraza etnicima u Hercegovini, jugoistočnoj Bosni i Crnoj Gori, što je nagovijestilo razdoblje vojnog i političkog slabljenja od kojeg se etnici više nisu oporavili. Takav razvoj događaja u velikoj mjeri ubrzalo defacto, a potom na Teheranskoj konferenciji i službeno priznanje partizana kao dijela saveznih snaga, te povlačenje saveznih vojnih misija i prestanak pomoći etnicima. Sve to štetno je djelovalo i na slovenske snage koje su surađivale s etnicima.

Neposredna korist koju su zapadni Saveznici izvukli iz potpore slovenskim partizanima bilo je spašavanje saveznih vojnika. Među njima su bili i američki i britanski zrakoplovci koje su oborili, koji su iskočili ili prinudno sletjeli na slovenski teritorij pod partizanskim nadzorom, kao i saveznici ratni zarobljenici i zatočnici u radnim logorima koji su pobjegli Nijemcima. Slovenski partizani spasili su 303 američka avijatičara, 389 britanskih avijatičara i 120 francuskih i inih ratnih zarobljenika i zatočnika ratnih logora.⁶⁸

Ubrzo su se pojavile još dvije pogodnosti do kojih su Saveznici došli na temelju suradnje sa slovenskim partizanima. Prvo, partizani su značajno ometali željeznički promet širom Ljubljanske pokrajine, a kasnije u određenoj mjeri i u Slovenskome primorju, pravce kojima su Nijemci jedinice i zalihe, osobito naftu iz Rumunjske, prebacivale na talijansku frontu. I drugo, što je osobito pogodovalo saveznim obavještajcima i specijalnim službama, saveznici agenti sad su se mogli razmjerno lako infiltrirati na području sjeveroistočne Italije i Austrije.⁶⁹

Kao što smo već naveli, glavni razlog za nastanak slovenskih kolaboracionističkih oružanih snaga u Ljubljanskoj pokrajini, prvo pod talijanskom, a poslije pod njemačkom vlašću, bilo je jačanje Narodnosvobodilne fronte i strah buržoaskih političkih stranaka i skupina da će partizani nakon rata uspostaviti komunističku diktaturu. To se jasno odražava u mnogim ratnim izvorima, a tu cmjenicu potvrđuju i kasniji povijesni prikazi. Profesor Metod Mikuž to je vrlo jezgrovito izrazio: „Kontrarevolucija se u pravome smislu riječi pojavila tek kao reakcija na Narodnooslobodilački rat, tj. na narodnu revoluciju.”⁷⁰

Slovenske buržoaske stranke borile su se protiv Osvobodilne fronte. Političari i na propagandnom planu i prije i nakon što su u srpnju 1942. po ele vojno surađivati s Talijanima protiv partizana. Njihovu strategiju i politiku koordiniranje Slovenski savez. U sklopu propagandnih nastojanja, osobito su bile važne dvije knjige, jedna objavljena u veljači 1943, a druga tijekom 1944. godine. U njima se tvrdilo da je Osvobodilna fronta komunistička organizacija koja Sloveniju želi pretvoriti u boljševičku državu i koja ljude prisiljava da

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

joj se pridruže, a one koji odbiju podvrgava teroru. Slovence koji su se našli razapeti između u okupacijskih sila i Osvobodilne fronte prikazale su kao žrtve koje su se našle između u dvije vatre, tvrde i da je jedina prikladna reakcija organiziranje naoružanih jedinica za samoobranu od Narodnoosvobodilne fronte radi obrane života, domova, te vjerskih i kulturnih vrijednosti slovenskog naroda. Najznakovitiji aspekt tih dvaju izdanja bilo je uvrstavanje stotina imena i fotografija osoba, među kojima je bilo i katolika i svih, koje su ubili partizani, kao i snimaka crkava, škola i drugih zdanja koja su također uništile partizanske snage.⁷¹

Završetak talijanske uprave

S približavanjem talijanske kapitulacije, suprotstavljene strane - slovenske skupine unutar i uz MVAC, bojnik Novak i etnici, te Osvobodilna fronta - stale su se žestoko nadmetati za što povoljniji položaj u trenutku kada će doći do presudne promjene. Kao što pokazuju izvještaji talijanske Druge armije za srpanj i kolovoz 1943. godine, partizani su nastavili s napadima talijanske vojske i jedinica MVAC-a, kao i komunikacijskih pravaca, no u smanjenim razmjerima, nastoje i zauzeti snage za ključne događaje nakon povlačenja Talijana.⁷² U sklopu priprema za to, u srpnju 1943. utemeljili su dvije divizije udruživanjem triju ili četiriju brigada. Ojačali su i postojeće gerilske jedinice, te osnovali nove gerilske jedinice u Slovenskom primorju, u kojem su se, kao i u Ljubljanskoj pokrajini, nalazile važne željezničke pruge i za Talijane i za Nijemce.

Jedinice MVAC-a i Novakove etničke snage nadale su se da će se nakon predaje Talijana savezničke snage iskrčiti u Istri, te ih prihvatiti kao saveznike. Stoga je glavna etnička snaga, s približno polovicom ljudstva, krenula na jug Pokrajine, kako bi se sastala s pojačanjima koja će, nadali su se etnici, doći iz Like, te ondje čekala daljnje zapovijedi. No partizani su napali te jedinice i potisnuli ih na jugozapad, gdje su se povukle u selo Grarice, desetak kilometara zapadno od Kočevja. U sklopu slične akcije, nakon talijanske kapitulacije, bivše jedinice MVAC-a - koje su sad nosile naziv Slovenska narodna vojska (i dio Jugoslavenske vojske u otadžbini pod Mihailovičevim zapovjedništvom) - koje ni na koji način nisu bile povezane s etnicima u Graricama, koncentrirale su dobar dio svojih snaga, zajedno s velikim količinama streljiva i hrane, u dvorcu Turjak, dvadesetak kilometara jugoistočno do Ljubljane. Bila je to vrlo prikladna točka za otkrivanje nastavak napredovanja prema obali.

No partizanske brigade također su krenule u istom smjeru, te su dobile naredbu da razoružaju talijanske jedinice i zarobe ih uništavajući sve etničke i bivše jedinice MVAC-a koje im se nadu u domašaju. Slovenski partizani željeli su slovenskim kolaboracionistima nanijeti što više gubitaka, kako bi što ma-

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

nje koristile novim njemačkim okupacijskim snagama. Što je bilo najznačajnije, te su partizanske jedinice uspjele navesti dio talijanskih vojnika da im se pridruže, zajedno s ponešto tenkova i topničkog oružja.

Italija je kapitulirala 8. rujna. U tom je trenutku u Ljubljanskoj pokrajini imala oko 50.000 vojnika. Sredinom prethodnog mjeseca jedinice MVAC-a imale su 6049 osoba, etničke snage bojnika Novaka između 300 i 400 ljudi, a partizanske jedinice 2958 boraca.⁷³ Prema profesoru Ferencu, partizani su zapravo bili daleko brojniji, ako im se pribroje naoružani borci u odborima Osvobodilne fronte, organizacijama SKOJ-a i drugim partizanskim skupinama.

Nakon predaje talijanske vojske, njihova nekadašnjeg zaštitnika i pokrovitelja, među etnicima i bivšim snagama MVAC-a zavladao je velika neizvjesnost. Najviše od svega razočarala ih je činjenica da se savezničke jedinice nisu iskrcale ni u Istri, ni na istočnoj jadranskoj obali. Kao dio snaga generala Mihailovića, tako nisu dobili priliku za političko manevriranje u odnosu prema Saveznicima. U Gracama i Turjaku došlo je do prekida komunikacija s nadređenim zapovjedništvima ili do samog raspada tih zapovjedništava. Zbog toga su se etnici u Gracama ukopali, u nadi da će pojačanja stići i na vrijeme, dok su u Turjaku gotovo dvije trećine jedinica, ili oko 750 ljudi, ostale u dvorcu, namjeravajući odolijevati napadima do dolaska pomoći iz Ljubljane. Ostale jedinice premjestile su se u selo Zapotok, tri-četiri kilometra dalje prema zapadu, gdje su im se pridružili ostaci ostalih bivših jedinica MVAC-a i dvije male etničke jedinice koje su došle u to područje.

Partizani su željeli maksimalno iskoristiti novostenu prednost. Nakon što su odbili ultimativni poziv na predaju 9. i 10. rujna, etnike je u Gracama potpuno razbila partizanska brigada koja se služila dvjema talijanskim haubicama. Partizani su 14. rujna dovršili okruživanje Turjaka. Branitelji su odbili predaju i opsada je potrajala do 19. rujna. Za brzi pad ponovno je bilo zaslužno teško oružje koje su partizani preoteli Talijanima. U istom su razdoblju partizani zarobili i ljudstvo drugih bivših jedinica MVAC-a, među njima i dio onih koji su se okupile kod Zapotoka, nastojeći se probiti prema Ljubljani (gdje su ih razoružali Nijemci). Kidrič je 21. rujna izvijestio da partizani imaju oko 1200 ratnih zarobljenika. Manjem dijelu su oduzete zbog ratnih zločina, te su strijeljani, dok je većina raspoređena u radne bojne ili radne jedinice kao pripremu za ulazak u partizanske redove.⁷⁴

U vezi s brojem likvidiranih iz redova zarobljenika iz Graca i Turjaka¹ dalje postoje veliki prijepori. Prema partizanskim podacima, na smrt je su oduzete oko 115 bivših pripadnika MVAC-a i etnika, dok su ostali ustrijeljeni^u Pokušaju bijega iz radnih jedinica. Međutim, slovenski protupartizanski izvještnavode da je nakon talijanske kapitulacije likvidirano čak 1000 zatočenikaolaboracionistiki redova.⁷⁵ S obzirom na duboko ukorijenjenu sklonost oslovenskih komunističkih vlasti da umanje ih ne priznaju broj likvidiranih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pripadnika neprijateljskih formacija, te sklonost bivših kolaboracionista da uvećaju broj svojih žrtava, vjerojatno ćemo morati pričekati još koju godinu da doznamo cjelovitu istinu o toj epizodi u partizanskoj obranu s „narodnim neprijateljem“.

Nakon razaranja doživljenih u vezi s organizacijama Slovenske ljudske stranke, te uništenja glavnine njegovih snaga kod Grarica, bojničnik Novak je naredio raspuštanje preostalih etničkih jedinica. No Nijemci su ih već bili razoružali zajedno s nekadašnjim jedinicama MVAC-a koje su došle iz Zapotoka. Novak se povukao iz Slovenskog saveza, te je 26. rujna 1943. iz Ljubljane otputovao u Italiju.⁷⁶

Katastrofe kod Turjaka i Grarica bile su tek najgore epizode u raspadu slovenskih snaga koje su surađivale s Talijanima. Prema Franeku Sajeu, od oko 6500 pripadnika tih snaga u Ljubljanskoj pokrajini u vrijeme talijanske kapitulacije, njih približno 3000 zarobili su partizani, oko 500 ih je poginulo u borbama protiv partizana, 1000 je dobrovoljno pristupilo partizanskim jedinicama, dok se oko 2000 pridružilo kasnije slovenskim domobranima, pod njemačkim pokroviteljstvom.⁷⁷ Tako su dalekosežni događaji koji su uslijedili odmah nakon završetka talijanske vladavine Ljubljanskom pokrajinom donijele kraj i slovenskim etnicima, kao i gotovo potpun raspad slovenskih snaga koje su služile kao jedinice MVAC-a. To, kao i činjenica da su partizani u vrijeme njihove predaje uspjeli razoružati velik dio talijanskih snaga u Ljubljanskoj pokrajini, čime su došli do znatnih količina oružja i druge vojne opreme i zaliha, dovelo je do naglog porasta broja pripadnika partizanskih snaga i silovanja anja njihova položaja i ugleda.

Zapadno od Ljubljanske pokrajine, u Slovenskome primorju i Istri, slovensko i hrvatsko stanovništvo nakon propasti talijanske vojske i vlasti u rujnu 1943. toplo je dočekalo partizane kao osloboditelje. Razlog je ležao u potiskivanome neprijateljstvu prema ugnjetavačkoj talijanskoj vlasti tijekom prethodne 24 godine, te uspješnim pripremnim političkim i propagandnim akcijama koje su partizani poduzeli tijekom prethodne godine. Znatno broje talijanskih antifašista surađivao je s partizanima, barem u početku. Kad je riječ o političkim aspektima, partizani su odmah uspostavili vlastitu upravu, te su 16. rujna proglasili ujedinjenje Slovenskog primorja sa slobodnom Slovenijom, koja je postala dijelom federativne Jugoslavije. S vojnoga gledišta pokušavali su u svoje jedinice pridobiti dobrovoljce, te su odredili opću mobilizaciju mladih ljudi kako bi povećali postojec i osnovali nove jedinice. Nekoliko jedinica formiranih su čak i od antifašistički nastrojenih talijanskih vojnika i civila. Glavni vojni cilj partizana bilo je uništenje komunikacija radi otežavanja kretanja njemačkih jedinica i vojnih transporta. Činjenica da slovenske buržoaske političke snage u Slovenskome primorju nisu imale vojnih efektivna sli njih nekadašnjim jedinicama MVAC-a u Ljubljanskoj pokrajini, te da, iz obzira pi⁸¹

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

ma talijanskim vlastima, nisu imale ilegalne političke organizacije, također je pomogla partizanima.

Komunističke upravne, vojne i stranačke organizacije u Slovenskome primorju i Istri nakon što su partizani preuzeli nadzor nad tim područjem nisu bile onoliko raširene i djelotvorne kako nas pokušavaju uvjeriti jugoslavenski komunistički izvori. Do velikih razlika došlo je i između KPJ (odnosno njezinih dijelova - KP Slovenije i KP Hrvatske), te KP Italije u vezi s jugoslavenskim postupcima i politikom u tek oslobođenim područjima, koje su jugoslavenski komunisti pripojili Jugoslaviji bez razgovora s talijanskim komunistima. Nadalje, prema iskazima talijanskih svjedoka, snage jugoslavenskih partizana upustile su se u masovne akcije zastrašivanja i odmazde, te su do trenutka kada su ta područja zauzeli Nijemci, u Slovenskome primorju i Istri ubili između 400 i 500 osoba. Bez ikakvog su osuda, ti su ljudi strijeljani ili su živjeli u kraškim jamama.⁷⁸

Nakon talijanske kapitulacije, Nijemci su odlučili preuzeti nadzor nad Slovenskim primorjem i Istri, te Ljubljanskom pokrajinom, pa ih organizirati i vojno i upravno. Budući da su partizani ugrožavali važne željezničke komunikacije, te su mogli u velikoj mjeri pomoći i invazijskim snagama u slučaju savezničkog iskrcavanja u Istri, Nijemci su i o tih područja proglasili naglašeno prioritetnim. A budući da ondje nisu imali dovoljno snaga, prvo su morali dovesti pojačanje iz drugih područja. Operaciju je vodila Armijska skupina B, razmještena na talijanskome sjeveru. Nijemci su poduzeli velike akcije protiv partizana u Slovenskome primorju od 25. do 30. rujna, a u Istri od 2. do 10. listopada. Nanijeli su im velike gubitke, te zaposjeli veći dio teritorija koji je kratkotrajno bio u partizanskim rukama. Glavni razlog za njihov manje-više uspjeh ležao je u činjenici da su u tim krajevima partizani bili razmjestili uglavnom nove, na brzinu naoružane ili proširene jedinice bez borbenog iskustva i s neiskusnim zapovjednicima. Hitler je njemačkim snagama naredio da budu primjerno okrutni, te na licu mjesta strijeljaju sve koji se u Piru, bez obzira na nacionalnost (tj. bez obzira je li bila riječ o Slovencima, Hrvatima ili Talijanima), kako bi ciljeve ostvarili što brže i kako bi iste snage bile na raspolaganju za djelovanje u drugim područjima.⁷⁹

Nakon uništenja partizanskih snaga u području Slovenskog primorja i Istre, Nijemci su planirali operaciju proveli i u Ljubljanskoj pokrajini. Ta ofenziva, koju su neki usporedili i s ofenzivom koju su Talijani provodili od srpnja do studenog 1942, trajala je od 21. listopada do 12. studenoga 1943. godine. Iako slovenski partizani pretrpjeli velike gubitke, te su protjerani s velikog dijela područja, nisu doživjeli poraz, te su se i dalje ustrajno pojavljivali. S odmičanjem rata, i dalje su jačali i širili. Područje djelovala.⁸⁰

NJEMA KA OKUPACIJA LJUBLJANSKE POKRAJINE

Operacija Achse bila je plod njemačkog plana da nakon talijanske kapitulacije preuzme područja koja je dotada pod okupacijom držala Italija. No već dva tjedna prije kapitulacije, i unatoč talijanskim prosvjedima, Nijemci su dvije pukovnije 71. pješake divizije iz Koruške i Gorenjske rasporedili širom Ljubljanske pokrajine, sve do Slovenskog primorja i u neposrednoj blizini Trsta, te treću pukovnicu stacionirali na području Ljubljane, uz željezničku prugu Ljubljana - Postojna. U Ljubljansku pokrajinu doveli su, između 9. i 14. rujna, i dodatne snage, uglavnom jedinice SS-a, policije i žandarmerije.⁸¹ U tim područjima ponajprije su željeli osigurati glavne komunikacije koje su jugoistočno i središnju Europu povezivale s njemačkim snagama u Italiji.

Najvjerojatnije prema ranijem prijedlogu Friedricha Rainera, Gauleitera Koruške, Hitler je već 10. rujna 1943. godine naložio uspostavu dviju operativnih zona na talijanskoj teritoriji, Dorske alpske zone i Jadranske obalne zone. Cilj je bio u obje zone stvoriti posebne uprave koje će u cijelosti moći odgovoriti na lokalne vojne potrebe. Franz Hofer, Gauleiter Tirola, postao je i vrhovnim komesarom Donje alpske zone, dok je Rainer, Gauleiter Koruške, postao i vrhovnim komesarom Jadranske obalne zone. Budući da su upravo, 9. rujna, pripomogli formiranju nove talijanske fašističke vlade u Münchenu, te 12. rujna spasili Mussolinija, formiranje tih dviju zona bilo je politički delikatan problem, pa ukaz o njihovom stvaranju nije objavljen. Upute o organizaciji i upravi u dvjema zonama samo su, kako se čini, 12. rujna usmeno prenijete Hoferu i Raineru.⁸²

U vojnom smislu, Jadranska obalna zona bila je od rujna do početka studenoga 1943. pod odgovornošću Armijske skupine B pod zapovjedništvom feldmaršala Erwina Rommela, a obuhvaćala je sjevernu Italiju, od granice Francuske do granice NDH. Početkom studenoga, Armijska skupina B reorganizirana je kao Armija za specijalne potrebe i upućena u zapadnu Europu. Jadranska obalna zona našla se pod zapovjedništvom generala Ludwiga Küblera. On je bio izravno podređen feldmaršalu Albertu Kesselringu, koji je kao zapovjednik Armijske skupine C i glavni zapovjednik za jugozapadnu Europu postavljen za zapovjednika svih njemačkih jedinica u Italiji, pa tako

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

i Jadranskoj obalnoj zoni. Vojne snage u toj zoni preimenovane su 10. rujna 1944. u XCVII. armijski korpus, te su ostale dijelom Kesselringovih snaga sve do početka travnja 1945, kad je približavanje snažne i dobro opremljene partijske 4. armije Istri rezultiralo prebacivanjem tih snaga pod zapovjedništvo general pukovnika Alexandra Lohra, novog glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Policijske i SS jedinice u Jadranskoj obalnoj zoni, uz iznimku jedinica u Ljubljanskoj pokrajini, bile su pod zapovjedništvom policijskog generala Odila Globocnika, višeg SS i policijskog komandanta u Trstu.⁸³

Vrhovni komesar Rainer podijelio je Jadransku obalnu zonu na šest pokrajina: Gorica, Kvarner, Ljubljana, Pula, Trst i Udine. Nekadašnja Ljubljanska pokrajina nastavila je postojati kao zasebna administrativna jedinica uz istu nižu administrativnu organizaciju kao u Jugoslaviji do travnja 1941. i pod talijanskom okupacijom. U svim Pokrajinama osim u Ljubljani, Rainer je na mjesta prefekta imenovao Talijane. U Ljubljanskoj pokrajini za predsjednika pokrajinske vlade imenovao je Lea Rupnika. Kao bivši jugoslavenski general i ljubljanski gradonačelnik pod talijanskom vlašću, Rupnik je dužnost preuzeo 22. rujna 1943. godine.⁸⁴ On je za to mjesto bio posve logičan izbor. Osim što je ranije bio profesionalni vojnik i što je surađivao s Talijanima, imao je i preporuke ljubljanskog biskupa Rožmana, pa tako i potporu vjernih katolika orijentiranih političara. Osim toga, Rupnik je djelovao i pod pretpostavkom da će Nijemci dobiti rat. Njegove ovlasti i prava bili su vrlo ograničeni, te je služio tek kao oruđe u rukama njemačkih okupacijskih vlasti.⁸⁵

Na čelo svake od pokrajinskih civilnih vlasti Nijemci su imenovali savjetodavnu skupinu, a prvi među njezinim članovima nosio je bezazlenu titulu »njemačkog savjetnika" (der deutsche Berater). Taj je uvijek zapravo bio glavni izvršni dužnosnik u pokrajini. Prvi njemački savjetnik u Ljubljanskoj pokrajini bio je Hermann Doujak. Nakon samo deset dana provedenih na toj funkciji, zamijenio ga je policijski general potpukovnik Erwin Rösener, visoki čovod SS-a i policije u Alpenlandu iz Salzburga. Rösener je izravno odgovarao Hinunleru. Osim nadzora nad ljubljanskom pokrajinskom upravom, glavna mu je zadaća bila borba protiv slovenskih partizana u pokrajini, kao i u slovenskim Područjima koja su Nijemci zauzeli u travnju 1941. godine. Sigurnosna policija i Sigurnosna služba za Korušku, sa sjedištem na Bledu, bili su zaduženi za političko i drugo policijsko djelovanje u Ljubljanskoj pokrajini. Te su službe u Ljubljani imale posebno izaslanstvo, čiji su članovi surađivali i nadgledali slovensku političku policiju, na čelu s Lovrom Hacinom, predratnim ravnateljem ljubljanske policije, a sada dužnosnikom kojeg je imenovao general Rupnik.⁸⁶

Međutim i da su slovenske antikomunističke snage nakon talijanske predaje u svojoj opasnosti od partizana nego ranije i budući da se na jugoslavenskoj teritoriji nisu iskrcale savezničke jedinice, bilo je posve prirodno da te snage potraže pomoć Nijemaca kako bi se održale i nastavile boriti protiv

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

komunista. Sli no tome, Nijemcima, kojimaje nedostajalo ljudstva, odgovaralo je da uza sebe imaju što više jugoslavenskih protupartizanskih skupina, pa tako i one iz Slovenije. I Rainer i Rösener znali su da su slovenske protupartizanske sile u Ljubljanskoj pokrajini sura ivale s Talijanima protiv partizana, te su bili vrsto odlu ili navesti sli no organizirane slovenske snage da im pomognu.⁸⁷

S obzirom na takvu odlu nost, nije bilo nimalo neobi no što je Rainer predložio da Rupnik po ne organizirati nove protupartizanske snage im je ovaj preuzeo dužnost pokrajinskog predsjednika. To je zacijelo odgovaralo i Rupniku osobno i protupartizanskim politi kim i oružanim skupinama koje su ranije sura ivale s Talijanima. Rupnik je objavio poziv dobrovoljcima za pristupanje Domobranskoj legiji 24. rujna, kojem se do 1. listopada odazvalo oko 1000 nekadašnjih pripadnika MVAC-a i drugih muškaraca. Štoviše, tri nekadašnje jedinice MVAC-a izbjegle su uništenje i raspad nakon talijanske kapitulacije pronalaženjem uto išta kod Nijemaca. One su ubrzo formirane kao prve tri bojne slovenskih domobrana pod njema kim pokroviteljstvom, te su zajedno s njema kim jedinicama otpo ele borbu protiv partizana u Ljubljanskoj pokrajini.⁸⁸ Bio je to po etak vojne suradnje slovenskih protupartizanskih snaga s Nijemcima, koja se ustrajno širila i koja je potrajala do završetka rata. Ubrzo nakon po etka mobilizacije snaga za domobranske jedinice, Rösener je preuzeo tu oružanu organizaciju u nastanku i podijelio je na dva odjela, organizacijski i propagandni. Na elna mjesta postavljeni su nekadašnji jugoslavenski asnici slovenske narodnosti koji su služili u jedinicama MVAC-a i bih poznati po bliskim vezama s organizacijama Slovenske ljudske stranke (Odborom za Seoske straže i Slovenskom legijom), premda su djelovali pod budnim njema kim okom. Zapovjedni stožer za borbu protiv gerilskih skupina (Führungsstab für Bandenbekämpfung) Rösener je utemeljio 30. rujna.⁸⁹ S vremenom, uz potpunu Rupnikovu suradnju, zatim suradnju slovenskih asnika i protupartizanskih politi kih snaga, domobrane je u inio glavnim instrumentom za borbu protiv partizana u Ljubljanskoj pokrajini. Iako je Rupnik pokrenuo stvaranje domobrana, nad tim jedinicama nije imao nikakav nadzor, ak ni nakon što gaje Rösener u rujnu 1944. imenovao glavnim inspektorom. U tom je svojstvu pomagao samo s nova enjem i obukom. Prilikom obilaska jedinica na terenu, Rupnik ih je uvijek pozivao da budu dobri i disciplinirani vojnici, da tijesno sura uju s njema kim snagama, te da se odlu no bore protiv partizana.⁹⁰

Domobranci su isprva bili organizirani u ete i bataljune. Nakon toga Nijemci su te jedinice nekoliko puta reorganizirali i regrupirali. U posljednjim fazama rata, njema ki su oficiri pod zapovjedništvom imali nekoliko bataljuna, a neke od njih imale su mješovit slovensko-njema ki sastav. Prema slovenskim izvorima koji su sura ivali s domobranima, te su jedinice u rujnu 1944. imale oko 13.000 oficira i vojnika. Bile su potpuno naoružane i opskrbljene, a pla ale su ih njema ke okupacijske vlasti. Kad god su sudjelovale

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

u operacijama protiv partizana, te su jedinice dolazile pod više njemačko-Latvija povjedništvo. Domobranci su 20. travnja 1944. svečano prisegnuli da će se zajedno s SS-om i njemačkom policijom, pod Führerovim vodstvom boriti protiv komunističkih gerilaca, bandita i njihovih saveznika, dakle sovjetskih i saveznih jedinica. Iako su vjerojatno djelovale pod prisilom i uz veliku rezerviranost, zbog činjenice da su tako prisegnule, domobranske jedinice postale su sumnjive u očima zapadnih Saveznika.⁹¹

Slovenskim domobranima po ideologiji, organizaciji i svrsi bili su srodni domobranci pod njemačkim pokroviteljstvom u Slovenskom primorju i Trškijskoj pokrajini, koja se od studenoga 1943. organizirala radi borbe protiv partizana u tom području. Glavni inspektor i kasnije zapovjednik tih jedinica bio je pukovnik Anton Kokalj, bivši jugoslavenski oficir kojeg je onamo iz Ljubljane uputila Slovenska ljudska stranka, a kojeg je imenovao i koji je bio izravno pod njemačkom policijskome generalu Globocniku, višem vođi SS-a i policije u Trstu. Do konca srpnja 1944. u tim se jedinicama našlo 1815 vođa i asnika, do vođa i vojnika, od dobrovoljaca do onih koji su u sastav tih jedinica ušli djelomičnom mobilizacijom. Većina vođa potekla je iz redova slovenskih domobrana u Ljubljanskoj pokrajini. Domobranci u Primorju bili su organizirani u četke, a u mjeri u kojoj su to dopuštali Nijemci, pomagali su im slovenski domobranci.⁹²

Pukovnik (kasnije general) Ivan Prezelj, predstavnik generala Mihailoviča u Sloveniji nakon odlaska bojnika Novaka, pokušao je sredinom 1944. navesti nekolicinu domobranskih oficira i vojnika da u Sloveniji ponovno formiraju jedinice Jugoslavenske vojske u otadžbini. Onih nekoliko malenih jedinica koje su formirane raspalo se gotovo odmah, dijelom jer nisu imali političku bazu, a dijelom i zbog njemačke intervencije. No jedna jedinica koju je u Donjoj Štajerskoj organizirao Jože Melaher, pristaša Slovenske ljudske stranke, održala se do završetka rata.⁹³

Slovinci koji su služili u domobranima, iako su nominalno bili na strani sila Osovine, povremeno su pomagali Saveznicima pružajući im pomoć saveznim zrakoplovcima oborenima iznad slovenskog teritorija. Rudolf Hirschegger, slovenski klerikalac koji je služio i u MVAC-u i u domobranima, opisao je kako je spasio jednog američkog pilota koji je u studenome 1944. oborio u okolini Ljubljane. Odveo je pilota na navodno sigurno mjesto, gdje su domobranci skrivali etnaestoricu američkih avijatača. No Nijemci ih otkrili, te ih odveli kao ratne zarobljenike. Za razliku od takvih akcija, Hirschegger je ustvrdio: „Prava je istina da su partizani ubili sve zrakoplovce. Oni koji su se pokušali spasiti na slovenskome tlu i koji su pali u njihove ruke (na primjer u orovnici, Velike Lašče i drugdje). Na završetku rata kod njih nije bio ni jedan zrakoplovac kojeg su mogli predati Britancima ili Amerikancima.”⁹⁴

⁹⁴ S to smo već vidjeli, činjenice ipak govore drukčije.⁹⁴

SURADNJA S NEPRIJATELJEM PROTUPARTIZANSKE SNAGE VODI U PORAZ

Slovenske političke stranke u Slovenskom savezu i Slovenskom nacionalnom vijeću, utemeljenome u listopadu 1944 (vidi dolje), i dalje su bile emocionalno privržene Saveznicima, te su očekivali da će upravo njihova strana dobiti rat. Cilj im je bio pričekati povoljnu priliku kada će, nakon dolaska savezničkih snaga u Istru, moći iskazati privrženost njima i okrenuti se protiv Nijemaca. U međuvremenu su partizane smatrali svojim najvećim neprijateljem, silom protiv koje se treba boriti svim mogućim sredstvima. Katoličke političke snage u Savezu ustrajno su naglašavale da je njihova borba usmjerena protiv „bezbožnog komunizma“. Upravo tu suradnju sa silama Osovine radi suzbijanja veće opasnosti od komunističke pobjede članovi Saveza ustrajno su pokušavali objasniti zapadnim Saveznicima. U dopisu koji su 20. prosinca 1943. uputili jugoslavenskoj izbjegloj vladi u Kairu, a koji je posredstvom jugoslavenske i britanske diplomatske misije u Vatikanu prenio i britanskom Ministarstvu vanjskih poslova, predstavnici Slovenske ljudske stranke ustvrdili su:

Koraci koje su Slovenci poduzeli radi onemogućavanja destruktivnih aktivnosti komunista s pomoću oružanog otpora protiv njih ni u kojem slučaju nisu trebale poslužiti kao pomoć silama Osovine. Oružani otpor komunizmu Slovincima je nametnuo komunistički terorizam. Slovenci su odlučili obraniti se, ali obraniti i život Slovenaca kao naroda. Te mjere na planu samoobrane nadalje su imale cilj stvaranja oružane sile kojom će se u trenutku njemačkog sloma na slovenskoj teritoriji osigurati zakonita uprava, te održavati javni red i mir. Tim sredstvima Slovenci su namjeravali pripomoći i savezničkom oslobađanju zemlje.⁹⁵

Izvještaji britanskih časnika za vezu sa slovenskim partizanima stvarali su drukčiju sliku. Glavni zaključak u vezi sa slovenskim domobranima glasio je da su Nijemci od te organizacije stvorili važnu silu, osobito za zaštitu željeznice i borbu protiv partizana. Kao što je jedan britanski časnik napisao 23. srpnja 1944. godine: „Stoga su pripadnici Bele garde po djelovanju

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

'za]deti neprijatelji Saveznika. Njihovo postojanje partizanima uskrajuje toliko potrebno ljudstvo i neizravno olakšava zadaće Nijemcima."⁹⁶

Njemački zapovjednici bili su svjesni prozapadnih sklonosti slovenskih domobrana. U izvještaju XCVII. korpusa od 17. prosinca 1944. o aktualnoj situaciji kod neprijatelja stoji da se domobranci, sve dok se bore protiv Titovih partizana, mogu smatrati pouzdanima. No u slučaju savezničkog iskrcavanja u Istri, njezini bi pripadnici promijenili stranu, kao i srpske skupine koje surađuju s okupacijskim snagama, odnosno Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus, te četnici Dobrosava Jevčevića i Momčilo Đujića, koji su u to područje odreda došli na njemački poticaj. Iako i oružane snage NDH, glasilo je upozorenje u izvještaju, trebalo je pomno motriti u slučaju savezničkog iskrcavanja.⁹⁷ Zbog toga su Nijemci strogo nadzirali slovenske kolaboracioniste i uspješno onemogućili svaki njihov pokušaj da stupe u vezu sa Saveznicima i steknu njihovu potporu.⁹⁸

U borbi slovenskih antikomunističkih snaga protiv Osvobodilne fronte, slovenska policija pod zapovjedništvom Lovre Hacina igrala je vrlo važnu ulogu. Radi djelotvorne borbe protiv partizana, utemeljio je podružnice policijske organizacije u šest većih gradova u Ljubljanskoj pokrajini. Općenito gledano, policija, domobranci i Gestapo tijesno su surađivali. Radi izbjegavanja kritika zbog policijske okrutnosti prema uhićenim partizanima i njihovim simpatizerima, u proljeće 1944. u više je gradova, pa tako i Ljubljani, utemeljena neslužbena tajna organizacija Crna ruka. Ona je privodila, mučila ili na licu mjesta ubijala pripadnike Osvobodilne fronte.⁹⁹ Jedna od glavnih zadaća policije na kolaboracionističkoj strani i VOS-a na komunističkoj strani bila je ubacivanje u protivničke organizacije radi prikupljanja informacija o njihovim agentima i načinu djelovanja. Borba između dviju strana trajala je bez prekida i bila vrlo krvava, a temeljila se isključivo na ideološkim razmkama. U tom smislu vrlo su zanimljiva opažanja pukovnika Vladimira Vauhnića, iskusnog predratnog jugoslavenskog obavještajca i protivnika partizana, koji je tijekom prvih dviju godina okupacije za vrijeme Britanaca organizirao obavještajnu mrežu u Hrvatskoj i Sloveniji. U pismu koje je u lipnju 1944. uputio iz Švicarske, napisao je da su slovenska policija i domobranci „poistili sve što se moglo sumnjati za lijeviarske sklonosti. U mnogim slučajevima pretjerali su u pomaganju Nijemcima, iako toliko da se sad uistinu mogu smatrati kolaboracionistima."¹⁰⁰

U pokušaju da uspostave protutežu SNOS-u (Slovenskom narodnooslobodilačkom komiteju) koje su slovenski partizani utemeljili 19-20. veljače, a koje se proglasilo najvišim organom slovenske državnosti, protupartizanske političke stranke i skupine, pod vodstvom Slovenske ljudske stranke, utemeljile su 29. listopada 1944. Slovensko narodno vijeće. Istog dana Vijeće je izdalo deklaraciju koju je potpisalo tristo tina sudionika, među njima i biskup Rožman (pod pseudonimom), i u kojoj su iznijeti slovenski nacionalni ciljevi: formira-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nje ujedinjene Slovenije koja bi obuhvatila itav teritorij na kojem žive Sloven-
ci (samu Sloveniju, sa Slovenskim primorjem i južnim dijelovima Koruške),
kao federalne jedinice u jugoslavenskoj državi pod dinastijom Kara or evi ,
te prijenos svih prava vrhovne slovenske narodne vlasti na Vije e.

Unato iskrenim i uvjerljivim prozapadnim stavovima slovenskih protu-
komunisti kih politi kih stranaka i skupina, njihova suradnja s talijanskim i
njema kim okupacijskim snagama u tom strateški važnom podru ju išla je
na štetu i slovenskih partizana i zapadnih Saveznika. Stoga nije neobi no što
su Saveznici, procjenjuju i situaciju s kratkoro nog vojnog stajališta, odlu ili
politi ku i vojnu potporu preusmjeriti slovenskim partizanima, od kojih su
imali koristiti, dok su slovenske protupartizanske snage po eli smatrati ne-
prijateljskim. Nakon što ga je u drugoj polovici 1943. tako definirala Velika
Britanija, oblikovatelj i voditelj savezni ke politike prema suprotstavljenim
doma im skupinama u Jugoslaviji, takav je stav sve više dobivao na težini, a
nade koje su slovenski domobrani i Mihailovi evi etnici polagali u zapadne
Saveznike pokazala su se posve neutemeljenim. Štoviše, pod britanskim pri-
tiskom, kralj Petar II pozvao je u govoru emitiranom preko BBC-ja 12. rujna
1944. vojnike Jugoslavenske vojske u otadžbini, kao i Hrvate i Slovence u
raznim kolaboracionisti kim formacijama, da se pridruže snagama maršala
Tita. Kao važan vo a Slovenske ljudske stranke u izbjeglištvu, vl . Alojz Kuhar
tako er je preko BBC-ja pozvao slovenske domobrane da prije u pod Titovo
zapovjedništvo.¹⁰¹ Tito je proglasio amnestiju za pripadnike svih jugoslaven-
skih kolaboracionisti kih snaga u rujnu 1944, pa tako i slovenskih domobrana,
koji nemaju kazneni dosje i koji su voljni priklju iti se partizanima. No pripad-
nici domobrana na taj su poziv reagirali tek u ograni enim razmjerima. ini se
daje glavni razlog bila protupropaganda domobrana koja je tvrdila da e se Ni-
jemci osvetiti obiteljima onih koji prije u pod partizansko zapovjedništvo.¹⁰²
Jedan od faktora bile su i izražene katoli ke i antikomunisti ke vrijednosti
pripadnika domobranskih jedinica.

Iako su Saveznici podupirali slovenske partizane, odnosi me u njima u
svakom trenutku ipak nisu bili idili ni. Nakon misija bojnika Jonesa u lipnju i
srpnju 1943. godine, još je nekoliko britanskih vojnih misija provelo više vre-
mena s partizanima. Pridružilo im se i nekoliko ameri kih i sovjetskih vojnih
misija. Kad su savezni ke misije pokušavale prikupiti vojne i politi ke po-
datke o partizanskim organizacijama i planovima za budu nost, i u Sloveniji i
u drugim dijelovima Jugoslavije, partizanski elnici pokazivali su oprez i sum-
nji avost. Takve aktivnosti smatrali su potencijalno opasnima za svoje vojne
i politi ke interese. Stoga su savezni ke misije imale ograni eno kretanje i
kontakte, te su dobivale vrlo oskudne informacije, dok su sovjetske misije
uživale puno povjerenje i djelovale bez nadzora i ograni enja. Prema iskazima
savezni kih misija, slovenski partizani nisu ispunili o ekivanje Saveznika i p⁰,

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

mogli savezničkim misijama u prodiranju na austrijski teritorij, uspostavljanju kontakata i pribavljanju željenih obavještajnih podataka.¹⁰³ Štoviše, u Trstu, Istri, Julijskoj krajini i Koruškoj, odnosi između zapadnih Saveznika i jugoslavenskih partizana dosegli su točku potencijalne eksplozivnosti. Na koncu su ostvareni mir i suradnja, no Jugoslaveni su bili prisiljeni znatno umanjiti teritorijalne aspiracije prema Italiji i posve od njih odustati u slučaju Austrije.¹⁰⁴

Suradnja slovenskih protukomunističkih snaga - poput suradnje generala Mihailoviča i četnika - s Talijanima i Nijemcima protiv partizana bila je prepuna opasnosti. Od talijanske kapitulacije, a osobito tijekom posljednje godine rata, položaj slovenskih kolaboracionista postao je iznimno osjetljiv. Kao što se izrazio Tine Debeljak, važan poslijeratni slovenski emigrant: „Novonastala situacija svim je slovenskim demokratskim skupinama ulila strah u kosti. Najviše ih je zaokupljalo pitanje... kako sa slovenskih antikomunističkih snaga skinuti stigmatu suradnje i kako ponovno steći izvornu zapadnoeuropsku političku orijentaciju i savezništvo.”¹⁰⁵ No, u tome nisu uspjele. O sudbini koju su doživjele nakon rata više riječi bit će u zaključku ove studije.

Bilješke

¹ Ferenc, „Le systeme d'occupation des Nazis en Slovenie”, str. 49.

² v

Više o njemačkim tvrdnjama u Herzogovoj knjizi *Besatzungsverwaltung*, str. 46, u kojoj se navode podaci iz službenih njemačkih dokumenata. Brojke Kulturbunda iznijete su u Biberovoj knjizi *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 17-22. Jedan od najautoritativnijih njemačkih izvora navodi da je 1. rujna 1939. u Sloveniji živjelo 29.200 folksdoj era. Vidi *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 122E. Sažet prikaz nacističkih pogleda i njemačkih ciljeva u slovenskim područjima okupiranim u travnju 1941. nalazi se u Richovoj knjizi *Hitler's War Aims*, sv. 2, str. 268-273.

Najbolji i najpotpuniji prikaz njemačkog protjerivanja Slovenaca iz Donje Štajerske, Gornje Kranjske i dijelova Koruške, te denacionalizacijske politike u tim područjima, daje Ferenc u knjizi *Nacistima raznarodovalna politika*. Ferenc je kasnije uredio knjigu *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien, 1941-1945* (u navodima citiran kao *Quellen*), s 323 dokumenta, od kojih je nekoliko i iz NDH. Više o posebnim problemima povezanim s protjerivanjem Slovenaca iz Gornje Kranjske u Ferencovu tekstu „Izgon Slovenaca”, str. 91-103. Više o protjerivanju Slovenaca iz Donje Štajerske i Gornje Kranjske u Miloševićevoj knjizi *Izbeglice i preseljenici*, str. 19-43.

Folksdoj eri u Sloveniji pod njemačkim su utjecajem došli ranije i sveobuhvatnije nego folksdoj eri u drugim dijelovima Jugoslavije. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 43-58. i 93-127.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁵ Više o Heydrichovu pozivu, Quellen, str. 67. Poruka Vrhovnog zapovjedništva njema ke vojske vojnome zapovjedniku okupirane Srbije: Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 1096. Samo dva dana ranije, isti se zapovjednik usprotivio prebacivanju oko 8000 Srba iz Ba ke koju je pripojila Ma arska, u Srbiju, zbog poteško a povezanih s njihovim smještajem i prehranom. Vidi Fr. 1098.
- ⁶ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,892-893, H297,897-903, H297,914 i Quellen, str. 10 104.
- ⁷ Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,639-649, osobito Frs. H296,639 i Quellen, str. 109-110.
Kao njema ki izaslanik u NDH, Siegfried Kasche od po etka je sudjelovao u preseljenju Slovenaca u Hrvatsku i protjerivanju odgovaraju eg broja Srba u Srbiju. Upravo je on iznio kronološki prikaz nacisti kih mjera denacionalizacije, te njihovih posljedica u slovenskim krajevima pod njema kom okupacijom, kao i mnoštvo statisti kih podataka, u zaklju nome izvještaju od 20. studenoga 1941, u mikrokopiji koju navodimo na po etku ove bilješke.
- ⁸ Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,639-640. Quellen, str. 163-169.
- ⁹ Ferenc, Nacistima raznarodovalna politika, str. 239-263.
- ¹⁰ Ferenc, „Izgon Slovenaca“, str. 94-95.
- ¹¹ Ibid., str. 96-97. Ferenc, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 279-283. Quellen, str. 231-233.
- ¹² Vidi podatke iz Kascheova izvještaja od 20. studenoga 1941. godine, Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,640-641. Ferenc, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 284-287. Više o životu slovenskih prognanika u Srbiji u Ferencovoj knjizi Nacisti na raznarodovalna politika, str. 418-435. Roš, Slovenski izgnanici v Srbiji i Miloševi , Izbeglice i preseljenici, osobito str. 259-262. i 268-272. Više o životu slovenskih prognanika u NDH u Ferencovoj knjizi Nacisti na raznarodovalna politika, str. 436-474. i Miloševi evoj knjizi Izbeglice i preseljenici, str. 325-342. Više o osobito teškim uvjetima u kojima su se našli Slovenci deportirani u Bosnu u Br i evu tekstu „Naseljavanje slovenskih izbjeglica“, str. 301-315.
- ¹³ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,642; Quellen, str. 392-393. Ferenc, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 280-289.
- ¹⁴ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,656-57. Ferenc, Nacistima raznarodovalna politika, str. 290-332, te pismo autoru profesora Ferenca od 23. lipnja 1982. godine.
- ¹⁵ Pismo profesora Ferenca autoru od 23. lipnja 1982. godine.
- ¹⁶ Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,624-646, a osobito Fr. H296,642.
- ¹⁷ Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,646-648. Vidi i Kascheove izvješ e od 7. i 13. si je nja 1942: Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,626-635.
- ¹⁸ Ferenc, „Nemški okupator v Ljubljani“, str. 188.
- ¹⁹ Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloviji, sv. 1, str. 63-67. Ferenc, „Nemški Wehrmannschaft“, str. 81-156. Idem, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 731-734, 745-761, 781-789.
- ²⁰ Ferenc, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 734-744, 789-797.
- ²¹ Više o broju prognanih sve enika, A VII, fond NDH, reg. br. 17/5-1, kutija 238. Ferenc, Nacisti na raznarodovalna politika, str. 245-246, 800. Ferenc u svojoj studiji minimalnu pozornost pridaje nacisti kim progonima pripadnika Katoli ke crkve u okupiranu¹¹ slovenskim podru jima.

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

- 22 j(što je navedeno u knjizi Narodnoosvobodilna vojna, str. 419.
- 23 jmena partizana i talaca, među kojima je bilo i ponešto žena, a koje su smaknuli Nijemci, na temelju prijepisa službenih njemačkih objava, nalaze se u Zborniku DNOR, 6. serija, 1. knjiga, str. 291-510, 6. serija, 2. knjiga, str. 307-453 i 6. serija, 3. knjiga, str. 625-650. Nisam uspio pronaći i druge sustavne podatke o masovnim smaknucima u dijelovima Slovenije pod njemačkom okupacijom u razdoblju nakon 4. studenoga 1942. godine.
- ²⁴ Više o prvom partizanskom pokušaju u svibnju 1942, Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 147. Više o sljedećim dva pokušaja: Narodnoosvobodilna vojna: drugi, u srpnju 1942., str. 269, 355-377, a posljednji, u siječnju 1944., str. 654-670. i 981-986.
- ²⁵ Favagrossa, Perche perdemmo la guerra, str. 156-157. i Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, sv. 1, str. 37-45, 52-68.
- ²⁶ Ferenc, „Nemški okupator v Ljubljani“, str. 187-188.
- ²⁷ Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,146-163 i 12,172-187.
- ²⁸ Procjene o broju folksdojgera: Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,143-145. Više o preseljavanju: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 82E. Ferenc, Nacistička raznarodovalna politika, str. 616-632. Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen, str. 45-47, 87-98, 152-172.
- ²⁹ Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, Bolletini della guerra, str. 513-514. Juvan i drugi, „Talijanski okupator v Ljubljani, 1941-1943“, str. 63-143, osobito str. 138.
- ³⁰ Kritički talijanski osvrt na njemačku politiku prema Slovencima u području pod njemačkom okupacijom nalazi se u izvještaju koji je 20. srpnja 1941. upućen Mussoliniju: Micr. No. T-586, Roll 424, Fr. 12,202.
- Više o nastanku Osvobodilne fronte 1941. s jedne, i razvoju njezinih desničarskih protivnika s druge strane, u Škerlovu tekstu „Politički tokovi v Osvobodilni fronti“, str. 7-86, idem, „Nasprotniki Osvobodilne fronte“, str. 69-198. i pismu autoru od 23. lipnja 1982. profesora Ferencu.
- Krivic, Ljubljana v ilegali, sv. 2, str. 276-293 i sv. 3, str. 286, 386. Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 149. Godine 1944. VOS je preuzela svejugoslavenska policijska organizacija OZNA (Odjeljenje za zaštitu naroda).
- Mikuž, „Narodna zaštita v Ljubljani“, str. 204-214. NZ je utemeljena u listopadu 1941, a njezine brojne zadatke definirane su u siječnju 1942. godine.
- Saje, Belogardizem, 1. izdanje, str. 129-131. Krivic, Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 295, 314, 322, 326-338, 346. U pismu od 17. studenoga 1942. Marjeti, prvi povjerenik VOS-a, Kardelj navodi: „Trenutačno je glavna zadaća uništiti Belu gardu, politički, kao i fizički. Stoga možete likvidirati sve za koje javnosti možete bez problema dokazati da su započeli građanski rat u talijansku korist“. Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 39.
- deklaracija od 1. svibnja u Krivicevoj knjizi Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 179, 189. Upozorenje od 27. svibnja: Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 296-297.
- ³⁶ Hanjšek, „Slovenački partizanski odredi“, str. 88-89.
- ³⁷ Kardeljev izvještaj, Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 139. Graziolijski pogledi iznijeti su u Juvan i drugi tekstu „Talijanski okupator v Ljubljani, 1941-1943“, str. 119.
- Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 277-284. Jedan od prijedloga koji nije bio usmjeren protiv Partizana bio je da Talijani uhititi i zarobljenike logore deportiraju velik broj bivših Jugoslavenskih vojnika i do vojnika koji su živjeli u Ljubljanskoj pokrajini, budući da ih se smatralo nesigurnim elementima. A Talijani su izmeću 19. i 27. ožujka 1942. u inili

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- upravo to: 1103 bivša asnika i do asnika odveli su u logore za ratne zarobljenike. Iby str. 284.
- ³⁹ Više o Ehrlichovu dopisu u knjizi Proces proti Rupniku, str. 151-154.
- ⁴⁰ Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe, sv. 1, str. 298-315. Narodnoosvobodilna vojna, str. 321-323.
- ⁴¹ Narodnoosvobodilna vojna, str. 320-327.
- ⁴² Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 406-407. Vidi i Narodnoosvobodilna vojna str] 322-323.
- ⁴³ Talijanski obavještajni izvještaj iz ožujka 1942. navodi da se situacija u Ljubljanskoj pokrajini malo-pomalo pogoršava, te da odnosi izme u civilnih i vojnih vlasti nisu na zadovoljavaju o j razini. Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,164-169. Sva e izme u Graziolija i Robottija jasno se odražavaju u Juvan i evu tekstu „Dokumenti okupatora”, str. 102-138. Prema njema kome izvještaju iz prosinca 1942, Robotti je smijenjen s funkcije na Graziolijev zahtjev. Vidi Micr. No. T-175, Roll 124, Frs. 2,598,736-743. Budu i da je tada promaknut na funkciju zapovjednika 2. armije, mogu e je da je na djelu bilo vje ito suparništvo vojske i Fašisti ke stranke.
- ⁴⁴ Više o postavljanju barikada u Ljubljani u Juvan i evu tekstu „Opasivanje Ljubljane žicom”, str. 141-154. O izvještaju divizije „Granatieri di Sardegna”, vidi Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 515-516. Kardeljeva analiza u Zborniku DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 149, 276.
- ⁴⁵ Škerl, „Osmerica Robottijevih talcev”, str. 285-292, osobito str. 285.
- ⁴⁶ Slovenske procjene iznijete su u Vodušekovu tekstu, „Smisao talijanske okupacije”, str. 266-270, osobito str. 268, te Krivi evoj knjizi Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 156,173. Talijanska statistika: Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 819. Prema podacima talijanske Druge armije, broj zato enika 1. travnja 1943. u glavnim civilnim logorima za Slovence iznosio je: 2628 na Rabu, 4499 u Gonarsu, 35 u Monigu, 3013 u Chiesanuovi, 2390 u Viscu, 3183 u Reinicciju i 619 u logora b. 83, dakle ukupno 16.367, odreda zbog razloga represijske prirode, te 4 u Gonarsu, 2465 u Monigu i 2 u Chiesanuovi, zbog razloga zaštite, dakle ukupno 18.838 osoba. Ve inom se radilo o katolicima.
- ⁴⁷ Micr. No. T-821, Roll 498, Frs. 960-1205, osobito Frs. 976-1004, 1036-1058, 1160-1163. i 1195-1197.
- ⁴⁸ Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 429-441, 531-535.
- ⁴⁹ Ibid., str. 553-559.
- ⁴⁰ Ibid., str. 555-556. Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe, sv. 2, str. 92-93. Više o fazama ofenzive od 16. srpnja do 4. studenoga u Mikuževoj knjizi, str. 92-141. i] Narodnoosvobodilnoj vojni, str. 304-321.
- ⁵¹ Vidi, primjerice, Kardeljeva pisma Fischern (Ivi Loli Ribara, lanu CK KPJ i partizanskog Vrhovnog štaba) od 14. srpnja i s po etka kolovoza 1942. Zbornik DNOR, 6. serija, 3. knjiga, str. 139-150, 264-276.
- ⁵² Vidi ibid., str. 587-593, gdje se nalazi sažetak zapisnika s konferencije u Gorici na hrvatskome, te str. 596-600, gdje se nalazi sli an sažetak s konferencije koju je organizira Robotti. Vidi i Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 520. | 1 Dio talijanskih politi ara, poput Alda Vidusonija, glavnog tajnika Fašisti ke stranke, smatrao je da ve inu Slovenaca treba jednostavno poubijati. Ciano, Diaries, str. 4J • Trš anski profesor Angelo Scocchi u promemoriji pod naslovom „Politica di frontiera-La difesa dell'Italia dallo slavismo”, pripremljenoj za talijanske vlasti u srpnju 1942,^z govarao je iskorjenjivanje svih Slovenaca i njihovo preseljenje u Italiju, u kolonije i

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

- Rusiju, koja je, kako je smatrao, nakon rata pripadati Njemačkoj. Slovenski teritorij I nakon toga bi naselili Talijani. Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,225-255.
- 53 ggje, Belogardizem, 1. izd., str. 393-398. Narodnoosvobodilna vojna, str. 327-330.
- 54 yige o snazi MVAC-a u nyu i studenome 1942. u Narodnoosvobodilnoj vojni, str. 343,
- 346. Vidi i Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 397-404. Više o snazi veine posebnih jedinica, njihovu naoružanju i talijanskim zapovjedništvima kojima su pridružene u veljači 1943: Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 218-219. Više o snazi MVAC-a u srpnju 1943. u Narodnoosvobodilnoj vojni, str. 520. Više o partizanskim reakcijama u Kardeljevu izvještaju Titu od 7 prosinca 1942. u Krivicevoj knjizi Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 68.
- ⁵⁵ Vidi Kardeljev izvještaj Titu od 14. prosinca 1942. u Krivicevoj knjizi Ljubljana v ilegali, sv. 3, str. 82.
- ⁵⁶ Ferenc, „Policijske racije“, str. 183-228, osobito str. 214-224. Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 631-641. Narodnoosvobodilna vojna, str. 520. Za potrebe velikih racija u prosincu 1942, nekoliko stotina slovenskih pripadnika MVAC-a iz okolnih područja dovedeno je u Ljubljano.
- ⁵⁷ U mojoj knjizi *The Chetniks*, str. 224, bilješka 81, ustvrdio sam da su, prema jednom izvještaju generala Robottija, nekim jedinicama Seoske straže zapovijedali katolici sve enici. Janez Gram iz Milwaukeeja, u Wisconsinu, poslao mi je dopis od 22. travnja 1976. kojim opovrgava tu tvrdnju. Prema riječima G. Grama, koji je u međuratnoj Sloveniji bio u Italiji, te poručnik u rezervnim snagama jugoslavenske Kraljevske vojske, te koji je kao asnik služio u Seoskim stražama od njihova nastanka, niti jedan katolik sve enik nikada nije bio na čelu tih jedinica. Prema njegovu mišljenju, izvještaj generala Robottija počinjao je na posve razumljivoj pogrešnoj predodžbi. Nekim jedinicama Seoske straže zapovijedali su mladi seljaci koji nisu znali talijanski. U komunikaciji s talijanskim asnicima za vezu često su im pomagali katolici sve enici, koji su s Talijanima komunicirali zahvaljujući poznavanju latinskoga. Izgleda da su Talijani zaključili da jedinice zapovijedaju sve enici. I premda je to možda točno, nema sumnje da su u mnogim slučajevima upravo sve enici bili glavni organizatori jedinica MVAC-a u ruralnim područjima, te da su Talijanima služili kao važan izvor informacija o partizanima i njihovim simpatizerima. Saje, Belogardizem, 1. izd., str. 517-574. G. Grum napisao je: „Istina je da su gotovo svi sve enici u Ljubljanskoj pokrajini javno iskazali naklonost prema Seoskim stražama.“
- u govoru na tajnome skupu, održanom 8. srpnja 1943, Rudolf Smersu, glavni vođa Slovenske legije, ustvrdio je: „Slovenska legija danas je najmoćnija politička i vojna organizacija. Talijani za nju ne znaju i postoji ilegalno. Ima 7000 članova u unutrašnjosti, od kojih je njih 6000 u Seoskim stražama, te 1600 članova koji su prisegnuli u Ljubljani. Sokolska legija ima 600 članova u Ljubljani i 100 izvan nje, a Narodna legija 200 članova u Ljubljani i 50 izvan nje.“ O govoru je navodno izvijestio tajni partizanski agent koji je nazočio skupu. Vidi tekst „Slovenska Legija“, str. 294-301, osobito str. 298.
- Hrvatski prijevod tog proglasa vojnicima XI. korpusa od 1. siječnja 1943: Zbornik DNOR, 6. serija, 5. knjiga, str. 349-356, osobito str. 354-355.
- Više o Novakovim stavovima u tekstu K. Novaka „Otpor u Sloveniji“, str. 317-332.
- ¹⁸ e o talijanskoj procjeni, vidi izvještaj talijanske Drage armije o političkim i vojnim uvanjima na njezinu zapovjednom području, pa tako i u Ljubljanskoj pokrajini, u srpnju 1943. godine. Micr. No. T-821, Roll 31. Frs. 246-263, osobito Fr. 249.
- ^e o krhkome odnosu bivših jugoslavenskih oficira i podoficira koji su zapovijedali ^m brojem jedinica MVAC-a, te predstavnika Slovenske legije, koji su imali nadzor

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nad tim jedinicama i u Kardeljevu izvještaju Titu od 14. prosinca 1942, u Krivicevoj knjizi *Ljubljana v ilegali*, sv. 3, str. 79.

Na žestoko protivljenje Slovenske ljudske stranke prijedlozima bojnika Novaka vjerojatno je utjecao još jedan faktor. Po etkom 1943, dok je bio zarnjenik premijera jugoslavenske izbjegli ke vlade u Londonu, Miha Krek po eo je sumnjati u mogu nost obnavljanja Ujedinjene jugoslavenske države nakon rata zbog sve dubljeg antagonizma između hrvatskih i srbijanskih političara u jugoslavenskoj izbjegli koj vladi. U razgovorima sa *šikom*, Georgeom Rendelom, britanskim izaslanikom pri izbjegli koj vladi, izrazio je sumnje u vezi s budu noš u zemlje, iako su Slovenci dotada snažno podupirali Jugoslaviju i dinastiju Kara or evi . Krek je pokušao odrediti kako bi Britanci reagirali na nejugoslavensku alternativu za Sloveniju, jer su Slovenci za svaku novu mogu nost željeli ste i britansku potporu. Bila bi to država koja bi obuhvatila teritorij od Rijeke do Trsta na Jadranu, te do središnjeg dijela Dunava na istoku, a u kojoj bi Slovenija, ujedinjena sa slovenskim područjima u to vrijeme pod Italijom i Austrijom, bila jedna od federalnih jedinica. I u slu aju jugoslavenske i u slu aju nejugoslavenske alternative, u interesu Slovenske ljudske stranke, kao glavnog predstavnika slovenskih antikomunističkih snaga, bilo je da sve oružane snage održi na okupu, kao što ih je održavala i unutar okvira MVAC-a, umjesto da dio nadzora preda bojniku Novaku. Vidi Rendelove izvještaje od 4. ožujka i 28. svibnja 1943. britanskome Ministarstvu vanjskih poslova, F. O. 371/37630, R 2038/246/92 i F. O. 371/37630, R 4737/246/92.

⁶¹ *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 518.

⁶² O „lijevim skretanjima“ vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 210-211, 231, 257. Kardeljevi tekstovi: vidi njegova pisma od 14. srpnja i s po etka kolovoza 1942. Fischeru (Ivi Loli Ribaru), *Zbornik DNOR*, 6. serija, 3. knjiga, str. 139-150, 264-276, te njegove izvještaje Titu od 7. i 14. prosinca 1942, u Krivicevoj knjizi *Ljubljana v ilegali*, sv. 3, str. 65-95, osobito str. 68, 74-79, 82-83.

⁶³ Krivic, *Ljubljana v ilegali*, sv. 3, str. 78-80. *Zbornik DNOR*, 6. serija, 4. knjiga, str. 229-

64²³¹

¹ Mikuz, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe*, sv. 2, str. 170-177. *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 391-413. Vidi i Kardeljeve izvještaje Ribaru i Titu spomenute u bilješki 62.

⁶⁵ Više o vode oji i nadzornoj ulozi komunista u izvještaju Borisa Kidri a, generalnog sekretara Izvršnog odbora Osvobodilne fronte, približno od 14. prosinca 1942, upu enom CK KPJ, u Kardeljevoj i Kidri evoj knjizi *Jesen 1942*, str. 575-589, osobito str. 589. Više o Dolomitskoj deklaraciji, *Zbornik DNOR*, 6. serija, 5. knjiga, str. 185-189. i *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 442-445.

⁶⁶ Mikuz, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe*, sv. 3, str. 89-95, 215-219.

⁶⁷ Jones, *Twelve Months With Tito's Partisans*, str. 1-2. 47-122.

⁶⁸ Institut za zgodovinska istraživanja u Ljubljani, *Savezni ki zrakoplovci i ratni zarobljenici*, str. 11-88, navodi imena sviju koji su uspjeli do i do slovenskih partizana, te su preba eni u savezni ke baze u Italiji.

⁶⁹ Tu injenicu naglasio je potpukovnik P. A. Wilkinson, asnik u Specijalnim jedinicama i britanski asnik za vezu sa slovenskim partizanima. Usto je istaknuo i da su agente i operativce specijalnih služba zanimali gotovo isključivo taktički obavještajni podaci. Nisu se zanimali za šire aspekte rata i znali su vrlo malo o širim njema kim nanvjerama, koje bi mogle koristiti Saveznicima. Vidi njegov izvještaj od 27. travnja 1944. F. O. 371/44255, R 7125/8/92, str. 15-16, 20-23, 27.

⁷⁰ Vidi izvještaj talijanskih obavještajaca od 1. lipnja 1942. spomenut u bilješki 42, Kardeljev

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

izvještaj Titu od 14. prosinca 1942, spomenut u bilješci 62, te dopise Slovenske ljudske stranke i drugih slovenskih protupartizanskih stranaka, koje je britansko Ministarstvo vanjskih poslova primilo u siječnju 1944, spomenute u bilješci 95. Rije i profesora Mikuža nalaze se u njegovu djelu Pregled razvoja NOB u Sloveniji, sv. 1, str. 244. Vidi i Narodnoosvobodilna vojna, str. 328.

⁷¹ prva knjiga zvala se V znamenju Osvobodilne fronte (U sjeni Osvobodilne fronte) (Ljubljana, veljača 1943), a druga, kao prošireni nastavak prve, nosila je naslov Rane bukve (Crna knjiga) (Ljubljana, 1944). Obje su opisivale terorističko djelovanje Osvobodilne fronte pod komunističkim vodstvom u Sloveniji. Ni u jednoj ni u drugoj nisu navedeni autori, no prema pouzdanim informacijama, prvu je uredio vl. Franc Glavač, a drugu novinar Mirko Javornik, urednik izrazito protupartizanskog katoličkog tjednika Slovenski dom, koji je izlazio u Ljubljani. I premda ne govore ništa o suradnji njihovih vlastitih snaga s neprijateljem, autori su partizane optužili za kolaboracionizam s Talijanima, osobito tijekom posljednjih nekoliko mjeseci talijanske okupacije.

⁷² Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 249, 260, 322.

⁷³ Vojko, Izme u Triglavu i Trsta, str. 52, navodi brojke koje je 1952. objavio Franek Saje.

⁷⁴ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 181-189. Narodnoosvobodilna vojna, str. 518-520, 523-528. Kronologija 1941-1945., str. 559-560.

⁷⁵ Pismo profesora Ferencu autoru od 23. lipnja 1982. Grum, memorandum (spomenut u bilješci 57), str. 10. Janez Grum, koji je zapovijedao bivšim jedinicama MVAC-a koje su došle u Zapotok, ustvrdio je da su partizani u rujnu 1943. likvidirali izme u 500 i 600 asnika i vojnika iz etničkih i bivših jedinica MVAC-a.

U tom dopisu Grum pobija dijelove mojeg kratkog opisa događaja kod Turjaka u prvome svesku ove studije. To se osobito odnosi na tvrdnju da su jedinice pod njegovim zapovjedništvom pretrpjele „teške gubitke“ prilikom oslobađanja iz Zapotoka i bijega prema Ljubljani. Prema njegovim navodima, od 650 - 700 ljudi koji su sudjelovali u tim događajima, život je izgubilo tek njih 20 - 30. Grum brze partizanske pobjede kod Grarica i Turjaka velikim dijelom pripisuje teškom talijanskom naoružanju koje im je bilo na raspolaganju. No ipak zaključuje da su za obje katastrofe najviše krivi sami branitelji, koji su po inili osnovnu taktiku pogrešku kad su odlučili držati fiksne položaje. Vidi Grum, „Na dvadesetletnicu Turjaka“, str. 310-320. Idem, „O zgodovini Turjaka“, str. 260-272. Ti podrobni opisi događaja kod Turjaka i Zapotoka dijelom se temelje na Grumovim osobnim iskustvima, a dijelom su zbir informacija sastavljenih na temelju razgovora i

^korespondencije s ostalim preživjelim sudionicima.

⁷⁶ Novak, „Otpor u Sloveniji“, str. 330-331.

⁷⁷ ⁷⁸ Je, Belogardizem, prošireno izd., str. 608.

⁷⁹ Terzuolo, RedAdriatic, str. 25-28. Rije je o tzv. fojbama, tal. foibe.

Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 375-413. Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1121-1122, 1130-1133. Narodnoosvobodilna vojna, str. 578-593.

⁸⁰ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 456-566. Narodnoosvobodilna vojna, str. 594-604.

⁸¹ ⁸² ^{Ferenc} <Nemški okupator v Izubijani“, str. 197-207.

i Više o formiranju dviju novih operativnih zona: Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1113-1114. ⁸³ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 352-374.

i Mussolini je tu vladu reorganizirao 23. rujna 1943. i preselio na talijansko tlo, a 25. studenoga svoju je marionetsku državu prozvao Talijanskom Socijalnom Republikom. Deakin, Brutal Friendship, str. 554-574.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁸³ Više o zapovijedi feldmaršala Keitela od 9. rujna 1943, o zapovjednoj organizaciji na području Italije, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1257-1258, 1295, 1460-1461, 1405, 1467. Kasnije organizacijske promjene: *ibid.*, sv. 4, dio 1, str. 563. *Ibid.*, sv. 4, dio 2, str. 1892, 1902. Poslijeratno ispitivanje generala Kiiblera, A VII, fond Nijemci, reg. br. 507 p. 7, kutija 7. Vidi i Ferenc, „Nemški okupator u Ljubljani”, str. 213.
- ⁸⁴ Ferenc, *Kapitulacija Italije*, str. 357-358. Dijelovima Slovenije koje su u travnju 1941 zauzeli Nijemci upravljalo se kao i dotada.
- ⁸⁵ Preporuka biskupa Rožmana za generala Rupnika na mjestu predsjednika pokrajinske vlade nalazi se u Ferencovu tekstu „Nemški okupator u Ljubljani”, str. 211. Više o odlikovanjima generala Rupnika da i Nijemci dobiti rat u Hrenovom tekstu „Moja sretna sretanja s generalom Rupnikom”, str. 156. Rupnikova vjera u njemačku pobjedu otkriva se i u mnogim njegovim govorima i obračunima. Vidi, primjerice, njegov govor od 17. travnja 1944. u *Željeznovljevoj knjizi Rupnikov proces*, str. 179-193.
- Nakon sloma Jugoslavije 1941. godine, Rupnik je otišao u dio Slovenije pod njemačkom okupacijom u nadi da će ga jedan poznanik, August Westen, folksdoper i ugledan slovenski industrijalac, ondje nekako zaposliti. No kako nije bio njemački državljanin, nije mogao dobiti posao. Već je razmišljao o tome da zatraži njemačko državljanstvo, no postupak je bio toliko kompliciran i dugotrajan daje odustao. Budući da je od članova obitelji doznao kako se Talijani u Ljubljanskoj pokrajini ponašaju pristojno i uviđavno, te uvjeren da bi kao bivši jugoslavenski časnik mogao dobiti financijsku potporu, sredinom svibnja 1941. preselio se u Ljubljano. Nakon kratkotrajnog dogovorenog boravka u talijanskom logoru za ratne zarobljenike, u lipnju 1942. započeo je kolaboracionističku karijeru kao gradonačelnik Ljubljane. Vidi *Željeznov, Rupnikov proces*, str. 65-72.
- ⁸⁶ Kao jedan od Himmlerovih zapovjednika, general Rösener bio je zadužen za protugerilske operacije u svojoj zoni odgovornosti, koja je obuhvatila dijelove Donje Štajerske, Gorenjske i Koruške pod njemačkom okupacijom. Za izvođenje operacija u tim područjima, imao je zapovjedni stožer na Bledu, sjeverozapadno od Ljubljane. Zbog pojačane partizanske aktivnosti u proljeće 1943. godine, Himmler je 21. lipnja 1943. ta područja proglasio „zonama protugerilske borbe”. U skladu s Hitlerovim odredbama, Himmler i SS i policijske službe tako su dobile ekskluzivno pravo na borbu protiv gerilskih jedinica. Vidi *Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,636-637; 2,601,645-646; 2,601,651; 2,601,659*. Na temelju kasnije prepiske Rösenera i Himmlera, kao i drugih dokumenata, razvidno je da je Rösener zadržao obje funkcije, tj. višeg vođu SS-a i policije u Alpenlandu sa sjedištem u Salzburgu i njemačkog savjetnika u Ljubljanskoj pokrajini, sve do samog završetka rata. Vidi i Ferencov tekst „Nemški okupator u Ljubljani”, str. 213, 216.
- Osvobodilna fronta imala je visokopozicioniranog predratnog policijskog dužnosnika, Vladimira Kantea, koji je za njih radio u Ljubljanskoj policiji. Svrstavši se od samog početka uz Osvobodilnu frontu, Kante je služio tijekom bitave talijanske okupacije, a na tom mjestu zadržan je i nakon što su vlast preuzeli Nijemci. Kad su se Nijemci u veljači 1945. infiltrirali u organizaciju KP u Ljubljani i Osvobodilnu frontu, razotkriven je, uhićen i smaknut. Vidi Krivicev tekst *Ljubljana v ilegali*, sv. 4, str. 253-254, 535-536.
- ⁸⁷ Više o promjeni njemačke politike prema etnicima i ostalim protupartizanskim snagama u Tomasevičevoj knjizi *The Chetniks*, str. 317-321.
- ⁸⁸ Pismo profesora Ferencá autoru od 23. lipnja 1982. godine.
- ⁸⁹ *Proces proti Rupniku*, str. 93-95. Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe*, j sv. 3, str. 44-47. Ferenc, „Nemški okupator u Ljubljani”, str. 213-214. Križnar, „Slovensko domobranstvo”, str. 238, 244.

Njemačka i Italija dijele Sloveniju

90 vidi osobito njegov obrađena i govore u Željeznoljevoj knjizi Rupnikov proces, str. 142-143, 154-155, 175-195.

91 Križnar, „Slovensko domobranstvo“, str. 267-269, 277. Mikuž, „Ljubljanski škof Dr. Gregory Rožman“, str. 340-342.

92 Narodnoosvobodilna vojna, str. 577. Mlakar, Domobranstvo na Primorskem (1943-1945), str. 63-65, 78. Mlakar, str. 96, smatra da se brojnost pripadnika tih jedinica povećala možda i do 2000. Vidi i B. Novak, Trieste, 1941-1954, str. 86, 105-106.

⁹³ Križnar, „Slovensko domobranstvo“, str. 274. Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe, sv. 3, str. 199-203, 276-277. Melaher, „Štajerski etnik“, str. 245-260. Na str. 247-251. Melaher iz prve ruke govori o iznimno nesmiljenom njemačkom okupacijskom režimu u Doi i Štajerskoj. Profesor Ferenc raspoložbe njemački dokumentima koji pokazuju daje Melaher surađivao s Nijemcima.

⁹⁴ Hirschegger, „Resnica o našoj borbi“, str. 109-126, osobito str. 126.

⁹⁵ Britanski izaslanik u Vatikanu taj je dopis, kao i još nekoliko njih, od strane drugih slovenskih protupartizanskih političkih stranaka, uputio britanskome Ministarstvu vanjskih poslova zajedno sa svojim izvještajem od 28. siječnja 1944. Vidi F. O. 371/44269, R 3490/11/92. Navod je s 4. str. memoranduma Slovenske ljudske stranke.

⁹⁶ Vidi izvještaj potpukovnika P. N. M. Moorea pod naslovom „Report on the Military Situation of the Yugoslav Army of National Liberation (JANL) in Slovenia“, str. 16, F. O. 371/44263, R 14117/8/92.

Među dužnostima koje je njemački okupacijski režim u Ljubljanskoj pokrajini nametnuo stanovništvu bila je radna obaveza s ciljem stvaranja pozadinskog sustava obrane na slovenskom teritoriju, budući da poziv upućen dobrovoljcima, i muškarcima i ženama, nije popunio potrebe za radnom snagom, dio radnika trebalo je mobilizirati. Vidi Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 267-272. Križnar, „Slovensko domobranstvo“, str. 274-276.

Q

A VII, fond Nijemci, reg. br. 17/7, kutija 7.

⁹⁸ Križnar, „Slovensko domobranstvo“, str. 269-270, 274.

⁹⁹ Ibid., str. 252-263.

Vidi njegovo pismo od 4. studenoga 1944. neimenovanom prijatelju u Londonu, koje su 101 presreli Britanci, F. O. 371/44326, R 20050/850/92.

Tomasevich, The Chetniks, str. 415-416. Debeljak, „Prvi slovenski parlament“, str. 280-102 286, osobito str. 280.

102 Križnar, „Slovensko domobranstvo“, str. 276-277.

104 k^{et} "Savezničke i sovjetske vojne misije". Vidi i idem, „Failure of a Mission“.

Više o problemu Trsta i zadovoljavajućem rješenju postignutom sporazumom od 5. listopada 1954. godine: Jeri, Tržaško vprašanje. Duroselle, Le Conflit de Trieste. B. Novak, 105 Trieste, 1941-1954. Campbell, Successful Negotiation: Trieste 1954.

Debeljak, „Prvi slovenski parlament“, str. 280.

IV.

S t r a n e s i l e a n e k t i r a j u
d i j e l o v e J u g o s l a v i j e

TALIJANSKA VLAST U ANEKTIRANIM DIJELOVIMA DALMACIJE

Prilikom podjele ratnog plijena nakon komadanja Jugoslavije 1941. godine, Talijani su dobili Dalmaciju, priobalni dio zemlje na istočnoj obali Jadranskog mora od Raba na sjeveru, do Kotorskog zaljeva na jugu. Talijani su već i dio tog područja prisvajali kao svoj nacionalni teritorij još od rimskih vremena. Tek stjecanjem velikog dijela Dalmacije mogli su zadovoljiti sklonost tome da Jadran nazivaju „mare nostrum“.

Dalmacija je po završetku Prvog svjetskog rata postala dijelom Kraljevine SHS. To je područje bilo pod habsburškom vlašću od 1815. do 1918. godine. Habsburgovci su se u toj pokrajini svoje države pridržavali devize „podijeli pa vladaj“, te su uvijek davali prednost talijanskom u odnosu na slavensko stanovništvo, u upravi primjenjuju i talijanski jezik, a u vladinim službama zapošljavaju i Talijane. Međutim, etnička slika Dalmacije nije davala Talijanima nikakvih temelja da bi je mogli prisvojiti. Austrougarski popis stanovništva iz 1910. pokazuje da su od ukupno 645.604 stanovnika u Dalmaciji bila samo 18.024 Talijana, od kojih je približno pola živjelo u prijestolnici, Zadru (Zara).¹

Ne obazirući se na nacionalne interese južnoslavenskih naroda, Velika Britanija, Francuska i Rusija obećale su u Prvom svjetskom ratu, tajnim Londonskim ugovorom iz travnja 1915, Italiji velike dijelove teritorija Austro-Ugarske, pa tako i više od pola Dalmacije. To je obećanje trebalo služiti kao poticaj Italiji da se u rat uključi na saveznoj strani. Po završetku rata, Italija i tek stvorena Kraljevina SHS nisu se na mirovnoj konferenciji uspjele dogovoriti oko granica, pa su dvije zemlje problem morale riješiti bilateralnim pregovorima. Ishod je bio Rapallski ugovor od 12. studenoga 1920. godine, Italija je tako u Dalmaciji dobila grad Zadar i otok Lastovo, ali se odrekla pretenzija na ostala dalmatinska područja. Nakon zaključenja ugovora, znatan broj dalmatinskih Talijana prodao je tvrtke i imovinu, te se odselio u Italiju. Juoslavenski popis stanovništva iz 1931. u (jugoslavenskoj) Dalmaciji² bilježi tek 2095 Talijana, a ta se brojka u sljedećih deset godina vjerojatno smanjila,

Je tako talijanska manjina ostala i bez ikakve političke i gospodarske moći.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Brojka iz popisa nije obuhvatila Talijane u Zadru i na otoku Lastovu, gdje se i broj Talijana u međuvremenu bio povećao.

Mnogi Talijani zdvajali su nad smanjenjem talijanske nazočnosti u Dalmaciji, koja kao da je najavila završetak ne samo „talijanstva“ Dalmacije nego i talijanskog utjecaja u susjednim južnoslavenskim područjima.³ Iako je to bio krajnji oblik samozavaravanja, budući da Talijani u tom području nisu imali stvaran utjecaj još od hrvatskog narodnog preporoda šezdesetih godina 19. stoljeća, Italija je ustrajavala u namjeri da se domogne Dalmacije. Tijekom međuratnog razdoblja, unatoč Rapallskome ugovoru, nizu gospodarskih sporazuma, te talijansko-jugoslavenskome sporazumu o prijateljstvu iz 1937. godine, Italija je radila na potkopavanju teritorijalnog integriteta jugoslavenske države. To je činila i izravno, podupiranjem ustaša i makedonskih političkih emigranata, i neizravno, suradnjom s Albanijom i Bugarskom na štetu Jugoslavije. Prema Peri Digovinu, najmanje osam društava u Italiji, od kojih su sva imala manju ili veću potporu talijanske vlade, za glavni je cilj imalo održavanje talijanskih interesa u Dalmaciji i nastojanje da se ona pripoji Italiji. Bili su to vrlo glasni zagovornici proklamiranog cilja, što je Ciana navelo da u dnevniku primijeti kako je „biti prodalmatinski nastrojen mnogim postalo pravim zvanjem“.⁴

Tijekom napada na Jugoslaviju u travnju 1941, talijanske snage zauzele su približno trećinu Slovenije, velike dijelove kontinentalne Hrvatske i BiH, i otavu Dalmaciju, otavu Crnu Goru, a preko Albanije i većinu dio Kosova i zapadne Makedonije. Ubrzo nakon ulaska njihovih jedinica na jugoslavenski teritorij, Talijani su uspostavili vojnu upravu za Dalmaciju, režim koji se održao tek oko mjesec dana. Athos Bartolucci, prvi povjerenik Fašističke stranke u Zadru, imenovan je civilnim upraviteljem (komesarom), sa sjedištem u Zadru. Na mjesto nekadašnjih kotara imenovani su prefekti, dok su u općinama (najnižim upravnim jedinicama) imenovani načelnici. Među obnašateljima nižih upravnih funkcija bilo je podosta osoba rođenih u Dalmaciji koje su se u Italiju iselile u međuvremenu. Mnoge od njih imale su južnoslavenska imena, te su bile miješanog talijansko-južnoslavenskog podrijetla.⁵

Prema Rimskim ugovorima koje su Italija i NDH sklopile 18. svibnja 1941 (vidi 6. poglavlje), Italija je dobila dio Hrvatskog primorja i otoke u sjevernom Jadranu, kao i približno polovicu Dalmacije i većinu dalmatinskih otoka s ukupno 380.000 stanovnika (vidi Kartu 1). Anektirani dijelovi Hrvatskog primorja i susjednih otoka pridodani su talijanskoj pokrajini Fiume (Rijeka). Anektirani dio Dalmacije organiziran je kao Dalmatinska Gubernija (Governatorato di Dalmazia) pod vlašću guvernera, sa sjedištem u Zadru, koji je izravno odgovarao Mussoliniju. Giuseppe Bastianini, važan fašistički dužnosnik i do tog vremena talijanski veleposlanik u Ujedinjenom Kraljevstvu, imenovan je guvernerom. Gubernija je podijeljena na tri pokrajine: Zadar (Zara), Split (Spala-

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

j i Kotor (Cattaro). Venzi Orazi imenovanje prefektom Zadra, Paolo Zerbino refektom Splita, a Franco Scasselatti prefektom Kotora. Svi odreda bili su ugiedni fašisti.⁶

Nakon uspostavljanja nove uprave, Talijani su po eli akciju talijaniziranja anektiranih podru ja, jednako kao što su ranije radili na talijanizaciji Istre, Slovenskog primorja i drugih južnoslavenskih podru ja ste enih nakon Prvoga svjetskog rata. Talijanizirani su toponimi, a talijanski je kao službeni jezik uveden u škole, crkve (uz latinski), vladinu upravu, telegrafski i radijski promet. Sva hrvatska kulturna i nacionalna društva zabranjena su odlukom vlasti. Novine su izlazile ili na talijanskom ih i na talijanskom i na hrvatskom. Vladini namještenici i u itelji morali su govoriti talijanski da bi ostali u vladinoj službi, a takvih je bilo malo. Dio dalmatinskih studenata upu en je na školovanje na talijanska sveu ilišta u nadi da e prihvatiti talijanizaciju, te je pomo i dalje provoditi, no taj je plan doživio neuspjeh. Ipak, Talijani su smatrali da su škole najbolji instrument talijanizacije, pa su s tim ciljem iz Italije doveli nekoliko stotina u itelja koji su zamijenili otpuštene u itelje u osnovnim i srednjim školama. Hrvatsko se stanovništvo tvrdoglavo opiralo tim nastojanjima, što je Bastianinija navelo da ustvrdi kako e stanovništvo Dalmacije morati prihvatiti talijanizaciju ili se iseliti.⁷

Ustroj triju pokrajina odražavao je ustroj državne vlasti i Fašisti ke stranke u ostatku Italije. Talijanski zakoni prenijeti su i u dalmatinske pokrajine, ime su došle u ravnopravan položaj u odnosu na pokrajine u ostalim dijelovima kraljevstva. Na podru ju pravosu a, Talijani su, osim redovnih sudova, utemeljili i Vojni sud u Šibeniku. Uzbunjen zbog širenja pokreta otpora, Bastianini je oformio i Izvanredni sud 11. hstopada 1941. godine, no 28. listopada i Vojni sud i Izvanredni sud zamijenio je Posebni sud za Dalmaciju „s dalekosežnim ovlastima“, utemeljen posebnim Mussolinijvim ukazom. U cilju održavanja mira i provo enja naloga civilne uprave, guverner je na raspolaganju imao žandarmerijske jedinice, financijsku policiju i Crne košulje. Velik dio XVIII. korpusa kopnene vojske razmješten je u pokrajinama Zadar i Split.⁸

Sve glavne rudne i industrijske izvore, te poslovne subjekte u anektiranim Podru jima - rudnike ugljena i boksita, tvornice cementa, elektrane, kemijske pogone i tvornice aluminija, brodarske tvrtke i pogone za preradu ribe - Preuzeli su talijanski poslovni interesi. Jednako je bilo i s bankama, osiguravaju im društvima i raznim imanjima i institucijama.

Ve ina Talijana u vladi nesumnjivo je uvi ala da pravog mira i prijateljstva ^me u Italije i NDH nikako ne može biti sve dok Italija drži neki dio Dalmacije, t> te je stoga itav sustav odnosa izme u Italije i NDH utemeljen na Rimskim Ugovorima nepostojan. Posjedovanje velikog dijela Dalmacije možda je i zado-Mjilo talijansku želju za prestižem, te pove alo talijansku vojnu sigurnost na Jadranu (služe i kao tampon-zona, zaštita od mogućih njema kih prijetnja),

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

no s gospodarskog stajališta Italiji je to bio teret. Ali, su Talijani bili odlučni da ostanu u Dalmaciji, jer su je zamišljali kao odskočnu dasku za daljnji prodor na Balkan i u Podunavlje. Ubrzo nakon aneksije, dio Talijana poželio je gledati i izvan granica Dalmacije, otkrivajući s velikim drvnim, rudnim i vodenim bogatstvima BiH, te predlagati da Italija zauzme i ta područja - koja, prema mišljenju njihovih stručnjaka, nisu imala baš ništa zajedničko sa samom Hrvatskom - i ondje uspostavi „vojnu upravu“, barem do konca rata.⁹

Dalmatinski Hrvati, intenzivno nacionalistički nastrojena populacija si višestoljetnim animozitetom prema Talijanima zbog tradicionalnih talijanskih aspiracija prema istočnoj jadranskoj obali, na aneksiju i pokušaj talijanizacije domovine reagirali su odlučnim otporom. Dalmatinci nikad nisu prihvatili činjenicu da su ustaše dio hrvatskog teritorija prepustili Italiji i ustaše nikad nisu uspjeli nadvladati nepovoljan politički i inak tog ustupka. Nadalje, činilo se da je bilo poznato da Pavelić Dalmatincima baš i ne vjeruje i da im je zapravo vrlo nesklon. Jednom je, napola u šah, pripadnicima svoje svite navodno rekao da bi za njega najpovoljniji kompromis s Talijanima u vezi s Dalmacijom bio kad bi Hrvatska dobila cijelu Dalmaciju, a Talijani sve Dalmatince.¹⁰

Približno 83% stanovništva Dalmacije činili su Hrvati i rimokatolici. Osim nešto ustaša, svećenika, te poslovnih ljudi i stručnjaka, svi su se snažno protivili talijanskoj vlasti. Talijanska se vlast nadala da bi talijanski element u Dalmaciji mogla ojačati poticanjem Talijana rođenih u Dalmaciji da se iz Italije vrate u Dalmaciju. No ubrzo se pokazalo da za njih ondje nema prikladnih mogućnosti za smještaj i zapošljavanje, te da bi, da se za njih stvori mjesto, bilo nužno protjerati jednak broj ljudi na druge dijelove hrvatskog teritorija. Stoga je preseljen tek mali broj obitelji, a ostavljeno je plan potonuo u zaborav.¹¹

Kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, oružani otpor u Dalmaciji ugrožavao je od ljeta 1941. silu Osovine i kvislinški ustaški režim. Počinjući od sabotiranja komunikacija, te industrijskih i rudarskih postrojenja u službi sila Osovine, te napadima na pojedince i male jedinice sila Osovine i kvislinških oružanih snaga, otpor je ubrzo prerastao u organizirano gerilsko ratovanje za kakvo! talijanska vojska, žandari i crnokošuljaši nisu bili ni najmanje pripremljeni. Partizanski napadi izazvali su na talijanskoj strani velike gubitke i frustracije. Takvo je stanje dovelo do tri različita, no međusobno povezana, događaja. Prvo, budući da nisu bili u stanju pokoriti partizane, Talijani su pribjegli okrutnoj odmazdi protiv civilnog stanovništva zbog partizanskih napada i sabotaža. Ustrajno su se držali politike vladanja čelnom rukom, uvjereni da će tako slomiti želju lokalnih Hrvata i Srba za otporom. Na napade u unutrašnjosti reagirajući su trenutno odmazdom protiv sela i naselja u kojima je došlo do napadnih ili iz kojih su, prema njihovim sumnjama, potekli napadači. U sklopu mjesta odmazde otimali su ih strijeljali taoce, oduzimali bonove za opskrbu i spaljivali kuće, plijenili imovinu poznatih partizana, a članove njihovih obitelji tako efektivno

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

prolašavali partizanima, dok su sve muškarce starije od petnaest godina ili sve stanovnike sela prebacivali u koncentracione logore. Talijani su isplaivali i nagrade za hvatanje važnijih partizana. Odmazda je isto bila nasumična, pa su žrtve bili nedužni civili. Dvije najokrutnije operacije te vrste provedene su 1942. u blizini Sušaka i u Primoštenu. U znak odmazde zbog činjenice da su partizani ubili 4 talijanska građanina, 12. srpnja strijeljanje 91 muškarac iz sela Podhuma i okolice (u zaleđu u Rijeke), dok je oko 800 osoba iz tog kraja odvedeno u koncentracione logore u Italiji.¹² U znak osвете za partizanski napad 16. studenoga na kamionski konvoj u kojem je ubijeno 14 talijanskih vojnika dok ih je 7 ranjeno, a 6 zarobljeno, Talijani su četiri sata bombardirali selo Primošten i obalu južno od Šibenika s kopna, mora i iz zraka, a u tim napadima poginulo je oko 150 osoba. Usto su spalili obližnja sela i uhitili približno 200 osoba.¹³

Draga posljedica partizanske aktivnosti, kao i talijanske želje za stjecanjem koristi od politike „podijeli pa vladaj“, bila je činjenica da su Talijani pošli tražiti izgledne suradnike. Pronašli su ih među onim Srbima u anektiranome dijelu Dalmacije i susjednim dijelovima Dalmacije, BiH i Like koji su se protivili i partizanima i ustašama, dakle među etnicima. Štoviše, srpski političari u anektiranome dijelu Dalmacije nagovarali su Talijane da prošire anektirano područje i izvan dogovorenih granica.¹⁴ Talijani su kolaboracioniste pronšli i u redovima Hrvata u anektiranome dijelu Dalmacije koji su se također protivili i partizanima i ustašama.

Do ograničene suradnje između Talijana i etnika došlo je u drugom dijelu 1941. godine, no ta se suradnja pojavila nakon što je u siječnju 1942. zapovjedništvo nad talijanskom Drugom armijom preuzeo general Mario Roatta. Za godinu dana, do konca veljače 1943. - ubrzo nakon što je Roatta na mjestu zapovjednika Druge armije zamijenio general Mario Robotti - 20.514 etnika bilo je organizirano u talijanske pomoćne snage u NDH, u Dobrovoljačku antikomunističku miliciju (MVAC-u). Osim toga, 882 borca pridružena su talijanskoj vojsci u Zadarskoj i Splitskoj pokrajini, a još 1474 u Kotorskoj. Ne raspoložemo talijanskim podacima o vjerskom i nacionalnome sastavu MVAC-a, a jugoslavenski izvori nude proturječne informacije, no u njima je bilo i Srba i Hrvata, a većinu su činili mladi muškarci. Tim dalmatinskim jedinicama zapovijedali su talijanski časnici, a talijanske vlasti ujedno su ih naoružale, opskrebile i plaćale.

Članovi njihovih obitelji dobili su bonove za hranu i odjeću. Kao pripadnici pomoćnih jedinica, iskazali su veliku želju i nesmiljenost pomažući talijanskim žandarima.¹⁵ Rekrutiranje lokalnog stanovništva u pomoćne jedinice možda je pomoglo polarizaciji stanovništva tih krajeva, podjeli na one koji su podupirali okupatorske snage i njihove pomagače i one koji su im se opirali, ali Talijanima baš i nije pomoglo da održe red i mir, te je, štoviše, vjerojatno kao nikada ranije potpirivalo antagonizam među različitim segmentima stanovništva.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Neuspjeh talijanskih oružanih snaga i doma ih pomaga a u nastojarijimj da poraze partizane doveo je i do tre e nove pojave, a to su bile promjene u razmještaju i korištenju jedinica talijanske vojske, što je, pak, izazvalo nesla ganja izme u vojnih vlasti i guvernera Bastianinija. Kad je, primjerice, general Quirino Armellini, zapovjednik XVIII. korpusa stacioniranog u Splitu, potkraj velja e 1942. povukao jedinice iz manjih mjesta i koncentrirao ih u nekoliko ve ih vojnih uporišta, Bastianini je zaključio da taj korak ugrožava red i mir u manjim sredinama. Ustrajno je tvrdio da mora sudjelovati u donošenju odluka o razmještaju jedinica na području za koje odgovara. No Armellini nije bio voljan civilnim vlastima dopustiti da se miješaju u njegove stvari, pa se spor prenio na odnos izme u Bastianinija i generala Roatte, zapovjednika Druge armije. Ishod je bila Roattina zapovijed od 6. travnja 1942. u kojoj je naveo da e isključivo on odlučivati o svim temeljnim pitanjima, te da vojna zapovjedništva u svim osnovnim stvarima moraju samo slušati naredbe viših zapovjednih mjesta. No u manje važnim pitanjima vojni zapovjednici u obzir mogu uzeti želje lokalnih civilnih upravitelja, pod uvjetom da ostaju u okvirima vojnih zapovijedi. U slučaju sporova, odlučivati e Roatta i Bastianini. Valja primijetiti daje u ovom slučaju došlo do spora izme u jednog od vode ih pripadnika Fašisti ke stranke, te generala Armellinija, poznatog Badogliova ovjeka. Nakon toga Bastianini je uspio ishoditi Armellinijevu smjenu s funkcije i bez konzultacija s Roattom.¹⁶

Sporovi u vezi s ovlastima izme u vojnih i civilnih vlasti u Dalmaciji nastavili su se i do završnih dana talijanske vlasti u toj anektiranoj pokrajini. Guverner Francesco Giunta zatražio je još 4. kolovoza 1943. od zapovjednika Superslode (Vrhovnog zapovjedništva za Sloveniju i Dalmaciju), generala Robottija, da ponovno razmotri „raspodjelu ovlasti vojnih i civilnih vlasti“ u Dalmaciji, a Robotti je (još istog dana) izvijestio Glavni stožer da treba riješiti taj problem.¹⁷

Nakon promjena koje su potkraj sije nja 1943. uvedene u talijanskoj vladi i višim ešalonima oružanih snaga, kao i me u asnicima i dužnosnicima u okupiranim i anektiranim područjima, Bastianini je opozvan u Rim, gdje je zauzeo mjesto podtajnika u Ministarstvu vanjskih poslova. Sa sobom je poveo i niz suradnika, od kojih mu je ve inu Ministarstvo dodijelilo kad se uputio u Dalmaciju. Guverner Dalmacije postao je - u velja i 1943. godine - Francesco Giunta, stari trš anski squadrista izrazito protujugoslavenskih stavova. Giunta je za pomo nike postavio niz nekadašnjih iredentista iz Trsta i drugih dijelova Italije, te je vladao još okrutnije od Bastianinija.¹⁸

ak i u završnim mjesecima okupacije, Talijani su i dalje u Dalmaciji i ostalim dijelovima ustaške države provodili teror. Tako su, primjerice, ubili sedmero civila u selu Strožanac u blizini Splita 21. travnja 1943, poharali sela na području Omiša u sklopu potrage za partizanima izme u 29. lipnja i 3. srp-

nja 1943, spalili selo Žrnovnicu u blizini Splita pet dana kasnije, te u kolovozu 1943. spalili sela i strijeljali civile na Braču. Ti su događaji izazvali prosvjede vlade NDH i Hrvatske katoličke crkve u Vatikanu, koji je, pak, prosvjedovao preko svog nuncija pri talijanskoj vladi.¹⁹ U radnoj verziji izvještena *Superslode* Ministarstvu vanjskih poslova s početka rujna 1943, pripremljenoj kao odgovor Vatikanu, tvrdilo se da se prosvjedi vodstva Katoličke crkve temelje na tvrdnjama kojima u dugotrajnoj kampanji protiv Italije služi Zagrebačka nadbiskupija i koje zanemaruju pozitivne poteze talijanskih snaga u NDH. U tekstu se objašnjava i da su sve mjere talijanskih snaga bile nužne zbog naravi protupartizanskog ratovanja i nastojanja talijanskih snaga da održe red i mir i zaštite civilno stanovništvo.²⁰

Kako se savezništvo s nacističkom Njemačkom primicalo završetku, Talijani su, možda i uvidjevši koliko je njihova politika u Dalmaciji bila skupa i nedjelotvorna, sredinom kolovoza 1943. ukinuli Dalmatinsku Guberniju. Kapitulacija Italije u rujnu iste godine okončala je njezino vladanje onim dijelovima Jugoslavije koje je zauzela ili pripojila 1941. godine.²¹ Ustaše su Rimske sporazume od 18. svibnja 1941. proglasili ništavnima 10. rujna, te područja koja je Italija anektirala dvije godine ranije pripojili NDH. (No Nijemci su se oduprli njihovim nastojanjima da čak i formalno pripoje i hrvatska područja koja je Italija držala u međuratnom razdoblju, dakle Istru i Rijeku.) Više riječi o vlasti Njemačke i NDH u Dalmaciji do konca rata bit će u 7. poglavlju.

TALIJANSKA I NJEMAČKA OKUPACIJA CRNE GORE

Među jugoslavenskim područjima koja je Hitler u preliminarnoj odluci o podjeli Jugoslavije od 12. travnja 1941. dodijelio Italiji bile su i Crna Gora. Radilo se o malenom balkanskome kraljevstvu kojim je do završetka Prvoga svjetskog rata vladao kralj Nikola I iz dinastije Petrović-Njegoš. Zemlju su po etkom 1916. zauzele austrougarske snage, a kralj Nikola i njegova vlada otišli su u izgnanstvo u Italiju i Francusku. Vladavina crnogorskog kralja, za razliku od vladavine kralja Petra I u Srbiji, bila je personalna, a ne demokratska, pa su joj se mnogi podanici protivili, radeći na stvaranju unije sa Srbijom. Odlukom crnogorske Narodne skupštine koja se sastala u Podgorici 26. studenoga 1918, Crna Gora ujedinila se sa Srbijom. Kad se Država SHS, proglašena tek malo ranije od strane predstavnika tih naroda koji su živjeli u sada nepostojećoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, 1. prosinca 1918. ujedinila sa Srbijom, stvorivši Kraljevinu SHS pod vladavinom dinastije Karađorđević, Crna Gora je postala dijelom ujedinjene Jugoslavije. Kralj Nikola umro je u egzilu 1922, no zagovornici crnogorske neovisnosti i dalje su se odupirali jugoslavenskoj državi. Bili su poznati kao separatisti ili zelenaši, dok su oni koji su podupirali novu državu bili poznati kao bjelaši.²²

Crnu Goru napale su i talijanske snage iz Albanije i njemačke snage iz BiH u travnju 1941. godine. Nijemci su se povukli gotovo odmah, pa je vojnu okupaciju Crne Gore preuzela talijanska Messinska divizija, dio XIV. korpusa razmješten u Albaniji s Devetom armijom. Civilne poslove vodio je civilni povjerenik (kasnije visoki civilni povjerenik), grof Serafino Mazzolini, imenovan 28. travnja i odgovoran talijanskome Ministarstvu vanjskih poslova.

Italija je imala i dinastijske interese u vezi s Crnom Gorom - talijanska kraljica Elena bila je kćer pokojnog kralja Nikole - no glavni su interesi ipak bili strateške prirode: Crna Gora, zajedno s Albanijom i anektiranim dijelovima Albanije, služila kao odskočna daska za ulazak u središnje područje Balkana» dok je susjedni Bokokotorski zaljev trebao služiti kao baza talijanskoj ratnoj mornarici za nadzor nad južnim Jadranom. No, s gospodarskog stajališta, Crna Gora bila je opterećena od samog početka. Bilo je to područje u kojem je

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

- anjkalo hrane i u koje su Talijani iz mjeseca u mjesec morali uvoziti izme u Kqq i 1500 tona namirnica, iako su dijelom uspjeh iskoristiti i crnogorsku oizvodnju, npr. sto arsku, za svoje jedinice na njezinu teritoriju; 36% ukupne površine bilo je pod šumama, a nalazišta olova, cinka, mangana, boksita i jgnita tek je trebalo po eti iskorištavati.²³

Kad su došle na Cetinje, nekadašnju prijestolnicu, talijanske jedinice on^e su do ekali elnici lokalnih separatista koji su sebe nazivali Odborom za oslobo enje Crne Gore. Talijanski zapovjednici predložili su im da oforme odbor koji e predstavljati crnogorsko stanovništvo. Mazzolini je 18. svibnja utemeljio Savjetodavno vije e Crnogoraca koje je, uz vladinu upravu gotovo neizmijenjenu u odnosu na raniji sastav, s mješovitim crnogorskim i talijanskim osobljem po elo djelovati pod nadzorom talijanskog okupacijskog režima.²⁴

U po etku su talijanske okupacijske vlasti bile prijateljski naklonjene i popustljive. Istodobno su sustavno poticale dojam da e Crna Gora biti tijesno povezana s Italijom. No Crnogorci su ubrzo po eli pronalaziti razloge za nezadovoljstvo. Mazzolini je njihove zamjerke i pritužbe sažeo u izvještaju koji je podnio koncem srpnja 1941, nakon što je vra en u Rim, a nakon pobune i uvo enja vojne vlasti. Najve aje zamjerka bio dotok izbjeglica, po procjenama oko 25.000 osoba, me u kojima je bilo i oko 5000 Crnogoraca protjeranih s Kosova i u odre enoj mjeri iz Vojvodine, gdje su se bili naselili izme u dvaju ratova. Ti izbjeglice, zajedno s ostalim Crnogorcima koji su pobjegli iz ostalih dijelova Jugoslavije, te izbjeglicama koji su bježali od ustaškog terora u pograni nim podru jima jugoisto ne BiH, predstavljali su veliko ekonomsko optere enje, iako su okupacijske vlasti pomagale u njihovu uzdržavanju. Druga je pritužba bila gubitak teritorija, me u ostalim i zemlje uz obalu Skadarskog jezera, podru ja Plava i Gusinja, te osobito ve eg dijela Kosova. Sve te dijelove Italija je priklju ila novoj Velikoj Albaniji. Gubitkom dijela Kosova, Crna Gora izgubila je i jedino podru je koje je proizvodilo viškove hrane, a gubitkom Ulcinja, u obalnome podru ju, pogon za proizvodnju soli. To je zna ilo ne samo mogu u nestašicu soli, nego i gubitak prihoda. Tre i veliki problem je povezan s obilježavanjem starih jugoslavenskih nov anica, provedenim flekom prvog tjedna u srpnju. Nakon povla enja i obilježavanja starog novca, okupacijske vlasti stanovništvu su vratile novac u malim apoenima, ali su kao Polog zadržale nov anice od 500 i 1000 dinara, tvrde i da su mnoge od njih Zakonito puštene u optjecaj. Mnogi Crnogorci zbog toga su u velikoj mjeri cijiski ošte eni (iako su, kako se ini, nov anice u svim apoenima koje su zakonit na in stavljene u optjecaj na koncu priznate).²⁵

ITalijani su itekako imah razloga brinuti se zbog nezadovoljstva javnosti, g ple raspada jugoslavenske vojske u travnju 1941, Crnogorci su raspolo-
%1^{0b}Hiem oružja i streljiva, daleko više nego što je to bio slu aj u drugim ovima Jugoslavije. Crna Gora je usto u bivšoj jugoslavenskoj vojsci imala

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

i mnogo oficira, muškaraca crnogorskog podrijetla koji su oslobođeni iz zarobljenih logora i koji su se vratili u domovinu. Stojalo je bilo najvažnije, u Crnoj Gori je postojala i snažna organizacija KP. KPJ imao je u srpnju 1941. u Crnoj Gori, zajedno s Kotorom i Sandžakom 1800 boranovaca, dok je SKOJ imao 3000 boranovaca, a mnogi od njih, zajedno s prijateljima, bili su pripravnici sa strankom krenuti u oružanu borbu nakon što je Njemačka napala SSSR.²⁶

Italija je bila spremna odlučiti iskoristiti crnogorsko-talijansku dinastijsku povezanost da ponovno utemelji Crnu Goru kao zasebnu „nezavisnu“ državu. Taj je naum propao kad je princ Mihajlo Petrovič -Njegoš, unuk pokojnog kralja Nikole, odbio prijestolje. Talijani su, nimalo obeshrabreni, uz pomoć crnogorskih separatista u Cetinju sazvali Narodnu skupštinu. Skupština je 12. srpnja 1941. donijela deklaraciju (koju je priredilo talijansko Ministarstvo vanjskih poslova i koju je Skupštini na usvajanje podnio visoki civilni povjerenik Mazzolini) kojom je poništena odluka crnogorske Narodne skupštine od 26. studenoga 1918. o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, te je „proglašena suverena i neovisna država Crna Gora, uređena kao ustavna monarhija“. Skupština je deklaracijom ujedno zahvalila Italiji jer je omogućila ponovno osnivanje crnogorske države, te je objavila odluku da će Crnu Goru povezati s Italijom. Budući da je princ Mihajlo odbio prijestolje, Skupština je od talijanskoga kralja zatražila da imenuje namjesnika.²⁷

Sutradan, 13. srpnja, KP je pokrenuo opći ustanak. Pridružili su mu se mnogi nekomunisti, te znatan broj bivših oficira, od kojih je dio bio naklonjen komunistima, no većina je bila nastrojena izrazito nacionalistički. Prema jugoslavenskim izvorima, u ustanku je sudjelovalo oko 32.000 osoba.²⁸ Većina dio uspjeha ostvarili su u samome početku, kad su pobunjenici snage preuzele vlast nad manjim gradovima i selima. Talijani su praktički preko noći odustali od planova o postavljanju regenta, te su imenovali vojnog upravitelja, generala Alessandra Pirzija Birolija, dotada zapovjednika vojnih snaga u Albaniji, koji je imao potpuni nadzor i nad vojnim i nad civilnim pitanjima u Crnoj Gori, te je izravno odgovarao Mussoliniju. Pirzio Biroli zadužio je zapovjednika XIV. korpusa za sve vojne snage u Crnoj Gori i Kotoru, te mu dodijelio gotovo 70.000 talijanskih vojnika da uguši ustanak. Proglasio je izvanredno stanje, uveo strogo kontrolirani policijski sat, a 5. kolovoza civilnome je stanovništvu naredio da preda svo vatreno oružje. Tri dana kasnije naredio je zapljenu imovine pobunjenika.²⁹

Pod zapovjedništvom Pirzija Birolija Talijani su počeli iskorištavati brojnost svojih snaga. Kako je ustanak je bio organiziran na brzinu, bez pravih priprema, Talijani su nakon šest tjedana ponovno uspostavili nadzor nad gradovima i svim glavnim komunikacijama u zemlji. Talijanske jedinice između gradova kretale su se u pravilu u konvojima koje je pratilo lako topništvo, pa čak i zrakoplovstvo. Radi uređivanja civilnih poslova, Pirzio Biroli utemeljio

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

je 26. srpnja Ured za civilne poslove, u kojem su radili i crnogorski i talijanski dužnosnici (kako je n\jsto visokog civilnog povjerenika tako postalo nepotrebno, Mazzolini je povu en u Rim). Raspustio je postoje e Savjetodavno vije e i samo godinu kasnije, 22. kolovoza 1942, imenovao novo Narodno vije e, u kojem su bili i separatisti i nacionalisti.³⁰

Zbog neslaganja s pojedinim talijanskim potezima dio separatista odbio je sudjelovati na zasjedanju Skupštine 12. srpnja 1941. godine. Vojna okupacijska vlast koju je uveo Pirzio Biroli iznenadila ih je još neugodnije. Jedan od njihovih vode ih predstavnika, Novica Radovi , na pismo Pirzija Birolija odgovorio je 11. sije nja 1942. godine. Tom je prilikom Talijane optužio za uvo enje vojnog okupacijskog režima umjesto stvaranja obe ane suverene i neovisne države, te odvajanje važnih crnogorskih područja od države i njihovo pripajanje Albaniji, što je dijelom i dovelo do ustanka u srpnju 1941. godine.³¹

Ustanci su se od teških poraza dovoljno oporavili potkraj 1941. te se ponovno aktiviraju. No to je samo dovelo do još oštrijih talijanskih represivnih mjera. U naredbi zapovjednika XIV. korpusa od 21. prosinca 1941. stoji da e se stanovnici sela u ijoj je bhzini došlo do napada na Talijane smatrati odgovornima za njih. U zapovijedi vojnog upravitelja od 12. sije nja 1942. konkretno su navedene i mjere odmazde: za svakog ubijenog ili ranjenog talijanskog asnika, vlasti e strijeljati 50 civila, a za svakog ubijenog ili ranjenog do asnika ili vojnika, strijeljat e 10 civila.³²

Porazi koje su Talijani nanijeli ustanicima, kao i spoznaja nekih od njih 0 tome da ustanak zapravo vode komunisti, dovela je do podjele pripadnika pokreta otpora na nacionalisti ke, prosrpski orijentirane snage - etnike - 1 snage pod komunisti kim vodstvom. Pukovnik (kasnije general) Draža Mihailovi , etni ki vo a u Srbiji, potkraj hstopada 1941. došao je do zaklju ka da su njegovi glavni neprijatelji partizani, a ne sile Osovine. U odnosima izme u etnika i separatisti kih snaga sjedne, i partizana, s druge strane takav se stav jasno odražavao i u Crnoj Gori od po etka 1942. Umjesto da se koncentriraju na Talijane, dvije komponente pokreta otpora energiju su usmjerile Jedne protiv drugih, što je Talijanima došlo kao naru eno. etnici i separatisti tako su pokušah iskoristiti Talijane u borbi protiv partizana. U zamjenu za pom o pruženu u borbi protiv partizana, obe ali su da e se pridržavati politike koja e biti uskla ena s talijanskom strategijom.

Do prve suradnje izme u Talijana i etnika došlo je na temelju posebnih sPorazumazaklju enih izme u predstavnika pukovnika Baje Stanišića (17. veljace i 6. ožujka) i kapetana (kasnije majora) Pavla urišića (po etkom ožujka 1942), te predstavnika talijanskih divizijskih zapovjednika ili vojnog upravitelja Crne Gore i teritorija na kojima su djelovale divizije o kojima je bila rije . Zahvaljuju i tome, velika ve inacrnogorskih etnika našla se u prvoj se polovici 1942. godine u talijanskoj službi, djeluju i protiv partizana u svojstvu pomo nih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

snaga. Službeno organizirane i priznate pomoćne jedinice imale su svaka po oko 1500 vojnika, a predvodili su ih Stanišići i Čirišići (uglavnom orijentirani kao crnogorski etnici), crnogorski brigadni general (do 1918) Krsto Popović (uglavnom separatistički nastrojen). No suradnja se protegnula i na naoružane etnike koji nisu pripadali pomoćnim snagama. Nakon posebnih sporazuma, uslijedio je i opći sporazum između generala Blaža Vukanovića, višeg zapovjednika svih etničkih snaga u Crnoj Gori, i vojnog upravitelja Pirzija Birolija 24. srpnja 1942. godine. Talijani su etnicima dopustili da osnuju Nacionalistički komitet Crne Gore kojim je predsjedao Vukanović. Odbor se obvezao da će „svim sredstvima i autoritetom održavati red i disciplinu u zemlji i onemogućavati svako djelovanje koje bi moglo biti usmjereno protiv talijanskih vlasti”.³³

Suradnja Talijana i etnika bila je vrlo uspješna, djelomično i zbog niza partizanskih vojnih i političkih pogrešaka. Talijansko-etničke operacije u Crnoj Gori tijekom druge četvrtine 1942. godine, vremenski su se poklopile s operacijama snaga Njemačke i NDH u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini (Treća neprijateljska ofenziva u partizanskoj terminologiji), i prisilile preostale partizane da se povuku iz Crne Gore. Te snage, koje su prema procjenama imale oko 3000 pripadnika, pridružile su se ostalim partizanima istisnutima iz jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine, te krenule na „dugotrajni marš” prema zapadnoj Bosni. Osim nekih pojedinaca i malenih skupina koje su djelovale u tajnosti, partizani još gotovo godinu dana nisu ponovno ušli u Crnu Goru.³⁴

Jedna od najvećih partizanskih pogrešaka bio je pokušaj da 1. prosinca 1941. zauzmu gradišni Pljevlja, koji je bio snažno talijansko uporište. U tom neuspješnom pokušaju partizani su imali 203 poginula i 269 ranjenih boraca, a jedna od posljedica bilo je i masovno dezertiranje. Dijelom da sprječavaju dezertere, a dijelom i najavljujući kasniju fazu revolucije, partizani su se u Crnoj Gori priklonili politici „lijevih skretanja”, primjeni masovnog terora ne samo protiv dezertera i njihovih obitelji, već etnika i njihovih sljedbenika, nego i protiv imućnijih seljaka, trgovaca i obrazovanih stručnjaka koje su smatrali aktualnim ili potencijalnim petokolonašima. Takav je pristup izazvao ogorčenje mnogih, te ih okrenuo protiv partizana, što je samo dodatno oslabilo njihov položaj u Crnoj Gori.³⁵

Talijansko-etnička suradnja u Crnoj Gori poprimila je u prvoj polovici 1942. oblik kondominija u kojem su Talijani nadzirali i održavali mir u gradovima, dok su etnici djelovali i pokušavali održati mir u unutrašnjosti zemlje. Objekti su skupine surađivale na osiguranju komunikacija.³⁶ Talijani su opskrbljivali, naoružavali i plaćali etničke pomoćne snage i dovozili hranu u zemlju. Etnici i separatisti za uzvrat su se stavljali na raspolaganje Talijanima u borbi protiv partizana, a nakon protjerivanja partizana iz zemlje u održavanju i reda i mira. U pojedinim slučajevima, primjerice tijekom posljednjih faza

operacije Weiss u zimi 1943, etnici su se za račun Talijana borili i protiv partizana u Hercegovini. *Comando Supremo* izvijestio je da je u svim crnogorskim pomoćnim snagama (etnici, separatisti, policija, žandari i milicija) u talijanskoj službi bilo oko 17.000 oficira i vojnika.³⁷

General Mihailović utemeljio je svoj stožer u Crnoj Gori u lipnju 1942. godine. jugoslavenska izbjeglička vlada imenovala ga je 10. lipnja na čelnom položaju Jugoslavenske vojske u otadžbini. Tako je Crna Gora postala glavnim sjedištem etničke organizacije za cijelu Jugoslaviju. Iako Mihailović osobno nije bio u izravnom kontaktu s talijanskim zapovjedništvima u Crnoj Gori, njegovi su glavni zapovjednici održavali takve kontakte, uz njegovu potporu i suradnju. U sklopu etničke strategije, Crna Gora imala je još jednu prednost: nalazila se uz obalu Jadrana, pa su etnici na taj način mogli iskoristiti eventualnu savezničku invaziju jugoslavenskog teritorija uz obalu. Dva najambicioznija plana koje je oblikovalo etničko Vrhovno zapovjedništvo nastala su u prosincu 1942. i siječnju 1943. godine, dok se ono nalazilo u Crnoj Gori. Prvi plan predviđao je „marš na Bosnu“ radi uništenja tamošnjih partizanskih snaga, dok se drugi bavio etničkim operacijama koje će započeti nakon iskrcavanja Saveznika na jadransku obalu.³⁸

Nijemci, koji su iskazivali manje povjerenja, tražili su od Talijana da razoružaju crnogorske etnike. Usto su tražili i da Talijani razoružaju etnike koji im služe u NDH. Talijani su tvrdili da bi takvo razoružanje moralo biti postupno, te da je nužno prvo likvidirati partizane. Pitanje razoružanja etnika pojavilo se na sastancima između Mussolinija i novog čelnika *Comanda Suprema*, generala Ambrosija, u Rimu 3-4. ožujka 1943, tijekom završnih dana operacije Weiss. Robotti, zapovjednik *Superslode*, i Pirzio Biroli, vojni upravitelj Crne Gore, koji su također bili na sastanku, odlučno su se oduprli njemačkim zahtjevima. Robotti je ustvrdio da bi Talijani razoružavanjem etnika na vrat navukli još 50.000 neprijatelja: 25.000 etnika bez kojih bi ostali i 25.000 novih partizanskih saveznika. Pirzio Biroli rekao je da je razoružavanje crnogorskih jedinica pod zapovjedništvom Popovića, Stanišića i Čurišića apsolutno nemoguće, te da bi, u slučaju svakog sljednog pokušaja, „cijela Crna Gora zahvatio nezaustavljivi plamen“. Isto bi se dogodilo, rekao je, i kad bi Talijani poduzeli korake protiv Mihailovića.³⁹

Sami događaji ubrzo su riješili talijanski problem. Umjesto da uđu u Bosnu i ondje dođu do potoka partizanske snage, etnici su doživjeli niz nenadoknadivih vojnih poraza, počevši od bitke na Neretvi, u Hercegovini, sredinom ožujka 1943, u posljednjoj fazi operacije Weiss. Partizani su potukli etničke snage koje su branile lijevu obalu rijeke, te s glavninom snaga, bolesnicima i ranjenicima, ušli u područje koje se dotada smatralo etničkim. Nakon tih preokreta uslijedio je niz sukoba u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni do kojih je došlo približno između 20. ožujka i konca travnja, a u kojima su partizani pora-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

žili neke od najboljih etničkih jedinica, te preostale crnogorske etnike prisilili na povlačenje u Crnu Goru. Kako operacijom Weiss partizani nisu posve uništeni, Nijemci su pokrenuli novi napad, operaciju Schwarz, radi uništavanja partizana u Crnoj Gori, razoružavanja tamošnjih etničkih snaga i hvatanja Mihailovića. Talijanske snage, uz još neke jedinice vojske NDH i bugarske pukovnije, u toj su se operaciji pridružile Nijemcima. Ne obazirući se na talijanske prosvjede, Nijemci su razoružali elitne crnogorske etničke jedinice majora Vukobratovića, te njega i njegove vojnike priveli kao ratne zarobljenike. Talijani tako više nisu imali osobitog izbora, pa su popustili pod njemačkim pritiskom i povelili se za njihovim primjerom, budući da bi u novonastalim okolnostima etničke jedinice koje su još bile pod njihovim nadzorom ionako vrijedile vrlo malo. Stoga su počeli razoružavati etničke jedinice u talijanskim područjima u Crnoj Gori i Hercegovini. No kako nisu imali razloga sumnjati u odanost jedinica koje su činili crnogorski separatisti, odlučili su ih „raščistiti“ i smanjiti bez razoružavanja.⁴⁰ Mihailović je itavo vrijeme čekao dolazak etničkih jedinica iz Srbije koje će mu se pridružiti u Crnoj Gori kako bi zaustavili daljnje partizansko napredovanje prema jugoistoku, no kad je vidio kako se situacija okrenula protiv etnika, odlučio se vratiti u Srbiju. Ostati u Crnoj Gori značilo bi izložiti se opasnosti od pada u njemačko zarobljeništvo. Ne upuštajući se u borbu s partizanima, u drugoj polovici svibnja preuzeo je tek pristigle etničke jedinice, te se uputio u Srbiju.⁴¹

I na političkoj kome je planu 1943. godina za etnike bila vrlo nepovoljna. Uspostavljanje izravnih veza između partizanskog Vrhovnog štaba i agenata britanske Uprave za specijalne operacije (SOE) potkraj svibnja bilo je prvi korak koji je kasnije doveo do pružanja vojne i političke pomoći partizanima, njihova priznanja kao saveznika vojne sile, te, kasnije, povlačenja priznanja i pomoći koju su dotada uživali etnici. Etnici se više nisu oporavili od vojnih poraza koje su u Hercegovini i Crnoj Gori doživjeli od sredine ožujka do 1. lipnja 1943, kao ni od promjene političke situacije do koje je to dovelo.

Talijani su u vojno i političko vodstvo, i na domaćem planu i u anektiranim i okupiranim dijelovima Balkana uveli mnogobrojne promjene od konca siječnja 1943. godine. Pritom su proveli i preraspodjelu funkcija među elnicima okupacijskog režima u Crnoj Gori. Pirzio Biroli povučen je s dotadašnjeg mjesta, a guverner Crne Gore postao je general Curio Barbasetti di Prun 1. srpnja³ 1943. No, novi je guverner bio tek na čelu vojne uprave, dok je XIV. korpus bio zadužen za sva vojna pitanja. Izvještaj Pirzija Biorija o tome kako je vodio Crnu Goru, koji je Mussoliniju uručen 26. lipnja 1943. pun je optimizma, alji u njemu nema mnogo vrijednih informacija. Osobito priznanje autor je odao crnogorskim etnicima i separatistima, jer su surađivali s talijanskim snagama i okupacijskim vlastima, a spomenuo je i crnogorske političare kojima se sukobima poslužio u cilju promicanja talijanskih interesa.⁴²

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

posljednja tri- etiri mjeseca talijanske vlasti u Crnoj Gori, premda i bilježena povremenim ispadima okrutnosti prema civilnom stanovništvu, u biti su bila razdoblje izbjegavanja neizbježnog kraja. Talijani tada više nisu bili ni zaštitnici, niti opskrbnici etničkih snaga u Crnoj Gori i dijelovima Hercegovine, već su, štoviše, razoružali ili pokušali razoružati većinu etnika u tim područjima. Etnike su i dalje podupirali tek u dijelovima NDH, i to sve gotovo do kapitulacije. Prema talijanskim izvještajima, etnici koji su u Hercegovini nisu bili u stanju održati sljedbenike na okupu, te su se mnogi etnici, ponajprije oni koji su prisilno unovani i koji se nisu kompromitirali zločinima protiv hrvatskog, muslimanskog i partizanima sklonog srpskog stanovništva, pridružili partizanima.⁴³

I prije talijanske kapitulacije, dio etničkih zapovjednika - primjerice, Dobrosav Jevčević iz Hercegovine - stupio je u vezu s Nijemcima. No kad su Nijemci ušli u dijelove Crne Gore i NDH koji su dotada bili pod talijanskom vlašću, većina etničkih zapovjednika tek je trebala uspostaviti prve kontakte i dogovoriti suradnju. Sve je to trajalo, pa su neki etnici, među njima i Čukanović i Stanišić u Crnoj Gori, u međuvremenu pali kao partizanske žrtve.⁴⁴ Jednako tako, suradnja s Nijemcima na koncu se nije pokazala osobito vrijednom za crnogorske i hrvatske etnike. Ne samo da su Nijemci prema etnicima pokazivali manje povjerenja nego Talijani ranije, već je i vlada NDH ustrajno prosvjedovala protiv njemačkih etničkih suradnje na svome području. Etnički zapovjednici tijekom suradnje s Nijemcima ni u jednom trenutku nisu stekli ugled i važnost, niti jednaku pomoć i povlastice, kao kad su u tim krajevima surađivali s Talijanima.

Nakon kapitulacije Italije, Nijemci su zauzeli čitavu Crnu Goru, osim pojedinih područja pod partizanskim nadzorom, te uspostavili okupacijski režim pod područnim zapovjedništvom na čijem je čelu bio general major Wilhelm Keiper.⁴⁶ To je područno zapovjedništvo do proljeća 1944. bilo podređeno redom trima njemačkim zapovjedništvima, njemačkom generalu u Albaniji, V. SS brdskome korpusu i 2. oklopnoj armiji. Potom je uzdignuto u status samostalnog područnog zapovjedništva i postavljeno izravno pod zapovjedništvo vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu koji je imao sjedište u Beogradu.

Kako bi olakšali vladavinu u Crnoj Gori, Nijemci su se povelili za talijanskom praksom osiguravanja suradnje sa separatistima, onim etnicima koji su bili naklonjeni Nediću, a ne Mihailoviću, pa čak i predstavnicima Muslimana iz Sandžaka.⁴⁶ Od dijela predstavnika tih skupina Nijemci su u listopadu 1943. oformili Narodno upravno vijeće koje im je trebalo pomoći u upravljanju zemljom. Pogrešno procijenivši vlastiti položaj, vijeće se s Keiperom pokušalo cjenkati oko vlasti i prava, ali je dobilo oštar ukor i objašnjenje da je ipak samo organ okupacijskog režima. Vijeće se najviše od svega zanimalo za osiguranje uvoza hrane u Crnu Goru uz njemačku pomoć. Nedićeva vlada u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Srbiji bila je voljna mjese no dostavljati oko 900 tona hrane, no Nijemci su morali osigurati prijevoz. Me utim, Nijemci i civilno stanovništvo osigurali su tohko ograni ena sredstva da se u zemlju mjese no uvezilo tek 250 do 300 tona žitarica, odnosno samo 20% onoga što su uvezili Talijani. Tako je mnoga podru ja Crne Gore u vrijeme njema ke okupacije zahvatila gotovo prava glad.⁴⁷

Kako bi im pomogli u nadzoru nad Crnom Gorom, Nijemci su pokušali iskoristiti lokalne žandare, miliciju i ostatke dijela etni kih jedinica. Kad se pokazalo date snage nisu dovoljne, za pomo su se obratili etni kome majoru (kasnije potpukovniku) Pavlu uriši u, kojeg su u svibnju 1943. bili zarobili zajedno s njegovim snagama.⁴⁸ uriši je uspio pobje i iz zarobljeni kog logora u Galiciji, te se kasnije pojavio u Beogradu, gdje su ga prihvatili i Nedi i Nijemci. Nedi ga je postavio u srbijansku Državnu gardu, u inu potpukovnika, te ga zamolio da pomogne u organiziranju crnogorskog Dobrovolja kog korpusa, koji je zatim upu en u Crnu Goru, u borbu protiv partizana. No, Nijemci baš i nisu bili oduševljeni takvim aranžmanom, budu i daje uriši , iako odan Nijemcima koji su ga opskrbljivali i uzdržavali, bio odan i Nedi u i Mihailovi u. ini se daje uriši smatrao kako e Mihailovi na koncu uspostaviti dobre odnose sa zapadnim Saveznicima, koji e ga spasiti od katastrofe.⁴⁹

Njema ka vlast u Crnoj Gori održala se do po etka prosinca 1944, kad su posljednje okupacijske snage napustile zemlju u sklopu njema kog povla enja s Balkana kroz Bosnu, prema austrijskoj granici.⁵⁰ uriši i njegove jedinice povukli su se s Nijemcima u sjeveroisto nu Bosnu, gdje su se pridružile Mihailovi u i njegovim desetkovanim snagama. No uriši je ubrzo ustvrdio da Mihailovi nema plan za spašavanje preostalih etni kih snaga, niti djelotvorne veze sa Saveznicima. Prepirali su se oko toga trebaju h se vratiti u Srbiju, kao što je predložio i kasnije pokušao Mihailovi , ih oti i u Slovensko primorje, što je želio uriši , ondje se pridružiti Ljotievim snagama i ostalim etnicima i tako ekati dolazak Saveznika. uriši i njegove jedinice na koncu su krenuli na kobni pohod prema Slovenskome primorju. Na sjeverozapadu Bosne sukobili su se s daleko nadmo nijim ustaškim snagama, pa su tako poginuli i on, i ve ina njegovih najbližih suradnika, kao i dio vojnika. Ostale jedinice uništil su partizani. Tre i su, pak, prešli na stranu crnogorskog separatista Sekule Dr-I ljevi a i povukli se u Austriju.⁵¹ U drugoj polovici svibnja Britanci su ih izru ili. pobjedni kim komunisti kim snagama.

TALIJANSKO-ALBANSKA VLADAVINA NA KOSOVU I U ZAPADNOJ MAKEDONIJI

Teritorij Kosova (odnosno Kosovo i Metohija, kako se zvala nakon Drugoga svjetskoga rata) Srbija je stekla u Prvom balkanskom ratu 1912-1913. godine. Većinu stanovništva - 70% po procjeni iz 1938. godine - činili su Albanci, oko 20% stanovnika bili su Srbi, dok su ostali pripadali drugim nacionalnim skupinama. Tijekom međuratnog razdoblja, jugoslavenska vlada provodila je politiku koja je anija i favoriziranja srpskih i crnogorskih elemenata u tom području, diskriminiraju i albansko stanovništvo i time izazivaju i veliko nezadovoljstvo potonjih.⁶²

Prva jedinica sila Osovine koja je u travnju 1941. ušla na Kosovo bila je njemačka 60. motorizirana pješačka divizija, ondje došla kao oslobodilačka sila. Zapovjednik divizije i skupina lokalnih albanskih vođa, među kojima je bio i Xhafer Deva, jedan od najistaknutijih vođa, potpisali su 21. travnja sporazum prema kojem su lokalni vođe trebali pomagati Nijemcima da otklone uvaju red i mir, a za to im se i određeni stupanj autonomije u rješavanju regionalnih pitanja.⁶³ Nema sumnje da je većina albanskih vođa na Kosovu bila proalbanski nastrojena, no kako je Albanija bila pod potpunim talijanskim nadzorom, sudbinu su prepustili u njemačke ruke.

Prema njemačko-talijanskim sporazumima, najveći dio Kosova, kao i zapadna Makedonija, na sjeveru od Ohridskog jezera do jedne točke istočno od Prizrena, trebala je pripojiti Albanija koja je bila pod talijanskom okupacijom. Stoga su Nijemci iz tih područja povukli snage. Posebnim ukazom talijanskog potkralja u Albaniji od 10. srpnja 1941, ti su krajevi pripojeni Albaniji¹ Podvrgnuti civilnoj upravi. Sjeverni dio Kosova ušao je u sastav Srbije pod njemačkom okupacijom, dok je istočni dio pripojila Bugarska.⁵⁴ Feizi Alizoti, albanski državni ministar, imenovan je visokim povjerenikom za anektirana područja. Taj korak u najvećoj mjeri pozdravili Albanci i u samoj Albaniji i u anektiranim područjima.⁵⁵ Uprava u anektiranim područjima prepuštena je talijanskom Ministarstvu za oslobođena područja u prosincu 1941, a u veljači 1943, kad je to ministarstvo ukinuto, podijeljena je na više različitih ministarstava. Talijani su Albaniji pripojili i malo crnogorsko područje Plava i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Gusinja, kao i dio crnogorskog teritorija u blizini Skadarskog jezera. Budu i daje u području jima pripojenima Albaniji živjelo 35 - 40% ukupnog albanskog stanovništva u toj regiji, aneksijom iz 1941. ispunjen je san albanskih nacionalista o tzv. Velikoj Albaniji, iako je bila pod talijanskom vlašću.⁵⁶

Novi demarkacijska linija (Beška linija) u tim je krajevima bila tek privremena, povremena kako bi dvije vode i zemlje Osovine i njihov satelit Bugarska što brže riješili suprotstavljene interese. I Talijani i Bugari zbog toga su bili nezadovoljni, te su bili izvršili odluku ili ispraviti stanje. Kao i drugdje, Nijemci su se i ovdje poslužili dominantnim položajem da osiguraju nadzor nad glavnim komunikacijama i najvažnijim gospodarskim izvorima. U ovom slučaju najviše ih je zanimalo kako Talijanima ne prepustiti nadzor nad rudnicima u Trepici, na sjeveroistoku Kosova, u britanskom vlasništvu, koji su proizvodili olovo, cink i srebro, te nad rudnicima kromne ruda i u planinskom masivu Ljuboten, sjeverozapadno od Skoplja.⁵⁷ Sukladno tome, rudnici u Trepici pridodani su Srbiji pod njemačkom okupacijom, a rudnici kromne ruda i u Ljubotenu, iako su se zapravo nalazili na teritoriju koji je pripojila Bugarska, našli su se pod nadzorom njemačkih ili zajedničkih njemačko-bugarskih tvrtki. No Nijemci nisu uspjeli doći do većinskog udjela u rudniku Jezerina, jednom od najvažnijih rudnika kromne ruda i u dijelu Makedonije koji je pripojila Bugarska.

Neravnopravna podjela ratnog plijena bila je jedan od razloga zbog kojeg je Kosovo i dalje stvaralo probleme u njemačko-talijanskim odnosima. Drugi razlog bila je zabrinutost obiju zemalja u vezi s odanošću u lokalnog stanovništva. Nakon što je već i dio kosovskog teritorija predan Albaniji pod talijanskom upravom, sporazum između u lokalnih albanskih vođa i njemačke 60. motorizirane pješake divizije iz travnja 1941. primjenjivao se tek u onom dijelu Kosova koji se našao u Srbiji pod njemačkom okupacijom. Na snazi je ostao još negdje do 1942. godine. Više albanskih vođa iz dijelova koje su pripojile Albanija i Bugarska koji su spremno surađivali s Nijemcima, a među njima je bio i Xhafer Deva, napustilo je te krajeve i odselilo u Beograd i druge gradove. Nijemci su odbili sve talijanske pokušaje da ishode Devino izručenje. Pribijavali su se da bi Talijani mogli približno 100.000 Albanaca koji su i dalje živjeli u Srbiji namamiti u Albaniju, dok je Talijane brinula mogućnost da bi se među tim Albancima mogao razviti prototalijanski iredentizam. U najvećoj mjeri radi onemogućavanja problema koji bi mogli iskrsnuti u vezi s tim i drugim pitanjima, pa tako i nadzorom nad rudnicima u Trepici, koje je Italija pokušala prisvojiti, Njemačka je pristala na manje prilagodbe demarkacijske linije između u Srbije pod njemačkom okupacijom i Albanije pod talijanskom okupacijom u korist Albanije. Te su promjene dogovorene u Rimu 13. studenoga 1942, a na snagu su stupile u toku sljedećeg mjeseca.⁵⁸

Talijani nisu skrivali koliko su izvršili odluku ili vezati albanski narod uz

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

svoje ciljeve u tek pripojenim područjima. Kao prvo, u upravu su kao službeni jezik umjesto srpsko-hrvatskog uveli albanski. Otvorili su brojne osnovne i nekoliko srednjih škola u kojima se nastava odvijala na albanskom, zahvaljujući i u Italiji dovedenim iz Albanije. Lokalno stanovništvo pozdravilo je korištenje albanskog jezika u školama, budući da ga je Jugoslavija u međuratnom razdoblju bila zabranila. Talijani su oformili i posebne jedinice, sastavljene od lokalnog stanovništva, kao granice u regiji. Žele i se dodvoriti zemljoposjednicima, talijansko-albanska uprava poništila je agrarnu reformu koju je u dijelovima anektiranog područja jugoslavenska vlada provela nakon Prvog svjetskog rata, a koja je za cilj imala smanjenje srpske i crnogorske populacije. Talijani su raštili područje od većine srpskih i crnogorskih doseljenika koji su se ondama bili doselili u međuratnom razdoblju. Usto su pokušali povećati poljodjelsku, stovarsku i rudarsku proizvodnju na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji. Kao i u samoj Albaniji, Talijani su i u pripojenim područjima promovirali svoje administrativne institucije i praksu, kao i organizacije albanske fašističke stranke.⁵⁹

U zapadnoj Makedoniji Talijani su obnovili pojedine turske navike iz razdoblja prije 1912. s ciljem održavanja reda i mira u selima. Od mnogih obitelji unajmljivali su posebne seoske straže i poljodjelskim proizvodima (uz sve ostale namete) pridodali porez u visini od 10% u naturi koji je trebalo podmiriti prije prodaje. Time je vjerojatno trebalo ne samo osigurati hranu za lokalno stanovništvo, nego i zadovoljiti potrebe talijanskih i albanskih jedinica u tom području. Pravo ubiranja poreza u naturi vlasti su dodjeljivale najvišem ponuđaču na javnim dražbama.⁶⁰

Kao i u Jugoslaviji, otpor se u Albaniji razvio između nacionalistima i skupina pod komunističkim vodstvom. Uz pomoć KPJ, malene i šarolike komunističke skupine u Albaniji, ujedinile su se u studenom 1941. u KP Albanije. Tijekom Drugog rata, njezine naoružane jedinice pratile su razvoj jugoslavenskih partizana. No komunisti nisu uspjeli privući i pripadnike nacionalističkog Pokreta otpora u nastajanju, pa su ovi u rujnu 1942. ustrojili vlastitu organizaciju, Narodnu frontu (Balli Kombetar).⁶¹ Narodna fronta trebala se boriti protiv Talijana, no ubrzo se okrenula protiv komunista, postavši talijanski instrument, u nastojanjima obiju skupina da nadvladaju albanske snage pod komunističkim vodstvom.

I dijelom i zbog toga što je Italija Albaniju smatrala sigurnijom bazom i odskočnom daskom za Balkan, a dijelom i zbog jugoslavenskog i albanskog Pokreta otpora, Italija je u Albaniji i pripojenim područjima zadržala velike vojne snage. Prema izvještaju talijanskog Vrhovnog zapovjedništva (Comando supremo), još i 1. kolovoza 1943. Talijani su u Albaniji imali 108.000 vojnika. Brojnost talijanskih i albanskih kolaboracionističkih snaga u anektiranim dijelovima Kosova i zapadne Makedonije teže je odrediti. Jugoslavenski izvori

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

navode da su Talijani na Kosovu (bez navo enja odre enih datuma) imali oko 20.000 vojnika i oko 5000 talijanskih policajaca i grani ara, uz još 5000 pripadnika albanskih kolaboracionisti kih snaga. U drugoj polovici 1941. Italija je u zapadnoj Makedoniji imala 12.000 vojnika i oko 3000 policajaca i grani ara.⁶² Kao što smo ve navodili, oružane skupine dobrovoljaca (poznate pod nazivom kosovari ili vulnetari) organizirane su u lokalnim okvirima radi zaštite sela na Kosovu pod talijanskom, a kasnije njema kom upravom. Pojedine skupine služile su i za uvanje granica. Te su se jedinice, prema vlastitome izboru, borile isklju ivo na svom uskome podru ju, a to je ponekad zna ilo da se bore i protiv partizana ili etnika, protiv kojih su pokazali veliko umije e i odlu nost.⁶³

Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943, Nijemci su preuzeli vlast u Albaniji i ondje reorganizirah državnu upravu. Albanski Narodni odbor pod njema kim pokroviteljstvom utemeljen je 15. rujna 1943, a vladao je do 3. studenoga, kad je utemeljena formalna albanska vlada pod Namjesni kim vije em, koju je Njema ka odmah priznala kao službenu vlast. Stari njema ki saveznik s Kosova, Xhafer Deva, postao je ministar unutarnjih poslova, te najdjelotvorniji i najpouzdaniji suradnik, iako su i ostali ministri i lanovi vije a tako er uživali njihovo povjerenje. Za Nijemce je najvažnija zada a albanske vlade bila pomo i u održavanju reda i mira, kako bi Njema ka mogla koristiti ljudstvo na drugim lokacijama.⁶⁴

Bugarska se nadala da e kapitulacija Italije možda dovesti do ispravljanja granice u zapadnoj Makedoniji u njezinu korist, no Njema ka je odbila mijenjati demarkacijsku liniju utvr enu u travnju 1941. i tek malo promijenjenu u studenome 1942 (sa Srbijom), te u prosincu 1942. i ožujku 1943 (s Bugarskom). Njema ka je Bugarskoj ipak dala nekoliko ustupaka na podru ju organizacije lokalnih vlasti i osnivanja lokalnih jedinica za samoobranu u zapadnoj Makedoniji.⁶⁵ Njema ku politiku diktirala je potreba zadržavanja dobre volje bugarske i albanske vlasti, budu i da su Nijemcima i jedni i drugi trebali kao saveznici u borbi protiv jugoslavenskih i albanskih partizana.

Glavninu njema kih snaga u Albaniji, sa zada om održavanja zemlje pod nadzorom i borbe protiv albanskih partizana, te odupiranja eventualnoj savezni koj invaziji, inio je XXI. brdski korpus. Bio je to dio Druge oklopne armije generala Rendulica, koja je na Balkan stigla u kolovozu 1943, uo i talijanskog sloma, da zauzme podru ja koja su dotada držali Talijani (osim u Gr koj) i svlada partizane u Jugoslaviji i Albaniji. U Tirani je boravio i opunomo eni njema ki general koji je predstavljao Wehrmacht, kao i posebni izaslanik Reichsfiihrera SS-a. Kako bi vlastite jedinice sa uvali za korištenje drugdje, Nijemci su upotrijebili sve raspoložive albanske snage koje su ranije sura ivale s Talijanima, pa tako i jedinice Narodne fronte. Usto su oja ah i nekoliko jedinica redovne albanske vojske i pove ali djelotvornost albanskih

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

žandara. No niti jedna od tih skupina nije se pokazala pouzdanom, osobito kad se ratna situacija sve više počela okretati protiv Nijemaca.⁶⁶ Himmlerov predstavnik u Albaniji, general Josef Fitzthum, izvijestio je 23. svibnja 1944. da su albanske jedinice upotrijebljene u operacijama protiv albanskih partizana doživjele potpuni neuspjeh, te je raspustio četiri bojne koje je organizirao Wehrmacht. Većina pripadnika albanske vojske i žandarmerije posve je korumpirana, napisao je, i neupotrebljiva, nedisciplinirana i ne reagira na obuku.⁶⁷

Budući da su utvrdili kako su Albanci na Kosovu spremniji na suradnju od Albanaca u samoj Albaniji,⁶⁸ Nijemci su i mnogo više očekivali od planiranog formiranja SS jedinica od tamošnjih muškaraca. U tome su na njih djelomično utjecali vođe Drugog prizrenskog saveza (lige) za obranu Kosova, utemeljenog u rujnu 1943, nakon talijanske kapitulacije, radi promicanja interesa kosovskih Albanaca. U memorandumu koji je 29. ožujka 1944. uputio Hitleru, predsjednik Središnjeg odbora Saveza predložio je „militarizaciju“ 120.000 do 150.000 kosovskih dobrovoljaca radi borbe protiv srpskih i crnogorskih partizana. Zatražio je oružje, streljivo i drugi vojni materijal, njemačke asenike i doasenike kao instruktore, kao i ljudstvo za popunu jedinica. Usto je zatražio i ispravljanje postojećih albanskih granica sa Srbijom i Crnom Gorom. Nijemci nisu ispunili nijedan zahtjev, no taj je savez ostao glavnom protupartizanskom organizacijom među kosovskim Albancima, te predvodnikom protupartizanskih aktivnosti.⁶⁹

Nakon višemjesečnih priprema i nakon smanjenja ambicija u vezi s planiranim dosegima, Nijemci su u travnju 1944. formirali 21. dobrovoljačku brdsku diviziju SS-a Skenderbeg, kao dio XXI. brdskog korpusa. Unjoj se našao i albanski kontingent iz 13. dobrovoljačke divizije SS-a Handžar. Svi asenici, doasenici i specijalisti u diviziji Skenderbeg bili su Nijemci, pod zapovjedništvom generala Augusta Schmidhubera. Ukupno ljudstvo divizije doseglo je do rujna 1944. brojku od gotovo 7000, manje od jedne trećine planirane veličine.⁷⁰ No isti nedostatak discipline, nepouzdanost i dezerterstvo koji su opterećivali ostale albanske jedinice ubrzo su se pojavili i u novoj diviziji, pa su u jesen 1944. naredbe drastične promjene. Zapovjednik Vojne skupine E naložio je 24. listopada XXI. brdskom korpusu da razoruža (i vjerojatno otpusti) sve albanske pripadnike [divizije Skenderbeg, te da je reorganizira. Kao ishod je nastala SS borbena skupina Skenderbeg, po snazi na razini pukovnije, s njemačkim snagama na razini divizije, uz dio pripadnika njemačke Ratne mornarice koji se povlače iz Grčke. Ta reorganizirana jedinica povučena je s Kosova sredinom studenoga, tijekom općeg povlačenja njemačkih jedinica s južnog Balkana, te je na nekoliko tjedana djelovala na području Zvornika i Brčkog na sjeveroistoku Bosne. Posve je raspuštena koncem veljače 1945, a preostali vojnici . "Odieljeni su njemačkoj policijskoj pukovnici na području Zagreba."⁷¹

Neizbježno njemačko povlačenje potkraj 1944. nadahnulo je, kako se čini,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Albance da povećaju brojnost sastava borbenih jedinica. Xhafer Deva i ot 1 kosovski vođe vratili su se u Prizren početkom rujna 1944. da preuzmu Drugi prizrenski savez i njegovo djelovanje protiv partizana. Prema njemačkim izvještajima, Deva je u studenom u tom području imao oko 20.000 naoružanih ljudi.⁷² Iako je brojka vjerojatno pretjerana, velike skupine naoružanih kosovskih Albanaca u to su se vrijeme nalazile na navedenom području. Štoviše početkom listopada, kad su se Nijemci pripremali za napuštanje Albanije' general Fitzthum, Himmlerov predstavnik u Albaniji, i Deva, prikupljali su oružje, streljivo, hranu i radioopremu za albanske gerilske jedinice koje će se boriti protiv partizana u sjevernoj Albaniji i na Kosovu. No, sam je Deva ubrzo napustio Kosovo, a u prosincu 1944. pojavio se u Beogradu.⁷³

Ovom prilikom valja reći i ponešto o partizanima i etnicima na području Kosova. Iako su drugdje u Jugoslaviji oba spomenuta pokreta otpora nastala u prvih nekoliko mjeseci okupacije, te su nakon toga ubrzo postala važnim političkim i vojnim silama s kojima su okupacijske ili aneksijske snage i zapadni Saveznici morale računati na ovaj ili onaj način, na području Kosova, gdje su više od dvije trećine stanovništva činili Albanci, nijedna ni druga skupina nisu se razvile brzo, niti su tijekom rata stekle osobitu važnost. Prije rata, KP na Kosovu je imao tek mah broj stanovnika, a gotovo svi oni bili su srpski ili crnogorski doseljenici, uz tekšaćicu albanskih intelektualaca koji su imali vrlo malo veza i nisu imali osobit utjecaj. Nakon što su srpski i crnogorski doseljenici napustili Kosovo, albanski narod, a uglavnom je bila riječ o seljacima kojima su dominirali reakcionarni vođe, spremno je stao uz izrazito nacionalistički režim koji su Talijani postavili u suradnji s mnogim lokalnim vođama. Nije ih bilo teško uvjeriti da partizanski pokret nije tek srpski i crnogorski pokret - što je u tom razdoblju doista bio - nego i kršćanski pokret pod nadzorom komunista, pa tako i u suprotnosti s političkim i socijalnim interesima albanskih muslimana. Tijekom prvih mjeseci talijansko-albanske vladavine, Albanci su počinili brojne zločine nad srpskim i crnogorskim stanovništvom, što je samo pojačalo prastara i dotada latentna suparništva. Stoga je prije talijanske kapitulacije, na Kosovu nastalo tek nekohko malih partizanskih jedinica gledišta jugoslavenskih partizana, glavna im je vrijednost bila u igranju uloge komunikacijske veze s albanskim partizanima u samoj Albaniji.

Snaga partizana na Kosovu ponešto se povećala nakon talijanske kapitulacije, no novonastali Drugi prizrenski savez bio je važan neprijatelj. Partizani su pokušali oformiti nekoliko novih jedinica, uglavnom od Albanaca, no naišli su na probleme s novim vođama, osobito nakon što su albanski partizani u ljeto 1944. morali priznati pravo jugoslavenskih partizana na teritorijalni integritet nekadašnje jugoslavenske države, pa tako i Kosova i zapadne Mačve* nije koji su 1941. pripojeni Albaniji.⁷⁴

etnici Draže Mihailovića imali su još više problema s novim vođama

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

Ilidru ju Kosova nego partizani. Na tom području, većina etničkih jedinica koja se tek od zapovjednih stožera koji su se trebali aktivirati i po potrebi kopuniti jedinice kad se proglašio opći ustanak.⁷⁵ Većina etničkih jedinica koje nosile kosovsko ime zapravo je formirana u susjednim dijelovima Srbije, Irinravna u i na Kosovo kad to okolnosti dopuste, a sve i nisu provodile aktivnu obuku. U njihovu sastavu uglavnom su bili Srbi i Crnogorci koji su neko živjeli u područjima pripojenima Albaniji i Bugarskoj - nekadašnji žandari, granicari, vladini zaposlenici, trgovci, te široka masa obrazovanih stručnjaka i seljaka - a svi su izgarali od želje da se osvete Albancima. Svi srpski nacionalisti to su područje, na kojem se 1389. odigrala Kosovska bitka, ključni događaj kojim su srpsku srednjovjekovnu državu pregazili Osmanlije, smatrah svetom zemljom koja zauvijek mora ostati u srpskim rukama. U takvoj situaciji jednostavno nije bilo moguće nastojati za suradnju između srpskih etnika i albanskih snaga u službi sila Osovine, iako su imali zajedničkog neprijatelja: partizane pod vodstvom komunista.

Kosovo je u vojnom smislu steklo važnost i za Nijemce i za jugoslavenske partizane tijekom listopada i studenoga 1944. godine. Njemačka Vojna skupina E povlačila se preko Kosova iz Grčke prema Bosni, pošto su jugoslavenski partizani, te bugarske i sovjetske jedinice u međuvremenu zatvorili pravac preko Niša i Beograda. Njemačke snage iz Albanije i Crne Gore povlačile su se preko Sandžaka prema Bosni. U borbama protiv Nijemaca u povlačenju, jugoslavenskim partizanima pomagale su jedinice novog bugarskog režima i dvije brigade albanskih partizana, kao i zrakoplovstvo zapadnih Saveznika i SSSR-a.⁷⁶

Oslobađanje Kosova od Nijemaca nije preko noći donijelo red i mir. Dio partizanskih jedinica s kosovskim Albancima odbio je napustiti to područje radi nastavljanja borbe u drugim dijelovima Jugoslavije, te je pobjegao u planine. Druge oružane skupine povezale su se s ranijim pronjemačkim režimom, a dio etničkih jedinica koje se nisu povukle iz tog područja također je aktivno djelovao protiv jugoslavenskih partizana. Tito je naredio formiranje vojnog režima u tom području u veljači 1945, pa su onamo dovedene i dodatne partizanske jedinice, radi intenziviranja operacija čišćenja, no tek koncem svibnja definitivno eliminirane su sve protivničke oružane skupine, te su napokon uspostavljeni red i mir.⁷⁷

BUGARSKA VLAST U DIJELOVIMA MAKEDONIJE I SRBIJE

Nema ni najmanje sumnje da je jedan od najkompleksnijih nacionalnih i teritorijalnih problema suvremene Europe pitanje Makedonije. Složenost tog pitanja jasno se odražavala i u događajima tijekom Drugoga svjetskog rata, te ga je, radi razumijevanja nužno postaviti u povijesni kontekst. Područje Makedonije nije imalo jasno i nedvosmisleno određene granice. Usto nije imalo ni jedinstven jezik. Sve do konca Drugoga svjetskog rata Makedonci su govorili niz različitih narječja srodnih i srpsko-hrvatskome i bugarskome jeziku (nakon rata, Makedonci koji su živjeli u Jugoslaviji prihvatili su zapadnomakedonsko narječje kao makedonski književni jezik). U srednjem vijeku, to je područje u različitim razdobljima bilo dio Bizantskog Carstva, bugarske države, te središte srpske države. Crkva je u različitim razdobljima bila pod Grkom, Bugarskom ili Srpskom pravoslavnom crkvom. Kao dio Osmanskog Carstva, Makedonija je od konca 14. stoljeća a do 1912, stekla mnogobrojno tursko stanovništvo, koje su osmanski vladari onamo doveli iz strateških razloga. Na makedonsko područje doselio se i znatan dio Albanaca. Potkraj 19. stoljeća a, kad je postalo očito da se osmanska vladavina u tom dijelu Balkana bliži svršetku, područje je postalo predmet suprotstavljenih susjedskih težnja. Posve neizbježno, u nadmetanju za primat na Bliskom istoku, velike sile koristile su se balkanskim državama kao pijunima, te su tako također poele utjecati na sudbinu Makedonije.

Tri susjedne države, Bugarska, Grčka i Srbija, tvrdile su da na tom području žive, redom, Bugari, Grci, odnosno Srbi, ali da je makedonski narod, zbog 19. stoljeća a osmanske vladavine ostao na niskome stupnju socioekonomskog obrazovnog razvoja, pa tako nije razvio nacionalnu svijest. Zbog toga je svaka od tih triju susjednih država tvrdila da ne postoji zaseban južnoslavenski makedonski narod, te da upravo njoj po svim pravima pripada ta Makedonija, ih barem njezini veliki dijelovi. Svaka od njih na različite načine nastojala promicati svoje interese. Stoga su uvijek postojale skupine Makedonaca koje su sebe smatrale Bugarima, Grcima ili Srbima i koje su željele i se njihova domovina oslobodi osmanske vlasti i priključiti joj¹

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

kojoj god pripadnosti i državi ve bila rije . Grci su bili u prednosti do 1870, £ su preko Carigradskog patrijarhata nadzirali Crkvu, pa time i škole, koje su »ristili kao sredstvo helenizacije. Kad je Osmansko Carstvo 1870. utemeljilo Kzarhat Bugarske crkve, te Makedoniju podveo pod njegovu jurisdikciju, u rednost su došli Bugari. Tome možemo dodati da se od sedamdesetih godina 19 stolje a do Balkanskih ratova, vjerojatno zbog nove crkvene organizacije velik broj stanovnika Vardarske Makedonije preselio u Bugarsku, gdje su tuiođi od njih i njihovih potomaka uspješno napredovali u svim djelatnostima. To je u velikoj mjeri pridonijelo interesima i emocionalnome pristupu Bugara ntakedonskome pitanju.

Po etkom sedamdesetih, a još snažnije po etkom devedesetih godina 19. stolje a, dio makedonskih intelektualaca po eo je tvrditi da su Makedonci zaseban južnoslavenski narod, srodan Bugarima i Srbima, ali od njih ipak jasno odijeljen. U po etku su se zalagali za autonomiju unutar Osmanskog Carstva, a na koncu i za zasebnu makedonsku državu. No kako nisu uživali potporu niti jedne susjedne države ili crkvene organizacije, kao ni neke od velikih sila, suo avah su se s vrlo teškom borbom. Me utim, unato privremenim neuspjesima, njihove su se ideje širile.⁷⁸

Tijekom pola stolje a od sedamdesetih godina 19. stolje a do 1918, Bugarska, Gr ka i Srbija, uz potporu velikih sila, me u sobom su se nadmetale za prisvajanjem Makedonije koja je dotada bila pod Osmanskim Carstvom. Pod Osmanlijama je ostala sve do Balkanskih ratova 1912-1913, kad su je te tri zemlje podijelile. Bugarska je dobila Pirinsku Makedoniju i izlaz na Egejsko more, Gr ka Egejsku Makedoniju, a Srbija Vardarsku Makedoniju.⁷⁹ Takva je podjela potvr ena po završetku Prvoga svjetskog rata, iako je Bugarska dio teritorija na zapadu morala prepustiti novoj jugoslavenskoj državi, kao i nešto teritorija na jugu, ste enog 1913, Gr koj, gube i time pristup Egejskome moru.⁸⁰

Nakon Prvoga svjetskog rata, u jugoslavenskome dijelu Makedonije Kraljevina SHS nastavila je provoditi politiku posrbliživanja i diskriminacije Protiv makedonskog naroda koju je srbijanska vlada zapo ela nakon Balkanskih ratova. Nezadovoljstvo stanovništva takvim pristupom jasno se odrazilo ia Prvim poslijeratnim izborima, održanima 20. studenoga 1920. za izaslau Ustavotvornoj skupštini. Srpske stranke nisu uspjele osvojiti ve inu u Makedoniji. Od 109.489 glasova, KP dobio je 36,7%, Demokratska stranka, ^ode a stranka u vladinu kabinetu, 28,7%, Turska narodna stranka 19,6 posto, aeionalna radikalna stranka, koja je od 1912. do 1920. bila glavni krivac za »7 t i k u Posrbliživanja, 9,8%, a Republikanska stranka 5,2%.⁸¹ Velik broj glasova ^Rruuniste u Makedoniji, u usporedbi sa samo 12,4% koliko su komunisti u itavoj zemlji, uglavnom je bio plod glasanja iz protesta, budu i da F ."Tusti Makedonci nisu uvrstili me u tri naroda - Srbe, Hrvate i Slovence I Jugoslavenskoj državi. Ti su glasovi bili usmjereni protiv vladine politike

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kojom su Makedoniju smatrali dijelom Srbije: Makedonijaje, naime, nazivana Južnom Srbijom, a njezino stanovništvo Južnim Srbima ili jednostavno Srbima. Nezadovoljstvo Makedonaca iskazano na tim izborima nije se umanjilo! Tijekom itavog me uratnog razdoblja, makedonsko je pitanje bila otvorena ranajugoslavenske politike, a po ozbiljnosti gaje nadmašivalo jedino hrvatsko pitanje. Umjesto da se zbliže ili sa Srbima ih s Bugarima, Makedonci su, inilo se, postajali sve svjesnijim injenice da su zaseban i odvojen narod.⁸²

Kad je i nova jugoslavenska država nastavila s politikom posrbljivanja u jugoslavenskoj Makedoniji, došlo je do iseljavanja ve eg broja Makedonaca u Bugarsku. Mnogi su emigranti bili nastrojeni militantno protujugoslavenski, odnosno, to nije, protusrpski. Protiv Jugoslavije su djelovali iz Bugarske, uglavnom preko Vnutrešnje/Unutarne makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), utemeljene 1893. godine. Pod Ivanom Mihailovim, koji je 1927, nakon krvave unutarstrana ke borbe, postao njezinim vo om, VMRO je podupirao pripajanje Makedonije Bugarskoj. No jedna druga frakcija, koja se ubrzo odvojila, podupirala je neovisnu makedonsku državu, dok je tre a, prokomunisti ka, podupirala balkansku federaciju u kojoj bi Makedonija bila jedna od konstitutivnih jedinica. Još neko vrijeme, makedonski iseljenici u Bugarskoj uživali su potporu - službenu ili neslužbenu - bugarske vlade i vojnih vlasti, dijelom i zbog toga što su mnogi bugarski politari i vojni vode bih makedonskog podrijetla. U odre enoj su mjeri, a to se osobito odnosi na Mihailova, imali potporu Italije, koja je tada podupirala sve skupine usmjerene protiv teritorijalnog integriteta Jugoslavije. No kad je Bugarska 1934. zabranila sve makedonske teroristi ke skupine, Mihailov je pobjegao iz zemlje, te je prvo otišao u Tursku, a potom u Italiju (u kojoj je uto ište imao i još jedan zakleti neprijatelj Jugoslavije, Ante Paveli).⁸³

Razne skupine makedonskih revolucionara u domovini i u izgnanstvu u Bugarskoj provodile su sve do 1934. teroristi ke aktivnosti u jugoslavenskoj i gr koj Makedoniji koje su Jugoslavija i Gr ka odlu no nastojale prekinuti. VMRO je u teroristi kim i inim protujugoslavenskim aktivnostima sura ivao i s ustašama od 1929. godine. Nisam uspio prona i jedinstvene statisti ke podatke o tim operacijama. No Ivan Mihailov u autobiografiji donosi detaljne informacije o nesmiljenim protumjerama koje su jugoslavenske i gr ke vlasti od 1918. do 1934. provodile protiv makedonskih revolucionara.⁸⁴ No takvi su podaci po prirodi pristrani, pa im je nužno oprezno pristupati.

Autoritarni režim Kimona Georgijeva i pukovnika Damjana Vel eva koji J u svibnju 1934. došao na vlast u Bugarskoj, iskreno je želio poboljšati odnos s Jugoslavijom. Kralj Boris, koji ih je 1935. zamijenio umjerenijom vlaš u, nž~1 tavio je s politikom pomirbe sa zapadnim susjedom. Bugarska je zakljuc pakt o prijateljstvu s Jugoslavijom 1937. godine, a 1938. obe alaje da^{n e c e} lom mijenjati granice.⁸⁵ No premdaje to bila službena pohtika, mo ni poje

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

• j skupine u Bugarskoj, čak i unutar vlade, i dalje su se nadali da će ostvariti plan o Velikoj Bugarskoj. Jedan od njih bio je i Parvan Draganov, bugarski poljanik u Berlinu, koji je 3. prosinca 1940. godine, kako se čini samoinicijativno, prema nalogu svoje vlade, Hitleru rekao da u Makedoniji živi milijun i pol Bugara i da oni ondje nikako ne mogu ostati. Bugarski premijer, Bogdan Pilov, tako je to pitanje spomenuo Hitleru, u razgovoru 4. siječnja 1941. godine. Bugarske pretenzije prema jugoslavenskom dijelu Makedonije postavio je kao jedno od pitanja koja valja razmotriti prilikom konačnog prekrajanja granica nakon rata.⁸⁶

Hitler je u to vrijeme nastojao mirnim putem navesti Jugoslaviju da potpiše Trojni pakt, te je upozorio Bugare da moraju iskazati strpljivost. No ubrzo se predomislio, zahvaljujući beogradskoj pobuni do koje je došlo 27. ožujka 1941. godine. Onog dana kad je odlučio uništiti Jugoslaviju, pozvao je Draganova i rekao mu da je „makedonsko pitanje riješeno“. Drugim riječima, Bugarska, koja je 1. ožujka pristupila Trojnom paktu i u kojoj su njemačke jedinice spremno išle ekvivalent znak za napad na Grčku i Jugoslaviju, dobit će jugoslavenski dio Makedonije.⁸⁷ Nijemci su ujedno razmišljali i o mogućnosti da Mihailovu i VMRO-u prepuste da u jugoslavenskoj Makedoniji organiziraju ustanak koji bi se vremenski poklopio s njemačkim napadom, no od toga na koncu nije bilo ništa.

Nakon napada na Jugoslaviju u travnju 1941, Hitler je Bugarima omogućio da prisvoje velik dio jugoslavenske Makedonije, jugoistočni dio Srbije i mali dio Kosova (vidi Kartu 1). Nijemci su istodobno, posredstvom tajnog sporazuma u šest točaka, zaključnog 24. travnja 1941. između bugarskog ministra vanjskih poslova Ivana Popova i posebnog njemačkog izaslanika Carla Clodiusa, stekli velika prava u tim područjima. Prema odredbama sporazuma, Njemačka će u tim okupiranim područjima i dalje eksploatirati industrijske sirovine, osobito rude, preko postojećih pogona i bez ikakvih ograničenja, te zauzeti povlašten položaj u stjecanju novih rudarskih koncesija. Usto će posve nadzirati rudnike kromove ruda. Bugarska vlada preuzet će zadaću promjene njemačke vojne valute koju su njemačke snage u tim područjima već utrošile, što i iznosa koje će eventualno utrošiti u budućnosti, u bugarsku valutu. Sva imovina i materijal koje u tim područjima rekvizicijom steknu njemačke snage ostat će njemačkom imovinom. Neprijateljska (jugoslavenska) imovina najjugoslavenskom teritoriju pod bugarskom okupacijom ostat će pod njemačkom upravom. Radnici iz tih područja koji su već u Njemačkoj nastavili raditi, a bugarske vlasti pripomoći će Nijemcima u novom području nove radne snage u tim područjima. Bugarska će Njemačkoj i njemačkim građanima otplatiti dio Jugoslavenskog državnog duga koji se odnosi na područja pod bugarskom okupacijom. Nadalje, odredbama kasnijeg sporazuma, Bugarska je imala dužnost svoju valutu (lev) staviti na raspolaganje Nijemcima za potrebe

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Wehrmachta, kao i za plaće radnicima u tvrtkama koje za rade i Njemačke rade u dijelovima jugoslavenske Makedonije pod bugarskom okupacijom (kasnije pripojenim Bugarskoj).⁸⁸

Bugarska vlada, koja je i dotada tvrdila da je jugoslavenska Makedonija po svim pravima bugarska, prema novostima se područjima odnosila kao prema „oslobodjenom teritoriju“. Bez formalnog proglašenja, ta je područja jednostavno obuhvatila proširenom jurisdikcijom bugarskih vojnih, upravnih, policijskih i pravosudnih organizacija, kao i zakona, iako je izdala niz konkretnih i specifičnih zakona i ukaza koji su se odnosili samo na te dijelove. U vojnom smislu, makedonsko je područje zauzela bugarska 5. armija.⁸⁹ Ukupno gledano, uz žandarmerijske snage, razne specijalizirane jedinice, te policiju, Bugari su u anektiranom dijelu jugoslavenske Makedonije držali približno 40.000 ljudi. Tako je bilo do početka 1943, kad su zbog pojačane partizanske aktivnosti iz Bugarske morali dovesti još jednu diviziju.⁹⁰ Za upravne potrebe pripojeno je područje podijeljeno na dvije regije, Skoplje i Bitolju, a svaka od njih imala je regionalnog upravitelja. I policija je bila organizirana po teritorijalnom području, iako zapovjednici policijskih snaga nisu ovisili o regionalnim upraviteljima. Anektirani dijelovi Srbije i Kosova, u kojima su prema bugarskim tvrdnjama živjeli Moravski Bugari, pridruženi su drugim administrativnim područjima i stavljeni pod nadzor drugih bugarskih jedinica.⁹¹ Osim toga, Bugari su 1941. anektirali i dio zapadne Trakije, kao i istočne dijelove Egejske Makedonije, te time stekli pristup Egejskomu moru. Ta pripajanja prikazana su kao ispravljanje nepravednih teritorijalnih podjela na štetu Bugarske u razdoblju od 1913. do 1919. godine.

U jugoslavenskoj Makedoniji i na Kosovu, demarkacijska linija između njemačke i talijanske sfere utjecaja (Bečka linija) nije ispunila bugarske i albanske (pa ni talijanske) ciljeve, ne zadovoljivši tako niti jednu od spomenutih strana. Bugari su se bili nadali da će podjelom Jugoslavije ostvariti san o stvaranju Velike Bugarske, a Albanci san o stvaranju Velike Albanije. Nijemci su, u ulozi arbitra, posve prirodno donosili odluke u vlastitom interesu. Makedoniju su podijelili zbog više razloga. Kao prvo, iako je bila slabiji partner, Italija je ipak bila drugi stup sila Osovine, i to osjetljivi stup, osobito zbog toga što je pokazivala zavist u vezi s interesnim sferama. Iako je bila naklonjena Bugarskoj, Njemačka nije mogla zanemariti talijanske interese. Drugo važno pitanje bile su komunikacije. Glavna željeznica pruga iz Beograda do Grčke vodila je kroz Makedoniju. Budući da su njezina funkcionalnost i sigurnost bili ključni za Njemačku dok je imala jedinice u Grčkoj i sjevernoj Africi, Nijemci su zaključili ili da će za njih biti najbolje da se pruga nađe u dijelu Makedonije pripojenom Bugarskoj, gdje će bez problema moći držati svoje jedinice. Približno 4000 ljudi zaduženo je za zaštitu aerodroma i nadzor nad bugarskim službama koje su štatile željeznice. Zbog svih tih razloga Njemačka Bugarskoj dodije-

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

lila i ^{o n a} podru ja s velikim rudnicima kromne ruda e, te za njihovo vo enje zadužila njema ke tvrtke ili mješovita njema ko-bugarska poduze a ili, u slu aju privremene konfiskacije, njema ke povjerenike.⁹² Na koncu, dijelom i zahvaljuju i nagra ivanju Bugara teritorijem, Njema ka je u sije nju 1942. uspjela navesti tu zemlju da osigura jedinice za okupacijsku službu u velikom dijelu Srbije, a taje služba u dvije kasnije prilike proširena i na nova podru ja, da na tim podru jima provodi policijsku službu pod njema kim nadzorom i za njema ki ra un, osloba aju i tako njema ke jedinice za druge potrebe.

Nezadovoljstvo i Bugara i Talijana (koji su u tome zastupali i Albance) Be kom linijom stvarala je probleme u odnosu izme u dviju zemalja gotovo od samog po etka. Bugarska je tražila prakti ki itavo podru je Makedonije dodijeljeno Albaniji, dok je Albanija tražila grad Skoplje i druge dijelove. Ispravljanje granica pretvorilo se u temu rasprava izme u Bugara i Talijana još u srpnju 1941. Talijansko-bugarsko Povjerenstvo za granice, oformljeno u drugoj polovici 1942, složilo se po etkom prosinca 1942. oko manjih promjena granice. Postignut je sporazum o ribolovnim pravima na Ohridskome jezeru 2. sije nja 1943, a 29. ožujka u Tirani je potpisan op i sporazum o demarkacijskoj liniji. Trebao je stupiti na snagu 15. lipnja, iako je zapravo profunkcionirao tek 15. srpnja. I unato sporazumu, Bugarska je odbijala prepustiti pojedina sela Albaniji. Bugarska je tako stekla stvarni nadzor nad dijelom teritorija u okoli ci Ohridskog jezera, pa tako i nekoliko sela i tri manastira koja je smatrala važnim dijelovima nacionalne povijesti. Bugari su usto od Njema ke uspjeli ishoditi promjenu granice kojom se anektirano podru je na jugoistoku Srbije malo proširilo.⁹³

No Nijemci nisu vjerovah Bugarima, pribojavaju i se da bi u prikladnom trenutku mogli napustiti sile Osovine. Stoga su podupirali i ostatke organizacije VMRO, koji je sad pokazivao izrazito nacisti ke sklonosti. (Mihailov je itav rat proveo u Zagrebu, kao Paveli ev gost.) Taje skupina sad tražila stvaranje ujedinjene i neovisne Makedonije i bila, ukupno gledano, protubugarski nastrojena. Izvještaji predstavnika CK KPJ u Makedoniji od 1942. do po etka 1943. pokazuju daje VMRO u to vrijeme uživao zna ajnu potporu širokih makedonskih narodnih masa.⁹⁴

Nakon što su Bugari pripojili Makedoniju, probugarski nastrojani makedonski emigranti koji su se vratili u domovinu silno su željeli pomo i u njezinoj ^uPravi. U Skoplju su organizirali Središnji akcijski odbor, te akcijske pododbore u raznim manjim gradovima, no oni su raspušteni nakon što su Bugari u tom pod a j u uspostavili vrstu vlast. U me uratnome razdoblju Makedoncima se govo ^{n i o da} su Srbi iz južne Srbije. Sad su tako doznali da su Bugari iz Makedonije. No i oni Makedonci koji su smatrali da su Bugari ubrzo su otkrili da su Bugari i¹² Bugarske prema njima sumnji avi, te da ih diskriminiraju pri zapošljavanju i u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

drugim pitanjima - ukratko, da ih smatraju drugorazrednim Bugarima. Stoga su se mnogi Makedonci ubrzo „ohladili“ u odnosu na novi režim.⁹⁵

Shvativši da se tek dio makedonske populacije smatra Bugarima ili je nastrojen probugarski, Bugari su pokrenuli program bugarizacije. On je obuhvatio sve sfere života i uglavnom je bio djelo Bugara dovedenih iz Bugarske zbog specifičnih zadaća. Bugari su u zemlju već bili doveli vojne i policijske snage, kao i većinu osoblja potrebnog za uspostavljanje civilne, pravosudne i policijske uprave. Bugarizacija je glavno težište stavila na školovanje. Mnoge nove obrazovne ustanove, od osnovnih do sveučilišne razine, utemeljene su kako bi u mlade ljude usadile stav da su Makedonci zapravo Bugari. Bugarski je bio jedini nastavni jezik, a iz Bugarske su uvezeni i udžbenici i dovedeni mnogi nastavnici na svim obrazovnim razinama. Primjerice, školske godine 1941-1942, od ukupno 2035 učitelja u anektiranoj Makedoniji, njih 1508 bilo je iz Bugarske. Makedonski učitelji koje su vlasti smatrale podobnima odlazili su na godinu dana u Bugarsku, na dodatno školovanje i indoktrinaciju, dok su nepodobni učitelji prebačeni na administrativne poslove izvan školskog sustava ili su jednostavno otpušteni. Vlada u anektiranoj Makedoniji utemeljila i financirala ogranke bugarskih domoljubnih organizacija, kao što su bili „Branik“, „Otac Paisi“, „Legionari“ i „Ratnici“. Usto je davala sve od sebe da propagandnim akcijama u masovnim medijima promiče bugarizaciju. Sli na politika bila je na snazi i u anektiranim dijelovima Kosova i jugoistočne Srbije.⁹⁶

Posebna meta bugarske protusrpske politike u Makedoniji bila je Srpska pravoslavna crkva, koju su Bugari smatrali glavnim sredstvom posrbljivanja. Metropolita skopskog, Josifa Cvijovića, još dvojicu biskupa, te sve svećenike koje su smatrali Srbima, protjerali su u Srbiju, onu pod njemačkom okupacijom, početkom svibnja 1941. te ih zamijenili svećenicima iz Bugarske. Makedonske biskupije usto su i formalno priključene u sastav Bugarske pravoslavne crkve (vidi 12. poglavlje).

Ne sve te mjere na području školstva, crkvenog ustroja, kadrova i propagande nisu uspjele ostvariti cilj. Novu politiku od Makedonaca su pozdravili jedino oni koji su sebe već ionako smatrali Bugarima, te su vjerovali novim vladarima. Svi ostali - oni koji su sebe smatrali Srbima, Turcima ili Albancima, a osobito velika većina, tj. oni koji su sebe smatrali Makedoncima - opirali su se novoj politici ili su ostajali pasivnim. Potonji osobito nisu uvidjeli razliku između ratnog bugarskog i međuratnog jugoslavenskog (zapravo srbijanskog) režima: oba su im uskravala nacionalnu pripadnost, jezik, politiku, autonomiju i slobodan razvoj u obliku nacionalnog entiteta. Ukratko, Bugari su u Makedoniji počinili sve pogreške koje su ranije počinili Srbi, te su se samim time odrekli potpore i odanosti većine stanovništva. Da su Bugari kod Makedonaca pobudili osjećaj kulturnog zajedništva s Bugarskom i dojam da su dio bugarske nacije, tada KPJ, u makedonskoj podružnici i partizanskim

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

formacijama, koji je zagovarao stvaranje zasebne makedonske republike u saveznoj jugoslavenskoj državi, ne bi poluio ostvareni uspjeh.

Bugarska vlada preuzela je svu imovinu koja je neko pripadala jugoslavenskoj državi, osim onoga što su zadržali Nijemci. Na području bankarstva, proizvodnje i trgovine, vlasnike i ostale kadrove srpske orijentacije zamijenili su Bugari iz Bugarske i Makedonci bugarske orijentacije. Šume i pašnjaci koji dotada nisu bili nacionalizirani doživjeli su nacionalizaciju. Dodana mjera i gospodarskog i političkog značaja bilo je protjerivanje Srba i Crnogoraca koji su se u međuratnom razdoblju bili naselili na slobodnoj zemlji zahvaljujući agrarnoj reformi provedenoj nakon 1918. i koje su vlasti smatrale instrumentom posrbljivanja. Na taj je način oko 26.000 naseljenika protjerano u Srbiju (neki su otišli i jer su otkivali protjerivanje) iz područja koja je pripojila Bugarska.⁹⁷

Jedan od iznimno važnih aspekata makedonskog problema tijekom rata bio je sukob KPJ i KP Bugarske (KPB) u vezi s nacionalnom pripadnošću i odanošću stanovnika te pokrajine. KPJ je tvrdio da je KPB pokušao prisvojiti regionalnu makedonsku stranu kroz organizaciju KPJ rušenjem njezinih vođa i dužnosnika, među njima i Metodija Šatorova-Šarla, sekretara Pokrajinskog komiteta, te je time prihvatio podjelu Jugoslavije. KPJ je nadalje ustvrdio i da KPB niti jednom nije prosvjedovao protiv bugarskog pripajanja jugoslavenske Makedonije i drugih teritorija, te se tako po stavovima svrstao na stranu pronacističke bugarske vlade. Na koncu je optužio KPB da nije pozvao na povlačenje bugarskih jedinica iz jugoslavenske Makedonije, kao što je pozvao na povlačenje bugarskih jedinica iz Srbije pod njemačkom okupacijom. Uz te specifične razlike, neslaganja su se pojavila i u vezi s taktikom u oružanim operacijama koje su dvije skupine poduzele tijekom rata.⁹⁸

Tito je Kominterni uložio odlučan prosvjed u vezi s KPB-ovim podrijetvom vodstva makedonskog Pokrajinskog komiteta. Kominternu je stala na jugoslavensku stranu, te je nakon analize stranog članstva u Makedoniji imenovala novi Pokrajinski komitet na čelu sa sekretarom Lazarom Koliševskim. No sve je to trajalo, te je po etak ustanka pod komunističkim vodstvom u Makedoniji odgodilo do 11. listopada 1941, dakle gotovo tri mjeseca nakon što je počeo u drugim dijelovima Jugoslavije.

U vrijeme sloma Jugoslavije, KPJ je u Makedoniji imao vrlo mali broj članova, a razlike između jugoslavenskih i probugarskih frakcija bile su tek jedna od brojnih prepreka razvoju. Svrgnuto vodstvo pokrajinskog komiteta uglavnom je potkopavalo autoritet nekog novog vodstva, koje nije uspijevalo donijeti odluku o oružanoj borbi i općenito je ostavljalo dojam nesposobnosti. Novo se vodstvo moralo nositi i s infiltracijom pripadnika bugarske Policije u lokalne strane organizacije. Mnogi vođe i članovi, a među njima¹ Kohševski, uhićeni su i upućeni u Bugarsku. Partizanske su se jedinice organizirale, da bi se praktički odmah zatim raspale ili popustile pred protuna-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

padima na onim malobrojnim područjima koja su uspjele osloboditi u prvim operacijama. Partizani su u ostalim dijelovima Jugoslavije također doživljavali poraze, no u Makedoniji im je trebalo više od godinu i pol da pokrenu konkretnije operacije. Međutim, od početka ljeta 1943. partizanski pokret i jugoslavenske komunističke snage u Makedoniji konstantno su jačale, unatoč svemu otporu bugarske vojske, dok su probugarski nastrojeni komunistički simpatizeri, probugarski nacionalisti, te prosrpski nastrojeni etnici, kao i snage koje su zagovarale ujedinjenu i neovisnu Makedoniju slabjeli."

Reagiraju i na takav razvoj događaja, bugarska je vlada povela represivne mjere širokih razmjera protiv makedonskih sela za koja se znalo da skrivaju partizane. Osobe za koje se sumnjalo da su sklone partizanima vlasti su prisilile na sudjelovanje u posebnim radnim odredima, zato ih ili ih deportirali u Bugarsku. Formirane su i posebne jedinice za borbu protiv partizana, premda bez osobitog uspjeha.

Bugarska vlast u jugoslavenskim područjima anektiranim u travnju 1941. održala se do početka rujna 1944. godine. Događaji koji su se odvijali tijekom tri tjedna od 20. kolovoza do 9. rujna 1944. imali su dalekosežne posljedice. Dok su se sovjetske jedinice potkraj kolovoza kroz Rumunjsku približavale bugarskoj granici, vlada u Sofiji proglasila je neutralnost, te u Kairo uputila izaslanike koji su trebali ostvariti veze sa zapadnim Saveznicima. No ta ista vlada - osim što je razoružala nekoliko jedinica - istodobno nije učinila ništa ime bi njemačke snage stacionirane u Bugarskoj i jedinice koje su dolazile iz Rumunjske spriječila u povlačenje prema jugoslavenskoj teritoriji. To je izazvalo snažne prosvjede Sovjetskog Saveza. U Sofiji je 2. rujna na vlast došla nova, Zapadu naklonjena vlada, koju je samo tjedan dana kasnije, nakon unutarnje pobune lijevičarske koalicije Domovinske fronte, zamijenila prokomunistička vlada. Nova je vlast odmah prešla na sovjetsku stranu.¹⁰⁰

I dok su te promjene njemačkog saveznika pretvorile u njemačkog neprijatelja, jugoslavenska Makedonija koja je dotada bila pripojena Bugarskoj, stekla je u vojnom smislu veliku važnost kao koridor za povlačenje njemačkih snaga u Grčku - s više od 300.000 pripadnika. Ivan Mihailov tada je ponovno postao dijelom njemačkih planova u Makedoniji. Nakon velikih napora i unatoč bugarskom protivljenju, Mihailov je u siječnju 1944. napokon uspio nagovoriti Nijemce da naoružaju dio njegovih pristaša i priključe ih SS formacijama u Grčkoj Makedoniji koju je pripojila Bugarska.¹⁰¹ Što je bilo još važnije, Nijemci su odlučili u rujnu 1944. osobno upotrijebiti Mihailova da im pomogne poboljšati situaciju u jugoslavenskoj Makedoniji proglašenjem zasebne makedonske države i organiziranjem upravnih i vojnih snaga, koje bi potom bile stavljene u njihovu službu. Aleksandar Stanišev, Mihailovljev prijatelj koji je ranije bio bugarski ministar unutarnjih poslova, također je predložio proglašenje zasebne makedonske države pod njemačkom zaštitom-

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

Tako su Mihailova iz Zagreba preko Sofije doveli u Skoplje da utemelji novu državu. No nakon dva dana provedena u Skoplju, 4. i 5. rujna, uvidio je da za takvo što nema nade, budući da isključivo političkim sredstvima nije moguće postići ništa, a da vojne potpore neće biti. Mihailov je preostalo jedino da napusti zemlju, te se tako vratio u Zagreb.¹⁰²

Povlačenje njemačkih snaga iz Grčke kroz jugoslavensku Makedoniju (i dalje preko Kosova i Sandžaka prema Bosni) počelo je u prvim danima listopada i nastavilo se tijekom sljedećih nekoliko tjedana. Posebna jedinica pod zapovjedništvom generalpotpukovnika Luftwaffe Scheurlena, bila je zadužena za osiguranje otvorenih komunikacija. Jugoslavenski partizani, uz ograničenu suradnju bugarskih snaga, nanijeli su određene gubitke Nijemcima, te za deset do dvanaest dana odgodili njihov prolazak kroz jugoslavensku Makedoniju. Posljednje neprijateljske jedinice koje su partizani trebali rašistiti sa svog terena bili su pripadnici albanske Narodne fronte koji su Nijemcima pomagali u zaštiti komunikacijskih linija. Sredinom studenoga, sve njemačke jedinice već su se bile povukle s makedonskog teritorija, a partizani su cijelu pokrajinu stavili pod vlast svoje vojske i privremenih vladinih organizacija.¹⁰³

U Bugarskoj je jedan od prvih prioriteta nove vlade Domovinske fronte bila reorganizacija oružanih snaga. Sovjeti su osigurali savjetnike i instruktore, a cijela vojska stavljena je pod vrhovno sovjetsko zapovjedništvo. Dio bugarskih jedinica koje su se u vrijeme promjene vlasti zatekle na jugoslavenskom terenu nastavio je djelovati, no pod novim vodstvom. Druge jedinice nove bugarske vojske ušle su na jugoslavenski teritorij prema posebnom jugoslavensko-bugarskom sporazumu, od 5. listopada 1944, između maršala Tita i bugarskog predstavnika, Dobrog Terpeševa. Tim sporazumom osigurano je sudjelovanje bugarskih jedinica u borbama protiv njemačkih snaga na jugoslavenskom teritoriju, ali i protiv raznih jugoslavenskih kolaboracionističkih snaga. No suradnja između jugoslavenskih partizana i novih bugarskih jedinica nije se odvijala bez poteškoća.¹⁰⁴ Osim već spomenutih kritika jugoslavenskih komunista na račun pronacista bugarskog režima i njegovih snaga, te politike i aktivnosti KP Bugarske, došlo je do razmimoilaženja u stavovima i protuoptužaba u vezi s djelovanjem bugarske vojske nakon rujna 1944, te razmjerima njihova doprinosa u borbama protiv njemačkih snaga na jugoslavenskom terenu.

Nakon što je Bugarska u rujnu 1944. istupila iz savezništva sa silama Osovine, ekspanzionistički snovi zagovornika Velike Bugarske - i u vojsci i među političarima i intelektualcima - raspršili su se, kao i ekspanzionistički snovi drugih zemalja na europskom jugoistoku koje su 1941. krenule Hitlerovim putem. No ako je Bugarska u cijeloj priči bila na gubitku, Makedonci u Jugoslaviji nedvojbeno su bili na dobitku. Stekli su visok stupanj autonomije u poslijeratnoj jugoslavenskoj državi, kao i neovisnost nakon raspada Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća.

MA ARSKA VLADAVINA NA DIJELOVIMA JUGOSLAVENSKOG TERITORIJA

Jedan od prvih poteza koje je Hitler povukao nakon što je poslije udara u Beogradu odlučio uništiti Jugoslaviju bio je poziv maarskom poslaniku u Berlinu, Dömeu Sztöjaju, da namjesniku Miklösu Horthyju u Budimpešti isporuči i povjerljivu poruku. Poruka je sadržavala četiri glavne točke. Njemačka ne može dopustiti stvaranje protunjemačke baze najjugoistoku Europe. U slučaju sukoba s Jugoslavijom, Njemačka se ne može protiviti maarskoj želji za promjenom granica s tom zemljom. Njemačka smatra taktički povoljnim Hrvatima podariti autonomiju. Maarska treba provesti preliminarne vojne pripreme, o kojima će se razgovarati i koje će biti dogovorene između vojnih zapovjedništava dviju zemalja. Urednik zapisnika s Hitlerovih sastanaka sa stranim državicima i diplomatima napominje da je Hitler, govoreći o autonomiji za Hrvate, zapravo mislio da „Maarska na određeni način treba pripojiti Hrvatsku svom državnome sustavu”.¹⁰⁶ To potvrđuje i Horthyjev odgovor.

Činilo se kao da je poruka upućena Horthyju ukazivala na činjenicu da bi, unatoč njemačkim obećanjima Italiji da daje Jugoslavija, a osobito Hrvatska, u talijanskoj sferi utjecaja, Hitler daleko više volio da Hrvatskom dominira Maarska. No vrlo je lako moguće i da je Hitler samo davao prazna obećanja, ne bi li Maarsku naveo da se odrekne sporazuma o prijateljstvu i nenapadanošću s Jugoslavijom i da tako prijeđe na njemačku stranu. Iako je Horthy već i dio Hitlerove ponude bio spreman prihvatiti, odbio je zagristi hrvatski mamac. Preko Sztöjaja, koji se 28. ožujka vratio u Berlin, poručio je da „Maarsku ne zanima obuhvaćanje Hrvatske u maarske državne granice”, te da samo želi biti dobrim hrvatskim susjedom. Ipak, nadao se da će biti moguće postići nekakav dogovor o davanju Maarskoj izlaza na Jadransko more.¹⁰⁶ Činilo se da je Hitler tek nakon tog Horthyjeva odgovora odlučio Italiji prepustiti formalnu dominaciju u Hrvatskoj.

Maarske snage ušle su u Jugoslaviju 11. travnja na području Banke, između Dunava i Tise. Nakon rata, Horthy je američkim vlastima tijekom ispitivanja rekao da nije htio napasti Jugoslaviju, ali je na to bio prisiljen zbog nereda i masakra nad Maarscima u Banjoj.¹⁰⁷ To, međutim, nije istina. U vrijeme

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

ma arskog ulaska u zemlju, jugoslavenska se obrana ve bila posve raspala, pa su Ma ari bez ikakvih poteško a napredovali na jug, do Dunava izme u Vukovara i uš a Tise u Dunav. Izvještaj jednog od vo a folksdoj era, Johanna Wueschta, od 17. travnja 1941. pokazuje daje njema ka manjina ve bila oformila svoju miliciju i razoružala oko 90.000 jugoslavenskih vojnika.¹⁰⁸ No iako nisu naišli na konkretniji vojni otpor, Ma ari su proveli masovno i nasumi no ubijanje civila. Jugoslavenski izvori procjenjuju broj žrtava u Ba koj i Baranji na oko 3500 osoba. To potvr uju i izvještaji folksdoj era iz Ba ke iz tog razdoblja, u kojima se opisuje kako su ma arski vojnici divlja ki pucali ak i po njema kim selima, usmrivši pritom i niz pripadnika njema ke manjine.¹⁰⁹

Ma ari su zauzeli Ba ku, Baranju, Me imurje i Prekomurje (vidi Kartu 1). Nijemci su im usto bili obe ali i jugoslavenski Banat, no to su obe anje kasnije povukli. Ta su podru ja bila pod istom vojnom okupacijom u kojoj je sve izvršne ovlasti imala ma arska Južna armija tijekom prva etiri mjeseca, do 16. kolovoza 1941. Uslijedila su još etiri mjeseca vojne okupacije, ali pod civilnom upravom. A onda je 14. prosinca ma arski parlament izglasao pripajanje tih podru ja Kruni sv. Stjepana, tako da su dobila punopravne zastupnike u parlamentu. Prema popisu stanovništva iz 1931. Ba ka i Baranja imale su ukupno 837.742 stanovnika: 305.917 Srba i Hrvata, 283.114 Ma ara i 185.458 Nijemaca, dok je ostalo otpadalo na Slovake, Ukrajince, Ruse i Rome.¹¹⁰ Budu i da Ma arska nikad nije prihvatila gubitak tih i još nekih podru ja prema Sporazumu iz Trianona od 4. lipnja 1920, njihovo potpuno vra nje u sastav ma arske države bilo je najviši cilj ma arskog režima koji ih je preuzeo u travnju 1941. godine.

U Ba koj i Baranji jedan od prvih poteza ma arske okupacijske vlasti bila je podjela stanovništva u dvije skupine: one koji su bili na tim podru jima u vrijeme primirja 1918. i one koji su onamo došli tijekom me uratnog razdoblja. U drugoj su skupini bili uglavnom vladini dužnosnici, u itelji, poslovni ljudi, radnici i kolonizatori poljoprivrednih podru ja koja su ranije pripadala malom ma arskome plemstvu, a postala su dostupna zahvaljuju i agrarnoj reformi koja je u Jugoslaviji provedena nakon 1918. godine. Dotok tih ljudi smatrao se dijelom politike jugoslavizacije (uglavnom posrbljivanja) tih podru ja, koju je sad trebalo poništiti protumjerama ma arizacije. Tijekom prva dva tjedna ma arske vlasti oko 10.000 osoba protjerano je u Srbiju, NDH i Crnu Goru. Plan⁰ deportaciji oko 150.000 Srba u Srbiju pod njema kom okupacijom nije uspio zbog protivljenja tamošnjeg njema kog vojnog zapovjednika, no i unato tome, Prema procjenama njema kih okupacijskih vlasti u Beogradu, oko 35.000 Srba Potajno je preba eno u Srbiju, dok ih je još 12.000 zato eno u ma arske koncentracione logore, iz kojih su ih postupno prebacivali u Srbiju.¹¹¹ Protjerivanjem jugoslavenskih naseljenika ma arskaje vlada stekla oko 111.000 hektara^{2er}nlje. Zapljenom imovine Židova dobila je još 50.000 hektara, te tako ukupno

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

došla do 161.000 hektara. Od toga je 14.500 hektara podijeljeno pojedincima koji su imali pravo na tu zemlju, 20.000 preseljenim obiteljima, a 6.500 jednoj drugoj skupini prebačenih ljudi, dok je preostali dio država zadržala ili prodala velikim zemljoposjednicima i drugim pojedincima.¹¹²

Nakon toga, Mađari su započeli sustavnu mađarizaciju političkog, gospodarskog i kulturnog života u anektiranim područjima. Ponovno su formirali nekadašnje (iz 1918) administrativne podjele lokalne vlasti, a razlika se sastojala u činjenici da su novi dužnosnici bili imenovani, a ne izabrani. Poticali su djelovanje mađarskih političkih stranaka i domoljubnih organizacija, u nastojanju da mađariziraju što je moguće više mađarskog stanovništva, što je automatski značilo diskriminaciju Srba i Hrvata. Na području gospodarstva, Mađari su preuzeli imovinu koja je ranije pripadala jugoslavenskoj državi. Pokušali su povećati mađarski udio u dionici kome kapitalu banaka, te industrijskih i trgovinskih tvrtki, u nadi da će eliminirati jugoslavenske interese i umanjiti udio njemačke manjine. Većina industrijskih poduzeća nasumično je uvrštena u kategoriju ratne industrije i stavljena pod upravu povjerenika koje su imenovala vojne vlasti. Jednaka diskriminacija protiv Srba, Hrvata i Židova provodila se i u obrazovnim i kulturnim institucijama. Uz jednu iznimku, nastava u svim srednjim školama morala se odvijati na mađarskom ili njemačkom jeziku. Izdavanje knjiga, novina i časopisa na srpsko-hrvatskome bilo je gotovo posve zabranjeno, a Srbima i Hrvatima s višim stupnjem obrazovanja u praksi je onemogućeno stjecanje primjerenog posla.¹¹³

Činjenica da je Mađarska bila prisiljena platiti ono što je stekla kao dio jugoslavenskog, teškošlog i rumunjskog teritorija, vidljiva je iz izvještaja njemačkog gospodarskog stručnjaka Carla Clodiusa od 16. kolovoza 1941: „Mađarska vlada u najvećoj mogućoj mjeri pokušala uzeti u obzir njemačke želje na gospodarskom planu. Tako je, pored ostalog, pristala na ukidanje podcjenjivanja njemačke marke, osigurala kredit u visini od 200 milijuna njemačkih maraka za financiranje njemačke nabave strateške robe u Mađarskoj, te u skladu s našim zahtjevima u velikoj mjeri poboljšala uvjete za aktivnost Nijemaca iz Reicha i njihova kapitala u Mađarskoj.“ Upuivanje mađarske Armije od oko 205.000 vojnika na rusku frontu također se može smatrati plaćanjem njemačke pomoći u stjecanju pripojenih područja.¹¹⁴

Veliki viškovi hrane i sirovina (poput konoplje) iz Banke i Baranje bili su rezervirani za Njemačku. U memorandumu mađarskog Ministarstva vanjskih poslova pripremljenom u ožujku 1943, u otkivanju predstojećih njemačkih pregovora, stajalo je da je „žetva iz Banke, ponovno preuzeta od Jugoslavije, u cijelosti bila, te je i dalje na raspolaganju silama Osovine“.¹¹⁵ U svim anektiranim područjima, kao i u samoj Mađarskoj, vlada je primijenila izravni nadzor nad plaćama, cijenama, opskrbom i sličnim poslovima.

Organizirana njemačka manjina u Banjoj i Baranyi, približno 22% ukupnog

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

stanovništva 1931. i u manjini u odnosu na Mađare, koji su činili oko 34% ukupnog stanovništva, u gospodarskom je smislu bila najnaprednija i najsnažnija. U vrijeme napada na Jugoslaviju, folksojermi iz Banke bili su posve pod nacističkim utjecajem. Silno su se razočarali kad su u Banaku ušle mađarske, a ne njemačke jedinice, tim više što su neki od tih, mađarskih vojnika smatrali da se prema njima trebaju odnositi jednako kao i prema svima ostalima. Više incidenata, koji su doveli i do nekoliko žrtava među folksojermima, još je neko vrijeme među Nijemcima i Mađarima izazivalo takve poteškoće da su privukli i Hitlerovu pozornost.¹¹⁶ Zbog toga su folksojermi odbili preuzeti bilo kakvu ulogu u lokalnoj vlasti. No ipak su raspolagali određenom moći, kao i utjecajem u pregovorima, u obliku svoje glavne političke i kulturne organizacije, Volksbund der Deutschen in Ungarn, priznate njemačko-mađarskim sporazumom od 30. kolovoza 1940. kao jedine službene organizacije folksojermu u Mađarskoj. Njemačka manjina u pripojenim područjima i u Mađarskoj ubrzo je počela uživati gotovo status države u državi. Izražavali su potpunu odanost mađarskoj državi, te imali predstavnike u mađarskom parlamentu. No smjeli su imenovati svoje dužnosnike u gradovima s njemačkom većinom, a, na temelju njemačko-mađarskog sporazuma od 12. veljače 1942, dobili su i mogućnost da svoje pripadnike mobiliziraju u redove njemačkih oružanih snaga.¹¹⁷

Kad je u drugome dijelu 1941. u Banaku i Baranji koje je anektirala Mađarska izbio oružani ustanak, iako u daleko manjim razmjerima nego u većini drugih dijelova Jugoslavije, mađarske vojne vlasti, kao i druge vojne i okupacijske vlasti, primijenile su žestoke represivne mjere. Do najžešće akcije protiv ustanika, te srpskog i židovskog civilnog stanovništva, došlo je u siječnju 1942, kad je, prema jugoslavenskim izvorima, ubijeno 3500 ljudi, dok ih je još više tisuća opljačkano, zatočeno i zlostavljano, ili odvedeno u koncentracijske logore.¹¹⁸ No partizanski pokret u Banaku nikad nije bio onoliko snažan kao u većini ostalih dijelova Jugoslavije, a za to su postojala dva razloga. Prvo, ravnice nikako nisu bile prikladne za oblik gerilskog ratovanja u kakvo su se partizani upuštali, te, drugo, južnoslavensko je stanovništvo ondje činilo tek malo više od trećine ukupne populacije. Dio partizanskih jedinica iz Banake upućen je u Srijem i Bosnu, kako bi ojačao tamošnje partizanske snage. Čini se da su i etnici u Banaku imali ilegalnu organizaciju, no osim toga nisu iskazali veću aktivnost.

Unatoč tome što su mađarske vojne i civilne vlasti zlostavljale srpsko, židovsko, a u određenoj mjeri i hrvatsko stanovništvo, dio srpskih i hrvatskih političara s njima je ipak surađivao. Jedan bivši zastupnik u gornjem domu srbijanskog parlamenta i jedan bivši zastupnik HSS-a postali su zastupnicima u mađarskom parlamentu, te su stali pozivati jugoslavensko stanovništvo da podrži novi mađarski režim. Za njihovim primjerom poveo se i niz drugih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

politi ara, kao i dio veleposjednika i poslovnih ljudi koji su željeli zaštititi osobne materijalne interese.¹¹⁹

Nastoje i se odvojiti od - kako se sve više inilo - ratnih gubitnika ma arska je vlada od konca 1943. više puta pokušala doprijeti do zapadnih Saveznika. Doznavši za to, Nijemci su reagirah u ožujku 1944, preuzimanjem nadzora nad zemljom, kako bi sprije ili njezin pad u sovjetske ruke. Operacija Margarethe, pokrenuta 19. ožujka, u Ma arsku je dovela brojne dodatne njema ke jedinice. Namjesniku Horthyju dopušteno je da ostane na elu države, no dotadašnju je vladu zamijenio kabinet na ijem se elu našao bivši ma arski poslanik u Berlinu, general Dome Sztöjday, kojem su Nijemci vjerovali. Velik dio planiranja tog političkog preuzimanja obavio je Edmund Veessenmayer iz njema kog Ministarstva vanjskih poslova, koji je postao glavnim ovjekom civilne izvršne vlasti s titulom njema kog opunomo enika i poslanika u Ma arskoj.¹²⁰ Preuzevši potpuni nadzor nad Ma arskom, Nijemci su preuzeli vlast i u jugoslavenskim podru jima koje je Ma arska pripojila: Ba koj, Baranji, Me imurju i Prekomurju.

Njema ka je po ela ubrzano gubiti uporište na jugoistoku Europe u kolovožu 1944. godine. Slom Rumunjske, a ubrzo zatim i Bugarske naveli su namjesnika Horthyja da, unato protivljenju ve ine u kabinetu, obnovi kontakte sa saveznicima pod zapovjedništvom u Caserti, radi pregovora o predaji. Saveznici su mu savjetovah da se obrati sovjetskim snagama, što je i u inio, te je 11. listopada u Moskvi potpisano privremeno primirje između predstavnika Ma arske i Saveznika. Njema ka je reakcija bila munjevit. Horthy je smijenjen, a njegovu funkciju preuzeo je Ferenc Szálasi, elnik ma arske Nacističke stranke, koja je preuzela vlast u dijelu zemlje u to vrijeme još pod njema kim nadzorom. Potkraj prosinca u Debrecinu su političke snage koje su prešle na savezničku stranu objavile utemeljenje, uz sovjetsku potporu, vlade Narodne fronte pod vodstvom generala Bele Miklósa, u kojoj su bile zastupljene razne buržoaske političke stranke, kao i socijalisti i komunisti. Ta je vlada objavila rat Njema koj 30. prosinca, a nešto kasnije prihvatila je mirovne uvjete nametnute Horthyjevima predstavnicima u Moskvi.¹²¹

Nijemci su na vrijeme uo ili opasnost koja na europskome jugoistoku folksdobjerima prijeto od napredovanja sovjetskih snaga, kao i od osvetoljubivih nacionalnih skupina kojima su naškodili. Evakuacija njema ke manjine iz Ba ke i Baranje u Austriju i Njema ku po elaje oko 1. listopada 1944. godine. Tijekom tog mjeseca iseljeno ih je više od polovice.¹²²

Do konca listopada, sovjetske, bugarske i manji kontingent jugoslavenskih snaga o istili su Ba ku od njema kih jedinica. Koncem prosinca te su udružene snage ve nadzirale ve i dio zapadne Ma arske, dok su sovjetske jedinice okružile Budimpeštu. Kako bi suzbili to napredovanje, Nijemci su u preostalome dijelu zapadne Ma arske okupili velike snage, te su 6. ožujka 1945.

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

okrenuli ofenzivu protiv sovjeta. Taje operacija imala više ciljeva. Jedan od njih bio je poraziti sovjete na sekundarnoj fronti, što bi iziskivalo premještanje dijela sovjetskih snaga s Istočne fronte i tako olakšalo pritisak na tamošnje snage. Drugi je cilj bio osloboditi Budimpeštu i doći do Dunava radi onemogućavanja napredovanja prema Austriji, kako bi se osigurale zalihe nafte i boksita na zapadu Mađarske - presudno važne za njemački ratni stroj - i onemogućilo upadanje u stropicu i uništenje njemačke Vojne skupine E koja se povlačila s Balkana, prije nego što dođe do austrijskog teritorija. No ta posljednja njemačka ofenziva u ratu, u kojoj je sudjelovalo tridesetak divizija, od toga 11 oklopnih, nije uspjela ostvariti ništa od važnijih ciljeva. Deset dana nakon njezina početka, počinje sovjetska protuofenziva. Njemačke snage potiskivane sve dok se 4. travnja i posljednje njemačke jedinice, zajedno s mađarskim jedinicama i dalje odanima Szálasijevoj vladi, nisu morale povući s mađarskog teritorija.¹²³ Jugoslavenska područja Međimurje i Prekomurje, koja su dotada bila pripojena Mađarskoj, oslobodile su tijekom posljednjih tjedana rata bugarske jedinice.

Gubitkom teritorija u posljednjih nekoliko mjeseci 1944. Mađarska je ostala bez svih teritorijalnih dobitaka kojih se domogla u razdoblju od 1938. do 1941. godine. Tako je, umnogome, kao i u slučaju Bugarske, okončano kratkotrajno razdoblje mađarskog ekspanzionizma na račun susjednih zemalja.

Bilješke

¹ Digovi, *La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique*, str. 557.

Ibid. Prodalmatinski talijanski fanatik, Luigi Federyoni, to je nazvao razdobljem kvazia-gonije za talijanstvo u Dalmaciji. *L'ora della Dalmazia*, str. VII.

Vidi primjerice izvještaj talijanskog izaslanika u Beogradu, Carla Gallija, od 19. veljače 1929. upućen Ministarstvu vanjskih poslova. Italija, Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici italiani*, 7. serija, sv. 1, str. 288-290.

Digovi, *La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique*, str. 411-415. Ciano, *Diaries*, str. 432, bilješka od 24. travnja 1941.

Kvesi, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 70-73. Barbari, „Talijanska politika u Dalmaciji 1941“, str. 142-147.

Dekret o formiranju Dalmatinske Gubernije: Italija, *Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, Bollettini della guerra*, str. 536-537. ili *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 65-69. Više odredaba koje je donijela vojna okupacijska uprava još je neko vrijeme ostalo na snazi.

Jugoslavenski opis i analiza talijanske vlasti u pripojenom dijelu Dalmacije nudi Šepi, „Xa politique italienne d'occupation“, str. 377-424.

^{SePi}, „La politique italienne d'occupation“, str. 383-389.

8 Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 984-986. i Roll 410, Fr. 330. Više o Bastianinijevu izvještaju Mussoliniju od 17. studenoga 1941. godine: Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,306-307.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁹ Iskrenu i otvorenu talijansku raspravu o odnosima Italije i NDH, problemu Dalmacije i poželjnosti osvajanja BiH nudi izvještaj Marcella Zuccolina iz prosinca 1941. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 898-909. Više o talijanskim težnjama prema BiH u izvještaju generala Piechea iz talijanske 2. armije 9. rujna 1942, Roll 347, Frs. 774-779.
- ¹⁰ A VII, fond NDH, reg. br. 1/3-7, kutija 219.
- ¹¹ Prema podacima talijanskog Ministarstva unutarnjih poslova, po etkom sije nja 1942. u Italiji je živjelo 6413 Talijana ro enih u Dalmaciji: 573 u Rijeci, 1539 u Puli 3513 u Trstu, te 788 u ostalim dijelovima te regije. Micr. No. T-586, Roll 356, Frs! 12,351-354.
- ¹² Talijanski prikaz odmazde kraj Sušaka: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 478-523. Jugoslavenski prikaz, Hronologija 1941-1945., str. 304.
Dvije talijanske žrtve partizana bili su 63-godišnji Giovanni Renzi, rezervni asnik i nekadašnji pripadnik narodne milicije, kojeg su doveli iz Italije da služi kao ravnatelj osnovne škole u Podhumu, te njegova supruga. Renzi je uo i smaknu a 16. lipnja 1942. uglavnom pokazao odvažnost, ogoljuju i prsa i kli u i „Viva l'Italia!" O tom doga aju izvjestilo je više talijanskih novina, a vojska je prikupila pisane iskaze svjedoka o Renzijevoj hrabrosti dok je razmatrala mogu nost da mu posthumno dodijeli odli je „Medaglia d'oro". Talijansku odmazdu vjerojatno su djelomi no izazvale reakcije javnosti u Italiji.
- ¹³ Više o napadu na Primošten: Hronologija 1941-1945., str. 375. Nakon toga, šibenski biskup Jerolim Mileta uputio je žestoki prosvjed guverneru Bastianiniju, te pisao kardinalu Luigiju Maglioneu, traže i pomo Vatikana. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/3, 99-101, kutija 281.
Djelomi an prikaz okrutne talijanske vladavine u Dalmaciji: Jugoslavija, Hrvatska državna komisija, Dokumenti o zlo inima talijanskog okupatora, te Despotov tekst „Odmazde talijanskih oružanih snaga", str. 91-109.
- ¹⁴ Žuri , „Suradnja srpskih buržoaskih politi ara i Talijana", str. 195-211.
- ¹⁵ Tomasevich, The Chetniks, str. 215-218. Vidi i izvještaj generalnog konzulata NDH u Zadru od 9. srpnja 1943. godine. A VII, fond NDH, reg. br. f/3, f38-142, kutija 281. Više o itavome pitanju „banda antikomunista" u Brani a, „Formiranje Antikomunisti ke dobrovolja ke milicije", str. 87-105.
- ¹⁶ Korespondencija u vezi sa sporovima izme u Armellinija, Bastianinija i Roatte, Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 928-994. Roattina zapovijed od 6. travnja, Frs. 962-963. Više o Armellinijevoj srnjeni u Zanussijevoj knjizi Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 246-248.
- ¹⁷ Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 635-636.
- ¹⁸ Vidi izvještaj generalnog konzulata NDH u Zadru od 9. srpnja 1943. A VII, fond NDH, reg. br. f/3-138, kutija 281.
- ¹⁹ Više o tim doga ajima: Micr. No. T-821, Roll 403, Frs. 194-214, 269-296 i 298-325. Nuncijeva nota od 12. srpnja 1943: Roll 410, Frs. 314-315. Osobito se osvrnuo na podru je izme u Rijeke i Senja, ali je u obzir uzeo i uvjete koji su vladali širom Dalmacije pod talijanskom vlaš u. Tako je, primjerice, ustvrdio daje od ukupno oko 60.000 stanovnika tog podru ja njih 9416 u koncentracionim logorima. Samo u župi Jelenje talijanske su snage 12. srpnja 1942. smaknule 108 muškaraca u dobi od 18 do 45 godina, ne dopustivši im ak ni posljednju ispovijed.
- ²⁰ Prosvjedno pismo nadbiskupa Stepinca upu eno Raffaeleu Casertanu, talijanskome izaslaniku u Zagrebu, o neumjerenosti talijanske vojske u hrvatskim selima, prenosi Pattee u knjizi The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 265-266. Datum pisma ni)^e

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

- naveden. Nacrt izvještaja Superslode, Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 316-321.
- ²¹ Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,256-259. Prema ukazu kojim je ukinuta gubernija, (ve inu ovlasti kojima je dotada raspolagao guverner preuzela su trojica prefekata. No budu i da su se njihove pokrajine nalazile unutar vojnih operativnih zona, Comando ; Supremo prisvojio je civilne ovlasti u tim pokrajinama, te ih prenio na zapovjednike dvaju armijskih korpusa raspoređenih u tom području. Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. ; 1032. No, talijanska vlast u Dalmaciji primicala se završetku, a te formalne promjene u praksi nisu značile ništa.
- ²² Nazivi su izvedeni od boje glasa kojih kutija koje su se tijekom glasanja 26. studenoga 1918. nalazile u Narodnoj skupštini. Budu i da su neki zelenaši kasnije prihvatili Jugoslaviju, ali su zahtijevali federalni ustroj zemlje u kojoj će Crna Gora biti zasebna jedinica, nazivali su ih i federalistima.
- ²³ Više o uvozu hrane u Crnu Goru: Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 679. Više o korištenju lokalne proizvodnje za potrebe talijanskih jedinica: Micr. No. T-821, Roll 248, Frs. 6-7. Kao što potonji izvori pokazuju, od 1. srpnja 1941. do 31. ožujka 1943. Crna Gora je u ; Italiju izvezla tek 608,2 tone kože, 117,3 tone vune i 6,5 tona kozje dlake.
- ²⁴ Vidi Jaukovićev tekst „Talijanski okupatorski sistem u Crnoj Gori i na Sandžaku (1941-1943)“, str. 349-375, te Pajovićev tekst „Okupacija Crne Gore 1941“, str. 272-306.
- ²⁵ Mazzolinijev izvještaj u prijevodu na hrvatski, Zbornik DNOR, 13. serija, 1. knjiga, str. 230-234. Vidi i izvještaj Pirzija Birolija od 2. kolovoza 1941. na str. 245-253. Procjene o broju izbjeglica u Miloševićevoj knjizi Izbeglice i preseljenici, str. 105-106.
- ²⁶ Trgo, etrdeset prva, str. 261. B. Jovanović, Crna Gora, sv. 1, str. 46.
- ²⁷ Petrović-Njegoš, „Kako sam odbio preuzeti prijesto“, str. 33-37. Među vodećim separatistima koji su sudjelovali u radu Narodne skupštine bio je i Sekula Drljević, ministar u vladi kralja Nikole. Više o njegovoj ulozi u Drugom svjetskom ratu, vidi Tomasevičevu knjigu The Chetniks, str. 209, 446-449. Više o proglasu Narodne skupštine, Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 389-390.
- ²⁸ B. Jovanović, Crna Gora, sv. 1, str. 257. Prema Mazzolinijevu izvještaju s konca srpnja (nakon što je opozvan i vraćen u Rim), broj pobunjenika nije premašio 5000 lako naporužanih ljudi. Zbornik DNOR, 13. serija, 1. knjiga, str. 233.
- ²⁹ Zapovijed Pirzija Birolija od 15. srpnja 1941. o gušenju crnogorskog ustanka: Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 722-725. Prijevod na srpsko-hrvatski: Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 392-396. Kasne naredbe: Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 416-427.
- ³⁰ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 99, 100. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 682-687.
- ³¹ Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 464-467. Više o pogledima i podjelama među raznim skupinama separatista u vezi s talijanskom politikom u Crnoj Gori: Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 689-691 i Pajović, „Okupacija Crne Gore 1941“, str. 291-293.
- ³² Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 462-463.
- Više o tim sporazumima u Tomasevičevoj knjizi The Chetniks, str. 210-212. Sporazum između ukanovića i Pirzija Birolija nalazi se u Zborniku DNOR, 4. serija, 4. knjiga, str. 527-530.
- Pirzio Birolio bio je predložio formiranje skupine slika Nacionalističkog komiteta Još 1. prosinca 1941, no talijanska vlada tada nije prihvatila njegov prijedlog. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 750-754.
- ³⁴ Kratak pregled operacija sila Osovine i kolaboracionističkih snaga protiv partizana u razdoblju od rujna 1941. do lipnja 1943. nalazi se u posljednjem dijelu 9. poglavlja.
- ³⁵ Više o katastrofi u Pljevljima: Hronologija 1941-1945., str. 172. O kasnijim partizan-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- skim „lijevim skretanjima" postoji opširna literatura. Vidi, primjerice, Vujovi , „0 lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori", str. 45-113.
- ³⁶ Zbornik DNOR, 3. serija, 4. knjiga, str. 486-487.
- ³⁷ Micr. No. T-821, Roll 248, Fr. 28.
- ³⁸ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 233-234, 240.
- ³⁹ Micr. No. T-821, Roll 252, Fr. 319 i Roll 125, Frs. 817-819.
- ⁴⁰ Više o partizanskoj pobjedi nad etnicima u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 242-243, 247-255. Vidi i izvještaje Informacijske službe Glavnog stožera talijanske vojske 13. i 23. svibnja 1943, u vezi s krizom nacionalisti kih snaga u Crnoj Gori: Micr. No. T-821, Roll 248, Frs. 9-12. Više o njema kome razoružavanju etnika: Micr. No. T-315 Roll 64, Frs. 630-637, a o talijanskome razoružavanju etni kih snaga: Micr. No. T-821 Roll 248, Frs. 4-5.
- ⁴¹ etni ki zapovjednik, major Radulovi , izvjestio je 20. svibnja 1943. Mihailovi a s podru ja Nikši a: „Valja nedvosmisleno shvatiti daje ovci je sve uništeno i da više nemamo jedinica za napad. Me u ljudima je zavladao užasan duh kapitulacije, ak i me u onim najpoznatijima. Moramo se nekako oporaviti i iznova organizirati. Partizani su u šumama i nemamo kamo oti i." Dio radioporuke koju su presreli Nijemci i izru ili je Talijanima. Micr. No. T-821, Roll 356, Fr. 202.
- ⁴² Više o promjenama koje su proveli Talijani u izvještaju Abwehrstelle Zagreb od 7. rujna 1943: Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 183-184. Prilikom reorganizacije talijanskih oružanih snaga u prolje e 1943, XIV. korpus, kao i jedinice 9. i 11. armije (razmještene u Albaniji i Gr koj), postali su dijelom Skupine armija Istok. VI. korpus, razmješten u južnoj Dalmaciji i Hercegovini kao dio talijanske 2. armije, kasnije je tako er priklju en toj skupini. Izvještaj Pirzija Birolija, „Governatorato del Montenegro - luglio 1941-giugno 1943": Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 579-602.
- ⁴³ Vražali , „Okupacioni sistem u Crnoj Gori", str. 169-208. i 457-483. Zanimljiv izvještaj Obavještajnog odsjeka talijanskog Vi. korpusa od 1. srpnja 1943, koji se bavi i pitanjem etnika: Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 831-836.
- ⁴⁴ Generala ukanovi a, pukovnika Staniši a i njihovu pratnju partizani su uhvatili u manastiru Oštrog izme u 14. i 18. listopada. Tom prilikom ili su ubijeni tijekom etverodnevne opsade ih su, nakon predaje, osu eni na smrt pred prijekim vojnim sudom. Ukupno je smaknuto 28 osoba. Partizani su imali 5 poginulih i 20 ranjenih. Vidi Zbornik DNOR, 3. serija, 5. knjiga, str. 280-283.
- ⁴⁵ Bila je to podru no zapovjedništvo (Feldkommandantur) br. 1040. Poput Talijana, Nijemci su Crnu Goru smatrali državom u nastajanju. Vidi Herzogovu knjigu *Besatzungsverwaltung*, str. 52-53, 77.
- ⁴⁶ Bila je to skupina crnogorskih političara oformljena tijekom posljednjeg mjeseca talijanske vladavine. Vidi Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 183-184. Više o sastanku 14. rujna 1943: Frs. 194-197.
- ⁴⁷ Više o prijekoru koji je general Keiper uputio vije u u njegovu pismu od 3. studenoga 1943. Ijubu Vuksanovi u, predsjedniku vije a: Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 700-701- 0 uvozu hrane: Frs. 679, 690.
- ⁴⁸ General ukanovi i pukovnik Staniši ubijeni su u listopadu 1943, dok je major Dordye Laši , još jedan vode i etni ki zapovjednik, poginuo u savezni kom zra nome napadu na Podgoricu (kasnije Titograd). Ostavši bez vodstva, preostali etnici u Crnoj Gori. posve su izgubili nadzor nad tim podru jem.
- ⁴⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 348-351.

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

- 50 Više o njema kome prikazu okupacije Crne Gore u izvještaju iz travnja 1945. pod naslovom „Završni izvještaj o vojnoj upravi u Crnoj Gori": Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 673-702.
- 51 Tomasevich, *The Chetniks*, str. 446-449.
- 52 više o podacima o stanovništvu iz 1938. u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 16-17. Više o uvjetima u toj regiji tijekom me uratnog razdoblja u Hadrijevu tekstu „Kosovo i Metohija u vreme Kraljevine Jugoslavije", str. 51-84.
- ⁵³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1053-1056.
- ⁵⁴ Pregled talijansko-albanske, a potom njema ke vlasti na Kosovu nudi Hadri u knjizi *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 89-144. Prikaz talijansko-albanske i kasnije njema ke vlasti u zapadnoj Makedoniji nudi Todorovski u tekstu „Okupacija zapadne Makedonije", str. 25-39.
- Karta koja prikazuje podjelu Kosova 1941. nalazi se u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 92.
- ⁵⁵ Jacomoni di San Savino, *La politica deWItalia in Atbania*, str. 279-280. Do talijanske okupacije Albanije, 7-8. travnja 1939, Jacomoni je bio talijanski izaslanik u Hrani. Od okupacije do 20. ožujka 1943. bio je talijanski potkraj u Albaniji. Na toj dužnosti zamijenio gaje general Alberto Pariani, bivši talijanski vojni ataše i vojni savjetnik u Albaniji.
- ⁵⁶ Više o talijanskoj upravi u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 98-99. Više o albanskom stanovništvu u Skendijevoj knjizi *Albania*, str. 48-51.
- ⁵⁷ U tom je smislu najkarakteristi nija poruka Visokog zapovjedništva njema ke vojske (OKH) zapovjednicima njema ke 2. i 12. armije na terenu u Jugoslaviji od 20. svibnja 1941: „Prema poruci Ministarstva vanjskih poslova (od 14. svibnja), osobito je važno pobrinuti se za to da talijanske jedinice ne do u u podru je Mitrovice isto no od sadašnje demarkacijske linije (zbog rudnika olova i cinka u tom podru ju), kao ni u podru je masiva Ljuboten sjeverozapadno od Skoplja (zbog rudnika kromne ruda e u tom podru ju)". Vidi Micr. No. T-78, Roll 329, Frs. 6,285,668-747 i 6,285,778-782. Navod je iz Frs. 6,285,779.
- ⁰⁰ Vidi niz dokumenata njema kog Ministarstva vanjskih poslova nastalih u studenome 1941. i sije nju 1942: Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,757-764, a osobito memorandum od 11. studenoga 1941. u kojem je Benzler, izaslanik Ministarstva pri vojnom zapovjedništvu Srbije, to ku po to ku odgovorio na pitanja i teme koje su Talijani potezali u vezi s Kosovom. Vidi i Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E221,621-623 i Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 542-547, 566, 749.
- Hadri, *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 105-117. Vidi i izvještaj britanskog veleposlanika u Beogradu od 27. travnja 1945, u kojem se osvr e na doga aje na Kosovu m tijekom itavog rata: F. O. 371/48090, R 8181/237/90.
- ^{6f} Todorovski, „Okupacija zapadne Makedonije", str. 32-34.
- Skendi, *Albania*, str. 19-22. Dediđer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948.)*, str. ^ 7-110. Hadri, *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 263-272. i 282-284.
- Procjene Comanda Suprema o broju talijanskih vojnika u Albaniji: Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 72-73. Jugoslavenske procjene o broju talijanskih vojnika na Kosovu u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu*, str. 105. Više o talijanskoj t nazo nosti na zapadu Makedonije piše Todorovski u tekstu „Okupacija zapadne Makedonije", str. 25.
 - Kosovari se spominju u mnogim dokumentima i sekundarnim izvorima, no nigdje nisam l naišao na sustavno istraživanje o njima. Ipak, usp. Hadrijevu knjigu *Narodnooslobodi-*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

la ki pokret na Kosovu, str. 105, a osobito F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁶⁴ Avramovski, „Tre i Reich i 'Velika Albanija'“, str. 130-133. Kratak prikaz iz pera ovjeka koji je u velikoj mjeri bio odgovoran za oblikovanje njemačke politike u Albaniji nalazi se u Neubacherovoj knjizi *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 105-121.

⁶⁵ Mitrovski, „Neki aspekti njemačke politike na Balkanu“, str. 135-141.

⁶⁶ Avramovski, „Tre i Reich i 'Velika Albanija'“, str. 135-137, 164-165.

⁶⁷ Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,478-479.

⁶⁸ Takvo je stanje jasno prepoznao i predsjednik Namjesničkog vijeća Albanije. Vidi izvještaj Hermmana Neubachera, posebnog izaslanika u jugoistočnoj Europi, ministru vanjskih poslova von Ribbentropu od 29. siječnja 1944. Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,807-809.

⁶⁹ Prvi prizrenska liga utemeljena je 1878. nakon zaključenja neuspjelog Sporazuma iz San Stefana (Yesilköya) između Rusije i Osmanskog Carstva, radi zaštite albanskih interesa od slavenskih naroda na Balkanu. Osmanlije su je dokinuli 1881. godine. Skendi, Albania, str. 7-9. Druga prizrenska liga osnovana je u rujnu 1943, nakon kapitulacije Italije. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 306-310. Prijedlog Lige Hitleru: Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,486-488.

⁷⁰ Početkom travnja 1944. Nijemci i dio pripadnika albanske vlade smatrali su da će godine na albanskome području za Waffen SS mogu unoviti 50.000 ljudi. Micr. No. T-120, Roll 5783, Fr. H298,869. Više o stvarnoj snazi divizije u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 294-297 i tekstu Avramovskog „Tre i Reich i 'Velika Albanija'“, str. 156-164.

⁷¹ Više o nastanku SS divizije Skenderbeg Micr. No. T-311, Roll 186, Frs. 915-918. Pojednostosti o njezinoj sudbini plod su poslijeratnog ispitivanja njemačkog policajca koji je jedinica priključena toj skupini odmah nakon njezina nastanka i koja je u njezinu sastavu ostala do raspuštanja. A VII, fond Nijemci, reg. br. 55/6, kutija 9.

Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 309-310. Micr. No. T-311, Roll 189, Fr. 1201.

⁷³ Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E025,389-390. Neubacher, *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 119. Nakon toga ime Xhafera Deve prvi sam put vidio u osmrtnici u svojim lokalnim novinama, *The Palo Alto Times*, 27. svibnja 1978. Deve je bio umirovljeni zamjenik nadzornika interne poštanske službe na sveučilištu Stanford, gdje je radio od 1959. do 1971. U osmrtnici je pisalo da je bio i predsjednik Druge prizrenske lige, te više od trideset godina vođa albanskih političkih iseljenika.

⁷⁴ F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁷⁵ Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 310-313. F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁷⁶ *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 2, str. 372-377. Hronologija 1941-1945, str. 1015.

⁷⁷ F. O. 371/48090, R 8181/237/90. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 387-390. Prema brzojavi ambasadora Stevensona britanskome Ministarstvu vanjskih poslova od 29. ožujka 1945, Nijemci su sredinom ožujka u to području je padobranima spustili¹ kosovske agente i skupinu od 60 ljudi, da partizanima izazovu što više nevolja. F. O. 371/48090, R 5950/237/90.

⁷⁸ Apostolski, „Istorijski razvoj na makedonski narod“, str. 26-38.

Dellin, *Bulgaria*, str. 182-185. Doklesti, „Kroz historiju Makedonije“, str. 92-204. Smüski, „Makedonsko nacionalno prašanje“, str. 81-118, str. 81-118. Taškovski, *Ranjanje na makedonskata nacija*.

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

¹ Vojna enciklopedija, 2. izd., sv. 1, str. 449-458. Dva balkanska rata vodila su se uz neuobičajenu brutalnost svih zara enih strana. Me unarodna komisija koja je za Carnegievu Zakladu za me unarodni mir istraživala ryihovo podrijetlo i držanje kritizirala je sve strane, a osobito Gr ku i Srbyu. Vidi Carnegie Endowment for International Peace, Report, osobito str. 21-70 i 148-207.

¹ Dellin, Bulgaria, str. 19. Više o argumentaciji bugarskih i srpskih znanstvenika kojom su za vrijeme i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata podupirali pretenzije svojih zemalja prema Makedoniji, vidi primjerice Ischirkov, Les confins occidentaux des terres bulgares i Georgevitch, La Macedoine.

Na temelju tabli nog prikaza u ulinovi evoj kryizi Jugoslavija izme u dva rata, sv. 1, nasuprot 312. str.

Apostolov, „Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti“, str. 71-88. Prva zbirka pjesama makedonskog pjesnika na makedonskome jeziku, na isto nom narje ju koje se govori u blizini bugarske granice, objavljena je potkraj me uratnog razdoblja. Zvala se Beli mugri (Bijele zore), a autor je bio Ko o Racin. Zbirka je objavljena 1939. u Samoboru, u blizini Zagreba. Nakon rata, Makedonci su za književni jezik odabrali narje je najzapadnijih krajeva Makedonije, lj- podru ja najudaljenijih od bugarskog teritorija.

Micr. No. T-311, Roll 196, Fr. 227.

Mihailov, Spomeni, sv. 4, str. 627, 727.

Dellin, Bulgaria, str. 2i.

Više o Draganovljevoj izjavi u Hillgruberovoj kryizi Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 1, str. 387-388. Više o Filovljevim tvrdnjama u istoj kryizi, sv. 1, str. 424. Vidi i memorandum ravnatelja Politi kog odjela njema kog Ministarstva vanjskih poslova o razgovoru s izaslanikom Draganovim 10. prosinca 1940, u kojem je ovaj spomenuo milijun Bugara u Makedoniji i pola milijuna makedonskih izbjeglica u Bugarskoj. DGFP, sv. 11, str. 833-835.

Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 1, str. 501-502.

Više o sporazumu od 24. travrya 1941. u Valevljevoj kiyizi Bolgarskij narod v borbe protiv fašizma, str. 290-292. Dana 27. travrya sporazum je proširen tako daje obuhvatio i zapadnu Trakiju pod bugarskom okupacijom.

Bugarska je prestala s traženim isplatama Nijemcima u lipnju ili srpnju 1944. Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 736.

Bugarska gra a o vladavini na podru ju Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata iznimno je oskudna. U Beogradu sam doznao da su i u estali jugoslavenski pokušaji da do u do pristupa bugarskoj dokumentaciji iz vremena rata bili neuspješni, budu i da su Bugari tvrdili kako bi njihova objava opteretila bugarsko-jugoslavenske dokaze. Stekao sam dojam da su Bugari odlu ili objaviti što marye o povijesti svoje vlasti i oružanih snaga u razdoblju od ožiyka 1941. do 2. rujna 1944 - kad su bili na strani sila Osovine - te se koncentrirati gotovo isklju ivo na politiku i dosege vlade Domovinske fronte i KP Bugarske tijekom posljednjih osam mjeseci rata, kad su pripomogli Hitlerovu porazu.

rema rije ima jednog nepristranog autora: „Bugarska historiografija nije osobito korisna kad je rije o ratnome razdoblju. Kako je Bugarska nakon 1943. izgubila u sukobu

^s Titom, bugarski izvori otada se uglavnom bave polemikama. U bavljenju ratnim godinama u najve oj se mjeri oslanjamo na jugoslavenske izvore.“ Oren, Bulgarian Com-
^mUnism, str. 189.

jugoslavenskih radova koji se u op enitijem smislu bave bugarskom vlaš u na ju-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

goslavenskome području tijekom Drugoga svjetskog rata: Mojsov, Bugarska radnička partija (komunista), str. 52-87; Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji 1941-1944., str. 5-32; Apostolski, Hristov i Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije“, str. 303-348; Historija makedonskog naroda, sv. 3, str. 253-273; Kulišević, Bugarska okupacija, 1941-1944., sv. 1; Mitrovski, Glišić i Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji, 1941-1945.

Osim Orenove knjige *Bulgarian Communism*, str. 166-200, druga djela objavljena izvan Jugoslavije su Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Politics*, str. 76-101 i Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 122-134.

- ⁸⁹ Ulićević, Okupatorska podjela Jugoslavije, str. 602-605; Historija makedonskog naroda, sv. 3, str. 259.
- ⁹⁰ Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji, str. 5-7.
- ⁹¹ Popović, „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)“, 1952, br. 3, str. 23-26.
- ⁹² Više o njemačkom nadgledanju bugarskih snaga za zaštitu zračnih luka i željeznice: A VII, Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji, str. 7. Više o njemačkom nadzoru nad rudnicima kromne ruda i na bugarskom teritoriju: DGFP, sv. 12, str. 623-624, 639-640.
- ⁹³ Todorovski, „Odnosi između Italije i Bugarske“, str. 77-97, osobito 90-91. Kljaković, „Talijansko-bugarski sukob oko Makedonije 1941“, str. 159-174. Toškova, „Vanjskopolitički položaj Bugarske“, str. 34-38. Ta mala promjena granice dogovorena je u studenome 1942, a na snagu je stupila u ožujku 1943. Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 749.
- ⁹⁴ Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, sv. 7, Makedonija, str. 173-174, 232-236.
- ⁹⁵ Vidi, primjerice, izvještaj vojnog atašea u NDH od 21. listopada 1941, u kojem prenosi informacije Nijemca koji je imao poslovne interese u Skoplju, A VII, fond NDH, reg. br. 38/5-3, kutija 239. Slični stavovi dio su izvještaja od 28. rujna 1943. bivšeg austrougarskog i jugoslavenskog ambasadora koji je dobro poznao Makedoniju, a kojeg su Nijemci koristili kao osobu od povjerenja. Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 203-207.
- ⁹⁶ Terzioski, Denacionalizatorska dejnost, str. 21-59, 145-228.
- ⁹⁷ Apostolski, Hristov i Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije“, str. 348. Izbjeglice i osobe protjerane iz dijelova Makedonije i Kosova koje su pripojile Bugarska i Albanija prerasle su u velik problem njemačkih okupacijskih vlasti u Srbiji, no one ipak ništa nisu poduzele da odgovornost za njih prisilno prebace na Bugare i Albance. Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1005-1007.
- ⁹⁸ O tim pitanjima više riječi i bitno u svesku posvećenom partizanima. Vidi Zbornik DNOR, 2. serija, 2. knjiga, str. 335.
- ⁹⁹ Više o poteškoćama u partizanskim redovima i djelovanju u Makedoniji u pismu Svetozara Vukmanovića Tempa, izaslanika CK KPJ u Makedoniji, od 28. veljače 1943, svim članovima stranke i organizacijama u Makedoniji u izdanju Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, sv. 7, Makedonija, str. 204-211. Više o neuspješnoj organizaciji i djelovanju Mihailovićevih etničkih jedinica u Makedoniji, od kojih je nekoliko kasnije prešlo u partizanske redove, u Colićevu tekstu, „Etničke vojne formacije u Makedoniji, 1942-1944“, str. 145-167, osobito str. 153-165.
- ¹⁰⁰ Dellin, Bugarska, str. 114-120. Oren, *Bulgarian Communism*, str. 244-258. Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 204-216.
- ¹⁰¹ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 224 i 227-234. Izvještaj njemačkih obavještajaca o Mihailoviću od 12. prosinca 1943. (Fr. 227) navodi da se „Mihailovića važnost u Bugarskoj

Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije

i Makedoniji znatno umanjila. Održava kontakte samo s bivšim bliskim suradnicima, budu i da je još prije nekog vremena posve ostao bez utjecaja kod širokih makedonskih masa, uglavnom zbog komunista. Sada još ima utjecaj tek na nekoliko vrsto ujedinjenih makedonskih mjesta u sjevernoj Grčkoj, te na male makedonske skupine u Staroj Bugarskoj".

¹⁰² Više o prijedlogu za proglašenje nove makedonske države: Toskova, Bulgaria i Tretiat Raih (1941-1944), str. 214. Više o Mihailovljevu zaključku o beznadnosti situacije: Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E025,194-195.

¹⁰³ Mitrovski, „Operacije protiv nemačke Grupe armija 'E' i oslobođenje Makedonije", str. I 73-86.

¹⁰⁴ Više o objavi i pojedinostima sporazuma od 5. listopada 1944: A VII, Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji, str. 141-142. Više o poteškoćama u Makedoniji u studenom 1944. prema izvještajima njemačkih obavještajnih izvora Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 1298 i 1301.

¹⁰⁵ Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 1, str. 498-501. Nema sumnje da je Hitler pritom mislio samo na sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju.

¹⁰⁶ Ibid., str. 514-518, osobito str. 517. i DGFP, sv. 12, str. 403-404.

¹⁰⁷ Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 297.

¹⁰⁸ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,862-864.

Golubovi, „Racije januara 1942. u južnoj Bačkoj", str. 165, donosi jugoslavenske procjene. Izvještaji folksdojčera Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,852-889.

¹¹⁰ Više o mađarskoj okupaciji jugoslavenskih područja, a osobito Bačke i Baranje, u tekstovima Mirni „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji", Atanackovi, Vojvodina u borbi, 1941-1945, str. 7-22, idem, „Okupacija Vojvodine" i vrlo kritičke osvrtu na Atanackovičev članak iz pera Josipa Mirniča u časopisu u kojem je i objavljen, Vojnoistorijski glasnik, 1965, br. 3, str. 57-70. Vidi i Horthy, Confidential Papers, str. 187-194. Više o mađarskom zakonu od 27. prosinca 1941. o pripojenju Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja u Lemkinovoj knjizi Axis Rule in Occupied Europe, str. 631-633.

¹¹¹ Više o podacima iz popisa stanovništva provedenog 1931: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 11E.

¹¹² Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 77E.

¹¹³ Lebl, A., „Agramska politika mađarskog okupatora", str. 198, 205, 209.

¹¹⁴ Mirni, „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji", str. 436-442, 459-466.

Više o mađarskim gospodarskim ustupcima u DGFP, sv. 13, str. 319-321. Karta na kojoj se vide područja koja je Mađarska stekla izmeću 1938. i 1941. nalazi se u Helmreichovoj knjizi Hungary, str. 15. Više o namjeri na koju je Mađarska ušla u rat s Rusijom, zahvaljujući napadu neidentificiranih, ali vjerojatno njemačkih zrakoplova, na pogranični grad Košice (Kassa) 26. lipnja 1941, te o snazi i gubicima mađarske 2. armije, upućene na rusku frontu u Gosztonyjevoj knjizi Hitlers fremde Heere, str. 120-123, 213, 343-344, 433-434.

¹¹⁵ Horthy, Confidential Papers, str. 367.

Osim već navedenih izvještaja s terena u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,853-889, vidi i bilješke sa sastanka Hitlera i mađarskog izaslanika Sztöjaya od 19. travnja 1941. u

¹¹⁷ Hillgruber i knjizi Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 1, str. 527.

Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 57E, 68E-72E. Vidi i Mirni, „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji", str. 468-469.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹¹⁸ Mirić , „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji", str. 459. Golubović , „Racije januara 1942. u južnoj Bačkoj", str. 170-190. Vidi i izvještaje nekih predstavnika folksdojčera u Bačkoj, Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,615-620.
- ¹¹⁹ Atanacković , „Okupacija Vojvodine", str. 35-36.
- ¹²⁰ Kriegstagebuch, sv. 4, dio 1, str. 177-249. Jedna od posljedica njemačke vlasti u Mađarskoj bila je i deportacija u logore smrti oko 300.000 mađarskih Židova s područja koje je Mađarska zauzimala prije 1940. godine. Brahm, *The Destruction of Hungarian Jewry*, osobito str. 971.
- ¹²¹ Gosztonyi, *Hitlers fremde Heere*, str. 428-434.
- ¹²² *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 87E-88E.
- ¹²³ Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1151-1225. Gosztonyi, *Endkampf an der Donau, 1944-45*, str. 214-246.

V.

M a r i o n e t s k a v l a d a
u S r b i j i

Poslije okupacije Srbije, Nijemci su utemeljili vojnu upravu s namjerom da pod svoju kontrolu stave nekoliko iznimno važnih resursa. Naime, osim što se nalazila na križanju dvaju strateški važnih trgovačkih putova, riječnog puta Dunavom i željezničke linije koja je povezivala središnju Europu s Bugarskom i Grčkom (pa onda morskim putem i sa sjevernom Afrikom) Srbija je bila i veliki proizvođač nekih obojenih metala (olova, antimona i bakra) koji su Njemačkoj bili potrebni za njezinu ratnu industriju. Nijemci su željeli iskoristiti srpske resurse a da pritom ne opterete njemačku radnu snagu. Stoga su koristili srpsku radnu snagu za rad u tvornicama, te srpsku marionetsku vladu i njezine snage za upravljanje državom prema njihovom nalogu, a bugarske okupacijske snage za održavanje mira. Koristili su i nekoliko vrsta vojnih formacija kao pomoćne vojne snage. Uza sve to, od studenog 1943. godine pa do kraja rata, kao rezultat ponekad službenih, a ponekad neslužbenih dogovora s glavnim etničkim zapovjednicima, mogli su računati i na podršku većine etnika generala Draže Mihailovića.

Karta 3. pokazuje dio Srbije pod okupacijom.

Čak i prije kraja kratkog vojnog pohoda na Srbiju u travnju 1941. godine, vrhovni zapovjednik njemačke vojske izdao je proglas u kojem su definirani uvjeti njemačke vladavine u dijelovima države pod okupacijom. Nije bilo ni najmanje sumnje da su Nijemci planirali provesti strogu okupaciju. Uveli su smrtnu kaznu za nasilje i sabotaze - naročito komunikacijskih linija i komunalnih usluga. Trebalo je predati svo oružje, uključujući i sva druga ratna sredstva i radioprenosnike te baterije. Bilo je zabranjeno pomoći vojnicima koji nisu bili Nijemci ili civilima pri njihovom pokušaju bijega iz okupiranog područja na slobodni dio države. I prosljeđivanje informacija izvan okupiranog područja, a koje bi mogle naštetiti njemačkim snagama ili komuniciranje s ratnim zapovjednicima - bilo je strogo zabranjeno. Također je bilo zabranjeno vrijetanje njemačke vojske i zapovjednika njihovim prosvjedovanje protiv njemačkih vojnih snaga. Zabranjeni su: sastajanja na ulicama, prosvjedi bez prethodnog dopuštenja i dijeljenje letaka. Zabranjeni su: sva zaustavljanja proizvodnje,

Karta 3. Okupirana Srbija, 1941-1944.

Marionetska vlada u Srbiji

štrajkovi i napuštanje radnog procesa. Trgovinama i poduzećima naređeno je da nastave svoj običajni rad. Zabranjeno je stvaranje zaliha robe, kao i svako povećanje cijena i plaća iznad razine koja je vrijedila prvog dana okupacije.¹

Posebna valuta njemačke okupacije, tzv. Reichskreditkassenscheine, postala je zakonsko sredstvo plaćanja za sve pripadnike njemačkih oružanih snaga. Nijemci su donijeli i dekret prema kojem se u dijelu Jugoslavije koji je bio pod njemačkom okupacijom primjenjuju njemački kazneni kodeks i kazneni statut.

Nedugo nakon početka okupacije uslijedile su i druge odredbe. Jedna je zahtijevala registraciju ukupne opreme za tiskanje i umnožavanje. Prema drugoj, odlučivanje o onom što se može objavljivati u dnevnim novinama i časopisima u Srbiji javna je funkcija koju mogu obavljati samo urednici koji su propisno primljeni u struku i prijavljeni u skladu s ovom odredbom. Posebne naredbe su regulirale otvaranje kazališta i mjesta za zabavu (u koje je Židovima bio izričito zabranjen pristup). Kako bi povećali kontrolu nad temeljnom proizvodnjom, sve tvrtke iz prerađivačke industrije s više od dvadeset zaposlenih trebale su dobiti posebnu dozvolu njemačkih vlasti za nastavak rada. Njemačkim vlastima je trebalo predložiti inventar s detaljnim popisom sirovina, a njihova prodaja bila je zabranjena.²

Ovim i nizom kasnijih odluka i naredbi, Nijemci su regulirali veliku većinu upravnih, političkih, gospodarskih, kulturnih i društvenih pitanja u Srbiji za vrijeme okupacije. No, budući da je bilo nemoguće kontrolirati sve aspekte svakodnevnih aktivnosti srpske uprave, morali su osnovati određeno lokalno političko tijelo koje će obavljati svakodnevne i manje važne upravne poslove prema njihovim propisima i pod njihovim nadzorom. To su brzo riješili u obliku marionetske vlade, koja je mogla izdavati one naredbe koje su dolazile od Nijemaca ili koje su Nijemci prethodno odobrili.

UTEMELJENJE I REORGANIZACIJA MARIONETSKE VLADE

Prva marionetska vlada utemeljena u Srbiji 30. svibnja 1941. godine bio je tzv. Savet komesara ministarstava. Na čelu mu je bio Milan A imovi dok je za svako bivše jugoslavensko ministarstvo, osim Ministarstva vojske i mornarice koje je ukinuto, bio zadužen po jedan komesar. A imovi je bio bivši šef beogradske policije te nakratko i ministar unutarnjih poslova u Stojadinovi evom kabinetu. Žestoki protivnik komunizma, sura ivao je s njema kom vojskom ak i prije rata. Upravu je sa injavalo devet lanova: Stevan Ivani . Mom ilo Jankovi , Risto Joji , Stanislav Josifovi , Lazo Kostić , Dušan Letica, Dušan Panti , Jevrem Proti i Milisav Vasiljevi .³ Bilaje to iskusna vlada. Letica je tako er bio u Stojadinovi evom kabinetu, Panti u Cvetkovi evom kabinetu; Ivani i Vasiljevi su usko sura ivali s Ljotičevim pokretom, dok su ostali pripadali raznim bivšim srpskim političkim strankama ili su bili stru njaci u nekom odre enom području. Svi su bili pronjema ki orijentirani. A imovi je o uvao postoje i upravni aparat iako nisu bile potrebne zamjene osoblja u slu aju vladinih zaposlenika koji nisu bili Srbi ili su napustili Srbiju. Tako er, ve ina srpskih službenika koji su bili ili za koje se sumnjalo da su antinjemaki orijentirani napustili su, na ovaj ili onaj na in, vladu - bilo da su sami dali ili su dobili otkaz.

A imovi eva uprava bilaje u posebno teškoj situaciji jer praktički nije imala nikakve ovlasti. Nije bila ništa drugo nego instrument njema kog okupacijskog režima. Rješavala je uobičajene administrativne poslove u Srbiji koja je postala izolirano područje pod njema kom okupacijom i još je uvijek bila stanju šoka zbog brze i potpune propasti jugoslavenske vojske i države. Kra« prethodna vlada pobjegli su posljednjih dana rata; ve ina oficira poražene Jugoslavenske vojske, prvenstveno Srbi iz Srbije, kao i vojnici iz Srbije, odve eni su u Njema ku i Italiju kao ratni zarobljenici. Iz susjedne NDH, gdje je novi ustaški režim sustavno progonio Srbe, slijevale su se rijeke izbjeglica, od kojih su neki bili službeno prognani, a drugi sami pobjegli. Mnogi su odlazili u Makedoniju, na Kosovo ih u Vojvodinu, a tisu e slovenskih izbjeglica iseljeno je dijela Slovenije koji je bio pod njema kom okupacijom.

Marionetska vlada u Srbiji

Kao rezultat takve složene situacije, po etkom srpnja, tj. nedugo nakon njema kog napadana SSSR, buknuo je ustanak. Pod komunisti kim vodstvom, ustanak je bio usmjeren protiv A imovi eve uprave i njema kog okupacijskog režima. Nakon što je dobio na zamahu, ustanku su se pridružili i neki Srbi izrazite nacionalisti ke orijentacije, dok su se druge nacionalisti ke snage pod vodstvom Draže Mihailovi a pripremale za vlastitu akciju protiv okupacijskih snaga ekaju i odgovaraju i trenutak. Djela sabotaze na komunikacijskim ure aji^{ma} i gospodarskim subjektima koje su proizvodili za Nijemce, postala su sve u estalija. U izvještaju A imovi eve uprave stoji da su ustanici u razdoblju od 1. srpnja do 15. kolovoza 1941. godine izveli 246 razli itih akcija i ubili 26, ranili 11, a zato ili 10 vladinih službenika. U tom istom razdoblju, žandarmerija je ubila 82, ranila 14, a zarobila 47 ustanika. Njema ke okupacijske vlasti su poduzimale oštne mjere protiv ustanika, strijeljaju i taoce koji su bili prokazani kao komunisti ili Židovi, pale i sela u kojima su bili napadnuti njema ki vojnici i policajci.⁴ Unato tome, ustanak nije gubio na snazi.

Apel srpskom narodu objavljen je 11. kolovoza. Apel, koji je podržao Savet komesara te koji je potpisalo 307 istaknutih intelektualaca i drugih važnijih Srba, pozivao je sve slojeve ljudi da na bilo koji na in pomognu vlastima u borbi protiv komunisti kih ustanika. Nakon toga je 14. kolovoza uslijedio apel svim ustanicima da se u roku od osam dana vrate ku i. A imovi eva vlada je objavila i nagradu od 3000 dinara onome tko uhvati ili ubije lana komunisti kih oružanih bandi te nagradu od 25.000 dinara onome tko ubije vo u tih bandi.⁵ No, ti apeli nisu imali nikakav u inak. Umjesto da na enjem novca osiguraju pružanje pomo , ustanak je još više dobio na snazi.⁶

Vojni zapovjednik Srbije, general Heinrich Danckelmann, uvidjevši da nema dovoljno snaga na raspolaganju da bi ugušio sve ja i ustanak, zatražio je dodatne policijske i vojne snage. Odgovoreno mu je da su te snage potrebne na ruskoj fronti te da postoje e snage iskoristi u potpunosti i postupa bez milosti. U tom je kontekstu zapovjednik vojne uprave, Harald Turner, predložio reorganizaciju i ja anje srpske uprave kako bi sami Srbi mogli ugušiti ustanak. Za

elnika takve uprave Nijemci su morali prona i Srbina kojeg poznaje i cijeni ve i dio naroda, kojemu bi se mogao povjeriti zadatak formiranja neke vrste srpskih oružanih snaga - koje bi, naravno, bile pod potpunim njema kim nadzorom - te k^oji bi bio spreman nastaviti nemilosrdnu borbu protiv ustanika.

Kada su njema ke vlasti u Beogradu zatražile pomo od svoga Ministarstva vanjskih poslova, ono je u pomo poslalo Edmunda Veessenmayera. Nakon nekoliko ^{o sav J^etovan}ja, general Milan Nedi , bivši jugoslavenski ministar vojske i mornarice, te na elnik Glavnog štaba, odabran je da bude na elu nove vlade kao "Predsednik Ministarskog saveta".⁷

da bi prijelaz Prošao s što manje potresa, prvo su dva komesara dala otkaz, a zatim i cijeli Savet komesara. General Nedi je stupio na elo nove

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

uprave, tzv. Vlade narodnog spasa 29. kolovoza. Pored njega, u vladi je bilo još 12 ministara: Milan A imovi , Dušan or evi , Dura Doki , Panta Draški Mom ilo Jankovi , Josif Kostić , Ognjen Krsmanović , edimir Marjanović , Jol van Mijušković , Mihailo Ol an, Miloš Radosavljevi i Miloš Trivunac (kojega je ubrzo zamijenio Velibor Jonić) i tri podministra: Tanasije Dini za reorganizaciju vladine uprave i probleme osoblja, or e Peri za propagandu i Darko Petrović za osiguravanje mira. Iz sastava Saveta komesara zadržana su samo dva ministra, A imovi i Jankovi . Što se ti e novih ministara, njih nekoliko su bili stru njaci u svojim područjima, a trojica, Doki , Kostić i Draški , bili su bivši generali. Doki je bio ministar prometa, Kostić ministar pošta i telegrafa, a Draški ministar rada.⁸ Objekti kojima su upravljala prva dva ministarstva bili su prve mete ustani kih sabotaža, a plan je bio da tre e ministarstvo odigra ključnu ulogu u mobilizaciji radne snage za gospodarsku obnovu zemlje.

Nijemci su imali dobre razloge zašto su na elo marionetske vlade postavili generala Nedića. Srpska ga je javnost dobro poznavala kao najsposobnijeg lana Glavnog štaba srpske vojske prije 1918. godine i jugoslavenske vojske u me uratnom razdoblju. Neko je vrijeme bio i šef Generalštaba. Smatrali su ga ovjekom visokog profesionalnog ugleda i autoriteta koji je uživao i s kojim je nastupao u odnosu prema podre enima.⁹ Nedića su smatrali i dovoljno pouzdanom osobom jer je bilo poznato da on vjeruje u njema ku pobjedu i da je žestok protivnik komunista. Me utim, na temelju nekoliko izvora može se zaključiti da su Nijemci morali upotrijebiti taktiku prisile kako bi nagovorili Nedića da prihvati mjesto premijera. Prijetili su mu da e, u protivnom, pozvati bugarske ete da okupiraju Srbiju i Beograd, a njega odvesti u Njema ku kao ratnog zarobljenika. Nisam uspio provjeriti još prijetnju koju su, navodno, upotrijebili, a radilo se o tome da e - ako ne prihvati mjesto premijera - Nijemci podijehći Srbiju na etiri dijela koja e biti pod okupacijom bugarskih, albanskih, ma arskih i ustaško-domobranskih jedinica. Dodatna su nagovaranja dolazila od strane nekoliko srpskih generala i političara koji su, o ito, ozbiljno shvatili prijetnje i koji su nedvojbeno bili zabrinuti što su vo e ustanka komunisti.¹⁰ Nedić je naposljetku popustio pritiscima te je 27. kolovoza pismom obavijestio Danckelmana da, posavjetovavši se s komesarima i vode im predstavnicima srpskog naroda, pristaje biti premijer ako vojni zapovjednik pristane na određene operacijske uvjete. Prvi uvjet je bio osnivanje srpske vlade koja e upravljati životom srpskog naroda pod budnim okom vojnog zapovjednika! a u skladu s vojnim, političkim i gospodarskim interesima Njema ke. Drugi uvjet je bio da se srpskoj vladi dopusti osnivanje oružanih snaga (bez kojih ne bi bilo mogu e osigurati mir i red u državi) koje bi inile žandarmerija s 10.000 ljudi i u slu aju potrebe dodatne oružane snage, te da, uz dopuštenje vojnog zapovjednika, obje strukture budu opremljene jugoslavenskim oružjem koje su Nijemci zaplijenili. Tre i uvjet je da se oni srpski ratni zarobljenici u Njema koji

Marionetska vlada u Srbiji

koji su ili bolesni, ili stariji od 55 godina, ili potrebni u obnovi zemlje, puste svojim kućama i da srpska vlada dobije dopuštenje slanja zaliha hrane kako bi poboljšala obroke zarobljenicima koji ostaju u Njemačkoj. Četvrti uvjet je da se u vrste „gospodarske i upravne granice“ Srbije tako da njemačke vojske ne mogu okupirati određena područja (imaju i, o čemu, na umu sjeveroistočnu Bosnu). I posljednji uvjet bio je zaustaviti siromašenje, proganjanje i ubijanje Srba u NDH i područjima pod bugarskom i mađarskom okupacijom.

Osim ovih glavnih zahtjeva, Nedić je tražio i nekoliko drugih ustupaka. Tražio je da politički vođe službeno objave ustrojavanje novih političkih odnosa. Borba protiv komunizma trebala je biti, prvenstveno, briga srpskog naroda i njegove vlade dok bi njemačka vojska pružala pomoć samo u mjeri u kojoj sredstva kojima se koristila srpska vlada ne bi bila dostatna. U slučaju sabotaže, odmazda se mogla provoditi samo protiv krivaca, a nikada protiv nedužnih, a nije smjela biti izvršna dok srpska vlada ne da potpune informacije. Traženo je slobodno korištenje srpskih nacionalnih i državnih simbola.¹¹

Ne postoje pisani zapisi da je Danckelmann izričito pristao na ove uvjete, no u svom govoru povodom ustoličenja, Nedić se zahvalio Danckelmannu „na svim ovlastima [Vollmacht] koje ste mi drage volje dali“. Iz Danckelmannova odgovora - istom prigodom - također se govori o davanju „svih ovlasti“ Nediću, pa bi se moglo zaključiti da je između njih dvojice postojao stvarni sporazum, iako samo u usmenom obliku. Drugi dokumentirani dokaz uključuje okružnicu koju je 29. kolovoza 1941. godine Turner poslao svim njemačkim područjima i okružnim zapovjedništvima u Srbiji i iz kojih se vidi da je Danckelmann Nediću uistinu obećao da će srpske vlasti, pod njemačkim nadzorom, imati veći stupanj neovisnosti. Turner je napisao: „Vladi je dano obećanje da će, pod njemačkim nadzorom, imati najveći i mogući stupanj neovisnosti u upravi. Stoga vas molim da ograničite djelatnosti upravnih skupina na funkciju istog nadgledanja.“ Poruka koju je 16. rujna 1941. godine ministar unutarnjih poslova Himmler poslao Turneru, u znak protesta protiv uplitanja njemačkih vlasti u operacije srpske žandarmerije i drugih vladinih oružanih snaga, dodatno je dokaz da je Nedićeva uprava shvatila da će biti uvelike slobodna u korištenju tih snaga.¹²

No, sva su ta obećanja ubrzo zaboravljena. Praktički onog trenutka kada je ustoličena Nedićeva vlada, intenzitet ustanka se znatno pojačao, jer su se neke vođene snage pridružile partizanima. Budući da nije imao vremena organizirati svoje snage, Nedić je mogao samo bespomoćno promatrati kako Nijemci vode nove snage u Srbiju i primjenjuju krajnje brutalnu odmazdu protiv uspostavljene i civilnog stanovništva. Kako nagodba između Nedića i Danckelmanna ^{sk}izložena u pisanom obliku, kada je Danckelmann maknut s mjesta vođeg zapovjednika zbog toga što je krivo procijenio ozbiljnost ustanka te do-
f⁵ 10 da stvari izmaknu kontroli, njegovi su usmeni dogovori s Nedićem pali

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

u zaborav. Danckelmannov nasljednik, general Franz Böhme, prihvatio je da Nedi ostane na čelu marionetske vlade, kao i Böhmeov nasljednik, general Paul Bader koji je upravljao Beogradom od prosinca 1941. do kraja kolovoza 1943. godine. Ah nijedan od njih nije imao namjeru olakšati Nedi evu poziciju. Neko vrijeme se činilo da će Nedi dobiti sve u izvršnu moć od Turnera, zapovjednika vojne uprave i jednog od rijetkih Nijemaca koji su bili svjesni Nedi eve gotovo nemoguće pozicije. No, Turner, kao što je objašnjeno u 2. poglavlju, nije uspio nagovoriti svoje nadležne da Nedi u daju dovoljno dodatne moći za učinkovito upravljanje državom. Zbog tih pokušaja Turner je smijenjen u studenom 1942. godine.

Nedi je, dakle, bio na čelu vlade koja je imala strogo ograničene ovlasti i koja nije imala međunarodni ugled ni meću silama Osovine. Poput svoje prethodnice, bila je tek pomoćni organ njemačkih okupacijskih vlasti, djelomično upravljajuć i zemljom i pomažući u održavanju mira u zemlji kako bi Nijemci mogli iskorištavati zemlju uz minimalni napor, i preuzimajući još i dio krivnje za okrutnost vlasti. Kako je vrijeme prolazilo, Nedi eva vlast, umjesto da bude sve veća kao nagrada za njegovo predano služenje Nijemcima (na koje su u nekoliko navrata ukazivali njemački zapovjednici i službenici u Srbiji) postepeno se sve više smanjivala. Nedi eva je situacija uvijek bila teška i frustrirajuća, a zapisnici s njegovih konferencija s vojnim zapovjednicima za Srbiju - koji su se redali jedan za drugim - te pisma i okružnice koje im je slao, i više nego dovoljno pokazuju da se i on osobno osjećao sve više degradiranim.

Nedi je nedvojbeno bio iskren u svojoj vrstoj odluci da slijedi politiku koja bi žrtve srpskog naroda svela na minimum. Naredba br. 1 od 5. rujna 1941. svim vladinim zaposlenicima i svim oružanim formacijama pod njegovim zapovjedništvom poticala je vladine službenike, oružane snage i široku javnost da se odupru ustanku koji se sve više širio. Naglašena je potreba discipline, napornog rada, iskrenosti i predanosti u svrhu dobrobiti ljudi. U toj odluci je stajalo: „Sve nacionalne snage, i državna žandarmerija i policija, kao i odani Srbi u progonstvu, u ovo vreme mogu imati samo jedan cilj, tj. spasiti srpski narod od novog krvoprolića i žrtvi ehminišu i bez pogovora sve one elemente u njihovoj sredini koji bi želeh gurnuti narod u potpunu propast. U ovim okolnostima, svi moraju bez oklevanja provoditi moja naređenja koja su prošla kroz odgovarajuće državne organe.”¹³

U svom prvom radijskom obraćanju narodu 13. rujna Nedi je istaknuo jedinstvo i žrtvu. Osudio je ustanak predvođen komunistima i one koji su prouzročili ili rat u travnju te su sada opet izazivali nevolje. Tvrdio je da - s obzirom na ogromnu vojnu moć Njemačke - nema nikakva smisla pružati otpor. To može samo dovesti do prekomjerne patnje. Dao je ultimatum svima onima koji su se nalazili u šumama da do 17. listopada odlože oružje i vrata se kući i na koristan rad. Oni koji se ne odazovu bit će uništeni.¹⁴

Marionetska vlada u Srbiji

Tijekom druge polovice kolovoza 1941. godine, čak i prije nego što je Nedić postao premijer, Nijemci su se dogovorili s Kostom Milovanovićem Pećancem da se nekoliko tisuća njegovih etnika prebaciti kao pomoćne odrede u srpsku žandarmeriju. Njih je kontrolirala srpska vlada iako su bili pod budnim okom njemačkih okupatora. U rujnu su te snage pojačane kada su Nijemci dopustili Dimitriju Ljotiću i njegovim pristašama da organiziraju Srpske dobrovoljačke odrede. U studenom je, za vrijeme uspješne operacije njemačkih i kvislinških snaga protiv ustanika na sjeverozapadu i jugozapadu Srbije, skupina odreda koji su bili dio etničkih snaga Draže Mihailovića, također ozakonila svoj status u Nedićevoj vladi i postala dio njezinih pomoćnih snaga. U međuvremenu, Nediću je dopušteno da nastavi s organiziranjem Srpske državne straže u koju je sastav, u razmaku od nekoliko mjeseci, ušla i srpska žandarmerija. Srpska državna straža bila je organizirana u tri formacije: policija u gradovima, snage u ruralnim područjima (sa zadatkom za koji je ranije bila odgovorna žandarmerija), i Srpska pogranična straža. Pored toga, određeni broj seljaka za koje se smatralo da su pouzdani, bili su naoružani i služili su kao neka vrsta pomoćne milicije u selima. Iako je prvotno zamišljena kao umjereno velika oružana snaga od otprilike 17.000 ljudi, do kraja 1943. državnu je stražu, uključujući i oficire, podoficire i obične vojnike u svim ovim službama te se oskudnu miliciju, tvorilo 36.716 osoba.¹⁵

Nedićeva zapovijedanje ovim udruženim snagama bilo je kratkoga vijeka. General August Meyszner, novoimenovani viši zapovjednik SS-a i šef policije, preuzeo je zapovjedništvo nad Srpskom državnom stražom 22. siječnja 1942. a njemačke carinske vlasti u Srbiji su preuzele zapovjedništvo nad Srpskom pograničnom stražom. Nedić je kod Pećanca i Mihailovića sa sobom uvođenjem kontrolu nad Dobrovoljačkim odredom i etnicima, no ubrzo je izgubio i to.

Nedić je ubrzo izgubio i vlast nad vladom. Njemačka vojna uprava, opunomoćnik za gospodarska pitanja i viši zapovjednik SS-a i šef policije preuzeli su na sebe donošenje svih temeljnih odluka i sve funkcije vlade, te su se čak uplitali u donošenje manje važnih odluka za što je, navodno, još uvijek bila odgovorna Nedićeva uprava. Jedine Nedićeve ovlasti sastojale su se u utjecaju koji je još uvijek imao nad srpskim narodom kojem se mogao obraćati manje-vise slobodno putem radija i tiska. Redovito se koristio medijima, apelirajući na narod da održava mir. On osobno nije pokazivao ni najmanji otpor Nijemcima kako ih ne bi naveo na primjenu još oštrije politike prema Srbiji ili na odmazde protiv civilnog stanovništva te je davao sve od sebe da uvjeri svoje sunarodnjake Srbe da slijede njegov primjer. Zbog toga ga mnogi Srbi u domovini i u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi nisu smatrali pravim kvislingom već su ga gledali kao čovjeka koji je svjesno žrtvovao samoga sebe, baš kao I* maršal Petain, kako bi zaustavio gubitak srpskih života te općenito ublažio što je više moguće strogost njemačke okupacije. To je donekle to na pro-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

sudba. No, Nedi je istovremeno bio odlučni neprijatelj komunista i najstrože mjere poduzete protiv njih smatrao je opravdanima. Dugo vremena je bio i Mihailovićev neprijatelj, za čije je akcije smatrao da su pokrenute iz Londona i da su protivne srpskim nacionalnim interesima.¹⁶

Uz poteškoće s kojima se susretao Nedi ev režim zbog svojih ograničenih ovlasti i uzastopnih problema s Nijemcima te, nakon siječnja 1942. godine i s bugarskim okupacijskim snagama, Nedi je bio nemoćan i zbog slabog odaziva njegovih sljedbenika u zemlji. Nikada nije uživao veliku potporu, no što je više vrijeme prolazilo, i taje potpora bivala sve slabija, dok je rasla Mihailovićevim etnicima koji su se infiltrirali u njegov režim. Sukobaje bilo čak i unutar kabineta. Prikladnu procjenu Nedi eve situacije dao je u kolovozu 1943. godine na elniku stožera vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, general Hermann Foertsch:

Političku situaciju u Srbiji obilježava borba između zakonite Nedi eve vlade i pokreta Draže Mihailovića. Nedi eva vlada nije uspjela dobiti značajniju podršku u narodu. Vladini zaposlenici su nezadovoljni i uvelike nepouzdanji. Njihove plaće najčešće nisu dostatne za osnovne potrebe. Vlada se sve manje i manje može osloniti na Srpsku državnu stražu. Ijotičev srpski dobrovoljački korpus, koji je osnovan na nacionalsocijalističkim idejama - i do sada se dobro borio protiv etnika, također pokazuje znakove raspadanja. Seljaci, koji su u potpunosti nacionalisti i odani kralju, odbacuju Nedi evu vladu. Radnici su djelomično komunističke orijentacije.

Najveći dio Srba svoje nade polaže u Dražu Mihailovića.¹⁷

Nedi ev posao bio je nezahvalan. Nije uživao potpuno povjerenje Nijemaca, a većina njegovih Srba sunarodnjaka mu nije vjerovala, te su, nezadovoljni stranom okupacijom, krivih njega za mnoge stvari nad kojima on nije imao kontrolu. Prigodom jednog od njegovih dugih sastanaka s Turnerom održanim 28. ožujka 1942. kada se Nedi žalio da mu Nijemci ne vjeruju i da su ga lišili ovlasti do te mjere da je njegov režim postao potpuno nemoćan, istaknuo je da ima mnogo neprijatelja: „Amorfna gomila koju čine Srpska crkva, Draža Mihailović, deo etnika, profesionalni službenici koji me nisu podržali, bugarske okupacijske snage koje su od naroda napravile mog neprijatelja, određeni političari, masoni i Jevreji." Nadalje, poteškoće mu je stvaralo „zasigurno nenamerno upletanje i pogreške njemačkih visokih zapovednih dužnosnika, bacanje letaka od strane zrakoplovstva NDH u zapadnoj Srbiji te pljačka seljaka koje su provodile jedinice Ruskog zaštitnog korpusa.“¹⁸

Nedi eve poteškoće unutar kabineta i viših krugova njegove uprave ticala su se, uglavnom, pojedinaca koji su podržavali Ljotića i Stojadinovića te, "Tijekom druge polovice rata, onih koji su, na jedan ili drugi način, radili za

Marionetska vlada u Srbiji

Mihailovi a. Nedić bi s vremena na vrijeme, nudio ostavku, o čemu s namjerom da Ekuša nagovoriti Nijemce da pristanu na ustupke. Ali bi svaki put popustio on a ne Nijemci. Dvaput je rekonstruirao kabinet. U listopadu 1942. otpustio je nekoliko ministara, uključujući i Olana, glavnog Ljotićeva pobornika i A. A. Imovića - vođu Stojadinovićevе frakcije - koji je također bio naklonjen Mihailoviću. A. A. Imović je zamijenio pukovnik Tanasije Dinić, koji je bio žestoki pristaša Nijemaca i jednako žestoki protivnik Mihailovića.¹⁹ U studenom 1943. godine, Nedić je po drugi put rekonstruirao kabinet, navodno nakon savjetovanja s generalom Hansom Gustavom Felberom, novoimenovanim vojnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu. Ministarstvo unutarnjih poslova je preuzeo sam Nedić, a Dinić je premješten u Ministarstvo socijalnog rada. Smanjio je veličinu kabineta potpunim ukidanjem nekih ministarstava i otpustio je sve generale. Kabinet je zadržao takav sastav do početka listopada 1944. kada je došao kraj Nedićevoj vladi.²⁰

Međutim, restrukturiranje kabineta nije imalo nikakav učinak na stvarni problem, a to je bilo zbog nedostatka ovlasti. Kako je vrijeme prolazilo, postalo je sve jasnije da će Njemačka izgubiti rat i da su dani Nedićeve režima odbrojani, te je kabinet izgubio gotovo svaki smisao. Ne samo da su se Nedićevе oružane snage i službenici iz uprave pokušavali nagoditi s etnicima, već su ga i sami Nijemci, svjesni činjenice da Nedić sve više gubi podršku i ugled, pokušali izbjegavati i izravno surađivati s Mihailovićevim zapovjednicima.

NJEMA KE POMO NE ORUŽANE SNAGE U SRBIJI

Tri posebne, formalno organizirane i službeno priznate oružane skupine djelovale su kao njemačke pomoćne snage tijekom okupacije Srbije. To su bili Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus i mala i ne baš od velike važnosti - Pomoćna policijska jedinica sastavljena od ruskih folksdojčera. U razdoblju od jeseni 1941. do kraja 1942. godine, Nijemci su koristili i dvije oružane skupine kao pomoćne snage, Pečaničev etnički odred, koji su pošli s ruskim vojnicima u kolovozu 1941. godine, i Mihailovičev etnički odred koji su kasnije legalizirani. Iako bitno različite porijeklom i sastavom, sve ove skupine upotrijebljene su kao pomoćne snage zbog toga što su njemačke okupacijske snage hitno trebale izravnu pomoć u borbi protiv svejačeg komunističkog ustanka potkraj ljeta i u jesen 1941. godine te za uspostavu mira i reda. Prikazat ćemo ih redom.

Srpski dobrovoljački korpus je bio stranačka vojska Jugoslavenskog narodnog pokreta, ili kraće Zbora, malog političkog pokreta s početka 1935. godine pod vodstvom Dimitrija V. Ljotića. Veliki vjernik i rodoljub, Ljotić je predlagao političku filozofiju koja se sastojala od mnogih ekstremnih elemenata. Vjerovao je u srpski seljački paternalizam, vjersku etiku Srpske pravoslavne crkve, monarhizam i potpunu odanost dinastiji Karađorđevića, kao i u nedemokraciju, korporativno uređenje države i u integralno jugoslavenstvo. On je bio i antiliberal i antidemokrat, suprotstavljajući se tradicionalnim političkim strankama, ne prihvaćajući ni masone ni Židove, te iznad svega komuniste. Zbog takvih pogleda i zbog toga što je surađivao s Nijemcima tijekom cijeloga rata, mnogi ga smatraju fašistom, što je, međutim, previše jednostrana karakterizacija.²¹

Ljotićevi sljedbenici bili su većinom konzervativni intelektualci, pristase nedemokratskog režima, ratoborni učenici srednjih škola i sveučilišni studenti koji su bili protiv komunizma, te, naročito izvan granica Srbije, mladi ljudi integralne jugoslavenske orijentacije. U drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća njegov pokret nije imao nikakvu znatniju podršku u Srbiji ili drugim dijelovima Jugoslavije.²² Međutim, zbog njegovog konzervatizma i naročito

Marionetska vlada u Srbiji

njegovog antidemokratskog i antikomunističkog stava, Nijemci su ga sa zanimanjem pratili. S druge strane, Ljotić je duboko impresionirala snaga i žestoki antikomunizam nacista. Nakon što je izbio rat u Europi, Ljotić je podržavao jugoslavensku politiku neutralnosti, ali je smatrao i da bi se jugoslavenska diplomacija trebala koncentrirati na odnose s Berlinom. Oštro se protivio sporazumu Cvetković-Maček koji je sklopljen u kolovozu 1939, te jugoslavenskom diplomatskom priznanju SSSR-a u srpnju 1940. godine. Namjera tih poteza bila je ojačati Jugoslaviju unutar njezinih granica u slučaju da dođe do rata.²³ U skladu s tim dogovorima, jugoslavensku vladu su poželjele sve više smetati aktivnosti Ljotića i Zborca. U studenom 1940. godine, nakon incidenta na sveučilištu u Beogradu, između Ljotićevih pristalica i studenata orijentiranih komunistički, Zborac je naglo proglašen nezakonitim i Ljotić se dao u bijeg.

Nakon invazije i podjele zemlje te njemačke okupacije Srbije u travnju 1941. godine, Ljotić je ponovno poželjeo pratiti politička srećna. U srpnju i kolovozu mu je dopušteno da održi tri govora s Radio Beograda i bio je jedan od Srba s kojim su se Nijemci konzultirali prije nego što su generala Nedića postavili za predsjednika Ministarskog saveta. Ljotić je odbio bilo kakvu službenu poziciju u marionetskoj vladi, ali, je navodno imao veliki utjecaj na Nedića zahvaljujući i sposobnostima kao osobni savjetnik i obiteljskom srodstvu. Nekoliko važnih Ljotićevih sljedbenika je služilo u Nedićevom kabinetu u vrijeme okupacije. Nedićevom mišljenju o Ljotiću najbolje se može vidjeti iz primjedbe Turneru 28. ožujka 1942. godine, kako bi u slučaju njegovog odlaska, Ljotić bio jedini koji bi mogao biti njegov nasljednik. Turner je smatrao da Nedić „nije to mogao ozbiljno misliti jer je Ljotić bio prorok i vizionar, a ne vođa i državnik.“²⁴

No, Nijemci su vjerovali Ljotiću u više nego u jednom drugom Srbinu. I s obzirom da su trebali pouzdane domaće snage koje će im pomoći ugušiti komunistički ustanak, dopustili su mu da u rujnu 1941. osnuje stranicu vojsku, Srpski dobrovoljački korpus, koji nije smio imati više od 3500 ljudi. Prvi javni poziv u listopadu 1941. bio je upućen dobrovoljcima za borbu protiv komunističke opasnosti. Nisu se spominjali ni Mihailovići ni etnici, ali je bilo govora o malim vojnim odredima koji su još bili u planinama i s kojima su komunisti stupili u kontakt i obmanuli ih. Međutim, Ljotić je već u studenom otvoreno osuđivao Mihailovića i njegove snage. U jednom članku žestoko kritizira Mihailovića i drži ga odgovornim za smrt mnogih Srba i mnogo zla u zemlji kao rezultat njegove naivne suradnje s komunistima koja im je omogućila ugled koje inače nikada ne bi imali.²⁵

Osim tisuća Srba, i nekoliko Hrvata i Slovenaca uključilo se prije rata u Mlotevu stranku te tijekom rata u Dobrovoljačke odrede - kasnije preimenovali u Dobrovoljački korpus. Prema mom mišljenju, to su napravili zbog Mloteve integralnog jugoslavenstva. No, najvjerojatnije dajev došao u priliku realizirati svoj koncept, on ne bi bio ništa drukčiji od diskreditiranog jugo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

slavenstva koje je u me uratnom razdoblju služilo kao krinka za još ve u sr' bizaciju od strane pretežno srpskoga režima u Jugoslaviji. Ako razmotrimo ovo! pitanje imaju i na umu Ljoti eve prijedloge u dopisima princu regentu Pavlu od 22. velja e i 30. kolovoza 1940, vidjet emo da je njegovo jugoslavenstvo bilo samo varka. U tim je dopisima, pored ostalog, zagovarao nužno restrukturiranje vlade u skladu sa svojim politiki m pogledima, ukidanje autonomne Banovine Hrvatske i podjelu jugoslavenke vojske u kontingente Srba potpomognute hrvatskim i slovenskim dobrovoljcima koji bi bili naoružani, te kontingente sastavljene ve inom od Hrvata i Slovenaca koji bi služili kao radne jedinice i ne bi bili naoružani.²⁶ Dakle, svi koji nisu bili srpske nacionalnosti službeno bi bili građani drugog reda. Nadalje, u vrijeme kriti nih godina rata kada su čak srpski etnici naogled podržavali jugoslavenstvo - službeno ime njihovih snaga je bilo Jugoslavenka vojska u otadžbini - Ljoti , koliko je meni poznato, nije ga nikada promicao. Dobrovoljci ki odredi, a kasnije dobrovoljci ki korpus, sastojali su se gotovo samo od srpskih snaga. Od ukupnih 12.000 članova u njihovim redovima je bilo samo oko 150 Hrvata²⁷ i još manje Slovenaca.

U skladu s naredbom njema kog zapovjednog generala, od 10. travnja 1942, dobrovoljci su bili organizirani u devetnaest odreda, oznaenih s 0-1, 0-2, itd. Svakom odredu bilo je dodijeljeno operativno područje odgovornoš u podre eno njema koj diviziji koja se nalazila na tom području. U područjima koja su bila pod okupacijom bugarskih vojnih jedinica, odredi su morali odgovarati područnom ili okružnom zapovjedništvu. Nisu se mogli pokrenuti s dodijeljenog teritorija bez njema koga dopuštenja i sa sobom su u svim operacijama imali njema koga asnika za vezu.²⁸

U prosincu 1942. godine, nakon nekoliko mjeseci vije anja, njema ke su vojne vlasti promijenile ovu paralelnu organizaciju u tradicionalnu vojnu organizaciju sastavljenu od eta, bataljona i pukovnija. Srpski dobrovoljci ki odredi su preimenovani u Srpski dobrovoljci ki korpus stavljen pod izravno zapovjedništvo generala Badera, vrhovnog zapovjednika Srbije. Taj korpus nije ni u kom slu aju bio dio SS organizacije ili službeno dio njema kih oružanih snaga. Oružje i streljivo dobivao je od Nijemaca, a ljudi su se hranili i obla ili u skladu s njema kim vojnim standardima, a što se ti e odje e, srpska vlada je Nijemcima refundirala troškove. Srpska vlada je davala pla u ljudima po istom principu kao i srpskoj policiji.²⁹

U 2. to ki zakletve služenja u Srpskom dobrovoljci kom korpusu - i^{neV1} diranoj u prosincu 1942. godine - pisalo je da e se članovi boriti, ako trebaj i do smrti, protiv komunista i etnika.³⁰ Zahvaljuju i politici koj indoktrinaciji korpusa Ljoti evim idejama, infiltracija etnika u njihove jedinice bila je sp^o1 radi na. I unato Mihailovi evoj optužbi da se u korpusu nalazio veliki P^{oS} j totak komunista - u velja i 1943. izvijestio je izbjegli ku vladu da 60 P^{oS}Λ1

korpusa i ne komunisti - mislim da je postotak komunista me u
S evcima bio mnogo manji.³¹

Sam Ljotić nije imao nikakvu kontrolu nad dobrovoljcima. General Nedić, predsjednik srpske marionetske vlade, bio je službeni vrhovni zapovjednik (do 1942. godine), no te su bile na raspolaganju zapovjednom generalu HiSrbUu. Pukovnik (kasnije general) Košta Mušicki, bivši oficir jugoslavenske vojske i dugogodišnji pristaša Zbora, dobio je izravno zapovjedništvo.³² Većina oficira dolazila je ili iz stare jugoslavenske vojske ili žandarmerije. Jedan od Ljotićevih najpouzdanijih poručnika, Mihailo Olčan, koji je otpušten iz Nedićeva kabineta u listopadu 1942. godine, na inzistiranje Nijemaca postao je neka vrsta političkog komesara korpusa u listopadu 1943. godine, uživajući i potpuno povjerenje Nijemaca i radeći kao Ljotićev predstavnik.³³

Među dobrovoljcima vladao je visok moral. Svaka je eta, bataljon i pukovnija imala svog oficira za obrazovanje koji je podučavao i indoktrinirao vojnike i, općenito, radio na ojačavanju morala, slično onome što su politički komesari radili za sovjetske snage i ete jugoslavenskih partizana. Na temelju Odjela za vaspitanje, kako je glasio službeni naziv, nalazio se Ratko Parežanin, Ljotićev dugogodišnji suradnik i jedan od članova osnivača Zbora. U ideologiji korpusa zvijezda vodilja bio je sam Ljotić, na temelju svojih filozofskih i političkih proglašenja.³⁴

Tijekom rata, Srpski dobrovoljci koji su bili jedina skupina naoružanih Srba kojoj su Nijemci vjerovali i kojima su zapovjednici često hvalili jedinice zbog njihove hrabrosti u akcijama. Nijemci su korpus željeli pretvoriti u nacionalističku skupinu okupljenu oko nacionalsocijalističke ideologije koja bi služila kao protuteža Mihailovićevim etnicima, ali u pogledu ostvarivanja masovnije podrške korpus nije bio ništa uspješniji od Zbora.³⁵

Neprijateljstvo između Ljotićevih snaga i Mihailovićevih etnika izbijalo je u jesen 1941. godine i potrajalo je skoro do kraja rata. Samo je posljednjih mjeseci, pod pritiskom sve većih vojnih poteškoća, nekoliko puta došlo do suradnje između dviju grupa. Sredinom rujna 1944. godine, jedinica korpusa spasila je Mihailovića i etnike kod Vrhovno zapovjedništvo u sjeverozapadnoj

Ujedinjenoj da ih partizani ne zarobe, omogućivši im da se povuku u sjeveroistočnu Bosnu. Tijekom ožujka i početkom travnja 1945. godine, Mihailović i Ljotić su izmjenjivali poruke o mogućnosti stvaranja saveza kao krajnjeg poteza u borbi protiv partizana, iako je bilo prekasno da bi on urodio ikakvim plodom. General Miodrag Damjanović, zapovjednik Vrhovnog štaba, u skladu sa dogovorom postignutim između Mihailovića i Ljotića, pod svoje zapovjedništvo uzeo je 27. ožujka 1945. godine sve Ljotićeve i etničke snage u Slovenskom primorju. Ljotić je poginuo u automobilskoj nesreći, 23. travnja, a početkom svibnja Damjanović je ete koje su bile pod njegovim zapovjedništvom odveo u sjeveroistočnu Italiju gdje su ih Britanci razoružali i odveli u sabirne logore.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Nakon rata svi su gotovo ostali u inozemstvu i neprijateljstvo između njih se i tamo nastavilo.³⁰

Ruski zaštitni korpus osnovan je u rujnu 1941. godine, u isto vrijeme kad i Srpski dobrovoljci koji su odredili, i na isti način, tj. na zapovijed vojnog zapovjednika za Srbiju u dogovoru s Nedićevom vladom. Ime - koje je kratko na samom početku bilo Odvojeni ruski korpus (Das Abesonderte Russische Korps) i otprilike jednu godinu, Ruska skupina za zaštitu tvornica (Weissrussischer Werkschutz) obilježavalo je njegovu funkciju i radnu snagu. Prvotno su ga činile bivše ruske izbjeglice pred komunističkom sovjetskom vlašću, tzv. bijeli, koji su u razdoblju između dva rata živjeli u Jugoslaviji, naročito u Srbiji. Oni su, zbog svoga protivljenja komunizmu bili dobrovoljci na njemačkoj strani. Prema riječi prvoga zapovjednika, generala Mihaila Fedoroviča Skorodumova, nakon što bi ispunili svoju dužnost prema Srbiji, zemlji koja ih je obitelji prihvatila nakon Prvog svjetskog rata, oni ih je trebao odvesti natrag u Rusiju.³⁷ Nijemci su odabrali Skorodumovā, no on je bio bolestan i star i većina ruskih emigranata bio je nepoznat. U roku od mjesec dana zamijenio ga je njegov nadležnik stožera, general Boris Aleksandrovič Štejfon, koji je na tom položaju ostao do smrti - netom pred sam završetak rata.

Njemački oficir koji je odigrao značajnu ulogu u strukturiranju Ruske skupine za zaštitu tvornica, bio je pukovnik Erik Kewisch, nadležnik stožera vojnog zapovjednika za Srbiju. Šef ruskog obavještajnog ureda (Vertrauensstelle) u Srbiji, general major Kreyter, ruski emigrant koji je ranije vjerojatno služio u njemačkoj vojsci, bio je zadužen za regrutiranje i selekcioniranje. Prvotni su planovi bili skromni: vojska od nekih 3000 oficira i vojnika organiziranih u tri pukovnije, u funkciji zaštite industrijskih poduzeća i rudnika koji su proizvodili za Nijemce. Skupina je bila pod nadležnošću opunomoćenog poslanika za gospodarska pitanja u Srbiji, ali je troškove opremanja i održavanja snosila srpska vlada. Međutim, u periodu od jedne godine, vojska je postala dvostruko veća a od početne veličine i njezine su se odgovornosti proširile.³⁸

Još u svibnju 1942. godine, Kewisch je predložio restrukturiranje Ruske skupine za zaštitu tvornica i veći u povezanost s Wehrmachtom (njemačkim oružanim snagama). Nakon dužeg razmatranja, vrhovno zapovjedništvo njemačke vojske naredilo je 29. listopada 1942. godine restrukturiranje skupine, preimenovavši je u Ruski zaštitni korpus i podređujući je u svakom pogledu zapovjednom generalu za Srbiju.³⁹ Do prosinca 1942. korpus je imao 7500 vojnika od kojih su svi bili Rusi iako su neki od njih bili iz drugih dijelova jugoistočne Europe a ne samo iz Srbije. Zapovjedni jezik bio je ruski. Njemački oficiri za vezu morali su raditi s ruskim (bivšim carskim) oficirima. Nakon restrukturiranja nekoliko je Nijemaca priključeno uz svaku jedinicu kako bi se osigurala potpuna njemačka kontrola i bolja obuka i zapovjedništvo, a korpus je, općenito govoreći, postao povezaniji s njemačkim snagama nego što

Marionetska vlada u Srbiji

'e prij^e Poput jedinica Srpskog dobrovolja kog korpusa, jedinice Ruskog haštitnog korpusa bile su podre ene onoj njema koj diviziji na ijem su podru ju bile smještene ili odgovaraju em njema kom podru nom ili okružnom zapovjedništvu kad je bila rije o podru ju koje je bilo pod bugarskom okupacijom. Za razliku od Srpskog dobrovolja kog korpusa, Ruski zaštitni korpus bio je potpuno razvijeni dio njema kih oružanih snaga i njegovi su lanovi prisegli podani ku zakletvu njema kom Führern.⁴⁰

Osim regrutiranja ruskih emigranata s podru ja izvan granica Srbije i Jugoslavije, budu i da je tamo izbor bio nužno ograni en, korpus se tako er pokušao pove ati regrutiraju i ruske ratne zarobljenike. Za tu su se strategiju odlu ili u prosincu 1942. godine dok je još trajala restrukturacija. U ožujku sljede e godine u korpus je preba eno oko 300 sovjetskih zato enika, ali prema svemu sude i s toliko malo uspjeha da se program više nije ponovio. Nema podataka o tome koliko je emigranata pristalo dobrovoljno pristupiti korpusu privu eno obe anjem - koje im je dano nakon prosinca 1942. godine - da e imati povlašteni položaj pri dobivanju zemlje u Rusiji nakon rata jer se pretpostavljalo da e komunisti ki režim pasti.⁴¹

Tre a njema ka pomo na vojska u Srbiji, osnovana krajem svibnja 1942, bila je Pomo na policijska eta, koja je bila sastavljena samo od ruskih folksdoj era i „Rusa koji su po svojem razmišljanju bili bliski njema kom narodu". Jedinica je trebala brojati oko 400 ljudi regrutiranih ne samo u Srbiji ve i u NDH, Bugarskoj, Gr koj i Rumunjskoj. Šef OrcLnengspolizeia (policije za održavanje mira) u Berlinu dobivao je informacije o eti i generalu Meysneru, koji je bio viši zapovjednik SS jedinice i šef policije u Srbiji i koji je davao na raspolaganje potrebno osoblje za provo enje obuke. Tijekom ostatka rata malo se ulo o ovoj maloj vojsci i nisam uspio utvrditi ak ni njezinu to nu veli inu, no najvjerojatnije nije bila puno ve a nego što je prvotno bilo zamišljeno.⁴²

Sve u svemu, do polovice 1943. godine, Nijemci su u Srbiji, osim svojih vlastitih i bugarskih vojnih i policijskih snaga, pod kontrolom imali izme u 25.000 i 30.000 oficira, podoficira i vojnika u Srpskoj državnoj straži, Pograni noj straži, rpskom dobrovolja kom korpusu, Ruskom zaštitnom korpusu i Pomo noj Policijskoj eti. Nakon rujna 1943. godine, Srpskom dobrovolja kom korpusu uskom zaštitnom korpusu je dozvoljeno da pove aju svoju postoje u vojnu u. No, poraz koji je Njema ka pretrpjela na raznim frontama i žeš i otpor etnika prije ili su regrutiranje u Srpski dobrovolja ki korpus. Iz njema koga izvjeestaja od 7. sije nja 1944. godine vidi se da se velika ve ina novih regruta nije dobrovoljno javila u korpus ve je bila pozvana u vojsku. Budu i da su se Nijemci uzdali^{da e} visoko kvalificirani oficiri uspjeti obu iti korpus, a takvi oficiri^{ni su} bili dostupni - profesionalni srpski oficiri su predstavljah veliki rizik - regrutiranje i obuka umnogome nisu bili sukladni predvi enim planovima.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Ruski zaštitni korpus je mogao ljude regrutirati u svim državama jugoistočne Europe, uz dozvole tih zemalja, ali nedostatak novca i potencijalnih regruta onemogućio je realizaciju projekta. Međutim, unatoč svim poteškoćama oba su korpusa uspjela znatno povećati svoje redove. Podaci koje je pripremio stožer feldmaršala Maximiliana von Weicha, vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, za izvještaj koji je 22. kolovoza 1944. feldmaršal podnio Hitleru pokazuju da se u to vrijeme broj vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa povećao na pet pukovnija s 9886 oficira i vojnika, a Ruskog zaštitnog korpusa na pet pukovnija s 1.188 oficira i vojnika. U slučaju drugoga, Ruskog korpusa, za borbe na prvoj liniji bojišnice koristile su se samo nove pukovnije, sastavljene od mladih ljudi.⁴⁸

Kao pomoćne snage, u jedinstvenom su položaju bili četnički odredi Koste Pećanca i zvanične četničke jedinice koje su službeno bile pod Mihailovićevim zapovjedništvom. Nije ih organizirala ni srpska vlada ni njemačke okupacijske snage, već pojedinci bez ikakvog službenog statusa, a onda ih je preuzela srpska vlada. Prvi svezak ove studije, *The Chetniks (Četnici)*, detaljno objašnjava porijeklo ovih dviju vrsta četničkih jedinica te upućuje čitatelja na to djelo. Nas ovdje zanima kratko sudjelovanje ovih četnika u borbenim snagama srpske marionetske vlade.

Pećančevi odredi postali su pomoćne snage u kolovozu 1941. godine, kada je komunistički ustanak bio sve intenzivniji. Ozakonjene Mihailovićeve jedinice postale su njemačke pomoćne snage u studenom 1941. godine, kada je partizanski ustanak praktički ugušen. Već u prosincu Nijemci su dvojili u vezi korištenja četnika.⁴⁴ Bili su zabrinuti količinom oružja koje je bilo u rukama Srba, od kojih većini - s iznimkom Ljotića i njegove strane - nisu vjerovali. Također nisu smatrali potrebnim održavanje tako brojnih snaga nakon što je ustanak ugušen. Uz to, početkom siječnja 1942. godine, mnogobrojne bugarske snage smjestile su se u Srbiji zbog okupacije koju su bili dužni provesti. Nijemci su shvatili da bi im vojnici dviju srpskih grupa bili korisniji kao radna snaga, bilo u Srbiji bilo u Njemačkoj. Međutim, odlučili su još neko vrijeme zadržati obje grupe u njihovoj punoj vojnoj snazi.

Na vrhuncu snage, sredinom svibnja 1942. godine, ta su dva četnička pomoćna korpusa brojila 13.400 oficira, podoficira i vojnika.⁴⁵ Na isti način kao i Srpski dobrovoljački korpus, i Mihailovićevi i Pećančevi odredi dobili su, u skladu s naredbom njemačkog generala za Srbiju od 10. travnja 1942. godine, brojeve za svoje jedinice; za Mihailovićeve četnike oznake od C-20 do C-38 te za Pećančeve četnike oznake od C-39 do C-101. Odredi su stavljeni pod nadležnost onih njemačkih stacioniranih divizija na čijem području su odredi djelovali ili pod nadležnost njemačkog područnog ili okružnog zapovjedništva u onim dijelovima Srbije koji su bili pod bugarskom okupacijom. Njemački

oficiri za vezu pratili su odrede u svim operacijama. Područno ili okružno zapovjedništvo podnosilo je zahtjeve za oružje i streljivo za ove odrede, zajedno sa svojim komentarom, zapovjednom generalu za Srbiju koji je bio zadužen za donošenje svih odluka takve vrste.

Tijekom ljeta 1942. godine, raspušteni su neki etnički odredi te uključujući jedan od Srpskih dobrovoljačkih odreda, no potpuno razoružanje nije započelo prije kraja rujna 1942. godine, kao rezultat udruženih akcija Nedićeve vlade i njemačke okupacijske uprave. Prvo je raspuštena većina zakonitih Mihailovičevih odreda, a zatim većina Pečaničevih odreda. Do kraja 1942. godine, svi su ovi pomoćni odredi rasformirani, osim dva koja su zajedno brojili 12.000 vojnika.⁴⁶ Preostala dva odreda, po jedan iz svake skupine, raspuštena su u ožujku 1943. godine.

Ljudi koji su na taj način oslobođeni, različito su upotrijebljeni. Neki su premješteni ili u Srpsku državnu stražu ili Srpski dobrovoljački korpus. Drugi su stavljeni na raspolaganje vlastima koje su regrutirale radnike za industrijska poduzeća ili rudnike koji su proizvodili za Njemačku. Ipak, neki su se vratili poljoprivrednom radu u svojim selima. Nekoliko oficira za koje se smatralo da predstavljaju opasnost, poslano je u logore za ratne zarobljenike u Njemačkoj. No, jako veliki broj i oficira i vojnika, možda oko polovica od ukupnog broja - vidjevši što se događalo njihovim suborcima u trenucima raspuštanja odreda - dezertiralo je i pobjeglo u brda da bi podijelili sudbinu s nezvanim etničkim odredima generala Mihailoviča.

BUGARSKA VOJSKA U SRBIJI

Osim što su koristili pomoćne snage koje smo upravo opisali kako bi im pomogle u gušenju partizanskog ustanka, Nijemci su koristili i bugarsku vojsku da im pomogne u održavanju mira. Nijemci prvotno nisu zamišljali da će Bugari imati neku veću ulogu u Srbiji. U travnju 1941. godine, nakon što je Jugoslavija kapitulirala, Bugarska je, u skladu s Hitlerovim grandioznim planom, dobila dopuštenje da anektira velik dio jugoslavenskog teritorija: dobar dio jugoslavenske Makedonije, mali komad Kosova, dio jugoistočne Srbije i uski pojas zemlje uzduž istočne granice Srbije (vidi Kartu 1). Jugoistočnu Srbiju okupirala je 29. bugarska divizija i stavila pod nadzor potrebni policijski i upravni kadar te se tamo bugarizacija nastavila na gotovo identičan način kao i u dijelu Makedonije koji je Bugarska anektirala (vidi 4. poglavlje).

Krajem prve godine okupacije, nakon što su snage pozvane s francuske i ruske fronte napokon ugušile partizanski ustanak u Srbiji, Hitler i njegovo više zapovjedništvo odlučili su da bi Srbijom dobrim dijelom mogle upravljati bugarske snage, kako bi njemačke snage s prve linije fronte bile prebačene tamo gdje su potrebnije. Početkom siječnja 1942. godine, nakon Hitlerove 39a direktive, donesene 15. prosinca 1941. godine, 113. njemačka pješaka divizija se vratila na rusku frontu, a 342. pješaka divizija je privremeno poslana u NDH za potrebe operacije protiv partizana. Zapovjednik njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu dogovorio se s bugarskim Ministarstvom rata da bugarske snage okupiraju otprilike 40% uže Srbije (bez Banata) koja je bila pod punom njemačkom nadležnošću.⁴⁷ Karta 3. pokazuje područja Jugoslavije koja je tijekom rata Bugarska okupirala ili anektirala.

Osnovni uvjeti dogovora nalaze se u dvama njemačkim dokumentima: u Naredbi 1. bugarskom okupacijskom korpusu u Nišu, koju je 16. siječnja 1942. izdao general Paul Bader, opunomoćeni zapovjedni general za Srbiju (i kasnije zapovjedni general i vojni zapovjednik) i u direktivi o odnosima

između bugarskih okupacijskih snaga u Srbiji i visokih službenika njemačkih oružanih snaga u Srbiji, koju je 17. siječnja 1942. izdalo visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga. Te naredbe - u drugoj su u biti ponovljene stavke prve - ja⁵¹¹.

Marionetska vlada u Srbiji

I definirale poziciju bugarske vojske koja je obavljala dužnost okupatora Srbije te njezin odnos prema njemačkim okupacijskim vlastima, srpskom ravnom aparatu i srpskom narodu općenito.⁴⁸ Naredba od 16. siječnja omogućila je i bugarskom okupacijskom korpusu, sastavljenom od 3 divizije koje su po planu ulaziti u Srbiju 31. prosinca, da okupira područje ugrubo u obliku trapezoida: područje južno od rudnika bakra Bor na sjeveru do pripojenog bugarskog teritorija na jugu te prostor od rijeke Ibar na zapadu do starih i novih bugarskih granica na istoku (A na Karti 3). Teritorij je ostao pod njemačkom vrhovnom vlašću, ali su bugarske jedinice, a ne njemačke, bile odgovorne za sigurnost. Bugarske snage bile su pod zapovjedništvom njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju. Taj je položaj u prosincu 1941. napustio general Franz Böhme, a u veljači 1942. zauzeo Paul Bader.

Glavni zadatak bugarskih jedinica bio je održavanje željeznih pruga - posebice pravaca Beograd - Niš - Sofija i Niš - Skoplje te glavnih cesta i najvažnijih industrijskih poduzeća, rudnika i opskrbnih centara. Upravljanje željeznicom te održavanje mira i reda na njoj bila je zadaća srpskih državnih vlasti i tu se bugarski i njemački vojnici nisu imali pravo miješati. Ali ako bi se ispostavilo da srpske jedinice nisu dovoljne za taj zadatak, njemačko područno zapovjedništvo trebalo bi se obratiti bugarskoj vojsci za pomoć - po tom je pitanju bila potrebna najuža suradnja Srba, njemačkog područnog zapovjedništva i bugarskih jedinica. Ljudi koji su bili uhišteni te oružje koje je bilo zaplijenjeno u vojnoj akciji ili sabotazi bili bi predani područnom zapovjedništvu. Kada su uvjeti nalagali da se bugarske jedinice uključe u aktivne operacije protiv ustanika, one su morale obavijestiti njemačke vlasti o svim planiranim operacijama koje bi uključivale i protiv bataljon ili i veće snage.

Politička kontrola u područjima koja su bila pod okupacijom bugarskih jedinica ostala je isključivo u rukama njemačkoga područnog ili okružnog zapovjedništva koje je nadgledalo srpsku civilnu upravu. Njemački zapovjednici pomagali su bugarskim jedinicama u svim administrativnim pitanjima jer one nisu smjele izravno suradivati sa srpskim vlastima. Sve obavijesti civilnom stanovništvu izvršavale su se posredstvom njemačkih vojnih zapovjednika, njemački vojni sudovi bili su odgovorni za suđenja i kažnjavanje Srba koji su počinili zločine protiv bugarskih jedinica. Za sve akcije koje su uključivale hvatanje ili strijeljanje talaca ili uzimanje hrane od civila, Bugari su prvo trebali dobiti dopuštenje od njemačkoga vojnog zapovjednog generala za Srbiju. Bugari su u prvom redu bili odgovorni za opskrbljivanje vlastitih jedinica, ali uz instruk-

Njemačkih jedinica. Kako bi olakšali suradnju između bugarskih i njemačkih okupacijskih vlasti, postavljeni su posebni oficiri za vezu. 1. bugarski okupacijski korpus podnio je njemačkom vojnog zapovjednog generala za Srbiju dnevne izvještaje o svojim aktivnostima i stanju u neprijateljskim redovima. Dokumenti pokazuju da su njemački područni i okružni zapovjednici te njemački

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

policijski i gospodarstveni službenici u područjima koja su Bugari okupirali. J potpuno su nastavili djelovati, te su kad god je bilo moguće, suraivali s bugarskim zapovjedništvom.⁴⁹

Naredba izdana 17. siječnja trebala je razriješiti poteškoće izmeđunijemaca i Bugara, nastale nakon sastanka na kojem su bugarski zapovjednici bili nezadovoljni naredbom od 16. siječnja izjavljujući da je nisu u potpunosti razumjeli. Bugari su se naročito protivili odluci prema kojoj su njemački vojni sudovi nadležni u slučaju zločina koje su srpski građani počinili nad bugarskim vojnicima, ali su Nijemci inzistirali da oni imaju neograničena prava u okupiranim područjima pa stoga nadležnost i u takvim slučajevima. Međutim nakon ovog njemačko-bugarskog sastanka njemački zapovjedni general za Srbiju je izdao nekoliko dodatnih propisa i objašnjenja o pitanju uzdržavanja, financiranja i prerogativa bugarskih četa, razrađujući i temeljne propise sadržane u naredbi od 16. siječnja. Dodatna stavka je nalagala da su njemačke snage odgovorne za zaštitu nekoliko industrijskih poduzeća i rudnika u područjima koja su proizvodila za Njemačku.⁵⁰

Nijemci su nedvojbeno pažljivo definirali dužnosti Bugara u Srbiji kako bi u budućnosti izbjegli probleme sa svojim saveznikom. No, također su, prema svemu sudeći, željeli ublažiti strah generala Nedića od prisutnih bugarskih četa. Nedić se žestoko protivio odluci Njemačke da u okupacijske svrhe pozove bugarske jedinice, i toliko je bio zabrinut kako će se one odnositi prema narodu da je prijetio ostavkom te čak i samoubojstvom. Bader ga je pokušao smiriti predlažući 31. prosinca 1941. zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu da se bugarske jedinice ograniče na samo jednu diviziju, a da se druga pozove tek u slučaju novih nemira i da ne okupiraju gradove Kragujevac i Zaječar. Na taj način željeznički pravci Kragujevac - Kraljevo (Kraljevo je bilo sjedište njemačkog divizijskog zapovjedništva) i Bor - Zaječar (kojom se prevezio bakar iz Bora) ostali u rukama Nijemaca i bio bi zadovoljen jedan od posebnih Nedićevih zahtjeva.⁵¹ Baderov prijedlog nije prihvaćen i pozvane su tri bugarske divizije - prema prvotnom planu. Nedić nije dao ostavku, ali je prisutnost bugarskih jedinica za njega bila težak politički teret s kojim se morao nositi te je i dalje zahtijevao njihovo povlačenje.

Hitler i viši oficiri Wehrmachta nisu namjeravali povući bugarske čete kako bi udovoljili Nediću, već su u siječnju 1942. planirali kako što prije početi područja pod bugarskom okupacijom. Ponovno nisu uzeli u obzir Baderove prigovore.⁵² Područje na kojem su Bugari služili kao okupacijske snage prošireno je dva puta. U siječnju 1943. Bugari su okupirali područje (Bna Karta 3) koje je otprilike tri mjeseca držala 7. SS divizija Prinz Eugen koja je premještena u NDH zbog predstojećih operacija Weiss u borbi protiv partizana.⁵³ Početkom srpnja 1943. godine, 25. bugarska divizija preuzela je područje (C na Karta 3) koje je prethodno držala 297. njemačka pješadijska divizija

Marionetska vlada u Srbiji

K u ukupnu snagu 1. bugarskog okupacijskog korpusa inile etiri divizije. Prema tome, pod isklju ivo ryema kom kontrolom bili su samo poljoprivredom bogati sjeverozapadni dio zemlje, podru je u okolici Beograda, podru je I ko rudnika bakra Bor koji se nalazio na sjeveroistoku i pojas uz rijeku Dunav [podru ju Željeznih vrata od Rama (zapadno od Velikog Gradišta) do Turnu fSeverina - duga ak otprilike 150 km. Ostatak uže Srbije (bez Banata) nalazio se pod okupacijom bugarskih eta.

S njema kog stajališta, glavni zadatak bugarskih okupacijskih eta bio je održavati mir i red i zamijeniti njema ke snage koje su trebale služiti na drugim ratištima. Održavanje mira i reda podrazumijevalo je suzbijanje gerilskih aktivnosti što su obi no obavljale bugarske snage u suradnji s njema kim vojnim i policijskim jedinicama i srpskim kvislinškim snagama. S obzirom da su etnici do završnih tjedana njema ke vlasti imali neusporedivo ve u podršku u Srbiji nego partizani, Bugari su, do sredine ili ak kraja 1943. godine, etnike smatrali potencijalno opasnijima od partizana. Strogo su ih kontrolirah i u nekoliko su navrata Nijemcima predlagali da uhite neke etni ke vo e. U jesen 1943, kada su Nijemci po eli sklapati sporazume o primirju s etni kim zapovjednicima, Bugari su sura ivali no, kada je po etkom velja e 1944. „nova politika" postala problemati na, oni su se javno izjasnili protiv proširenja takvih sporazuma.⁵⁴

Bugari su nekoliko puta u estvovali i u njema kim operacijama protiv partizana. 6. bugarska pukovnija sudjelovala je u operaciji Schwarz u svibnju i lipnju 1943. godine. Bugari su tako er ustupili veliki dio svojih snaga u udruženim operacijama protiv 2. i 5. partizanske divizije koje su u travnju i svibnju 1944. ušle duboko u Srbiju i koje su uspješno poražene u Sandžaku (u operaciji Kammerjäger). U tim je operacijama, 24. bugarska divizija dala ve inu svojih jedinica, pa ipak, Nijemci nisu bili zadovoljni njihovom izvedbom.⁵⁵

Odnosi izme u bugarskih snaga i srpskog naroda bili su napeti. Srbi nisu zaboravili drakonsku vlast koju su im Bugari nametnuli tijekom Prvoga svjetskog rata na okupiranim podru jima, a Bugari se nisu nimalo trudili promijeniti takvo mišljenje. Bugari su naro ito u operacijama protiv partizana u estvovali u Paljenju sela, deportiranju ljudi u Bugarsku ili radne logore, te seljacima plijenili usjeve i stoku više nego što im je to zakonom bilo dopušteno.⁵⁶

Stav bugarskih zapovjednika u Srbiji prema srpskoj marionetskoj vladi i FPskom narodu na po etku bugarske okupacije može se vidjeti iz govora što gr^e u upriji 25. velja e 1942. održao pukovnik Ivan Malinov, zapovjednik ugarske divizije. O ito da nije imao nikakvu namjeru „maziti" Srbe:

Narod podjednako prezire Nijemce i Bugare. Ponašanje ljudi isklju ivo o snazi okupacijske vojske i strogo i s kojom se prema narodu odnose. I*1 su ljudi naši neprijatelji. Nedi nije pravi ovjek za vladu. Srpskoj

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

žandarmeriji se ne može vjerovati. [Pe an evi] etnici nisu uopće pouzdani. U početku je bilo trzavica s njima kim jedinicama jer je Nijemce prevarilo spletkarenje Srba. Ne smije se povjerovati u bilo što što Srbi kažu. Kotarski predstojnici i gradonačelnici, a ne mi, moraju odrediti potreban broj talaca. Gradonačelnici bi trebali pripremiti popise svih nepouzdatih ljudi i svih ljudi koji se nalaze u brdima. Svi etnici su nepouzdati te bi njihove odrede trebalo smjestiti razoružati jer bi to kasnije moglo biti nemoguće. Kotarski predstojnici... i gradonačelnici trebali bi biti odgovorni za sve što pođe i po zlu na području pod njihovom nadležnošću.

Sve dozvole za posjedovanje oružja trebalo bi povući i nove izdati prema strogim kriterijima. Nakon toga svatko tko posjeduje oružje a nema novu dozvolu, bit će likvidiran. Neki u biti trebalo dati rok samo do 1. travnja 1942. da smiri zemlju. Ako ne uspije u tome, tada bi Bugari trebali uzeti stvari u svoje ruke i nastaviti nemilosrdno djelovati protiv svih onih koji posjeduju oružje bez novih dozvola. Treba nastaviti s aktivnom propagandom putem plakata i radija, naročito naglašavajući i uspjehe postignute protiv ustanika. Svi radio-prijemnici koje ljudi posjeduju, moraju biti zaplijenjeni. Ljudi u pravilu slušaju samo Radio London i Radio Moskvu, ali ne i Radio Beograd.⁵⁷

Krajem 1942. godine bugarske obavještajne službe su vještima radom uspješno prodirati u organizaciju KPJ u Nišu te su u veljači 1943. uhitile nekoliko rukovoditelja osoba. Nakon toga su nastavile raditi protiv organizacija KPJ i na ostalim područjima koja su bila pod bugarskom okupacijom.⁶⁸ Sa svoje strane, KPJ i jugoslavenski partizani imali su ustaljenu politiku propagande među bugarskim građanima i vojnicima, pozivajući ih da se okrenu protiv vlastite vlade i viših oficira koji su svoju zemlju i vojsku stavili Hitleru u službu a protiv svojih susjeda i braće Slavena, Srba. Komunisti ka propaganda nije imala velikog uspjeha jer se dijelom kosila s politikom KP Bugarske, koji je upozorio svoje članove i simpatizere u bugarskoj vojsci da se ne priključuju partizanima u brdima, već da unutar oružanih snaga rade na tome da ih, kada se ukaže prilika, sve skupa privole na komunističku stranu. Posljednjih dana pronacisti kog bugarskog režima, krajem kolovoza i početkom rujna 1944. godine, njemačke jedinice u Srbiji su razoružale velik dio bugarskih okupacijskih snaga i, "pre" ma svemu sudeći, prisvojili njihovo teško oružje i opremu. etnici su također razoružali jedne a partizani druge jedinice, dok su neke jedinice ostale netaknute. Kasnije se cijela bivša okupacijska vojska vratila u Bugarsku.⁵⁹

Nakon prevrata u Bugarskoj 9. rujna 1944. i organizacije nove bugarske vojske, dio njihovih jedinica je, kao što je opisano u 4. poglavlju, poslan u Jugoslaviju i s partizanskim snagama je sudjelovao u operacijama protiv Nijemaca. Međutim, velik dio bugarskih vojnih snaga - pod sovjetskim zapovjedništvom - djelovao je protiv Nijemaca u Mađarskoj.

OKUPACIJSKI REŽIM U BANATU

U jugoslavenskom Banatu Nijemci su utemeljili poseban okupacijski režim **kojim je** upravljala snažna lokalna njemačka manjina. Na taj način nisu samo **riješili** mučan problem kako će, da li Mađari ili Rumunji, okupirati i anektirati **jugoslavenski** dio Banata, već su sebi samima osigurali bogate poljoprivredne **resurse** tog područja. Istovremeno su zadovoljili zahtjeve njemačke manjine.⁶⁰

Jugoslavenski su folksdobjeri - živjeli su u Banatu, Bačkoj, Baranji, Slavoniji i Srijemu te malobrojna manjina u Sloveniji - u međuratnom razdoblju **bili** dobro organizirani. U lipnju 1920. godine, nedugo nakon formiranja nove **države**, oni su osnovali središnju kulturnu i društvenu organizaciju, ***Schwäbisch-Deutscher Kulturbund***, koja je imala svoj slogan „Odan državi i narodu“, tj. odan jugoslavenskoj državi i folksdobjerima. U prosincu 1922. godine, **nekoliko** mjeseci nakon što su dobili pravo glasa, osnovali su vlastitu političku **stranku** i poželjeli sudjelovati na nacionalnim izborima kao samostalni glasački **blok**. Obično su u jugoslavenski parlament mogli poslati od pet do osam **predstavnik**a.⁶¹ Gotovo istovremeno, osnovali su nekoliko poljoprivrednih, kreditnih i zdravstvenih zadruga. Politički, kulturni i gospodarski centar Srba iz Vojvodine (Banat, Bačka i Baranja) i Srijema bio je Novi Sad, koji je 1941. imao **oko** 64.000 stanovnika, od kojih je 10.000 bilo njemačke nacionalnosti. Centar slavonskih Nijemaca bio je Osijek, koji je 1941. godine imao 36.000 stanovnika **od kojih** su 7000 Nijemci.

Do sredine tridesetih godina 20. stoljeća, vodstvo folksdobjerskih organizacija bilo je konzervativno i marljivo je surađivalo s vladom u Beogradu i trudilo se poboljšati gospodarski i kulturni status njemačke manjine. No, nakon erozije uspona, brojni mladi članovi manjine, od kojih su mnogi pothranjeni i nemamka sveuhipšta, prihvatili su nacističku ideologiju i potpali pod utjecaj su mladi ljudi, željni širenja svojih ideja, izazvali vodstvo starijih konzervativaca. U političkoj borbi koja je uslijedila, nacistički orijentirana mlada skupina je, uz veliku pomoć Himmlerove organizacije, ***Volksdeutsche Mittelstelle*** (VOMI), istisnula staro vodstvo. Iako je militarističko krilo mlade skupine zagovaralo da na čelo nacionalističke skupine dođe pravi nacistički zvan

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Jakob Awender, VOMI se mudro odlučio za umjerenog kandidata Seppa Janka političara i pravnika, kako ne bi izazvali neprijateljstvo jugoslavenske vlade i ugrozili odnose Njemačke s prijateljskom državom. Odabir Janka za vođu Kulturbunda dodatno je ojačao njegovu poziciju. Pod njegovim vodstvom restrukturirana i revitalizirana organizacija se, prihvaćajući i brojna politička kulturna i gospodarska društva ove ili one vrste, upustila u program nacistički orijentirane političke mobilizacije. Nije dugo prošlo, a ona je privukla pažnju njemačke manjine u Jugoslaviji.⁶²

Janko i njegovi suradnici nisu krili svoje nade da će nakon njemačke okupacije Srbije, područja s brojnim folksojerskim stanovništvom postati zasebne političke jedinice i sastavni dio (ih barem usko povezani dio) Reicha. S obzirom da je rijeka Dunav gospodarska žila kucavica istavog područja, smatrali su da bi Reich trebao imati potpuni nadzor nad njezinim političkim tokom. Te su grandiozne ideje dijelili neki važni službenici njemačke vlade i nacistička stranka. Srž ovog plana je bila kontrola Beograda zbog njegova strateškog zemljopisnog i zapovjednog položaja nad dunavskim vodenim putem. Iz Beograda bi Nijemci mogli lako nadgledati i bogata rudarska područja (bakra i ugljena) na sjeverozapadu Srbije te kontrolirati prilaze središnjem Balkanu. U konačnici, Beograd se trebao razviti u utvrdu Reicha.⁶³

Ipak nije stvorena zasebna politička jedinica jugoslavenskih Nijemaca. Hitlerova odluka da nakon osvajanja rascjepka Jugoslaviju zapravo je podijelila folksojere izmeću u četiri različite državnih jurisdikcija: Srbije pod njemačkom okupacijom (jugoslavenski Banat), područja anektiranih od strane Mađarske (Baka i Baranja), NDH (Srijem i Slavonija) i dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom. Nijemci koji su živjeli u dijelu Slovenije anektiranom od strane Italije, većinom u enklavi Kočevje (Gottschee), njih 13.000 ili 14.000, preseljeni su u dio pod njemačkom okupacijom i to u domove i na farme Slovenaca koji su odvedeni u Reich ili prognani u NDH i Srbiju.⁶⁴ Komadanje Jugoslavije te time i podjela njemačke manjine, rezultat je privremenih političkih interesa Trećeg Reicha te jugoslavenskim Nijemcima nije preostalo ništa drugo nego se pomiriti s novonastalom situacijom.⁶⁵ Odluka o njihovoj mogućoj budućoj ulozi u općem planu Novog europskog poretka trebala je biti donesena nakon što Njemačka dobije rat.

Samo je mali broj folksojerski sposobnih za vojsku bio pozvan u jugoslavenske vojne jedinice i nešto veći broj u vojne radne bataljone prije Hitlerovog napada na Jugoslaviju u travnju 1941. godine. Vojni udar od 27. ožujka 1941. iznenadilo je njemačku manjinu koja nije bila sigurna koje daljnje akcije treba poduzeti. Kao mjeru opreza, Janko je posjetio bana Dunavske banovine da bi izrazio svoje lojalnosti kralju Petru II na preuzimanju punih ovlasti te je kralju poslao brzojav u kojem mu je iskazao odanost. Također je naredio da folksojerske organizacije prestanu sa svojom političkom aktivnošću.⁶⁶ No, Berlin je 28. ožujka

Marionetska vlada u Srbiji

Navijestio njema kog izaslanika u Beogradu da je folksdoj erska središnjica [jobila naredbu da u tajnosti obavijesti one lanove njema ke manjine u Jugoslaviji koji bi mogli biti pozvani u vojsku, da prvom prilikom dezertiraju i okušaju do i do njema koga teritorija, ako treba i preko Ma arske.⁶⁷ Janko je 29. ožujka zamolio Abwehr (njema ku obavještajnu službu) u Grazu da ga obavijeste o planovima napada na Jugoslaviju kako bi se njema ka manjina mogla pripremiti za akciju, a 6. travnja Janko je Abwehrovoj organizaciji „Jupiter“, u vojne svrhe, stavio na raspolaganje itavu njema ku manjinu.⁶⁸

Glavni zadatak jugoslavenskih folksdoj era u vrijeme Travanjskog rata bio je djelovati kao peta kolona. Pod Jankovim upravom, muškarci su bili organizirani u Deutsche Mannschaft koji je preko no i pretvoren u paravojni organizaciju pripravnu za suradnju s njema kim vojnim snagama koje su u Banat ulazile iz Rumunjske i s jedinicama koje su u sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju ulazile iz Austrije i zapadne Ma arske.⁶⁹ Kao što je re eno u 4. poglavlju, njema ka manjina u Ba koj i Baranji bila je razo arana kada su podru je okupirale ma arske, a ne njema ke ete, no s vremenom je našla zajedni ki jezik s novim vlastodršcima.⁷⁰

Raspad Jugoslavije zna io je promjenu u upravnoj strukturi folksdoj erskih organizacija. Budu i da su Ba ka i Baranja bile pod ma arskom okupacijom, folksdoj erske politike, kulturne i gospodarske skupine sa sjedištem u Novom Sadu više nisu bile unutar Jankove jurisdikcije, nego su, prema svemu sude i, nastavile samostalno djelovati. U Berlinu, gdje je Janko otišao po upute, re eno mu je da glavne uredе Kulturbunda i razli itih zadružnih organizacija, preseli u Banat zajedno s ve inom svojih vode ih pomo nika.⁷¹

Jugoslavenski Banat je, poput ostatka Vojvodine, bio, prije svega, multinacionalno podru je. Procjene njema kih vlasti nedugo nakon po etka okupacije pokazuju daje u Banatu živjelo ukupno 640.000 stanovnika od toga 280.000 Srba, 130.000 Nijemaca, 90.000 Ma ara, 65.000 Rumunja, 15.000 Slovaka i 60.000 Pnpadnika drugih nacionalnosti.⁷² Od samog po etka banatski folksdoj eri pomagali su njema kim okupacijskim vlastima u nadgledanju i iskorištavanju regije. Dekretom srpske marionetske vlade folksdoj eri su postali politiki pravno tijelo. Na temelju posebnog sporazuma s A imovi evom Komesarskom upravom i pod vodstvom i nadgledanjem njema kih okupacijskih vlasti u Srbiji, oni su preuzeli itavu civilnu upravu regije. Podban Dunavske panovine bio je folksdoj er i djelovao je kao šef civilne vlasti u Banatu sve upravnom reformom iz listopada 1941. nisu ukinute banovine. Njema ko

dru no zapovjedništvo nalazilo se u Pan evu, a okružno zapovjedništvo u Be kereku koje je postalo samostalno okružno zapovjedništvo pod nadležnoš u vojnog zapovjednika za Srbiju, dok - nakon upravne reforme - Podru no zapovjedništvo nije preba eno u Kraljevo koje se nalazilo u ovoj Srbiji. Okružno zapovjedništvo bilo je zaduženo i za njema ku vojnu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vladu i folksdoj ersku civilnu upravu.⁷³ Kao vo a folksdoj era, Janko je tako postao glavni politiki rukovoditelj na tom području. Drugo dvoje važnih vojnih vo a, Sepp Lapp i Franz Reith, bili su na elu, jedan civilne uprave, a drugi policije. Jakob Awender je, kao predsjednik Udruženja njema kih zadruga, zauzeo najvažniju gospodarsku funkciju. Nekoliko manje zna ajnih mjesta u javnoj službi popunili su lanovi drugih nacionalnosti - ipak je njema ka manjina inila samo jednu petinu stanovništva Banata - ali nisu imali pravo glasa pri donošenju pohti kih odluka.⁷⁴

U Banatu je utemeljen posebni ogranak Srpske državne straže, Državna straža Banata, koju je inila srpska manjina. U ožujku 1942. godine, ta je mala vojsku imala 94 oficira i podoficira te 846 vojnika, koji su svi bili folksdoj eri.⁷⁶

Ma arima je bilo obe an jugoslavenski Banat te Ba ka i Baranja pa su bili veoma nezadovoljni kada je Hitler uo i invazije promijenio mišljenje zbog rumunjskih prijetnji da e Rumunji zaustaviti Ma are ako u u Banat. Ma ari su potiskivali svoju ljutnju zbog te, prema njihovu mišljenju, nepravde.⁷⁶ Miklős Kailay, ma arski premijer, uru io je 7. lipnja 1942. u Hitlerovu stožera von Ribbentropu memorandum u kojem je upozoravao na na in na koji su se vode i folksdoj eri ponašah prema Ma arima. U memorandumu se žalio na nesudjelovanje banatskih Ma ara u donošenju politiki kih odluka u upravi i policijskim snagama, na uvjete u ma arskim školama koje su se nalazile na tom području, na nedostatak slobode Ma ara da putuju, uspore uju i sve to sa sudbinom Ma ara koji su bili pod bivšim jugoslavenskim režimom. No, Nijemci su jednostavno odbacili ve inu ovih žalbi, uz najviše jedan ili dva simboli na ustupka.⁷⁷ Döme Sztöjaj, ma arski izaslanik u Berlinu, 19. sije nja 1943. po drugi put je pokušao poboljšati položaj banatskih Ma ara. U pismu Ministarstvu vanjskih poslova tvrdio je da su zbog Hitlerova obe anja Ma ari smatrah da u pravilu Banat pripada Ma arskoj te da su Ma ari koji žive na tom području u svakom pogledu jednaki folksdoj erima i zaslužuju da se prema njima jednako odnosi. Priložen je i detaljni memorandum od devet to aka u kojem su sadržane prethodne pritužbe te nove pritužbe gospodarske prirode, primjerice da je žito dano Ma arima slabije kvalitete nego žito namijenjeno folksdoj erima, da dobivaju manje koli ine tekstilne i kožne robe i da nisu pla ene naknade Ma arima za štete koje su pretrpjeli tijekom rata u travnju 1941. godine, kao što je to u injeno folksdoj erima.

Ali, ni ovaj protest nije imao ve i u inak. U brzozjavu kojeg su Nijemci po* slali u travnju 1943. tvrdilo se da su sve ma arske pritužbe ispitane i uzete obzir te da je, kadgod je to bilo mogu e, ma arska manjina imala isti status kao i folksdoj eri. Promjena postoje e situacije u Banatu, ipak, nije mogu a jer bi dovela do zna ajnog smanjenja gospodarske proizvodnje područja koj ima iznimnu važnost za njema ko ratno gospodarstvo.⁷⁸

Marionetska vlada u Srbiji

Rumunji su Nijemcima također podnijeli razne pritužbe u ime njihove manjine koja je činila 10% stanovništva Banata. Nijemci su i njima, kao i Mađarima, dali samo simbolične ustupke: neka nevažna mjesta u upravi, nekoliko izmjena u školskoj nastavi i dopuštenje da njihova kulturna organizacija „Astra” ima pravo na određene sadržaje. Sve aktivnosti političke prirode bile su zabranjene, a putovanja rumunjske manjine unutar - te posebice izvan Banata - bila su strogo regulirana. U ovom kontekstu treba spomenuti da su Jugoslaveni neke rumunjske aktivnosti u Banatu tijekom Drugoga svjetskog rata protumačili ili kao iredentističke.⁷⁹

Iako je Banatom djelomično upravljala srpska marionetska vlada i djelomično njemačka manjina kao organ javnog zakonodavstva, direktive obaju tih tijela oslanjale su se na dekrete i zapovijedi vojnog zapovjednika za Srbiju a primjenjivane su uz vodstvo i nadgledanje njegovih upravnih organa. U Banatu su svima, izuzevši njemačku manjinu, bile zabranjene političke aktivnosti. Propisi za održavanje reda i mira bili su identični onima koji su bili na snazi u Srbiji, a izvršne vlasti njemačke manjine preuzimale su židovska poduzeća i imovinu. Naredbe o planiranju usjeva, obveznom dostavljanju poljoprivrednih i stočnih proizvoda, obveznom radu te kontroli cijena, plaća i najma, bili su također identični onima u Srbiji, osim što su folksdojერი, u pravilu, uživali povlašten položaj.⁸⁰

Osim poljoprivrednim proizvodima - žitom, uljaricama, stokom i stočnim proizvodima - glavni doprinos banatskih folksdojერი njemačkim ratnim naporima bio je u ljudstvu. Još krajem travnja 1941. godine, SS je počeo regrutirati dobrovoljce za SS diviziju Das Reich. U ožujku i travnju 1942. godine, raspušten je Deutsche Mannschaft, te je od njegovih i pripadnika drugih izvora osnovana posebna jedinica - 7. SS divizija Prinz Eugen. Ona je bila izmišljena kao dobrovoljačka divizija, ali su njezine redove zapravo većinom punili vojni obveznici. Nijemci su diviziju Prinz Eugen koristili na različitim prostorima Jugoslavije i bila je poznata po svojoj brutalnosti. Nakon što je u listopadu 1942. godine divizija prebačena iz Banata u Srbiju, ponovno je formiran Deutsche Mannschaft kako bi postojelim snagama pomogao u upravljanju tim područjem.⁸¹ Članovi njemačke manjine radili su i u mnogim drugim njemačkim službama u Banatu i drugdje u Jugoslaviji. Prema njemačkim izvorima od 28. prosinca 1943. njemačka manjina u Banatu i Srbiji, koja se procjenjuje na 150.000 ljudi, ustvovala je s 21.516 vojnika za Waffen SS jedinicu, pomoćnu Policiju i banatsku policiju, 612 ljudi za druge jedinice Wehrmachta te 1805 osoba za radnu službu, većinom u Reichu.⁸²

Regrutiranje folksdojერი iz dijelova Jugoslavije pripojenih Mađarskoj za formacije nastavilo se u skladu s posebnim njemačko-mađarskim sporazumom iz 1942. godine: 18.500 regruta većinom je došlo iz Banatske i dijelova istočne Srbije koju je Mađarska uzela od Rumunjske. Novim sporazumom (od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

14. travnja 1944) izme u Njema ke i Ma arske - koju je Njema ka nedugo prije toga okupirala - Njema ka je dobila pravo da u vojnu službu regrutira sve lanove njema ke manjine diljem Ma arske, i na silu ako to bude potrebno. Kako je rat napredovao, a gubici u ljudstvu bivali sve ve i, nacisti ka vojna mašinerija je zahtijevala sve više regruta. Folksdoj eri s raznih podru ja pozvani su da dostave svoje kvote i da daju još ve i gospodarski doprinos. Pod tim sve ve im teretom, mnogima folksdoj erima u Banatu bilo je dosta žrtvovanja, a neki od njih su se žalili da za slavu Reicha moraju initi više nego što bi trebali.⁸³ Nije im bilo lakše ni to što su se uz sav taj teret morali nositi s injeni-com da su bih prezreni od drugih nacionalnih skupina na svom podru ju. Iako pripadnici drugih nacionalnih skupina nisu bili pozivani u vojnu službu, oni su na druge na ine bili u puno goroj situaciji nego njema ka manjina koju su, zajedno s njema kim okupacijskim vlastima, krivili za neprimjereno ponašanje.

Kao što e biti objašnjeno u 6. poglavlju, približavanje sovjetskih snaga prema Balkanu u kolovozu 1944. i strah od osvete Jugoslavena za brutalno ponašanje folksdoj era tijekom rata, nagnalo je njema ke vlasti da te jeseni organiziraju masovnu evakuaciju njema ke manjine iz jugoisto ne Europe u Reich. Rusi su naposljetku oko 27.000 do 30.000 folksdoj era, koji nisu mogli ili nisu željeh oti i, deportirah u SSSR na prisilan rad. Bile su to ve inom žene u dobi od 17 do 45 godina te muškarci u dobi od 18 do 40 godina. Oslobo eni su u jesen 1949. godine i odvedeni u Isto nu Njema ku. Jugoslavenske vlasti su neke od folksdoj era koji su na kraju rata ostali u Jugoslaviji, nakon sustavnog ispitivanja protjerale u Njema ku. Prema popisu stanovništva od 15. ožujka 1948. godine, vidi se da je u Jugoslaviji ostalo samo 55.337 osoba njema ke nacionalnosti, otprilike 10% od cijele njema ke populacije koliko ih je bilo prije 1941. godine.⁸⁴

POTEŠKO E NEDI EVE VLADE

Kao što smo ranije kazali, problemi generala Nedića s Nijemcima započeli su nedugo nakon što je postao premijer. Bez obzira da li su Nijemci otkivali ili ne da će on spriječiti ustanak koji se rasplamsavao, oni su njegov neuspjeh smatrali dovoljnim razlogom da umanje njegove ionako slabašne ovlasti. Danckelmann je Nediću obećao određene ustupke, no kada je sam Danckelmann maknut s dužnosti jer nije uspio ugušiti ustanak, ta su obećanja jednostavno nestala. Okupacijski režim je postao nevjerojatno brutalan, a gospodarske obveze nametnute srpskom narodu su se uvelike povećale.

Jedno od glavnih pitanja bilo je vezano uz ratne zarobljenike. U pismu koje je 27. kolovoza 1941. poslao Danckelmannu, Nediću je posebno naglasio potrebu što skorijeg povratka velikog broja ratnih zarobljenika iz Njemačke, osobito onih koji su bili stari i bolesni te onih koji bi mogli biti korisni u gospodarskoj obnovi zemlje. Ne samo daje vrlo malo njih pušteno i poslano kući, nego su odbaceni i svi ostali pokušaji da se oslobodanje novih zatvorenika ostvari pod posebnim uvjetima. U listopadu 1941. vojni zapovjednik za Srbiju, zabrinut zbog opasnosti koja je prijetila od otprilike 2000 bivših državnih službenika u Beogradu koji su odbili surađivati s Nedićevim režimom, sklopio je sporazum s Nedićem da će otprilike 1000 ljudi biti uhišteni i poslano u Njemačku kao ratni zarobljenici, u zamjenu za oslobodanje približno istog broja srpskih ratnih zarobljenika, prvenstveno onih koji bi mogli pomoći u antikomunističkom radu i u obnovi zemlje. Taj je potez trebao ojačati Nedićev režim, ali je vrhovno zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga odbilo odobriti razmjenu. Pitanje ratnih zarobljenika ostalo je neriješeno. Tijekom druge polovice 1942. godine, nekoliko srpskih oficira koji su zapovijedali sada već raspuštenim etničkim odredima Pećanaca i Mihailovića, odvedeno je u logore za ratne zarobljenike u Njemačku jer se njihov boravak u Srbiji smatralo potencijalno opasnim. U siječnju 1943. godine, Nediću je, u dogovoru s Nijemcima, naredio da se oko 1000 bivših službenika koji su podržavali Mihailovića uhapsi i deportira u zarobljeničke logore u Njemačku.⁸⁵

Nemogućnost dogovora s Nijemcima oko pitanja povratka ratnih zaro-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

bljenika bila je samo jedna od poteškoća s kojima je bila suočena Nedićeva uprava. Već smo spomenuli da je izgubila taktičko zapovjedništvo nad Srpskom državnom stražom i Pogranicom stražom, a kasnije i nad Srpskim dobrovoljnim korpusom. Za vrijeme Nedićeve vlade, raspušteni su Pećančevi etnici, jednako kao i zvanjani Mihailovići etnici. Suprotno Nedićevim željama u Srbiju su dovedene bugarske vojske da za Njemačku obavljaju okupacijsku dužnost. Nedić nije bio ovlašten da samostalno opozove vojske ili policiju te su mu, također, bili zabranjeni bilo kakvi kontakti i pregovori s bilo kojom skupinom ustanika. Uza sve to, troškovi okupacije su sve više rasli i nisu bili unaprijed određeni. U zemlji se sustavno pljačkala hrana - dio rezerviran za Nijemce s vremenom je bivao sve veći dok je za potrebe same Srbije ostajalo malo. Pljačkane su i sirovine i gotovi proizvodi (vidi 14. i 15. poglavlje). Možda je najveći problem Nedićeve vlade bio u tome što se morala boriti protiv izrazito složenog okupacijskog sustava, a bez jedinstvene politike. Direktive je primala od četiri različita okupacijska režima, a sama nije imala ovlasti da restrukturira vlastiti upravni i politički sustav kako bi ojačala njegovo djelovanje i povećala njegovu inkovitost. Čak su se i najnižim njemačkim oficirima mogli umiješati u poslove lokalnih srpskih vlasti.

Problemi izmeđ u Nedićeve vlade i Nijemaca mogu se u potpunosti vidjeti iz pisama i memoranduma koje je Nedić slao službenicima okupacijskog režima te u izjavama koje im je upućivao na sastancima. Prvi važan memorandum - koji je potpisao cijeli kabinet - datira iz 25. ožujka 1942. i detaljno opisuje cijelu situaciju. Prvo, s obzirom da su Nijemci osnovali vladu, ona je otkriveno bila u njemačkim rukama. Stoga su optužbe londonske i moskovske propagande da je to bila marionetska vlada kod nekih Srba naišle na plodno tlo. Vlada je uistinu imala jako male ovlasti, iako je, s obzirom na ovlasti koje je imala, dosta toga postigla. Drugo, kako je vlada služila ne samo srpskom narodu nego politički i Nijemcima - „vlada je, po mišljenju ljudi, odgovorna za sve poteškoće u svakodnevnom životu: nedostatak hrane i goriva, rekviriranje, bugarsku okupaciju, kaznene ekspedicije i slično" - narod nije mogao vidjeti nikakvu značajnu korist koju bi mogao od nje imati i koja bi opravdala njezino postojanje. Treće, uzevši u obzir njezina ograničena sredstva, vlada je, uz pomoć nacionalističkih snaga, odigrala veliku ulogu u ponovnoj uspostavi reda u zemlji, no stroga ograničenja njezinih ovlasti sprečavala su je u održavanju tog reda u budućnosti.

U nastavku memoranduma navodi se nekoliko posebnih prijedloga. Prvi Nijemci bi trebali ozakoniti Nedićevu vladu umjesto da je jednostavno drže kao sredstvo okupacijskog režima. Da bi to postigli, bilo bi najbolje da imenuju predsjednika države, u biti kraljevskog regenta, kojega će izabrati nacionalna skupština. Na taj bi način vlada imala puno veće ovlasti. Drugo, vladi bi trebalo biti dopušteno osnivanje nacionalne fronte pod vodstvom predsjed-

Marionetska vlada u Srbiji

nika države, koja bi, kao jedina politička stranka u zemlji, mogla ujediniti sve konstruktivne nacionalističke snage i izražavati volju naroda. Treće, predsjednik države bi trebao biti zapovjednik Srpske državne straže koja bi morala biti dovoljno snažna da održi red i mir u zemlji. Četvrto, Srbiji bi trebalo dati određenu samostalnost u obavljanju svojih, vladinih poslova. Njemačke okupacijske vlasti bi trebale utemeljiti općenita politička i gospodarska uprava i ograničiti se na nadgledanje najviših razina, ostavljajući srpskom vladinom aparatu da obavlja svoj posao i da, dakle, bude posrednik između okupacijskog režima i srpskog naroda. I na kraju, trebalo bi povući i bugarske okupacijske čete koje su nepodnošljiva smetnja i argumet u inkovitom funkcioniranju Nedićeve vlade.⁸⁶

Nijemci nisu dobro primili taj memorandum. Zapovjedni general Bader smatrao je da su prijedlozi preuranjeni i nepromišljeni i naredio je šefu uprave Turnernu da pokuša nagovoriti Nedića da ga što prije povuče. Tri dana nakon podnošenja memoranduma, Turner i Nedić su imali dugi i oštar sastanak tijekom kojeg je Nedić naveo i mnoge druge pritužbe vezane za njemačku politiku i položaj vlade. Sljedećeg dana, Nedić - kojeg je podržavao njegov kabinet - je izjavio da neće povući memorandum i zahtijevao je da ga se dostavi u Berlin gdje će ga razmotriti najviše instance. Prema svemu sudeći, taj je zahtjev odobren, no Berlin, koji je uvelike dijelio mišljenje zapovjednog generala, nije poduzeo ništa.⁸⁷

I šest mjeseci poslije, 16. rujna 1942. godine, Nedić je ponovno pokušao, ovaj put spominjući i svoju ostavku, ne bi li postigao veći i uinak. Predstavka koju je podnio zapovjednom generalu, sastojala se, većinom, od detaljnih pritužbi iz memoranduma sastavljenog u ožujku. Nedić je vjerovao da on i njegova vlada imaju opravdane razloge za pritužbe: u kolovozu 1941. kada je Nedić postao premijer, general Danckelmann, tadašnji vojni zapovjednik u Srbiji, dao mu je nekoliko obećanja, a nije održao nijedno od njih. Od tada su Nijemci doveli bugarske snage kao izvršioce okupacijskih zahtjeva, nastavili Srbiji „nabijati“ visoke troškove okupacije, uzeli puno veći dio tekuće srpske Proizvodnje hrane nego na početku. Nedić se žalio da srpska vlada ne može funkcionirati u takvim uvjetima i da je stoga on podnijeti ostavku. U odgovoru Nijemci ponovno opisali uvjete i ciljeve okupacijskog sustava u Srbiji i uvjerali Nedića da ostane na svom položaju.⁸⁸

— Iako su mu ovlasti bile poprilično beznačajne, Nedić nije htio pustiti Nijemce na miru te je 1. siječnja 1943. podnio nacrt temeljnog zakona za Srbiju koji se sastojao od četrnaest stavki, zahtijevajući od okupacijskih snaga da ga prihvate. Na osnovu toga zakona, koji bi postao ustav, Srbija bi bila restrukturirana u autoritarnu, korporativnu državu manje-više u skladu s onim za što je odavno zalagao Dimitrije Ljotić. No, moglo se predvidjeti kakvu će sudbinu doživjeti prijedlog zakona. General Bader zatražio je mišljenje od različitih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

odjela svoje uprave i nekoliko stru njaka je mislilo da bi trebalo donijeti taj zakon. Me utim, viši zapovjednik SS-a i šef policije Meyszner definitivno se usprotivio, smatraju i da zakon predstavlja prijetnju njema kim interesima] Predloženi zakon je zatim otišao do vrhovnog zapovjednika za jugoisto nu Europu koji gaje proslijedio Hitleru i 30. ožujkaje donesena odluka: Hitler ga je definirao „nepravodobnim”.⁸⁹

Unato Nedi evim u estalim pritužbama, prijedlozima i zahtjevima koji su sadržani u memorandumima, pismima i temeljnom zakonu za Srbiju, Nijemci su ga i dalje smatrali najboljim ovjekom za predsjedanje srpskom vladom. Posebice su mu vjerovah vojni zapovjednici. Brojne su li nosti - general Böhme, Gerhard Feine, savjetnik izaslanika Beznera i general Bader - jako zastupali ili hvalili Nedi a kao vrlo pouzdanog ovjeka i s njema kog gledišta najprihvatljivijeg. Prema službenom izvještaju, može se zaklju iti daje Nedi ostavio pozitivan dojam i na Hitlera tijekom svog posjeta Hitlerovom stožeru 18. rujna 1943. godine. Posebni izaslanik Neubacher je - u nekoliko navrata u razdoblju od rujna 1943. godine do rujna 1944. godine - pozitivno govorio o Nedi u pokušavaju i oja ati Nedi ev režim. General August Winter, na elnik stožera vrhovnog zapovjednika za jugoisto nu Europu, zabilježio je u svom izvještaju od 5. srpnja 1944. da je Nedi bio odan Nijemcima, iako oni nisu oja ah njegov položaj onoliko koliko se on nadao. Naposljetku, krajem kolovoza 1944. godine, i von Weichs, vrhovni zapovjednik za jugoisto nu Europu i posebni izaslanik Neubacher zalagali su se za pružanje znatnije pomo i - oružja i streljiva - „srpskim nacionalisti kim snagama”, tj. i Nedi evim i Mihailovi evim jedinicama, kako bi im pomogli u njihovoj predstoje oj borbi protiv partizana koji su po eli ulaziti u Srbiju.⁹⁰

No i Hitler i Himmler su prezirali sve Srbe te budu i da je takav stav na najvišoj razini imao utjecaja na svu službenu politiku, oni koji su se bavili Nedi em morah su limitirati dosege suradnje. Još u listopadu 1941. godine, visoki zapovjednik njema kih oružanih snaga - razmatraju i prijedlog zarryene bivših aktivnih službenika za ratne zarobljenike u Njema koj - izjavio je: „Premijera Nedi a treba smatrati nepouzdanim u njema kom smislu i on ne može zahtijevati povjerenje.”⁹¹ Iz dopisa koji je 23. kolovoza 1942. godine Himmler poslao Turneru, šefu vojne uprave, jasno se vidi kakvu su politiku, prema njegovom mišljenju, trebale provoditi okupacijske vlasti:

U Srbiji je potrebna samo Državna straža koja bi trebala biti opskrbljena inostranim puškama i strojnicama koje ne mogu koristiti ni njema ko ni jugoslavensko streljivo kako bismo, na taj na in, mi strogo racionalizirali isto. Sve druge formacije, poput etnika i njima sli nih, trebalo bi razoružati i to postupno i planski.

Nikada nemojte zaboraviti da e Srbi uvijek biti Srbi i da je srpski narod

Marionetska vlada u Srbiji

stolje ima bio u oružanim pokretima otpora i da je za to obuen te da mi ne bismo trebali uiniti ništa više od onog stoje trenutno potrebno za održavanje naše vlasti. Sve ostalo, što bi na ikakav na in pridonijelo ja anju srpske vlade, dakle, srpskog naroda, mora se izbjegavati.⁹²

General Meyszer je i na sastanku održanom 31. svibnja 1943. godine u istarstvu vanjskih poslova u Berlinu, izrazio ozbiljne sumnje kada je rije o Nedi evoj odanosti te mu je dao pozitivne ocjene samo u kontekstu borbe protiv komunista. Za Nedi aje rekao daje: „Nacionalisti ki Srbin, koji je najvjerojatnije bio povezan i s Dražom Mihailovi em i jugoslavenskom izbjegli kom vladom.”⁹³

Draža Mihailovi i etnici bih su još jedno frustriraju e pitanje s kojim se general Nedi morao baviti. Kada je Nedi došao na mjesto premijera u kolovozu 1941. godine, odlu no je bio protiv obiju skupina otpora koje su bile aktivne u Srbiji, i upozoravao je na veliku razliku izme u njih. Vjerovao je da se ve ina obi nih etnika, pa i Mihailovi , krivo pvela za londonskom propagandom, ali da se radi o dobrim Srbima koje bi se uz pomo ispravnog uvjeravanja - poput onog koje bi strogi no pravedni otac dao neposlušnoj djeci - mogli preobratiti na ispravno ponašanje i produktivan rad. S druge strane, partizani - vo eni komunisti kim idejama - nisu bili nego agenti Moskve, revolucionari odlu ni u uništavanju tradicionalnog politog i društvenog reda u Srbiji i Jugoslaviji kojega bi zamijenili komunisti kom diktaturom. Nedi ih je prezirao zbog njihovih ciljeva i zbog poticanja na ustanak koji je doveo do velike patike i krvoproli a nedužnog srpskog naroda - žrtve zbog njema ke odmazde. Njegov glavni cilj bio je uspostavljanje mira u zemlji, i to prvenstveno svladavanjem partizana, i spašavanjem svoga naroda od daljnje patnje.

Na po etku je Nedi bio žestoki protivnik i Mihailovi a i etnika. Kada se prvi put pokušao sastati s Mihailovi em, on je to odbio i u svoje ime poslao majora Aleksandra Mišića i potporu nika Miodraga Pavlovi a.⁹⁴ Sastankom od 4. rujna 1941. godine o ito se nije ništa postiglo. No, kada je krajem listopada 1941. godine, Mihailovi politiku limitirane suradnje s partizanima zamijenio politikom maksimalnog neprijateljstva i kada su etnici prekinuli gotovo oružane napade i sabotaze usmjerene protiv Nijemaca, Nedi je s manjim z arom iskazivao svoje neprijateljstvo. U listopadu i studenom 1941. godine, vrijeme velikog njema kog napada na partizane i etnike u zapadnoj Srb> mogli su se vidjeti prvi znaci donekle zamršenog, ali fleksibilnog sustava gradnje izme u Nedi eva režima i Mihailovi a. Kao što smo ranije opisali, koliko se Mihailovi evih etni kih odreda legaliziralo u okviru Nedi evih naga kako bi nastavili borbu protiv partizana.

Suradnja izme u Nedi eve uprave i Mihailovi evih snaga, koja je zapo ela

Rai i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ujesen 1941, trajala je do kraja njemačke okupacije. Prošla je kroz nekoliko različitih faza u kojima su prvo Nedić, a potom Mihailović igrali glavnu ulogu. Treba također spomenuti da su tijekom otprilike prvih dviju godina okupacije kada su Nedić i mnogi ljudi u Srbiji mislili da će Njemačka pobijediti, odnosno biti drugačiji nego u drugoj polovici kada je poraz Njemačke postao očiti. No, glavni cilj obaju strana nije se nikada promijenio. Zajednički cilj bio je pobijediti partizane i spriječiti ih da se po završetku rata razviju u dominantnu oružanu snagu. Obje strane su, isto tako, željele svesti srpske gubitke na minimum, što je bilo moguće jedino sprečavanjem sabotaze i oružanog otpora usmjerenog protiv njemačkih i bugarskih okupacijskih snaga budući da su ta djela redovito vodila do krvavih odmazdi. Za etnike je dodatni motiv suradnje s Nedićevom vladom bio imati vrstu bazu u vojnom, upravnom i policijskom aparatu režima, koja bi - kada Nijemci i Bugari napokon odu - etnicima omogućila vlast i kontrolu oružanih snaga prije nego što to učine partizani.

Neki službenici naklonjeni Mihailoviću i osobe iz Nedićeve uprave, navodno su na vlastitu ruku ostvarili i održavali kontakt s Mihailovićem i njegovim snagama. Pukovnik Jovan P. Trišić, koji je od 24. lipnja do 12. rujna 1941. bio privremeni zapovjednik srpske žandarmerije, a nakon toga zamjenik zapovjednika, uhićen je u studenom 1941. zbog održavanja takvog kontakta i poslan u logor za ratne zarobljenike u Njemačkoj.⁹⁵

Milan Aćimović, ministar unutarnjih poslova, bio je drugi službenik Nedićeve vlade koji je bio u bliskoj vezi s Mihailovićem. Kada su Nijemci 6. i 7. prosinca 1941. pokrenuli Operaciju Mihailović s ciljem da zatoče Mihailovića i unište njegov štab u Ravnoj Gori, ovaj je uspio pobjeći, jer ga je, po svemu sudeći, 5. prosinca Aćimović upozorio na napad. Uz pomoć Nedića, Aćimović je uspio razuvjeriti Nijemce da je unaprijed upozorio Mihailovića i uspio je s njima ostati u dobrom odnosu tijekom sljedeće godine dok je bio u kabinetu. U kasnijoj fazi rata služio je kao veza između Nijemaca i Mihailovića.⁹⁶

Potporučnik Milan Kalabić, oficir Srpske državne straže te u isto vrijeme i prefekt Požarevačkog sreza, nije bio te sreće. On je etnike opskrbljivao i informacijama i vojnim zalihama, a njegov je sin bio etnički zapovjednik. Nakon određene periode nadgledanja, Gestapo ga je uhitio 3. listopada 1942. godine, zajedno s nekoliko etničkih zapovjednika i vojnika te ih je sve smaknuo.

S vremenom se odnos između Nedića i Mihailovića promijenio kao i mišljenje njemačkih zapovjednika za Srbiju o tome kako bi Nedić trebao izaći na kraj s Mihailovićem. U kasnijoj fazi rata Nedić je zabilježio da mu je 1941-1 general Böhme poslao pismene naredbe da „je slučaj Mihailovića njemački problem u koji se on kao premijer ne smije uplitati.“ U veljači 1942. godine, na konferenciji s načelnikom stožera Paula Badera, novog zapovjednog generala, Nedić je zabilježio da su srpske vlasti, djelujući u skladu s naredbama 1941. godine, trebale samo otkriti Mihailovićev boravište i o tome izvijesti!

Marionetska vlada u Srbiji

Kijemce; njemačke su imale zadatak da ga uhitite. No, na toj istoj konferenciji Nedić je saznao da je Bader mislio da bi uklanjanje Mihailovića trebalo biti visoki prioritet srpskih vlasti. Međutim, protiv Mihailovića nije poduzeta Ljškakva akcija. Nedić je u nekoliko navrata predlagao Nijemcima da njemu dopuste „da likvidira Mihailovićev pokret“ no nije ih uspio uvjeriti da prihvate njegov plan.⁹⁸

Zahvaljujući i udruženim akcijama njemačkih i srpskih kvislinških snaga i odrednoj pomoći od strane Mihailovićevih etnika, partizanske snage koje su se nalazile u Srbiji poražene su relativno brzo u kasnu jesen 1941. godine. Tito i drugi vodile te neke partizanske jedinice povukle su u Sandžak, a jedinice koje su ostale razbijene su i rascjepkane te su bile sposobne samo za jako ograničena djelovanja.⁹⁹

Međutim, postepeno su partizani i ponekad etnici koji nisu kolaborirali s Nijemcima nastavili sa sabotazama, napadali jedinice srpskih kvislinških snaga ili njemačkih i bugarskih snaga i uništavali komunikacijske linije i rudnike i industrijska poduzeća koja su proizvodila za Njemačku. Partizani su napadali i vladine urede kao što su radili i tijekom ustanka 1941. godine, imajući na meti oporinske i porezne urede te žandarmeriju i policijske postaje gdje su palili dokumentaciju i, općenito, pokušavali izazvati kaos u vladajućem sustavu.¹⁰⁰ Ogroman broj talaca - osoba koje su bile sljedbenici i simpatizeri i partizana i etnika, kao i mnogi drugi koje su Nijemci ubili tijekom 1942. i 1943. godine, sami su po sebi dokaz nesrećne situacije koja je u to vrijeme vladala u Srbiji.¹⁰¹

Iako su vjerojatno sumnjivi Nijemci Nedićevoj vladi davali samo ograničenu količinu oružja i streljiva, članovi srpskih oružanih snaga - koji su bili etnički simpatizeri - dio oružja su prosljeđivali etnicima. Bez obzira koliko dobro to prikrivali, ponekad pod krinkom tobožnjih borbi između etnika i Srpske državne straže ili zakonitih etničkih jedinica, Nijemci nisu mogli ne opaziti transfer oružja. Može se pretpostaviti i da su pojedinci iz Nedićeva režima koji su bili pristaše Mihailovića, prosljeđivali i neke obavještajne podatke, te da je u kasnijoj fazi okupacije Nedićeva vlast dala dopuštenje da se etnicima prosljedi novac iz Srpske narodne banke.¹⁰² Hrana nije bila problem; etnici su uzimajući ono što im je trebalo, bilo iznenadnim napadima na trgovce

Pošiljke u prolazu, bilo utjerujući i na polulegalan način odvećinom dobrovoljno ih kućanstava u područjima koja su bila pod njihovim stvarnom, ako i zvanim kontrolom. Nijemci su jako dobro bili svjesni i postojeće situacije i sposobnosti etnika - koji su djelovali kao neka vrsta vlade u oporbi s mnogo pobornika u Nedićevu režimu - da regrutiraju ljude i općenito utječu u njihovu aktivnosti stanovništva. Kako je vrijeme prolazilo, rastao je i ugled etnika | zahvaljujući i sve većoj tendenciji ljudi da ismijavaju nemoć Nedićeve vlade | priorirajući i njezine naredbe i propise.¹⁰³

Uzdu i da je srpska marionetska vlada u tolikoj mjeri bila podređena

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

njema kim okupacijskim vlastima, ne može se zaista reći da je i u jednom području svog djelovanja imala vlastitu politiku. Ona je jednostavno bila pomoćni organ njemačkog okupacijskog režima. No, Nedićeva vlada je u jednom području uistinu pokazivala znatnu inicijativu i uspjeh: u prihvaćanju i brizi o nekolicini stotina tisuća preseljenih i izbjeglih osoba koje su protjerane ili su svojevremeno došli iz drugih dijelova raskomadane Jugoslavije u okupiranu Srbiju. Neki su preseljeni u Srbiju organiziranim prijevozom uz pomoć njemačkih okupacijskih vlasti zahvaljujući i posebnim sporazumima; mnoge druge su susjedne države protjerale u Srbiju, naročito NDH; a tisuće izbjeglica je svojevremeno pobjeglo u Srbiju, opet posebno iz NDH, kako bi spasilo život.

Dva su glavna razloga velikog prelijevanja stanovništva između različitih dijelova podijeljene Jugoslavije, uključujući i veliko preseljavanje u Srbiju. Prvi: njemačka vlada željela je promijeniti nacionalni sastav Slovenije koja je bila pod njemačkom okupacijom prije nego što je službeno pripojila Velikom Reichu, a to je podrazumijevalo izgon velikog dijela slovenskog stanovništva kojeg bi zamijenili folksojaci iz različitih dijelova jugoistočne Europe i sjeveroistočne Italije. Drugi: vlasti NDH prognale su Srbe iz države kao dio radikalnog rješenja srpskog pitanja u NDH. Dodatni sekundarni faktori su također odigrali ulogu u prisilnoj migraciji stanovništva unutar i izvan jugoslavenskog područja te u odlukama pojedinaca da se svojevremeno presele u druga područja.

Kao što smo kazali u 3. poglavlju, Nijemci su već u travnju 1941. planirali u Srbiju prognati otprilike 260.000 Slovenaca iz sjeverne Slovenije koja je bila pod njemačkom okupacijom. Na zahtjev vlasti NDH, plan je promijenjen te je velika većina Slovenaca trebala biti preseljena u NDH, a isti broj Srba prognan iz NDH u Srbiju. U razdoblju između početka lipnja i kraja rujna 1941. godine, 6720 Slovenaca je prognano u Srbiju, 26.343 Slovenaca je prognano ili prebjeglo u NDH, a najmanje 118.110 Srba je legalno ili ilegalno prebačeno iz NDH u Srbiju, dok je tisuće drugih Srba svojevremeno prebjeglo u Srbiju. Preseljenje ljudi je, međutim, izazvalo mržnju prema Nijemcima, poremetilo lokalno gospodarstvo i pridonijelo razbuktavanju oružanog otpora. Zbog toga su - u rujnu 1941. godine - Nijemci završili dvofazni premještanje ljudi između sjeverne Slovenije, NDH i Srbije (vidi i 9. poglavlje).

Oni su njemačke okupacijske vlasti obavijestile srpsku marionetsku vladu da dolazi veliki broj preseljenih lica, vlada je u svibnju 1941. utemeljila Odbor za izbjeglice koji se trebao skrbiti za njih. U studenom je Odbor zamijenjen⁰ Komesarijat za izbjeglice, koji je prema svemu sudeći, raspolagao s nešto većim resursima i ovlastima. Na čelu Komesarijata bio je Toma Maksimović, bivši generalni direktor tvornice obuće „Bata“ u Borovu u Slavoniji, jednog od najvećih industrijskih poduzeća u međuratnoj Jugoslaviji - prvotno u vlasništvu poduzetnika iz Čehoslovačke.¹⁰⁴

Marionetska vlada u Srbiji

Uspješno poštavši napokon u Srbiju, izbjeglice i preseljene osobe morale su se prijaviti u Qdbor (kasnije, Komesarijat). No, veliki broj onih koji su svojevrijedno došli u Srbiju nisu se željeli prijaviti. S obzirom na sve to, razumljivo je da ne postoje »o ni podaci o ukupnom broju preseljenih i izbjeglih osoba u okupiranoj Srbiji tijekom rata. Dostupne su jedino procjene njemačkih okupacijskih vlasti i srpske marionetske vlade o njihovu ukupnom broju u srpnju i rujnu 1942. godine, i poprilično to ni podaci o broju kasnije prijavljenih preseljenih i izbjeglih. U izvještaju iz srpnja 1942. godine o gospodarskim uvjetima u Srbiji tijekom prethodnih godine i pol, Franz Neuhausen, opunomoćeni izaslanik za gospodarska pitanja, raspravlja i o zalihama hrane u zemlji, procijenio je da je u Srbiji bilo 420.000 preseljenih i izbjeglih, uključujući i oko 86.000 djece koja su ostala bez roditelja. U memorandumu od 16. rujna 1942. poslanom vojnom zapovjedniku za Srbiju, premijer Nedić je tvrdio da se u Srbiji nalazi 400.000 preseljenih i izbjeglih osoba, uključujući i, ponovno, oko 86.000 siromašne djece koja su većinom ostala bez roditelja.¹⁰⁵

Uobičajene procjene broja preseljenih i izbjeglih u Srbiji u toku rata, koje spominje S. D. Milošević, jedan od najboljih jugoslavenskih stručnjaka za u ratu preseljene i izbjegle osobe u Srbiji i Jugoslaviji općenito, kreću se između 300.000 i 400.000 ljudi. Miloševićovo je mišljenje da je pretjerano govoriti o brojkama koje su veće od spomenutih. Ali, i oni i nekoliko drugih izvora, slažu se da je polovicom 1942. godine u Srbiji bilo 200.000 preseljenih i izbjeglih koji su došli samo iz NDH.¹⁰⁶

Nedvojbeno je da su podaci o broju preseljenih i izbjeglih osoba u okupiranoj Srbiji koji su bili prijavljeni u Komesarijatu za izbjeglice poprilično to ni, no taj broj je puno manji od ukupnog broja izbjeglica jer se mnogi od njih nisu željeli prijaviti. Prema podacima Komesarijata od 16. kolovoza 1944. godine, u Srbiji je ukupno bilo 241.011 prijavljenih preseljenih i izbjeglih: 118.167 iz NDH, 24.931 iz Bačke i Baranje - koje su bile anektirane od strane Mađarske, 42.065 iz dijela Makedonije koji je bio anektiran od strane Bugarske, 48.808 s Kosova i dijelova Crne Gore koje su anektirali Albanci, 6175 iz Slovenije i 865 ljudi u karanteni koji još nisu bili pribrojeni.¹⁰⁷

Gotovo su svi preseljeni i izbjegli iz Bačke i Baranje, Makedonije i s Kosova te dijelova Crne Gore bili Srbi (ili Crnogorci) koji su prethodno u te krajeve doselili iz BiH, planinskih dijelova Hrvatske ili Crne Gore. Nastanili su se na tim područjima kao kolonisti po završetku Prvog svjetskog rata, na zemlji koja im je bila dodijeljena zbog toga što su bili dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svjetskom ratu, kao umirovljeni žandari ili su to zaslužili na neki drugi način. Mađarske koje su 1941. godine pripojile te dijelove Jugoslavije, a to su Mađarska, Albanija (na račun Italije), smatrale su ih pridošlicama koji su se nastanili prvenstveno da bi ojačali srpski element. Njihov progon su opravdavan kao ispravljanje politički motivirane kolonizacije.¹⁰⁸

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Srpsko stanovništvo je dobro prihvatilo preseljene i izbjegle, neovisno tome da li su bili Srbi ili Slovenci. No, Komesarijat za izbjeglice imao je velikih poteškoća s davanjem hrane, smještaja i drugih potrepština, pružanjem liječničke pomoći te školovanjem za mlade i zaposlenjem za fizički sposobne odrasle osobe. Koliko je problem bio ozbiljan vidi se iz činjenice da su u ljeto 1942. preseljeni i izbjegli - kojih je po procjeni bilo oko 400.000 - činili više od 11% ukupnog stanovništva Srbije koje je, suđeno prema procjeni Nijemaca iz ožujka 1941. godine, brojilo 3,810.000 ljudi. Naravno, teško je bilo osigurati hranu budući da nije bilo dovoljno zaliha i to ne samo zbog smanjene poljoprivredne proizvodnje već i zbog toga što su Nijemci zahtijevali hranu za svoje okupacijske jedinice u Srbiji i za izvoz njemačkih jedinica u Grčku i Reichu. Ljudi su bili smješteni gdje god je to bilo moguće - kod rodbine, u toplinama, posebnim logorima za izbjeglice i u ruralnim područjima - bolje rečeno, diljem itavog područja Srbije koje je bilo pod okupacijom. Do kolovoza 1944. godine, samo u Beogradu je bilo 53.326 prijavljenih preseljenih i izbjeglih osoba koje su došle iz područja izvan Srbije. Većina fizički sposobnih ljudi je dobila posao. Neki mladići su se priključili ili u Srpski dobrovoljački korpus ili Srpsku državnu stražu, dok su drugi našli svoje mjesto u redovima Mihailovičevih etnika ili partizana.¹⁰⁹

Kad se govori o preseljenim i izbjeglim osobama u Srbiji, posebice težak problem predstavljao je velik broj djece. Djecu se nije moglo uključiti u neki koristan rad i nisu trebali samo hranu i smještaj već i obiteljsku njegu i obrazovanje. Komesarijat za izbjeglice djecu je smještao diljem zemlje, pokušavajući seosku djecu staviti u seoska kućanstva, a djecu obrtnika i trgovaca u kućanstva sliče na onima iz kojih su došli. To je bilo moguće izvesti samo do određene mjere, te su mnoga djeca završila u domovima za djecu. Srpska vlada je pokušala dovesti u Srbiju 30.000 srpske djece koliko se procjenjuje da ih je sredinom 1942. godine bilo po ustaškim logorima u NDH. Prema mišljenju Miloševića, ta su djeca, na temelju posebnog sporazuma sklopljenog između srpskih vlasti i vlasti NDH, u veljači i ožujku 1943. prevezena u Srbiju, iako Milošević ne spominje točan broj pridošle djece. Vlasti NDH oslobodivši su djecu samo pod uvjetom da se ona kasnije ne vrate u NDH.¹¹⁰

Osim preseljenih i izbjeglih koji su dolazili iz krajeva izvan Srbije, u samoj Srbiji je bilo na tisuće prognanika, tj. izbjeglica iz sela koja su uništili Nijemci i Bugari u odmazdama za gerilske napade i sabotaze. Mnogi od preživjelih sićušni prebjegli u gradove i manja mjesta u nadi da će tamo naći veću sigurnost što je pridonijelo prenapučenosti naselja.

Službenici njemačkog okupacijskog režima u Srbiji neprestano su isticali da su preseljeni i izbjegli iz NDH, koji su govorili o strahotama koje su ustase provodili nad srpskim stanovništvom, uvelike pridonijeli razbuktavanju ustanaka u Srbiji te nestabilnosti Nedićevega režima.¹¹¹ Neovisna Srbija sigurno bi m-

Marionetska vlada u Srbiji

teivenirala da prije i proganjare Srba u NDH. Nedi ev neuspjeh da to u ini iti je dokaz koliko su on i njegova vlada bili slabi.

Navala preseljenih i izbjeglih lica u Srbiju nagnala je srpske okupacijske lasti da uvjere Bugare da smanje pritisak koji su vršili nad Srbima te da naygte podru ja pripojena Bugarskoj. To im je donekle i pošlo za rukom. Turner, zapovjednik uprave njema kog okupacijskog režima, ak je želio da se neke izbjeglice koji su ve došli u Srbiju vrate tamo odakle su i došle. No, njema ka je vojska zaklju ila da to nije mogu e, ni za Srbe iz podru ja pripojenih Bugarskoj niti za one s Kosova pripojenog Albaniji.¹¹² Srpska vlada je tako er, barem jednom prigodom, u svibnju 1943. godine, tražila od njema kih okupacijskih vlasti da neke od preseljenih i izbjeglih vrate u domovinu njihova porijekla. No, Nijemci su takav zahtjev smatrali neizvedivim. Kao glavni razlog navodili su nedostatak prijevoza, a u slu aju Srba koji su došli iz NDH, nemogu nost da im jam e sigurnost.¹¹³ Me utim, zanimljivo je primijetiti da se nekohko tisu a srpskih preseljenih i izbjeglih osoba iz NDH svojevrijedno odlu ilo vratiti svojim ku ama, i to ve ina tijekom 1943. godine.

Po završetku rata, nova vlada je pomogla preseljenim i izbjeglim osobama u Srbiji i drugim dijelovima Jugoslavije da se vrate svojim starim domovima. Bivše srpske koloniste iz Slavonije, Srijema, Ba ke, Banata i Baranje poticalo se da se vrate u svoja stara mjesta. No, samo se neke od bivših kolonista iz Makedonije i s Kosova poticalo da se vrate na ta podru ja; ostale iz tih podru ja poticalo se da se presele u Slavoniju, Srijem, Ba ku, Banat i Baranju i nastane na zemlji koja im je dana zahvaljuju i agrarnoj reformi.¹¹⁴

U ljeto 1943. godine, Nijemci su bili prisiljeni preispitati svoja vojna i politička stajališta u jugoisto noj Europi. S obzirom da je Italija bila pred kapitulacijom, vrhovno zapovjedništvo njema kih oružanih snaga postalo je odgovorno za nadziranje i osiguravanje puno ve eg podru ja nego što je to bio slu aj Pije, a istovremeno je bilo suo eno sa sve ve om mogu noš u savezni kog •fodiranja na Balkan. Problem je bio i u tome što su partizani bivali sve ja i te Je ryihova taktika prisilila Nijemce da rasporede svoje snage na širokom pod•*cju. Partizani su sve komunikacijske linije u inili nesigurnima i prije ili su Potpuno korištenje važnih prirodnih resursa. Predstavljah su veliku opasnost ^ njema ke snage u slu aju da saveznici do u na Balkan. Nijemci su zbog §^a u ljeto i jesen 1943. godine, proveli potpunu reorganizaciju zapovjedne strukture u jugoisto noj Europi. Zapo eli su s akcijom iji je cilj bio političkim sudstvima mobilizirati i ujediniti sve antikomunističke nacionalisti ke snage ,&lkanu za borbu protiv komunističkih partizana.

Što se ti e same vojske, kao što je opisano u 2. poglavlju, feldmaršal von Weichs je postao vrhovni zapovjednik za jugoisto nu Europu, a general Felber Je došao na novostvoreno mjesto vojnog zapovjednika te je istovremeno

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

postao zapovjednik okupacijskog režima u Srbiji. U pogledu civila, najveća promjena bio je dolazak jednog od najsposobnijih stručnjaka na području Balkana, Hermanna Neubachera na mjesto posebnog izaslanika njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu, koji je bio odgovoran i Ministarstvu i samom Hitleru. Neubacher, bivši gradonačelnik Beča, bio je izaslanik za gospodarska pitanja u Rumunjskoj i još uvijek je bio na mjestu posebnog predstavnika za gospodarska pitanja u Grčkoj. Na svom novom mjestu postao je odgovoran za politička pitanja u Grčkoj, Albaniji, Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Njegov je zadatak bio uvesti u Srbiju njemačku „novu politiku“: ojačati Nedićev režim i istovremeno pokrenuti neki oblik suradnje s Mihailovićevev etnicima kako bi, možda, postali u inkovitija snaga protiv partizana.¹¹⁵ Tu suradnju u samo kratko spomenuti, jer sam je detaljno razradio u knjizi *The Chetniks* (Četnici).

Neubacher je smatrao da bi bilo dobro ojačati Nedićev položaj ne samo lokalno već i na čitavom području. Međutim, malo je što od toga učinjeno. U osnovi radilo se o Velikoj srpskoj federaciji, na čelu koje bi bio Nedić kao prvi predsjednik i koja bi se sastojala od Srbije, Sandžaka i Crne Gore (i po mogućnosti istočne Bosne, iako se o tome nije otvoreno razgovaralo).¹¹⁶ Svako od tih područja bi zadržalo svoju nezavisnost u upravnim i kulturnim pitanjima, a djelovali bi kao gospodarska i monetarna unija. Bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa poslanje u Sandžak zajedno s bivšim ministrom Olujom, a u Crnoj Gori je, u proljeće 1944, utemeljen Crnogorski dobrovoljački korpus pod potporu nikom Pavlom Đurišićem koji je nekočiji bio jedan od Mihailovićevih vodećih etničkih zapovjednika i koji je iskazivao podršku i Nediću i Nijemcima.¹¹⁷ Nedić je uistinu imao ugled u Sandžaku i Crnoj Gori, no to nije imalo nikakve veze s federacijom koja se nikada nije ni osnovala i apsolutno nije imalo nikakav učinak na njegov položaj u Srbiji.

Što se tiče jačanja Nedićeve vlade u Srbiji, Neubacher je u brzojavu koji je 1. listopada 1943. poslao von Ribbentropu istaknuo da „ako je namjera politike Reicha od 5 postotnog premijera napraviti 30-postotnog, nema druge nego tih 25% koji nedostaju uzeti od drugih vlasti i dati ih Nediću“. Prema mišljenju Neubachera, vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu, koji je trebao dobiti potpuno zapovjedništvo, pristao je dati savjetodavnu podršku „novoj politici“. Neubacher je znao da nema ovlasti za uplitanje u gospodarska pitanja (osim u Grčkoj) no, mislio je da će pomoći u vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu biti u položaju „da, zahvaljujući i obziru prema 'novoj politici', imati odlučujući i utjecaj na razvoj politike u području gospodarstva“. Neubacherovi prijedlozi bi značili znatno davanje ovlasti srpskoj vladi. Želio je da se ovlasti koje su njemačke okupacijske institucije imale u području javne uprave, policije i gospodarskih pitanja, postepeno smanjuju, prvenstveno na nižim razinama, te da se zaista ograniče na upravljanje i nadgledanje. Smatrao je, također, da

Marionetska vlada u Srbiji

[bi trebalo ispuniti obe anja koja je Hitler dao Nedi u kada ga je ovaj posjetio njegovu glavnom stožeru, uključujući i vraćanje srpskog nadzora nad Državnom stražom i Dobrovoljnim korpusom, povećanje srpske nadležnosti nad upravnim pitanjima i ponovno otvaranje sveučilišta u Beogradu. Svi bi se ti prijedlozi mogli opravdati uštedom njemačkog osoblja i vojnih jedinica.¹¹⁸

Neubacher je polagao velike nade u svoj plan. Kada su ga u listopadu 1945. godine ispitivale američke vlasti, on je ustvrdio: „Sa tako snažnim Nedi em u takvoj Srbiji (očajanoj u skladu s njegovim prijedlozima) bilo bi moguće pobijediti Tita u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori bez upotrebe jednog jedinog njemačkog vojnika; srpski nacionalisti bi obavili posao umjesto njih.“ No, ova se izjava činila iznenađujuće naivnom s obzirom da je dolazila od priznatog stručnjaka za Balkan. Neubacher je o tome podcijenio ne samo podršku koju je Tito uživao u Jugoslaviji već i njegov ugled kod zapadnih saveznika i SSSR-a. Isto tako se pokazao naivnim misleći da će uz podršku von Ribbentropovih snaga imati ikakve mogućnosti da Neuhausenu i Meyszneru otme moć i prepušti ju Nedi u. Neuhausen je predstavljao Göringa, a Meyszner Himmlera, te von Ribbentrop nije bio uspješan suparnik tako visoko pozicioniranih osoba. Hitler se oglušio na Neubacherove apele da podrži njegove prijedloge te kada je von Ribbentrop shvatio kompleksnost situacije, prestao je pružati podršku.¹¹⁹ Nije bilo važno ni što je Neubacher kasnije pomogao maknuti i Neuhausena i Meysznera iz Beograda, jer njihove ovlasti nisu otišle u Nedi u ruke. Bilo kako bilo, tada su dani njemačkog okupacijskog režima već bili odbrojani.

Pusti govori o očajnoj Nedi u eva režima, od kojih su neki neizbježno došli do srpskih vladinih krugova, nisu očajno Nedi u ev ugled premijera. Iako se nalazio u beznadnoj situaciji, Nedi u je ponovio svoje zahtjeve, redajući i žalbu za žalbom. U pismu koje je 10. studenog 1943. poslao Neubacheru, upozorava na kaznene ekspedicije njemačkih eta i policijskih jedinica u ruralnim područjima, koje su obilježila nezakonita uhićenja i slanje ljudi u koncentracione logore i na prisilan rad, te tvrdi da sve to treba znatno smanjiti ako ne želi zaustaviti dok se ne krene s „novom politikom“ i dok se ne ispune Hitlerova obećanja. Inače postoji mogućnost da njemačke akcije otjeraju etnike u ruke Partizana.¹²⁰

No, kao i u prethodnim slučajevima, njegove pritužbe nisu uzete u obzir, a u obećanjima, Hitler zapravo nije promijenio svoj stav prema Nedi u i Srbima, i nije mu bilo ni na kraj pameti da očajna Nedi u ev režim. Razlozi uvijek bili isti: strah da povećanje Nedi u evih ovlasti ne bi bilo u interesu Njemačke a bilo kakvo znatnije ustupanje oružja i streljiva Nedi u moglo bi upotrijebljeno ne samo protiv partizana već i protiv Nijemaca.

Onako iako je Nedi u vidio da od Neubacherovih napora ne može očekivati poboljšavanje svoga položaja, nastavio je tražiti naivne načine na koje bi povećao povećati opskrbu Srpske državne straže oružjem i streljivom kako

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

bi se mogla pripremiti za trenutak borbe s partizanima. U siječnju 1944. godine, predložio je da Nijemci prosljede Straži svo oružje što ga zaplijene jedinice koje se bore u dijelovima Srbije pod njemačkim zapovjedništvom. No 11. veljače general Felber je odbio taj zahtjev „zbog stalne visoke potražnje za oružjem te također zbog pitanja principa.“¹²¹

Kako bi povećali svoju uinkovitost u borbi protiv partizana, Nijemci su u jesen 1943. pokušali pregovarati s Mihailovićevim etnicima. Nijemci su do tada poštivali misljenje Nedićeve vlade da je Mihailovićeva vojska zapravo ustanika oružana snaga i da se s njom ne smije izravno kontaktirati. Zaobilaze i Nedića i sklapaju i s etničkim zapovjednicima takozvane sporazume o primirju - a zapravo o suradnji - Nijemci su potpuno promijenili svoj stav što je moglo samo naštetiti Nediću i baciti u očaj Srpski dobrovoljački korpus koji se dosljedno borio protiv etnika. Njemačka vojska je pokušala umiriti Nedićev režim objašnjavajući da sporazumi o primirju podržavaju njihovu zajedničku borbu protiv komunista te da i Nijemci i Srbi imaju od toga koristi.¹²² Međutim, bilo je očitom snagom Mihailovića, i slabost Nedića.

Kao rezultat sporazuma o primirju, uklanjanje etnika u Nedićeve snage i upravu, koje do tada bilo poprilično neprimjetno, sada je postalo gotovo javna stvar. Istovremeno niz upravnih te vojnih i policijskih subjekata iz Nedićeve vlade počeo je sklapati privatne dogovore s etnicima; to su bili: Milan Aćimović - iako protjeran iz kabineta u listopadu 1942. godine - još uvijek je bio utjecajan i imao brojne kontakte i s Nijemcima i sa Srbima; Dragomir Jovanović, gradonačelnik Beograda i šef beogradske policije, te general Miodrag Damjanović koji je početkom 1944. postao Nedićev šef kabineta.¹²³ Kako je odmičala 1944. godina, tako je sve više i više vojnog, policijskog i upravnog aparata Nedićeve uprave tajno bilo u službi etnika (ili, u maloj mjeri i partizana).

Nitko nije bio svjesniji od samog Nedića slabljenja moći i utjecaja. Kao i ranije, u frustrirajućim kontaktima s Nijemcima koji su trajali više od dvije godine, jedino što je Nedić mogao učiniti jest nabrajati svoje pritužbe i nadati se da će nešto biti poduzeto. Dana 22. veljače 1944. godine napisao je dugo pismo vojnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu - devet stranica gusto tipkanog teksta na papiru normalnih dimenzija - u kojem je ponovio mnoge pritužbe vlade na njemačke vlasti koje su dosljedno radile jedna protiv druge na štetu srpske vlade i ljudi. Kao da je nakon svih godina okupacije, bio odlučan zbrojiti sve svoje pritužbe, Nedić je optužio Nijemce za nedostatak povjerenja unatoč njegovoj odanoj službi njemačkim (i srpskim) interesima i žalio se na nepravedne optužbe, prekršena obećanja i pokušaje da se potkopa i njegov položaj i njegov režim. Optužio je Nijemce da su od Draže Mihailovića, možda i namjerno, napravili heroja kako bi njemu stvorili protivnika i na taj način oslabili njegovu vladu, i osigurali da srpski narod ostane podijeljen. Naravno, to se protivio sporazumima o primirju s Mihailovićevim zapovjednicima, koje je

Marionetska vlada u Srbiji

narod protumaio kao njemačku slabost, kako bi svi, uključujući i njegovo vlastito upravno osoblje i oružane snage, prebjegli etnicima. Ukazao je na postojanje Mihailovičeva glavnog štaba u Beogradu, što im je bilo poznato jer njemačke vlasti i šef beogradske policije, Dragomir Jovanović, unatoč tomu, oni su mu dopustili da slobodno djeluje. Žalio se daje od samog nastanka svog režima uzaludno pokušavao dobiti njemačko dopuštenje za sazivanje skupštine predstavnika srpskog naroda koja bi služila kao veza između vlade i naroda, dok su, samo tri mjeseca nakon sklapanja sporazuma o primirju, početkom 1944. godine, Nijemci Mihailoviču dozvolili održavanje kongresa sa više od 300 zastupnika u selu Ba. Istovremeno, vlada se morala suočiti sa svim mogućim preprekama, uključujući i pokušaj daju se prikaže smiješnom.

Nedić je ponovno osuđivao strahovit teret troškova okupacije, druge novane doprinose i kazne nametnute od strane Nijemaca koje su dosezale stotine milijuna dinara, te njemačke zahvate zahvaljujući kojima se Srpska narodna banka (središnja banka) potpuno odvojila od vlade, kako vlada ne bi ni na bilo koji način mogla utjecati na njezinu politiku. Također se žalio na njene pomoći u kojih su Nijemci kontrolirali imenovanja i premještanja čak i nižih vladinih službenika te koliko dugo je otezanje sa provjerom sigurnosti prije bilo vladine operacije.

Što se tiče njegovih prijedloga, od onih da se iskorijene komunisti u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji do onih da se poboljša vladina inkovitost, niti jedan nije prihvaćen. Obećanja koja mu je Hitler dao u rujnu 1943. nisu se ostvarila i nitko od srpskih ratnih zarobljenika nije pušten, čak ni oni koji su bili stari ili bolesni. Najbolnije i najteže bilo je podnositi prisutnost bugarskih okupacijskih četa te njihovu politiku usmjerenu protiv Nedića, njegove vlade i srpskoga naroda. Na kraju je Nedić, kao i u nekoliko prethodnih prigoda, podnio ostavku.¹²⁴

I na tome se sve završilo. Pismo nije izazvalo gotovo nikakvu reakciju. Nedić je ostao na svom položaju, stvari su ostale iste kao i ranije, iako su sada svi bili svjesni da se bliži kraj. Konačni rezultat Neubacherove „nove politike“ u Srbiji nije bio povoljan ni za Nedićevu upravu ni za Mihailovičeve etnike - dvije skupine kojima je navodno trebala pomoć - ali također nije pomogla ni u ostvarenju njemačkih interesa. Kada su Nijemci počeli izravno poslovati s Mihailovičevim etnicima, Nedićeva vlada je izgubila i posljednju mrvicu Podrške koju je imala među ljudima. Za Mihailoviča je konačni rezultat bio gubitak ugleda među srpskim narodom i gubitak svake moguće vrste dobrog ugleda kod zapadnih saveznika. U suštini svega ovoga, dakako, bila je sve veća svijest o tome da je Njemačka gubila rat i da nitko nije htio biti na strani gubitnika.

General Felber i izaslanik Neubacher tražili su u travnju 1944. Nedićevu „usljesnu“ o izmjeni politike u vezi s Mihailovičevim, jer je njihov dogovor o spo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

razumu o primirju naišao na put bez izlaza. Iako su svi, osim jednog od tih sporazuma istekli ili bili otkazani, neslužbena suradnja s ve inom etnika se i dalje nastavila. Nedi je ponovio prijedloge koje je ve izložio izravno Mihailovi u. Zbog komunisti ke opasnosti, etnici bi trebali prekinuti sve akcije dakle ne samo one protiv Nijemaca ve i one protiv srpskih vlasti te prekinuti sve samostalne akcije usmjerene na civilno stanovništvo, što je o ito podrazumijevalo regrutiranje, oporezivanje i prijetnje. Mihailovi bi trebao oti i u inozemstvo iako bi Nedi bio spreman dopustiti da se nešto duže zadrži u šumama, s ograni enim oružanim snagama te bi mu pružio i financijsku pomo . etnike bi trebalo demobilizirati da se mogu vratiti produktivnom radu na poljima. Nedi je tako er obe ao da ne e voditi nikakve pregovore s Mihailovi em, a da prethodno o tome ne obavijesti Nijemce te ih je uvjerio da e se pridržavati njihova prava da sankcioniraju svaki sporazum koji on eventualno postigne s Mihailovi em. Nijemci su, u skladu s propisima, samo zabilježili njegove prijedloge i potom ih ignorirali.¹²⁵

Kada je rije o njegovoj misiji u Srbiji, Neubacher je bio uspješan samo u pogledu jedne, doduše uistinu vrlo pozitivne stvari. Kao dio njegove „nove politike“ ostvareno je znatno smanjenje grupnog zatvaranja i strijeljanja talaca. Strijeljanje 50 srpskih talaca za svakog ubijenog Nijemca, koje je bilo na snazi kada je on došao u Srbiju, znatno se smanjilo, a vojni zapovjednici morali su ga kontaktirati prije poduzimanja masovne odmazde.

Kako je rat odmicao i sve je bilo o itije da e ga Nijemci izgubiti, postalo je prijeko potrebno da Nedi i Mihailovi prona u neki modus vivendi, kako bi olakšali stvaranje prijeko potrebnog mostobrana zapadnim saveznicima za koje se o ekivalo da e do i na Balkan. Bilo je sigurno da e Nedi ev režim propasti im Nijemci napuste Srbiju. No, mnogi ljudi iz režima i oružanih snaga još uvijek su vjerovali da zapadni saveznici na kraju ne e dopustiti da Mihailovi i etnici propadnu, iako im nakon rujna 1943. godine nisu pokazivali veliku naklonost.

Dana 20. kolovoza 1944, Nedi i Mihailovi su se sastali o i u o i da rasprave o situaciji u Srbiji, uklju uju i njihov vlastiti položaj te da vide kojim putem trebaju dalje nastaviti. No, taj sastanak, ija je namjera bila pokazati Nijemcima da je napokon stvorena srpska nacionalna fronta protiv komunisti, nije imao nikakve zamjetne rezultate. etnici su prijeko potrebno trebali oružje i streljivo, koje su, dakako, mogli dobiti samo iz njema kih izvora i uz njema ko dopuštenje. ak i kada su Nedi i Mihailovi usko sura ivali i kada je Nedi uvjerio i von Weichsa i Neubachera da Srpskoj državnoj straži i etnicima treba dati oružje i streljivo, od Nijemaca su uspjeli dobiti samo neznatne dodatne zalihe. Budu i da se položaj Nijemaca svugdje pogoršavao, bilo je nemogu e uvjeriti Hitlera i visoko zapovjedništvo njema kih oružanih snaga daje takva pomo u interesu Nijemaca.¹²⁶

Marionetska vlada u Srbiji

Krajem kolovoza 1944. godine bližio se rasplet u Srbiji. Tada su partizani sa zapada i jugozapada pokrenuli ofenzivu protiv oružanih snaga Nijemaca, Nedića i Mihailovićevih etnika. Po etkom rujna, zračne snage zapadnih saveznika su cijeli tjedan spuštale padobranima zalihe u Srbiju i bombardirale najvažnije komunikacijske linije u Jugoslaviji, kako bi onemogućile da se velika njemačka vojska u Grčkoj poveže s njemačkim jedinicama koje su branile Srbiju. Tijekom druge polovice rujna partizani su iz Srbije protjerali Mihailovića i Vrhovno zapovjedništvo etnika. Krajem rujna i početkom listopada, započele su sovjetske operacije protiv Nijemaca u Srbiji i Banatu. Pred tim višestrukim napadima, njemačka obrana koju su potpomagale slabe srpske kvislinške i etničke jedinice, doživjela je slom i njemačke snage su se poele povlaćiti, vodeći sa sobom Srpski dobrovoljački korpus i Ruski zaštitni korpus. etničke snage koje su još ostale, zajedno sa Srpskom državnom stražom koja je sada bila njihov sastavni dio, povukle su se prvo u Sandžak, a potom u sjevero-istočnu Bosnu. Sovjetske i partizanske jedinice oslobodile su Beograd 20. listopada. Nedićev i etničke snage, koje su vladale Srbijom u vrijeme njemačke okupacije, doživjele su potpuni poraz.

Prvog tjedna u listopadu, Nedić i njegova vlada evakuirani su iz Beograda u Austriju; 6. listopada je, na Nedićev prijedlog, general Felber prebacio zapovjedništvo Srpske državne straže na generala Miodraga Damjanovića, koji je prije bio Nedićev šef kabineta i Mihailovićev glavni predstavnik u Nedićevoj vladi. Damjanović je odmah stavio Stražu pod Mihailovićevu zapovjedništvo, iako se pokazalo daje u inkovita suradnja između Straže i etnika nemoguća te su se u Bosni, u siječnju 1945. godine odvojili. Dana 7. listopada Felber je dvanaest visokih vladinih službenika (uključujući i Damjanovića) iz različitih ministarstava, a koje je predložio Nedić, imenovao povjerenicima kako bi oni bili na čelu ministarstava dok ne dođu u partizanske vlasti. Takav je bio kraj mukotrpnog puta Nedićeve uprave, sredstva kojeg je njemački okupacijski režim u Srbiji toliko puta zloupotrijebio.¹³⁷

Kasnija sudbina Nedića i raznih srpskih kolaboracionističkih snaga bit će opisana u zaključnom poglavlju ove studije.

SRPSKE POLITI KE STRANKE TIJEKOM RATA

U 3. poglavlju, opisuju i zbivanja u Sloveniji u vrijeme rata, govorili smo i o aktivnostima zabranjene Slovenske ljudske stranke, glavne slovenske političke stranke u međuratnom razdoblju. Stoga je ovdje prikladno osvrnuti se na ono što se tijekom rata dogodilo sa srpskim političkim strankama koje su djelovale prije 1941. godine. Početimo s kratkim pregledom njihovih aktivnosti do 1941. godine.¹²⁸

Povijest političkih stranaka u Srbiji tijekom međuratnog razdoblja je vrlo složena. Dvije glavne stranke, Narodna radikalna stranka (skraćeno Radikalna stranka) i Demokratska stranka, koje su najčešće bile u koaliciji s drugim strankama, naizmjenično su vladale Jugoslavijom 20-ih godina, a kralj je imenovao premijera. Zahvaljujući promjenjivim uvjetima i naročito manipulacijama kralja Aleksandra, često je dolazilo do manjih razilaženja između ovih stranaka.

Uvođenjem diktature u siječnju 1929. godine, zabranjene su sve političke stranke. No, one su nastavile neslužbeno djelovati na vrlo ograničena područja. Kada je 1931. godine kralj Aleksandar dozvolio ustav koji je podrazumijevao i parlament, vlada je dopustila osnivanje političkih stranaka koje su zadovoljavale određene restriktivne uvjete. Uvjete je mogla zadovoljiti samo stranka koju je sponzorirala vlada, te je samo stranka koju su tvorili članovi dviju prethodno najvećih srpskih stranaka predala popis kandidata za izbore iz 1931. godine. Kasnije su se, na izborima održanima 1935. i 1938. godine, opozicijske stranke koje su djelovale neslužbeno, uspjele ujediniti kako bi mogle sudjelovati u glasanju te su predale samo jedinstven popis opozicijskih kandidata.

Čak su i za vrijeme diktature kralja Aleksandra, te prije i poslije utemeljenja stranke koju je sponzorirala vlada, vladom upravljali bivši političari srpskih stranaka. Parlament je samo služio za ukras. I za vladavine princa regenta Pavla, od listopada 1934. godine do vojnog udara 27. ožujka 1941. godine, političari bivših srpskih stranaka su, djelujući i putem stranke koju je sponzorirala vlada, upravljali vladom. Milan Stojadinović, koji je bio premijer od polovice 1935. godine do veljače 1939. godine, bio je vodeći član veće frakcije

Marionetska vlada u Srbiji

Radikalne stranke i vođa Jugoslavenske radikalne zajednice, a Dragiša Cvetković koji ga je zamijenio, došao je iz istog krila Radikalne stranke.

Cvetkovićeva vlada je 25. ožujka 1941. priključila Jugoslaviju Trojnom paktu ali je taj potez dobio samo djelomičnu podršku među srpskim političkim krugovima i višim vojnim dužnosnicima. Vojnim udarom koji je izvršen dva dana kasnije, srušena je Cvetkovićeva vlada, i uklonjen regent princ Pavle Karađorđević. Na čelu nove vlade dolazi general Dušan Simović, a vladu su sačinjavali vođe i članovi Radikalne i Demokratske stranke, Zemljoradničke stranke te predstavnici hrvatskih i slovenskih političkih stranaka koji su ranije sudjelovali u Cvetkovićevu kabinetu. Međutim, kada su 6. travnja Nijemci okupirali zemlju, i Simovićeva vlada bila prisiljena emigrirati.

U Srbiji je bilo i nekoliko manjih stranaka koje nisu imale nikakav stvarni politički utjecaj: Socijalistička stranka s Živkom Topalovićem koji je bio poznat kao „socijalist kraljevskog dvora“; Republikanska stranka s Jašom Prodanovićem na čelu, i Seljačka narodna stranka koja je stvorena 1941. godine od lijevog krila Zemljoradničke stranke i koju je predvodio politički nekonformist Dragoljub Jovanović.

Kada su Nijemci okupirali Srbiju, zabranili su djelovanje i službenih i neslužbenih političkih stranaka. Jedina stranka kojoj je bilo dopušteno djelovati bio je Zbor Dimitrija Ljotića o kojem je već ranije bilo riječi. Ljotić je bio jedan od nekoliko srpskih političara koji su podržavali novu kolaboracionističku vladu. Milan Aćimović, koji je od svibnja do kolovoza 1941. godine bio na čelu Komesarske uprave, ranije je bio član Stojadinovićeva krila Radikalne stranke. Nekoliko članova Nedićevog kabineta - koji je potom formiran - pret hodno su bili članovi Radikalne ili Demokratske stranke.

Većina prijeratnih srpskih profesionalnih političara koji nisu otišli s kraljevskom vladom u emigraciju i koji tijekom prvih dviju godina rata nisu bili sigurni hoće li pobijediti sile Osovine ili savezničke sile, jednostavno su prestali biti politički aktivni. No, nakon dolaska Saveznika u sjevernu Afriku u studenom 1942. godine, i njemačkog poraza u Staljingradu u veljači 1943. godine, pošli su predviđati pobjedu Saveznika i reprizu onoga što se dogodilo po završetku Prvog svjetskog rata 1918. godine. Tada se srpska vlada vratila¹² izbjeglištva zahvaljujući pobjedonosnoj srpskoj i saveznicima vojskama, preuzela vlast u Beogradu, i ubrzo nakon toga, nastavila djelovati kao vlada ovoutemeljene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Imaju i na umu ovaj ^Pesedan, mnogi, prijeratni stranački političari u Srbiji, pošli su početkom^{1943.} godine postepeno bivati sve aktivniji.

Za to vrijeme je general Simović u siječnju 1942. maknut s položaja premijerke vlade u Londonu. Zamijenio ga je Slobodan Jovanović, poznati srpski sveučilišni profesor ustavnog prava, prijeratni predsjednik ekstremno nacionaalističkog Srpskog kulturnog kluba, te estisavjetnik kraljevskog dvora,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ali ne i strana ki politi ar. Simovi ev pad ubrzao je uspon Draže Mihailovi nove zvijezde me u srpskim politi arima i pristašama izbjegli ke vlade. Britan' ska propaganda te propaganda jugoslavenske izbjegli ke vlade u inila je Mi hailovi a prvim uspješnim vo om otpora protiv sila Osovine. Da bi dobio što više na ugledu, vrlo brzo je promaknut na najviši in jugoslavenske vojske te postavljen za ministra vojske, mornarice i zra nih snaga u Jovanovi evu kabinetu i za zapovjednika štaba vrhovnog zapovjedništva Jugoslavenske vojske u otadžbini, kako su preimenovane njegove etni ke formacije. Na taj na in je Mihailovi postao domovinsko oružje izbjegli ke vlade. Nekoliko godina je uživao potpunu potporu Britanaca i Amerikanaca, te se u Srbiji vjerovalo da e u poslijeratnoj vladi imati klju an utjecaj. Posljedica toga bila je da su mnogi politi ari - koji su prethodno podržavah tradicionalne politi ke stranke u Srbiji - svoju podršku sada davali njemu i etnicima.

Me utim, partizani pod vodstvom komunista ugrozili su položaj svih politi kih skupina u Srbiji - kolaboracionisti kih snaga, skupina koje su bili saveznici ili simpatizeri zapadnih saveznika, ili onih koji su željeli ostati neutralni izme u suprotstavljenih skupina. Za komuniste je rat bio prigoda da potaknu oružani otpor, razviju snažne vojne snage i naposljetku preuzmu vlast i uvedu komunisti ku diktaturu. Komunisti su svoj poziv na borbu povezali s oživljavanjem jugoslavenske ideje koja je u razdoblju izme u dva rata bila potpuno diskreditirana s obzirom da je bila korištena kao krinka za velikosrpstvo. Ponovno definirana kao ideal jedinstva me u slobodnim i ravnopravnim južnoslavenskim narodima i kao najbolje sredstvo za njihov zajedni ki opstanak, privukla je mnoge pobornike.

Ovu prijetnju i Srbima i tradicionalnim politi kim strankama u Srbiji koja je dolazila od njihovih domaćih protivnika, popratio je zlokoban razvoj situacije sredinom 1943. godine kod njihovih stranih pristaša. Britanci su po eli sumnjati u vrijednost Mihailovi a i etnika kao njihovih saveznika u Jugoslaviji. Došli su do saznanja da se Mihailovi manje borio protiv sila Osovine, a više s njima sura ivaio u borbi protiv partizana. Partizani su se pojavili kao skupina koja se borila i protiv sila Osovine i lokalnih kolaboracionisti kih snaga te su ih Britanci odlu ili podržati. Zbog toga te zbog vojnih i politi kih uspjeha koje su partizani imali, komunisti su postali vjerojatni poslijeratni vladari Jugoslavije. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a (Antifašisti kog vije a narodnog oslobo enja Jugoslavije) u Jajcu, u Bosni, krajem studenog 1943. godine, osnovali su privremenu vladu, preustrojili Jugoslaviju u federalnu državu i zabranili kralju povratak u zemlju prije nego što se na izborima odlu i o njegovom budućem statusu.

Uvidjevši opasnost, Mihailovi i etnici su, u suradnji s predstavnicima tradicionalnih srpskih politi kih stranaka, od 25. do 28. sije nja 1944. sazvali kongres u selu Ba u zapadnoj Srbiji. Sukladno praksi iz ranijeg razdoblja

Marionetska vlada u Srbiji

Egipćevu diktaturu, kongres je utemeljio novu nadstranku, Jugoslavensku demokratsku zajednicu, na čelu koje je bio Odbor u čiji je sastav osim brojnih Srba, ušlo nekoliko Hrvata, jedan Slovenac i jedan Musliman iz Bosne. Voda male Socijalističke stranke, Živko Topalović, postao je predsjednik nove stranke, jer je on, navodno, osobno poznao nekoliko socijalističkih članova britanskog kabineta. Povode se za prijedlogom koji je dobio od izbjeglice vlade, kongres je ustvrdio da će buduća Jugoslavija biti organizirana kao federalna država Srba, Hrvata i Slovenaca, a detalji će biti razrađeni nakon rata. Na kongresu su predstavnici tradicionalnih srpskih političkih stranaka loše prošli jer su ih mnogi etnički zastupnici smatrali nepouzdanima i korumpiranima. Gotovo su svi koji su odabrani u vodstvo nove stranke, podržavali Mihailovića. No, uzevši u obzir tadašnje uvjete - situaciju u Jugoslaviji početkom 1944. godine i sve veći razdor između etnika i Britanaca - Mihailović i tradicionalni srpski političari nisu mogli ništa učiniti, što bi poboljšalo njihov položaj.

Tradicionalne srpske političke snage nisu imale veću sreću ni u izbjegličkoj vladi u Londonu. Slobodana Jovanović je u lipnju 1943. na mjestu premijera zamijenio Miloš Trifunović, vođa Radikalne stranke i bivši ministar u nekoliko kabineta. No, sporenja između srpskih i hrvatskih članova kabineta natjerale su ga na ostavku u kolovozu, kada je na njegovo mjesto došao Božidar Purić, profesionalni diplomat i pobornik etnika. Purićev kabinet se nije sastojao od prvoklasnih političara, već od vladinih službenika, trećerazrednih političara i Mihailovića kao ministra vojske, mornarice i zračnih snaga. Pod pritiskom Britanaca, krajem rujna kralj Petar i izbjeglice vlada preselili su se u Kairo, tobože da budu blizu Jugoslavije kada situacija u jugoistočnoj Europi bude zrela za povratak, no zapravo su se trebali britanskoj vladi maknuti s puta. Razumljivo je da Purićev kabinet zbog svog slabog političkog sastava, izolacije u Kairu, neprestanih sukoba između srpskih i hrvatskih političara i britanske politike koja se sve više orijentirala prema partizanima, a protiv etnika, nije bio u mogućnosti donositi bilo kakve odluke koje bi imale neke znatnije posljedice.

U svibnju 1944. godine Britanci su iz Mihailovićevih jedinica povukli svoju Posljednju misiju, a već su ranije etnicima prestali dostavljati vojnu pomoć, čime su sada slali isključivo partizanima. Međutim, neko vrijeme su radili na Pajanju izbjeglice vlade s privremenom partizanskom vladom, nadajući se da će oni nakon rata održati utjecaj u Jugoslaviji. Također su vjerovali da bi se na kraju najbolje osigurala budućnost dinastije Karađorđević. No nijedan srpski političar u izbjeglištvu nije želio biti uključen u takve aranžmane. Britanci su u dogovoru s Amerikancima i Titovim pristankom, uistinu uspjeli nagovoriti kralja Petra da Ivana Šubašića, bivšeg bana Banovine Hrvatske, 1. lipnja 1944. godine imenuje premijerom izbjeglice vlade. U isto vrijeme, Mihailović gubio mjesto ministra vojske, mornarice i oružanih snaga u prestrukturu-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

riranom kabinetu, a u kolovozu izgubio i mjesto zapovjednika štaba vrhovn zapovjedništva. Sljede e godine, nakon nekoliko mjeseci priprema i potalfnuta odlukama koje su u velja i 1945. godine donijela velika trojica na Jalti izbjegli ka vlada se vratila u Jugoslaviju i 7. ožujka ujedinila s privremenom partizanskom vladom (tzv. Nacionalnim komitetom oslobo enja Jugoslavije - NKOJ-om). Funkcije su podijeljene na sljede i na in: Tito je postao premijer („predsjednik Ministarskog savjeta“) i ministar obrane, Šubaši ministar vanjskih poslova, Milan Grol, koji je bio na elu prijeratne Demokratske stranke postao je zamjenik premijera, a Juraj Sutej, Šubaši ev strana ki kolega, ministar bez portfelja. Tri namjesnika, koji su svi bili prihvatljivi komunistima privremeno su preuzeli kraljeve ingerencije. Udruženu vladu ubrzo su priznali SAD, SSSR i Velika Britanija i druge važne vlade.

U kolovozu 1945. godine ostavku na mjesto u kabinetu dao je Grol, a u rujnu Šubaši i Šutej, jer komunisti nisu poštivah demokratske uvjete koji su dogovoreni kada je utemeljena udružena vlada. Unato nekim detaljima koji su trebali zamagliti pravo stanje stvari, komunisti su zapravo uveli jednostrana ku diktaturu. Izbori su održani 11. studenog 1945. godine. Na njima je istaknuta samo jedna lista, ona Narodne fronte, koja je dobila oko 90% glasova, a 29. studenoga novi parlament je proglasio republiku. Politi ki gledano, dinastija i dvije bivše vode e politike stranke u Srbiji, Radikalna stranka i Demokratska stranka, bili su najve i gubitnici u poslijeratnoj Jugoslaviji.

Bilješke

¹ O engleskom prijevodu ovog proglasa, vidi Lemkin, *Axis Rute in Occupied Europe*, str. 591-592.

² *Ibid.*, str. 592-601.

³ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 422-23. Vidi i B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 20-21.

⁴ Vidi izvještaj A imovi eve uprave, A VII, fond Nedić, reg. br. 31/3, I-II, kutija 19. Vidi izvještaje o protuudaru njema kih snaga, *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 345-424.

⁵ O Apelu srpskom narodu, vidi Krakov, General Milan Nedić, sv. 1, str. 105-13. Mnogi od onih koji su ga potpisali, bili su poznati po svojim ljevi arskim pogledima. Za neke se poslije ispostavilo da su čak i u to vrijeme bili pristaše partizana, a drugi su se kasnije pridružili partizanima. Za ponu ene nagrade vidi, *Zbornik DNOR*, 1. serija, 2. knjiga, str. 328.

⁶ DGFP, sv. 13, str. 308, 400.

⁷ U studenom 1940. godine princ regent Pavle smijenio je generala Nedića s ministarskog položaja jer se ovaj zalagao da se Jugoslavija pridruži Trojnom paktu u vrijeme kadajoj država još uvijek o ajni ki pokušavala ostati neutralna. Nedić je vjerovao da e Nijem^{ci}

biediti u ratu i želio je da Jugoslavija bude na strani pobjednika. Nakon državnog udara od 27. ožujka 1941. godine, general Simović je, uzdajući se u njegovo iskustvo i visoki profesionalni ugled, postavio Nedića na čelo 3. skupine armija čiji je zadatak bio braniti jugoslavensku Makedoniju, Kosovo i Crnu Goru. Daje Nediću imao povlašteni status kod Nijemaca najbolje pokazuje činjenica da, nakon poraza jugoslavenskih snaga, on nije odveden u Njemačku kao ratni zarobljenik, već je ostavljen na miru kod kuće. s Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 424.

O pozitivnim komentarima o Nediću, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, Martinović - Bajica, *Milan Nedić*, Karapandžić, *Granski rat u Srbiji, 1941-1945*. Ovi su pisci ili podržavali ili surađivali s Nedićem za vrijeme rata i od onda su ga uvijek branili. Sva etnička i komunistička literatura tijekom i poslije rata usmjerena je protiv Nedića. Za komentare sa etničkog stajališta vidi, primjerice, Trišić, *O Milanu Nediću*, koji opovrgava pohvale Martinović-Bajice o Nediću te oštro kritizira i njegovu osobnost i njegovu politiku.

¹⁰ Nijemci su i kasnije ponovili prijetnju da će upotrijebiti bugarske snage kao okupacijske snage u dijelovima Srbije te su ju, kao što će biti poslije rečeno, i ostvarili u siječnju 1942. godine. Za prijetnju Nijemaca da će Srbiju podijeliti na četiri dijela, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 143-45.

Istina je, međutim, da je u travnju 1943. godine mađarski glavni stožer odbio zahtjev Nijemaca da po etnomoljčanskoj liniji pošalje svoje dvije ili tri divizije sa zadatkom okupacije Srbije. Mađarska vlada imala je dobre razloge da odbije (iako ih nije izložila Nijemcima). Ne samo da bi bilo nemoralno koristiti mađarske snage izvan granica zemlje dok su dijelovi navodno mađarskog područja (poput Banata) još uvijek bili pod stranom okupacijom, već je Mađarska željela koristiti mađarske snage samo unutar svojih povijesnih granica. Nadalje, trebalo joj je popuštanje napetosti sa svojim susjedima i, uzimajući u obzir neprijateljski stav Rumunjske i Slovačke, nije si mogla priuštiti da poremeti odnose sa Srbima. Vidi Horthy, *Confidential Papers*, str. 367-368, i Kailay, *Hungarian Premier*, str. 149-150.

¹¹ Za ovo pismo, vidi Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 145-46, ili Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1035-36.

Više o tekstu Nedićeva i Danckelmannova govora, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1032-34. O Turnerovoj okružnici, vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 190-91, te za Ačimovićevu poruku, Fr. 333.

^u VII, fond Nedić, reg. br. 175-2, kutija 19.

^k Micr. No. T-314, Roll 1457, Frs. 1128-32.

Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 523; Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, 1. izd., sv. 9, str. 185.

Najbolja zbirka Nedićevih radijskih govora nalazi se kod Krakova, *General Milan Nedić*, ¹⁷ sv. str. 156-157, 164-167, itd. i sv. 2, str. 12-13, 25-27, itd.

^I Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 159-60.

¹⁹ Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1229-30.

• cr. No. T-501, Roll 264, Fr. 425. Dini čine zamisli o uskoj suradnji s Nijemcima i o njihovim naletima pobjede nad Mihailovićevim etnicima mogu se vidjeti u njegovoj izjavi od 20. rujna u razgovorima s kimasnicima u Beogradu. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 889-90 i 977-79.

¹ Bilješke generala Felbera o sastancima s Nedićem održanim 10. i 24. rujna 1943, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 283-87 i 366-68. Vidi i Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 426.

^I Ljotićevim političkim i filozofskim mišljenjima, vidi njegovu autobiografiju, *Lj*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

mog života-, zbirku njegovih djela, Videto u tami, izdanu u Münchenu 1976, a kasnije prevedenu na engleski jezik pod nazivom Light of Truth, Birmingham, Engleska 1984' zbirku njegovih djela napisanih prije i tijekom rata, koju su redigirali njegovi sljedbenici' [Ljoti], Dimitrije Ljoti u revoluciji i ratu.

Po etak i dagnji razvoj pokreta Zbor i prikaz Ljoti a, dao je rani suradnik i veliki pristaša Ljoti ev, Parežanin u knjizi Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljoti . Drugi prikazi bliskih suradnika nalaze se u Kostićevoj knjizi, Za istoriju naših dana, str. 9-45, 63-64 i«] Karapandžićevoj knjizi, Građanski rat u Srbiji, 1941-1945, str. 66-69,81-91. Za mišljenje jugoslavenskih komunista o osnivanju i razvoju pokreta Zbor do napada na Jugoslaviju vidi Gligorićevi , „Politički pokreti i grupe", str. 35-82.

Dobar primjer Ljoti eve retorike je izjava uzeta iz brošure pod nazivom „Stav Zbora" koju je napisao ili odobrio Ljoti i koja je izdana nedugo nakon što su Nijemci okupirali Srbiju: „Demokracija kao sustav odvušla je politiku u blato i pretvorila je u zanimanje za rulju... U dinastiji Karađorđevići Zbor vidi prirodnog zaštitnika srpskog naroda od propasti koju Jevreji izazivaju širom republikanizam i demokraciju." A VII, fond Nedić, reg. br. 1/9, 1-2, kutija 27. Za demantiranje fašizma, vidi Dimitrije Ljoti u revoluciji i ratu, str. 88-89. i Parežanin, Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljoti , str. 128-142.

²² Na izborima održanim u svibnju 1935. godine, na kojima je Ljoti eva stranka prvi put sudjelovala, listaje ostvarila 23.814 glasova od ukupnih 2,778.172. Od tih glasova 13.635 bilo je iz Dunavske banovine u kojoj se nalazilo Smederevo, grada Ljoti eve rodne općine. Na izborima održanim u prosincu 1938. godine, listaje dobila 30.734 glasa od ukupnih 3,039.041. Od tih glasova 17.573 bila su iz Dunavske banovine. Broj glasova za Zbor također se povećao u Primorskoj banovini, prvenstveno u sjevernom dijelu Dalmacije - sa 974 glasa iz 1935. godine na 2.427 glasova 1938. godine. Za podatke o izborima iz 1935. godine, vidi Kraljevina Jugoslavija, Službene novine, 30. maj 1935, a o podacima za izbore iz 1938, vidi, idem, Annuaire statistique, 1938-1939, str. 478-479.

²³ Ljoti je oštro kritizirao vladu u tri duga memoranduma koje je poslao princu regentu Pavlu 22. veljače, 30. kolovoza i 25. prosinca 1940. godine. Engleske prijevode, kao i većinu drugih citiranih djela Ljoti a i njegovih sljedbenika, poslao mi je gospodin Svetolik Lazarević, predani suradnik i sljedbenik koji sada živi u Wellingtonu, na Novom Zelandu. Uvelike cijenim njegovu ljubaznost.

²⁴ Vidi pozitivni njemački komentar o Ljoti u, Veessenmayerovo poslijeratno ispitivanje, u Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 641 i izvještaj koje je 3. prosinca 1941. Gerhard Feine poslao iz Beograda njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, u DGFP, sv. 13, str. 947. Također, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 60-63.

O utjecaju koji je on imao na Nedića, vidi Parežanin, Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljoti , str. 342-343. Turnerova izjava, vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1227.

²⁵ Javni poziv dobrovoljcima za Srpski dobrovoljački korpus od 9. listopada 1941, vidi A VII, fond Nedić, reg. br. 5/9, 1-2, kutija 27. Za Ljoti ev napad na Mihailovića koji je kasnije uslijedio, vidi „Draža Mihailović i komunisti", u [Ljoti], Dimitrije Ljoti u revoluciji i ratu, str. 306-319.

²⁶ Vidi memorandum koji je 30. kolovoza 1940. Ljoti poslao princu regentu Pavlu, naročito točke b, c, d, i, j, l (bilješka 23).

²⁷ Antić, „Hrvati u srpskim dobrovoljačkim odredima", str. 430-448, posebice str. 442. NeMj od tih Hrvata su već bili u Srbiji, a drugi su tamo otišli nakon što su stigli za osnivanje Dobrovoljačkih odreda.

²⁸ Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 1118-19, i Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 142.

Marionetska vlada u Srbiji

29 prijedlog zapovjednog generala za Srbiju da se restrukturirahu Srpski dobrovolja ki H^j-edi i da se podrede njema koj vojsci, koji je 7. studenog 1942. uputio zapovjedniku Hpj^anih snaga za jugoisto nu Europu, vidi Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 492-94. O K are(lij) vrhovnog zapovjednika izdanu 23. prosinca 1942. u vezi osnivanja Srpskog dobrovolja kog korpusa, vidi Fr. 694.

Hz izvještaja (beogradskoga Abwehrteile) njema koga vojnog okruga Beograda, pro- ; (la su neki Srbi s nacisti kim pogledima izrazili spremnost da se bore u njema kim I oružanim snagama protiv boljševizma na Isto noj fronti. Operativni stožer Wehrmachta (njema kih oružanih snaga) (QU 5) 9. prosinca 1942. je odgovorio: „Ne dolazi u obzir korištenje Srba u njema kim oružanim snagama." Operativni stožer Wehrmachta njema kom vojnom okrugu Beograda, 9. prosinca 1942, u zbirci Heinricha Himmlera, kutija 8 (datoteka 300), Hoover Institution Archives. Me utim, bivši poru nik jugoslavenske vojske Strahinja Janji koji je navodno bio njema ki agent, o ito je osnovao jednu malu srpsku SS jedinicu. No, jedinica nije nikada uspješno djelovala; raspuštena je, a Janji je odveden u Njema ku. Vidi Kostić, Za istoriju naših dana, str. 61-62.

Za opremanje i pla anje korpusa, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 142 i 285.

³⁰ O zakletvi dobrovoljaca, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 64. Prisegli su da e u korpusu ostati bar šest mjeseci i da e služiti na dobrobit srpskog naroda.

³¹ U izvještaju od 1. rujna 1943. pukovnik Mušicki citirao je slu aj oficira Dobrovolja kog korpusa koji je pomogao etnicima: jedan od njegovih stožernih oficira je, po svemu sude i uz pomo Srpske državne straže, sljedbenicima etni kog zapovjednika Nikole Kalabi a prenio pošiljku od 50 strojnica. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 195. Za Mihailovi evu optužbu da su mnogi lanovi korpusa bili komunisti, vidi Ž. Knežević, Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army, str. 26.

^{1,2} Pukovnik Mušicki i njegov na elnik štaba, potporu nik Radoslav Tatalović, bili su Srbi koji su živjeli izvan Srbije i svoje su karijere zapo eli kao oficiri u austrougarskoj vojsci. Micr. No. T-501, Roll 260, Fr. 422.

³³ Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 367 i 379. Ljotić je u listopadu 1942. iz Nedi eva kabineta povukao svoja dva predstavnika kako bi izbjegao dijeljenje odgovornosti za nepopularne i teške gospodarske mjere, posebice politiku prehrane koju je Nedi morao provoditi. Vidi izvještaj koji je napisao Turner, šef vojne uprave u Srbiji za rujna i listopad 1942. u Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 513-14.

³⁴ Parežanin, Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić, str. 458. Parežanin je obavljao i druge funkcije za Ljotića, od kojih je najvažnija bila služba veze s potporu nikom Pavlom urišićem, zapovjednikom crnogorskog dobrovolja kog korpusa nakon njegovog osnivanja u prolje e 1944. Ibid., str. 494-98. O ulozi oficira za vaspitanje, vidi Mitrović, »Služba vaspitanja u dobrovolja koj jedinici", str. 9-14.

Ve inu Ljotićevih djela i proglaša karakterizira politički didaktična priroda, ili bolje re eno političko vjersko propovijedanje. Za obra anje dobrovoljcima tijekom rata koje nalikuje propovjedi, vidi [Ljotić], Dimitrije Ljotić u revoluciji i ratu, str. 347-60.

^{3g} O Pozitivnom mišljenju njema kih zapovjednika, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 60-63; Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 936-37; Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 596 i 757. Samo je jedan odred, O-II, morao biti raspušten u ljeto 1942. zbog nepouzdanosti.

ike Dobrovolja kog korpusa mogle su se uti ak i me u Nedi evim ministrima.

^{1 ora} d Nedeljковиć, ministar ekonomije od listopada 1942. do kraja Nedi eva režima, Ue nju 1944. je komentirao da narod sa sumnjom gleda na korpus, kao na Ljotićevu auacku vojsku te da stoga ne postoji mogućnost da ikada dobije zna ajniju potporu

- od Srba. No, Nijemci su odbacili njegov prijedlog da se korpus restrukturira i pređe u Srpsku domovinsku stražu ili Srpsku miliciju. Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 190.
- ³⁶ Odnos etnika prema Ljoti u njegovu pokretu, ve inom tijekom rata u okuni Srbiji, vidi Rašeti, *Ogled o shvatanjima Dimitrija Ljotića*, i Ivanovi, *Ko su Ljotićuci? Za primjere suradnje izme u dviju skupina*, vidi bilješku 31 i bilješku koja je t a 3 navedena.
- ³⁷ Vidi njegovu naredbu od 12. rujna 1941. u Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 310-11. Za op i izvještaj o Rusima koji su imigrirali u Jugoslaviju (procjenjuje se da je ryej o oko 10.000 ljudi, ve ina je izbjegla u Srbiju) koji je 27. listopada 1941. pripremila kontraobavještajna centrala u Beogradu, vidi Micr. No. T-312, Roll 470, Frs. 8,060,017-5. Manji broj emigranata koji su bili oficiri u jugoslavenskoj vojsci ili stru njaci - primjerice inženjeri i lije nici, pridružio se Mihailovi evim etnicima, vojsci NDH i jugoslavenskim partizanima.
- ³⁸ Iz izvještaja od 9. svibnja 1942, proizlazi da je pukovnik Kewisch mislio da e, ako mu bude dopušteno da regrutira ljude iz svih dijelova Europe koja su pod njema kom nadležnoš u, stvoriti vojsku od 25.000 ljudi. Preporu io je restrukturiranje jedinice i ve u povezanost s Wehrmachtom. Micr. No. T-501, Roll 248, Frs. 55-56. Povijest korpusa s gledišta njegovih veterana, vidi Vertepov, *Russkii Korpus na Balkanah*. O tere enju Srba da opreme i održavaju korpus, vidi Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H301,083. Za njegovo širenje, vidi u pismu koje je 30. studenog 1942. SS *Obergruppen-führer* (general pukovnik SS jedinice), Karl Wolff, poslao Martinu Lutheru, pomo niku njema kog ministra vanjskih poslova, u Fr. H301,182.
- ³⁹ Vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1192 i Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 66-68, 787-92 i 806-7.
- ⁴⁰ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 533 i 754. Zanimljiv izvještaj o Ruskoj skupim za zaštitu tvornica netom prije restrukturiranja, vidi pismo koje je 23. listopada 1942. Meyszner poslao Himmleru, u Heinrich Himmler Collection, kutija 4 (datoteka 272), Hoover Institution Archives.
- ⁴¹ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 647, 754, 780-81. Vidi drugo pismo koje je 24. ožnjka 1943. Meyszner poslao Himmleru u vezi Ruskog zaštitnog korpusa, uklju uju i komentare o 300 vojnika Korpusa koji su bili bivši lanovi Crvene armije, u Heinrich Himmler Collection, kutija 4 (datoteka 272), Hoover Institution Archives.
- ⁴² Osnivanje jedinice i me unarodna politi ka pitanja koja su pokrenuta zbog regrutirani³ ljudi za tu jedinicu u nekoliko zemalja doveli su do opsežnog dopisivanja izme u Meysznera i glavnog ureda SS-a u Berlinu te izme u spomenutog ureda i njema kog MinB-tarstva vanjskih poslova. Za naše svrhe dovodno je pogledati Micr. No. T-120, Roll 57 » Frs. H301,081-82, H301,100-102 i H301,181-84.
- ⁴³ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 850-51; Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 29, 582 i 613; Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 974. I ^ ^ H Iz Vertepove knjige *Russkii Korpus na Balkanah*, str. 405, proizlazi da je Rumuni bila najvažniji izvor novih regruta za Ruski zaštitni korpus; od 11.197 oficira, podo 1 vojnika, koliko ih je bilo 22. rujna 1944, ak njih 5067 je došlo iz Rumunjske O¹⁰. uklju uju i Besarabiju - izvor nye jasan), 3198 ih je došlo iz Srbije. Ostali su, ukyuci^B i 314 bivših vojnika Crvene armije, bili iz drugih krajeva.
- ⁴⁴ Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1150-53.
- ⁴⁵ Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 809.
- ⁴⁶ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 572-74; Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 61.

Marionetska vlada u Srbiji

- ⁴⁷ Njema ka, Wehrmacht (njema ke oružane snage), Oberkommando (vrhovno zapovjedništvo), *Hitlers Weisungen*, str. 175; „Wissshaupt Report“, str. 93-97 (vidi 2. poglavlje, bilješka 43, o ovom izvještaju).
- ⁴⁸ Za Baderovu naredbu od 16. sije nja 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 727-29, a za direktivu od 17. sije i nja 1942, vidi Micr. No. T-77, Roll 884, Frs. 5,633,891-93.
- ⁴⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 210.
- ⁶⁰ Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 746-48 i 733-38.
- ⁵¹ U svom pismu, Bader je izvijestio o Nedi evoj reakciji na ulazak bugarskih jedinica u Srbiju, objasnio implikacije takvog poteza i predložio da se obustavi realizacija ranijih planova. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1141-42.
- ⁵² Vidi pismo koje je 19. sije nja 1942. Bader poslao zapovjedniku oružanih snaga za jugois to nu Europu, u Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1111-13.
- ⁵³ *Kriegstagebuch*, sv. 1, dio 3, str. 36.
- ⁵⁴ O prijedlogu Bugara da uhite etni ke vo e, vidi izvještaj koji je general Asen Nikolov, zapovjednik 1. bugarskog okupacijskog korpusa krajem rujna 1942. podnio njema kom zapovjednom generalu za Srbiju, u Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1174-80. Za njihovo protivljenje sporazumima o primirju izme u Nijemaca i etnika, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 16.
- ⁵⁶ Bilo je nekoliko razloga njema koga nezadovoljstva: nedostatak discipline, slab zapovjedni kadar, neprikladna priprema za djelovanje u napadu i, u nekoliko slu ajeva ak bacanje oružja i predaja partizanima. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 663-64.
- ⁵⁶ Vidi Popovi , „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)“. Ovaj lanak je napisan 1952. godine u vrijeme velike napetosti izme u Jugoslavije i Bugarske i samim time je polem an. Isto vrijedi za na in na koji su tu istu temu obradili Mitrovski, Gliši i Ristovski u *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 35-42 i 94-114. Vidi i Kuli , *Bugarska okupacija, 1941 - 1944*, sv. 1, str. 97-195.
- ⁵⁷ Ovo je dio iz njema kog izvještaja, u Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 875-80.
- ^{r8} Popovi , „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)“, br. 4, str. 44-45.
- ⁵⁹ Mitrovski, Gliši i Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 159-97. Naravno, bilo je izdvojenih slu ajeva kada bi pojedini bugarski oficiri i vojnici prelazili na stranu partizana. U svibnju 1944, dvije bugarske ete su se odmetnule partizanima na podru ju Lebana na jugu Srbije. Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 770 i 863.
- ⁶⁰ Iz jugoslavenskog popisa stanovništva od 31. ožujka 1931. godine, proizlazi da su u Jugoslaviji živjele 489.943 osobe iji je mat.ernji jezik bio njema ki, ne broje i 10.026 Židova, ali uklju uju i 17.614 gra ana drugih zemalja. Njema ki analiti ari sagledali su njema ku manjinu u okviru povijesnih provincija te zaklju ili da je, izuzevši Židove, bila podijeljena na sljede i na in: 169.776 osoba u Ba koj, 15.682 u Baranji, 118.576 u Banatu, 48.806 u isto nom Srijemu, 77.731 u Hrvatskoj-Slavoniji, 28.833 u Sloveniji, 9818 u Beogradu, 14.979 u BiH i 5742 na drugim podru jima. *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 11E. Sto se ti e vjeroispovijesti, 78,3% osobe bile su katolici, 20,6% protestanti, a 1,1% drugih vjeroispovijesti. Ibid., str. 19E. Detaljne informacije o njema koj manjini u Jugoslaviji, vidi Biber, *Nacizem in Nemci u Jugoslaviji*; Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich*; i Paikert, *The Danube Swabians*, str. 263-291.
- ⁶¹ Brücker, *Deutsche Spuren in Belgrad*, str. 179-186.
- ⁶² Za promjenu u politi kom vodstvu njema ke manjine 1939. godine, vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 167-210. Mišljenja Jankova pomo nika, Johanna Wueschta,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

O njema koj manjini u Jugoslaviji, uklju uju i njezin odnos s Reichom i razvoj tijekom 1. svjetskog rata, vidi *Jugoslawien und das Dritte Reich*, str. 247-85. Wuescht kaže, po svemu sudeći, napustio Jugoslaviju 1944. godine, snažno je favorizirao Nijemce i njemačku manjinu u odnosu prema Jugoslavenima.

Politiku mobilizaciju manjine pod Jankovim vodstvom, vidi u izvješću, „Die deutsch Volksgruppe in Jugoslawien," koje je početkom 1941. pripremila osoblje Reichsbauernführera (vodstva seljaka Reicha), u *Micr. No. T-84, Roll 104, Frs. 1,398,832-41*. Tako er sadrži informacije o novom politiku i gospodarskom vodstvu manjine i njezinim raznim gospodarskim organizacijama diljem Jugoslavije. Vidi Janko, *Reden und Aufsätze* str. 50-51, koji je tvrdio daje do kraja 1940. godine, Kulturbund imao 300.000 članova i da su postojali planovi da se do kraja godine dovede 200.000 novih članova. Samo u Beogradu, broj članova Kulturbunda (uključujući i članove obitelji) porastao je s 280 u 1933. na 1248 u 1938. godini, 2818 u 1940. godini i 5784 nešto prije invazije u travnju 1941. godine. Brückner, *Deutsche Spuren in Belgrad*, str. 189.

⁶³ Jankova mišljenja o ključnom položaju Dunava i strateškoj važnosti porječja Dunava za njemačku Reich izražena su u govoru, „Volkwerdung der Deutschen in Südslawien", održanom u listopadu 1940. godine u Münchenu. Vidi *Reden und Aufsätze*, naročito str. 54-60. Vidi brzojav koji je njemački izaslanik u Maarskoj, Otto von Erdmannsdorff 9. svibnja 1941. poslao Ministarstvu vanjskih poslova, u *Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,774-75*. U vezi nacističkih planova za uključivanje Beograda i sjeverne i istočne Srbije u politiku jedinice Podunavlja koja je pod njemačkom kontrolom, vidi Wehler, „Reichsfestung Belgrad", str. 72-84.

Te su planove potaknula osvajanja princa Eugena Savojskog, velikog austrijskog vojnog vođe početka 18. stoljeća, koji je većinu dunavske ravnice te Beograd i većinu sjeverne Srbije osvojio Osmanskom Carstvom. Beograd i većina sjeverne Srbije bili su pod okupacijom austrijskih četa od 1718. godine (Požarevački mir) do 1739. godine (Beogradski mir) kada su ponovno vraćeni pod osmansku vlast.

⁶⁴ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 82E-83E. Iz popisa stanovništva što su ga provele talijanske vlasti, proizlazi da je 31. srpnja 1941, tj. prije njihove selidbe, u pripojenom dijelu Slovenije bilo 13580 folksdojera. *Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,143*.

⁶⁵ Naredba koju je 11. svibnja 1941. izdalo njemačko Ministarstvo vanjskih poslova detaljno je definirala postupak: svi prognani folksdojери u jugoistočnoj Europi morali su se vratiti u svoj prvotni zavičaj. Eg, dok je drugim folksdojerima zabranjeno da se, pod bilo kojom izlikom, maknu iz područja koja nisu pod njemačkom vlašću ili koja se nalaze pod okupacijom nenjemačkih snaga. Vidi u *Micr. No. t-501, Roll 249, Fr. 1029*.

⁶⁶ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 262. Vidi i *Micr. No. T-120, Roll 5783, H H297,812*.

⁶⁷ *Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,816*.

⁶⁸ Vidi bilješke o ovim predratnim danima u *Kriegstagebuch der Abwehr* (pod vodstvom Erwina von Lahousena, šefa II. sektora Abwehra od 1938. do polovice 1943) te u *The German Fifth Column*, str. 233. Vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji* 261-264.

⁶⁹ O aktivnosti pete kolone njemačke manjine u Jugoslaviji, vidi Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 211-267. i Vegh, „Le système du pouvoir d'occupation allemande en le Banat", str. 497, 547-548.

⁷⁰ Vidi izvješće Johanna Wueschta od 17. travnja 1941. o ulazu maarskih četa

I područje i reakciji lokalnih folksdoj era, o ito prepuštenih Wenera Lorenzu, šefu folksdoj erskog Mittelstellea, koji je u to vrijeme bio u posjeti Ba koj, u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,862-64. Vidi brzojav koji je 9. svibnja 1941. izaslanik von Erdmannsdorff poslao Ministarstvu vanjskih poslova u kojem izvještavao o informacijama koje je dobio od Franz Bascha, vo e folksdoj era u Ma arskoj, u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,774-775. Bäsch je predložio da VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle) kontaktira folksdoj ere u Ba koj i Baranji i naglasi ozbiljnost situacije te jasno da do znanja da nitko ne smije napustiti posao ili posjed.

⁷¹ Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 507-9, 550.

⁷² Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 214. Nacionalni sastav stanovništva Banata na temelju popisa stanovništva iz 1931. godine, vidi Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 495. Op enito gledaju i, dva broj ana niza se uglavnom podudaraju.

⁷³ Vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 723-27. Podru no zapovjedništvo br. 610 prvo je bilo u Pan evu, a zatim u Kraljevu; okružno zapovjedništvo br. 823 ostalo je u Velikom Be kereku.

⁷⁴ Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 507-510, 531. U višim krugovima uprave u pokrajini, koji su uklju ivali predsjednike op ina, bio je mali broj Ma ara i još manje Rumunja, te samo jedan Srbin. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H299,934-37.

⁷⁵ Sastav straže, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 985. Kasnije se pove ala na otprilike 1300 ljudi od kojih je samo nekolicina bila druge nacionalnosti.

⁷⁶ Vidi Neubacherovo poslijeratno ispitivanje o reakciji maršala Iona Antonescua kada ga je obavijestio o predstoje em napadu na Jugoslaviju, u Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 731. Za Ujema ko-ma arsku korespondenciju o upravljanju jugoslavenskim Banatom, vidi i DGFP, sv. 12, str. 525-26, 548, 551, 562-63, 574-77, 581-86 te naro ito 909-10 i sv. 13, str. 28 i 65.

⁷⁷ Vidi Benzlerov memorandum od 20. srpnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H299,934-37 i sli an memorandum njema kog Ministarstva vanjskih poslova od 1. listopada 1942. u Frs. H299,887-90.

Ma arske pritužbe od sije nja 1943. godine, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,858-69 te njema ki odgovor u travnju te godine, Frs. H299,839-40.

Njema ki odgovor na rumunjske pritužbe, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,688-89 i H296,752-56. Jugoslavensko mišljenje u vezi rumunjskih aktivnosti, vidi Dragoljub Petrovi , „Iredenta fašisti ke Rumunije u severoisto noj Srbiji”, str. 31-54.

II
i u srpnju i kolovozu 1941. godine 4000 Zidova je protjerano iz Banata u Srbiju i ubrzo Pogubljeno zajedno s ve inom Židova iz uže Srbije. Vidi Savez jevrejskih opština, Zlo i- I ni fašisti kih okupatora i njihovih pomaga a protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd • 1952, str. 1-53. Vidi tako er Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans " Banat", str. 500-501, 512-13, 525-27. Rješavanje pitanja židovske imovine u Srbiji i I anatu, vidi materijale u Micr. No. T-75, Registri Ureda opunomo enika za ekonom- I a pitanja u Srbiji. Gospodarske propisi u Banatu, vidi Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 510-12.

⁸¹ „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat”, str. 535-536.

erzog, Die Volksdeutschen in der Waffen-SS, str. 17. Uvrštavanje folksdoj era iz Ba- ^ata i Ba ke u formacije SS-a, vidi Das Schicksdal der Deutschen in Jugoslawien, str. "4E-72E.

t erzog, Die Volksdeutschen in der Waffen-SS, str. 9-10; Wuescht, Jugoslawien und das

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Dritte Reich*, str. 265; Vegh, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dan Banat“, str. 560.
- ⁸⁴ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 93E-97E. Nijemci su procijenili H - j nakon listopada 1944. godine, oko 200.000 folksdoj era ostalo na jugoslavenskim i ru jima koja su u to vrijeme bila pod nadležnoš u sovjetskih ili jugoslavenskih partizan" skih snaga. Vidi str. 89E. Njema ko mišljenje o na inu na koji se nakon rata odnosil" prema njema koj manjini, vidi str. 97E-118E.
- Jugoslavenski popis stanovništva od ožujka 1948. godine, vidi Jugoslavija, Savezni ured] za statistiku, *Statisti ki godišnjak*, str. 60.
- ⁸⁵ Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 372-86; Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 61; Micr. No. T-120 Roll 402, Frs. 308-416.
- ⁸⁶ Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1233-36.
- ⁸⁷ Baderova naredba Turnern od 27. ožujka, vidi Micr. No. T-50, Roll 257, FY. 1232. Bilješke O sastanku izme u Turnera i Nedi a održanog 28. ožujka, vidi Frs. 1218-31. Nedi ev zahtjev da se memorandum pošalje u Berlin, vidi FYs. 1216-17.
- ⁸⁸ Nedi evo pismo od 16. rujna 1942, Baderove komentare na Nedi eve prijedloge i Nedi evo pismo od 18. rujna u kojem izražava spremnost da e ostati na svom položaju, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1018-21,1024-31.
- Na Nedi evo pismo od 16. rujna kao i na neke od prijedloga iz njegovog memoranduma od 25. ožujka von Ribbentrop je odgovorio djelomi no (i negativno) usmeno preko Benzlera, koji se s Nedi em sastao 19. listopada 1942, FYs. 997-1002.
- ⁸⁹ Za Hitlerovu odluku vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 904. Predloženi ustav, njegov sažeti prikaz, korespondenciju izme u zapovjednog generala za Srbiju i njegovih službenika, uklju uju i Meysznera te za njegovo dopisivanje s vrhovnim zapovjednikom za jugois- to nu Europu, vidi Frs. 905-76. Za Meysznerova mišljenja, vidi FYs. 924-26.
- ⁹⁰ Böhmeova procjena sadržana u pismu od 15. studenog 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 364-67; Feinovu procjenu sadržanu u pismu od 3. prosinca 1941. vidi *DGFP*, sv. 13, str. 944-48; i Baderovu procjenu sadržanu u pismima od 19. sije nja i 19. rujna 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 257, Frs. 1111-13 i Micr. No. T-501, Roll 256, FY. 1020.
- Pozitivan dojam koji je Nedi ostavio na Hitlera, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1166. Nažalost, zapisnik s tog sastanka nije sa uvan me u njema kim dokumentima. Neubacherovi komentari, vidi njegovu knjigu *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 13-36,155-57, a Winterov izvještaj, Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 788.
- Za dodatnu dostavu oružja za koju su se u kolovozu 1944. godine zalagali von Weichs i 1 Neubacher, vidi Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 956-64 i Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,201-6.
- ⁹¹ Micr. No. T-501, Roll 251, FY. 380.
- ⁹² Micr. No. T-501, Roll 266, FYs. 1196-97.
- ⁹³ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,467.
- ⁹⁴ Osim što su bili razli itih uvjerenja, Nedi i Mihailovi su jedan prema drugome ispoj ljavali i odre eno neprijateljstvo. Dok je Nedi bio ministar vojske i mornarice u jug^o j slavenskoj vladi (1939. i 1940), Mihailovi je dvaput kažnjen s 30 dana zatvora. Na svom su enju je izjavio: „Nedi i ja smo bili žestoki neprijatelji. Kao poru nik, dvaput sam j u zatvoru na 30 dana. Ja osobno mislim daje on potpuno senilan.“ *Su enje DragolJU""M Draži Mihailovi u*, str. 237.
- ⁹⁵ Triši , *O Milanu Triši u*, str. 61-63, 92. Vidi, tako er, Krakov, *General Milan Nedi , s'1* 1, str. 264-268.

Marionetska vlada u Srbiji

⁹⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 199, 420, 444.

⁹⁷ Vidi Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 81,254 i 267 i Krakov, General Milan Nedić, sv. 2, str. 451-457- Krakov bez ikakvih dokaza tvrdi daje Kalabić djelovao u skladu s Nedićevim I zapovijedima i da ga je izdala žena koja se pretvarala da je etnik, no zapravo je bila komunist u službi Gestapa,

⁹⁸ Za Nedićeve bilješke o naredbama generala Böhmea iz 1941. koje se nalaze u pismu napisanom generalu Felberu 22. veljače 1944, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 880. I Za njegov sastanak s načelnikom stožera novog zapovjednog generala koji se održao 27. veljače 1942, vidi Micr. No. T-501, Roll 247, Frs. 892-93. O njegovom zahtjevu da likvidira Mihailovića, vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 283-84.

⁹⁹ ga poraz partizana vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Oslobodilački rat*, 2. izdanje, sv. 1, str. 219-26, 317-23; Krakov, General Milan Nedić, sv. 2, str. 396-99.

¹⁰⁰ Za ponovne napade partizana na neprijateljske snage vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 128-30. Za njemačku izjavu po tom pitanju od 20. kolovoza 1941. godine, vidi Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 10. Za njemačke statistike o takvim napadima, primjerice, krajem listopada 1941. godine, vidi Micr. No. T-314, Roll 1457, Fr. 1246 i od ožujka do listopada 1943. godine, Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 221-31. Vidi i Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 535.

¹⁰¹ Dana 28. veljače 1943, zapovjedni general za Srbiju je izvornu monstruožnu uredbu o smaknu u 100 srpskih talaca za svakog njemačkog vojnika ubijenog od strane ustanika u Srbiji i njih 50 za svakog ranjenog njemačkog vojnika - koja je bila u skladu s Hitlerovom naredbom od 16. rujna 1941 - do daljnjega smanjio na smaknuće 50 talaca za svakog ubijenog njemačkog vojnika, zaposlenika oružanih snaga ili civila, ili za svakog ubijenog bugarskog vojnika te njih 25 za svakog ranjenog Nijemca ili Bugarina. Za naredbu vidi Sjedinjene Američke Države, *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1020-25. U jesen 1943, numerička uredba je ukinuta te se za svaki slučaj donosila pojedinačna odluka uz savjetovanje s posebnim izaslanikom Neubacherom. Općenito govoreći, strijeljanje talaca se znatno smanjilo.

~ Njemački izvještaj od 24. studenog 1942, prema kome su Mihailovićevi etnici razoružali jedinicu Srpske državne straže koja se sastojala od 2 oficira i 126 podoficira i vojnika i daje istraga u tijeku, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 2, str. 1017. Za prebacivanje novca

KB Mihailoviću Dragoljubu-Draži Mihailoviću, str. 238.

Onjemačkom mišljenju o utjecaju etnika vidi izvještaj koji je 23. prosinca 1943. godine vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu poslao vrhovnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 1020-21. Vidi također Micr. No. T-501, Roll 260, Fr. 424.

Nedićeve vijesti o uljecaju etnika, vidi, posebice, pismo koje je 22. veljače 1944. napisao Felberu, u Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 881-82.

»Milosević, Izbeglice i preseljenici, str. 251-255.

I Za Neuhausenove procjene vidi „Neuhausen II,” str. 4, a za Nedićev memorandum, vidi i ^ - N o . T-501, Roll 256, Frs. 1024-34, posebice Fr. 1027.

I J^osević > Izbeglice i preseljenici, str. 154, 254, 280; Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, sv. 1, str. 199.

KB J^osević, Izbeglice i preseljenici, str. 277-278. str. 57-60, 82-94.

Uo b^d., str. 278, 356-362.

Id > str. 293-308, posebno str. 306-307.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹¹¹ Vidi, posebno pismo koje je 3. svibnja 1942. Harald Turner, zapovjednik vojne unije u okupiranoj Srbiji napisao Siegfriedu Kascheu, njema kom izaslaniku u Hrvatsku -H Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,637-43. Vidi i poruku izaslanika Benzlera Pa./Baderu, zapovjednom generalu u Srbiji od 31. kolovoza 1942. godine, u Micr. No T50iJ Roll 1256, Fr. 1041. U kolovozu 1942. Nijemci su u koncentracioni logor SD-a u Zemun " preko rijeke Save, iz Beograda doveli otprilike 9000 osoba s područja Kozare te iz Srbije jema.
- ¹¹² Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1005-7.
- ¹¹³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 525-26, 540.
- ¹¹⁴ Milošević, Izbeglice i preseljenici, str. 362-372. Agrarna reforma zakonski je regulirana u jesen 1945. godine.
- ¹¹⁵ O Neubacherovu imenovanju vidi Kreigstagebuch, sv. 3, 2. dio: f036, 1233. Za izvratke iz Hitlerove naredbe izdane 29. listopada 1943. u pogledu Neubacherovih funkcija, vidi Tomasevich, The Chetniks, str. 319.
- ¹¹⁶ Mnogo kasnije, u studenom 1944 - kada su se Nijemci i sve srpske kolaboracionisti ke skupine povukli iz Srbije - Neubacher je izvijestio o sastanku s Pavelićem na kojem se ponjuno spremnim razmotriti teritorijalne izmjene u istočnoj Bosni u korist Srbije (Micr. No. T-311, Roll 194, Frs. 1136-37). Neubacher nije bio jedini Nijemac koji je podržavao ideju teritorijalnih izmjena između NDH i Srbije u korist Srbije. Vidi, primjerice, nacrt pisma što ga je operativni stožer Wehrmachta 21. kolovoza 1943. poslao Ministarstvu vanjskih poslova, u kojem je za raspravu predloženo prepuštanje dijela istočne Bosne i Srijema Srbiji, u Hass i Schumann, Anatomie der Aggression, str. 195-198.
- ¹¹⁷ Tomasevich, The Chetniks, str. 349-351.
- ¹¹⁸ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H298,707-9.
- ¹¹⁹ Neubacherova izjava, vidi njegovo ispitivanje u Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 742. Vidi i Frs. 741-44. Možda je dobro nadodati da je i sam Neubacher, na sastanku s višim službenicima okupacijskog režima u Beogradu 12. listopada 1943. godine, limitirao svoj cilj da od Nedića napravi 30-postotnog premijera na namjeru da od njega napravi „barem 20-postotnog premijera". Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 512.
- ¹²⁰ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H298,989-91. Prema izvještaju vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu Nedićeve nade da će njegov posjet Hitleru donijeti pozitivne rezultate, o čemu su posve nestale do polovice listopada 1943. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 610. Vidi i njegove kritike na „novu politiku" u Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 880-81.
- ¹²¹ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 36. U memorandumu od 15. srpnja 1946, Felber, bivši vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu i posljednji zapovjednik u okupiranoj Srbiji, napisao je: „Stabilnost i jasna svrha srpske vlade pridonijeli su bliskim odnosima između okupacijske uprave i srpskih ministarstava. Na čelu unijemijera Nedića nisu nikada zabilježene neke ozbiljne pritužbe. Državi su, naravno, nametnuti visoki troškovi okupacije, no općenito gledaju i, mašinerija njemačke okupacijske uprave je radila glatko, i kao što se pokazalo u praksi, u najboljem interesu Srbije i njenog stanovništva. Vidi Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv-Militärarchiv, dossier N 67/20, S. S obzirom na Nedićeve neprestane i uvijek ozbiljne pritužbe, Felberova sebi na izjava govori sama za sebe.
- ¹²² Za opis suradnje Nijemaca s etnicima 1943. i 1944, vidi Tomasevich, The Chetniks, str. J 317-349. Za reakciju Srpskog dobrovoljnog korpusa vidi pismo koje je 1. prosinca 1943. njegov zapovjednik, pukovnik Mušicki napisao Nediću, u Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, sv. 1, str. 585-586.

Marionetska vlada u Srbiji

No. T-501, Roll 253, Frs. 366-67. Vidi izjavu koju je Mihailovi dao na svom su enju I daj^e Damjanovi bio njegov kontakt u Nedi evoj upravi te daje pomo u Dan'janovi a I bio upu en i utjecao na tijek zbivanja. Su enje Dragoljubu-Draži Mihailovi u, str. 238, I 245.

¹²⁴ Za ovo pismo vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 878-86. U njemu (Fr. 882) Nedi se I tako er žali na uhi enje Stanislava Krakova, direktora vode ih beogradskih novina Novo t ireme, njegova ro aka i bliskog suradnika. Smatrao je daje to uhi enje bilo izravno usmjereno protiv njega osobno.

¹²⁵ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 460.

¹²⁶ o sastanku izme u Nedi a i Mihailovi a, vidi Neubacher, Sonderauftrag Südost, 1940-1945, str. 164, i svjedo enje Mihailovi a i Dragog Jovanovi a u Su enje Dragoljubu-Draži Mihailovi u, str. 231-244. O njihovom neuspjehu da dobiju oružje, vidi Tomasevich, The Chetniks, str. 342-346.

¹²⁷ Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 871; Solari , „Nali je 'Bosanske Golgote' ili kako sam : postao pripadnik SDK", str. 32-38; Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 259.

¹²⁸ Za pregled srpskih politi kih stranaka, vidi moju knjigu, The Chetniks, str. 8-12, 22-25, 35-53 i 75-79 za njihovo djelovanje prije po etka rata, i str. 162-65, 262-81, 303-11, 372, 399-407. i 471-73, a za njihovo djelovanje tijekom rata. Vidi i Bodroži , „Buržoaske stranke u Srbiji, 1941-45.".

VI.

N e z a v i s n a D r ž a v a H r v a t s k a :

I t a l i j a n s k o - n j e m a k i

p r o t e k t o r a t

Nakon što je Njemačka uz minimalnu pomoć Italije i Maarske vojno preuzela Jugoslaviju i nakon što je Wehrmacht preuzeo nadzor nad najvećim dijelom jugoslavenskog teritorija, Njemačka i Italija morale su se dogovoriti oko podjele zemlje. Hitler je u tom smislu 12. travnja osobno donio nekoliko preliminarnih, ali temeljnih odluka, dok su još trajale vojne operacije. Ministri vanjskih poslova dviju zemalja sastali su se 21-22. travnja u Beču radi analiziranja tih odluka. Glavni rezultat sastanka bio je sporazum o demarkacijskoj liniji (Bečkoj liniji) između njemačke i talijanske okupacijske zone i utjecaja u Jugoslaviji za trajanja rata, a završne prilagodbe trebale su biti dogovorene nakon pobjede sila Osovine.

Nijemci su demarkacijsku liniju morali povući i tako da glavna komunikacijska linija od Austrije do Grčke (željeznička pruga od Graza do Atene, s odvojkom od Niša do Sofije) bude ili pod njihovim izravnim nadzorom, kao u okupiranoj Srbiji, ili u prijateljskim rukama nad kojima imaju praktički nadzor, kao u slučaju NDH i Bugarske. Nijemcima je također od presudnog značaja bio nadzor nad Dunavom u Jugoslaviji, kao i prisvajanje lavovskog dijela jugoslavenskih sirovina. Stoga je demarkacijska linija koja je dijelila njemačku od talijanske zone okupacije i utjecaja prolazila od sjeverozapadnoštok vrška Slovenije, sredinom NDH, a zatim na jugoistok, do stjecišta ratnih ranica Srbije, Bugarske i Albanije (vidi Kartu 1). Strateške sirovine i druga vrijetna roba u područjima koja nisu bila pod izravnim njemačkim nadzorom, poput boksita u krajevima pod talijanskim nadzorom, metala (osim željeza) u Rumunjskoj koje je anektirala Bugarska, te viškova hrane u dijelovima koje je zauzela Maarska, posebnim su sporazumima za trajanja rata bili rezervirani za njemačke potrebe.

^BL NDH Nijemci su, zahvaljujući demarkacijskoj liniji koja je prolazila između zemlje, stekli nadzor nad industrijski i poljoprivredno produktivnim krajevima., dok su Italiji prepustili gospodarski manje vrijedne krajeve. Tješ Nijemci Talijane i dalje uvjerali da je hrvatska država u njihovoj sferi utjecaja, njemački bajuneti održavali su na vlasti ustaški režim, a Nijem-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ci su malo-pomalo ja ali kontrolu nad mnogim vidovima političkog, vojnog i gospodarskog života u NDH. Taj sve veći nadzor na račun Italije bio je vlasti lakše prihvatljiv jer Nijemci nisu anektirali niti jedan dio teritorija NDH, stoga u vlasti i u stanovništvu nisu izazvali ogorčenje i neprijateljske stavove. Za razliku od njih, Italija je novu državu prisilila da se odrekne velikog dijela teritorija uz jadransku obalu, te je Rimskim sporazumima od 18. svibnja 1941. u velikoj mjeri umanjila hrvatska suverena prava. Kao što je kasnije ustvrditi poslanik Casertano, Talijani su novu državu smatrali „ovisnom o Italiji“. Taj gubitak teritorija i prava izazvao je silno ogorčenje cjelokupnog stanovništva Hrvatske, pa tako i ustaša i njihovih političkih saveznika. Injenicu da su Talijani u rujnu i listopadu 1941. ponovno zauzeli II. i III. zonu (vidi dolje) mnogi su Hrvati protumačili ili kao prvi talijanski korak u stjecanju i tih područja. Talijansko objašnjenje, prema kojem je ponovna okupacija bila nužna kao mjera opreza zbog mogućeg iskrcavanja saveznih snaga na jadransku obalu, kao i na inoću avanja borbe protiv snaga otpora, bilo je samo dio stvarnih razloga, jer su se Talijani pribojavali i njemačkog posezanja za jadranskim područjem. Odnose Italije i NDH dodatno je opterećivala i činjenica da su Talijani od samog početka u područjima koja su nadzirali bili naklonjeniji srpskome stanovništvu, te da su kasnije, kao pomoćne snage koristili i etnike, regrutirane i iz regije u kojoj su djelovali, ali i iz drugih krajeva. Iako je Italija prema Rimskim sporazumima trebala pomoći NDH da organizira i razvije vlastite oružane snage, NDH nije od Italije zatražila takvu pomoć, nego se obratila Njemačkoj. A budući da je Njemačka bila i više nego voljna preuzeti aktivnu ulogu u NDH, priliku je prihvatila objeručke, iako je još dosta dugo pomoć pružala kriomice, iz obzira prema Italiji.

Italija je u takvoj situaciji bila bespomoćna. Kao mnogo slabiji od dvaju glavnih europskih partnera sila Osovine, mogla je tek formalno prosvjedovati kod vlade NDH zbog sve većeg njemačkog utjecaja u NDH. NDH je tako postala jednim od najvećih problema u odnosima između dviju predvodnica sila Osovine. Do rujna 1943. nova država u stvarnosti je bila zajednički talijansko-njemački protektorat u kojem se njemački utjecaj vremenom povećavao, a talijanski vremenom smanjivao. Budući da je na svome postojanju morala zahvaljivati silama Osovine, te nije mogla opstati bez njihove, osobito njemačke, političke i vojne potpore, NDH je morala pristajati na sve njihove uvjete.

RIMSKI UGOVORI IZME U ITALIJE I NDH (18. SVIBNJA 1941)

Utvrdjivanje granica izme u nove države i njezinih susjeda odvijalo se u nekoliko faza, a u jednom je slučaju ostalo neriješeno. U vezi s granicom s Njemačkom nije bilo problema i sve je riješeno bilateralnim sporazumom od 13. svibnja 1941. godine. Granica sa Srbijom pod njemačkom okupacijom utvrđena je unilateralnim zakonskim ukazom vlade NDH od 7. lipnja 1941, koji je, međutim, prethodno dobio njemačku suglasnost.¹ Istinski presudni problemi u vezi s granicom pojavili su se u odnosima s Italijom. Talijanska potpora ustaškim emigrantima tijekom tridesetih godina 20. stoljeća temeljila se na neformalnom sporazumu s Pavelićem, vjerojatno u duhu memoranduma koji mu je 1927. uručio Ivo Frank (više riječi o tome bilo je u 1. poglavlju), a u kojem je navedeno da će Italija, nakon što ustašama pomogne da steknu vlast, zadovoljiti svoje teritorijalne pretenzije na istočnoj obali Jadranskog mora, dok će se Hrvatska naći u talijanskoj sferi utjecaja. Osim toga, Talijani su imali brzoplet koji je Pavelić 14. travnja 1941. godine, iz Karlovca i pod Anfuosovim pritiskom, uputio Mussoliniju, kao i svježeg njemačkog dopuštenje sa sastanka koji su 21-22. travnja 1941. u Beču održali Ribbentrop i Ciano. U vezi s tim skupom, njemački memorandum navodio je:

Italija namjerava vrstu vezati NDH, možda i pomoću personalne unije. Talijani namjeravaju pripojiti Dalmaciju, koja bi trebala dobiti status talijanske gubernije (governatorato). Isto vrijedi i za ostatak primorja od Rijeke do granice s Crnom Gorom. Njemačka u našim političkim ne zanimaju pitanja povezana s NDH. Führer stoga nema razloga s njima u vezi zauzeti određeni stav. Prepušta ih Duceu, koji ih treba riješiti s Hrvatima.²

1 Prvi krug pregovora o granicama izme u Italije i NDH, Ciano i Pavelić održali su 17. travnja u Ljubljani. Nakon što mu je Njemačka dala slobodne ruke, Ciano pokušao Paveliću nametnuti sporazum kojim bi Italija dobila uski pojas teritorija na istočnoj obali Jadrana, čime bi povezala Istru s Crnom Gorom obojnom koje su već bile pod njezinom okupacijom. Kad je Pavelić ustvrdio

Karta 4. NDH, 1941-1945.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

„zbog predloženog rješenja... odmah ostao bez posla“, Ciano je spremno predložio drugu mogućnost - pripajanje velikog dijela Dalmacije. „Taj potonji dio [teritorija] valja integrirati političkim ugovorom kojim bi cijela Hrvatska praktički potpala pod naš nadzor.“ Pavelić je uzvratio tako što je Talijanima ponudio onaj dio Dalmacije koji je Italiji obećan tajnim Londonskim sporazumom 1915. godine (vidi 1. poglavlje). Usto je pristao i na sveobuhvatan sporazum s Italijom kojim bi se uredili svi odnosi dviju zemalja.³ Budući da Mussolini i Ciano nikako nisu željeli da Pavelić ispuste iz ruku, bili su pripravnici zadovoljiti se i manjim od maksimalističkih teritorijalnih pretenzija.

[Sastanak u Ljubljani odredio je prijeporna pitanja između dviju zemalja i vjerojatno doveo do preliminarnog dogovora u nekim točkama. Pregovori su se nastavili u Zagrebu, s Raffaeleom Casertanom, posebnim talijanskim predstavnikom, koji je onamo doputovao 24. travnja 1941. i poslije postao talijanski poslanik u Hrvatskoj. Nakon pet dana dogovoreno je da će NDH od talijanskoga kralja zatražiti da jednog od pripadnika savojske dinastije imenuje hrvatskim kraljem. Pavelić se potom 7. svibnja sastao s Mussolinijem i Ciano u Monfalconeu, gdje su potvrdili ishod dotadašnjih pregovora i sporazumjeli se u vezi sa svim ostalim pitanjima s područja bilateralnih odnosa dviju zemalja.⁴ Tako je otvoren put i za formalno zaključenje i potpisivanje Rimskih ugovora između Italije i NDH 18. svibnja 1941. godine. Dva završna pitanja u vezi s granicama između NDH i područja pod talijanskim nadzorom riješena su posebnim sporazumima: granica između NDH i dijela Slovenije koju je pripojila Italija, sporazumom 15. srpnja, te granica NDH i Crne Gore pod talijanskom okupacijom sporazumom od 27. listopada 1941. godine.⁵

Na Karti 4. prikazane su vanjske granice i unutarnja podjela NDH.

Prema Sporazumu o granicama između Italije i NDH, prvome sporazumu potpisanome u Rimu, Italija je prisvojila 5380 km² hrvatskog teritorija s oko 380.000 stanovnika. To područje, I. zona na Karti 4, obuhvatilo je veći dio Dalmacije, pa tako i važne gradove Split i Šibenik, većinu jadranskih otoka, te velik dio Hrvatskog primorja i dio Gorskog kotara.

Sporazum o vojnim pitanjima u vezi s priobalnim područjem, drugi sporazum potpisan u Rimu, imao je tri važne odredbe. Prvom je posve demilitarizirano područje između I. zone, dijela Dalmacije koju je pripojila Italija, i Unije

uvertane na karti koja je pratila taj sporazum (granice II. i III. zone na Karti 4). Prvo ime je NDH u tom području dopušteno samo da ima civilnu upravu, a drugom su odredbom zabranjene pomorske jedinice NDH na Jadranu, osim

Potrebe policijskih i carinskih poslova, dok je trećom reguliran prijevoz vojnih jedinica cestama i željeznice prema prugama u NDH prema posebnim sporazumima dviju vlada.

Konačno, 25-godišnji Sporazum o jamstvima i suradnji također je imao nekoliko odredaba. Kao prvo, Italija je jamčila „političku neovisnost Kralje-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vine Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelovitost" unutar granica „koje ' I odrediti sporazum dviju zemalja". Drugo, vlada NDH ne e sklopiti neki dn^I me unarodni sporazum u suprotnosti s odredbama i duhom ovog sporazumJ Tre e, vlada NDH koristit e se talijanskim oružanim snagama za razvoj i teh] ni ku obuku vlastitih oružanih snaga, kao i za stvaranje vojnih instalacija gdjeI god bude ocijenjeno da su potrebne, s ciljem trajne suradnje izme u dviju ze-l malja. etvrto, im se gospodarsko stanje poboljša, vlada NDH uspostavit e s Italijom „šire i snažnije odnose u vezi s carinskim i monetarnim pitanjima" a formiran je i trajni odbor za prou avanje i provedbu gospodarske suradi\je' Na koncu, dvije e vlade zaklju iti i posebne sporazume kojima e reguliraj željezni ki i pomorski promet, odnos prema gra анима druge zemlje, kulturna i pravna pitanja, te sva ostala pitanja od zajedni kog zna aja. Prema posebnom protokolu, u svim drugim otvorenim pitanjima izme u dviju zemalja primjenji- vat e se odredbe ranijih sporazuma izme u Italije i Jugoslavije.⁶

Budu i daje ve ranije dogovoreno da e hrvatska kruna biti ponu ena ne- kom pripadniku savojske dinastije, Paveli je nekoliko sati prije potpisivanja sporazuma i službeno zamolio kralja Viktora Emanuela III da pripadnika te dinastije imentye hrvatskim kraljem. Kralj je na to mjesto odmah imenovao vojvodu od Spoleta, te su sporazumi tako potpisani u ime „Kraljevine Hrvat- ske". No novi kralj niti jednom nije stupio na hrvatsko tlo, budu i da mu nitko nije mogao jam iti sigurnost. Osim toga, i Nijemcima i Paveli evu režimu više je odgovaralo da bude na sigurnoj udaljenosti nego da do e u zemlju i samo izazove nove probleme.⁷

Rijetki su Hrvati bih u stanju prihvatiti takvo žrtvovanje politi ke i kulturne kolijevke hrvatskoga naroda kao cijene za hrvatsku „nezavisnost", cijene na koju je Paveli pristao radi ispunjenja osobnih, ali i ciljeva ustaškog režima. U zdravici upu enoj Mussoliniju na banketu prire enom nakon sve anog pot- pisivanja sporazuma, Paveli je itav doga aj nazvao „povijesnim danom koji je vrhunac našeg preporoda".⁸ A teritorijalni i ini ustupci koje je Italija upravo bila nametnula NDH zapravo su bili prvi smrtni udarci novoj državi. I unutar ustaškog pokreta i unutar vojske NDH, politi ari i asnici razilazili su se u mišljenju o tome jesu li dogovori s Italijom nužno, ali valjda ipak privremeno zlo ili u cijelosti neprihvatljivi, no svi su pritom znali da e prouzro iti nove probleme u odnosima NDH i Italije.

Nijemci su u NDH odlu ih Talijanima prepustiti da rade što žele, ali dol granica nakon kojih bi po eli ugrožavati klju ne njema ke interese. Ipak, zaW-| mala su ih talijanska posezanja za teritorijem NDH koja nije bilo mogu e branit» I etni kim razlozima. Ciano je odgovorio da pripajanje hrvatskoga teritorijaj djelomi no opravdavaju povijest i kultura, ali još ponajviše talijanska potrebni za strateški boljim granicama i dodatnim životnim prostorom. ini se daje vezi s pripajanjem hrvatskoga teritorija razuman stav imao tek jedan važan ^

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Kralj Viktor Emanuel III. Italijan. Prema Cianovim riječima, kralj Viktor Emanuel III. smatrao je da će Italija „imati tim manje nevolja što zauzme manje Dalmacije”.⁹

Odredbe sporazuma jasno su ukazivale na činjenicu da je nova država neovisna jedino po nazivu. Italija je NDH odredila granice, no NDH je bila dužna podnijeti s ostalim državama regulirati tako da ne narušava sporazume s Italijom. Nadalje, od NDH se tražilo da stvori oružane snage uz talijansku pomoć, te da se s Italijom postigne dodatne sporazume o uređivanju raznih gospodarskih, kulturnih, pravnih i drugih pitanja. Ukratko, Rimski su ugovori uspostavili talijanski protektorat nad novom državom. Sporazumi su bioh vrhunac Mussolinijeva sna još otkako je došao na vlast, sna u skladu s dugogodišnjim talijanskim apetitima prema hrvatskome teritoriju i imperijalističkim sklonostima na Balkanu i u Podunavlju.¹⁰ Sve je to obavljeno uz njemački blagoslov, budući da je Njemačka NDH upotrijebila za zadovoljavanje, barem djelomično, apetita svog slabog, ali ambicioznog partnera. Hitler je to nedvosmisleno objasnio Paveliću kad ga je ovaj 6. lipnja 1941. posjetio u Berlinu, budući da je Duce bio blagonaklon i uviđan prema Njemačkoj u vrijeme pripajanja Austrije i krize u Poljskoj.

Zbog svih navedenih razloga on [Führer] imao je osobnu obavezu ponijeti se krajnje odano prema Italiji, te ga je brinula opasnost od izbijanja krize između Italije i NDH. Duce je morao dobiti nešto na što se može i ukazivati kao na uspjeh, a u slučaju područja o kojem je bila riječ, bilo je to pitanje starih ciljeva, u vezi s kojima su Italiji već bila dana obećanja u [Prvom] svjetskom ratu. Sama Njemačka u tom području ne polaže pravo ni na što, ne seže ni za čim, budući da se ne smatra pravnim sljednikom Habsburške Monarhije. Stajati će uz NDH kao iskreni prijatelj, pripravan na posredovanje i davanje savjeta u slučaju da se pojave poteškoće.¹¹

Tako vezanih ruku i nakon što je pristao na ustupanje velikog dijela teritorija Italiji, ustaški režim nije se mogao nadati da će ojačati vlast, niti da će ga prihvatiti većina hrvatskoga naroda. Riječ je o još jednoj od povijesnih ironija: malenu političku skupinu koja je stekla ugled na navodnoj borbi hrvatskoga naroda za slobodu i nezavisnost, na vlast su postavili tradicionalni neprijatelji hrvatskoga naroda, a to je platila gubitkom najboljeg dijela hrvatskog teritorija, odricanjem od gotovo svih suverenih prava, te pozivom jednom talijanskom plemiću da postane hrvatskim kraljem.

U Zagrebu se talijanski poslanik Raffaele Casertano ponašao više kao potkralj nego kao prvi povjerenik diplomatske misije. Ukorio je dužnosnike NDH za preostalo estog naglašavanja neovisnosti, budući da je „NDH ovisna o Italiji”, i u Dansku vojsku predstavljao je general Giovanni Battista Oxilia (kojeg sam u prvome svesku ove studije pogrešno nazvao Antonijem Oxilijem), zadužen za vezu s vojnim i civilnim vlastima NDH, te s kolegom, njemačkim generalom

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

koji je obavljao dužnost opunomoćenika u NDH. Prema njemačkim izvorima sredinom travnja 1942. Talijani su u Zagrebu imali oko 2000 dužnosnika iz redova vojske. Osim toga, talijanska Fašistička stranka imala je posebnog predstavnika pri ustaškome pokretu, u početku generala fašističke milicije Eugenioja Coselschija, kojeg je nakon nekoliko mjeseci zamijenio Carlo Balestra di Mottola.¹² NDH, pak, imala je poslanika u Rimu, a od konca kolovoza 1941. i posebnog upravnog zastupnika¹³ i poslanika za vezu u stožeru talijanske Druge armije, koja je nakon 7. rujna 1941. ponovno postala okupacijskom armijom u NDH zapadno od njemačko-talijanske demarkacijske linije. Dodatne veze osiguravao je Stalni gospodarski odbor Italije i NDH, oblikovan prema odredbama Rimskih ugovora, koji se povremeno sastajao radi odlučivanja o neriješenim gospodarskim i financijskim pitanjima između dviju zemalja.

Talijanski predstavnici u Zagrebu nisu nailazili na srdačan doček i veliku želju za suradnjom. Nesklonost je uglavnom bila plod teritorijalnih gubitaka NDH.¹⁴ No ustaše su bili neskloni Talijanima i zbog njihove nesposobnosti ili nespремnosti da uvedu mir u područja koja su bila pod njihovim nadzorom, kao i zbog potpore etnicima i korištenja njihovih snaga, te simpatija prema srpskome stanovništvu u tim krajevima. Neprijateljstvo prema Talijanima također je usporedo s njemačkim utjecajem u Zagrebu, a ustaški političari i vojnici vojske NDH sve su više tražili zaštitu neusporedivo snažnijeg, i popularnijeg, stranog gospodara.

Sve otprilike do listopada 1942. Nijemci su dobro pazili da ne povrijede Talijane. Kad su s vojnim i civilnim vlastima NDH surađivali u pitanjima koja bi mogla uznemiriti Talijane, to su činili potajno. Talijani su vrlo dobro znali koliko su omraženi i koliko ih se hrvatsko stanovništvo ne boji, a znali su i da ih Nijemci smatraju slabim i nepouzdanim saveznicima. U takvim okolnostima bilo im je teško igrati ulogu mnogog zaštitnika ovisne države, a sve su teže štitili i svoje političke, vojne i gospodarske interese. No dok su pod nadzorom imali Pavelića a tako je bilo tijekom prvih godinu i pol, uspijevali su ostvarivati znatan utjecaj-

Kondominij u NDH bio je izniman primjer njemačko-talijanske suradnje u nadziranju i plaćanju jednog okupiranog područja. No njihov odnos nije obilježila suradnja, nego stalno suparništvo. Ono je na koncu uvijek išlo u korist Nijemaca, čiji su utjecaj i vojne snage ustrajno rasli, te na štetu NDH i Italije. Iako je sve teži položaj Italije na području predratne Jugoslavije uglavnom bio posljedica partizanske aktivnosti, Talijani su glavnim neprijateljem smatrali i generala Edmunda Glaisea von Horstenaua, njemačkog glavnog opunomoćenika u NDH.¹⁵ Glaise, koji je bio žestoki talijanofob, jednako je tako smatrao da su najviši talijanski vojnici i dužnosnici u NDH, a osobito Roatta, Oxilia, Casertano i Bastianini, nastrojeni otvoreno protunjemački. Nijemci su nebrojeno puta optužili Roattu, pro-etnički orijentiranog dužnosnika koji je u velikoj mjeri proširio etničke formacije te ih koristio kao pomoćne snage u

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

područjima pod svojim zapovjedništvom, da potkopava pokušaje Njemačke i NDH u uvođenju mira na teritorij NDH, što je za Wehrmacht bila glavna zadaća njemačkih snaga u NDH. General pukovnik Alexander Lohr također nije vjerovao Roatti jer je ovaj, kao zapovjednik talijanske Druge armije, prema etnicima provodio u najmanju ruku dvosmisleni politiku.¹⁶

ODNOSI IZMEĐU NJEMAČKE, ITALIJE I NDH

Odnos Italije i NDH od travnja 1941. do rujna 1943. bio je daleko složeniji nego što je izgledao na temelju odredaba Rimskih ugovora iz svibnja 1941. godine. Talijanski protektorat nad NDH zapravo je ovisio o njemačkom pristanku, a ograničavao ga je i niz političkih, vojnih i gospodarskih obaveza koje su Nijemci nametnuli NDH i prije i nakon Rimskih ugovora i koje su ustrajno širili. Nijemci su ta prava tajili pred Talijanima, ali njihove posljedice nije bilo moguće sakriti, pa je rezultat tako bio ustrajan i primjetan pad talijanskog ugleda u NDH. I sami su Talijani ubrzo shvatili u što su se upustili. Već 29. travnja 1941. Marcello Zuccolin izvijestio je iz Zagreba: „Poznato je da se Pavelićev režim na vlasti održava isključivo zahvaljujući njemačkim bajunetima. Kad Pavelić izgubi autoritet zbog ustupaka Italiji na koje se morati pristati, nema sumnje da će Nijemci iskoristiti priliku da pokažu nadmoć svojih interesa, da ojačaju veće postojeće u njemačkoj političkoj i gospodarskoj organizaciji, te da te interese u potpunosti ostvare.“¹⁷

Prvi njemački akt koji je na dugoročnim temeljima uredio odnose Njemačke i NDH bio je sporazum Njemačke i Italije o demarkacijskoj liniji u NDH, koji su u Beču 21-22. travnja 1941. postigli von Ribbentrop i Ciano. Nijemci su istodobno odlučili i nastaviti s formalnom okupacijom teritorija NDH sjeveroistočno od te linije. Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova svojem je poslanstvu u Zagrebu 23. travnja poslalo vrlo povjerljivu poruku u kojoj je, samo u informativne svrhe, opisalo tu promjenu:

Kad je ministar Kasche boravio u Beču, plan je nalagao što ranije povlačenje njemačkih jedinica s područja NDH. U međuvremenu je odlučeno da će teritorij NDH zasada ostati pod vojnom okupacijom. Okupacijska linija za Njemačku je jedinice određena ovako: Zagreb - Banja Luka - Sarajevo, pri čemu su sve navedene točke u njemačkoj okupacijskoj zoni. Od Sarajeva dalje, okupacijska linija ide u smjeru Rudoga.¹⁸

Njemačka odluka da zadrži vojnu okupaciju približno nad polovicom NDH

^ ^ ^ Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

a
|<tijel^{om} J^e ⁿe Nje ž na posljedica želje Njema ke da zaštiti klju ne komu-
^ ^ feaclje s jugoistokom Europe i osigura nadzor nad vrijednim rudnicima i in-
Idustnjskim pogonima, a dijelom želje da osigura snažan položaj i u odnosu
•pa Hrvate i u odnosu na Talijane u daljnjim pregovorima o NDH. Osim ve
I gpomenutih sporazuma izme u Njema ke i NDH, odnose izme u Njema ke
i NDH odre ivali su Povjerljivi protokol od 16. svibnja 1941. (tzv. Clodiusov
Bgpোরazum) i Sporazum o zadržavanju njema kih jedinica u NDH koje nisu u
prolazu, potpisan 20. lipnja 1941. godine.¹⁹ Potonji je sporazum navodio i da se
[zadržavanje tih jedinica u NDH poklapa i sa željama vlade NDH", a Njema ka
se o ito držala upravo te odredbe kad je raniju jednostrano proglašenu formal-
nu okupaciju svoje zone zamijenila prakti nom okupacijom. O ito je da su Ni-
jemci željeli zadržati dio jedinica u zemlji radi osiguravanja svojih interesa, no
to je želio i ustaški režim, i kao sredstvo održavanja na vlasti i kao protutežu
Talijanima. Kako je vrijeme odmicalo, njema ka je prisutnost u NDH rasla
i ovisnost ustaškog režima o njema kim silama postajala sve ve a, a taj se
trend osnaživao službenim i neslužbenim, dopunjenim ili novim sporazumima
izme u dviju zemalja.

Kako bismo shvatili složenost odnosa Njema ke, Italije i NDH, moramo se
poblize pozabaviti još nekim aspektima. Prvo, Njema ka nije anektirala niti
jedan dio teritorija NDH, dok Italija jest. Taje razlika u mnogome utjecala na
hrvatsko stanovništvo, kojem je pripajanje hrvatskih podru ja ukazivalo na
talijanske ekspanzionisti ke sklonosti. Iako su ustaški emigranti, a osobito
Paveli , Talijanima obe avali podru ja uz Jadran, ta su obe anja bila posve u
suprotnosti sa željama i interesima hrvatskoga naroda.

Drugo, niz ponižavaju ih uvjeta koje su NDH nametnuli Rimski ugovori
nepovoljno je djelovao na novu državu, a talijanski vo e, u želji da impres-
ioniraju talijansku ajavnost, te su odredbe objavili bez zadržske. Nijemci su se,
^s druge strane, lukavo suzdržavah od objave svih ugovora koji su mogli nega-
tivno utjecati na javno mnijenje u NDH. Od svih dogovora izme u Njema ke
i NDH objavljeni su tek: ugovor o granicama, dogovori o regrutiranju radnika

NDH za Njema ku, te o naseljavanju Slovenaca iz dijelova Slovenije pod
l)ema kom okupacijom u NDH, u zamjenu za protjerivanje istog broja Srba
^ NDH u Srbiju, kao i nekohko ugovora o trgovini i isplatama. Brojni drugi
ugovori kojima je NDH vezana za Njema ku, obi no u izrazito podre enome
Položaju, ostali su u tajnosti.

[Tre e, Talijani su se, možda i zbog toga što se nisu zavaravali u vezi s
Podre enim položajem u odnosu na Nijemce op enito, kao i konkretno u NDH,
P^ema Hrvatima odnosili nadmeno i arogantno. Za razliku od njih, Nijemci su
lako su se esto držali jednako prijezirno kao Talijani, silno trudili da ne
Redaju ustaške dužnosnike i asnike vojske NDH, a njema ke su vojne vlasti
jadale i posebne naredbe s ciljem osiguravanja prikladnog odnosa prema hr-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vatskim asnicima i vojnicima NDH od strane njema kih asnika i do asnika T Talijani i Nijemci povremeno su odlučno tražili uklanjanje s dužnosti pojedinih diplomata i dužnosnika NDH jer su njima bili nezadovoljni, no Nijemci su se ukupno gledano, prema Hrvatima držali taktičnije nego Talijani. No nakon talijanske kapitulacije, i Nijemci su pokušali iskazivati manje obzira.

Četvrto, osnovna je činjenica bila da Njemačka ima snagu i moć, a Italija nema. Tijekom prvih godinu i pol njemačko-talijanske okupacije NDH, moć je zračila iz svih njemačkih akcija na bojišnicama u Rusiji i sjevernoj Africi, kao i na moru, pa je većina ljudi smatrala da će Nijemci rat završiti kao pobjednici. Ustaški režim sve se više svrstavao na stranu snažnije od dviju okupacijskih zemalja, te se opirao nastojanjima Talijana da se domognu više moći i utjecaja. No kako Nijemci nisu podupirali ustašku vladu, a to im je u početku i bila politika u vezi s gotovo svim talijanskim težnjama i postupcima, vlada NDH je morala popustiti.²⁰

Peto, iako su ustaše silno željeli ojačati svoje oružane snage, kako bi osigurali i održali nadzor nad svojim teritorijem, unutar područja koje su im dodijelili Talijani i Nijemci, nisu željeli tražiti talijansku pomoć, jer su se pribojavali da bi to moglo dovesti do nepopularnog porasta talijanske moći. Stoga su unatoč odredbama Rimskih ugovora upravo Nijemci, a ne Talijani pomagali Hrvatima u izgradnji oružanih snaga NDH, te ustašama dali djelotvorno jamstvo održavanja na „vlasti“. No Nijemci su za tu uslugu postavili visoku cijenu.

Šesto, to što su Talijani u ponovno okupiranim zonama (više o njima u daljnjem tekstu) koristili etničke jedinice izazivalo je beskonačne probleme u odnosima vlade NDH i Italije. Nijemci su se također protivili toj suradnji, iako su od proljeća 1942. poticali upravo takvu suradnju između jedinica vojske NDH i etničkih snaga u sjeveroistočnoj i središnjoj sjevernoj Bosni, gdje se nalazilo više tvornica koje su radile za Nijemce. Tijekom završne faze operacije Weiss i u sjeverozapadnoj Bosni nekoliko mjeseci prije talijanske kapitulacije, i sami su Nijemci izravno surađivali s pojedinim etničkim jedinicama.

Sedmo, između Talijana i Nijemaca postojalo je stalno suparništvo u pogledu gospodarskog iskorištavanja teritorija NDH. Nijemci su zauzeli najproduktivnije dijelove zemlje, a ustoj bili i odlučni u nakani da ih eksploatiraju u najvećoj mogućoj mjeri. Za svoje su potrebe tijekom trajanja rata osigurali čak i iskorištavanje određenih važnih sirovina, poput boksita, u talijanskoj zoni. S pozitivnog aspekta, opremili su većini dio oružanih snaga NDH, uglavnom zarobljenim oružjem, a kad bi u NDH ponestalo hrane, omogućili su uvoz žitarica i šećera iz drugih područja pod njemačkom okupacijom. Talijani su, u daleko manjoj mjeri, također opskrbljivali marionetsku NDH oružjem koje su u travnju 1941. oduzeli pripadnicima jugoslavenske vojske, te povremeno hranom djelomično opskrbljivali stanovništvo II. zone.

Na koncu, kako je teritorij NDH nakon 1942. stjecao sve veći strateški

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Lažnost zbog moguće savezničke iskrcavanja na dalmatinskoj obali, Nijemci su bili prisiljeni upotrijebiti velik broj vojnika za višekratne pokušaje da obalu oslobode od partizana (i u mnogo manjoj mjeri etnika), od kojih se očekivalo da će u slučaju iskrcavanja pružiti pomoć saveznicima. Za razliku od njih, od proljeća 1943. nadalje, Talijani su na Balkanu bili gotovo posve nemoćni, iako su u tom području i dalje imali brojne snage. U vojnom smislu bili znatno oslabljeni, a pozornost su im u cijelosti zaokupljale pripreme za obranu vlastite zemlje od očekivanih savezničkih kopnenih operacija.

Tako su Nijemci, iako su se službeno i dalje držali stava da je NDH u talijanskoj interesnoj sferi, te im nije osobito važna, zapravo nadzirali pola teritorija NDH, te teško opterećivali vlast i gospodarstvo NDH. To je bolno povrijedilo talijanski politički ego, te štetilo talijanskim političkim, vojnim i gospodarskim interesima. No zbog slabosti nisu mogli poduzeti ništa. Međutim, njemačka politika prema talijanskoj državi i prema Talijanima u pitanjima koja su se odnosila na NDH nikad nije bila posve jasna. Razne njemačke službe i uprave - Wehrmacht, Ministarstvo vanjskih poslova, gospodarska ministarstva i agencije, policija i SS - esto su vodile međusobno proturječnu politiku. Jedan od vodećih njemačkih stručnjaka za povijest Drugoga svjetskog rata ustvrdio je da „problem NDH u Berlinu nikad nije ispravno shvaćen, unatoč svim upozorenjima i preporukama političkih obavještajnih agenata... problem NDH ostao je neriješenim [i bio] najteži propust njemačke strategije i politike u sklopu nove organizacije jugoistočne Europe”.²¹

Mu ni odnosi između Italije i Njemačke u NDH bili su dijelom plod dugogodišnjih aspiracija obiju zemalja da ostvare širenje na području Balkana i u Podunavlju, te Njemačke da napreduje i prema Jadranskom moru. S vremenom je Njemačka - uvijek lukavija i neusporedivo snažnija u odnosu na glavnog partnera - ne samo stekla veću potporu u okupiranoj državi, nego i silan upecaj na Italiju, slabijeg partnera. Naposljetku, novu su državu uspostavili Hitler i Wehrmacht, gotovo bez pomoći Mussolinija i talijanskih snaga, a nastavak postojanja te države unatoč komunističkoj (i djelomično etničkoj) otporu ovisio je o njemačkoj oružju. Glaise je tu činjenicu sažeto izrazio u jednom od svojih izvještaja: „Unatoč ustrajnim posezanjima našeg saveznika Prema NDH, ipak je očito da država i vlada NDH poživaju jedino i isključivo, [kao i] od početka, na vršcima njemačkih bajuneta.”²² Talijani su toga bili svjesni gotovo od nastanka nove države, a njihov sukob s Njemačkom oko NDH postao je najproblematičnijim otvorenim pitanjem između dviju predvođenica sila Osovine.

Suparništvo između osovinskih partnera u NDH u određenoj mjeri ogorčavala politički radikalizam ustaškog režima, incidenti koji su remetili redovite političke procese i onemogućavali unutarnji mir. No kako je rat pomicao, glavni uzrok sukoba postao je sve snažniji i rašireniji jugoslaven-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ski pokret otpora, pod vodstvom komunista i u manjoj mjeri Mihailovi e^B etnika. Nijemci i vlada NDH s jedne strane, izražavali su žestoko neslagan s talijanskom vladom s druge strane, u vezi s time kako se nositi s otporo koji je onemogu avao pacificiranje države, umanjivao gospodarski doprin ratnome stroju sila Osovine, zahtijevao držanje velikog broja vojnika na hrvat skome teritoriju, te ozbiljno ugrožavao obje okupacijske sile u slu aju iskra vanja zapadnih Saveznika na Balkanu.

TALIJANSKA VLAST U NDH

Odredbama Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine Talijani su ubrzo pridodali i druge zahtjeve ili jednostrano nametnute dodatne uvjete novostvorenoj NDH, koje je nejakim ustaški režim bio prisiljen prihvatiti. Najvažnija je bila jednostrana odluka Talijana, sredinom kolovoza 1941, da ponovno zauzmu područje između dalmatinske zone pripojene Italiji i njemačko-talijanske demarkacijske linije. Talijanske jedinice povuene su s tog područja nakon potpisivanja Rimskih ugovora, a one koje su još bile naznačene na tom području smatrale su se saveznim jedinicama na prijateljskom teritoriju. General Ambrosio, zapovjednik talijanske Druge armije, posjetio je Zagreb radi dogovaranja pojedinosti novog aranžmana, a 22. kolovoza Pavelić je objavio proglas o predstojećoj promjeni pomno izbjegavajući i sintagmu „ponovna okupacija“. Italijev je pitanje predstavljeno kao privremeno jačanje obalnog područja nužno radi bolje pripremljenosti, što je talijanskom vojnom zapovjedništvu također pružilo više mogućnosti za djelovanje na području javne sigurnosti i transporta.²⁴

Odluka Talijana da ponovno zauzmu područje između anektirane zone i demarkacijske linije, kao i drugi talijanski potezi u anektiranim i ponovno okupiranim zonama, postaju razumljivijima prisjetimo li se stava dvojice asanika koji su se, prvo jedan, pa drugi, našli na mjestu zapovjednika talijanske Druge armije, generala Vittoria Ambrosija i Maria Roatte, prema NDH. Na sastojku s pukovnikom Rohrbachom, njemačkim asnikom za vezu pri Drugoj armiji, Ambrosio je potkraj prosinca 1941. godine ustvrdio:

Da u vezi s područjem NDH potpuno poštuje sporazum Pührera i Ducea, ali da on osobno formiranje NDH i povlačenje granice između Italije i NDH smatra pogreškom. Držao je da Italija treba vojno zauzeti teritorij NDH sve do njemačko-talijanske demarkacijske linije, odnosno zone I, II. i III, ne samo za trajanja rata, nego i u miru, kako bi osigurala jadransku obalu. Pritom je naglasio da aktualna Duceova politika ide u drukčijem smjeru, ali i da on ne može odstupiti od svog vlastitog stava.²⁶

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Osim što je i na elno bio protiv NDH, Ambrosio je kritizirao i stavove i polj_tiku NDH. To se jasno vidi u izvještaju koji je izdao 15. sije_nja 1942, neposredno prije nego što e napustiti dotadašnju dužnost i postati na elnik Glavnog stožera kopnene vojske, odakle e nastaviti utjecati na talijansku vojnu politiku u NDH. Ambrosio je kritizirao pronjema ko, prototalijansko držanje vlade NDH i stanovništva, veliki izvoz hrane u Njema ku, nesklono, ak i prototalijansko, ponašanje dužnosnika vlasti NDH u zonama II. i III, hrvatske pokušaje da dokinu talijansku vlast u zonama II. i III, zlostavljanje srpskog pravoslavnog stanovništva od strane vlasti NDH i ustaša, što je dovodilo do „nemira“, te tajne operacije ustaške organizacije u područjima pod talijanskim nadzorom, unato injenici daje njezina aktivnost bila zabranjena. Štoviše, ustvrdio je da bi se moglo pokazati nužnim okupirati preostali dio NDH.²⁶

Stavovi Roatte, novog zapovjednika talijanske Druge armije, u vezi s NDH do nas dolaze preko istog posrednika kao i Ambrosijevi stavovi. Na konferenciji održanoj 26. sije_nja 1942. Roatta je navodno ustvrdio: „Bila je pogreška utemeljiti tu državu, koja je u biti neprijateljski nastrojena prema Italiji. Bilo bi bolje itav Balkan smatrati neprijateljskim teritorijem do konca rata, te prema njemu tako i postupati. U tom slu_aju ne bi bilo nužno, kao što je sada, pregovarati s toliko takta“²⁷

Radi cjelovitosti valja dodati da je zapovjedništvo talijanske Druge armije, izvještavaju i o sastanku generala Marija Robottija, tre eg zapovjednika te armije, i Luigija Petruccija, talijanskog izaslanika u Zagrebu, održanom 11. kolovoza 1943, ustvrdilo da Hrvati ostaju talijanskim neprijateljima i da NDH koja bi prijateljski bila naklonjena Italiji jednostavno - nije mogu_a. Razlog je Jadransko more. Nakon osvrta na razne mogu_e politike strukture na južnoslavenskome području - Veliku Hrvatsku, Veliku Srbiju, Jugoslaviju - izvještaj zaklju_uje daje u talijanskome interesu - mala NDH.²⁸

Tri dijela teritorija NDH izme_u Jadranskog mora i njema ko-talijanske demarkacijske linije odre_ena Rimskim ugovorima otada su nosila naziv triju zona: I. zone, koju je pripojila Italija, II. zone, koja je bila demilitarizirana zona, i III. zone, koju je inio preostali dio teritorija do demarkacijske linije (vidi Kartu 4). Tako se približno pola teritorija NDH našlo pod formalnom talijanskom okupacijom. Iako je ponovnu okupaciju II. i III. zone predstavio kao izraz tijesne suradnje dviju zemalja i „najve_e jamstvo neovisnosti i teritorijalne cjelovitosti NDH“, ustaški režim bio je vrlo nezadovoljan, jer se još nijg bio oporavio (i nikad se ne_e oporaviti) od nepovoljnih reakcija javnosti na Rimske ugovore. Nijemci su smatrali daje ponovna okupacija glup talijanski potez, ali su ga podržali jer su podržavali talijanska prisvajanja na području NDH. Iako je proširila okupirani dio djelomi no i u namjeri da osigura ta područja od gerilskih napada, Italija je postupila i zbog opravdanog straha da bi Njema ka ponovno mogla ste i nadzor nad isto nim obalama Jadranskog mora, bilo izravno, bilo preko NDH.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Kako bi ponovna okupacija i pravno stupila na snagu, Ambrosio je 7. rujna izdao proglas i provedbenu zapovijed kojom je preuzeo civilnu upravu i vojna pitanja u II. zoni, i vojna pitanja u III. zoni, vlastima NDH prepuštajući i tek civilnu upravu pod talijanskim nadzorom u III. zoni. Upravni zastupnik NDH pri talijanskoj Drugoj armiji trebao je poslužiti kao veza između u talijanskih vojnih i civilnih vlasti NDH.²⁹ Vrlo otvoreni izvještaj o reakciji NDH na ponovno zauzimanje II. i III. zone podnio je 23. kolovoza 1941. Oxilia, prvi povjerenik talijanske Vojne misije u Zagrebu: „Sadržaj tih mjera svi su ministri općenito protumačili ili kao namjeru Italije da zauzme područja koja su ugovorima dodijeljena NDH (prikrivajući i ponovnu okupaciju navodnim vojnim razlozima) i da ih kasnije više ne vrati“. Potpunim ponovnim zauzimanjem II. zone Italija je zapravo dobila područja koja je odlučnim nagovaranjem pokušala dobiti od Pavelića na konferenciji održanoj 25. travnja 1941. u Ljubljani.³⁰

Važan novi korak u razvoju odnosa Italije i NDH bio je i sporazum, zaključen 27. listopada 1941. u Zagrebu, o opskrbi hranom područja pod talijanskom vlašću. Vlada NDH sporazumom je preuzela obavezu da talijanske snage u operativnim područjima opskrbljuju hranom i drugom robom, te da dostavlja hranu civilnom stanovništvu u dijelovima Dalmacije koje je pripojila Italija, u okolici Rijeke, kao i u II. i III. zonu, te da sredstva u kunama (valuta NDH) stavi na raspolaganje talijanskoj Drugoj armiji.

Ciano i Pavelić sastali su se u Veneciji 15-16. prosinca 1941. godine. Ciano je primijetio da je Pavelić tom prilikom bio sigurniji, imao veću nadležnost nad svojim ministrima, te i dalje bio naklonjen Italiji. Ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković i ministar financija NDH Vladimir Košak, koji su također na sastanku, bili su vrlo naivni od Ciana izveli oba namjere da se Italija povuče i snage iz ponovno okupiranih zona. No, Ciano je na sastanak došao s odlučnom namjerom da odbije sve zahtjeve vlade NDH, te je tako i postupio. U odbijanju zahtjeva za povlačenje jedinica imao je punu Ambrosijevu potporu. Pavelić je bio vrlo popustljiv prema Talijanima, te je pred Ciano, žestoko ukorio Košaka. Ipak, oslanjajući se na ranije izvještaje koje je podnio Casertano, kao i na ono što je rekao od ministara u vladi NDH, Ciano je zaključio da Talijani svoje ciljeve mogu ostvariti jedino ako se u cijelosti oslone na Nijemce. Ispunivši Nijemci preuzetu obavezu i priznaju da je NDH u talijanskoj interesnoj sferi, Talijani će moći mnogo postići. Nastavili Nijemci s prodiranjem u NDH, Talijani neće imati izbora, te će „morati spustiti zastavu i vratiti se kući“.³¹

Za osiguravanje ratnog plijena Nijemci su morali izdvojiti goleme vojne pektive. Druga armija, koja je sudjelovala u napadu na Jugoslaviju sa zapada i sjeverozapada, bila je okupacijska armija u dijelovima Slovenije, Hrvatske i pod talijanskim nadzorom, kao i u istočnoj Dalmaciji. Kratko vrijeme zapovjedništvo joj je bilo u Karlovcu, u blizini Zagreba, a zatim, do okončanja klanske okupacije Jugoslavije, na Sušaku. Od travnja 1941. do rujna 1943.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

na elu su joj bila trojica razli itih zapovjednika, Ambrosio, Roatta i Robot ti. Prva dvojica pripadala su u red etvorice-petorice najviše pozicioniranih talijanskih generala, što ukazuje na važnost koju je Italija pridavala zaštiti novoste enih podru ja. Devetog svibnja 1942. Druga armija dobila je naziv Vrhovno zapovjedništvo za Sloveniju i Dalmaciju, odnosno, skra eno, na talijanskome, Supersloda.

Deveta armija, koja je sudjelovala u napadu na Jugoslaviju na albanskoj fronti, zauzela je Crnu Goru, dio Kosova, te zapadnu Makedoniju, ine i tako snage Vrhovnog zapovjedništva za Albaniju. Njezin XIV. korpus u Crnoj Gori od 1. prosinca 1941. nosio je naziv Zapovjedništvo jedinica u Crnoj Gori. Divizije koje su pripadale IV, XVII. i XXV. korpusu Devete armije bile su raspore ene u dijelovima Jugoslavije koje je pripojila Albanija.³²

Broj talijanskih divizija najjugoslavenskome teritoriju pod talijanskim nadzorom, te na podru ju pripojenom Albaniji, bio je vrlo velik, što pokazuju i brojke za odabrane datume 1941, 1942. i 1943. godine: 17 divizija 25. travnja 1941, 13 divizija 1. srpnja 1941, 23 divizije 1. srpnja 1942. i 18 divizija 1. srpnja 1943. godine.³³ Osim tih brojnih vojnih snaga, Talijani su u zemlji imali i niz pripadnika žandarmerije, policije, jedinice crnokošuljaša, kao i nekoliko jedinica Ratnog zrakoplovstva. Posebno pomorsko zapovjedništvo, Maridalmazia, imalo je zada u obrane isto nih obala Jadrana.

Na talijanski zahtjev, nakon ponovnog zauzimanja II. i III. zone, gotovo sve jedinice vojske NDH povu ene su iz tih zona i premještene sjeveroisto no od demarkacijske linije. Jedinice vojske NDH koje su ostale u zonama ili onamo ušle nakon Zagreba kog sporazuma od 19. lipnja 1942, bile su pod talijanskim zapovjedništvom. Osim toga, kao što emo objasniti u daljnjem tekstu, Talijani su u dijelovima NDH koji su bili pod njihovim nadzorom naoružali, financirali i koristili brojne etni ke jedinice.

Talijani su na svoj veliki užas ubrzo utvrdili i daje ponovna okupacija II-1 III. zone u vojnome smislu skupa. Nekonvencionalno i iscrpljuju e ratovanj^e kakvo su vodili partizani - gerilski rat u kojem su linije fronte bile posvuda i mogle biti na svim mogu im mjestima, dok je do ve ine napada dolazilo no u - padalo im je osobito teško, jer s takvim pristupom nisu imali iskustva, te su bili u velikome strahu, unato brojnoj vojsci i razmjerno dobroj naoružanosu. Roatta, koji je zapovjednikom Druge armije postao u sije nju 1942, želio J tijekom predstoje e zime, 1942-1943, izbje i ono što se dogodilo prethodne zime, kad su partizani uspješno blokirah neke talijanske garnizone u planin skim krajevima. Talijani su stoga u lipnju 1942. odlu ili povu i velik dio jedinica iz II. i III. zone. Prema Glaiseu, radilo se o 70 do 80 bojni s po približ¹⁰ 200 pripadnika, dok su preostale jedinice nadzirale samo najvažnije gradove i transportne pravce. I premda su pozivi vlade NDH za povla enjem talijans

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Jedini iz tih zona imali određeni utjecaj na tu talijansku odluku, zasigurno nisu ostvarili nikakav utjecaj inak da se nisu vremenski poklopili s talijanskim potrebama i željama. Načinjenicu da je takav potez bio u talijanskom interesu jasno ukazuje i izvještaj maršala Uga Cavallera, zapovjednika Vrhovnog štaba (Comanda Suprema), talijanskom ministarstvu vanjskih poslova od 22. svibnja 1942. godine.³⁴

Na premda su smanjili broj jedinica u NDH, Talijani su svakako namjevali zadržati prednosti i povlastice stečene ponovnim zauzimanjem II. i III. zone, što su i zajam ili ugovorom koji su Supersloda i vlada NDH zaključile 19. lipnja 1942. godine. U sporazumu je stajalo da će vlada NDH preuzeti sve civilne i vojne ovlasti u III. zoni, te sve civilne i policijske ovlasti u II. zoni, čak i u mjestima u kojima će se zadržati talijanski garnizoni. U tim područjima suzbijati sve aktivnosti koje remete javni red i brinuti se za sigurnost ljudi i imovine. Vlada NDH morala je pravno priznati antikomunističke oružane formacije, Dobrovoljca protiv antikomunističke milicije (Milizia volontaria anticomunista - MVAC), koju su u bitnici etnici, a koje su osnovale ih priznale talijanske vojne vlasti, pod uvjetom da te skupine priznaju hrvatski suverenitet. Nadalje, vlada NDH se mora suzdržati od kaznenih mjera protiv njih, čak i ako su ranije vodili pobunu protiv NDH, te preuzeti sve obaveze koje su prema njima bile preuzele talijanske vojne vlasti. Vlasti NDH i same mogu oformiti takve formacije u III. zoni, kao i, uz odobrenje talijanskih vlasti, u II. zoni. Ustaški pokret siri i slobodno djelovati u II. i III. zoni, ali se u vojne ili poluvojne operacije može upuštati jedino uz dopuštenje Superslode. Talijanske vojne vlasti imaju pravo poništiti sve mjere civilnih vlasti NDH u dvjema zonama. Jedinice vojske NDH u II. i III. zoni mogu biti pod talijanskim zapovjedništvom ili zapovjedništvom NDH. Talijani pridržavaju pravo da zbog vojnih razloga ili pacificiranja u svakom trenutku ponovno okupiraju isto područje, a zadržati i osnove za vezu s antikomunističkim formacijama u II. i III. zoni do potrebnog prilagođavanja sustava. Željezničke pruge u objema zonama ostaju pod talijanskim nadzorom, iako su jedinice NDH trebale malo-pomalo osiguravati određene dijelove pruga. Financijska pitanja proistekla iz djelomičnog povlačenja talijanskih jedinica iz dviju zona uređuju se posebnim sporazumom.

Sporazum od 19. lipnja 1942, sastavljen samo na talijanskom, potpisali su Roatta u ime Superslode, te Pavelić i Lorković u ime NDH. Direktivu u ime vlade NDH o provedbi sporazuma potpisala su trojica ustaških ministara, ministar vanjskih poslova Lorković, ministar unutarnjih poslova Artuković, i poslanik pri Superslodi Vrančić, dok je talijanske „norme“ i „pojašnjenja“ potpisao Roatta. I dok su direktiva i norme konkretno navodili da vlada NDH obavezuje etničke jedinice treba preuzeti sve obaveze koje je ispunjavala hrvatska vojska, sadržaj tih obaveza nikad nije posve pojašnjen. Na temelju

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kasnijih dokumenata, poput Roattina izvještaja o tome na što je u listopadu 1942. pristao u Zagrebu (vidi dolje), ini se da me u obvezama nisu bili opskrba, naoružanje i pla anje etni kih jedinica, budu i da su to i dalje obavljali Talijani.³⁵

Iako je ustaški režim smatrao sporazum velikim uspjehom, mnogi dužnosnici i službenici na nižim razinama odmah su spoznali da se u njemu nalazi i više ponižavaju ih ustupaka koji ne mogu još dugo ostati u tajnosti. Što je bilo najvažnije, sporazum je vladu NDH prisilio da prizna etni ke jedinice koje su organizirah i uzdržavali Talijani u II. i III. zoni - prirodne neprijatelje hrvatske države, koji su ostali pod nadzorom talijanskih asnika za vezu, te tako nisu odgovarali vladi NDH. Kako je vrijeme odmicalo, postalo je o itim i daje, kad se tuma erge sporazuma od strane vlade NDH razlikovalo od talijanskoga, obvezuju i bio talijanski tekst, te je prevagu odnosilo tuma enje talijanskih zapovjednika na terenu. Posve neizbježno, mnoge aktivnosti za koje je ustaška vlada mislila da na njih ima pravo, talijanske su vojne vlasti poništavale, što se jasno vidi iz izvještaja Ante Lueti a, velikog župana Velike župe Cetina u Dalmaciji, od 7. hstopada 1942. i izjava ministra vanjskih poslova Lorkovi a na sastanku s generalima Löhrom i Glaiseom, te poslanikom Kascheom 15. prosinca 1942. godine. Situacija se tako nakon sporazuma od 19. lipnja gotovo i nije promijenila u odnosu na ranije stanje.³⁶

Istinski dobitnici zbog povla enja talijanskih jedinica iz II. i III. zone bili su partizani. Njihov je položaj postao neodrživ i u Crnoj Gori, gdje su ih porazile talijanske i etni ke jedinice, i u jugoisto noj Bosni i sjeveroisto noj Hercegovini, gdje su se borili protiv talijanskih, etni kih, njema kih jedinica te jedinica vojske NDH. Za njihovo premještanje najpovoljnija je bila sjeverozapadna Bosna, središnji dio III. zone. Partizani su se onamo premjestili pod stalnim napadom tijekom „dugog marša“, te su po etkom studenoga 1942. zauzeli Biha . Tako su se sklonih u samo srce NDH, ugrožavaju i ustaško-domobranske, talijanske i njema ke snage, kao i njihove komunikacije.

Iako su se službeno zaklinjali u prijateljstvo i naklonost prema NDH, Talijani su ubrzo po eli provoditi politiku koja je izrazito išla na štetu hrvatskih nacionalnih interesa. To se i moglo o ekivati, i to zbog nekoliko razloga. Tijekom itavog me uratnog razdoblja, talijanska je vlada podupirala skupine koje su se protivile teritorijalnoj cjelovitosti Jugoslavije - probugarski nastrojene Makedonce, proalbanske snage na Kosovu, te crnogorske separatiste, kao i ustaše - te je sli na politika prema NDH zapravo bila prirodan nastavak takvih aktivnosti. Osim toga, zapovjednici okupacijske Druge armije, Ambrosio i Roatta - talijanski generali najbliskije povezani s problemima NDH - smatrali su da je utemeljenje NDH bio pogrešan korak, te da je ta država u biti neprijateljski nastrojena prema Italiji.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Nepovjerljivi prema vlastitom protektoratu, Talijani su vrlo rano uveli politiku favoriziranja i korištenja Srba u području pod svojim nadzorom. Ta se politika nametala sama po sebi zbog dvaju razloga. Nesmiljeno postupanje ustaške vlasti i ustaških jedinica protiv Srba tu je manjinu navelo da potraži zaštitu Talijana, dok je ustanak koji je u većem dijelu Jugoslavije počeo u srpnju 1941, a u kojem su sudjelovali srpski nacionalisti i skupine pod vodstvom komunista, Talijanima pružio priliku da prve upotrijebe protiv drugih. Osim toga, povijesni i emocionalni razlozi imbenici išli su u prilog razvoju talijansko-srpske suradnje. Kao prvi susjedi, Hrvati i Talijani stoljeća ima su se sukobljavali oko nadzora nad istočnom jadranskom obalom, pa se između njih tako ukorijenio dubok animozitet. S druge strane, Srbi i Talijani nisu imali sporova oko teritorija i jedni prema drugima nisu osjećali osobito nepovjerenje. Štoviše, tijekom druge polovice 19. stoljeća, kad su se dalmatinski Hrvati borili za političko ujedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, dalmatinski Srbi suradnjama su s talijanskom manjinom u Dalmaciji, radeći na oživljavanju autonomije te pokrajine unutar austrijske polovice Habsburške Monarhije, te povlaštenog položaja te manjine unutar pokrajine.

I druge su okolnosti išle na ruku talijansko-srpskoj suradnji. Kad su mnogi Srbi, tražeći zaštitu od ustaša, pobjegli u dio Dalmacije koji je pripojen Italiji, srpski političari iz tog područja, te iz BiH, zatražili su od Talijana da prošire okupacijsku zonu tako da zaštite Srbe od daljnjih progona. Kad su Talijani ponovno zauzeli II. i III. zonu, gotovo trećina Srba u ustaškoj državi našla se pod nadzorom talijanskih oružanih snaga.³⁷ Ponovna okupacija dviju zona rezultirala je i dvjema posljedicama od posebnog značaja za Srbe. Prvo, talijanske su vojne vlasti svim ustaškim jedinicama, koje su bile optužene za neprimjerene postupke prema srpskome stanovništvu, te većini jedinica vojske NDH, odredile da se povuku iz tih zona. Drugo, Talijani su ubrzo kao pomoćne jedinice u borbi protiv partizana počeli koristiti etničke jedinice sastavljene od lokalnog srpskog stanovništva, uz nešto ljudstva i vojnika iz Srbije i Crne Gore.

Vlada NDH bila je vrlo nezadovoljna talijanskom naredbom o povlačenju ustaških jedinica iz ponovno okupiranih zona, te je u više navrata - na konferenciji održanoj 15-16. studenoga 1941. u Opatiji i konferenciji održanoj sredinom travnja 1942. u Zagrebu - tražila promjenu talijanske politike. Talijani su obećali promjenu, no u svibnju 1942. samo je jedna ustaška satnija, a u rujnu 1942. ne više od 1000 pripadnika ustaških jedinica bilo u II. zoni, pod punim talijanskim nadzorom i zapovjedništvom. Kad se 15. listopada 1942. sastao s Pavelićem, Roatta je predložio formiranje nekoliko jedinica MVAC-a od hrvatskih i srpskih ljudi. Pavelić se tome usprotivio, te je zatražio da Supersloda naoruža Posebne ustaške bojne, što su Talijani odbili. Vlada NDH navodno je pokušala uvesti ustaške jedinice u II. zonu prošvercati kao domobranske, no Talijani su ih, kako se čini, prozreli, te su to onemogućili.³⁸

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Kad je riječ o vladi NDH, najneprihvatljiviji aspekt talijanske politike u ponovno zauzetim zonama, koji je ujedno i najviše iritirao i pekao - i s vojnog i s političkog i s psihološkog stajališta - bilo je talijansko korištenje etničkih snaga. Iako su imali funkciju pomoćnih snaga u borbi protiv partizana, etnici su isto inili okrutne zločine protiv hrvatskog civilnog stanovništva, te odbijali priznati suverenitet NDH. Budući da smo o talijansko-etničkoj suradnji opširno govorili u knjizi etnici u Drugom svjetskom ratu, ovdje ćemo je prikazati tek u najkraćim crtama i koncentrirati se na to kako je suradnja utjecala na odnose između talijanske vlade i vlade NDH, te njihovih oružanih snaga.³⁹

Suradnja Talijana i etnika u dijelovima NDH pod talijanskim nadzorom počinje kad su mnogi Srbi pred ustaškim terorom morali pobjeći u planine. U početku je glavni cilj bio spasiti vlastiti život, kao i živote sunarodnjaka. Kasnije se većina oružanih skupina srpskih nacionalista udružila s etničkim pokretom generala Mihailovića. Kad je u Srbiji i Crnoj Gori u prvoj polovici srpnja 1941, a zatim potkraj mjeseca i u NDH i Sloveniji, došlo do partizanskog ustanka pod komunističkim vodstvom srpski su nacionalisti počeli surađivati s partizanima. No nakon što su se iskristalizirali i njihova taktika i njihovi krajnji ciljevi, dvije su se skupine pretvorile u ogrožene neprijatelje.

Proces postupne polarizacije između dviju skupina otpora počeo je u dijelovima NDH pod talijanskim nadzorom ranije nego u drugim dijelovima Jugoslavije. Glavni je razlog bila želja etničkih skupina u nastajanju da se bore samo protiv snaga vojske NDH, ponajprije ustaša, a ne protiv Talijana. Štoviše, zbog razmjerno obzirnog držanja talijanskih snaga prema Srbima, etnici su ubrzo uvidjeli da ih Talijani mogu štiti od ustaša i postati njihovim saveznicima u borbi protiv partizana. S druge strane, partizani su bili i protiv ustaša i protiv Talijana. Uočivši temeljne razlike u načinu djelovanja i krajnjim ciljevima dviju skupina, Talijani su iskoristili priliku za promicanje vlastitih vojnih i političkih interesa podupiranjem i korištenjem etničkih snaga. Time su stekli dodatnu snagu i utjecaj u odnosu prema vladi NDH. Već u srpnju i kolovozu 1941. predstavnici nekih etničkih skupina i talijanskih oružanih snaga inicirali su kontakte koji su postupno prerasli u blisku suradnju. Glavna meta bili su partizani, a temeljni cilj zaštita srpskoga stanovništva.

Sredinom siječnja 1942, tj. potkraj Ambrosiova mandata na funkciji zapovjednika Druge armije, Talijani su sklopili temeljne usmene sporazume s nekoliko etničkih vođa kojim je cilj bio etničke jedinice zadržati u krugu prijateljskih snaga i njihovo korištenje za združene ili usporedne akcije protiv partizana. Prvi etnički vođa koji je počeo surađivati s Talijanima bio je Ličaniin Stevo Rađenović, a nakon njega Talijanima se pridružio i Dobrosav Jevčević, glavni politički predstavnik etnika u dijelovima NDH pod talijanskom okupacijom, kao i Ilija Trifunović-Birčanin, kojeg je Mihailović u travnju

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

1942. imenovao vojvodom svih etničkih formacija u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni i Lici. Nakon toga, bilo je potrebno još nekoliko mjeseci da iranski i etnički vođe to nije razrade razne vidove suradnje.⁴⁰

I premda su temelji te suradnje postavljeni tijekom Ambrosijeva zapovjedništva, upravo je Roatta pojačao i sistematizirao korištenje etničkih formacija. Zahvaljujući i redovitoj i opširnoj komunikaciji s Glavnim stožerom vojske (Ambrosio) i Vrhovnom komandom tijekom prva dva mjeseca na zapovjedničkoj funkciji, Roatta je oblikovao opću politiku za reguliranje odnosa vojske s vlastima NDH i vojnim snagama, etnicima i partizanima. Pritom je imao tri ključna cilja: onemogućiti svaki eventualni sporazum vlasti NDH i etnika koji bi mogao dovesti do zajedničke politike usmjerene protiv Talijana, spriječiti razvoj zajedničke politike partizana i etnika protiv Talijana, te usmjeriti i hrvatske i etničke snage protiv partizana radi očuvanja života Talijana.⁴¹ Zbog nastavka protusrpske politike ustaškog režima, kao i nespremnosti etnika da priznaju NDH, te njihovih estetskih prijestupa i zločina protiv vlasti NDH i stanovništva, Roattije u slučaju prvoga cilja uspjeh bio zajamčen. Trebao je samo ostvariti preostala dva.

Kako bi u potpunosti iskoristio etnike, Roatta nije samo prihvatio njihove postojeće jedinice, nego je njihovim vođama pomogao i da oforme nove. Sve takve snage organizirane su kao jedinice MVAC-a. Talijani su ih opskrbili oružjem, streljivom, hranom i drugim potrebnim materijalom, te ih plaćali. Koncem veljače 1943. godine 20.514 etničkih oficira, podoficira i vojnika bilo je organizirano u 56 jedinica dodijeljenih pod zapovjedništvo 6 talijanskih divizija u II. i III. zoni. Ne treba ni spominjati da su etnici tek zahvaljujući i pomaganju Talijanima u borbi protiv partizana uspijevali ostati u prijateljskim odnosima s talijanskim vlastima i nastavili primati pomoć. Nadalje, uvijek je bilo jasno naglašeno da Talijani daju pomoć isključivo za borbu protiv partizana, te da se etnici moraju suzdržavati od neprijateljskih akcija protiv NDH.⁴² No unatoč tim odredbama, etnici su se često upuštali u napade protiv vlasti NDH¹ hrvatskoga i muslimanskoga stanovništva, tvrdeći da reagiraju na nepravde u inženjere Srbima ili da se bore protiv partizana ili njihovih pristaša.

injenica da su Talijani etnike koristili kao pomoćne snage, te usporedni etnički napadi na hrvatsko stanovništvo, izazvali su više problema u odnosima Italije i NDH nego ijedan drugi aspekt talijanske politike prema NDH. Bilateralna tema gotovo stalnih prosvjeda i nota vlasti NDH upućuju enih talijanskim predstavnicima, talijanskim predstavnicima u Zagrebu, a povremeno čak i višim dužnosnicima u Rimu, kao i predmet rasprava gotovo na svim susretima predstavnika Italije i NDH. Bila je to ujedno i glavna tema razgovora Vukobratovića i Kvaternika tijekom Roattina posjeta Zagrebu početkom travnja 1942. godine. Roatta je pokušao umanjiti problem, tvrdeći da se postojeci etnički jedinica služi isključivo u borbi protiv partizana. Dok on

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

„kloroformira“ etnike, ne će biti osnivanja novih jedinica, a kad unište par« zane, riješit će se i problem etnika.⁴³

U proljeće 1942, vlada NDH je donekle revidirala politiku prema Srbima: proglašeni su „Hrvatima pravoslavne vjere“, oba im je obustava progona i osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva za područje NDH. Pavelić je Vjekoslava Vrančića, upravnog zastupnika NDH pri Superslodi, uputio na misiju sa širokim ovlastima, smekšavanja etnika, želeći ih navesti da priznaju suverenitet NDH. Vrančić je dvaput posjetio Dalmaciju i Hercegovinu, razgovarao s mnogim dužnosnicima vlade NDH i Ustaškog pokreta, te održao duge i opširne razgovore s dvojicom etničkih vođa, Jevčevićem i Radmilom Grčićem. No oni nisu pristali na prijedloge, ustrajno tražeći da vlasti NDH ponovno omoguće djelovanje Srpske pravoslavne crkve i srpskih škola, te da se prema srpskom stanovništvu općenito odnose primjereno. Vrančić je predložio poboljšanja u strukturama vlasti NDH i ustaškog pokreta u tim područjima, kao i obzirniji odnos prema Srbima. Dvojica ustaških ministara, Edo Bulat, ministar za Dalmaciju, i Vladimir Košak, ministar financija, također su razgovarali s Jevčevićem, no kompromis nije bilo moguće postići jer je on ustrajno odbijao priznati suverenitet NDH. Ipak, izmeću vojske NDH i približno šest etničkih jedinica sjeverno od ičjema ko-talijanske demarkacijske linije postignuti su sporazumi o suradnji u borbi protiv partizana. Jedinice vojske NDH ustojito su nekoliko puta na području Hercegovine pomogle etnicima u sukobu s partizanima.⁴⁴

Ugovor Italije i NDH od 19. lipnja 1942. o povlačenju talijanskih jedinica iz II. i III. zone predviđao je da NDH prizna sve postojeće i novoformirane jedinice MVAC-a, odnosno etničke jedinice u talijanskoj službi, pod uvjetom da one priznaju suverenitet NDH i ne sudjeluju u aktivnostima usmjerenima protiv vlasti NDH i hrvatskoga i muslimanskoga stanovništva. No mnoge etničke jedinice nisu se pridržavale dogovorenih uvjeta. Zbog intenziviranja etničkih protuhrvatskih aktivnosti i terora u kolovozu i rujnu 1942, a osobito u Hercegovini, središnjoj Dalmaciji i Lici, ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković uputio je 10. listopada Roatti pismo i promemoriju. Pobrajavši etničke prijestupe i zločine, u njima je ponovio i tri zahtjeva: da se etničke jedinice uklone iz područja koja nastanjuju hrvatski katolici i muslimani, da etnički zapovjednici rođeni u Srbiji i Crnoj Gori budu uklonjeni s funkcija, te da etnički vojnici koji su se ogriješili o „život, imovinu i čast hrvatskih građana, kao i dignitet hrvatske države“ budu strogo kažnjeni. U izvještaju od 11. listopada 1942. upućenom Superslodi, talijanski VI. korpus priznao je da su etnici u južnoj Dalmaciji i Hercegovini počinili teške zločine, ali je ustvrdio i da su optužbe predstavnika vlasti NDH često u vehkoj rryeri pretjerane, te da su nedjela ponekad bila i reakcije na mjere koje su poduzimale vlasti NDH. V izvještaju je stajalo i da su pojedina zlodjela počinile nedisciplinirane etničke

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Ujedinjene koje nemaju veze s jedinicama MVAC-a ili običajni kriminalci, te da su proteklih tjedana talijanske vlasti na području djelovanja tog korpusa privede 166 osoba.⁴⁶

Nekoliko dana nakon Lorkovičeva pisma i promemorije, Roatta je posjetio Zagreb. U razgovorima koje je s Pavelićem vodio 15. listopada dvije su glavne teme bile etnici i izručivanje Židova iz II. zone Nijemcima i ustašama radi prebacivanja u njemačke koncentracijske logore. U vezi s potonjim pitanjem Roatta se nije htio nedvosmisleno izjasniti, pa na koncu nitko od Židova iz II. zone nije izručen Nijemcima (vidi 13. poglavlje). No o pitanju etnika pokazao je veliku pomirljivost i vlastima NDH obećao sve što su tražile. U dopisu koji je 18. listopada uputio zapovjednicima jedinica na svome području, Roatta je objasnio da se s Pavelićem složio da etnike u Dalmaciji upozoriti kako ih ne mogu uskratiti plaću i opskrbu budući da se njihovi pripadnici upuštali u prijestupe i zločine, da ih postupno smjenjivati etničke zapovjednike srbijanskoga i crnogorskoga podrijetla, da ih ne odbiti nove isporuke oružja i drugog materijala, da ih smanjiti dostavu streljiva, da ih po etni postupno razoružavanje etničkih jedinica kad god to bude moguće, da ih hercegovačke etnike koncentrirati u istočnoj polovici istočne Hercegovine, da ih 3000 pripadnika vojske NDH pod talijanskim zapovjedništvom stacionirati u zapadnom dijelu tog područja, da ih ostale etničke jedinice koncentrirati isključivo u područjima (koja će odrediti naknadno) u kojima živi pravoslavno stanovništvo, te da ih dopustiti razmještanje etnika u drugim područjima, o čemu će se odlučivati od slučaja do slučaja.⁴⁶ No, dogovaj koji će ubrzo uslijediti pokazat će da je, bez dodatnih konzultacija s vlastima NDH, Roatta suprotno obećanjima koja je dao u Zagrebu već planirao nekoliko operacija u kojima će sudjelovati etničke jedinice.

Upravo tijekom prve polovice listopada 1942. godine, dok su trajali ti dogovori i prepiska između vlade NDH i Roatte, etnici su počinili dva najteža zločina protiv hrvatskoga i muslimanskoga civilnog stanovništva u II. zoni. Prvi je zločin izvršen 1. listopada u selu Gatima, 6 km sjeverno od Omiša, gdje etnici su zbog nekih davnjih dogovajanja bili ogorčeni na mještane, poznate po simpatijama za partizane, koji su usto pomogli i pri uništenju ceste Split – Omiš. U Gatima i drugim selima Omiške zagore te u Dugopolju kod Splita, etnici su ubili više od dvije stotine stanovnika, te spalili brojne kuće. Drugi zločin dogodio se 14-15. listopada, a počinili su ga etnici iz istočne Hercegovine; koje su Talijani bili doveli na područje Prozora u zapadnoj Hercegovini, prema nepotpunim podacima, etnici su masakrirali 543 civila, katolika i Muslimana, iz više sela, opravdavajući taj čin optužbom da su skrivali i potpomagali partizane.⁴⁷ Nakon odluke njih prosvjeda vlade NDH, dio tih etnika vraćen je istočnoj Hercegovini, dio je razoružan, a jedan je dio, kasnije, premješten u sjevernu Dalmaciju.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Dana 31. listopada 1942. Roatta je odgovorio na Lorkovi evo pismo i promemoriju od 10. listopada. Pritom je ustvrdio da zlo ini na koje se tuži Lorkovi nisu masovnog karaktera, nego je rije o postupcima pojedinaca i malenih skupina izvan nadzora MVAC-a, a katkada ak i djelima komunista, da su izvještaji vlasti NDH o ubojstvima, spaljivanju ku a, te broju prognanika u velikoj mjeri pretjerani, te da su represivne mjere usmjerene isklju ivo protiv onih Hrvata koji podupiru pobunjenike. Na koncu je zanijekao da su talijanske jedinice podupirale teroristi ko djelovanje protiv Hrvata ili da su im svjedo ile bez interveniranja u korist reda i mira.⁴⁸

Anglo-ameri ko iskrcavanje u sjevernoj Africi po etkom studenoga 1942, koje je u velikoj mjeri ohrabrilo i potaknulo etnike, zajedno s etni kim radijskim emisijama, te izvještajima njezinih vlastitih obavještajaca, navelo je vladu NDH da povjeruje kako bi pod etni kim vodstvom moglo do i do op eg ustanka srpskoga stanovništva na teritoriju NDH pod talijanskim nadzorom. Stogaje etni ku prijetnju smatrala daleko opasnijom nego ranije, pa je zbog toga trebalo i revidirati dogovore postignute sredinom listopada s Roattom. U poruci talijanskoj Vojnoj misiji u Zagrebu od 28. studenoga 1942, vlada NDH predlaže povla enje jedinica MVAC-a iz središnje i sjeverne Dalmacije u podru je Dalmacije koje je pripojeno Italiji, te, s vremenom, njihovo razoružavanje. Nadalje predlaže onemogu avanje daljnjeg djelovanja hercegova kih etnika u isto nome dijelu isto ne Hercegovine, premještaj i razmještaj etnika u drugim podru jima, osobito onima koja nastanjuju Hrvati i Muslimani, tek nakon konzultacija i uz odobrenje vlade NDH, te, na koncu, traži da se etni ke jedinice ne koriste u sjeverozapadnome dijelu tog podru ja pod zapovjedništvom talijanskog V. korpusa, tj. u Gorskom Kotaru.⁴⁹ No svi navedeni prijedlozi posve su odba eni.

Više doga aja tijekom posljednja dva mjeseca 1942. uvjerljivo je pokazalo da Roatta nije bio posve iskren kad je u Zagrebu pristao na zahtjeve vlade NDH. Prema izvještajima Davida Sin i a, velikog župana Velike župe Bribir-Sidraga, Talijani su u studenome i prosincu 1942. premjestili ili dopustili premještanje oko 4000 hercegova kih etnika pod zapovjedništvom majora Petra Ba ovi a u sjevernu Dalmaciju i Liku, a da se prethodno nisu savetovali s vladom NDH. Još 4000 etnika trebalo je premjestiti kasnije. U Gra acu i Vrlici Talijani su, povla e i snage, mjesnu vlast prenijeli ne samo na vlasti NDH, nego i na etnike, jer su imali dojam da su uprava NDH i jedinice NDH u tim mjestima toliko slabi da im nije mogu e povjeriti odgovornost za održavanje reda i mira. Sli no tome, razmještaj jedinica vojske i pohcije NDH u dijelovi ma isto ne Hercegovine radi osiguranja granice s Crnom Gorom, na koji je Roatta pristao 15. listopada, Talijani su onemogu ili.⁵⁰ No najznakovitiji dok Roattine neiskrenosti bilo je naglo širenje etni kih jedinica potkraj 1942. godine. U izvještaju Vrhovnom štabu od 26. rujna 1942. Roatta je napisao dap° J

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

zapovjedništvom ima 12.320 etnika, s mogućnošću da ih naoruža još 6000. Međutim, koncem veljače 1943. godine, u službi talijanske Druge armije već je, kao što smo naveli, bilo 20.514 etnika.⁵¹

Vlada NDH iz Sinja i evih je izvještaja doznala da etničke snage i utjecaj u II. zoni jačaju, te da se Roatta ne pridržava obećanja. Stoga je svome poslaniku u Rimu, Stijepi Periću, naložila da uloži žestok prosvjed maršalu Ugu Cavalleru, na čelniku Vrhovnog štaba. Perić je to učinio, 29. prosinca 1942, ali uzalud.⁵²

U međuvremenu su članici hercegovačkih etnika, koji su se bili preselili u sjevernu Dalmaciju i Liku, uspostavili kontakt sa Sinjom. Prema Mihailovićevim zapovijedima, jedan od njihovih političkih vođa, Milan Šantić, preko Sinjaka je predložio da vojska NDH sura s etnicima u operacijama protiv partizana na području sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i Like. Etnici su navodno željeli uništiti partizane u tim područjima u suradnji s vojskom NDH (ali bez ustaških jedinica), spriječiti međusobno ubijanje srpskoga i hrvatskoga stanovništva, osigurati željezničke pruge, te partizanima otežati sve srpske borbe i od njih formirati jedinice Jugoslavenske vojske u otadžbini, odnosno etničke jedinice. Sinjaci nije zagovarao prihvaćanje tih prijedloga, ali je vladu pozvao da svojim snagama napadne partizane. Prema njegovoj logici, pokažu li se etnici uspješnima u ratovanju protiv partizana, neće doći samo do nestanka vlasti NDH na tom području, nego će se i cjelokupno hrvatsko stanovništvo naći u opasnosti.⁵³

U prijedlozima vojnim vlastima NDH, hercegovački etnici djelovali su kao predstavnici Jugoslavenske vojske u otadžbini, a ne kao članici jedinica MVAC-a pod talijanskim pokroviteljstvom. Tako je nazovnost tih etničkih jedinica u II. i III. zoni, kao i njihovo uzdržavanje i razmještanje od strane talijanske Druge armije u cijelosti bilo suprotno odredbama sporazuma između NDH i Italije od 19. lipnja 1942, kao i Roattinim obećanjima od 15. listopada u Zagrebu. Takve su situacije vlasti NDH neopisivo ljutile, tim više što su njihova slabost u tim područjima, kao i talijanske makinacije i zloporabe, te etnički zločini koje su Talijani tolerirali, samo pojačavali simpatije hrvatskoga stanovništva prema partizanima.⁵⁴

Talijanskome korištenju etničkih snaga protivila se još jedna strana. Hitler se pribojavao da bi mogli prerasti u veliku opasnost u slučaju savezničkog ukrcavanja na dalmatinskoj obali. Već je neko vrijeme pritiskom nastojao napasti Talijane da razoružaju etničke jedinice koje su bile u njihovoj službi, a zaujani su obećanja da će to i provesti, ali likvidiraju partizane. Međutim, ni naredni talijansko-ustaško-domobranska operacija Weiss, koja je¹¹ NDH trajala od 20. siječnja do sredine ožujka 1943, ni združena operacija Anvarz, koja je od sredine svibnja do sredine lipnja 1943. trajala na području jugoistočne Bosne i Crne Gore, nije uspjela eliminirati partizane, iako su im

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

obje ofenzive nanijele teške gubitke. No u razdoblju između operacija Wei i Schwarz, partizani su etnicima nanijeli niz poraza koji su označeni po etku njihova vojnog i političkog slabljenja. Osim toga, neposredno prije početka operacije Schwarz, Nijemci su zarobili i razoružali najbolju crnogorsku etničku jedinicu, postrojbu pod zapovjedništvom majora Pavla Đurišića. Iako su Talijani žestoko prosvjedovali, sredinom 1943. i oni su sami, ne samo nepovjerljivi prema etnicima, nego i sumnjaju u njihove borbene sposobnosti i vrijednost, razoružali pojedine etničke jedinice u Crnoj Gori i Hercegovini. Ustaše su pokušali razoružati i neke druge jedinice u Hercegovini, ali u tome nisu uspjeli. No u drugim slučajevima, primjerice u zapadnoj Bosni, Talijani su etničke jedinice koristili gotovo do same kapitulacije u rujnu 1943. godine.⁵⁵

Kako bismo bolje shvatili talijansku strategiju i politiku, valja naglasiti da su i etnici i Talijani imali druge, prikrivene ciljeve. Etnicima je krajnji cilj bio napasti talijanske snage čim se Saveznici iskrcavaju najadrijskoj obali, tako ih poraziti, te, služeći se njihovim naoružanjem, okrenuti protiv Nijemaca. Te su namjere Talijanima bile poznate zahvaljujući radijskoj komunikaciji među etničkim zapovjednicima koju su prisluškivali.⁵⁶ S druge strane, glavni je cilj Talijana bio upotrijebiti etničke jedinice protiv partizana radi očuvanja talijanskih života. Ni u jednom drugom dokumentu talijanska se politika ne odražava toliko dobro kao u izvještaju Robottija Vrhovnom štabu od 8. ožujka 1943. godine, u kojem ujedno hvali etnike zbog izvrsnog držanja protiv partizana u operaciji Weiss i iznosi planove za nesmiljeni obračun s njima pokušavajući na bilo koji način djelovati protiv Talijana.⁵⁷

Službena talijanska povijest talijanskih operacija u Jugoslaviji od travnja 1941. do rujna 1943. nije se slagala s mudrošću razoružavanja etničkih jedinica. „Jedine snage koje su naklonjene talijanskim jedinicama, ponavljamo, bili su neovisni etnici iz Like i Hercegovine, jedinice MVAC-a iz zapadne Bosne, koje su činili isključivo Srbi, te nacionalistički nastrojeni etnici iz Crne Gore. No, već se vidjelo kako je vlada u Rimu svojim besmislenim direktivama okončala tu lojalnu suradnju.“⁵⁸

Nakon talijanske kapitulacije Nijemci su iz temelja promijenili politiku prema etnicima, te su ih, poput Talijana, poželje koristiti u ratu protiv partizana. U NDH takva je politika, posve otkriveno, stvorila jedan od najtežih problema u odnosima između Nijemaca i Hrvata općenito.

Kao slabiji od dvaju osovinskih partnera, Italija je u odnosu prema Njemačkoj uvijek bila na oprezu. Do početka operacije Weiss usmjerene protiv partizana, 20. siječnja 1943, Talijani niti jednom nisu dopustili da Njemačke jedinice dođu na njihovu stranu demarkacijske linije, čak ni kad bi u borbama progonili partizanske jedinice. One malobrojne jedinice NDH u talijanskoj okupiranoj Srbiji koje su često pokazivale prototalijansko raspoloženje, bile su pod strogim na-

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

form, na stalnom udaru šikaniranja i uznemiravanja, te prisiljene dugo biti neaktivnima i nenaoružanima. Roatta u memoarima kazuje kako je prijetio da će talijanskim jedinicama dopustiti da otvore vatru na snage vojske i policije NDH u slučaju da se ne podvrgnu, budući da je pretpostavljao da bi mogli počinuti zločine protiv miroljubivog (srpskoga) stanovništva.⁵⁹

I dok su Talijani ljubomorno čuvali svoju okupacijsku zonu od njemačkih prodora, sami su se više puta pokušali probiti u njemačku okupacijsku zonu. U listopadu 1941. jedna od njihovih jedinica nakratko je ušla u Prijedor u njemačku zonu. Istog mjeseca pokušali su oformiti garnizon u Sarajevu, tvrdeći da će se na taj način lakše boriti protiv ustanika u Hercegovini, dok su u travnju 1942. doveli dvije divizije u neposrednu blizinu Sarajeva, ne bi li u gradu uspostavili njemačko-talijanski kondominij. Oba pokušaja onemogućilo je odlučno njemačko protivljenje (vidi 11. poglavlje). U travnju 1942. Talijani su pokušali oformiti i službu koja bi u Slavonskom Brodu otkupljivala poljodjelske proizvode, ali im ni to nije uspjelo zbog njemačkog protivljenja. Nijemci su te poteze tumačili kao pripremne korake Talijana za ulazak u središte Podunavlja i ostvarenje izravnog kontakta s Mađarima, s ciljem stjecanja teritorija na jugoistoku Europe.⁶⁰ Od tih talijanskih težnja nikada nije bilo opipljivih rezultata, jer su Nijemci u tom području imali dovoljno snaga da ih onemoguće, a Talijani su i vojno i ekonomski bili slabi. Vrlo otvoren izvještaj o talijansko-njemačko-NDH odnosima uputio je 5. kolovoza 1942. talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova general potpukovnik karabinjera Giuseppe Pieche. Nakon osvrta na razvoj odnosa Italije i NDH i Njemačke i NDH tijekom prethodnih šesnaest mjeseci, ukazao je na veliko povećanje njemačke i odgovarajuće smanjenje talijanskoga utjecaja u Zagrebu. Smatrao je da Pavelići dalje u cijelosti podupire talijansku politiku, ali je ne može provoditi zbog utjecaja pronjemačkih snaga. Pieche je zaključio da je NDH, umjesto da bude „životni prostor“ za Italiju, postala „smrtnim prostorom“. Kao glavni izvore opasnosti za Talijane na Balkanu izdvojio je Nijemce, NDH i komuniste. Predložio je da se prvi onemogućuje izravnom intervencijom u Berlinu, da se drugi eliminiraju nametanjem talijanske volje Hrvatskoj, te da se Italija protiv trećih bori gerilskim metodama.⁶¹

I general Oxilia, voditelj talijanske Vojne misije, i poslanik Casertano iz Zagreba su se prepirali s vlastima i ministrima NDH, uzalud pokušavajući • Prijeći njihovu sveću u podložnost njemačkome utjecaju. Casertano je u travnju 1943. uspio ishoditi smjenu Mladena Lorkovića s mjesta ministra Bliskih poslova (iako je ovaj nakon toga postao ministrom bez portfelja, a ministrom unutarnjih poslova), jer su ga Talijani ispravno smatrali Jermićevim pronjemačkim krilom u Pavelićevu kabinetu.⁶² No prema talijanskim izvještajima u Zagrebu, Oxilia nije uspijevaao utjecati na vojne strukture NDH kao što se teje u kolovozu 1942. opozvan s funkcije, na kojoj ga je zamijenio gene-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ral Gian Carlo Re.⁶³ Casertano je smijenjen 29. svibnja 1943, a zamijenio ga J Luigi Petrucci, bivši generalni konzul u Münchenu. No ni Re ni Petrucci nisu bili nimalo uspješniji od prethodnika u pokušaju poboljšanja odnosa između Italije i NDH, kao ni u povećanju talijanskoga utjecaja u NDH.

O tome koliko je Italija u NDH bila slaba jasno govore usporedbe talijanske i njemačke uloge u razvoju i korištenju oružanih snaga NDH. Budući da je 3. članak Sporazuma o jamstvima i suradnji između Italije i NDH predviđao da će talijanski savjetnici i tehničko osoblje pomoći u razvoju oružanih snaga NDH i izgradnji potrebnih vojnih instalacija, Italija je očekivala da će je NDH pozivati u pomoć i nema sumnje da bi pomogla u mjeri u kojoj bi to smatrala oportunističkim, te u skladu sa svojim interesima. No vlada NDH, vjerojatno pod utjecajem otvoreno pronjemački nastrojenog i izrazito prototalijanskog usmjerenog maršala Slavka Kvaternika, gotovo uopće nije koristila te odredbe sporazuma, osim što je nekolicinu asanika uputila u Italiju na obuku i što je od Italije dobila nešto oružja.⁶⁴ Međutim, vlasti NDH istodobno nisu bile u stanju bez pomoći ostvariti veći napredak u razvoju oružanih snaga. Iznad svega, vojsci NDH je nedostajalo oružja i kapaciteta za proizvodnju oružja i streljiva. Većinu oružja koju je na teritoriju NDH u travnju 1941. predala jugoslavenska vojska zarobile su njemačke i talijanske jedinice, ili ih je njima trebalo predati, a oni, pak, nisu bili voljni Hrvatima prepustiti značajnije količine.

Vlada NDH je imala ambiciozne planove za stvaranje svoje vojske, no oni su se više temeljili na fantaziji nego na stvarnim mogućnostima.⁶⁵ Umjesto da iskoriste talijansku pomoć, vlasti NDH su se oslonile na Nijemce. A ovi su bili i više nego voljni pomoći, pod uvjetom da oružane snage NDH budu pod operativnim njemačkim nadzorom i da služe njemačkim interesima. Kako je vrijeme odmicalo, Nijemci nisu samo pomogli NDH da stvori i naoruža vojsku, nego su malo-pomalo stekli i potpuni nadzor nad jedinicama NDH. Osobito je znakovita bila organizacija jedinica NDH za korištenje na ruskoj fronti. To je Talijanima pokazalo da nemaju praktički nikakav utjecaj na oružane snage NDH.

Svi njemački saveznici i saveznici otkrivali su da će njemački Blitzkrieg protiv SSSR-a poluizbiti munjevit i senzacionalan uspjeh, te su barem u određenoj mjeri željeli sudjelovati u križarskom pohodu na boljševizam. Italija, Rumunjska, Mađarska i Slovačka, kao i NDH bile su ponudile ih su bile potaknute na to da ponude jedinice koje će se pridružiti njemačkom pohodu. Tako što odbili su jedino Bugari (koji su sve do konca kolovoza 1944. čak održavali diplomatske odnose sa Sovjetima). Još 25. lipnja 1941. Paveh je u Berlinu uputio posebnog vojnog izaslanika da Hitleru ponudi dobrovoljce iz NDH na rusku frontu. Drugoga dana srpnja njemački su predstavnici u Zagrebu javljajući vlastima NDH daje Hitlerov odgovorio pozitivno i zahvalio se. Služeći se to i zahvalom kao propagandnim instrumentom, vlasti NDH su, uz pomoć dvojice njemačkih asanika, odmah organizirale jedinice za rusku frontu.⁶⁶ Tako

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

icupljena koja je bila pješaka pukovnija s približno 3860 pripadnika, četiri 21-akoplovne eskadre s 360 pripadnika, te pomorskim jedinicama s 340 pripadnika. Pješaka pukovnija popunjavana je tijekom 1942. tri puta, tako da se u njezinim redovima na koncu našlo 6300 pripadnika. I početne snage i dodatne bojne upućene su u Döllersheim ili Stockerau u Austriji na opremanje i obuku, a odande su išle na frontu. Pukovnija je u Rusiju stigla početkom rujna 1941. i već do konca mjeseca sudjelovala u prvim borbama. Potkraj 1942. bila je na staljingradskoj fronti. Sredinom prosinca od nje je ostala jedinica velike bojne. Oko 1000 pripadnika koji su ranjeni ili su imali ozbiljne transportirano je s fronte zrakoplovima. U vrijeme njemačke predaje kod Staljingrada, Rusi su zato imali i 800 do 900 vojnika iz ustaške pukovnije.⁶⁷ Ljudstvo preostalo iz zrakoplovnih i pomorskih jedinica kasnije je vraćeno u NDH.

Doznajući za stvaranje jedinice iz NDH koja će služiti uz njemačke snage, Talijani su pokušali ustajno tražiti formiranje jedinice koja će djelovati uz njihove snage. Ni Nijemci ni vlasti NDH taj zahtjev nisu mogli odbiti, tim više što su Talijani bili pripravniji zadovoljiti se i malom jedinicom. Nakon neuspjelog pokušaja da jednu takvu jedinicu u kolovozu 1941. upute na opremanje i obuku u Italiju, laka transportna jedinica s oko 1250 pripadnika upućena je u Italiju u prosincu 1941, a potom koncem ožujka 1942. na rusku frontu. Ta je skupina služila s talijanskom Osmom armijom na rijeci Don i ondje doživjela propast.⁶⁸ Prividna ravnoteža stvorena između Nijemaca i Talijana upućivanjem te male jedinice iz NDH na rusku frontu nije se održala osobito dugo. Nijemci su i dalje potajno surađivali s vlastima NDH na stvaranju njihovih oružanih snaga, a sredinom 1942. Talijani su prosvjedovali protiv obuke jedinica iz NDH u Austriji. Njemačka objašnjenja kako je riječ o zamjenskim kontingentima za popunu 369. pješake regimente nisu zadovoljila Talijane, iako su djelomice bila točna. Dvadeset drugoga srpnja Oxilia je upozorio maršala Kvaternika da bi sa svojom misijom mogao posve napustiti NDH jer se vojska NDH u cijelosti prepušta Wehrmachtu. Casertano je istodobno prosvjedovao ministru vanjskih poslova Lorkoviću, tvrdeći da je proširenje jedinice iz NDH na ruskoj fronti „nepotrebno i neprikladno”.⁶⁹

Djelotvornost triju jedinica iz NDH na ruskoj fronti samo je uvrstila želju njemačkih vlasti da povećaju broj hrvatskih vojnika. Sredinom 1942. svi Hitlerovi saveznici i sateliti osim Bugarske na ruskoj su fronti imali velike snage: Italija oko 221.000 ljudi, Mađarska oko 205.000, Rumunjska oko 270.000, a Slovačka oko 50.000. U usporedbi s njima, doprinos NDH bio je beznačajan. No zbog osjetljivosti Talijana, njemačko korištenje dodatnih jedinica iz NDH i dalje je osjetljiva tema. Zbog nedostatka obučenog zapovjednog kadra nije bilo moguće formirati dodatne jedinice, tim više što je širenje partizanskog ratovanja u NDH zahtijevalo da sve već dio postojećeg kadra bude ondje angažiran. To je pronađeno u obliku tzv. legionarskih divizija u kojima su vojnici

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

NDH bili pod zapovjedništvom njemačkih asnika, do asnika i profesionalaca. U rujnu 1942. godine, ne obazirući se na talijanske prosvjede protiv daljnjeg korištenja ljudstva iz NDH u njemačkim oružanim snagama, Nijemci su formirali prvu legionarsku diviziju, 369. pješaku diviziju, te je pošli okupljati i obučavati u Stockerauu i Döllersheimu.

Još dvije legionarske divizije, 373. i 392., kasnije su pridodane njemačkoj vojsci uz oznaku „hrvatske“ u nazivu. U NDH su bile poznate pod nazivima Vražja, Tigar i Plava. Sve su u početku bile namijenjene raznoještaju na ruskoj fronti. No, zbog sve veće potrebe za jedinicama koje će se boriti protiv partizana u NDH, Nijemci su bili prisiljeni promijeniti planove. Niti jedna od tih divizija ili njihovih dijelova nikad se nije našla na bojišnicama izvan NDH. Nakon okupljanja i obuke u Austriji, vraćene su u NDH, 369. u siječnju 1943., 373. u svibnju 1943., a 392. u siječnju 1944., gdje su sve do završetka rata sudjelovale u borbama protiv partizana. Sve tri u izvornom su obliku obuhvatile oko 8500 vojnika NDH i 3500 njemačkih asnika, do asnika i profesionalnog tehničkog osoblja.⁷¹ Drugi vojnici NDH, također pod njemačkim zapovjednicima, našli su se u sastavu jedinica SS-a - mješovitih njemačko-NDH policijskih (SS) i žandarmerijskih snaga u NDH pod policijskim generalom Kammerhoferom, 13. dobrovoljačkoj diviziji SS-a Handžar i dobrovoljačkoj diviziji SS-a Kama u nastanku, pri čemu su dvije potonje činili njemački asnici, te vojnici iz redova bosanskohercegovačkih muslimana (vidi 11. poglavlje).

Nakon što su spoznali da ne mogu spriječiti stvaranje njemačko-ustaških legionarskih divizija, Talijani su željeli doći i barem do kakve-takve, simbolične naknade. U ožujku 1943. natjerali su Pavla da pristane na formiranje talijansko-NDH legije koja će se sastojati od 5000 do 6000 vojnika NDH, te i talijanskih i NDH asnika, a koristit će se u dijelu NDH pod talijanskom okupacijom. Kad je Glaise doznao za tu novost, od Pavla je zatražio da povuče pristanak, što je ovaj, kako se čini, i učinio. No Pavel je Talijanima osigurao barem dio traženog ljudstva, pa su ovi u svibnju 1943. nastavili s planom formiranja i obučavanja talijansko-NDH legije, iako ne u razmjerima u kojima su u početku namjeravali.⁷²

NDH I ME UNARODNO PRAVO

Sile Osovine i zapadni Saveznici s bitnim su razlikama pristupali pitanju je li NDH država koja potpada pod meunarodno pravo. Za dvije sile Osovine koje su stvorile tu državu i njihove službe za meunarodno pravo, za vladine službe u državama u savezništvu s Njemačkom i Italijom koje su diplomatski priznale NDH, te za organe NDH i pravne službe koji su je podupirali, NDH je doista i prema meunarodnom pravu bila država. No za jugoslavensku izbjegličku vladu, za saveznike države i službe za meunarodno pravo koji su se priklanjali tezi da ratna okupacija samo suspendira, a ne uništava suverenitet okupirane države, NDH nije bila država prema meunarodnom pravu, nego tek neka vrsta okupacijskog režima.⁷³

I Njemačka i Italija primijenile su razne legalističke formule kako bi NDH podarile status države prema meunarodnom pravu. Priznale su je diplomatski, razmijenile diplomatske predstavnike, te su njome zaključile sporazume, pa tako i sporazume kojima je omogućeno stacioniranje svojih jedinica na teritoriju NDH. No njihovi diplomatski predstavnici i vojne misije djelovali su daleko izvan opsega funkcija uobičajenih diplomatskih i vojnih misija, dok su se njihove jedinice ponašale poput okupacijske vojske. Što je bilo još znakovitije, prema temelju posebnih sporazuma s Njemačkom i Italijom, NDH je bila prisiljena omogućiti održavanje tih jedinica, praktički troškove okupacije. Iako su Nijemci ipak pazili da ostavljaju dojam kako je NDH suverena država, njihovi postupci pokazivah da NDH smatraju više okupiranom, nego saveznom zemljom. Štoviše, u većini njemačkih dokumenata o vojnim pitanjima u NDH govori se o njemačkoj i talijanskoj „okupacijskoj zoni“, o njemačkim i talijanskim »okupacijskim snagama«, te o podmirivanju »okupacijskih troškova«.⁷⁴

Milan Blažeković, posljednji tajnik hrvatskoga izaslanstva u Berlinu, pisao je najvažniju proustašku studiju o statusu NDH unutar meunarodnog prava. Blažeković je kao dokaze naveo sve formalne odlike jedne države kako je definirane u međunarodnom pravu. Pro svoju tvrdnju daje NDH bila posve suverena država i zaniijekao da NDH bila pod okupacijom.⁷⁵ No, pritom je zanemario odnos NDH i dviju njezinih država. Nigdje nije spomenuo da je NDH omogućilo održavanje njemačke i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

talijanske okupacijske vojske, da su njemački i talijanski generali započeli voditi jedinice NDH, da su talijanski generali formalno imali najviše izvršne ovlasti u II. i III. zoni, te da su njemački generali već i dio rata imali ista prava u svojim operativnim zonama. Izostavio je činjenicu da su Nijemci od travnja 1943. nadalje vodili policijsku organizaciju koja se nakon talijanske kapitulacije proširila na cijelu zemlju, da su i Njemačka i Italija utjecale na odabir i trajanje funkcije članova kabineta, te da su te sile eksploatirale gospodarske resurse u područjima koja su držale pod okupacijom.

Blažeković NDH pridaje puni suverenitet tako što promatra isključivo formalne elemente, a zanemaruje stvarnost. No dvojica bivših državnih dužnika priznala su ograničena tog suvereniteta, temeljena na odredbama Rimskih ugovora iz svibnja 1941. godine. Eugen Kvaternik ustvrdio je da su Rimski sporazumi „otrgnuli kolijevku hrvatske države [i] doveli do gubitka državnih prava, pa je tako NDH postala polusuverenom državom“. Osim toga, ti su sporazumi doveli do prepuštanja područja s gotovo 400.000 stanovnika Italiji, do talijanske okupacije II. zone, te do „uspostavljanja talijanskog protektorata nad ostatkom NDH“.⁷⁶ Stjepan Ratković, državni službenik koji je služio kao ministar nastave NDH i kasnije veleposlanik NDH u Berlinu, izrazio je nezadovoljstvo svojim imenovanjem na te dužnosti zbog „zlosretnih sporazuma od 18. svibnja 1941. i njihovih posljedica, prema kojima je NDH prestala biti neovisnom, te je umanjena za svoj najvredniji dio - more, [te zbog] slabosti prema našim 'saveznicima', slijepog oponašanja nacističkog fašizma, te uvođenja osobne vladavine“.⁷⁷

Kao pravni temelj za stvaranje i priznanje NDH, Hitleru je poslužila doktrina *debellatio* (osvajanje, pokoravanje). Prema nekim tumačenjima, to je značilo da suverenitet zemlje nestaje nakon njezina osvajanja, dok je proglašenje druge zemlje na dijelovima njezina teritorija pravno valjan postupak koji novoj državi donosi puni suverenitet.⁷⁸ No to je bilo posebno tumačenje pojma pokoravanja, koje stručnjaci za međunarodno pravo nikad nisu prihvatili i koje državna praksa na Zapadu nikad nije poduprla. Prema mišljenju koje je na Zapadu prevladavalo u vezi s pravima i obvezama okupacijske sile,

budući da okupator zapravo obnaša vlast, te da legitimna vlada nije u stanju obnašati vlast, okupator stječe privremeno pravo upravljanja teritorijem i njegovim stanovnicima. Svi legitimni koraci koje poduzima prilikom korištenja tog prava moraju biti priznati od strane legitimne vlade nakon završetka okupacije. No budući da je pravo okupatora na okupiranom teritoriju tek pravo uprave, on ga ne može ni pripojiti, dok rat traje, niti ga ustrojiti kao nezavisnu državu, niti je u političke svrhe podijeliti (kao što je Njemačka u Prvom svjetskom ratu podijelila Belgiju) na dva administrativna područja.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

U vezi s problemom okupacije i suvereniteta, jedan je američki stručnjak rekao: „Konsenzualno mišljenje autora koji se bave međunarodnim pravom legitimna vlast određene teritorije zadržava suverenitet, ali je on suspendiran tijekom ratne okupacije.”⁸⁰

Tijekom Travanjskog rata u Jugoslaviji (1941) Nijemci su se ponijeli suprotno svojim prihvatanim pravilima međunarodnog prava. Njemačke su zauzele i kasnije namjeravale pripojiti veći dio Slovenije, dok su Italija, Mađarska i Bugarska prvo zauzele, a zatim pripojile dijelove jugoslavenskog teritorija, sve uz njemačko dopuštenje i blagoslov. Nijemci su organizirali proglašenje NDH, a nakon toga, tijekom formalne i stvarne okupacije raznih dijelova zemlje, počinili nebrojena protuzakonita djela. Tijekom poslijeratnih postupaka pred Vojnim sudom u Nürnbergu, to je nedvosmisleno dokazano u slučaju Hostage protiv njemačkih generala koji su bili na zapovjednim funkcijama. Sud je u vezi s aktivnostima tih generala u NDH zaključio:

Bez obzira na formu i naziv, vlada NDH je tijekom njemačke ratne okupacije bila satelitska vlast pod nadzorom okupacijske sile. Nakon njemačke okupacije raspadla se država jednako brzo kao što je nastala na početku okupacije. U takvim okolnostima, akti vlade NDH bili su akti okupacijske sile. Logika i razum govore da okupator nije mogao u skladu sa zakonom indirektno učiniti ono što nije mogao učiniti direktno. Istinite činjenice moraju odnijeti prevagu bez obzira na formu kojom su možda zakamuflirane. Međunarodno pravo prodrijeti kroz formu da bi došlo do činjenica na koje se primijeniti svoja pravila. Donijeti je zaključak u skladu s ranijim presudama međunarodnog prava prema kojima okupatorska sila nije suverena sila, iako ima pravo na pojedine suverene akte. Vlast NDH je mogla postojati isključivo uz privolu okupatora. Tijekom okupacije, njemačka je vojna vlast bila najviša vlast ili u protivnom nije imala status vojnog okupatora zarađene neprijateljske zemlje. Osim prava okupacije koja je međunarodno pravo dopušta, Nijemci nisu mogli imati nikakve zakonite ovlasti. Stoga nisu imali zakonsko pravo za trajanja rata stvoriti nezavisnu suverenu državu. Mogli su organizirati privremenu vlast kakva je bila nužna za ostvarenje ciljeva okupacije, ali izvan tih okvira zakonito nisu mogli učiniti. Držimo da je NDH pritom u svakom trenutku bila okupirana zemlja, te da su svi njezini akti bili akti za koje je odgovorna okupacijska sila.⁸¹

U drugim riječima, Jugoslavija je i dalje pravno postojala i imala suverenitet nad svojim teritorijem. Ta su prava jednostavno bila suspendirana zbog okupacije. Čak i ako zanemarimo domaći pokret otpora, jugoslavenska vlada, kao članica protuosićovinske koalicije, te u obliku izbjegle vlade, imala je smislu i dalje bila posve funkcionalna. Tijekom rata ospo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ravalaje sve pretenzije na pravno postojanje i suverenitet hrvatske marionetske države i smatralaje instrumentom agresorskih sila.

Me utim, politički subjekt koji se nazivao NDH doista je postojao od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. godine. Njegove ovlasti i suverenitet mnogim domaćim i inozemnim pitanjima ograničavale su Njemačka i Italija. Njemačka je stoga bila riječ o ovisnoj državi u protektoratu sila Osovine. NDH u stvarima je imala podosta ovlasti, poput policijskih snaga, školstva, religije i politike prema posebnim segmentima populacije, no budući da je osnovao Wehrmacht i da se nije mogla održati na vlasti bez vojne i političke potpore sila Osovine, velik dio odgovornosti za njezinu politiku i zločine moramo pripisati Njemačkoj i Italiji.

Oni koji tvrde da je NDH bila prava država po međunarodnom pravu kao dodatne dokaze navode i njezino članstvo u više međunarodnih organizacija i sudjelovanje u više sporazuma. NDH je 26. svibnja 1941. pristupila Međunarodnoj poštanskoj uniji i Međunarodnoj konvenciji o telekomunikacijama, Trojnom paktu 15. lipnja 1941., te Antikominternskome paktu 25. studenoga 1941. (dva potonja ranije su zaključili Njemačka, Italija i Japan). Godine 1943. pristupila je Ženevskoj konvenciji od 27. srpnja 1929., koja uređuje odnos prema ratnim zarobljenicima. Predstavnik Međunarodnog crvenog križa u NDH zatražio je od vlade NDH 29. svibnja 1943. da otvori ured za informacije o ratnim zarobljenicima, kao i logor za njih, premda su organizacija ureda i pripreme za otvaranje takvog logora dovršeni tek četrnaest mjeseci kasnije, 20. srpnja 1944. godine.⁸²

Pitanje oborenih saveznih pilota koje su uhvatile hrvatske jedinice, a koji su se trebali naći u takvom logoru, dodatno rasvjetljuje pitanje suvereniteta NDH. Kad je NDH 14. prosinca 1941. objavila rat SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu, Saveznici su se uključili u rješavanje tog problema jer su se brinuli za odnos neprijatelja prema oborenim zrakoplovcima.⁸³ Postupci vlade NDH u sljedeće tri godine, do sredine studenoga 1944., sažeti su u memorandumu koji je za Ministarstvo oružanih snaga NDH potkraj 1944. priredio stručnjak za međunarodno pravo. Prema navodima iz tog memoranduma, NDH je osnovala u srpnju 1944. Ured za ratne zarobljenike, ali ne i logore za njih. Štoviše, u skladu s nalogima hrvatskoga Ministarstva oružanih snaga i sporazumom s Wehrmachtom od 23. ožujka 1944., hrvatske su oružane snage sve uhvatile saveznike avijacije izručivale Nijemcima. Službeni je razlog glasilo da NDH nema logore za ratne zarobljenike. Do sredine studenoga 1944. razne instance u vlastima NDH izručile su Nijemcima 186 saveznih zrakoplovaca, o kojima su vlasti NDH imale cjelovite osobne informacije. Međutim, „mnogi drugi [zrakoplovcima], osobito u početku“, koje su zarobile jedinice oružanih snaga NDH predani su Nijemcima, a da podaci o njima nisu podnijeti vlastima NDH. Memorandum je pozivao na otvaranje logora za saveznike ratne zarobljenike, ne

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

^o radi ispunjavanja obaveza prema Ženevskoj konvenciji, nego i zbog još [riju razloga. Prvo, zadržavanje ratnih zarobljenika u vlastitim logorima oja alo vj suverenitet NDH. Drugo, zatvorenici bi korespondencijom sa stanovnicima Kgjh zemalja u inozemstvu širili spoznaju o postojaryu NDH, te tako služili Ejropagandi u njezinu korist. I tre e, zatvorenici bi dobivali i strana sredstva koja su dotada odlazila u Njema ku. U zaklju ku memoranduma stajalo je:

U slu aju da se ratni zarobljenici nastave izru ivati Nijemcima, prigovori neprijatelja da NDH nije suverena bili bi opravdani, kao i tvrdnje da NDH ne • poštuje odredbe me unarodnog prava i Ženevske konvencije koju je potpi- I sala, te da možemo odgovarati za one ratne zarobljenike koje su naše snage zarobile i koji su bez razloga izru eni njema kim oružanim snagama, te za koje smo zadržali samo osobne podatke.⁸⁴

i Unato tom pozivu, logor za savezni ke ratne zarobljenike nije otvoren. Paveh je 17. sije nja 1945. izdao novu naredbu, prema kojoj je uhva ene savezni ke zrakoplovce trebalo izru iti Nijemcima, pa je 11 ameri kih avi- jati ara uhva enih 15. sije nja njema koj strani izru eno ve tog istog dana. Dva n\jeseca kasnije, 17. ožujka 1945, pomorski kapetan Zdenko Hellenbach, elnik Ureda za ratne zarobljenike, koji je osigurao i potporu Ministarstva vanjskih poslova NDH, uputio je memorandum Odjelu za op e kadrovske poslove Ministarstva oružanih snaga, traže i hitno otvaranje zarobljeni kog logora. Glavna su prepreke bile Paveli eva naredba od 17. sije nja, zabrana otvaranja takvog logora u Zagrebu od 1. prosinca 1944, te nedostatak priklad- nih objekata. No zahtjev je ovaj put bio uspješan. Jedva mjesec prije završetka rata (5. travnja), otvoren je logor na imanju Vere Nikoli nadomak Zagreba. Tog je dana Hellenbach Ministarstvu vanjskih poslova uputio dva popisa s imenima 42 ameri ka i jednog britanskoga zrakoplovca zato enih u logoru, a 11. travnja Nijemci su vlastima NDH izru ili dvojicu ameri kih i dvojicu zrako- plovaca jugoslavenskoga podrijetla koji su služili u sovjetskim zra nim snaga- ma. Nakon ulaska partizana u Zagreb, svi su oslobo eni i ubrzo evakuirani.⁸⁶

NJEMA KA VLAST U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Kako je talijanski utjecaj u NDH slabio, a snaga partizana rasla - odnosno, nakon što je postalo jasno da ni Talijani ni ustaške vlasti u NDH ne mogu osigurati red i mir - njemačke oružane snage upustile su se u novu procjenu vojne situacije u NDH. Nijemci su zbog dvaju važnih razloga željeli stabilnu i mirnu NDH: radi osiguravanja željezničke pruge od austrijske granice do Zagreba, Beograda i dalje, te radi eksploatacije vrijednih sirovina, ponajprije boksita i željezne rude, te ostalih proizvoda rudnika i industrijskih pogona u NDH a pod njemačkim nadzorom. Hitler je dužnosnicima NDH više puta naglasio važnost željeznice u NDH i velike potrebe za njihovom sigurnošću. I Italiji je sigurnost željeznice u NDH bila od ključne važnosti, jer su njima dostavljali dio svog udjela u rumunjskoj naftnoj proizvodnji.⁸⁶

Vojnim operacijama srednjih razmjera koje su u lipnju i srpnju 1942. njemačke snage i snage NDH poduzele na području oko Kozare, u sjeverozapadnoj Bosni, te u kolovozu na području Fruške Gore, u Srijemu, privremeno je umanjena opasnost od partizanskih napada na željezničku prugu Zagreb - Beograd, kao i na više važnih industrijskih i rudarskih pogona koji su radili za Nijemce. No general Paul Bader, zapovjednik njemačkih snaga u Srbiji, koji je bio zadužen i za operacije njemačkih jedinica protiv partizana u NDH, nije bio zadovoljan te je 4. rujna 1942. uputio memorandum u kojem je general pukovniku Löhru, zapovjedniku oružanih snaga u jugoistočnoj Europi, ukratko opisao situaciju. Dio teksta memoranduma glasi:

S najviše instance vladi NDH valja jasno dati do znanja da u budućnosti može računati na njemačku pomoć u pacificiranju zemlje jedino pod uvjetom da svi nedvosmisleno shvataju zapovjedne odnose na teritoriju NDH. A to iziskuje: a) da sav teritorij NDH sjeverno od demarkacijske linije bude proglašen vojno operativnom zonom, b) da njemački zapovjednici divizija steknu neograničeno zapovjedništvo nad svim jedinicama NDH koje su im dodijeljene i c) da se civilna uprava NDH u svim pitanjima koja se odnose na vojnu sigurnost ponaša u skladu s direktivama divizijskih zapovjednika.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-italijanska ki protektorat

I Istog dana kad je Bader izdao zapovijed kojom je tri divizije u NDH koje su Bje pod ryegovim zapovjedništvom prebacio na odre ene teritorije, uz opasku K je „osiguranje cjelokupnog teritorija NDH sjeverno od demarkacijske linije tovljeno u ruke njema kih zapovjednika jedinica", ali i „da e njihov odnos s Eagama NDH (Domobranstvom, oružništvom, Ustaškom vojnicom) i civilnim Ljastima biti ure en posebnim zapovijedima".⁸⁷

U Zagrebu je Glaise zapo eo pregovore s vladom NDH o Baderovim prijedlozima. U me uvremenu je Lohr poslao Glaiseu pismo za Paveh a, koji ga je 7 rujna pro itao Paveli u i maršalu Kvaterniku u nazo nosti Badera i generala Friedricha Stahla, zapovjednika 714. pješa ke divizije koja je djelovala na podru ju sjeverozapadne Bosne. U tom je pismu Lohr, kako se ini, otišao ak i dalje nego što je Bader tražio, budu i da su se dvojica elnika NDH žestoko pobunili, tvrde i da e NDH, prihvati li sve njegove prijedloge, ostati bez ve ine suverenih prava. Glaise, koji je silno htio posti i dogovor i koji je bio dovoljno pronicljiv da shvati kako e vlasti NDH dati sve od sebe da sabotiraju radikalne prijedloge, ishodio je umjereniji sporazum. Prema ijemu, osim njema ke 714. i 718. divizije, dio 717. divizije, kao i dodatne bojne teritorijalne obrane (Landeschützen) bit e smještene u NDH. Njema ke jedinice uvat e pruge i glavne gospodarske subjekte u zemlji. Njema ke jedinice sudjelovat e u pacificiranju zemlje. Zemlja e biti podijeljena na sedam obrambenih sektora, od kojih e svaki imati i njema kog i ustaškog zapovjednika, pri emu e potonji zapovjedati svim njema kim oružanim jedinicama, pa tako i ustaškim postrojbama. Nadalje, jedinice NDH e u svakom pogledu sura ivati s njema kim zapovjednicima, dok e Nijemci njima pomagati savjetima i djelovanjem. Oružane snage NDH ne e zapo injati ve e akcije, niti premještati jedinice ve e od bojna bez prethodnog odobrenja njema kih podru nih zapovjednika. Tijekom svih operacija zapovjednici NDH moraju biti podre eni ryema kim zapovjednicima. Njema ki zapovjednici imat e upravne izaslanike iz oružanih ^{sn}aga NDH kao savjetnike i dužnosnike za vezu s civilnim vlastima NDH, iako r^ izaslanici ne e imati nikakve izvršne ovlasti.⁸⁸

ak je i o tim novim odredbama trebalo pregovarati više tjedana. Kada je ^riijna Glaise pokuša onavesti Paveli adapristanenaosiguravanje željezni kih P^ga, da se složi s odre enim pron\jenama u vezi sa Srijemom, te dvadesetki- metarski željezni ki pojas uz prugu Zagreb - Beograd proglasi operativnom rjtoni, Paveli je ponovno ukazao na pitanje suvereniteta, pa ak i zaprijetio »^stavkom. Bila je to jedna od rijetkih prilika kad je upotrijebio tu prijetnju cen s njema kim pritiscima za davanje novih ustupaka. Lohr je posjetio Hit- ^ r t a i s njim razgovarao o neprihvatljivoj situaciji u oružanim snagama i i potrebi za novim zapovjednim ustrojem.⁸⁹ Paveli se osobno, u Glaiseo- PJ i Kascheovoj pratnji, susreo s Hitlerom u njegovu stožeru 23. rujna. Hitler je Uv^ jeravao Paveh a da osim uvanja klju nih željezni kih pravaca u NDH,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kao dijela opskrbnih pravaca za njemačke jedinice u Grčkoj i sjevernoj Africi nema neposrednih interesa za NDH, nego joj želi pomoći. Razgovaralo se i o odnosima Italije i NDH, a osobito ulozi Talijana u pacificiranju NDH. Pavelić je istaknuo daje također računao na talijansku pomoć, ali i da su Talijani dali do znanja da „nisu osobito jaki”.⁹⁰

Pavelić u je osobito smetala činjenica da su njemačke jedinice koje su na tlu NDH sudjelovale u operacijama protiv partizana bile pod zapovjedništvom njemačkog zapovjednika Srbije. To je neizravno ukazivalo na svojevrsno jedinstvo Srbije i NDH sa stajališta njemačkih vojnih operacija. Osim toga od početka 1942. jedinice NDH koje su uz njemačku snagu djelovale na teritoriju NDH uvijek su bile pod njemačkim zapovjedništvom, dok su njemački zapovjednici u svim operativnim zonama (Operationsgebiete) imali i vrhovne izvršne ovlasti (vollziehende Gewalt).⁸¹ Pavelić je zatražio ne samo povećanje vojne pomoći i produljenje njemačke vodeće uloge u operacijama s ciljem pacificiranja zemlje, nego i imenovanje generala koji će zapovijedati njemačkim jedinicama u NDH.

Tijekom sljedećih tjedana uveden je niz promjena koje su iz temelja izmijenile odnos vlade NDH i vojnih vlasti prema njemačkim vojnim snagama. Novi su sporazumi bili na tragu onoga što je Glaise ubiti predlagao početkom rujna. Pavelić je reorganizirao kabinet 5. listopada. Maršal Kvaternik nenametljivo je oslobođen funkcija glavnog zapovjednika oružanih snaga NDH i ministra vojske, a te dužnosti preuzeo je osobno Pavelić (vidi 10. poglavlje). Generala Vladimira Laxu, načelnika Glavnog stožera, zamijenio je general Ivan Prpić. Približno u isto vrijeme Hitler je ispunio Pavelićev zahtjev, te je jednog generala imenovao na mjesto zapovjednika njemačkih jedinica u NDH. To, međutim, nije bio Glaise, nego general potpukovnik Rudolf Lütters. Glaise je i dalje ostao glavnim njemačkim opunomoćenikom u NDH, u rangu koji je odgovarao položaju novog zapovjednika vojnih snaga. Bader tako više nije bio odgovoran, niti je imao završno zapovjedništvo nad protupartizanskim operacijama na teritoriju NDH sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije.

Lütters je zapovjedništvo preuzeo 1. studenoga 1942. godine, a sjedište njegova stožera bilo je u Slavonskom Brodu. Prema pismenim ovlastima, glavna mu je zadaća bila pacificirati dio njemačkog okupacijskog područja između Save i njemačko-talijanske demarkacijske linije.⁹² U strogo službenome smislu, funkcije dvojice njemačkih generala u istome rangu bile su različite, ali ipak pojavilo mnogo poteškoća. I Glaise i Lütters bili su pod zapovjedništvom zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu (preimenovanog u glavnog zapovjednika jugoistočne Europe 1. siječnja 1943. godine), koji je u ovom slučaju odgovarao za pacificiranje zemlje i druga vojna pitanja u NDH sjeverno od demarkacijske linije i Save. Lütters je odgovarao za područje između njemačko-talijanske demarkacijske linije i Save, dok je Glaise odgovarao

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

odru je izme u Save i Drave. Glaise je odgovarao i za razne druge aktivnosti, pa tako i zaštitu interesa Wehrmachta pri vladi NDH i oružanim snagama, te i o inaganje razvoja i ja anja tih jedinica. Budu i da su se borbe uglavnom odvijale južno od Save, Lütters se u biti bavio borbenim operacijama, dok je Glaise preko sebe imao uglavnom organizacijska, komunikacijska i politička pitanja koja su utjecala na vojnu problematiku.

U početku je Glaise, zbog poštovanja prema Italiji, imao upute da „nikad ne nameće savjete [dužnosnicima NDH], nego da ih daje samo kad ih netko od njega traži". U jednom od pisama napomenuo je da su ga do rujna 1942. vlasti NDH rijetko tražile savjete, a kad ih nisu se pridržavali njegovih preporuka. Vojni sporazumi Njemačke i NDH iz rujna-listopada 1942. ojačali su Glaiseovu poziciju, tako daje imao ovlasti govoriti Pavelu u što treba uiniti na vojnom planu, a ne čekati da netko od njega zatraži savjet. U pismu Pavelu u od 2. listopada 1942. godine, Glaise je zatražio punu suradnju vlade NDH i vojnih vlasti s generalom koji će ubrzo biti imenovan zapovjednikom njemačkih jedinica u NDH. Pod „punom suradnjom" podrazumijevao je odluke o razmještanju svih jedinica NDH na itavome području sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije, sporazum izme u glavnog zapovjednika i elništva vojske NDH o promjenama u svim vojnim jedinicama i o najvažnijim pitanjima koja se odnose na organizacijsko planiranje, te odluke o imenovanjima najviših dužnosnika vojnih snaga NDH. Glavni zapovjednik usto je trebao imati i primjeren utjecaj na vojne sudove i prijeko sudove u slučajevima kad su se bavili postupcima u suprotnosti s nalogima i pravilima Wehrmachta. Glaise je smatrao da bez takve suradnje niti jedan zapovjednik snaga ne može uspješno ispuniti iznimno tešku i važnu zadaću koju mu je povjerio Führer. Iz obzira prema osjetljivim Talijanima, te kako ne bi izazvali ogorčenje asnika NDH, Glaise je Pavelu predložio da s novim dogovorom upozna jedino najbliže vojne savjetnike. Glaise je usto poduzeo korake kojima je htio zajamčiti da vlada NDH posve shvaća svoj položaj prema njemu kao glavnom njemačkom opunomoćniku. Memorandum o razumijevanju odnosa njemačkoga glavnog opunomoćnika u NDH prema vladi NDH i vojnim snagama NDH, te o zadaćama dviju strana proisteklima iz novog rasporeda, Glaise i Paveli potpisali su 10. studenoga 1942. godine.⁹³

- Kako su se sabotaze na prugama u NDH intenzivirale, Nijemci su u to vrijeme u NDH utemeljili i Njemački stožer za željeznicu sigurnost (Deutscher Eisenbahn-Sicherungsstab Kroatien), sa zadaćom osiguranja željeznica. Na P» Je na in dio njemačkih jedinica koji je dotada obavljao tu zadaću trebao biti obojen za druge zadaće. Do sljedećeg svibnja snage angažirane na zaštiti vojnih komunikacija sastojale su se od triju bojna njemačke teritorijalne i oko 12.000 vojnika NDH.⁹⁴

Tako su do studenoga 1942. Nijemci - bez obzira na držanje prema Tali-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

janima - stekli puni nadzor nad vojnim snagama NDH i vojnim operacijama¹ i područjima kojima sjeveroistočno od njemačko-talijanske demarkacijske linije te " i na taj način poela nova faza u vojnoj i političkoj suradnji Njemačke i NDH²

Ovdje možemo spomenuti i da je Glaise u rujnu preporučio nekoliko konkretnih političkih promjena uz nove vojne dogovore u NDH. Predložio i da Reich pritisne vladu NDH kako bi zaustavila bezumni ustaški teror protiv srpskoga stanovništva, koji je samo jačao ustanak, kako bi zaustavila ustaško bezakonje i obuzdah Ustaški pokret i Ustašku vojnici, te iz državnih i stranačkih organizacija, bez obzira na položaj, prije nove reorganizacije uklonili sve pojedince koji su skrivili takve aktivnosti ili ogrezli u korupciju⁹⁵ Iako se ustaški teror s vremenom ponešto smanjio, Glaiseove preporuke za promjene u političkom sustavu NDH nikad nisu provedene, a nova njemačka politika, uvedena u jesen 1942, kao i kasnije promjene koje su dovodile do sve većeg njemačkog političkog i vojnog sudjelovanja u životu NDH, nisu uspjele pacificirati zemlju.

Do sve većeg nadzora Njemačke nad NDH nipošto nije došlo prerano. Početkom studenoga 1942. glavnina partizanskih snaga, koja je još od lipnja s granice područja Bosne, Hercegovine i Crne Gore napredovala na sjeverozapad, došla je do rijeke Une i uspostavila poveznicu između oslobođenog teritorija u Bosni i oslobođenih područja Like, Korduna i Banije. To je značilo da se oslobođeno područje protezalo na duljini od oko 250 kilometara i širini od 40 do 70 kilometara, u samom srcu NDH, uglavnom u talijanskoj okupacijskoj zoni. Njemačko i talijansko zapovjedništvo, uz određeno sudjelovanje oružanih snaga NDH, dugo su raspravljali o novonastaloj situaciji, na koncu odlučivši poduzeti veliku združenu operaciju s ciljem eliminiranja partizanske opasnosti i razoružavanja etnika u talijanskoj zoni. Bila je to operacija Weiss (četvrta neprijateljska ofenziva u partizanskoj terminologiji), u kojoj su sudjelovale njemačke, talijanske, ustaške, domobranske i etničke snage iz talijanske okupacijske zone. Operacija je zahtijevala dovođenje novih njemačkih jedinica u NDH, a među njima je bila 7. SS dobrovoljačka divizija Prinz Eugen, te 369. pješaka divizija, prva legionarska divizija NDH. Operacija Weiss, koja je trajala od sredine siječnja do sredine ožujka 1943. godine, nanijela je partizanima teške gubitke, te je, nakon nekoliko međusobno povezanih faza, uspjela glavninu partizanskih snaga potisnuti prema jugoistoku, na lijevu obalu Neretve. No partizanske snage akcijom ipak nisu onesposobljene. Štoviše između sredine ožujka i sredine svibnja 1943. partizanske su snage nanijele nenadoknadive gubitke etnicima u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni. Ime je praktički posve eliminirana prijetnja NDH od strane Mihailovićeve jedinice. Sredinom svibnja Nijemci su pokrenuli još jednu veliku združenu operaciju Schwarz (Peta neprijateljska ofenziva), protiv partizana u južnoj

Nezavisna Država Hrvatska: talijanskim i njemačkim protektoratima

K)ji Trajalaja do sredine lipnja i njome su partizanima tako ner nanijeti teški S ujcj ali ni ta operacija nije postigla glavni cilj, jer je najve i dio glavnine rgranskih snaga uspio pobje i u sjeveroisto nu Bosnu.⁹⁶

fT u sklopu priprema za operaciju Weiss postignut je i sporazum Nijemaca i vlade NDH od 17. sije nja 1943, kojim su njema ki zapovjednici dobili izvršne ovlasti u svojim podru jima djelovanja, odnosno izme u Save i njema ko-talijanske demarkacijske linije. Kako bi sporazum stupio na snagu, vlada NDH je 18 sije nja 1943. izdala Zakonski ukaz o uvo enju izvanrednog režima kojim je u slu aju proglašenja izvanrednog stanja omogu en prijenos izvršne vlasti na zapovjednika ili nekoga drugog, unaprijed dogovorenog dužnosnika na odre enom podru ju.⁹⁷ I premda je prijenos izvršne vlasti na njema ke generale u pojedinim podru jima bio važan u na elu, jer je zna io narušavanje suverenih prava države NDH, u praksi nije imao osobitu važnost. Nijemce su prije svega zanimale vojne operacije, a njema ka vojna zapovjedništva imala su tek minimalan broj osoblja za vladine upravne poslove, od kojih su tek rijetki te no govorili srpsko-hrvatski. Civilna uprava ostala je u rukama vlasti NDH, no pod njema kom vrhovnom vlaš u i nadzorom. Nijemci su usto morali odobriti imenovanja viših upravnih dužnosnika u tim podru jima, a u pojedinim slu ajevima ulagali su veto na prijedloge vlasti NDH. Budu i da su Nijemci i službeno priznavali NDH kao suverenu zemlju, u njoj, kao ni u nekom njezinu dijelu, nisu mogli organizirati okupacijsku vlast, pa je njihov utjecaj na civilnu upravu u NDH bio ograni en.⁹⁸ No smatrali su da je i nužno i korisno imati izvršne ovlasti u dijelovima NDH koji su od velike vojne važnosti, što se vidi iz injenice da su te ovlasti, nakon što su im u rujnu 1943. oduzete, njema kim generalima vra ene u svibnju 1944, na temelju novog sporazuma, te su ih zadržali do konca rata (vidi sljede e poglavlje).

I Nema sumnje da je Paveli u položaj na elu porobljene zemlje bio nelagodan, no budu i daje njegova vlast ovisila o njema koj nazo nosti u NDH, dobro je pazio da ne izgubi potporu Nijemaca. Njegova se nervoza odražava B*¹ Glaiseovu memorandumu u kojem izvještava o susretu s Paveli em

sije nja 1943, za vrijeme operacije Weiss: „Izvan okvira dnevnog reda sas-Poglavnik je upitao nije li istina da ga Wehrmacht namjerava ukloniti s dužnosti. General [Glaise] izrazio je mišljenje da aktualne okolnosti nisu pri-fadne za takve eksperimente.“⁹⁹

Njema ki zapovjednici u NDH, a osobito Glaise, silno su se trudili oja ati mo NDH za služenje Reichu. Ubrzali su formiranje legionarskih divizija ^{NL}H, koje su njema ki zapovjednici iz viših ešalona smatrah najdjelotvor-na inom udruživanja oružanih snaga NDH s njema kim zapovjednim i ^B*ckim osobljem. Usto su pomno reorganizirali, razvijali i uvježbavali iste Jedinice NDH, ponajprije etiri brdske brigade i etiri lake pješa ke ffgade, od kojih je svaka imala po tri do etiri bojne. Za potrebe provedbe

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

obuke, Nijemci su za svaku brigadu izdvojili oko 50 asnika, te 350 do asnika i vojnika. Glavni zapovjednik njemačkih jedinica u NDH također je pomogao reorganizaciji drugih snaga NDH, ponajprije petnaest pukovnija s rezervistima iz nekadašnje austrougarske i jugoslavenske vojske.¹⁰⁰

Nijemci su u to vrijeme imali još jedan plan: Slavoniju, žitnicu Hrvatske i NDH u cjelini, koja je dijelom bila pod partizanskim nadzorom — proglasiti operativnim područjem u kojem bi njemački zapovjednici imali najviše izvršne ovlasti, uz pomoć pokrajinskih vlasti NDH. U izvještaju od 20. travnja 1943. Glaise se potužio da utjecaj vlasti NDH na pokušaje pacifikiranja u tom dijelu zemlje „nanosi štetu i ometa” njemačko djelovanje. U neslužbenom radnome pismu pukovniku Schuchardtu od 26. svibnja 1943, nakon opisivanja raznih operacija protiv partizana u Slavoniji, primjećuje: „U mnogim esto vrlo nepristupačnim i gusto pošumljenim gorskim formacijama koje se dižu iz plodnih ravnica okupljaju se nove borbene jedinice koje pljačkaju taj kraj. U tim područjima, u kojima nema njemačke ili - ali samo uvjetno - vojne jedinice NDH koja pod nadzorom drži teren, završavaju svi oblici državne vlasti i zemljom vladaju partizani.”¹⁰¹ Glavni je cilj plana bio osigurati žetvu u tom području za potrebe vlade NDH (nesumnjivo i njemačke vojske) i zajamiti da uroda ne padne u ruke partizanima.

Nijemci su pritom od NDH željeli izvući i što više ljudstva, osobito 1943. godine. Poruka koju je 5. lipnja 1943. Kasche uputio svome ministarstvu, a u kojoj govori o planovima Nijemaca da u NDH (kao i u Bugarskoj i Slovačkoj) unovče dobrovoljce za služenje u jedinicama protuzračne obrane na području Reicha govori o Paveličevoj spremnosti da osigura ljudstvo za te potrebe u mjeri u kojoj je na raspolaganju. No Kasche je istaknuo i već u tijeku nekoliko drugih pokušaja pridobivanja ljudstva NDH - za razvoj oružanih snaga NDH i formiranje hrvatskih legionarskih divizija iz NDH, za Waffen SS, te njemačku Luftwaffe i ratnu mornaricu, za novostvorene mješovite SS odrede sastavljene od vojnika iz Reicha i NDH, za rad u njemačkoj industriji i poljodjelstvu, te među hrvatskim folksojercima, posebno novčane za Waffen SS. Kasche je izvijestio i da se dio novčanja u NDH odvija na temelju nekakvog sporazuma između NDH i Reicha, ali da se dio provodi bez ikakvih službenih sporazuma. Nadalje, vojni obveznici u NDH esto se mobiliziraju u isto vrijeme kad se novčane i dobrovoljci, što stvara mnogobrojne političke probleme i izaziva veliku ogorčenost. Stoga je predložio da se s vlastima NDH povedu razgovori kojima bi se taj problem riješio.¹⁰²

Od samog početka postojanja NDH Nijemci su imali poseban izvor moći i u organiziranoj, iako razmjerno malobrojnoj njemačkoj manjini. Godine 1941! prema njihovim vlastitim procjenama, folksojercima je u NDH bilo između 140.000 i 150.000, a živjeli su uglavnom u bogatim poljodjelskim područjima^a

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Slavonije i Srijema, uz manji broj u tadašnjoj samoj Hrvatskoj i sjevernoj Bosni. Drugi talijanski i jugoslavenski izvori ukazuju na to da je u travnju 1941. u NDH živjelo oko 170.000 stanovnika, što je izgleda i to nije podatak. U Slavoniji i Srijemu stanovnici su bili potomci i ranijih doseljenika, i koji su onamo stigli još u 18. stoljeće, nakon što su Habsburgovci te krajeve oslobodili od osmanske vlasti, i kasnijih doseljenika, koji su stigli u drugoj polovici 19. stoljeća.¹⁰³ U Bosni su bili potomci doseljenika koji su tamo došli nakon 1878, kada je to područje zauzela Austro-Ugarska. Kulturno i političko središte stanovništva u NDH tijekom rata bio je Osijek.

U predratnoj Jugoslaviji, kao što smo već naveli u prethodnome poglavlju, njemačka manjina imala vlastitu kulturnu organizaciju (Kulturbund) i tisak, zasebnu političku stranku, te razne poljoprivredne, kreditne i zdravstvene zadruge. Gotovo 80% stanovništva pripadalo je Katoličkoj crkvi. Kako su živjeli u najbogatijim poljoprivrednim područjima Jugoslavije, bili su najnapredniji poljodjelci u zemlji, te osiguravali velik dio siromašnosti i poljodjelskih proizvoda za tržište.

Potkraj tridesetih godina 20. stoljeća sve njemačke manjinske organizacije u Jugoslaviji i gotovo cjelokupno njemačko stanovništvo došli su pod nadzor mladih nacista i orijentiranih elemenata, koji su održavali tijesne veze s vlastima Reicha, te provodili njihove naloge. Neposredno uoči i tijekom kratkotrajnog Travanjskog rata 1941. godine, jugoslavenski stanovnici, pod vodstvom tih nacista i elemenata i njemačkih agenata, djelovali su kao pripadnici pete kolone.¹⁰⁴

Kao što smo već naveli, nakon podjele Jugoslavije u travnju 1941, njemačka manjina ostala u četiri različite države. Jugoslavenski dio Banata postao je dijelom okupirane Srbije, ali su njime upravljali mjesni stanovnici pod izravnim nadzorom njemačkih okupacijskih vlasti u Beogradu. Baranja, Međimurje i Prekomurje pripojeni su Mađarskoj, dok su Nijemci u tim krajevima potpali pod organizacije njemačke manjine u Mađarskoj. U sjevernome dijelu Slovenije, koji je zauzela Njemačka, živjela je većina slovenskih stanovnika, osim na području Koroške (Gottschee) u južnome dijelu, koji je pripojila Italija, a koji su preseljeni potkraj 1941. i početkom 1942. godine. Na koncu, u Slavoniji i Srijemu u NDH živjela je podosta brojna njemačka manjina.

Pri organiziranju svih stanovnika u svim zemljama ili područjima koja su se našla pod njihovim formalnim ili stvarnim nadzorom, Nijemci su se održavali niza općina. U svim područjima stanovnici su organizirani kao autonomno tijelo. Stekli su sva prava u pogledu lokalne uprave, školstva, Brodarstva, političkih i omladinskih organizacija, te jezika. Oni koji su živjeli u njemačkim jedinicama stekli su njemačko državljanstvo, ali su pri tome zadržali i državljanstvo zemlje u kojoj su se rodili. Na koncu, stanovnici ere

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

su njemačke vlasti mogle naseliti i u druga područja u državi, ili čak u područja države ili okupirana područja, ili ih prebaciti na područje Reicha.¹⁰⁵

Ubrzo nakon utemeljenja NDH, njemačka je manjina formalno i otvoreno postala produženom rukom Trećeg Reicha, te je poela raditi na promicanju njegovih ciljeva. Poseban status unutar NDH, praktički status države u državi utvrđen je ukazom od 21. lipnja 1941. godine. Nizom drugih ukaza i uredba uređena su pitanja njemačkih škola, status članova njemačke manjine na dužnostima u vlasti NDH, folksdojerske milicije u sastavu Ustaške vojnice i tako dalje. Drugim sporazumima između njemačke i NDH uređivala su se pitanja služenja pripadnika njemačke manjine u njemačkim oružanim snagama. U folksdojerskoj eri u NDH, kojeg je izabrala organizacija Volksdeutsche Mittelstelle, bio je Branimir Altgayer, koji je na toj funkciji bio tijekom bitavog rata. No kritike na račun njegova obnašanja funkcije dolazile su i iz službenih i iz privatnih izvora, a mnogi regionalni i lokalni vođe djelovali su, čini se, manje-više na svoju ruku.¹⁰⁶

Talijanima nije bio ni najmanje prihvatljiv poseban status koji su folksdojerski stekli u NDH. Prema riječi ministra vanjskih poslova Lorkovića, visoki dužnosnik talijanskoga Ministarstva varyskih poslova, Luca Pietromarchi, potužio se u studenome 1941. poslaniku NDH u Rimu „da prema njegovu mišljenju Nijemci nisu ozbiljni u vezi sa suverenitetom NDH ako traže provedbu takvih zakona [poput ukaza od 21. lipnja 1941]”. Osobito mu je smetalo što folksdojerski prisežu na odanost Hitleru. Slične stavove iznio je general fašističke milicije Eugenio Coselschi, predstavnik Fašističke stranke pri ustaškome pokretu u Zagrebu, kao i poslanik Casertano. Potonji je primijetio da bi Italija, da je znala da će NDH biti njemački protektorat, u travnju i svibnju 1941. tražila drukčije granice.¹⁰⁷ No te opaske nisu postigle nikakav učinak.

Prva vojna formacija folksdojerska u novoformiranoj NDH bila je Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft (iako se dio jugoslavenskih folksdojerska samoinicijativno pridružio njemačkim formacijama SS-a i prije travnja 1941). Jedinica je formirana zakonskim ukazom od 31. srpnja 1941, u znak „zahvalnosti za usluge koje je njemačka narodna skupina pružila u održavanju reda, uspostavi novog poretka, te razoružanju bivše jugoslavenske vojske tijekom stvaranja NDH”. Iako je djelovala u sastavu Ustaške vojnice, njezina glavna zadaća bila je zaštita folksdojerskih zajednica u zemlji. Do lipnja 1942. njome je zapovijedao Willibald KeUer, do travnja 1941. kapetan u jugoslavenskoj vojsci. Prema ukazu od 31. srpnja, snaga Einsatzstaffela bila je ograničena na jednu bojnu. No kako je folksdojerskim zajednicama trebalo više zaštite od gerilskih snaga u unutrašnjosti NDH, Einsatzstaffel se postupno širio, te je 1. lipnja 1942. imao 1500 članika i vojnika. Dodatnim sporazumima s vladom NDH stvorene su dvije rezervne bojne koje su u isto to vrijeme ukupno imale 1200 pripadnika.¹⁰⁸

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Prema sporazumu između vlade i vlade NDH od 16. rujna 1941., muškarci primjerene dobi iz redova folksdoj era trebali su služiti u zasebnim Hrvatskim vojskama NDH. Deset posto novaka svake se godine upućivalo na službu u njemačke formacije, s vremenom isključivo u jedinicama SS-a. Njemačka je neprestano tražila sve više ljudi, a za jedinice SS-a osobito se tražila što je bilo moguće više pripadnika njemačke manjine (a kasnije i drugih skupina) u saveznoj i okupiranim zemljama, pa tako i NDH. Tako je početkom lipnja 1942. Reichsführer SS-a Himmler predložio da svi pripadnici njemačke manjine u dobi između 17 i 30 godina uđu u sastav 7. divizije SS-a Prinz Eugen. Von Ribbentrop je zamolio Kaseha, 14. srpnja 1942., da s vladom NDH dogovori da svi muški folksdoj eri u NDH, koji pripadaju toj kategoriji, budu stavljeni na raspolaganje SS formacijama. To je dogovoreno razmjernom notom dviju vlada 21. rujna i 10. listopada 1942., nakon čega su svi muškarci u dobi od 17 do 35 godina iz redova folksdoj era imali pravo dobrovoljno se prijaviti u SS jedinice. Daleko već i broj muškaraca pristupio je SS jedinicama zbog pritiska folksdojerskih organizacija nego svojevolutno. Do 1. travnja 1943. dvije akcije novčane dovele su do toga da je 10.270 folksdoj era stupilo u njemačke vojne jedinice, a 5000 folksdoj era u jedinice vojske NDH, uz još 2900 zaprijetljenih prijava. Posebnim protokolom od 24. travnja 1943. uspostavljene su mješovite redarstvene i oružničke snage Reicha i NDH u kojima su služili stariji folksdoj eri (vidi dolje). Glavni zapovjednik tih formacija, brigadni vođa SS-a i policijski general major Konstantin Kammerhofer (u mojoj knjizi etnici u Drugom svjetskom ratu pogrešno naveden kao Viktor Kammerhofer), kao predstavnik Reichsführera SS-a u NDH, kasnije je imenovan i njegovim predstavnikom za pitanja folksdoj era u NDH.¹⁰⁹

¹ U srpnju 1943. više od 15% ukupno procijenjenog broja folksdoj era u NDH služio je na ovaj ili onaj način u Reichu. Prema memorandumu sa sastanka o položaju folksdoj era u NDH i njihovom doprinosu njemačkim ratnim nastojanjima, održanom u njemačkom poslanstvu u Zagrebu 1. srpnja 1943., pripadnici njemačke manjine u to su vrijeme u službama bili raspoređeni na sljedeći način: 13.500 u policijskim i SS jedinicama u Reichu, 2500 u njemačkim policijskim snagama u NDH, 350 u Wehrmachtu, 700 kao tumači pri Wehrmachtu, 600 u vojsci NDH i bojnicama za zaštitu željeznica, 450 kao profesionalni vojnici u vojsci NDH, 2200 u organizaciji Todt (izvan područja Reicha), te 4500 radnika u Reichu - ukupno 25.800 muškaraca. Tijekom sljedećih dvadeset mjeseci, iz redova te manjine izvan je još više ljudi. Folksdoj eri u NDH ako su osjetili posljedice te činjenice, budući da ta, uglavnom poljodjelstvenoljubiva skupina, baš i nije mogla priuštiti sebi gubitak gotovo svih radnosposobnih muškaraca. U izvještaju Willyja Requarda iz njemačkog poslanstva u Zagrebu od 1. srpnja 1943. stajalo je da je u pojedinim slavonskim selima 70% muškaraca u dobi od 17 do 60 godina u vojnoj službi ili na s ratom

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

povezanim poslovima i stoga odsutno od kuće. Zbog toga su teške poslove privredne poslove obavljali uglavnom žene i djeca.¹¹⁰

Osim dogovaranja novog plana za folksojere iz NDH u SS jedinice, Himmler je predložio i da se oni folksojere iz NDH koji su izloženi velikoj opasnosti od snaga jugoslavenskog otpora, osobito u Bosni, presele u Reich. Prijedlog je u Berlinu naišao na određeno protivljenje, no Himmler je ipak odnio prevagu i te je 14. srpnja 1942. von Ribbentrop od Kaschea zatražio da s vlastima NDH dogovori preseljenje bosanskih folksojera u Reich.¹¹¹

Himmler se opravdano pribojavao za sigurnost njemačke manjine u Bosni. Ne samo ondje, nego i širom unutrašnjosti NDH, glavni je problem njemačke manjine bila zaštita od neprijateljski nastrojenih partizana. Zbog niza razloga folksojere u NDH bili su omiljena partizanska meta: uglavnom su živjeli u selima i općenito ih se smatralo instrumentom u rukama njemačkih osvajača, masovno su sudjelovali u sastavu njemačkih jedinica koje su se borile protiv partizana, esto su prisvajali imovinu srpskih obitelji protjeranih s tih područja ili obitelji koji su pripadnici bili u partizanima, dok su u gradovima esto prisvajali imovinu, obrte i tvrtke Srba i Židova. Do ovih trvenja dolazilo je i između pripadnika njemačke manjine i hrvatskoga stanovništva, jer su se Nijemci, kao povlaštena skupina, ponašali arogantno i posezali za najboljim dijelovima dostupnog plijena.

Folksojere u NDH bili su izloženi različitim stupnjevima opasnosti, ovisno o lokaciji sela, intenzitetu gerilske aktivnosti, te ponašanju. U početku su najugroženiji bili Nijemci u sjevernoj Bosni, od kojih je većina živjela raspršeno među južnoslavenskim stanovništvom, a ne u zasebnim selima. Većina njih, oko 18.300 ljudi, evakuirana je u listopadu i studenome 1942. i preseljena u tzv. General-Gouvernement Poljsku (dio Poljske pod njemačkom vlašću, ali nije bio pripojen Njemačkoj). Potkraj rata većina ih se preselila na područje Starog Reicha. Nakon studenoga 1942. u Bosni se održalo tek nekoliko kompaktnih njemačkih sela.¹¹²

Kako bi je oslobodio partizanske opasnosti, Himmler je zapravo namjeravao do rujna 1942. iz NDH evakuirati većinu njemačke manjine, a Altgayer je u poslijeratnim iskazima priznao da je i on zagovarao evakuaciju. No plan nije proveden zbog protivljenja, političke prirode, njemačkog Ministarstva vanjskih poslova i Kaschea.¹¹³ Nakon toga je preseljenje folksojera iz NDH u sigurnija područja u NDH ili Njemačkoj prekinuto do daljnjega.

Tijekom većeg dijela 1943. godine nije bilo organiziranog prebacivanja folksojera ni unutar NDH, ni izvan njegovih granica. No kako je partizanski pritisk bio sve veći i broj folksojera bio je prisiljen napustiti sela. Potkraj 1943. Kammerhofer i Altgayer organizirali su evakuaciju folksojera iz nesigurnih područja u zapadnoj Slavoniji. Prema Andreasu Rihrihu, Kammerhoferu na elniku stožera, do 18. prosinca 1943. godine 3593 folksojera

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

potjerana ili su izbjegla s tih područja, a od tada do 14. travnja 1944. godi-
*p3643 obitelji sa 16.613 članova sustavno su evakuirani Waffen SS i druge
Lrganizacije njemačke narodne skupine koje su se bavile preseljenjima. Dio
Evakuiranih smjeste se kod folksdojerskih obitelji na području Osijeka, dok
u drugi upu eni u isto ni Srijem, na imanja Srba koje su ubili ustaše, ili su
objegli u Srbiju ili se pridružili gerilskim snagama, pa im je imovinu zaplijeni-
nila vlada NDH.¹¹⁴

Ujamberhoferovi potezi izazvali su velika trvenja među samim folksdoj-
erima, među njemačkim predstavnicima u NDH, ponajprije Kascheom, te Kam-
nierhoferom i njegovim suradnicima, kao i između njemačkog Ministarstva
vanjskih poslova s jedne i Ureda Reichsführera SS-a i Volksdeutsche Mittel-
stellea u Berlinu, s druge strane. Kammerhofera i Altgayera kritizirali su jer
se prije preseljenja nisu posavjetovali ni s Kascheom, ni s vladom NDH. Dio
evakuiranih tužio se da je postupak bio nepotreban, nedovoljno pripremljen i
neprimjereno proveden. Drugi su kritizirali naseljavanje evakuiranih na imanja
koja je vlada NDH zaplijenila Srbima. U travnju 1944. njemačko Ministarstvo
vanjskih poslova zatražilo je od Himmlera da prekine s preseljenjima sve dok
se ne razmotre politički aspekti takvih postupaka.¹¹⁵ Tijekom sljedećih tri-
pet mjeseci činilo se da nije bilo evakuacija iz NDH, niti unutarnjih preseljenja
folksdojera.

Kako se rat počeo primicati završetku, njemačke manjine imala sve više
razloga za strah. Prema jednom izvještaju njemačkih obavještajaca o situaciji
u NDH u rujnu 1944. nakon što je Bugarska prešla na sovjetsku stranu, najtvr-
dokorniji pripadnici manjine bili su uvjereni da će ih vlasti odvesti na sigurno.
Drugi, koji su ranije živjeli kao Hrvati, ali su se 1941. počeli izjašnjavati kao
Nijemci, počeli su se malo-pomalo vraćati u hrvatsku zajednicu. Dio onih koji
su naseljeni u isto ni Srijem vratio se u svoja sela u Slavoniji i stupio u kon-
takt sa srpskim stanovništvom i partizanima. Mnogi mladi ljudi pozvani na
radnu obavezu odbili su poziv, dok su neki čak pošli s partizanima,
lijekom hitavog rata partizani su poticali folksdojere da pristupe njihovim
redovima. U kolovozu 1943. organizirali su četu Ernst Thälman, koju su uglav-
n^o144 inili folksdojeri iz zapadne Slavonije, a godinu kasnije i drugu takvu
četu, Freies Deutschland.¹¹⁶

Nijemci nisu iznevjerili folksdojere koji su računali na spašavanje. U
posljednja tri mjeseca 1944. proveli su masovnu evakuaciju folksdojera s i-
F^og europskog jugoistoka, a osobito jugoslavenskog Banata, Banke i NDH.
er^{er}na sporazumu postignutom između Kammerhofera i Altgayera, evakua-
CJa folksdojera iz NDH u Reich provedena je u tri faze, iz triju zona. Prva je
•suacija počela 1. listopada, druga je ushjedila 20. listopada, dok je treća za-
peena posljednjih dana listopada. Prema planu, trebalo je evakuirati 150.000
rba, no kako je velik broj bio u raznim njemačkim službama i kako su neki

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

odbijali oti i, stvarni je broj, prema izvještaju o evakuaciji koji je pripremi VOMI, bio između 90.000 i 100.000 osoba. Vlasti su ljudima pomagale da (više) kom ili kolima) ponesu što više pokretnina. Pritom nije donijeta odluka o tome što će se dogoditi s njihovim nekretninama, no formirane su nove domobranske jedinice koje su ostale čuvati imovinu. Prema izvještaju VOMI-ja iz studenoga 1944, do 7. studenoga iz NDH je evakuirano ukupno 90.000 folksdoj era Budu i da je 1942. iz Bosne evakuirano 18.300 folksdoj era, da je 28.000 hrvatskih Nijemaca služilo u Waffen SS, a oko 15.000 radilo na području Reicha (a dio bio u domobranskim jedinicama koje su još bile u NDH), njemačke su vlasti evakuaciju smatrale vrlo uspješnom.¹¹⁷

Njemačka manjina, koja je stoljeća imala u miru živjela u raznim dijelovima Jugoslavije, Rumunjske i Mađarske, te u velikoj mjeri doprinosila gospodarstvima tih zemalja, u nacističkoj je rukama postala važnim sredstvom pokoravanja i eksploatairanja tih područja tijekom rata. Dio vođa Reicha, pa i samih dunavskih folksdoj era, čak je sanjario o tome da bi folksdoj eri mogli poslužiti kao temelj za stvaranje njemačke podunavske države, bastiona za novu dominaciju na području jugoistočne Europe. Umjesto da ostvare taj san, folksdoj eri su u jesen 1944. morali biti masovno evakuirani u Reich, kako bi se spasili od masovne odmazde. Tisuće folksdoj era iz Banata i Bačke koje nije bilo moguće evakuirati završile su nakon listopada 1944. u SSSR-u, a kasnije su izručeni Njemačkoj.

Po završetku rata oko 30.000 folksdoj era ostalo je na području bivše NDH. Budu i da su mnogi pomagali nacističkoj Njemačkoj, nova jugoslavenska vlada okupila ih je u logorima i veličinu izgnala u Njemačku. Imovina protjeranih i evakuiranih folksdoj era nacionalizirana je i kasnije podijeljena obiteljima iz istog kraja čiji su domovi i imovina bili uništeni, i doseljenicima. Prema jugoslavenskome popisu stanovništva od 15. ožujka 1948, u Jugoslaviji je živjelo tek 55.337 osoba njemačke nacionalnosti.¹¹⁸

I kao Reichsführer SS-a i prvi povjerenik njemačke policije i kao povjerenik Reicha za njemačke interesove u inozemstvu posredstvom VOMI-ja, Heinrich Himmler od samog je početka sudjelovao u pitanjima povezanima s folksdoj erima u NDH. Pomogao je u dogovaranju iznimno povoljnog statusa njemačke manjine) u NDH, dok je VOMI za vođu izabrao Altgayera.

Himmlerova uloga u NDH dodatno se povećala zbog nastavka gerilskog otpora i navodne nesposobnosti policije i vlasti NDH - ustaša - da pacificira i valjano upravlja područjima koja su njemačke i snage NDH otkrile od pobunjenika. Od proljeća 1943, kao zapovjednik za gušenje gerilskih snaga (Bandenkämpfung), Himmler je u velikoj mjeri proširio SS i policijsku organizaciju u NDH formiranjem posebne SS divizije za bosanskohercegovačke muslimane > te posebnih jedinica tzv. Njemačko-hrvatskoga oružništva.¹¹⁹

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Nijemci su mnogo otkivali od operacije Weiss, ofenzive širokih razmjera koju su protiv partizana pokrenuli 20. siječnja 1943. godine. Uz angažman njemačkih, talijanskih, domobranskih, ustaških i etničkih snaga, operacija Weiss trebala je dokinuti partizanske sabotaže na komunikacijama širom NDH »partizanske prijetnje područjima na kojima se proizvodio boksit. Uništenjem partizana nestala bi i potreba za držanjem velikog broja njemačkih jedinica u NDH. Talijani su pomalo nevoljko pristali razoružati etnike u svojoj zoni, ali nakon likvidacije partizana. Međutim, Nijemci su bili sumnjivi prema sposobnosti administracije i policije NDH da održi mir i uspješno vladaju područjima otkivenima od partizana. Bez toga, operacija Weiss i ne bi imala osobitog smisla. Nijemci su stoga zaključili ili daju u NDH nužno oformiti posebne mješovite policijske snage Reicha i NDH koje će osiguravati pacificirana područja. Inicijativa je potekla od Alexandra Lohra, glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, odgovornog za pacificiranje NDH. No kako je održavanje reda i mira policijski posao i kako je Himmler bio zadužen za sve operacije protiv gerilskih snaga na njemačkim ratištima, njegaje zapalio i zadatak da oformi i nadgleda policijsku i žandarmerijsku organizaciju i njezino djelovanje u NDH.¹²⁰

Nakon niza razgovora na visokoj razini među predstavnicima oružanih snaga, SS-a i policije, Hitler je 10. ožujka 1943. izdao naredbu o korištenju mješovitih SS oružanih i redarstvenih jedinica NDH i Reicha radi postizanja „konačnog pacificiranja područja u NDH oslobođenih od komunista“. Odredio je da za tu zadatak treba upotrijebiti domaće ljudstvo. Himmler je ovlasti za organiziranje i zapovijedanje tim snagama prenio na svog posebnog izaslanika, brigadnog vođu u SS-a i policijskog generalmajora Konstantina Kammerhofera. Osim titule, koja je bila drukčija jer je NDH nominalno bila nezavisna, Kammerhoferov je položaj u biti odgovarao položaju višeg SS i policijskog vođe, generala Augusta Meysznera u Srbiji pod njemačkom okupacijom. Moglo se očekivati da će Himmler nastojati postići i to da organizacija u NDH postane autonomnom, neovisnom ne samo o vlastima NDH, nego i o ostalim njemačkim službama i vlastima u NDH. Moglo se očekivati i da će i sama prirodna tog zapovjedništva odražavati Himmlerov prijezir prema ustašama, koje je smatrao „Pljačkom kaškom ruljom“.¹²¹

I Prema navodima iz memoranduma poslanstva NDH u Berlinu od 12. travnja 1943. vlada NDH je za predloženi plan prvi put doznala od Kaschea, početkom ožujka 1943. godine. Iako je odmah prosvjedovala, Kammerhofer je ubrzo stigao u NDH s približno 1000 njemačkih policajaca, a 7. travnja izvijestio je vladu o svom planu da jedinice s pomoćju trojicom ljudi uputi da preuzmu zapovjedništvo nad približno 540 žandarmerijskih postaja u NDH. Usto je namjeravao proširiti svoje ljudstvom iz redova folksdojčera, kao i oružanim snagama NDH, te ih odjenuti u njemačke odore. Pavelić i Lorković ponovno su se pobunili,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

navode i brojne primjedbe: formiranje takve policije narušavalo bi suverenitet NDH, bio bi to pravi dar za neprijateljsku propagandu, kao znak potpune predaje suvereniteta NDH, dovelo bi do neugodnih posljedica po odnose NDH s Italijom, koja je prema Sporazumu o jamstvima i suradnji imala suradnike pri oružništvu NDH, te bi pojačalo sukobe između hrvatskoga stanovništva i folksdoj era.¹²²

Umjesto da odustanu od plana, Nijemci su ga proširili. U početku su razmišljali o tome da će mješovite redarstvene i oružničke organizacije postaviti jedino u područjima u kojima njemački zapovjednici imaju izvršne ovlasti, tj. između Save i njemačke demarkacijske linije. Kad se to pokazalo odviše restriktivnim rješenjem, Visoko zapovjedništvo oružanih snaga i Himmler dogovorili su se da će iste organizacije oformiti i u područjima sjeverno od Save, koja su strogo službeno bila područja odgovornosti njemačkoga glavnog opunomoćenika u NDH, Glaisea, iako ni ondje nije imao izvršne ovlasti. Kad je Kammerhofer Glaiseu priopćio vijest o novome širenju moći, ovaj je u cijelosti podržao plan, vidjevši u Kammerhoferovoj policiji „produljenu ruku njemačkih okupacijskih snaga“. Prema Himmlerovoj odluci od 21. lipnja 1943., itavaje NDH proglašena područjem prepunim gerilskih jedinica. Tako je područje jurisdikcije njegova predstavnika za protugerilske policijske organizacije prošireno na itav teritorij NDH.¹²³

Valja, međutim, naglasiti da je Glaise jasno dao do znanja kako pacificiranje NDH smatra ponajprije političkim problemom koji je moguće riješiti jedino političkim promjenama. Prvim i ključnim korakom smatrao je pojašnjavanje njemačko-talijanskog kondominija u NDH. Usto je držao i kako Pavelić u treba jasno dati do znanja da je, s obzirom na „uznemirujuće pogreške njegova režima u prošlosti, te intenzifikacija ratnih djelovanja u NDH, suverenitet NDH u daleko većoj mjeri svojevršno jamstvo za budućnost nego sadašnjaja jedinica“. Osim toga, zbog ranijih pogrešaka, zločina, te korumpiranosti članova Ustaške stranke, ustaški je pokret nužno odvojiti od vojske NDH i policije. Na koncu, odnos prema srpskom stanovništvu u NDH mora biti primjereniji – Srbi moraju postati ravnopravnima pred zakonom, mora im se jamčiti osobna i sigurnost imovine, te moraju steći i umjereni udio u državnim službama. Ne postignu li te promjene ništa pozitivno, Glaise je predložio uspostavljanje svojevršne njemačke vojne uprave u NDH.¹²⁴

Nedugo nakon dolaska u NDH, 20. travnja 1943., Kammerhofer je izdao detaljnu preliminarnu naredbu o organizaciji mješovitih oružničkih snaga Reicha i NDH. Zemlja je podijeljena na pet područja, i na području pod talijanskom okupacijom, te na području pod njemačkom okupacijom, iako Kammerhofer nije predložio i organiziranje policijskih snaga na talijanskom teritoriju. Redarstvene su snage bile uniformirane (Ordnungspolizei), a na čelu im je bio zapovjednik redarstva. Pod njim su bili područni redarstveni zapovjed-

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njema ki protektorat

Rici, te regionalni i okružni (kotarski) redarstveni zapovjednici. Odre eni broj Kfipadnika Sigurnosne policije (Sicherheitspolizei) bio je pridružen svim redarstvenim područjima, ovisno o potrebama.¹²⁶ Redarstvene i oružni ke jedinice na najnižoj razini, s pet do osam pripadnika, s vremenom su formirane u stotinama mjesta. Naloženo im je da tijesno sura uju ne samo s mjesnim redarstvom i oružništvom NDH, nego i s upravnim dužnosnicima u NDH, poput gradona elnika, te da po potrebi angažiraju mjesno stanovništvo. U slu aju novih vojnih operacija, mješovite jedinice policije SS-a i žandarmerije odmah • potpale pod zapovjedništvo njema koga vojnog zapovjednika na svome području.

Sporazumom od 21. travnja 1943. izme u Paveli a i Glaisea, te protokolom koji je uslijedio 24. travnja, Himmlerov predstavnik u NDH dobio je dalekosežne ovlasti nad svim redarstvenim i oružni kim snagama NDH, naime, uglavljeno je osnivanje tzv. Njema ko-hrvatskoga oružništva. Bile su to zajedni ke oružni ke jedinice Reicha i NDH, odvojene od redarstva i oružništva NDH, no Kammerhofer je trebao ostvarivati najtješnju mogu u suradnju s redarstvom i oružništvom NDH. Kad god bi sudjelovale u združenim operacijama, jedinice NDH su bile pod njegovim zapovjedništvom. Nadalje, svi ostali organi uprave NDH bili su dužni, kad se to od njih tražilo, pomo i davanjem zatraženih informacija. Tako er je dogovoreno da e broj potreban za popunu tih jedinica biti dosegnut i otvorenim regrutiranjem i premještajima iz postoje ih jedinica oružništva NDH i ustaških jedinica. Pripadnici mješovitog oružništva trebali su nositi njema ke SS odore, a njezini lanovi iz NDH i prikladne vrpce oko nadlaktice. Svi su trebali prisegnuti na odanost i Hitlera i Paveli u. Kao glavnog dužnosnika za vezu s tim snagama i za nadzor nad provedbom sporazuma od strane vlasti NDH, Paveli je imenovao Mladena Lorkovi a, ministra unutarnjih poslova. Prema planu, mješovito Njema ko-hrvatsko oražništvo trebalo je imati oko 20.000 pripadnika, me u njima 2000 Nijemaca iz Reicha, 4000 do 5000 folksdoj era iz NDH, te 14.000 do 15.000 Hrvata. Sjedište Kammerhoferova zapovjedništva bilo je u Osijeku.¹²⁶

Budu i da se protivila osnivanju Njema ko-hrvatskoga oružništva, od vlade NDH baš se i nije moglo o ekivati da oduševljeno sura uje na provedbi Protokola. Regrutiranje budu ih pripadnika Kammerhoferove pohcije stoga e toliko usporeno odvijalo, da je Glaise itav postupak nazvao pasivnim otporom.¹²⁷

r Odluka o formiranju Njema ko-hrvatskoga oružništva te Kammerhoferov organizacijski plan pripremljeni su bez konzultacija s vladom NDH. Vlasti

H su mogle prosvjedovati do mile volje, no Nijemci su svjesno vrlo široko P^a ili dogovor od 17. sije nja 1943. izme u vlasti NDH i njema kih vlasti, ° i iz toga proistekli ukaz NDH od 18. sije nja 1943. o uvo enju izvanred- °§ režima u područjima u kojima njema ke jedinice sudjeluju u borbama.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Prema tim odredbama, u slučaju državne potrebe ili u područjima u kojima se odvijaju vojne operacije, moguće je uspostaviti izvanrednu vlast u sklopu koje izvršne ovlasti prelaze u ruke njemačkih vojnih zapovjednika.¹²⁸

Budući da su Talijani pomagali vlastima NDH u organiziranju i, u određenoj mjeri, obujavanju oružništva i redarstva, novi je njemački projekt kod njih pobudio veliko zanimanje. Glaise je talijanskim predstavnicima objasnio da nova mješovita policijska organizacija nema nikakve veze s redovnim policijskim snagama NDH, te da će joj isključivo zadatak biti obavljanje policijskih poslova i pacificiranja područja s kojih su vojnim operacijama očišćeni partizani.¹²⁹

Njemačke SS i policijske organizacije uvijek su nastojale povećati utjecaj, gdje god su djelovale. U NDH su to činile korištenjem njemačke manjine, Kammerhoferove organizacije, te 13. SS divizije Handžar u Bosni, kao i drugih njemačkih policijskih i obavještajnih organizacija. Njihov stari protivnik Kasche potužio se u izvještaju od 29. veljače 1944. da SS i policijske organizacije u istoj NDH provode vlastitu politiku i da će to naštetiti njemačkim interesima u NDH. U opširnijem izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova, Kasche se 29. ožujka 1944. požalio na kaos koji vlada seljenjem 25.000 folksdoj era po Slavoniji, te je zatražio smjenu Kammerhoferova na elnika stožera Rihriga, koji je za to bio najodgovorniji. Usto je zatražio jamstva da će sudjelovati u rješavanju otvorenih pitanja između njemačke manjine i vlade NDH, kao u razdoblju prije nego što je Kammerhofer postao Himmlerovim predstavnikom.¹³⁰

Nakon nekoliko mjeseci, u poruci napisanoj 28. srpnja 1944. koja je, međutim, kako se čini, von Ribbentropu poslana tek 29. rujna, Kasche je podrobno kritizirao djelovanje Kammerhoferove organizacije. Među mnogobrojnim su zamjerkama bilo i prigovori da organizacija nije ispunila Führerov nalog o pacificiranju područja s kojih su očišćeni komunisti, da ne suraduje s vlastima NDH, niti s njemačkim poslanikom, te da se proširila po cijeloj državi, umjesto da odabere područja na kojima može pružiti znatnu pomoć u pacificiranju. Nadalje, nije održala obećanja o zaštiti njemačke manjine, na primjer ne suraduje s Wehrmachtom, nego samostalno provodi vojne operacije, ne pomaže obuci oružnika NDH i ustaških jedinica, te se nadmeće i sukobljava s oružništvom NDH, umjesto da suraduje. Kasche je zaključio izvještaj navođenjem niza prijedloga za reorganizaciju SS policijskih i žandarmerijskih snaga kojima bi se njihove ovlasti toliko promijenile da bi postale gotovo neprepoznatljivima.¹³¹

U rujnu i listopadu 1944. Kammerhofer je podosta vremena posvetio planiranju i provedbi evakuacije najvećeg dijela njemačke manjine iz NDH u područje Reicha. U studenom se Kasche usprotivio Kammerhoferovoj očitovanoj sklonosti da se ne obazire na utvrđenu politiku i proceduru, te ponovu

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

zatražio temeljite promjene u njegovoj organizaciji. Htio je postupno ukinuti kammerhofove snage u postojećem obliku, Hrvate vratiti u oružništvo NDH, a Kammerhoferovu funkciju udružiti s funkcijom policijskog atašea pri njemačkom poslanstvu. Umanjene jedinice, s njemačkim ljudstvom, uglavnom bi sudjelovale u obuci i savjetovanju redarstva i oružništva NDH, te u pacificiranju zemlje. No Kammerhoferove su snage tada već bile stavljene pod zapovjedništvo 2. oklopne armije, te su sudjelovale u vojnim operacijama zajedno s drugim njemačkim snagama i snagama NDH.¹³²

Ugled Himmlerove SS i policijske organizacije u NDH porastao je nakon imenovanja SS Obergruppenführera i generala Waffen SS-a Hansa-Adolfa Priitzmanna na mjesto glavnoga njemačkoga opunomoćenika u NDH. Na tom mjestu 29. studenoga 1944. zamijenio je Glaisea. Prützmann je imao zadaću stupanja interesa i Wehrmachta i SS-a i policije pri vladi NDH, no u NDH se zadržao tek neko tjeđana.

KAPITULACIJA ITALIJE

Nakon što su se anglo-američke snage u studenome 1942. iskrcale u Maroku i Alžiru i počele djelovati protiv njemačkih i talijanskih snaga u sjevernoj Africi, stekao se dojam da će Italija, po svojoj prilici, postati prvom metom napada na europski kontinent. I doista, na konferenciji održanoj u drugoj polovici siječnja 1943. u Casablanci, Saveznici su odlučili da će u pogodnom trenutku napasti Siciliju i Sardiniju. Sicilija je zemljopisno bila najbliža brojnim savezničkim snagama u sjevernoj Africi, znalo se da su talijanska vlast i vojne snage slabi, a eliminacija jedne sile Osovine iz daljnjeg ratovanja bila je vrlo primamljiv cilj. Osim toga, SAD se zalagao za takvu operaciju i protivio savezničkom iskrcavanju na Balkanu. Posljednje njemačke i talijanske jedinice u sjevernoj Africi predale su se anglo-američkim snagama 12. svibnja 1943. godine. Nešto ranije, u prosincu 1942. godine, na ruskoj je fronti glavnina talijanske 8. armije uništena na rijeci Don¹³³, dok je njemačka katastrofa kod Staljingrada okončana 2. veljače 1943. godine.

U Jugoslaviji su talijanske jedinice u prvoj polovici 1943. zajedno s njemačkim, ustaškim, domobranskim i etničkim snagama, ali bez osobitih uspjeha, sudjelovale u operacijama Weiss i Schwarz usmjerenih protiv partizana. Istodobno su u ožujku Nijemci s Talijanima dogovorili okupaciju, navodno samo privremenu, područja zapadno od Mostara, u Hercegovini, u kojem se proizvodio boksit. Početkom svibnja, bez prethodnog dogovora s Talijanima, Nijemci su otvorili diviziju, te dijelove još triju divizija na više od mjesec dana prebacili u područja pod talijanskom okupacijom radi pokretanja operacija Schwarz protiv partizana i razoružavanja svih etničkih formacija kod kojih to bude moguće postići. Sredinom lipnja, nakon okončanja operacije Schwan prema sporazumu s Talijanima zauzeli su dio Sandžaka, te bez dogovora u Hercegovinu doveli još snaga.¹³⁴ Osim što su im partizani preoteli dio teritorija Talijani su u biti ostali i bez pojedinih dijelova Jugoslavije stečenih u travnju 1941, budući da su ih Nijemci od njih preuzeli još podosta prije njihove kapitulacije u rujnu 1943. godine. JL

Zbog sve slabije talijanske pozicije, gubitka ljudstva u Rusiji, te gubitka³

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Sudstva i teritorija u sjevernoj Africi, odnose između Mussolinija i Hitlera, a [osobito između talijanskog Vrhovnog štaba i Visokog zapovjedništva njih (oružanih snaga) po čela je obilježavati sve veća napetost. Već potkraj 1942. Mussolini je, uvjeren da snage Osovine više nikako ne mogu pobijediti u Rusiji, Hitleru savjetovao da „zaključiti, na ovaj ili onaj način, poglavljem ratovanja s Rusijom, koje više nema smisla”.¹³⁵ Mussolini se nadao da će se Hitler nakon toga koncentrirati na borbu protiv zapadnih Saveznika na Sredozemlju, no do toga nije došlo. Talijansko je gospodarstvo bilo osobito slaba karika, jer je njegova slabost onemogućavala zemlju da vodi rat. U trenutku stupanja u rat, Italija gospodarski nije bila spremna ni za kratkotrajni sukob, a kako je rat odmičao, u gospodarskoj je smislu sve više ovisila o Njemačkoj. Nijemci su iz Talijana iscijedili sve što su mogli, natjeravši ih da financiraju njemačke jedinice u Italiji, te odvoze i velike količine određene robe u Njemačku bez carinskog pregleda. Italija je, pak, o Njemačkoj ovisila ne samo po pitanju oružja, streljiva i zrakoplova, nego i po pitanju velikog broja različitih materijala i poluproizvoda, poput ugljena, čelika, kroma, gume, vune i nafte. Sve dok je Italija bila dostojan saveznik, Njemačka koja joj je osiguravala velik dio onoga što je tražila, no kad je oslabjela, Njemačka koja je sve više kasnila s isporukama, pa Italija tako više nije mogla nastaviti borbu.¹³⁶

Kako se talijanski položaj pogoršavao, i na bojišnicama i na domaćem planu, Mussolini je počeo pokazivati odlučno neslaganje u vezi s vojnim pitanjima, ne samo s Hitlerom i ostalim Njemačkim vođama, nego i s vlastitim vojnim i političkim savjetnicima. Zbog toga je u najvišem talijanskom elitu uvedena promjena. Prvo je 31. siječnja smijenjen pronjemački nastrojeni načelnik Vrhovne štaba, maršal Ugo Cavallero, i zbog toga što je mogao poslužiti kao žrtveni jarac za katastrofe doživljene u sjevernoj Africi i Rusiji, ali i zbog neistinitih izjava i neslaganja s Mussolinijem. General Vittorio Ambrosio, koji ga je zamijenio, počeo je iz nezemstva u domovinu vratiti sve jedinice koje je bilo moguće povući, te je pojednostavio organizaciju Vrhovnog štaba i pokazao veću neovisnost u odnosu na Nijemce.¹³⁷ A onda je 5. veljače Mussolini reorganizirao kabinet. Najveća žrtva bio njegov zet, grof Ciano, ministar vanjskih poslova, koji je, kako Piniolo, već nekoliko mjeseci radio protiv Mussolinijeve politike. Mussolini je osobno preuzeo Ministarstvo vanjskih poslova, iako ga je zapravo vodio¹³⁸ Podtajnik, Giuseppe Bastianini, dotadašnji guverner Dalmacije. Uslijedile su mnogobrojne kadrovske promjene na najvišim položajima, i u Rimu i među planskim zapovjednicima, civilnim upraviteljima, povjerenicima i diplomata u inozemstvu, no ništa od toga nije poboljšalo veću bezizlazan položaj Bojana.¹³⁸

^»Savezničke snage napale su Siciliju 10. srpnja 1943. i počele napredovati ma talijanskome kopnu. Saveznici kina napadi na Milano, Torino i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Genovii u velikoj su mjeri onemogu ili talijansku industrijsku proizvodnju te dodatno oslabjeli moral. Talijanski je narod op enito bio posve demoralizira i spreman zaklju iti mir gotovo bez obzira na cijenu. I kralj Viktor Emanuel III i njegova svita, kao i niz najviših vojnih dužnosnika, još su ranije zaklju ili da Mussolini mora oti i. Pitanje je glasilo samo kako ga i kada to no ukloniti. Ujutro 25. srpnja, nakon cjelono nog vije anja, fašisti ko Veliko vije e izglasalo je nepovjerenje Mussoliniju, što je kralj iskoristio kao formalni uzrok smjene. Prilikom audijencije kod kralja tog istog poslijepodneva, Mussolini je smijenjen, uhi en i zato en.¹³⁹ Predvodnici pobune u Velikome vije u o ekivali su da e preuzeti nadzor i nad Fašisti kom strankom i nad vladom. No vrhovno zapovjedništvo nad talijanskim oružanim snagama, koje je Mussolini prisvojio 29. svibnja 1941, prešlo je u kraljeve ruke, te je tako on s oružanim snagama preuzeo i vo enje zemlje, dok je maršal Pietro Badoglio stupio napremijersku funkciju. Iako je Badoglio najavio da e se Italija i dalje boriti na njema koj strani, ve ina je ljudi zaklju ila kako mu jednostavno treba vremena da dogovori predaju i prelazak Italije na savezni ku stranu. Neposredni problem Badogloive vlade bila je „neutralizacija fašisti kih snaga“, a general Roatta naredio je vojnim jedinicama da prema neredima postupaju krajnje strogo. Ipak, žrtava je bilo vrlo malo. To što je, nakon više od dvadeset godina apsolutne vlasti u Italiji, fašizam izdahnuo u miru jasno pokazuje da su mu ratne neda e oduzele i posljednje atome snage i sposobnosti za život.¹⁴⁰

Promjenu režima obilježilo je podosta nespretnosti. Mnogi talijanski dužnosnici na visokim položajima, a osobito maršal Badoglio i generali Ambrosio i Roatta, nisu željeli preuzeti odgovornost za klju ne odluke koje je trebalo donijeti, a naro ito u presudnim danima prije i nakon kapitulacije.¹⁴¹ Nijemci su u me uvremenu, o ekuju i da e Italija prije i na neprijateljsku stranu, pravodobno obavili sve potrebne pripreme i u Italiji i na Balkanu kako bi, im se Italija preda, pokrenuli operaciju Achse.

Pripremaju i se za promjenu strana, Talijani su dio jedinica iz Albanije i Crne Gore prebacili u Italiju, no najve i dio njihovih snaga na jugoslavenskome teritoriju i dalje je ostao razmješten na dotadašnjim podru jima.¹⁴² Talijani su se pribojavali da bi masovnim povla enjem snaga s Balkana mogli pokazati namjere, te da bi Nijemci mogli intervenirati i prije zaklju enja dogovora sa Saveznicima. Nakon razmjerno kratkih pregovora koji su po etkom kolovoza otvoreni izme u Italije i Saveznika, sporazum je postignut 3. rujna. Pet dana kasnije, 8. rujna, Italija je kapitulirala i prešla na savezni ku stranu. Dan kasnije maršal Badoglio (koji je i dalje obnašao premijersku dužnost), kraljevs dvor, vlada i zapovjednici oružanih snaga automobilima su otputovali u P^o1 caru, najadranskoj obali, a odande ratnim brodom u Brindisi, iza saveznici" linija.¹⁴³ Talijanska vlada objavila je rat Njema koj 13. listopada 1943. godin -j

Kao i kod predaje svake vojske, tako je i nakon kapitulacije talijansK¹¹

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

snaga^a združeno talijansko zapovjedništvo, koje je odlučilo kojim i u kojem smjerom krenuti sve talijanske jedinice, prestalo postojati. Okolnosti u kojima su se nastale razne jedinice talijanske vojske razlikovale su se, kao i političke sklonosti njihovih zapovjednika. Badoglio je kasnije u memoarima napisati daje preko saveznika obavještajaca talijanskim snagama prenio upute da se na Balkanu priključe partizanima, a da u Italiji formiraju gerilske jedinice. General Henry Maitland Wilson, savezniki zapovjednik za područje Sredozemlja, putem radija je za područje Jugoslavije objavio da su talijanske jedinice sad pod njegovim zapovjedništvom, te da ih Jugoslavija ne bi trebala onemogućavati u povlačenju u Italiju. Jugoslavene je upozorio kako ne smiju dopustiti da ih Nijemci isprovociraju i uvuku u nove borbe s Talijanima, pozivaju ih da se bez borbe pokušaju domoći što više talijanskog oružja, vojne opreme i zaliha. Iako Wilson nije točno naveo na koga je mislio kad se obratio „Jugoslavenima“ - partizane ili četnike - pojedine formulacije u tekstu pokazuju da je mislio samo na partizane. I Nijemci su izdali direktive svojim jedinicama u vezi s time kako postupati prema talijanskim snagama koje se nalaze pod njihovim nadzorom. Za Talijane koji bi odbili nastaviti borbu na njemačkoj strani, suradivati s Nijemcima, ih otičeli u logore za ratne zarobljenike, uvjeti su bili iznimno strogi.¹⁴⁴

Potpunost talijanskoga sloma i posvemašnji raspad talijanskih snaga u Jugoslaviji najbolje ilustrirana je činjenica da su se različite talijanske jedinice ponijele nakon neoklektivane objave kapitulacije. Maleni dio snaga povukao se u Italiju brodovima, u mjeri u kojoj su to omogućili mjesni plovni kapaciteti. Druge su Nijemci uspjeli uvjeriti da se nastave boriti na njihovoj strani, na što se bilo još lakše odlučiti jer su Nijemci 12. rujna 1943. Mussolinija spasili iz zatočeništva u Gran Sasso, te ga odveli u Njemačku. Nijemci su te jedinice upotrijebili u sjevernoj Italiji, Sloveniji i NDH. Druge talijanske jedinice Nijemci su razoružali, pripadnike priveli kao ratne zarobljenike, te ih kasnije koristili kao radnu snagu. Treće su razoružale hrvatske kvislinške snage, pa su kasnije, nakon njemačke intervencije, pušteni. Neke jedinice, poput onih^{na} području Dubrovnika, kratko su se borile protiv Nijemaca. Mnoge druge razoružali su jugoslavenski partizani, dok su se neke druge u borbama priključile partizanima.

Najgore su prošli talijanski vojnici koje su Nijemci uhvatili nakon što su ikojim vojnicima dopustili da ih razoružaju partizani ili nakon što su u pregovorima pristali na suradnju s njima. Najdramatičnija sudbina snašla je privremenog zapovjednika i vojnika divizije Bergamo, stacionirane u Splitu, koji se dogovorili predaju, te prijenos oružja i zaliha, sa skupinom u kojoj su bila dvojica predstavnika partizana, dvojica britanskih vojnika pridruženih partizanima, te američki vojni pridružen Britancima. Zaključuje se predaje ponešto vojnika u odnosu na početni plan, pa su u međuvremenu njemačke snage

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ušle u Split, uhitile zapovjednika i asnike, te razoružale ve inu jedinica Zal povjedniku i asnicima sudio je, prema zapovijedi feldmaršala Keitela, prijeki sud 7. SS divizije Prinz Eugen, te su osu eni na smrt. asnicima koji su sredi nom kolovoza otišli u Italiju - generalu Emiliu Becuzziju, zapovjedniku divi^j je, admiralu Antoniu Bobbieseu, te jednom pukovniku - sudilo se u odsustvu te su tako er osu eni na smrt. Tom prilikom smaknuta su tri generala i 47 asnika, a ubrzo nakon toga još su dvojica talijanskih generala i 29 asnika osu eni na smrt i bili strijeljani.¹⁴⁶

Partizani su razoružali etiri kompletne talijanske divizije, te dijelove još devet divizija. Divizija Venezia i dijelovi divizije Taurinense, a obje su bile razmještene u Crnoj Gori, prešle su na njihovu stranu. Partizani su se domogli i velike koli ine talijanskoga oružja i vojnog materijala, što im je zna ajno pomoglo da izdrže sljede u zimu. Talijanska je kapitulacija dovela i do op eg ustanka u ve em dijelu podru ja koje su dotada bila anektirana ili okupirana od Talijana, te je partizanima omogu ila da poja aju snage s nekoliko novih divizija. U Sloveniji, kao što smo ve naveh u 3. poglavlju, talijansko je teško naoružanje pomoglo partizanima da u razdoblju od 8. do 10. rujna poraze glavnu etni ku jedinicu u Gr aricama, kao i, izme u 13. i 19. rujna, jednu ve u skupinu bivših jedinica slovenskoga MVAC-a kod Turjaka.¹⁴⁶

Talijanski slom u NDH su pozdravili svi slojevi stanovništva. Ustaškome je režimu laknulo jer se riješio teškog talijanskoga pritiska i zahtjeva. No usto je bio svjestan injenice da je za ve inu ljudi talijanska kapitulacija tek prvi korak u slomu Osovine Rim - Berlin, te da sve što pridonosi porazu sila Osovine pridonosi i porazu ustaša. Proglasom od 10. rujna 1943. Paveli je Rimске ugovore od 18. svibnja 1941. proglasio ništavnima, te je dijelove koje je Italija pripojila 1941. priklju io NDH. Ponudu vojvodi od Spoleta da preuzme hrvatsku krunu povukao je 14. rujna.¹⁴⁷ Paveli je usto htio NDH pridružiti i Zadar. Rijeku, ve i dio Istre, te sjevernojadranske otoke, odnosno hrvatska podru ja koja su bila pod talijanskom vlaš u tijekom me uratnog razdoblja, no u tom je nastojanju naišao na njema ke izgovore i protivljenje. Nijemci su smatrali da sva takva podru ja trebaju zauzeti njema ke jedinice, daje Hitler zaokupljen problemom njihova osiguravanja od mogu e anglo-ameri ke invazije 1 isho enja pobjede nad partizanima, te da vlasti NDH trebaju biti zadovoljni velikim teritorijalnim proširenjima koja su Nijemci dopustili. Bilo je o ito Nijemci ne žele stvoriti neugodne probleme u odnosima s Mussolinijem, kojeg su upravo bili spasili, niti prejudicirati ishod vlastitih teritorijalnih planova n podru ju sjevernog Jadrana.¹⁴⁸

Poništenje Rimskih ugovora od strane NDH usto je onemogu ilo ^ pokušaje uspostavljanja diplomatskih odnosa izme u NDH i Mussolinijeve^ j cijalne Republike Salo. Talijani su ve bih odredili Antonia Tamburinja kao J eposlanika u Zagrebu, no diplomatski odnosi dviju država nisu uspostavljeni'

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Budući da NDH nije imala jedinice u područjima koje su dotad bile pod Hrvatskom kontrolom i da je bila posve nepripremljena za talijanski slom, neposredne vojne koristi koje je osjetila zbog talijanske kapitulacije bile su minimalne. U Zagrebu je njemačka žandarmerija razoružala oko 500 talijanskih vojnika i zato i talijanske dužnosnike. Snage NDH razoružale su dio divizije Lombardia raspoređene na području Karlovca. Vlasti NDH zaplijenile su raznu talijansku imovinu na teritoriju NDH, no pravo na to polagali su i Nijemci, te su preuzeli pojedine dijelove imovine.¹⁵⁰ U to je vrijeme vlada NDH doživjela i više gorkih razaranja. Nakon talijanske predaje Nijemci nisu upotrijebili nijednu jedinicu NDH da preuzmu neki dio područja koja su dotada bila pod talijanskom vlašću, vjerojatno jer im nisu vjerovali. S druge strane, upotrijebili su pojedine talijanske jedinice, primjerice za stražarenje u Zadru. A za stražarske i slične dužnosti, kao i za borbene operacije protiv partizana na području Dubrovnika, Metkovića, Splita i Šibenika upotrijebili su i talijanske jedinice.

Ukupno uzevši, Talijani su i za vrijeme rata i nakon rata, okupaciju jugoslavenskog teritorija smatrali uslugom domaćem stanovništvu. U jednom izvještaju od 30. siječnja 1942. brigadni general C. Carrara Mayneri upustio se u gotovo poetsko pretjerivanje: „Hrvati, Muslimani i Srbi, koji su u početku bili nepovjerljivi, s vremenom su počinjali cijeniti odvažnost, discipliniranost, dobrotu, držanje i velikodušnost talijanskoga vojnika." Moguće je da su mnogi talijanski vojnici bili upravo takvi. A kao što ćemo vidjeti u 13. poglavlju, Talijani su pomagali jugoslavenskim Židovima koji su od Nijemaca i ustaša bježali u primorske gradove pod talijanskom vlašću, kao i mnoge Srbe i protuustaški nastrojene Hrvate koji su bježali od ustaša. No politika talijanske vojske u cjelini se sastojala od primjene terora i sile, te od naoružavanja i potpore jednoj južnoslavenskoj skupini, etnicima, u borbi protiv ostalih, tako da se, kako se izrazio general Roatta, mogu „međusobno klati". Talijani su na taj način i štedjeli talijansku krv, održavali vlast nad osvojenim, te poboljšavali svoj položaj za budućnost u tim područjima. Pritom ne smijemo zaboraviti ni da su Italijani već dio tridesetih godina podupirali ustaše, te da su im u travnju 1941. Pomogli da dođu na vlast.¹⁵¹

Nakon talijanske kapitulacije, jugoslavenska izbjeglica vlada suočila se s problemom prikupljanja informacija o jugoslavenskim građanima zatočenicima u Italiji i onima koji tamo žive zbog ratnih događanja. Iz Travanjskog rata 1941. ondje je prema procjenama ostalo oko 10.000 ratnih zarobljenika, uz tisuće deportiranih osoba, a bili su smješteni u koncentracijskim logorima, zatvorima, te - u malenim skupinama - u izoliranim ruralnim područjima. Uz to treba pribrojiti i tisuće izbjeglih jugoslavenskih Židova i drugih skupina. Zanimljivo je da je ukupno riječ o 70.000 do 90.000 osoba, te da ih je u Hrvatskoj umrlo između 8.000 i 10.000.¹⁵² Većina ratnih zarobljenika i osoba

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

deportiranih zbog političkih razloga nakon rata se nesumnjivo vratila u Jugoslaviju, ali nigdje nisam uspio pronaći broj ane procjene.

Drugi val jugoslavenskih građana - bivših etnika, pripadnika Ljotičevih dobrovoljaca, slovenskih domobrana razmještenih u Slovenskome primorju dio Hrvata koji je služio u 392. pješaka koj diviziji (legionari), drugi etnici i dio pripadnika srbijanske Državne garde - došli su u Italiju potkraj rata, a ondje su ih zatočili ili Britanci. Više riječi o tim skupinama bit će u zaključnome dijelu sveska.

Slom Italije dalekosežno je utjecao na NDH. Od talijanske kapitulacije ustaška je država imala samo jednog gospodara, a ne dva, s kojim se morala nositi. U slučaju da Njemačka dobije rat, NDH će moći uvrstiti vlast i nadati se da će steći i dio hrvatskih područja koja su tijekom međuratnog razdoblja pripadala Italiji. No izgledi za takvu sreću doimali su se sve manjima, budući da je i sama Njemačka proživljavala krizu, sve više pokazujući znakove neizbježnog poraza.

Bilješke

- ¹ Granica s Mađarskom ostala je neriješenom, jer NDH nije priznavala mađarsku aneksiju Međimurja. Vidi Jelić-Butić, Ustaše, str. 93-94. Više o granicama s Njemačkom i Srbijom, vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori, 1941., str. 23-26, 85-86.
- ² DGFP, sv. 12, str. 630. Vidi i Cianovu knjigu *Diplomatie Papers*, str. 436-437.
- ³ Ciano, *Diaries*, str. 341-343. Više o stavovima hrvatskog političara koji je bio u Pavelićevoj pratnji u Ljubljani, vidi Bulat, „Pregovori u Ljubljani”, str. 7-20.
- ⁴ Ciano, *Diaries*, str. 347-348. Ne treba ni naglašavati da je Pavelić o svim pojedinostima pregovora s Talijanima redovito izvještavao Nijemce.
- ⁵ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori, 1941, str. 115-120, 305-306.
- ⁶ Više o tim sporazumima: *ibid.*, str. 49-59. ili Italija, *Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, Bollettini della guerra*, str. 530-533.
Za boravka u Rimu Pavelić je primio i blagoslovio papa. Iako je Vatikan njegov posjet smatrao posjetom privatnog građanina, a ne državnog poglavara, ustaška propaganda susret je predstavljala kao važan politički događaj koji je navodno pokazivao papino zanimanje i blagonaklonost prema novom hrvatskom režimu.
- ⁷ Ciano, *Diplomatie Papers*, str. 439. *Idem*, *Diaries*, str. 342-344. Novi hrvatski kralj, Ajdunovec, vojvoda od Spoleta, bio je nekadašnji Viktor Emanuel. Preuzeo je ime Tomislav, prema hrvatskom vladaru, navodno okrunjenome 925. godine.
Prema Cianovim doušnicima, „Vojvodi se živo fućka za Hrvatsku i želi jedino novac, novac i još više novca. Ukupno uzevši, u našem je interesu da mu damo barem malo novca. Dajmo mu predložiti da mu dajemo stotinu tisuća lira mjesečno.” *Diaries*, str. 434.
- ⁸ Italija, *Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, Bollettini della guerra*, str. 535.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

9 yjge o talijanskim opravdanjima pri posezanju za hrvatskim teritorijem u njemačkom I memorandumu o sastanku ministara vanjskih poslova von Ribbentropa i Ciana u Beču 22. travnja 1941, DGFP, sv. 12, str. 609-610. Više o stavu kralja Viktora Emanuela III u Cianovim Diaries, str. 345.

i" prema Mussolinijevoj zapovijedi od 19. svibnja, talijanske jedinice koje su se zadržale u NDH valjalo je smatrati prijateljskim jedinicama stacioniranim u saveznoj zemlji. Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, Bollettini della guerra, str. 541.

¹¹ DGFP, sv. 12, str. 979.

¹² Casertanovo upozorenje Hrvatima: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 59. Više o njemačkim procjenama o pripadnicima talijanske vojske u Zagrebu: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1061. Više o predstavniku Fašističke stranke pri ustaškom elništvu: Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,696-697 i H296,715-716. Prema Glaiseu, Coselschija su iz Zagreba povukli na Casertanovo traženje. Micr. No. T-77, Roll 895, Fr. 5,646,548.

¹³ Više o zakonskom ukazu od 29. kolovoza 1941. kojim je utemeljena funkcija upravnog zastupnika pri talijanskoj Drugoj armiji u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941, str. 502-503. Dužnosnik NDH na tome mjestu vjerojatno je bio silno frustriran zbog stalnih neslaganja s Talijanima u vezi sa strategijom i politikom, kao i zbog nemoguće nosti da imalo poboljša odnose između u talijanskih okupacijskih snaga, uprave NDH na lokalnoj razini i malobrojnih snaga NDH u tom području. Funkciju je prvo obnašao Andrija Karčić, a zatim, redom, Vjekoslav Vrančić, Nikola Rušinović i David Sinčić.

¹⁴ Marcello Zuccolin, talijanski stručnjak za NDH, izvijestio je 9. prosinca 1941. da je pripajanje velikog dijela Dalmacije glavni razlog loših odnosa između u dviju zemalja. Prema njegovu mišljenju, sve dok Italija bude držala Dalmaciju, NDH neće moći biti rimski satelit, nego će postati talijanski neprijatelj. Smatrao je kako mnogi Hrvati računaju na Nijemce da im pomognu vratiti Dalmaciju. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 900-903, 907.

¹⁶ Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 177, 215, 246.

^m Kriegstagebuch, sv. 2, dio 1, str. 23, Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 437.

Zbornik DNOR, 13. serija, 1. knjiga, str. 33. Vidi i Zuccolinov izvještaj od 9. prosinca 1941, u kojem opširno analizira uzroke njemačke snage i talijanskih slabosti u Hrvatskoj. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 898-909.

¹⁸ DGFP, sv. 12, str. 618-619.

¹⁹ Primjerak sporazuma od 20. lipnja dobio sam na uvid zahvaljujući Ivi Perišinu, bivšem guverneru Narodne banke Jugoslavije i predsjedniku Izvršnog vijeća SR Hrvatske. Više o oba sporazuma u 14. poglavlju.

²¹ Vidi primjerice DGFP, sv. 12, str. 693-694. i sv. 13, str. 341-343.

²² Görlitz, Der Zweite Weltkrieg, 1939-1945, sv. 1, str. 237-238.

F No. T-501, Roll 264, Fr. 528. Navod potječe iz Glaiseova neslužbenog radnog pisma I (Privatdienstbrief) od 26. svibnja 1943. pukovniku Schuchardt, elniku Odsjeka za vojne atašee pri njemačkom Glavnom stožeru u Berlinu. Uputio ga je na Schuchardtov zahtjev i u njemu otvoreno prikazao prilike u NDH.

Više primjera u Tomasevičevoj knjizi The Chetniks, str. 213-220, 234-256. Rasprava o talijansko-njemačkim odnosima u Jugoslaviji u kontekstu ukupnih talijansko-njemačkih odnosalaži se u Deakinovoj knjizi The Brutal Friendship, str. 14, 197-199, 354.

ff iše o Pavelićevoj objavi u Balenovoj knjizi Pavelić, str. 52, ili Zborniku DNOR, 13. Serija, 1. knjiga, str. 338-339.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ²⁵ Kad je posjetio Zagreb, Rohrbach je Ambrosyevu stavove o NDH objasnio Kascheu, koji ga je podrobno ispitao i o svemu 31. prosinca 1941. izvjestio svoje ministarstvo. Micr No. T-501, Roll 265, Frs. 930-932. Prenijeti dio nalazi se u Fr. 931.
- ²⁶ „Politica croata nei territori della 2^a e 3^a zona“, Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 676-684. Vidi i Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 182.
- ²⁷ Vidi Rohrbachov izvještaj, istog dana, o prvom prijemu kod Roatte, iji je primjerak poslao Kascheu, Micr. No. T-501, Roll 285, Frs. 935-938. Navod je iz Fr. 937.
- ²⁸ Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 268-272, osobito Fr. 271.
- ²⁹ Više o Ambrosijevu proglasu i zapovijedi od 7. rujna 1941. Micr. No. T-821, Roll 4iq Frs. 114-117. Više o direktivi talijanskog V. korpusa od 5. listopada 1941, o tome kako postupati u vezi s ponovnom okupacijom u njegovu dijelu III. zone: Zbornik DNOR, 13 serija, 1. knjiga, str. 435-437. Talijani su u III. zonu ponovno ušli 9. listopada.
- ³⁰ Oxilijina opažanja, Zbornik DNOR, 13. serija, 1. knjiga, str. 335-342, osobito str. 336. Vidi i Glaiseov izvještaj od 15. rujna 1941. o ponovnoj talijanskoj okupaciji II. i III. zone, Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1361-1362.
- ³¹ Ciano, Diaries, str. 408-409. Vidi i Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942“, str. 168-169, te Vran i , „Talijanska i njema ka politika spram N.D.H.“, 1963, br. 30, str. 19-27.
- ³² Faldella, L'Italia e la seconda guerra mondiale, str. 548. Razli ite jedinice talijanske vojske koristile su se u Jugoslaviji ovisno o fazi ratovanja. U sije nju 1942. od 77 divizija talijanske kopnene vojske 31 je bila na Balkanu: 10 u NDH, 4 u Crnoj Gori, 6 u Albaniji, 8 u Gr koj i 3 u Egejskome arhipelagu. Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 184. Dio od 6 divizija razmještenih u Albaniji raspore en je u dijelove Kosova i zapadne Makedonije pripojene Albaniji. Ministar vanjskih poslova NDH Lorkovi izvjavio je potkraj studenoga 1941 - u razgovoru s von Ribbentropom - da Talijani u II. i III. zoni imaju oko 200.000 vojnika. DGFP, sv. 13, str. 886. Prema procjenama, Druga armija pod Roattinim zapovjedništvom imala je potkraj srpnja 1942. gotovo 300.000 pripadnika. Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 239.
- ³³ Povijesni odjel Glavnog stožera talijanske vojske ljubazno mi je dostavio navedene podatke u pismu od 17. studenoga 1965. Snaga divizija nije nazna ena.
- ³⁴ Na temelju Roattinih izjava, Glaise je izvjestio kako je glavni razlog za djelomi no talijansko povla enje želja da izbjegnu blokade garnizona. Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1020-1022. Više o Glaiseovim procjenama broja povu enih bojna: Frs. 1016-1018. Roatta potvr uje Glaisesov zaklju ak u knjizi Otto milioni di baionette, str. 179. P°j preuzimanju zapovjedništva nad Drugom armijom u sije nju 1942, Roattina prva hitna zada a bila je deblokada talijanskih garnizona u Korenici i Udbini, koje su partizS® držali u okruženju. Te su operacije trajale od velja e do travnja 1942. Roatta se osvnuo i na u inak poziva vlade NDH, str. 179. Vidi i Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 1, str. 185-210, te A VII, Oslobodila ki rat, 2. izd., sv. 1, str. 244-246. Cavallerov izvještaj: Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 1007-1009. U njemu opisuje raspravu s Vladimirom Košakom, ministrom državne riznice NDH, o smanjenju nyese nih isplata NDH talijanskoj Drugoj armiji.
- ³⁵ Tekst sporazuma na talijanskom Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 160-172. Talijanske „norme“ o priinjani: Frs. 75-80, a Roattina „pojašnjenja“ raznih to aka, od 28. UP^M 1942. Frs. 173-181. Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 642-693 sadrži prijevod sporazum» na njema ki, podrobne direktive ustaške vlade o njegovoj provedbi na strani ND^^H „norme“ o primjeni s talijanske strane. Rijetki su u vlasti NDH tijekom preostalog razdo

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

talijanske okupacije znali za sadržaj sporazuma. Vran i ga kratko spomirye u knjizi I Urota protiv Hrvatske objavljenoj u studenome 1943. „Urota“ je bio navodni talijansko-etni ko-partizanski savez protiv NDH. Stavljanje partizana u isti koš s Talijanima i I etnicima bilo je propagandna varka,

prio talijanskih jedinica povu en je iz II. i III. zone i prije sporazuma od 19. lipnja 1942. Vidi Kascheov izvještaj od 10. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300.706 i i Glaiseov izvještaj od 16. lipnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1026-1027.

³⁶ Ocjena ustaške vlade o sporazumu: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 36. Lueti ev izvještaj: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,493-507. Lorkovi eva izjava: Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 433-436.

³⁷ Više o srpskom stavu daje talijanska vlast manje zlo od ustaške vlasti, vidi u Stanisavljevi evu tekstu „Pojava i razvitak etni kog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine“, osobito str. 18-21. Podaci o broju stanovnika na Micr. No. T-821, Roll 503, Fr. 255. Talijani su stanovništvo II. zone 1. velja e 1942. procijenili na 1,023.549 osoba, od kojih su 29% bili Srbi. No s obzirom na okolnosti, sve ratne procjene stanovništva jugoslavenskih r. podru ja nužno je prihva ati s oprezom.

³⁸ U vezi s vrlo složenim i emotivno nabijenim pitanjem korištenja ustaških jedinica u ponovno okupiranim zonama: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 206-207, 408-413 i Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 667-925, osobito Fr. 715.1 premda su Talijani u Opatiji i Zagrebu obe ali da e dopustiti razmjestaj ustaških jedinica u II. zoni, usmena zapovijed zapovjedniku talijanske Druge armije u rujnu 1941. takvo je što zabranila. Taje naredba bila na snazi još i u svibnju 1942. Vidi objašnjenje Vrhovnog štaba od 18. svibnja 1942. u Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 411-413. Iako je ta usmena naredba kasnije povu ena, Talijani su i dalje bili krajnje nespremni vlastima NDH dopustiti da u njihovim zonama razmjeste ustaške jedinice. Vjerojatno su se pribojavali da bi razmjestaj ve ih ustaških kontingenta u ponovno okupiranim podru jima mogao ugroziti njihove odnose s etnicima. Vidi i Vran i evu poruku od 16. studenoga 1942. Glavnom stožeru vojske NDH, A VII, fond NDH, reg. br. 38/4-9, kutija 215 i Italija, Ministero della difesa, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Storico, Le operazioni dell unita italiane in Jugoslavia, str. 258-259.

³⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 213-220.

Najcjelovitiji talijanski izvještaj o prvim kontaktima talijanskih i etni kih snaga u NDH, kao i o tome kako su Talijani ubirali koristi, ili se nadali da e imati koristi, od suradnje | s etnicima, nosi naslov „Contatti con i capi di formazioni cetniche“, a zapovjedništvu Druge armije podnio gaje 17. sije nja 1942. godine general Renzo Dalmazzo, zapovjednik VI. korpusa. Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 697-702. Vidi i Glaiseov izvještaj od 18. kolovoza 1941. o prvim etni ko-talijanskim dogovorima u zapadnoj Bosni i Lici: Micr. ⁴¹ No. T-501, Roll 286, Frs. 351-352.

Vidi radnu verziju Roattine direktive o oblikovanju politike od 29. velja e 1942. koju je ⁴² uputio Glavnom stožeru: Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 1173-1179.

Vidi prinyerice Roattin izvještaj Glavnome stožeru od 6. ožujka 1942. u Micr. No. T-821, 56, Frs. 1062-1068, kao i njegov memorandum od 21. rujna 1942. o razgovorima s I etni kim vodama Trifunovi em-Bir aninom i Jev evi em: Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. •->4-356. Više o veli ini etni kih jedinica u Tomasevičevoj knjizi *The Chetniks*, str.

⁴³ ¹⁶¹¹²¹⁸ _

IKoattin izvještaj od 13. travnja 1942, na konferenciji u Zagrebu: Micr. No. T-821, Roll 65, *r. 299.

. !še o Vran i evim razgovorima s Glaiseom u vezi s njegovom misijom u Dalmaciji

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

potkraj ožujka i početkom travnja u Glaiseovu izvještaju od 6. travnja 1942: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1082-1085. Više o Vranjini u njegovu izvještaju od 11. svibnja 1942: A VII, fond NOP, reg. br. 3/3, kutija 281, str. 2-4.]
Jevreji je neprijateljske stavove prema NDH i ustašama nedvosmisleno iznio i na sastanku s predstavnicima Wehrmachta u jednom selu kraj Sarajeva, 4. rujna 1942, kojem je nazočio i promatrao vlasti NDH. Pritom je osudio i odrekao se onih etničkih vođa u dijelovima Bosne pod njemačkim nadzorom koji su zaključili primirje i sporazume o suradnji s njemačkom vojskom. S druge strane, izričito je naglasio i dobre odnose s talijanskim i s njemačkim okupacijskim snagama. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 21/1-5, F 1, kutija 172. Sporazum između etnika i vojske NDH u Tomasevičevoj knjizi *The Chetniks*, str. 226-231, 247.

Primjeri u kojima je vojska NDH podupirala etnike u borbi protiv partizana nalaze se u Vranjini u njegovu izvještaju od 11. svibnja 1942, str. 2.

- ⁴⁵ Više o intenziviranju protuhrvatskih etničkih aktivnosti u kolovozu i rujnu 1942. u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 531-537, 1037-1038 i Micr. No. T-821, Roll 505, Frs. 6-35. Više o Lorkovini pismu i promemoriji u Micr. No. T-821, Roll 505, Frs. 57-71. Talijanski popis prosvjeda vlasti NDH protiv etničkih zločina u tom razdoblju od istočne Hercegovine do Like: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 1256-1260. Izvještaj talijanskog VI. korpusa Superslodi od 11. listopada 1942. u Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 53-55.
- ⁴⁶ U Zagrebu nije napisan niti potpisan niti jedan dokument o tom „sporazumu“. Njegove odredbe, u značenju u kojem ih je shvatio Roatta, prenijete su zapovjednicima njegovih korpusa 18. listopada. Vidi Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 338-341. Međutim, tekst koji je o istom „sporazumu“ sastavljen u Zagrebu i 20. listopada poslan Roatti, bitno se razlikovao od njegovog dopisa. Vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 551-552. Budući da daje Pavelić redovito izvještavao Nijemce o razgovorima s Roattom, o tom sastanku postoji i Kasheev izvještaj. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,663-665.
- ⁴⁷ Više o prvom događaju u Gizdovoj Dalmaciji 1942, str. 573-581. Popis žrtava, po selima, u drugom incidentu u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 542-550. Više o prilikama u središnjoj Dalmaciji, osobito oko Omiša i na području Imotskog, od lipnja do rujna 1942, vidi izvještaj Ante Luetića, etnika Velike župe Cetina, od 7. listopada, vladi u Zagrebu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,493-507. Luetić se žestoko okomio na talijanske jedinice i etnike u njihovoj službi, kao i na partizane. Izvještaju je priložio i kopiju pisma generala Umberta Spiga, zapovjednika XVIII. korpusa, od 24. rujna 1942, u kojem je ovaj zlokobno ustvrdio sljedeće: budući da vlasti NDH u cijelosti ne suraduju s Talijanima, i budući da je general vrstodoluio uvati svoje jedinice i održati red i mir na području kojim zapovijeda, odbija svu odgovornost „za posljedice koje bi od toga mogle nastati u obliku štete po stanovništvo tog područja i po same vlasti NDH“.
- ⁴⁸ Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 43-45. U vrlo zanimljivome izvještaju od 24. listopada 1942, u kojem se osvrće na Lorkovino pismo, general Umberto Spigo priznaje da su mnoge jedinice MVAC-a u divizijama pod njegovim zapovjedništvom nedisciplinirane i da im je teško zapovijedati. No ipak ih hvali zbog djelovanja protiv partizana, te ih naziva „tamponom“ koji talijanske garnizone odvaja od partizana. Vidi Frs. 50-52.
- ⁴⁹ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 553-554. Unatoč krvavim etničkim ispadima u području** pod talijanskim nadzorom u listopadu 1942, vlada NDH željela je pregovarati s etnicima u interesu postizanja mira. To se jasno vidi iz direktive koju je Vjekoslav Vrančić, predsjednik vlade, 17. studenoga 1942. uputio državnom i ustaškome ministru. U direktivi se navodi da je moguće postizati sporazume isključivo s etnicima priznajućim NDH, iako se ne isključuju kontakti s onima koji je ne priznaju. U dokumentu V

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

- geografska i odlučna protivljenje proizvoljnom i tvrdoglavom odnosu vlasti NDH prema etnicima, te zabranjuje kolektivno kažnjavanje skupina ili sela za zločine etničkih pogromnih jedinica. Navodi se i da vladin nadzor nad opskrbom solju i duhanom, kao i predstojeći avajima ojačavaju položaj NDH strane u tim pregovorima. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 48/4, 1-3, kutija 76. Koliko znam, nakon izdavanja te direktive nije sklopljen niti jedan sporazum s etničkim skupinama.
- 5° Više o Sin i evim izvještajima od 15. prosinca 1942. i 21. prosinca 1942, te 2. siječnja 1943. vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 523-526, 529-530, odnosno 503-506. Više o dogovorima u Gračacu i Vrlici: Frs. 523-524, 527, 529-530. Više o talijanskoj onemogućavanju nastojanja vlasti NDH da razmjesti jedinice u istočnoj Hercegovini: Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 436.
- 51 Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 365-368. sadrži Roattin izvještaj od 26. rujna 1942, a Frs. 218-223 podatke o etničkim formacijama u talijanskoj službi potkraj veljače 1943. Vidi i Tomasevičevu knjigu *The Chetniks*, str. 217.
- 52 Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 783-789.
- 53 Vidi osobito Sin i ev izvještaj od 2. siječnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 503-506. etnička ponuda za suradnju s vojskom NDH protiv partizana bila je, kako se čini, dio Mihailovičeva plana za „marš na Bosnu“, oblikovanog u posljednjim tjednima 1942. i izdanog u obliku Direktive br. 1 dana 2. siječnja 1943, dan stupanja na snagu odredit će naknadno. Vidi Tomasevič, *The Chetniks*, str. 233-234. Šantićev prijedlog nije se ni najmanje podudarao s etničkim programom koji je iznio u govoru održanom etničkim vođama u Trebinju 23. srpnja 1942. godine: stvaranjem Velike Srbije, uništenjem partizana, iščupanjem Hrvata i muslimana sa srpskih prostora [koji bi obuhvatili više od pola teritorija NDH], nepriznavanjem NDH, nesuradnjom s Nedićem, Ljotićem i Nijemcima u okupiranoj Srbiji, nego, privremeno, suradnjom s Talijanima koji su etnike opskrbljivali oružjem, streljivom i hranom. Šantić je ustvrdio i da Mihailović u cijelosti odobrava etničku suradnju s Talijanima. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 1026-1030. Više o etničkim planovima uspostavljanje koridora između Hercegovine, sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i Like u Marjanovićevoj knjizi *Draža Mihailović*, sv. 1, str. 329-338.
- 54 Vidi interni memorandum Ministarstva vanjskih poslova NDH od 24. prosinca 1942. koji se bavi kritičnom situacijom u sjevernoj Dalmaciji i Lici do koje su dovele talijanske i etničke aktivnosti, u suprotnosti s postojećim sporazumom između Italije i NDH: Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 514-517.
- 55 Više o razoružavanju etničkih jedinica u Crnoj Gori i Hercegovini u Tomasevičevoj knjizi *The Chetniks*, str. 231-256.
- 56 Josip Urošević, kolovoza 1943. Luigi Petrucci, talijanski izaslanik u NDH, rekao je Robotiću da vlada NDH dvama najvećim problemima u odnosima Italije i NDH smatra etnike i masovne talijanske odmazde protiv hrvatskog civilnog stanovništva. Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 266-272. Talijani su sve do kapitulacije nastavili s odmazdom zbog partizanskih aktivnosti. Više o etničkim porukama prenošenima radiovezama u siječnju i veljači 1943, koje su dijelom prisluškiivali Talijani, a dijelom Nijemci, kasnije ih prenosi i Talijanima, Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 370-379, a od 27. veljače do 17. kolovoza 1943. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 84-506. Jedna od prvih procjena (20. ožujka 1943) tih uhvaćenih poruka od strane talijanskih vojnih obavještajaca: Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 746-748.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁵⁷ Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 335-336. Vidi i promemoriju Vrhovnog štaba od 15. velj. 1943: Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 769-770.
- ⁵⁸ Italija, Ministero della difesa, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Storico, Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia, str. 259.
- ⁵⁹ Roatta, Otto milioni di baionette, str. 171.
- ⁶⁰ Više o talijanskom neuspjehu u Slavonskome Brodu u Micr. No. T-501, Roll 364 PtJ 1057-1059. Više o njema kom tuma enju talijanskih pokušaja u Warlimontovu pismu generalu Glaise von Horstenauu od 23. lipnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs 705 706.
- ⁶¹ Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 729-746, osobito 740-746. Prema sporazumu izme u Vrhovnog štaba i talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova od 14. svibnja 1942, Pieche je imenovan koordinatorom talijanskih obavještajnih operacija u svim dijelovima Balkana pod talijanskim nadzorom, s ciljem pove anja djelotvornosti borbe protiv komunisti kih snaga. Vidi dopise Vrhovnog štaba od 14. svibnja i zapovjedništva Karabinjera pri Superslodi od 20. svibnja 1942. u Zborniku DNOR, 13. serija, 2. knjiga, str. 413-414 437-438.
- ⁶² Više o Oxilijinim i Casertanovim sva ama u izvještaju generala Glaise von Horstenaua: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1031 i Roll 266, Fr. 59. Više o Casertanovu uspjehu u Lorkovi evoj smjeni u Glaiseovu izvještaju Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga od 24. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 31.
Jedan od najarogantnijih talijanskih dužnosnika bio je Giuseppe Bastianini, guverner dijela Dalmacije pripojenog Italiji. U razgovoru s jednim velikodostojnikom Hrvatske katoli ke crkve koji se potužio na talijansko ugnjetavanje i progone Hrvata, odgovorio je da od njih traži pozitivnu suradnju (koju o ito nije dobivao), te je dodao: „Mi smo stvorili NDH i možemo je uništiti za pet minuta." Vidi izvještaj msgr. Augustina Jureti a „Situacija u Hrvatskoj" od 10. lipnja 1942. u RG 226, OSS-File No. 21782, str. 7 („Jureti Report"). Više o zanimljivome djelovanju msgr. Jureti a u 12. poglavlju.
- ⁶³ Talijanski je izvor bio dr. Soro, voditelj Propagandnog odjela talijanske diplomatske misije u Zagrebu, u razgovoru (8. listopada 1941) s Blahutom, atašoom za kulturu u njema koj diplomatskoj misiji u Zagrebu. Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,716. Više o Oxilijinim kriti kim stavovima o Nijemcima u Hrvatskoj: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1326-1327, a o njegovu opozivu: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 4.
- ⁶⁴ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1326-1327.
- ⁶⁵ Coli , Takozvana NDH 1941., str. 193-227.
- ⁶⁶ Micr. No. T-501, Roll 164, Frs. 1201-1203,1209.
- ⁶⁷ Coli , Takozvana NDH 1941., str. 251-263. Gosztony, Hitlers fremde Heere, str. 134-135, 353-355.
- ⁶⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1187. Coli , Takozvana NDH 1941., str. 261-263.
- ⁶⁹ Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 17, 20.
- ⁷⁰ Više o djelotvornosti zrakoplovnih eskadri NDH na ruskoj fronti u Micr. No. T-77, l^B 883, Fr. 5,631,796. Više o njema kome zadovoljstvu djelovanjem pješah kih jedinica Nt^j u Gosztonyjevoj knjizi Hitlers fremde Heere, str. 371-373, 353-355, a o doprinosu drugi njema kih saveznika i satelitskih država str. 129,175, 213-225, 290-291, 328, 374-375,5.M|
Ve ina slova kih jedinica vratila se u Slova ku, no dio asnika i vojnika dezertira⁰ J^I prešao na sovjetsku stranu.
- ⁷¹ Više o dodatnim legionarskim divizijama iz NDH, u Glaiseovu izvještaju od 14. W . 1942. u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 78. Vidi i Warlimontovu knjigu Im Hauptqua-rt^M

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

Hfer deutschen Wehrmacht, str. 210. Više o obuci divizija i dolasku u NDH, vidi Schranil, W Kriegsschauplatz Kroatien, str. 29-35, 155-157, 229-231. Više o njihovoj snazi u Micr. | No. T-501, Roll 264, Fr. 830.

p Glaiseov zahtjev u Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 295. Nakon talijanske kapitulacije, legija je uvala željezni ku prugu Gorizia - Tarvisio. Potom je preba ena u Stockerau, u Austriji, i raspuštena. Ljudstvom su popunjene 373. i 392. legionarska divizija. A VII, fond NDH, reg. br. 2/1-42, kutija 134a.

73 u prvom američkom pokušaju razjašnjavanja statusa NDH prema međunarodnom pravu, Angelo Piero Sereni napisao je: „Odnos Italije i NDH možemo definirati kao de facto protektorat, vrlo sličan protektoratu koji de iure postoji između Njemačke i Slovačke, i je po ovlastima koje ima država-zaštitnica i po praktičnim posljedicama.”, „The Status of Croatia Under International Law”, str. 1144-1151. Iako je priznao da NDH ima formalna obilježja međunarodnog subjekta, Sereni je zaključio: „No NDH je u stvarnosti tek malo više od pravne izmišljotine s obzirom na podrijetlo Italiji, čiji je pripadajućim dodatkom političkog, gospodarskog i strateškog stajališta” (str. 1150-1151). Sereni je zaključio da temeljio na Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. između Italije i NDH. Budući da u obzir nije uzet i formalno dogovorenu podjelu NDH na njemačku i talijansku zonu, te sve veći utjecaj na NDH, kao i dominantan status Njemačke unutar osi Rim-Berlin, nije spoznao istinsku prirodu NDH.

NDH diplomatski su priznale Njemačka, Italija, Japan, Bugarska, Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Finska i Španjolska. Nije je priznala Švicarska, istinski neutralna država, iako su Švicarci s njom imali poslovne sporazume, te konzulat u Zagrebu. Višijska Francuska također je imala konzulat u Zagrebu. O osobitom odnosu Vatikana i NDH više riječi bit će u 12. poglavlju.

⁴ Vidi, primjerice, Kriegstagebuch, sv. 2, dio 1, str. 139-140. i dokument s ovlastima za Njemačku koga glavnog opunomoćenika u NDH s početka studenoga 1943. u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,717-718.

— Blažeković, „El status internacional del Estado Independiente de Croacia”, str. 259-305. Prvi je navod iz Kvaternikova teksta „Ustaška emigracija u Italiji”, str. 208. Drugi je iz njegovog teksta „Riječi i djela”, str. 64.

• Ratković, „Dr. A. Pavelić i njegova vlada”, str. 481. I drugi su Hrvati imali slične poglede na pravnu prirodu NDH. Maček je u memoarima napisao: „činjenica da su Nijemci svoju okupaciju umotali u celofan pod eufemističkim nazivom 'NDH' mnoge je zaslijepio i opio.” Struggle for Freedom, str. 230-231. Ivo Politeo, branitelj nadbiskupa Stepinca na II Poslijeratnom suđenju tom svećeniku, ustvrdio je: „Ne, NDH nije bila država, ne zbog razloga koje je naveo javni tužitelj [dakle jer nije bila nezavisna, jer je imala teroristički režim i jer su je stvorile Njemačka i Italija], već zbog ovog razloga: teritorij jugoslavenske države bio je pod okupacijom Nijemaca i Talijana, a njihove su okupacijske snage, iako u miru, itavog rata, u praktičnom smislu imale nadzor nad ovim teritorijem, te su svoju volju i moć provodile posredstvom ustaške vlade koja je bila tek njihov instrument.”^{7g} ^{attee}> The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 195.

[Je o Herzogovu pogledu i osnovnom tonu koji se provlači kroz literaturu na koju se ^Poziva u knjizi Besatzungsverwaltung, str. 62-66, 75-76.

so Ppenheim, International Law, sv. 2, str. 436-437.

8i ^m> The Occupation of Enemy Territory, str. 31.

r. ' Trials of War Criminals, sv. 11, str. 1302-1303. U itavom svesku NDH se spominje mnogo puta, a osobito u presudi na str. 1231-1239.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁸² NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Meunarodni ugovori, 1941., str. 65-66, 71-72 sq 409 i A VII, fond NDH, reg. br. 30/8, 1-3, kutija 95.
- ⁸³ Premda je objavila rat SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu u lipnju 1942, NDH nije smatrala daje zaračuna sa SSSR-om, iako se nekoliko jedinica oružanih snaga NDH borilo na ruskoj fronti u sklopu njemačkih i talijanskih snaga. Vidi izjavu ministra vanjskih poslova NDH Lorkovića u Glaiseu u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 712. Koliko znam, NDH nikada nije objavila rat SSSR-u.
- ⁸⁴ A VII, fond NDH, reg. br. 30/8, 1-3, kutija 95.
ini mi se da su izlike vlasti NDH za izručivanje saveznika i zrakoplovaca Nijemcima u cijelosti neodržive. Nijemci su ih se vjerojatno željeli dobiti jer nisu vjerovali snagama NDH i jer su se pribojavali da bi zrakoplovci mogli pobjeći i partizanima.
- ⁸⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 46/3-34, 46/3-19, 46/3, 8-10, 46/3-3, sve kutija 269. Fotokopije tih popisa, kao i svih ostalih dokumenata spomenutih u vezi s temom saveznika i ratnih zarobljenika u NDH nalaze se u mojoj arhivi.
- ⁸⁶ Premanjemačko-talijanskom protokolu od 8. srpnja 1940. godine, Italijaje mjesecima imala pravo na 40.000 tona naftnih derivata iz Rumunjske. Dio je transportiran željeznicom preko Maarske i Austrije, a zatim preko slovenskog i teritorija NDH u Italiju. Dio je teglenicama Dunavom dopreman do Vukovara, a odande željeznicom u Italiju. Micr. No. T-120, Roll 2291, Frs. C144,303-305.
- ⁸⁷ Baderov memorandum: Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 43. Zapovijed: Frs. 48-49.
- ⁸⁸ Nisam uspio pronaći Löhrovo pismo. Više o reakcijama vojske NDH u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 165, a o Glaiseovim kompromisnim sporazumima Frs. 167-169.
- ⁸⁹ Više o Pavelićevoj prijetnji ostavkom u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 161. Löhrov razgovor s Hitlerom u Kriegstagebuch, sv. 2, dio 1, str. 734-735.
- ⁹⁰ Zapisnik sa sastanka između Hitlera i Paveliće nalazi se u Hillgruberovoj knjizi Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 2, str. 111-120. Prema Hillgruberu, ukupno je postojalo šest različitih verzija tog zapisnika, a jedna od njih bila je namijenjena Mussoliniju. Vidi str. 120-126.
- ⁹¹ Više o definiciji „operativnih zona“ i odnosima između njemačkih zapovjednika i vojnih jedinica NDH, te civilnih vlasti u njima do studenoga 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 641. Vidi i Roll 250, Fr. 390.
- ⁹² Više o pisanoj zapovijedi (Dienstanweisung) za generala Lüttersa u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 604-607.
- ⁹³ Više o Glaiseovoj opasci da ga rijetko traže savjet, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 522, a o njegovu pismu Paveli u Frs. 597-598. Nisam uspio pronaći memorandum o razumijevanju između Glaisea i Paveliće, o kojem govorim na temelju Glaiseove izjave o njegovu sadržaju. Vidi Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 80.
- ⁹⁴ Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 266. Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 523.
- ⁹⁵ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 159. Vidi i Roll 264, Frs. 962-963.
- ⁹⁶ Kratak prikaz operacija Weiss i Schwarz nalazi se u Tomasevićevoj knjizi The German Wehrmacht, str. 231-256.
- ⁹⁷ Više o sporazumu između Reicha i NDH od 17. siječnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 37. Sporazum je uslijedio nakon Hitlerove Direktive br. 47 od 28. prosinca 1942. o organizaciji zapovjedništva obrane na europskome jugoistoku (Njemačka Wehrmacht i Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 213). Ukaz od 18. siječnja 1943. nalazi se u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1943., str. 39-40.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

98 j^jcr. No. T-501, Roll 267, Fr. 321. Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 723-724.

99 Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 344.

¹⁰⁰ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 832. Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 78-80. Novom na elniku Glavnog stožera NDH, generalu Ivanu Prpi u, nije bilo nimalo drago što vojnici NDH odlaze u Austriju na obuku, no to Nijemcima nije smetalo da provedu sve što su zamisli. To se jasno odražava u Glaiseovu izvještaju od 13. prosinca 1942, pod naslovom „Actualno stanje vojne suradnje Reicha i NDH”, na drugom mikrofilmu spomenutom u ovoj bilješci.

¹⁰¹ Glaiseov izvještaj od 20. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 857. Neslužbeno pismo od 26. svibnja 1943, Frs. 527-528.

¹⁰² Micr. No. T-120, Roll 1757, Fr. E024,710. Nigdje nisam naišao na dokaze o tome daje Kascheov prijedlog prihvaćen, no nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943, u vojnim odnosima između NDH i Reicha došlo je do novih promjena. O njima će više riječi biti u sljedećem poglavlju.

¹⁰³ Manje brojke nalaze se u bilješci Martina Luthera iz njemačkog Ministarstva vanjskih poslova od 12. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,444-446. O višim procjenama i podrijetlu doseljenika u Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,486-489 i Krmevu tekstu „O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutsche)", str. 73-74.

¹⁰⁴ Biber, Nacizam in Nemci v Jugoslaviji, str. 211-267.

¹⁰⁵ Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E211,526-527.

¹⁰⁶ Ukaz od 21. lipnja 1941. nalazi se u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941., str. 189. Više o Altgayeru u Biberovoj knjizi Nacizam in Nemci v Jugoslaviji, str. 334-335. O samostalnosti mjesnih vojski i folksdobjera vidi izvještaje jednog neslužbenog promatrača u upu enog u prilike koje su vladale među njima kom manjinom u NDH, a koje je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova 11. veljače 1942. uputilo njemačkom poslanstvu u Zagrebu u Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,684-687 i izvještaj Willyja Reuarda, dužnosnika koji je rješavao pitanja folksdobjera u njemačkom poslanstvu u Zagrebu, od 1. srpnja 1943, o obilasku raznih folksdobjerskih organizacija u NDH u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,536-540.

Altgayer, kojemu su 1941. bile 44 godine, početkom dvadesetih godina 20. stoljeća bio je časnik u jugoslavenskoj vojsci, ali je napustio dužnost jer se nikako nije mogao pomiriti s njemačkim nacionalnim osjećajima. Službe u SS-u razriješen je 16. srpnja 1943. posebnom Himmlerovom naredbom, kako bi mogao nastaviti voditi folksdobjere. Vidi Micr. No. T-501, RoU 267, Fr. 114.

¹⁰⁷ Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E221,615-617 i Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,720-721.

¹⁰⁸ I II

• Ukaz od 31. srpnja 1941. nalazi se u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941., str. 326-327. Podroban Kascheov izvještaj o razvoju i aktivnostima Einsatzstaffela do 1. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, RoU 5781, Frs. H296,583-590.

I Odredba prema kojoj 10% folksdobjera unova enih u vojsku NDH treba služiti u njemačkim formacijama u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,484-486. Više o akcijama prikupljanja dobrovoljaca i novaka u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,396-397, a o pritisku na mlade muškarce da pristupe SS jedinicama i Kammerhoferovoj ulozi u H299,771.

¹⁰⁹ Pritisku na mlade muškarce da pristupe SS jedinicama i Kammerhoferovoj ulozi u H299,771. ¹¹⁰ ^ T S t a n t e k s t o djelovanju SS-a u NDH nudi Sundhausen, „Zur Geschichte der Waffen-I⁵ in Kroatien", str. 176-196. Vidi osobito str. 188-189, kad je riječ o pritisku na pripad-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nike manjine. Sundhaussen tako er opširno govori o sukobu Kaschea i SS-a, i na terenu i u Berlinu.

- ¹¹⁰ Više o memorandumu o doprinosu folksdoj era u NDH u Micr. No. T-501, Roll 267, Figi 383-385, a o Requardovu izvještaju Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,536-540.
- ¹¹¹ Više o protivljenju u Berlinu u izvještaju Martina Luthera od 17. lipnja 1942. von Ribben tropu u Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,671-673.
- ¹¹² Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 83E-84E.
- ¹¹³ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H199,773 i Kmi , „O iseljavanju pripadnika njema ke narodne skupine (Volksdeutschera)", str. 80-81.
- ¹¹⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,741-742. Vidi i Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 85E-86E. Više o razlozima za preseljenje Nijemaca iz zapadne Slavonije u isto ni Srijem u Micr. No. T-175, Roll 480, Frs. 2,974,480-484.
- ¹¹⁵ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,731-749. Više o memorandumu od 1. travrya 1944 vidi Fr. H299,768.
- ¹¹⁶ Kmi , „O iseljavanju pripadnika njema ke narodne skupine (Volksdeutschera)", str. 86-87.
- ¹¹⁷ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,305 i H299,347. Vidi i Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, str. 86E-87E.
- ¹¹⁸ Više o jugoslavenskome popisu iz ožujka 1948. vidi, Statisti ki godišnjak, str. 60.
- ¹¹⁹ O organizaciji 7. SS dobrovolja ke divizije Prinz Eugen, koja je po etkom sije nja 1943. povremeno djelovala u NDH, više rije i bilo je u 5. poglavlju, jer su njezino ljudstvo uglavnom inili folksdoj eri iz Banata.
- ¹²⁰ Više o Löhrovoj ulozi u Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,500-501. Himmler je isprva imenovao opunomo enika za borbu protiv gerilskih snaga (Bevollmächtigte für die Bandenbekämpfung). Funkcija je doživjela reorganizaciju lipnja 1943. i dobila naziv „zapovjednik jedinica za borbu protiv gerilskih snaga" (der Chef der Bandenkampfverbände). Na elnik stožera tog zapovjedništva bio je viši vo a SS-a i policijski general Erich von dem Bach. Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E024,696-701. Vidi i Himmlerov izvještaj o susretu s Hitlerom od 19. lipnja 1943, na kojem je Hitler potvrdio Himmlerovu jurisdikciju nad borbom protiv gerilskih snaga, Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,626-627.
- ¹²¹ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,499-501.
- ¹²² Micr. No. T-120, Roll 788, Frs. H297,553-556.
- ¹ Proširenje policijskog i žan armerijskog aparata na podru je sjeverno od Save u Micr. No. T-77, Roll 788, Fr. 5,517,485 i 5,517,492-495. Vidi i Sundhaussen, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien" i idem, „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945", str. 89-133. Glaiseov izvještaj u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 523-524, a više o Kammerhoferovoj proširenoj jurisdikciji u Micr. No. T-175, Roll 81, Fr. 2,601,650.
- ¹²⁴ Vidi Glaiseov izvještaj od 20. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 35-38.
- ¹²⁵ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,478-480.
- ¹²⁶ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,475-477 i 5,517,481-482.
- ¹²⁷ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 395-398 i Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 499 i 523-524.
- ¹²⁸ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 37. Zbornik zakona i naredaba NDH, 1943., str. 3940.
- ¹²⁹ Micr. No. T-77, Roll 788, Fr. 5,517,482. I I
- ¹³⁰ Šaši , „Obavještajne službe Tre eg Reicha na teritoriju Hrvatske i posebno Slavoni)°jl

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

I str. 133-163. Kascheov izvještaj od 29. veljače 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. I H306.087, a izvještaj od 29. ožujka 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,768-771.

¹³¹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,687-690.

¹³² Vidi Kascheove izvještaje od 8. i 20. studenoga 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,032-033 i H299,045.

¹³³ Qosztony, *Hitlers fremde Heere*, str. 315-324, 458-459. Prema talijanskim izvorima koje [navodi, osim poginulih i ranjenih, Rusi su zarobili 74.830 pripadnika talijanske 8. armije, i Tijekom prvih poratnih godina vratilo ih se tek 10.030.

¹³⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 255-256. Zapovjednik talijanskog VI. korpusa, general gandro Piazoni, naredio je razoražavanje svih etničkih jedinica u Hercegovini 1. lipnja 1943. godine. Talijanska analiza njemačkog napredovanja u Hercegovini i dogaja u etničkim redovima nalazi se u izvještaju generala E. Quarre Sita iz VI. korpusa od 1. srpnja 1943. u Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 831-836.

¹³⁵ Vidi *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 2, str. 1440. Vidi i Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 47. Mussolini se najjednosmislenije izrazio u pismima koja je Hitleru uputio 8. i 25. ožujka 1943. Vidi Hitler, *Hitler e Mussolini, lettere e documenti*, str. 144-145, 151-154.

¹³⁶ Više o gospodarskim teškoćama u ratnoj Italiji osobito u Favagrossinoj knjizi *Perche perdemmo la guerra*, str. 133-241, 289-307. Vidi i Gallo, *Mussolini's Italy*, str. 304-305, 314.

¹³⁷ Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 47.

¹³⁸ Pero Džigovi, šef Konzularnog odjela Ministarstva vanjskih poslova NDH, vratio se sredinom travnja 1943. iz posjeta Rimu i izvijestio da su mu visoki dužnosnici talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova rekli da će Italija ubrzo prekinuti ratovanje. Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 97.

Mussolinijevo svrgavanje zateklo je Nijemce, a Hitler je iskazao osobitu ljutnju. Vidi Kesselringove *Memoirs*, str. 167-174. Više o reakcijama na Mussolinijev pad u Zagrebu - zbuđenost među članovima vlade i ustaškim dužnosnicima, nada da će Talijani brzo napustiti Dalmaciju, Pavelićeva jamstva da će NDH nastaviti savezništvo s Italijom, te poboljšani izgledi za pregovore između ustaša i HSS-a - u izvještaju generala Rea od 27. srpnja 1943. u Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 1092. O radosti koja je zahvatila dijelove NDH koji su bili anektirani i okupirani od Talijana, više u talijanskom izvještaju u Micr. No. T-821, Roll 406, Frs. 16-19.

¹⁴⁰ v. v.

• više o novom talijanskom savezništvu u Deakinovoj knjizi *The Brutal Friendship*, str. I 457-485. i Gallovoj knjizi *Mussolini's Italy*, str. 346-362. O lokalnim nemirima, vidi Pieri i Rochat, *Pietro Badoglio*, str. 784-786. Prema nepotpunim podacima, između 28. i 30. srpnja poginule su 83 osobe, 308 je ranjeno, a 1554 uhićeno.

Od glavnih fašističkih protagonista, maršal Cavallero ubio se 13. rujna 1943. godine. Grof Ciano i još petorica vojvoda sudilo se u siječnju 1944. u Veroni zbog glasova protiv Mussolinija na Velikome vijeću prije Mussolinijeva pada. Osuđeni su na smrt i smaknuti.

¹⁴¹ Mussolinija su potkraj travnja 1945. u selu Dongo na sjeveru Italije uhvatili talijanski Partizani i smaknuli. Među osamnaestero drugih koji su u to vrijeme smaknuti u sjevernoj Italiji bio je Paolo Zerbini, ministar unutarnjih poslova u Socijalnoj Republici Salo. Nekadašnji prefekt Splitske prefekture. No najvažnija žrtva Drugoga svjetskog rata u Kraljevini Italiji bila je savojska dinastija, s prijestolja svrgnuta na nacionalnom referendumu 2-3.

¹⁴¹ Pieri, *Badoglio* 1946. godine.

¹⁴¹ Smyth, *Secrets of the Fascist Era*, str. 103-109.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹⁴² Talijanski VI. korpus razmješten u južnoj Dalmaciji i Hercegovini, prebačen je 16. kolovoza 1943. iz sastava 2. armije u sastav Skupine armija Istok. Micr. No. T-821, Roll 403 j, p. 145. Što je bilo najzanimljivije, tijekom posljednjih nekoliko mjeseci rata, zapovjedništvo nad talijanskim vojnim snagama bilo je podijeljeno na Vrhovni štab (Ambrosio), Glavni stožer vojske (Roatta) i Ministarstvo rata (Sorice). Vidi Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 51.
- Osvrt na političku i vojnu situaciju u tom području pod nadzorom talijanske 2. armije jula susjednim područjima 31. kolovoza 1943, te na otkrivanju Obavještajnog odjela 2. armije u Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 291-302.
- ¹⁴³ Badoglio, Italy in the Second World War, str. 65-86. Pieri i Rochat, Pietro Badoglio str. I 794-824.
- ¹⁴⁴ Badoglioove upute u knjizi Italy in the Second World War, str. 101. Njemačke mjere uvedene nakon talijanske kapitulacije u Kesselringovoj knjizi Memoirs, str. 175-178. Zapovijed generala Wilsona, otisnuta na letcima koje su saveznički zrakoplovi ispuštali nad Jugoslavijom: Micr. No. T-313, Roll 151, Fr. 7,404,932.
- Više od zapovijedi feldmaršala Keitela od 15. rujna 1943. u vezi s postupanjem prema pripadnicima talijanskih oružanih snaga: SAD, Trials of War Criminals, sv. 11, str. 1081-1083 (Slučaj Hostage, Vojni sud 5, slučaj br. 7).
- ¹⁴⁵ Talijanski tekst (i njemački prijevod) dokumenta o predaji divizije Bergamo u Micr. No. T-314, Roll 566, Frs. 332-335. Priča o dvojici britanskih sudionika u zaključku predaje nalazi se u izvješčaju kapetana Burkea, W. O. 202, 617, XM 04188 i Deakinovoj knjizi The Embattled Mountain, str. 331-337.
- Više o ratnome sudu u Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 331 i SAD, Trials of War Criminals, sv. 11, str. 1292-1293. Nijemci su u Grčkoj bili još okrutniji. Slamaju i otpor jedne talijanske divizije na otoku Kefaloniji, ubili su 450 talijanskih vojnika i asnika. Gallo, Mussolini's Italy, str. 376.
- ¹⁴⁶ Više o događajima u Crnoj Gori, vidi A VII, Oslobodilački rat, 2. izd., sv. 1, str. 540-567, osobito str. 566-567. Divizija Venezia prvo je dogovorila predaju četnicima. No, kad su se na poprištu događaja pojavili partizanski oficiri u pratnji britanskih vojnika za vezu, uvjerali su zapovjedništvo divizije da prijeđe na partizansku stranu.
- Iscrpna rasprava o tome kako je talijanska kapitulacija djelovala na suprotstavljene oružane skupine u Sloveniji u jesen 1943. nalazi se u Ferencovoj knjizi Kapitulacija Italije, osobito 126-201.
- ¹⁴⁷ Službena reakcija NDH na kapitulaciju Italije oblikovana je nakon što su se dužnosnici NDH posavjetovali s njemačkim diplomatskim i vojnim predstavnicima u Zagrebu. Vidi Kascheove izvještaje od 9. i 10. rujna 1943. u Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,108-113. Više o poništenju Rimskih ugovora od strane vlasti NDH u: NDH, Ministarstvo Inozemskih poslova, Međunarodni ugovori, 1943., str. 317, a više o povlačenju ponude za preuzimanje hrvatske krune: Micr. No. T-3111, Roll 196, Fr. 500.
- ¹⁴⁸ Njemačke stavove o tim pitanjima najjasnije je izrazio von Ribbentrop u memorandumu koji je 26. listopada 1943. uputio Hitleru: Micr. No. T-120, RoU 5787, Frs. H302,11*119. Više o kaotičnim uvjetima koji su u Rijeci i Hrvatskome primorju vladali tijekom prva dva tjedna nakon talijanske kapitulacije, s ustaškog stajališta u izvješčaju Davida Šinica, posljednjeg upravnog izaslanika NDH pri Superstodi: Micr. No. T-501, Roll 112, Frs. 881-882.
- ¹⁴⁹ Blažeković, „El status internacional del Estado Independiente de Croacia”, str. 281-282.
- ¹⁵⁰ Koliko su vlasti NDH bile krajnje nepripremljene za talijanski slom, primjerice u Hrvatskoj

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

I u vatskom primorju, najbolje se vidi iz izvještaja Stanka Drnasa, predstavnika Promi be-
• nog ureda pri Predsjedništvu vlade u Zagrebu, od 28. kolovoza 1943. Prema Drnasu,
dužnosnici NDH u tom području uopće nisu imali jedinice ili druge organe za provođenje
i vlasti, kao ni djelotvornu komunikaciju sa Zagrebom. Osim toga, zaleđeni su pod nadzo-
' rom imali partizani. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 6/27-2-3, kutija 87.

I Više o razoružavanju divizije Lombardia u Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,108-109.

I zato oni su talijanski dužnosnici kasnije oslobođeni. Više o zapljeni talijanske imovine u
sklopu poslijeratnog ispitivanja Budaka: A VII, fond NDH, reg. br. 4/3, kutija I. 0.9, str. 12.

151 Maynerijeva tvrdnja u Micr. No. T-821, Roll 60, Fr. 824. Više o talijanskim ocjenama
okupacije u, primjerice, Zanussijevoj knjizi *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 218-
; 224 i Faldellinoj *L'Italia e la seconda guerra mondiale*, str. 548.

¹⁶² Vidi izvještaj Stožera saveznih snaga (u Italiji) od 19. listopada 1944. upućen tajnici-
ma Združenih naroda na elnika stožera koji se bavi problemom jugoslavenskih i grčkih ratnih
| zarobljenika i zatvorenika: F. O. 371/39008, C 16101/14/62. Vidi i Tomasevičevu knjigu
I *The Chetniks*, str. 74.

VII.

N e z a v i s n a D r ž a v a H r v a t s k a
p o d n j e m a k o m d o m i n a c i j o m

NJEMA KA ULOGA U VOJNIM PITANJIMA

U kontekstu talijanske kapitulacije, Nijemci su početkom ljeta 1943. reorganizirali vojno zapovjedništvo na području jugoistočne Europe, kako bi spremno prihvatili preuzimanje područja koja su dotada bila pod talijanskim kontrolom kako bi ih branili u slučaju napada zapadnih Saveznika. U mjeri u kojoj se reorganizacija odnosila na NDH, poduzeli su tri ključna koraka. Prvo, u Jugoslaviju su doveli Stožer (ali ne i oklopne jedinice) 2. oklopne armije pod zapovjedništvom generala Lothara Rendulica, tada zaduženog za sve vojne operacije na zapadnom Balkanu, a zatim u NDH, pod vrhovnim zapovjedništvom glavnog zapovjednika snaga za jugoistočnu Europu. Hitler je upozorio Rendulica da su „obrana i zadržavanje Balkana od presudne važnosti jer bi neprijateljsko zauzimanje tog područja značilo smrtnu prijetnju za vojsku Reicha, te ozbiljano krilo ruske fronte“. Njegove je zadatke opisao ovako: „Iskoristiti vojnu moć NDH, uništiti Titove snage, pojavili se potreba, eliminirati talijansku prisutnost na jadranskoj obali možda i njihovim zarobljavanjem, potom slijede kapitulacija Dalmacije, Crne Gore i Albanije, te obrana obale.“¹

Drugo, Nijemci su funkciju zapovjednika njemačkih snaga u NDH pridružili XV. korpusu, a korpus 2. oklopnoj armiji. I treće, 7. rujna 1943. Hitler je izdao zapovijed br. 26 - Poboljšanje obrambene moći NDH. Glavni joj je cilj bio stvoriti tješnju suradnju njemačkih i oružanih snaga NDH poticanjem pozitivnog stava njemačke vojske prema državi i oružanim snagama NDH, podizanjem samopouzdanja i moralajedinica NDH, te ubrzanjem razvoja oružanih snaga NDH pomoću pojačanog njemačkog utjecaja na njihovo organiziranje, obuku i opskrbu.² Početak provedbe te zapovijedi zapravo je značio drugu (temeljnu reorganizaciju vojnih odnosa između Njemačke i NDH, nakon reorganizacije provedene u rujnu i listopadu 1942. što je rezultiralo velikim povećanjem njemačkog utjecaja.

Važna sastavnica Zapovijedi br. 26 bilo je imenovanje - 1. listopada 1943. - generala Hansa Juppea na mjesto Wehrmachtova inspektora vojske NDH, zaduženog za obuku, opskrbu i, općenito, poboljšanje borbenih sposobnosti jedinica NDH. Još jedna važna odredba nalagala je korištenje legionarskih di-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vizija iz NDH isključivo u NDH, a ne na ruskoj ili zapadnim frontama, iako Glaise to vladi NDH prenio tek 20. listopada 1943. godine.³ Taje promjena bila nužna zbog sve veće snage i aktivnosti partizana na teritoriju NDH. Štoviše Nijemci su kasnije bili prisiljeni na jugoslavensko ratište uputiti još nekoliko divizija, a osobito u NDH.

Hitler je pored toga pokušao pokazati vjeru u vladu i upravu NDH izdavanjem posebnih uputa prema kojima njemački generali u NDH više ne će imati izvršne ovlasti. To je značilo daje nužno dogovoriti nove odnose između njemačkih zapovjednika i civilnih vlasti NDH u svim područjima južno od Save koji će zamijeniti raniji raspored. Sporazumom između Pavelića i njemačkog poslanika, to je područje podijeljeno na četiri zone. Za svaku od njih vlada NDH imenovala je delegata (Beauftragte) za civilnu upravu s izvršnim ovlastima, koji je odgovarao za civilne poslove i blisko surađivao s njemačkim zapovjednicima. Osim toga, svako njemačko zapovjedništvo korpusa i divizije dobilo je posebnog predstavnika NDH za civilna pitanja, koji je aktivnosti koordinirao Mladen Lorković, ministar unutarnjih poslova NDH. Lorković je kako tome postao i glavni dužnosnik NDH za vezu s Glaiseom, njemačkim glavnim opunomoćnikom u Zagrebu, s kojim je rješavao sve nesuglasice i poteškoće. Glaise je u izvještaju od 11. rujna 1943. ustvrdio da je „tijesna suradnja izaslanika pri njemačkim zapovjedništvima na terenu, te Mladena Lorkovića s njemačkim glavnim opunomoćnikom zajamčiti na terenu potreban utjecaj civilne uprave nužan za zaštitu naših vojnih interesa”.⁴ Tako su novi dogovori, iako nisu eksplicitno narušavali suverenitet NDH u mjeri u kojoj ga je otkriveno narušavalo davanje izvršnih ovlasti, ipak omogućili njemačkim zapovjednicima na terenu da utječu na civilnu upravu NDH kada su to iziskivale vojne potrebe. No u Hitlerovoj Zapovijedi od 7. rujna stajalo je da vladu NDH treba izvještavati o svim planovima i aktivnostima njemačkih jedinica, kao i jedinica NDH pod njemačkim zapovjedništvom, u mjeri u kojoj je to moguće s obzirom na vojnu sigurnost. Glaiseova je zadaća bila doći do aktualnih informacija od svih njemačkih zapovjedništava u NDH, te ih prenijeti vlastima NDH. Međutim, kako ćemo vidjeti u daljnjem tekstu, njemački su generali u proljeće 1944. ponovno zadobili izvršne ovlasti u pojedinim područjima NDH.

U vrijeme kad su reorganizirali vojno zapovjedništvo u NDH i povećali nadzor nad oružanim snagama NDH, Nijemci su proširili i korištenje pomoćnih jedinica radi održavanja sigurnosti i borbe protiv partizana. Dovedli su konjike ku diviziju ruskih Kozaka i pokušali koristiti lokalne etnike. Kad su se vlasti NDH usprotivile, Nijemci se nisu obazirali na te prosvjede, što je samo još jedan dokaz njihova povećanog utjecaja na vojna pitanja u NDH.

Kako su Hitler i njegovi najviši zapovjednici uostalo navodili, najpresudniji je zadaća u NDH bilo učiniti željezničke pruge od austrijske granice, preko

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

breba do Beograda. Promjene u vojnoj suradnji između u Reicha i NDH do kojih je došlo u rujnu i listopadu 1942. ponajviše su bile izazvane potrebom poboljšanja zaštite te pruge. No i pored novih mjera, pruga je i dalje bila glavna meta partizanskih sabotaža. U nastojanju da prekinu njihovu aktivnost, Nijemci su u listopadu 1943. doveli 1. kozačku diviziju. Bila je to konjica jedinica ruskih i Kozaka - dijelom preotetih ruskoj Crvenoj armiji, dijelom regrutiranih s ruskih područja pod njemačkom okupacijom, uz još ponešto dezertera - poznatih po izrazito protuboljševičkoj orijentaciji i velikoj borbenosti. Diviziju su činile četiri pukovnije, Donski, Kubanski, Sibirski i Tereški Kozaci, a snagama su zapovijedali i njemački i kozaci asenici, dok je glavni zapovjednik bio general Helmuth von Pannwitz. Mnoge pripadnike divizije pratili su i članovi obitelji.⁶

Nijemci su u južnoj Rusiji organizirali, opremili i uvježbali kozačku diviziju za borbu protiv Crvene armije, ali se to sredinom 1943. pokazalo neprihvatljivim. Zato su potražili drugo mjesto na kojem bi je mogli upotrijebiti konjaničari u diviziju. Razmjerno ravna područja između u Save na jugu, te u Drave na sjeveru (područja Srijema i Slavonije) u NDH doimala su se im prikladnim. Nijemci su pojedine jedinice te divizije upotrijebili i u operacijama protiv partizana u središnjem dijelu sjeverne, te u sjeverozapadnoj Bosni, u područjima jugoistočno i jugozapadno od Zagreba, te u jugoistočnim dijelovima Slovenije, oko Metlike.⁷ No od samog početka, njezina je glavna zadaća a uvijek bila zaštita željeznice ke pruge od Zagreba do Beograda.

U NDH je divizija stavljena pod zapovjedništvo 2. oklopne armije, koja je nakon talijanskog sloma preuzela zapovjedništvo nad svim vojnim operacijama u NDH. U kolovozu 1944. Himmler je predložio prebacivanje divizije u sastav SS snaga. To je ukinjeno u studenome, unatoč protivljenju generala Pannwita. Istovremeno je počelo i formiranje kozačkog konjaničkog korpusa.

Kozačka divizija vrlo brzo došla na glas po nediscipliniranosti i bezobzirnosti, ne samo prema partizanima koji su napadali željeznicu prugu, nego i prema civilnom stanovništvu. Vlasti NDH tužile su se Nijemcima, a na koncu čak i osobno Hitleru, a i sam je Glaise ubrzo zatražio premještanje divizije iz NDH.⁸ Osim što su silovali žene, ubijali, pljačkali i palili naselja za koje se pretpostavljalo da se u njima skrivaju partizani ili njihovi pristaše, pripadnici divizije masovno su, u znak upozorenja partizanima i ostalima, vješali ljude na telegrafske stupove uz željeznicu prugu u Slavoniji.⁹ Pismo Vladimira Čačića, asenika NDH za vezu s tom divizijom, državnome ministru Vjekoslavu Vranjicu od 14. prosinca 1943, također je otkrilo da su, premda se disciplina unutar divizije poboljšala, i premda Kozaci nisu bili onoliko okrutni i nesmiljeni koliko ih je takvima prikazivala partizanska propaganda, posebni Azijski prijeki sudovi tijekom prvih dva mjeseca djelovanja divizije u NDH presudili najmanje dvadeset smrtnih presuda u svakoj od četiri pukovnije. I zato takvome barbarstvu, Hitler se nije obazirao na pritužbe i Kozaci nisu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

povu eni, ali ni partizani nisu odustali od svojih planova.¹⁰ Željezni ka pru dalje je bila glavni cilj njihova djelovanja, a stalne sabotaze izazivale su tešu ošte enja opreme i uzrokovale kašnjenja u prijevozu.

Prva koza ka divizija podijeljena je 25. velja e 1945. na dvije divizije ZsJ jedni ki su inile XV. koza ki konjani ki korpus, koji je - prema Erichu Kem ~ - u svibnju 1945. raspolagao s 25.000 asnika i vojnika. Kozaci su ostali u NDH do završetka rata, bore i se uz njema ke, a povremeno i jedinice NDH tI jekom posljednjih nekoliko dana rata, povukli su se u Austriju. Nakon rata, zapadni su ih Saveznici, zajedno s ostalim odmetnutim sovjetskim jedinicama, prisilno vratili u SSSR.¹¹

Osim što su doveli ruske Kozake, Nijemci su se za pomo obratih i etnicima radi obavljanja policijskih dužnosti u zemlji i u borbi protiv partizana. Kao što smo spomenuli u prethodnom poglavlju, ve u prolje e 1942. Nijemci su prihvatili sporazume o toleranciji i nenapadanju koje su vlasti NDH zaklju ile s nekoliko etni kih formacija u Bosni, budu i da su bili usmjereni protiv partizana, pridonosili pacifikaciji podru ja na kojima su Nijemci bili zainteresirani za industriju, rudarstvo i komunikacije, te umanjivali broj njema kih jedinica potrebnih u Bosni. Moglo bi se re i da je to bio svojevrsan oblik neizravne suradnje Nijemaca i etnika. I talijanski dokumenti, nesumnjivo pripremljeni radi obrane talijanskoga korištenja etnika u podru jima koja su držali pod nadzorom - od stalnih njema kih kritika, pokazuju da su i prije rujna 1943. Nijemci u više prilika izravno sura ivali s pojedinim etni kim jedinicama na podru jima sjeveroisto no od njema ko-talijanske demarkacijske linije. To pokazuju i dokumenti njema kih zapovjedništava u Bosni.¹² Bez takve izravne njema ko- etni ke suradnje u NDH, gdje su još uvijek bile angažirane talijanske snage, njema ka 114. laka pješa ka divizija (bivša 714. pješa ka divizija) ne bi mogla koristiti jednu etni ku formaciju u napredovanju prema jadranskoj obali nakon talijanske kapitulacije. Štoviše, u izvještaju o njema ko- etni koj suradnji XV. korpusa od 19. studenoga 1943. godine - upu enog 2. oklopnoj armiji, govori se o tome kako su se kolaboracionisti ke etni ke jedinice iskazale „i u napadu i u obrani" u sukobima s partizanima, „oslanjaju i" se o njema ke jedinice gotovo itavu godinu.¹³

Njema ko- etni ka suradnja u NDH ušla je u novu fazu nakon talijanske kapitulacije, kad su se Nijemci suo ili s potrebom nadziranja daleko ve eg podru ja nego prije i s borbama protiv partizana u itavoj Jugoslaviji. Budu i da im je nedostajalo jedinica i da su trebali nove saveznike, bitno su libera lizirali politiku prema etnicima kako bi sve srpske nacionalisti ke snage m j bilizirali za borbu protiv ustanika. Druga oklopna armija provodila je no^M njema ku politiku. Prema zapovijedi 2. armije od 29. rujna 1943, upu enoj A • korpusu razmještenom u NDH, zapovjednici divizija tog korpusa i borbel® skupine imali su pravo sklapati privremene sporazume s etni kim jedini^

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

• a u svrhu borbe protiv partizana. Prvi takav formalni sporazum zaključen . ^ako se ini, po etkom listopada 1943, izme u 373. pješa ke divizije (legionara iz NDH) i skupine od 260 etnika pod zapovjedništvom Mane Rokvi a koja je djelovala u zapadnoj Bosni i Lici.¹⁴ Od tog skromnog po etka razvila se praksa koja je obuhvatila tisu e etnika.

[I kao što je injenica da su se Talijani u NDH služili etni kim formacijama kao pomo nim jedinicama što je kod vlasti NDH izazivala ogor enje, tako je bilo i s njema kim korištenjem istih snaga. Štoviše, njema ko- etni ka suradnja prerasla je u najve i problem u odnosima Reicha i NDH prakti ki od trenutka talijanske kapitulacije. Nijemci nisu tek koristili etni ke jedinice za napredovanje prema moru, kao i etni ke jedinice i one talijanske jedinice, koje su se odlu ile za suradnju, za stražarske dužnosti u Šibeniku, Splitu, Metkovi u i Dubrovniku, nego su odlu ili da ne koriste jedinice NDH za preuzimanje i osiguravanje nekadašnjih podru japod talijanskom upravom, što je za vlasti NDH bila vrlo gorka pilula. Nijemci su etni ke i talijanske - ali ne i jedinice NDH - koristili i za stražu uz željezni ke pruge i za borbe protiv partizana. Za vladu NDH to je bilo previše. Stoga je, prvo, po etkom listopada, vlada Glaiseu uru ila itav popis zahtjeva i pritužaba, s naglaskom na injenicu da Nijemci koriste talijanske jedinice. Vlada NDH tražila je korištenje jedinica NDH u Šibeniku, Splitu, na Sušaku i oko Zadra, te da u isto noj Istri budu angažirane samo njema ke jedinice i po mogu nosti legija sastavljena od Talijana i pripadnika oružanih snaga NDH, jer bi prisustvo talijanskih fašisti kih jedinica tamošnje hrvatsko stanovništvo otjeralo u partizanske ruke. Vlada NDH je usto zatražila i formiranje civilne uprave NDH na podru ju Kotora. Usprotivila se djelovanju talijanskih jedinica izvan Rijeke i Zadra, te izrazila zabrinutost za sigurnost podru ja izme u Ogulina i Rijeke. A onda je 18. listopada 1943, na sastanku s Kascheom, izaslanstvo ministara NDH ukazalo na pitanje njema kog aktiviranja etni kih jedinica, osobito u okohci Šibenika, Splita, Metkovi a i Dubrovnika. Smatrah su da e to navesti hrvatsko stanovništvo na zaklju ak da ne mogu ozbiljno shvatiti njema ko obe anje kako e, s vremenom, priobalno Podru je prepustiti NDH.¹⁵ Me utim, i nakon toga prigovora, Nijemci nisu dopustili djelovarye ve eg broja jedinica NDH najadranskoj obali, te su kao po u ne snage nastavili koristiti i etnike i pronjema ki orijentirane Talijane.

- Razlog zbog kojeg Nijemci nakon talijanske kapitulacije nisu angažirali P% ice NDH na obalnim podru jima, a i kasnije, koristili tek u ograni enim Bolerima, zasnivao se na procjeni da one nisu pouzdane. To je rezultiralo stalnim masovnim dezertiranjem i prelaskom vojnika NDH u partizan- L.. r edove. Ne treba ni napominjati da vlasti NDH, unato svim prosvjedima B o c i m a zbog njihove suradnje s etni kim jedinicama, nikad nisu spomi- Kr.. e Pitanja dezertiranja iz svojih jedinica, iako su morale znati da je to za • Ittice presudno pitanje. No neki ustaški dužnosnici u Dalmaciji imali su

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

realisti niji pogled na njema ko- etni ku suradnju na svom podru ju. Tako se Bruno Nardelli, elni ovjek civilne uprave u Dalmaciji, 18. sije nja 1944 potužio Edi Bulatu, ministru za oslobo ena podru ja, da je ,jedna od naših kanceroznih rana i dalje pitanje etnika. Suradnja etnika s Nijemcima takva je da su potonji otvoreno naklonjeni etni kim elementima". Tome je još do- dao: „Na žalost, u našem vojnom sektoru vlada veliki kaos." Ustaški bojnik Mirko Blaž, zamjenik zapovjednika 7. brigade Poglavnikovog tjelesnog sdruga javljaju i se s podru ja Drniša, isto no od Šibenika, potužio se 5. ožujka 1944 na nedostatak discipline me u ustaškim jedinicama, te njihovo odbijanje da se bore, osim u rodnome kraju. U vezi s njema kim korištenjem etni kih jedinica primijetio je: „Nijemce ne zanima politika, nego sve promatraju s voj- nog gledišta. Potrebne su im jedinice koje mogu držati odre ene položaje i odre ena podru ja o istiti od partizana. Zatraže li to od nas, mi to ne možemo obaviti. etnici mogu."¹⁶

U promemoriji pod naslovom „Pojedina vojna pitanja u NDH", koja je 1. ožujka 1944. dostavljena von Ribbentropu, vlada NDH pobunila se zbog injeni- ce da njema ke oružane snage, koje su u travnju 1941. uništile protunjema ku jugoslavensku vojsku, sada koriste najfanati nije ostatke te iste vojske u pri- jateljskoj i savezni koj NDH, povjeravaju i im ak i obranu dijelovajadranske obale, dok se flotila NDH bori na Crnome moru. U popratnoj promemoriji, pod naslovom „Aktivnost etni kih jedinica u NDH", vlasti NDH su ustvrdile da ne mogu dopustiti da na njihovu teritoriju postoje naoružane jedinice koje su pri- padale neprijateljskim snagama. Predložili su da svi etni ki asnici i vojnici koji nisu državljani NDH napuste teritorij zemlje, da se ne formiraju i oružjem ne opskrbljuju nove etni ke jedinice, da se druge etni ke skupine koriste kao lokalna straža u selima s pravoslavnom ve inom, te da se od tih skupina zahtijeva da priznaju NDH, odbace sve oznake i zastave koje se ne mogu pove- zati s NDH, i da se podvrgnu vlastima NDH i zakonima koji u NDH vladaju. Ali se Njema ka nije pretjerano obazirala na te prosvjede.¹⁷

Tijekom zime 1943. i prolje a 1944, njema ko- etni ka suradnja dodatno je oja ala. Prema njema kome izvještaju, u vrijeme podnošenja promemorija NDH, u ustaškoj je državi djelovalo oko 23.300 etnika u 35 razli itih formaci- ja. Devetnaest jedinica, sa 17.500 pripadnika tijesno je sura ivalo s njema kim jedinicama i u daleko manjoj mjeri sa snagama NDH, dok njih šesnaest, s oko 5800 pripadnika, nije sura ivalo. Prema izvještaju NDH koji su Nijemci preveli i koji nosi datum 14. travnja 1944, u državi je bilo oko 35.000 naoružanih et- nika. U izvještaju nije navedeno koliki broj sura uje s njema kim snagama ili snagama NDH.¹⁸

Žele i ublažiti povrije enost vlasti NDH, 2. oklopna armija izdala J^e 11. svibnja 1944. direktivu pod naslovom „Korištenje hrvatskih borbenih skupi' na". U njoj je stajalo da e etni ke jedinice djelovati kao „hrvatske borbene

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

lupine" pod zapovjedništvom etničkih vođa, ali unutar zapovjednog lanca NDH. Direktiva se temeljila na Hitlerovoj odluci, a odražavala je stanovište Nijemaca da se ne mogu odrediti i usluga etničkih jedinica koje se bore protiv partizana. No premda je znatan broj etničkih formacija prihvatio nove oznake i nazive, i po se djelovati pod nadzorom raznih njemačkih divizija, nova politika nije bila prihvatljiva ni etnicima, ni vlastima NDH, koje su sabotirale taj njemački pokušaj.¹⁹

S njemačkom stajališta pitanje je bilo krajnje jednostavno. Njemačka koja je nedostajala jedinica na svim frontama, a u Jugoslaviji je koristila ne samo oružane snage kolaboracionističkog režima, nego i druge oružane skupine koje su se borile protiv partizana. U NDH su to bili etnici. Ovdje je potrebu povećavala i činjenica da su vojne jedinice NDH bile vrlo nepouzdana, pa su stoga imale i ograničenu primjenu. Problem je jezgrovito izrazio Phleps, zapovjednik V. brdskog korpusa, u obraćanju njemačkom asniku koji ih je posjetio 25. svibnja 1944, objašnjavajući kako ne može razoružati etnike dok im vojska NDH ne može osiguravati jednak broj pouzdanih jedinica.²⁰

Dva njemačka dokumenta jasno odražavaju taj mušinski trokut. Prvi je izvještaj satnika Merrema, obavještajca pri glavnome zapovjedništvu za jugoistočnu Europu, o inspekcijskim obilascima obavještajnih asnika raznih njemačkih jedinica u NDH od 20. lipnja i 4. srpnja 1944. godine. Merrem je iz Beograda preko zapadne Srbije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like doputovao u Zagreb. Na sva usta hvalio je etničke jedinice koje su surašivale s Nijemcima zbog skladnih odnosa njemačkih i etničkih jedinica te zbog izvrsnih rezultata koje su etnici postigli u borbama protiv partizana. Isto tako izvijestio je da odnosi njemačkih jedinica i jedinica NDH nikako ne mogu dobiti prolaznu ocjenu. Jedinice NDH nisu pouzdane, ne dostavljaju potrebne informacije, dio ljudi u vezi je, kako se čini, s neprijateljem, a protuobavještajci NDH zato ili su neke civile koji su se bavili obavještajnim radom za njemačku vojsku. Činilo se da glavni uzrok takvog držanja vlasti NDH leži u prijateljskim odnosima Nijemaca i etnika.

Drugi je dokument pismo koje je njemački stožer njemačke 2. oklopne armije uputio 9. kolovoza 1944. asniku NDH za vezu pridruženom toj armiji u vezi s njemačkim odnosima u istočnoj Bosni. Na njemački stožer primijetio je da etnici koji se bore protiv partizana u istočnoj Bosni na vrijeme na njih daju doprinos sigurnosti NDH, te da 2. armija u slučaju odbija prihvatiti prijedlog NDH na račun tih jedinica „sve dok ne dođe do likvidacije komunističkih banda". Izravno je optužio vlasti NDH za uveličavanje ih izmišljanjem etničkih napada na Muslimane i za činjenicu da nisu koristile njemačku ponudu istraživanja takvih optužaba. Druga armija ustoj nije odobrila potpukovniku i H. Franji Sudaru, da sudjeluje u „pacificiranju" u istočnoj Bosni, jer bi to^{2a}Pravo značilo nasumično djelovanje protiv srpskoga stanovništva.²¹

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Službeni izvještaji NDH u kojima se bavili problemom etnika. Ustroj go povjerljivom „Obavještajnom izvještaju br. 3“ od 12. kolovoza 1944, dio o „problemu etnika“ po njemu rije ima: „Jedno od najboljih pitanja naše države i nacionalne politike upravo jest pitanje etnika. Pritom se ne radi samo o etni kim zločelima, nego ponajprije o činjenici da naš narod ne može shvatiti zašto savezni ka njema ka vojska sura uje s našim smrtnim neprijateljem.“²² Nakon talijanske kapitulacije, gotovo i nije bilo sastanka predstavnika Reicha i NDH o političkim ili vojnim pitanjima na kojem predstavnici NDH nisu postavljali etni ko pitanje. Vlada NDH tražila je repatrijaciju svih etnika rođenih van teritorija NDH, inzistirala da Nijemci prestanu naoružavati i koristiti etni ke jedinice, te da se njema ki vojnici s njima prestanu zbližavati i družiti. etni ko je pitanje bilo važna tema rasprava čak i na posljednjem sastanku Pavelića i Hitlera, održanom 18. rujna 1944. godine. I Hitler i feldmaršal Keitel branili su suradnju zbog praktičnih vojnih razloga; Hitler je ustvrdio kako je bolje da se etnici s njema kim i snagama NDH bore protiv partizana, nego da prijeđu na partizansku stranu. Kad je riječ o njema kim zapovjednicima na terenu, njihovi uobičajeni razlozi za korištenje etni kih jedinica glasili su da njihove vlastite snage nisu dovoljne za dodijeljene im zadatke, te da je bolje imati etnike za saveznike nego protivnike, te da se tako uštedi njema ka krv. Jedino je Kasche, kao što je već bio slučaj, podupirao vladu NDH i ustrajno tražio rješenje etni kog pitanja u skladu s njegovim prijedlozima.²³ No u ovom slučaju, kao i u tolikim drugim slučajevima, kad se radilo o njema kim interesima, vojnim ili druge naravi, oni su uvijek imali prednost pred željama vlade NDH i njenih vojnih vlasti.

Kako se povećalo njema ko sudjelovanje u vojnim pitanjima NDH, tako je rastao i broj njema koga vojnog osoblja u Zagrebu. Prema podacima koje je Glaise uputio vojnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, Njema ka je u Zagrebu u listopadu 1943. imala 126 vojnih dužnosnika i njihova funkcija (Dienststellen) koji su predstavljali njema ku kopnenu vojsku, Luftwaffe, Waffen SS i policiju. Početkom ožujka 1944. ta se brojka povećala na 151, što je bilo povećanje od 20%, uz 897 vojnika i vojnih dužnosnika, 11.551 do vojnika, te pripadnika njihovih obitelji.²⁴ Šest mjeseci kasnije, kad se njema ki položaj u jugoistočnoj Europi u jesen 1944. počeo urušavati, Zagreb je postao i sjedištem zapovjedništva Vojne skupine F, pa tako i glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, a u veljači 1945. i sjedištem zapovjedništva Vojne skupine E. No, premještanje tih visokih zapovjedništava u Zagreb vjerojatno nije znatnije povećalo broj pripadnika njema kog vojnog osoblja u tom gradu, jer su se Nijemci u to vrijeme već povlačili s jugoslavenskoga teritorija.

Njema ko se vojno sudjelovanje dodatno povećalo kad su izvršne vlasti u proljeće 1944. ponovno vraćene njema kim generalima u NDH. Kao što smo već navodili, te su vlasti povraćene na temelju Hitlerove „Zapovijesti“-

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

u; br 26. od 7. rujna 1943. godine. Još neko vrijeme njemački generali na civilne vlasti NDH utjecale putem posebnih delegata koje je vlada NDH dodijelila njemačkim divizijskim i višim vojnim zapovjedništvima, te putem veze između njemačke koga glavnog opunomoćnika i ministra unutarnjih poslova NDH u Zagrebu. No Nijemci to nije zadovoljilo, osobito na područjima koja su u pojedinim razdobljima stjecala naročitu stratešku važnost. Upravo je stoga 12. travnja 1944. glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu naložio Glaiseu da s vladom NDH dogovori proglašenje „borbene zone“ uz obalu Jadrana, kao i uvođenje izvanrednog režima u sklopu kojeg njemački generali imati vrhovne izvršne ovlasti u skladu s direktivama zapovjednika 2. oklopne armije. Glaise se s tim prijedlogom obratio Paveli i u njih su dvojica 17. svibnja potpisala Memorandum o razumijevanju s takvim odredbama. Naredbom od 20. svibnja 1944. Pavel je na to područje uveo izvanredni režim na temelju Zakonskog ukaza o uvođenju izvanrednog stanja od 18. siječnja 1943. godine (vidi 6. poglavlje). Priobalni je pojas podijeljen na dva područja vojne uprave, a u svakome od njih, na čelu izvršne vlasti bio je po jedan general NDH. No prema Memorandumu o razumijevanju od 17. svibnja, generali NDH su bili podređeni njemačkim, koji su imali izvršne ovlasti. Tijekom narednih mjeseci, ista je formula primijenjena i u pridavanju izvršnih ovlasti njemačkim generalima u Srijemu, Slavoniji, sjeveroistočnoj Bosni i zapadnoj Bosni.²⁵

Nekoliko mjeseci kasnije, 26. srpnja 1944. glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu, von Weichs, predložio je nešto što je kasnije postalo poznato pod nazivom „von Weichsov plan“, niz postupaka s namjerom daljnjeg širenja njemačke koga nadzora nad oružanim snagama NDH. Von Weichs je brinuo o daljnji raspad tih snaga, kao i sve veća opasnost od toga da, s približavanjem sovjetskih snaga europske jugoistoku, te izgledima za savezničko iskrcavanje najadranskoj obali, glavnina vojske prijeđe na stranu Saveznika. Predložio je da se više ne formiraju „iste“ jedinice NDH, da se postojeće jedinice NDH ojačaju značajnim dijelom njemačkog osoblja, te da postojeće brdske i lake Pješake brigade budu reorganizirane po uzoru na legionarske divizije u NDH, da jedinice NDH - u svakom smislu - budu podinjene njemačkim jedinicama, te da djeluju isključivo kao sastavni dio njemačkih snaga.²⁶

Hitler i Wehrmachtov Operativni stožer posavjetovali su se 14. kolovoza s von Ribbentropom i Kascheom o von Weichsovom prijedlogu, te su, kao i obično, utvrdili da su pristrani prema vladi NDH. Kasche je u bilješci o sastanku istaknuo da je Hitler bio ponešto manje skeptičan u odnosu na NDH. Kao prije, a prijedlog je na koncu, nakon rasprave, odbijen. Tijekom tih pregovora bilo je važno ne pogoršati odnose dviju zemalja.²⁷ Kao i ranije, prijedlog u vezi s NDH, poželjno je moralo ustuknuti pred praktičnim: Von Weichsov plan predviđao je mnogo više njemačkih snaga nego što se vidjelo u NDH, a Nijemci tim snagama jednostavno nisu raspolagali. Tome

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

možemo dodati da su u kolovozu 1944. Nijemci dio brdskih brigada NDH prebacili me u vlastite snage, te ih zamijenih njema kim jedinicama, što je dj javnosti u NDH primio kao po etak likvidacije vojske NDH. No takvaje praksa ubrzo prekinuta.²⁸

Kao dio poja anih njema kih nastojanja da unište partizane nakon talijanske kapitulacije, general pukovnik Lothar Rendulic, novi zapovjednik! 2. oklopne armije u zapadnome dijelu Balkana, pokrenuo je po etkom prosinca 1943. niz operacija protiv partizanskih snaga s ciljem njihovog iscrpljivanja i uništavanja njihove borbene mo i.²⁹ Na teritoriju NDH ti su pokreti njema kih snaga bih dio operacije Kugelblitz, koja je djelomice provedena uz pomo jedinica NDH. Uslijedile su operacije Schneesturm, Ziethen, Herbstgewitter, Panther, Delphin, Merkur, Waldrausch i Weihnachtsmann. Iako su Nijemci partizanima nanijeli velike gubitke u ljudstvu, te ih natjerali na napuštanje dijela teritorija, ratna se sre a ipak okretala u njihovu korist. Gubitke ljudstva nadoknadio je priljev novih dobrovoljaca, a teritorijalne gubitke ponovno zauzimanje nekadašnjih ili stjecanje novih područja u drugim krajevima. Talijanska kapitulacija nije samo u velikoj mjeri povećala broj novih partizana, te silno poboljšala njihovu opskrbu, nego ih je u velikoj mjeri oja ala i u psihološkome smislu. Na Teheranskoj konferenciji potkraj 1943. godine, partizani su priznati kao savezni ka vojna snaga, što je oja alo njihov politički položaj na domaćem planu, a istodobno umanjilo etni ki ugled u unutrašnjopoliti kim relacijama. Nadalje, savezni ka je pomo etnicima malo-pomalo uskra ena, dok se pomo partizanima ustrajno povećavala. Daljnje napredovanje sovjetskih snaga na Isto noj fronti, te nakon lipnja 1944. zapadnih Saveznika na zapadnim frontama, kao i op i dojam da e Nijemci izgubiti rat išli su im u prilog, a na štetu svim njihovim neprijateljima na području Jugoslavije.

Rendulic je ubrzo shvatio koliko su konvencionalne operacije protiv partizana uzaludne, te se odlučio za zračni desant na Titov štab u Drvaru. U slučaju Titova zarobljavanja ili pogibije, smatrao je, partizanski e se pokret raspasti. Napad je izveden 25. svibnja 1944. (na Titov ro endan) i nanio partizanima; teške gubitke, no Uto je ipak uspio pobje i.³⁰ Zrakoplovom je preba en u Ban, u Italiji, pod savezni kim nadzorom, a potom na Vis, koji su vrsto držali partizani i Britanci, i gdje je sljede ih nekoliko mjeseci imao stožer. Pored ostalog i zbog neuspjeha u Drvaru, Rendulic je oko 20. lipnja 1944. smijenjen s mjesta zapovjednika 2. oklopne armije, a na toj dužnosti zamijenio ga je general Maximilian de Angelis.

NJEMA KA ULOGA U POLITIČKIM PITANJIMA

Talijanska kapitulacija navela je Nijemce da iznova ocjenjuju ne samo vojne sporazume i dogovore, nego i političke odnose s NDH. Kao što smo već rekli, Glaise je još u jesen 1941. pokušao raditi protiv Pavelića i ustaša. Cilj mu je bio svrgnuti ih s vlasti ili u najmanju ruku proširiti bazu vlasti elementima pomirljivijima prema srpskom stanovništvu i s većom narodnom potporom. Alternativu ustašama Glaise je konkretno vidio u HSS-u, a nakon njega u „skupinama koje široko predstavljaju“ hrvatsku političku javnost. Nakon talijanske kapitulacije, Glaise je, kako se čini, smatrao da bi se ustaški režim mogao raspasti zbog očitog porasta partizanskih snaga. Iako su ga dogovori demantirali, promjena je ipak dovela do toga da je Wehrmachtov Operativni stožer problem u NDH pokušao promatrati na nov način. U prvoj polovici listopada 1943. Nijemci su smatrali da je „raspad NDH već toliko uznapredovao da se s tom činjenicom napokon treba suočiti“.³¹

Zapovjednik za jugoistočnu Europu von Weichs podnio je operativnome stožeru Wehrmachta prijedlog radikalnih promjena u NDH 24. listopada 1943. godine.³² Dva dana kasnije, Glaise je podnio i podroban plan u vezi s potrebom uvođenja izvanrednog režima (*Ausnahmezustand*) kojim bi se uvele drastične političke i vojne promjene na osnovu kojih bi ne samo bio svrgnut Pavelić, nego se i reorganizirala struktura vlade. S političkog aspekta, Glaise je predložio da NDH ostane nezavisna država, ali pod njemačkim protektoratom, uz Pavelića kao marionetu ili uklonjenog s vlasti. Dužnost opunomoćenika Reicha u NDH preuzeo bi njemački general koji bi zapovijedao najvažnijim snagama i drugim njemačkim službama, te imao potpuni nadzor nad radom NDH. Postojela ustaška vlada trebala bi podnijeti ostavku, a šef države bi u slučaju njegove ostavke, namjesnik kojeg je imenovalo bi novu vladu. Glaise bi predložio njemačkom opunomoćeniku, ali koja bi u velikoj mjeri predstavljala različite političke snage u NDH. Cjelokupna izvršna vlast bila bi u rukama opunomoćenika, ali bi zakonodavna bila u ingerenciji struktura NDH, ali bi i zakone supotpisivao i opunomoćenik Reicha. Slično tome, pravosuđe i policija također bi ostali u nadležnosti struktura NDH, ali pod njemačkim nad-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zorom. Ustaški pokret treba odvojiti od države i pustiti da se postupno ugas] j Prihvatljive ustaške dužnosnike bilo bi mogu e zadržati, no ostale bi trebalo malo-pomalo ukloniti. Kad je rije o vojsci, Glaise je predložio upu ivanje I još triju prvorazrednih njema kih divizija u NDH. One bi provele sustavno i uredno pacificiranje raznih područja, klone i se primjene terora, nakon ega bi održanje reda i mira bilo povjereno oružništvu i garnizonskim jedinicama NDH. Lokalna njema ka vojna vlast u vrstila bi se radi ja anja nadzora nad lokalnim vlastima NDH. Ustaška vojnica i Paveli ev tjelesni sdrug (PTS) spojile bi se s vojskom NDH i tako potpale pod njezin nadzor.³³

Operativni stožer Wehrmachta iznio je taj plan von Ribbentropu i Kascheu njema kome poslaniku u Zagrebu, te ga prenio i Hitlera. Sastanak o tom prijedlogu održanje u Hitlerovu stožera 29. listopada 1943. godine. U bilješkama sa sastanka Kasche spominje „izrazitu rezerviranost, ak i skepti nost, Führera prema NDH. To se o ito temelji na izvještajima vodstva vojske i SS-a". Napomenuo je i da je „Führer osporio sposobnost Hrvata da vladaju. Bez njema ke potpore Hrvati nikako ne bi bili u stanju uspostaviti red. Stoga je smatrao da e se jednog dana NDH još više oslanjati na Reich. Za najviše šest mjeseci Nijemci e morati uspostaviti red, bez obzira na sredstva, žele li postići i razuman i miran razvoj situacije". Hitlerovi su stavovi u velikoj mjeri odražavali stavove generala Rendulica i Phlepsa, koji su obavljali zapovjedne dužnosti na ratištu u NDH. Na protivnoj su strani bili von Ribbentrop, najveći zagovornik vlade NDH i ustaša u tom trenutku i u još nekohko prigoda, te Kasche.³⁴

Zbog te razmjene stavova između Hitlera i Operativnog stožera Wehrmachta s jedne, te njema kih vojnih i diplomatskih vlasti na terenu i ministra vanjskih poslova von Ribbentropa s druge, Operativni stožer Wehrmachta odlučio je ne prihvatiti prijedloge von Weichsa i Glaisea. O tome ih je i izvijestio 30. listopada 1943. godine:

Svaki pokušaj poboljšanja nezadovoljavaju ih prilika u NDH političkim putem, manje-više radikalnom smjenom vodstva vlasti NDH bio bi eksperiment ije se posljedice po stanovništvo i Wehrmachtove snage u NDHj pouzdanoš u ne mogu predvidjeti. Zada e koje bi time prešle u nadležnost Wehrmachta ne bi se mogle obavljati s postojećim snagama, [a] pojava noj nije mogu e osigurati. Stoga je potrebno nastaviti dosadašnju politiku prema NDH, barem zasada.³⁵

Kao što je Hitler iznio Kascheu 30. kolovoza 1943, „Poglavnikova vlada jedina je moguća u NDH i stoga je valja oja činiti. Vanjske opasnosti iziskuju s brže rješavanje kaosa. NDH kao takva nema potrebnu snagu i odlučnost. Stoga je njema ko vodstvo, osobito na vojnome planu, ključno. Ono, međutim, mora postupati taktički no... Nužno je održati ustaše, kao jedini državotvorni pokret-"³⁶

Hitler i Operativni stožer Wehrmachta pristali su uz von Ribbentropovu i Kascheovu strategiju ne toliko zbog činjenice da su se s njom slagali, koliko zbog činjenice da sebi nisu mogli dopustiti da u NDH upute još ljudstva. Da su odbacili Pavelića i ustaški režim, Nijemci bi na taj način partizanima pokazali da je njemačka politika u NDH doživjela slom, te bi ih tako potaknuli da pojačaju aktivnosti i donijeli im još veću potporu. Hitler i Wehrmacht željeli su izbjeći i obnavljanje nemira u NDH. Dok su Pavelić i ustaše bili na vlasti, Wehrmacht je mogao pretpostavljati da će biti odani Nijemcima i da će do granica svojih mogućnosti djelovati protiv partizana i svih onih koji pokušaju postići i nekakav dogovor sa zapadnim Saveznicima. Kako su mjeseci prolazili, Glaise se sve više mirio s činjenicom da će Nijemci morati i dalje nekako istrajavati uz postojecu politiku. No von Ribbentropovu i Kascheovu pobjedu ponešto je umanjio susret Hitlera, von Ribbentropa, Kaschea, Glaisea i Warlimonta, održan 9. ožujka 1944, kad je snažan proustaški stav zamijenila politika istodobnog anektiranja i vojske NDH (dakle, domobrana) i Ustaške vojnice.³⁷

No iako je preživio i kapitulaciju Italije i von Weichslove i Glaiseove pokušaje da ga se riješe, ustaški režim nije mogao spriječiti anektiranje njemačkog utjecaja u NDH. Uz veću teritoriju koju je trebalo nadzirati, sve snažnijeg neprijatelja, te stalnu opasnost od savezničkog iskrcavanja, Nijemci su uvjerljivo tražili veću ovlasti od NDH.

Promjene unutar uprave NDH odrazile su taj pojačani njemački nadzor. Prvo je došlo do nenametljivog uklanjanja s dužnosti Mile Budaka, ministra vanjskih poslova, kojeg se smatralo naklonjenim Italiji. Budak je funkciju preuzeo 1. svibnja 1943, nakon što je godinu i pol proveo na dužnosti veleposlanika u Berlinu. Interni memorandum u kojem se kritički odnosi prema njemačkoj politici u Bosni napisao je 9. srpnja 1943. godine. Kao i većina službenih dokumenata, i taj je memorandum na koncu dospio u njemačke ruke. Nakon sloma Italije, Budak je ustrajno tražio da talijanska vlada, a sada zapravo kao Mussolinijeva Socijalna Republika Salo, prihvati da su Rimski ugovori iz svibnja 1941. poništeni. Kad su Talijani to odbili, naložio je vlastima da zahtijevaju da zaplijene svu talijansku imovinu u zemlji. No, pravo na tu imovinu Polagali su i Nijemci. Pojavila su se i sporna pitanja između Budaka i Kaschea, što je dovelo do njihova potpunog razlaza. Kad je Pavelić početkom listopada 1943. reorganizirao sastav kabineta, Budak je izostavljen s popisa ministara.³⁸

Još jedna promjena, u ovom slučaju u oružanim snagama, odnosila se na imenovanje, na Glaiseovo traženje, zrakoplovnog pukovnika (kasnije generala) Fridriha Navratila za ministra i glavnog zapovjednika oružanih snaga, čiji je dotada bio vojni ataše NDH u Bukureštu, funkciju je preuzeo pod uvjetom da ima vrhovne ovlasti u vojnim pitanjima u mjeri u kojoj tim snagama i dalje raspolaže vlada NDH, da ima slobodne ruke u kadrovskim pitanjima, te da mu bude dopušteno Ustašku vojnici spojiti s vojskom NDH.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Bio je u prijateljskim odnosima s Nijemcima, te je prilikom posjeta, 22. studenoga 1943, na Hitlera ostavio povoljan dojam. Tom je prilikom u ime oružane snage NDH iznio više zahtjeva, no gotovo ni jedan nije prihvaćen.³⁹ Jedna od važnih promjena koje je uveo bila je zamjena nekadašnjih austrougarskih asanika mladim asanikima koji su služili u jugoslavenskoj vojsci. No ta politika i iako možda motivirana istim profesionalnim razlozima, te Navratilove velikom ovlasti, za Pavla su jednostavno bili previše. Smijenio je Navratila, navodno zbog pretjerane naklonosti prema Srbima i nedovoljne brige za ustaške interese i zahtjeve, 23. siječnja 1944. godine. Glaise i Kasche intervenirali su u Navratilovo ime, ali bez uspjeha, dok je Hitler na kraju zaključio da je riječ o unutarnjem pitanju u NDH koje treba riješiti Pavelić.⁴⁰ Navratila je zamijenio ustaški pukovnik Ante Voki, tridesetšestogodišnji ministar transporta (koji je ostao i na toj funkciji); Voki iz sebe nije imao profesionalnu vojnu obuku i nije govorio njemački, ali je, prema Glaiseovim riječima, pripadao „knjigi boljih ustaških elemenata“. Postavljanjem takvog čovjeka na mjesto ministra oružane snage, Pavelić nije samo pojačao utjecaj ustaša na vojsku, te vlastiti utjecaj na oružane snage, nego je vjerojatno i namjerno uvrijedio Glaisea.⁴¹

I tijekom Navratilova i tijekom Vokičeva mandata, vlada NDH nastojala je od Nijemaca izvući određene vojne ustupke. Pokušala je pojedina područja teritorija NDH pod njemačkim zapovjedništvom prebaciti pod zapovjedništvo NDH, tražila da se dio jedinica na fronti vrati pod njezino zapovjedništvo, a u ostalim i radi zaštite žetve u Slavoniji i Srijemu 1944, zahtijevala dodatno naoružanje i dopuštenje da organizira posebnu seosku miliciju (seoske straže) i za nju dobije oružje, tražila da Nijemci opreme dodatne jedinice NDH, te da smanje i mjesečnu plaću za njemačke snage stacionirane u NDH. Nijemci su odmah odbacili gotovo sve zahtjeve. No Hitler je ipak dopustio postupno stvaranje seoske milicije (seoskih straža), koju će naoružanjem opremiti Nijemci i koja će biti pod njihovim strogim nadzorom. U protivnom bi ta milicija, kao što su se pribojavali Hitler i mnogi njemački generali, bila najpouzdaniji način pomaganja u naoružavanju partizana.⁴²

Pojavom njemačke sudjelovanje zahtijevala je evakuacija tisuća civila s dalmatinske obale. General Artur Phleps, zapovjednik V. brdskog korpusa, pribojavao se da bi zapadni Saveznici u slučaju iskrcavanja na jadranskoj obali dobivali pomoć od lokalnog stanovništva. Kako Nijemci nisu imali dovoljno snaga, a jedinicama NDH nisu vjerovali dovoljno da ih onamo razmjesti potkraj siječnja 1944. odlučili su evakuirati muško stanovništvo u dobi od 17 do 50 godina s dalmatinskih otoka i obale i prebaciti ga u unutrašnjoj na mjesta koja su se smatrala sigurnima od partizana. Osim toga željeznički promet između Lastova i Visa, otoka pod partizanskom vlašću, i talih dalmatinskih otoka.⁴³

Plan je u početku predviđao evakuaciju približno 20.000 muškaraca.

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

^Rgnskih otoka i iz priobalnog područja od Splita do Kotora. Vlada NDH se htjela odvojiti od Nijemaca, ali je bila prisiljena prihvatiti njihove uvjete. Nijemci su zahtijevali da se muškarci na bijeg u planine javno prijavljuju, a žene i djeca moraju biti spremni za evakuaciju u vojne ili radne kampove. No Nijemci se na taj prijedlog nisu ni osvrnuli, jer evakuacija, da bi bila djelotvorna, ne može biti najavljena, niti pripremljena. Stoga su Nijemci nastavili djelovati prema izvornom planu, a osobe koje su odredili za evakuaciju dobile su vrlo kratak rok za spremanje. Obuhvaćeni su muškarci ne samo između 17 i 50 godina, nego i djeca od 12 ili 15 godina, te muškarci do 60 ili 70 godina. Evakuacija je bila brutalna, a u unutrašnjosti zemlje nisu na vrijeme osigurani smještaj, hrana i zdravstvena skrb za evakuirane osobe. Zbog toga su lokalne vlasti uputile prosvjed vladi NDH u Zagrebu. U izvještajima od 22-23. ožujka 1944. Ministarstvu unutarnjih poslova, Antun Bučur, veliki župan vukovarske župe Dubrava (sa sjedištem u Dubrovniku), potužio se da se Nijemci prema evakuiranim osobama „ponašaju kao prema osuđenima“, te da evakuacija muškaraca „s Pelješca i s područja Stona u najvećoj mjeri nalikuje tjeranju stoke“. To je dovelo do novih prosvjeda vlade NDH. U izvještaju njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova od 25. ožujka Kasche je posve stao na stranu Pavelićevog režima, žestoko kritizirajući njemačko vojno zapovjedništvo, a osobito zapovjedništvo V. brdskog korpusa, zbog njezine nevoljne evakuacije.⁴⁴ Ipak, vlasti NDH su morale pristati na sve, iako su i dalje prosvjedovali zbog njezine nevoljne evakuacije.

Nijemci su evakuirali cjelokupno stanovništvo pojedinih sela, kao i dvaju malenih otoka, Šolte i Drvenika. Vlada NDH se osobito žalila na to da su Nijemci u velikome broju slučajeva s ostalim muškarcima evakuirali i lokalne dužnosnike i predstavnike Ustaškog pokreta, tako da je stanovništvo ostalo bez voda i uobičajenih komunikacijskih veza. No unatoč svim prosvjedima [NDH, evakuacija se nastavila do konca kolovoza 1944, proširivši se na sjever sve do Zadra.⁴⁵ Nakon kolovoza 1944. Nijemci su evakuirali jedino muškarce iz istočnog područja njemačkih vojnih objekata i utvrđenih položaja.

[Nisam uspio utvrditi točan broj evakuiranih osoba, no vjerojatno je znatno premašio predviđenih 20.000, jer je evakuacija obuhvatila daleko veću područje i daleko više ljudi u odnosu na početni plan. Bila je to još jedna masovna evakuacija koju su morali otpustiti stanovnici dalmatinskih otoka i obalnog područja. Talijani su iz tih krajeva već bili evakuirali osobe koje su smatrali partizanskim simpatizerima, smjestivši ih u koncentracijske logore ili na dalmatinske otocima ili u Italiji. Ako se pribroje i stanovnici Hrvatskog primorja, talijanski su ukupno evakuirali nekoliko desetaka tisuća osoba.

Masovne evakuacije bile su samo novi primjer nesmiljenog odnosa Nijemaca prema lokalnom stanovništvu prigodom ostvarenja vojnih ciljeva. Talijani su ih evakuirali već u jesen 1943, prilikom okupacije područja koja su dotada bila

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pripojena Italiji ili ih je Italija zauzela, esto su se ponašali bespoštedno kaj su im se suprotstavljali partizani i kad su sumnjali da se negdje kriju par« zanski simpatizeri. Masovno su strijeljah civile, me u njima i žene, spaljivan ku e, te plijenili stoku i osobne dragocjenosti.⁴⁶ Nakon širenja vijesti o takvinj doga ajima, dolazilo je do masovnog egzodusa stanovnika unutrašnjosti prema jadranskoj obali, a s obale i dalmatinskih otoka preko partizanskog Visa u Italiju. U iseljavanju je, prema procjenama, sudjelovalo 45.000 osoba. Od njih je oko 27.000 kasnije preba eno u izbjegli ke logore na Sinaju, u Egiptu (El Shatt, El Khatadba i Tolumbat), gdje je o njima do kasnije repatrijacije skrbila UNRRA (Uprava Ujedinjenih naroda za pomo i obnovu).⁴⁷

Tipi an primjer djelovanja njema kih jedinica, u ovom slu aju 7. SS divizije Prinz Eugen, sastavljene od folksdoj era iz Banata, jedinice koja je izazivala op i strah i užas, te masovnog egzodusa stanovništva radi izbjegavanja katastrofe, dogodio se u mojoj rodnoj Kuni na Pelješcu potkraj listopada i po etkom studenoga 1943. godine. Prema izvještaju oružni ke postaje NDH u obližnjem Trpnju, od 17. prosinca 1943, od ukupnog broja stanovnika op ine Kuna, njih 69 ubili su Nijemci, 1712 ih je pobjeglo, dijelom na partizanski poticaj, na obliži\ju Kor ulu, dok je 207 osoba (58 muškaraca i 149 žena) ostalo u mjestu. Nijemci su spalili 82 ku e i poharah mnoge druge. Ve i dio uroda grož a nije bilo mogu e ubrati, dok je dobar dio ve spravljenog vina prohoven ili odnesen. Budu i da ve inu prognanika s Kor ule zbog nedostatka plovila nije bilo mogu e prebaciti na Vis, Nijemci su ih kasnije uhvatili i vratili u domove.⁴⁸

Njema ke masovne evakuacije u Dalmaciji, kao i odmazde koje su provodili nad mjesnim stanovništvom dovele su u travnju 1944. do izravnih sukoba Nijemaca i nekolicine ministara u vladi NDH. To je Nijemce navelo da zatraže daljnje promjene u vladi. Neposredni je povod bilo masovno ubijanje civila od strane jedinica 7. SS divizije Prinz Eugen u operacijama koje su provedene koncem ožujka u Poljicima (izme u Splita i Omiša), te Sinja (ubijeno je oko 1200 mještana sela Otok, Ruda, Podi, Krivodol, Rože, Ljut, Voštane i drugih)- Po etkom travnja, Edo Bulat, ministar NDH za oslobo ena podru ja (podru ja službeno priklju ena NDH nakon talijanske kapitulacije), nije se žali samo njema kim zapovjednicima koji su vodili operacije, nego i Stijepi Pericu, ministru vanjskih poslova NDH u Zagrebu, tvrde i da su njema ke snage, uz pomo etnika, na tim podru jima ubile oko 400 muškaraca, žena i djece. Bulat i Peri bili su Hrvati iz Dalmacije. Kad su vlasti NDH uhitile 70 etnika, Gestapo ih je pokušao osloboditi, te je Hrvatima dao desetominutni ultimatum. Tek kad su ovi zaprijetili da e zapucati iz strojnica, Gestapo se povukaj i prihvatio osloba anje trojice etni kih asnika koji su nakon toga protjeram iz NDH.⁴⁹

Nakon Bulatove pritužbe, Peri je Tomislavu Sambugnachu, otpravnik«

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

Perić u Berlinu, naložio da uloži prosvjednu notu njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova i da u njoj zatraži „hitno provođenje istrage kriminalističke obrade i Klizanje optužnice protiv njemačkog zapovjednika i pripadnika Wehrmachta koji su naredili ta zlodjela i koji su im svjedočili ili, te u njima sudjelovali, kao i Uručenje vlastima NDH četnika iz sastava tih jedinica". Sambugnach je notu uložio 11. travnja, no Ministarstvo vanjskih poslova odbilo je primiti prosvjed, nazivajući ga izrazom „bestidne arogancije” ministra vanjskih poslova NDH, potez koji zahtijeva trenutno povlačenje i ispravak. Von Ribbentrop je potom naložio Kascheu da pročitaj njemačku prosvjednu notu premijeru NDH. Ključni dio usmenog demarša glasio je „da vlada Reicha mora odbiti prihvatiti takvu pisanu poruku i da vlada Reicha zabranjuje, jednom za svagda, vladi NDH da se u porukama upućenima Reichu služi takvim tonom, te da se treba služiti formom koja odgovara NDH u odnosu na Veliki Njemački Reich”. U noti se dalje navodilo kako vlada Reicha u budućnosti ne može suradivati s Perićem kao ministrom vanjskih poslova. Neizbježan ishod bila je njegova iznuđena ostavka 28. travnja 1944. godine.⁵⁰

Što je bilo najvažnije, Perić u nije bio nesklon samo von Ribbentropu, nego i Hitleru, budući da je Perić bio dovoljno drzak da izrazi neslaganje s Hitlerom kad je u društvu premijera Mandića 1. ožujka 1944. došao u službenu audijenciju u dvorcu Klessheim. Zapisnici sa sastanaka Hitlera i stranih državnika i diplomata pokazuju da su posjetitelji uglavnom slušali opširne monologe i da su se morali ograničavati na kratko izražavanje slaganja, sažete izvještaje i pokorno iznošenje zahtjeva. Perićeve kritike intonirane promemorijski upućene von Ribbentropu, te neslaganje s Hitlerom, nisu bile samo neuobičajene, nego i neprihvatljive, iako posve u skladu s njegovim karakterom.⁵¹ Prema iskazu jednog od njegovih bivših tajnika, Perić je mjesto veleposlanika NDH u Rimu izgubio zbog oponiranja Mussoliniju.

Možda i ohrabren Perićevom smjenom, zapovjednik 2. oklopne armije Rendulic, koji je već više puta pisao Paveliću i tražio Bulatovu ostavku, naredio je Glaiseu da se obrati Paveliću i uporno zatraži Bulatovo „uklanjanje iz javnog života u NDH”. Tako je 20. svibnja 1944. Bulat smijenjen s dužnosti ministra²³ oslobođenog područja, a ministarstvo je ukinuto. Bulat je imenovan ministrom bez portfelja, ali i bez službenih funkcija, te više nije imao kontakta s Hitlerom. Iako je to bilo izrazito političko pitanje, pa je samim time bilo u njegovoj nadležnosti, i on se žestoko usprotivio postupku dvojice generala, tražno tražeći da sva pitanja političke naravi u budućnosti rješavaju isključivo Crnački poslanik ili poslanstvo.⁵²

NJEMA KE NEDOSLJEDNOSTI, PRITUŽBE VLASTI NDH

Kako se rat nastavljao, njemačka organizacija u NDH postajala sve složenijom i višeslojnijom. Budući da Nijemci nikad nisu odredili vrste ciljeve u vezi s NDH, razne službe držale su se različitih i često suprotstavljenih politika i strategija. To je bilo najočiglednije u pristupima dvojice glavnih njemačkih predstavnika u Zagrebu, Glaisea, koji je zastupao Wehrmacht, i Kaschea, koji je zastupao Ministarstvo vanjskih poslova.⁵³ Kao što smo vidjeli, Glaise je uočio temeljne nedostatke režima NDH tijekom prve godine njegova postojanja, te je svoje nadređene nastojao uvjeriti da je potrebno da režim proširi bazu i obuzda bezakonje, odnosno, kasnije, da dođe pod nadzor opunomoćnika Reicha. Pritom nije bio jedini njemački dužnosnik koji nije imao osobito dobro mišljenje o Paveliću i ustašama. Ernst Fick, brigadni vođa SS-a i general bojnik Waffen SS, u izvještaju Himmleru od 16. ožujka 1944. ustvrdio je da su „s obzirom na postojeću situaciju naše jedinice ovdje angažirane u beznađnoj borbi. U hitavom političkom aparatu nema jedinstvene prepoznatljive političke linije... Kad je riječ o vlasti i moćima, dr. Ante Pavelić tek je gradonačelnik Zagreba, bez predgrađa.“⁵⁴

Ako je Glaise bio Pavelićev najodlučniji protivnik, Kasche mu je bio najvjeran saveznik. Kasche je nepokolebljivo podupirao ustaški režim i državnog poglavara. Njegov položaj dijelom je određivalo Ministarstvo vanjskih poslova, koje je imalo važan utjecaj u svim okupiranim ili praktički okupiranim zemljama, iako je politika tog ministarstva često bila u suprotnosti s politikom Wehrmachta i Himmlerovog SS-a, te policijske organizacije. Jednim dijelom bio je to i zbog njegovih vlastitih prosudba, koje su tijekom hitavog rata u praksi značile vrstu proustašku orijentaciju.⁵⁵

Kasche je bio toliko naklonjen Paveliću i ustaškom režimu da je u travnju 1944. von Ribbentrop, primivši Kascheov brzojav iz Zagreba, osjetio potrebu da se usprotivi njegovu naivnom izvještavanju. Von Ribbentrop je s tim Pavelićem upoznao i Hitlera, dok je u osobnom brzojavu, koji je 13. travnja 1944. poslao Kascheu, ustvrdio: „Vaši izvještaji dosljedno pokazuju da stanje i događaji u NDH previše promatraju očima vlasti NDH, da ste o tome skloni tome da ono „j

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

"... jer te od njih smatrate istinitim i ispravnim." Nakon navođenja niza primjera u kojima je Hitler ukazao na Kascheovo pogrešno izvještavanje, nastavio je: "Još jednom moram vas odlučno upozoriti i zatražiti da ne dopuštate da u izvještavanju na vas utječu stavovi kojima toliko nedostaje činjenica na podloga. Time se ne postiže gotovo ništa, a na koncu trpe vaši vlastiti interesi, budući da vasi izvještaji i meni i ostalim dužnosnicima odaju dojam da se niste oslobodili predrasuda kakve sam spomenuo."⁵⁶

I Kasche se nije dao smesti, a kriza u odnosima s ministarstvom nekako se stišala. No sljedećeg kolovoza ponovno se našao u nevoljama zbog odnosa s Glaiseom. U prosincu se valjalo suočiti s novim problemima; 16. prosinca von Ribbentrop mu je savjetovao da žestoko prosvjeduje kod Pavelića zbog nedavnih incidenata u NDH, kad su se ustaške jedinice neprimjereno ponijele prema njemačkom vojnom osoblju, nasilno odvele vojnike NDH iz legionarskih divizija koje je njemačka vojska prevozila u Reich radi odsluženja zatvorske kazne, te masakrirale etnike i skupinu oficira i vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji su pod njemačkom pratnjom putovali preko teritorija NDH. Prema mišljenju von Ribbentropa, „vlada Reicha mora otkrivati da se u zemlji nije se postojanje mora pripisati isključivo prolijevanju krvi njemačkih vojnika“ u budućnosti poduzeti mjere za onemogućavanje svih takvih aktivnosti. Između redaka se moglo iščitati daje Kasche, koji predstavlja Njemačku, suodgovoran za ustaške zločine koji ukazuju na nepoštovanje njemačkih oružanih snaga i same Njemačke. Kasche je pozvan u Berlin i jedva se uspio održati na funkciji.⁵⁷

I Kascheovi sporovi nisu bili ograničeni samo na odnose s von Ribbentropom i Glaiseom. Prepirao se i s general pukovnikom Rendulicem, zapovjednikom 2. oklopne armije, optužujući ga da se ne obazire na Führerovu zapovijed od 7. rujna 1943, prema kojoj je NDH trebalo tretirati kao suverenu državu. Rendulic je zaniijekao optužbu i optužio Kaschea da se više zanima za interese ustaške klike nego za njemačke interese. Rendulic je na koncu prekinuo sve kontakte s Kascheom, te je svojim aspicima zabranio da s njim uopće stupe u kontakt.⁵⁸

Nakon ožujka 1943. Kasche je došao u sukob i s Himmlerovim prefektnikom u NDH, generalom Konstantinom Kammerhoferom, zapovjednikom

Njemačko-hrvatskog oružništva. Sukob između Kaschea i Himmlera vuče korijene još iz 1934. godine, kad je Himmler praktički likvidirao Roehmovo jedinice SA, kojima je pripadao i Kasche. Sukobljavali su se i oko politika prema NDH. Osobni animozitet objašnjava i žestinu kojom se Himmler protstavio Kascheu u vrijeme krize Lorkovič-Voki u kolovozu 1944. godine (Jdi dolje).⁵⁹ No Kasche je preživio Himmlerov napad jer je njegovu politiku odavdao razvoj događaja u Zagrebu.

Time u mnogim aktivnostima u NDH, Kasche je htio promicati pacificiranje

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zemlje i to tako da s Titom dogovori određeni modus vivendi. Bio je mjeren da bi bio uspio, samo da su mu nadređeni dopustili da nastavi započeto. Upravo, ali nisu od ožujka do svibnja 1943. podupirao je primirje između Nijemaca i partizana, ali su njegove prijedloge odbacili von Ribbentrop i Hitler. I unatoč tom nastavio je s pokušajima da pridobije potporu za svoju politiku, u razgovorima Hitlerom 14. kolovoza 1944, kad mu je Hitler rekao da bi svaki dogovor s Titom značio izdaju Pavelića, te s von Weichsom 13. listopada 1944. godine.⁶⁰ Kasch je bio uvjeren daje s Titom mogao postići dogovor kojim bi zadovoljio Nijemce, a ne bi izdao Pavelića. Smatrao je da je za njemačke interese u NDH najbolje podupirati Pavelića i pomagati mu da pacificira zemlju, te tako u vrsti vlast

I uz Kascheovu bezrezervnu potporu, vlasti NDH su, kao što smo vidjeli imali mnogo razloga za pritužbe na partizane i Nijemce. Njihovo nezadovoljstvo najjasnije je izraženo u nizu od devet promemorija koje je ministar vanjskih poslova Stjepo Perić 1. ožujka 1944. godine, kad je s premijerom Nikolom Mandićem posjetio Hitlera i von Ribbentropa, uručio potonjem.⁶¹ U promemoriji pod naslovom „Određena vojna pitanja NDH“, koja nosi datum 10. veljače, vlada NDH je podrobno pobrojala šest pritužaba. Prvo, sjedište zapovjednika 2. oklopne armije, koja zapovijeda svim njemačkim jedinicama u NDH i svim jedinicama NDH pod njemačkim zapovjedništvom, nalazi se u Srbiji. Hrvati smatraju da je to taktički i operativno štetno, te psihološki uvredljivo. Žele posebno njemačko zapovjedništvo na svome teritoriju. Drugo, od ukupno 330.000 pripadnika Oružanih snaga NDH pod oružjem, osim Pavelićeva tjelesnog sdruga, „vlada NDH nema mogućnost neovisnog raspolaganja čak ni jednom jedinom satnijom“. Takvo je stanje neprihvatljivo i sa stajališta državnog suvereniteta i, osobito, unutarnje sigurnosti. Treće, u veći dio snaga NDH Nijemci koriste za zaštitu transportnih pravaca. No većina je dio teritorija NDH u partizanskim rukama, pa oružane snage NDH stoga ne mogu štititi stanovništvo i ugrožena područja. Veliki dio industrije u NDH već je uništen ili teško stradao, a jedva trećina uroda 1943. godine do tog je trenutka bila ubrana i osigurana. Vlada NDH želi da joj se na isključivo raspolaganje stavi potreban broj jedinica NDH. Treće, njemačke snage i Kozaci pod njemačkim zapovjedništvom! u se stalno provode odmazdu nad civilnim stanovništvom u područjima partizanskog djelovanja i odnose stoku, zalihe hrane i drugu imovinu kao ratni plijen, iako djeluju u prijateljskoj i saveznoj zemlji. Vlasti NDH žele da se njemačkim snagama zabrani prisvajanje ratnog plijena. Četvrto, ryemacke su se jedinice povukle s položaja, iz sela i manjih gradova, a da nisu obavijesile vojne i civilne vlasti NDH, zbog čega su stanovništvo i vlasti NDH izloženi mnogobrojnim opasnostima. Vlada NDH želi da njezine službe i organizacije prijed budu obaviještene o povlačenjima, kako bi potrebne mjere poduzele najmanji mogući stupanj opasnosti. Peto, vlasti NDH su prosvjedovale p

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

fa ina na koji su pojedini njemački zapovjednici iz nižih hijerarhijskih ešalona KoriU posebne oružane jedinice s hrvatskim ljudstvom, te zabranili da vlas- L j^pjj u njihovim područjima provode nova enje, traže i prekidanje takve H^ge. Na koncu, vlada NDH se usprotivila formiranju novih, i korištenju postoje ih etničkih formacija od strane Nijemaca, osobito u Dalmaciji, istočnoj i sjeverozapadnoj Bosni, Hercegovini i Srijemu. Takva politika nije samo krajnje uvredljiva, nego je umnogome i neshvatljiva zbog velike opasnosti koja Nijemcima prijete od protunjemaca koji su nastrojeni Srba, pa su vlasti NDH stoga tražile da se ta praksa odmah prekine. U promemorijama su se našla i dva popisa njemačkih i kozačkih odmazdi protiv stanovništva NDH, kao i raspored obe anih, ali još neostvarenih dostava zaliha za snage NDH.⁶²

i Nisam uspio pronaći pisane njemačke reakcije na te promemorije, no na temelju njemačkih aktivnosti tijekom preostalih petnaest mjeseci ratovanja, možemo zaključiti da u njemačkoj politici nije došlo do promjena, osim možda u vezi s petom pritužbom. Već smo vidjeli kako je Stijepo Perić, koji je podnio pritužbu, ubrzo morao dati ostavku na mjesto ministra vanjskih poslova. Suoivši se s odbijanjem većine zahtjeva, te ustrajnim povećanjem njemačkih zahtjeva, mnogi članovi vlade NDH, Ustaškog pokreta i vojske NDH pošli su se suzdržano i nenametljivo suprotstavljati Nijemcima. Takvi pokušaji poprimili su oblik pasivnog otpora i birokratske sabotaže, pri čemu su dužnosnici odugovla ili s odgovorima i reakcijama ili su samo djelomično odgovarali na njemačke zahtjeve. Glaise je u pismu pukovniku Schuchardtu od 13. kolovoza 1943. i prije talijanskog sloma, ustvrdio da je u suradnji i komunikaciji s asnicima i dužnosnicima NDH „angažiranje na strani Njemačke upravo opasno za ovjekovu karijeru”.⁶³ No predstavnici vlasti NDH nisu imali druge moguće nositi za izražavanje nezadovoljstva. Iskustva Budaka, Perića i ostalih pokazala su da predstavnici vlasti NDH - koji se otvoreno upuštaju u aktivnosti koje štete Njemačkim interesima ili ugledu - plaćaju gubitkom položaja i moći.

i Nakon što je većina stanovnika NDH pošla shvaćati da je Njemačka u konačnici doživjela poraz, i ona mala potpora naroda - koju su uživali ustaše 'Nijemci' - jednostavno se raspršila. Prema izvještaju stožera NDH njemačke Sigurnosne policije i Sigurnosne službe (SD) od 27. studenoga 1943. stav •>kih masa stanovništva NDH bio je pod utjecajem, kad je riječ o unutarnjimbenicima, aktivnosti pobunjenika, sve veće inflacije, nedostatka hrane, Protivljenja ustaškom režimu. U izvještaju se navodilo da „i Katolička r_ a izvana gledano nastoji osuditi ustaški režim”.⁶⁴ Na kraju nemoć NDH |*@zao je i mjeseci „Izvještaj o stanju” glavnog zapovjednika za jugoistočnu ^opu od 1. studenoga 1943. godine:

U NDH postoje četiri upravna područja: a) područje pod okupacijom njemačkih snaga, b) područje koje nadziru vlasti NDH, a u biti je riječ samo

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

o području grada Zagreba, c) autonomna srpska područja (područja koja su se sama izborila za neovisnost), a koja su izborila [eingeigelt] taj status i koja ovisno o okolnostima, sura uju ili ne sura uju s Nijemcima, te d) Titovo područje, sovjetska država s dobrom civilnom upravom i uređenom vojnom organizacijom (oko 100.000 pripadnika).⁶⁶

)

PRIMICANJE SVRŠETKA

Novo poglavlje u odnosima Reicha i NDH otvoreno je s ulaskom Crvene armije u jugoistočnu Europu potkraj ljeta 1944. godine. Rumunjska je pala 23. kolovoza, Bugarska 8. rujna i nakon toga obje su zemlje objavile rat Njemačkoj. Pavelić se, međutim, vrsto držao na njemačkoj strani. Neposredno nakon sastanka vladina kabineta, 30. kolovoza navečer, izdao je zapovijed za uhićenje ministara unutarnjih poslova Lorkovića i ministra oružanih snaga i transporta Vokića. Tom su prilikom uhićeni i Milutin Jurina, šef državne policije, nekoliko desetaka vojnih asenika, te nekolicina vođa HSS-a, među njima i Ljudevit Tomašić i Ivanko Farolfi. Svi su optuženi za kovanje urote kojom bi NDH prešla na stranu zapadnih Saveznika. Pavelić je okrivio i Glaisea, njemačkog glavnog opunomoćenika, što je ubrzo dovelo do njegovog napuštanja zemlje.

Uhićenjem navodnih zavjerenika i njihovih saveznika, te snažnom potvrdom odanosti Nijemcima, Pavelić je u značajnoj mjeri poboljšao i vlastiti i ustaški ugled u njemačkoj okolini. NDH je sad bila jedina preostala njemačka satelitska država na balkanskom pravcu za povlačenje velike njemačke vojske u Grčku, kao i drugih snaga na području europskoga jugoistoka. Pavelićev je odlučni stav u cijelosti opravdao politiku koju su provodili von Ribbentrop i Kasche. U stvarnosti, kako bi spasio svoj položaj - što mu je uvijek bio glavni cilj - Pavelić zapravo i nije imao izbora. No čini se da je čak i tako kasno vjerovalno da će Njemačka u konačnici dobiti rat. U razgovoru koji je 3. kolovoza 1944. vodio s papinskim poslanikom Marconeom ustvrdio je da „Njemačka. Pošto ne može izgubiti rat, budući da priprema jedno 'stravično oružje'". Osim toga, „rat će završiti za dvije godine, njemačkom pobjedom, a od Engleske više ostati ni kamen na kamenu”.⁶⁶ Kao i Hitler, Pavelić je predviđao sukob Saveznika i SSSR-a, nakon čega će se Njemačka pridružiti Vojnicima u velikome pohodu protiv napredovanja komunističkih snaga Jugoslavije i drugih zemalja s europskoga istoka i jugoistoka. Vojska će se pridružiti Saveznicima i razviti u silu koja je u stanju spriječiti * slom NDH i komunističko osvajanje Jugoslavije. ° istinski sluga nacističkih interesa, Pavelić je za odanost primio i lijepu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nagradu. Prva je bila Glaiseova ostavka. Lorković, koji je predvodio ustaški zavjerenike, postao je - kao dužnosnik za vezu - Glaiseovim prijateljem i ovjekom od povjerenja. Pavelić nije ni neizravno natuknuo da Glaise ima nekakve veze s urotom, no u pismu od 22. kolovoza priopćio je Kascheu da se Glaise više puta Lorkoviću izjasnio u vezi s vjerojatnim ishodom rata. Kasche je na temelju te informacije uspio uvjeriti von Ribbentropa i Hitlera da Glaisea treba ukloniti, a nakon posjeta Berlinu,⁶⁷ Glaiseu je iznio dovoljno razloga da ovaj sam podnese ostavku. Prvog rujna Glaise je u pismu glavnome zapovjedniku za jugoistoku Europu naveo da zbog nepremostivih razmimoilaženja i s Pavelićem i s Kascheom više nije u mogućnosti braniti interese Wehrmachta u Zagrebu. Sutradanje napisao iskreno i otvoreno pismo Kascheu u kojem se osvrnuo na promjene u Zagrebu, te optužio Pavelića da krši postojeće sporazume između Reicha i NDH, osobito u vezi s promjenama među najvišim vojnim dužnosnicima. Zamolio je Kaschea da prosvjeduje protiv tih poteza, koji su bili u suprotnosti s njemačkim vojnim interesima. Četiri dana kasnije, 6. rujna, Glaise je napustio Zagreb i zamolio da ga razriješe dotadašnje dužnosti.⁶⁸ No pritom je ipak još jedanput, posljednji put, pokušao uiniti nešto pozitivno za politiku koju je dotada provodio. Istog je dana pisao Kascheu, usrdno ga moleći da Paveliću ne naglašava Hitlerovu odluku da nastavi provoditi njemačku proustašku politiku, nego da pusti da se Pavelić iz poteškoća izvuce bez njemačkog miješanja. No s obzirom na njihove prijašnje odnose, te na Kascheove fiksacije o vrijednosti ustaša za NDH i u ulozi njemačkih saveznika, Glaiseov posljednji prijedlog nije imao baš nikakav učinak.⁶⁹

Pavelić je posljednji put posjetio Hitlerov stožer 18. rujna. Dvojica vođa razgovarala su o novonastaloj situaciji i planovima za jačanje oružanih snaga NDH. Pavelić je tom prilikom iznio i niz zahtjeva, a jedan od njih bilo je i osnivanje zasebnog Vrhovnog zapovjedništva NDH. Nijemci nisu ispunili taj zahtjev, ali su zadovoljili ostale molbe, pa je 20. rujna Hitler glavnog zapovjednika za jugoistoku Europu i privremenog glavnog opunomoćenika Njemačke u NDH izvijestio da će sljedeće smjernice odnositi prevagu u svim budućim odnosima s oružanim snagama i državnim vlastima NDH:

Ustaše su politički temelj NDH, pa stoga i oružanih snaga NDH. Svi stožeri Njemačke koga Wehrmachta u NDH moraju jasno i beskompromisno prihvatiti proustašku politiku i podupirati je. Suradnja s etnicima, u kojima vlada NDH vidi opasnost za postojanje svoje države, mora se postupno i sustavno smanjivati. Razvoj ustaških formacija nužno je podupirati opskrbom, naoružanjem i streljivom, te daljnjom obukom... Nijemci će pripomoći formiranje i ustaških divizija temeljem neizbježnog raspada vojnih jedinica. Povlačenje i s trenutno okupiranih, ali strateški nevažnih položaja mora se provesti * dogovoru s vladom NDH. Zbog političkih razloga, Banjaluku mora osiguravati dovoljan broj jedinica NDH.⁷⁰

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

U vladi NDH do admiral (kasnije admiral) Nikola Steinflje postao novi ministar oružanih snaga. Došlo je i do nekoliko važnih promjena unutar kabineta i u Glavnom ustaškom stanu, stožeru Ustaške vojnice, te u vodstvu policijskih snaga.⁷¹ Steinflje ujedno bio i prvi titularni glavni zapovjednik Oružanih snaga NDH, no po etkom prosinca 1944. tu je beznačajnu funkciju preuzeo Pavelić. Uz Hitlerovo dopuštenje, Pavelić i ustaše pošli su se pripremati za temeljitu reorganizaciju oružanih snaga NDH. Vojska NDH i Ustaški pokret spojeni su i reorganizirani 1. prosinca 1944. u divizije i korpuse te dobivaju ime Hrvatske oružane snage (HOS). Ubrzo nakon toga, vodeći ustaše s vojnim ili policijskim iskustvom, kao i dio profesionalnih časnika za koje se smatralo da su odani Paveliću i ustašama, imenovani su na sve važne zapovjedne dužnosti (vidi 10. poglavlje).

To što je Pavelić uklonio zapadnjački orijentirane zavjerenike među ustašama, to što je nadmudrio Glaisea, ujedinio vojsku NDH i Ustašku vojnici, te svoje poslušnike imenovao na glavne zapovjedne funkcije, naposljetku i nisu bile osobito važne pobjede. Nakon rujna 1944. sve što su Nijemci činili u NDH, ili što su dopuštali ustaškome režimu, bilo je tek odraz njihove slabosti i potrebe da nekako zadrže tu posljednju satelitsku državu, ne bi li priskrbili kakvu-takvu pomoć tijekom povlačenja svojih snaga iz jugoistočne Europe.

Nijemcima je bilo vrlo teško odabrati Glaiseova nasljednika koji će zadovoljiti sve zainteresirane strane - Hitlera, Wehrmacht, SS i policiju, te Ministarstvo vanjskih poslova. General Juppe, Wehrmachtov inspektor u NDH, privremeno je preuzeo dužnost, ali su ga njemačke vlasti smatrale i trajnom zamjenom. U rujnu su se Pavelić i Kasche snažno zauzeli za imenovanje generala Juliusa Ringela, koji je od 1. travnja do 26. lipnja zapovijedao LXIX. rezervnim korpusom u NDH.⁷² No potkraj studenoga, izbor je definitivno pao na Obergruppenführern SS-a u generala Waffen SS-a Hansa-Adolfa Prützmanna, najvišeg SS i policijskog dužnosnika u Ukrajini. Prützmann nije imao iskustva u NDH, te je o toj zemlji, kako se čini, znao jednako malo kao i Kasche kad je u travnju 1941. imenovan poslanikom. Odgodu u popunjavanju Glaiseova mjesta izazvala su suparništvo vodstava raznih službi u Berlinu, u Hitlerovu stožeru, te na terenu, gdje se Kasche već bio zaratio s predstavnicima Wehrmachta, SS-a i Policije. Kako bi se pojednostavilo i što kritizirano dvostruko predstavljale njemačke vojske u prijestolnici NDH, Prützmann je posebnom naredbom od 4. prosinca 1944. preuzeo zapovjedništvo nad svim poveznim i ostalim dužnostima i službama Wehrmachta i SS-a u zemlji, pa tako i snagama kojima je^{2a} Povijedao Kammerhofer.⁷³

[Prützmann je u Zagreb doputovao oko 20. prosinca 1944. godine. U to su idući¹⁶ njemačke vlasti već bile izdale zapovijedi za uništavanje cjelokupne P Kurnentacije koja bi ih mogla kompromitirati, tako daje o uvan vrlo mali , oJ dokumenata s datumom kasnijim od 1. siječnja 1945. godine. Koliko sam

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

god pretraživao njemačke ratne dokumente, nisam uspio pronaći ni jedini jedini s Priitzmannovim potpisom, niti njemu upućeni dokument dok je obavljao dužnost njemačkog glavnog opunomoćenika u NDH. I unatoč tome mogao je sastaviti slagalicu osnovnih informacija o njemu. U pismu od 23. ožujka 1945, naslovljenom na Himmlera, Kammerhofer je napisao: „Od vas, Reichsführeru, molim informaciju o tome hoće li se general Prützmann ponovno vratiti u NDH. Odsutan je već deset tjedana, a tijekom posljednjih šest tjedana nije se javio ni meni ni pripadnicima ovdašnjih Wehrmachtovih službi, što Wehrmacht u velikoj mjeri zlorabi.“ Kammerhofer je usto zamolio Himmlera da svoje policijske snage u NDH povuče iz djelokruga nadležnosti Wehrmachta, te da od Wehrmachta zatraži da u NDH vrati dio pripadnika snaga NDH koje se bore izvan zemlje, jer je takvo stanje u suprotnosti s sporazumima između Reicha i NDH.⁷⁴

Ne raspoložemo Himmlerovim odgovorom Kammerhoferu, ali ipak nije teško objasniti činjenicu da Prützmann nije bio u Zagrebu i da nije održavao vezu s raznim službama. Prützman je bio imenovan i na mjesto zapovjednika njemačke organizacije Vukodlaka, koja je po okončanju konvencionalnog ratovanja trebala prijeći u podzemlje i nastaviti borbu službenim i se gerilskim metodama. Budući da se pripremao za tu novu dužnost, o tome nije mogao izvijestiti Zagreb. No planovi za aktiviranje Vukodlaka ipak nisu provedeni. Nekoliko tjedana nakon završetka rata, 21. svibnja 1945, Prützmann se ubio u Lüneburgu, u blizini Hamburga.⁷⁵

Nakon što je Prützmann napustio Zagreb, Juppe je ponovno postao privremeni njemački opunomoćenik u NDH. Ostao je u Zagrebu zadržao do okončanja rata, jer je bio član u društvu ministara vlade NDH koji su se tijekom drugoga tjedna svibnja 1945. povlačili u Austriju.⁷⁶

Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943. godine, situacija u NDH pogoršavala se iz dana u dan. Već ionako nizak moral u vojsci i dalje je pao, a silno uvećane poteškoće u dobivanju oružja i streljiva od Nijemaca, sve teža gospodarska situacija i stalno partizansko napredovanje na vojnoj, političkoj i diplomatskoj fronti dodatno su potkopali snage NDH. Nakon rujna 1944. godine, kad je postalo očito da Nijemci jedinice NDH koriste isključivo za pomoć u zadržavanju teritorija koji im je nužan za sigurno povlačenje jedinica iz jugoistočne Europe, tek su se rijetki vojnici NDH mogli zanositi iluzijama o tome za koga se bore i o konačnom ishodu rata. Nedostatak vjere iskazali su dezertiranjem, posebno masovnim, s fronte i iz garnizona, te prelaskom u partizanske redove. Takvo ispoljavanje nepouzdanosti bilo je jedna od važnih tenzija o kojima su Pavelić i Hitler razgovarali na posljednjem sastanku, održanom 18. rujna 1944. godine.⁷⁷

U bitni problemi bili su, prvo, želja Nijemaca da iz snaga NDH izvuku sve što»

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

Bogdanović istovremeno u njih ulažu i što je moguće manje, te im ne ostavljaju i Knakivki nimalo slobode u djelovanju, te, drugo, spoznaja mnogih vojnika f NDH na svim razinama da su tek pijuni u ratu koji se vodi za račun Nijemaca i Išaice ustaša. Izuzmemo li isto ustaške jedinice i iz dana u dan sve manji broj asnika i vojnika u vojsci NDH koji su vjerovali u ustaške ciljeve, činilo se da veina pripadnika snaga NDH nikad nije vjerovala u borbu protiv partizana.

ak je i Pavelić poeo gubiti samopouzdanje. U kolovozu i rujnu 1944. i dalje je odavao dojam da vjeruje kako će Njemačka dobiti rat, te je onemogućio pokušaj nekih drugih pripadnika ustaškog pokreta da NDH prebace na stranu zapadnih Saveznika. No u studenome je i on već uvidio da su dani njemačke sposobnosti da vodi rat, pa tako i NDH, odbrojeni. Potkraj listopada Srbija je oslobođena od njemačkih snaga (osim jedinica koje su se povlačile iz Grčke), a sve srpske kvislinške i etničke snage bile su protjerane (osim crnogorskih etnika koji su se povlačili ili preko jugozapadne Srbije). U Bosni su njemačke snage i snage NDH imale nadzor tek nad najvažnijim gradovima i komunikacijama, trpele i sve veći pritisak partizana i saveznika njih napada, tako daje i područje pod njihovim nadzorom već bilo praktički izgubljeno. Pavelić je u to vrijeme, možda i u želji da ostvari nekakvu zakašnjelu suradnju s etnicima protiv partizana, već bio voljan priznati da je nužno postizanje sporazuma sa Srbima. Usto je bio pripravan Srbiji dati teritorijalne ustupke u istočnoj BiH. To je početkom studenoga 1944. rekao i Hermannu Neubacheru, Hitlerovu posebnom izaslaniku za jugoistočnu Europu. Pavelić je znao daje Neubacher, koji mu se ustrajno protivio, kao glavni dužnosnik za politiku vezu između njemačkih vlasti i njih, i dalje u vezi sa srpskim kvislinškim i etničkim snagama, te dajooš uvijek uživa ugled kod Hitlera i von Ribbentropa. Kasche je tako već izvijestio von Ribbentropa o toj novoj fleksibilnosti.⁷⁸ No Pavelićeva spremnost za postizanje dogovora sa Srbima u tako kasnoj fazi više nije imala nikakav praktični značaj, ni politički, ni vojni. Ipak, zanimljiva je s ideološkog stajališta jer je riječ o odklonu od samih temelja ustaškog programa, štoviše i od programa svih hrvatskih ultranacionalista. Godine 1941. Pavelić i ustaše Ponijeli su se izdajnički kad su velik dio Dalmacije prepustili Italiji. Pavelić je sad bio pripravan odustati od tvrdnje daje istočna granica NDH na Drini.

Još jedan od zanimljivih dokumenata nastalih u studenome 1944. bio je ^e>norandum vlade NDH u vezi s evakuacijom, namijenjen njemačkim vlastima. Podniet je 15. studenoga, a u njemu su iznijeti planovi za evakuaciju vlade i H i snaga NDH u Njemačku, kako bi ondje, zajedno s njemačkom vladom i imakirti ^{sna}gama, nastavili borbu protiv neprijatelja, „radi stvaranja uvjeta Pponovno oslobođenje domovine“. U podrobnom i sustavnome odgovoru od •sije nja 1945, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova odobrava većinu yeva, te navodi pojedinosti u vezi s prebacivanjem Pavelića, ustaške vlade i snaga NDH u Austriju. O evakuaciji je raspravljalo i ustaško Dogaavni ko

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vije e, iji su lanovi željeli biti sigurni da e planom biti obuhva eni i lanovi njihovih obitelji.⁷⁹ No, kao što emo vidjeti u završnom poglavlju, posljednji faza vojne suradnje izme u Reicha i NDH, pa tako i evakuacija vlade NDH 'I povla enje snaga NDH u Austriju u svibnju 1945. godine, nije se odvijala ul skladu s planovima.

Bilješke

¹ Rendulic, *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen*, str. 154.

² *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1455-1459. Vidi i str. 1071.

³ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 559.

⁴ Popis delegata 11. rujna 1943: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 808-810.

⁵ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 811.

⁶ Vrlo realan prikaz nastanka i razmještaja koza ke divizije nudi Kern u knjizi *General von Pannwitz und seine Kosaken*.

⁷ *Ibid.*, str. 66-67, 71-72, 94-95. i 115-117.

⁸ Više o prosvjedu Ministarstva unutarnjih poslova NDH generalu Glaise von Horstenau od 29. listopada 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 492-495. Vidi i popis zlo ina koza kih jedinica koji je ministar vanjskih poslova NDH Stijepo Perić 1. ožujka 1944. dostavio von Ribbentropu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,106-107.

Više o prosvjedima koje je izravno Hitleru 1. ožujka 1944. uputio premijer NDH, a 18. rujna 1944. Pavelić, u Hillgruberovoj kryizi *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 365-367, 517.

Zahtjev Glaise von Horstenaua: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 487-489.

⁹ Više o koza koj okrutnosti u Glaiseovu izvještaju od 28. listopada 1943. glavnom zapovjedniku za jugoisto nu Europu: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 772-773. Više o masovnim vješanjima u Glaiseovu pismu Rendulicu od 15. studenoga 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 481.

Jedan od najpotresnijih prikaza koza kog divljanja na koje sam naišao potje e iz pera vl . J. Novosela, župnika u ur evcu. Izvještaj je uputio zagreba kome nadbiskupu. Prema Novoselovim rije ima, 13. prosinca 1944. i tijekom sljede ih nekoliko dana. Kozaci su ubili 26 nedužnih osoba, silovali mnoge djevojke i žene, te u gradu poharali sve ega su se uspjeli domo i, uklju uju i i sijeno i stoku. Izvještaj je kasnije prosljije en Ministarstvu oružanih snaga NDH i Ministarstvu vanjskih poslova, kao još jedna potvrda uz pritužbe upu ene njema kim zapovjedništvima. A VII, fond NDH, reg. br. 242-2-4» kutija 269.

¹⁰ Više o posebnim prijekim vojnim sudovima u Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 686-687. O s | što je tvrdio da nema dovoljno njema kih jedinica za održavanje mira na tom podru ju, Hitler je tvrdio i da e Kozaci biti vrlo djelotvorni u borbama protiv Britanaca ako se o iskrcaju na jadranskoj obali, budu i da ih silno mrze zbog suradnje sa SSSR-om.

¹¹ O Kernovim procjenama u vezi s veli inom korpusa u svibnju 1945, vidi njegovu knj^j *General von Pannwitz und seine Kosaken*, str. 72. Prema njegovim navodima, Kozaci su neprestano bili izloženi partizanskoj propagandi, no samo ih je oko 250 tijekom ravka u NDH dezertiralo i prešlo na partizansku stranu. Posve prirodno, me u njima J^e

pronađeno i više sovjetskih špijuna.

O repatrijaciji pripadnika odmetnutih sovjetskih jedinica u njemačkoj službi u SSSR, vidi gethe Ilovu knjigu *The Last Secret* i Tolstoyevu *The Secret Betrayal*. Većina je tih jedinica kasnije likvidirana. Ni Bethell ni Tolstoy ne spominju zvjerstva koja su u NDH počinila i neke jedinice, iako se tim pitanjem bave mnogi njemački i dokumenti NDH.

12 U nizu poruka koje je izmeću 17. siječnja i 10. ožujka 1943, tj. tijekom operacije Weiss uputio Vrhovnom štabu, general Gian Carlo Re, prvi povjerenik talijanske vojne misije u NDH, izvjestio je kada su i gdje snage NDH i njemačke snage surađivale s etničkim formacijama u borbi protiv partizana. Služio se podacima NDH, njemačkim i partizanskim podacima, kao i informacijama talijanskih obavještajaca. Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 750-765. Vidi i pismo njemačkoga zapovjedništva u Banjoj Luci od 26. veljače 1943. zapovjednicima pet etničkih formacija u sjeverozapadnoj Bosni, A VII, fond Nijemci, reg. br. 71/4, kutija 27B.

¹³ Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 342. Detaljan izvještaj 114. lake pješake divizije od 5. studenoga 1943. o tome kako se služila pojedinim Rokvičevim i Vujičevim etničkim jedinicama u Frs. 337-341.

¹⁴ Više o uspostavi i jačanju odnosa Nijemaca i etnika, vidi Tomasevichevu knjigu *The Chetniks*, str. 317-358. O prvome sporazumu vidi izvještaj 373. divizije XV. korpusu od 4. listopada 1943; Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 678. Rokvičeva etnička skupina ranije je surađivala s 114. lakom pješakom divizijom u napredovanju prema jadranskoj obali nakon talijanskoga sloma.

¹⁵ Vidi Glaiseov izvještaj od 5. listopada 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 793-795, te Kascheov izvještaj od 19. listopada 1943. u Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,875-877.

¹⁶ Nardellijev izvještaj u A VII, fond NDH, reg. br. 57/2-2-6, kutija 67, a Blažev izvještaj u reg. br. 51/2-3-5.

¹⁷ Prva promemorija u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,091-108 (s priložima). Vidi i bilješku br. 61. Druga promemorija: Frs. H306,116-125, osobito Fr. H306,125.

¹⁸ Micr. No. T-311, Roll 286, Frs. 224-228 sadrži Glaiseov izvještaj od 26. veljače 1944, u kojem je brojka manja, dok je u Frs. 337-343 prevedeni, nepotpisani izvještaj od 14. travnja 1944, u kojem je navedena veća brojka.

²⁰ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 355-357.

¹⁹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,506-507. Iako se koristio etničkim jedinicama, Phleps je smatrao da se one okrenuti protiv Nijemaca ako se Saveznici iskrcaju na jadranskoj obali.

Merremov izvještaj od 5. srpnja 1944. u Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 770-786, a pismo 2. oklopne armije u A VII, fond Nijemci, reg. br. 15/2, 4-5, kutija 265.

²³ Vidi *Viesti*, br. 3, u A VII, fond NDH, reg. br. 20/23-25, kutija 86.

Više o Hitlerovu stavu u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,697-698. Više o razmišljanjima zapovjednika na terenu u zapisniku sa sastanka s obavještajnim asnikom 2. oklopne armije od 29. srpnja 1944. u Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1042. Kascheovi argumenti Podržani su u njegovu izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova od 23. kolovoza 1944, gdje Pisanome nakon što je s Lorkovićem i Paveli em razgovarao o etničkom pitanju: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,576-578, te u njegovu izvještaju od 8. studenoga

²⁴ M⁴ k^oji je uputio von Ribbentropu, u Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,045.

²⁵ ¹Cr' No. T-501, Ro11253, Fr- 647 i Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 253.

»M¹ l^{av}no§ zapovjednika za jugoistočnu Europu generala Glaise von Horstenaua: i¹ cr' No. T-120, Roll 5793, Fr. H306.571. Memorandum o razumijevanju u Fr. H306.556.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Vidi i Frs. H306,563-567. Taj memorandum nije objavljen. Pavelićeva zapovijed od 20. svibnja 1944. nalazi se u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1944, str. 377, a njegov zapovijedi od 14. listopada i 13. prosinca 1944. na str. 749 i 829.

- ²⁶ Von Weichseov izvještaj od 26. srpnja 1944. o prilikama u vojsci NDH, kao i njegov prijedlog za reorganizaciju, Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,267-274.
- ²⁷ Kascheova bilješka o sastanku: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,996-999. Više o stavovima njemačkog Ministarstva vanjskih poslova i Kaschea prema von Weichsovu planu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,256-267. Više o nastojanjima Nijemaca da izbjegnupogoršanje odnosa s NDH u Micr. No. T-77, RoU 781, Frs. 5,507,643-646.
- ²⁸ Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,540.
- ²⁹ Kljaković, „Odras Titovog vojnog oružane borbe“, str. 5-11.
- ³⁰ Prema njemačkom izvještaju, Nijemci su tom prilikom upotrijebili sljedeće snage: jednu pukovnijsku diviziju Brandenburg, motoriziranu grenadirsku jedinicu br. 92, dijelove Lake rezervne pukovnije br. 1, dijelove 7. SS divizije Prinz Eugen, te 100 njemačkih zrakoplova raznih tipova, među njima i štuke. Micr. No. T-120, RoU 5793, Frs. H306,442-443. I
- ³¹ Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1234.
- ³² Ibid. Možemo dodati i daje dva dana ranije Kasche napisao opširno pismo von Weichsu, hvaleći Ustašku vojnici i pozivajući njemačku stranu na razumijevanje njihova doprinosa ratnim nastojanjima, te tražeći pomoć za buduću obuku i boljšiju suradnju s njemačkim jedinicama.
- ³³ Micr. No. T-501, RoU 264, Frs. 774-776.
- ³⁴ Vidi Micr. No. T-120, RoU 5787, Frs. H301,990-991 koji sadrži Kascheovu bilješku od 11. studenoga 1943. o sastanku održanom 29. listopada 1943.
- ³⁵ Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1234.
- ³⁶ Ibid., str. 1035.
- ³⁷ Više o Glaiseovu nevoljkom prihvatanju proustaške politike u njegovu pismu Warlimontu od 29. veljače 1944: Micr. No. T-77, RoU 781, Frs. 5,507,634 i 5,507,647. Više o ublažavanju proustaške politike: Frs. 5,507,635-636. Glaise nije isključio mogućnost uklanjanja Pavelića i ustaškog režima u slučaju da se ukaže prilika, primjerice zahvaljujući odbijanju savezničkog pokušaja iskrcavanja u Dalmaciji. U uspješne stabilizacije ruske fronte.
- Kascheov izvještaj o sastanku održanom 9. ožujka 1944. sadržan je u njegovu memorandumu od 30. ožujka 1944. U njemu se jasno odražava negativan stav i Hitlera i Operativnog stožera Wehrmachta prema vladi NDH i vojsci. Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,992-995.
- ³⁸ Budakov memorandum u kojem se bavi njemačkom politikom u Bosni: Micr. No. T-5011 Roll 265, Frs. 463-470. Više o Budakovoj smjeni u njegovim odgovorima prilikom poslijeratnih ispitivanja: A VII, fond NDH, reg. br. 4/3, kutija I. O. 9, str. 12. Nakon toga Pavelić je Budaka posve potisnuo u drugi plan. I dalje je bio doglavnik (zamjenik vođe), ali bez ikakvih ovlasti.
- ³⁹ Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1035, 1299-1301. Navratio je u Prvom svjetskom ratu bio uspješan pilot lovskih zrakoplova u austrougarskim oružanim snagama. Kasnije je služio u jugoslavenskom ratnom zrakoplovstvu, ali je umirovljen nedugo uoči izbijanja³ Drugoga svjetskog rata, navodno zbog pronjemačkih stavova i zagovaranja kupovinjemačkih letjelica. Micr. No. T-120, RoU 5788, Frs. H302,457-458. Glaise je smatrao da je Navratio jedan od najboljih pilota vojske NDH, te da ga je maršal Kvaternik na mjestu zemnu funkciju postavio iz iste zavisti.
- ⁴⁰ I Glaise von Horstenau i Kasche ustvrdili su da se Navratila ne bi trebalo olako riješiti'

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

ri budu i da gaje Führer nedavno tako dobro prihvatio. Kriegstagebuch, sv. 4, dio 1, str. 737-738. Možda u nastojanju da umiri Glaisea i Kaschea, Paveli je Navratila postavio i na tek stvorenu funkciju glavnog inspektora narodne obrane, na kojoj je bio posve bez utjecaja. Malo prije nego što su sovjetske snage istisnule Nijemce iz Rumunjske, Navratil je imenovan poslanikom NDH u Bukureštu, no nije uspio ni predati vjerodajnice, jer je vrlo ubrzo morao napustiti zemlju.

Paveli u se idealna prilika za Navratilovu smjenu pružila u siječnju 1944, kad je potpukovnik Ivan Babič, bivši pripadnik jugoslavenskog Glavnog stožera i prijatelj glavnika HSS-a, prebjegao Saveznicima u Italiju u zrakoplovu kojim su se i Navratil i Paveli služili za duga putovanja. Tom prilikom zrakoplovom je upravljao Navratilov pilot. Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,601,844.

⁴¹ Glaiseovo viđenje Vokića: Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,629-630. U ožujku je već i Vrhovni ustaški stožer tražio temeljito „iščistiti” me u vojnim snagama. Predložio je da Paveli smijeniti čak 129 snag, uglavnom na višim položajima. Glaise je to spriječio. Više pojedinosti u 10. poglavlju.

⁴² Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,635.

⁴³ Prikaz evakuacije od početka u siječnju do sredine lipnja 1944. nalazi se u Kascheovu izvještaju njemačke Ministarstvu vanjskih poslova od 26. lipnja 1944. godine: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,377-385. Više o pokušaju obustavljanja prometa prema partizanskim otocima u izvještaju Ernesta Bauera, izaslanika NDH pri njemačkoj 181. diviziji, od 20. ožujka 1944, upućeno ministru za oslobođena područja i podtajniku u Ministarstvu unutarnjih poslova: A VII, fond NDH, reg. br. 49/6-1, kutija 218.

⁴⁴ Kasche je u cijelosti podržao prijedlog vlade NDH prema kojem bi se muško stanovništvo mobiliziralo, a ne evakuiralo. Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,434-435. Podržao je i pritužbe NDH na evakuaciju. Frs. H306,425-426. Njegov izvještaj od 25. ožujka bio je takav da se 18. svibnja general pukovnik Jodl, načelnik Operativnog stožera Wehrmachta, potuzio njemačkoj Ministarstvu vanjskih poslova, govoreći da je Kasche prvo trebao to no utvrditi činjenice, zatražiti sve podatke od njemačkih vojnih zapovjedništava u NDH, a tek onda kritizirati, te da bi u budućnosti trebao poduprijeti sve nužne vojne mjere koje poduzima 2. oklopna armija. Frs. H306,406-407. Bučevići navodi u Frs. H306,429-430.

⁴⁰ Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,148.

viai, primjerice, izvještaj mjesnih vlasti NDH u Vrgorcu o njemačkim operacijama u tom području 19-20. veljače 1944 - u kojima je ubijeno jedno dijete, 27 dječaka i staraca je odvedeno, a spaljena 61 kuća a sa svime što je bilo u njima, zbog čega su 203 osobe ostale bez doma, dok je sva stoka zaplijenjena, A VII, fond NDH, reg. br. 33/6-1, kutija 218. Vidi i prosvjednu notu Brune Nardellija, načelnika uprave NDH u Dalmaciji, upućenu njemačkoj Područnoj zapovjedništvu (Feldkommandantur) u Splitu, od 31. ožujka 1944, u vezi s njemačkom odmazdom na Braču. Osvećujući se zbog pogibije 10 i ranjavanja trojice Njemačkih vojnika, Nijemci su ubili 56 osoba, spalili više desetaka kuća, silovali žene i u muževi bili u partizanima, te uhitili ili evakuirali velik broj drugih stanovnika. Ibid., reg. br. 48/2-2-7, kutija 87.

[Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 683-684. Prema izvještaju na stranici od 1. siječnja 1945. Centralnog komiteta jugoslavenskih izbjegličkih logora, Egiptu, koji

je logorima upravljao s jugoslavenske strane, koncem prosinca 1944. u glavnome logoru u El Shattu boravilo je 24.689 osoba, među njima i oni koji su ranije u Khatadbi, te još 2183 osobe u Tolumbatu, pa je tako ukupan broj iznosio 26.872 osobe. Djece do dobi od dvije godine bilo je 1250, predškolske djece 2036, školske djece

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

i mladeži 7020, 6665 muškaraca i 9901 žena. U izvještaju se navodilo i odakle je tko od' bjegeca potekao, kao i kojoj vjeri pripada (str. 2-3). Jedan primjerak dobio sam zahvaju' ju i Petru Anti evi u, prijatelju iz osnovne škole i tajniku jednog od pet administrativnih J odsjeka u logorima.

- ⁴⁸ Izvještaj od 17. prosinca 1943. u A VII, fond NDH, reg. br. 1/6-1, kutija 218. Vidi i Pi_{cho} Pelješac u narodnooslobodila koj borbi, str. 193-195, 207. Prema popisu koji posjedu' jem u arhivi, 397 izbjeglica iz Kune smještene je u logor u El Shattu. Ku i su se vratili po etkom svibnja 1945. godine.
- ⁴⁹ Iako su vlasti NDH uhitile tu skupinu etnika i premda su ih ustaški mediji u Splitu žestoko okrivljavali za masakre, ti etnici gotovo sigurno nisu bili krivi za navedene zlo ine. Vidi prosvjednu notu koju su etnici 2. svibnja 1944. uputili njema kom asniku za vezu u Drmišu: Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 288-291. Vlasti NDH su to vjerojatno znale, no kako nisu mogle javno napasti Nijemce, napali su etnike, koji su ina e sura ivali s Nijemcima.
- ⁵⁰ Obj e note nalaze se u von Ribbentropovim uputama Kascheu od 20. travnja 1944: Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,511-515. Von Ribbentrop je ustvrdio da mu se Peri evo držanje nije svi alo još otkako je ovaj ranije posjetio Berlin. Peri eva iznu ena ostavka: Frs. H302,508-510.
- ⁵¹ Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 2, str. 364-370. Hitlerova nesklonost prema Peri u, iskazana Kascheu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,994.
- ⁵² Dodatne informacije o slu aju Bulat: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,225-234.
- ⁵³ Primjer razli itih stavova Glaisea i Kaschea ve i samo o vojnim pitanjima vidljiv je u Glaiseovu izvještaju (koji je napisao u svojstvu vojnog atašea) od 2. listopada 1943, o vojnoj situaciji u NDH, te Kascheovim kritikama, od to ke do to ke, od 12. listopada 1943, tog izvještaja: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,814-820 i H306,822-823.
- ⁵⁴ Fick Himmleru, 16. ožujka 1944, u zbirci Heinrich Himmler Collection, box 5 (File 281), Hoover Institution Archives.
- ⁵⁵ Vidi, primjerice Kascheove bilješke o posjetima i izvještajima Hitleru, od 29. listopada 1943, 8. ožujka 1944. i 14. kolovoza 1944: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,990-999.
- ⁵⁶ Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,049-051. Kascheove stavove kritizirali su i drugi. Vidi, primjerice, izvještaj ministra Otta von Hentinga iz njema kog Ministarstva vanjskih poslova od 30. rujna 1943, nakon posjeta NDH: Frs. H301,394-398. Kascheov odgovor na te kritike u Frs. H301,388-391. U pojedinim trenucima Hitler je bio vrlo kriti an prema Kascheu. Vidi Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1637-1638.
- ⁵⁷ Više o Kascheovim problemima u kolovozu u Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,142, a u prosincu Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,039-041. Nakon rata, Kasche je britanskim istražiteljima u Austriji rekao daje nadre ene uvjerio u prikladnost i prednosti svoje politike, te se u sije nju 1945. vratio u Zagreb, gdje je ostao do bijega u Austriju koncem rata. Ispitivanje Kaschea u dokumentu „Skupni Ijedni obavještajni sažetak br. 6" za tjedan koji je završio 10. kolovoza 1945. u F. O. 371/46611, C 5138/141/3.
- ⁵⁸ Rendulic, Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen, str. 222.
- ⁵⁹ U vrijeme krize Lorkovi -Voki Paveli je, kako se ini, za svaki slu aj, Gottloba Bergeia, na elnika glavnog SS-ova ureda, tijekom njegova posjeta Zagrebu 11-13. kolovoza i 1944, izvijestio o koracima koje namjerava poduzeti protiv zavjerenika, ini se da je ^ Himmler potom Kascheovo putovanje u Berlin na Paveli evu molbu shvatio kao pokušaj spašavanja propalih pobunjenika. To objašnjava i rije i Himmlerova predstavnika, Ob 1 gruppenführera Hermanna Fegeleina, prilikom podnošenja dnevnog izvještaja u Hitle⁰⁰

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

- stožeru 31. kolovoza 1944. godine, prema kojima mu je Himmler naredio da Führern
 - nrene se sljedeće: „Poglavnik je uklonio sve protuustaške elemente. Poslanik Kasche u
 - I j^oine ga je pokušao spriječiti. Poslanik Kasche najgori je zločinac i glupan. Reichsführer
 - i SS moli da Kaschea opozovete zbog zdravstvenih razloga". Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr.
 - 299,133. Više o zavadi Kaschea i Himmlera u Sundhausenovu tekstu „Zur Geschichte
 - der Waffen-SS in Kroatien", str. 186.
- Išgeruje u Zagrebu prijem raskošan. Iako je razgovarao i s Lorkovićem i Vokićem, glavni razgovor obavio je nasamo s Pavelićem. Izvještaji njemačkih službi u Zagrebu i o njegovu posjetu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,488-496.
- 60 ydi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 243-246. Razgovor s Hitlerom: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,998 i H302,001, a razgovor s von Weichsom: Micr. No. T-3111, RoU 194, Frs. 439-440.
- ⁶¹ Vidi bilješku Kascheova ureda od 2. ožujka 1944. o sastanku održanom prethodnog dana, a u kojoj su pobrojane sve spomenute promemorije: Micr. No. T-501, RoU 265, Frs. 1087-1089.
- ⁶² Promemorije u Micr. No. T-120, RoU 5793, Frs. H306,091-108 (s prilogima). Jedan primjerak, s datumom od 5. veljače, nalazi se u A VII, fond NDH, reg. br. 20/1-17, kutija 233a, ali s jednom važnom razlikom. Umjesto brojke od 330.000 Hrvata pod oružjem, navodi se brojka 280.000. Ta brojka vjerojatno nije obuhvatila i procjenu o broju vojnika u jedinicama koje su formalno bile dio njemačkih oružanih snaga, poput legionarskih divizija i 13. SS divizije Handžar.
- ⁶³ Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 499.
- ⁶⁴ Micr. No. T-313, RoU 488, Fr. 429.
- Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 1253.
- ⁶⁶ Masucci, *Misija u Hrvatskoj, 1941-1946.*, str. 127.
- ⁶⁷ Pavelićovo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, RoU 5787, Frs. H302,134-136. Više o Kascheovim aktivnostima u Berlinu u vezi s Pavelićevom smjenom Lorkovića i Vokića, te njegovim zahtjevom za Glaiseovim razrješenjem: njegov detaljni izvještaj koji pokriva razdoblje od 22. kolovoza i 1. rujna 1944: Frs. H302,138-150. Više o promjenama koje je proveo Pavelić, a o kojima je izvijestio zamjenik njemačkoga vojnog atašea u Zagrebu: Micr. No. T-77, RoU 883, Frs. 5,631,316-319 i 5,631,326-329.
- r Glaiseovo pismo glavnome zapovjedniku: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 755. Njegovo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, RoU 5787, Frs. H302,153-154. Njegov zahtjev za razrješenjem: Micr. No. T-77, RoU 781, Fr. 5,507,647. Tome možemo dodati daje 29. rujna 1944. Kasche dobio von Ribbentropove upute da Pavelić izvijesti o tome kako Visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga ne može prihvatiti njegovu pretpostavku da je Glaise nepovoljno utjecao na Lorkovića i Vokića. Umjesto toga, Kasche je Paveliću rekao daje Glaise dao ostavku iz zdravstvenih razloga. Micr. No. T-120, RoU 5793, Fr. H306,467. Iniče (da Visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga nije moglo prihvatiti pomisao da je Pavelić uspio u nakani da ukloni Glaisea iz Zagreba, te je u službenim dokumentima
- izmijenilo razlog njegove ostavke.
 - glaiseovo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, RoU 5787, Fr. H302,160. Njegovi raniji pokušaji da izazove Kascheov pad: Micr. No. T-501, RoU 264, Frs. 468-469 i 552-553.
- I , bio žrtva istke, niti je kažnjen, ali jednako tako nije ni prebačen na novu post. Preživio je rat, ali se 1946. ubio u američkom logoru za ratne zarobljenike u njemačkoj. Prije smrti morao je otprijeti poniženje zbog činjenice daje ne samo Jugoslavija, 8° i njegova vlastita domovina, Austrija, zatražila njegovo izručenje radi suđenja pod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

optužbom daje po inio ratne zlo ine.

- ⁷⁰ Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,646-649. Dio tih strategija i pristupa aktiviranje i D •• nego što je Paveli 18. rujna 1944. posjetio Hitlera.
- ⁷¹ Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,316.
- ⁷² Više o Ringelovu slu aju: Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,681. Kasche je njegov imenovanje zapravo zatražio još 23. kolovoza, prilikom razgovora s von Ribbentrom o krizi Lorkovi -Glaise. Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,140. Sredinom studenoga, Kasche se izyasnio u prilog Juppeu, koji je i dalje privremeno obavljao dužnost. Micr No T-120, Roll 5784, Fr. H299,032.
- ⁷³ Više o sukobima koji su dogodili imenovanje Glaiseova zamjenika: Micr. No. T-120, Roll 753, Frs. 365, 576 i 586-588. Više o razmjerima i rasponu Prützmannova zapovjedništva: Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,653. Od 30. sije nja 1944. general Prützmann bio je po hijerarhijskome položaju 23. SS-ov asnik. Vidi Nazional Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei, Dienstaltersliste cler Schutzstaffel der NSDAP, s abecednim poretkom, ali bez paginacije.
- ⁷⁴ Fotokopije Kammerhoferovih pisama Himmleru od 23. ožujka, te 23. i 26. ožujka 1945. na uvid mi je dao Tone Ferenc, profesor povijesti na Ijubljanskome sveu ilištu, a potje u iz Arhiva Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Sloveniji.
- ⁷⁵ Operacije Vukodlak protiv anglo-ameri kih snaga zabranjene su naredbom feldmaršala Keitela od 5. svibnja 1945. godine. Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1673. Taje zabrana ubrzo primijenjena i na operacije protiv sovjetskih snaga. Više o Prützmannovoj sudbini u Stockhorstovoj knjizi Fünftausend Köpfe, str. 331.
- ⁷⁶ Stockhorst, Fünftausend Köpfe, str. 222-223. Vidi poslijeratno ispitivanje Eriha Lisaka, A VII, fond NDH, reg. br. 2/6, str. 18, kutija 9 I. O.
- ⁷⁷ Izvještaj i zapisnik s tog sastanka: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,695-701. O problemu nepouzdanosti vojske NDH, vidi osobito Frs. H306,699-700. Vidi i Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 2, str. 506-519.
- ⁷⁸ Više o Paveli evoj novoj fleksibilnosti, prema Neubacherovu izvještavanju: Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 1136. Prema Kascheovim izvještajima: Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,045.
- ⁷⁹ Memorandum vlade NDH o evakuaciji nalazi se u A VII, fond NDH, reg. br. 43/1, kutija 233a. Njema ki odgovor, reg. br. 1/2, kutija 233a. Doglavni ko vije e raspravljalo je o evakuaciji na sastanku održanom 14. prosinca 1944. godine. Jareb, „Bilješke sa sjednica Doglavni kog vije a 1943-1945.", str. 192. Paveli eva supruga Marija zapravo je evakuirana u Austriju još u prosincu 1944, te je sa svojom pratnjom živjela u Semmeringu. Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,343.

VIII.

N D H : u n u t a r n j i
p r o b l e m i i u n u t a r n j a p o l i t i k a

Uz probleme sa svojim stranim pokroviteljima, Njemačkom i Italijom, novoformirana NDH bila je suočena i s nesavladivim unutarnjim problemima. Tri su bila primarno političke naravi: odluka kakav će se politički sustav ustrojiti u državi i koja će skupina oformiti vladu; definiranje hrvatskoga „etničkog i povijesnog“ teritorija i pitanje gdje povući istu granicu, na rijeci Drini ili negdje drugdje; i naposljetku, formuliranje politike prema nehrvatskom dijelu stanovništva. Njega su sačinjavali Srbi, uglavnom pripadnici Srpske pravoslavne crkve (oko 30%), folksoj evci (2,5%), Židovi i Romi (manje od 1%), i nekoliko drugih manjina. Muslimani u BiH (oko 15%) bili su posebna kategorija, jer oni tada još nisu bili oformljeni kao zasebna nacionalna grupa.

Pavelić je zapravo već unaprijed bio donio odluke o svim tim pitanjima. Kako Nijemci mandat za formiranje vlade nisu uspjeli povjeriti Mačeku, podršku od obiju sila Osovine i prigodu da provede svoje planove u djelo dobio je Pavelić. On i malena skupina ustaša formirali su vladu nove države i preuzeli sve ovlasti koje su im sile Osovine bile voljne prepustiti. Uveli su režim poraća; ugledu na nacizam i fašizam, a njemačkom manjini, pod pritiskom Njemačke, dali status države u državi. BiH uključili su u NDH i, uz odobrenje Njemačke, istu državnu granicu povukli na rijeci Drini. Bosanskohercegovačke Muslimane smatrah su integralnim dijelom hrvatske nacije i otišli tako daleko da su ih prozvali, u Staro evičevu stilu, najprije im dijelom ili „cvijetom“ hrvatske nacije. Srbe, Židove i Rome stavili su izvan zakona i pokušali ih eliminirati iz stanovništva NDH. Svako od tih „rješenja“ bilo je, međutim, bremenito problemima bez kraja i konca.

Uz te političke probleme, nova država bila je opterećena i krajnje teškom ekonomskom situacijom. NDH je bila na niskoj razini gospodarskog razvoja: s izuzetkom mirnodopskih vremena i godina najboljih žetvi, nije bila u stanju proizvesti dovoljne količine hrane za svoje potrebe, a problem su bile i izražene regionalne razlike u pogledu proizvodnje hrane. Zbog rata, poljoprivredna i industrijska proizvodnja bile su jako smanjene. Mnoga trgovačka i industrijska poduzeća ostala su bez svojih vlasnika i uprava zbog antižidovskih i antisrp-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

skih mjera, što je negativno utjecalo na proizvodnju, to jest još više je smanjilo. Bilo je poteškoća u vanjskoj trgovini, troškovi rata bili su sve veći, davanja za uzdržavanje njemačkih i talijanskih snaga na hrvatskom teritoriju bila su golemo, a inflacija je neobuzdano rasla (vidi 14, 15. i 16. poglavlje).

Uz to, ni tri mjeseca nakon proglašenja nove države pojavio je oružani otpor protiv ustaškog režima i stranih okupatora predvođen djelomično KPJ (partizani), a djelomično srpskim nacionalistima (četnici). Problem oružanog otpora na teritoriju NDH i mjere sila Osovine i ustaškog režima protiv njega ovdje ćemo ukratko razmotriti da bismo pokazali kako su utjecali na odnose ustaške države s njenim stranim pokroviteljima i na unutarnju politiku u NDH.

USTAŠKI POKRET I NJEGOV PROGRAM

Kao što smo vidjeli, njemački agenti uprizorili su proglašenje NDH 10. travnja 1941, istoga dana kad su njemačke trupe ušle u Zagreb. Pavelić i drugi ustaški emigranti vratili su se iz Italije u glavni grad 15. travnja. Prema ustaškim izvorima, iz logora u Italiji u Hrvatsku se vojnim kamionima, koje im je na raspolaganje stavila Italija, vratilo oko 200 uniformiranih ustaša, dok ih je prema njemačkim izvorima bilo oko 300.¹

Druga skupina ustaških emigranata, izmeću od 500 i 600 ljudi, vratila se u domovinu koncem svibnja 1941. godine. S njemačkim dopuštanjem i pod njemačkim nadzorom, oni su u Beogradu neposredno prije i za vrijeme njemačkog napada na Jugoslaviju u travnju 1941. bili organizirani u Hrvatsku legiju. Legija je bila sastavljena od Hrvata iz raznih dijelova Europe koji su bili pod njemačkom kontrolom, ali nakon što se vratila u Hrvatsku novac nije je prestalo. Neki pripadnici Legije uzeti su u žandarmeriju i vojsku NDH, ali su drugi otišli svojim kućama. Kako se vidi, razlog za to bio je što najuži krug ustaša koji se vratio s Pavelićem u njih nije imao povjerenja.²

Veliki broj važnih ustaških emigranata koji su se u vrijeme napada Osovine na Jugoslaviju nalazili na teritoriju Velikog jezera kod Reicha i Maršarske - Andrija Artuković, Branko Benzon, Marko Došen, Vjekoslav Luburić, Ivan Perčević i Vilko Rieger - vratili su se u Hrvatsku pojedinačno. Pavelić je u Udbini imao povjerenja i oni su u ustaškom režimu sudjelovali kao pripadnici njegovog najužeg kruga.

Iako je Hrvatska bila pod sve većim utjecajem nacizma i fašizma koji je jačao u Europi, ustaški pokret u zemlji u kasnim tridesetim godinama doživio je skroman porast. Velika većina Hrvata i dalje su bili pristaše Matijeeka i HSS-a. Ta je podrška, iako je nakon kolovoza 1939. nešto oslabila, ipak i dalje bila vrlo stabilna. O broju zaprisegnutih ustaša unutar Jugoslavije prije travnja 1941.

Uz malo odgovarajućih informacija. Objavljivanje takvih podataka nije se ni moglo očekivati od Ustaškog pokreta i njegovih vlasti, jer bi

izjednačilo koliko je ta grupa malena i kako je neutemeljeno njihovo polaganje Prava da oni predstavljaju hrvatski narod. Prema Arthur Haefneru, koji je imao

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

izvršne kontakte s političkim krugovima u Zagrebu, broj domaćih zapriješnutih članova Ustaškog pokreta u vrijeme proglašenja NDH iznosio je oko 900. Prema procjeni samih ustaša, broj njihovih simpatizera iznosio je oko 40.000.³

Pavelić je program ustaške organizacije objavio još 1933. godine.⁴ u ideološkom smislu, program nije bio originalan. Sadržavao je komponente iz raznih izvora: ekstremnog frankovskog hrvatskoga nacionalizma, nacizma i fašizma, katoličke klerikalne autoritarnosti, i ideje HSS-a. Program se sastojao od sedamnaest članaka, od kojih su neka nakon proglašenja NDH dopunjena amandmanima. Prvih sedam članaka opisuju hrvatsku naciju, njeno ime i domovinu, te jedinstvo hrvatskih zemalja. Pavelić je tvrdio da su Hrvati oduvijek slobodni, da hrvatska nacija ima velike političke sposobnosti i organizacijsku tradiciju, i da hrvatska državnost postoji bez prekida gotovo od trenutka kad su Hrvati stigli u svoju današnju domovinu. Posljednje tvrdnje jako je naglašavao, kao što su činili i mnogi drugi hrvatski političari i povjesničari, iako je Hrvatska od svog stupanja u uniju s Mađarskom 1102. i izbora Habsburgovaca za vladajuću dinastiju 1527. zapravo imala samo ograničenu, formalnu državnost, a ne istinski nacionalni suverenitet. Ideja neprekinute državnosti bila je dakle više mit nego stvarnost, i sastojala se u prvom redu od koncepta hrvatskoga prava na državu. Usprkos tome, igrala je važnu političku i psihološku ulogu u hrvatskoj povijesti i dala Hrvatima važan obrambeni politički instrument.

U osmom članku, koje je nakon 1941. modificirano, postulira se daje hrvatski narod revolucijom ponovo ustanovio suverenu NDH. Proklamira se hrvatski suverenitet nad „neprekidnim nacionalnim i povijesnim teritorijem“ i prava na njega, i deklarira da su narodne ili ustavne obaveze preuzete u prošlosti hrvatsku naciju ne obavezuju ako nisu u skladu sa Sedamnaest članaka.

U devetom članku postulira se sreća i probitak hrvatskoga naroda i svakog pojedinog Hrvata i proklamira da se to može postići samo u nezavisnoj hrvatskoj državi koja „ne smije i ne može biti sastavnim dijelom u nijednom obliku ni jedne druge državne tvorevine“.

Deseto članak glasi: „Hrvatski narod ima svoje vrhovno pravo (suverenitet), po kome on jedini ima vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnim poslovima.“ Jedanaesti članak razrađuje te ideje: „U hrvatskim državnim i narodnim poslovima u NDH ne može odlučivati nitko, tko nije član hrvatskog naroda. Isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati ni jedan strani narod ni država.“ Tim dvama člancima Pavelić je iz političkog života u Hrvatskoj isključio Srbe kao i većinu nacionalnih manjina. Usprkos tome, kao što smo već pokazali, njemačka manjina u Hrvatskoj uživala je poziciju države u državi. Slovačka manjina također je imala privilegirano položaj.

Najvažnija ideja u dvanaestom članku bila je daje „seljaštvo temelj i životinje

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

svakog života, pa prema tome i prvi nositelj svekolike politike moći u hrvatskoj državi." To je naelo uzeto od HSS-a, ali dok je ovaj zastupao prozapadne demokratske stavove da seljaštvo zastupnike treba birati na slobodnim izborima, ustaše su opere izbore ismijavali kao politiku lakrdiju. Umjesto toga, zastupali su ideju da politiku vođa koji djeluje u interesu naroda može postati nacionalni vladar i bez oprih izbora, a tvrdili su daje Pavelić takav vođa. Naelo karizmatičnog vođe bilo je sastavni dio ustaške ideologije i prakse.

U trinaestom naelu tvrdilo se da sva materijalna i duhovna dobra u hrvatskoj državi vlasništvo naroda, i da samo narod ima pravo upotrebljavati ih i raspolagati njima, pa je privatna trgovina šumskim i mineralnim resursima bila zabranjena. U pogledu sredstava za proizvodnju, ustaški program slijedio je fašističku i nacističku ideologiju. Što se tiče vlasništva poljoprivrednog zemljišta meutim, ustaše su preuzele ideje iz hrvatske i južnoslavenske tradicije koja se bila razvila pod utjecajem akutne agrarne prenaseljenosti. Vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem trebalo je biti ograničeno na seljaka gospodarstva koja tu zemlju i obrađuju.

etrnaesto naelo postuliralo je uzvišenost rada i dužnosti („temelj svake vrijednosti jest samo rad, a temelj svakog prava jest dužnost"). Istodobno, ovaj odjeljak osporavao je sva prava koja se na Zapadu smatraju neotuđivim pravima pojedinca: „Nitko ne može imati nikakvih posebnih prava, nego svakom samo dužnosti prema narodu i državi daju pravo na zaštićen život." Petnaesto naelo bavilo se odgovornošću u javnom životu.

Prva rečenica šesnaestog naela o „izvorima hrvatske moći i napretka" proklamirala je da „težište udoredne (moralne) snage hrvatskoga naroda leži u urednom i vjerskom obiteljskom životu". To je otvorilo put prema savezu Ustaškog pokreta s Katoličkom crkvom i njenim političkim i socijalnim organizacijama. Još jedna točkaslaganja kako s političkim i socioekonomskom ideologijom Katoličke crkve tako i s fašističkom i nacističkom ideologijom, koja se ne nalazi u sedamnaestom naela, ali je kasnije uključena u program Ustaškog pokreta, bila je ideja korporativne države, u kojoj bi zakonodavna djela bila sastavljena od predstavnika tzv. staliških postrojbi (svojevrskih Profesionalnih udruženja - op. ur.). Dana 1. svibnja 1942. Pavelić je objavio zakonsku odredbu kojom je unutar ustaškog pokreta osnovano osamnaest različitih profesionalnih saveza, od Saveza seljaka do Saveza vatrogasaca.⁵

ne teško e i građanski rat prije ili su, meutim, njihov razvoj.

Konačno, sedamnaesto naelo pozivalo je na promicanje hrvatskih narodnih vrlina i ciljeva te opstojnost i sigurnost NDH.

• Kako bi se ustaški program popularizirao, 1942. godine objavljena je 10. verzija Sedamnaestom naela. Priredio ju je Danijel Grljen, prije rata razijski profesor, a u vrijeme rata jedan od glavnih ideologa ustaškog "BO"eta. Jednu drugu, malo drukčiju, razradu nekih od tih naela novom sazi-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vu Hrvatskog sabora prezentirali su Paveli i ustaški ministri Mladen Lorković, Andrija Artuković i Mirko Puk koncem veljače 1942. godine.⁶

Neki autori klerikalne orijentacije i neki katolici svećenici tvrdili su da ustaški program predstavlja kvintesenciju hrvatskoga nacionalnog duha i da je pod ustašama hrvatska nacija ponovo preuzela svoju tradicionalnu ulogu kao bedem zapadne civilizacije protiv Bizanta i pravoslavlja, kao i protiv nove prijetnje, komunizma. Za te ljude, ekstremno antisrpska i antipravoroslavna pozicija ustaškog režima bila je, vjerojatno, njegovo najatraktivnije obilježje.⁷

Neki elementi ustaške ideologije imali su svoje korijene u hrvatskim političkim idejama i pokretima od prije 1918, osobito u frankizmu i klerikalizmu. Ali sam Ustaški pokret bio je rezultat nezadovoljstva Hrvata Jugoslavijom kakva je bila u međuratnom periodu. Bio je, također, stimuliran političkom klimom u Europi u tridesetim godinama 20. stoljeća. Karakterizirali su je jačanje nacizma i fašizma, ekonomsko i političko prisvajanje Jugoslavije od strane sila Osovine i rastu prijetnja od komunizma. Usprkos tome, da nije bilo osvajanja Jugoslavije od strane sila Osovine te komadanja i okupacije zemlje koji su uslijedili, ustaše bi ostali samo mala skupina na marginama hrvatskoga političkog života. Naše zanimanje za Ustaški pokret nije zanimanje za njegove korijene ili za ono što su ustaše i njihovi pristalice tvrdili da je on bio, nego za karakter i djelovanje Ustaškog pokreta kao kolaboracionističkog režima, što je zapravo bio specifičan oblik strane okupacije dijela Jugoslavije.

Shjede i primjer nacizma i fašizma, Ustaški pokret razvio je kompliciranu strukturu organizaciju. Prema točki 3. Ustava organizacije „Ustaša, Hrvatski oslobodilački pokret“, „cjelokupni pokret Ustaše usredotočen je u Glavnom Ustaškom Stanu, koji upravlja svim poslovima, što se odnose na cjelokupni pokret i oslobodilački rad“ (formulacija iz 1932). Glavni ustaški stan (GUS) činili su Poglavlak, Doglavlak koje su vodile od najviše dvanaest članova te Pobožnički zbor od najviše sedam članova. Članove ta dva tijela imenovao je i otpuštao Poglavlak. Pod GUS-om su bili i stožeri velikih župa, kotara (logori), općina (tabori) i sela (zbirovi). GUS-u je bio direktno podređen poseban Sveučilišni stožer za studente. Ustaški dužnosnici sami su vršili stegovnu vlast među članovima, kao što je to zahtijevao Ustav i stegovna pravila. Ali postojao je također i ustaški sud. GUS i poglavnik imenovali su ga za teže stegovne prekršaje. Taj je sud zapravo imao moć odlučivanja o životu i smrti članova koji su pred njega izvedeni.⁸

Na temelju točke 13 Ustava, „kako bi se sačuvala dostignuta ustaška borba i hrvatskoga nacionalnog ustanka, i kako bi se obranilo NDH“ 1. svibnja 1941. Paveli je izdao zapovijedi o „organizaciji specijalnih ustaških vojnih jedinica pod nazivom Ustaška vojnica“.⁹ Organiziranje oružanih jedinica Ustaškog pokreta počelo je u danima kolapsa jugoslavenske vojske države, a 11. travnja 1941. Slavko Kvaternik ozvaničio ih je time što je^{za}

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

jedinice osnovao specijalni stožer. Zapovijedanje njima onda su preuzeli ustaše povratnici, i te jedinice kasnije su poslužile kao temelj za formalniju organizaciju policije.¹⁰ Na raznim lokacijama također je nastao izvjestan broj neregularnih ili „divljih“ ustaških oružanih jedinica. Obje vrste jedinica ubrzo su stekle krajnje negativnu reputaciju zbog terora koji su provodili nad Srbima, Židovima, Romima te svim otvorenim i mnogim navodnim protivnicima ustaškog režima.

Dana 16. kolovoza 1941. ustaše su osnovale Ustašku nadzornu službu (UNS) kao specijalni stranački organ za suzbijanje aktivnosti usmjerenih protiv Ustaškog pokreta, NDH i hrvatskoga naroda. Služba se sastojala od četiri odjela: Ustaškog redarstva (policije), Ustaške obavještajne službe, Ustaške obrane (posebnog odreda vojne policije koja je organizirala koncentracijske logore) i Osobnog odsjeka (kadrovske službe). Rukovoditelja Ustaške nadzorne službe imenovao je Poglavnik i ovaj je bio odgovoran direktno njemu. Ta služba kao posebna agencija ukinuta je u siječnju 1943. i njezine funkcije prebačene su na Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR).¹¹

Slijede i primjere Njemačke i Italije i organizacije katoličke mladeži Katolička akcija koja je djelovala u Hrvatskoj, ustaše su osnovale ustašku omladinsku organizaciju (Ustaška mladež) i ustašku žensku organizaciju (Ustaška ženska loza). Dok su ustaške omladinske grupe postojale gotovo od početka ustaškog režima, potpuno strukturirana organizacija osnovana je prvi put dekretom u studenom 1941. godine. Ustaška mladež uključivala je svu hrvatsku mladež od 7. do 21. godine. Bila je podijeljena u četiri sekcije, po uzrastima: od 7 do 11 godina, od 11 do 15, od 15 do 21 i studenti Sveučilišta. Na čelu je administrativni zapovjednik koji je operirao iz Glavnog ustaškog stana i bio odgovoran direktno Paveliću.

Ustaška ženska organizacija sastojala se od ženskog članstva ustaškog pokreta, pod posebnim vodstvom. Zadatak je bio jačati doprinos hrvatskih žena ustaškom pokretu potičući i njihovo puno sudjelovanje u dobrotvornom i socijalnom radu i educirajući ih da budu dobre majke i domaćice. U ustaškom Pokretu žene su imale definitivno inferioran socijalni i politički status, i teoretski i u praksi.

Nakon što su ustaše bili na vlasti nešto više od godine dana, organizacioni faktori stranke, po Pavelićevoj zapovijedi, 11. kolovoza 1942. izdao je Propisnik kojim su definirani ciljevi ustaškog pokreta i članstva, zadaci i aktivnosti njihovih stranačkih organizacija. U Propisniku je točno objašnjen svaki aspekt funkcionalnosti organizacije i ciljeva pokreta na temelju Sedamnaest načela i Ustava,

pečeno u prilično idealiziranoj formi.¹²

Kao u svim totalitarnim državama, ustaška država zabranjivala je postojanje društvenih stranaka, iako su one nastavile djelovati ilegalno. HSS, glavna stranačka stranka u Hrvatskoj u međuratnom periodu, nastavio je funkcionirati

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- doduše u vrlo ograničenim razmjerima - iako oslabljen jer se jedan dio članstva pridružio ustašama, a drugi usko suraivao s partizanima. Ili

SDS, do 1941. glavna politička stranka Srba u Hrvatskoj, također je nastavio djelovati u vrlo ograničenoj mjeri, iako se mnogo njegovih članova pridružilo partizanima. Međutim, KPH kao ogranak KPJ, koji je već prije bio ilegalan, iskoristio je priliku koju je pružio rat i, paralelno s jačanjem otpora i revolucije predvođenih komunistima, postojano jačao i širio utjecaj.

USTAŠE KAO POLITIČKA SKUPINA

Ustaše su bili vrlo mala politička grupa. Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća, kad su neki članovi bili u emigraciji, a neki u domovini, činili su tek minijaturno tijelo na marginama hrvatskoga političkog spektra. Zbog malobrojnosti, nisu mogli ni sanjati o uništenju Jugoslavije ili o dolasku na vlast u neovisnoj hrvatskoj državi parlamentarnim metodama. Kako su bili previše slabi, a da bi sami postigli svoje ciljeve, od samog početka tražili su pomoć od stranih sila koje su bile zainteresirane za razbijanje Jugoslavije - u prvom redu od Italije, Mađarske i Bugarske. Kako su Italija i Mađarska tradicionalno polagale prava na hrvatski teritorij, u Jugoslaviji je bilo mnogo onih koji su pretpostavljali da bi ustaše bile spremne trgovati teritorijalnim, političkim i ekonomskim ustupcima za političku, financijsku i vojnu pomoć. Zato su ih se mnogi Hrvati bojali i bili zabrinuti u vezi s njima, iako je većina ustaše ignorirala ili uzimala s rezervom.

Bitno je imati na umu da ustaše nisu došle na vlast slobodnim izborom hrvatskoga naroda i većina Hrvata ih nikad nije prihvatila kao vlast. Zato nije u redu ono što su činili ustaše: okrivljavati hrvatski narod u cjelini. Na vlast su ih doveli i na vlasti održavali Njemačka i Italija, a nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. samo Njemačka i ustaška strahovlada. U zamjenu za podršku od strane sila Osovine, ustaše su služile kao oruđe tih stranih sila.

Iako je ustaška upotreba terora kao instrumenta političke kontrole imala nešto hrvatskih pristaša, većina Hrvata osuđivala ga je. Teror nije bio dio hrvatske političke tradicije i bio je u suprotnosti s pacifističkom ideologijom SS-a, vodeće političke snage u Hrvatskoj između dva rata.

Usprkos tim činjenicama, broj članova Ustaškog pokreta osjetno je porastao nakon što su ustaše došli na vlast. Većina Hrvata je željela vlastitu državu nakon više od osam stoljeća podređenosti drugim silama, najprije Austro-Ugarskoj u zajedničkoj državi s Mađarskom, a potom do 1918. godine u Austro-Ugarskoj i Monarhiji. Hrvatska je loše prošla i u Kraljevini Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine. Uz to, većina Hrvata nije znala puni opseg političkih, kulturnih i vojnih obaveza koje su novoj državi nametnule Njemačka i Italija. »* konačno, ni ustaške vlasti ni većina Hrvata nisu bili svjesni da se NDH,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

stvorena na početku Drugoga svjetskog rata, nalazi u situaciji u kojoj može samo izgubiti. U slučaju pobjede Saveznika, na jednoj strani je bila i Jugoslavija. Hrvatska bi ponovo bila uključena u jugoslavensku državu. U slučaju pobjede sila Osovine, Hrvatska bi morala ustupiti još teritorija i odrediti se još nekih komponenti suvereniteta, osobito Italiji, povrhu onoga što je već izgubila 1941. godine.

Odmah nakon svog ustanovljenja, ustaški režim pobrinuo se za podršku dviju u Hrvatskoj već etabliranih političkih snaga: desnog krila HSS-a, sa svojim uglavnom od građanstva, i Hrvatskog katoličkog pokreta, amorfne političke i ideološke grupacije s mnogo podgrupa, koje su pristaše bili poznati pod imenom klerikalci i imali podršku Katoličke crkve. Ustaše su se već bile infiltrirale u obje grupacije i neki od njihovih članova bili su postali pristaše ustaštva još prije proglašenja NDH. Za ustaše je podrška tih dviju skupina bila od ključne važnosti, što ćemo kasnije detaljnije pokazati. Uz to, mnogi nacionalistički orijentirani mladi ljudi, vjeruju i u ustašku propagandu, iz potpuno nesebičnih razloga pridružili su se nekim organizacijama koje su ustaše sponzorirale. Kako je broj ustaša bio malen, novi članovi bili su dobrodošli. Ali Ustaškom pokretu pridružile su se i druge, manje estetske vrste novih članova.

Izvjesne sumnjive socijalne elemente u ustaške redove privuklo je nezakonito ponašanje ustaških službi, „divljih“ ustaških jedinica i mnogih članova ustaške vlasti i stranačkih dužnosnika. U svom govoru pred Saborom 28. veljače 1942, čak je i Pavelić priznao daje izvjestan broj „najgorih kriminalaca“ obukao „u crne (ustaške) uniforme i u njima, te u ime Ustaškog pokreta počinio najveće nezakonitosti i zlodjela“.¹³ Nije mogao poreći nedjelja počinjena u ime ustaša, ali radije ih je pripisao takvim elementima, nego da glavnu odgovornost za njih pripiše jezgri Ustaškog pokreta, gdje joj je bilo mjesto. Ustaški šef propagande od jeseni 1941. do listopada 1943, Vilko Rieger, koncem rujna 1942, obratio se svim članovima stranke i državnim vlastima, naglasio je potrebu da članovi stranke žive u skladu s ustaškim načelima i da ustašama smatraju samo one ljude koji žive po tim načelima. Onda je dodao:

Istina je da su razne pridošlice (nastase) svojim nemoralnim ekscesima bacile sjenu na ustaštvo, ali svakom državnom službeniku, svakom seljaku i svakom radniku mora biti jasno - kao što će im ustaški dužnosnici objasniti - da ustaštvo, njegova suština i njegovi temelji, nisu ono što se događalo u danima revolucije i kaosa, nego ono što je propisano u Sedamnaest načela J. Ustaškog oslobodilačkog pokreta, iza čega stoji najveća moralna i etička figura i idealno oblikovana ličnost našeg Poglavnika.¹⁴

Dok su za neka nedjelja doista bili krivi sumnjivi elementi unutar Pokreta, glavni krivci bili su Pavelić i ostali vođe i ustaše. Takve su se aktivnosti odvijale,

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

"ale P°d njihovim vodstvom ili s njihovim znanjem. Krajnje negativno mišljenje juvatske javnosti o ustašama i ustaštvu nastalo je zbog takvih nedjela i op enito zbog ponašanja vo a pokreta.

S Paveli em na elu, glavnina ustaških povratnika - nadopunjena s nekoliko vode ih doma ih ustaša - postali su vladaju a elita u novoj državi. Ustaški državni aparat upotrebljavan je kao instrument prisile i terora kako bi se postigli ustaški ciljevi. Slijede i na elo da se državna politika temelji na volji karizmatičnog vo e, Paveli je sve osnovne odluke donosio osobno. U djelo ih je provodio on sam ili u njegovo ime Glavni ustaški stan i njegovi pomoćni organi, kao i vlada, policija, vojska i sudovi. članovi Ustaškog pokreta i stranački i državni organi op enito su se slagali s Paveli evim odlukama i bili uglavnom revni izvršitelji njegove politike sve do kraja rata.

Na elo karizmatičnog vo e dovelo je, naravno, do razvoja kulta Paveli eve li nosti. Vilko Rieger, šef propagande, ustaški političar srednjeg ranga klerikalne političke pozadine, marljivo je radio na dotjerivanju tog kulta. U okružnici od 10. kolovoza 1942, napisao je: „Država i poglavnik dvije su svetinje oko kojih je nužno satkati mitove. Oni su iznad svega drugog, i oni su sve.”¹⁵ Riegerovo idolopoklonstvo nigdje nije ve e nego u Okružnici br. 4 od 29. kolovoza 1942. godine. Nakon što je pohvalio nacionalsocijalizam i fašizam kao nove i zdrave filozofske poglede na život i naglasio da samo poglavnik i oni koje je on imenovao imaju pravo interpretirati suverenu političku orijentaciju Hrvatske, nastavio je:

Zato svim odgovornim državnim i stranačkim dužnosnicima skrećemo pozornost na činjenicu da svojim podrećenima uvijek i svugdje trebaju naglašavati da danas u NDH politiku vodi samo Poglavnik, daje najsvetiji autoritet u NDH danas Poglavnikov autoritet, da su socijalni, ekonomski, politički, vjerski, obrazovni i pravni pogledi u NDH danas identični s pogledima Poglavnika, nositelja Novog Poretka...

Jednom prigodom Poglavnik je rekao: „Prijateljima smatraj one koje ja smatram prijateljima, a neprijateljima one koje ja smatram neprijateljima.”
B Zato, kako je Poglavnik naš suveren, kako je Poglavnik najidealniji ustaša i najidealniji ovjek u suvremenoj Hrvatskoj, kako je u o ima svog naroda On njihov Spasitelj i Iskupitelj, kako je u svom političkom i nacionalnom djelovanju dosada uvijek bio u pravu, i kako je narod njega imenovao svojim suverenom K;“i) e ruke polaže svoju sudbinu, on je i najkvalificiraniji da usmjerava svekolike [državne] aktivnosti”.¹⁶

ft ak i nakon što je napustio položaj šefa propagande, Rieger se esto L. 0 Propagandnim radom. Zanimljiv primjer je njegov članak „Nacionalso- r a in 1 ustaštvo”, napisan na jedanaestu godišnjicu Hitlerovog dolaska na

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vlast. Uspoređuju i nacionalsocijalizam i Hitlera u Njemačkoj sa ustaštvom u Hrvatskoj, Rieger zastupa tezu da je sudbina dviju nacija bitno dugoročno određena tim dvama pokretima. „Ustaški pokret“, tvrdi on, jedini je pokret u ovom dijelu Europe koji je po svom programu i svojim aktivnim tima tako blizak njemačkom nacionalsocijalizmu, i zato je potpuno shvatljivo da ima najveću podršku prijateljskog nacionalsocijalističkog pokreta.“¹⁷

Ustaše kao politička skupina sastojali su se od mnogo podskupina. Najvažnija podjela bila je na povratnike - emigrante koji su se vratili u travnju 1941. i tijekom tri godine prije toga - i „domaću“ ustaše, one koji nisu bili u emigraciji. Prva skupina, na čelu s Pavelićem, bila je politička elita koja donosi odluke, dok je ova druga skupina imala mnogo manju moć, kao što je jedan od njih izjavio nakon rata, bila samo pridružena vlasti.¹⁸ Osim toga, i povratnici su među sobom bili podijeljeni. Neki su bili u egzilu u Njemačkoj, neki u Italiji, a neki u Mađarskoj, i kroz to iskustvo postali su orijentirani prema državi u kojoj su bili. Različita politička orijentacija prema inozemstvu među povratnicima pridonijela je nedostatku jedinstva među njima.

Druga podjela bila je između onih ustaša koji su prisegnuli prije 10. travnja 1941. koji su se, navodno, pridružili zato što su bili motivirani idealističkim razlozima i spremnošću da se žrtvuju, i onih koji su prisegnuli nakon 10. travnja, od kojih su se mnogi pridružili radi vlastitog probitka. Ustaše koji su se pridružili prije 10. travnja na mnoge su načine diskriminirali one koji su se pridružili kasnije, i za njih su skovali pogrdno ime nastase (pridošlice).

Postojale su i druge lako primjetne podjele među ustašama. U izvještaju glavnom zapovjedniku jugoistočne Europe od 21. travnja 1943. Glaiseu je u vrhu hijerarhije ustaškog režima identificirao, osim Pavelića, tri glavne skupine: (1) skupinu ustaških pukovnika povratnika, od kojih su najvažniji bili Rafael Boban, Erih Lisak, Vjekoslav Luburić, Ante Moškov i Viktor Tomić, koji su djelovali djelomično sa svojih položaja u policiji, Ustaškoj vojsci i drugih, a djelomično zakulisno, kroz stranačke kanale; (2) skupinu starih političara koji nisu bili otišli u emigraciju, kao što su bili ministri Milovan Žanić i Mirko Pukić, obojica provincijski odvjetnici; i (3) skupinu od tri mlada ustaška političara intelektualca koju su činili Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova, Vladimir Košak, ministar financija, i Vjekoslav Vrančić, glavni Pavelićev krizni „vatrogasac“, koji je bio na nekoliko važnih položaja; sva trojica navodno su bili vrlo inteligentni, sposobni državni činovnici i ambiciozni političari. Pored dvije grupe, prema Glaiseu, bile su protalijanski orijentirane i odlučni radikali antisrpske politike, dok je ova posljednja bila pronjemački orijentirana, pri čemu je Lorković služio kao osoba za kontakt između Pavelićevog kabineta i Glaisea. Franjo Tuđman dao je još kompliciraniju podjelu visokog i srednjeg ustaškog vodstva. Osim podjele vode ih ustaša na one koji su bili u egzilu i one koji nisu, on ih je nadalje razlikovao prema njihovoj protai

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

tfcoj pronjema koj i, pri kraju rata, prozapadnoj orijentaciji, prema njihovu regionalnom podrijetlu - prema tome jesu li bili iz Hercegovine, Like, Dalmacije ili bosanskohercegova ki Muslimani - i po politici koj pozadini - na one klerikalnog uvjerenja i one iz HSS-a.¹⁹

Zbog tih podjela unutar gornjih ešalona ustaškog pokreta, vodstvo su mu ile sumnji avost i ljubomora. Najpoznatiji osobni antagonizam postojao je između Pavla i oba Kvaternika, Slavka i Eugena, i između Pavla i Mile Budaka. Pavlo je situaciju pogoršao time što se okružio ljudima koji su mu bili slijepo odani i poslušni. Bio je poznat po tome što je pojedince i skupine suprotstavljao jedne protiv drugih kako bi ojačao vlastitu poziciju.

Kako su konspirativna politika, politika terora i na čelo karizmatičnog vođe bili novi fenomeni u hrvatskom pothodu životu, Ustaški pokret bio je u suprotnosti s politikom iskustvom zemlje, kako iz razdoblja prije 1918. tako i između dva rata. Tobaže je bio sljednik ideologije Starčevićeve Hrvatske stranke (državnog) prava, osobito što se tiče ideje hrvatske neovisnosti. Ali dok je Starčević zastupao ideju istinske neovisnosti, ustaše su od samog početka namjeravale Hrvatsku učiniti ovisnom o Italiji. I Starčevićeva antislavosrpska politika nije se odnosila na Srbe kao naciju (onih je zapravo smatrao Hrvatima), nego na političke servilne grupe i pojedince. Takvo izvrtnje Starčevićevih ideja najprije od strane frankovaca, a onda od strane njihovih političkih sljednika, ustaša, odgovorno je za pogrešnu sliku o Starčeviću kao antisrpski orijentiranom u nacionalnom smislu. Zato, što se tiče i neovisnosti i antisrpske orijentacije, ustaše se ne mogu smatrati sljednicima Starčevićeve ideologije.²⁰

Kako su gotovo svi ustaški emigranti bili obučeni i indoktrinirani za oružanu borbu, razvili su kult noža, revolvera i bombe. U ustaškoj propagandnoj okružnici „Život i djelo ustaškog Poglavnika - kratki pregled" tvrdi se: „Za borbu, Poglavnik bira najprikladnije i najefektivnije sredstvo: oružje. Njegove aktivnosti prožete su revolucionarnim duhom. U svojim publikacijama on piše i kaže: 'Nož, revolver, bomba i pakleni stroj, to su sredstva koja će seljaku dati plodove njegove zemlje, radniku dati kruh, a Hrvatskoj slobodu.'" ²¹ Simbol stranke bio je veliko slovo „U" s eksplozivom u sredini. Slovo „U" bilo je dio nacionalnog grba, zastave i vojnih i državnih znakova službe.

- «ovi Ustaškog pokreta prisezali su pred križem, nožem i revolverom. Kako primjereno u zemlji Starčevićeva, križ je glavni instrument političke borbe bila je Starčevićeva državnog prava, i pacifiste Radića!
- Ljudi su nož, revolver i bombu upotrebljavali kao simbole svoje borbe,
- T / i bih su jako zainteresirani otkriti svoje revolucionarne prethodnike u hrvatskoj povijesti. Kao povijesne prethodnike prisvojili su uskoke, koji su po etku s hrvatskog teritorija pod Austrijom i Mletkom Republikom borili protiv Osmanlija, a kasnije s hrvatskog teritorija pod Austrijom protiv

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Mletačke Republike; seljačka buna 1573. protiv feudalnih gospodara u Hrvatskom zagorju na čelu s Matijom Gupcem, koji je zbog toga mučen i pogubljen; urotu hrvatskih plemića Petra Zrinskog i Frana Krste Frankapana protiv Austrijskog Carstva 1671, koju su platili životima; i naposljetku rat koji je general Josip Jelačić vodio protiv Maršala 1848, nakon čega je do 1859. bio hrvatski ban. I na kraju, ustaše su pobuni u Rakovici (selo u Lici gdje je pobuna započela) pridavali veći značaj nego što je zasluživala. Taj donkihотовski pothvat protiv Austro-Ugarske Monarhije 1871. godine, na čelu s Eugenom Kvaternikom, nacionalistički orijentiranim političarom i Starčevićevim kolegom propao je nakon tri dana, svog vođu i još nekoliko sudionika stajao života, i nije imao nikakvih izgleda za uspjeh. Imao je i nekih negativnih posljedica za Hrvatsku, dezorijentirao Stranku prava za čitavo jedno desetljeće i otežao reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine.²²

Mnogi ustaše, uključujući i Pavelića, vjerovali su da Hrvati nisu slavenskog podrijetla, nego da potječu od Gota. Time su vjerojatno htjeli pokazati da ne postoji srodstvo između Hrvata i Srba, iako ta dva naroda govore praktički istim jezikom, žive pomiješani ili na susjednim područjima, a na Balkan su došli u isto vrijeme. Prvi koji je zastupao tu tezu vjerojatno je bio austrijski sociolog i pravnik Ludwig Gumplowicz koji je u svom članku objavljenom 1903. tvrdio da su Hrvati u svoju današnju domovinu stigli iz postojbine svojih predaka u istoj Europi, gdje je njima vladala grupa veće slavenskih Gota. Slučaj Hrvata Gumplowiczu je samo poslužio kao ilustracija njegove teorije da je većina modernih europskih nacija nastala od supstrata koji je sačinjavalo miroljubivo zemljoradničko stanovništvo i vladajućih ratničkih skupina u potrazi za zemljom i narodom koji će osvojiti. Da su hrvatski zagovornici te teze pažljivo pročitavali Gumplowicza, vidjeli bi, međutim, da su, po njemu, sigurno podrijetla bili i Srbi.²³

Ustaše su, kao i nacisti, bili antisemiti. Unatoč tome, kako je nekoliko ustaških vođa, uključujući i Pavelića, bilo oženjeno Židovkama ili polužidovkama, kako su neki Židovi bili snažni pristaše hrvatskih nacionalističkih snaga, i kako su izvjesne grupe Židova, primjerice liječnici, režimu bile potrebne zbog njihovih znanja i vještina, ustaški režim izuzeo je odabrane Židove iz antižidovskih mjera i proglasio ih „poštenim arijevcima”.²⁴

Ustaše su bile i izrazito antiintelektualno orijentirane, iako je među ustaškim vođama bilo i nekoliko intelektualaca, kao što su bili Mladen Lorković, Vladimir Košak te pravnik i romanopisac Mile Budak. Pavelića intelektualne preokupacije nisu zanimale, i vlada je uvela strogu i sveprisutnu cenzuru. Većina intelektualaca u ustaškom taboru u vrijeme rata došli su iz redova klerikalaca, i njihova intelektualna netolerancija i zatvorenost bile su dobro poznate. Neki vodeći hrvatski umjetnici koji su u početku tolerirali ustaše kao primjerice pjesnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić te kipar Anton

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Augustin i , do kraja 1942. radikalno su promijenili mišljenje i priklju ili se I artizanima. Svjetski poznati kipar Ivan Meštrovi i slikar Jozo Kljakovi zbog svojih su antiustaških stavova bili zatvoreni. Pušteni su tek nakon nekohko mjeseci, zahvaljuju i intervenciji Vatikana, i dopušteno im je da odu u inozemstvo.

Ustaše su brojne važne hrvatske intelektualce komuniste smaknule kao taoce, me u njima Božidara Adžiju, Augusta Cesarca i Otokara Keršovanija. Tako er su ubih slikara naivca Mirka Viriusa i najvažnijeg hrvatskoga seljaka književnika, saborskog zastupnika HSS-a, Mihovila Pavleka-Miškina.

Ve ina hrvatske inteligencije od po etka je bila neprijateljski raspoložena prema ustaškom režimu i njegovoj politici. Paveli se na to esto osvrtao. U govoru pred Hrvatskim saborom 28. prosinca 1942. Paveli se okomio na ljude koji se okupljaju u kavanama, na preostale masone i Židove te na one koji su se svojim postupcima sami „isklju ili iz hrvatskog naroda“. Prilikom svog zadnjeg sastanka s Hitlerom, 18. rujna 1944, Paveli je rekao da je „u Hrvatskoj prije svega zagreba ka inteligencija protiv vlade, ali ga to ne zabrinjava baš previše“. Propagandni ured u Splitu objavio je u ožujku 1944. da „iako je hrvatska inteligencija, op enito govore i, zatajila, nemogu e je re i da su svi hrvatski intelektualci izgubili fundamentalni smisao za život i stvarnost u kojoj njihov narod živi“.²⁵

Poslijeratni ustaški emigranti i njihovi pristaše esto s ponosom naglašavaju veliki broj književnih djela objavljenih u NDH za vrijeme rata. Ali dok je kvantiteta bila vehka, u literarnom i umjetni kom stvaralaštvu toga perioda nije bilo djela osobite kvalitete.²⁶ Velika ve ina hrvatskih intelektualaca i obi nog naroda osje ah su se duboko povrije enima i bili su jako ogor eni zbog štete koju su ustaše nanijele povijesnoj slici i ugledu hrvatskoga naroda. Vrijeme represije i krize esto djeluju stimulatивно na književnu i umjetni ku kreativnost nacije, ali u Hrvatskoj za vrijeme ustaškog režima to nije bio slu aj.

I Ustaše, kao pohti ka skupina, prakticirale su korupciju velikih razmjera. Do izvjesne mjere to se moglo i o ekivati, zato što je korist od bavljenja politikom bila dio onoga za što su se mnogi borili, i zato što je na Balkanu, kao i u Mnogim drugim dijelovima svijeta, korupcija bila karakteristika ve ine novih ¹ Zlrna - Osim toga, u me uratnoj Jugoslaviji Hrvati su uglavnom bili isklju eni uživanja plodova vlasti, jer je sjedište vlade bilo u Beogradu i od nje su P isti imali uglavnom Srbi. U NDH je prigoda za korupciju pri preuzimanju ? ^{0V}ske i srpske imovine i njihovih poduze a bilo napretek, a onaj tko je dobre veze pritom se nije morao bojati nepovoljnih posljedica. Druge F^ne prigode za uzimanje mita pružale su se pri dodjeli koncesija za uvoz, dodjeli ugovora o prodaji stoke ili druge robe državi, kroz krijum arenje

- veliko i kroz injenje usluga ljudima koji nisu imali potrebne kvalifikacije
- dobiju posao, izbjegnju mobilizaciju, itd. Ali kako je država na kraju rata

kolabirala, oni, koji su za vrijeme rata profitirali od korupcije, uglavnom nisu uspjeli zadržati plijen. Što se tiče glavnih žrtava korupcije, samo mali broj njih preživio je rat, a još manji je uspio povratiti išta od imovine koju su u ratu bili izgubili. Najveći dio toga, nova komunistička vlast je nacionalizirala.

Zbog arbitrarnosti pravde u NDH - mnogo ljudi bilo je nepravedno uhićeno zatvoreno, stavljeno u koncentracijske logore, ubijeno ili je jednostavno nestalo - oni na vlasti i oni koji su imali dobre veze (kao zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac) razvili su praksu interveniranja kod moćnih pojedinaca i državnih vlasti u korist žrtava tih okolnosti. U režimima kao što je bio ustaški, takve intervencije postaju dio sustava jer efektivni pravni kanali za podnošenje žalbi i dobivanje informacija i pomoći ne postoje.²⁷

I naposljetku, osnovno obilježje ustaškog režima bio je nedostatak podrške u narodu. To stanje imalo je mnoge uzroke i bilo od duboke političke važnosti za sudbinu zemlje.

NEDOSTATAK ŠIROKE PODRŠKE U NARODU

Fundamentalna slabost ustaškog režima od prvoga dana njegova postojanja bio je nedostatak široke podrške u hrvatskom političkom tijelu. Ustaše su bile mala politička skupina koju su na vlast doveli i na njoj održavali tradicionalni neprijatelji hrvatskoga naroda, i koja je prihvatila međunarodne ugovore štetne i ponižavajuće za Hrvatsku. Inaugurirali su genocidnu politiku protiv srpskoga i židovskoga stanovništva i uveli drastične mjere i protiv ostatka stanovništva. Usprkos tome, kao što je već prethodno objašnjeno, proglašenje nove države rezultiralo je znatnim povećanjem popularnosti u narodu tijekom prvih nekoliko mjeseci postojanja ustaškog režima, bez obzira na nepovoljne okolnosti iz kojih je nova država proizašla i nepovoljnih izgleda za njezinu budućnost.

Uskoro je, međutim, postala jasna visoka cijena koju je NDH morala platiti za stranu podršku. Državni teritorij podijeljen je demarkacijskom linijom na talijansku i njemačku okupacijsku zonu; Italija je anektirala oko pola Dalmacije kao i hrvatski teritorij u Hrvatskom primorju i njegovom zaleđu; Hrvatska je pristala demilitarizirati svoj dio jadranske obale i većinu svojih suverenih prava odstupila Italiji. Iako su Talijani i Nijemci prilikom dio unutarnjih poslova ostavili ustaškoj vladi, obje sile ponašale su se kao okupacijske sile u neprijateljskoj zemlji. NDH je uistinu bila okupirana, s tim što su Talijani u svojoj zoni održavali formalnu, a Nijemci u svojoj okupaciju u doslovnom smislu riječi. Nakon kapitulacije Italije, njemačka okupacija proširena je na cijeli teritorij osim partizanskog oslobođenog teritorija. Talijanska i njemačka okupacija ne samo da su narodu pokazale da su ustaše jednostavno oruđe okupatorskih sila, nego i eliminirale ili uvelike reducirale moć ustaških vlasti u većem dijelu zemlje. Ustašku vlast je ograničavala i samouprava njemačke Manjine u Hrvatskoj. Bilo je otkriveno da je tobožnja hrvatska neovisnost laž.

Stoga je već nakon vrlo kratkog vremena u narodu nastupilo otriježnjenje. Pogledu ustaškog režima, a podrška režimu koja se u narodu za vrijeme prvih nekoliko mjeseci vladavine privremeno bila povećala, počela se smanjivati. Taj proces, u kojem su pridonijeli i mnogi drugi faktori, nije se mogao zaustaviti, a kamoli preokrenuti, i nastavio se do samog kraja ustaške države.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Jedan od osnovnih razloga slabe podrške naroda ustaškom režimu bila • genocidna politika protiv Srba. Srbi su inili blizu jedne tre ine stanovništva i bili rasprostranjeni na 60 do 70% teritorija. Prije rata, i ustaše u egzilu i oni u domovini bili su zagovornici ekstremno radikalne protusrpske politike. Prema rije ima profesora Jareba: „Politika uništenja Srba nije bila samo Paveli eva politika, nego i Ustaškog pokreta u domovini. Takvom se politikom zapo elo u Hrvatskoj u onih nekoliko dana prije Paveli eva dolaska. Takva politika ne samo da nije pojmljiva s moralnog gledišta, nego je nerazumna i s gledišta svake realne i mogu e politike.“²⁸ Ustašku protusrpsku politiku, koja je imala mnogo aspekata, prodiskutirat emo u sljede em poglavlju. Na ovom mjestu dostaje ako se kaže daje bitno pridonijela širenju oružanog otpora u zemlji. Štoviše, genocidan tretman Srba pomogao je mnogim Hrvatima, koji su n kratko podržavali novi režim ili bili indiferentni prema njemu, da prepoznaju njegovu pravu prirodu.

Izvještaji generala Glaise von Horstenaua - prvi put 28. lipnja 1941 - spominju slabu podršku naroda ustaškom režimu. Glaise piše da su, prema identit nim izvještajima bezbrojnih njema kih vojnih i civilnih promatra a, „besmisleni zlo ini u gradovima i na selu“ izazvali znatan pad ve ionako ograni ene narodne podrške vlastima. Ti su zlo ini bili tako ekstremni, daje 26. lipnja, 9. kolovoza i 27. rujna Paveli u vezi s njima izdao specijalne zapovijedi. Glaise se više puta zaredom vra ao na problem ograni ene podrške naroda ustaškom režimu. Imaju i na umu široku bazu u narodu koju su fašisti i nacisti imali u svojim zemljama, Glaise je 13. rujna 1941. napisao: „Pokušaj savladavanja teško a u Hrvatskoj diktatorskim metodama osu en je na neuspjeh, jer ni diktatura ne može djelovati iz ni ega, tj. bez tla pod nogama.“ Nastavio je konstatacijom daje ustaška diktatura od samog po etka okaljana zvjerstvima, osobito protiv Srba, i da ve ina Hrvata ta zvjerstva odlu no odbacuje. Glaise tako er spominje da hrvatsko stanovništvo po inje sumnjati je li ustaška država u stanju opstati. Uz to, zbog usporedbe sadašnjeg s „relativno mirnim vremenima za vrijeme stare Jugoslavije, ponovo su se pojavile neke slabe pro-jugoslavenske emocije“.

Uskoro nakon podnošenja tog izvještaja, Glaise je pokušao uvjeriti Ma eka da preuzme vlast kao šef hrvatske vlade, ali bezuspješno. U drugom izvještaju koji je ubrzo uslijedio, Glaise je za pomanjkanje podrške ustašama u narodu okrivio i same Nijemce: „Uska baza koju smo Paveli u dali u vrijeme osnivan)» države bez sumnje se sve više pokazuje greškom.“²⁹

Još jedan važan faktor koji je pridonio pomanjkanju podrške u narodu, bila je ustaška politika prema vojsci. Izme u Ustaškog pokreta i vojske p^o tojao je temeljni antagonizam zbog toga što su asnici vojske ve inom ^D , bivši austrougarski ili jugoslavenski oficiri u koje ustaše nisu imale povje- renja. Osim toga, Ustaški pokret je osnovao svoju strana ku vojsku, UstaškUj

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

vojni^{cu} koja je poela konkurirati regularnoj vojsci. Ustaška vojnica je bila ^posve odana Paveli u i ustaškom režimu i na mnoge načine, politički i materijalno, preferirana. Profesionalni vojnici bili su ogorčeni zbog toga i često su loizirali politiku i metode Ustaške vojnice. Nezadovoljstvo mnogih vojnika ustaškim režimom bilo je dobro poznato javnosti. Bilo je potvrđeno masovnim neodazivom mobilizaciji, stalno rastućom stopom dezertiranja (s time što su se mnogi dezerteri pridružili partizanima) i drugim aspektima dezintegracije u vojsci (vidi 10. poglavlje).

U BiH ustaše su pokušale upotrijebiti Muslimane kako bi dobili širu narodnu podršku, ali njihova se politika uskoro izjalovila. Dok su neke muslimanske skupine ostale uz ustaški režim do samog kraja, neke druge su već koncem 1941. slale protestne memorandume - protiv ustaške politike - muslimanskim članovima kabineta. Zabrinjavalo ih je što ustaše upotrebljavaju Muslimane protiv Srba i što je u ustaške vojne jedinice regrutiran znatan broj Muslimana iz „društvenog šljama“. Bojali su se srpske osvete, utoliko više što su ustaške vlasti bile nesposobne potpuno zaštititi muslimansko stanovništvo. Osim toga, barem neki Muslimani bili su zabrinuti i zbog implikacija ustaške politike prisilnog pokatoličavanja srpskog pravoslavnog stanovništva, bojeći se da bi ustaše, ako prisilno pokatoličavanje uspije kod srpskih pravoslavaca, kasnije mogli prijeći i na pokatoličavanje Muslimana.³⁰ Stoga, mnogi Muslimani koji su u početku bili neutralni ili pristaše ustaša na koncu su se okrenuli protiv njih i pokušali zaštititi svoje interese tako što su se sporazumjeli s drugim skupinama. Ukratko, ustaška politika u BiH dovela je do stalnog smanjivanja potpore režimu i među Muslimanima.

Daljnji razlog za sužavanje kako teritorijalne osnove ustaškog režima tako i podrške koju je imao u narodu, bilo je jačanje partizana i širenje partizanskog oslobođenog teritorija unutar teritorija na koji je prava polagala NDH. Utjecaj partizana osjećao se zapravo i daleko izvan oslobođenih teritorija jer su na teritoriju koji je bio pod kontrolom vlade djelovali ilegalni Narodnooslobodilački odbori. Ti su odbori jako ometali ustaške napore da mobiliziraju nove vojnike i doprinosili sve većoj stopi dezertiranja u vojsci NDH. Uz to, veliki dio hrane proizvedene na područjima pod kontrolom vlade, osobito sjeverno od Save, preko tih je odbora našao svoj put do partizanskih oslobođenih teritorija. Teritorijalna osnova ustaškog režima bila je ograničena i postojanjem enklava pod kontrolom naoružanih etničkih jedinica. Na temelju specijalnih Porazuma s vlastima NDH ili s Talijanima prije, odnosno Nijemcima nakon 1. siječnja 1943, te su jedinice manje-više potpuno kontrolirale izvjesna područja u kojima je suverenitet NDH bio formalno priznat, iako u stvarnosti nepostojelo.

I Dva nerješiva ekonomska problema također su pridonijela stalnom padanju narodne podrške režimu: sve lošija opskrba hranom i galopirajuća inflacija. Oba su bila uzrokovana kombinacijom faktora izazvanih ratom i unu-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tarnjom revolucijom, nad kojima ustaška vlada nije imala nikakvu kontrolu • Uskoro nakon što su ustaše dovedene na vlast, vlada je usvojila i kasnije statično proširivala mjere kako bi se proizvodnja hrane povećala i kako bi država, obavezujući proizvođače na isporuku, preuzela što veći dio uroda. Izmeđutim, ostalog, maksimirala je cijene, uvela sustav racioniranog snabdijevanja, itd. Međutim, poremećaji u poljoprivrednoj proizvodnji rezultirali su ne samo smanjenom proizvodnjom hrane nego i time da vlasti više nisu mogle čak ni prisilnim otkupom osigurati dovoljno hrane za distribuciju potrošačima i oružanim snagama. Primjerice, usprkos relativno dobroj žetvi 1943, početkom veljače 1944. još nije bilo prikupljeno ni 30% planiranih količina. Dopusštena dnevna količina kruha u Hrvatskoj u to je vrijeme bila najniža u Europi, 150 gr po osobi, ali potrošači čak ni toliko nisu redovito dobivali.³¹ Sustav racionirane opskrbe u mnogim je mjestima zamijenjen slobodnom trgovinom. Tu su cijene onda divljale, vladala su šverci i korupcija, namirnice su bile dostupne u prvom redu imućevima. Uvoz manjih količina hrane - žita, šećera, krumpira - iz Njemačke i Rumunjske u nekoj mjeri je navrata nakratko ublažio nestašicu u područjima gdje je situacija bila najkritičnija, ali većina potrošača od toga nije imala koristi. Opskrba hranom bila je najgora u područjima južno od Save gdje hrane i inače nije bilo dovoljno, i gdje se najjače osjećalo partizansko djelovanje. Glad ili pothranjenost znatnog dijela stanovništva bili su prisutni u mnogim područjima.

Jednako kritičan problem postala je i inflacija. Ustaška vlada porezima je uspijevala pokriti samo manji dio svojih izdataka, čak i nakon što je povećala poreze. Kako je zaduživanje vlade kod javnih i komercijalnih banaka postajalo slabe rezultate, vladin glavni izvor sredstava postali su krediti u obliku novih emisija novca od strane središnje banke. Vrijednost banknota u opticaju tako je s otprilike 6 milijardi kuna, koliko je iznosila u vrijeme utemeljenja NDH, narasla na 149,5 milijardi kuna koncem 1944. i 241 milijardu kuna u svibnju 1945. godine. Vrijednost novca u opticaju rasla je tako brzo u prvom redu zato što je NDH snosila najveći dio troškova uzdržavanja talijanskih i njemačkih trupa stacioniranih na svom teritoriju. Ako usporedimo rast cijena, vidimo da su one rasle na stotine, dramatičnije nego inače. Najbolje poznajemo indekse rasta maksimiranih cijena u trgovini na malo i cijena na slobodnom tržištu u Zagrebu. Ako za visinu kontroliranih cijena u trgovini na malo u kolovozu 1939. uzmemo indeks 100, te su cijene do prosinca 1942. narasle na 473, a do prosinca 1944. na 8350 (to je posljednji datum za koji postoje podaci). Cijene hrane na slobodnom tržištu u Zagrebu u usporedbi s istom osnovom (100 u kolovozu 1939) do prosinca 1942. narasle na 2310, a do prosinca 1944. na 21.857.³² Periodi na povećanja satnica, plaća, mirovina i raznih fiksnih prihoda daleko su zaostajala za povećanjima cijena roba i usluga, i dijelovi stanovništva s niskim odnosno fiksnim prihodima bili su izuzetno teško pogođeni. Zapadnjaci zbog !

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

neS ustašk'e hrane i za vrtoglavi rast cijena uz zaostajanje prihoda, narod je okrivljavao vladu, i njezin ugled u o ima javnosti stalno je padao. (Za detaljniju ^Kglizu ovih ekonomskih problema vidi 16. poglavlje.)

[Još jedan razlog stalnog slabljenja narodne podrške ustaškom režimu kako I je rat odmicao, bila je i op enita zasi enost ratom. Ve u vrijeme napada na Jugoslaviju i njenog raspada, mnogi Hrvati vjerovali su da e sile Osovine izgubiti I rat a nakon iskrcavanja anglo-ameri kih trupa u sjevernoj Africi i njema kog i debakla kod Staljingrada to je uvjerenje postalo jako rasprostranjeno, a s njim je došla i sigurna spoznaja da e nova država na kraju rata nestati, prema tome da su sva borba i patnja bile za izgublenu stvar. U zemljama koje o ekuju [pobjedu, ak i posljednje rezerve fizi ke i psihi ke snage mogu biti mobilizirane do samog kraja borbe, ali u zemljama gdje se sa sigurnoš u o ekuje I poraz nemogu e je održati moral na visini. Prevladaju rasulo i o aj, i sve više ljudi pokušava ili postati saveznikom strane koja pobje uje, ih se barem odvojiti od strane koja gubi. Želja Hrvata da se distanciraju od ustaškog režima bila je osobito jaka jer je ovaj po inio mnogo zlo ina nad stotinama tisu a svojih državljana, i javnost je o ekivala poslijeratnu odmazdu ve ih razmjera.

Ustaška vlada i njezina propagandna mašinerija uspjele su postiti i da izvjestan, doduše sve manji i manji, dio stanovništva ozbiljno shva a njihove f tvrdnje kako Hrvati imaju vlastitu nezavisnu i suverenu državu, vlastite oružane snage, vlastitu diplomaciju, itd. Ali te su tvrdnje bile to ne samo na prvi pogled; tvrda realnost dokazala je da je sve to bio privid. Ta realnost sprije ila je ustaše da ikad postignu i minimalnu konsolidaciju i stabilizaciju svoje vladavine i dovela do stalnog slabljenja narodne podrške režimu. ak je i posljednji ministar unutarnjih poslova, Mate Frkovi , nakon rata priznao da „naša vlast nije imala dovoljno široku bazu za uspješno vo enje narodne i državne politike”.³³

S obzirom na kretanja koja su pridonijela stalnom smanjivanju narodne podrške ustaškom režimu, teško je shvatiti zašto Paveli nije pokušao pove atiti tu podršku ustupcima onom dijelu javnosti koji je bio uz Ma eka i središnji dio HSS-a. Na koncu konca, prema priznanju samih ustaša, u pitanju su bile

- Njihova vlast i hrvatska nacija. injenica da Paveli nije dao nikakvu ozbiljnu Ponudu HSS-u - što ne zna i da bi uspio da ju je dao - odražava potpuno
- odsustvo politike pronicavosti i odgovornosti i potvr uje pretpostavku da
- mu je najvažniji cilj pred o ima bio zadržati što ve u osobnu vlast.

HSS ZA VRIJEME RATA

Dok ustaše nisu imale dovoljno široku podršku u narodu da bi mogli efikasno vladati, HSS - nepobitni predstavnik ve ine Hrvata u me uratnom periodu i važan imbenik u jugoslavenskoj vladi u dvadesetomjese nom razdoblju prije Travanjskog rata, podjele i okupacije zemlje - je imao. Ali pod ustaškom vlaš u u NDH, vo e HSS-a bili su izolirani, a stranka podijeljena na frakcije. Komunisti su je takti ki nadigrali, a do planiranog iskrčavanja Saveznika na jadranskoj obali, koje je, da se dogodilo, možda moglo u vrstiti podršku sa Zapada, nikad nije došlo. Drugi svjetski rat zapravo je bio pogrebna zvonjava HSS-u.

Kao što smo vidjeli u 2. poglavlju, za vrijeme Travanjskog rata 1941. voda stranke, Vladko Ma ek, odbio je oti i u egzil zajedno s jugoslavenskom vladom. Umjesto da on sam ode, poslao je Juraja Krnjevi a, koji je bio potpredsjednik jugoslavenske izbjegli ke vlade, a istovremeno i glavni predstavnik HSS-a u inozemstvu. Ma ek je odolio i snažnom pritisku Nijemaca da preuzme funkciju predsjednika vlade nove hrvatske države. Ah u svojoj izjavi na Radio Zagrebu nakon proglašenja NDH 10. travnja, pozvao je izabrane zastupnike stranke i lanstvo, kao i pristaše u vladi i u narodu, da podrže nove vlastodršce i lojalno sura uju s njima. Taje izjava jako koristila ustašama jer je dopustila mnogim lanovima HSS-a da se opredijele za novi režim i u ustaške ruke predala gotovo cjelokupnu državnu administraciju, policiju i sudstvo Banovine Hrvatske. Nakon toga, zna ajan dio državnih službenika koji su bili lanovi HSS-a kao i vo e stranke na nižim lokalnim razinama (kotara i op ina), pristali su uz ustaše. Osobito je važna bila podani ka vjernost ve ine pripadnika dviju paravojnih organizacija, Hrvatske selja ke zaštite i Hrvatske gra anske zaštite, koje su pomogle ustašama razoružati dio jugoslavenske vojske i preuzeti vlast u zemlji, osobito u BiH, pod sigurnosnim kišobranom njema kih i talijanskih snaga.

Nisu se me utim svi lanovi HSS-a priklonili ustašama. U strana kim redovima uskoro je došlo do raskola izme u lanova koji su ostali vjerni Ma eku i onih koji su bili gorljivi pristaše ustaša ili barem voljni sura ivati s njiiu⁴.

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Ujedinjeni su oni koji nisu suraivali bili su drugi glavni vođe stranke i veina lanstva, osobito među seljaštvom, koje je i bilo glavna snaga HSS-a. Od onih koji su kolaborirali najvažniji predstavnici bili su Josip Berković, Stjepan Jeger, Živan Kuveždić, Lovro Sušić i Janko Torti, a najvažniji visoki državni službenici Banovine Hrvatske bili su Ivica Frković, Vladimir Košak i Dragutin Toth. Ti su ljudi čak i prije travnja 1941. već bili postali snažni pristaše, a neki čak i zaprisegnuti članovi Ustaškog pokreta. Nekoliko njih kasnije su postali ministri ili visoki dužnosnici u novoj državnoj administraciji, izaslanici u stalnim državama ili predsjednici kotara. Kad je Matković saznao za ta imenovanja, jezgrovito je komentirao: „Kad je poplava, čak i govna isplivaju.”

Zastupnik Tomo Janjčević, jedan od Matkovićevih najvjernijih pristaša, oštro je kritizirao članove HSS-a koji su se pridružili ustašama. Po Janjčeviću mišljenju:

Hrvatska seljaka stranka, sukladno svom programu, treba se boriti protiv strane okupacije i domaće nepravde. U vrijeme kada je nestala Jugoslavija, u Hrvatskoj je, osim grupa koja su se ponašale izdajnički i prema narodu i prema stranci, bilo i onih tako naivnih sljedbenika stranke ali i znatjan dio stanovništva koji su mislili, dakle, da smo se oslobodili velikosrpskog militarizma i omrznute beogradske vladajuće klike. Nisu uvidjeli da je u tom trenutku mnogo snažnija strana sila ušla u zemlju, a s njome također strani, naime, oba eni plaćenici i lopovi odnosno ustaški teroristi, i da smo se pogotovo otada suočili sa stranom okupacijom i domaćom nepravdom.³⁴

Janjčević je bio osobito ogorčen onim bivšim članovima HSS-a koji su stranku bili podupirali samo zbog njezine borbe protiv velikosrpske hegemonije i vladajuće klike u Beogradu, ali koji nisu imali ništa zajedničko sa socijalnom ideologijom braće Radića. Upravo iz te grupacije regrutiralo se mnogo frankovaca i ustaša. Prema Janjčeviću, ti ljudi bili su se agresivno progurali na mnoge važne položaje u stranci, nakon potpisivanja sporazuma Cvetković-Matković u kolovozu 1939. u vladi Banovine Hrvatske. Onih je nazvao stranačkom „petom kolonom”. U travnju 1941. i u nekoliko mjeseci nakon toga, masovno su se pridružili ustašama. Janjčević je smatrao da je stranka zbog toga izgubila gotovo sve svoje pristaše u građanskoj srednjoj klasi, pa čak i neke seljake, i da joj je ostalo vjerno samo seljaštvo.³⁵

Ustaše su bile i te kako svjesne svoje malobrojnosti i potencijalne opozicije hrvatskoga seljaštva. Zato su mu se gotovo odmah počeli udvarati, što je omogućilo dvanaesto od sedamnaest naela. Pavelić je govorom od 1. svibnja 1941. pokrenuo kampanju kako bi se u Ustaški pokret privuklo više pristaša HSS-a. NDH, rekao je, bit će „hrvatska, seljaka i ustaška država”.³⁶ Nakon toga, ustaše su u raznim dijelovima zemlje održale niz „zborova” s

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nekadašnjim podružnicama HSS-a. Na nekima, kompletno članstvo podružnicama odlučilo bi prije i na ustašku stranu, dok bi na drugima političku pripadnost promijenili samo neki članovi ili samo neki vođe.

Sljedeći krupan korak dogodio se kad su vodeći stranački „disidenti“, bivši članovi HSS-a koji su bili simpatizeri ustaša, na sastanku u auli zgrade Hrvatskog sabora 10. kolovoza 1941. objavili svoju podršku novoj državi i ustaškoj vladi. Službeno su se u članili u Ustaški pokret i prisegnuli, nakon čega je Pavelić održao prigodni govor.³⁷ To je bila kulminacija ustaških napora da privuku članove HSS-a na svoju stranu. Bez objašnjenja, zborovi su se u rujnu prestali održavati i kampanja u svrhu privlačenja članova HSS-a je prestala. Kako se vodstvo HSS-a držalo na distanci i bilo protiv ustaša, ovi vjerojatno nisu imali povjerenja u mnoge od konvertita koji su im se bili pridružili, i odlučili su prestati s naporima u namjeri povećanja njihova broja.

Imajući se na vlasti po čelije osjetiti sigurnima, ustaše su raspustile i Hrvatsku seljaku zaštitu i Hrvatsku građansku zaštitu, vjerojatno zato što ni u njihovim članovima nisu imali povjerenja. Dio članova Zaštite prebacih su u vojsku NDH, a ostatak demobilizirali. Također su izdali dekrete kojima su sve zaposlenike u državnoj službi i u poduzećima u državnom vlasništvu (na željeznici, u PTT-u, javnim komunalnim poduzećima i mnogim drugima) stavili na raspolaganje nadležnim državnim ministarstvima. To je omogućilo provjeru njihovih nacionalne pripadnosti i prošlosti. Samo oni koji su zadovoljili ustaške kriterije zadržani su na poslu.

Iako je ustaška vlada formalno zabranila HSS, i iako je on bio jako oslabljen prelaskom dijela članstva ustašama, izolacijom Matića i povremenim zatvaranjem većine drugih vođa, nastavio je s djelovanjem, doduše na vrlo ograničen način. Nastavio je funkcionirati čak i kad su lijevi stranački orijentirani članovi i oni koji su bili protiv politike čišćenja u sve većem broju po čelije odlaziti u partizane, što je bio slučaj osobito u drugoj polovici 1943. godine. Ono što je preostalo bio je samo stranački centar koji je ostao vjeran Matiću. U daljnjem tekstu, terminom „HSS“ označavat ćemo ili stranku u cjelini u periodu prije travnja 1941, ili taj reducirani centar.

Pod ustaškom vladavinom, stranka je bila lišena svog pravog vodstva. Matić je bio zatvoren u koncentracionom logoru Jasenovac od listopada 1941. do ožujka 1942, a nakon toga bio je u strogom kućnom pritvoru, tako da je samo rijetko i potajno bio u kontaktu s ostalim stranačkim vođama. To su bili August Košutić, potpredsjednik, i Ivan Andres, Ivanko Farolfi, Ivan Perić, Josip Bariša Smoljan, Ljudevit Tomašić i Josip Torbar. Svi su oni živjeli u Zagrebu. Prvih pet bili su izrazito konzervativni. Najvažniji vođa izvan Zagreba bio je Tomo Janjinec, poznati liberal, koji je živio u Hrvatskom primorju, na teritoriju pod talijanskom okupacijom. Kako je Matić prije rata imao vrstu kontrolu nad ostalim stranačkim vođama, Košutić i ostali ratni vođe mogli

u igrati samo ulogu zamjene. Izvan zemlje, grupa članova stranke - Rudolf Igić, Ilija Jukić, Juraj Krnjević, Ivan Šubašić, Juraj Šutej i nekolicina manje poznatih ljudi - također su bili članovi jugoslavenske izbjegle vlade.

Usprkos limitiranom djelovanju HSS-a za vrijeme rata, ustašama je bila vrlo jasna njegova potencijalna moć. Pavelić se nekoliko puta sastao s Košutićem prije kapitulacije Italije. Nakon nje, kad je skinuta politička, vojna i ekonomska hipoteka koju je Italija bila nametnula NDH, predsjednik vlade Nikola Mandić otvorio je službene pregovore s Košutićem o uključivanju HSS-a u koalicijsku vladu. Pavelić, međutim, nije bio spreman odrediti se dijelom svoje diktatorske moći, a kamoli prihvatiti dalekosežne promjene u vladinoj politici, a predstavnici HSS-a bili su zainteresirani samo za fundamentalnu reorganizaciju režima u svrhu demokratizacije. U pismu datiranom 30. rujna 1943, odgovarajući na Mandićev poziv na daljnje pregovore, Košutić i Torbar istakli su da je ustaška vlada zabranila HSS i da nitko ne može pregovarati u ime stranke koja legalno ne postoji. Što se tiče ulaska osoba povezanih s takvom strankom u vladu, smatrali su da bi to bilo „u našu nemoguću i beskorisnu pod sadašnjim uvjetima“. Ponovili su svoj raniji prijedlog Mandiću da formira stranaku vladu, vladu koja bi

vratila ljudima povjerenje u vjerne ideje o humanitetu, legalnosti, poštenju, slobodi i pravdi te na taj način stvorila preduvjete za duhovno smirenje i obnovu javnog života. Ovaj su stav prihvatili i ostali kolege s kojima sam razgovarao... Vi ste odbili ovaj naš prijedlog... Samo se može žaliti da u ovoj teškoj situaciji o igledno radije prihvatite površna, a ne prava rješenja koja bi, po našem najdubljem uvjerenju, pokušala rješavati problem u svojoj srži.³⁸

Nakon toga, Pavelić više nije pokušao pregovarati s HSS-om.

Njemačke vojne vlasti brzo su shvatile da je povjeravanje vlasti Paveliću i ustašama bila greška. Oni su bili vrlo mala grupacija koja je politika Nezavisnu Državu Hrvatsku držala u stalnom stanju nereda i protivljenog režima je bila većina stanovništva. Ali Glaiseovi napore da ili nagovori Maček da preuzme rukovođenje vladom ili, do konca 1943, da uvede svoju stranku u nju, ostali su bezuspješni. Ustaše su vjerojatno bili svjesni Glaiseovih pokušaja i u strahu da bi Maček u budućnosti mogao popustiti pod njemačkim pritiskom, pa su ga od listopada 1941. do ožujka 1942. držali u koncentracionom logoru. To je, pak, Pomoglo zaustaviti odljev članova iz HSS-a u Ustaški pokret.

Maček i ostali vođe HSS-a uzdah su se da će zapadni Saveznici dobiti rat i da će sile Osovine, a s njima i ustaše, biti poraženi. Zbog tog uvjerenja, i zato što se Ustaški pokret vrlo brzo politički kompromitirao, za HSS bi ulazak u

Hi sklapanje bilo kakvog sporazuma s novim vlastodržcima bila glupost. VI' ^esto toga, strana ki vođe o ekivali su da će vrijeme za akciju doći pred

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kraj rata. Kako su vjerovali da ishod rata u Jugoslaviji ovisi o snazi sukobljenoj velikih sila, smatrah su daje najbolje da se drže politike ekanja. Kao rezultat takve odluke, u drugoj polovici 1941, cijeloj 1942. i dijelu 1943. godine, vodstvo stranke ostalo je pasivno.

Za vrijeme rata, HSS se morao boriti ne samo protiv ustaša nego i protiv komunista. KPJ je kritizirao HSS još od 1924, kad se Stjepan Radi odrekao ulaska u Selja ku internacionalu. Naime, popularnost HSS-a umnogome je bila prepreka ja anju komunista u Hrvatskoj. Osnivanje KP Hrvatske 1937 kao ogranka KPJ bilo je iskalkulirano s namjerom da se dotakne hrvatski nacionalisti ki živac i pomogne popularizacija i ja anje komunisti kog pokreta Kasnih tridesetih godina 20. stolje a, zbog nadolaze e opasnosti od nacisti ke Njema ke i fašisti ke Italije, kao i zbog razo arenja jednog dijela stanovništva Ma ekovim ulaskom u jugoslavensku vladu u kolovozu 1939. i sve gorim ekonomskim prilikama, komunisti su, pod Titovim vodstvom i uz pomo organizacije i ideologije Narodnog fronta, postigli izvjestan napredak u Hrvatskoj, baš kao i ustaše. Ali HSS je zadržao svoju dominantnu poziciju u hrvatskom društvu, osobito me u seljaštvom.

Invazija, podjela i okupacija Jugoslavije u travnju 1941. drasti no su promijenili politiku scenu. Sve politike stranke, osim Ljotičeve stranke u Srbiji, Ustaškog pokreta u Hrvatskoj i folksdoporskih grupacija u raznim dijelovima zemlje, bile su zabranjene. U starim strankama došlo je do raskola, pri emu su neke frakcije po ele sura ivati s okupatorskim ili kvislinškim režimima, druge se pritajile kako bi prošle rat uz najmanje mogu e gubitke, a tre e se pridružile pokretima otpora kad su ovi po eli djelovati.

KP Hrvatske bio je potpuno svjestan snažne pozicije HSS-a me u hrvatskim seljaštvom i u ve em dijelu građanstva i inteligencije. Tako er je znao da Ma ek uživa golem osobni ugled u itavom narodu, a osobito me u seljaštvom, ugled koji je zbog njegovog boravka u koncentracionom logoru i ku nom pritvoru vjerojatno narastao. Dugogodišnje kondicionirane hrvatskoga seljaštva demokratskom, pacifisti kom, relativno lijevi arskom i antikomunisti kom ideologijom bra e Radi i nacionalisti ki karakter koji je stranka bila poprimala u me uratnom razdoblju tijekom borbe protiv velikosrpske hegemonije i kraljevske diktature bile su velike barijere napredovanju komunista. Namamiti veliki broj seljaka da se pridruže partizanima i bore na njihovoj strani, za komuniste je bio daleko najteži politiki problem u Hrvatskoj.³⁹

Kako je Ma ekova strana ki centar prihvatio politiku ekanja i bio proti partizanske politike i oružanih operacija, odbio je pozvati svoje lanstvo da se pridruži partizanima i njihovoj borbi. Kao odgovor na to, komunisti su razvile dvije strategije. Prva je bila da su i u usmenoj i u pisanoj propagandi snazn napali Ma eka i „kliku oko njega" kao pomaga e ustaša, etnika i jugoslaven

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

ke izbjeglike vlade. Ti žestoki napadi bili su djelomično potaknuti politikom Eda HSS-a koji su mladim ljudima savjetovali da se „drže podalje od crvenih”¹ • da radije odu u vojsku NDH. Kao što je bitno objašnjeno u 10. poglavlju, HSS se nadao da će na kraju uspostaviti kontrolu nad vojskom i, uz pomoć zapadnih saveznika, upotrijebiti je kao instrument u osvajanju vlasti na kraju rata. Ali time što su poticali mlade ljude da odlaze u vojsku NDH, stranka je dala komunistima materijala za napade da suračuje s okupatorskim silama.⁴⁰

Do rujna 1943. mešutim, partizani su shvatili da su propagandni napadi na Maekakontraproduktivni. Umjesto da odvlače pristaše od njega, povećali su seljaku podršku Maeku. Kao rezultat toga, napadi na Maeka osobno prestali su, mada ne i napadi na članove njegove svite. Ali to je bio samo privremeni predah. Prema direktivi Propagandnog odjela ZAVNOH-a (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) od 15. veljače 1944. „Određene suzdržanosti koja se u nekoj mjeri iskazivala u našoj politici prema ovim (političkim) špekulantima (Maek i njegova klika), pri čemu se nije spominjalo Maekovo ime, više ne treba biti. Naš napad se sada usmjerava na Maeka osobno i njegovu kliku s ciljem da ih se izolira od seljaštva i nacionalno potlačenih masa.”⁴¹

Komunisti su htjeli i privući što veći broj članova HSS-a na oslobođena područja i uključiti ih u Narodnooslobodilačke odbore i partizanske borbene jedinice. Tu drugu strategiju privlačenja članova HSS-a primjenjivali su tako što su na slobodnom teritoriju organizirali disidentski HSS, u biti pod kontrolom komunističkih. U lipnju 1943. na oslobođeni partizanski teritorij stigao je Božidar Magovac, profesionalni novinar i Maekov blizak prijatelj i suradnik koji je uživao veliki ugled u redovima HSS-a. Od njegova dolaska mnogo se očekivalo. Partizani su se nadali da će on privući još članova HSS-a i služiti kao protutežavao okupljenim oko Maeka. Magovac je 19. lipnja poslao izjavu ZAVNOH-u u kojoj je objasnio uvjete i načela suradnje između HSS-a i Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Prihvatio je načela i ciljeve Narodnooslobodilačke borbe koje su 26. svibnja 1943. objavili Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske za Hrvatsku i komitet za pripremu organizacije ZAVNOH-a. Osim toga, narugao se optužbama od strane antipartizanskih snaga da partizani nakon pobjede namjeravaju zavesti komunistički režim. U srpnju J° objavio apel članovima HSS-a u kojem tvrdi daje svim poštenim Hrvatima „Viestu u Narodnooslobodilačkoj vojsci.”⁴²

Vjerojatno se računajući po Janjkovićevu izvještaju (vidi dolje), Magovac je najavio da će Izvršni odbor HSS-a biti osnovan uim dovoljan broj članova ranke dođe na oslobođeni teritorij. Iako se neke formulacije u njegovim izvještajima iz lipnja i srpnja nisu baš svidjele komunistima i partizanima, podržali njegove aktivnosti kao sredstvo da se privuče više članova HSS-a u partičke redove. Magovcu je zato u srpnju 1943. dopušteno da po ne izdava

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tjedne strana ke novine Slobodni dom. Uskoro je postao priznat kao vo a onih!
lanova HSS-a koji su sura ivali s partizanima ili ih potpomagali. Djelomi no!
zahvaljuju i njegovim naporima, a djelomi no zahvaljuju i nekim drugim
doga anjima, osobito kapitulaciji Italije, broj lanova HSS-a u partizanskim]
redovima stalno je rastao. Dok su 1941. i 1942. partizani u Hrvatskoj ve inoml
bih Srbi, po etkom listopada 1943. bili su ve inom Hrvati. Na Magov evu ini-
cijativu i na poticaj KP Hrvatske, na oslobo enom teritoriju u Plaškom u Lici
12. listopada 1943. osnovan je Izvršni odbor HSS-a. Za prvoga predsjednika
izabran je Magovac.⁴³

Ovdje moramo naglasiti da su izme u višeg i nižeg kruga rukovodilaca
KPH i u redovima partizana postojale vehke razlike u stavovima o politici
prema Ma eku, HSS-u i lanovima HSS-a koji su se pridružili partizanima
Neki partizani bih su ogor eni zbog primanja lanova HSS-a u njihove redove,
optužuju i ih da su zakašnjeli ili da su se pridružili tek kad je postalo jasno da
e partizani pobijediti. Drugi ne samo da su bili za to da ih se prima, nego su
bili i velikodušni u tom smislu tvrde i da nije potrebno da lanovi HSS-a mije-
njaju svoje politi ke stavove i uvjerenja, nego da samo moraju biti voljni boriti
se u okviru Narodnooslobodila kog pokreta. Ovaj drugi stav bio je i službena
politika KPH, koji je znao da ne e uspjeti posti i pobjedu u Hrvatskoj ako ne
uspije privu i lanove HSS-a u svoje redove.⁴⁴ U stvari, aktivnost onih vo a
HSS-a koji su se pridružili partizanima prije i poslije osnivanja Izvršnog od-
bora uvelike je pridonijela masovnoj mobilizaciji i odlasku Hrvata u partizane.
Reakcije lanova HSS-a izrazito su se razlikovale od regije do regije, ovisno
o vojnoj situaciji i aktivnostima lokalnih vo a HSS-a. Broj lanova HSS-a u
partizanskim redovima bio je primjerice mnogo ve i u Dalmaciji, Hrvatskom
primorju, Lici i Slavoniji nego na podru ju sjeverno od Zagreba.

Onaj dio nižeg rukovodstva HSS-a koji je smatrao da Ma ekova politika
ekanja šteti interesima stranke i odlu io sura ivati s partizanima, bio je
me usobno razjedinjen. Dvije razli ite grupacije bile su voljne boriti se za-
jedno s partizanima, ali razlikovah su se po prirodi odnosa s KPH i partizan-
skim vodstvom. S jedne strane, Magovac je suradnju izme u HSS-a i KPH]
5 Q
sma-trao politi kom koalicijom izme u relativno ravnopravnih partnera, o
druge strane, neki strana ki vo e pridružili su se partizanima ne zahtijevaju i
ravnopravnost svoje stranke s KP. Iako su razh iti stavovi o tako fundamen-
talnom pitanju nastavili postojati, jedno su vrijeme bili tolerirani, i suradnjaj
izme u HSS-a i politi akih snaga predvo enih komunistima se nastavila. Zatol
su Mago-vac i još nekohko vo a HSS-a - sporazumom s KPH - postali lanovi
ZAVNOH-a. Magovac je kasnije postao potpredsjednik Nacionalnog komiteta
oslobo enja Jugoslavije (NKOJ-a), to jest privremene partizanske revolucion-
arne vlade izabrane na drugom zasjedanju AVNOJ-a (Antifašisti kog vije aj
narodnog oslobo enja Jugoslavije) u Jajcu 29. studenoga 1943. godine. Na-j

cionalni komitet oslobođena Jugoslavije bio je pod punom kontrolom KPJ.

Iako je surađivao s komunistima u raznim političkim tijelima i nastavio pozivati članove HSS-a da se mobiliziraju na strani partizana, Magovac nije bio voljan nazvati Maeka izdajnikom ili kritizirati stranačke vođe i članove koji su ga podržavali. U skladu sa svojim stavom o koaliciji između njegove stranke i KP, Magovac je htio i obnoviti organizacije HSS-a na lokalnoj razini u oslobođenim područjima. Ali njegovi napori bili su u suprotnosti s politikom KP koja drugim političkim skupinama nije dopuštala efektivnu političku organizaciju. Suradnici Magovacovih tjednih novina neko su vrijeme djelovali kao aktivisti HSS-a, ali komunisti su to uskoro onemogućili ili.⁴⁶ Nakon što je optužen da je s proma ekovski orijentiranim vođama vlastite stranke radio protiv Narodnooslobodilačkog pokreta umjesto da s njim surađuje, Magovac je pao u nemilost kod komunističkih kolega. Konačno, na drugoj sjednici Izvršnog komiteta HSS-a, 29. travnja 1944. bio je prisiljen dati ostavku na položaj predsjednika, a u kolovozu 1944. dao je ostavku i na položaj potpredsjednika Nacionalnog komiteta oslobođena Jugoslavije. Zadržao je samo formalne veze s tim tijelima, ali njegova moć i utjecaj zapravo su eliminirani.

Na oba ta položaja, Magovca je naslijedio Franjo Gaži, koji je bio spreman potpuno surađivati s komunistima.⁴⁷ Nakon toga, odnosi između Izvršnog odbora HSS-a i komunističkih odvijali su se glatko. Gaži i njegovi kolege u Izvršnom odboru i oko njega nastavili su djelovati kao grupa, ali stopili su se s Narodnooslobodilačkim pokretom pod dominacijom komunističkih. Uklanjanjem Magovca s čela Izvršnog odbora i poboljšanjem vojne i političke situacije partizana u Hrvatskoj, članovi HSS-a pošli su se u velikom broju priključivati partizanima i mnogi su pridonijeli njihovoj konačnoj pobjedi.

Neki autori naglašavaju činjenicu da su komunisti u Hrvatskoj i Izvršni odbor HSS-a u prvi plan stavili problem nacionalnog oslobođenja Hrvatske, a smanjili važnost pitanja socijalne promjene, bez sumnje kako bi ojačali poziciju Izvršnog odbora i učinili ga prihvatljivijim i učinkovitijim.⁴⁸

Komunisti su takvu politiku, međutim, provodili u cijeloj Jugoslaviji za svoje vrijeme rata. Zahvaljujući toj politici, kad je na trećem zasjedanju ZAVNOH-a, 8-9. svibnja 1944. proglašena Republika Hrvatska kao jedna od suverenih federalnih jedinica u reorganiziranoj federalnoj Jugoslaviji, hrvatska javnost je to jako pozitivno primila.

Po etkom 1943, centar HSS-a poeo je shvaćati da ne može u nedogled [] s politikom potpune pasivnosti, ali Janjčkovićevom mišljenju o tome isto bi trebalo uiniti priliku se razlikovalo od mišljenja grupe oko Košutića u Zagrebu. U izvještaju koji je napisao početkom 1943. i koji je potom bio u opticaju kao stranački dokument, Janjčković je ustvrdio da neaktivnost Ustava stranku i pozvao na hitnu i temeljitu reorganizaciju njezine strukture. Pložitio je da postoje efektivno vodstvo stranke što prije organizira izbore među lo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jalnim lanstvom na kojima bi bili izabrani širi i uži Izvršni odbor kako bi vodili poslove stranke u odsustvu njezinapredsjednika, Ma eka. Tako er je predložio da Izvršni odbor ustanovi koliko je lanstva još uvijek u stranci i objavi deklaraciju o ciljevima stranke i njezinim stavovima o svim neriješenim političkim problemima.⁴⁹ Ali rukovodstvo stranke u Zagrebu ignoriralo je njegove prijedloge, možda u uvjerenju da ih je u ratnim uvjetima teško ili nemoguće realizirati, ili zbog nade u neko neslaganje s predloženim. I rukovodstvo u Zagrebu i Janjkić imali su nekoliko kontakata s predstavnicima etnika i partizana, ali zbog korjenito različitih pogleda na ratnu i poslijeratnu politiku, oni nisu dali pozitivne rezultate. Rukovodstvo u Zagrebu nastavilo je negovati kontakte s naklonjenim oficirima vojske NDH i, kao što ćemo pokazati u 10. poglavlju, od sredine 1943. godine HSS je ulagao udružene napore u uspostavu direktnog kontakta sa saveznicima u Italiji kako bi se osigurala neposredna suradnja između stranke, njoj naklonjenih članova vojske NDH i Saveznika nakon otkrivanja iskrcavanja saveznika na istočnoj obali Jadrana. Kako je raslo uvjerenje da će na kraju rata partizani biti na pobjednoj strani, počelo se smatrati apsolutno neophodnim da stranka ima efektivnu suradnju sa Saveznicima, što bi joj, zajedno s kontrolom nad vojskom NDH, dalo jaku poziciju za pregovore s partizanima.

Stranici koji su bili osim toga uvjereni da će im zapadni Saveznici pomoći i zato što su među partizanskog pokreta bili komunisti, dok je HSS bio demokratska, antikomunistička snaga pomoć koju su Saveznici mogli vršiti utjecaj u zemlji nakon rata.

Sve do sredine 1944, centar stranke bio je protiv suradnje i s etnicima i s partizanima. Ali kad su shvatili da će partizani biti na pobjednoj strani i nakon što nisu uspjeli uspostaviti nikakvu suradnju sa saveznicima komandom u Italiji, predomislili su se. Preko agenata u Švicarskoj „sondirali“ stav britanske vlade prema eventualnoj suradnji HSS-a s partizanima. Britanci su takvu politiku podržavali, ali smatrali su da ju trebaju dogovoriti same grupacije. Kao rezultat toga, Košutić, koji je do tada bio glavni protivnik bilo kakvog pokušaja približavanja partizanima, pristupio im je u travnju 1944. godine. Tom zamršenom prilikom, koja je koincidirala s dramatičnim razvojem događaja u stranci i njezinu vodstvu, pozabavit ćemo se u 10. poglavlju.

Predstavnici HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu također su radili na zaštiti interesa hrvatskoga naroda, kako su ih oni vidjeli. Kako bi oponirali eksponentima ideje Velike Srbije, koji su kontrolirali izbjeglice ku vladu i podržavali Dražu Mihailovića, borili su se da osiguraju podršku Velike Britanije.⁵⁰ Onda je, u lipnju 1944, Ivan Šubašić, važan član HSS-a, imenovan za predsjednika vlade. Šubašića su kralju Petru II nametnuli Britanci, a imao je nalog da postigne dogovor s Titom o formiranju jedinstvene jugoslavenske vlade. Prvi koraci prema tom dogovoru učinjeni su u lipnju te godine, a

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

jedinstvena vlada formirana je tek 7. ožujka 1945, nakon što su mjesec dana prije toga na konferenciji u Jalti donesene direktive o Jugoslaviji. Ta, prva vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, bila je koalicijska, sastavljena od predstavnika NKOJ-a i predstavnika izbjeglike vlade. Ubrzo su predstavnici NKOJ-a na svaki način nadjačali tobožnje koalicijske partnere. Ovi su brzo postigli puno diplomatsko priznanje nove vlade od strane Velike trojice, a kasnije i ostalih zemalja. Koalicijska vlada predstavljala je krunu uspjeha za Tita i partizane i potpuni poraz za snage koje su stajale iza izbjeglike vlade, uključujući i kralja Petra i Šubašića osobno.

Sve u svemu, razvoj događaja tijekom Drugoga svjetskog rata pokazao se katastrofalnim za HSS. Kao što smo vidjeli, podijelio se na tri grupacije - onu vjernu Mačeku, onu koja je surađivala s ustašama i onu koja je podržavala partizane i surađivala s njima. To se dogodilo zato što stranka nije bila homogena političko tijelo, nego nacionalni pokret koji je u međuratnom periodu privukao mnoge opcije na širokom političkom spektru i razne interesne skupine. Njezin vođa, Maček, iako sposoban i postojan u vrijeme mira, nije uspio postati snažan i odlučan vođa kojeg su teški ratni uvjeti zahtijevali. Štoviše, ustaše su ga cijelo vrijeme rata efikasno izolirale od ostalih vođa stranke. Njegova politika pasivnog čekanja pokazala se nezadovoljavajućom za većinu članova stranke koji su se držali podalje od ustaškog režima i završili surađivanje s partizanima.

Teško je procijeniti koliki je dio članstva iznosio u svakoj od te tri grupacije. Major Randolph S. Churchill, britanski oficir za vezu s partizanskim Glavnim štabom u Hrvatskoj, podnio je izvještaj od 20. travnja 1944. prema kojem je svaka od te tri grupacije otprilike broja jednaka.⁵¹ To mi se čini malo vjerojatnim. Vjerojatnije je da se segment stranke koji se koncem 1941. pridružio ustašama počeo osipati jer su se ustaše na mnogo načina kompromitirale. Centar, koji je ostao vjeran Mačeku, također je postepeno izgubio dosta od svoje snage jer je, kako je rat odmicao, sve više njegovih članova prelazilo u partizanima. Zato je pri kraju rata propartizansko krilo HSS-a postalo najveće. Neki autori tvrde da su vođe stranke namjerno delegirali članove u svaku od sukobljenih snaga u Hrvatskoj, kao i predstavnike kod zapadnih Saveznika kroz jugoslavensku izbjeglicku vladu, kako bi zaštitili poziciju stranke bez obzira kojim smjerom se događaji razvijaju; međutim, osim sudjelovanja stranke u Jugoslavenskoj izbjeglickoj vladi i Magovićeva bezuspješnog pokušaja koaliciranja s partizanima, ništa nije dalje od istine. Stranka se za vrijeme rata de facto jednostavno raspala i ta su se tri segmenta borili jedan protiv drugoga. Ni Bredona od te tri frakcije nije bila u stanju izvršiti neovisan ili efektivan utjecaj na situaciju u Hrvatskoj tijekom tih sudbonosnih godina. Valja napomenuti da su i Predstavnici stranke u jugoslavenskoj izbjeglickoj vladi poslije formiranja još i dalje podijelili. Samo otprilike polovica od vođa u egzilu stala je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

na stranu Šubašića i s njim se vratila u Jugoslaviju, dok se najviši po rangu član u izbjeglištvu, Krnjević, suprotstavio suradnji s Titom i ostao u inozemstvu

Naša analiza o HSS-u za vrijeme Drugoga svjetskog rata ne bi bila kompletna bez komentara o sudbini njezina najvećeg saveznika od 1927. do 1941. Srpske demokratske stranke (SDS-a). To je bila glavna politička stranka Srba na hrvatskom teritoriju kao i Hrvata i Slovenaca koji su se smatrali Jugoslavenima. Seljačko-demokratska koalicija (SDK), koju su te dvije stranke oformile 1927, raspala se u ožujku 1941. oko pitanja da li bi Jugoslavija trebala pristupiti Trojnom paktu, pri čemu je HSS bio za pristupanje, a SDS protiv. Nakon što je ustanovljena jugoslavenska izbjeglička vlada, u njoj je svoje predstavnike imao i SDS.

Za vrijeme rata, članovi SDS-a bili su među glavnim metama ustaške antisrpske politike. Mnogi su ubijeni ili umrli u logorima, drugi su prognani u Srbiju, koja je bila pod njemačkom okupacijom, ili su sami tamo pobjegli. Treći su pak pobjegli u šume i planine i tamo se pridružili etnicima ili partizanima, uglavnom potonjima zbog njihova projugoslavenskog stava. Zajedno s predratnim članovima KP oni su vjerojatno sačinjavali najvažniji element partizanskih snaga u Hrvatskoj tijekom prve dvije godine otpora i revolucije, i ostali su bitan dio tih snaga do kraja rata. Srbi su dali važan doprinos radu ZAVNOH-a i njegovim Narodnooslobodilačkim odborima na nižim razinama privremene vlasti za vrijeme rata. Srpski članovi ZAVNOH-a sastali su se u Otočcu u Lici 12. siječnja 1944. i osnovali srpski klub članova ZAVNOH-a pod predsjedanjem Radeta Pribićevića, potomka politički prominentne porodice iz Hrvatske i članova predratnog Glavnog odbora SDS-a. Klub je izdao proglas Srbima u Hrvatskoj u kojem je formulirao svoja načela i ciljeve i pozvao stanovništvo da pojača svoju borbu protiv okupacije i kolaboracionističkih snaga.⁵²

Kako je sudjelovanje u partizanskim borbenim jedinicama bilo prvenstveni put prema članstvu u KPH, mnogi Srbi našli su svoj put u tu stranku. To je činjenica da su mnogi Srbi tijekom rata postali vojni zapovjednici visokog ranga, imalo je, dugoročno gledano, važne posljedice za Hrvatsku. Ustaška politika, koja je za cilj imala eliminaciju Srba kao vitalne nacionalne skupine u Hrvatskoj i BiH, rezultirala je tolikim ljudskim i drugim žrtvama kod Srba, da su se oni u velikom broju pridružili komunističkoj revoluciji i bitno pridonijeli njezinom uspjehu. Pobjeda komunista u Jugoslaviji dovela je do velikog porasta relativne političke moći Srba u Hrvatskoj.

USTAŠKI REŽIM I RIMOKATOLI I KATOLIČKA CRKVA

Dok ćemo ulogu Katoličke crkve u NDH detaljno obraditi u 12. poglavlju, na ovom ćemo mjestu ukratko opisati odnose između Crkve i ustaškog režima. Zbog svoje malobrojnosti, ustaše su bili prisiljeni potražiti saveznike i obrazovane kadrove za svoju administraciju u drugim političkim i socijalnim skupinama. Doduše, mnogi su zaposlenici iz prethodnog režima zadržani pod uvjetom da su zadovoljili kriterije ustaške provjere. Kako im je već inače ideja HSS-a bila odbojna, saveznike su našli među onima koji su zastupali nacionalističke i autoritarne političke stavove, primjerice među katoličkim klerom i klerikalno orijentiranim intelektualcima. Signifikantno je da je veliki dio ustaških vođa bio proizvod katoličkih gimnazija i potjecao iz područja u kojima su Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva koegzistirale stoljeima.⁵³ Bili su svjesni prituzbi Katoličke crkve zbog političkih i vjerskih prilika u Jugoslaviji između dva rata, i njezinog otpora protiv Jugoslavije pod dominacijom Srba i protiv Srpske pravoslavne crkve. Ustaše su također privukle vođe i članove bivše Hrvatske pučke stranke, katoličke političke stranke u Hrvatskoj u dvadesetim godinama 20. stoljeća, koji su prvotno bili projugoslavenski orijentirani, ali su koncem dvadesetih godina već postali izrazito separatistički i antijugoslavenski nastrojeni.

I Prije i poslije travnja 1941. mnogi hrvatski katoličani, osobito oni mladi, u ustaškom ultranacionalističkom programu vidjeli su rješenje za hrvatsko nacionalno pitanje i sredstvo za poboljšanje pozicije Katoličke crkve u Hrvatskoj. Zapravo, priličan broj katoličkih svećenika, osobito franjevci u južnoj Dalmaciji, bili su zapriješteni članovi Ustaškog pokreta još prije "avnja 1941. godine. Bliska suradnja između ustaša i dijela katoličkog klera prirodno je proizašla iz činjenice da su ijedni i drugi bili autoritarno, antijugoslavenski, antidemokratski, antimasonske, i prije svega, antisrpski, antipravorodni i antikomunistički orijentirani.

Tri važne ličnosti među ustašama, od kojih su dvojica bili katoličani svećenici, svjedoče o srodnosti između izvjesnih ustaških i katoličkih stavova. Većinski Dragutin Kamber, župnik u Doboju, u Bosni, koji je u travnju 1941.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

postao ustaški povjerenik za kotar Doboj, napisao je članak povodom prve godišnjice NDH: „Daleko od toga da se želimo s bilo kime natjecati. No bez ikakvih usporedbi, moram ista i da hrvatsko katoličko svećenstvo u velikom većini pripadalo onim društvenim krugovima koji su pripremali osnivanje samostalne Hrvatske.“ U sličnom duhu, velečasni Vilim Cecelja, župnik u zagrebačkom predgrađu Kustošiji, koji je položio ustašku prisegu prije 10. travnja 1941. i pred kojim su službenu prisegu položili Pavelić i ministri nove države, u novinskom intervjuu ustvrdio je da su svećenici oduvijek patriotski raspoloženi i da su s velikim entuzijazmom pozdravili trenutak oslobođenja. Osobito je spomenuo franjevce iz Dalmacije i Hercegovine, ali je naglasio da i među župnicima ima mnogo zaprisegnutih ustaša. I Vjekoslav Luburić, jedan od važnih ustaša i aktivni katolički vjernik, napisao je u emigraciji u lipnju 1955. da ne razumije kako netko može „vjerno služiti Paveliću i istovremeno na bjesomak način optuživati ustaštvo i svećenstvo, dva stupa naše revolucije, našeg rata i našeg otpora“.⁵⁴

Baš kao što je izjava koju je Matić pročitao na Radio Zagrebu 10. travnja 1941. pomogla novom režimu da konsolidira svoju vlast (vidi 2. poglavlje), isto tako je pomoglo i nekoliko postupaka i izjava nadbiskupa Stepinca, osobito njegov brz posjet Slavku Kvaterniku i Paveliću i njegova okružnica od 28. travnja 1941. u kojoj poziva sve svećenike svoje nadbiskupije na vršenje dužnosti prema novoj državi.⁵⁵

Valja primijetiti i da je cjelokupni katolički tisak od početka do kraja ustaške države podržavao Pavelića i ustaški režim.

Kako ustaše nisu imale intelektualaca ni pisaca, već ina službenih propagandista i za stranku i za državu (Ivo Bogdan, Matija Kovačić, Ivan Oršanić, Vilko Rieger) i mnoge druge vođe i nositelje u novinarstvu, na radiju i filmu (Petar Bareza, Ivo Guberina, Ivo Lendić, Milivoj Magdić, Tias Mortigijija, Franjo Nevistić) bili su katoličko-klerikalne ili frankovačke provenijencije ili su bili povezani s tim krugovima. Počevši od govora ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića u Hrvatskom saboru 24. veljače 1942, ali zapravo nastavljaju i dugu tradiciju hrvatske nacionalističke i klerikalne misli, ustase i njihovi klerikalni saveznici svoje su napade usmjerili uglavnom protiv četiri grupe koje su smatrane glavnim neprijateljima hrvatskoga naroda i države. Srbe, Židove, masone i komuniste.⁵⁶ Nakon što su Židovi odstranjeni iz javnog života u NDH i nakon što je bio eliminiran utjecaj masona (koji su samostalno imali svoju aktivnost 1940), propagandisti su objedinili Srbe i komuniste u svoj najomiljeniji pogrdni naziv, „srbokomunisti“, koji je trebao identificirati glavni neprijatelj hrvatske nacije i države.

Osim što su upravljali većim dijelom ustaške propagande i masmedijima, klerikalci su bili osobito utjecajni u obrazovanju. Prvi ministar bogoštovlja i nastave u vlasništvu NDH, Mile Budak, navodno je imao izvrsne veze s Katoličkom

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

crkvom, a dva klerikalca, Ivan Oršani i Feliks Niedzielsky, bili su jedan za drugim vođe Ustaške mladeži. Klerikalac Mladen Mikac bio je rukovoditelj hrvatskoga zavoda za film (Državnog slikopisnog zavoda), a Radovan Latković, Ljajković, bio je direktor Hrvatskog radija. Tri najvažnija izvora talenata iz kojih su ustaše regrutirali kao kadrovi za propagandu, masmedije i državnu administraciju na području obrazovanja bili su klerikalni novinari, profesori Zagrebačke nadbiskupske gimnazije i klerikalni intelektualci koji su izdavali časopis Hrvatska smotra. Neke od tih osoba navodno su bile zapriježnute ustaše prije 10. travnja 1941. godine.⁶⁷

Vatikan, u skladu sa svojom uobičajenom praksom, nije službeno priznao NDH jer je bila proglašena za vrijeme rata. Ali imao je izaslanika, papinskog legata pri episkopatu u NDH, opata Giuseppea Ramira Marcone, a NDH je imala neslužbenog poslanika u Vatikanu.

Stepinac je 24. svibnja 1943. poslao kardinalu Luigiju Maglioneu, papinskom državnom tajniku, indikativan izvještaj o stavu Katoličke crkve u Hrvatskoj prema ustaškom režimu. Nešto ranije, jugoslavenska izbjeglica koja vlada je protestirala kod Svete Stolice zbog zlostavljanja Srba u „takozvanoj NDH“ tvrdeći da Katolička crkva u Hrvatskoj „nije ispunila svoju dužnost prema pravoslavicima koji se osjećaju progonjenima, čak da je Crkva, prema istim kleveutama, odobrila i organizirala mjere protiv raskolnika“. Nadbiskupov izvještaj pružio je Svetoj Stolici popratne informacije o tim optužbama. Stepinac se „osjećao dužnim upozoriti kardinala Maglionea da materijal koji je Svetoj Stolici poslala srpska propaganda služi samo tome da u oči ima Svete Stolice umanjiti ugled sadašnjeg režima u Hrvatskoj“. U izvještaju nadalje stoji: „I pored sve neprijateljske propagande protiv Crkve u Hrvatskoj, ostaje povijesna činjenica da je Katolička crkva u Hrvatskoj uvijek činila da se njezin glas čuje i pred najvišim državnim vlastima, čak i kad to nije bilo bez opasnosti po druge interese Crkve. To nam je potvrdio i priznao ne mali broj Srba, vođen ne mržnjom nego istinom i zahvalnošću.“ Nadbiskup u tom izvještaju priznaje da se „okrutnost na koju se žalje Srbi, javila tijekom nacionalne revolucije, kada je vrijeme sa sobom donijelo neodgovorne pojedince koji su u ime Vlade počinili zločine ne mareći u stvari za autoritet Države ili čak i ako se idu protiv uređene Vlade. To se vidi iz činjenice da je mnogo tih neodgovornih osoba strijeljano naredbom Vlade“.

Nadbiskup je izrazio žaljenje zbog tih delikata i osudio ih, ali primijetio je da su ta djela reakcija na ono što su Srbi radili u međuratnom periodu, kad su povrijedili sva prava hrvatskoga naroda. Također podsjeća svoje čitatelje na ponašanje hrvatske zastupnice u beogradskoj Skupštini u lipnju 1928. godine. Lj. Stepinac dalje navodi da je vlada NDH učinila mnogo dobra od neposredne potrebe za Katoličkom crkvom u Hrvatskoj. Primjerice, da se bori se protiv proširene prakse abortusa, koje izvode, uglavnom, židovski i pravoslavni

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

lije nici, protiv ega bivša vlast nije poduzimala gotovo ništa; da je zabranila pornografske publikacije, koje su prije promovirali uglavnom Židovi • Srbi; da je ukinula masonstvo i da se energije bori protiv komunizma, koji su pod starom beogradskom vladom bili po elicvasti; i da je izdala dekrete protiv psovanja. Da ustaška vlada osim toga osigurava obrazovanje vojnika u krš anskom duhu; inzistira na nastavi vjeronauka u školama i ne protivi se vjerskim školama; da je povećala financijsku pomoć sjemeništima i drugim vjerskim institucijama, povećala plaćene svećenstvu, da potpomaže dobrotvorne aktivnosti Crkve i financijski potpomaže gradnju novih i popravak postojećih crkava. Prema nadbiskupu, sve su to bili pokazatelji dobre volje ustaške vlade prema Katoličkoj crkvi. I kao što nadbiskupov izvještaj jasno pokazuje, Crkva je uzvraćala istom mjerom.⁵⁸

Međutim, kako je rat odmicao, politika terora ustaškog režima protiv židovskoga i srpskoga stanovništva, kao i protiv protuustaški orijentiranih Hrvata te njegov totalitarni karakter i pokornost Talijanima i Nijemcima, prijetili su da će nanijeti golemu štetu i hrvatskom narodu i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. Kao rezultat toga, katolička hijerarhija u Hrvatskoj počela je kritizirati pojedine postupke ustaša i kasnije se nastojala distancirati od režima. S obzirom na alternative koje su stajale na raspolaganju - jugoslavenska država pod kontrolom etnika ili komunista - na kraju je ipak sve do kraja rata nastavila davati podršku ustašama i NDH. Posljednji formalan izraz te podrške bilo je Pastoralno pismo izdano nakon Biskupske konferencije 24. ožujka 1945, koje je o proširije prodiskutirati u 12. poglavlju.

USTAŠE SAZIVAJU HRVATSKI SABOR

Neki ustaše u zasluge svog Pokreta ubrajaju i ponovno sazivanje Hrvatskog sabora, koji je prvi put ponovo zasjedao 23. veljače 1942. Ali Sabor nije imao ni politički značaj ni ustavnopravnu težinu te je njegovo sazivanje bilo hir ustaša koji nisu bili voljni dati narodu istinska politička prava pa su im pokušali zamazati oči i formom i ceremonijalom. Pavelić je htio imati i službeni forum kojem bi se s vremena na vrijeme mogao obračunati. Sabor je tijekom 1942. zasjedao 12 puta, posljednji put 28. prosinca, i više ni jedanput do kraja rata nije bio izabran. Među njegovim članovima bili su još živi i zastupnici Hrvatskog sabora iz 1918, neki zastupnici HSS-a i JMO-a izabrani 1938, nekoliko članova Glavnog odbora stare Hrvatske stranke prava, razni dužnosnici Ustaškog pokreta, nekoliko Pavelićevih osobnih prijatelja iz redova bosanskohercegovačkih Muslimana i dva Srbina, Savo Besarović, Pavelićev osobni prijatelj iz Sarajeva, i Svetislav Sumanović, u tridesetima i sve do rata podban Savske banovine odnosno Banovine Hrvatske.⁵⁹

Paveliću i ustašama svidjelo bi se da je Sabor, koji su oni sazvali, imao i povijesni značaj prijašnjih Sabora. Ali kako zastupnici nisu bili izabrani na Iopim izborima, kako je na snazi bio jednostranački sustav i Pavelićeva diktatura, kako je Ustaški pokret imao potpunu kontrolu nad masmedijima i kako svi politički skupovi bili zabranjeni (osim onih koje su organizirale same vlasti) to je bilo samo po sebi nemoguće.

I . Postoji neslaganje o toj nom broju zastupnika u ratnom Saboru. Prema popisima, Komisija za vjerodajnice potvrdila je vjerodajnice za 147 Nekim osobama koje su bile pozvane da sudjeluju u radu Sabora K T . nisu mogli biti uručeni, a neki su ih odbili. Najzanimljivije je pitanje • ^ zastupnika HSS-a izabranih u prosincu 1938. koji su pristali služiti. Preuzbenom popisu saborskih zastupnika koji je potvrdio potpredsjednik August Košutić, od 46 zastupnika izabranih 1938. godine, 18 ih je su• ^valo u radu ratnog Sabora.⁶⁰

• ^ s v o m pozdravnom govoru, Pavelić se obratio članovima Sabora kao B ^ a , poštovanima, poglavitima, velemožnima, uglednima i plemenitima,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

mudrima i obzirima, ljubljenima i vjernima".⁶¹ Ve 25. sije nja bio je izvjesio izaslanika Kaschea da e Sabor privremeno predstavljati itav narod, ali da e imati samo savjetodavnu funkciju. Planirao je da e u Saboru kasnije biti predstavnici razli itih profesija, jer se država trebala ustrojiti na na elima korporativizma. Sabor je formalno raspušten 28. prosinca 1942, kao što je bilo i planirano, ali na Paveli evu izri itu želju vodstvo Sabora ostalo je na raspolaganju. Sabor, me utim, nije ponovo sazvan. Ako usporedimo djelovanje Sabora tijekom deset mjeseci njegova postojanja s djelovanjem parlamenta u demokratskoj državi, ili ak s onim što je ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković u svom obra anju Saboru 24. velja e 1942. opisao kao njegove funkcije i obilježje, neizbježan je zaklju ak daje ustaški Sabor bio lakrdija.⁶²

Još jedna indikacija iluzornosti mo i Sabora bila je injenica da se Marko Došen, njegov predsjednik, stari ustaški povratnik, i još devet njegovih kolega, koji su bili kriti ki raspoloženi prema politici koju je provodio ustaški režim, o ito nisu usudili javno iznijeti svoju kritiku u Saboru, nego su je iznijeli u memorandumu Paveli u od 30. studenoga 1942. godine.⁶³ Taj memorandum zaslužuje više pozornosti zbog svjetla koje baca na politiku situaciju u ustaškoj državi i na stupanj nezadovoljstva ak i me u uvjerenim pristašama režima. Odabiru trenutka za prezentaciju memoranduma pridonio je razvoj doga aja u nekoliko područja. Maršal Kvaternik upravo je bio na dopustu u Slova koj, i ve ina dužnosnika, kao i javnost, nisu vjerovali da e se vratiti i nastaviti s obavljanjem svojih dužnosti. Njegov sin, Eugen, nekada mo ni državni tajnik i šef policije, bio je smijenjen s položaja. Porast broja krvavih etni kih ekscesa u talijanskoj okupacijskoj zoni tijekom prethodna dva-tri mjeseca izazvao je veliko ogor enje protiv Italije. Istodobno, njema ki utjecaj u NDH nadja ao je talijanski. I kona no, anglo-ameri ke snage u studenom su se iskrcale u sjevernoj Africi promijenivši time stratešku situaciju na Sredozemlju na štetu Nijemaca i Talijana.

Došenova skupina u svom memorandumu, nakon komplimenata Paveli u osobno zbog njegove povijesne uloge u ponovnom osnivanju hrvatske države i priznanja daje Ustaški pokret temelj države i političkog života u Hrvatskoj, kritizira trenutnu situaciju. Nakon pokude nedostataka Rimskog ugovora - gubitka više od polovice Dalmacije koji je iz njega proizašao - kritizira Talijane zbog toga što u svojoj okupacijskoj zoni dopuštaju etnicima antihrvatsko djelovanje, te zahtijeva da se to etni ko djelovanje zaustavi i problem Dalmacije definitivno riješi. Došenova skupina se nadala da e Hitler u vezi s tim pomo i NDH. Memorandum se nastavlja tvrdnjom da su u Ustaški pokret ušli sumnjivi elementi koji su upleteni u korupciju velikih razmjera. U nastavku teksta kriti ki se razmatraju gotovo svi aspekti ustaške politike: dvije administracije (državna sjedne i strana ka s druge strane) koje su stalno zava ene, što spre ava dobro funkcioniranje državnog aparata; postojanje dvije vojske

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

(redovne i strana ke) obje s velikim brojem nekompetentnih asnika, i neprekidna neslaganja izme u njih koja onemogu avaju da vojska svoju zada u izvršava kako treba; i postojanje nekoliko vrsta specijalnih sudova u kojima radi mnogo sudaca bez pravne naobrazbe, koji, me utim, bez obzira na to imaju mo odlu ivanja o životu i smrti optuženika, što jako narušava ugled sudstva u zemlji. Skupina tvrdi da su me u stanovništvom u potajnom optičaju izvještaji o zlostavljanju i pokoljima zatvorenika koncentracionih logora i zatvora i naglašava kako u javnosti prevladava mišljenje da mnogi pojedinci i grupe koji su poslani u koncentracione logore nisu predstavljali nikakvu opasnost za javni red ni za sigurnost zemlje, i apelira da se svim zatvorenicima da šansa da se brane pred redovnim sudovima. Skupina tako er navodi da u zemlji vlada op i osje aj osobne i materijalne nesigurnosti. Na kraju skupina zahtijeva da se sve te negativnosti eliminiraju jer ugrožavaju sigurnost i opstanak države i nacije i da Sabor bude reorganiziran kao istinsko predstavni ko tijelo i da se ponovo sazove.

Koliko je meni poznato, Paveli na taj memorandum nikada nije odgovorio. Ali govore i u Saboru 28. prosinca 1942, bez sumnje je na umu imao njegove potpisnike kad je rekao:

Ja nosim odgovornost sam za sve (dugotrajni poklici: Živio! i pljesak). Ja ne tražim odgovornost niti ministara pred narodom. Ministar je tu, dok služi stvari (Tako je! pljesak.) i nitko ga poslie ne pita za odgovornost. Jaju drage volje preuzimam na sebe. Preuzimam svu odgovornost i za vojsku, preuzimam odgovornost i za prehranu i za politiku i za živote! (svi zastupnici ustaju, pa poklicima „živio!“ i pljeskom odobravaju Poglavniku). Zato ne tražim i ne želim s nikim te odgovornost dieliti, ali tražim sa svima vama rad i posao i uspjehe.⁶⁴

Nijedan od konkretnih prijedloga iznesenih u memorandumu nije uzet u obzir. Sabor nije reorganiziran niti ponovo sazvan. Sadržaj i ton ovog memoranduma zapravo je vjerojatno pridonio Paveli evoj odluci da Sabor više ne sazove.

Ustaški Sabor nikad nije usvojio, niti je Paveli , kao prvi ovjek u državi, ikad odobrio, ustav. Dana 15. svibnja 1941, me utim, Paveli je izdao dekret^u kojem se tvrdi daje hrvatska kraljevska kruna (koja više ne postoji) kralja Zvonimira utjelovljenje hrvatskog suvereniteta. U tome je oponašao Ma arsku, gdje se kruni sv. Stjepana (koja postoji) pripisuju specifi ne ustavne odlike. Bilo je mnogo govora o uskrsnu u tradicionalne hrvatske države i ustavnim Pravima, ali to nije rezultiralo nikakvom pozitivnom akcijom. Neki hrvatski autori tvrdili su daje Sedamnaest na ela hrvatskog Ustaškog pokreta, koja su do 10. travnja 1941. bila obvezuju a samo za lanove Pokreta, nakon tog datu-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ma postalo obvezujuće za sve državljane NDH te da su time defacto predstavljala Ustav zemlje. To je bilo analogno situaciji u Njemačkoj, gdje je program Nacional-socialističke radničke stranke bio defacto Ustav Trećeg Reicha⁶⁵ u NDH je ta tvrdnja bila, zapravo, potvrđena administrativnom praksom. Kako bi napredovali, državni činovnici morali su položiti ispite iz tri područja: ustavne organizacije, administrativne organizacije i zakonodavstva u djelokrugu kandidatove kompetencije. Materijal o ustavnoj organizaciji sastojao se od programa Ustaškog pokreta i raznih ustaških propisa i zakona koji su se odnosili na Pokret i državu.⁶⁶

Nakon što je preko dvije godine zanemarivala postojanje čak i tako nevažnog Sabora i ignorirala prijedlog Došenove skupine za njegovu reorganizaciju i ponovno sazivanje, vlada NDH je 5. travnja 1945. izdala zapovijed o budućem sazivu novog Sabora. Uz članove Sabora iz 1942, u novom sazivu Sabora trebali su sjediti predstavnici raznih profesija, znanstvenih institucija i slično.⁶⁷ No, to su bili posljednji dani NDH i plan za reorganizaciju Sabora bio je bizaran i jalov posao.

HRVATSKI „ETNI KI I POVIJESNI TERITORIJI“

Definiranje „etni kog i povijesnog teritorija“ hrvatskoga naroda kompleksan je problem opterećen emocijama, koji političare i povjesničare frustrira još od četrdesetih godina 19. stoljeća, a dovodio je u dvojbu i ustaše u Drugom svjetskom ratu. Pritom je središnje pitanje bilo da li je teritorij BiH hrvatski ili srpski, pa prema tome treba li biti uključen u hrvatski ili u srpski nacionalni teritorij. Ključni element za rješenje tog pitanja, kao što ćemo vidjeti, bilo je muslimansko stanovništvo, koje je u međuratnom periodu predstavljalo oko jednu trećinu stanovništva BiH. Time što bi bili proglašeni, ili što bi se sami proglasili, Hrvatima ili Srbima, Muslimani su mogli stvoriti hrvatsku ili srpsku većinu u BiH. Složene povijesti bosanskohercegovačkih Muslimana-Bošnjaka, koja seže natrag do srednjeg vijeka, dotaknut ćemo se u 11. poglavlju. Ovdje je dovoljno ukratko prodiskutirati bit hrvatskoga polaganja prava na BiH.

Početkom od Starog vijeka pedesetih godina 19. stoljeća, hrvatski nacionalisti tvrde da cijela BiH pripada Hrvatskoj, pa isto nu granicu hrvatske nacije povlače na rijeci Drini. Prvi argument kojim su podupirali tu tvrdnju bio je geopolitički: BiH je s tri strane okružena hrvatskim teritorijem, a samo s jedne strane, istočne, s nehrvatskim, odnosno Srbijom i Crnom Gorom. Geopolitički, dakle, BiH je izgledala kao središnji dio hrvatskoga nacionalnog teritorija. Nasuprot tome, posjedovanje BiH od strane Srbije značilo bi ekspanziju srpskoga suvereniteta prema sjeverozapadu Balkana, odakle bi Srbija mogla vršiti snažan utjecaj na čitav hrvatski teritorij, uključujući i veći dio jadranske obale.

Hrvati koji su tvrdili da je BiH dio Hrvatske također su tvrdili da su svi muslimani na tom području po nacionalnosti Hrvati. Brojanje muslimana¹⁰ Hrvata ove bi činilo većinskim stanovništvom u BiH, a argumentacija^{2a} Polaganje povijesnog prava seže u srednji vijek. Prema toj teoriji, srednjovjekovna bosanska država, čije je stanovništvo navodno bilo dijelom rimokatoličko, a dijelom su bili bosanski „kristjani“, bila je hrvatska jer su „kristjani“ prije nego što su postali „kristjani“, odnosno heretici bih katolici i Hrvati, pa su^{2at0} današnji Muslimani, koji su uglavnom potomci bosanskohercegovačkih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

„krtstjana", prema toj teoriji Hrvati. Mladen Lorković, ministara u više resora u vladi NDH, u knjizi *Narod i zemlja Hrvata*, objavljenoj 1939. podrazumijeva da su svi muslimani u BiH po nacionalnosti Hrvati. Pavelić i ni isto u uvodnom lanku u prvom broju ustaškog ideološkog tjednika *Spremnost*.⁶⁸

Hrvatski nacionalisti koji su tvrdili da su Muslimani Hrvati također su tvrdili (zapravo povijesno točno) da su Srbi u BiH, kao i u Trojednoj Kraljevini, uglavnom potomci doseljenika iz Srbije i Crne Gore koji su se malo-pomalo naselili u tim krajevima. Ti su Srbi ili prisilno naseljeni u te krajeve od strane Osmanlija, ili su se odazvali pozivu Habsburgovaca da se isele iz područja pod Osmanlijama i nasele kao seljaci-vojnici u habsburškoj Vojnoj krajini duž granice s Osmanskim Carstvom, ili su došli samoinicijativno. Ah kao kolonisti ili naseljenici na zemljištu bez vlasnika, tvrdih su hrvatski nacionalisti, ti Srbi nemaju pravo tu ostati. Osim toga, prema tim tvrdnjama, u nekim područjima, osobito u južnoj Hercegovini, neki današnji Srbi mogli bi se, nakon što pređu na katolicizam, smatrati Hrvatima jer su potomci nekadašnjih katolika Hrvata koji su na pravoslavlje prešli zbog prilika koje su vladale u Osmanskom Carstvu (vidi 9. poglavlje).

Osobit razlog zbog kojeg su hrvatski nacionalisti polagali pravo na BiH bio je taj što se u međuratnom periodu hrvatsko stanovništvo tamo povećavalo mnogo brže nego u Hrvatskoj, što je pridonosilo obnavljanju hrvatske populacije u cjelini.⁶⁹

Tvrđnje velikosrpskih propagandista daje BiH srpska pokrajina temeljile su se na činjenici da je od sredine 19. stoljeća pravoslavno (tj. srpsko) stanovništvo bilo najbrojnije, na tvrdnji da su bosanski Muslimani jednostavno „islamizirani Srbi" i na tvrdnji daje srednjovjekovna bosanska država bila srpska, a srednjovjekovna bosanska crkva („krtstjani") zapravo srpska i pravoslavna, s neznatnim razlikama.

Kojoj strani su bosanskohercegovački Muslimani bili privrženi? U Jugoslaviji između dva rata, baš kao i pod osmanskom i austrougarskom vlašću u tijekom prethodnih stoljeća, vođe bosanskih Muslimana vodili su računa u prvom redu o vlastitim interesima. Primjerice, nakon stvaranja Jugoslavije 1918, bosanskohercegovački Muslimani koji su bili zastupnici u Ustavotvornoj skupštini pomogli su da se donese centralistički, prosrpski Ustav 1921, iako im se većina bila izjasnila Hrvatima. To su učinili kao protuuslugu zato što im je bilo običajno da se bitno povoljno tretirani pri agrarnoj reformi koja je uslijedila. Slično su se brinuli za vlastite interese i u ratnoj NDH, tada doduše mnogo manje jedinstveno nego u međuratnom periodu.

Ustaše su, kako bi osigurali suradnju i podaniku vjernost bosanskohercegovačkih Muslimana i kako bi na temelju većinskog udjela u stanovništvu mogli polagati pravo na BiH kao hrvatski teritorij, Muslimanima učinili brojne ustupke. Ustaška vlada dala im je pompoznu zgradu u Zagrebu za džamiju.

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Pavelić je imenovao jedanaest Muslimana članovima Hrvatskog sabora sazvanog u veljači 1942. godine (od ukupno 147).⁷⁰ Muslimani su cijelo vrijeme imali položaj vicepremijera i još jedan ministarski položaj u vladi, a za vrijeme posljednjih nekoliko mjeseci ustaške države još jedan ministarski položaj. Takvi ustupci lako su dogovarani, djelomično zato što je sam Pavelić (čiji su roditelji, doduše, podrijetlom bili iz Like), kao i veliki broj njegovih najodanijih ministara (Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Julije Makanec, Nikola Mandić, Ante Vokić i Vjekoslav Vrančić) i nekoliko viših činovnika ustaškog redarstva i policije (Rafael Boban i Vjekoslav Luburić) bili Hrvati iz BiH.

Čak i da su se svi bosanskohercegovački Muslimani izjasnili Hrvatima i podržali ustaški režim, s obzirom na broj stanovnika BiH, bila bi to početkom 40-ih mala većina – naime, od ukupnog broja stanovnika BiH Hrvati i Muslimani zajedno činili su oko 55%. Stoga se politika suradnje sa Srbima činila nužnom. Ustašama je to, međutim, bilo neprihvatljivo. Njihov cilj u BiH bio je protjerati ili istrijebiti veliki broj Srba, a ostatak obratiti na katolicizam te time u samo nekoliko godina ukloniti nacionalnu i vjersku pomiješanost stanovništva koja je nastala kao rezultat djelovanja raznih moćnih povijesnih sila tijekom pet ili šest prethodnih stoljeća. U provedbi te politike suočili su se s izravnim otporom i etnika i partizana, a kasnije i velike većine Muslimana.

Ustaška politika protjerivanja, istrebljivanja ili prekrštavanja Srba u BiH i odgovarajuća etnička politika protjerivanja i istrebljivanja Hrvata i Muslimana nije unaprijedila interese ni srpske ni hrvatske nacionalističke struje, a još manje interese bosanskohercegovačkih Muslimana. Kao što će biti pokazano u 11. poglavlju, nema sumnje da ustaška politika udvaranja bosanskohercegovačkim Muslimanima nije uspjela. Jednako je tako istina da etnički cilj uključivanja BiH u veliku Srbiju i odgovarajuća politika etničkog „iščinja“ BiH od Hrvata i Muslimana i njihovog istrebljivanja također nije uspjela. To se dogodilo zato što se sve više i više pripadnika svih triju nacionalnosti okretalo i protiv ustaša i protiv etnika jer su shvatili da politika i jednih i drugih vodi opoj propasti i daje suradnja unutar jugoslavenskog federalnog okvira jedini put koji vodi opstanku. Partizani su bili ti koji su promovirali to rješenje. Ako su politike ustaša, etnika, Muslimana i partizana u Drugom svjetskom ratu išta dokazale, onda to da nema ni hrvatskoga ni srpskoga ni muslimanskoga rješenja problema BiH, i daje multietničko rješenje jedino moguće.⁷¹ Raspad BiH devedesetih godina 20. stoljeća ponovo je potvrdio tu istinu.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Bilješke

- ¹ Vidi Kvaternik, „Ustaška emigracija u Italiji“, str. 211. i DGFP, sv. 12, str. 513.
- ² O aktivnostima Legije u Europi, vidi izvještaj Glavnog ureda za sigurnost Reicha (Reichssicherheitshauptamt - RSHA) od 29. travnja 1941. Ministarstvu vanjskih poslova, na Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H300,661-62. O sudbini njezinih pripadnika u NDH, vidi Kascheov izvještaj od 27. lipnja 1941. istom Ministarstvu, na Fr. H300,660.
- ³ Vidi Haeffnerov izvještaj od 14. lipnja 1941. upu en generalu Glaise von Horstenau, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 335. U svojoj literaturi, ustaše su za sebe kao skupinu upotrebljavali naziv Ustaški pokret, vjerojatno kako bi mu pridali ve i zna aj nego što bi to bio slu aj da su se nazivali Ustaški pokret, ali ak i na vrhuncu mo i i prestiža oni u hrvatskoj populaciji nisu imali mnogo sljedbenika.
- ⁴ Ustaški program objavljen je u Zagrebu datiran kombinacijom datuma, 1. lipnja 1933. i 16. travnja 1941. godine. Objavio ga je Glavni ustaški stan, Ured za promi bu u Ustaša. Sedamnaest na ela Ustaškog pokreta nalaze se na str. 7-11. Ostatak publikacije sadrži statut stranke, pravila ustaške discipline, Paveli eve zapovijedi o koordinaciji rada stranke s operacijama državnih vlasti, funkcioniranju Glavnog ustaškog stana, Ustaške vojnice itd.
- ⁵ Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942, str. 489.
- ⁶ Za Črljenovu proširenu verziju vidi njegova Na ela Hrvatskog ustaškog pokreta, str. 9-117. Za verziju prezentiranu Hrvatskom saboru, vidi Brzopisni zapisnici, str. 5-7, 17-34, 36-41, 157-165.
- ⁷ Lendi , „Zna enje hrvatske duhovne revolucije“; Guberina, „Ustaštvo i katolicizam“; idem, „Ustaštvo i hrvatstvo“. Lendi je bio pjesnik i novinar, Guberina, franjevac, proveo je neko vrijeme s ustašama u emigraciji u Italiji; bio je direktor Arhiva ustaškog pokreta.
- ⁸ Hrvatska, Nezavisna Država, Glavni ustaški stan, Ured za promi bu, Ustaša, str. 13-24. Za ini se, kompletan popis lanova Ustaškog pokreta koji su služili za vrijeme rata, od ministra administratora te Vije a zamjenika vo e i raznih dužnosnika Glavnog ustaškog stana (administrator, a utanti, šefovi odjela, lanovi i zaposlenici), do ljudi nadležnih za kotarske i op inske strana ke stožere, vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 1/1-78-83; kutija 134a.
- ⁹ NDH, Glavni ustaški stan, Ured za promi bu, Ustaša, str. 17.
- ¹⁰ Coli , Takozvana NDH 1941., str. 269.
- ¹¹ Vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 483, 918, 994-996 i ibid., 1943, str. 44-45.
- ¹² Za dekret kojim je osnovana Ustaška mladež, vidi ibid., 1941, str. 857. Za Propisnik iz kolovoza 1942, vidi ibid., 1942, str. 1028-1050. Propisnik Ustaške mladeži nalazi se na str. 1045-1046, a onaj Ustaške ženske loze, na str. 1031, 1045 i 1048.
- ¹³ Brzopisni zapisnici, str. 164.
- ¹⁴ A VII, fond NDH, op a okružnica br. 7, pod strogo povjerljivo br. 1499/42, s ne itljivim registarskim brojem i datumom na fotokopiji, kutija 155, kopija se nalazi u mojoj arhivi. Termin „nastaše“ je izgleda ozna avao sumnjive elemente koji su se pridružili ustašama nakon što su ovi ve došli na vlast.
- ¹⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 28/3-2, kutija 87. O Riegeru, vidi Tko je tko u NDH, str. 346.
- ¹⁶ A VII, fond NDH, reg. br. 51/6-2, kutija 155. Ova okružnica imala je oznaku strogo povjerljivo br. 1340/42. Velika slova kao u originalu. Ovo je napisano 1942, u vrijeme zasjedanja

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Hrvatskog državnog sabora.

17 Jjeger, „Nacionalsocijalizam i ustaštvo“.

¹⁸ Rije i Mate Frkovića, posljednjeg ministra unutarnjih poslova u ustaškoj vladi, upućene Vinku Nikoliću, u Nikolićevom Pred vratima domovine, sv. 2, str. 170.

¹⁹ Za Glaiseov izvještaj, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 852-53. Uz već spomenute pukovnike, nekoliko drugih ustaških pukovnika bilo je na vodećim položajima u policiji, ustaškom redarstvu, propagandnom aparatu i pri kraju rata u vojsci: Mijo Bzik, Danijel Crljen, Jure Franceti (koji je stradao 1942), Ivan Herenić, Vilko Penikar i Vjekoslav Servatzy. Do listopada 1942, kad su odstranjeni s položaja, maršal Slavko Kvaternik, ministar vojske i vrhovni zapovjednik oružanih snaga NDH, i njegov sin Eugen, šef svih policijskih službi u NDH, bili su u hijerarhiji odmah ispod Pavelića. Tu manovu analizu, vidi u njegovom Okupacija i revolucija, str. 95-96.

²⁰ Vidi poglavlje 1, str. 4-6. Za obranu upotrebe strane pomoći kako bi se postigla nacionalna neovisnost, vidi pamflet Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske, objavljen u nakladi Glavnog ustaškog stana (NDH, Glavni ustaški stan), str. 8-9, II.

²¹ A VII, fond NDH, reg. br. 29/15-3, kutija 85.

²² Bzik, Ustaška borba, str. 31-33. Ustaše su pokušale stvoriti nešto što bi se moglo nazvati Kultom Rakovice. Vidi Polonijo, „Ustaštvo: apoteoza Rakovice“. O pobuni u Rakovici vidi također Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, str. 15-16. Pri kraju 1930-ih, hrvatski komunisti pokušali su pobijati/osporavati tvrdnju hrvatskih nacionalista, osobito frankovaca i ustaša, da su oni nasljednici Starčevića i Kvaternika. Pod napadima desničara da su anacionalni i antinacionalni, komunisti su svoj napad lansirali kroz tekstove dobro poznatog pisca Augusta Cesarca i istodobno se pokušali povezati s hrvatskom nacionalističkom tradicijom. Vidi Stipetić, „Komunisti i nacionalna povijest“, str. 1743-1757.

²³ Gumpłowicz, „Die politische Geschichte der Serben und Kroaten“, str. 779-789. Vjerojatno imaju i na umu političke sukobe između Hrvata i Srba u Hrvatskoj od posljednje četvrtine 19. stoljeća, Gumpłowicz je borbu između njih interpretirao kao posljedicu vjerskih razlika.

²⁴ Vidi članak 6 zakonskog dekreta o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941, u Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941, str. 43.

Za Pavelićev govor u Saboru, vidi Brzopisni zapisnici, str. 165, 185-86. Za njegove opaske na njegovom zadnjem sastanku s Hitlerom, vidi Micr. No. T-120, RoU 5793, Fr. H306,698. Za izvještaj propagandnog ureda, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 42/2, 3-7, kutija 87, „Obavještajna služba“ (Split), 30. ožujak 1944, br. 23, str. 1.

Za službeni hrvatski izvještaj o izdavaštvu i kulturnim djelatnostima u 1943. godini, koji je vjerojatno pripremljen za propagandne svrhe, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 12/27, 1-4, kutija 87. Za ustašku „Kulturnu politiku“, vidi također Jelić-Butić, Ustaše, str. 203-214. Ekstenzivna izdavačka djelatnost bila je uvelike potpomognuta obilnim vladinim subven-

²⁵ cijama kako izdavačima tako i autorima. Vidi Barac, Bijeg od knjige, str. 13-26.

Broj intervencija, po svemu sudeći, bio je takav da se situacija posve otela kontroli. Dana 17. listopada 1944, Pavelić je izdao zapovijed u kojoj je intervenciju nazvao sabotажom vladinih aktivnosti i propisao razne disciplinske mjere kako bi ih spriječio, uključujući i slanje prijestupnika u radne i koncentracijske logore. Pozvao je građane da koriste službene

²⁶ kanale za usmene i pismene žalbe. Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944, str. 799-800.

²⁷ Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, str. 89.

Za Glaiseov izvještaj od 28. lipnja 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1208, a za njegov izvještaj od 13. rujna 1941. Frs. 1368-69. Za njegov posljednji izvještaj, od 4. studenog 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 664.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ³⁰ Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 26. travnja 1942, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 263. Njihov strah bio je razumljiv, jer su neke jedinice Luburi eve Ustaške obrane pjevale pjesmicu koja je glasila: „Nesta vjere što guzicu pere, nesta krsta sa tri prsta." To se odnosilo na dnevno ritualno pranje koje prakticiraju muslimani i na pravoslavni na križanja s tri prsta, a ne s cijelom rukom. Vidi Salihbegovi ev lanak „Ugodan razgovor bosanskih muslimana", objavljen u Slobodna rije , antikomunisti kim novinama hrvatske emigracije.
- ³¹ Vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH", str. 13. To je bio izvještaj koji je 4. velja e 1944. Josip Cabas, ministar obrta, veleobrta i trgovine, podnio predsjedniku Vlade NDH Nikoli Mandi u.
- ³² Svi podaci o cijenama i vrijednosti novca u opticaju koncem 1944. su iz NDH, „Hrvatska državna banka u 1944", str. 12, 14-15, 32. Podaci o vrijednosti kuna u opticaju po etkom svibrya 1945. su iz Jugoslavija, Ministarstvo informacija, Rasprava o budžetu za 1946, str. 59.
- ³³ Vidi V. Nikoli , Pred vratima domovine, sv. 2, str. 170. Domobranski asnik Ivan Babi , koji je pobjegao iz NDH u Italiju u sije nju 1944. godine, izjavio je na saslušanju pred britanskim obavještajnim oficirima: „U ovom trenutku, ustaški režim ima samo 1% Hrvata iza sebe." F. O. 371/44249, R 3364/8/92. Prirodno je daje Babi podcijenio snagu ustaša, ali podrška koju su uživali u narodu u to vrijeme uistinu je bila iznimno malena. U lanku „Moja misija saveznicima 1944", str. 269, Babi je preveo ovu re enicu na sljede i na in: „U ovom trenutku ustaški režim ima samo mali postotak stanovništva iza sebe."
- ³⁴ Vidi izvještaj koji je Jan ikovi priredio u sije nju i velja i 1943, koji je u potaji kružio po Hrvatskoj kao dokument HSS-a, u Arhivu IHRP-a, KPH, 42-2896 („Jan ikovi Report"), str. 7-9. Tekst izvještaja dobio sam zahvaljuju i ljubaznosti Fikrete Jeli -Buti .
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Vidi lanak na naslovnoj stranici „NDH bit e samo sredstvo u službi hrvatskog seljaštva i radništva", u Hrvatski narod (Zagreb), 22. svibrya 1941, str. 1-2, u kojem se tako er citira Paveli ev govor. Vidi i Koryevi , „Ustaška politika prema HSS-u", str. 173-190; Jeli -Buti , Ustaše, str. 190-193.
- ³⁷ Hrvatski narod (Zagreb), 11. kolovoza 1941. Deklaraciju je pro itao Janko Torti , zastupnik HSS-a, i potpisalo ju je oko 120 disidenata. Deklaracija Ma eka ne spominje poimence, ali okomila se na one lanove stranke koji su bili ministri u jugoslavenskoj izbjegli koj vladi. Mnogi od potpisnika bili su lanovi nižeg ranga unutar strana kih organizacija.
- ³⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 20/1, F14, kutija 86.
- ³⁹ Vidi Bakari , „Politi ki izvještaj Centralnog komiteta", str. 35-89, osobito str. 68-72. Vidi i Bodroži , „Odnos HSS-a prema NOP-u", str. 33-63.
- ⁴⁰ Za barožnu vatru komunista protiv Ma eka i drugih vo a oko njega, vidi službeni organ KPH, Naprijed, iz travnja 1943, kad je po eo izlaziti kao tjednik, do nyna 1943, kad su napadi na Ma eka privremeno prestali. Naprijed, 1943, str. 97,109, 165,181-184.
- ⁴¹ Za svyest partizana o tome da su njihovi napadi na Ma eka kontraproduktivni, vidi direktivu predsjedništva ZAVNOH-a od 19. kolovoza 1943. Narodnooslobodila kom odboru Zagreba, u ZAVNOH dokumenti, 1943, str. 353-356. Za direktivu propagandnog odjela iz 1944, vidi ZAVNOH dokumenti, 1944, str. 145-146. Partizanska propaganda esto je neosnovano optuživala Ma eka i HSS. Partizanski letak u velja i 1944. optužio je Ma eka da je sklopio sporazum s Mihailovi evim etnicima s ciljem uništenja partizana. ZAVNOH, dokumenti, 1944, str. 233-235. Takav sporazum nikad nije sklopljen.

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

- 42 Magov evo izjave, vidi u ZAVNOH dokumenti, 1943, str. 235-66. Za partizansku deklaraciju od 26. svibnja 1943, vidi str. 132-33.
- 43 2. Magov evo djelatnost, osnivanje Izvršnog odbora HSS-a, i rastu i udio Hrvata u partizanskim redovima u Hrvatskoj, vidi Rub i , „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 127-146, osobito str. 135-140.
- 44 O tome svjedo i niz lanaka i direktiva u službenom strana kom organu. Vidi, na primjer, Naprijed od 18. i 25. kolovoza i 8. rujna 1943. Naprijed, 1943, str. 235-237, 248-250, 275-277.
- 45 Vidi osobito Rub i , „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 136-37; Bodroži , „Odnos HSS-a prema NOP-u”, str. 44-46, 58-59.
- 46 Rub i , „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 137. Vidi i Šuljak, „Božidar Magovac”, str. 416-430, osobito str. 422-425.
- 47 Rub i , „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a”, str. 138-139. Gaži, seljak, bio je zamjenik zastupnika HSS-a Mihovila Pavleka-Miškina, kojeg su ustaše ubile u Jasenovcu 1942. godine. Za niz Gažijevih lanaka u strana kim tjednim novinama Slobodni dom, koje su bile oduzete iz Magov evih ruku, napisanih tijekom rata i ponovno objavljenih 1945, vidi Gaži, Naš put u borbi za slobodu, osobito str. 15-19, 36-43.
- 48 Za politiku i aktivnosti Izvršnog odbora HSS-a pod predsjedništvom Magovca do konca travnja 1944, a potom pod predsjedništvom Gažija do tre e sjednice u Zagrebu 29-30. lipnja 1945, vidi Konjevi , „Izvršni odbor Hrvatske (republikanske) selja ke stranke”, str. 107-120.
- 49 Arhiv IHRP-a, KPH, 42-2896 („Jan ikovi Report”), str. 2-3, 4-7, 9-10.
- 50 Vidi Martinovi , „Mukotrpn rad Dr. Krnjevi a u Londonu za vrijeme rata”, str. 66-79. Za primjere Krnjevi evih memorija Britancima s ciljem obrane hrvatskih interesa i britanske reakcije na one podnesene u sije nju, velja i, i lipnju 1943, vidi F. O. 371/37630, R 562/246/92; F. O. 371/37630, R 1945/246/92; F. O. 371/37630, R 5235/246/92; i F. O. 371/37630, R 5235/246/92 (dva razli ita dokumenta pod posljednja dva identi na broja). Vidi i Kljakovi , „Jugoslavenska izbjegli ka vlada i Saveznici”, str. 5-31.
- 51 W. O. 202/306, XL 03669. Churchill je tako er zabilježio da se grupacija oko Ma eka „raspala ili se, kao i sam Ma ek, pritajila koliko god je mogla”. Za britanski izvještaj „HSS i partizanski pokret”, s kojim se htjelo „samo ukratko prikazati one injenice i dojmove koje su se mogli skupiti u partizanskom glavnom štabu”, vidi W. O. 202/306, XL 03669. Za prijevod na hrvatski drugoga britanskog izvještaja o HSS-a od 28. sije nja 1944, koji je napisao Stephen Clissold, vidi Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 99-107. ZAVNOH dokumenti, 1944, str. 79-82. Za govor Radeta Pribi evi a na tre em zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8-9. svibnja 1944, vidi str. 609-610. Vidi i njegov lanak, „Srpski narod u Hrvatskoj i Narodnooslobodila ki pokret”.
- Dvije su Crkve stolje ima koegzistirale u BiH, dijelovima Slavonije i Dalmacije i današnje Makedonije i pritom nisu vodile vjerske ratove kao što su, na priinjer, bili oni izme u katolika i protestanata u zapadnoj Europi. Do takva je konflikta prvi put došlo tijekom Prvoga svjetskog rata, ponajprije u BiH, kad je Austro-Ugarska Monarhija, branitelj katoli anstva, zaratila sa Srbijom, središtem srpskog pravoslavlja. I austrougarske vlasti i mnogi katolici i muslimani sudjelovali su u aktivnostima protiv sve enika i lanova Srpske pravoslavne crkve, što se, po mišljenju nekih istraživa a, gotovo može smatrati vjerskim ratom - vidi Ekme i , Ratni ciljevi Srbije, 112-151. Tijekom Drugoga svjetskog rata, tvrdi Ekme i , NDH je vodila pravi vjerski rat protiv pravoslavnih Srba. Oružani sukobi izme u srpsko-pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u podru jima gdje su živjeli pomiješani bili su sli ne prirode.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁵⁴ Kamberova izjava je iz publikacije Sarajevske nadbiskupije, a Ceceljine opaske prenesene su na temelju službenog organa Ustaškog pokreta, Hrvatski narod (Zagreb), od 20. travnja 1941. Vidi Dokumenti o protunarodnom radu, str. 10-11.
- ⁵⁵ Vidi svjedočenje bivšeg državnog ministra Vladimira Košaka na suđenju nadbiskupu Stepincu i ostalima, u Suđenju... Stepincu, str. 363-366. Za Stepinovu okružnicu kleru njegove nadbiskupije, vidi Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 258-260.
- ⁵⁶ Za provenijenciju onih u masmedijima, vidi Jelić-Butić, Ustaše, str. 204-206. Za Artukovićev govor u Saboru, vidi Brzopisni zapisnici, str. 30. Do širenja nacističkog utjecaja koncem 1930-ih godina, u Hrvatskoj je bilo jako malo antisemitizma.
- ⁵⁷ Suđenju... Stepincu, str. 363-364.
- ⁵⁸ Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 222-224. Za komentare o pogledima nadbiskupa Stepinca o raširenoj pojavi abortusa u međuratnom periodu u Hrvatskoj, vidi 12. poglavlje, bilješka 24.
- ⁵⁹ Za službene dokumente o konstituiranju Sabora, njegovom vodstvu i članovima, i zapisnike govora Pavelića i ustaških ministara na dvanaest plenarnih sjednica, vidi Brzopisni zapisnici. Za jugoslavenske napise o ustaškom Saboru, vidi Jelić-Butić, Ustaše, str. 339-356, osobito str. 341-343 i Konjević, „Mjesto i uloga 'Hrvatskog državnog sabora'”, str. 115-135.
- ⁶⁰ Za službeni popis članstva, vidi Brzopisni zapisnici, str. 10-12, 34, 36. Vidi i Konjević, „Mjesto i uloga 'Hrvatskog državnog sabora'”, str. 121-124. Za broj zastupnika HSS-a koji su sudjelovali u radu Sabora, vidi Košutićevu promemoriju od 22. rujna 1944. majoru Randolphu S. Churchillu, britanskom oficiru za vezu s partizanskim glavnim štabom u Hrvatskoj, u W. O. 202/222, XI 8972, Appendix B. Za broj zastupnika HSS-a izabranih 1938, vidi Janjčević, Hrvati u izborima 11. prosinca 1938, str. 27.
- Neki zastupnici HSS-a koji su sudjelovali u radu ustaškog Sabora nisu ušli u Ustaški pokret niti položili ustašku prisegu. Neki su izgleda sudjelovali u nadi da će tako moći pomoći Matiću, kojeg su ustaše tada zatočile u Jasenovcu, a potom držale u strogoj kućnom pritvoru do kraja rata.
- Izvještaj Matićeve jezgre HSS-a koji je potajno bio u optjecaju početkom 1943, okarakterizirao je Sabor kao „ilegalan i krivotvoren”. Tvrdio je da zastupnici koji su se pridružili Ustaškom pokretu i položili ustašku prisegu nemaju ništa zajedničko ni s Matićem ni s hrvatskim narodom, i da su se svojim ponašanjem sami isključili iz HSS-a. Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 769.
- ⁶¹ Brzopisni zapisnici, str. 5.
- ⁶² Vidi Brzopisni zapisnici, str. 5. za Pavelićev pozdravni govor; str. 188 za njegovu želju da vodstvo ostane na raspolaganju; i str. 28-34 za Artukovićev opis njegove funkcije. Za Pavelićeve političke planove u vezi s unutarnjim poslovima, vidi Glaiseov izvještaj od 26. siječnja 1942. na Micr. No. T-501. Roll 264, Fr. 1128.
- ⁶³ Među njima su bili neki od članova Sabora: Ferdinand Gasteiger, jedan od četiri tajnika Sabora; Mirko Košutić, predsjednik Odbora za pravne i bogoštovne poslove; Ademaga Mešić, predsjednik Odbora za pravne poslove; Fran Milobar, predsjednik Odbora za financije; Vinko Krišković, Krunoslav Lokmer, Stjepan Uroić, Marko Vrešić i Tomo Vojković. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 855-59. Vojković se kasnije pridružio partizanima. Nijemci su se ubrzo domogli kopije promemorije, ali u NDH ona nikad nije objavljena.
- ⁶⁴ Brzopisni zapisnici, str. 187.
- ⁶⁵ Za Dekret od 15. svibnja 1941, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 87-88. Za diskusiju o tome da li Sedamnaest na čela predstavlja de facto Ustav, vidi Sladović,

NDH: unutarnji problemi i unutarnja politika

Der „Unabhängige Staat Kroatien“, str. 1-41, osobito str. 15; idem, „Verfassungss und Verwaltungsrecht des Unabhängigen Staates Kroatien“, str. 222-282. U istom tom duhu je i njegov članak „Ustavne osnove hrvatske države“.

⁶⁶ yj(jj) na primjer, propise o ispitima u Ministarstvu javnog zdravstva i socijalne skrbi od 23. studenog 1943, u *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1944, str. 90-92.

Me u njema kim ratnim dokumentima našao sam njema ke prijevode nacрта Ustava za NDH s 127 članova i nacrt privremenog Ustava s 11 članova. Nije bilo naznake kad su ti nacrti napisani, niti tko ih je napisao ili na kome zapovijed.

⁶⁷ Jareb, „Bilješke sa sjednica Događanja 1943-1945“, str. 196.

⁶⁸ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 147-157; A. Pavelić, „Pojam Bosne kroz stoljeća“.

⁶⁹ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 157-158. Izmeću 1921. i 1931, katoličko stanovništvo u BiH naraslo je za 25,5%, dok je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji naraslo za 11,2%, a u Dalmaciji za samo 10%.

⁷⁰ Kao što je napomenuto u prethodnom odjeljku, točan broj članova ustaškog Sabora nije poznat, ali prema *Brzopisnim zapisnicima* prihvaćene su vjerodajnice 147 članova. Brojku od 193 člana navedenu u muslimanskom memorandumu o kojem će biti riječi u 12. poglavlju ne mogu objasniti.

⁷¹ Iako su ratni događaji potpuno diskreditirali ustašku politiku prema bosanskohercegovačkim muslimanima, neki bivši ustaški dužnosnici iz BiH inzistirali su na činjenici da se većina muslimana u BiH „ili već osjeća Hrvatima ili su na najboljem putu da budu potpuno kroatizirani“. Veleasni Kamber rezonirao je: „Ako ne želimo izgubiti cijelu ili dio Bosne, moramo sa sobom uvati kompaktnu sveukupnu hrvatsku većinu. To većinu možemo imati samo ako svi muslimani postanu svjesni Hrvati... a ne samo s muslimanskom većinom u Bosni, čak i ako je ta većina uvjerljiva. Tek onda kada se svi katolici i muslimani ujedine možemo mi, Hrvati, imati većinu od oko 55% [kurziv Kamberov]. Kamber, „Odnosi između Hrvata katolika i islamske vjeroispovijesti“, str. 103-120, osobito str. 113-114. Prvo poglavlje planirane knjige objavljeno je u *Osoba i duh*, časopisu hrvatskih dominikanskih svećenika u progonstvu. Koliko je meni poznato, knjiga nikad nije dovršena. Kamber je umro u Torontu 30. lipnja 1969. godine.

IX.

N D H : V l a d a v i n a b e z a k o n j a

i t e r o r a

POLITI KI I „PRAVNI" TEMELJI BEZAKONJA I TERORA

Fundamentalni princip na kojem po iva ustaška misao i djelovanje bio je da e NDH biti država jedne nacije (hrvatske) i dviju religija (katoli ke i muslimanske). Najve a prepreka na putu ka realizaciji tog cilja bilo je srpsko stanovništvo pravoslavne vjere koje je u travnju 1941. brojalo nekih 1,820.000, to jest oko 30% ukupnog stanovništva. Srbi nisu bili kompaktno naseljeni u samo jednom području nove države, nego rašireni na preko 60 - 70% njezina teritorija. Na teritoriju koji e nakon Drugoga svjetskog rata pripasti SR Hrvatskoj, isklju uju i Istru i ostale dijelove hrvatskoga teritorija koji su u me uratnom razdoblju bili pod Italijom, u popisu stanovništva od 1931. srpsko pravoslavno stanovništvo inilo je 17,5%. Na teritoriju poslijeratne SR BiH, taj postotak iznosio je 43,6%.' I u nekim drugim dijelovima tadašnje države, u Dalmatinskoj zagori, središnjim dijelovima, u dijelovima Slavonije postotak srpskog stanovništva bio je sli an, a negdje su bili i u ve ini.

U NDH, kao državi jedne nacije, Srbi, zajedno sa Židovima i Romima, bili su stavljeni van zakona. Isklju ivanje je zapo elo prvoga dana postojanja nove države, kad je Slavko Kvaternik Srbe, Židove i Rome isklju io iz službe u oružanim snagama NDH. Jedina iznimka bili su neki Srbi bivši austrougarski asnici koji su ipak bili uzeti u vojsku NDH. Dva druga Srbina, Savo Besarovi , odvjetnik iz Sarajeva i Paveli ev osobni prijatelj, i Svetislav Šumanovi , obojica politiki bez ikakva utjecaja, kasnije su dobili mandate u Hrvatskom saboru. Još kasnije, Besarovi je imenovan ministrom bez portfelja.

Ustaška politika prema Srbima postulirala je, dakle, da je gotovo jedna tre ina muškaraca odgovaraju e dobi za služenje vojske (postotak jednak postotku Srba u ukupnom stanovništvu) politiki nepodobna za službu u oružanim snagama NDH. Paveli nije bio voljan promijeniti tu politiku ak ni kad je u drugoj polovici 1943. došlo do ozbiljnog manjka muškaraca sposobnih za vojnu službu, iako su Glaise, njema ki opunomo enik za NDH i general Liiters, komandant njema kih trupa u NDH, zahtijevali da to u ini. Promjena je u injena tek tjedan dana prije kraja rata, prekasno a da bi imalo ikakvog prakti nog efekta. Paveli jest pristao da Nijemci mobiliziraju nešto Srba, ali

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

samo za ratište na Istočnoj fronti ili za prisilni rad u Njemačkoj, i samo ako su bili označeni kao pravoslavci.² Vjerojatno je manje od tisuću Srba iz NDH dospjelo na Istočnu frontu, ali je priličan broj Srba iz NDH, rođenih u godinama 1923. i 1924, bilo mobilizirano za rad u Njemačkoj. Neki fizički snažni logoraši iz koncentracijskih logora u NDH, koji su na popisu bili označeni kao pravoslavci, također su regrutirani u tu svrhu.³

Kako bi provodili genocidne mjere protiv Srba i Židova ustaše su uveli drakonske mjere tako široke primjene, da su i sami Hrvati bili njihove žrtve. Hrvati zapravo nikad u svojoj povijesti nisu bili izloženi takvoj legaliziranoj administrativnoj, policijskoj i sudskoj brutalnosti i zlostavljanju kao za vrijeme ustaškog režima. Uz to, svi opći zakoni preuzeti od stare Jugoslavije promijenjeni su i postali neizmjereno strožima nego što su prije bili.⁴

Specijalnim dekretom od 13. travnja 1941. Kvaternik je u svrhu održavanja reda i mira osnovao novu žandarmeriju u čijem sastavu su bili isključivo Hrvati i Muslimani. Istoga dana izdana je i zapovijed o prikupljanju oružja, municije i ostalog materijala iz posjeda poražene vojske stare Jugoslavije.⁵

Dekretom od 19. travnja svi suci, državni tužitelji i drugi zaposlenici sudova suspendirani su na period od tri mjeseca, kako bi Ministarstvo pravosuđa za to vrijeme ustanovilo hoće li biti zadržani na poslu, umirovljeni ili otpušteni iz državne službe. Na odluku Ministarstva nije postojalo pravo žalbe. Dekretom od 22. travnja svim preostalim državnim službenicima i zaposlenicima lokalnih vlasti i poduzeća u vlasništvu države, uključujući i PTT i željeznicu, nadležna državna ministarstva dala su status privremeno zaposlenih. Bez obzira na njihov položaj ili stečena prava, odlukom nadležnih ministarstava ti su zaposlenici mogli biti zadržani, umirovljeni ili otpušteni, također bez prava žalbe.

Ta su dva dekreta bili formalna osnova koja je novom režimu dopuštala da se riješi nepoželjnih zaposlenika u državnoj i lokalnoj upravi i poduzećima u vlasništvu države, što je u principu značilo Židova, Srba i Hrvata jugoslavenske orijentacije. Uistinu, svi su oni, osim nekih stručnjaka koji su vladi bili neophodni, bili otjerani iz službe. Tako je oslobođen veliki broj radnih mjesta koja su se sad mogla popuniti ustašama, ustaškim simpatizerima i prijateljima i sljedbenicima-karijeristima, čime je državni administrativni aparat potpuno vezan s Ustaškim pokretom. Na taj način mnoga radna mjesta u državnoj službi popunjena su ljudima koji nisu imali stručne kvalifikacije, ali su bili dio Ustaškog pokreta ili gorljivi poslušnici novog režima i kao kandidati dolazili u obzir na temelju svoje nacionalne pripadnosti.

Još jedan dekret, onaj od 19. travnja 1941, dao je ustaškim vlastima pravo da ukinu mirovine koje je vlada monarhističke Jugoslavije dodijelila političarima, diplomatima i ostalim visokim državnim dužnosnicima i zaslužnim osobama. Istim dekretom vraćena su prava osobama koje su bile izgubile državnu službu ili mirovinu zbog opozicionarstva u monarhističkoj Jugoslaviji i koji su imali

NDH: Vladavina bezakonja i terora

pozitivan stav prema NDH.⁶ Prema Dekretu od 29. travnja svim bivšim austrougarskim asnicima i državnim službenicima hrvatske nacionalnosti koji su pravo na mirovinu zaradili prije 1. prosinca 1918. i ija su prava u me uratnoj Jugoslaviji bili osporena, ta su prava vra ena i od 1. svibnja 1941. imali su pravo na redovitu isplatu mirovine. Na ime dospjele, ali neispla ene mirovine ispla en im je jednokratni iznos u visini trogodišnje mirovine. Dekretom od 24. travnja zabranjeno je nošenje svih medalja i odlikovanja dodijeljenih 1918. i izme u dva rata od strane Države Slovenaca, Hrvata i Srba, odnosno monarhisti ke Jugoslavije, ukinute su sve povlastice u vezi s njima i naložena predaja tih odlikovanja i popratnih dokumenata vlastima.⁷

Dekretom od 18. travnja ustaška vlada ukinula je instituciju javnog bilježnika, tj. privilegij nekih privatnih odvjetnika da obavljaju izvjesne javne usluge za odre enu pristojbu. Dekretom od 21. travnja svi lije nici u državnoj službi osim onih koji su radili za Ministarstvo obrazovanja i svi lije nici koji su imali privatne ordinacije stavljeni su na raspolaganje Ministarstvu javnog zdravstva, kako bi ih ono rasporedilo na poslove „prema potrebama i interesima narodnog zdravlja”.⁸

U svrhu koordinacije aktivnosti organizacija Ustaškog pokreta s aktivnostima državnih vlasti na središnjoj, kotarskoj i lokalnoj razini, Paveli je izdao dekret 29. travnja. Zapravo to je nedavno proglašenu NDH stavilo pod skrbništvo Ustaškog pokreta. Ustaški pokret trebao je osigurati da „samo Hrvati vladaju uvijek i svugdje” u hrvatskoj državi. U podru jima u kojima je državna vlast ve bila formirana, strana ke organizacije trebale su imati pravo nadzirati (i o ito kontrolirati) državnu vlast, a u podru jima u kojima ona još nije bila formirana, trebale su je organizirati. Gdje su okolnosti to opravdavale - kad su primjerice državni i hrvatski nacionalni interesi prema ijihovom mišljenju bili u opasnosti - podru ne ili lokalne ustaške organizacije imale su ovlasti samostalno poduzeti korake u skladu s ustaškim na elima, bez prethodnog informiranja središnje vlasti. Ovim dekretom ne samo da je Ustaški pokret stavljen iznad države, nego je i formalno dopušteno podru -nim i lokalnim ustaškim organizacijama da se miješaju u državne poslove, što je esto izazivalo anarhiju i dodatne napetosti.⁹ Memorandum koji su Marko Došen i njegovi kolege predali Paveli u 30. studenog 1942. kritizirao je tu praksu. Šest mjeseci kasnije, Božidar Kavran, kao upravni zapovjednik „Ustaše” - hrvatskog oslobodila kog pokreta, u okružnici od 12. travnja 1943. šefovima Podru nih organizacija Pokreta, naglašava da se dužnosnici Ustaškog pokreta usprkos Paveli evoj zabrani i dalje miješaju u državnu administraciju, i najodlu nije zahtijeva da se s tom praksom prekine. Dužnosnici Ustaškog pokreta, Prema njegovim rije ima, „trebaju pružiti svu pomo administrativnim tijelima i nadgledati njihov rad, ali ne uzurpirati njihove ovlasti”.¹⁰

Kako bi imala „legalnu” osnovu u politici usmjerenoj protiv Židova, Srba,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Roma i antifašisti ki orijentiranih Hrvata, ustaška vlada izdala je nekoliko neprecizno formuliranih zakona i zakonskih odredaba koje se moglo interpretirati široko i na razne načine. Prvi od njih, od 17. travnja, bio je Zakonska odredba za obranu naroda i države. Njegove dvije najvažnije odredbe bile su: „1. Tko na bilo koji način povrijedi ih je povrijedio i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, kazni se krivcem zločinstva veleizdaje; 2. Tko se u ovom slučaju krivcem zločina u toj stvari ima kazni smrti.” Taj dekret je omogućio i formiranje „izvanrednih narodnih sudova od tri osobe” koji su mogli suditi po ubrzanom postupku prema odredbama prijašnje zakonske odredbe o prijekim sudovima. Uslijedila je 30. travnja još jedna zakonska odredba, ona o državljanstvu. Prema članu 2. te odredbe državljanin je NDH samo „pripadnik arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i NDH”. Na temelju ove formulacije državljanstvo je moglo biti uskraćeno ne samo Židovima, Srbima i Romima nego i Hrvatima koji se nisu slagali s ustašama. Istoga dana vlada je izdala i Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti, formuliranu uglavnom po uzoru na nacističke zakone, koja je dala formalnu osnovu za stavljanja Židova i Roma izvan zakona.¹¹ Taj zakonski dekret postao je temelj za sve zakone i upravne propise koji su doveli do dalekosežnog uništenja tih etničkih skupina.

Vlada je 4. svibnja izdala odredbe kojim je osnovano Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, a 13. svibnja odredbu o njegovoj organizaciji i djelovanju.¹² Ravnateljstvo je bilo odjel Ministarstva unutarnjih poslova i prvih osamnaest mjeseci na čelu mu je bio Eugen Kvaternik, jedan od vodećih i najokrutnijih ustaša.

Ustaška vlada izdala je 17. svibnja Zakonsku odredbu o prijekim sudovima koji su bili namijenjeni naročito za postupke protiv osoba koje nezakonito posjeduju oružje, onih koje protuzakonito pružaju utočište drugima osumnjičeni za djela protiv države, i onih osumnjičeni da namjeravaju počinjavati takva djela. Za takva djela bila je predviđena samo smrtna kazna, i osuđeni i krivci morali su biti izvršeni unutar tri sata od izricanja presude.¹³

Specijalnim dekretom od 4. lipnja, vlada je Židovima zabranila sudjelovanje u aktivnostima bilo koje hrvatske društvene, sportske ili kulturne organizacije, „osobito na području književnosti, novinarstva, likovne i glazbene umjetnosti, kazališta i filma”.¹⁴ Iako nije postojao formalni pandan tog dekreta koji bi se primjenjivao na Srbe, postoje dokazi da su slične restrikcije bile na snazi i protiv njih. Tim mjerama, ustaški režim oduzeo je Židovima i Srbima koji su se bavili tim profesijama sredstva za život i vrlo djelotvorno njihove egzistencije sveo na prosjački štap.

Istodobno, iako ne u svim slučajevima tako brzo, vlada je pokrenula pos-

NDH: Vladavina bezakonja i terora

tupke protiv Srba i Židova aktivnih na području biznisa i financija. Jedna od prvih mjera bilo je imenovanje „nadzornih povjerenika“ u njihovim tvrtkama. Kako je vlada kasnije morala izdati posebnu odredbu kojom je utvrđeno da su samo povjerenici imenovani od strane Ministarstva narodnog gospodarstva legalni, može se pretpostaviti da su neke nadzornike ilegalno imenovala Glavni ustaški stan i druge strane organizacije.¹⁵ U pogledu upravljanja tim tvrtkama bila su nametnuta stroga pravila. Svako kršenje tih pravila, koja su često bila tako formulirana daje bilo teško pridržavati ih se, smatralo se sabotажom. To, kao i odsutnost vlasnika tvrtki - koji su uglavnom bili odvedeni iz svojih domova i zatvoreni u logore - upotrebljavano je kao izlika za stavljanje tvrtki pod državnu upravu ili za konfiskaciju. U pogledu registraciju, upravljanje i raspolaganje poduzeća ima oduzetim od vlasnika Židova bio nadležan Ured za obnovu privrede, osnovan 3. svibnja pri Ministarstvu narodnog gospodarstva.¹⁶ Za upravljanje imovinom i poduzeća ima prognanih osoba i nadzor nad stavljanjem imovine na raspolaganje osobama koje su dovedene u Hrvatsku, dana 24. lipnja osnovano je Državno ravnateljstvo za obnovu. Izvršna moć Ravnateljstva bila je definirana posebnom direktivom izdanom 26. lipnja.

Državno ravnateljstvo za gospodarsku obnovu osnovano je 1. srpnja. To je tijelo preuzelo funkcije Ureda za obnovu privrede i preuzelo mnoge druge dužnosti na području gospodarstva. Obje te agencije bile su pod direktnom kontrolom poglavnik Pavelića a osobno. Posebnom odredbom od 15. rujna Državno ravnateljstvo za obnovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku obnovu spojeni su u jednu agenciju koja je nastavila s djelovanjem pod imenom ove prve, pod jurisdikcijom predsjednika vlade.¹⁷ Osim privremenog upravljanja i raspolaganja imovinom i poduzeća ima oduzetim od Židova, te su agencije bile nadležne i za upravljanje i raspolaganje imovinom i poduzeća ima konfisciranim od Srba. Zakonskom odredbom od 8. srpnja, vlada NDH ovlastila je Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine da nacionalizira razne privatne banke u slučajevima kada je to od „državnog i nacionalnog interesa“ i odlučio o tome koje državne bankarske institucije i, u iznimnim slučajevima, privatne banke, preuzeti poslovanje nacionalizirane banke. Ta mjera bila je usmjerena protiv banaka u kojima su dionici bili Židovi ili Srbi. Nakon nacionalizacije banaka, vlasnicima nije isplaćena nikakva odšteta, i nije postojalo pravo žalbe na vladinu odluku.¹⁸ U vezi s rekvizicijom, privremenim upravljanjem, prodajom ili konačnom nacionalizacijom imovine i poduzeća u vlasništvu Židova i Srba izdano je još nekoliko dekreta i propisa, ali ovdje nije potrebno navoditi dodatne detalje. Ono što valja naglasiti jest činjenica da vlasnici nisu dobili nikakvu odštetu za imovinu koju su izgubili i da nisu imali pravo žalbe na odluke kojima im je imovina oduzeta.

Poljoprivredno zemljište u Slavoniji i Srijemu koje je jugoslavenska vlada bila dodijelila dobrovoljcima iz Prvog svjetskog rata, većinom srpske nacio-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nalnosti, u okviru agrarne reforme dvadesetih godina, proglašeno je odredbom od 18. travnja „narodnom imovinom“ i konfiscirano bez odštete vlasnicima koji su protjerani na teritorij okupirane Srbije. Na temelju odredbe od 6. i 7. kolovoza ustaška vlada nacionalizirala je nekretnine i pokretnu imovinu još desetina tisuća Srba, tako da bez odštete. Time dobiveno poljoprivredno zemljište odvojeno je za kolonizaciju hrvatskih seljaka i folksdojčera. Imovina osoba koje su izbjegle iz NDH stavljena je pod nadležnost državne administracije i vlasnici su pozvani, oglasima izvještenim u Državnom ravnateljstvu za ponovu i u prostorijama općinskih uprava, da se u roku od petnaest dana osobno jave u Ravnateljstvo i zatraže svoju imovinu, koja će u protivnom biti nacionalizirana bez odštete. Ako je bila pogodna za poljoprivrednu kolonizaciju, tako nabavljena imovina bila je stavljena pod nadležnost Uredu za kolonizaciju, u suprotnom je postala vlasništvo Državnog ravnateljstva za ponovu.¹⁹ Tako je protjerivanje ih bijeg osoba iz NDH istodobno značilo eksproprijaciju njihove imovine bez odštete.

Među ostalim mjerama bila je i odredba od 20. listopada kojom je država ovlaštena odvojiti od imovine u kolektivnom vlasništvu (zadruga) alikvotan dio ili dijelove imanja koji su pobjegli iz NDH i nacionalizirati ih bez odštete. Tim osobama je tako dat rok od petnaest dana da osobno zatraže svoju imovinu. Konačno, odredbom od 27. prosinca vlada je naredila nacionalizaciju bez odštete imovine svih osoba optuženih za „ometanje javnog reda i mira“, što je značilo imanja pokreta otpora, bez obzira jesu li uhvaćeni, je li im sućeno i jesu li osuđeni ili su još na slobodi.²⁰ Sve te mjere bile su usmjerene u prvom redu protiv Židova i Srba, ali jasno je da su služile i razvlaštenju i kažnjavanju bilo koga tko je aktivno sudjelovao u otporu ustaškom režimu.

Nema dvojbe da je ustaški režim bio odlučan sustavno i temeljito uništiti gospodarski temelj židovskoga i srpskoga stanovništva. U gradovima su u tome u potpunosti uspjeli. Iako je ustaški režim za vrijeme rata naglašavao, i njegovi preživjeli sudionici u emigraciji na Zapadu nakon 1945. nastavili naglašavati da je NDH bila bedem u obrani protiv komunizma, ironična je činjenica da ekonomske i druge diskriminacijske mjere poduzete protiv Židova i Srba u NDH nisu bile ništa manje drastične od onih koje je i jedan komunistički režim ikad poduzeo protiv ijedne socijalne, etničke, religiozne ili političke grupe. Nije potrebno posebno napominjati da je proces lišavanja posjeda Srba i Židova karakterizirala korupcija golemih razmjera među ustaškim dužnosnicima i režimskim ljudima koji su taj proces nadzirali.²¹

USTAŠKI ARGUMENTI PROTIV SRBA ZAPADNO OD DRINE

Veliki broj Srba u Hrvatskoj i BiH bio je trn u oku ustašama. Nazo nost Srba i Srpske pravoslavne crkve u tim podru jima ve dugo je smetala mnoge hrvat-ske nacionaliste, kako laike tako i one povezane s Katoli kom crkvom. Bili su i ozloje eni zbog na ina na koji su Austro-Ugarska i Srbija do 1918, a onda Ju-goslavija pod srpskom dominacijom u me uratnom periodu, koristile te Srbe za promicanje vlastitih politi kih interesa na ra un Hrvata. Kao što smo ve napomenuh, oko 30% stanovništva NDH bili su Srbi. Nakon proglašenja nove države, ustaše su smatrale nastale uvjete povoljnima za radikalno rješenje tog problema, utoliko više što Srbija pod njema kom okupacijom nije mogla po-mo i Srbima u NDH.

Ustaška antisrpska politika imalaje za cilj potpuno osloba anje države od Srba tako da ih više uop e ne bi bilo zapadno od linije koja je navodno razdva-jala Srbe i Hrvate prije nego što su Osmanlije u 15. i 16. stolje u osvojili BiH i dijelove Hrvatske. Dakle, Srbima ne bi bilo mjesta zapadno od Drine i sjeverno od Save. Prije nego razmotrimo sredstva koja su ustaše upotrijebile kako bi ostvarili taj cilj, najprije emo ukratko objasniti kako se tako velik broj Srba naselio u ta podru ja.

Karte koje pokazuju lokacije samostana razli itih religija u prošlim stolje ima dobar su pokazatelj distribucije Srba, Hrvata i Muslimana u bilo ko-jem periodu. Karta ve eg dijela današnje BiH na injena na temelju osmanskih popisa poreznih obveznika iz sredine 15. stolje a i drugih sli nih izvora, koja pokazuje lokacije samostana bosanskih „krstjana" (tada glavne religije na tom podru ju) te Katoli ke i Pravoslavne, odaje da nije bilo pravoslavnih episko-pija, manastira ili crkava, pa prema tome ni brojnog srpskoga stanovništva za-padno odnosno sjeverno od linije koja povezuje uš e Neretve, grad Konjic na njezinom gornjem toku, grad Višegrad na rijeci Drini, uš e Drine u Savu i uš e Save u Dunav. S druge pak strane, karta Pe ke patrijaršije iz vremena njezi-ne obnove 1557, dakle jedno stolje e kasnije, pokazuje da u novoosvojenim dijelovima Osmanskog Carstva, to jest u današnjoj BiH, sjevernoj Dalmaciji, Srijemu, dijelovima sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije, kao i u ve em dijelu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Maarske, postoji nekoliko pravoslavnih episkopija. Tijekom sljede ih 150 godina, u tim je područjima osnovano još nekoliko pravoslavnih episkopija i manastira.²²

Tako je koncem 17. stoljeća u tim južnoslavenskim područjima pod osmanskom vlašću u postojala velika pravoslavna populacija. Većina pravoslavaca bili su Srbi i slavenizirani Vlasi iz područja centralnog Balkana, a dio su bili i preobraćenici, bivši lokalni rimokatolici i bosanski „krstjani“ i njihovi potomci.²³

U područjima gdje su kanili napredovati, kao, npr., na sjeverozapadnom Balkanu, Osmanlije su obično najprije tijekom duljeg perioda provodili politiku omekšavanja lokalne obrane i slamanja duha stanovništva. Pljačkaški i osvajački pohodi bili su popraćeni pretvaranjem velikog broja kršćana u kmetove. Kao odgovor, stanovnici tih područja, u ovom slučaju Hrvati katolici i pravoslavci, Bunjevci katolici i pravoslavci iz BiH, a kasnije i iz susjednih područja Srijema, Slavonije, Like i sjeverne Dalmacije, bježali su na sjever u Austriju i zapadnu Maarsku, na zapad na dalmatinsku obalu koja je bila pod vlašću Venecije i Dubrovačke Republike, a manji broj njih još dalje na zapad, u Italiju. Broj Hrvata koje su Osmanlije pretvorili u kmetove ili koji su pobjegli i naselili se na austrijskom i maarskom teritoriju nije poznat. Ali na temelju hrvatskih povijesnih tekstova i mletačkih izvora, Mladen Lorković je 1939. procijenio da su Osmanlije do 1533. pretvorili u roblje oko 600.000 Hrvata katolika iz BiH i susjednih hrvatskih zemalja i daje još 200.000 njih kasnije pobjeglo na sjever i zapad na teritorije izvan Hrvatske, osobito između 1680. i 1700. godine.²⁴ Lorković teško da možemo smatrati nepristranim izvorom, ali njegove brojke daju nam neku ideju o razmjerima pomicanja stanovništva. To „raspršivanje Hrvata“, kako ga je Lorković prikladno nazvao, uvelike je reduciralo broj Hrvata katolika na područjima koja su Osmanlije osvojili. Osmanlije su zbog toga u njih morali dovesti naseljenike sa srednjeg Balkana, jer im je nenaseljena zemlja bila beskorisna. Na taj način, tijekom nekoliko stoljeća, hrvatsko stanovništvo ne samo da je pretrpjelo goleme gubitke u ratovima protiv Osmanlija, nego je bilo i podvrgnuto prisilnim premještanjima na jugoistok, gdje se izgubilo u golemim prostranstvima Osmanskog Carstva, te na zapad i sjever. Istodobno su se Srbi i Vlasi doseljavali na područja koja su ostala prazna nakon odlaska Hrvata i hrvatskih Vlaha.

Nakon što su 1463. uništili Bosansko Kraljevstvo, Osmanlije su nastavili napredovati prema zapadnoj Bosni a potom, tijekom sljede ih 150 godina, i preko Save i Une. Dva vrlo važna datuma u tom procesu bili su poraz hrvatske vojske u Krbavskoj bici 1493. protiv jakih osmanskih snaga - koji su bili na povratku s pljačkaškog pohoda - i u kojoj je izginula većina hrvatskoga plemstva, i Mohačka bitka 1526. u kojoj su Osmanlije porazili ugarsko-hrvatsku vojsku, što je dovelo do daljnjih gubitaka hrvatskoga teritorija. U toj je bici život izgubio ugarsko-hrvatski kralj Ludovik II, a kako nije imao nasljed-

NDH: Vladavina bezakonja i terora

nika, Hrvati su 1527. za svog kralja izabrali austrijskog nadvojvodu Ferdinanda Habsburškog. Ugri, koji nisu potpali pod osmansku vlast, uskoro su slijedili taj primjer. Nakon bitke kod Mohača, preostale hrvatske zemlje i austrijski teritorij ležali su direktno na putu Osmanlijama i odgovornost za njihovu obranu pala je na plečana austrijske dinastije Habsburga. To je bio teret koji su nosili preko 250 godina i koji je cijelo to vrijeme iscrpljivao hrvatski narod.

Jedna od prvih mjera koju su Austrijanci poduzeli nakon što su dobili hrvatske zemlje bilo je organiziranje lanca obrambenih utvrda ili tzv. Vojne krajine duž granice s Osmanskim Carstvom. Kako su mnogi bivši stanovnici tih područja, isto kmetovi na feudalnim posjedima, ih bili zarobljeni od strane Osmanlija ili emigrirali na sjever, mnogo je zemlje bilo nenaseljeno, pa su Habsburgovci pošli primamljivati nove stanovnike, uglavnom Srbe i Vlahe iz Osmanskog Carstva, da se nasele u Vojnoj krajini kao slobodni seljaci-vojnici, jamci i im, između u ostalog, i vjersku slobodu. Zajedno s hrvatskim stanovništvom Krajine, koje je također pretvoreno u seljake-vojne, krajišnici su upotrebljavani kao vojska za borbu protiv Osmanlija, ali i u ratovima u drugim dijelovima Europe. Tako su i Austrijanci i Osmanlije, svatko sa svoje strane, upotrebljavali iste etničke skupine - Srbe, Vlahe i Hrvate - za obranu granice i područja između u dva Carstva.

Pri kraju 17. stoljeća veliki dijelovi hrvatskoga i ugarskoga teritorija bili su oslobođeni od Osmanlija, pa je Vojna krajina bila proširena sve do Karpata. Većina srpskoga stanovništva koje se bilo naselilo na tom teritoriju, tu je i ostalo, a s njima i pravoslavne episkopije i manastiri. To stanovništvo, osobito nakon velike seobe Srba s Kosova (nekih 30.000 obitelji) na habsburški teritorij sjeverno od Save i Dunava u posljednjem desetljeću u 17. stoljeću, Habsburška Monarhija je zapravo tretirala prilično benevolentno. Habsburgovci su upotrebljavali Srbe u Vojnoj krajini za borbu protiv Osmanlija (i ostalih neprijatelja), a one koji su još živjeli unutar Osmanskog Carstva kao unutarnje pijune protiv Carstva kad god je to bilo moguće.²⁵

Pravoslavno stanovništvo zapadno od Drine značajno se povećalo i zbog drugoga razloga. U svojoj disertaciji na Pontifikalnom institutu u Rimu, 1937, veleasni Krunoslav Draganović dokazao je da je u 16. i 17. stoljeću u znatan broj Hrvata katolika, osobito u južnoj Hercegovini, prešao na pravoslavnu vjeru. Draganović je naveo niz razloga za to. Unutar Osmanskog Carstva Pravoslavna crkva je uživala bolji status od Katoličke crkve. Poglavar (ili poglavari) Pravoslavne crkve živjeli su unutar Carstva, dakle unutar zone utjecaja Porte, dok je Papa živio izvan granica Carstva gdje ga nije bilo moguće zastrašivati. Papa je zapravo bio „najsnažniji i najopasniji neprijatelj Polumjeseca na Bosporu“. Uz to, Pravoslavna crkva maltretirala je katolike. Skupljala je desetinu ne samo od pravoslavaca nego i od katolika, tjerala je katolike pod jurisdikciju pravoslavne crkvene hijerarhije i nametala isto ni

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

obred katolicima latinskog obreda. Osim toga, na tom području nedostajalo je katolikima svećenika koji bi se brinuli za potrebe katolika stanovništva. Katolici i biskupi nisu živjeli na tom području, a odnose između u udaljenog dijecezanskog klera i lokalnih franjevacâ karakterizirale su svećenici i sukobi. Uvođenje gregorijanskog kalendara posluŹilo je da obiljeŹi katolike kao autsajdere. I konačno, mnogo Hrvata emigriralo je iz BiH i susjednih područja na habsburški i mletački teritorij. Prema Draganovićevoj mišljenju, dva najvažnija razloga za prijelaz s katolicizma na pravoslavlje bili su jedna pravna pozicija Pravoslavne crkve u Osmanskom Carstvu i poteškoće unutar same Katoličke crkve, u prvom redu pomanjkanje svećenika i činjenica da biskupi nisu živjeli u svojim dijecezama. Iako je stanovništvo u tim područjima prije bilo katoliko, „s druge strane, što se tiče religije, narod je bio neuk. Njihove veze s Katoličkom crkvom polako su oslabile, i gotovo bez vlastite krivnje, postali su shizmatici”.

Vodeći i srpski povjesničar, Stanoje Stanojević, uglavnom se slaŹe s Draganovićevim zaključcima.²⁶

Dakako, nacionalni i konfesionalni sastav stanovništva NDH 1941. bio je rezultat pet ili šest stoljeća djelovanja mnogih političkih, vojnih i religijskih sila. Uz to, porast nacionalizma početkom 19. stoljeća i austrougarska politika prema Srbima i Hrvatima u Habsburškoj Monarhiji po principu „zavadi pa vladaj”, stvorili su mnogo netrpeljivosti između tih dva naroda. I, konačno, život u Kraljevini Jugoslaviji u razdoblju između dva rata za Hrvate je bio frustrirajuće iskustvo, što je dovelo je do mnogo prigušenog neprijateljstva. U tim uvjetima, događaji Drugoga svjetskog rata - Travanjski rat 1941, podjela zemlje, strana okupacija i aneksija teritorija, pojava kolaboracionističkih režima i skupina i uspon pokreta otpora i revolucionarnih snaga - sluŹili su kao katalizator i zapalili višestrani ratni poŹar koji je zahvatio narode, religije, kulture i ideologije.

U novim okolnostima koje je donio rat ustaše su razvile antisrpsku politiku koja je uključivala protjerivanje jednog dijela Srba iz NDH iza linije koja je Srbe i Hrvate navodno dijelila početkom 15. stoljeća, prisilno obraćanje drugoga dijela na katolicizam i konačno uništenje ostalih. O takvoj politici ne bi se moglo ni razmišljati da su se Hrvati morali uzdati samo u vlastite snage, čak i da je većina Hrvata podrŹavala ustaše, što definitivno nije bio slučaj. Niti se tu politiku moglo pokušati provoditi u vrijeme kad se srpska nacija bila u stanju braniti. Samo puna podrška Nijemaca tijekom cijelog rata, dok je u to vrijeme uŹa Srbija bila pod strogom njemačkom okupacijom, dopustila je ustašama da provode svoju radikalnu antisrpsku politiku. Ustaški režim, doduše, nije potpuno uspio ni u jednom dijelu te politike, ali jest postigao dio onoga što je sebi postavio za cilj. U tome je dobio pomoć dijela katolika klera, a nije doŹivio javnu osudu Katoličke hijerarhije.

NDH: Vladavina bezakonja i terora

Ustaška antisrpska politika bazirala se na desetom i jedanaestom od ustaških Sedamnaest na ela, koja su postulirala da u Hrvatskoj mogu vladati samo Hrvati, iz čega je proizašao cilj da se NDH mora uiniti jednonacionalnom državom. Ustaše su tu politiku branile pomoću nekoliko argumenata. Prvo, Srbi nemaju istinsko pravo živjeti na hrvatskom teritoriju jer su tu tek naseljenici koji su dovedeni ili su sami došli za vrijeme osmanske i habsburške vladavine. Drugo, u posljednjim desetljećima ima austrougarske vladavine, Srbi koji su živjeli pomiješani s Hrvatima, osobito u Trojednoj Kraljevini, bili su voljni biti oružane Austrije i Mađarske protiv Hrvata. Treće, u Kraljevini Jugoslaviji Srbi iz Hrvatske bili su oružane antihrvatske politike Beograda. Milovan Žanić, predsjednik Zakonodavnog povjerenstva u prvom Pavelićevu kabinetu, jasno je objelodanio takav način razmišljanja u svom govoru na velikom ustaškom zboru u Novoj Gradiški 2. lipnja 1941. godine:

Ustaše! Da znate: ja govorim otvoreno. Ova država, ova naša domovina mora biti Hrvatska i ništa više. I zato oni koji su došli ovdje, ti treba i da odu. Događaji kroz stoljeća, a osobito ovih dvadeset godina, pokazuju da je tu svaki kompromis isključen. Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikoga drugog i nema te metode, koju mi ne možemo kao ustaše upotrijebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je otkinemo od Srba koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom. Mi to ne tajimo, to je politika ove države i to kad i izvršimo, izvršit ćemo samo ono što piše u ustaškim načelima.²⁷

Konačno, ustaše su dokazivale da Hrvati, i kao rimokatolici i zbog svoje povijesti, čine granicu europskoga zapada i zapadne civilizacije prema pravoslavlju i istočnoj ili bizantskoj civilizaciji i da su Srbi, kao pravoslavci, nekongruentan dio u hrvatskoj državi te da zato moraju biti uklonjeni.

Ustaše su, kao što smo već konstatirali, usvojile trodimenzionalnu antisrpsku politiku koja je nadilazila njihove prvotne mjere stavljanja Srba van zakona, uništenja njihovih ekonomskih temelja i donošenja mnogobrojnih antisrpskih zakona. Prvo, protjerali su preko sto tisuća Srba u Srbiju koju su okupirali Nijemci. Taj je broj golemo uvećan tisućama Srba koji su svojevoljno izbjegli u Srbiju u strahu od progona i ubijanja. Drugo, ubijali su Srbe u bezobzirnim divljanjima na seoskim područjima i u malim gradovima, zatvarali su ih u koncentracijske logore gdje ih je na tisuće pobijeno ili su umirali od bolesti, gladi, hladnoće i zlostavljanja. Treće, na silu su obrađivali Srbe na katolicizam, a druge naveli da dobrovoljno konvertiraju u nadi da će tako spasiti živote, a kad masovno pokatolice avanje nije dalo željene rezultate, osnovali su posebnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu. S prva dva aspekta te politike pozabavit ćemo se u daljnjem tekstu, a s trećim u 12. poglavlju.

MASOVNE DEPORTACIJE SRBA

Masovne deportacije Srba počele su ubrzo nakon proglašenja NDH i nastavile se u nekoliko faza. Prva faza sastojala se i od službene propagande kojom se poticalo Srbe da se odsele u okupiranu Srbiju i od pripremnih mjera za deportaciju posebne skupine Srba. Propaganda nije imala efekta, ali pripreme mjere jesu. Tako je vlada NDH 18. travnja 1941. izdala zakonsku odredbu kojom dobrovoljcima iz Prvog svjetskog rata oduzimaju njihova poljoprivredna imanja, bez naknade. To su bili uglavnom Srbi koji su se, kao državljani Austro-Ugarske Monarhije i ruski ratni zarobljenici, dobrovoljno prijavili za služenje u novoformiranoj jugoslavenskoj diviziji koja je onda poslana na Solunsku frontu i uključena u srpsku vojsku. Kao nagradu, kasnije su dobili poljoprivredna imanja od dijelova golemih posjeda koja je vlada ekspropirala agrarnom reformom nakon 1918. godine.²⁸ Hrvatski nacionalisti tvrdili su da je kolonizacija bila na in pomoć u kojeg su vlasti monarhisti u Jugoslavije, u kojoj su dominirali Srbi, uključujući srpski element u Slavoniji i Srijemu, gdje su Srbi već inače imali dobar dio stanovništva. Tada tvrdnja u suštini točna. Prema podacima Državnog ravnateljstva za ponovno, uklanjanjem obitelji dobrovoljaca-kolonista s njihovih posjeda u Srbiju je protjerano 5370 osoba, po svemu sudeći u svibnju i lipnju 1941. godine. Ustaška vlada je poslije, zakonskom odredbom od 4. svibnja 1941, osnovala Ured za kolonizaciju koji se trebao pozabaviti problemima proizašlim iz tog protjerivanja i pomoći Hrvatima iz prenaseljenih područja Hrvatske i iz inozemstva da se nasele na ispražnjenim imanjima.²⁹

Sredinom svibnja 1941. počela je nova faza raseljavanja stanovništva. Kao što je objašnjeno u 3. poglavlju, njemačke vlasti prvotno su namjeravale deportirati 220 od 260 tisuća Slovenaca iz sjeverne Slovenije u Srbiju (oba područja bila su pod njemačkom okupacijom) i na ispražnjenju slovenskoj zemlji naseliti folksdojere iz raznih područja. Ali kad je njemački vojni zapovjednik u Srbiji protestirao da ne može prihvatiti toliki broj Slovenaca zbog poteškoća s njihovom prehranom i smještajem, vlada NDH izrazila je spremnost da ih prihvati ako se isti toliki broj Srba deportira iz Hrvatske u Srbiju. Tako je od-

NDH: Vladavina bezakonja i terora

Između ostalog da se ne provodi program planiranih preseljavanja stanovništva u dvije faze. Prema sporazumu sklopljenom 4. lipnja 1941. između njemačkih predstavnika iz Berlina i dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom, njemačkih diplomatskih predstavnika u Zagrebu i njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji s jedne, i vlasti NDH s druge strane, ukupno 170.000 Slovenaca trebalo je biti preseljeno u NDH, „dok je odgovarajuć broj Srba trebao biti premješten iz NDH u Srbiju”. Oko 9000 „politički kompromitiranih osoba i intelektualaca” iz dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom trebalo je biti premješteno direktno u Srbiju. U sklopu provođenja toga novog programa, ustaška je vlada 24. lipnja osnovala Državno ravnateljstvo za ponovni transfer Slovenaca u NDH počinjajući 10. srpnja, ali planirana preseljavanja Srba iz NDH u Srbiju nisu počela do 1. kolovoza.

Državno ravnateljstvo za ponovni NDH nadziralo je preseljavanja Slovenaca u NDH i preseljavanja Srba u Srbiju. Deportacije Srba obavljane su noćno, s tim da je ljudima davano najviše 30 minuta da se spreme. Smjeli su ponijeti samo 50 kg osobnih stvari i što god su posjedovali od novca, nakita i vrijednosnica. Morali su zaključiti svoje domove i predati ključeve policiji. Nisu smjeli prodati svoj posjed ili pokretnu imovinu niti ih dati na zauzimanje susjedima ih prijateljima. Nesrbi nisu smjeli kupiti njihovu imovinu niti je uzeti na zauzimanje. Sva ta imovina nacionalizirana je bez odštete.³⁰

Postojale su velike razlike u načinu protjerivanja Srba od područja do područja i čak od općine do općine. Izbor Srba koji će biti protjerani slijedio je mehanizam jednog generalnog plana. Prominentni ljudi - oni sa znatnom imovinom i trenutni ili potencijalni vođe - deportirani su kao prvi. Ekonomski je bilo korisnije deportirati takve ljude jer se time moglo nacionalizirati više imovine, a preostalim srpskim stanovništvom - lišenim vođa - moglo se lakše manipulirati. U tom smislu očit je činjenica da je do kraja rujna 1941. protjerano 335 svećenika, ili oko polovice klera Srpske pravoslavne crkve.

Srbe izabrane za deportaciju ustaške vlasti najprije su prebacivale u posebne sabirne logore u Bjelovaru, Sisku i Požegi, odakle su vlakovima odlazili u okupiranu Srbiju. Ljudima okupljenim za deportaciju ustaše su ponekad otimali i preostalu imovinu i novac, fizički su ih zlostavljali, a ponekad čak i ubijali.³¹ U nekim mjestima, primjerice 14. kolovoza 1941. u Mostaru, ustaše su naredile srpskim obiteljima da po abecedi u zakazano vrijeme dođu na željeznički kolodvor kako bi vlakovima bili prebačeni u Srbiju. U drugim slučajevima, osobito u sjeveroistočnoj Bosni, srpsko stanovništvo iz raznih gradova bilo je prije deportacije u Srbiju odvedeno u sabirne logore, pa potom proglašeno.¹² Većina Srba deportiranih u Srbiju imali su boravišna prava u NDH. Na zahtjev vlasti NDH, njemački vojni zapovjednik u Srbiji pristao je prihvatiti i oko 30.000 Srba iz NDH koji nisu imali boravišna prava, ali su, zapravo, mnogi od njih bili iz Srbije.³³

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Iz dostupne dokumentacije jasno je da su ustaške vlasti po ele s masovnim deportacijama Srba u Srbiju mnogo prije nego što su zapo ela planirana preseljavanja uglavljena sporazumom od 4. lipnja. Primjerice, u izvještaju njema ke podru ne komande u Užicu od 10. srpnja 1941. zabilježeno je da je oko 6000 Srba iz Bosne ušlo u Srbiju preko Drine kod Bogati a. Kako nisu imali ništa, pa se moglo o ekivati da e izazivati nevolje krađu i i izgređni kim ponašanjem, njema ke okupacijske vlasti protestirale su kod predstavnika ustaških vlasti, no protesti izgleda nisu dali rezultate, jer se s takvom praksom nastavilo i dalje. Nekoliko tjedana kasnije njema ki vojni zapovjednik u Srbiji informirao je Sturmbannführern Beisnera u Zagrebu da su ustaše oko 10.500 Srba iz Bosne deportirale gotovo bez hrane, novca ili odje e. Protjerani su ušli u zapadnu Srbiju 17. ili 18. srpnja preko Drine kod Užica.³⁴

Ustaške vlasti htjele su preseliti 170.000 Srba navedenih u sporazumu što je brže mogu e. Ali deportacije van sporazuma nastavile su se ak i paralelno uz preseljavanja u okviru sporazuma provedenih u kolovozu. Prema procjenama njema koga vojnog zapovjednika u Srbiji, broj protjeranih iznosio je oko 8000 ljudi. Deportacije van sporazuma izazvale su me utim protivljenje Nijemaca. Kao prvo, brutalno skupljanje i deportacije tisu a Srba, uz ostale oblike terora koje su ustaše prakticirale, poja ah su otpor protiv ustaša me u Srbima u NDH i neodobravanje mnogih Hrvata, a njema ke su se vlasti bojale da bi na kraju Nijemci mogli ispasti generalni krivci. Drugo, kako je broj Slovenaca deportiranih i svojevoljno odbjeglih u NDH bio relativno malen, ustaški postupci bili su u suprotnosti s onim što bi se moglo nazvati odredbom o paritetu u sporazumu od 4. lipnja. Tre e, deportacija tolikih tisu a ljudi u tako kratkom vremenu stvorila je u Srbiji probleme oko prehrane i smještaja. I kona no, neki Srbi koji su u kolovozu deportirani u Srbiju u okviru sporazuma bili su fizi ki zlostavljani i posjedovali mnogo manje nego što im je prema odredbama bilo dopušteno ponijeti, što je Nijemcima i srpskim vlastima stvorilo dodatne probleme. Zato su 22. kolovoza njema ke vlasti privremeno prekinule deportacije Srba u okviru sporazuma.³⁵

Vlasti NDH su tijekom kolovoza bile poslale u Srbiju 27 transporta Srba u okviru sporazuma, i još pet u rujnu na temelju specijalnih dogovora s njema kim vojnim zapovjednikom u Srbiji. U tom trenutku, službena su preseljavanja prekinuta. Procjene ukupnog broja deportiranih idu do 17.706 osoba.³⁶ U usporedbi s tim brojem oficijelno deportiranih, njema ki vojni zapovjednik u Srbiji procijenio je da su vlasti NDH do 20. kolovoza 1941. ilegalno protjerale u Srbiju oko 90.000 ljudi. Kasche, koji je pomogao pri pregovorima o sporazumu od 4. lipnja i promatrao njegovu provedbu u NDH, tvrdio je daje do 20. rujna 1941. vlada NDH u Srbiju „u legalnim i ilegalnim transportima deportirala ukupno 118.110 ljudi”.³⁷ Za usporedbu, službeni dokumenti pokazuju da su oficijelno u NDH deportirana 9.343 Slovenca. Uz to, procjenjuje se daje

NDH: Vladavina bezakonja i terora

17.000 ljudi svojevolutno pobjeglo iz sjeverne Slovenije u NDH, tako da ukupni broj Slovenaca koji su ušli u NDH iznosi 26.343. Konačno, početkom listopada 1941, Hitler je zapovjedio da se prekine s deportacijama Slovenaca u NDH i Srbiju (vidi 3. poglavlje). Time je program transfera stanovništva između sjeverne Slovenije, NDH i okupirane Srbije formalno okončan.³⁸

Ali čak i nakon zabrane oficijelnih deportacija Srba iz NDH u okupiranu Srbiju, tisuće Srba odselile su se u Srbiju. Mnoge su na odlazak prisilile ustaše, dok su drugi svojevolutno pobjegli. Srbi iz Srijema bježali su preko Save u sjeverozapadnu Srbiju, dok su oni iz Bosne bježali preko Drine u sjeverozapadnu i zapadnu Srbiju. U pismu Kascheu od 21. siječnja 1942, Harald Turner, zapovjednik administracije njemačkih okupacijskih snaga u Srbiji, procijenio je da je između 23. prosinca 1941. i 21. siječnja 1942. iz Bosne u Srbiju pobjeglo oko 8.000 Srba i Muslimana. U istom pismu Turner je zamolio Kaschea da intervenira kod vlade NDH kako bi žene i djeca bili pušteni iz koncentracijskih logora.³⁹ Za vrijeme njemačkih vojnih operacija protiv partizana u istočnoj Bosni koncem siječnja i početkom veljače 1942, njemačke okupacijske vlasti u Srbiji pokušale su spriječiti ulazak Srba iz istočne Bosne u Srbiju, ali kasnije je ta restrikcija ukinuta. Neki njemački vojnici iz zapadne Srbije pomagali su izbjeglicama, za odgovarajuću nagradu, da pređu u Srbiju preko Drine, ali je to njemačka komanda koncem travnja 1942. zabranila.⁴⁰

Srpske vlasti pridavale su osobitu važnost pomaganju velikom broju djece među izbjeglicama. Kako se mnogo srpske djece nalazilo u koncentracijskim logorima u NDH, direktor Komesarijata za izbjeglice u Srbiji dogovorio je s ustaškim vlastima transfer oko 30.000 djece u Srbiju, uz obećanje da ta djeca neće biti vraćena u NDH. Ta operacija provedena je u veljači i ožujku 1943, ali nema izvještaja o tome o kolikom se točno broju djece radi.⁴¹

Nakon nekog vremena provedenog u Srbiji, dio srpskih izbjeglica odlučio se vratiti svojim kućama u NDH. Prema S. D. Miloševiću, jednom od vodećih jugoslavenskih eksperata za preseljavanje stanovništva u vrijeme Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, samo preko Bosanske Dubice vratilo se oko 3.500 ljudi. Osim njih vratilo ih se još nekoliko tisuća, ali se on nije usudio procijeniti njihov broj. Ustaške vlasti većinu njih su strpale u koncentracijske logore, ali na inzistiranje njemačkih vlasti u NDH, kasnije su ih pustili i nekima od njih čak vratili imanja i kuće.⁴²

Kao što je pokazano u 5. poglavlju, prema procjenama njemačkih okupacijskih i srpskih vlasti u ljeto 1942. ukupan broj u Srbiju deportiranih i izbjeglica dosegao je broj od oko 400.000. Milošević smatra da je ta cifra možda Pretjerana. Opet je prihvaćeno, međutim, da je od tih deportiranih i izbjeglica blizu 200.000 njih došlo iz NDH. Postoje službeni podaci za ljeto 1942. o broju deportiranih i izbjeglica registriranih u Srbiji kod Komesarijata za izbjeglice, i to podaci o ukupnom broju i o broju deportiranih i izbjeglih iz NDH. Prema

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tom izvoru, u Srbiji se 16. kolovoza 1944. nalazilo 241.011 deportiranih i izbjeglih osoba, od kojih je 118.167 bilo iz NDH. Dana 18. siječnja 1945. bilo ih je 121.033 iz NDH.⁴³ Ovaj veći broj vjerojatno je proizašao iz toga što je pojačana registracija izbjeglica koje su se već nalazile u Srbiji.

Koliko je meni poznato, ne postoji sustavna studija povratka Srba deportiranih i izbjeglih iz NDH njihovim kućama poslije rata. Neki od onih koji su imali rođake u partizanima ili koji su prije rata imali vrlo mala poljoprivredna imanja koja su u ratu bila potpuno uništena, vjerojatno su se naselili u Slavoniji i Vojvodini na zemlji koja se mogla dobiti temeljem agrarne reforme pokrenute u jesen 1945. godine. Hrvati kojima su za vrijeme rata bili dani posjedi protjeranih i izbjeglih Srba vjerojatno su se vratili svojim kućama. Gotovo svi Slovenci koji su bili deportirani u NDH, kao i oni koji su izbjegli u NDH, vratili su se u Sloveniju.

MASOVNO UBIJANJE SRBA

Onaj aspekt ustaške politike prema Srbima koji zaslužuje najveću osudu bio je program fizičkog uništenja. Usprkos razumljivom nepostojanju službenih zapovjedi koje bi tu politiku eksplicitno definirale u pisanom obliku, pet različitih vrsta dokaza potkrepljuju njezino postojanje. Govori visokih ustaških vladinih i stranih dužnosnika sadržavali su mnogo prijetnji Srbima, između ostalih u redovima zatvora ili otvorenih. Postojali su neprecizno definirani zakoni o zaštiti hrvatske države i časti hrvatskoga naroda, primjenjivi retrogradno, po kojima je protiv gotovo svakoga mogla biti podignuta optužnica, kao i niz zakona i odredbi koje smo već spomenuli, koji su doslovno cijelo srpsko stanovništvo stavili izvan zakona. Postojali su njemački i talijanski izvještaji iz NDH u kojima je opisano što rade organi Ustaškog pokreta, policija i oružane snage NDH. Postoje pisma i izvaci iz pisama hrvatskih sudbenika iz vremena rata koji su objavljeni poslije rata. Konkretno, postoje svjedočenja osoba koje su preživjele ustaške logore i druga zločinstva, dana na poslijeratnim sudjenjima, te izvještaji i svjedočenja ustaških dužnosnika pred jugoslavenskim komisijama za istraživanje zločina okupacijskih vojski i njihovih domaćih pomagača.

Masovna ubijanja Srba počela su koncem travnja 1941, to jest manje od tri tjedna nakon proglašenja nove države. Prema jednoj Kascheovoj uredskoj bilješci od 30. travnja, prethodnog dana informirao ga je ministar vanjskih poslova NDH Lorković da su u blizini Bjelovara Srbi ubili 11 Hrvata i da su ustaše za odmazdu smaknule 192 Srbina u susjednom selu Gudovcu. Nakon tog masakra, zapovjednik obližnje njemačke vojne postaje naredio je uhićenje oko 40 osoba. Vlasti NDH su, međutim, protestirale dajući to unutar-njo-pohtička stvar, pa prema tome njihova nadležnost, i uhićene osobe su puštene na slobodu. Sljedeći zločin dogodio se 12. svibnja u Glini, gdje su ustaše likvidirale najmanje 260 Srba. Treća masovna likvidacija dogodila se 3. lipnja u selu Korita u istočnoj Hercegovini, gdje su ustaše strijeljale 133 srpska civila.⁴⁴

Ustaške mjere protiv Srba naglo su se pogoršale nakon Pavelićeva susreta s Hitlerom u Berlinu 6. lipnja. Dvojica su razgovarali su o etničkom sastavu nove hrvatske države, problemu Muslimana i Srba, te preseljavanju

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Srba i Slovenaca. Hitler je Paveliću dao sljedeći savjet; da bi „hrvatska država doista bila trajna, mora 50 godina voditi politiku nacionalne nesnošljivosti, jer od prevelike tolerancije u pogledu tih stvari može biti samo šteta". Nakon tog sastanka, ustaške vlasti ukinule su sva ograničenja progona Srba i veliki broj njih ubijen je u kaznenim ekspedicijama i divljanju ustaških oružanih jedinica ili odveden u logore gdje su bili zlostavljani, izgladnjivani i ubijani.⁴⁵

Kao što će biti detaljnije pokazano u 12. poglavlju, osobito kritičan aspekt te antisrpske politike bilo je ubijanje svećenika Srpske pravoslavne crkve. Već 5. svibnja 1941. ustaše su uhitile i odmah ubile banjalučkog episkopa Platona Jovanovića. Njegovo tijelo bačeno je u rijeku i kasnije su ga našli i pokopali u Srbiji. Dana 12. svibnja ustaše su uhitile Petra Zimonjića, sarajevskog mitropolita, i ubrzo potom ga ubile. Sredinom kolovoza uhitili su i ubili Savu Trlajića, episkopa gornjokarlovačkog. Za posljednju dvojicu nije poznato ni gdje su ubijeni ni gdje počinjavaju, ali izgleda da su ubijeni u logoru Jadovno pokraj Gospića. Od svibnja do prosinca 1941, ustaše su ubile još preko 150 svećenika Srpske pravoslavne crkve (vidi Tablicu 2. u 12. poglavlju).

Uključujući komponenta sustava terora ustaškog režima bili su koncentracijski logori. Iako je Zakonska odredba o upravljanju neposrednih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore izdana tek 25. studenoga 1941, većina logora osnovana je već u ljeto 1941. godine. U Zakonskoj odredbi o suzbijanju nasilnih kažnjivih osoba protiv državi, pojedinim osobama ili imovini, objavljenoj 10. srpnja 1942, isti se kako i osobe optužene za takva djela ili, ako su one van domašaja zakona, članovi njihovih obitelji, biti poslani u logor na najmanje šest mjeseci do maksimalno tri godine. Sva imovina tih osoba mogla je biti (i nesumnjivo je i bila) nacionalizirana. Samo dva tjedna kasnije, svi logori službeno su prebačeni iz nadležnosti Ravnateljstva za javni red i sigurnost pri Ministarstvu unutarnjih poslova u nadležnost Ustaške nadzorne službe.⁴⁶

Služba je zapravo upravljala logorima od njihovog osnutka u kolovozu 1941. do vlastite likvidacije u siječnju 1943. godine. Gotovo za cijelo vrijeme rata zapovjednik svih ustaških logora bio je Vjekoslav Luburić.

Bilo je ukupno oko dvadeset velikih i srednjih logora. Najveći je bio Jasenovac, zapravo skupina logora u mirnom području na ušću Une u Savu, zloglasan po barbarskim metodama i velikom broju žrtava. Ostali logori nalazili su se u „Danici" kraj Koprivnice, Pakovu, Ferićancima u središnjoj Slavoniji, Jadovnom kraj Gospića, Jastrebarskom, Kerestincu, Krušici kraj Travnika, Lepoglavi, Loborgradu, Sisku, Slani i Metajni na otoku Pagu, u Staroj Gradišci i Tenji kraj Osijeka i drugim mjestima. Uz to, postojalo je nekoliko tzv. sabirnih logora u kojima su bili smješćavani deportirani Slovenci prije nego što su bile određene definitivne destinacije kamo će biti poslani, Srbi prije deportacije u Srbiju i ostali koji su bili na putu u koncentracijske logore. Dva logora, u

NDH: Vladavina bezakonja i terora

Jadovnom i Slani, gdje je ubijeno mnogo Židova i Srba iz područja koja su postala talijanske Zone II. i III, zatvoreni su polovinom kolovoza 1941, a preostali logoraši prebačeni u logore u unutrašnjosti. Uz to, Nijemci su, bar u drugoj polovici rata, imali logore za osobe uhićene od strane njihove Službe sigurnosti: u Bjelovaru, Doboju, Jankomiru kod Zagreba, Zemunu i drugim mjestima.⁴⁷ Za lokacije logora u koje su deportirani Srbi i Židovi - „Danica“, akovo, Jadovno, Jasenovac, Kerestinec, Krušica, Lepoglava, Loborgrad, Stara Gradiška, Tenje i Metajna i Slana na Pagu (vidi Kartu 6, Koncentracijski logori za Židove u Jugoslaviji 1941-1945, u 13. poglavlju).

Jedan od najviše inkriminirajućih ustaških dokumenata u vezi s Jasenovcem je okružnica u kojoj general Ivan Prpić na zapovijed maršala Kvaternika, vrhovnog zapovjednika oružanih snaga NDH, 27. travnja 1942. informira Glavni stožer Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer Ustaške vojnice, Ministarstvo unutarnjih poslova i Glavno zapovjedništvo oružništva NDH kako slijedi: „Zapovjedništvo Ustaške nadzorne službe, odnosno njegov zapovjednik okružnicom br. 139/42 obavijestilo nas je da sabirni i radni logor Jasenovac može primiti neograničen broj zatočenika. Stoga Vas molimo da izdate zapovijedi svim Vašim podređenima da u Jasenovac šalju sve komuniste koju su uhvaćeni tijekom proširenja teritorija na kojem se vode borbe.“⁴⁸ Taj dokument jasno implicira da je mjesto za nove zatvorenike dobiveno ubijanjem starih i povećanjem kapaciteta logora.

Postojanje Jasenovca ostaje tamna mrlja na savjesti mnogih Hrvata. Teško je pomiriti tisućljetnu hrvatsku kulturu kojom se hrvatski nacionalisti ponose s barbarstvom koje su ustaše počinile u Jasenovcu. U izvještaju od 10. lipnja 1942. monsijor Augustin Juretić je napisao: „Koncentracijski logor u Jasenovcu je prava klaonica. Ne može se nigdje pročitati - čak ni kada se opisuju zločini NKVD-a ili Gestapoa - tako strašne stvari kao što ustaše tamo čine... Priča o Jasenovcu je najcrnija stranica ustaškog režima, jer su u njemu ubijene tisuće ljudi.“⁴⁹

Nadbiskup Alojzije Stepinac također je oštro kritizirao ustaške postupke u Jasenovcu kad je ubijeno sedam slovenskih svećenika izbjeglih iz Slovenije pod optužbom da su radili protiv NDH. Kad su uhićeni, nadbiskup je na temelju vlastite istrage ustanovio da su nedužni i pokušao ih spasiti, ali uzalud. Nakon što su ubijeni, napisao je pismo Paveliću, datirano 24. veljače 1943, u kojem stoji: „Ovo je sramotna ljaga i zločin, koji vapije u nebo za osvetom, kao sramotna ljaga čitavi Jasenovac za NDH... ah čitava javnost, a napose rodbina ubijenih, traži zadovoljštinu, odštetu, izvješće o krivnicima pred sud. Oni su najveći zločinci i nesrećnici Hrvatske!“⁵⁰

Čak i poslijeratna generacija to potvrđuje; Vinko Nikolić, urednik Hrvatske revije, vodeći časopisa hrvatske emigracije, komentirajuć ubojstvo Vjekoslava Luburića u Španjolskoj 30. kolovoza 1969, napisao je: „Jasenovac je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

velika hrvatska rana, i još veća sramota, zbog čega čak i danas to boli naše duše, a naši obrazi crvene se od stida." Nikoli je bio gimnazijski profesor i pjesnik koji je veliki dio rata proveo kao pobožnik u Glavnom ustaškom stanu. Znao je mnogo o onome što se dogodilo u Jasenovcu, a i to daje Luburičevu ime bilo sinonim za najgori ustaški teror.⁵¹

Broj žrtava koje su izgubile živote u logorima ustaške države ostaje najkontroverznije pitanje cijele povijesti Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji. Tim pitanjem detaljno se pozabaviti u 17. poglavlju.

Glaise i Kasche u nekoliko su navrata protestirali protiv ustaškog terora nad Srbima. Nijemcima je bilo u interesu da situacija u NDH bude mirna kako bi mogli slati što veći broj ljudi na Istočno frontu ili na rad u Njemačku, i da bi iz zemlje mogli izvlačiti maksimalnu količinu hrane i strateških sirovina. Ustaška politika negativno je utjecala na njemačke ciljeve budući da je NDH držala u stalnom stanju nemira i jačala pokret otpora. Prema dnevniku operativnog štaba Wehrmachta (njemačke vojske) za 1942, Hitler je „Poglavnikom ustašama dao odriješene ruke za nastavak rata do istrebljenja protiv pravoslavaca u BiH”.⁵² Ta politika provodena je protiv Srba i u svim drugim dijelovima ustaške države.

Užasnuta reakcija javnosti na ustaška zlodjela, Glaiseovi i Kascheovi protesti kod samog Pavelića i Kvaternika starijeg i protest nadbiskupa Stepinca zbog masakra u Glini - pri čemu ništa od svega toga nije objavljeno - naveli su Pavelića da 26. lipnja 1941. izda Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed. U tekstu se prijetilo strogim kaznama i onima koji budu kršili zakon i onima koji ga budu sprovodili na nedozvoljen način. Neki ustaše koji su kršili zakon uhićeni su od strane ustaških vlasti, a nekoliko ih je čak i smaknuto. Ali progon Srba je nastavljen. Dana 9. kolovoza, Pavelić je izdao zapovijed kojom je zabranio djelovanje „divljih” ustaša, ali to nije pomoglo. Konačno, 27. rujna, izdao je novu zapovijed kojom je pozvao sve dužnosnike da održavaju red i mir i ponovio zabranu „divljih” ustaških jedinica. To je bilo upućeno u prvom redu ustaškim vlastima u zapadnoj Bosni. Također je pokušao navesti Srbe koji su se skrili u planinama da se vrate svojim kućama i jamio za njihovu sigurnost.⁵³ Ali čak ni ta Pavelićeva zapovijed nije zaustavila ustaški teror. U mnogo slučajeva, Srbi koji su izašli iz skloništa i vratili se kućama, čak i oni koji su prešli na katolicizam, ubijeni su.⁵⁴

Snažno neodobravanje ustaškog režima u hrvatskom narodu - pokornost nove države Nijemcima i Talijanima i ustaška brutalnost prema Srbima, Židovima, Romima i antiustaški raspoloženim Hrvatima - opisao je i Herbert C. Peh, diplomatski predstavnik SAD-a u Maršskoj. Njegov izvještaj nastao je nakon što je u studenom 1941. tri tjedna putovao po NDH, iz Zagreba preko Like do dalmatinske obale, pa sve do Dubrovnika.⁵⁵

Suočena s mašinerijom ustaškog terora, iza koje je stajala golema mo

NDH: Vladavina bezakonja i terora

silu Osovine, velika većina ljudi u NDH se zgražala. Kako su se masakri protiv Srba širili, Srbi su bježali u planine da bi spasili žive glave, a neki su se pokušali boriti. Krajem srpnja 1941, KPJ, odazivaju se na apel Kominterne nakon njemačkog napada na SSSR, zapovjedio je svojim članovima i simpatizerima u NDH da formiraju borbene odrede i započnu s operacijama protiv sila Osovine i ustaških snaga, kao što su već uspješno učinili u Srbiji i Crnoj Gori. Tako je, samo tri i pol mjeseca nakon proglašenja nove države i inauguracije politike terora, ustaški režim bio suočen s pravim oružanim otporom.

Kako bi objasnili i opravdali ono što su redovito nazivali „nekim ekscesima“ izvjesnih pojedinačnih ustaša ili skupina „divljih“ ustaša protiv Srba u NDH, ustaše su za vrijeme rata (kao i gotovo svi ustaški pisci i simpatizeri u emigraciji nakon 1945) navodili tri faktora. Prvo, tvrdili su da je jugoslavenska vlast između dva rata, koju je karakterizirala srpska hegemonija, bila ustvari krvavi režim koji je tisuće Hrvata stajao života. Drugo, tvrdili su da su gerilski, to jest etnički odredi vojske Kraljevine Jugoslavije, dakle Srbi, sredinom travnja 1941. masakrirali Hrvate u zapadnoj Hercegovini, i da su, prema tome, Srbi sami krivi za ono što im se kasnije dogodilo u ustaškoj državi.⁶⁶ Treće, tvrdili su da su partizani i etnici napali NDH iz Srbije krajem 1941. i početkom 1942. kao i iz Crne Gore u proljeće 1942. godine - potisnuti odatle od strane njemačkih, talijanskih ili etničkih snaga - i da su Hrvati imali pravo braniti svoju državu. Ovaj posljednji argument može se odnositi samo na one Srbe koji su kao partizani ili etnici ušli u istočnu BiH iz Srbije i Crne Gore, a ne na partizane i etnike koji su bili s teritorija NDH.

Prvi argument, da je u periodu između dva rata na tisuće Hrvata umrlo kao žrtve jugoslavenske politike, jednostavno nije istina. U svojoj knjizi iz 1942, u kojoj opisuje mjere koje je jugoslavenski režim između dva rata poduzimao protiv Hrvata, Rudolf Horvat nije identificirao ni nekoliko stotina, a kamoli nekoliko tisuća političkih žrtava koje su umrle nasilnom smrću. Monsinjur Augustin Juretić, dobro obaviješten izvor kad je riječ o hrvatskim i rimokatolicima kim pritužbama protiv Jugoslavije pod srpskom hegemonijom u periodu između dva rata, tvrdi da je od prosinca 1918. do 10. travnja 1941. oko 230 Hrvata ubijeno ili smaknuto, a nekoliko tisuća zatvoreno zbog političkih razloga. Ali ni Horvat ni Juretić ne navode detalje.⁵⁷ Zato ne znamo uključuju li njihove brojke i mali broj Muslimana u BiH koji su neposredno nakon Prvog svjetskog rata ubijeni u vezi s agrarnom reformom njih iz osobne osvete, ili osobe ubijene u rujnu 1919. u vezi s registracijom teglećih životinja od strane vojnih vlasti u nekim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije.⁶⁸

Daleko najapsurdnije brojke o Hrvatima navodno ubijenim od strane Srba u periodu između dva rata dao je velečasni Dragutin Kamber, župnik i ustaški Povjerenik za općinu Doboš, a od 1944. proeltnik i duhovnik te zamjenik vojnog vikara Hrvatskih oružanih snaga, u pismu koje je u drugoj polovici 1945. uputio

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Eugeneu Tisserantu. Kao politički emigrant iz Hrvatske koji se privremeno nalazio u Rimu, Kamber je prijatelj odveo u audijenciju kod kardinala. Kad ga je Tisserant upitao kao su Hrvati za vrijeme rata mogli ubiti 300.000 Srba, Kamber je bio zatečen neposrednošću u pitanja i nije uspio odmah odgovoriti. Ali krajem 1945. napisao je kardinalu dugačko pismo u kojem je dao svoju verziju odnosa između Hrvata i Srba i potom je nazvao najgorim neprijateljem Hrvata. Kamber u tom pismu tvrdi da su Srbi u periodu između dva rata ubili između 50.000 i 60.000 Hrvata. To pismo nije odmah objavljeno, ali na kraju se pojavilo u tjedniku hercegovačkih franjevacu u Chicagu 1967. a potom i u jednom ustaškom časopisu u Buenos Airesu 1969. godine.⁵⁹

Istina je da su u periodu između dva rata tisíce Hrvata na različite načine maltretirane i da su im uskraćivana politička i građanska prava. Postojala je sveprisutna diskriminacija protiv Hrvata i drugih nesrba na svim razinama vojne i državne službe, osobito na višim razinama. Ah te nepravde, koliko god su u principu bile uvredljive i praktično štetne za hrvatske nacionalne interese, nisu bile politički ili kulturni genocid. Štoviše, pod kraljevskom diktaturom i Srbima su bila uskraćivana građanska i politička prava jer sva je vlast bila koncentrirana u rukama kralja, vojske i beogradske vladajuće klike.

Kao što smo pokušali pokazati, protuhrvatska politika jugoslavenske vlade u međuratnom razdoblju, osobito atentat u Skupštini u lipnju 1928. od strane zastupnika glavne srpske političke stranke, temeljni su uzrok nastanka, jačanja i prirode hrvatskih nacionalističkih snaga, koje su kulminirale u ustaškom pokretu i njegovoj antisrpskoj politici u Drugom svjetskom ratu. Od samog početka, bitan sastojak ustaškog programa bila je upotreba terora kao političkog instrumenta, za što je najbolji primjer atentat na kralja Aleksandra u Marseillesu u listopadu 1934. godine. Ali ustaška politika protiv Srba u NDH za vrijeme rata bila je genocidne prirode i potpuno nerazmjerna ranijim antihrvatskim mjerama, i po svojoj prirodi i po opsegu. Uz to, ustaška genocidna politika bila je usmjerena i protiv Židova i Roma, i ustaške su vlasti primjenjivale drakonske mjere i protiv antiustaški orijentiranih Hrvata i svih komunista. Evo citata iz Glaiseova izvještaja od 11. prosinca 1941. o situaciji u NDH: „Krvave žrtve među vlastitim državljanima koje je hrvatska država uzrokovala za kratko vrijeme svog postojanja, višestruko nadilaze [um ein Vielfaches] žrtve nastale za cijelo vrijeme postojanja Jugoslavije.“⁶⁰

Drugi argument mnogih ustaša i ustaških simpatizera, da su etničke (gerilske) jedinice jugoslavenske vojske bile te koje su za vrijeme rata započele krvavi pokolj između Srba i Hrvata time što su masakrirali hrvatske civile u apljini u zapadnoj Hercegovini za vrijeme Travanjskog rata 1941, također nije istinit. Prema članku objavljenom 8. listopada 1941. u časopisu Hrvatski narod, službenom organu Ustaškog pokreta, jedinice u vezi s tim slučajem su kako slijedi: kada je potpukovnik Dragutin Ivanišević, zapovjednik 85. pukov-

NDH: Vladavina bezakonja i terora

nije jugoslavenske vojske raspoređene u "apljini", prema ustaškim riječima, "katolik i dobar Hrvat", uo za proglašenje NDH, 11. travnja - pod utjecajem ustaškog delegata iz Mostara - zapovjedio je raspuštanje pukovnije. Dio "asnik" i vojnika me "utim, bez sumnje ve "inom ili svi srpske nacionalnosti, odbili su postupiti po njegovoj zapovijedi. Neki su se pregrupirali kod Stoca, oko 22 km jugoisto "no, dok su drugi otišli prema Ijubuškom, oko 15 km zapadno. U me "uvremenu, Hrvati iz pukovnije, zajedno s nekim ustašama koji su im se pridružili ili su bili dovedeni kao poja "anje, organizirali su se kako bi branili "apljinu. U narednih nekoliko dana, stola "ka skupina, koja je dobila i poja "anje, približila se "apljini. U borbama koje su uslijedile, od 14. do 17. travnja, na ustaškoj strani ubijene su 22 osobe, me "u kojima je bilo i civila. Još šest civila ubijeno je mitraljiranjem iz jugoslavenskog vojnog aviona kojim je pilotirao lokalni pilot. Me "utim, 17. travnja, "apljina je bila "vrsto u ustaškim rukama.⁶¹

Da se dogodilo ikakvo nekontrolirano masovno ubijanje hrvatskih i muslimanskih civila od strane srpskih "etnika ili jugoslavenskih vojnika, ustaška propaganda odmah bi to na upadljiv na "in upotrijebila, ah "lanak u "asopisu Hrvatski narod pokazuje da su žrtve u "apljini ve "inom, a možda i sve, bile rezultat borbe izme "u branitelja "apljine i njezinih napada "a. Nije bilo masakra. U lipnju 1942, me "utim, u jednoj opširnoj ustaškoj propagandnoj publikaciji, poimence se navodi 25 osoba ubijenih u "apljini i sa zgražanjem tvrdi da su umrle kao nasumi "no odabrane žrtve trodnevnog masakra koji su po "inile "etni "ke jedinice jugoslavenske vojske.⁶²

Ni Vjekoslav Vran i " , istaknuti ustaški dužnosnik iz Hercegovine koji je nakon rata otišao u emigraciju, ni profesor Jere Jareb, ameri "ki povjesni "ar "ro "en u Hrvatskoj, u svojim tekstovima ne spominju nikakav masakr u "apljini. Vran i "prvu ustani "ku akciju Srba u isto "noj Hercegovini datira s 25. lipnjem 1941. godine. Jareb izbjegava problem, priznaju "i da nema dokaza nasumi "nog masakra Hrvata od strane "etni "kih jedinica jugoslavenske vojske. On piše da je potrebno provesti daljnje analize o djelovanju tih "etni "kih formacija u vrijeme raspada jugoslavenske vojske kako bi se sa sigurnoš "u utvrdilo je li bilo zvjerstava i "„da h je postojao srpski plan o pokolju svih važnijih protusrpskih li "nosti u Jugoslaviji u slu "aju rata".⁶³

Još jedan sukob izme "u ustaša i jedinica jugoslavenske vojske u Hercegovini dogodio se za vrijeme sloma zemlje u selu Ili "ima blizu Mostara. U po "etku, Ili "e su zauzeli pobunjeni vojnici mostarskoga garnizona i ustaški simpatizeri. Prema tvrdnjama vojnika jugoslavenske vojske, pobunjenike su potom porazile ne "etni "ke jedinice, kako se obi "no tvrdi, nego kadeti iz Škole rezervnih oficira u Sarajevu, koji su 13. travnja dovedeni u Mostar kako bi uspostavili red i mir. Ili "i su preoteti iz ruku pobunjenika 15. travnja i izvjestan broj zarobljenika doveden je u Mostar, ali sutradan i pušten. U toj operaciji ubijena

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

su dva kadeta i jedan prateći civil, ali pripadnik jugoslavenske vojske nije dao informacije o broju drugih civilnih žrtava. Službena publikacija ustaške vlade na njemačkom jeziku Greultaten (Zvjerstva) poimence je navela samo jednu ženu ubijenu u Ilićima i pet osoba ubijenih u susjednom selu, Cimcu. Također je navedeno 85 imena vlasnika kuća iz ta dva sela koje su spaljene. Da se u Ilićima dogodio masakr, to bi u toj publikaciji bilo navedeno. Dakle, činilo se da se Juretićeva tvrdnja o preko 30 civila ubijenih u Ilićima sredinom travnja 1941. temelji na sumnjivim izvorima.⁶⁴

Na područjima gdje je živjelo miješovito stanovništvo, u deset dana Travanjskog rata 1941. bilo je pojedina slučajeva da su Srbi pljačkali i ubijali Hrvate i obrnuto. Ali čak i kad su Srbi u istočnoj Hercegovini koncem lipnja 1941. počinili uzvratne napade, cilj im je bio samoobrana i u početku su djelovali kao slučajno okupljene grupe. Većina ustaških manifestacija terora, s druge strane, bili su dio široko zamišljene antisrpske državne politike. Koliko je ustaška politika protiv Srba u Hercegovini bila brutalna, vidljivo je i iz policijskog izvještaja koji pokazuje da je u Mostaru (gradu od 20.295 stanovnika prema popisu stanovništva iz 1931. godine) broj od ukupno 5000 stanovnika pravoslavne vjere do konca kolovoza 1941. reduciran na samo 852. Većina Srba pobjegla je, protjerana ili uhićena, odvedena u koncentracijske logore ili ubijena.⁶⁵ O nekoliko gotovo nevjerojatno okrutnih masovnih ubojstava Srba od strane ustaša u Hercegovini izvijestio je i monsijor Alojzije Mišić, mostarski katolički biskup, u pismima nadbiskupu Stepincu u kolovozu i studenom 1941. godine (vidi 12. poglavlje).

Kako bi objasnili i opravdali svoju politiku progona Srba, ustaše su kao razloge navodile i dugačak popis pojedina slučajeva: atentat u Skupštini u Beogradu 1928. godine; ubojstvo nacionalistički orijentiranog hrvatskoga antropologa i povjesničara Milana Sufflaya 1931; brutalno gušenje Velebitskog ustanka u rujnu 1932 (kad je, međutim, ubijen samo jedan žandar); ubojstvo Josipa Predavca, potpredsjednika HSS-a 1933. i politička ubojstva ili osude na smrt nekih drugih Hrvata. Te optužbe bile su točne. Ali optužbe koje je u svom govoru 27. srpnja 1941. iznio ustaški ministar vanjskih poslova Mladen Lorković nisu točne i nedvojbeno su bile sraunate s namjerom da izazovu žestinu, mržnju i brutalnu akciju protiv Srba. Rekao je:

Vi znate da ustaški pokret vrstom rukom rješava srbsko pitanje u Hrvatskoj... Naša je dužnost da se pobrinemo, da Hrvatska pripadne Hrvatima... Naša je dužnost da se pobrinemo, da oni elementi, koji su najviše pridonijeli tome daje 1918. Hrvatska podpala pod srbijansku vlast... da se ti elementi... iz Hrvatske odstrane. Naša je dužnost, da to ukinimo i mi ćemo to provesti. Mi ćemo to do kraja provesti, i to bez obzira na to što se s one strane Save i Drine počinje govoriti o ovjerno i ovjerno anskim osjećajima. Hrvatska državna

NDH: Vladavina bezakonja i terora

vlada pod vodstvom našeg di nog Poglavnika uzela je u ruke rješavanje tog pitarya i ona e ga do kraja riješiti.⁶⁶

Osim neposrednog cilja da se smanji broj Srba u NDH, ustaška masovna ubojstva o ito su trebala biti sredstvo da se prestraši ostale Srbe tako da sami pobjegnu u Srbiju odnosno potaknu ih da prihvate katoli ku vjeru. Me utim, antisrpska politika ustaškog režima polu ilaje zapravo baš suprotne rezultate. Glaise je to jasno vidio ve 13. rujna 1941. kadje izvijestio da su ustaše pridonijele nastanku etni kog pokreta. To je ponovio mnogo puta, s tim što je uskoro dodao i partizane odnosno kasnije spominjao samo njih, a etnike više nije. Nadbiskup Stepinac tako er je shvatio da su okrutno ponašanje okupacijskih vojski (ustaške oružane snage nije spominjao) i masovna strijeljanja talaca bili uzrokom masovnog bježanja ljudi u šume i pridruživanja partizanima.⁶⁷ Nakon rata, nekoliko pisaca me u hrvatskom emigraciji složilo se s tim stajalištima. Ante Ciliga, bivši komunist koji je proveo dio rata u NDH, uklju uju i i nekoliko mjeseci u koncentracionom logoru Jasenovac, a potom radio u redakciji lista Spremnost, to je ovako formulirao: „Jednom rije ju, Paveli je [svojom pohtikom] razjedinio Hrvate, ujedinio Srbe, oja ao komuniste odnosno partizane, i slijepo vezao hrvatsku stvar za one koji e sigurno izgubiti rat. Teško je zamisliti politiku koja bi u ve oj mjeri bila samoubila ka.”⁶⁸

Eugen Kvaternik je poshje rata i sam napisao da bi ustaška borba protiv komunista bila uspješnija da su slijedili politiku sporazumijevanja sa Srbima. Tvrдио je daje njegov rad po etkom 1942. zapravo išao u smjeru takve politike i daje ve bio dobio potvrde spremnosti na suradnju i od Nedi evih i od Mihailovi evih snaga u Srbiji, pod uvjetom da me usobno ubijanje izme u Srba i Hrvata prestane. Ah, zaklju io je: „Pobijedilo je antisrpstvo a tout prix, a sve je kona no dovelo do pobjede srbokomunizma.” Odgovornost za to prebacio je na Paveli a i Talijane, ne spominju i pritom i vlastito djelovanje kao jednog od najbezobzirnijih progonitelja Srba, i njema ku podršku ustaškom režimu tijekom cijelog rata.⁶⁹

Ustaška masovna ubojstva Srba, na licu rryesta ili nakon odvo enja u logore, nastavila su se za cijelo vrijeme rata na itavom teritoriju NDH. Po etkom 1943. me utim, osjetno su se smanjila. Uzroci tog smanjenja bili su, s jedne strane, ja anje partizanskog otpora, a s druge, utjecaj Nijemaca koji su zbog svojih vojnih i gospodarskih interesa htjeli mirnu NDH te su vršili pritisak na ustaše da usvoje politiku koja e dovesti do tog cilja. Smanjenju je pridonijela i suradnja Talijana i etnika u podru jima pod talijanskom kontrolom, što je za posljedicu imalo bolju zaštitu pravoslavnog stanovništva, isto tako i sporazumi o me usobnoj toleranciji sklopljeni nakon svibnja 1942. izme u vlasti NDH i nekoliko važnih etni kih odreda u BiH kao i sporazumi sklopljeni nakon rujna 1943. izme u Nijemaca i etnika.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Ustaško vodstvo je otkriveno mislilo da će se većina Srba u NDH pasivno pomiriti sa svojom sudbinom. I doista, tisuće Srba nisu pobjegle vjerujući da država neće nauditi pokornim državljanima, ili su se vratili svojim kućama nakon što im je zajamčeno da im se ništa loše neće dogoditi. To je bilo povjerenje gdje mu nije bilo mjesta, i mnogi su ga platili životom. Preko 250.000 Srba prihvatilo je prijelaz na katoličku vjeru u nadi da će ih to spasiti, ali i to je bilo uzalud. Mnogo Srba, osobito mladih ljudi, pobjeglo je, među ostalim, u planine i pridružilo se etnicima ili, u mnogo većem broju, partizanima.

Ustaše su se nadale da će prijeći ponovno osnivanje zajedničke države Srba i Hrvata, ili, štoviše, i bilo kakvu buduću suradnju između njih. Ali obostranu mržnju i želju za osvetom koju su oni stvorili privremeno su neutralizirali partizanski pokret i maršal Tito, koji je i sam bio Hrvat. Umjesto da se zbog straha od Srba pridruže ustašama, sve više i više Hrvata odlazilo je u partizane. Sličan efekt proizvela su i etnička zvjerstva protiv Muslimana i Hrvata kao i protiv propartizanski orijentiranih Srba u područjima gdje su privremeno bili nadmoćni. Zbog toga su protivnici poslijeratnog komunističkog režima u Jugoslaviji često govorili, samo djelomično u šali, da su komunisti, koji su sagradili tisuće spomenika u spomen žrtvama fašizma i u slavu svojih vojnih podviga, trebali sagraditi i spomenike Paveli i Mihailoviću.

Ipak, ne umanjujući odgovornost koju ustaše nose za svoje zločine, ne treba zaboraviti da oni nikad ne bi bili došli na vlast ili je zadržali, da u NDH nisu bili Nijemci. Slično, Talijani snose veliki dio odgovornosti za zvjerstva koja su etnici počinili protiv Hrvata i Muslimana u područjima pod talijanskom kontrolom.

DRUGA PRESELJENJA STANOVNIŠTVA

Osim deportacija Slovenaca u NDH, protjerivanja Srba iz nje i istrebljivanja Srba u njoj, i druge skupine ljudi preseljavale su se ili bile preseljavane u NDH ili iz nje. Unutar NDH bilo je i na tisuće izbjeglica koji su izbjegli iz drugih dijelova zemlje. Nakon proglašenja nove države, ustaše su htjele da se Hrvati koji žive izvan Hrvatske vrate u domovinu. To je uključivalo priličan broj Hrvata koji su živjeli u okupiranoj Srbiji, osobito u Beogradu, bivših državnih službenika i zaposlenika banaka i nekih drugih gospodarskih grana, i manji broj Hrvata koji su živjeli u dijelovima Makedonije koje su anektirale Bugarska i Albanija, bivših državnih službenika ili naseljenika na zemlji koju su dobili agrarnom reformom nakon 1918. godine. Na te Hrvate vršen je pritisak da se vrate kućama, i većina ih se i preselila u NDH.⁷⁰

Izbjeglice su bili i Hrvati koje su Mađari protjerali iz Banke i Baranje nakon okupacije tih područja u travnju 1941, a ubrzo potom i aneksije. Mađari su protjerali naseljenike koji su zemlju dobili agrarnom reformom u međuratnom razdoblju, ili, općenito, sve one koji su se u to doba naselili u Banaku i Baranju. Obično su ih deportirali natrag u područja iz kojih su bili došli. Istodobno su se neki Mađari s teritorija NDH preselili na te novoosvojene teritorije ih na teritorije koji su bili mađarski i prije 1941. godine.⁷¹

Osim tih, jedini drugi izbjeglice koji su u NDH dolazili tijekom 1941, 1942. i osobito početkom 1943. bili su Muslimani koji su prebjegli kako bi izbjegli etnički teror u Sandžaku i istočnoj Bosni (koja je ostala izvan NDH). U potpunom području i partizani su do sredine 1942 (u periodu dok su još surađivali s etnicima) sudjelovali u antimuslimanskom teroru. Muslimanska dobrotvorna organizacija „Merhamet“ pomagala je izbjeglicama iz oba područja. Nisam uspio pronaći podatke o broju izbjeglica iz Sandžaka, ali vjerojatno ih je bilo ukupno nekoliko tisuća.⁷²

Mnoge seobe stanovništva dogodile su se i u onim područjima NDH koja je Italija anektirala (Zona I), te u područjima iz kojih se bila povukla pa ih Italija okupirala u jesen 1941. godine (Zone II. i III) (vidi Kartu 4). Ustaški teror protiv Srba i Židova otkrio je mnoge od njih u zonu koju je anektirala

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Italija, dok je talijanska antihrvatska politika u tim područjima mnoge Hrvate otjerala u dijelove NDH pod kontrolom Nijemaca, osobito u Zagreb. Talijani su u anektiranoj zoni zatvorili veliki broj Hrvata u koncentracijske logore, a izvjestan broj su odveli u logore u Italiji. Nakon kapitulacije Italije, Nijemci su postupno okupirali cijelu dalmatinsku obalu i sve otoke osim Visa. Partizani i Britanci su s tog područja koncem 1943. evakuirali možda čak 45.000 ljudi, uglavnom Hrvata, kako bi ih spasili od terora pod njemačkom vlašću. Od tih 45.000, oko 27.000 je potom odvedeno u izbjegličke logore u Egiptu. Konačno, zbog bojazni da bi se savezničke snage mogle iskrcati na jadranskoj obali i tu dobiti pomoć od lokalnog stanovništva, Nijemci su od ožujka do kolovoza 1944. tisuće ljudi s obale i otoka deportirali u unutrašnjost zemlje. (Za više detalja vidi 4, 6. i 7. poglavlje.) Većina ljudi odvedenih u Italiju i Egipat nakon rata se vratila u Jugoslaviju, a samo je mali dio ostao u inozemstvu.

Nakon Srba deportiranih ili izbjeglih iz NDH u Srbiju, najbrojnija skupina stanovništva preseljena iz NDH tijekom rata bili su folksdojčeri. Od ukupno 170.000 oko 18.300 evakuirano je iz Bosne koncem 1942, a 90.000 je evakuirano koncem 1944. iz sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i Srijema, u oba slučaja na teritorij Reicha. Glavni razlog za navedene evakuacije bio je strah od partizana. Uz to, njemački izvori procjenjuju da je oko 28.000 hrvatskih folksdojčera služilo u SS trupama i drugim vrstama njemačkih oružanih snaga te da je oko 15.000 radilo u Njemačkoj. Nakon rata, iz Jugoslavije je protjeran dobar dio folksdojčera, tako da ih je 1948. u zemlji bilo još samo nešto više od 10% od predratnog broja.⁷³

Uz one koji su protjerani iz NDH ili dovedeni u nju, poseban, težak problem bilo je i stanovništvo raseljeno unutar teritorija NDH. Te interne izbjeglice bile su posljedica ustaških divljanja protiv Srba, kao i etničkih divljanja protiv Muslimana i Hrvata, osobito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, ali i u drugim dijelovima zemlje. Uz to, partizanske operacije u većem dijelu zemlje, etničke operacije protiv sila Osovine i oružanih snaga NDH u izvjesnim periodima i na izvjesnim područjima, i operacije sila Osovine i NDH protiv gerilaca, pridonijeli su rastu broja internih izbjeglica.

Im su poela ustaška i etnička divljanja, etnička skupina koja im je bila cilj pobjeći u šume ili u veća mjesta. Sliče na tome, im bi započinje gerilske vojne operacije ili kad bi sile Osovine započele s operacijama velikih razmjera protiv partizana, narod iz područja na kojem su se vodile borbe bježao je u šume i gradove izvan tog područja, općenito u područja gdje su mislili da će naći sigurnost. Kako su i nakon divljanja i nakon gerilskih i protugerilskih operacija sela obično bila spaljena, a zalihe hrane i stoka opljačkane, većina izbjeglog stanovništva ne bi se vratila svojim kućama sve do kraja rata. Hranu, smještaj i sigurnost bili su prisiljeni potražiti negdje drugdje. Zbog toga je i na područjima pod kontrolom ustaša odnosno

NDH: Vladavina bezakonja i terora

sila Osovine, i na onima pod kontrolom partizana i etnika, bilo mnogo internih izbjeglica.

Kako bi ublažio težak položaj internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša i sila Osovine, Pavelić je 16. rujna 1942. izdao zapovijed kojom nalaže Ministarstvu udružbe (što bi, u prijevodu, bilo Ministarstvo socijalne skrbi), a u slučajevima osobite nužde i stožerima Domobranstva i Ustaške vojnice, da izbjeglicama osiguraju hranu, smještaj i druge neophodno potrebne stvari, a po mogućnosti i posao. Kako su gerilske, pa prema tome i protugerilske, operacije bile najintenzivnije u dijelovima BiH i Like, odakle je poticala većina pripadnika ustaškog pokreta i Ustaške vojnice, Pavelić u je organizacija pomoći izbjeglicama iz tih područja bila osobito važna.⁷⁴ Vremenski, ova se zapovijed poklapa s prodorom glavnine partizanskih snaga iz jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine u središnji dio NDH, što je uzrokovalo veliko povećanje broja internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša.

Nisam vidio procjene, ni službene ni neslužbene, broja internih izbjeglica u NDH, ali vjerojatno ih je bilo ukupno nekoliko stotina tisuća. Procjena Muhameda Pandže, direktora „Merhameta“, daje samo u BiH koncem 1943. bilo oko 250.000 Muslimana bez krova nad glavom, vjerojatno je pretjerana.⁷⁵ Razumno je pretpostaviti da se broj internih izbjeglica u područjima pod kontrolom ustaša povećavao kako je rat odmicao, a teritorij pod partizanskom kontrolom postajao sve veći.

Konačno, mnogo internih izbjeglica koji su u posljednjim tjednima rata već bili u Zagrebu ili na putu prema njemu, krenulo je sa snagama NDH koje su se u drugom tjednu svibnja 1945. povlaćile prema Austriji.⁷⁶ Te su se snage htjele predati zapadnim Saveznicima umjesto partizanima, što im nije uspjelo. Sudbinu kako trupa tako i izbjeglica koji su ih pratili analizirat ćemo u 18. poglavlju.

USTAŠKI TEROR POTIJE ORUŽANI OTPOR

Zbog ustaškog terora veliki broj mladih Srba pobjegao je u šume i pokušao se boriti protiv ustaškog režima. Pridružili su se ili srpskim nacionalistima, to jest etnicima, ili partizanima pod vodstvom komunista. etničke jedinice sastojale su se isključivo od Srba, s izuzetkom nekolicine Hrvata koji su im se pridružili u nekim dijelovima Dalmacije. Partizanske jedinice sastojale su se i od Srba i od Hrvata, ali Srbi su bili u većini do druge polovice 1943, kad su Hrvati u partizanskim jedinicama u Hrvatskoj postali većina. Kako je rat odmicao, mnoge etničke jedinice počele su surađivati s okupacijskim silama i, u izvjesnoj mjeri, čak i s Hrvatskim domobranstvom, tako da su postupno izgubili vojnu i političku važnost. Za razliku od njih, partizani su postajali sve jači i jači, kao glavna jugoslavenska vojna sila na strani Saveznika, pokazali su se jedinom skupinom oko koje su se mogli okupiti i Srbi i Hrvati koji su se htjeli boriti protiv sila Osovine i kolaboracionista. Time što su najaktivnije protivnike režima otjerali u partizanske redove, ustaše su mnogo pridonijeli porazu vlastite politike i svojoj propasti na kraju rata.

Ustaški protusrpski teror ne samo što je direktno pridonio oružanom otporu u NDH, nego je negativno utjecao i na njemački okupacijski režim u Srbiji. Ustaše su protjerivanjem u Srbiju mnogo većeg broja Srba iz NDH nego što je bilo dogovoreno i terorom koji su zavele u NDH nagnale na desetine tisuća Srba da onamo pobjegnu i stvorile velike probleme srpskoj marionetskoj vladi i njemačkom okupacijskom režimu (vidi 5. poglavlje). Ustaški teror je izazvao bijes i zgražanje srpske vlade i cijelog naroda te značajno pridonio destabilizaciji prilika u okupiranoj Srbiji, čime je djelovao protiv njemačkih interesa. Nijemci su zbog strateških i ekonomskih razloga htjeli održavati mir u Srbiji, osobito nesmetanu željeznicu vezu s njemačkim snagama u Grčkoj i redovitu opskrbu obojenim metalima iz rudnika u Srbiji. Harald Turner, šef administracije njemačke okupacijske vlade u Srbiji, to je jasno izrazio u nizu pisama koje je napisao Kascheu između lipnja 1941. i svibnja 1942. godine. Turner je zatražio od Kaschea da protestira kod vlade NDH protiv progona Srba i da zahtijeva prestanak progona i ponovnu uspostavu reda i

NDH: Vladavina bezakonja i terora

mira, jer bi njihov nastavak rezultirao velikim štetama po njemačke interese u Srbiji.⁷⁷

Njemački dužnosnici u Zagrebu bili su dobro informirani o ustaškim zločinima jer su imali bliske veze s većinom vojnih, policijskih i civilnih službi i instanci u NDH te dobivali dobrovoljne informacije od tamo zaposlenih Hrvata. Stoga su često slali izvještaje o tim zločinima. Poslali su i popis od najmanje 87 slučajeva ustaškog smaknuća Srba između 1. svibnja 1941. i 4. svibnja 1942. godine, pri čemu je u nekim od tih slučajeva bilo i do nekoliko stotina žrtava. To, kao i dodatne informacije o ustaškim zločinima i Tumerova pisma iz Srbije, dovelo je do novih protesta i sugestija od strane Glaisea i Kaseha. Kaseh je 15. srpnja 1942. predložio ministru vanjskih poslova Lorkoviću da NDH poboljša propagandu namijenjenu Srbima i usvoji pomirljiviju politiku prema etnicima, a u pismu-memorandumu upućenom Paveliću kritizirao je razne ustaške akcije. Na specijalnom sastanku Kaseha i Pavelića 14. studenoga 1942. potonji je obećao da će uiniti neke od promjena koje je Kaseh sugerirao.⁷⁸

U Srbiji je ustanak pod vodstvom komunista protiv njemačkih okupacijskih snaga i marionetske vlade Srbije, koji je počeo u srpnju 1941, ubrzo uzeo maha. Kao što je već navedeno, iz strateških i ekonomskih razloga Nijemci sebi nisu mogli priuštiti gubitak kontrole nad Srbijom. Niti su mogli dopustiti da u Srbiji (ili bilo gdje drugdje u Jugoslaviji) dođe do uspješnog ustanka koji bi poslužio kao primjer drugim okupiranim europskim zemljama. Zato su na ustanak reagirali potpunom reorganizacijom svojih trupa u Srbiji, dodavanjem operativne komande i slanjem velikih pojačanja svojim okupacijskim snagama u jesen 1941. godine. Ne iznenađujuće da su dobro pripremljene njemačke operacije protiv partizana u sjeverozapadnoj i zapadnoj Srbiji (u partizanskoj terminologiji Prva neprijateljska ofenziva) od sredine rujna do početka prosinca 1941. skršile partizanski otpor. Njemačke trupe dobile su podršku od trupa srpske marionetske vlade i od njihovih pomoćnika, uključujući i neke odrede legaliziranih Mihailovičevih etnika.

Nakon što su porazili partizanske snage u zapadnoj Srbiji i eliminirali njihov oslobođeni teritorij, Nijemci su se okrenuli smirivanju onog dijela NDH sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije, koji je također bio u nadležnosti njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji. Tada je započela još hitnija zato što su partizanski vojni i jedinice iz Srbije, nakon što su izbačeni iz užicekog područja, preko Sandžaka prešli u istočnu Bosnu i tamo se spojili s lokalnim partizanskim snagama. Svoj štab smjestili su u Foča. Prve njemačke ratne operacije uz podršku snaga NDH protiv partizana u NDH provedene su u istočnoj Bosni koncem siječnja i početkom veljače 1942 (Druga neprijateljska ofenziva). Nijemci su partizanima nanijeli znatne gubitke i smanjili partizanski oslobođeni teritorij, ali nisu ih uspjeli eliminirati kao vojni faktor, i kao rezultat toga morali su poduzeti nove vojne operacije.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Kako je NDH bila njema ko-talijanski protektorat, a nominalno nezavisna država, vojne operacije protiv partizana, koji su bili aktivni kako u njema koj tako i u talijanskoj zoni, iziskivale su sudjelovanje i Talijana i Nijemaca. Na konferenciji predstavnika Italije, Reicha i NDH održanoj u Opatiji 2-3. ožujka 1942, planirane su niz vojnih operacija protiv partizana u isto noj BiH, Sandžaku, Crnoj Gori, zapadnoj Bosni i Lici, ali od ožujka do lipnja 1942. samo su trupe Reicha i NDH poduzele operacije u isto noj Bosni te talijanske jedinice i crnogorski etnici u Crnoj Gori i isto noj Hercegovini (Treća neprijateljska ofenziva). Partizani su opet pretrpjeli goleme gubitke u ljudstvu i teritoriju, i u mnogim partizanskim jedinicama osje ali su se negativni efekti etničke subverzije i demoralizacija ljudstva. Situaciju je jako pogoršalo to što su partizani upotrijebili mjere masovnog terora protiv dezertera, njihovih obitelji i onih koje su smatrali politički opasnim, koji su svi bili optuženi za suradnju s neprijateljem. To je zapravo bila jedna od najtežih kriza kroz koje su partizani prošli u cijelom ratu. Njihovim vođama postalo je jasno da se preostale pouzdane partizanske jedinice ne mogu održati u isto noj BiH, pa je središte partizanskog djelovanja premješteno u zapadnu Bosnu. Prenos snaga (kolokvijalno nazivan „dugi marš“) trajalo je od lipnja do studenog 1942. godine.⁷⁹

U lipnju i srpnju 1942. njemačke snage i snage NDH poduzele su uspješnu veliku ofenzivu protiv partizana u području oko Kozare (u sjeverozapadnoj Bosni), koja je bila partizansko uporište s potencijalno opasnim vojnim implikacijama za željeznicu liniju Zagreb - Beograd. Onda su u kolovozu njemačke trupe iz te operacije zajedno domobranima i ustašama započele veliku vojnu operaciju u Srijemu, gdje su partizani ugrožavali ljetinu. Tu operaciju obilježila su zvjerstva golemih razmjera protiv srpskog civilnog stanovništva koja su počinile jedinice Ustaške vojnice.⁸⁰

U svim tim operacijama, partizani su pretrpjeli teške gubitke u ljudstvu i morali prepustiti velik dio oslobođenog teritorija. Štoviše, nakon operacija protiv njih na području Kozare i u Srijemu, njemačke i ustaške trupe temeljito su pročišćavale teren i skupili tisuće civila, uključujući i žene i djecu, i nešto partizana, koji su odvedeni u logore u Jasenovcu, Sisku, Staroj Gradiški i Zemunu.⁸¹ Sve te velike vojne operacije, međutim, nisu uspjele slomiti partizane. Oni bi se pregrupirali i reorganizirali i pojavili u drugim dijelovima zemlje. Najvažniji razlog zbog kojeg snage Osovine i snage NDH nisu uspjele poraziti partizane u NDH tijekom 1941. i 1942. bila je ustaška politika terora protiv Srba, koja je nastavila tjerati mlade Srbe u partizanske redove.

Glaise je jasno vidio vezu između ustaškog terora i uspješnog partizanskog otpora. Rezoniraju i da ustaše vjerojatno neće promijeniti svoju politiku, a nakon sastanka u Sofiji s general pukovnikom Alexanderom Löhrom, komandantom njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu koji mu je dao svoju punu podršku, Glaise je 18. rujna 1942. napisao memorandum Operativnom

NDH: Vladavina bezakonja i terora

štabu Wehrmachta. Ustvrdio je da će vojne operacije u NDH uspjeti samo ako budu popraćene političkim djelovanjem i da bi Njemačka trebala izvršiti pritisak na vladu NDH da prestane s besmislenim ustaškim terorom protiv Srba koji hrani partizanski otpor, da zaustavi jednako besmislena ustaška zvjerstva i ukroti ustaški pokret i Ustašku vojnici te da o istu državnu administraciju i stranke aparat od pojedinaca koji su se kompromitirali sudjelovanjem u teroru i korumpiranosti. Glaise je naveo da se njegovo mišljenje zasniva na temeljitom poznavanju zemlje i da ga dijele mase hrvatskoga naroda i neki važni ustaški dužnosnici.⁸²

Te političke promjene nisu se dogodile, ali u listopadu 1942. provedena je temeljita reorganizacija njemačkih vojnih snaga u NDH. Dana 1. studenoga 1942. Nijemci su ustanovili položaj vrhovnog zapovjednika svih njemačkih trupa u NDH. General pukovnik Rudolf Lütters dobio je zadaću smirivanja područja između rijeke Save i njemačko-talijanske demarkacijske linije, a Glaise je postao nadležan za smirivanje područja između rijeka Drave i Save. Između siječnja i lipnja 1943. Nijemci su u NDH dopremili dodatne snage, koje su zajedno s talijanskim snagama (kojima su pomagale četne jedinice) i snagama NDH poduzele dva ciklusa operacija protiv partizana, operacije Weiss i Schwarz (četvrta i Peta neprijateljska ofenziva). Partizani su pretrpjeli goleme gubitke i izgubili veliki dio svog oslobođenog teritorija, ali nisu baš bili na koljena. U travnju 1943. do partizanskog Glavnog štaba su konačno stigle prve vojne misije zapadnih Saveznika, a nekoliko mjeseci kasnije od Saveznika je počela stizati i vojna pomoć. Ustaše su se pokazale nesposobnima shvatiti vezu između svoje politike terora protiv Srba i oružanog otpora u NDH i djelovati u skladu s takvom spoznajom. To je osiguralo njihov neuspjeh u izgradnji države i započelo im sudbinu.

Bilješke

¹ Biljanić, „Stanovništvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, str. 74-84, osobito str. 80-81.

" Za promjenu politike u svibnju 1945, vidi 10. poglavlje, bilješku br. 7. Za njemačke sugestije Paveliću da uključi hrvatske Srbe u oružane snage NDH i njegovo odbijanje, i za upotrebu Srba iz NDH za prisilni rad u Njemačkoj, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 307, 311, 343, 424.

U vezi s tim valja spomenuti povijesnu ironiju. Većina Srba koji su 1941. živjeli u Hrvatskoj i Slavoniji bili su potomci seljaka-vojnika koji su naseljeni u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini - koju su Habsburgovci ustanovili u svrhu obrane od Osmanskog Carstva - otprilike od 1530. nadalje. I Hrvati i Srbi iz Vojne Krajine bili su poznati kao izvrsni vojnici, i mnogi su postigli istaknute karijere u Habsburškoj Monarhiji do njezina raspada 1918. godine.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

³ Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,981-87; Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 31; i Micr. No. T-501, RoU 267, Fr. 343.

⁴ O aparatu i metodama terora koje su ustaše i okupacijske sile koristile u NDH, vidi Haramina, „0 sistemu ustaškog i okupatorskog terora", str. 1-16; Haramina, „Zlo ini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II. svjetskog rata", str. 89-96; Kobsa, „0 organizaciji ustaškog aparata za uspostava terora u tzv. NDH", str. 223-251.

⁵ Za ove dekrete, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 7.

⁶ Za te zakonske odredbe, vidi Zbornik zakona i naredaba, 1941, str. 7.

⁷ Vidi ibid., str. 32. za zakonsku odredbu od 29. travnja, i str. 20-21. i 26-27. za onu od 24. travnja.

⁸ Za ove dvije zakonske odredbe, vidi ibid., str. 11,14.

⁹ Ibid., str. 41.

¹⁰ A VII, fond NDH, fotokopija u mojoj dokumentaciji.

¹¹ Za zakonsku odredbu od 17. travnja, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941. str. 8. Za odredbe od 30. travnja, vidi str. 42-43. Mjesec dana kasnije, 4. lipnja, vlada je osnovala Rasnopoliti ko povjerenstvo koje je bilo nadležno za provedbu Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti. Vidi str. 138-139.

¹² Ibid., str. 61,107-108.

¹³ Ibid., str. 104-105.

¹⁴ Ibid., str. 134.

¹⁵ Ibid., str. 13.

¹⁶ Ibid., str. 50-51. Za razne izvršne zapovijedi i propise u vezi s primjenom te odredbe, vidi str. 139-155.

¹⁷ Za odredbe od 24. lipnja, 1. srpnja i 15. rujna, vidi ibid., str. 195-196, 215-216, 252-253, 598-599. Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu ukinuto je 30. prosinca 1941, i njene funkcije preuzelo je Ministarstvo državne riznice i Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine. Vidi str. 1096-1097.

¹⁸ Ibid., str. 253-254.

¹⁹ Vidi ibid., str. 10. za odredbu od 18. travnja, i str. 360-363. za odredbe od 6. i 7. kolovoza.

²⁰ Za te dekrete vidi ibid., str. 766,1080-1081.

²¹ Među domaćim izvještajima koji navode primjere raširene korupcije među ustašama i njihovim prijateljima, vidi one pukovnika Ivana Babića i Ladislava Medveda od 7. kolovoza 1941, na Micr. No. T-501, RoU 267. Fr. 1192; „Izvještaj Jureti" od 10. lipnja 1942, str. 9, u RG 226, OSS-File No. 21782; i promemoriju Došena i njegovih kolega Pavelića od 30. studenog 1942, na Micr. No. T-501, RoU 265, Fr. 857. Među izvještajima predstavnika sila Osovine u Hrvatskoj koji govore o korupciji među ustašama i državnim dužnosnicima, najkritičniji je onaj generala Giuseppea Piechea, predstavnika talijanskih karabinjera u NDH, od 5. kolovoza 1942, na Micr. No. T-821, RoU 347, Frs. 730-31.

²² Za raširenost samostana tih triju konfesija sredinom 15. stoljeća, vidi Cirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 284. Za raširenost pravoslavnih episkopija do 1557, vidi S. Stanojević, Istorija srpskog naroda, kartu nakon str. 208.

²³ Vlasi su ostaci stanovništva koji su Balkan naseljavali prije dolaska Rimljana; stanovništvo je najprije romanizirano, a potom asimilirano s drugim dominantnim narodima. Tako su u južnoslavenskim područjima postali slavenizirani. Sve do današnje moderne vremena živjeli su u planinskim područjima i bavili se stojarstvom. Kasnije su se naselili i u ravninama i u gradovima. Ovisno o tome na kojem području žive, pravoslavne su, rimokatoličke

NDH: Vladavina bezakonja i terora

ili muslimanske vjere. Osim naziva Vlasi, zovu ih i raznim drugim imenima. U Srbiji i Bugarskoj poznati su i kao Cincari i Aromuni; u Hrvatskoj, Vojvodini i BiH, kao Bunjevci i Maurovlasi; a u Istri kao i. Razvoj i uloga te malene, ali raširene, vrlo darovite i prilagodljive manjine daleko je najkompleksniji, najkontroverzniji i još uvijek samo djelomično istražen povijesni i antropološki fenomen na Balkanu. Vidi, npr., R. Paveli, Bunjevci.

- ²⁴ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 47-67. Migracija Hrvata za vrijeme Osmanlija i njezine posljedice za nacionalni i konfesionalni sastav Hrvatske i BiH trenutno su popularne teme među hrvatskim povjesnicima.
- ²⁵ Za kratak pregled povijesti Srba u Habsburškoj Monarhiji, vidi Vucinich, „The Serbs in Austria-Hungary”, str. 3-47, osobito str. 34-42. Za opći razvoj Srpske pravoslavne crkve, vidi Slijepčević, *Historija Srpske pravoslavne crkve*, sv. 2, str. 20-244, 538-615, i Plöchl, „Die Orthodoxe Kirche”, str. 17-30.
- ²⁶ Draganović, „Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie'”, str. 24-36, 55-104. Citat je sa str. 36. S. Stanojević, recenzija „Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie'”.
- ²⁷ *Novi List*, 3. lipnja 1941.
- ²⁸ Za taj zakonski dekret, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1941, str. 10. Malobrojni dobrovoljci-kolonisti drugih nacionalnosti - Hrvati, Crnogorci i drugi - u pravilu su izuzeti od izvlaštenja. Vidi Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 173-174.
- ²⁹ Za izvještaj Uprave od 20. rujna 1941, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 17/5, 1-3, Kutija 238. Za zakonsku odredbu o osnivanju Ureda za kolonizaciju, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1941, str. 56.
- ³⁰ Lisac, „0 deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 125-145. Liberalne odredbe prvotne direktive Državne uprave za obnovu prema kojima je bilo dopušteno ponijeti sav svoj novac, nakit i vrijednosnice u praksi su gotovo odmah ukinute tako da je bilo dopušteno ponijeti samo 500 kn (manje od 10 \$) po osobi.
- ³¹ *Ibid.*, str. 135-139; DGFP, sv. 13, str. 113-115.
- ³² Za uvjete u Mostaru vidi Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 119-20; za one u sjevernoj Bosni, vidi Lisac, „0 deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 131-32.
- ³³ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,640.
- ³⁴ Za izvještaj njemačke područne komande od 10. srpnja 1941, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 1001. Za izvještaj vojnog komandanta Beisnera, vidi Lisac, „0 deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 136-137. SS Sturmbannführer Beisner bio je oficir za vezu za vojnog komandanta Srbije. Bio je privremeno u službi pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, gdje se bavio uglavnom preseljavanjima Srba iz NDH u Srbiju prema sporazumu od 4. lipnja 1941. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,650.
- ³⁵ Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,650 i H296,653; Lisac, „0 deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 137-138.
- Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 158. Lisac, „0 deportaciji Srba iz Hrvatske”, str. 145, procijenio je da je 15.256 osoba tako preseljeno, a prema procjeni Beisnera, Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,554-55, bilo ih je 14.557.
- ³⁷ Za procjene vojnog komandanta o broju deportiranih, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,650. Za Kascheovu procjenu, vidi DGFP, sv. 13, str. 570.
- ³⁸ DGFP, sv. 13, str. 553; Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,642.
- ³⁹ Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,644-47.
- ⁴⁰ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 163.
- ⁴¹ *Ibid.*, str. 306-307.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁴² Ibid., str. 308-311.
- ⁴³ Vidi *ibid.*, str. 154, 254. i 280. za procjenu broja protjeranih i izbjeglih iz NDH koji su bili u Srbiji 1942. Vidi str. 278. i 280. za procjene za 1944. i 1945. godinu.
- ⁴⁴ O ubojstvima u blizini Bjelovara, vidi Micr. No. T-120, RoU 5787, Fr. E301,722. O onima u Glini, nadbiskup Stepinac poslao je protestno pismo Paveli u 14. svibnja 1941 (spomenuto u Sveta StoUca, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 224), aU nije javno protestirao. O onima u Koritima, vidi Kova evi i Skoko, „Ustanak u Hercegovini u junu 1941." str. 104-107. (U navo enju ovih zlo ina Tomasevich je ispustio neke važne iljenice - za preciznu kronologiju, vidi Goldstein, 1941. - Godina koja se vra a, str. 90. i d., op. ur.).
- ⁴⁵ Za Hitlerov savjet Paveli u, vidi DGFP, sv. 12, str. 979, tako er i Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 1, str. 474-80. O ranim slu ajevima divljanja, vidi A VII, fond NOP, reg. br. 15/2-8-12, Kutija 233; Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,998-H310,026; i Jeli -Buti , Ustaše, str. 162-178.
- ⁴⁰ Za zakonsku odredbu od 25. studenog 1941, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 968-969. U Paveli evoj zapovijedi od 26. lipnja 1941. tvrdi se da „Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pu anstva te svojim poznatim spekulativnim na inima ometaju i oteš avaju opskrbu pu anstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome e se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zato eni ka zbirališta pod vedrim nebom". Vidi str. 212-213. Za zakonsku odredbu od 10. srpnja 1942. i prebacivanje nadležnosti za koncentracione logore, vidi *ibid.*, 1942, str. 924-925, 987.
- ⁴¹ Za koncentracione i sabirne logore u NDH, vidi Peršen, Ustaški logori, str. 37, 160-162. Vidi i Jeli -Buti , Ustaše, str. 185-87, i Micr. No. T-821, RoU 405, Fr. 763. Peršen, Hrvat i novinar, preživio je logor u Staroj Gradiški. Za njema ke logore, vidi Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H310,028-38 i H310,072.
- ⁴⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 52/1-1, kutija 73. Vidi i Peršen, Ustaški logori, str. 99-100.
- ⁴⁹ „Jureti ev izvještaj" (RG 226, OSS-File No. 21782) str. 3, 8.
- ⁵⁰ Krišto, Katoli ka crkva, II, 255.
- ^A Hrvatska revija (München), rujan 1969, str. 314. Luburi aje ubio agent jugoslavenske tajne policije Ilija Stani , kojeg je Luburi zaposlio u svojoj tiskari u španjolskom gradu Carcagenteu.
- ⁵² Vidi osobito Glaiseov izvještaj od 10. srpnja 1941, na Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 1193, i Kascheov izvještaj istoga datuma, u DGFP, sv. 13, str. 113-15. Citat iz dnevnika Stožera operacija Wehrmachta je iz Kriegstagebuch, sv. 1, dio 2, str. 137.
- ⁵³ Za zakonsku odredbu od 26. lipnja, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 212-213. Za uhi enje i pogubljenje nekoliko ustaša, vidi DGFP, sv. 13, str. 301-302. Za zapovijed od 9. kolovoza, vidi Coli , Takozvana NDH 1941., str. 281, a za zapovijed od 27. rujna, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 4/3-1-2, kutija 174.
- ⁵⁴ Vidi njema ke izvještaje o ustaškom ubijanju Srba koji su bili položili oružje u Bosanskoj Krupi 20. kolovoza 1941, na Micr. No. T-501, RoU 265, Frs. 286-87, i u selima DrakuU i Šargovac kod Banje Luke u velja i 1942. u Frs. 274-75.
- ⁵⁵ Izvještaj, datiran 1. prosincem 1941, pokazuje da Pell nije razgovarao samo s ameri kim konzularnim službenicima, ve i s mnogim Hrvatima, uo avao detalje u njihovom pnvatnom životu te je slušao njihove kritike. Izvještaj je preuzeo njema ki agent iz Pellove rezidencije, preveden na njema ki i poslan u njema ko Ministarstvo vanjskih poslova. Me utim, nije se smatralo dovoljno važnim da bi se proslijedilo von Ribbentropu osobno. Vidi Micr. No. T-120, RoU 5785, Frs. H300,686-89, i RoU 5786, Frs. H300,690-703.

NDH: Vladavina bezakonja i terora

- ⁵⁶ Omravin, Istina o Draži Mihailoviću, str. 106-107; Varoš, „Etnici u borbi protiv hrvatske države“, str. 4-7.
- ⁵⁷ Za Horvatove tvrdnje, vidi njegovu knjigu Hrvatska na mučilištu. Kad god je mogao, naveo je brojke, ali više je mjesta gdje bi upotrijebio frazu „bilo je mnogo žrtava“. Za Juretićeve tvrdnje, vidi Mlinarić, Tito, der Rote Rebell, str. 10-11. Za neke komentare o potonjem autoru, vidi 12. poglavlje, bilješka 27.
- ⁵⁸ Prema prof. Ivi Banacu sa sveučilišta Yale (danas profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu - op. ur.), službene statistike pokazuju da je od 4. do 24. lipnja 1920. stradalo 15 seljaka i deset vojnika, žandara i drugih državnih službenika. Banac smatra da je broj ubijenih seljaka možda viši. Vidi Banac, National Question, str. 248-260, osobito str. 254.
- ⁵⁹ Danica (Chicago), 23. kolovoza 1967; Hrvatska misao (Buenos Aires), 1969, br. 43, str. 56-61.
- ⁶⁰ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 608-23, osobito Fr. 610.
- ⁶¹ „Tijek ustaške borbe u području Ljubuški“, Hrvatski narod (Zagreb), 8. listopada 1941, jedan je iz serije članaka u kojima su prikazana postignuća ustaške vlade za prvih šest mjeseci vladavine.
- ⁶² Greultaten, str. 39, gdje su navedena imena 25 ubijenih.
- ⁶³ Vrančić, „Talijanska i njemačka politika“, 1961, sv. 27-28, str. 24; Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, str. 89.
- ⁶⁴ Za izvještaj pripadnika jugoslavenske vojske, vidi Trifković, „Selo Ilici“, str. 1, 5-7, objavljeno u časopisu Vidovdan, dvomjesnik u izdanju etničke emigracije. Za verziju ustaške vlasti, vidi Greultaten, str. 41-44. Za Juretićevu tvrdnju, vidi Mlinarić, Tito: der rote Rebell, str. 24.
- ⁶⁵ Citirano u Kovačević i Skoko, „Ustanak u Hercegovini u junu 1941.“, str. 102.
- ⁶⁶ Prema citatu iz Peršena, Ustaški logori, str. 19.
- ⁶⁷ Za Glaiseove poglede vidi, primjerice, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1368. Za Stepinčeve zaključke, vidi njegovo pismo Paveliću 6. ožujka 1943, i njegovu propovijed 31. listopada 1943. u Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 210-212, 165-186.
- ⁶⁸ Ciliga, Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom?, str. 30. Ante Ciliga bio je lijevi arski aktivist početkom dvadesetih te 1925. postaje član Politbiroa, a sljedeće godine odlazi u SSSR. Poslije je optužen za trockizam i proveo nekoliko godina u logoru u Sibiru. U Europu se vratio 1936. i nastanio u Parizu, gdje je 1938. objavio poznatu knjigu Au pays du grand deconcertant. U prosincu 1941. ušao je u NDH s talijanskom putovnicom, koju je mogao dobiti jer je bio rođen u Istri. Nova država dočekala ga je, po njegovim riječima, otvorenih zatvorskih vrata, i proveo je nekoliko mjeseci u logoru Jasenovac. Prema njegovu mišljenju, pušten je zato što se meunarodna vojna situacija bila promijenila, pa je ustaški režim smatrao da bi on zbog svojih kontakata na Zapadu mogao biti koristan. Vidi njegovu knjigu Sam kroz Europu u ratu, str. 11, 181-346, 353-363. Ciliga je postao suradnik ustaškog tjednika Spremnost i u tom je svojstvu u kolovozu 1944. otišao na „studijsko putovanje“ u Berlin. Kako su se stajališta klerikalnih intelektualaca koji su uređivali Spremnost od proustaških pretvorila u prozapadnjačka, uredništvo je raspušteno. Ciliga je kraj rata dočeka u Bavarskoj, a kasnije je otišao u Rim, gdje je ⁶⁹ nastavio svoje djelovanje kao pisac i publicist.
- ⁶⁹ Kvaternik, „Riječi i djela“, str. 71. Na sastanku 21. srpnja 1941. izmeću Branka Pešelja, dana HSS-a i Matkovića osobnog tajnika, i Kvaternika, koji se prema Pešelju dogodio na Kvaternikov zahtjev, Pešelj mu je rekao da politika „između Hrvatske od Srba“ nije mudra i da bi se mogla obiti o glavu Hrvatima jer rat još nije gotov i vjerojatno će po-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

bijediti Velika Britanija. Kvaternik je odgovorio da i on vjeruje da će Britanci na kraju pobijediti, ali da do tada u Hrvatskoj Srba više neće biti i svi će to morati prihvatiti kao gotov čin. Pešelj, „Neke napomene o pisanju Eugena Kvaternika“, str. 276-279. U istom broju Hrvatske revije, od rujna 1962, str. 280-82, Kvaternik je demantirao da je bio pozvao Pešelja u svoj ured. Tvrdio je da je za cijelo vrijeme rata Pešelja srećo samo jednom na ulici i da s njim nikad nije razgovarao o srpskom pitanju. S obzirom na to na kakvu je glas bio Kvaternik i na obranaški karakter njegovih tekstova, sklon sam prihvatiti Pešeljevu verziju te epizode.

⁷⁰ Milošević, Izbjeglice i preseljenici, str. 319-24.

⁷¹ Za broj ljudi preseljenih iz Baranje i Banke i analizu posebnih uvjeta u Međimurju i Prekomurju, koje je Matarska također anektirala, vidi ibid., str. 57-82.

⁷² Prema popisu stanovništva iz 1931, u Sandžaku su bila 100.253 stanovnika muslimanske vjere, 134.783 pravoslavne i samo 1049 ostalih vjera.

⁷³ Vidi 6. poglavlje, str. 312-315.

⁷⁴ Za Paveljevu zapovijed i izvršnu zapovijed Ministarstva udružbe svim uredima velikih župa i kotareva, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/18, la-2, kutija 87.

⁷⁵ Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 264-65.

⁷⁶ Prema službenim izvorima NDH, Zagreb je 1941. imao oko 250.000 stanovnika, do svibnja 1944. taj se broj povećao na skoro 500.000. Vidi izvještaj koji je Dragutin Toth, ministar državne riznice (ili financija) NDH 22. svibnja 1944. podnio predsjedniku vlade Nikoli Mandiću, na Micr. No. T-120, Roll 5796, Fr. H308,571. Dok se veći dio ovog porasta dogodio zato što je Zagreb postao glavni grad nove države, dijelom je bio posljedica i priliva obitelji ustaških dužnosnika iz drugih dijelova zemlje i izbjeglica u potrazi za sigurnošću i hranom.

⁷⁷ Za pismo od 25. lipnja 1941. u kojem je Turner naveo slušajevе devetnaest Srba koji su ubijeni pojedinačno ili u grupama u NDH, vidi A VII, fond NOP, reg. br. 5/2-8-12, kutija 233. Za Turnerova pisma od 21. siječnja i 3. svibnja 1942, i Kascheovo pismo od 12. veljače 1942, vidi Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,631-47.

⁷⁸ Za njemački popis, vidi Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,998, H310,026. Moguće je da informacije koje su oni prikupili djelomično nisu bile verificirane, ali ja vjerujem da je većina navedenog bila istinita. Za Paveljeva obećanja da će nešto promijeniti, vidi Frs. H309,992-97.

⁷⁹ I
⁷⁹ Za analizu vojnih operacija trupa sila Osovine i kolaboracionista protiv partizana u zapadnoj Srbiji, istočnoj BiH i Crnoj Gori i partizanski „dugi marš“ u zapadnu Bosnu između rujna 1941. i studenog 1942, u službenoj jugoslavenskoj historiografiji vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, Oslobodilački rat, 2. izd., sv. 1, str. 116-118, 175-186, 191-218, 269-292.

⁸⁰ Za operacije na Kozari, vidi Micr. No. T-501, RoU 249, Frs. 1139-58, i Micr. No. T-120, RoU 5788, Frs. H301,614-26. Vidi također Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, Oslobodilački rat, 2. izd., sv. 1, str. 238-42. za ove prve, a str. 323-26. za ove druge operacije.

⁸¹ Zbog velikog povećanja broja zatočenika u ustaškim logorima nakon ofenzive protiv partizana na Kozari, njemački predstavnik za regrutiranje radne snage u NDH regrutirao je 7190 pravoslavaca (uključujući i 409 djece) iz logora u Staroj Gradiški i Sisku, i predvidio daljnjih 1000 do 3000 u bliskoj budućnosti. Vidi njegov izvještaj od 20. srpnja 1942. na Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,981-84. Neki Srbi s Kozare i iz Srijema bili su odvedeni u logor u Zemunu, a neki su odvedeni na prisilni rad u Njemačku. Mnogo Srba s Kozare odvedeno je u logor u Jasenovcu, gdje je većina kasnije likvidirana.

⁸² Micr. No. T-501, RoU 268, Fr. 159.

X.

O r u ž a n e s n a g e N D H

FORMIRANJE I ORGANIZACIJA

Važno pitanje izme u Nijemaca i Talijana u hrvatskoj marionetskoj državi do rujna 1943, a izme u Nijemaca i vlasti NDH za cijelo vrijeme rata, bilo je pitanje uloge oružanih snaga NDH - kako e biti organizirane i kako e se razvijati, tko e ih naoružavati i tko e im zapovijedati, i kako e biti upotrebljavane. U ovom poglavlju razmotrit u organizaciju tih snaga u kontekstu doma e politike situacije, njihove slabosti i utjecaje kojima su bile izložene. Ne u se osvrutati, osim povremeno i ukratko, na operacije u kojima su sudjelovale, jer je to rezervirano za planiranu tre u knjigu ove studije. Valja imati na umu da su oružane snage NDH bile dio njema koga i talijanskoga okupacijskog sustava i da su obi no bile pod njema kom ili talijanskom komandom.

O oružanim snagama NDH dostupne su opsežne, ali nepotpune informacije, osobito što se ti e Ustaške vojnice. O oružanim snagama NDH napisano je vrlo malo studija. Za to postoji nekohko razloga: zato što su gotovo cijelo vrijeme rata bile pod njema kom i talijanskom operativnom komandom; zato što je protiv njih, a osobito protiv Ustaške vojnice, i za vrijeme rata i poslije njega podignuto mnogo optužbi zbog terora i nezakonitog djelovanja; zato što su pripadale poraženoj marionetskoj državi koja je na kraju rata prestala postojati; i kona no, zato što su ih nakon njihova poraza i predaje, pobjednici, partizani, u velikoj mjeri uništiti. Iako je preko dvadeset visokih asnika Hrvatskog domobranstva pobjeglo na Zapad, nijedan nije napisao povijest oružanih snaga NDH. Jedan bivši ministar NDH i tri bivša asnika napisali su pojedina ne lanke, ali ti lanci nisu potkrijepljeni nikakvim dokumentima, a obiluju i nerealnim te pogrešnim tvrdnjama.¹ Nekoliko hrvatskih emigranata civila napisalo je radove u kojima se bave problemom uništenja tih snaga od strane jugoslavenskih komunističkih snaga na kraju rata, ah ti radovi po mnogo emu ne zadovoljavaju.

Sli no tome, u samoj Jugoslaviji od rata naovamo, o oružanim snagama NDH objavljeno je malo sustavnih istraživanja, iako su kao dio njema kih i talijanskih okupacijskih snaga bile vojno najja i doma i protivnik partizana. I o sudbini tih snaga nakon njihove predaje tako er je objavljeno malo sus-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tavnih i objektivnih radova.²

Oružane snage NDH osnovane su 10. travnja 1941, istoga dana kada je proglašena NDH, Zakonom o osnutku vojske i mornarice. Potpisao gaje umirovljeni bivši austrougarski potpukovnik Slavko Kvaternik, jedan od vode ih doma ih ustaša, kojeg je Pavelić odmah promaknuo u čin maršala.³ Prema tom zakonu, vojsku i mornaricu NDH sačinjavali su svi vojnici, do vojnici, vojnici u aktivnoj službi i rezervisti bivše Vojske Kraljevine Jugoslavije koji su 1. studenoga 1918. imali prebivalište (ili imali prebivalište) u bilo kojoj općini (najmanja administrativna jedinica) novoformirane države. Sve to vojno osoblje prestalo je pripadati Vojsci Kraljevine Jugoslavije, oslobodeno je prisega toj vojsci i zabranjeno mu je djelovati kao da joj pripada. Za nepoštivanje te zabrane zapriječena je smrtna kazna zbog izdaje. Svi pripadnici bivše Vojske Kraljevine Jugoslavije u novoformiranoj državi, bez obzira da li u aktivnoj službi ih u prijevodu, koji (ili imali) 1. studenog 1918. nisu imali prebivalište na njezinu teritoriju, prestali su biti vojno osoblje i mogli su biti kažnjeni za bilo kakvu vojnu aktivnost. Država je planirala odstraniti to osoblje sa svog teritorija.

Zadaća oružanih snaga NDH bila je braniti novu državu i od stranih i od domaćih neprijatelja. Svi njeni pripadnici morali su položiti podaniku prisegu NDH u njezinu Poglavniku. Svi zakoni i propisi vojske stare Jugoslavije ostali su na snazi ako nisu bili u suprotnosti sa zakonom kojim je osnovana vojska NDH. Nove oružane snage bile su pod zapovjedništvom vrhovnog zapovjednika svih oružanih snaga, Slavka Kvaternika. On je pripadnike vojske mogao otpustiti iz službe ih umiroviti bez obzira na iste prava, mogao ih je imenovati ili promaknuti bez obzira na odredbe starih zakona. Također je mogao prihvatiti u vojsku i mornaricu kvalificirane osobe koje nisu bile pripadnici vojske bivše Jugoslavije, imenovati ih i promovirati. Ta odredba omogućila je masovno reaktiviranje Hrvata koji su služili kao vojnici ih do vojnici u bivšoj austrougarskoj vojsci, ali koji nisu bili pripadnici vojske bivše Jugoslavije. Konačno, članak 9. novog zakona navodi da:

Zapovjednik cijele obrambene sile može - bilo općenitim odredbama - staviti pojedine dijelove i redove vojnih obvezanika i to vojnike, vojne inženjere, pod vojnike i momčad kod vojske i mornarice, aktivne i pripremljene, bilo pojedince - poimenim odredbama - „van veze s vojskom i mornaricom“ i to bilo trajno bilo na ograničeno vrijeme. Oni time gube značaj vojnih lica. Svi ti mogu biti uvršteni u radnu službu.⁴

Iako nije navedena nijedna skupina stanovništva koja bi trebala biti isključena „iz vojske i mornarice“, iz sveukupne politike vlasti NDH postalo je očito daje taj članak usmjeren protiv Srba i Židova. Ministarstvo domobran-

Oružane snage NDH

stva NDH to je potvrdilo 7. svibnja 1941. izjavom u kojoj se objašnjava da „prema ustaškim na elima, služba u oružanim snagama predstavlja ast za svakog rasno istog Hrvata" i da e u vojsku NDH biti primljeni samo oni bivši asnici austrougarske vojske i vojske stare Jugoslavije koji su oduvijek bili odani hrvatskom narodu.⁵ Usprkos tome, nova vojska prihvatila je izvjestan broj Srba koji su bili bivši austrougarski i jugoslavenski asnici, kao i neke Slovence i osobe drugih nacionalnosti. Nadalje, u medicinskom korpusu ili na drugim dužnostima služilo je nekoliko desetaka židovskih lije nika.

asnici i bivše austrougarske i bivše jugoslavenske vojske, morali su podnijeti molbu za prijem u novu vojsku. Prema popisima objavljenim u Službenom glasniku Ministarstva hrvatskog domobranstva i dnevnom tisku, izme u 8. svibnja i 31. prosinca 1941. molbe je predao ukupno 31 general i 2662 asnika raznih inova. Posebna vojna komisija obradila je te molbe i pozvala stanovništvo da dostavi informacije o kandidatima ako procijeni da bi mogle biti od interesa. Jedna druga komisija provodila je isti takav postupak za do asnike. Uz to, neki asnici koji se nisu prijavili za službu u novim oružanim snagama mobilizirani su kad je to postalo potrebno.⁶

Ustaški režim ustrajao je u isklju ivanju Srba iz vojne službe do tjedan dana prije kraja rata.⁷ Ali mobilizirao je izvjestan broj mladih Srba za vojnu radnu službu (iz koje su Židovi bili isklju eni), a Nijemci su nekolicinu Srba iz NDH regrutirah za služenje na ruskoj fronti i nekoliko tisu a njih za rad u Njema koj. U oba slu aja nisu bili nazivani Srbima nego pravoslavicima.

Ali donijeti zakonske odredbe o osnivanju vojske i mornarice je jedno, a organizirati oružane snage s asnicima, oružjem, municijom, vojnom opremom, smještajem, hranom i medicinskom skrbi i osigurati redovitu opskrbu nešto drugo. Osim toga, sve što se ticalo oružanih snaga bilo je predmet odlu ivanja Italije i Njema ke, osobito Njema ke. Novu vojsku u po etku su sa injavale nekadašnje poluvojni ke organizacije HSS-a, Hrvatska selja ka zaštita i Hrvatska gra anska zaštita, poja ane s oko 200 do 300 naoružanih ustaša koji su se s Paveli em upravo bili vratili iz egzila iz Italije. Ve ina pripadnika HSS-ovih zaštita nakon proglašenja nove države zaprisegnula je na vjernost ustašama. U drugoj polovici travnja 1941. te dvije zaštite pomogle su ustašama da preuzmu vlast, dakako pod njema kim i talijanskim skrbništvom. Ali samo mali broj njih kasnije je bio uklju en u vojsku NDH. Ve ina njih je demobilizirana, bez sumnje zato što ustaše u njih nisu imale povjerenja.

Oružane snage NDH preuzele su sve objekte i ve inu arhiva koje je bivša jugoslavenska vojska imala na teritoriju nove države, ali ne i oružje, municiju i drugi materijal koji su Njema ke i talijanske snage uzele kao ratni plijen. NDH je lišena i svojih jedinih dviju tvornica za proizvodnju oružja. Tvornicu lakog oružja i tvornicu municije, obje blizu Sarajeva, Nijemci su razmontirali i odvedli (iz jedne su uzeli samo klju ni stroj). U prvim mjesecima postojanja nove

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

države, ni Nijemci ni Talijani nisu bili voljni snabdijevati oružjem planirane nove oružane snage NDH. Da nije bilo partizanskog ustanka koji je u srpnju 1941. izbio u itavoj Jugoslaviji uklju uju i i NDH, što je ugrožavalo mnoge njema ke i talijanske vojne i ekonomske interese, opremanje oružanih snaga NDH vjerojatno bi se još dulje odga alo.⁸

Ugovorima NDH i Italije od 18. svibnja 1941, Italija se bila obvezala pomo i NDH da razvije vlastite oružane snage. Vlasti NDH, me utim, nezadovoljni tim sporazumima i boje i se daljnjeg talijanskog tutorstva, u tom pogledu nisu htje li ovisiti o Italiji. Zato su se za pomo potajno obratili Nijemcima. Kako su ovi imali namjere upotrebljavati ljudstvo iz NDH za policijske operacije u NDH, a i za borbe izvan NDH, rado su pristali. Prvi opipljiv rezultat te vojne suradnje bilo je osnivanje, obuka i opremanje 369. hrvatske pješake pukovnije koju su Nijemci upotrijebili na Isto noj fronti (vidi 6. poglavlje). Glaiseov izvještaj od 10. listopada 1941. otkriva da su Nijemci do tada ve bili opskrbili oružjem svih pet divizija vojske NDH u formiranju, i to uglavnom zarobljenim jugoslavenskim, eškim, poljskim i francuskim oružjem.⁹ Kako su sporazumi izme u Italije i NDH bili prepreka toj suradnji, njema ka vojna pomo u prvih godinu i pol dana rata bila je manje-više tajna, osim oružja i municije koje je NDH platila.

I Talijani su, me utim, isporu ili nešto oružja. U rujnu 1941. predah su više od 35 malih tenkova iz sastava vojske stare Jugoslavije, a 3. travnja 1943. general Gian Carlo Re, šef talijanske vojne misije u NDH, rekao je Glaiseu da su Talijani isporu ili 48.000 pušaka kao i nešto dodatnog oružja. Glaise je, me utim, bio mišljenja da je Reova brojka pretjerana. Nije bilo jasno ni jesu li te puške dio kontingenta od 100.000 pušaka koje su Talijani bih obe ali isporu iti, ah ih do rujna 1942. nisu isporu ili.¹⁰ Izuzev relativno male koli ine oružja iz Italije i malih koli inajugoslavenskog oružja koje su Hrvatska gra anska zaštita, Hrvatska seljaka zaštita i novoformirane ustaške jedinice u travnju 1941. vjerojatno sakrile umjesto da ih predaju Nijemcima i Talijanima, od kraja ljeta 1941. do kraja rata Njema kaje bila glavni snabdjeva oružanih snaga NDH oružjem i municijom.

Zakonska odredba o oružanoj sili NDH od 18. ožujka 1942. te je snage organizirala u nekohko razli itih rodova: vojsku NDH (Hrvatsko domobranstvo) koju se dijelilo na kopnenu vojsku, mornaricu i zrakoplovstvo, žandarmeriju (u NDH se zvala Oružništvo), i Ustašku vojnicu. Kopnena vojska dijelila se na šest divizijskih podru ja, organiziranih u tri vojna zbora, svaki sa po dvije divizije. Izvan podru ja vojnih zborova, pograni ne snage ja ine šest bataljuna u po etku su bile locirane u isto noj Bosni, ali je to napušteno koncem 1942. godine. Oružništvo je u po etku bilo dio kopnene vojske s posebnim statusom, ali je zakonskom odredbom od 26. lipnja 1942. postala dio Ustaške vojnice, kako bje, nedvojbeno, stavila pod potpuniju kontrolu Ustaškog pokreta.¹¹ Ta promjena, kojom je Oružništvo stavljeno pod zapovjedništvo mladog ustaškog pukovnika Vilka Pe nikara, izazvala je veliko ogor enje kod profesionalnih

Oružane snage NDH

oružničkih asnika.¹²

U drugoj polovici 1943, vlasti NDH su, uz njemačku pomoć, potpuno reorganizirali kopnenu vojsku. Eliminirali su divizije (osim 6. divizije razmještene na područjima pod talijanskom okupacijom), i umjesto njih osnovali 4 planinske brigade i 4 brigade lakog pješništva (četiri gorska i četiri lovačka sdruga), kao i niz specijalnih jedinica za zaštitu željeznih pruga, garnizonsku dužnost, rad, premještanja i jedinicu specijalnih dobrovoljaca. Cilj tih reorganizacija bio je stvaranje manjih, mobilnijih jedinica prikladnijih za protuterilske operacije. Uz manje promjene, ta je organizacija zadržana do prosinca 1944. kad je Domobranstvo ujedinjeno s Ustaškom vojskom u Hrvatske oružane snage, o kojima će više riječi biti u daljnjem tekstu.

Ustaška vojnica osnovana je 11. travnja 1941, kada je Kvaternik imenovao posebni stožer za nove oružane grupe dobrovoljaca koje su spontano nastajale u mnogim dijelovima zemlje za vrijeme raspada jugoslavenske vojske. Njena formalna organizacija definirana je posebnom zapovijedi koju je Pavelić izdao 10. svibnja 1941. godine.¹³ Vojnica je bila strana vojska slična SS formacijama u Treem Reichu i crnokošuljašima u Italiji. U srpnju i kolovozu 1942. izdani su novi propisi koji su regulirali njihovu organizaciju i regrutiranje. Nakon toga, sve oružane snage NDH - osim kopnene vojske, mornarice i zrakoplovstva - postale su dio Ustaške vojnice. Vojnica se sastojala od redovne vojnice (staja i djelatni sdrugovi), Pavelićeve osobne garde (Poglavnikovi tjelesni sdrugovi), prometnih sdrugova, Hrvatskog oružništva, redarstvene straže (redovne pohcije), Ustaške nadzorne službe, vojne akademije, pripreme ustaške bojne te Ustaškog stegovnog i kaznenog suda (USIKS).¹⁴ Većina asnika stajačkih djelatnih sdrugova nisu imali završenu profesionalnu obuku i većina njezinih vojnika za vrijeme rata bili su dobrovoljci.¹⁵ Ideološki, između Ustaške vojnice i Hrvatskog domobranstva postojao je širok jaz. Domobranstvo nije bilo politički indoktrinirano, dok je Vojnica bila indoktrinirana ustaškom ideologijom i posvećena obrani ustaškoga režima i njegova vođe. Vrhovni zapovjednik Vojnice bio je Pavelić, ali kad su njezine jedinice bile angažirane u vojnim operacijama zajedno s Domobranstvom ili s njemačkim i talijanskim snagama, bile su pod zapovjedništvom njihovih vojnih zapovjednika.

Prema Glaiseovom izvještaju od 26. svibnja 1943, u to je vrijeme postojalo oko trideset redovitih bojnih Ustaške vojnice različite snage. Od tih trideset, dvanaest ih je bilo u talijanske okupacijskoj zoni (u prvom redu u Zoni HI), dok je ostatak bio određen za službu u hrvatskoj lakoj pješadiji (lovački sdrugovi) i planinskim brigadama (gorski sdrugovi) i u njemačko-hrvatskoj SS Policiji.¹⁶ Takav raspored jedinica Vojnice, prema kojem nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. nijedna nije bila upotrijebljena u područjima koja je do tada bila anektirala Italija, ostao je na snazi do prosinca 1944. kad su Hrvatsko domobranstvo i Vojnica objedinjeni.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945

Neke jedinice Vojnice bile su osnovane za specijalne namjene. Crna legija, na primjer, bila je organizirana u Bosni koncem 1941. i sastavljena uglavnom od muslimanskih i hrvatskih izbjeglica iz isto nobosanskih sela, gdje su etnici, a u mnogo manjoj mjeri i partizani, bili po inili masakre velikih razmjera. Ne iznena uju e stoga što je Crna legija postala poznata po žestokoj borbi protiv etnika i partizana i po likvidaciji srpskih civila. Legijom su zapovijedali ustaški potpukovnik Jure Franceti i major Rafael Boban, a imala je između 1000 i 1500 pripadnika.¹⁷ Franceti evje zrakoplov potkraj 1942. prisilno sletio pokraj Slunja, a njega su, ve ozlije enog, dodatno teško ozlijedili pristigli seljaci. Partizani su ga transportirali u bolnicu, žele i ga spasiti kako bi ga razmijenili, ali je Franceti ubrzo umro. Pod Bobanovim zapovjedništvom Legija je upotrebljavana u raznim dijelovima zemlje. U prosincu 1944. uključena je u oružane snage 5. divizije s Bobanom promaknutim u in generala kao zapovjednikom.

Još jedna specijalna vojska bilo je Ustaški obrambeni sdrug, osnovan koncem 1941. godine. Zapovijedao mu je Vjekoslav Luburi , mlad ovjek u dobi od 28 godina koji je s vremenom stekao reputaciju najbrutalnijeg i najkrvoločnijeg od svih ustaških zapovjednika. Te jedinice, dio Ustaške nadzorne službe, sudjelovale su u operacijama protiv etnika i partizana, a također su i upravljale logorima i sudjelovale u masovnom teroru. Vlada je ukinula Ustašku nadzornu službu u sije nju 1943. i njezine funkcije prebacila na Ministarstvo unutarnjih poslova, ali Ustaški obrambeni sdrug nastavio je postojati.

Kako je u Ustaškoj vojnici nedostajalo discipline i nezakonito se ponašala, kako je imala povlašten status i negativan utjecaj na koheziju i moral Domobranstva, i kako je bila slobodna od vojnog uphva, vojni vrhovi rado bi bili stavili i Ustašku vojnici pod svoju nadležnost tako što bi je objedinili s Domobranstvom pod svojim zapovjedništvom. U stvari, vojni vrh htio je da Hrvatsko Domobranstvo apsorbira Ustašku vojnici. Glaise i drugi njema ki asnici tako er su podržavali takav postupak jer je djelovanje Ustaške vojnice štetilo njema kim vojnim i gospodarskim interesima u NDH. Ali kako je rat odmicao, Domobranstvo je postajalo sve nepouzdanije jer su njegovi pripadnici u sve ve em broju i sve eš e dezertirali. Nakon što se vojna situacija u jugoisto noj Europi pogoršala kad su sovjetske trupe u kasno ljeto 1944. prodrle u tu regiju, otpor nastavku borbe na strani Nijemaca dosegao je ak i najviše krugove Ustaškog pokreta i vlasti. Tada je Paveh predložio objedinjavanje Ustaške vojnice i Domobranstva, ali na na in suprotan ranijim planovima vojnog vrha: tako da Ustaška vojnica apsorbira Domobranstvo.

To je pitanje doseglo kritičnu to ku u planovima ministara Mladena Lorkovi a i Ante Voki a da - zajedno s vo ama HSS-a i prijateljski nastrojenim domobranskim asnicima - NDH prebace na stranu Zapada. Da se njihov plan ostvario, to bi bio kraj ustaškog režima i Paveli eve osobne vladavine. Paveh je zato koncem kolovoza 1944. pristupio likvidaciji urote Lorkovi -Voki : uk-

Oružane snage NDH

lanjanju jednog broja asnika Hrvatskog domobranstva ije su simpatije za HSS-a bile dobro poznate, kao i ve ine aktivnih vo a Ma ekove jezgre HSS-a. U isto vrijeme odlu io je i podrediti Domobranstvo Ustaškoj vojnici. Domobranstvo je službeno spojeno s Vojnicom 1. prosinca 1944, ali je taj proces potrajao de facto još nekoliko mjeseci. Objedinjavanje oružanih snaga NDH bit e poslije opširnije razmatrano u ovom poglavlju.

Hrvati su služili ne samo u oružanim snagama NDH, nego, na temelju raznih sporazuma, i u isto njema kim jedinicama, miješanim njema ko-hrvatskim jedinicama i ak u talijansko-hrvatskoj legiji (vidi 6. poglavlje).

Informacije o snazi oružanih snaga NDH u raznim razdobljima rata daleko su od zadovoljavaju ih. U nekoliko navrata, Glaise se tužio da ne može dobiti pouzdane statističke podatke o njima. Primjerice, 20. travnja 1943. izvijestio je da oružane snage NDH, bez divizija Crne legije, potražuju 300.000 obroka hrane dnevno, iako im je, prema njegovoj procjeni, potrebno najviše 160.000 obroka.¹⁸ Najdetaljnija i najautoritativnija informacija iz vremena rata o snazi i sastavu oružanih snaga NDH nalazi se u izvještaju o stanju snaga na dan 23. rujna 1943, kratko nakon kapitulacije Italije, što gaje Paveli podnio Kascheu 4. listopada 1943. godine. Signifikantno je što Paveli izvještaj nije podnio Glaiseu, predstavniku Wehrmachta (njema ke vojske), koji mu je bio mrzak i kojeg se bojao. Svekolike oružane snage NDH - ukupno 262.326 ljudi - podijelio je u dvije kategorije: one pod njema kim zapovjedništvom i one pod zapovjedništvom vojne strukture NDH. Snage pod njema kim zapovjedništvom sastojale su se od 62.020 vojnika iz NDH unutar jedinica njema kih oružanih snaga, 9000 novih regruta za te trupe, 36.300 vojnika NDH koji su opskrbljivali Njema ku i koji su bili pod njema kim zapovjedništvom te 62.760 vojnika NDH koje je opskrbljivala NDH iako su bili pod njema kim zapovjedništvom, dakle ukupno 170.080 vojnika. To nije, u ovoj prvoj skupini bile su legionarske divizije, SS jedinice sastavljene od Hrvata, Hrvati u njema kom ratnom zrakoplovstvu, protuzračnoj obrani i mornarici. U drugoj su bili novi regruti za legionarske divizije koje su ve bile na obuci u rryestu Stockerau, u Austriji. Tre a se uglavnom sastojala od brigada lakog pješastva (lova kih sdrugova) I trupa za osiguranje željezni kih pruga. etvrta skupina uklju ivala je 18.200 pripadnika planinskih brigada (gorskih sdrugova) - elitne trupe Hrvatskog domobranstva - još neke druge jedinice vojske NDH i 25 bataljuna (22.500 ljudi) u jedinicama Ustaške vojnice. Snage pod zapovjedništvom vojske NDH, ukupno 92.246 asnika, do asnika i vojnika, uklju ivala su sve druge oružane snage u 30 raznih skupina uklju uju i žandarmeriju (Oružništvo) s oko 18.000 ljudi, Paveli evu osobnu gardu (Poglavnikov tjelesni sdrug) od 6000 ljudi, zrakoplovstvo i protuzračnu obranu od 9.775 ljudi, tri radne pukovnije od 5.996 ljudi, garnizonske trupe od 7.133 ovjeka, medicinski korpus od 2.680 ljudi, mornaricu od 1.262 ovjeka itd.¹⁹

SLABOSTI DOMOBRANSTVA

Usprkos svojoj brojnosti, Hrvatsko domobranstvo nikad nije postalo funkcionirajuća, pouzdana i efikasna borbena snaga. Razlozi za to su jasni. Prvo, vrlo mali dio Hrvata osjećao je nepodijeljenu podanost vjernost ustaškom režimu i njegovim institucijama, uključujući i Domobranstvo. Već 13. rujna 1941. Glaise je u izvještaju svojim nadređenima napisao da „obični vojnici [Hrvatskog domobranstva] često osjećaju da se radi o građanskom ratu, ratu među braćom“, i naveo da od hrvatskih vojsnika, svojih bivših kolega iz austrougarske vojske, svakodnevno čuje da „sumnjaju u smisao i uspjeh svog posla i ispravnost metoda svojih nadređenih“.²⁰

Drugo, Domobranstvo je bilo diskriminirano u odnosu na Ustašku vojnici, što je podrivalo koheziju i moral u njegovim redovima. Kako ustaški režim nije imao povjerenja u Domobranstvo, namjerno ga je držao u podređenom položaju i trudio se umjesto njegova ojačati vojnici. Diskriminacija je išla tako daleko, da su pripadnici Vojnice imali povlašten tretman što se tiče hrane i njege čak i kad su ranjeni vojnici Hrvatskog domobranstva i pripadnici Ustaške vojnice ležali na istom odjelu vojne bolnice.²¹ Postojala je razlika u dodjeli poslova. Lakši i neugodniji zadaci, kao, na primjer, operacije iščenja, zadaci u Zagrebu, stražarska služba u logorima i kaznene operacije, obično su dodjeljivani Ustaškoj vojnici.

Treće, neodazivanje pozivu na regrutaciju i izbjegavanje vojne obaveze bilo je masovna pojava, što je bio jasan izraz pomanjkanja povjerenja u ustaški režim, to jest opozicije prema režimu i njegovoj vojsci. Prema Glaiseovu izvještaju od 19. svibnja 1942, od 20.000 pozvanih na regrutaciju unutar izvjesnog perioda, jedva nešto više od polovice bi se odazvalo pozivu. Većina onih koje je komisija za regrutaciju oslobodila od vojne obaveze bili su iz bogatijih obitelji koje su bile u mogućnosti podmititi članove komisije, što je izazivalo veliko nezadovoljstvo među onima koji nisu imali te mogućnosti i bili regrutirani. Pričuvni vojsnici također su masovno ignorirali pozive u službu. Primjerice, u proljeće 1943, kad je Ministarstvo oružanih snaga pozvalo 149 pričuvnih vojsnika na daljnju obuku u Središnju vojnu školu u Varaždinu, oda-

Oružane snage NDH

zvalo ih se samo 65, dok se 84 jednostavno nije pojavilo. Od njih, samo je 22 imalo valjano opravdanje.²²

Jakob Elicker, folksdoj er, veliki župan velike župe Vuka, poslao je 24. kolovoza 1943. Glaiseu vrlo indikativan izvještaj, izme u ostalog i o mobilizaciji u dijelovima Slavonije. Prema Elickeru, u op o j mobilizaciji Hrvata mladih od 35 godina ve ina se jednostavno nije odazvala, a mnogi od onih koji se nisu odazvali umjesto toga su se pridružili partizanima. Hrvati više nisu vjerovali u njema ku (pa prema tome ni u ustašku) pobjedu i zato se nisu htjeli boriti. Elicker je nadalje izvijestio da hrvatski seljaci Nijemce smatraju svojim najgorim neprijateljem i da se u njegovom kotaru me u seoskim stanovništvom ne mogu na i ustaški simpatizeri. ak i neki folksdoje eri koji su s oružjem došli na dopust s fronte, napisao je, nisu se htjeli vratiti u svoje jedinice ako bi im obitelj time ostala bez zaštite.²³

Bez sumnje, dva glavna razloga za masovno neodazivanje pozivima na regrutaciju od sredine 1942. nadalje bili su ja anje partizanskog pokreta otpora i sve ve e nezadovoljstvo i otpor prema ustašama i Nijemcima. Partizani su ponudili alternativu koja se inila više u interesu Hrvatske od one koju su nudile ustaše, na koje se gledalo kao na oru e sila Osovine. Kako je rat odmicao i bivalo sve jasnije da e nakon Italije i Njema ka, a s njom i NDH, biti poražene, spremnost Hrvata da se bore u oružanim snagama NDH bivala je sve manja, a partizani su postajali sve privla nija alternativa.

etvrto, vojska nije imala dobro obu en i pouzdan asni ki zbor. On se sastojao od etiri razli ite grupe. U po etku su hrvatski asnici koji su ranije služili u austrougarskoj vojsci, kao na primjer Vilko Begi , Fedor Dragojlov, Slavko Kvaternik, Vladimir Laxa i Slavko Štancer, bili na najvišim položajima. Gotovo svi su oni bili u kasnim pedesetim i šezdesetim godinama života, neki ak i u sedamdesetima. Iz Prvoga svjetskog rata izašli su kao majori, potpukovnici ili pukovnici, a period izme u dva rata proveli su kao umirovljenici ili rade i neki civilni posao. Nisu imali dovoljno znanja o modernoj vojsci. Iznimka je bio general potpukovnik August Mari , bivši asnik austrougarske a kasnije i jugoslavenske vojske, koji je bio u aktivnoj vojnoj službi sve do sloma jugoslavenske vojske u travnju 1941, i koji je postao prvi šef (glavar) Glavnog stožera domobranstva NDH. On je, me utim, smijenjen s te dužnosti i umirovljen ve u rujnu 1941, vjerojatno zato što se u njega, kao bivšeg visokog asnika jugoslavenske vojske, nije imalo povjerenja. Kako je rat odmicao, ve ina tih bivših austrougarskih asnika je, zbog starosti, profesionalne nesposobnosti ili politiki kog neslaganja s ustašama, umirovljena na vlastiti zahtjev iu na temelju Paveli eve posebne zapovijedi od 27. srpnja 1942, prema kojoj su svi državni službenici, bilo u vojnoj, bilo u civilnoj službi, koji su navršili 60 godina, u roku od tri dana morali podnijeti zahtjev za umirovljenje.²⁴

Druga grupa asnika sastojala se od ustaša povratnika, vrlo razli itih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

biografija. Neki su svojedobno bili asnici austrougarske vojske, dvadesete godine 20. stolje a proveli su u inozemstvu kao aktivni antijugoslavenski orijentirani politiki emigranti, a u tridesetima se pridružili ustašama (Josip Metzger, Ivan Per evi). Neki su bili bivši austrougarski do asnici (Vjekoslav Servatzy). Neki su bili bivši asnici jugoslavenske vojske koji su pobjegli iz Jugoslavije i u inozemstvu se pridružili ustašama (Tomislav Serti). Neki su bili asnici jugoslavenske vojske koji su dezertirali za vrijeme Travanjskog rata 1941. i prešli ili Nijemcima ili ustašama (Vladimir Kren, Franjo Nikoli). Kona no, neki su pripadali probranom društvu ustaških povratnika u kasnim dvadesetim ili ranim tridesetim godinama života; oni nisu prošli nikakvu profesionalnu vojnu obuku ali su uživah Paveli evo povjerenje. Nakon što su neko vrijeme služili kao asnici u Ustaškoj vojnici, Oružništvu ili specijalnim jedinicama, nakon objedinjenja Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice u prosincu 1944. promaknuti su u generale i postali zapovjednici ve eg dijela oružanih snaga NDH (Rafael Boban, Ivan Heren i , Vjekoslav Luburi , Ante Moškov, Vilko Pe nikar).

Tre a i najve a grupa asnika bih su Hrvati (samo nekolicina njih drugih nacionalnosti) asnici jugoslavenske vojske u vrijeme kolapsa Jugoslavije u travnju 1941. koji su predah molbe za službu u novim oružanim snagama NDH. Nekohko njih bili su prije asnici nižeg ranga u austrougarskoj vojsci, ali ih je Glaise smatrao nedovoljno obrazovanim. Kao bivšim jugoslavenskim asnicima, nisu im vjerovali ni ustaše ni bivši austrougarski asnici. Prili an broj njih doista su postali potajni simpatizeri partizana. Neki su ostali u Domobranstvu, ostali postupno otišli u partizane. Ima indikacija, za koje nisam našao potvrdu, da su me u ovima prvima bili general Ivan Prpi , šef (glavar) Glavnog stožera domobranstva u ve em dijelu rata, i general Viktor Prebeg, neko vrijeme šef Poglavnikova Vojnog ureda. Neki od asnika koji su ranije služili u jugoslavenskoj vojsci, u vojsci NDH (Hrvatskom domobranstvu) napredovah su do visokih inova i pokazali se dobrim zapovjednicima. Tri Srbina iz Hrvatske koji su bili austrougarski asnici, Fedor Dragojlov, uro Grui i Lavoslav Mili (ova posljednja dvojica bili su asnici i u vojsci stare Jugoslavije), postali su generali Hrvatskog domobranstva. Grui je bio posljednji šef Paveli eva Vojnog ureda.

etvrta grupa asnika sastojala se od rezervista koji su u me uratnom razdoblju prošli obuku za pri uvne asnike u jugoslavenskim vojnim školama, i od na brzinu obu enih mobiliziranih mladi a koji su tijekom rata bili završili gimnaziju ili diplomirah na sveu ilištu. Neki od njih prošli su obuku u Njema koj, a manji broj u Italiji.

Me u najvažnijim pritužbama upu enima vrhu Hrvatskog domobranstva bila je ona koja je tvrdila da im nedostaje mladih stožernih asnika. Hrvatsko domobranstvo je imalo glomazan vrh s mnogo generala i pukovnika, od kojih

Oružane snage NDH

su mnogi bili u neodoljivoj životnoj dobi. Iz raznih izvora sastavio sam popis generala i admiralata oružanih snaga NDH na kojem je ukupno oko 100 imena, ali vjerojatno ih je zapravo bilo više, oko 130. Veliki broj visokih oficira malo je pridonio snazi oružanih snaga.

S obzirom na raznolikost biografija, obrazovanja, stavova prema silama Osovine i zapadnim Saveznicima te prema ustaškom režimu i drugim političkim i vojnim imbecilima u NDH, od oficira kojeg zboru Hrvatskog domobranstva nije se moglo ni očekivati da bude efikasno, požrtvovno i pouzdano vodstvo oružanih snaga. Kao što ćemo poslije pokazati, i ustaše i Nijemci smatrali su to glavnim uzrokom nezadovoljavanja njihovih rezultata Hrvatskog domobranstva u borbama pored procesa dezintegracije koji je u oružanim snagama NDH započeo već u ljeto 1941. godine.

Bilo je još nekakvih razloga koji su pridonijeli slabosti vojske NDH, osim onih koje smo već nabrojali (nedostatak političke podrške hrvatske javnosti ustaškoj državi i njezinim institucijama, diskriminacija Domobranstva u korist Ustaške vojnice, masovno izbjegavanje vojne obveze, pomanjkanje dobro obrazovanog i koherentnog oficira kojeg zboru). I oficiri i obični vojnici Hrvatskog domobranstva bili su slabo plaćeni, mnogo lošije nego njemački oficiri i vojnici koji su služili u NDH. Nedostajalo je dobre odjeće i obuće, a opskrba hranom i dalje je bila slaba i neredovita. Nadalje, mnoge jedinice predugo su zadržavane na fronti bez predaha, što je dovelo do iscrpljenosti i velikog broja bolovanja.²⁶

Oružje i municija bili su neadekvatni i nezadovoljavajući. Nekakvih mjeseci nakon osnivanja nove države, Nijemci su oružanim snagama NDH prodali oružje zarobljeno od jugoslavenske vojske, a kasnije su im prodali zarobljeno rumunjsko, poljsko i francusko oružje, koje je bilo lošije kvalitete od njemačkog i nepoznato vojnicima oružanih snaga NDH. Glaise je u izvještaju od 13. kolovoza 1943. napisao pukovniku Schuchardt, članu pridruženog odjela Glavnog stožera njemačke vojske, da ni on ni general potpukovnik Lüters, vrhovni zapovjednik njemačkih trupa u NDH, ne mogu sami sebe natjerati da isporuče njemačko oružje koje stiže lovačkim sredstvima oružanih snaga NDH „jer se bojimo da ćemo time stvoriti nove isporučitelje oružja partizanima“.²⁶ Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, zahtjevima vlasti NDH za oružjem od Nijemaca uglavnom se udovoljavalo tako što im se davalo oružje talijanske vojske, ponekad neispravno, bez osnovnih dijelova. Konačno, nakon što je Bugarska izašla iz saveza sa silama Osovine u rujnu 1944, dio oružja zarobljenog od bugarske vojske u Srbiji i Makedoniji dan je oružanim snagama NDH.²⁷

Dodatne probleme izazivalo je arogantno i uvredljivo ponašanje njemačkih oficira i do oficira prema trupama NDH s kojima su se zajedno borili. Konflikti su ponekad dosizali takve razmjere, da je Glavni stožer Hrvatskog domobranstva zamolio njemačkog opunomoćenika u Zagrebu da ukloni izvjesne

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pojedince i skupine. I konačno, pacifisti koji orijentirani HSS nastavio je vršiti snažan utjecaj na politiku u NDH i na stanovništvo.²⁸ Teško je točno procijeniti koliki je bio utjecaj tog faktora, ali vjerojatno je pridonio sve veći nesklonosti vojske NDH da se bori, utoliko više što je Matkova jezgra stranke bila protiv ustaškog režima.

Jasno je da je kombinacija mnogih faktora sprejavela da Domobranstvo postane sposobna i pouzdana borbena sila. Zbroj svih tih faktora stvorio je kod većine vojnika i vojnika osjećaj da ih okupacijske sile, a osobito Njemačka, upotrebljavaju za vlastite ciljeve. Rezultat toga bio je da su prestali imati osjećaj da je ono za što se bore toga vrijedno.

S vremenom, svi ti faktori izazvali su proces ubrzane dezintegracije u vojsci NDH. Koncem 1942. i početkom 1943, zbrojili su se psihološki efekt iskrcavanja Saveznika u sjevernoj Africi i njemačkog debakla kod Staljingrada, djelovanje konstantne partizanske propagande i rad partizanskih simpatizera unutar domobranskih jedinica i apel političara HSS-a koji su suradivali s partizanima, i povećalo je dezertiranje golemih razmjera iz vojske NDH, pri čemu je mnogo dezertera odlazilo u partizane. Kako je rat odmičao, dezertiranje je zahvatilo i legionarske divizije i doseglo masovne razmjere. Strogo povjerljivi izvještaj koji je Glaise 4. siječnja 1943. poslao Löhru, vrhovnom zapovjedniku njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu, naglašava da je u nekim bataljunima 369. legionarske pukovnije već prvoga dana po dolasku iz Austrije na teritorij NDH bez dozvole odsutno u prosjeku 25 vojnika po četi. U „Izvještaju o stanju” za lipanj 1943, Lohr, koji je bio odgovoran za protupartizanske operacije Weiss i Schwarz, naveo je da je iz oružanih snaga NDH 2000 ljudi prešlo u partizane ili su ih partizani zarobili, te da su partizani zarobili i „15 komada artiljerije, 2 protutenkovska topa, 14 minobacača, 39 teških mitraljeza, 79 lakih mitraljeza, 3000 pušaka i velike količine municije. Plijevi koji su partizani zarobili gotovo odgovara ukupnom plijenu koji smo mi zarobili u Operaciji Schwarz.”²⁹

Narednih mjeseci, osobito nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, dogodio se novi val masovnog dezertiranja. Prema njemačkom izvještaju od 30. studenog 1943, između lipnja i listopada 1943. iz 2. lovačkog sdrugog dezertiralo je 786 vojnika, iz 4. njih 1097, iz 3. njih 2217. Samo tijekom listopada 1943. iz 373. legionarske pukovnije dezertiralo su 334 vojnika, a iz 369. legionarske njih 489.³⁰ U brojnim slučajevima domobranske jedinice jednostavno bi bez borbe predale svoje položaje partizanima ili prešle k njima s oružjem: na primjer, 30. rujna 1943. u blizini Tuzle i Stojdrage, 6. listopada kod Kupresa, 8. listopada kod Marije Bistrice, 21. listopada blizu Preka i Sanskog Mosta, 4. studenoga kod Kotor Varoši, 7. studenoga kod Virovitice, 11. studenoga kod Bjelovara i 14. studenoga kod Cazina. Dezertiranja su se događala u cijeloj zemlji i u svim jedinicama. Prema „Izvještaju br. 6” Vojne obavještajne službe Ministarstva

Oružane snage NDH

oružanih snaga od 15. travnja 1944, tijekom veljače i ožujka 1944. iz oružanih snaga NDH dezertirao je 2631 vojnik.³¹

Dezertiranje iz vojske NDH u partizane nije bilo ograničeno samo na kopnenu vojsku. Dva pilota Ratnog zrakoplovstva NDH, Rudi Rajavec i Franjo Kluz, dezertirali su, to jest odletjeli partizanima 23. svibnja 1942. godine. Uskoro su bili u akciji protiv svojih dojučerašnjih drugova. Oba pilota kasnije su poginula u partizanima. U jesen 1943. još je jedan pilot prešao partizanima svojim avionom za obuku, a jedan drugi pilot i navigator njihovim bombarderom.

Kako je rat odmicao, i spoznaja da će Njemačka, a s njom i NDH, biti poražene širila se, vojska NDH sve je više gubila borbeni elan i stopa dezertiranja se povećavala, osobito nakon što je Ivan Šubašić, prominentan član HSS-a i predsjednik jugoslavenske izbjegle vlade, 16. lipnja 1944. sklopio sporazum s maršalom Titom. Tito je nakon toga izdao proglas kojim je pozvao sve Jugoslavena koji se bore na strani Nijemaca da se pridruže partizanima. Daljnja demoralizacija uslijedila je koncem kolovoza 1944, nakon sloma urote Lorkovičevih i njihovih političkih suradnika koji su s njima surađivali, te kapitulacije Rumunjske i Bugarske i pojave Crvene armije na granici Jugoslavije u Vojvodini i Srbiji u rujnu 1944. godine. U izvještaju njemačkog vojnog atašea u Zagrebu od 12. rujna 1944. stoji da je između 29. kolovoza i 10. rujna - dakle za manje od dva tjedna - iz oružanih snaga NDH dezertiralo 3500 ljudi, a daljnjih 2500 ih je nestalo nakon pada Dervente i Prijedora; u oba slučaja veći dio dezertirao je, izgleda, prešao partizanima. Isti izvještaj navodi popis jedinica NDH poredanih prema stupnju raspada, od najveće do najmanje, kako slijedi: lovački sdrugovi, druge jedinice Hrvatskog domobranstva, trupe za zaštitu željeznih pruga, policija, zrakoplovstvo, 13. Handžar SS divizija, gorski sdrugovi i legionarske divizije.³²

U rujnu 1944. u partizane je prešla jedna kompletna četa protuzračne obrane Zagreba, koja se sastojala od dva časnika i oko 100 vojnika, sa svim lakim naoružanjem i opremom, i kompletna pukovnija zrakoplovne škole u Petrovaradinu s preko 400 časnika, dočasnika i vojnika. U noć od 20. na 21. rujna 1944. partizani su zauzeli aerodrom Zalužani kod Banja Luke, zarobili 11 zrakoplova i oko 200 pripadnika Ratnog zrakoplovstva NDH, kako se činilo bez ikakvog otpora, i gotovo odmah ih upotrijebili u operacijama protiv Nijemaca i ustaških jedinica.³³

Osobito mnogo ljudi dezertiralo je iz 13. Handžar SS divizije u rujnu 1944. godine. To je bio glavni razlog za premještanje te divizije iz sjeveroistočne Bosne u sjevernu Hrvatsku. Izvještaj o pothodu u NDH od 11. prosinca 1944, koji je obavještajna jedinica Leitstelle I Südost (Središnjica I. Jugostok) poslala Reichsführeru SS-a Himmleru i drugima, bilježi da je tijekom rujna 1944. iz kopnene vojske, mornarice i zrakoplovstva NDH dezertiralo 247 časnika i 6156 dočasnika i vojnika.³⁴

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Naravno, do konca 1944. dezertiranja su postala uobičajena i u drugim vojskama pod njemačkom komandom u jugoistočnoj Europi. Prema izvještajima vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu za rujan, listopad i studeni 1944, dezertiranja su bila brojna ne samo iz pomoćnih jedinica, nego i iz jedinica redovne vojske Velikog Reicha.³⁵

Kao što je već rečeno, po zapovijedi je većina njemačkih dokumenata iz posljednjih šest do osam mjeseci rata uništeno. Međutim sačuvane posljednje stranice dnevnika Operativnog stožera vrhovne komande njemačkih oružanih snaga u kojem su zabilježeni događaji u operacijama od 1. siječnja 1945. do kraja rata na temelju „Izvještaja o stanju“ (Lagebücher). On pokazuje da se dezertiranje iz oružanih snaga NDH nastavilo. Nakon izvještaja vojno-obavještajnog asnika Armijske grupe „F“ od 12. prosinca 1944, u kojem stoji daje veliki broj Hrvata iz 373. pješadijske divizije (legionarske) - za vrijeme napada 35. partizanske divizije u Lici - prešao partizanima, izvještaj od 2. siječnja 1945. navodi da su još dvije čete oružanih snaga NDH iz te divizije dezertirale. „Izvještaj o stanju“ od 18. ožujka 1945. navodi daje iz 9. divizije vojske NDH kod Sarajeva dezertiralo 120 ljudi i da je zapovjedbene da se divizija razoruža, iako kasniji izvještaje navode da je ta zapovijed kasnije opozvana. Mornarica NDH, koja se sastojala od flote manjih plovila stacioniranih u Rijeci, također je pokušala prijeći s partizanima koncem prosinca 1944, ali je to spriječeno pravovremenom njemačkom intervencijom, osim što je prešlo jedno plovilo na kojem je bio zapovjednik flote. Nijemci su ostale brodove razoružali a posade poslali u Zagreb, gdje je od njih formirana specijalna jedinica za službu na kopnu.³⁶

Imaju li u vidu masovne prijelaze na partizansku stranu iz svih segmenata oružanih snaga NDH osim iz Ustaške vojnice, možemo reći daje Hrvatsko domobranstvo, kao i četničke jedinice, s vremenom postalo za partizane važan izvor novih boraca. To je bilo toliko očito daje neovisni pronjemački orijentirani hrvatski političar Stjepan Bužić u memorandumu predsjedniku vlade Mandiću u 22. listopada 1943, kritizirajuć politiku ustaške vlade, napisao: „Bez ikakva sažaljenja valja razoružati domobranstvo. Ono je danas središte iz kojeg se širi demoralizacija, iz koje se naoružavaju 'partizani' i uništava vjera u obranu države.“³⁷

Ustaška vojnica bila je po svojoj prirodi i kolektivnom duhu potpuno drukčija od Domobranstva. Te jedinice bile su sastavljene uglavnom od mladih dobrovoljaca, indoktriniranih ultranacionalističkom ustaškom ideologijom, ponosnih što pripadaju strani koja naoružanoj eliti, kao i njihovi zapovjednici (uz vrlo rijetke iznimke), potpuno odani Paveliću i Ustaškom pokretu. Bili su neobuzdani i nedisciplinirani, ali borili su se zdušno i općenito su smatrani opasnim borcima. Zato je osobito znakovito daje u travnju 1944. napuštanje položaja na fronti i dezertiranje, iako ne uveliko, pošlo od jedinica Ustaške vojnice. Na primjer, 11. travnja 1944. skupina od 150 ustaša bez

Oružane snage NDH

borbe je napustila bunkere u pilani kod Turanovca (u blizini Našica), nakon čega je oko 150 partizana zauzelo pilanu i zapalilo je. Prema jednoj poruci iz njemačkog 5. SS planinskog korpusa, početkom svibnja 1944. u blizini Metkovića, nekoliko pripadnika jedne ustaške transportne brigade napustili su svoja stražarska mjesta na mostu i prešli partizanima, nakon čega je most srušen; neke druge ustaške jedinice održavale su tajne kontakte s partizanima; a 17. i 22. svibnja 1944, na istom području partizanima su prešla 52 pripadnika Ustaške vojnice iz jedne transportne brigade.³⁸

Dezertiranje iz oružanih snaga NDH imalo je nevjerojatan vojni, politički i psihološki značaj za partizane. Uz to, vojnici i vojnici vojske NDH pomagali su partizanima i na druge načine. Potajno su ih snabdijevali vojnim materijalom, osobito lakim naoružanjem, municijom, eksplozivom i sanitetskim materijalom. Prema njemačkim izvorima, partizanski simpatizeri u Ratnom zrakoplovstvu NDH snabdijevali su partizane eksplozivom tako što su bombardirali sela bombama bez upaljača.³⁹

Vojnici oružanih snaga NDH dali su znatan doprinos partizanskoj borbi i u obavještajnom smislu. Centar te obavještajne aktivnosti bio je Zagreb. Na partizanskoj strani zaslužan je bio operativni trio u sastavu Ivan-Stevo Krajačić, Ivo Lola Ribar i Dragutin Salić, a kod vojske NDH skupina vojnika, među kojima su bili bivši vojnici jugoslavenske vojske. Krajačić je poimence naveo najmanje devetnaest vojnika vojske NDH koji su usko surađivali s partizanskom obavještajnom službom. Među njima su i četvorica, uključujući i Vladimira Galovića, zapovjednika brigade Poglavnikova tjelesnog sdruga, ustaše su uhvatili i strijeljali, dok su ostali preživjeli i poslije rata bili u službi u JNA. U jednom od posljednjih podviga ove skupine, neposredno prije oslobođenja Zagreba, jedan od vojnika organizirao je odlazak ostatka Ratnog zrakoplovstva NDH, koji se nalazilo na aerodromu kod Zagreba, na partizanski oslobođeni teritorij.⁴⁰

Informacije dobivene od svojih simpatizera iz redova vojske NDH partizani su koristili pri donošenju taktičkih odluka. Na teritoriju NDH, gdje su se obično borili protiv združenih njemačkih i talijanskih trupa, vojske NDH i četnika, dijelovi fronte koje su držale domobranske jedinice ili legionarske divizije redovito su bile najslabije točke jer su te snage bile sve više demoralizirane i pod izravnim ili neizravnim partizanskim utjecajem. Kad bi od obavještajaca iz redova vojske NDH dobili informacije o položajima tih jedinica, partizani su mogli izabrati točke gdje će vršiti proboje i druge taktičke manevre.⁴¹

Kako bi parirala, barem u propagandnom smislu, sve težoj situaciji na ratištu, ustaška je vlada 26. siječnja 1944. uvela amnestiju za dezertere iz partizanskih jedinica i za dezertere iz vlastitih oružanih snaga ako se opet vrate u svoje jedinice.⁴² Neki se i jesu vratili: oni koji su bili samo odsutni bez dozvole, a i neki koji su zbilja bili prešli partizanima, ali su se tamo razočarali. U »Izvjestaju br. 6" vojno-obavještajnog odjela pri Ministarstvu oružanih snaga

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

NDH stoji da se tijekom veljače i ožujka 1944. iz partizanskog zarobljeništva vratilo 40 asnika (23 su pobjegla, 8 ih je razmijenjeno, a 9 pušteno), 2 do asnika i 205 običnih vojnika (koji su uglavnom pobjegli). Kasnije se vratilo još 13 do asnika i 908 vojnika. U propagandne svrhe i u izvještajima Nijemcima, vlasti NDH su broj ljudi koji su dezertirali iz partizana uvijek prikazivale mnogo veći nego što je u stvari bio. Pavelić je na sastanku s Hitlerom 18. rujna 1944. u vezi s tim dao neke, za njega tipične, krajnje pretjerane izjave. Rekao je daje „ukupno samo 2500 pripadnika vojske NDH dezertiralo, ali samo 500 njih je prešlo neprijatelju... Zahvaljujući i amnestiji koja je već istekla, 30.000 partizana vratilo se iz šuma u svoja sela, pa su partizani postali mnogo slabiji nego što su prije bili.“⁴³ Sa svoje strane, partizani su u propagandne svrhe redovito puštali dio dezertera i zarobljenih domobrana da se vrate u svoje jedinice. Od toga su imali i druge vrste koristi; na primjer, postoje izvještaji prema kojima su neki domobrani ponovljenim dezertiranjima partizanima donijeli ukupno čak pet pušaka.⁴⁴

Za Nijemce, baš kao i za ustaše, pomanjkanje borbenog elana, demoralizacija i postupan unutarnji raspad Hrvatskog domobranstva izazivali su beskrajn niz problema. Nijemci nisu, međutim, bili spremni priznati temeljni uzrok problema, naime da se velik broj asnika i običnih vojnika nije htio boriti za njih, a protiv svog naroda. Nijemci i ustaše su za demoralizaciju i dezertiranje u domobranskim jedinicama okrivljavali domobranski asnički zbor, iako je ova napuštanja položaja bez borbe i masovno dezertiranje teško da bi bili mogući i bez suradnje nezadovoljnih asnika i običnih vojnika. Njemačke komande esto optuživale domobranske asnike da su glavni uzrok demoralizacije i raspada u Hrvatskom domobranstvu. Primjerice izvještaj komande njemačkog XV. armijskog korpusa od 27. kolovoza 1943. navodi: „... uz malo-brojne iznimke, borbena vrijednost hrvatskih trupa je uvijek niska. asnički zbor ima samo djelomično povjerenje u njemačko vodstvo, a masa je protunjemački i projugoslavenski raspoložena.“⁴⁵ U istom tom duhu, Pavelić je na sastanku s Glaiseom i Kascheom 18. studenog 1943. iznio mišljenje da domobranske trupe, osobito brigade lakog pješništva (lovački sdrugovi), nisu pouzdane i da su za to odgovorni asnici. Dodao je da mnogim asnicima nedostaje „osjećaj za domovinu i odanost dužnosti“. Ipak, rekao je da ima i mnogo dobrih asnika, osobito u gorskim sdrugovima, a naglasio je potpunu pouzdanost Ustaške vojnice, koju je veličinu htio povećati na 50.000 ljudi.⁴⁶

SUKOBI IZME U DOMOBRANA I USTAŠA

Od srpnja 1941. nadalje, Glaise se u svojim izvještajima posebno osvrtao na sukobe izmeđ uasnik Hrvatskog domobranstva i ustaških vlasti.⁴⁷ Mnogi domobranski uasnici došli su u sukob s ustašama zato što ovi u njim nisu imali povjerenja, ili zbog neslaganja i suprotstavljanja ustaškoj politici. Kako su domobranski uasnici većinom bili bivši uasnici vojske stare Jugoslavije, bili su pod sumnjom da nisu potpuno odani novoj državi i ustaškom režimu. Pod sumnjom su također bili i bivši jugoslavenski uasnici za koje je bilo poznato da su simpatizirali Matića i HSS-a ili za koje se sumnjalo da to jesu. Povjerenje ustaša nisu uživali ni bivši austrougarski oficiri koji su se pridružili novoj vojsci NDH i u početku držali većinu rukovodnih položaja (većina njih bila je hrvatske nacionalnosti, samo nekolicina srpske). To pomanjkanje povjerenja u uasnike nove vojske kod ustaša pojačalo je pak, ili proizvelo, nepovjerenje uasnika prema ustašama. Mnogim domobranskim uasnicima nisu se svi znale metode koje je primjenjivao ustaški režim. Osobito su osuđivali progone Srba. Kad je pukovnik Petar Blašković, bivši austrougarski uasnik i komandant divizije u Sarajevu, 1941. protestirao kod Pavelića zbog progona Srba, odmah je umirovljen. Zbog svih tih razloga smijenjeni su general Ivan Prpić u Mostaru i general Vladimir Laxa u Sarajevu. Doduše, obojica su kasnije obnašali dužnost glavnara Glavnog stožera Ministarstva Hrvatskog domobranstva u Zagrebu. Dok je Laxa još bio u Sarajevu, ustaše su u obližnjem selu izmasakrirale izmeđ u 50 do 60 muškaraca, žena i djece srpske nacionalnosti. Kako bi spriječio ponavljanje takvih događaja, Laxa je dao izvjesiti plakate koji su najavljivali odlučne korake protiv takvih djela, ali odmah je smijenjen s dužnosti i plakati su skinuti. To je nesumnjivo bilo ohrabrenje ustaškim skupinama koje se djelovanje svodilo na izgrede i teror.

Maršal Slavko Kvaternik, iako i sam jedan od prominentnih ustaša, također je bio među domobranskim uasnicima koji su bili uklonjeni s položaja. General Mihajlo Lukić, zapovjednik III. domobranskog zбора, nesklon Nijemcima, također je, pod sumnjom daje u kontaktu s etnicima, u hstopadu 1943. bio prisiljen otići u mirovinu.⁴⁹

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Dobra ilustracija nepovjerenja koje su ustaše gajile prema domobranskim asnicima je izjava koja se pripisuje ustaškom kapetanu, inače povratniku, na dužnosti šefa ustaškog zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu. U ožujku 1943. svojim je podređenima rekao da „hrvatsko domobranstvo ustašama neće postati korisno dok barem 80% sadašnjeg asničkog zbora ne bude strijeljano". Ako je prijetnja pri prepričavanju čak i uvećana, ipak pokazuje koliko su napeti bili odnosi između ustaša i velikog broja domobranskih asnika. U stvari, ustaše su 23. kolovoza 1943. pokušale atentata na generala Prpića, koji je tada bio glavar Stožera Domobranstva.⁵⁰

Možda najoštrija ocjena ranog ustaškog djelovanja koju sam našao jest memorandum od 7. kolovoza 1941. koji su napisala dvojica asnika oružanih snaga NDH, žandarmerijski pukovnik Ladislav Medved i potpukovnik na dužnosti u Glavnom stožeru Hrvatskog domobranstva, Ivan Babić. Memorandum su izgleda napisali za vlastitu upotrebu i za Nijemce. Prema tom memorandumu, Ustaški pokret je privukao mnogo sumnjivih pojedinaca koji su došli na položaje gdje mogu činiti nezakonita djela, uzimati mito i tome slično. Autori su izveli sljedećih sedam općih zaključaka:

1. Situacija u NDH je neodrživa.
2. Jugoslavija je propala jer je bila država bezakonja i centar svekolikog nereda i nemira u ovom dijelu Europe. NDH je postala još gora nego što je bila Jugoslavija.
3. U NDH je u tijeku masovno ubijanje pravoslavnog stanovništva - bez smisla, razloga, reda, pravnog motiva ili osjećaja odgovornosti. Pritom se ne ubijaju partizane ili etnike nego miroljubivo stanovništvo, žene i djecu u selima.
4. Partizani zapravo nisu komunisti, nego ljudi koji su ostali bez svega i bili prisiljeni pobjeći u šume i boriti se kako bi spasili svoje živote.
5. Nositelji tog sustava terora su ustaše.
6. Sad je vrijeme da se poduzmu odlučne mjere protiv ustaša, jer (produljenje) postojećeg stanja može značiti kraj hrvatske države.
7. Likvidacija ustaša ne može se poduzeti polovicnim mjerama, nego, prema riječi ima, doslovno citiranim, glavnog njemačkog glasnogovornika, tako što ih se „razoružati i strijeljati".

Zaključili su da bi te hitne državne probleme mogao i trebao riješiti samo šef države i vojske, oslanjajući se na široku masu hrvatskoga naroda, jer su svi drugi organi vlasti kompromitirani.⁵¹

Taj memorandum je bez sumnje ostao tajan, jer su obojica autora ostali u službi. Babić je u siječnju 1944. prebjegao Saveznicima u Italiju, a Medved je zatvoren nakon likvidacije urote Lorković-Vokić koncem kolovoza 1944. i u zatvoru je ostao do kraja rata, kad je ubijen.

Oružane snage NDH

Još jedan pokazatelj zategnutih odnosa između ustaša i domobranskog asinikog zbora je popis asinika koji je Glavni ustaški stan poslao Paveli u kolovozu 1944. godine, uskoro nakon što je ustaški pukovnik Ante Voki postao ministar oružanih snaga, s preporukom da budu uklonjeni iz aktivne službe. Navedeni su mnogobrojni i raznoliki razlozi. Najčešći je bio da asinik ima ženu Srпкиnju ili Židovku. Neki su optuženi za jugoslavensku, neki za propartizansku, mali broj njih za proetničku orijentaciju, a neki i za probritansku. Nekolicina su porijeklo enju bili hrvatski Srbi, ili Slovenci, ili Rusini; neki su optuženi da su pijanci ili korumpirani, drugi da su jednostavno protiv ustaša. Na popisu je bilo i šest generala, među njima i Ivan Prpić, načelnik Glavnog stožera, i Fedor Dragojlov, načelnik operativnog odjela Glavnog stožera; 20 asinika Glavnog stožera; 31 pješadijski pukovnik; 32 potpukovnika; 10 majora; 15 kapetana; 4 zrakoplovna asinika i li mornaričkih asinika - ukupno njih 129. U stvari, neki od asinika s tog popisa u to su se vrijeme već borili na strani partizana, a neki drugi bili su uhišeni. Glavni ustaški stan predložio je da ubuduće samo Hrvati i Nijemci služe kao asinici u vojsci NDH i da se drastično smanji broj asinika raspoređenih na uredske poslove u Ministarstvu oružanih snaga u Zagrebu.⁵² Da nije bilo odluke Glaiseove intervencije, koji je argumentirao da bi oružane snage NDH, kad bi svi asinici s tog popisa bili uklonjeni, „ostale potpuno bez profesionalno upotrebljivih asinika“, većina tih asinika vjerojatno bi bila otpuštena.

Uz prijetnje, uhišnja, umirovljenja i druge vrste maltretiranja, ustaški režim žestoko je proganjao domobranske asinike koji su potajno radili za partizane. Prvi takav slučaj bio je potpukovnik Stjepan Neuberger, bivši jugoslavenski oficir, zapovjednik transportne jedinice koja je kasnije s Talijanima poslana na rusku frontu. Optužen je za posjedovanje sovjetske literature i smatran odgovornim za to što je njegova jedinica pucala na vojni vlak snaga NDH u kojem su se nalazili visoki dostojanstvenici. Navodno je imao kontakte s etnicima, a prema njemu kim dokumentima, također i s partizanima. Otkrivenje, izveden pred prijeki sud, osuđen je na smrt i strijeljan 23. prosinca 1941. godine. Njegovo smaknuće najavljeno je na oglasnim pločama s ciljem zastrašivanja drugih asinika.⁵³

U prosincu 1942. kad je ustaška policija uhitila oko 40 asinika (ili, prema nekim drugim izvještajima, 68), jedan potpukovnik koji se opirao uhišnju ubijen je u svojoj kući.⁵⁴ Tijekom 1943. i 1944. mnogi domobranski asinici, pa čak i neki asinici Ustaške vojnice otkriveni su da potajno rade za partizane, kao obavještajci ili na druge načine. Svi su uhišeni i izvedeni pred prijeki sud, većina je osuđena na smrt ih duge zatvorske kazne. Osim su uhišnja ustaškom pukovniku Galiju i potpukovniku Bakoti, bilo je još barem šest drugih slučajeva - asinika koji su radili za partizane i koje je prijeki sud zbog toga osudio na smrt. Neki propartizanski orijentirani asinici nakon uhišnja su likvidirani bez ikakvih formalnosti.⁵⁵

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Koliko je meni poznato, ni protiv jednog asnika nisu poduzete drasti ne mjere zbog sumnje daje simpatizer HSS-a, vjerojatno zato što su ustaše vjerovala da bi oni mogli biti korisni kao osiguranje za slu aj pobjede Saveznika. Jedine iznimke bili su oficiri upleteni u urotu Lorkovi -Voki .

Sukobi izme u domobranskih asnika i ustaških vlasti kao i demoralizacija i rasulo u Hrvatskom domobranstvu bili su dobro poznati i vlastima NDH i njema kim vlastima. Ta situacija se nepovoljno odražavala na borbenu uspješnost oružanih snaga NDH, i vlada se jako trudila popraviti situaciju. Nekoliko službi radilo je protiv unutarnjeg neprijatelja u oružanim snagama: vojna protuobavještajna služba, vojna policija, Ustaška nadzorna služba i vojni sudovi. Obavještajnim službama NDH u tom su poslu pomagale njema ka i talijanska obavještajna služba.⁵⁶ Poduzete su mnoge mjere kako bi slabosti unutar Hrvatskog domobranstva bile uklonjene. Najblaža od njih bila je sastavljanje popisa sumnjivih, osobito onih osumnji enih za simpatije prema komunizmu, koji su onda bili pod prismotrom. Sli ni tome bili su napori da se otkrije asnike i skupine u raznim jedinicama i komandama koji aktivno rade za partizane. Usprkos tim neprekidnim naporima, me utim, mnogi propartizanski asnici ostali su neotkriveni i u inili neprocjenjive usluge partizanima.

Još jedna mjera bila je da se u blizini sumnjivih domobranskih jedinica rasporede ustaške i njema ke jedinice kako domobrani ne bi mogh napustiti položaj bez borbe ili u initi kakve druge poteze povoljne za partizane. Još jedna mjera, prvi put uvedena u rujnu 1944, bila je raspore ivanje osobito pouzdanih asnika i do asnika po domobranskim jedinicama kao „politi kih specijalista” kako bi djelovah protiv tendencija rasula i demoralizacije. A u ljeto 1944, vlada je po ela sustavno reducirati ukupan broj ljudi u Domobranstvu, a istodobno pove avati brojnost Ustaške vojnice i legionarske divizije tako što je nove reg-rute upu ivala u njih. Uz to, njema ka obavještajna služba i policija esto su inicirale ili potpomogle istragu i uklanjanje iz službe odnosno kažnjavanje asnika oružanih snaga NDH koji su pobudili njihovu sumnju.

Uklanjanje nepoželjnih elemenata bio je jedan od na ina kojim je ustaška vlada pokušala oja ati oružane snage. Na temelju zakonskog dekreta od 4. travrya 1944, poglavnik je, na preporuku ministra oružanih snaga, mogao zapovjediti otpuštanje asnika, a ministar oružanih snaga otpuštanje drugoga osoblja iz oružanih snaga ako je procijenjeno daje njihova nazo nost štetna za oružane snage ih za državne interese. Takve osobe izgubile su in i sva ste ena prava, a na tu odluku nije postojalo pravo žalbe.⁵⁷

Za Nijemce, pouzdanost vojske NDH postajala je sve važnija kako je rat u NDH dobivao na strateškoj važnosti. Od sredine 1943. do jeseni 1944. Nijemci su, boje i se da bi se Saveznici mogli iskrcati na isto noj obali Jadrana ili negdje drugdje na Balkanu, suo ili s pitanjem ho e li im vojska NDH pružiti podršku ih prije i na stranu Saveznika i okrenuti se protiv njih. Prodor sovjetskih trupa

Oružane snage NDH

„jugoisto nu Europu u kasno ljeto 1944, kapitulacija Rumunjske i Bugarske i njihovo iznevjeravanje pakta sa silama Osovine ponovo su izazvali istu brigu. U ljeto 1944. Nijemci su bili svjesni mogućnosti da bi vojska NDH mogla prijeći i na stranu zapadnih Saveznika, kao što je nekoliko izvještaja obavještajne službe nagovještavalo. U rujnu 1944, vje ito „problematična država“ stekla je, među njemačkim satelitima, dodatnu važnost kao koridor kroz koji su se goleme njemačke snage, uključujući i 300.000 vojnika iz Grčke, morali povlačiti kako bi se vratili u Vaterland (domovinu).

Na kraju krajeva, sve mjere koje su vlasti NDH i Nijemci poduzeli kako bi spriječili ili rasulo unutar Domobranstva, nisu uspjele. Korijeni demoralizacije i raspada bili su duboki, razgranati i stalni. Kasnije je Pavelić, uz njemački blagoslov, u prosincu 1944. objedinio Hrvatsko domobranstvo i Ustašku vojsku kako bi ustašama dao potpunu kontrolu nad Domobranstvom i povećao njegovu disciplinu i borbenu kvalitetu. Ustaška država i oružane snage ostale su lojalne silama Osovine i teritorij NDH za njemačke je trupe ostao aktivno poprište operacija do posljednjih dana rata.

UKLANJANJE SLAVKA I EUGENA DIDE KVATERNIKA

Tijekom svog postojanja, ustaški režim se dva puta suočio s teškom krizom unutar svog vodstva, oba puta u vezi s Hrvatskim domobranstvom. Prvi put u listopadu 1942. kad su iz ustaške vlade uklonjeni otac i sin Kvaternik i drugi put koncem kolovoza 1944. kad je likvidirana urota Lorkovi -Voki . Urota je bila posljednja faza napora HSS-a da osigura kontrolu nad vojskom NDH kako bi na temelju te moći imala odlučujuću ulogu nakon otkonog iskrcavanja Saveznika na Jadranu i prelaska Domobranstva na njihovu stranu. To je, stoga, bila tema odjeljka „Planovi HSS-a s Hrvatskim domobranstvom“.

Prva kriza izbio je početkom listopada 1942, kada su maršal Slavko Kvaternik i njegov sin Eugen, vodeći ustaški povratnik, državni tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova i šef državne policije (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, skraćeno: RAVSIGUR; 16. listopada 1942. preimenovano u Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, GLAVSIGUR), uklonjeni sa svojih položaja i nedugo potom poslani u egzil u Slovačku. To je bio ne samo pokazatelj ozbiljnih problema unutar ustaškog vodstva, nego i znak bitnih neslaganja između njemačke i NDH oko vojnih pitanja. Što je točno uzrokovalo pad obitelji Kvaternika, nikada nije otkriveno.⁵⁸ Nema, međutim, nikakve sumnje, da su i otac i sin bili uklonjeni na inzistiranje Nijemaca, osobito Glaisea. Nekoliko tjedana prije toga, na sastanku u Sofiji 17. rujna 1942, Glaise i Lohr, Vrhovni zapovjednik njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu, složili su se da otac i sin Kvaternik moraju otići. Pripremili su plan i čekali povoljan trenutak za njegovu realizaciju. Ta je odluka zabilježena u nekoj vrsti podsjetnika koji nosi datum 22. rujna. Glaise ga je pripremio za svoj skoriji posjet Paveliću. Pod naslovom „Tri osnovna zahtjeva“ napisao je:

- a. Maršal mora otići. Moramo sudjelovati u imenovanju njegova nasljednika...
- b. Reorganizacija Ministarstva hrvatskog domobranstva. Uklanjanje sadašnje klike. Imenovanje pogodnih radikalnih asenika, po mogućnosti bez njihova vlastitog šefa stožera. Odgovarajuća diskusija o osobnim kvalifikacijama pojedinih asenika. Odlučujuć i njemački utjecaj u hitavoj reorganizaciji.

Oružane snage NDH

- c. Uklanjanje Eugena Kvaternika; reorganizacija i discipliniranje Ustaške vojnice. U vezi s tim apsolutno je neophodno njemačko sudjelovanje u donošenju odluka.⁵⁹

Bilo je nekoliko razloga za njemačku odluku da se riješe starijeg Kvaternika. U vrijeme osnivanja ustaškog režima, maršal je bio toliko izrazito pronjemački raspoložen, daje time izazivao gnjev Talijana, ali kasnije njegov rad nije zadovoljavao Nijemce. Prema njihovom mišljenju, on je bio kriv za loše upravljanje Hrvatskim domobranstvom, i to zato što je na važne položaje doveo stare i neefikasne bivše austrougarske vojnike čija je glavna kvalifikacija bila odanost Kvaterniku. Ti vojnici nisu bili sposobni zavesti red, povećati samopouzdanje i podignuti borbeni elan vojske. Da bi se digla kvaliteta vojske, pod njemačkim vodstvom i za njemačke ciljeve, uklanjanje maršala Kvaternika bilo je neophodno.

Nijemci su odlučili ukloniti i maršal Kvaternika, premda iz sasvim drugih razloga. Za progone Srba u NDH, koji su nepovoljno utjecali na njemačke vojne i ekonomske interese kako u NDH tako i u okupiranoj Srbiji, velikim je dijelom bio odgovoran Eugen Kvaternik. U Srbiji su vijesti o politici ustaškog režima prema Srbima te veliki broj srpskih prognanika i izbjeglica iz NDH, destabilizirali Nedićev režim. U izvještaju od 9. kolovoza 1941, Glaise je napisao daje Eugen Kvaternik „najomraženiji čovjek u zemlji u svim slojevima stanovništva bez obzira na socijalnu ili nacionalnu pripadnost. Srbi odnosno pravoslavci u biti su stavljeni van zakona, ali i Hrvati također žive u uvjetima potpune pravne nesigurnosti i izloženi su osobnim poniženjima, bez obzira kojem društvenom sloju pripadaju.“⁶⁰ Pavelić je također htio ukloniti obojicu Kvaternika. Uklanjanjem maršala eliminirao bi rivala, to bi otvorilo put za neposredniju vojnu suradnju s Nijemcima i povećalo njegov osobni utjecaj u vojnim pitanjima, što mu je bilo važno jer je planirao sam preuzeti položaje ministra oružanih snaga i vrhovnog zapovjednika vojske NDH. Uklanjanje šefa policije eliminiralo bi, pak, osobu koje se, čini se, bojao. Nadalje, izgleda daje Pavelić htio na maršala Kvaternika svaliti krivnju za neuspjeh vojske, a na maršal Kvaternika za teror u NDH, iako su sve njihove odluke donesene s njegovim znanjem.⁶¹

Prigoda za uklanjanje Kvaternika ukazala se nakon Pavelićeva posjeta Hitlerovom glavnom stožeru 23. rujna 1942. Njihovo uklanjanje prikazano je kao rutinska reorganizacija kabineta. Maršal Kvaternik je najprije u listopadu 1942. poslan na bolovanje u Slovačku, a uskoro nakon toga je i otpušten te poslan u egzil. Neposredni povodi za to bila su dva govora koja je održao u listopadu 1942. godine pred klasom diplomanata Središnje škole oružanih snaga u Varaždinu. Kvaternik je izjavio da su tvrdnje neprijateljske propagande prema kojim se oni biti poslani na Istočno frontu, neistinite.

Pravo pitanje zapravo glasi zašto je maršal Kvaternik zauzeo takav stav

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

u tako ranoj fazi rata; njegov govor je ustvari indicirao ozbiljnu sumnju u sposobnost Njemačke da osvoji SSSR, i bio je u oštroj suprotnosti s Kvaternikovom po etnom gorljivošću u da pošalje pukovnicu iz NDH na Istočno frontu. Odgovor leži u vrlo pesimističnom izvještaju o njemačkom položaju u SSSR-u koji je maršal primio u svibnju 1942. od potpukovnika Antona Švajgera. Slovenac, bivši glavnostožerni časnik jugoslavenske vojske koji se nakon travnja 1941. pridružio Glavnom stožeru Domobranstva, Švajger je u proljeće 1942. posjetio Istočno frontu i kasnije Kvaterniku predao detaljnu analizu u kojoj je obrazložio zašto, prema njegovu mišljenju, Njemačka ne može očekivati da će dobiti rat protiv SSSR-a. Maršal ga je upotrijebio kao obrazloženje zašto „svoj kapital [mlade pribojnice] ne može besmisleno potratiti na Istočnoj fronti”.⁶² To je, međutim, bilo u suprotnosti s planovima koje su Nijemci u to vrijeme još uvijek imali, naime dobiti više trupa iz NDH za borbu na Istočnoj fronti.⁶³ Tek u rujnu 1943, nakon kapitulacije Italije i golemog povećanja snage jugoslavenskih partizana, odlučili su da se legionarske divizije iz NDH i druge miješane jedinice iz Njemačke i NDH biti upotrebljavane isključivo u NDH.

Nakon što su govori maršala Kvaternika u Varaždinu 2. listopada poslužili kao neposredan povod za njegovo uklanjanje, 10. listopada poduzeta je reorganizacija kabineta. Broj ministarstava reduciran je s dvanaest na osam. Maršal je smijenjen s položaja ministra Hrvatskog domobranstva i vrhovnog zapovjednika Hrvatskog domobranstva, i oba položaja privremeno je preuzeo sam Pavelić. Istodobno, mladi Kvaternik smijenjen je s položaja šefa državne policije (RAVSIGUR-a).⁶⁴

No, problemi u oružanim snagama i s ustaškom antisrpskom politikom bili su previše duboki da bi bili riješeni rekonstrukcijom vlade, i uklanjanje oca i sina Kvaternika imalo je samo ograničen efekt. Loše upravljanje i slaba motiviranost Hrvatskog domobranstva za borbu ostale su i dalje, ali nikakve dodatne trupe nisu poslone na Istočno frontu. Progon Srba također se nastavio, iako u manjim razmjerima. Međutim, nakon uklanjanja maršala Kvaternika, „Ministarstvo domobranstva i Glavni stožer postali su samo prenositelji njemačkih naredbi oružanim snagama NDH i tako je bilo više-manje sve do kraja rata”.⁶⁵

Uklanjanje Kvaternika bilo je važan događaj u povijesti ustaškog režima: rezultiralo je povećanjem njemačkog utjecaja, omogućilo Paveliću da se sve više miješa u vojne stvari, i pridonijelo pogoršanju odnosa između Domobranstva i Ustaške vojnice, a na štetu domobranstva.

PLANOVI HSS-a S HRVATSKIM DOMOBRANSTVOM

Druga kriza vlasti povezana s Domobranstvom s kojom se ustaški režim suočio nastala je u jesen 1944. zbog plana ministara Lorkovića i Vokića da NDH i njezine oružane snage prebace na stranu Saveznika. Taj plan potekao je od HSS-a i najlakše je razumljiv kao dio trajnih napora te stranke, podržavanih i od strane njoj prijateljski nastrojenih domobranskih časnika, da stekne kontrolu nad Hrvatskim domobranstvom i osigura podršku zapadnih Saveznika, osobito Velike Britanije. Cilj HSS-a bio je stvoriti snažnu poziciju iz koje će se na kraju rata moći cjenkati s drugim domaćim snagama.

U prethodnom poglavlju opisali smo raskol u HSS-u na tri dijela koji se dogodio za vrijeme rata i konstatirali da je od travnja 1941. do druge polovice 1942. stranka čiji centar bio neaktivan. Krajem 1942. i početkom 1943. godine utim, ponovo se aktivirao, zbog velikog niza razloga. Ratna sreća definitivno se okrenula protiv sila Osovine. Partizani su već bili značajno ojačali i postali ozbiljan suparnik u borbi za vlast, a pokazatelji toga bili su golemi oslobođeni teritorij u središtu NDH i osnivanje AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) u studenom 1942. i ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) u lipnju 1943. godine. Sve već i broj članova HSS-a, osobito u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Lici i Slavoniji gubili su strpljenje s Maekovom politikom cjepljenja i odlazili u partizane. Stranka je bila bolno svjesna da mora izbjeći ponavljanje situacije iz 1918. kad je neposjedovanje adekvatne vojske nepovoljno utjecalo na hrvatske nacionalne interese nakon proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

HSS je bio potpuno svjestan da će njegova pregovaračka pozicija biti mnogo jača ako bude imao veću podršku zapadnih Saveznika kao i vlastitu odgovarajuću vojnu silu, kakva god u tom trenutku bila. Međunarodna politička situacija i politička situacija unutar Jugoslavije. Svoje dvije paravojne garde (Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita) stranka je izgubila u travnju 1941. kad ih je prepustila ustašama, i nakon toga nije planirala niti organizirala nikakve vlastite oružane jedinice. Zato je jedina oružana sila, koja joj je bila potencijalni saveznik, bilo Hrvatsko domobranstvo. Stranka je znala da su mnogi

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

domobranski, a bivši jugoslavenski asnici protiv ustaša i okupacijskih sila i da su spremni podržati politiku HSS-a i sura ivati sa zapadnim Saveznicima. Zato su, od sredine 1942. nadalje, političke izjave HSS-a - u tajnom optičaju u NDH - uglavnom hvalile Hrvatsko domobranstvo kao nacionalnu silu odvojenu od ustaša i suprotstavljenu njima i kao važan faktor u hrvatskoj politici nakon propasti ustaškog režima.⁶⁶ I stranka i njoj naklonjeni domobranski asnici postali su zaokupljeni potrebom da NDH prije ide na stranu Saveznika kako na kraju rata ne bi bila na strani gubitnika.

Te su ideje vjerojatno ubrzo prenesene predstavnicima HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Već spomenuti Juretićev izvještaj od 10. lipnja 1942. oštro kritizira ustaše, a onda na donekle manjkavom engleskom nastavlja: „Veliki broj bivših jugoslavenskih asnika koji su trenutno u Hrvatskom domobranstvu vrlo se dobro drži. Narod u njih polaže nade za dan zbacivanja ustaškog režima. Ne bi bilo preporučljivo degradirati (kritizirati) nikoga od njih osim onih koji su se isticali svojom revnošću u da ugode režimu. Već inače tih asnika spremni su stupiti u akciju kad za to dođe vrijeme.”⁶⁷ U memorandumu od 22. rujna 1942. Glaise je zabilježio da, prema riječi ima jednog od Maekovih povjerljivih ljudi, Maek smatra da će nakon propasti ustaškog režima bilo kakva politička reorganizacija Jugoslavije morati uzeti u obzir Nezavisnu hrvatsku državu i njenu vojsku, koja će zaposjesti hrvatske granice nakon čega će Hrvatska pregovarati sa Srbijom o stvaranju zajedničke države na temelju uvjeta koji su postojali u jesen 1918. godine. Što se tiče zahtjeva Srbije za novim teritorijem (vjerojatno u istočnoj Bosni), smatrao je da se može razmisliti o ustupanju samo nekoliko kotareva.⁶⁸ Prilikom je jasno daje u Maekovim prepričanim razmišljanjima Hrvatsko domobranstvo igralo ključnu ulogu. Također je jasno da Maek partizane još nije ozbiljno shvaćao.

Maek i drugi stranački vođe ne samo da su vjerovali u pobjedu Saveznika, nego su i pretpostavljali da će zapadni Saveznici biti protiv bilo kakvog poslijeratnog uređenja Jugoslavije u kojem bi komunisti, a time i SSSR, igrali dominantnu ulogu. Mislili su da će se Saveznici - kako bi spriječili taj scenarij - iskrccati na dalmatinskoj obali i da će Britanci podržati HSS kao demokratsku i antikomunističku snagu. Te dvije pretpostavke - da će se Saveznici iskrccati na jadranskoj obali i da će podržati HSS iza kojega će stajati Hrvatsko domobranstvo, koje će prijeći na stranu Saveznika - činila je osnovu nove politike koju je stranka razvila početkom 1943. godine. Valja imati na umu da su Mihailovići i etnici također imali detaljan plan akcije u slučaju iskrcavanja Saveznika, plan usmjeren i protiv Nijemaca i protiv oružanih snaga NDH.⁶⁹

Trojica članova vodstva stranke koji su bili najintenzivnije uključeni u razvijanje i primjenu nove stranačke politike bili su August Košutić, potpredsjednik, Ljudevit Tomašić, zastupnik koji je prije rata imao kontakte s britanskim predstavnicima u Jugoslaviji i Ivanko Farolli, Tomašićev zamjenik, koji je u

Oružane snage NDH

odsustvu Krnjevića vršio dužnost tajnika stranke. Farolfi je bio najaktivniji i bio je zadužen za održavanje kontakta kako s domobranskim časnicima tako i sa stranačkim vođama i stranim obavještajnim službama u inozemstvu. Bio je u kontaktu s nekoliko časnika, od kojih nijedan nije imao vodeću ulogu, međutim isto je bio uključen i potpukovnik Ivan Babić. Ali kako bi postigao uspjeh, savez stranke s naklonjenim časnicima, morao je imati podršku Saveznika. Zato je pozornost stranke i časnika simpatizera bila usmjerena prema tom cilju.

Za vođe stranke nije bio problem uspostaviti kontakt sa savezničkom komandom u Italiji, ali su diskusije sa Saveznicima bile veoma frustrirajuće. S točke gledišta Saveznika, HSS je u svom dosjeu imao i negativne i pozitivne elemente. Među negativnim bila je činjenica da je stranka snažno podržala pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, iako je to držanje djelomično korigirano kad je Matić kasnije ušao u Simovićevu vladu i kad je stranka sudjelovala u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Druga neprihvatljiva činjenica bila je Matićeva izjava na Radio Zagrebu nakon proglašenja NDH kojom je pozvao Hrvate da podrže ustaše, a Saveznici nisu shvaćali da je bila dana pod prisilom. Važni dijelovi stranke bili su prešli na stranu ustaša, uključujući i njezine dvije paravojne garde, nekohko zastupnika izabranih u prosincu 1938. kao i priličan broj vođa nižeg ranga i gotovo cijeli administrativni, policijski i sudski aparat Banovine Hrvatske, koji je bio pod kontrolom HSS-a. I na kraju, a to mora biti osobito naglašeno, stranka nije pružila nikakav oružani otpor silama Osovine ni ustašama. Umjesto toga držala se politike čekanja. S druge strane, stranka je u dosjeu imala i nekohko pluseva: činjenicu da se na temelju nekohko izbornih pobjeda u periodu između dva rata u Jugoslaviji mogla smatrati legitimnom, njezin demokratski karakter i rjezino odbijanje suradnje s okupacijskim silama i ustašama, osim što je pozivala Hrvate da idu u Hrvatsko domobranstvo umjesto u partizane. U mnogim ruralnim područjima, stranka i Matić osobno, još uvijek su uživali široku podršku. I na kraju, osim partizana predvođenih komunistima na čelu s Titom, Matić i HSS bili su logična i jedina moguća politička snaga koja je u Hrvatskoj mogla preuzeti vlast nakon pada ustaša.

U isto vrijeme kad je HSS stupio u kontakt sa zapadnim Saveznicima general Mihailović postao je zainteresiran za nagodbu s Matićem, s namjerom da anja pozicije etnika protiv partizana u Jugoslaviji, a osobito u Hrvatskoj. Mihailović i Matić nisu međutim postigli nikakav sporazum zbog temeljnih razlika u njihovim stavovima o većini ratnih i okupiranih poslijeratnih problema. Ipak, Konjević, glavni predstavnik stranke u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, ukinio je neke neprimjerene pokušaje približavanja etnicima. U siječnju 1943., preko londonskog BBC-ja pozvao je mlade članove stranke da se pridruže etnicima, o čemu kako bi ojačao protupartizanske snage u Hrvatskoj. Taj poziv,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

me utim, nije imao nikakvog efekta jer se narod u Hrvatskoj bojao etnika i mrzio ih, dok je partizanima bio relativno naklonjen. Dana 22. srpnja 1943, Krnjevi je apelirao na članove stranke da uzmu oružje, ali nije spomenuo da bi trebali oti i u partizane. Usprkos tome, taj je poziv znatno povećao broj članova HSS-a koji su se pridružili partizanima.⁷⁰

U sličnom duhu, unatoč priličnoj podršci koju su britanske vojne i obavještajne službe u to vrijeme već pružale partizanima, koncem 1943. britansko ministarstvo vanjskih poslova postalo je zainteresirano da iskoristi Maeka kako bi ojačala slabu poziciju kralja Petra II i izbjegličke vlade u odnosu na partizane. Zato su ispitali mišljenje britanskih službi na terenu o spašavanju i prebacivanju Maeka u Egipat s ciljem stvaranja saveza između Maeka i kralja. Ali nakon što je ispitao izvodivost tog plana i ustanovio što o njemu misle partizani, Ralph S. Stevenson, britanski ambasador pri jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi napisao je 12. siječnja 1944. britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu da partizani ne bi bili voljni pomoći, što je plan osudilo na propast. Britanci su igrao ulogu i u međudržavnoj poruci koju je Mihailović 16. ožujka 1944. uputio Krnjeviću, u kojoj ga je pozvao u svoj glavni štab u Jugoslaviju, bez sumnje kako bi razgovarali o suradnji HSS-a i etnika protiv partizana. Britanci, kojim je poruka povjerena, nisu je ozbiljno shvatili tako da Krnjević kako se inače nije ni informirao o njoj i od toga nije bilo ništa.⁷¹

U međuvremenu, glavna preokupacija vođa HSS-a od početka 1943. nadalje, bila je uspostaviti direktan kontakt s komandama zapadnih Saveznika. Najprije su pokušali poslati Tomu Janjkiću, koji je inače živio u Crikvenici, dakle u talijanskoj okupacijskoj zoni, u Švicarsku. Janjkić je vjerojatno bio izabran zato što je bio jedan od vodećih predstavnika stranke i Maekov povjerljivi prijatelj. Osim toga, u svom izvještaju iz siječnja 1943. Janjkić je bio preporučio da stranka pošalje predstavnike u sve inozemne centre gdje će se donositi odluke o budućnosti Hrvatske. Otprilike u isto vrijeme, u veljači 1943, u tajnom optičkom izveštaju bio je jedan drugi stranački izvještaj pod naslovom „Hrvatska i Hrvati“ u kojem se tvrdilo da je Maek „najznačajniji moralni i politički autoritet u Hrvatskoj“ i da samo on ima pravo govoriti u ime Hrvatske po završetku rata. Dok je Janjkić imao negativno mišljenje o domobranskim časnici, u tom se izvještaju tvrdilo kako je „od neprocjenjive važnosti da cijelo Hrvatsko domobranstvo ima u dr. Maeka potpuno povjerenje“.⁷²

Janjkićev odlazak u Švicarsku nije mogao biti organiziran, tako da je u lipnju 1943. otputovao u Dalmaciju, na područje od Splita do Dubrovnika. Na svom putovanju prema jugu organizirao je tajna povjerenstva koja su trebala pomoći saveznicima kad se iskrcavaju na dalmatinskoj obali i gdje bi HSS preuzeo vodeću ulogu u Hrvatskoj. Neposredno prije toga, međutim - u travnju i svibnju 1943. - britanska tajna služba SOE (Special Operations Executive) padobranima je spustila istraživačke misije na oslobođeni

Oružane snage NDH

teritorij i uspostavila kontakt s jugoslavenskim partizanima. To je rezultiralo radikalnim zaokretom britanske politike prema suparni kim snagama u Jugoslaviji, koji je na kraju imao kobne posljedice za HSS, etnike i antipartizanske snage u Sloveniji. Britanci su utvrdili da HSS nije angažiran u oružanom otporu u Hrvatskoj, nego da slijedi politiku pasivnog ekanja, i da se etnici i slovenske antipartizanske snage ne bore protiv okupacijskih sila, nego zajedno s njima protiv partizana.

Polovicom listopada 1943, Jan ikovi je preko Jadranskog mora pobjegao u Italiju. Time su započeli dugotrajni, intenzivni i na kraju bezuspješni naponi HSS-a i njemu naklonjenih domobranskih asnika da Hrvatska nakon o ekivanog savezni kog iskrcavanja na isto nojadranskoj obali prije e na njihovu stranu. Britanci su pomno ispitali Jan ikovi a, ali on nije imao ni poruku od Ma eka niti ikakve konkretne prijedloge o tome kako bi HSS mogao pomo i Saveznicima u Hrvatskoj ili kako bi Saveznici mogli pomo i stranci. Jan ikovi ev glavni cilj bio je objasniti Krnjevi u i drugim predstavnicima HSS-a u izbjeglištvu situaciju u NDH i s njima se konzultirati o najprikladnijoj politici za stranku. Britanci mu, me utim, nisu dopustili da ode u London i sastane se s drugim političarima iz HSS-a niti da se s njima dopisuje. Nije uspio stupiti ni u vezu s prijateljima u Zagrebu pomo u unaprijed dogovorenih šifriranih poruka. Britanci nisu znali što da rade s Jan ikovi em i gotovo su ga potpuno ignorirali. Jan ikovi eva nazo nost u Bariju uznemirila je i partizane, jer su se bojali da e djelovati protiv njihovih interesa. Kako bi ga diskreditirali, optužili su ga da daje sura ivao s Talijanima i etnicima, a možda ak i s Nijemcima, iako ništa od toga nije bilo istina, jer on je bio veliki protivnik i sila Osovine i etnika.⁷³ Svi ti faktori, me utim, pridonijeli su tome da je Jan ikovi eva misija doživjela potpuni neuspjeh.

Sljede i korak HSS-a bilo je slanje poruke zapadnim Saveznicima preko Zenona Adami a. Prije rata poru nik bojnog broda u jugoslavenskoj mornarici, Slovenac oženjen Hrvaticom, Adami je jako želio napustiti Hrvatsku kako ne bi morao služiti u mornarici NDH ili u njema koj mornarici. Bio je potpredsjednik minijature Slovenske selja ko-radni ke stranke iji je predsjednik, Paul Horvat, usko sura ivao s HSS-om. Adami je dobio posao u jednoj austrijskoj firmi sa sjedištem u Istanbulu. Tamo je stigao 23. studenoga 1943. i sa sobom donio poruku HSS-a Saveznicima. Preko jugoslavenskog konzulata uspostavio je kontakt sa savezni kim obavještajnim službama koje su ga ispitale i uskoro prebacile u Egipat gdje je ostao do kraja rata.

Prema Adami evim sje anjima, poruka koju je prenio Saveznicima (u pismu koje je uništio za vrijeme putovanja) bila je da je HSS protiv ustaškog režima, partizana, etnika, kralja Petra II i građanskog rata; da stranka želi da Saveznici okupiraju Hrvatsku i ostanu u njoj dok se ne održe slobodni izbori i ne riješe svi temeljni problemi nove jugoslavenske države, što bi moglo potrajati

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

i deset godina. Ali kako su Britanci mislili da je Adami Hrvatsku napustio „sa znanjem i uz prešutno odobravanje Nijemaca" nije mogao zadobiti njihovo puno povjerenje. Imao je problema i s jugoslavenskim oficirima koji su se u to vrijeme nalazili u Egiptu, koji su podržavali kralja, a Adami a optuživali daje ustaša. Usprkos tome, on je kasnije postao zapovjednik jugoslavenske pomorske baze u Aleksandriji. Poruka koju je bio donio iz Zagreba nije, me utim, imala nikakvog efekta.⁷⁴

Sljedeći i još ambiciozniji napor HSS-a i njemu naklonjenih domobranskih asnika bilo je slanje potpukovnika Ivana Babića a Saveznicima u Italiju u siječnju 1944. godine. Babić je bio u prijateljskim odnosima s HSS-om i dok je još bio u aktivnoj službi u jugoslavenskoj vojsci prije travnja 1941. godine. U Hrvatsko domobranstvo ušao je kao bojničar, a u lipnju 1941. promoviran je u potpukovnika. Imao je nekoliko važnih zadataka, ali činjenica daje ostao u činu potpukovnika pokazuje da mu ustaški režim nije baš puno vjerovao. Iz memoranduma koji su on i pukovnik Medved napisali u kolovozu 1941. jasno se vidi daje bio veliki protivnik ustaša. U siječnju 1944. osobnim avionom Miroslava/Friedricha Navratila, ministra oružanih snaga NDH, sa suprugom je izbjegao u Bari u Italiji. Tamo su mu Britanci dopustili da se sastane s Janjkićem, ali ne i da ode u London niti da se dopisuje s hrvatskim političarima u inozemstvu. Nekoliko puta su ga ispitivali, ali Babić nije zadobio njihovo povjerenje, pa se prisniji odnos nije razvio. Partizani su od Britanaca zahtijevali da ga izruče kao ratnog zločinca, ali oni su ga umjesto toga internirali u talijanski zarobljenički logor za pripadnike sila Osovine, gdje je ostao do rujna 1946. godine. Kao i Janjkić, i Babić a su držali u efikasnoj izolaciji od hrvatskih političara. On se, me utim, jest susreo s Ivanom Šubašićem, novim predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade, nakon što je Šubašić sredinom lipnja 1944. na Visu s Titom sklopio sporazum o suradnji. Babić je smatrao da su i Churchill i Šubašić prevareni od strane Tita i komunista koji su razvili dobre odnose sa Saveznicima „igrajući na kartu samoodređenja i demokracije", ali da im je cilj „potpuno preuzimanje vlasti".⁷⁵ Babićeva misija, kao ni ona Janjkićeva ni Adamićeva, na kraju nije dala pozitivne rezultate.

U svom iskazu Britancima, Babić je dao preuveličanu sliku snage HSS-a i broja asnika Hrvatskog domobranstva koji su podupirali stranku koncem 1943. godine. Priznao je da partizani imaju jaku političku organizaciju i značajne oružane snage u Hrvatskoj, ali nije spomenuo da i oni imaju solidno uporište u Hrvatskom domobranstvu preko propartizanskih nastrojanih asnika i njihovih grupa. Nije spomenuo ni da su partizani u Hrvatskoj u lipnju 1943. osnovali ZAVNOH u kojem je sudjelovalo nekoliko izaslanika i niže rangiranih vođa a HSS-a. Jest iznio važnu, doduše negativnu, tvrdnju da promaškovski orijentirani domobranski asnici nemaju konspirativnu organizaciju i da djeluju tek nepovezano i neformalno. Da su se savezničke trupe iskrcale na dalmatinskoj

Oružane snage NDH

obali i daje Hrvatsko domobranstvo pokušalo prije i na njihovu stranu, to bi se pokazalo golemom zaprekom.

Posljednji pokušaj HSS-a da se priključi i zapadnim Saveznicima bila je poruka poslana Ivanu Šubaši u nakon što je 1. lipnja 1944. postao predsjednik jugoslavenske izbjeglice vlade, s mandatom da postigne sporazum s partizanima. Vođe stranke u Zagrebu informirani su da bi general Ivan Tomasević, zapovjednik Hrvatskog domobranstva za sjeverozapadnu Hrvatsku (pod sveobuhvatnom njemačkom komandom), bio voljan okrenuti se protiv Nijemaca u pogodnom trenutku, i sugerirale da Šubaši stupi u kontakt s generalom. Britanski predstavnici u Bariju interpretirali su to kao novi potez sličan onom Babiću u Srijemu, sa svrhom „osiguravanja pozicije Hrvatskom domobranstvu u ovoj Saveznika”. Smatrah su da „u ovoj fazi ne bi bilo poželjno igrati se s višim snagama Hrvatskog domobranstva. Hrvatsko domobranstvo i ustaške jedinice sad su formacije integrirane u Wehrmacht (njemačka vojska).” Šubaši je dobio i poruku i britansko upozorenje. Činilo se da tome nije pridavao važnost i da je planirao time se pozabaviti nakon konzultacija s Titom.⁷⁶ Kako nisam našao da se ta stvar spominje u kasnijim dokumentima, pretpostavljam da je Tito stavio veto na bilo kakve kontakte između Šubašića i generala Tomaševića, kao što je prije bio stavio veto na suradnju s Janjkićem i Babićem.

Glavni razlog za hladan prijem na koji su tri emisara HSS-a naišla kod Saveznika bio je u tome što su Britanci bili zainteresirani pomagati samo onim grupacijama u Jugoslaviji koje se uistinu bore protiv sila Osovine i kolaboracionističkih snaga, što je značilo, zapravo, samo partizanima. Pasivna politika HSS-a nije zadovoljavala njihovu pažnju, a razmišljanja o poslijeratnoj politici u situaciji nisu imala prioritet.

Kada vođe stranke u Zagrebu nisu dobili vijesti od Babića (osim da je stigao živ i zdrav), Tomašić i Farolfić stupili su u kontakt s britanskom vojnom obavještajnom službom u Švicarskoj. Rezultato im je da su Britanci za suradnju HSS-a s Titom, ali da prepuštaju dvjema stranama da je organiziraju. Ministar vanjskih poslova Eden ponovio je taj stav u britanskom parlamentu 6. travnja 1944. godine. Nakon toga Košutić je poslao memorandum KPH i partizanima u kojem izražava spremnost HSS-a za suradnju s njima i navodi ciljeve i uvjete za tu suradnju.⁷⁷ KP je odgovorio u srpnju. Razumljivo, ni jedna strana nije smatrala preporučenim objavljivati sadržaj te korespondencije, što je dovelo do direktnih pregovora tek sljedećeg rujna (vidi dolje).

Negdje u to vrijeme, u proljeće 1944, u sastavu grupe koja je htjela da Hrvatska prijeđe na stranu Saveznika došlo je do bitne promjene. Vođa HSS-a Tomašić i Farolfić, i domobranskim snagama naklonjenim HSS-u, pridružila su se dva vođe ministra ustaške vlade, ministar unutarnjih poslova Mladen Lorković i ministar prometa i javnih radova Ante Vokić te Milutin Jurina, glav-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ni ravnatelj GLAVSIGUR-a, nakon čega je inicijativa u tom pothvatu, izgleda, prešla u ruke dva ministra. Vjeruju i u Paveli ev patriotizam, povjerali su mu se i stekli dojam da on podržava prelazak na stranu zapadnih Saveznika.

U ljeto 1944, Nijemci su također postali svjesni da bi NDH mogla prije i na stranu zapadnih Saveznika. Ataše njema koga ratnog zrakoplovstva u Zagrebu podnio je 11. kolovoza izvještaj u kojem kaže daje ponašanje vojnih vlasti NDH prema Nijemcima sve manje susretljivo, ali da istodobno ulažu napore da dobiju od Nijemaca što ve e koli ine oružja i municije. Tako er je spomenuo strogo tajnu konferenciju održanu u Sarajevu u srpnju mjesecu pod Voki evim predsjedanjem - kojoj je o ito bio nazo an i neki njema ki špijun - na kojoj je ministar, demonstriraju i neobi nu neovisnost, rekao da NDH nitko ne može postavljati uvjete, da e ona na i svoje pravo mjesto u pravo vrijeme, i da u slu aju invazije Saveznika na Balkanu njema ke trupe u NDH moraju biti razoružane, a njihova skladišta oružja i municije dobro osigurani.⁷⁸

Napori HSS-a da se pridruži zapadnim Saveznicima, utemeljeni na pret-postavci da e se Saveznici iskrcati na jadranskoj obali i da e mu se oružane snage NDH pridružiti, nisu dali nikakve pozitivne rezultate. Pregovori sa Saveznicima izjalovili su se jer Saveznici nisu planirah invaziju Balkana (iako je britanskom premijeru Churchillu ta ideja bila prirasla srcu i u kolovozu 1944. je razgovarao s Titom o mogu nosti iskrcavanja Saveznika u Istri).⁷⁹ Osim toga, dok su im tajni posrednici HSS-a i njemu naklonjeni domobranski asnici nudili samo obe anja, partizani su pružah opipljivu pomo . U Jugoslaviji je, zahvaljuju i partizanima, bio blokiran znatan broj talijanskih i njema kih snaga kao i snaga satelitskih lanica Osovinskog pakta, što je bilo osobito važno nakon iskrcavanja Saveznika na Siciliji i u samoj Italiji. Na konferenciji u Teheranu koncem 1943, jugoslavenski partizani dobili su status savezni ke vojne sile. Hugh Seton-Watson, britanski obavještajni oficir koji se u vrijeme rata bavio Jugoslavijom, u pismu iz 1976. godine, komentiraju i ispitivanje Ba-bi a, ustvrdio je:

Istina je tako er da se nitko od ljudi na odgovornim položajima u tim organizacijama [britanske organizacije koje su se u vrijeme rata bavile Balkanom] ne bi usudio riskirati prekid suradnje s partizanima zbog doduše dobronamjerne ali maglovite ponude grupe asnika Hrvatskog domobranstva. Kad to kažem ne izražavam samo svoja uvjerenja, nego i uvjerenje mojih nadre enih i svih na britanskoj strani koji su se u to vrijeme bavili jugoslavenskim problemima.⁸⁰

Valja tako er imati na umu da su Saveznici ve imali posla s nekoliko suparni kih grupacija u Jugoslaviji - izbjegli kom vladom, etnicima te, nakon travnja 1943, s partizanima. Ulaženje u zasebne dogovore s HSS-om i

Oružane snage NDH

njemu naklonjenim domobranskim asnicima još bi više zakompliciralo njihov angažman u Jugoslaviji, a bez ikakvih prepoznatljivih koristi. Kako Jan ikovi , Adami i Babi nisu dobili nikakve informacije o savezni kim planovima i nisu s njima mogli komunicirati, aktivni vo e HSS-a u Zagrebu nisu to, me utim, mogli znati.

Usprkos tome, zagovornici plana HSS-a vjerovali su, izgleda, da su tri glasnika poslana Saveznicima i predstavnici stranke u inozemstvu bili barem djelomi no uspješni u dogovaranju zajedni kog plana akcije s njima. Urotnike je ohrabrilo i Šubašićovo imenovanje za predsjednika jugoslavenske izbjegli ke vlade u lipnju 1944. i ponuda generala Tomaševića da e njegove trupe u pogodnom trenutku prije i na stranu Saveznika. Kona no, kapitulacija Rumunjske i približavanje sovjetskih jedinica, u kontekstu svih doga anja, možda su ih naveli na pomisao da e se Saveznici uskoro iskrcati na dalmatinskoj obali. Me utim, dva ustaška ministra koja su bila umiješana u taj plan nisu bili dovoljno oprezna kad su pretpostavili da Pavelić odobrava njihov plan. Pavelić nije bio ovjek koji bi u pothvatu takvih razmjera ostao pasivan, osobito ne u pothvatu ija bi glavna žrtva bio on sam. U to vrijeme on je još uvijek vjerovao da Nijemci usavršavaju „užasno oružje“ koje e im omogu iti da dobiju rat. Kad je zaključio da su urotnici otišli dovoljno daleko, okrenuo se protiv njih. Dana 30. kolovoza 1944, nakon sastanka vlade u njegovoj vili, uhi eni su svi važni urotnici i još nekoliko drugih, možda nekih 60 osoba. Prema tvrdnjama Ede Bulata, lana vlade i o evica, sastanak je bio dobro izrežiran. Vila je bila opkoljena naoružanim ljudima. Pavelić je Lorković i Vokića optužio za veleizdaju. Potpredsjednik vlade Kulenović i još nekih drugih pokušali su ih braniti, ali uzalud. Lorković je zamolio Pavelića da se „kako je običano“ ništa ne poduzme protiv lanova HSS-a. Vokić je pak netaktno izjavio: „Poglavni e, sve što smo u inili, u inili smo prema vašim zapovijedima i s vašim odobrenjem, pa prema tome ne znam zašto bih ja trebao snositi odgovornost.“⁸¹ Od uhi enih jedan manji broj uskoro je pušten. Lorković i Vokić izvedeni su pred ustaški sud i zatvoreni (a pred kraj rata smaknuti), do im je Jur i uhi en, a potom pušten.

Takav obrat doga aja doveo je do drugoga i kona nog pokušaja vo a HSS-a da s partizanima postignu sporazum o suradnji. Košutić je 5. rujna 1944. poslan na partizanski oslobo eni teritorij, s tim i još dva druga cilja: izbjegavanje drugih uhi enja od strane ustaške pohcije i stupanje u kontakt s britanskim oficijom za vezu pri partizanskom Glavnom štabu za Hrvatsku u Topuskom kako bi ga izvijestio o pregovorima. Košutić se najprije sastao s Andrijom Hebrangom, generalnim sekretarom KPH, a onda s majorom Ran olphom S. Churchillom, britanskim oficijom za vezu kod partizana i sinom britanskoga Predsjednika vlade.

Osnova Košutićevih razgovora s Hebrangom bio je njegov memorandum

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

upu en komunistima iz travnja 1944. koji se sastojao od dvije uvodne tvrdnje i osam to aka. U njemu stoji daje uloga HSS-a dok rat još traje, prvo, da „da aktivnu podršku partizanskom pokretu, i drugo, da pruži otpor Paveli evom teroru na unutarnjoj fronti". U razgovorima između HSS-a i komunista, trebalo je imati na umu sljede e:

- a. Hrvati su pretežno selja ki narod koji ima pravo na nacionalno samoodre enje.
- b. Hrvatska vlada mora biti formirana na temelju slobodnih demokratskih izbora.
- c. HSS se protivi svim oblicima diktature. On odobrava principe „slavenske solidarnosti" i socijalne pravde.
- d. Socijalna pravda zna i da se najprije uzimaju u obzir potrebe seljaštva; glavni saveznici seljaštva su radnici.
- e. Osobna sloboda, jednakost pred zakonom i privatno vlasništvo moraju biti zajam eni.
- f. Hrvatska mora imati vlastitu vojsku unutar oružanih snaga jugoslavenske federacije.
- g. Hrvatska bi trebala imati vlastita diplomatska predstavništva.
- h. Kad jednom budu imali svoju nacionalnu, ekonomsku i kulturnu jedinicu, Hrvati e biti spremni sura ivati sa svim drugim razumnim strankama i političkim grupama.

U svom odgovoru na Košuti ev memorandum iz srpnja 1944. KPH je zahtijevao od HSS-a „(1) da prizna ciljeve i sva postignu a Narodnooslobodila kog rata i (2) da uputi poziv svim Hrvatima da se pridruže Narodnooslobodila koj vojsci".⁸² U rujnu 1944. komunisti ovaj svoj stav nisu imali potrebe mijenjati. Pregovarali su s pozicije snage koju su postigli oružanom borbom i iza sebe imah vlastite oružane snage, privremeni parlament i vladu. Bili su jaki u svim dijelovima Jugoslavije osim u Srbiji, u koju je njihova mo na vojska sad ulazila sa zapada kako bi se sastala sa sovjetskim trupama koje su dolazile iz Bugarske i Rumunjske. Pri prosu ivanju njihova stava moraju se imati na umu još tri dodatna faktora. Prvo, partizani su imali punu podršku velike Trojice, dok HSS od njih nije uspio dobiti ni skromnu podršku. Drugo, položaj partizana u Hrvatskoj i ostatku Jugoslavije bio je iz dana u dan sve ja i, dok je položaj HSS-a i njegovih simpatizera unutar Hrvatskog domobranstva postajao sve kritičniji i pretrpio nepopravljivu štetu kad je urota Lorkovi -Voki otkrivena i njeni vo e uhi eni. Tre e, komunisti su na svojoj strani ve imali mnoge članove HSS-a, predvo enih disidentima u Izvršnom odboru koji je nakon uklanjanja Magovca s položaja predsjednika u travnju 1944. bio gotovo jednako kritičan prema Ma eku i strana kom centru kao i sami komunisti.⁸³

Usprkos svemu tome, kad je Košuti stigao na partizanski oslobo eni teritorij kako bi pregovarao s komunistima, pove ao je svoje zahtjeve u odnosu

Oružane snage NDH

na one navedene u travanjskom memorandumu. Konkretno, predložio je da se osnuje Vrhovno vijeće Republike Hrvatske koje bi funkcioniralo kao ustavotvorna skupština u sastavu od 72 člana ZAVNOH-a i 79 članova HSS-a odabranih među zastupnicima i predsjednicima kotara izabranim u prosincu 1938. godine. Uz to, jedinice Narodnooslobodilačke vojske trebale su se ujediniti s Hrvatskim domobranstvom, za koje se HSS nadao da ga ima pod svojom kontrolom. I konačno, zahtijevao je da komunisti prihvate načela seljačke demokracije koja je predlagao HSS. Za komuniste ovi su zahtjevi značili ili negiranje odluka Drugoga zasjedanja AVNOJ-a i trećega zasjedanja ZAVNOH-a, pa su sve Košutićeve prijedloge odbili i prekinuli pregovore.⁸⁴

U memorandumu majoru Churchillu Košutić je tvrdio daje njegov odlazak na oslobođeni teritorij signal svim Hrvatima što trebaju učiniti, i daje taj signal već dao značajne rezultate. Iznio je tvrdnju daje sporazum Tito-Šubašić u Hrvatskoj naišao na pozitivan prijem i da može poslužiti kao temelj za sporazum između HSS-a i KPH; daje neophodno odmah objaviti da je postojela partizanska vlada samo privremena i da će biti u funkciji samo do održavanja prvih slobodnih općih izbora u kojima će narod moći izraziti svoju volju. Košutić je također inzistirao da komunisti moraju prestati napadati Mačeka i HSS i daje suradnja između HSS-a i ostalih „progresivnih i demokratskih“ snaga u zemlji moguća samo pod tim uvjetima. Prema Košutićevu mišljenju to je bio preduvjet za suradnju s političkim strankama u Srbiji. Sve te mjere, tvrdio je, neophodne su i u općem interesu, i zatražio od zapadnih Saveznika da ih podrže u tisku i diplomatskom aktivnošću.⁸⁵

Za razliku od njihovih protivnika - četnika, čiji je cilj bila velika Srbija unutar Jugoslavije pod srpskom dominacijom i dinastijom Karađorđevića, u uskoj vezi sa Zapadom, i partizana predvođenih komunistima, koji su htjeli federalnu Jugoslaviju pod svojom kontrolom i oslonjenu na SSSR - HSS za poslijeratnu državu nije imao precizno definiran politički cilj. Stranka je u nekoliko navrata izražavala stav da Hrvati kao narod imaju pravo na vlastitu nacionalnu državu, ali je bila voljna i prihvatiti bilo koje od nekohko drugih rješenja - federalnu republiku Jugoslaviju, federalnu monarhiju Jugoslaviju ili federaciju podunavskih naroda - pod uvjetom da država bude rezultat slobodno sklopljenih sporazuma između naroda koje će je sačinjavati, nakon slobodnih demokratskih izbora. Strankaje inzistirala na slobodnim demokratskim izborima jer je vjerovala da će na njima dobiti sigurnu većinu. Uz jamstvo zapadnih Saveznika da će se takvi izbori održati, stranka je izgleda bila spremna privremeno suradivati i dijeliti vlast s komunistima dok se izbori ne održe. Konačno analiza, dakle, pokazuje daje HSS inzistirao na istinski slobodnim demokratskim izborima kako bi uz pomoć Saveznika spriječio uvođenje komunističke diktature u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Komunisti su znali da će im HSS, ako preživi rat kao vitalna politička snaga

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ga, biti glavni politički suparnik u Hrvatskoj. U pismu Hebrangu od 8. kolovoza 1944, Kardelj je, nakon što je od njega zahtijevao da namami Košuti a na oslobojeni teritorij, također savjetovao: „Po mojem mišljenju glavna je stvar u ovoj fazi Narodnooslobodilačke borbe postići da se Matkovića klika raspadne u nekoliko grupa i na taj način spriječiti da postane centar koji bi okupio druge reakcionarne snage u Hrvatskoj i Jugoslaviji. U isto vrijeme to bi definitivno uništilo mnoge iluzije koje i dalje postoje u hrvatskim seljaka i masama Matkovića.“ U stvari, komunisti su za vrijeme rata već bili pokušali oslabiti HSS koliko god je to bilo moguće.⁸⁶ S obzirom na to da je rat bio u završnoj fazi, nije bilo smisla pregovarati o bilo kakvom sporazumu koji bi HSS-u išao u korist. Kao što smo vidjeli, komunisti su također pridonijeli frustriranju napora glasnikova koje su HSS i njemu naklonjeni domobranski vojnici poslali Saveznicima. I konačno, važan argument u njihovoj propagandi bio je da Košuti nije ponudio da se HSS uložiti već napore kako bi se dobio rat. Umjesto toga samo je pokušao osigurati dio moći za svoju stranku i bez njezina doprinosa borbi protiv stranih i domaćih neprijatelja.

Imaju li na umu daje, s jedne strane, generalna strategija komunista bila diskreditiranje Matkovića i slabljenje njemu vjernog dijela vodstva i članstva HSS-a, a daje, s druge strane, Izvršni odbor stranke jačao i imao sve brojnije pristalice, jasno nam je da komunistima nazočnost ovjeka Košuti je bila reno meana na oslobojenom teritoriju i njegovi kontakti s britanskim oficirima za vezu nisu bili u interesu. Zato su ga 1. listopada 1944. uhitili i time prekinuli bilo kakvu njegovu daljnju političku aktivnost ili kontakt s Britancima. Zadržan je u zatvoru do 6. rujna 1946, a da optužnica protiv njega nikada nije podignuta. Njegova politička karijera time je bila okončana.⁸⁷

Uhićenjem vođa urote Lorkovića-Vokić uništena je svaka mogućnost daljnje suradnje između HSS-a i promatkovićki orijentiranih domobranskih vojnika, a time i bilo kakav utjecaj koji je stranka mogla imati na Hrvatsko domobranstvo. Uhićenje Tomašića i Farolfija od strane ustaša i odlazak Košuti a na partizanski oslobojeni teritorij i njegovo kasnije uhićenje eliminirali su aktivnosti vodstva stranke i jako oslabile njezinu poziciju. Takvim obratom događaja, stranka je izgubila kontakt i sa svojim agentima u Švicarskoj, a time i sa svojim predstavnicima u inozemstvu, kao i sa zapadnim Saveznicima.⁸⁸ Preostali vode stranke - Ivan Andres, Ivan Pernar, Bariša Smoljan i Josip Torbar - postali su čak još pasivniji nego prije. Nakon takvog razvoja događaja, želja stranačkih vođa, mnogih domobranskih vojnika i ustaških ministara otpadnika da sebi osiguraju mjesto uz pobjedničke sile na kraju rata, pokazala se nedostižnom.

Nakon Pavelićeva posljednjeg posjeta Hitleru 18. rujna 1944, Nijemci su prihvatili bezrezervni proustaški stav, i NDH, sa svim svojim snagama, išla je prema sramotnom kraju na strani Njemačke.

Objedinjenje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice pod efektivnom

OBJEDINJENJE HRVATSKOG DOMOBRANSTVA I USTAŠKE VOJNICE

formalnom kontrolom ustaša - to jest „poustašenje“ oružanih snaga NDH - dogodilo se koncem 1944. godine. Paveh je već dulje vrijeme bio svjestan kritičkog stava mnogih domobranskih asnika prema ustaškom režimu i ustaškim organizacijama kao što je bila Ustaška vojnica i policija. Znao je za ranije napore Hrvatskog domobranstva da apsorbira Ustašku vojnici i na nju proširi vojnu disciplinu i red. Također je shvatio, što mu je urotu Lorkovi - Voki potvrdila, da mnogi domobranski asnici jedva čekaju pomoć HSS-a da Hrvatsku prevede na stranu zapadnih Saveznika, što bi značilo njegovo uklanjanje s položaja šefa države. Konačno, na temelju pet-šest susreta s domobranskim i ustaškim asnicima pred prijedlogom sudom znao je da veliki broj asnika suraduje s partizanima. U tim okolnostima, Paveh je tražio i dobio Hitlerovo dopuštenje za nešto što mu je već odavno bilo cilj, da Ustaška vojnica proguta Hrvatsko domobranstvo i da tako kombinirane oružane snage budu stavljene pod komandu gorljivih i pouzdanih ustaša ili proustaški orijentiranih asnika Hrvatskog domobranstva. Nadao se da će tom reformom ukloniti svaku opasnost da će asnici i vojnici Hrvatskog domobranstva suradivati s HSS-om ili partizanima. Vjerojatno se, također, nadao da će time poboljšati disciplinu i borbenu kvalitetu oružanih snaga NDH. Nadalje, mislio je da će, ako NDH izgubi rat, objedinjenje oružanih snaga bivšim članovima Ustaške vojnice, koji su sad postali pripadnici regularne vojske, dati prava zajamčena ratnim zarobljenicima prema međunarodnim konvencijama.

Zbog situacije u jesen 1944. „poustašenje“ oružanih snaga NDH bilo je teško provesti. Na raspolaganju je stajalo sve manje muškaraca za mobilizaciju, a svijest među domobranima da se bore za izgubljenu stvar podrivala je moral i borbeni duh. Sve uže teritorijalna baza pod kontrolom njemačkih, odnosno oružanih snaga NDH na teritoriju na koji je NDH polagala prava i sigurnost da će partizani na kraju dobiti rat, poticala je sve veći broj ljudi da im se pridružuju, i to ne samo civile, nego i asnike i dezertere iz jedinica Hrvatskog domobranstva i iz njemačkih jedinica s hrvatskim ljudstvom. Likvidacija urote Lorkovi - Voki, koja je jednom zauvijek eliminirala mogućnost da NDH

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

prije e na stranu Saveznika, još je više pogoršala odnose između Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice.

Sa svoje strane, Nijemci su bili itekako svjesni nepouzdanosti i loše borbene kvalitete mnogih jedinica Hrvatskog domobranstva. Odlaskom Glaisea iz Zagreba nakon likvidacije urote Lorkovi -Voki , Hrvatsko domobranstvo izgubilo je svog glavnog zagovornika kod njemačke vojske, tako da su i Hitler i Vrhovna komanda njemačkih oružanih snaga bili voljni dopustiti konsolidaciju oružanih snaga NDH pomoću Ustaške vojnice i pod njenim dominantnim utjecajem. Ali s obzirom na sve lošije stanje u kojem su se nalazile i njemačka vojska i Hrvatsko domobranstvo, stapanje Domobranstva i Ustaške vojnice nije se moglo odvijati brzo i nije moglo rezultirati nikakvim poboljšanjem kvalitete oružanih snaga.

Uz dobivanje dopuštenja za spajanje Domobranstva i Ustaške vojnice, Pavelićev glavni cilj na sastanku s Hitlerom 18. rujna bio je dobiti od Nijemaca još oružja i municije. Nijemci su, međutim, potpuno svjesni nepouzdanosti mnogih domobranskih jedinica, predložili da se neke razoružaju i njihovo oružje predajedinicama Ustaške vojnice. Pavelić je to odbio kao politički neizvedivo. Predložio je da se novo oružje pošalje njemu osobno i uvjeravao Hitlera da „ne novo oružje biti dodijeljeno samo potpuno pouzdanim jedinicama“. Ali i Nijemcima su hitno trebale jako velike količine novog oružja. Prema Hitleru, Njemačka je do tada, u 1944, doživjela tri vojne krize zbog kojih je morala formirati i naoružati više od 70 novih divizija: 45 kako bi nadomjestila gubitke u operacijama protiv sovjetskih snaga na središnjem dijelu Istočne fronte, 25 kako bi nadomjestila gubitke u operacijama protiv Saveznika u Francuskoj i dodatne divizije kako bi nadomjestila gubitke zbog prelaska Rumunjske na stranu SSSR-a. Uz to, morao je biti novoformiran i naoružan italav niz oklopnih brigada i oko 200 oklopnih bataljuna.⁸⁹ Nijemci su tijekom sljedećih mjeseci oružanim snagama NDH bez sumnje dodijelili još oružja i municije, u protivnom bile bi im beskorisne, ali nedostatak oružja ostao je stalna pritužba iz vodstva NDH.

Pavelić je od ministra oružanih snaga, admirala Nikole Steinfla, preuzeo dužnost vrhovnog zapovjednika Oružanih snaga NDH i osnovao njihov Glavni stožer 4. prosinca 1944. godine. U zapovijedi br. 1121 Glavnog stožera - izdanoj istoga dana, objavio je: „Kao vrhovni zapovjednik preuzeo sam komandu nad Hrvatskim oružanim snagama u svoje ruke, kao i nad ostalim oružanim formacijama u NDH.“ Ta formalna promjena imala je mali ili nikakav značaj za operacije, jer je glavnina oružanih snaga NDH bila pod njemačkom operativnom komandom, ali izgleda da je utjecala na neke od Pavelićevih kasnijih odluka koje su se ticale organizacije vojske. Glavar stožera kod vrhovnog zapovjednika oružanih snaga (Glavni stan Poglavnika) postao je generalporučnik uro Gruić, Hrvat pravoslavne vjere i bivši jugoslavenski oficir u kojemu su Nijemci imali

Oružane snage NDH

puno povjerenje.⁹⁰ Važan sljedeći korak u „poustašenju“ oružanih snaga NDH bilo je promaknuće grupe vodećih ustaša iz pukovnika u generale Oružanih snaga sredinom prosinca. Svi oni, Rafael Boban, Ivan Heren i , Vjekoslav Luburi , Ante Moškov, Vilko Pe nikar, Tomislav Rolf i Tomislav Serti - bili su ustaše povratnici iz emigracije. Promaknuća su sugerirala da će uskoro uslijediti daljnje promjene na najvišim razinama vojne organizacije i komande. U stvari, zbog Pavelićeve želje da visoke položaje popuni asnicima u koje može imati potpuno povjerenje, promjene u oružanim snagama NDH nastavile su se, kao što ćemo vidjeti, sve do kraja rata.

Ministarstvo oružanih snaga je reorganizirano u dva odjela, Glavnostožerni ured i Upravni stožer 22. prosinca 1944. godine. Tomislav Serti , jedan od novopromaknutih generala, bivši dezertjer iz jugoslavenske vojske, postao je šef Glavnostožernog ureda, a Vilko Pe nikar, također novopromaknuti general, glavar Upravnog stožera, ali je ostao i na funkciji glavnog zapovjednika oružništva. Istoga dana, Pavelić je s danom 31. prosinca ukinuo Izvještajni odjel (zapravo vojnoobavještajnu službu) u Ministarstvu oružanih snaga. Šefa odjela, generala Rudolfa Wannera, umirovio je, a vojnoobavještajne poslove prebacio u nadležnost novog šefa Glavnostožernog ureda.⁹¹ Dok su Wannerovi obavještajni izvještaji bili detaljne i realistične analize vojnih i drugih događanja, Sertićevi su u velikoj mjeri bili propagandne poruke. Prilikom koje moguće daje priroda Wannerovih izvještaja i dovela do njegovog umirovljenja, jer vjerovati je, da su ti izvještaji pridonijeli demoralizaciji oružanih snaga.

Spajanje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice trebalo je biti završeno 1. siječnja 1945, ali potrajalo je nekoliko tjedana dulje. Šesnaest divizija organizirano je i podijeljeno na tri armijska korpusa. Kako je u to vrijeme vojna situacija bila iznimno složena i ubrzano se pogoršavala, podaci koje imamo o ujedinjenim Oružanim snagama nisu potpuno zadovoljavajući. Unatoč tome, na temelju njemačkih, partizanskih i NDH dokumenata i tekstova možemo prilično dobro rekonstruirati organizaciju zbornih područja i divizija, s njihovim komandantima, kao i područja na koja su bile raspoređene divizije i njihovu brojnost koncem prosinca 1944. ili početkom siječnja 1945. godine.

Te informacije date su u Tablici 1. U vrijeme spajanja, Hrvatsko domobranstvo imalo je oko 70.000 asnika, do asnika i vojnika, a razne oružane jedinice pod Ustaškom vojnicom imale su oko 76.000 asnika, do asnika i vojnika, dakle ukupno 146.000 ljudi. Ali, kao što se vidi iz tablice, objedinjene oružane snage brojale su tek 90.000 ljudi. Većina ostalih kasnije su uključeni u divizije koje su bile reorganizirane ili nanovo formirane, što je bio proces koji je potrajao do kraja rata. Na primjer, 11. divizija, koja je uključivala trupe uglavnom raspoređene u Lici, organizirana je tek 27. veljače 1945. i stavljena pod neposrednu komandu pukovnika Josipa Aleksića; 5. divizija pod generalom Rafaelom Bobanom reorganizirana je 12. travnja 1945, a 9. divizija pod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 1.

Vojni korpusi i divizije Hrvatskih oružanih snaga
(konac prosinca 1944/po etak sije nja 1945)

Zborno područje/ Divizija	Raspored	Zapovjednik	Približna snaga
Zborno područje			
1. područje	Zagreb	gen. Ivan Brozovi	
2. područje	Slavonski Brod	gen. Franjo Pacak	
3. područje	Sarajevo	gen. Ivan Markulj	
Divizije			
1. hrvatska udarna	Pitomača	gen. Ante Moškov	6000
2. hrvatska	formira se u Zagrebu	gen. Mirko Greguri	5000
3. hrvatska	Vinkovci - Vrpolje	gen. Stjepan Mifek	7500
4. hrvatska	Dvor	gen. Anton Nardelli	7000
5. hrvatska	Bjelovar	gen. Rafael Boban	6000
6. hrvatska	Banja Luka	gen. Vladimir Metikoš	4000
7. hrvatska	Nova Gradiška	gen. Stjepan Perić	4000
8. hrvatska	Sarajevo	gen. Roman Domanig	7000
9. hrvatska	Mostar	gen. Božidar Zorn	6000
10. hrvatska	Bihać	gen. Ivan Tomašević	3500
11. hrvatska	Otočac	puk. Josip Aleksić	7000 a
12. hrvatska	Brčko (sjeveroistočna Bosna)	puk. Slaviša Cesari	6000
13. hrvatska	Karlovac	puk. Tomislav Rolf	6500
14. hrvatska	Zagreb - Slav. Brod željeznica	puk. Jaroslav Šotola	b
15. hrvatska	Doboj	gen. Milan Udina	3000
16. hrvatska doknadna	Zagreb	puk. Milivoj Durbešić	9000

Izvor: AVI, Dok. neprijatelj, reg. br. 3/1-41 do 3/1-48, kutija 134a.

a: kao što je navedeno u tekstu, 11. pješadijska divizija osnovana je 27. veljače 1945.

b: podatke o brojnosti 14. pješadijske divizije nisam uspio naći.

generalom Božidarom Zornom reorganizirana je tek 30. travnja 1945. godine. Zapovijedi za organizaciju 11. divizije i reorganizaciju 9. divizije sadrže samo nazive jedinica koje trebaju biti uključene bez informacija o njihovoj brojnosti, ali zapovijed o reorganizaciji 5. divizije sadrži i podatke o snazi jedinica koje trebaju biti uključene. Njezino novo brojno stanje bilo je 5700 asnika, do asnika i vojnika.⁹²

Objedinjavanje oružanih snaga nije značilo da su jedinice dviju dotadašnjih vojski izmiješane u nove jedinice, nego su stave jedinice iz jedne i iz druge vojske, u pravilu velike brigade ili pukovnije (obično dvije do četiri, ovisno o njihovoj snazi), ali također i manje jedinice, kombinirane u nove divizije. Uni-

Oružane snage NDH

forme i oznake ina, roda vojske itd. ostale su nepromijenjene. Opisi svjedoka povlačenja snaga NDH prema Austriji na kraju rata, govore o jedinicama u raznim uniformama. Jedinicama je vjerojatno dodijeljeno jednako naoružanje kao i prije objedinjenja, ali nove pošiljke njemačke oružja mora da su date u prvom redu jedinicama bivše Ustaške vojnice. Vjerojatno se nastavilo i s povlaštenim tretmanom jedinica Ustaške vojnice što se tiče hrane i drugih potrepština.

Nakon objedinjenja, nekoliko je faktora spriječilo ustaše da ne povećaju ukupnu brojnost novoformiranih divizija. Teritorij pod efektivnom kontrolom Nijemaca i ustaša stalno se smanjivao, osobito nakon što su partizani 20. ožujka započeli svoju proljetnu operaciju u ofenzivu u području između Save i 12-13. travnja probili liniju fronte u Srijemu koju su držali Nijemci i oružane snage NDH. Zato je stanovništvo iz kojeg su se mogli mobilizirati vojni obveznici, bilo reducirano. Kad bi jedinice oružanih snaga NDH uspjele ponovo preoteti teritorij od partizana, kao na primjer u dolini Drine, za mobilizaciju novih vojnih obveznika nedostajao je administrativni aparat jer su se ustaške strane koje i državne vlasti bile povukle kad su partizani prvi put osvojili to područje, i nisu se vratile natrag kad je ponovo preoteto. Kako je stanovništvo već odavno znalo da će Njemačka rat izgubiti i da će to značiti i kraj NDH, mnogi članovi i vojnici nisu se odazvali mobilizaciji, nego su umjesto toga bježali u šume kako bi se pridružili partizanima. Zato je jedina mogućnost povećanja veličine vojnih jedinica bilo prebacivanje u njih postojećih naoružanih ili nenaoružanih formacija koje se do tada nisu smatrale dijelom oružanih snaga. Glavna takva formacija bila je Ustaška obrana, koja je koncem 1944. brojala oko 10.000 ljudi. Njezini pripadnici služili su kao osiguranje Ustaškog pokreta i kao stražari u koncentracijskim logorima.⁹³ U ožujku 1945. Obrambeni sdrug je uključen u Oružane snage NDH, a također i Državna radna služba, iako podatke o njenoj brojnosti nisam mogao pronaći.

Nakon tih promjena, Oružane snage NDH ostale su pod njemačkom operativnom komandom i Ministarstvo oružanih snaga i Glavni stožer nastavili su služiti kao kanal za prenošenje njemačkih zapovijedi.⁹⁴ Sve u svemu, objedinjenje je izgleda imalo dva glavna rezultata. Prvo, brojnost dotadašnjih jedinica Hrvatskog domobranstva sustavno je smanjena, dok je brojnost dotadašnjih jedinica Ustaške vojnice povećana. Drugo, povećavajući od prosinca 1944. ustaški članovi i pouzdani domobranski članovi koji su dobili visoke zapovjedne položaje mogli su - u okvirima koje im je nametnula njemačka operativna komanda - imati neki vid kontrole nad jedinicama obiju bivših vojski.

U drugoj polovici 1944. i u prva četiri mjeseca 1945. vlasti NDH ozakonile su niz mjera u vezi s oružanim snagama i obranom države. Zakonska odredba od 21. kolovoza 1944. snizila je dob mladića za regrutaciju s 18 na 17 godina.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Op a radna obaveza uvedena je 26. rujna; prema njoj je Državna radna služba bila ovlaštena poslati bilo kojeg građanina na bilo koje radno mjesto „bez obzira na zvanje i zaposlenje, kad to zahtievaju važni državni probici“.⁹⁵

Vlada je 18. siječnja 1943. izdala zakonsku odredbu kojom se dopušta uvođenje izvanrednog stanja kad god to vojna situacija zahtijeva. Uvođenje izvanrednog stanja dopuštalo je vojnim vlastima da preuzmu civilnu administraciju pogođenog područja. Takvo izvanredno stanje za veliki dio istočnog dijela zemlje vlada je objavila 14. listopada 1944. godine. Kako se linija fronta pomicala prema zapadu, izvanredno stanje je uvođeno u novim područjima zahvaćenim vojnim operacijama.⁹⁶

Zakonskom odredbom od 14. studenoga vlada je stvorila pravni temelj za opću mobilizaciju građana; odredbama stupila na snagu na zapovijed predsjednika vlade. Obveza služenja bila je neovisna od vojne obveze. Vrijedila je za muškarce između 16 i 55 godina. Odredba je dopuštala vladi i da preuzme kontrolu nad svom imovinom u vlasništvu države, lokalnih vlasti i u privatnom vlasništvu, ako je to zahtijevala obrana države. Kako bi se provela ta mobilizacija, svaki grad, velika župa i kotar morali su osnovati posebno povjerenstvo za obranu koje će surađivati s vladom NDH. Ta odredba stupila je na snagu 11. prosinca, kad su izdana i detaljna pravila o formiranju i djelovanju specijalnih povjerenstava za mobilizaciju i o izuzetku iz te službe. Služilo se samo u svom mjestu.⁹⁷

Prije izdavanja zakonske odredbe o općoj mobilizaciji građana, pa čak i nakon toga, formirano je nekoliko jedinica „narodnih ustaša“, osobito u istočnom dijelu države, ali prema zapovijedi od 10. ožujka 1945. te su formacije morale biti raspuštene. Vojni obveznici su se morali pridružiti regularnim vojnim jedinicama, dok su se drugi morali javiti povjerenstvima za opću mobilizaciju građanstva u svojim kotarevima.⁹⁸

Znak daljnjeg rasula u oružanim snagama NDH bilo je nedopušteno kretanje vojnika iz jedinice u jedinicu. U stvari, zapovjednici nekih jedinica otimali su vojnike iz drugih jedinica. To je očit izazvalo poprilične disciplinske probleme, jer je Pavelić 13. prosinca 1944. izdao zapovijed čija je svrha bila da se tome stane na kraj. Prema toj zapovijedi vojnike koji su prešli u druge jedinice bez službene zapovijedi trebalo je smatrati dezerterima, a zapovjednici koji su vojnike poticali da pređu u njihovu jedinicu trebali su odmah biti maknuti s položaja i strijeljani. Nisam naišao na služaj kažnjavanja za taj prekršaj, a od pokušaja da se spriječe takvi prelasci iz jedinice u jedinicu uskoro se odustalo.⁹⁹

Prema specijalnoj zapovijedi koju je Pavelić izdao 15. prosinca 1944. svim vojnicima oružanih snaga NDH koji su pokazali izuzetnu hrabrost, vjernost i savjesnost u vršenju dužnosti zajamčeno je da će dobiti poljoprivredno zemljište, pomoć za školovanje djece i prednost pri zapošljavanju na državnom

Oružane snage NDH

ili bilo kojem drugom poslu nakon rata. Ako je vojnik poginuo, te su povlastice trebale uživati članovi njegove obitelji.¹⁰⁰

Posljednja velika promjena u organizaciji i zapovjednom osoblju oružanih snaga NDH dogodila se sredinom ožujka 1945. kad je Paveh broj zbornih područja povećao s tri na pet, a broj divizija sa šesnaest na osamnaest. Prema poslijeratnim kompilacijama jugoslavenskih povjesničara, zapovjednici pet zbornih područja (čiji je službeni naziv bio „Ustaški zbor“, ali mi ćemo ih, jednostavnosti radi, nastaviti zvati „zborna područja“) bili su: prvoga Ante Moškov, drugoga Vjekoslav Luburi, trećega Artur Gustovi, četvrtoga Josip Metzger i petoga Ivan Herenčić.¹⁰¹ Tri od pet novih zapovjednika, general Herenčić, Luburi i Moškov, kao što smo već konstatirali, nisu imali formalno vojno obrazovanje prije rata, ali su do prosinca 1944. držali važne položaje u Ustaškoj vojnici i u Paveličevoj tjelesnoj gardi (Poglavnikovu tjelesnom sdrugu).¹⁰² Samo generali Gustovi i Metzger bili su profesionalni vojnici, ali kako je Metzger između dva rata bio u političkom izbjeglištvu u Austriji, ni on se ne može smatrati profesionalcem. U deset divizija, stariji generali i pukovnici profesionalci kao zapovjednici, zamijenjeni su mlađim pukovnicima ili potpukovnicima iz Ustaške vojnice ili vojske koji su bili poznati po snažnoj podršci Paveliču i ustaškom režimu. Ti novi zapovjednici bili su pukovnik Josip Aleksić, Zdenko Begić, Slaviša Cesari, Alarih Dešković, Milivoj Durbešić, Andro Grum, Branko Rukavina, Franjo Sudar i Jaroslav Šotola, kao i potpukovnik Dušan Rajković.¹⁰³

U travnju, Pavelič je ukinuo još nekih personalnih promjena. Dana 20. travnja imenovao je generala Adolfa Sabljaka za zapovjednika Zagrebačkog gradskog garnizona i generala Tomislava Rolfa, nedavno promaknutog iz čina pukovnika, za zapovjednika 13. divizije. A 25. travnja pukovnik Josip Aleksić, do tada zapovjednik 11. divizije, imenovan je šefom vojne obavještajne službe (Ustaške nadzorne službe). Tu je funkciju preuzeo od Sertića, šefa Glavnostožernog ureda.¹⁰⁴ Aleksić, međutim, nije stigao preuzeti svoju novu funkciju, a Sabljak nije stigao ojačati garnizon.

Na dan 5. travnja 1945. Oružane snage NDH imale su samo deset divizija na liniji fronte: Paveličevu tjelesnu gardu (Poglavnikovu tjelesni sdrug), i 2,3, 5, 7,11, 12,14,15. i 16. diviziju.¹⁰⁵ Većina drugih divizija nastavile su postojati, ali nisu bile sposobne za borbu na liniji fronte. Da su bile, Nijemci bi ih sigurno upotrijebili dok su se oni i glavnina trupa NDH pod stalnim napadima partizana povlaćili prema Austriji. Postojale su također i tri legionarske divizije, ali u to vrijeme već i dio njihova hrvatskog ljudstva bio je ili izgubljen ili otpušten, pa je njihova vrijednost kao borbenih jedinica bila uvelike reducirana.¹⁰⁶

Ne znamo je li Paveh morao dobiti dopuštenje od Nijemaca prije nego što je ukinuo te promjene u posljednjem trenutku, ali vjerojatno jest. No, dogodile

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

su se neposredno prije otkrivenog posvemašnjeg kolapsa njemačke vojske, te su Nijemci vjerojatno obratili vrlo malu pozornost na njegove formalne poteze. Dapače, moguće je da su pozdravili zamjenu starijih bivših vođa Hrvatskog domobranstva mladim bivšim vođicama Ustaške vojnice.

Promjene u oružanim snagama NDH koje je Pavelić ušao u posljednjih šest tjedana rata kompletirale su totalno „poustašenje“ Domobranstva koje je započelo u prosincu 1944. godine. Bilo je nekoliko razloga za te promjene. Prvo, iako je Pavelić u prosincu 1944. preuzeo funkciju vrhovnog zapovjednika oružanih snaga NDH, on nad njima zapravo nije imao nikakvih ovlasti. Ovlasti su imali Nijemci, jer su oni imali operativnu komandu nad svim trupama i snabdijevah ih oružjem i municijom. Formiranjem novih jedinica i imenovanjem njihovih zapovjednika, Pavelić je otkriveno htio stvoriti dojam da ima vlast i da su oružane snage snažne i sposobne, što bi impresioniralo i dalo psihološki poticaj onim dijelovima državnog aparata i javnosti koji nisu znali kako stvari zapravo stoje. Drugo, Pavelić je htio nagraditi mlade vođe Ustaške vojnice i proustaški orijentirane domobranske vođe za njihovo vjerno služenje i, još više, osigurati njihovu lojalnost i suradnju u kritičnim završnim tjednima rata za koje je bilo planirano povlačenje trupa NDH prema Austriji i predaja zapadnim Saveznicima. Treće, Pavelić se možda bojao da bi neki visoki vođe profesionalci, koji su prije travnja 1941. služili u jugoslavenskoj vojsci, mogli pokušati promijeniti stranu u završnoj fazi rata, baš kao što su to bili planirali u početku vođe uključujući i urotu Lorković-Vokić. Zato su, sve u svemu, završne promjene u organizaciji i komandi oružanih snaga NDH predstavljale Pavelićev konačni napor da zadrži autoritet do samog kraja rata i poveća svoju vlastitu sigurnost.

Što vojničke gledišta ne mogu utvrditi, te je promjene teško objasniti ili braniti. Ni ujedinjavanje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice u prosincu 1944. ni daljnje promjene u zapovjednom kadru u ožujku i travnju 1945. nisu mogle poboljšati stanje u kojem su se nalazile oružane snage NDH što se tiče discipline ili borbene kvalitete. Jedini je rezultat bio povećanje spremnosti vojske da slijedi Pavelićeve zapovijedi. Međutim, kako su oružane snage NDH do 8. svibnja 1945. bile pod njemačkom operativnom komandom, personalne promjene nisu mogle dovesti do stvaranja neke nove obrambene strategije. U stvari, nije bilo vremena da se išta učini, nije bilo oružja za borbu, i nije bilo pogodnog područja na kojem bi se moglo organizirati nove operacije. Realno je postaviti pitanje jesu li novi zapovjednici uopće imali vremena ustanoviti svoje stožere.

Uz to, i na Zapadnoj i na Istočnoj fronti njemačke su se snage raspadale. Ali čak i kad se kraj približavao, za njih je mnogo toga ovisilo o ustaškoj državi i pomoć koju su im jedinice NDH mogle dati. Razlog za to bio je što su se njemačke snage u Grčkoj, preko 300.000 ljudi, kao i one u Srbiji, Makedoniji,

Oružane snage NDH

Albaniji i Crnoj Gori morale povlađiti preko teritorija NDH. Bilo je dosta diskusije o formiranju obrambene linije - Zvonimirove linije - između Drave i Save istočno od Zagreba, gdje je bilo moguće organizirati snažan položaj protiv partizana, ali vrlo je malo poduzeto da se to realizira.

Povlađenje njemačkih snaga s Balkana počelo je u listopadu 1944. i trajalo do samog završetka rata. Zastavilo vrijeme povlađenja, koje se odvijalo pod stalnim napadima partizana potpomognutim savezničkim zrakoplovstvom iz baza u Italiji, Nijemci su općenito upotrebljavali oružane snage NDH kao zaštitnicu (zalaznicu). Nakon dugog razmatranja, početkom svibnja 1945. ustaško vodstvo također je započelo s povlađenjem svojih snaga prema Austriji s ciljem predaje zapadnim Saveznicima. Razvoj događaja u to doba, u posljednjoj fazi rata, bitno je opisan u 18. poglavlju.

Bilješke

¹ Vrančić, „Postrojenje i brojano stanje Hrvatskih oružanih snaga“ str. 141-169; Babić, „Military History“, str. 131-166, osobito str. 151-166. Dragojlov, „Der Krieg 1941-1945“, str. 345-364, 425-449, 509-523; i Luburić, „Ustaštvo“, str. 3-27. Vidi i novinski članak hrvatskoga političkog emigranta (koji nije bio ustaša) Dragutina Šporera, „Stvaranje i propast vojske NDH“.

Sustavno uređen, neobjavljen izvor informacija o organizaciji, promjenama i ukupnoj snazi oružanih snaga NDH, po godinama, imamo u nizu izvještaja utemeljenih na službenim vojnim publikacijama i dokumentima NDH, koje su napisali jugoslavenski vojni povjesničari poslije rata. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 2/1-27, 2/1-34, 2/1-22-48, i 2/1-53-64. kutija 134a, fotokopije kojih imam u svojoj dokumentaciji. Od literature objavljene u Jugoslaviji, vidi osobito Colić, „Takozvana NDH 1941.“, str. 193-328; idem, „Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske“, str. 151-184; Čulinović, „Organizacija vlasti i oružane snage Nezavisne Države Hrvatske“, str. 131-199; i Jelić-Butić, „Ustaše“, str. 114-123.

Za taj zakon, koji je objavljen i stupio na snagu 11. travnja 1941, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 1-2. Nakon njegova dolaska u NDH 14. travnja, Pavelić je Kvaternika imenovao najprije vojskovođom (maršalom) a potom, 16. travnja, i ministrom Domobranstva i doglavnikom.

Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 2.

Hrvatski narod (Zagreb), 8. svibnja 1941.

Vidi Colić, „Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske“, Vojnoistorijski glasnik 2, Beograd 1970, str. 169-230, osobito str. 190.

Ministarstvo oružanih snaga izdalo je 30. travnja 1945. zapovijed svim muškim građanima Zagreba „bez obzira na religiju“, rođenicima između 1912. i 1928, koji su vojni obveznici, da se prijave na regrutaciju. Nisu bili poslani pojedinačni pismeni pozivi na kućne adrese. Raspored javljanja bio je namjenjen prema godinama rođenja, između 2. i 7. svibnja 1945. godine. Vidi „Poziv svim vojnim obveznicima“ u posljednjem izdanju Hrvatskog naroda (Zagreb), od 6. svibnja 1945, str. 2. Pavelić je 3. svibnja potpisao zakonsku odredbu u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kojoj se navodi da su svi stanovnici NDH jednaki bez obzira na rasnu pripadnost i svi zakoni i propisi o rasnoj pripadnosti proglašavaju ništavnim i nevaže im. Objavljeno u Hrvatski narod (Zagreb) 5. svibnja 1945. godine.

⁸⁰ O demontaži tvornica oružja, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H309,062, H309,128, H309,218-19; Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,528 i H309,628. Za nesklonost sila Osovine da vojsku NDH snabdijevaju oružjem, vidi Glaiseov izvještaj od 12. lipnja 1941 na Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1213.

⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1311-12. Ve u travnju 1941. maršal Kvaternik je tražio od Nijemaca da dopuste da nova vojska NDH ima uniforme sli ne njema kim. Iz obzira prema Talijanima, koji su trebali imati primat u NDH, Hitler je to odbio. Vidi Fr. 1157.

¹⁰ Za Glaiseovo mišljenje o Reovoj brojci, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 859-60. Za talijansko obe anje isporuke oružja, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,635.

¹¹ Za zakonsku odredbu o osnivanju oružanih snaga, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942, str. 326-331. Dvije odredbe od 21. kolovoza 1941. opisuju prvotnu organizaciju oružništva. Vidi ibid., 1941, str. 467-473. Za odredbu kojom oružništvo postaje dio Ustaške vojnice, vidi ibid., 1942, str. 804, a za zakonsku odredbu od 26. studenog 1942. u kojem se razra uje njegova nova organizacija, vidi ibid., 1942, str. 1493-1502.

¹² Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 148.

^D Za Kvaternikovu zapovijed kojom se osniva poseban stožer, vidi Coli , Takozvana NDH 1941., str. 269, a za Paveli evu zapovijed od 10. svibnja 1941, vidi Croatia, Independent State of, Glavni ustaški stan, Ured za promi bu, Ustaša, str. 31-32.

¹⁴ Vidi zakonske odredbe od 17. srpnja i 3. kolovoza 1942, u Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942, str. 927-928 i 1153-1162.

¹⁵ Pukovnik Oton uš, bivši austrougarski, a potom jugoslavenski oficir (pukovnik), koji je služio kao glavar stožera Ustaške vojnice do sredine 1944, podnio je u svibnju 1943. izvještaj prema kojem se ak i tada samo 25% asnika Ustaške vojnice moglo smatrati profesionalno obu enim. Vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 310.

¹⁶ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 524.

¹⁷ Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942", osobito str. 178-186. lanak je objavljen u asopisu Hrvatska revija, napisan je uglavnom da bi služio interesima samog autora. Uklju uje i diskusiju o osnivanju Crne legije i njezinu upotrebu u isto noj Bosni. Izazvao je žestoko pobijanje Vjekoslava Vran i a u lanku „Talijanska i njema ka politika spram N.D.H.", koji je tako er napisan da bi služio interesima svog autora. Objavljenje u asopisu Hrvatska misao. Za partizansko vi enje masakara na obje strane u isto noj Bosni, vidi S. Vukmanovi Tempo, Revolucija koja te e, sv. 1, str. 241-167.

¹⁸ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 38.

¹⁹ Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,890-92. Prema Kascheu, u popratnom pismu uz Paveli evu statistiku od 8. listopada 1943, upu enom ministru vanjskih poslova, broj vojnika iz NDH u njema kim oružanim snagama u prvoj skupini, nakon objedinjenja SS trupa i njema ke mornarice, iznosio je 70.000 do 80.000 a ne 62.020 koje navodi Paveli . Vidi Fr. 5,631,890.

²⁰ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1369.

²¹ Jureti ev izvještaj od 10. lipnja 1942, str. 4, u RG 226, OSS-dokumentacija, No. 21782.

²² Za Glaiseov izvještaj, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1048. Vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 329-30 za pismo koje je grupa rezervista u službi napisala Glaiseu 4. velja e 1943, u kojem protestiraju protiv izbjegavanja vojne obaveze i korumpiranosti komisije za regrutaciju, i Frs. 285-87 za neodazivanje pri uvnih asnika na obuku u Varaždinu.

Oružane snage NDH

- ²³ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 642-43.
- ²⁴ Za Marijevo umirovljenje, vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 365-66. Za specijalnu zapovijed od 27. srpnja 1942, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942, str. 944.
- ²⁵ Za slabe plaće u vojsci, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 338-39. Za slabu opskrbu i produljeno služenje na fronti, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1284; Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 748-51; i Zbornik DNOR, 5. serija, 10. knjiga, str. 444.
- ²⁶ Za slabo naoružanje vojske, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 676-77. Za Glaiseov izvještaj od 13. kolovoza 1943, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 498.
- ²⁷ Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,636 i 5,507,649.
- ²⁸ Za primjer zahtjeva Glavnog stožera Oružanih snaga NDH, vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 747-51. Za utjecaj HSS-a, vidi Nazor, S partizanima, str. 28.
- ²⁹ Za Glaiseov izvještaj Löhru, vidi Micr. No. T-78, Roll 332, Fr. 6,290,262.
- ³⁰ Micr. No. T-313, RoU 488, Frs. 212-14. U izvještaju od 1. listopada 1943, upućenog 2. oklopnoj armiji, general lajtnant Liiters navodi da su najbolji ljudi (veterani s ruske fronte i specijalisti) većinom dezertirali iz legionarske divizije u partizane. Micr. No. T-314, RoU 554, Fr. 1403.
- ³¹ Za predaje jedinica vojske NDH, vidi Micr. No. T-313, RoU 488, Frs. 209, 212-14. Među dezerterima kod Tuzle bili su i pukovnik Sulejman Filipović i još 74 druga asinika (više o pukovniku Filipoviću u 11. poglavlju). Prema britanskom asniku za vezu s partizanima, od snaga NDH uključeni u borbe kod Sanskog Mosta, 70 ih je ubijeno i ranjeno, dok se 865 asinika i vojnika s oružjem predalo partizanima. United Kingdom, PREM (records of the Prime Minister) 3/613/13, str. 94. Vidi i Micr. No. T-501, RoU 253, Fr. 650. Za „Izvještaj br. 6“ od 15. travnja 1944, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 11/17, kutija 87.
- ³² Micr. No. T-77, RoU 883, Fr. 5,631,298.
- ³³ Micr. No. T-77, RoU 883, Fr. 5,631,301; Dumitrov, „Stvaranje i upotreba vazduhoplovstva u NOR-u“, str. 60, 87-88.
- ³⁴ Micr. No. T-311, RoU 196, Frs. 499-504, osobito Fr. 502. Taj izvještaj navodi i razloge za raspad oružanih snaga NDH.
- ³⁵ Za broj izdanih potjernica i broj povučenih vojnika odsutne bez dozvole u 12 različitih grupa redovnih i pomoćnih jedinica pod vrhovnim zapovjednikom za jugoistoku Europu za rujnu, listopad i studeni 1944, vidi Savezna Republika Njemačka, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg i. Br., grupa dokumenata RH 19 IX, dok. 40. Za zapovijed vrhovnog zapovjednika za jugoistoku Europu od 29. studenoga 1944, 2. oklopnoj armiji da zaustavi raspad LXVIII. armije, vidi Micr. No. T-311, RoU 194, Frs. 1189-90. Za izvještaje o 373. legionarskoj pukovnici, vidi SR Njemačka, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg i. Br., skupina dokumenata RH 19 IX, dok. 26. Za izvještaje o toj diviziji, o 9. diviziji i o mornarici, vidi Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 978, 1181, i 1424. Za mornaricu, vidi i Micr. No. T-311, RoU 196, Fr. 490. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 646-52, osobito Fr. 649. Vidi i izvještaj njemačkog XV. armijskog korpusa od 27. kolovoza 1943, na Micr. No. T-314, RoU 554, Fr. 1393. Micr. No. T-120, RoU 5788, Frs. H302,601 i H302,607-10. Prema partizanskim izvorima, 42 pripadnika Ustaške vojnice koji su bili opkoljeni kod Bugojna u Bosni predali su se partizanima 25. kolovoza 1943. Vidi Zorić, „Napad na Bugojno“, str. 23.
- ³⁹ Micr. No. T-313, RoU 488, Fr. 214.
- ⁴⁰ Vidi prilog Ivana-Steve Kraja i a, „Ilegalni rad u Zagrebu“ u knjizi Vladimira Dedijera Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, sv. 2, str. 496-505. Dana 16. siječnja 1944.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tajnik nadbiskupa Stepinca zabilježio je u nadbiskupovu dnevniku daje nadbiskup toga dana poslao pismo Paveli u u kojem gaje zamolio da pomiluje osu enike na smrt, pukovnika Gali a i potpukovnika Bakotu. Stepinac, „Dnevnik“ (neobjavljeno), 5. svezak (1942-1944), str. 167 (ulomci). Nadbiskupovi dnevnicu još uvijek su na uvanju kod policije, ali je nekolicini odabranih istraživa a omogu eno da ih pregledaju. Ja sam zavirio u izvratke koje je na inio jedan renomirani znanstvenik. Možemo spomenuti da niti jedan od tih asnika NDH nije po aš en s nekoliko redaka u službenoj poslijeratnoj jugoslavenskoj Vojnoj enciklopediji. Ne znam jesu li dobili ikakvo drugo posthumno priznanje.

- ⁴¹ Informacija dobivena od bivšeg partizanskog obavještajca (Hrvata) i potvr ena od strane bivšeg političkog komesara jedne hrvatske partizanske brigade (Srbina iz Hrvatske).
- ⁴² Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944, str. 80-81, 383. Amnestija je ino se vrijedila do 1. srpnja 1944.
- ⁴³ Za „Izvjestaj br. 6“ vidi A VII, fond NDH, reg. br. 11/17, kutija 87. Za Paveli eve tvrdnje na sastanku s Hitlerom, vidi Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, str. 508. Kasche je op enito podupirao tvrdnje predstavnika vlasti NDH, zbog ega su ga von Ribbentrop i Hitler oštro kritizirali. Vidi von Ribbentropovu poruku Kascheu od 13. travnja 1944, na Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,050, i Hitlerove izjave od 17. rujna 1944. na sastanku u svom stožeru, u Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1637-38.
- ⁴⁴ General Luburi je to priznao u svom lanku „Ustaštvo“, str. 15-16.
- ⁴⁵ Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 1395. Vidi i izvještaj 369. legionarske pukovnije od 10. listopada 1943. o dezertiranju asnika oružanih snaga NDH kod Tuzle po etkom listopada, u Fr. 1361. Vidi i bilješku br. 31 u ovom poglavlju.
- ⁴⁶ Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,461-62.
- ⁴⁷ Za konflikte od srpnja do rujna 1941. vidi Glaiseove izvještaje na Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1133-34, 1192-94 i 1361-62. Vidi i izvještaj generala Slavka Štancera, zapovjednika kopnenih snaga NDH, od 21. srpnja 1941, u kojem se bavi i tim problemom, u Zbornik DNOR, 5. serija, 1. knjiga, str. 277-78.
- ⁴⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1133 i 1362; Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 365-66.
- ⁴⁹ Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 212 i 215. na elnik Luki eva stožera tako er je prisilno umirovljen.
- ⁵⁰ Za opasku kapetana Ustaške vojnice, vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 2. travnja 1943. na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 103. Za pokušaj atentata na generala Prpi a, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 818 i 826. Prema jednom kasnijem izvještaju, pokušaj atentata izvršen je na zapovijed ustaškog pukovnika (i kasnije generala) Ivana Heren i a. Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs H306,196-97.
- ⁵¹ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 1192-94.
- ⁵² Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,770-93.
- ⁵³ Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 276; Coli , Takozvana NDH 1941., str. 308.
- ⁵⁴ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 100-104, 164-65 i 181-82, i Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 350-51.
- ⁵⁵ Coli , „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu“, str. 269-284, osobito str. 279-284; Kraja i , „Ilegalni rad u Zagrebu“, osobito str. 498-501.
- ⁵⁶ Coli , „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu“, str. 269-284, osobito str. 279-280. U nekim prilikama, ustaške i njema ke vojne vlasti koristile su bizarne metode kako bi suzbijale tendencije raspadanja oružanih snaga NDH. U rujnu 1944. na

Oružane snage NDH

primjer, premjestili su sedam generala iz vojske i starijih ustaških asnika intendantata s uredskih poslova u Zagrebu na privremene dužnosti na fronti, gdje je nekoliko njihovih raspoređeno na izviđanje, a drugi na borbu protiv opasnih glasnika. Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,298.

Za te zakonske odredbe, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942, str. 326-31 i 1293 i ibid., 1944, str. 285. Za nekoliko popisa takvog osoblja, vidi na primjer, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Vjestnik Ministarstva Oružanih Snaga, 5 (1945), str. 107-10, 118, 157-60, 232-35, 318-20. (Za više informacija o toj publikaciji, vidi bilješku br. 104 u ovom poglavlju.) Samo od 20. prosinca 1944. do 24. siječnja 1945, od oružanih snaga bilo je „odvojeno“ oko 134 asnika i nekoliko do asnika.

¹ Otac i sin Kvaternik bili su članovi važne obitelji. Jedan od maršalove braće, Ljubomir, veliki župan Velike župe Krbava-Psat, sa sjedištem u Bihaću u tijekom 1941. i dijela 1942, bio je dobro poznat po nemilosrdnosti prema Srbima. Drugog brata, Petra Milutina, bivšeg austrougarskog oficira (kao što je bio i Slavko Kvaternik), ubio je jugoslavenski mornarički oficir u danima osnivanja NDH kad je pokušao preuzeti zemaljski ured u Crikvenici. O izrazito antisrpskom stavu maršala i njegovog brata Ljubomira, vidi osobito Glaiseov izvještaj od 23. rujna 1941, na Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 308-11.

¹ Micr. No. T-501, RoU 264, Frs. 618-21.

¹ Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 1134.

Prema iskazu generala Moškova prilikom ispitivanja od strane poslijeratnih jugoslavenskih vlasti, u A VII, fond NDH, reg. br. VI, kutija 9, str. 69. Prema Glaiseovu agentu Haeffneru, Eugen Kvaternik je potajno pregledavao Pavelićeovu osobnu poštu. Vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 111. Mlađi Kvaternik je pak u poslijeratnom slučaju optužio Pavelića da ga je početkom 1942. planirao ubiti. Vidi njegovu „Talijansku politiku“, str. 186.

Nijemci su izvijestili da su već u veljači 1942. odlučili da Paveliće razmišlja o smjenjivanju maršala Kvaternika s položaja ministra Domobranstva, djelomično zato što su ga Talijani optužili da sabotira sporazume između NDH i Italije o vojnoj suradnji. Vidi Micr. No. T-120, RoU 5786, Frs. H300,676-77. U svom izvještaju od 10. lipnja 1942. Juretić je napisao daje maršal Kvaternik na odlasku. Vidi RG 226, OSS-dosje No. 21782, str. 6.

Glaise je dobio tekst Kvaternikovih govora od rijeke i do rijeke i u pismu od Haeffnera datiranom 3. Ustopada 1942. Vidi Micr. No. T-501, RoU 265, Frs. 216-21, osobito Fr. 219.

Tekst Švajgerova izvještaja Kvaterniku nisam pronašao. Možda je podnesen usmeno. Međutim, Švajger je mnogo govorio o svom posjetu kapetanu Arthuru Haeffnera, umirovljenom bivšem austrougarskom oficiru kojeg je kako se čini smatrao Hrvatom, ali koji je zapravo bio Austrijanac koji je dugo prije toga živio u Hrvatskoj, kao i Glaiseov prijatelj i povjerljivi agent. Prema Haeffnera, Švajger mu je rekao da je u izvještaju maršalu Kvaterniku u svibnju 1942. iznio sljedeća zapažanja o Istočnoj fronti: pretjerana dužina komunikacijskih linija ugrožavala je njemačke vojne operacije; njemačka brutalnost prema političkim komesarima, vojnicima i civilnom stanovništvu u vrstila je sovjetski otpor; sovjetska politika paljenja usjeva i uništavanja svega pri povlačenju da ne posluži neprijatelju bila je toliko temeljita da Nijemci u osvojenim područjima nisu nalazili ništa upotrebljivo, što je znatno povećalo njihove probleme sa snabdijevanjem^{1 sr} vojske; i sovjetske rezerve u ljudstvu predstavljale su nesavladivu poteškoću za Nijemce, koja će na kraju biti odlučujuća. Jednom riječju, Njemačka ne može očekivati pobjedu u ratu protiv SSSR-a. Vidi Frs. 236-38. Vidi i Glaiseove izvještaje od 12. prosinca 1942. i 2. siječnja 1943, na Micr. No. T-501, RoU 268, Frs. 66-67 i 78-79.

Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 706.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁶⁴ Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 130-31.
- ⁶⁵ Rije i generala Moškova u iskazu koji je dao prilikom ispitivanja poslije rata, u A VII fond NDH, reg. br. Vt, kutija 91. O., str. 68-69.
- ⁶⁶ Vidi, na primjer, duga ak memorandum navodno Ma ekovih stavova koje je stranka potajno pustila u opticaj u velja i 1943, na Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 763-70, i memorandum iz istog izvora po etkom 1943. na Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 1172-85, osobito Frs. 1184-85. Zanimljivo je, me utim, da Jan ikovi u svom izvještaju u sije nju 1943 (str. 13) isti e kako HSS ne bi trebao preuzeti ništa i nikoga iz ustaške vlasti „tijekom stvaranja nove vlasti. Tako er se ne može ništa preuzeti ni iz vojske ni iz oružništva, koje ionako u sebi nose sjeme dezintegracije. Ove su snage ustrojili asnici petokolonaši i narodne izdajice”.
- ⁶⁷ „Izvještaj Jureti ”, str. 4, u RG 226, OSS-dosje br. 21782.
- ⁶⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 618-19.
- ⁶⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 233-34.
- ⁷⁰ Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 1-109, osobito str. 23, 26 i 33.
- ⁷¹ Za Stevensovo pismo, vidi F. O. 371/44245, R 1044/8/92. Za Mihailovi ev poziv, vidi F. O. 371/44270, R 6324/11/92.
- ⁷² Vidi „Jan ikovi ev izvještaj”, str. 3-4 u Arhiv IHRP-a, KPH, 42-2896. Za izvještaj „Hrvatska i Hrvati” vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 763-70, osobito Fr. 768. Najkompletnija i najkorisnija studija na hrvatskom jeziku o Jan ikovi u i druga dva emisara HSS-a Saveznicima kao i o proma ekovski orijentiranim asnicima vojske NDH je Bobanova „Britanska politika prema HSS-u”. O Jan ikovi evim politi kim aktivnostima u zemlji prije njegova bijega u Italiju, vidi str. 15-57.
- ⁷⁴ Ibid., str. 58-70. Dodatne informacije od poru nika bojnog broda Adami a dobio sam u osobnom razgovoru i u pismu od 19. srpnja 1983. godine.
- ⁷⁵ Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 70-87. Za sažetak na etiri stranice Babi eve izjave Britancima, vidi, F. O. 371/44249, R 3364/8/92. Za Babi evu osobnu pri u 0 njegovoj misiji Saveznicima i njihov postupak s rijim, vidi Babi ev tekst „Moja misija saveznicima 1944”, str. 240-279, i duga ak intervju s njim, *Nova Hrvatska*, br. 2, 3, 4, London 1976, osobito br. 3, str. 12.
- Poruku HSS-a Šubaši u agent stranke je predao ameri kom OSS-u (ameri ka obavještajna služba u Drugom svjetskom ratu, prete a CIA-e, op. prev.) u Švicarskoj. OSS ju je preko britanske obavještajne službe proslijedio Šubaši u. Datirana je 27. lipnja 1944. i nalazi se u F. O. 371/44273, R 10212/11/92. Tu je i zabilješka ambasadora Steven-sona od 1. srpnja 1944. koja opisuje Šubaši evu reakciju.
- ⁷⁷ F. O. 371/44270, R 6000/11/92; United Kingdom, Parliament, 398 H.C. Deb. 5 s., str. 2196; Martinovi , „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košuti a”, str. 35-59, osobito str. 46-50. Košuti , ija je supruga bila u rodu s obitelji Radi , proveo je osam godina u izbjeglištvu u 1930-im godinama, bio je nekoliko puta uhi en, i proveo je dvije godine u ustaškim zatvorima za vrijeme rata. Iako je prego-varao s Paveli em i predsjednikom vlade Nikolom Mandi em o mogu em ulasku HSS-a u ustašku vladu, uvijek je odbijao njihove pozive. Povremeno se sastajao i s Kascheom 1 Glaiseom. Svi su ti susreti bili na zahtjev ustaških i njema kih dužnosnika, i nisu dali rezultate.
- ⁷⁸ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,479-83, osobito Fr. H306,480; Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 673. Voki eva izjava jasan je pokazatelj daje Paveli bio informiran o planu i da je bio dao svoje odobrenje.

Oružane snage NDH

- ⁷⁹ Za dokumente koji se odnose na to, vidi Biber, Tito-Churchill, strogo tajno, str. 275,309, 361-62 i 375.
- Postoji znatna literatura o mogućem savezniškom iskrcavanju na raznim tokovima u jugoistočnoj Europi - Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji - ali za sažet i solidan prikaz dovoljno je konzultirati Deakina, „The Myth of Allied Landing in the Balkans” str. 93-116 i Kljako-
vi, „Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan”, str. 7-25.
- ⁸⁰ Nova Hrvatska (London), 1976., br. 7, str. 6, gdje urednik komentira intervju s potpukovnikom Babićem u brojevima 2, 3 i 4.
- ⁸¹ Sjećanja Ede Bulata kako ih je prepričao Kazimir Lelas u „Svjedočanstvo [Dr. Ede Bulata] o dramatičnoj sjednici”, str. 616-618. U poslijeratnom tisku, Luburić je otvoreno tvrdio da su on i general Moškov izveli likvidaciju urote. Vidi njegovo „General Ante Vitez Moškov”, str. 132-166, osobito str. 153.
- ⁸² Košutić evi navodi u skraćenoj formi nalaze se u sažetku njegovog memoranduma od 22. rujna 1944. majoru Churchillu, u F. O.371/44282, R 20604/11/92. Za original Košutićeva memoranduma na donekle manjkavom engleskom, vidi W. O. 202/222, X/18972. Osam točaka u originalnoj formi i zahtjevi komunističke strane nalaze se na str. 4-5.
- ⁸³ Vidi rezoluciju usvojenu na sastanku Izvršnog odbora 29. travnja 1944. u ZAVNOH dokumenti 1944., str. 545-47, i Gaži, Naš put u borbi za slobodu, osobito str. 9-19. i 36-38.
- ⁸⁴ Edvard Kardelj, drugi čovjek po važnosti u KPJ, napisao je 8. kolovoza 1944. pismo Andriji Hebrangu, generalnom sekretaru KPH, u kojem mu je dao upute kako postupati s onim članovima HSS-a koji su prešli na stranu partizana a kako s onima koji su ostali uz Maček. Vidi Zbornik DNOR, 2. serija, 13. knjiga, str. 656-57.
- ⁸⁵ W. O.202/222, X/18972, str. 5. Za HSS verziju tog razvoja događaja, vidi Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića”, osobito str. 51-56. Za komunističku interpretaciju Košutićevih napora u pregovorima s KPH, vidi članak Vladimira Bakarića koji se prvi put pojavio u službenom glasilu KP Naprijed 31. listopada 1944., a ponovo je objavljen u Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam., str. 101-103.
- ⁸⁶ Za Kardeljevo pismo, vidi bilješku br. 84 u ovom poglavlju; citat je sa str. 657. Za napore komunističke strane da oslabe HSS, vidi Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 96.
- Za britansku reakciju, vidi dva telegrama majora Churchilla od 1. listopada 1944. u W. O. 202/306, XI 03669. Vidi i Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića”, str. 40. Košutić je kasnije radio kao inženjer u velikom poduzeću za proizvodnju električnih proizvoda u Zagrebu. Bilo mu je dopušteno da dva puta otputuje u inozemstvo na liječenje.
- Prema dijelovima iz dva uhvaćena pisma predstavnika HSS-a (vjerojatno monsignora Juretića) u Švicarskoj, napisana 23. veljače i 23. ožujka 1945. članovima stranke u Beogradu, koja je američka vojna misija pri Titovu Vrhovnom štabu 2. svibnja 1945. poslala Američkom komandantu u Caserti, čini se da od listopada 1944. do negdje u veljači 1945. nije bilo kontakta između vodstva stranke u Zagrebu i njezinih agenata u Švicarskoj. Vođe u Zagrebu žalile su se u veljači 1945. da ne primaju nikakve direktive od vođa u inozemstvu. Također su tvrdili da, iako su Lorković i Voki pokušali preuzeti kontrolu nad oružanim snagama NDH, HSS kontrolu nad njom još uvijek drži u svojim rukama, što je čini se bilo samozavaravanje. Vidi RG 226, OSS-Dosje No. XL 8354.
- ⁸⁷ Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 2, str. 515-16.
- Za zapovijed br. 1121, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 56/5, 1-3. Kutija 832. Za mišljenje Nijemaca o Gruju, vidi izvještaj atašea njemačkog ratnog zrakoplovstva u Zagrebu od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

11. kolovoza 1944, na Micr. No. T-120, RoU 5793, Fr. H306,482.

U prosincu 1944, 8,10. i 11. divizija hrvatske vojske bile su pod korpusom njema ke XV armije; 9. i 15. divizija pod korpusom njema ke XXI armije; 12. divizija pod korpusom njema ke LXVIII. armije; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. i 13. divizija pod korpusom njema ke LXIX. armije; i 14. divizija pod njema kim štabom za sigurnost željeznih pruga u NDH: 16. divizija bila je zamjena, a ne operativna divizija. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 3/1-40 do 3/1-48, kutija 134a.

- ⁹¹ Za reorganizaciju Ministarstva oružanih snaga, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 56/5, 1-3. kutija 83a, i reg. br. 2/1-49-52, kutija 134a. Za promjene u Izvještajnom odjelu, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 42/8-1, kutija 95 i reg. br. 35/4-1, kutija 95.
- ⁹² O reorganizaciji 11. divizije, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 6/11,1-3, kutija 98c. Fotokopije detaljnih zapovijedi o reorganizaciji tih triju divizija nalaze se u mojoj dokumentaciji. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 2/1-50, kutija 134a za procjene brojnosti vojske, i reg. br. 3/1-29, kutija 134a za procjene brojnosti ustaškog oružništva.
- ⁹³ A VII, fond NDH, reg. br. nije mogao biti pronađen među autorovim papirima.
- ⁹⁴ Vidi ispitivanje generala Moškova nakon rata u A VII, fond NDH, reg. br. 14, kutija 9 I. O., str. 68. Vidi bilješku br. 90 u ovom poglavlju za podjelu divizija NDH po njema kim korpusima.
Za njema ki pregled promjena u oružanim snagama NDH, vidi Kriegstagebuch, sv. 4, dio 1, str. 753-756.
- ⁹⁵ Vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944, str. 602. za zakonsku odredbu od 21. kolovoza, i str. 715-716. za uvođenje općeradne obveze.
- ⁹⁶ Ibid., str. 749 i 829.
- ⁹⁷ Ibid., str. 794-795. i 823-825.
- ¹⁰⁰ A VII, fond NDH, reg., fotokopija u posjedu autora, arhivski brojevi nečitljivi.
- ⁹⁹ A VII, fond NDH, reg. br. 32/4-2, kutija 95. General Luburi je ponosno isticao da je premještanje vojnika iz jedne postrojbe u drugu bio zapravo čin suprotstavljanja ustaša i izazivanje njemačkih komandanata. Vidi, Luburi, „Ustaštvo“, str. 23. Tako ispada da je Pavelićeva naredba od 13. prosinca bila tek sredstvo da se smire Nijemci. Štoviše, posebnom zakonskom odredbom od 28. prosinca 1944. oni koji su bili optuženi za takvo kršenje discipline bili su amnestirani. Vidi, Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944, str. 831.
- ¹⁰⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944, str. 831.
- ¹⁰¹ A VII, fond NDH, reg. br. 2/1-49-52, kutija 134a.
- ¹⁰² Hrvatski narod (Zagreb), 31. prosinac 1944.
- ¹⁰³ A VII, fond NOP, reg. br. 1-15/4, kutija 199 i A VII, fond neprijatelj, reg. br. 3-1-54 do 3-1-64, kutija 134a.
- ¹⁰⁴ Imenovanja od 20. travnja objavljena su u Vjestniku Ministarstva oružanih snaga, 1945 (autor nije naveo broj citirane stranice - op. ur.). Posljednji broj ove publikacije bio je br. 18, izdan 26. travnja 1945, kada je dosegao broj od 1108 stranica tiskanih samo te godine. Počeo je 1941. kao Vjestnik vojnih naredaba i zapovijedi, ali je u razdoblju od 1941. do 1945. njegovo ime promijenjeno.
- ¹⁰⁵ Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1224-1238.
- ¹⁰⁶ Micr. No. T-501, RoU 267, Frs. 306, 479-483.

XI.

N D H :

B o s a n s k o h e r c e g o v a k i

M u s l i m a n i

Zbog cijelog niza razloga, bosanskohercegovački Muslimani u NDH zaslužuju posebno poglavlje. Kako je BiH imala pretežno muslimansko i pravoslavno stanovništvo, bila je najslabija toka ionako vrlo slabe ustaške države, iako su Pavelić i mnogi drugi ustaški vođe bili Hrvati iz BiH. Od četrdesetih godina 19. stoljeća BiH je bila politički bonus koji su željeli i Srbi i Hrvati. Nakon Prvog svjetskog rata, Muslimani su bili vrlo nezadovoljni Srbima zbog agrarne reforme koju su ovi proveli, a tijekom Drugoga svjetskog rata bili su nezadovoljni ustaškim tretmanom. Neki su Muslimani zapravo gotovo cijelo vrijeme rata pokušavali postići političku autonomiju tako što su sklapali separatne sporazume s Nijemcima. Komunisti su obećavali autonomiju od tridesetih godina 20. stoljeća, ali su se i partizani u prvoj fazi rata u BiH suočili s golemim poteškoćama - kako pridobiti muslimanske mase. Mirom je BiH dobila državnost unutar nove federativne Jugoslavije i priznanje Muslimana kao posebne nacionalnosti, po statusu jednake Srbima i Hrvatima. Muslimani u BiH doživjeli su politički i kulturni preporod, sve do devedesetih godina 20. stoljeća a kad su ponovni etni sukobi izazvali raspad Jugoslavije.

Vidjeli smo da su ustaše polaganjem prava na BiH kao dio hrvatskoga „etničkog i povijesnog“ teritorija slijedili hrvatsku nacionalističku tradiciju. Do prvih vijesti o postojanju bosanskih „krstjana“ potkraj 12. stoljeća, stanovništvo Bosne bilo je uglavnom hrvatsko i rimokatoličke vjere. Tijekom idućih 300 godina, do osmanskog osvajanja 1463. godine, na bosansku regiju odnosno, kasnije, državu, prava je polagala hrvatska, odnosno ugarsko-hrvatska država. Bosanski banovi (vladari) i kraljevi, osobito u periodima slabosti, priznavali su ugarsko-hrvatske kraljeve kao vrhovne gospodare. Ustaše su iznosile tvrdnju da su preci većine Muslimana u BiH do prijelaza na islam bili Hrvati i katolici ili „krstjani“, pa da su oni, prema tome, kao što su neki Hrvati govorili, „cvijet“ hrvatske nacije, ili najviše od svih Hrvata. Hrvatski katolici sa svojih 24% sačinjavali su zajedno s Muslimanima, kojih je 1931. bilo 31%, većinu od 55% ukupnog stanovništva BiH, što je hrvatskim nacionalistima bila osnova za polaganje prava na BiH.¹

Hrvatsko polaganje prava nisu, međutim, osporavali samo Muslimani nego i Srbi. Srbi su svojatali Muslimane kao „braću po krvi“ i kao sastavni dio srpske nacije.² Od kraja 19. stoljeća pa sve do Drugoga svjetskog rata, Srbi u BiH bili su u većini s 43-44% ukupnog stanovništva, dijelom i zbog toga što se od početka 20. stoljeća manji postotak Muslimana opredjeljivao za srpsku narodnost. Srbima su Muslimani bili potrebni, iako ne toliko koliko Hrvatima, kako bi ojačali temelj za svoje polaganje povijesnih prava na BiH, ali srpsko je polaganje prava bilo manje opravdano nego hrvatsko. Istina je da su dijelovi Bosne zajedno s teritorijem Hercegovine do rijeke Neretve i dio južne Dalmacije bili pod srpskim kraljevstvom tijekom dijela srednjeg vijeka. Ali u 20. stoljeću, većina Srba u BiH bili su potomci naseljenika iz srpskoga i crnogorskoga područja središnjeg Balkana, koji su u Bosnu došli za vrijeme vladavine Osmanlija, osobito u 18. i 19. stoljeću.

Dakle, dva međusobno isključiva centra pretendirala su na BiH; od 1840. naovamo izazivah su veću strasti nego bilo koja druga politička tema u hrvatskoj i srpskoj nacionalističkoj povijesti.³

Zaveliku većinu Muslimana, suparnička polaganja prava Srba i Hrvata bila su više iritirajuća nego presudna: iako su bili uglavnom južnoslavenske krvi i govorili istim jezikom poput Srba i Hrvata, smatrah su se posebnim zbog svoje islamske vjere. Njihova nacionalna pripadnost bilo je pitanje koje su im nametnuli Srbi i Hrvati iz utilitarnih političkih razloga. Iako se nekolicina Muslimana intelektualaca pod utjecajem modernih nacionalističkih pokreta odlučila smatrati se Hrvatima ili Srbima, većina intelektualaca i gotovo cijela muslimanska populacija, urbana kao i ruralna, smatrah su se Muslimanima (a ranije čak i Turcima).⁴

Takav način razmišljanja imao je dugu povijest, koji korijeni sežu u prošlost do bosanske države i Crkve u srednjem vijeku i više od 400 godina osmanske vladavine u BiH. Nas tu uglavnom zanimaju dva aspekta te povijesti: prvo, kako su događanja tijekom tih ranijih perioda pridonijela osjećaju bosanskohercegovačkih Muslimana da su nešto posebno i drukčije od pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata i, drugo, koje su sile rezultirale velikom vjerskom i nacionalnom pomiješanošću stanovništva BiH. Oba elementa značajno su pridonijela krvavom razvoju događanja na tom području tijekom Drugoga svjetskog rata.

POVIJESNI KONTEKST

Srednjovjekovna bosanska država i Crkva

Sve do sredine 12. stoljeća, naziv Bosna upotrebljavan je samo za malo područje gornjeg toka rijeke Bosne, koje je u raznim periodima pripadalo bizantskoj, hrvatskoj ili srpskoj državi. Od oko 1200. Bosna je razvila vlastitu politiku individualnost, koju je uspjela održati tijekom dva i pol stoljeća, iako je formalno ostala pod vrhovništvom ugarsko-hrvatskih kraljeva. Tijekom tog perioda povremeno je bila posve nezavisna i proširila svoj teritorij na sve strane naroda i susjeda. Godine 1377. bosanski ban (vladar) dao se okruniti kraljem susjednih srpskih zemalja na temelju svog srodstva s dinastijom Nemanjića, i taje titula kasnije priznata i za uže Bosnu.⁵

Bosanska kraljevska kruna i vijeće bosanskog plemstva služili su kao dva konstitutivna stupa države.⁶ Teritorij je pripadao ili vladaru ili nekolicini malih vazala, kojih je početkom 15. stoljeća bilo šest ili sedam. Veliki i mali vazali često su vodili ratove jedan protiv drugoga oko teritorija ili kojekakvih prava, a oni najčešće i povremeno i protiv kralja. Godine 1448., vladar Huma, jugoistočno dijelom Kraljevstva - uzeo je posebnu titulu hercega (vojvode) od sv. Save kako bi naglasio svoju neovisnost o kralju te dade njegov položaj viši od položaja drugih vazala.⁷ Današnje ime Hercegovine potječe od te titule.

Potkraj 12. stoljeća među klerom bosanske katoličke biskupije razvila se posebna Crkva, čiji su pripadnici sebe zvali „krstjanima“ (u znanosti se često govorilo o bogumilima). U Crkvi se upotrebljavao narodni jezik i, kako se čini, isto ni obred, a narodu joj je bio doma i biskup. Unutar zemlje, veliki dio klera, feudalni gospodari i stanovništvo, kao i otprilike polovica vladara u iduća dva i pol stoljeća, bili su sljedbenici ili su tolerirali lokalnu Crkvu, čime je bosansko političko tijelo bilo podijeljeno oko rehigije. Kao rezultat te podjele, međusobnog suparništva i centrifugalnih tendencija velikih feudalaca te bijednih uvjeta u kojima su živjeli kmetovi, srednjovjekovna bosanska država uvijek je bila slaba i nestabilna.⁸

Crkva bosanska bila je za zemlju uzrok beskrajnih nevolja. I pape i ugar-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

sko-hrvatski kraljevi, i srpska država i Pravoslavna crkva, smatrali su je hereti kom. Kraljevi su u savezništvu s papama vodili nekoliko križarskih ratova protiv Bosne kako bi iskorijenili herezu i pokorili zemlju. Papa je 1233. doveo u Bosnu dva strana biskupa uzastopce kako bi djelovali protiv heretika, ali jedino što su postigli bilo je otuđivanje stanovništva.⁹ Oko 1250. papa je sjedište bosanske biskupije preselio van Bosne, ali to je Katoličku crkvu u Bosni, sad i bez biskupa na licu mjesta, samo još više oslabilo, dok se Crkva bosanska širila. U 13. i početkom 14. stoljeća, pape su u Bosnu poslale dominikance, a poslije i franjevence kao misionare i inkvizitore, ali sukobi između redova prisilili su papu da izabere jedan od ta dva reda - franjevence - i da im monopol nad inkvizitorskim radom u Bosni.¹⁰ Napori katoličkih redova povremeno su davali rezultate, tako da se nekadašnja bosanskih vladara i feudalnih gospodara odreklo „krstjanske“ hereze, ali uspjeh je bio samo privremen i antagonizam prema Rimu, katoličkim redovima, dostojanstvenicima i ugarsko-hrvatskim kraljevima se nastavio. Katolička crkva nastojala je - radi obrane svojih interesa - ujediniti različite elemente u Bosni - vladare, feudalce i klerike u „krstjansko“ stanovništvo, i Crkva je bosanska preuzela ulogu nacionalne crkve braniti sebe i državu od stranih sila.

Dok srednjovjekovna bosanska država nije privukla na sebe veću pozornost povjesničara, dotle je Crkva bosanska predmet intenzivnog proučavanja već 150 godina. Francuski povjesničar Charles G. A. Schmidt napisao je 1849. - u prvoj modernoj studiji o Crkvi bosanskoj - daje bila dualistička, umjerene orijentacije i vrlo srodna katarskoj sekti koja se iz Carigrada proširila do Dalmacije, a odatle u Bosnu, sjevernu Italiju i južnu Francusku. Gotovo dva desetljeća kasnije, 1867, objavljena je prva studija jednog južnoslavenskog autora, Božidara Petranovića, koji tvrdi daje Bosanska crkva u suštini bila Pravoslavna crkva, s nekim malim modifikacijama. Potom je 1869. i 1870, nakon dugogodišnjih istraživanja i djelomično kao odgovor Petranoviću, katolički svećenik i eminentan hrvatski povjesničar Franjo Rački, koristeći i katoličke i domaće „krstjanske“ izvore, dokazao je daje Crkva bosanska pripadala neomanihejskoj dualističkoj herezi, a 1924, Vaso Glušac, na temelju domaćih izvora razradio je i uvrstio Petranovićeve tvrdnje da je Crkva bosanska bila pravoslavna.¹¹

Naravno, hrvatski povjesničari smatrah su uključivanje u raspravu svojom patriotskom dužnošću, jer Petranović i kasnije Glušac stajalište da su bosanski „krstjani“ u suštini pravoslavci značilo je da su morali biti i Srbi i da, prema tome, s povijesne točke gledišta, BiH u moderna vremena pripada baštini srpskoga naroda. Počevši od prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, niz hrvatskih autora uhvatio se u koštac s izazovom. Svi su oni potvrdili da je Crkva bosanska, suprotno nalazima papine i katoličke inkvizicije, zapravo bila Katolička crkva s malim odstupanjima.¹² Političke implikacije tog stava bile su

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

o ite. Kako je Bosanska crkva bila katoli ka, rezonirali su, a bosanski vladari u srednjem vijeku formalno, a povremeno i stvarno, vazali ugarsko-hrvatskih kraljeva, srednjovjekovna BiH bila je, dakle, hrvatska i njeno stanovništvo, uklju uju i i Muslimane, koji su uglavnom potomci islamiziranih „krstjana“, ostaju dio hrvatskoga nacionalnog korpusa.

Prema naj eš e zastupljenim pogledima, utemeljenim u prvom redu na radovima Jaroslava Šidaka, profesora Zagreba kog sveu ilišta, vode eg ju-goslavenkog eksperta za tu Crkvu, ona je bila umjereno dualisti ka.¹³ Njen nauk su iz Bizanta i drugih dijelova Bliskog istoka u Dalmaciju, potkraj 12. stoje a, donijeli dalmatinski trgovci. Kad su lanovi sekte protjerani iz dalmatinskih gradova kao heretici, uto ište su našli u susjednoj Bosni. To je u glavnim crtama stav koji je francuski povjesni ar Schmidt zauzeo 1849. go-dine. On je, tako er, sugerirao da su „krstjani“ po svom nauku i organizaciji bili sli ni katarima u sjevernoj Italiji i albižanima u južnoj Francuskoj, iako su svoj vrhunac dosegli nekih 150 godina nakon što su pape i njihovi politi ki saveznici ove pokorili.

Crkva bosanska je svoje najgorljivije pristaše imala me u klerom i plem-stvom, koje je imalo osobne razloge za opoziciju Katoli koj crkvi i ugarsko-hr-vatskim kraljevima. Zato je oko 1330. s lako om postala „izrazito državna crk-va“. Uslijedilo je preko dva stolje a dugo razdoblje u kojem je bila „zaštitnik i ideološki predstavnik politi ke nezavisnosti zemlje u borbi protiv ekspan-zionisti kih tendencija ugarske krune“. Zato je Crkva bosanska, „koja je za-hvaljuju i obrednom jeziku i pismu ionako bila bliska narodu, zapravo imala karakteristike istinske narodne crkve“.¹⁴

Postojanje Crkve bosanske snažno je utjecalo ne samo na religiozni nego i na politi ki i kulturni život zemlje. Iako se razvila u nacionalnu državnu crkvu i bila glavni potporanj bosanske države u posljednja dva desetlje a njezina postojanja, posljedice tog uspjeha nisu bile samo povoljne. Prema Solovje-vu, usprkos njenom prvotno revolucionarnom karakteru, Crkva bosanska je s vremenom postala slugom feudalne klase jer nije imala vlastite posjede ni ekonomsku mo pa nije mogla postati protuteža plemstvu. Favoriziranjem upotrebe nacionalnog jezika u obredu i državnoj administraciji, Crkva je pri-donijela kulturnoj izolaciji Bosne u odnosu na Rim i na Bizant. Zato je, „iako smještena nadomak Jadranskog mora, Bosna ostala nekultivirana, neupu e-na u stranu kulturu, a nesposobna razviti svoju vlastitu“, Bosna je jedina od južnoslavenskih zemalja koja nema srednjovjekovnu kulturnu baštinu u ob-liku katedrala i samostana, slikarstva, književnosti ili zakonika. Kona no, kao što je Solovjev naglasio, mnogi su „krstjani“ kasnije prihvatili islam i tako pri-donijeli postojanju triju religija na tlu BiH.¹⁶

Tijekom 13. po etkom 14. stolje a, glavni neprijatelj bosanske države i Crkve bilo je Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Situacija se, me utim, drasti no

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

promijenila u drugoj polovici 14. stolje a kad je po ela ekspanzija Osman-skog Carstva u jugoisto noj Europi. Osmanlije su u velikom broju na Balkan-ski poluotok prvi put došli 1342. kao pla eni ka vojska. Odlu ili su pokoriti to podru je i najprije 1354. osvojili Galipolje, a onda iz te utvrde zapo eli s osvajanjima koja su trajala dva stolje a i odvela ih do obala Jadranskog mora i pred vrata Be a. Srpsku srednjovjekovnu državu pokorili su 1371. i 1389. go-dine. Od nje je preostala samo despotovina u Smederevu, koja je bila vazalna država Osmanlijama, a koju su oni ionako pokorili 1459. godine. Drugo Bu-garsko Carstvo i njegov glavni grad Trnovo zauzeli su 1393. godine. Kona no, 1453, zauzeli su Carigrad i tako s povijesne scene uklonili Bizantsko Carstvo, svojedobno najmo niju državu u srednjovjekovnoj Europi i Maloj Aziji.¹⁶

Bilo je samo pitanje vremena kada e pasti i Bosna, koja im je ležala neposredno na putu prema sjeverozapadu, prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu i Mleta koj Republici. Bila je lak phjen, ekonomski iscrpljena na-kon ponovljenih ratova protiv Ugarske, razjedinjena estim borbama izme u kralja i regionalnih feudalaca i podijeljena vjerskim razlikama. Kmetovi su bili nezadovoljni, preoptere eni davanjima plemstvu i troškovima estih ratova.

Prvi osmanski pohodi na bosanski teritorij bili su 1386. i 1388. godine. Na-kon 1415, osmanski utjecaj stalno je rastao, i polovicom 15. stolje a Osmanlije su kralju i izvjesnom broju feudalaca nametnuli pla anje godišnjeg danaka sultanu. Do 1451. ve su uspjeh osvojiti dijelove bosanskoga teritorija sve do rijeke Bosne i grada Vrhbosne na zapadu, u ijoj su blizini osnovali vlastiti grad, Sarajevo. Godine 1463. došla je velika osmanska vojska s ciljem poko-ravanja ostatka Kraljevstva. Iako su ugarsko-hrvatske snage uspjele ponovo preoteti natrag dio teritorija, do 1528. Osmanlije su uspjeli završiti osvajanje Bosne.¹⁷

Uskoro nakon pokoravanja Bosanskog Kraljevstva, Osmanlije su se ponovo po eli širiti prema zapadu i sjeveru. Godine 1493. nanijeli su težak poraz hrvatskoj vojsci u bici na Krbavskom polju. U toj bici izginula je ve ina hrvatskoga plemstva i ono se od tog gubitka nikad više nije oporavilo. Godine 1526. Osmanlije su porazili ugarsko-hrvatske snage kod Moha a na Dunavu, ubili ugarsko-hrvatskog kralja i zauzeli Budim, koju su zadržali sljede ih 150 godina. Kad su Hrvati i Ugri 1527. izabrali za kralja austrijskoga nadvojvodu Ferdinanda Habsburškog, austrijska dinastija Habsburg postala je glavni brani-telj katoli kog svijeta od Osmanlija u središnjoj Europi. Mleta ka Republika tu je funkciju imala na podru jima uz Jadransko i Jonsko more i na isto nom Sredozemlju.¹⁸

U svojim osvajanjima u jugoisto noj Europi Osmanlije su se najdalje proširili po etkom 17. stolje a, kad su kontrolirali i velik dio hrvatskoga teri-torija - gotovo itavu Dalmaciju, velike dijelove Like, Korduna i Banije i itav Srijem i Slavoniju - i došli gotovo pred vrata Zagreba. Gotovo dvjesto godina,

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

od kraja 15. do početka 18. stoljeća, ta su hrvatska i njima susjedna područja bila glavno poprište bitke između križara i polumjeseca. Hrvatske zemlje služile su kao vojna granica između katolika i kršćanstva i Osmanskog Carstva, i taj je činjenica hrvatski narod koštala beskrajnih žrtava u krvi i materijalnim dobrima.

Bosanska država i Bosanska crkva iza sebe nisu imale ni meunarodne sile, papu i Katoličku crkvu, ni dinamiku srednjovjekovne srpske države, ni organizaciju i duh Srpske nacionalne crkve, ali imale su tradiciju zasebnog političkog i vjerskog entiteta i preko 200 godina borbe protiv kako Katolika tako i Pravoslavne crkve te ekspanzionizma ugarsko-hrvatskih kraljeva. Činjenica da su tako dugo odoljevale monarhim pritislima pokazuje koliko je bila njihova vitalnost. Zato je kod većine bosanskoga stanovništva nastao osjećaj posebnosti u odnosu na druge slavenske narode u tom području. Taj faktor pridonio je masovnoj islamizaciji BiH pod Osmanlijskom vladavinom. Za vrijeme osmanske vladavine, većina u privilegiranom muslimanskom stanovništvu, još se i intenzivirala.

BiH za vrijeme osmanske vladavine

Kako su Osmanlije prodirale sve dublje u bosanski teritorij, paralelno su tekla dva procesa: Bosnaja (a nakon njenog osvajanja, 1482, i Hercegovina) organizirana kao pokrajina koja je vojna granica (a kasnije i pašaluk), i veliki dio stanovništva je islamiziran.¹⁹

Nakon osmanskog osvajanja, zemlja u BiH postala je dio sultanova veleposjeda, i većina dio je podijeljen u obliku vojnih lena pojedincima koji su zadužili Carstvo, obično onima koji su se istakli hrabrošću u borbama. Ovi su time postali pripadnici feudalne konjice i bili obavezni i u rat kad god su bili pozvani i sa sobom dovesti broj ljudi proporcionalan prihodima s lena.²⁰ Tijekom prvih dva i pol stoljeća vladavine Osmanlije su, vrlo promišljeno, izvijestili broj lena podijelili kršćanima, uglavnom bivšem nižem plemstvu, kao i vođama nomadskih vlaških grupa, kako bi taj narod vezali za svoju državu. Teritorijalna raspršenost feudalne koryice imala je izrazite ekonomske prednosti za središnju vlast koja, zahvaljujući takvom sustavu, nije bila opterećena održavanjem golemih garnizona u svim dijelovima Carstva. Dokle god je osmanski politički i vojni sustav bio snažan, posjednik lena koji bi odbio odazvati se mobilizaciji ili koji bi postao nediscipliniran, lako je mogao biti kažnjen oduzimanjem lena.

Osmanlije su preuzeli i kršćanske vojne i poluvojne pomoćne jedinice koje su otprilike postojale u Bizantskom Carstvu i balkanskim državama i upotrebljavali ih za razne svrhe. To su, na primjer, bili akindžije (laka konjica), derbendžije (trupe za osiguranje i održavanje cesta), martolozi (pješači, voj-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

na prethodnica, obično kršćana, u osmanskoj vojsci), Vlasi, vojnici i mnogi drugi.²¹ U južnoslavenskim zemljama te su se skupine sastojale uglavnom od pravoslavnih Srba i Vlaha, a samo mali broj njih bili su Hrvati, katolici. Služili su Osmanskom Carstvu u vojnim operacijama protiv kršćanskog svijeta i pomagali držati domaće kmetove pod kontrolom.

Dok se Osmansko Carstvo širilo, Bosna je Osmanlijama služila kao vojna baza za napade na druga područja. Kad je osmanska vojna snaga počela slabiti, Bosna je postala europski obrambeni bastion Carstva. Zbog brojnog muslimanskog stanovništva i strateške važnosti kao granice pokrajine, u sustavu zemljoposjeda i organizaciji obrane uvedeno je nekoliko jedinstvenih promjena. Negdje od početka 17. stoljeća, vojna linija u BiH postala su nasljedna. Uz to, vidjevši djelotvornost Vojne krajine na habsburškoj strani granice, Osmanlije su u svrhu zaštite granica i osiguranja mira i komunikacija u unutrašnjosti ustanovili specijalnu vojnu instituciju: kapetanije. S vremenom, i kapetanije i služba u trupama koje su im stajale na raspolaganju također su postali nasljedni, i kapetani vremenom postaju najbogatiji i najmnogiji ljudi u pašaluku.²²

Već potkraj 16. stoljeća u Osmanskom Carstvu bilo je znakova unutarnjeg propadanja. U BiH, geografski udaljenoj ali pretežno muslimanskoj, propadanje je bilo sporije i nikada nije bilo toliko akutno kao u drugim dijelovima Carstva, ali ipak je bilo evidentno.²³ Propadanjem su bili osobito zahvaćeni stari i svojedobno stabilni sustavi vojnih linija i elitnih jedinica kao instrumenta središnje vlasti. Umjesto toga, sve više su promovirali i branili vlastite interese, ignorirali svoju odgovornost i zastrašivali kršćanske i muslimanske seljake, što je zapravo značilo stanje feudalne anarhije.²⁴ To se nastavilo tako dugo dok središnja vlast nije bila voljna ili sposobna potvrditi svoj autoritet. U devedesetim godinama 18. stoljeća ukinjeni su neki politički napori kako bi se Osmansko Carstvo moderniziralo, ali bez uspjeha. U dvadesetim godinama 19. stoljeća, započelo se novim programom reformi,²⁵ a 1839. novim reformama ukinute su sve vojne formacije feudalnog porijekla i zamijenjene općom vojnom obvezom, uvedeni su novi ujednačeni porezi i ukinuta pravna diskriminacija nemuslimana. To je bilo previše za bosanskohercegovačke begove od kojih su se mnogi četrdesetih godina 19. stoljeća otvoreno pobunili protiv Porte. Politička i vojna mobilizacija u BiH skršena je i reforme, donezene 1839., konačno su provedene tek početkom pedesetih godina 19. stoljeća. Unutar jedne generacije, međutim, seljaci ustanci protiv Porte i rat protiv Rusije promijenili su kartu Balkana. Srbija, Crna Gora i Rumunjska priznate su kao nezavisne države, Bugarska je podijeljena i ostala je pod osmanskom vrhovnom vlašću, a BiH je ustupljena Austro-Ugarskoj kao okupacijskoj sili.

Osmansku vladavinu u BiH karakterizira organizacija zemlje u vojnu pograničnu provinciju, i prijelaz velikog dijela stanovništva na islam. Neki Bosanci islam su prihvatili već u prvoj polovici 15. stoljeća kad su Osman-

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

lije postupno prodrli u isto ne dijelove zemlje, pokorili feudalce i obe ali mir kmetovima. Ve ina istraživa a se slaže da su tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stolje a „krstjani" i bivši „krstjani" (kriptokrstjani, koji su za vladavine zadnja dva bosanska kralja bili prisiljeni prije i na katolicizam) bili ti koji su prigrlili islam. Konvertiralo je i nešto katolika i pravoslavaca, ali samo izuzetno. Proces islamizacije bio je najintenzivniji do polovice 16. stolje a, iako se nastavio i neko vrijeme nakon toga, a onda je koncem 17. stolje a po eo jenjati, što je bio odraz op eg stanja Carstva u Europi.

U svim zemljama jugoisto ne Europe koje su pale pod vlast Osmanlija postojali su pojedinci i malene skupine stanovništva koje su prihvatile islam, ali, osim Albanije i nekih dijelova Bugarske naseljenih Pomacima, BiH je bila jedino podru je gdje se dogodila masovna islamizacija. Glavni razlog korijeni u prethodna dva i pol stolje a vjerskih sukoba izme u Rimokatoli ke crkve i Crkve bosanske, koji su se doga ah paralelno s opetovanim politi kim i vojnim ofenzivama ugarsko-hrvatske države na Bosnu. Takva situacija olakšala je širenje islama. Bosanski kmetovi, koji su morali nositi ekonomski teret kako trajnih sukoba izme u doma ih feudalaca tako i ratova protiv ugarsko-hrvatskih kraljeva, bili su krajnje nezadovoljni svojim položajem i otvoreni za vještu osmansku propagandu koja im je obe ala ukidanje kmetstva i bolje uvjete života.²⁶ Osim toga, odre ene sli nosti u doktrini i na inu prakticiranja vjere izme u islama i Bosanske crkve u inile su prelazak na islam lakšim za „krstjane" nego za katolike i pravoslavce. Neki povjesni ari iznijeli su tvrdnju da su širenju islama na Balkanu mnogo pridonijeli i muslimanski asketski redovi, primjerice derviši, koji su privukli brojne obra enike.²⁷

Za one bosanske mladi e, koji su na islam prešli slobodnom voljom, najvažniji razlog bio je oportunitizam. Prelaskom na islam, postali su u velikom Carstvu gra ani prvoga reda, jer je religija odre ivala i politi ki položaj kao i socioekonomski prosperitet pojedinaca i grupa. Kao što je obi no slu aj, obra enici su se regrutirah prije svega iz redova mladih ljudi, koji se lako prilago avaju.²⁸ Kako su prilike za isticanje u Osmanskom Carstvu koje se širilo bile mnogobrojne, mnogi od tih obra enika dosegнули su visoke državne i vojne položaje, što je i njihove ro ake i poznanike privuklo islamu. Za niže plemstvo, prelazak na islam mogao je zna iti dobivanje zemlje kao nagradu za vojnu službu, a za seljake smanjenje davanja zemljoposjednicima i državi. Prijelaz na islam zna io je za vo e polunomadskih Vlaha smanjenje ili brisanje porezne obaveze, ali su zauzvrat morali obavljati odre enu vojnu službu. Za relativno malobrojne trgovce i obrtnike u gradovima pak, prednosti promjene vjere bile su o ite, jer službena nazo nost Osmanlija, vojna, administrativna i vjerska, bila je koncentrirana u gradovima.

Proces islamizacije BiH bio je, ini se, uglavnom dovršen ve u drugoj polovici 16. stolje a. Osmanska pobjeda nad ugarsko-hrvatskom vojskom kod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Mohadna 1526. vjerojatno je ubrzala taj proces jer je dokazala superiornost Osmanskog Carstva i demoralizirala kršćane u Bosni. U ranom 17. stoljeću, nakon masovnog iseljavanja ili preseljavanja katolika iz Bosne, ali prije masovnog useljavanja pravoslavaca, procjenjuje se da su Muslimani u BiH sačinjavali oko dvije trećine ukupnog stanovništva.²⁹ Tijekom sljedećeg stoljeća dogodio se izvjestan broj obratnica, ali kad je koncem 17. stoljeća započelo ubrzano slabljenje Osmanskog Carstva, obratnica su postala sporadična. Događalo se da pojedinac prijeđe na islam zbog ženidbe, ili da neki članovi velike obitelji prijeđu na islam da bi zaštitili obiteljske interese, i mladi muškarci prelazili su zbog boljih mogućnosti profesionalnog napredovanja.³⁰

Osmanlije gotovo nikada nisu upotrebljavale silu kako bi pospješili prijelaz na islam. Nudili su znatne političke i ekonomske poticaje, a druge su religije tretirali općenito tolerantno. To je osobito bilo slučaj kad je poglavari vjerske zajednice stolovao unutar Carstva. „S nestankom Bizantskog Carstva i ponovnim osnivanjem (Grčke) pravoslavne patrijaršije 1454. pod osmanskim vrhovništvom, Pravoslavna crkva postala je jednom od upravnih centara islamske države. Na Patrijaršiju više nisu gledali kao na instrument neprijateljske sile i njezini kontakti sa svojim arhiepiskopijama i episkopijama bili su osigurani, kao i zemljoposjed i prihodi.“³¹ Štoga se dogodilo i nakon ponovnog osnivanja patrijaršije Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Peći 1557. godine. Odnosi između Pećke patrijaršije i Porte ostali su prijateljski do osamdesetih godina 17. stoljeća, kad je Crkva izgubila povjerenje Porte jer je stala na stranu Habsburgovaca u ratovima protiv Osmanlija 1683. i 1717. godine. Tijekom nekoliko desetljeća prije njenog ukidanja 1766, na čelu Patrijaršije bili su patrijarhi grčke nacionalnosti.³²

U teokratskoj državi kao što je bilo Osmansko Carstvo, prema islamskom zakonu nijedna druga religija nije mogla biti priznata kao ravnopravna islamu. Ali pravoslavne crkve bile su tolerirane i uživale prava i privilegije navedene u dekretima o imenovanju višeg klera. Morale su plaćati porez, morale su se brinuti za to da njihovi podanici plaćaju poreze nametnute nemuslimanima i da se dobro ponašaju. Zauzvrat, bile su slobodne održavati službu Božju, baviti se obrazovanjem i kulturom, imenovati članove Crkve i postavljaju braćuna pravila za svoju pastvu. Tako su, suradujući s osmanskom državom, Grčka i Srpska pravoslavna crkva za svoj narod mogle sačuvati mnoge vjerske, političke i kulturne običaje koji bi inače bili izgubljeni. Time su nadomjestile ranije političke države i služile kao nacionalne vlasti u uvjetima porobljenosti.

Katolička crkva u BiH nije, međutim, uživala takve privilegije, jer je njezin poglavari, papa, bio izvan sfere utjecaja osmanske vlasti i poticao je iste kršćanske pobune protiv Osmanlija. Osmanlije su, međutim, dopuštali djelovanje franjevcima, koji su, kao i pravoslavni svećenici, bili vrsto povezani sa svojom pastvom i njihovi duhovnici vođe. Franjevci i katolička populacija

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

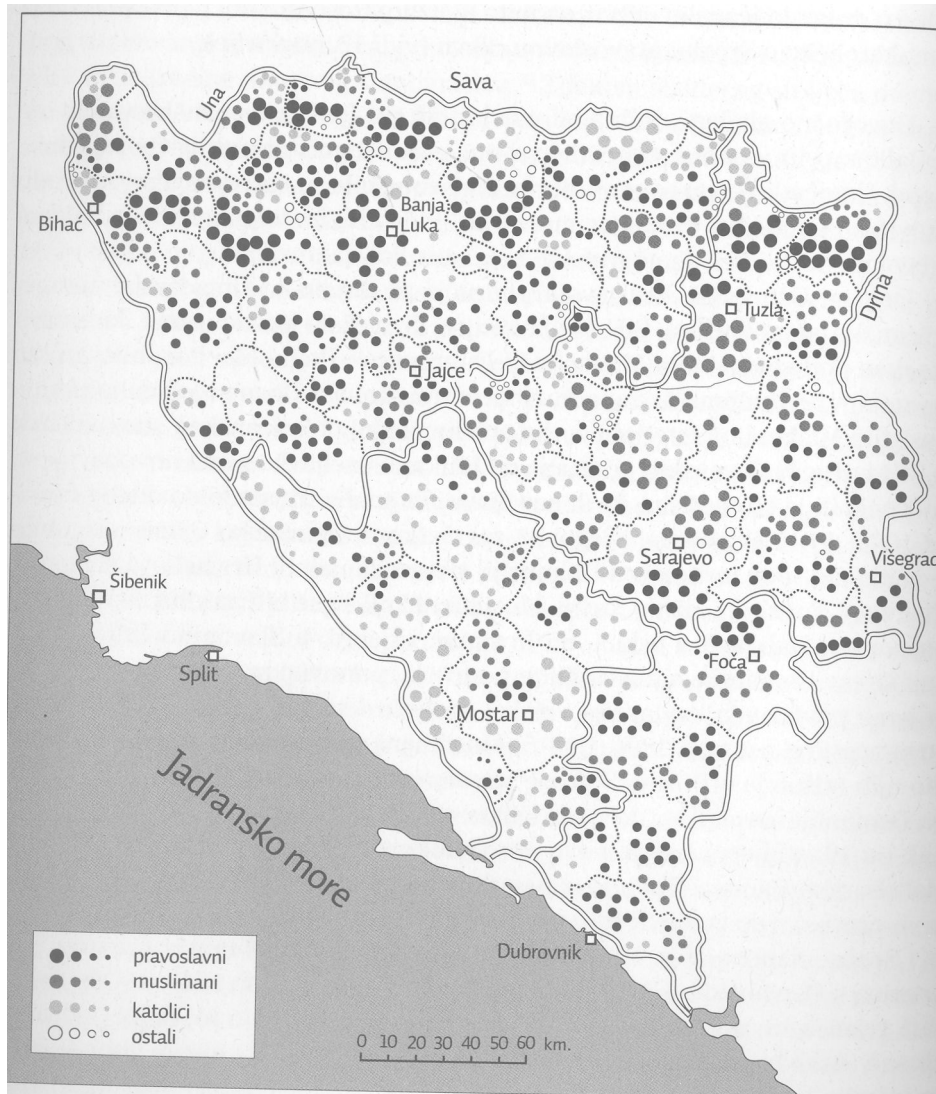
rijetko su bili proganjani. Valja tako er spomenuti da se za vrijeme osmanske vladavine u južnoslavenskim podru jima dogodio i odre en broj prijelaza iz jedne u drugu krš ansku crkvu, osobito u južnoj Hercegovini, u prvom redu iz Rimokatoli ke u Srpsku pravoslavnu crkvu (vidi 12. poglavlje).

Dugoro no gledano, jedna od najvažnijih posljedica osmanske vladavine na Balkanu bila je seoba stanovništva, op enito sjugoistoka na sjever i sjeverozapad. U po etku osmanske vladavine, te seobe bile su izazvane u prvom redu ratovima i politiki m imbenicima, ali od po etka 18. stolje a nadalje, bile su uglavnom posljedica demografskih i ekonomskih faktora.³³

Dok su Osmanlije širili svoja podru ja na hrvatske i ma arske zemlje, krš ansko stanovništvo BiH iseljavalo se ili bježalo prema obali Jadrana i otocima pod vladavinom Mleta ke ili Dubrova ke Republike i osobito prema hrvatskim podru jima uz zapadnu i sjevernu granicu Bosne i još dalje prema Austriji i Ma arskoj. Istodobno, dio muslimanskog i krš anskog stanovništva iz BiH i drugih slavenskih podru ja na Balkanu useljavao se na novoosvojena podru ja ili je bio potican da ih naseljava. Ta seoba trajala je do dugog rata - od 1683. do 1699. godine. Njegovim završetkom, Osmansko Carstvo izgubilo je veliki dio svog teritorija u Dalmaciji, sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji, Ugarskoj, Poljskoj i južnoj Rusiji. Muslimani koji su se bili naselili u središnjoj i sjevernoj Dalmaciji i u Lici, na Kordunu i Baniji, u Slavoniji i Srijemu nakon što su Osmanlije bili osvojili ta podru ja, ponovno su se iselili prije ili za vrijeme povla enja osmanske vojske. Stolje e kasnije, nakon Prvoga i Drugoga srpskog ustanka 1804. i 1815, Muslimani su se iselili i iz Srbije. Dobar dio njih otišao je u Bosnu. S druge strane, ve ina srpskoga stanovništva koje su Osmanlije naselili u tim podru jima ostala je i brojno se pove ala u 18. i ak i u 19. stolje u, kad je nove naseljenike s osmanskog teritorija privuklo Habsburško Carstvo. Tako je u svim hrvatskim podru jima uz granice s Bosnom pravoslavno stanovništvo predstavljalo znatan dio stanovništva.

Seobe stanovništva stimuliralo je i to što je Habsburško Carstvo duž granica s Osmanskim Carstvom uspostavilo Vojnu krajinu i što su Osmanlije duž granica i u unutrašnjosti BiH osnovali kapetanije. Uz to, neka podru ja Bosne, osobito isto na Bosna, izgubila su mnogo stanovništva zbog estih epidemija kuge u 18. i prva dva desetlje a 19. stolje a, pa su, kao naseljenici, privu eni Srbi iz isto ne Hercegovine i Crne Gore, jer bez dovoljno radne snage za obra ivanje zemlje, muslimanski zemljoposjednici od nje nisu imali koristi.¹⁴ Stolje a premještanja stanovništva, kao i islamizacija velikog dijela stanovništva BiH rezultirali su neobi nom nacionalnom i vjerskom ^miješanoš u njena stanovništva. To je grafi ki prikazano na Karti 5, koja se temelji na popisu stanovništva od 31. ožujka 1931. godine.

U to vrijeme u BiH živio je 2,323.491 stanovnik, od toga 1,028.134 (44,2%)

Karta 5. Vjerska izmiješanost stanovništva Bosne i Hercegovine 1931 godina

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

pravoslavnih, 718.079 (30,9%) muslimana, 547.948 (23,6%) rimokatolika i 29.330 (1,3%) drugih.³⁶ Konfesionalna pripadnost prakti no je zna ila i nacionalnu pripadnost, pri emu su pravoslavci zapravo bili Srbi, katolici Hrvati, a Muslimani su, iako je dobar dio elite optirao za hrvatstvo, a manji dio za srpstvo, vremenom sve više formirali vlastiti etni ki i nacionalni identitet.

Kako je politi ka i civilizacijska slika BiH osmansom okupacijom drasti no promijenjena, nije mogla sa uvati socijalni, kulturni i vjerski kontinuitet u odnosu na vrijeme prije osmanske vladavine, što su i Srbija i Hrvatska uspjele, iako je Srbija stolje ima bila pod osmansom okupacijom, a Hrvatska pod ugarskom i kasnije austrougarskom dominacijom. Za vrijeme osmanske vladavine sve ve i dio pravoslavnog stanovništva sa injavah su naseljenici iz Srbije, Crne Gore i isto ne Hercegovine, ije su tradicije bile vezane za sred-njovjekovnu srpsku državu i me u kojima je Pravoslavna crkva predstavljala jedinu narodnu vlast. Malo ili ništa nije vezivalo taj narod za Bosnu prije osmanske vladavine. Dakle, ak i nakon nekoliko stolje a života u BiH, osje ali su se Srbima i htjeli se ujediniti sa Srbijom.

Ve ina pak katolika iz BiH bila je prisiljena na iseljavanje, ili je istjerana za vrijeme osmanskih ratova, ilije emigrirala kako bi izbjegla osmansku vladavinu. Tijekom njenih kasnijih faza, me utim, u Bosni se jest naselilo i nešto katolika. Kao i u slu aju Pravoslavne crkve, Katoh ka crkva koju je predstavljao franjeva ki red, služila je kao jedina narodna vlast za katoli ko stanovništvo. Me utim, iako su se bosanskohercegova ki katolici žilavo držali svoje religije, nisu bili u poziciji, djelomi no i zbog svoje malobrojnosti, služiti kao nosioci povijesnog kontinuiteta BiH. Štoviše, negdje sredinom 19. stolje a, franjevci u BiH došli su pod utjecaj hrvatskoga narodnog preporoda i okrenuli se Zagrebu kao svom nacionalnom centru. Kao i Srbi, Hrvati BiH svoju su mati nu naciju našli izvan zemlje u kojoj su živjeli i željeli su se ujediniti s njom.³⁶

Zato je osje aj povijesnog kontinuiteta i posebnosti BiH koji je evidentan u posljednjih nekoliko stolje a bio utjelovljen u prvom redu u bosanskohercegova kim Muslimanima. Kao Muslimani, oduvijek su bili vrlo svjesni razli itosti svoje religije i jedinstvene povijesti, iako je vjerojatno preko 90% njih bilo južnoslavenske krvi, iako su živjeh pomiješani s Hrvatima i Srbima, govorili istim jezikom i imali mnogo zajedni kih obi aja.³⁷ Kao što je jedan bosanski pisac, Musliman, primijetio, „stvaranje duhovne i kulturne posebnosti Muslimana zapo ela je s njihovom islamizacijom”.³⁸ Ali, iako su bili muslimani i mnogi se ak smatrali Turcima, Turci ih nikad nisu prihva ah kao sebi jednake, a zbog otpadništva nisu ih prihva ah ni njihovi krš anski zemljaci. „Ta dvostruka izolacija”, koju je jasno prikazao francuski putnik i pisac sredinom 19. stolje a, prema Hadžijahi u, dalaje „temelj etni ke subjektivnosti bosanskih muslimana.” Usprkos svojoj muslimanskoj vjeri, bosanskohercegova ki Muslimani smatrali su se u prvom redu Bosancima ili Hercegovcima.³⁹

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

BiH pod vladavinom Austro-Ugarske

Godine 1878, slijede i odluku Berlinskoga kongresa, Austro-Ugarska je okupirala BiH. Muslimani su bili protiv toga, jer ono što su oni htjeli bila je autonomija unutar Osmanskog Carstva, i bojali su se reformi koje bi moderna kršćanska država mogla uvesti. Srbi su bili protiv, jer su Bosnu htjeli ujediniti sa Srbijom, a Hercegovinu sa Crnom Gorom. Austrougarsku okupaciju odobravali su samo katolici, to jest Hrvati, zbog nacionalističkih i vjerskih razloga. Kako je Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bila dio Monarhije, okupacija je otvarala mogućnost da se BiH s vremenom možda ujediniti s njima, što bi poziciju Hrvata unutar Monarhije ojačalo. Katolici su stoljeće imali pokušavali uključiti BiH u katoličku interesnu sferu, i Hrvati su bili skloni podržati Habsburgovce kao veliku katoličku dinastiju.

Austro-Ugarska je u BiH shjedinila politiku „zavadi pa vladaj“. Kako su imali podršku katolika koji su dijelom stanovništva, prijetnja njihovim planovima bili su pravoslavci, a ne Muslimani. Muslimani su bili u prvom redu zemljoposjednici i slobodni seljaci, dok su kršćani, i Srbi, pravoslavci, i Hrvati, rimokatolici, bili kmetovi. Habsburgovci nisu imali namjeru uznemiravati Muslimane bitnim izmjenama u zemljoposjedu. Nastavili su provoditi odredbe osmanskoga dekreta iz 1859. koji je propisivao kako zemljoposjednici imaju tretirati kmetove, i obveze kmetova prema zemljoposjednicima. Međutim, dodali su važnu novu odredbu koja je omogućila kmetovima da od zemljoposjednika po realnoj tržišnoj cijeni otkupe zemlju koju obrađuju. Ta se odredba pokazala popularnijom nego što su očekivali, i između 1879. i 1913. oko 40% od oko 89.000 kmetovskih kućanstava otkupilo je zemlju na kojoj je živjelo. Usprkos tome, situacija u pogledu posjedovanja zemlje za nemuslimane se samo neznatno poboljšala. Prema popisu stanovništva provedenom 1910. godine, 91% zemljoposjednika koji su posjedovali i kmetove bili su Muslimani, dok su 68% srpskoga, 57% hrvatskoga i samo 7% muslimanskog poljoprivrednog stanovništva bili kmetovi ili djelomično kmetovi.⁴⁰ Bilo je još oko 50.000 seljaka zakupnika, pretežno pravoslavaca, čiji je ekonomski položaj bio osjetno teži od položaja kmetova.

Dijelom zbog promjena u zemljoposjedu, stanovništvo BiH doživjelo je izvjesno izjednačavanje. Mnogi bosanskohercegovački Muslimani koji su odbijali prihvatiti novu vlast, emigrirali su, većinom u Osmansko Carstvo. Kao rezultat toga, udio Muslimana u stanovništvu smanjio se od 1879. do 1910. s 38,7% na 32,3%. Tijekom istog tog razdoblja, udio pravoslavnog stanovništva ostao je gotovo nepromijenjen, 43,5%, dok je katoličko stanovništvo, zahvaljujući useljavanju državnih službenika, naraslo s 18,1% na 22,9%. Dogodio se porast i kod drugih nacionalnosti, na 1,4%.⁴¹

Muslimani su bili onaj dio stanovništva koji je bio najmanje spreman i voljan prilagodavati se novim uvjetima koje je donijela austrougarska vlast.

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

Zemljoposjednici Muslimani žestoko su se opirali reformama koje je bila uvela Porta, a reforme koje je uvela Monarhija bilo je još teže prihvatiti jer ih je uvela kršćanska država. Austro-Ugarska je pokrenula politiku i društvenu modernizaciju, u svemu osim u sustavu zemljoposjeda, i uvela je uredan i moderan administrativni, sudski i obrazovni sustav. Počela je razvijati industriju utemeljenu na sirovinama koje je Bosna imala, a to su, u prvom redu, bili drvo, ugljen, željezna ruda i sol, te je uz izgradnju prometne infrastrukture razvila i djelatnosti koje nisu neposredno vezane za poljoprivredu. Vlada je financirala izgradnju infrastrukture i ulagala u industriju. No, toga je bilo malo, jer je administrativni sustav bio kompliciran, a nedostojao je i rukovoditelji i osoblje, kvalificirana pa čak i nekvalificirana radna snaga - oni su morali dolaziti iz ekonomski naprednijih dijelova Monarhije. Ti napori, međutim, kombinirani sa sve većim mogućnostima zapošljavanja i širenjem obrazovanja postupno su polu ili spor, ali stalan socioekonomski napredak. Bez sumnje, moglo se postići i mnogo više da je razvojna politika bila jasnija i sustavnije primijenjena i da je Monarhija imala dosljednu politiku prema BiH. Imaju, međutim, u vidu razinu na kojoj se započelo, u 40 godina austrougarske vladavine postignuto je jako mnogo na gospodarskom polju.⁴²

Nacionalni preporod Srba i Hrvata u 19. stoljeću osjetio se i u BiH, gdje je stanovništvo, koje je u prethodnim stoljećima bilo svjesno u prvom redu svoje vjere, postupno postalo i nacionalno osviješteno. Prvo su se pravoslavci počeli osjećati Srbima i gledati prema Beogradu i ujedinjenju s nezavisnom Srbijom. Onda su katolici, nešto kasnije i sporije, počeli razmišljati o sebi u prvom redu kao o Hrvatima i gledati prema Zagrebu u ujedinjenju s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom unutar Austro-Ugarske Monarhije. Kad je BiH došla pod habsburšku vladavinu, od tri nacionalno-vjerske skupine najmanje su dobili Srbi. Srpske pobjede u Balkanskim ratovima 1912-1913. pojačale su njihov nacionalni ponos i uvećale njihovu odlučnost da rade na ujedinjenju sa Srbijom.

U sporenjima između srpskih i hrvatskih nacionalista oko BiH, Muslimani imaju njihovu odluku a pozicija bila sasvim jasna. Ni Srbi ni Hrvati nisu imali većinski udio u stanovništvu, ali s Muslimanima na svojoj strani bilo koja od te dvije skupine mogla je polagati prava na BiH na temelju sigurne većine. Muslimani su, međutim, brzo shvatili da bi opredjeljenje na stranu bilo Srba, bilo Hrvata, njih dovelo u manjinsku poziciju na kojoj bi onda, zapravo, imali malo utjecaja. Za bosanskohercegovačke Muslimane, koje je zanimala samo BiH, glavni cilj postala je autonomija, jer je njihov utjecaj mogao doći i do izražaja samo u autonomnoj BiH.

Kad je nakon sarajevskog atentata na nadvojvodu austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, 28. lipnja 1914, izbio Prvi svjetski rat, tradicionalni antagonizam između muslimanskog i srpskog stanovništva u BiH dodatno se intenzivirao.⁴³ Kako je nadvojvodin ubojica bio bosanskohercegovački

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Srbin, mnogi Muslimani smatrali su Srbe odgovornima za izbijanje rata. Oni Srbi na koje se sumnjalo da su antihabsburški orijentirani, osobito pripadnici inteligencije, bili su izloženi progonima od strane vlasti. Muslimani, osim onih koji su se smatrali Srbima, općenito su se identificirali s austrougarskom stranom. Pripadnici tzv. šuckora (njem. Schutzkorpsj, paravojskih skupina poznatih po progonima Srba, koji su u Bosni operirali u vrijeme Prvog svjetskog rata, bili su pretežno Muslimani.⁴⁴

Za vrijeme rata, problem kmetova ostao je neriješen. U ljeto 1917, kad je postalo jasno da će Centralne sile izgubiti rat, delegacija bosanskohercegovačkih zemljoposjednika poslala je peticiju austrougarskoj vladi u kojoj su zatražili brzo rješenje agrarnog pitanja jednostavnom podjelom zemlje između zemljoposjednika i kmetova, ali nisu objasnili u kojem bi omjeru zemlju trebalo podijeliti. U siječnju 1918, u Sarajevu je osnovan odbor zemljoposjednika čiji je zadatak bila zastupanje tog plana na temelju podjele u omjeru 50:50.⁴⁵ Ali za to je bilo prekasno, u BiH se više nije moglo ni pomišljati na reformu u kojoj bi zemljoposjednici igrali važnu ulogu.

Bosanskohercegovina i Muslimani u Kraljevini Jugoslaviji

Pobjeda Saveznika 1918. riješila je agrarno pitanje u BiH u korist kmetova. Nakon toga, u Jugoslaviji je provedena agrarna reforma na temelju odavno ustanovljenog principa, da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Privremenim dekretom o agrarnoj reformi od 25. veljače 1919, ukinuto je kmetstvo i sve s njim povezane institucije te eksproprijirani golemi posjedi u svim dijelovima nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (osim u Srbiji, u kojoj se dekret nije primjenjivao), čime je i formalno potvrđeno usvajanje tog principa, ali zemljoposjednicima je zajamčeno da će od države dobiti odštetu za zemlju koju su izgubili. U prvih nekoliko mjeseci nakon rata, međutim, srpski kmetovi ne samo da su tražili da zemlja koju obrađuju postane njihova i odbili ispuniti svoje stare kmetijske obveze, nego su se u mnogim područjima osvećivali za prošle nepravde tako što su palili kuće zemljoposjednika, pljačkali ih, a u nekim slučajevima vlasnike čak ubili.⁴⁶ Nisu svi neredi na selu bili djelo bivših kmetova - ostali nezadovoljnici nesumnjivo su iskoristili priliku da iskale nakupljeni bijes na Muslimanima općenito - ali mnogi dotadašnji kmetovi bili su doista kivni.

Prijenos vlasništva nad zemljom na bivše kmetove nije se mogao spriječiti, ali Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana osnovana u veljači 1919, bila je odlučna pobrinuti se za to da zemljoposjednici dobiju barem punu odštetu. Stranka je inzistirala i na tome da zemljoposjednici imaju puno pravo vlasništva nad

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

zemljom koju na temelju ugovora obra uje zakupac, i da se prava kmetova na tu zemlju ne odnose i daje, dakle, treba razlikovati od feudalnih posjeda koje su obra ivah kmetovi. Država je, me utim, zauzela stajalište da je i ta zemlja muslimanskim zemljoposjednicima dodijeljena u sklopu feudalnog sustava koji im je pogodovao ve stolje ima.

Rješavanju agrarnog problema u BiH pristupilo se nekoliko desetlje a prekasno, a da bi bilo mogu e ikakvo osim radikalno rješenje. Kao rezultat toga, JMO je dobio vrlo malo zauzvrat, iako je pomogao srpskim politi kim strankama izglasati centralisti ki ustav iz lipnja 1921, koji je pružio pravni temelj za srpsku hegemoniju u novoj državi. Najviše što se može re i jest da su zemljoposjednicima osigurali nešto ve e odštete nego što bi bile daje stranka ostala u opoziciji.

Privremeni dekret, zajedno s dopunskim zakonima i dekretima donesenim izme u 1919. i 1939, ukinuo je kmetstvo i kmetstvu sli ne odnose u BiH i drugim krajevima Jugoslavije, zabranio njihovo ponovno uvo enje u budu nosti i jam io pla anje odšteta zemljoposjednicima. Feudalna zemlja, zemlja u zakupu i zemlja iz državnog zemljišnog fonda podijeljena je bivšim kmetovima, zakupnicima i drugima, kao, na primjer, ratnim dobrovoljcima i invalidima. Kao odštetu, zemljoposjednici su dobili gotovinu i državne obveznice, ali zbog niskih kamata (u usporedbi s kamatama na tržištu) tim se obveznicama trgovalo po cijenama nižim od nominalne za 25 do 75%, a ve ina vlasnika - zbog svoje financijske situacije - bila je prisiljena prodati ih. Zemljoposjednici su tako za zemlju koja im je oduzeta dobili mnogo manje od njene realne tržišne cijene.⁴⁷

Agrarna reforma u BiH, prijeko potrebna i jako zakašnjela, bila je sli na ranijim agrarnim reformama u drugim južnoslavenskim zemljama, osobito u podru jima oslobo enim od osmanske vladavine. Mnogim zemljoposjednicima, njihov udio u žetvi njihovih kmetova i zakupnika bio je jedini izvor prihoda, i gubitak zemlje zapravo ih je bacio u siromaštvo. Osim na zemljoposjednike, reforma se negativno odrazila i na mnoge druge skupine - kao, primjerice, na sakuplja e najamnine, upravitelje imanja, ku nu poslugu i sli no. U najboljem slu aju postali su mali trgovci ili vodili ku na gospodarstva; ostali su se morah zadovoljiti radom kao polukvalificirani ili fizi ki radnici.⁴⁸ Ne moramo ni napominjati da su postali ogor eni i kivni na Srbe, kreatore politike iz koje je proizašla agrarna reforma, i po initelje nasilja u prvih nekoliko mjeseci nakon završetka Prvoga svjetskog rata.

Tijekom 20-ih godina JMO je u inio što je bilo u njegovoj mo i da postigne neke promjene u provedbi agrarne reforme kako bi se olakšale poteško e velikog broja bivših zemljoposjednika. Politi kim cjenjkanjem donekle je reducirao ukupnu koli inu zemlje u zakupu obuhva ene agrarnom reformom i jam iti zemljoposjednicima isplatu nešto ve ih odšteta.⁴⁹ Zakonom, donese-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nim 1928, vraeno je još zemlje onim zemljoposjednicima, kojim je agrarnom reformom bilo ostavljeno manje od minimuma poljoprivrednog zemljišta zakonom zaštićenog i od zapljene zbog osobnih dugova.

Iako JMO jest pomogao pri donošenju centralističkog ustava 1921. i u neko hko navrata sudjelovao u jugoslavenskim vladama, tijekom cijelog međuratnog razdoblja bio je za autonomiju BiH.⁵⁰ Također je sudjelovao u kabinetu koji je formiran nakon što je u kolovozu 1939. sklopljen sporazum Cvetković-Maček. Muslimani međutim nisu bili konzultirani o odredbama sporazuma, uključujući i podjelu BiH između novostvorene Banovine Hrvatske i „Svih Srpskih Zemalja“, jedinice koja je trebala biti formirana kasnije.⁵¹ Sporazum je Banovini Hrvatskoj dodijelio trinaest bosanskohercegovačkih kotareva (one gdje je bilo više Hrvata - katolika, nego Srba - pravoslavaca, ukupno oko jedne trećine BiH). Većina vodećih članova HSS-a, uključujući i Maček, to je smatrala prvim korakom Hrvatske prema stjecanju još više teritorija BiH.⁵² Međutim Muslimanima taj je sporazum međutim bio jak poticaj kampanji za autonomiju BiH koju su vodile i JMO i muslimanske socijalne i obrazovane organizacije u BiH. Novi cilj bio je uiniti BiH, u njenim tradicionalnim granicama, četvrtom federalnom jedinicom, ekvivalentnom srpskoj, hrvatskoj i slovenskoj jedinici.⁵³ Ali to su bila opasna vremena za Jugoslaviju. Nijemci su već bili izvršili invaziju na Poljsku i u Europi je počeo rat. Vladaja bila previše zauzeta internacionalnim pitanjima da bi se angažirala oko daljnjih ustavnih reformi, i sigurno previše zauzeta, a da bi razmišljala o željama bosanskohercegovačkih Muslimana.

BOSANSKOHERCEGOVA KI MUSLIMANI U NDH

Po etna podrška ustaškom režimu

ini se daje u proglašenju NDH udjela imao samo jedan jedini Musliman, Ismet Muftić, imam zagrebačke muslimanske zajednice, kojeg je Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. imenovao članom privremene vlade (Hrvatskog državnog vodstva), koja je preuzela kontrolu administrativnih poslova u novoj državi.⁵⁴ Ali Muftić nije bio uključen u novu vladu koja je bila formirana dan nakon Pavehova povratka u Zagreb - 15. travnja. Međutim, u novu vladu bio je uključen drugi Musliman, Osman Kulenović, brat Džafera Kulenovića, a Ilija Cvetkovićeva kabineta i jedini Musliman u prvom Simovićevu kabinetu imenovanom nakon pučeva 27. ožujka. Džafer Kulenović je izgleda također bio vrlo spreman suradivati; odbio je oti u egzil nakon okupacije Jugoslavije i stavio se Paveli na raspolaganje.⁵⁵

Osman Kulenović postao je potpredsjednik prve vlade NDH, s uredom u Banjaluci koji je otvoren već 29. travnja. Unutar ustaške vlade bilo je govora čak i o prenošenju glavnog grada države u Banjaluku koja je bila gotovo geografsko središte nove države. Osman Kulenović napustio je kabinet u studenom sljedeće godine i zamijenio ga je njegov brat, koji je ured vratio u Zagreb. U međuvremenu je, u srpnju 1941, u kabinet ušao još jedan Musliman. Muslimani su gotovo za cijelo vrijeme rata u vladi bili zastupljeni s dva člana, sve do svibnja 1944. kad je Mehmed Alajbegović, ministar skrbi za postradale krajeve, postao ministar vanjskih poslova, a Mehmed Mehić preuzeo njegovo staro mjesto i tako postao treći Musliman u kabinetu.

Paveh (iako porođen bosanski Hrvat) i ostali ustaše bili su sumnjivi prema bosanskohercegovačkim Muslimanima zbog njihove težnje za autonomijom BiH. Ustaše su bile protiv te autonomije jednako kao i predratna jugoslavenska vlada u Beogradu, u kojoj su dominirali Srbi. Ustaše su BiH htjele uiniti hrvatskim područjem ne samo na riječi nego i na djelu. Bojali su se, i to s pravom, da će bosanskohercegovački Muslimani iskoristiti politiku autonomiju kao sredstvo za jačanje svijesti o svojoj posebnosti u odnosu na ka-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tolike, to jest Hrvate u BiH i Hrvate općenito, i da bi mogli naškoditi hrvatskim interesima u BiH i na druge načine. Zbog svega toga, u upravljanju novom državom Muslimani su dobili vrlo mali udio iako su bili mnogo laskavih riječi od ustaškog režima, a osobito od samog Pavelića koji je ponavljao Starčevićevu tvrdnju da su bosanski Muslimani „cvijet hrvatskog naroda”.⁵⁶

I što se tiče donošenja političkih odluka, i u podjeli vodećih položaja u vladi, oružanim snagama, diplomaciji i Ustaškom pokretu, Muslimanima je bila dodijeljena samo simbolična uloga. Ne samo da su do travnja 1944. u vladi bila samo dva ministra Muslimana, nego su u vojsci NDH kojaje imala oko stotinu generala samo dva generalmajora bili Muslimani, Muhamed Hromić i Junuz Ajanović. Od 22 velike župe NDH, dijelovi BiH bili su uključeni u 12, ali samo šest od njih bile su kompletno na teritoriju BiH, a ostale su bile skrojene tako da uključuju i hrvatski teritorij kako bi se osiguralo da su hrvatski katolici u većini. Od 22 župana, 1941. samo su trojica bili Muslimani, i to u isto bosanskim župama.⁵⁷ Osim toga, nadležnosti i prerogativi županija bili su ograničeni. Kao i Jugoslavija u periodu između dva rata, tako je i NDH bila iznimno centralizirana država.

U Ustaškom pokretu, pozicija Muslimana bila je još i gore nego u vladi. Među ustašama povratnicima - koji su bili vladajuća elita Ustaškog pokreta - nije bilo Muslimana, barem ne među onima koji su igrali znatne uloge.⁵⁸ Iako je u Ustaškoj vojsci, osobito u prve dvije godine rata, bilo mnogo Muslimana, među njenim eliticima nije bilo Muslimana, a među oficirima s višim činovima bilo ih je samo nekoliko. Od šest doglavnika Ustaškog pokreta, samo jedan (Ademaga Mešić) bio je Musliman; od četiri pobočnika, niti jedan nije bio Musliman. Od sedamnaest šefova odjela Glavnog ustaškog stana, ni jedan nije bio Musliman. Od osam delegata imenovanih u svibnju 1941. kako bi pomogli organizirati aparat Ustaškog pokreta u BiH, samo su dvojica bili Muslimani, Hakija Hadžić i Alija Šuljak. Glavni ustaški predstavnik u BiH bio je, međutim, Jure Francetić, katolik i vodeći ustaša povratnik. Veliki dio stranačkog rada u BiH bio je dat katolikom svećenstvu. Najvažniji među njima bili su veleasni Božidar Bralo, mladi župnik u Sarajevu, i veleasni Dragutin Kamber, župnik u Doboju, obojica štićenici sarajevskoga nadbiskupa, monsignora Ivana Šarića.⁵⁹

Pa ipak, ne samo među bosanskohercegovačkim Muslimanima, Džafer Kulenović, nego i mnogi drugi muslimanski političari, intelektualci, vjerski vođe, vodeći poduzetnici i obični građani otvoreno su i jako podržavali ustaški režim. Poglavnik muslimanske vjerske zajednice, reis-ul-ulema Fehim Spaho, u početku je bio izrazito proustaški raspoložen. Među Muslimanima postojale su dvije glavne skupine pristaša ustaškog režima. U prvoj skupini bili su oni koji su bili izrazito prohrvatski raspoloženi tijekom ratnog i međuratnog perioda, kao što su bili Hakija Hadžić i Alija Šuljak, gimnazijski profesori, i Ademaga Mešić, bogati zemljoposjednik. Oni su bili Pavelićevi osobni pri-

NDH: Bosanskohercegovački Muslimani

Učesnici i energično su pomagali ustaškoj stvari u BiH.⁶⁰ Ali, kako su se smatrah Hrvata, nisu uživali povjerenje muslimanskih masa. U drugoj grupi bili su bivši članovi JMO-a na čelu s Džaferom Kulenovićem, to jest većina muslimanskih političara, intelektualaca i poslovnih ljudi i običnih ljudi islamske vjere. Oni su bili nezadovoljni svojom sudbinom u staroj Jugoslaviji, pa iako su se mnogi od njih smatrali Hrvatima, razumljivo je da su nastojali zaštititi svoje grupne interese. Kao što je Mehmed Aganović, član Ulema medžlisa, objasnio dužnosniku njemačkog poslanstva u Zagrebu - oni iz prve skupine smatrali su se najprije Hrvatima a potom Muslimanima, dok je kod onih iz druge skupine bilo obrnuto. Prema Aganovićevu mišljenju, Hadžićeva skupina imala je samo nekakvo pristašstvo među intelektualcima i uopće nije imala pristašstva među običnim ljudima, dok su Kulenovićevu skupinu obični ljudi optuživali da ne uspijeva zaštititi muslimanske interese.⁶¹

Međutim, golemu podršku širokih masa bosanskohercegovačkih Muslimana ustaše nisu imale čak ni u prvim mjesecima nakon uspostave ustaškog režima. Mnogi Muslimani bili su protiv njih, dok su drugi bili neutralni ili indiferentni. I nije dugo trebalo da se veliki broj Muslimana, koji su u početku bili spremni na suradnju ili neutralni, predomisli. U izvjesnoj mjeri bio je to rezultat ustaške politike korištenja Muslimana protiv Srba, raspirivanja nepovjerenja radi jačanja manjinskih Hrvata i provođenja radikalnog rješenja srpskoga pitanja. Prilikom broja Muslimana bio je i te kako spreman suradivati u tom programu. Pridružili su se Ustaškoj vojsci i sudjelovali u zvjerstvima počinjenim nad srpskim stanovništvom. Ali Srbi su se onda Muslimanima i Hrvatima osvećivali, i tako je to išlo amo-tamo, osveta za osvetom, zvjerstvo za zvjerstvom.⁶² U tom ludilu, Muslimani su pretrpjeli dobaro više nego Hrvati, zato što su u mnogim područjima Muslimani živjeli pomiješani sa Srbima ili blizu njih, i zato što je uzajamno neprijateljstvo među Srbima i Muslimanima imalo dugu tradiciju.

Postupno, Muslimani su shvatili da ih vlasti NDH ne mogu zaštititi od Srba. Neki Muslimani, osobito oni koji su okrvavili ruke u prvoj godini ustaške vladavine, nastavili su usko suradivati s režimom, ali srećom se polako počela okrećati. Među Muslimanima broj protivnika ustaškog režima stalno je rastao, a broj pristaša se smanjivao, i protivnici su, zajedno s onima koji su od početka bili manje-više neutralni, počeli tražiti neki drugi način kako se preživjeti.

Već krajem 1941. ugledni Muslimani u mnogim gradovima uputili su pisane izjave muslimanskim ministrima u ustaškoj vladi u kojima su izrazili svoje zgražanje nad onim što ustaše rade. Primjerice, u memorandumu banjolučkih Muslimana od 22. studenoga 1941. stoji da su Muslimani od početka ustaškog režima s velikom bojazni gledali na bezakonje i nedjela koja su neki ustaše, neki dijelovi vlasti NDH i razne ilegalne skupine počinili protiv Srba. U nastavku memoranduma stoji:

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Ubijanje svećenika i vodećih srpskih civila bez suda i presude; strijeljanje i grupno hapšenje isto posve nedužnih ljudi, žena i djece; masovno protjerivanje čitavih porodica iz kuća i kreveta, daju im svega sat ili dva da se sprema, njihove deportacije u posve nepoznate krajeve, pljačka i prisvajanje njihovih nekretnina i pokretnina, prisiljavanje da prijeđu na rimokatoličku vjeru - sve su to događaji koji su uznemirili sve čestite ljude, a posebno uznemiruju Muslimane u ovim krajevima.

U memorandumu se naglašava da „neki katolici koji svećenici misle da je došao njihov čas i zloupotrebljavaju svoj položaj bez ikakva skrupula“, dok su istodobno komunisti iskoristili nezadovoljstvo naroda i preuzeli vodstvo ustanka. Autori izražavaju svoju uznemirenost zbog saznanja da su mnogi pripadnici njihove vjere - koje nazivaju ološem - sudjelovali u ustaškim nedjelima koja su potaknuli srpsku osvetu. Tako su osuđuju to što Muslimane koji protestiraju protiv zlostavljanja Srba vlasti progone pod optužbom da su komunisti. U zaključku traže da se hitno ponovo uspostavi red i mir, da vlasti zaštite nedužan narod i da se krivci brzo kazne. Komentiraju i taj memorandum svojim nadređenima, italofob Glaise optužio je „oportuniste“ Muslimane da se pokušavaju ulagivati Talijanima, pa čak i Srbima.⁶³

U drugom dopisu, koncem 1941, Glaise je citirao izvještaj njemačkog agenta koji je u studenom bio u BiH i imao kontakte s nekoliko vodećih Muslimana. Taj je informator izvijestio da Muslimani smatraju „sadašnje stanje mnogo gorim od onoga za vrijeme stare Jugoslavije i izjavljuju da su se Srbi, uza sve svoje mane, ponašali estitije nego sada Hrvati“.⁶⁴ Izvještaj opisuje i opće stavove vodećih Muslimana navodeći da jedna skupina, usprkos sumnjama i bojaznima, još uvijek ima povjerenja u vladu NDH i nada se da će se situacija popraviti ako upute apel ministrima Muslimanima u ustaškom kabinetu; da je druga skupina krenula prema uspostavljanju bliskijih odnosa s talijanskim okupacijskim vlastima, u nadi da ovi mogu zvesti red i mir u područjima koja su pod njihovom kontrolom; i da treća skupina, panislamisti, razmišlja o iseljavanju u Tursku ili bar obratnju za pomoć islamskim dostojanstvenicima u inozemstvu, osobito Hadži Amin el Husseiniju, pronacistički orijentiranom jeruzalemskom velikom muftiji; i da su svi Muslimani općenito vrlo razočarani zbog toga što se njemačke vojne vlasti prema događanjima u BiH drže rezervirano; da neki Muslimani to interpretiraju kao znak slabosti Njemačke, dok drugi pretpostavljaju da Nijemci misle kako je međusobno ubijanje Muslimana i Srba možda u interesu Njemačke. Izvještaj dalje navodi da neki Muslimani suosjećaju sa Srbima u BiH protiv kojih je usmjeren ustaški teror. I na kraju, iz drugih izvora znamo da su neki muslimanski intelektualci i radnici u BiH, simpatizeri ili članovi KPJ, sudjelovali u ustanku na čelu s komunistima

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

od njegovog početka - od kraja srpnja 1941. godine. Uz to, smatraju i da su partizani opasni, od konca 1942. neki Muslimani pošli su se pridruživati etnicima.

Vlasti NDH na nekome su na ina pokušale zaustaviti distanciranje bosanskohercegova kih Muslimana od ustaške države. Zaprijeteno je da će protiv onih koji izazovu nevolje između katolika i muslimana biti poduzete oštre mjere. U okružnici od 23. ožujka 1942, Eugen Dido Kvaternik, šef ustaške policije, pozvao je na ulaganje posebnih napora u unapređenje suradnje između te dvije skupine u svim ograncima vlasti. Otvorene konflikte između katolika i muslimana trebalo je izbjegavati, a za slučaj da se ipak dogode, morali su biti suzbijeni najenergичnijim i čak drastičnim mjerama. Drugi pristup bio je izbjegavanje tretiranja bosanskohercegova kih Muslimana kao posebne skupine. Sarajevski ogranak Državnog izvještajnog i promičbenog ureda izdao je 16. ožujka 1942. dekret kojim naziv „BiH“ u svim novinama i časopisima valja nadomjestiti imenima novih velikih župa, osim u rijetkim slučajevima kad se može upotrijebiti u povijesnom ili etnografskom smislu. Naziv „Muslimani“ morao je biti zamijenjen izrazom „Hrvati muslimanske vjere“. Spominjanje Sandžaka, koji je gotovo cijelav bio pod talijanskom kontrolom, kao i izbjeglica iz tog područja, bilo je zabranjeno.⁶⁵

U rujnu 1942. ustaška vlada uklonila je i skupinu visokih ustaških dužnosnika u Bosni: Juru Francetića, glavnog izaslanika vlade za BiH i komandanta Crne legije, Dragutina Gregorića, šefa policije u Sarajevu i Marka Mihaljevića, stožernika Ustaškog pokreta u Sarajevu. Te promjene vjerojatno su ukinjene kako bi se smekšalo Muslimane.

Apeli Talijanima i Nijemcima

Muslimani u BiH općenito su gledali vlastite interese. Nastojali su postići i dogovor s bilo kojom silom za koju su mislili da može najbolje zaštititi njihove živote i imovinu i osigurati njihovo preživljavanje kao skupine.⁶⁶ U tom nastojanju, neki su se za pomoć obratili silama Osovine. Primjerice, u Hercegovini, koncem 1942. Muslimani su u Mostaru zamolili talijanske okupacijske vlasti za zaštitu od etnika. Talijani su iz Zone I. i Zone II. već bili povukli oko polovice svojih trupa, ali formalno su još uvijek bili nadležni. U memorandumu koji su Muslimani podnijeli talijanskoj 2. armiji 11. rujna 1942. oni protestiraju protiv etničkih masakara nad muslimanskim življem, a počinjenim oružjem dobivenim od Talijana. Stoga traže od Talijana zaštitu i oružje kako bi mogli organizirati vlastite obrambene jedinice. Muslimani su svoje zahtjeve ponovili u razgovorima s generalom Ugom Santovitom, komandantom VI. armijskog korpusa, održanim 5-8. listopada. Otprilike u isto vrijeme, drugi hercegova ki

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

muslimanski vođa, Ismet Popovac, koristio je talijansku pomoć u organizaciji muslimanske milicije (poslije je protiv partizana surađivao i s etnicima). Kasnije istoga mjeseca Muslimani su poslali misiju u Rim kako bi od Italije zatražili da anektira BiH.⁶⁷ Talijani su tada već bili previše zabrinuti oko zaštite onoga što su već držali, a da bi razmišljali o aneksiji BiH - što Nijemci ionako ne bi dopustili - tako da je taj muslimanski pokušaj završio neuspjehom. Najviše što su Muslimani uspjeh dobiti bilo je oružje i oprema za nekoliko jedinica muslimanske milicije pod talijanskim sponzorstvom. One su nastavile postojati, u nekim dijelovima BiH i u Sandžaku, do kapitulacije Italije u rujnu 1943, a kasnije su imale potporu Nijemaca.

Od samog početka, mnogi su Muslimani bili skloni Nijemcima. Općenito pozitivan stav prema NDH u travnju 1941. može se izgleda pripisati prije njihovu povjerenju u Hitlera i njemačku vojsku, koji su stajali iza nove države, nego nekakvoj lojalnosti Hrvatima. Rani primjer u kojem su izrazito proustaški orijentirani Muslimani, osobito Hakija Hadži i Ademaga Meši, pokazali svoju naklonost Nijemcima, u ovom slučaju uz puno odobravanje ustaške vlade, bilo je regrutiranje u Hrvatsku legiju za rusku frontu. Što se njih tiče, Nijemcima je bilo jako stalo zaštititi svoje interese u Bosni sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije i prezentirati sliku snage i muslimanskom stanovništvu u BiH i islamskom svijetu općenito. Već u listopadu 1941. i ponovo 1942. nisu dopustili da talijanske trupe budu stacionirane u Sarajevu, rezoniraju i da bi Muslimani u BiH i oni u inozemstvu to interpretirali kao znak njemačke slabosti.⁶⁸

Tek u jesen 1942, grupa bosanskohercegovačkih Muslimana pokušala je kod Nijemaca postići i poseban status za BiH. Svoje stavove formulirali su u obliku memoranduma koji nosi datum 1. studenoga 1942. i adresiran je na Hitlera. Narodno povjerenstvo neimenovanih bosanskohercegovačkih Muslimana u tom je memorandumu iznijelo svoje pritužbe na Pavelićeovu vladu i zatražilo da BiH postane autonomna regija pod direktnim nadzorom njemačke vojske.⁶⁹ Kao prvo, argumentirali su, BiH je silom postala dijelom NDH. Potom je poglavnik Pavelić, upravljajući njome u ime nekoliko grešaka, od kojih je prva bila ta što je dao moć katolicima, odnosno što je velečasnog Božidara Bralu iz Sarajeva imenovao povjerenikom Poglavnikova povjerenstva za BiH, dakle jednim od svojih glavnih ljudi za BiH. Nakon što je dobila moć, Katolička crkva djelovala je protiv interesa i Srba i Muslimana, i Židova, i sudjelovala je u masovnom pokrštavanju Srba i sličnim prijestupima. Bosanskohercegovački Muslimani tvrdili su da oni, kao potomci Gota, imaju poseban identitet i da zaslužuju specijalan tretman. Slijedio je popis od osam konkretnih zahtjeva koji je počinjao vojnim detaljima, a završavao planovima za autonomnu regiju kako su je oni zamišljali. Bosanskohercegovački Muslimani tražili su da muslimanska legija pod majorom Muhamedom Hadžiefendićem, koja je već brojala oko 6000 ljudi, bude povećana prebacivanjem u nju svih

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

Muslimana iz Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice i da se tako pretvori u novu vojsku pod njegovom komandom. Ta nova vojska, koja je trebala dobiti naziv Bosanska garda, bila bi pod kontrolom njemačke vojske, koja bi je naoružavala, opskrbljivala, transportirala i raspoređivala njezine jedinice i plaćala sve troškove. Bosanskohercegova ki Muslimani htjeli su da u autonomnom dijelu BiH ustašama bude zabranjeno djelovanje. To novo područje sastojalo bi se od jedne bosanskohercegovačke administrativne regije sa sjedištem u Sarajevu. Također su tražili osnivanje ogranka Nacional-socialističke stranke i pravo uporabe luke Ploče koja je tada bila u izgradnji. I na kraju, predlagali su preseljavanje stanovništva unutar BiH i ustupanje dijelova njezine teritorije Hrvatskoj i Crnoj Gori tako da se može osnovati, doduše ograničena, regija u kojoj bi dominirali Muslimani. Njeno stanovništvo sačinjavalo bi oko 925.000 Muslimana, 500.000 Srba i 225.000 Hrvata. Takva BiH - s jasnom muslimanskom većinom - bila bi stavljena pod direktnu kontrolu njemačkog Reicha.

Memorandum je bio, naravno, neprikriveni izazov autoritetu vlade NDH kao i znak potpunog razaranja dijela muslimanskog vodstva ustaškom državom.

Nijemci nisu smjeli službeno odgovoriti na muslimanski memorandum ni najedan na in koji bi uvrijedio vlasti NDH. Ali mogli su iskoristiti Muslimane u svoju korist. Himmler je u studenom 1942. godine - kako se čini uskoro nakon što je memorandum dostavljen Hitleru - odlučio osnovati SS diviziju sastavljenu od bosanskohercegovačkih Muslimana. Otprilike tri mjeseca kasnije, 10. veljače 1943, Hitler je izdao zapovijed da se započne s regrutacijom, i Himmler je taj zadatak odmah povjerio generalu Arturu Phlepsu, zapovjedniku 7. SS divizije Princ Eugen. Phleps je u tu svrhu osnovao specijalni stožer u Zagrebu, a kasnije je tu zadaću preuzela Komanda za popunu Waffen SS-a za jugoistočnu Europu.

SS divizija sastavljena od bosanskohercegovačkih Muslimana bila je prva SS divizija sastavljena od negermanskog ljudstva. Romantične ideje koje je Himmler imao o Muslimanima vjerojatno su odigrale značajnu ulogu u njezinu nastanku. Muslimanima se divio zbog njihove žestine, koju je smatrao beskrajno boljom od mekane i kršćanske, i smatrao je da njihove ratničke kvalitete treba njegovati i koristiti.⁷⁰ Kako bi SS divizija sastavljena od bosanskohercegovačkih Muslimana bila prva vojna organizacija u kojoj bi nacionalsocijalizam i islam surađivale, pronacistički orijentiran jeruzalemski veliki muftija, Hadži Amin el Husseini, trebao je imati važnu ulogu u njezinu populariziranju. Uloga vjekovnog muftije bila je pomno opisana u sporazumu koji su Himmler i veliki muftija potpisali 19. svibnja 1943. godine. U njemu je jasno rečeno da cilj nije sinteza nacionalsocijalizma i islama, niti obrađivanje bosanskohercegovačkih Muslimana (koji su, rečeno je, iako pripadnici germanske rase, ideološki dio arapskoga svi-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jeta) na nacionalsocijalizam; da je ideološki razvoj ljudstva divizije biti odgovornost imama koje je odabrati predstavnici velikog muftije, a on potvrditi, i koji je direktive primati i od velikog muftije i od glavnog ureda SS-a, ali da je, iako samosvojne, te dvije ideologije zajedno djelovati protiv zajedničkog neprijatelja - Židova, Angloamerikanaca, komunista, masona i Katoličke crkve.⁷¹

Svoje nezadovoljstvo zbog formiranja muslimanske SS divizije vlada NDH izrazila je izazivanjem brojnih malih poteškoća. Prigovorila je upotrebi riječi „bosanski“ i „musliman“ u nazivu jedinice. Kako su Nijemci jednako toliko bili protiv bilo kakve upotrebe riječi i „ustaša“, moralo se izabrati nešto neutralno. Konačno ime divizije, prema Hitlerovu dekretu, bilo je 13. Waffen SS planinska divizija Handžar (hrvatska br. 1), (riječ „handžar“ potječe od turske riječi i hancer i naziv je za bosansku verziju borbenog noža). Vlada NDH prigovorila je i isključivo bosanskomuslimanskom sastavu divizije, boje i se, i to s pravom, da je to dati zamaha muslimanskim težnjama za autonomijom. Pavelić u bi bila draža hrvatska SS divizija, za koju je bio spreman regrutirati 20.000 dobrovoljaca.⁷² Na kraju, uz Kascheovu pomoć, uspio je postići i neku vrstu kompromisa: uključivanje nekih hrvatskih pučnika i vojnika (katolika) u inače posve muslimansku diviziju. Istodobno neki bosanski muslimanski vođe bili su razočarani jer nisu uspjeli uvjeriti Nijemce da umjesto SS divizije osnuju i naoružaju više jedinica muslimanske milicije. Takve jedinice, u suštini pod muslimanskom kontrolom, mogle su biti korištene u vlastitom zavičaju za zaštitu obitelji i imovine od etnika i u nekim područjima od partizana. Ali odaziv na mobilizaciju za SS diviziju bio je dobar, jer mu je pridonio i veliki muftija dolaskom u Bosnu u travnju 1943, kao i njegovo jamstvo da je divizija imati vlastite imame i da je dobivati hranu u skladu s muslimanskim zakonima o prehrani.⁷³

Iako se ustaška vlada jako trudila da spriječi i formiranje SS muslimanske divizije, ti naponi bili su nespretni. Na primjer, odluka o određivanju Alije Šuljka, gorljivog ustaše i hrvatskoga nacionalista, da pomogne oko regrutacije, izjalovila se kad su Nijemci saznali da ga Muslimani smatraju otpadnikom i zapovjedili da se njegovo imenovanje opozove. Osoblje ureda ustaškog ministra s prebivalištem u Bosni, Josipa Cankija, imalo je pune ruke posla pišući i sažetke o negativnom utjecaju osnivanja takve divizije na srpsko i hrvatsko stanovništvo. Vjekoslav Vrančić, Hrvat iz Hercegovine i jedan od Pavelićevih povjerljivih i utjecajnih predstavnika, pogriješio je i povjerljivom obavješću, Muslimanu, iznio svoja proročanstva u pismenom obliku: „Divizija ni u kom slučaju ne može biti formirana. Na njegovo zahtjevo ne možemo reći 'Ne', ali možemo onemogućiti da uspije. Dopustiti Nijemcima da osnuju bosansku diviziju u Bosni - imaju i na umu stav Bosanaca prema ustašama - bilo bi ravno gubitku Bosne.“ I Vrančićevo pismo i Cankijevi sažeci dostavljeni su Nijemcima, i Phleps je njihov sadržaj prenio generalu

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

Hansu Jüttneru u Glavnom stožeru SS-a. Još jedna oštra kritika njema ke politike u Bosni nalazila se u internom izvještaju Mile Budaka, ministra vanjskih poslova, od 9. srpnja 1943. godine. Ali svi napori vlasti NDH da sprije e osnivanje divizije nisu uspjeli.⁷⁴

Planirani sastav divizije Handžar bio je 26.000 ljudi, od toga 23.200 Muslimana i 2800 Hrvata - s asni kim zborom sastavljenim uglavnom od Nijemaca, ali i s nekohko Muslimana i Hrvata. U sporazumima vlasti NDH i Reicha od srpnja 1943. detaljno je specificirano raspore ivanje novih regruta u NDH, uklju uju i nove regrute za SS jedinice.⁷⁵ Svi pripadnici divizije prisegnuli su vjernost najprije Hitleru, a tek onda poglavniku NDH.

im je zapo ela obuka nove divizije u gradu Villefranche-de-Rouergue u pokrajini Aveyron u Francuskoj, po ele su i nevolje. U no i od 16. rujna došlo je do pobune propartizanski orijentiranih vojnika predvo enih mla im asnicima, muslimanima i katolicima. Ubili su komandanta bataljuna i nekoliko drugih asnika. Pobuna je brzo ugušena, i istaknutiji prijestupnici, njih ukupno 78, pogubljeni su. U izvještaju od 25. rujna pukovnik Gottlob Berger, Himmlerov suradnik, okrivio je Kaschea za inzistiranje na tome da u diviziji bude toliko katolika i zahtijevao da se ubudu e više pazi pri izboru asnika i do asnika.⁷⁶ U velja i sljede e godine, nakon daljnje obuke u Njema koj, divizija je pod komandom generala Karla-Gustava Sauberzweiga vra ena u BiH i krenula u akcije protiv partizana, uglavnom na istoku i sjeveroistoku zemlje. Uskoro je postala poznata po brutalnom i krvavom na inu borbe. Na mnogo na ina, divizija je pokušala biti najviši zakon u podru jima pod njenom kontrolom, preuzimaju i osim vojnih i funkcije civilne vlasti. Ti aspekti njenog djelovanja razjašnjeni su u Direktivi o osiguranju mira u Bosni od 9. ožujka 1944. godine. Direktiva se, me utim, pokazala neprovedivom, pa je divizija u kolovozu 1944. povu ena.⁷⁷

Ponašanje divizije Handžar može se djelomi no objasniti injenicom da se vratila u BiH kad je vojna i politika situacija ve bila potpuno promijenjena. Na svim frontama, u Jugoslaviji i u cijeloj Europi, situacija se okretala protiv Nijemaca. Partizani su pove avah i konsolidirali svoju vojnu i politiku kontrolu i uz podršku i zapadnih Saveznika i SSSR-a bili na najboljem putu da postanu buduća vlast u Jugoslaviji. Iako je Tre i Reich još bio na životu, dani su mu bili odbrojeni, baš kao i vladi NDH. Sve je to direktno utjecalo na stavove i ponašanje muslimanskog stanovništva i muslimanskih političkih snaga u BiH. Njema ki „Izvještaj o stanju" u NDH za rujna 1944. opisuje je ovako: »Prekid diplomatskih odnosa izme u Reicha i Turske [2. kolovoza] jako se nepovoljno odrazio na bosanskohercegova ke muslimane. Razarani su što muslimanska divizija nije odmah postigla autonomiju Bosne i povratak na agrarni poredak kakav je postojao do 1918. godine. Dotadašnji prijateljski stav prema Nijemcima sad jedva da postoji. Muslimanska inteligencija trenutno je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

dezorijentirana i jako se trudi na i svoj put u jednoj novoj Jugoslaviji."⁷⁸

Bitno promijenjena situacija za Njemačku neizbježno se odrazila na muslimanske borbene jedinice. U lipnju 1944. muslimanska 13. SS divizija Handžar, koja je pokazivala znakove nezadovoljstva, dobila je novog komandanta, generala Desideriusa Hempela.⁷⁹ Nijemci su planirali formirati još jednu muslimansku SS diviziju, 23. SS diviziju Kama, ali prilikom Pavelićeva posjeta Hitlerovom glavnom stožeru u rujnu, generalu Gruer, šef Pavelićeva Vojnog ureda, usprotivio se tvrdeći da bi za Hrvatsku bilo jako teško dati još 5000 ljudi koje su Nijemci tražili uz 5000 koji su već bili dodijeljeni.⁸⁰ U stvari, planovi za drugu muslimansku SS diviziju morali su biti odbačeni. Uskoro su stigle nove loše vijesti o Handžar diviziji. U njemačkom memorandumu od 5. listopada 1944. zabilježeno je da je oko 2000 pripadnika divizije već dezertiralo u partizane. Tijekom sljedećeg mjeseca izvještaji su bili prilično proturječni. Kasche je 28. listopada 1944. poslao brzojav von Ribbentropu u kojem ga je izvijestio da se 17. listopada 140 pripadnika Handžar divizije odbilo boriti protiv Rusa, da je 21. listopada više od 600 njegovih pripadnika u sjevernoj Hrvatskoj dezertiralo, s tim da su neki prešli ustašama, a neki partizanima, i sugerirao da se i divizija i SS pomažu na komanda u NDH raspuste. Vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu izvijestio je 7. studenoga 1944. da je divizija još uvijek raspoređena u BiH. Upozorio je da bi, čak i kad bi oko 70% Muslimana iz njenih redova bilo uklonjeno, divizija i dalje bila previše nepouzdana, a da bi se mogla upotrebljavati u BiH, i predložio da, ukoliko se Reichsführer SS slaže, divizija bude prebačena u sjeverne dijelove NDH (u Hrvatsku) kako bi štitila cestu Celje - Zagreb.⁸¹ Možda su dijelovi divizije već u listopadu bili prebačeni u sjeverozapadnu Hrvatsku i možda su dezertiranja o kojima je Kasche izvijestio bila njihova.

Ono što je sigurno, međutim, jest to da je u prosincu 1944. Himmler zapovjedio da sve hrvatske SS jedinice raspoređene u sjevernoj Sloveniji u području Celje - Maribor budu izdvojene. Vojnici su mogli izabrati žele li ostati u SS trupama i boriti se van teritorija NDH, pridružiti se njemačko-hrvatskoj oružnici ili policiji, oti u ustaše ili oti na rad u Reich. To je bio kraj Handžar divizije. Ime je međutim zadržano i upotrijebljeno najprije za pojačanu pukovnicu koja se sastojala od njemačke osoblje bivše divizije i kasnije kao kamuflaža za 16. oklopnu grenadirsku diviziju Reichsführer SS, koja je putovala iz Italije u Maribor nakon ožujka 1945. i borila se protiv Sovjeta u Mariborskoj i potom u Austriji u zadnjim tjednima rata.⁸²

Samostalne inicijative istaknutih Muslimana

Izvjestan broj bosanskohercegovačkih Muslimana imao je vlastite ideje o tome kako se nositi s ratnom situacijom. Mustafa Mulalić, političar i bivši zastupnik

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS) u beogradskoj Skupštini, postao je glavni glasnogovornik onih Muslimana u BiH i Sandžaku koji su bili na strani generala Mihailovi a. U sije nju 1944, na etni kom kongresu u selu Ba, izabran je za predsjednika etni kog Centralnog nacionalnog komiteta, i na tom je položaju ostao do posljednjih tjedana rata, kad se predao partizanima. U okružnici upu enoj nekim vode im Muslimanima, izjasnio se protiv ustaša i partizana i objasnio zašto je Muslimanima mjesto uz Mihailovi a. Treba napomenuti da su etnici u me uvremenu bili zaklju ili da bi bilo politi ki svrshodno ublažiti svoju politiku prema Muslimanima i koncem 1944. doista organizirali muslimanski etni ki korpus u sjeveroisto noj Bosni.⁸³

U Cazinskoj krajini, podru ju sjeverno od Biha a, situacija je bila druk ija. To podru je, sa stanovništvom od oko 60% muslimana, 38% pravoslavaca i 2% katolika, ekonomski i kulturno bilo je me u najnerazvijenijim podru jima u BiH. U ljeto prve godine rata, ustaše su tamo osnovale muslimansku miliciju (paravojnu organizaciju). Djelomi no na poticaj ustaša a dijelom svojevljno, muslimanska milicija terorizirala je srpsko stanovništvo plja kaju i stoku, spaljuju i sela i odvođe i i ubijaju i ljude. U samoobrani, Srbi su bježali u brda, organizirah vlastite oružane skupine i osve ivali se. Na tom je podru ju KP bio vrlo slab i tijekom prvih nekoliko godina partizanskog otpora nije mogao zaustaviti borbe izme u Srba i Muslimana. Nadalje, partizanske jedinice na tom podru ju bile su sastavljene gotovo isklju ivo od Srba. Kako su Muslimani sa injavali ve inu stanovništva, partizani su najprije morah zadobiti njihovo povjerenje da bi ih potaknuli da im se pridruže i podrže njihove ciljeve.

Vode i Musliman u Cazinskoj krajini, koji se pojavio za vrijeme rata, bio je Husnija/Huska Miljkovi . Postao je vo a lokalne muslimanske milicije (poznatija kao Huskina milicija) koja je na vrhuncu snage, u zimu 1943-44, brojala oko 3000 ljudi. Prije rata bio je seljak i trgovao poljoprivrednim proizvodima. Komunicirao je s liberalima i komunistima i 1939. postao lan KP. Kad je u ljeto 1941. po eo ustanak u BiH, najprije je otišao u partizane, ali je onda u rujnu otišao u domobrane. Tako je po elo njegovo vrludanje koje je potrajalo cijelo vrijeme rata. Napustio je domobrane da bi se ponovo pridružio partizanima i ostao s njima do po etka 1943, postao lan Pokrajinskog komiteta KPH u Karlovcu i kasnije, na elnik garnizona u Velikoj Kladuši i sekretar mjesnog komiteta Partije. Partizani su ga trebah kako bi pridobili podršku Muslimana u regiji. Ali ih je Miljkovi napustio za vrijeme ogor enih borbi tijekom operacije Weiss u zimu 1943. i vratio se natrag u domobrane. Ustaše i Nijemci, kao i partizani prije njih, smatrali su da e im kao Musliman biti koristan, i uz njihovu podršku u studenom 1943. osnovao je muslimansku miliciju u Cazinskoj krajini pod geslom „za vjeru" (za din). Me utim, nije se mogao skrasiti i koncem sije nja 1944. ponovo je odveo svojih 11 bataljuna partizanima. Oni su njegove jedinice nazvali Unska operativna grupa i zadržali ga kao zapovjed-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nika, iako su sumnjali da još uvijek ima kontakte s oružanim snagama NDH i Nijemcima, pa su ga teško mogli smatrati pouzdanim. Miljković je ubijen 27. travnja 1944, u vrijeme kad je još bio u dobrim odnosima s partizanima.⁸⁴ Ubio ga je bivši ustaša. Mnogi pripadnici njegovih jedinica tada su se vratili u domobrane, ali ostalo ih je dovoljno da budu jezgra novih muslimanskih jedinica koje su partizani formirali u Cazinskoj krajini.

Domobranski pukovnik Sulejman Filipović bio je još jedan Musliman kojeg su partizani imali sreće u pridobiti, zajedno s velikim brojem Huskićevih asnika i vojnika. Filipović je u međuratnom razdoblju bio oficir jugoslavenske vojske, jedan od malobrojnih viših asnika Muslimana u Hrvatskom domobranstvu. Sa svojim ljudima dezertirao je u partizane iz garnizona u Tuzli nakon što su partizani grad prvi put oslobodili početkom listopada 1943. godine. Partizani su Filipovića ubrzo izabrali za delegata Drugoga zasjedanja AVNOJ-a koje je održano u Jajcu koncem studenog 1943, a potom je bio povjerenik za šume i rude u novoj privremenoj partizanskoj vladi (NKOJ-u).⁸⁶

Koncem 1943, Muhamed Pandža, muslimanski vjerski vođa, koji je bio otvoreno i dosljedno pronjemski orijentiran, pokušao je promicati panislamiističke ciljeve. Osnovao je pokret koji je nazvao Muslimanski oslobodilački pokret, s ciljem borbe i protiv etnika i protiv ustaša, i naoružavanja muslimanskih jedinica za obranu muslimanskih sela i obitelji. Pozivao je na toleranciju i miroljubivu suradnju i s pravoslavicima i s katolicima u BiH. Pandža je na neko vrijeme bio nestao u brdima i neki Hrvati i Nijemci optužili su ga da je otišao u partizane. On i jest neko vrijeme bio s partizanima, iako je održao i nekohko govora u kojima ih je podržao.⁸⁶ Izbjegao je njemački napad na partizansku jedinicu s kojom je bio, ali nedugo nakon toga uhitile su ga vlasti NDH. U svom iskazu ustaškoj policiji u Zagrebu u siječnju 1944. dao je detaljne informacije o etničkom teroru protiv Muslimana, o svojoj suradnji s Nijemcima, uključujući i pomoć koju im je pružio pri osnivanju 13. SS divizije Handžar, tvrdeći da je to učinio u dogovoru s Pavelićem, o partizanskoj politici prema Muslimanima i o partizanskom teroru. U zaključku izrazio je svoju odanost NDH, hrvatskom nacionalizmu i skladu između muslimana i katolika u BiH, ali inzistirao je na tome da hrvatski nacionalizam mora biti čist i slobodan od bilo kakvih vjerskih i klerikalnih primjesa. Pandža nije spomenuo nekohko masakra koje su Nijemci počinili nad Muslimanima, uključujući i žene i djecu, ali sigurno su ga osobito užasnuli, i vjerojatno su pridonijeli njegovom osnivanju Muslimanskog oslobodilačkog pokreta i njegovom kratkom izletu u partizane.⁸⁷

Takozvani Zeleni kadar bile su paravojne muslimanske oružane skupine koje su se počele pojavljivati u jesen 1943. kao reakcija na prijetnje etnika i partizana. One ne samo da su štitele sela od napada, nego su povremeno izvodile vlastite akcije protiv njih. Među najvažnijim od tih jedinica bile su

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

one koje je u rujnu i listopadu 1943. u području između Tuzle i Zvornika u istočnoj Bosni organizirao gimnazijski profesor Nešet Topić. Topić je bio odlučan protivnik komunista i jednako gorljiv pristaša Nijemaca, pod čijom je zaštitom zamišljao autonomnu BiH sličinu onoj koju je u svom memorandumu od 1. studenoga 1942. zagovaralo i Muslimansko narodno vijeće. Protiv partizana surađivao je i sa snagama NDH i s etnicima. Nakon nekog vremena njegove su jedinice inkorporirane u oružane snage NDH, gdje su dobile status dobrovoljaca bosanske planinske pukovnije.⁸⁸ U svibnju 1944, na poziv SS-a, otputovao je u Berlin kako bi se sastao s Gottlobom Bergerom, šefom glavnog stožera SS-a, i s jeruzalemskim velikim muftijom. To, međutim, gotovo da su bili samo kurtoazni posjeti, jer je već bilo prekasno a da bi - bilo SS, bilo veliki muftija - mogli pružiti ikakvu stvarnu pomoć bosanskohercegova kim Muslimanima, ili od ovih očekivati ikakav nov borbeni angažman.

Kako je rat odmicao i postajalo sve očituje da će Nijemci izgubiti rat i da će NDH nestati, sve više Muslimana počelo je davati podršku partizanima. Ustaške vlasti na to su reagirale brutalno, a to je, pak, izazivalo odlučne proteste muslimanskih vođa kod vlasti NDH. Takav protest uložila je i skupina od petnaest uglednih sarajevskih Muslimana nakon sastanaka održanog 28-29. travnja 1944. s Nikolom Mandićem, predsjednikom vlade NDH, Ivićem Frkovićem, glavarom gradske uprave u Sarajevu i Muhamedom Kulenovićem, velikim županom Velike župe Vrhbosna. Prema njihovim riječima, skupina je bila sačinjena od predstavnika svih muslimanskih političkih grupacija iz prethodna dva desetljeća. U memorandumu od 30. travnja vrlo su otvoreno iznijeli svoje pritužbe na državnu administraciju, vojsku, tajnu policiju i svekoliku ustašku politiku prema Muslimanima u BiH.⁸⁹ Tvrđili su da se osjećaju diskriminirani zbog svoje vjerske pripadnosti i osudili upotrebu vjerske netrpeljivosti kao oružja u zemlji koja ima dugu tradiciju vjerske tolerancije; prigovorili nedostatku zakona i reda, i mnogim nepravdama na račun Muslimana, koje su iz dana u dan bivale sve veće. U memorandumu stoji da, kao rezultat toga, muslimansko stanovništvo osjeća da se „u izvjesnim krugovima stvara i primjenjuje sustav koji vodi istrebljenju muslimana“.

U memorandumu su nabrojene, detaljno, konkretne optužbe protiv ustaša i vlasti NDH, s imenima, datumima i mjestima. Navode i neka od brojnih ubojstava Muslimana, u pravilu ubijenih zbog njihovih navodnih veza s partizanima, muslimanski uglednici bih su osobito ogorčeni zbog činjenice da ustaški časnici koji su ta djela počinili i protiv kojih su podnesene prijave vlastima NDH, a u nekim slučajevima čak i samom predsjedniku vlade, nisu bili pozvani na odgovornost, nego su ostali na svojim položajima, a neki čak bili i promovirani. Sljedeća pritužba odnosila se na činjenicu daje tisuće Muslimana, osobito iz Sarajeva, ali i iz drugih područja, odvedeno u koncentracione logore, opet zbog navodnih aktivnosti u korist partizana, i da im se tamo izgubio

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

svaki trag. Iznesene su optužbe da ustaše, domobranci i policija neovlašteno upadaju i pljačkaju muslimanske obitelji, te da i ustaške i vojne vlasti NDH, koje su gotovo jedine imale neposredan kontakt s komandantima njemačkih trupa na bosanskohercegovačkom tlu, krivo optužuju Muslimane za navodne propartizanske djelatnosti, što vodi krvavim njemačkim odmazdama nad Muslimanima. I na kraju, muslimanski uglednici potužili su se na diskriminaciju Muslimana u vladi. Kao dokaz za tu tvrdnju prezentirali su statističke podatke, vjerojatno s konca 1943. i početka 1944., o broju Muslimana na višim razinama državne administracije u 31 djelatnosti (osim u Hrvatskom domobranstvu i Ustaškoj vojsci), koji pokazuju pomanjkanje povjerenja vlasti u Muslimane. Samo dio tog popisa dovoljan je kao ilustracija neravnopravnosti.

	Katolici	Muslimani
Državni ministri	18	2
Državni podtajnici	6	0
Zastupnici u Saboru (1942)	193	13
Viši dužnosnici u Ministarstvu vanjskih poslova	49	2
Veleposlanici u inozemstvu	7	0
Konzuli u inozemstvu	6	1
Viši dužnosnici u poslanstvima i konzulatima	33	0
Veliki župani	19	3
Predstojnici kotara	112	13
Viši dužnosnici u Ministarstvu financija	159	2
Viši dužnosnici u Hrvatskoj narodnoj banci	32	1
Šefovi radiopostaja	7	0

U memorandumu nisu iznesene nikakve prijetnje, ne zagovara se autonomija BiH niti sugerira prelaženje na stranu partizana. Ali teško je zamisliti ja u osudu ustaškog režima u BiH s muslimanskog stajališta. Rije ima memoranduma, tvrdnje da su Muslimani „cvijet hrvatskog naroda“ bile su samo „prazne fraze“. Kao što je bilo navedeno u drugom memorandumu, koji je vjerojatno sastavila ista grupa, Muslimani su otkrivajući udio od 23% u vlasti i državnim službama u cijeloj državi.⁹⁰

Sve veća podrška partizanima

Uz bosanskohercegovačke Muslimane koji su podržavali ustaše, sile Osovine, Mihailovići ili imali neovisan stav, postojali su i oni koji su podržali ustanak protiv ustaškog režima. Njihova pozicija među ustanicima bila je u početku - dok su nacionalni animoziteti prevladavali nad borbom protiv zajedničkog neprijatelja - nesigurna.

Neposredan uzrok ustanka u BiH bila je protusrpska politika ustaške vlade.

NDH: Bosanskohercegovački Muslimani

Karakterizirale su je pljačke, uhićenja, deportacije, prisilno pokatoličavanje i masovno ubijanje. Diljem BiH, Srbi su se sklanjali u planine. To se događalo čak i prije nego što su jedinice predvođene komunistima 27. srpnja 1941. u području Drvara i Bosanskog Grahova - dale ustanak potaknute pozivom Kominterne da se na pozadinu njemačkih trupa vrši pritisak kako bi se pomoglo SSSR-u koji je bio u teškoj situaciji. Nakon toga uslijedila je borba između srpskih nacionalista (četnika) i komunista (partizana) za vodeću ulogu u ustanici i redovima.

U početku su obje skupine sačinjavali gotovo isključivo Srbi. Ali dok su partizani od početka proklamirali politiku suradnje i jedinstva između svih tri naroda u BiH, četnici su bili militantno antimuslimanski i antihrvatski orijentirani. Partizanski vođe ulagali su osobite napore kako bi u svoje redove privukli pripadnike svih triju naroda, i kako bi osujetili napore ustaških i četničkih ekstremista i razvili što jači front protiv stranih okupatora i njihovih domaćih pomagača. Ali time su sebi postavili golem zadatak, u početku previše težak da bi bio uspješno svladan. Do početka 1942. partizani u BiH, uglavnom Srbi, usko su surađivali s četnicima, a ponegdje - u okolini Drvara u zapadnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini - odbijali primati Muslimane u svoje redove i povremeno se prema muslimanskom stanovništvu ponašali upravo kao i četnici. Nije dakle ni čudo da muslimansko stanovništvo mjesecima nije vidjelo nikakvu razliku između partizana i četnika.⁹¹

Iznimke su bili oni Muslimani intelektualci i industrijski radnici koji su, kao članovi KPJ, od samog početka sudjelovali u ustanku i bili na vodećim pozicijama. Također, u nekim područjima partizani su od samog početka uspješno mobilizirali znatan broj Muslimana i Hrvata. Primjerice, u području oko planine Kozare u sjeverozapadnoj Bosni, Muslimani i Hrvati sačinjavali su oko 10% partizanskih jedinica već koncem kolovoza 1941, a do konca godine njihov udio narastao je na oko 25%. Slična situacija prevladavala je i u partizanskim jedinicama na području planine Romanije blizu Sarajeva.⁹²

Barem jedan od partizanskih vođa, Svetozar Vukmanović Tempo, koji je kod bosanskohercegovačkih partizana kao delegat Centralnog komiteta KPJ i partizanskog Vrhovnog štaba boravio od srpnja 1941. do kasne jeseni 1942, smatrao je da su zbog nepovjerenja Muslimana prema partizanima krivi uglavnom četnici. Prema njegovim tvrdnjama, odnosi između partizana i Muslimana u istočnoj Bosni u početnoj fazi ustanka bili su toliko dobri da su partizani formirali muslimanski bataljun, ali su njihove kasnije napore da privuku više Muslimana uspješno spriječili četnici. Izvještaji o porazima partizana u Srbiji, a uz to i mnogi nedostaci partizanskog zapovjednog kadra - povećali su broj Srba koji su odlazili u četnike, iako su se neki od njih prvotno bili pridružili partizanima. Povećanje broja četnika u istočnoj Bosni kao i dolazak dvajetnaest etničkih odreda iz Srbije, rezultirali su intenziviranjem četničkih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zvjerstava nad Muslimanima. Postoje dokazi da su se pri po injenju tih zvjerstava etnicima pridružili i neki partizani. Kad se pokazalo da partizanska komanda nije u stanju držati mnoge od svojih jedinica pod kontrolom, ni štititi muslimansko stanovništvo, partizane je napustilo toliki broj Muslimana daje njihov bataljun morao biti raspušten. Muslimansko stanovništvo potražilo je sigurnost na podru jima pod kontrolom ustaša koja su grani ila s isto nom Bosnom. Prema Vukmanovi u Tempu, neki izbjeglice osvetili su se kasnije kao pripadnici ustaške Crne legije, koja je postala zloglasna po zvjerstvima nad Srbima u isto noj Bosni.⁹³

Sukob izme u muslimanskog stanovništva i etnika bio je osobito brutalan na dva podru ja u Bosni: na istoku i sjeveroistoku te na sjeverozapadnom dijelu zemlje. U oba ta podru ja, kao i drugdje u BiH, ustaše su, u suradnji s dijelom muslimanskog stanovništva, organizirale jedinice specijalne muslimanske milicije kako bi ove provodile njihovu antisrpsku politiku i branile muslimansko stanovništvo nakon što ta pohtika kod Srba izazove antimuslimansku reakciju.

Kad su ustaše shvatile da ne e mo i provesti u djelo svoju radikalnu antisrpsku politiku i uvidjeli da partizani predstavljaju ve u prijetnju od etnika, zapo eh su s novom politikom prema etnicima. Koncem svibnja 1942. po eli su sklapati sporazume s etni kim postrojbama, pristaju i na ustupke pod uvjetom da etnici zauzvrat s njima sura uju u borbi protiv partizana, što je na nov na in ukazalo na odnose izme u ustaša, Muslimana i etnika. Na neke o ito antimuslimanske zahtjeve etnika Muslimani nisu pristali, ali sklapanje nekohko takvih sporazuma bilo je dovoljan dokaz ne samo slabosti ustaškog režima nego i njegove nesposobnosti da potpuno zaštiti muslimansko stanovništvo.⁹⁴

Autonomija BiH unutar njenih tradicionalnih granica u jugoslavenskoj federativnoj republici ušla je u program KPJ malo prije rata. Tada su Muslimani komunisti bili još malobrojni i, kao što smo vidjeli, u prve dvije godine rata partizanima se pridružilo malo bosanskohercegova kih Muslimana usprkos naporima partizanske propagande da ih pridobije. Ali koncem 1943, me u Muslimanima je nezadovoljstvo ustaškim režimom bilo sve ve e, a nada u njema ku pobjedu sve manja, pa su u sve ve em broju po eli odlaziti u partizane i pridruživati se Partiji ili raznim organizacijama pod njezinim okriljem. Kako se KP Muslimanima nije mogao obra ati pozivaju i se na religiju, kao što je to inila najvažnija me uratna muslimanska politika stranka, JMO, obra ao im se kao žrtvama suparni kih svojatanja srpskih i hrvatskih nacionalista. Ali pridobiti znatniji broj Muslimana bio je težak zadatak. Muslimani su prema komunisti kim pokušajima približavanja bili sumnji avi ne samo zato što su u Bosni partizani do sije nja 1942. sura ivah s etnicima, nego i zbog svoje prosje no niske obrazovanosti i snažnog vjerskog konzervativizma.

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

Da nije bilo traumati nih iskustava rata i revolucije 1941-1945, KPJ ne bi uspio pridobiti muslimansko stanovništvo. ak i uz rat, KPJ i partizani morali su imati mnogo strpljenja i ustrajnosti da bi rastjerah nepovjerenje Muslimana. Od samog po etka, partizanska politika, i u propagandi i u praksi, bila je zalagati se zajedništvo izme u Srba, Hrvata i Muslimana, a ubijanje Srba od strane ustaša (Hrvata i Muslimana) i ubijanje Hrvata od strane etnika (Srba) oštro osu ivati kao djelo stranih neprijatelja i njihovih doma ih pomaga a, a ne tih nacionalnih skupina. Tom temeljnom opredjeljenju malo se što moglo pridodati, i moralo se jednostavno ustrajati u toj borbi iako je napredak bio spor.⁹⁵

injenica da je ta borba bila uspješna dokazuje, u prvom redu, snagu želje bosanskohercegova kih Muslimana da prežive, a negdje od po etka jeseni 1943. snagu njihove želje da prežive na pobjedni koj, partizanskoj strani.

Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Biha u 26-27. studenoga 1942, od ukupno 54 delegata etvorica su bili bosanskohercegova ki Muslimani (delegati iz Slovenije i Makedonije nisu uspjeh do i na zasjedanje). Godinu dana kasnije, 25-26. studenoga 1943, bosanskohercegova ki partizani održali su u Mrkonji Gradu sjeveroisto no od Jajca prvo zasjedanje ZAVNOBIH-a (Zemaljskog antifašisti kog vije a narodnog oslobo enja BiH). Konstituirali su se kao regionalna Narodna skupština BiH i izabrali delegate za drugo zasjedanje AVNOJ-a koje je održano koji dan kasnije, 29. studenoga 1943. u Jajcu, i na kojem je Jugoslavija proglašena federalnom državom. Samo 40 od 172 lana ZAVNOBIH-a bili su Muslimani što je, s obzirom na broj Muslimana u BiH, bilo nešto manje od istinski reprezentativnog broja, ali prihvatljivo s obzirom na injenicu da su se tek nedugo prije toga po eli masovnije pridruživati partizanima.⁹⁶

Autonomiju, to jest državnost u obliku statusa jedne od federalnih jedinica, iji su formalni temelji položeni na drugom zasjedanju AVNOJ-a u studenom 1943, BiH je dobila zahvaljuju i pobjedi KPJ u ratu i revoluciji 1941-1945. godine. To je ujedno i razdoblje u kojem su bosanskohercegova ki Muslimani, sudjelovanjem u partizanskoj borbi, u principu, stekli svoju politiku ravnopravnost. Ta je ravnopravnost me utim stavljana na kušnju u periodu od 1945. do po etka šezdesetih godina 20. stolje a, u kojem su komunisti ke, državne i individualne snage na njih vršile pritisak da se izjasne u pogledu nacionalne pripadnosti. Me utim Ustav Socijalisti ke Republike BiH, usvojen 10. travnja 1963, jam io je Muslimanima ravnopravnost sa Srbima i Hrvatima. U popisu stanovništva 1971. imali su i iskoristili mogućnost da se u pogledu nacionalne pripadnosti izjasne jednostavno kao „Muslimani”.⁹⁷ Ali ak i s tim novoprona enim identitetom, Muslimani BiH nisu bili ni dovoljno brojni niti Politi ki ili vojno dovoljno snažni da održe integritet BiH i prežive ponovne etni ke sukobe devedesetih godina 20. stolje a.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Bilješke

- ¹ Vidi, na primjer, M. Lorkovi, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 41-67, 145-158, 229-232. Lorkovi je, kao i mnogi drugi hrvatski nacionalisti, hrvatsko nacionalisti ko svojatanje proširio i na Muslimane u Sandžaku zbog njihove srodnosti s Muslimanima u BiH. Vidi str. 206-207.
- ² Veliki srpski geograf Jovan Cviji bosanskohercegova ke je Muslimane nazivao jednostavno Serbes islamises, „islamizirani Srbi“. Vidi njegovo djelo *La Peninsule balkanique: Geographie humaine*, str. 343-355.
- ³ O stavovima u pogledu BiH najviše nacionalisti ke političke stranke u Hrvatskoj, Hrvatske stranke prava, vidi Gross, *Povijest pravaške ideologije*, str. 103-108, 164-166, 322-325, 356-364, 381-384. Vidi i Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini“, str. 9-68. Zanimljiva zbirka citata je L. Košuti, *Šta su Srbi mislili o Bosni*.
- ⁴ Kompleksnost stanja ponekad je bila gotovo apsurdna. U porodici Spaho, vode oje muslimanskoj porodici u BiH u me uratnom razdoblju, Mehmed Spaho, vo a Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je u tom periodu predstavljala preko 90% svih bosanskohercegova kih Muslimana, odbio je izjasniti se kao Srbin ili Hrvat. Njegov brat, koji je bio reis-ul-ulema, vjerski poglavar bosanskohercegova kih Muslimana izme u 1938. i 1942, izjašnjavao se kao Hrvat, a njegov brat Mustafa, inženjer gra evinarstva, izjašnjavao se kao Srbin. Hadžijahi, *Od tradicije do identiteta*, str. 227.
- ⁵ Neke povijesti srednjovjekovne Bosne novijeg datuma: orovi, *Historija Bosne*; Draganovi, *Povijest hrvatskih zemalja BiH i irkovi, Istorija srednjovjekovne bosanske države*. O formiranju bosanske države, vidi Babi, „Srednjovjekovna bosanska država“, str. 57-79.
- ⁶ U pripisivanju fundamentalnog konstitutivnog svojstva kruni, Bosanci su slijedili prezedan ustanovljen u Ma arskoj, gdje kruna sv. Stjepana simbolizira ma arsku državu. Vije e bosanskog plemstva nosilo je naziv „rusag“, za „državno vije e“, što je iskrivljena varijanta ma arske rije i orszag što zna i „zemlja“. Vidi irkovi, „Rusaška gospoda“, str. 5-17, i An eli, „Barones Regni i državno vije e srednjovjekovne Bosne“, str. 29-48.
- ⁷ Ćirkovi, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 289-290.
Relativno se malo zna o obvezama bosanskih srednjovjekovnih kmetova prema njihovim gospodarima u uvjetima u kojima su živjeli. Vidi, me utim, Jokanovi, „Prilog izu avanju bosanskog feudalizma“, str. 220-267, i irkovi, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 60-68.
- ⁹ irkovi, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 186-192.
- ¹⁰ Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualisti ki pokret*, str. 76-78, 81.
- ¹¹ Schmidt, *Cathares ou Albigeois*, sv. 1, str. 15-16, 50-59, 104-42; Petranovi, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani; Ra ki, Bogomili i Patareni; Glušac, „Sredijovjekovna 'Crkva Bosanska'“*, str. 1-55, osobito njegov emfati an zaključak na str. 55. Schmidt je bio profesor na teološkom fakultetu i protestantskom sjemeništu u Strassbourgu. Djelo Ra kog najprije je 1869. i 1870. u nastavcima objavljivao JAZU u Zagrebu u seriji Rad, a onda ga je ponovo objavio SANU u Beogradu 1931. u jednom tomu.
- ¹² Me u tim autorima su, na primjer, Hoffer, Dva odlomka iz pove eg rada o krš anskoj crkvi u Bosni; Truhelka, „Oporuka gosta Radina“, str. 355-375; idem, „Bosanska narodna (patarenska) crkva,“ str. 767-793; L. P[etrovi], *Krš ani bosanske crkve*. Najnovija podrška tezi daje Bosanska crkva, iako raskolni ka, ipak bila katoli ka, došla je iz pera vode eg francuskog slavista, Andrea Vaillant. Vidi njegov lanak, „Les chretiens bos-

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

niaques", str. 525-530. Ali njegova je argumentacija površna i neodrživa.

¹³ gđdak, Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu. Ta zbirka Šidakovih članaka i osvrtta je daleko najpotpuniji izvor informacija o tijeku proučavanja Bosanske crkve. Treba spomenuti još tri rada koja zastupaju stav o dualističkom karakteru Bosanske crkve: Kniewald, „Bosanski krstjani“, str. 115-276; Mandić, „Bogomilska crkva bosanskih krstjana“; i Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, str. 162-166, 292-328.

¹⁴ Šidak, „Heretički pokreti“, str. 7-8.

¹⁶ Solovjev, „Bogomilentum and Bogomilengräber“, str. 180-82. Jedino što je ostalo od Bosanske crkve su tisuće pogrebnih spomenika, stećci (koje neki autori, međutim, ne dovode u vezu s „krstjanima“). Dvije novije studije o njima su Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, i Kutzli, *Die Bbgumilen: Geschichte, Kunst, Kultur*. Wenzel je na području koje je pokrivala Crkva bosanska našao preko 50.000 neukrašenih i 3000 ukrašenih nadgrobnih spomenika. Kutzli u vezi s bosanskim „krstjanima“ stavlja u kontekst srednjovjekovne i zapadnoeuropske teološke i socijalne misli. „Krstjani“ nisu gradili crkve, ali prema Hadžijahi su gradili su kapelice nad nekim grobovima, i posljednjih godina u Bosni je pronađen izvjestan broj takvih kapelica. Hadžijahi, „O nestajanju Crkve bosanske“, str. 1327.

¹⁶ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, str. 69-287, 351-443; Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, str. 324-326, 457-459, 492-530; Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, str. 33-115.

¹⁷ Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 157-160, 323-341; Draganović, *Poviest hrvatskih zemalja BiH*, str. 574-584; Ćirković, „Plemstvo i kraljevi u Bosni nakon 1463“, str. 123-131.

¹⁸ Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, 2. izd., sv. 1, str. 329-33; sv. 3, str. 509-14; sv. 4, str. 699-700; sv. 5, str. 539-44, 557. Za detaljnu analizu uloge Venecije, vidi G. Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima*.

¹⁹ O ranoj politici koja i administrativnoj organizaciji Bosne pod osmanskom vladavinom i pravnoj do kraja osmanske vladavine 1878, vidi Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*. Za masovnu islamizaciju stanovništva, vidi Solovjev, A., „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, str. 42-79; Handžić, „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, str. 5-48; Filipović, „Islamizacija Bosne i Hercegovine“, str. 141-167; Hadžijahi, „O nestajanju Crkve bosanske“, str. 1309-1328.

Manje vojno leno, ili timar, bilo je centralna jedinica u timaravom sustavu podjele zemlje. Vidi Deny, „Timar“, str. 767-776; Ćubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva“, str. 383-384; Filipović, „Jedan osvrt na osmanski feudalizam“, str. 67-68.

Vidi na primjer, Vasić, *Martolozi*, str. 39-200; također, Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji*, str. 101-250.

O nasljednom vojnom lenu, ili „odžaklik timaru“, vidi Filipović, „Odžaklik timari u Bosni i Hercegovini“, str. 255-257, 265-273. O kapetanijama i „kapudanliku“, vidi Kreševljaković,

²³ *Kapetanije u BiH*, str. 9-71 i Ćubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva“, str. 395-401.

Za propadanje Osmanskog Carstva, vidi osobito Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, str. 21-39. O posljedicama toga propadanja po kmetove, vidi Inalcik, „The Ottomans Reckoned“, str. 338-54.

²⁴ Rycart, *The Present State of the Ottoman Empire*, str. 169-72, 180-82, 190-99; Filipović, „Odžaklik timari u Bosni i Hercegovini“, str. 260-264; Ćubrilović, „Poreklo muslimanskog plemstva“, str. 395-401; Sućeska, „Stvaranje timarstva u našim krajevima“, str. 35-37, osobito str. 46-51; idem, *Ajani*, str. 79-161.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ²⁵ Kreševljakovi , Kapetanije u BiH, str. 64-71, 203-205; Su eska, Ajani, str. 210-222.
- ²⁶ Filipovi , „Islamizacija Bosne i Hercegovine“, str. 141-167. Na albanskom teritoriju, višestoljetna borba između pravoslavne i Rimokatoličke crkve bez sumnje je oslabila utjecaj kršćanskih crkava na stanovništvo i vjerojatno je pridonijela masovnoj islamizaciji Albanaca. O tom konfliktu, vidi Sufflay, Srbi i Arbanasi, str. 62-66, 79-105, 133-135.
- ²⁷ Solovjev, „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, str. 66-70; Babinger, „Der Islam in Südosteuropa“, str. 211.
- ²⁸ Na mnogim popisima poreznih obveznika navedeni su Bosanci muslimani koji o evi imaju kršćanska ili slavenska imena. Vidi, na primjer, Handžić , „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, str. 38-41.
- ²⁹ O posljedicama bitke kod Mohača 1526. godine, vidi Handžić , „Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, str. 12-13. Za procjene sastava stanovništva, vidi Pejanović , Stanovništvo BiH, str. 24-28. i Solovjev, „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, str. 60-66.
- ³⁰ Preobraćenje zbog ženidbe dogodilo se u porodici Muhameda Hadžić a, bivšeg jugoslavenskog ministra vanjske trgovine koji je bio iz Gackoga u Hercegovini. Njegov djed po ocu, rođen i odgojen kao Srbin pravoslavac, htio se oženiti rimokatolkinjom. Njegovi roditelji nisu se složili, pa su i on i njegova žena prešli na islam kako bi se vjenčali. Preobraćenje radi zaštite porodičnih interesa opisano je u autobiografiji poznatog pisca Meše Selimovića (1910-1982) koji je potekao iz plemena Vujovića na granici Hercegovine i Crne Gore. Po etkom 18. stoljeća, u obitelji u kojoj je bilo devetoro braće, odlučili su da se dvojica prijeđu na islam kako bi osigurali bolju zaštitu ostatku porodice. Od te dvojice potekle su porodice Selimović i Ović. Selimović , Sjećanja, str. 20-26. Selimović se izjašnjavao kao Srbin.
- Dobar primjer obraćenje zbog napredovanja u karijeri bio je slučaj Omer Paše Latasa po etkom 19. stoljeća. Rođen je kao Mihailo Latas, Srbin i pravoslavac iz Like, sin dobitnika u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini. Završio je vojnu akademiju s izvrsnim uspjehom ali otko izgubio nadu da će moći napraviti karijeru u habsburškoj vojsci nakon što mu je oca suđen zbog pronevjere državne imovine. Pobjegao je u Bosnu, prešao na islam i odselio se u Istanbul, gdje je postao učenik. Jedan od njegovih učenika bio je prijestolonasljednik. Uskoro je ušao u vojsku i s vremenom stekao veliku reputaciju.
- ³¹ Vryonis, „Religious Change and Continuity in the Balkans“, str. 137-138.
- ³² ~ Hadrovics, Lepeuple serbe et son eglise sous la domination turque, str. 44-108, 135-157;
- ³³ ubrilović , „Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od 15. do 19. veka“, str. 163-188.
- Prema Pejanović u, na brojnost i sastav bosanskog stanovništva za vrijeme osmanske vladavine utjecali su sljedeći faktori: useljavanje i iseljavanje, epidemije, podjarmljivanje stanovništva, danak u krvi, pogromi i nasilje, prisilno preseljavanje i disperzija naroda, neprestani vojne akcije i neprekidno prolaženje vojski, sudjelovanje bosanskih snaga u osmanskim ratovima na drugim granicama Carstva, ustanci i nemiri i njihovo suzbijanje, loše žetve i glad, i općenito teški socijalni i ekonomski uvjeti. Vidi Stanovništvo BiH, str. 13. Za utjecaj kontinuiranih migracija na podrijetlo i sastav stanovništva u raznim dijelovima BiH, vidi Petrić , „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini“, str. 5-16. U vrlo velikoj mjeri stanovništvo je odlazilo iz relativno prenaseljenih planinskih područja, gdje je ovisilo u prvom redu o stočarstvu, i naseljavalo se u relativno rjeđe naseljenim ravninarskim područjima s velikim rezervama poljoprivrednog zemljišta.
- ³⁴ Su eska, „Stvaranje iftluka u našim krajevima“, str. 43-45, 52.

NDH: Bosanskohercegovački Muslimani

- ³⁵ Pejanovi, Stanovništvo BiH, str. 54.
- ³⁶ Hadžijahi, Od tradicije do identiteta, str. 55-63.
- ³⁷ Prema popisu stanovništva od 1910, od ukupno 512.137 muslimana u BiH samo 2.289 osoba govorilo je turski, a 448 njih bili su Arapi. Citirano u eri, Muslimani srpsko-hrvatskoga jezika, str. 45. Pod osmanskom vladavinom vode i bosanskohercegovački muslimanski intelektualci pisali su i objavljivali na turskom, arapskom i perzijskom, pa su bili dio intelektualne zajednice Srednjeg istoka. Međutim u običnom narodu, kao kod njihove južnoslavenske braće, nastajala je narodna poezija na srpskom ili hrvatskom (ili, kako su ga oni zvali, bošnjačkom) jeziku. Neka djela bosanske narodne poezije izuzetne su ljepote. Balada, „Hasanaginica“, prevedena je na mnoge europske jezike - najprije ju je Alberto Fortis preveo na talijanski 1774, potom Goethe na njemački, Puškin na ruski, Prosper Merimee na francuski i Sir Walter Scott na engleski. Da bi se ostvarili kulturni kontakti između dviju kultura, postojala je takozvana aljamiado literatura, u kojoj su tekstovi na srpskohrvatskom tiskani modificiranim arapskim pismom. Vidi Bali, Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta, str. 23-38, 53-119. Bosanskohercegovački Muslimani, kao i franjevci u Bosni, upotrebljavali su posebnu bosansku varijantu irilice, tzv. bosančicu.
- ³⁸ eri, Muslimani srpskohrvatskog jezika, str. 78. Za kritiku erinih pogleda od strane hrvatskog nacionaliste, vidi Macan, „Narodi Bosne i Hercegovine“, str. 524-528. eri evo djelo samo je jedno od mnogih koje su o etnogenezi bosanskohercegovačkih Muslimana u posljednjih nekoliko godina napisali autori Muslimani iz BiH. Citiram osobito: Redžić, Prilozi o nacionalnom pitanju, Purivatru, Nacionalni i politički razvitak Muslimana; i Hadžijahi, Od tradicije do identiteta. Iako upotrebljavaju različite argumente, svi se ti autori slažu da Muslimani u BiH tvore posebnu etničku skupinu, u prilog čemu citiraju širok dijapazon postojećih radova, kao i religijskih, povijesnih i psiholoških razloga. Lockwood, European Muslims: Economy and Ethnicity in Western Bosnia, opisao je kako su se seljaci pripadnici tri nacionalne skupine u maloj skupini sela u zapadnoj Bosni razlikovali po osjećajima i ponašanju prije nekoliko godina. Vidi osobito str. 16-30. i 195-211.
- ³⁹ Hadžijahi, Od tradicije do identiteta, str. 83-86. Hadžijahi doduše podržava tvrdnju da su bosanski Muslimani posebni i različiti od Srba i Hrvata, ali smatra da su „elementi po kojima se te tri grupe razlikuju mnogo manje važni od elemenata koji bosanske Muslimane čine sličnima drugim slavenskim narodima, a osobito Srbima i Hrvatima u BiH.“ Glavni elementi sličnosti koje on identificira jesu jezik, oblici narodne umjetnosti, i sličnosti ili jednaki narodni običaji i na razmišljanja. Feifalik, Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage, str. 1-2, 12-23, 140-146, 153-158; Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882. godine, str. 13; Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja“, str. 12-13, 15. Feifalik nije ponudio rješenje za neravnotežu u vlasništvu nad zemljom, nego samo poboljšanje stanja time što je predložio da vlada kmetovima dodjeli zemlju iz vladinog fonda zemljišta i da istodobno provede program komasacije zemljišta. Feifalik, Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage, str. 139; Pejanovi, Stanovništvo BiH, str. 47-48. Izvjestan broj Hrvata i Srba također je emigrirao iz BiH, ili u druge dijelove Austro-Ugarske i Srbiju ili u SAD. To je iseljavanje, međutim, za razliku od iseljavanja.
- ⁴² ⁿ Muslimana u Osmansko Carstvo, bilo ekonomski motivirano.
- ⁴³ Za austrougarsku politiku ekonomskog razvoja BiH, vidi osobito Sugar, Industrialization of Bosnia-Herzegovina, i Hrelja, Industrija BiH, osobito str. 114-121, 130-137. Nadvojvodu su ubili članovi Mlade Bosne, potpomognuti članovima još nekoliko srpskih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tajnih društava, a možda i asnicima srpske vojske. Mlada Bosna bio je kolektivni naziv tajnih udruženja u enika srednjih škola okupljenih po nacionalnoj i konfesionalnoj liniji, koja su u BiH doživjela procvat po etkom 20. stolje a. Te revolucionarne organizacije, sastavljene od srpske, hrvatske i muslimanske omladine, imale su nadnacionalni, svejugoslavenski program, koji je pozivao na uništenje Habsburške Monarhije i osnivanje zajedni ke jugoslavenske države. Neriješeno agrarno pitanje postalo je sastavni dio njihovih parola.

O Mladoj Bosni, vidi Vucinich, „Mlada Bosna' and the First World War", str. 45-70. Vucinich je i kriti ki procijenio opsežnu literaturu o toj temi. Vidi i Pregled (Sarajevo), 1975, br. 1. Cijeli broj je posve en okruglom stolu na temu Mlada Bosna.

⁴⁴ orovi , Crna knjiga, osobito str. 101-133. Ali vidi i Salihagi , Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice, str. 30-31. Salihagi , bosanskohercegova ki Musliman koji se smatrao Srbinom, usprotivio se paušalnim optužbama da su svi Muslimani bili odgovorni za djelovanje Schutzkorpsa i tvrdio da su mnogi Muslimani u njemu pomagali svojim pravoslavnim susjedima.

⁴⁵ Gakovi , „Rješavanje agrarnog pitanja", str. 16-17.

⁴⁶ Pravi razmjer tih nemira, osobito broj ranjenih i ubijenih, nije poznat. Najbolji izvještaj je onaj Gakovi , „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini", str. 171-79. Vidi i Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, str. 146-177.

⁴⁷ Tomasevich, Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, str. 347-356; Eri , Agrarna reforma u Jugoslaviji, str. 370-378, 438-452, 484-488.

⁴⁸ Mulali , Orijent na zapadu, str. 109-110; Begovi , Muslimani u BiH, str. 5-12.

⁴⁹ Eri , Agrarna reforma u Jugoslaviji, str. 441-443, 446-452.

⁵⁰ Od 24 kabineta u parlamentarnom periodu od prosinca 1918. do sije nja 1929, bosanskohercegova ki Muslimani (u pravilu predstavnici JMO-a) sudjelovali su u njih 9. Od 16 kabineta za vrijeme kraljevske diktature od sije nja 1929. do ožujka 1941, uklju uju i i Simovi ev kabinet oformljen nakon državnog udara 27. ožujka 1941, sudjelovali su u njih 12. U nekim kabinetima tijekom oba ta razdoblja Muslimani su sudjelovali samo marginalno, to jest kao ministri bez portfelja. Za prvi period, vidi Sagadin, „Državna vlada", str. 99-102, a za drugi, Kraljevina Jugoslavija, Službene novine, 1929-1941.

⁵¹ Hadžijahi , Od tradicije do identiteta, str. 237.

⁵² Usprkos tvrdnji Stjepana Radi a u Zivo hrvatsko pravo na BiH, objavljeno 1908, da na temelju državnih i narodnih prava itava BiH pripada Hrvatskoj, jasno je daje HSS u periodu izme u dva rata imao druga iju politiku. Radio je na podjeli BiH izme u Srbije i Hrvatske u Federalnoj Jugoslaviji, jer je znao da je ne može dobiti cijelu. U zabilješci od 22. listopada 1928. o svojim razgovorima s Ma ekom i Paveli em, Ubaldo Rochira, talijanski generalni konzul u Zagrebu, izvijestio je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova da Ma ek ima maksimalni i minimalni program podjele BiH. Maksimum za Hrvatsku bio bi dobivanje dvije tre ine teritorija BiH, a minimum dobivanje samo teritorija zapadno od rijeke Vrbasa. Dio Hercegovine kao i Kotorski zaljev išli bi Cmoj Gori. Vidi Italija, Ministarstvo vanjskih poslova, I documenti diplomatici Italiani, 7. serija, sv. 7, str. 42-44. Profesor Dinko Tomaši (1902-1975) sa Sveu ilišta Indiana, koji je bio jedan od Ma ekovih savjetnika u drugoj polovici 1930-ih, rekao mi je daje HSS kao po etnu pregovara ku poziciju isticao zahtjev za cijelom BiH, kako bi u kasnijem dosizanju kompromisa dobila što ve i dio.

⁵³ Salihagi , Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice, str. 53-54, 60-64; Begi , „Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetkovi -Ma ek", str. 177-191; Hadžijahi , Od tradicije do identiteta, str. 152.

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

⁵⁴ Jy[un]fi je bio i član delegacije koja je otišla u Karlovac do ekati Paveli a kad se ovaj vratio u Hrvatsku iz egzila u Italiji. Coli , Takozvana NDH 1941., str. 95,103.

⁵⁵ Prema Hadžijahi u, Od tradicije do identiteta, str. 155, Džafer Kulenovi nije podržao memorandum koji su neki zastupnici JMO-a i dva važna bosanskohercegova ka Srbina, Savo Besarovi i Dušan Jeftanovi , uputili njema kim vlastima u travnju 1941, u kojem su tražili da se BiH proglasi autonomnom i stavi pod direktnu zaštitu Njema ke. U svom izvještaju o situaciji u NDH u prosincu 1941, Glaise, koji op enito nije bio sklon bosanskohercegova kim Muslimanima, tako er je naveo da su u travnju 1941. bosanskohercegova ki Muslimani zatražili da Bosna bude uklju ena u Tre i Reich kao posebna zemlja Njema kog Reicha, sa statusom sli nim onom koji je BiH imala pod Austro-Ugarskom. Vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 198.

⁵⁶ Kako su srpska populacija, oko 30% ukupne, i mala židovska i romska populacija bile stavljene van zakona, Muslimani, koji su uz Hrvate bili gra ani prvoga reda, u ustaškoj državi su, proporcionalno svojoj brojnosti, trebali imati udio u vlasti od 20 do 25%.

⁵⁷ Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 180,184,195.

⁵⁸ Prema popisu koji je, na temelju podataka dobivenih 1937. od talijanskih vlasti pripremila jugoslavenska vlada, me u 510 ustaša, uklju uju i i Paveli a, koji su živjeli u logorima na talijanskim otocima ili pojedina no ili u grupama u drugim dijelovima Italije, bio je samo jedan Musliman, Muhamed Pilav, ali oko 150 Hrvata iz BiH. Vidi Krizman, Ante Paveli i ustaše, str. 564-574, osobito str. 571. Prije toga postojao je samo jedan Musliman, Hasan Huski , u ustaškom logora u Janka Puszti kod Nagykanizse u jugozapadnoj Ma arskoj, vidi, isto, str. 104. Nisam vidio nijedan dokument iz vremena NDH u kojem bi se spominjala njihova imena.

⁵⁹ Coli , Takozvana NDH 1941., str. 161; Antoni , Ustanak u isto noj i centralnoj Bosni, str. 53-60. Nadbiskup Šari bio je hrvatski ultranacionalist i oduševljeni pristaša Paveli a i ustaša.

⁶⁰ Antoni , Ustanak u isto noj i centralnoj Bosni, str. 43-95, pokazuje da Muslimani nisu imali baš mnogo veze ni s Ustaškim pokretom i Vojnicom ni s državnom administracijom u BiH.

Vidi izvještaj Willyja Reuarda, dužnosnika njema koga poslanstva u Zagrebu, napisan 2. lipnja 1943, sa studijskog putovanja po BiH, na Micr. No. T-120, RoU 5783, Frs. H298,645-49.

⁶¹ " U nekim dijelovima BiH, ustanak velikog broja Srba protiv ustaškog režima u ljeto 1941. u po etku je vo en kao borba protiv „Turaka". To je važno i za one koji su kasnije otišli u etnike i za one koji su bili predvo eni partizanima, ali me u kojima se partizanska politika suradnje me u nacionalnim skupinama u borbi protiv okupacijskih i kolaboracionisti kih snaga još nije bila stabüizirala. Vidi, na primjer, dva rada Dušana Luka a, Ustanak u Bosanskoj krajini, str. 189-201, 269, 297-298, 329, i „Prilog istraživanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovim", str. 473-477, Vidi i Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodila kog rata", str. 509-514.

Za memorandum iz studenoga 1941. vidi A VII, fond NDH, reg. br. 18/1-2, kutija 18e. Za oštru izjavu Muslimana Bijeljine od 2. prosinca 1941. vidi reg. br. 12/5-4-5, kutija 62. Za

⁶² Glaiseove komentare, vidi Micr. No. T-501, RoU 266, Frs. 197-98.

⁶⁵ Glaiseov izvještaj od 5. prosinca 1941, na Micr. No. T-77, RoU 895, Frs. 5,646,526-28.

Vidi A.VII, fond NDH, reg. br. 31/3, kutija 182 za Kvaternikovu naredbu te reg. br. 27/24-1, kutija 86 za 182 za dekret iz Sarajeva.

⁶⁶ Bilo je direktnih pregovora sa Srbima, ali je njihov domašaj bio skroman. U Nevesinju

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- je 8. srpnja 1942. sklopljen sporazum između srpskoga i muslimanskoga predstavnika u kojem su se sve strane obavezale na mir i uzajamno poštovanje, okrivljuju i ekstremiste na obje strane za provokacije, obe ali da se ne mogu dati takve provokacije i dogovorili povrat stoke koju su jedni od drugih bili opljačkali. Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 76.
- ⁶⁷ Za memorandum iz rujna 1942. vidi Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 76. Za muslimanske napore protiv etnokomunističke listopada, vidi Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,260-63 i Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58. Popov je jedinicama surađivao s etnicima i u bitci na Neretvi, ali nisu se baš istakli. Ubrzo nakon toga Popovac je ubijen. Za muslimanski zahtjev talijanskoj vladi, vidi Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58 i Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,554-58.
- ⁶⁸ Za regrutiranje za Hrvatsku legiju, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 395. Za njemačko odbijanje dopuštenja stacioniranja talijanskih trupa u Sarajevu, vidi Micr. No. T-77, Roll 895, Frs. 5,646,466-68; Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1067-70 i 1075-76 i Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 668.
- ⁶⁹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,774-92. Memorandum nije bio potpisan, i ni Glaise ni Kasche nisu ga smatrali važnim, a osobito nisu vjerovali da je među Muslimanima moguće regrutirati snage za borbu protiv partizana i etnika (Frs. H306,769-70). Kasnije je Karl von Krempler, SS oficir koji je imao dobre kontakte s Muslimanima u BiH, rekao da je autor memoranduma bio Muhamed Pandža, član Ulema medžlisa (najviši organ vjerske vlasti bosanskohercegovačkih Muslimana, sastoji se od četirina i reis-ul-uleme kao predsjednika, vidi Micr. No. T-311, Roll 189, Fr. 263). Pandža možda jest bio glavni autor memoranduma, ali vjerojatnije je bio rezultat zajedničkih napora grupe Muslimana. Pandža je godinama u Sarajevu bio predsjednik muslimanske dobrotvorne organizacije, Merhameta, koja se za vrijeme rata brinula za muslimanske izbjeglice. Na početku rata bio je izrazito pronjemački orijentiran i postao otvoreni zagovornik SS divizije Handžar. Kasnije je međutim promijenio pogled. Vidi str. 2-3. pisma od ukupno 7 stranica Hasana Bajralitarovića generalu Phlepsu od 15. studenoga 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives.
- ⁷⁰ Stein, *The Waffen SS*, str. 179-80; Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 553. Vidi i Himmlerov govor o njemačkoj diviziji u logoru za obuku kod Neuhammera u Šleskoj 11. siječnja 1944, na Micr. No. T-175, Roll 94, Frs. 2,614,877-87.
- ⁷¹ Vidi sporazum između Himmlera i Hadži Amin el Husseinija od 19. svibnja 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives. Edmund Veesenmayer, dužnosnik njemačkoga ministarstva vanjskih poslova, izjavio je da je veliki muftija planirao osnivanje „Sjedinjenih Islamskih Država koje bi se protezale od Maroka do Bosne”. Ti su planovi nastali u proljeće 1942. kad su Nijemci i Talijani vjerovali da će njihove snage uskoro stići do Kaira. U otkrivanju tog trijumfa, Mussolini je otputovao u Afriku i Veesenmayer je otpratio velikog muftiju i Rašida Ali Gailanija, bivšeg predsjednika iračke vlade, u Rim. Vidi ispitivanje Veesenmayera poslije rata, na Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 641.
- ⁷² Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,602-3, i Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 878-79, koji sadrži Glaiseov izvještaj Himmlera od 24. veljače 1943. godine. Glaise je napisao da je potpredsjednik vlade Kulenović savjetovao da se divizija sastavljena isključivo od Muslimana ne osniva. Prema njegovom mišljenju, 1941. bilo bi lako regrutirati čak i sto tisuća Muslimana koji bi služili pod njemačkom zastavom, ali u proljeće 1943. moglo se otkrivati samo neznatan dio toga. Kao član vlade koja je bila protiv isključivo muslimanske divizije, Kulenović je vjerojatno bio vezan dužnošću da odgovara Nijemcima. Otkriveno u isto vri-

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

jeme vlada NDH raspustila je Hadžiefendi evu legiju koju su Nijemci planirali upotrijebiti kao jezgru njihove muslimanske divizije. Nijemci su to interpretirali kao inat.

⁷³ O pripremama za posjet velikog muftije BiH, vidi izvještaj službenika njema kog izaslanstva u Zagrebu Kascheu 27. ožujka 1943, na Micr. No. T-120, RoU 5783, Frs. H298,653-55. Za izvještaj velikog muftije o njegovom putovanju u BiH po etkom travnja 1943, poslan njema kom Minisarstvu vanjskih poslova, vidi Micr. No. T-120, RoU 5782, Frs. H297,610-12. Nakon što je potpuno formirana, Handžar divizija imala je 30 imama.

⁷⁴ Šuljkovu verziju njegovog posjeta BiH i njegovu kritiku na ra un dvojice SS asnika koji su gapratiU, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 92-94. Phlepsovo priop enje JMO od 19. travnja 1943, vidi u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives. Budakov izvještaj, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 463-70. Vidi i Glaiseov izvještaj vrhovnom zapovjedniku za jugoisto nu Europu od 20. travnja 1943, na Micr. No. T-501, RoU 268, Fr. 38.

⁷⁵ Za sporazume od 11. i 23. srpnja 1943. izme u Njema ke i NDH o dodjeli novih regruta iz NDH, vidi Micr. No. T-120, RoU 5782, Frs. H297,582-86. Prvih šest mjeseci svoga postojanja divizija je imala i oko tisu u muslimana Albanaca s Kosova. U velja i i ožujku 1944. oni su izdvojeni iz divizije Handžar i u travnju 1944. upotrijebljeni kao jezgra nove 21. SS dobrovolja ke divizije Skenderbeg.

⁷⁶ Za pobunu, vidi Micr. No. T-120, RoU 5787, Frs. H301,454-58, i Labovi , Refleksi revolucije, str. 127-141. Vidi Bergerov izvještaj od 25. rujna 1943, u Heinrich Himmler Collection, kutija 5 (File 281), Hoover Institution Archives.

⁷⁷ Duga ke izvatke iz te direktive, vidi u Micr. No. T-120, RoU 5793, Frs. H306,235-49, a za povla enje direktive, vidi Fr. H306,503. Imam korpusa 9. planinske armije Waffen SS uputio je imamima divizije Handžar i planirane divizije Kama, koje su ga sa injavale, okružnicu datiranu 6. rujna 1944. u kojoj poti e vjeru u korpus koji bi za Muslimane iz BiH mogao postati politi ka jezgra i popuniti vakuum koji je nastao kao posljedica pomanjkanja starijih vo a. Imam zagovara suradnju s etnicima u borbi protiv partizana, a ustaše nije ni spomenuo. A VII, fond Nijemci, reg. br. 14/4, kutija 9.

Nakon rata, jugoslavenski timovi koji su pretraživali logore u Njema koj i Austriji pronašli su izvjestan broj bivših asnika i do asnika divizije Handžar. Ovi su potom odvedeni u Jugoslaviju, izvedeni pred vojne sudove i osu eni na zatvorske kazne ili na smrt. Za primjere izjava koje su ti ljudi dah, vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 17/5 i 52/4, kutija 9.

⁷⁸ Micr. No. T-120, RoU 5784, Fr. H299,234.

⁷⁹ Vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 25/4, kutija 9, str. 3 „Izvještaja o zlo inima 13. SS bosanskohercegova ke Handžar divizije" Komisije BiH za utvr ivanje zlo ina po injenih od strane okupacijskih sila i njihovih pomaga a, sastavljen u Sarajevu u ožujku 1947. godine.

⁸⁰ Micr. No. T-120, RoU 5793, Frs. H306,700-701. Nešto kasnije, stožer divizije Kama povu en je iz NDH i upotrijebljen pri formiranju 23. dobrovolja ke oklopne divizije Nederland. Stein, The Waffen SS, str. 185; Keilig, Das Deutsche Heer, 1939-1945, 2, poglavlje 81 141, „Kommandobehörden der Waffen SS", str. 20.

Memorandum od 5. listopada, vidi u Micr. No. T-120, RoU 5784, Fr. H299,217. Kascheov brzojav, vidi u Micr. No. T-311, RoU 194, Fr. 863. Nijemci su pokušali upotrijebiti divizij-^{g2}ke imame kako bi zaustavili raspad, ali bezuspješno.

~ Za raspuštanje SS jedinica iz NDH, vidi Micr. No. T-120, RoU 5784, Frs. H299,415-17. Nisam uspio ustanoviti za koje su se, od ponu enih opcija, vojnici odlu Ui. Za kasniju upotrebu imena Handžar, vidi Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1151, i Stein, The Waffen SS, str. 184.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁸³ Njema ki prijevod Mulali eva pisma iz prosinca 1943. vidi u Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 244-49. Mulali je kasnije napisao i druga pisma važnim bosanskohercegova kim Muslimanima, zagovaraju i Mihailovi evu stvar. Vidi Hurem, „Konceptija nekih muslimanskih gra anskih politi ara o položaju Bosne i Hercegovine”, str. 533-548.
- O etni kim jedinicama bosanskohercegova kih Muslimana, vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 554-55. O tome se malo zna. O vrlo složenom razvoju doga aja u sjeveroisto noj Bosni u posljednjih osam mjeseci rata s opisom odnosa izme u partizana, etnika, ustaša i razli itih muslimanskih skupina, vidi Lazarevi , „Sjeveroisto na Bosna”, str. 157-213.
- ⁸⁴ Za detaljnu informaciju o Huski Miljkovi u i njegovim jedinicama, kako su problem vidjele ustaške vlasti i Nijemci, uklju uju i i njema ke izvještaje o pokušajima SS-a da likvidira Husku i sljedbenike, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,535-37, i Micr. No. T-314, Roll 566, Frs. 314, 450-53, 511-14, 551-77, 602-7, 646-47. i 651-68. Za izvještaj o njegovoj smrti, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,387. Za partizansko gledai je na stvari, vidi Bijedi , Ratne slike iz Cazinske krajine, str. 9-98. Bijedi , Musliman iz biha kog kraja, bio je postavljen za politi kog komesara u Huskinim jedinicama kada je Huška po drugi puta, u sije nju 1944, prešao na partizansku stranu.
- ⁸⁵ Jugoslavija, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3, str. 322; Nešovi , Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, str. 168,188-90, 223.
- ⁸⁶ Njema ki prijevod Pandžina proglasa, vidi u Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 264-65. Pandžine govore podrške partizanima, vidi u Selimovi , Sje anja, str. 148-151. Selimovi govori o Pandži kao o reis-ul-ulemi, što je o ito greška. Pandža je bio lan Ulema međžlisa. Vidi bilješku br. 69 u ovom poglavlju.
- ⁸⁷ Njema ki prijevod njegovog iskaza zagreba koj policiji, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,129-46. Izvještaje istrage o strijeljanju 69 Muslimana zbog navodnih aktivnosti u korist partizana od strane 7. SS divizije Princ Eugen u selu Košutici u isto noj Bosni u srpnju 1943, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,257-75. O tome, kao i o inciden- tima u rujnu 1943. koji su rezultirali smr u još više Muslimana, vidi i izvještaj generala Phlepsa, komandanta 5. SS planinskog korpusa Himmleru 7. rujna 1943. na Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,899-901. Prema Phlepsu, „oko 50% Muslimana u Mostaru mo- ramo smatrati simpatizerima partizana”.
- ⁸⁸ O Zelenom kadru u sjeveroisto noj Bosni u zadnjoj fazi rata, vidi u Lazarevi , „Sjevero- isto na Bosna”, str. 157-161, 168, 175. Top i eve ideje, vidi u Hurem, „Konceptija nekih muslimanskih gra anskih politi ara o položaju Bosne i Hercegovine”, str. 546-547. Vidi i poruku njema kog Ministarstva vanjskih poslova Kascheu od 23. ožujka 1944. u ko- joj je dobio posebne informacije o situaciji u Bosni, na Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,161-64.
- ⁸⁹ Za ovaj memorandum, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/23, kutija 86, ili Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,461-70.
- ⁹⁰ Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,477-79.
- ⁹¹ Za stanje u isto noj Hercegovini u rujnu 1941, vidi izvještaj koji je Avdo Humo, Musliman, uputio svojoj partizanskoj komandi, u Zborniku DNOR, 4. serija, 1. knjiga, str. 158-60. Za staije u Bosanskoj krajini, vidi Luka , Ustanak u Bosanskoj krajini, str. 189-194, 268-269, 297,329. Za stanje u BiH op enito, vidi Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodila kog rata”, osobito str. 509-522.
- ⁹² Soji , „Ustanak u Bosni i Hercegovini”, str. 11-12, 22-23.
- Vukmanovi Tempo, „Narodnooslobodila ka borba u Bosni i Hercegovini”, str. 126-153. Za procjenu Crne legije od strane vode eg ustaše koji je odigrao zna ajnu ulogu u njezinu

NDH: Bosanskohercegova ki Muslimani

osnivanju i opremanju, vidi Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942“, str. 178-186.

O tim sporazumima, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 226-31. Za muslimanske sumnje u stabilnost vlasti NDH u isto noj Hercegovini ve u studenom 1941, vidi izvještaj vojne komande Sarajeva od 4. studenoga 1941. u A VII, fond NDH, reg. br. 41/2-12, kutija 233.

U rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ održane u Zagrebu u listopadu 1940. stoji da e KPJ nastaviti „borbu protiv nastojanja srpske i hrvatske buržoazije da podijele Bosnu i Hercegovinu izme u sebe, a da ne pitaju narod na tom prostoru. Mi, komunisti, smatramo da narodi Bosne i Hercegovine moraju sami odlu iti i prona i rješenje za svoj prostor uvo enjem autonomije ili ne im sli nim“. *Komunist* (Beograd), 1946, br. 1. str. 117-118. Za postupni razvoj stavova KPJ o autonomiji BiH, koji je rezultirao time daje BiH dobila status šeste federalne jedinice u Jugoslaviji, vidi, primjerice, Babi , „Komunisti ka partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine“, str. 219-240. Za izjave KPJ, njegovih raznih foruma i partizanskih vojnih komandi o problemu bosanskohercegova kih Muslimana za vrijeme i poslije rata, vidi Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodila kog rata“, str. 491-531.

Postojale su etiri partizanske brigade sa injene od Muslimana iz BiH. Prva je formirana u rujnu 1943. *Jugoslavija, Vojna enciklopedija*, 2. izd., sv. 5, str. 661-62. Naravno, Muslimana je bilo i u drugim partizanskim jedinicama u BiH.

A. Babi , „Mjesto i uloga ZAVNOBIH-a“, str. 320-21; Purivatra, „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodila kog rata“, str. 514-516. Od ratnog materijala, vidi osobito govore Rodoljuba olakovi a, vode eg bosanskohercegova kog komunista u to vrijeme, na prvom i drugom zasjedanju ZAVNOBIH-a, u njegovim Iza-brani govori i lanci, sv. 1, str. 47-61, 65-78.

U popisu stanovništva iz 1948, od ukupno 885.689 Muslimana u BiH 71.991 izjasnio se kao Srbin islamske vjere, 25.295 kao Hrvati islamske vjere, a 788.401 kao „musliman, neopredijeljen“. U popisu stanovništva 1953. velika ve ina izjasnila se kao „Jugoslaven, neopredijeljen“ U popisu stanovništva 1961. izjasnili su se kao „Musliman u etni kom smislu rije i“. Vidi *Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Statisti ki bilten*, br. 727, str. 4-6, i *Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Statisti ki godišnjak*, str. 60-76. O Ustavu iz 1963, vidi *Jugoslavija, Ustav Socijalisti ke Federativne Republike Jugoslavije*, str. 95. Sli ne odredbe nalaze se i u Ustavu usvojenom 25. velja e 1974. godine.

Za dileme bosanskohercegova kih Muslimana o identitetu, vidi Selimovi , Derviš i smrt, str. 365-367.

XII.

C r k v e z a v r i j e m e
o k u p a c i j e i r e v o l u c i j e

Podjela i okupacija Jugoslavije u travnju 1941. utjecala je na sve strukture u zemlji, uključujući i Crkve i vjerske zajednice. Kako su se Crkve na Balkanu tradicionalno miješale u državne poslove i politiku, uplele su se, naravno, i u politički razvoj događaja i građanski rat koji je uslijedio nakon travnja 1941. godine. Situacija u pogledu vjerskih zajednica bila je utoliko kompleksnija i zlosretnija što je regija gotovo 900 godina bila poprište natjecanja između rimokatoličanstva i pravoslavlja, a oko 500 godina poprište borbe između kršćanskih Crkvi i islama. Vjerske razlike bile su isprepletene s nacionalnim razlikama tijekom prethodnog stoljeća i pol, što je sukob između nacija i Crkava dodatno otežalo. Zato je uloga Crkava u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu bila krajnje zamršena i opterećena emocijama i još više usložila već ionako tešku situaciju okupacije i revolucije.

Za vrijeme rata, situacija i ponašanje Crkava i vjerskih zajednica i politika raznih ratnih vlasti prema njima uvelike se razlikovala od područja do područja, nacije do nacije, nacionalne manjine do nacionalne manjine, a bila je različita u različitim fazama rata. U svim dijelovima Jugoslavije najgori je bio položaj židovske vjerske zajednice. Položaj SPC-a (Srpske pravoslavne crkve) i Rimokatoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je vrlo složen, i zato je veći dio ovog poglavlja tome posvećen. Tako će biti riječi i o gubicima koje je pretrpjelo muslimansko stanovništvo i svećenstvo u BiH, dok će oni, koje je pretrpjela židovska vjerska zajednica, biti tema sljedećeg poglavlja.

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA (SPC)

U okupiranoj Srbiji, osim Banata, SPC je bio jedina važna vjerska institucija. Prema nacionalnosti i vjerskoj pripadnosti stanovništvo je tu bilo homogeno. Većina rimokatolika, to jest Slovenaca i Hrvata koji su se već naselili u Srbiji u međuratnom razdoblju, u prvom redu kao državni službenici, nakon podjele zemlje vratili su se tamo odakle su došli.

Od svog osnutka 1219, SPC je bio nacionalna crkva, i malo je koja Crkva bila tako blisko identificirana sa svojim narodom i državom kao ona. SPC je tradicionalno štiti svoj narod i išao u korak s nacionalnim težnjama, a u nekim periodima bio je čak i predvodnik.¹ U međuratnom razdoblju pothranjivao je ekspanzionističke tendencije zagovaratelja velikosrpskih ideja na polju religije, kulture, a u izvjesnoj mjeri i politike. U spoju sa srpskim političkim grupacijama, SPC je bio, katkada, politički vrlo utjecajan. Najbolji primjer za to bio je njegov uspjeh - u savezništvu sa srpskim političkim snagama koje su bile u opoziciji Stojadinovićevoj vladi - sprečavanje ratifikacije konkordata između Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Pregovori o konkordatu već su u nekoj mjeri navratu po prvi put od 1924. godine. Konačno su zaključeni i konkordat je potpisan 1935. godine, ali kada su njegove odredbe procurile u javnost, izazvale su ogorčeno protivljenje SPC-a i jugoslavenskih masovnih organizacija. Stojadinovićeva vlada podnijela je konkordat Narodnoj skupštini na ratifikaciju u srpnju 1937, ali prethodno nije pripremila javno mnijenje. Nakon dodavanja nekih amandmana i pod velikim pritiskom vlade, Skupština je 23. srpnja ratificirala konkordat sa 166 glasova za i 129 protiv. Crkva je potom ekskomunicirala pravoslavne članove vlade i Skupštine koji su glasali za ratifikaciju i pomogla organizirati masovnu kampanju, uključujući i ulične procesije i demonstracije, kako bi javno mnijenje podigla protiv ratifikacije od strane Senata. Zbog takve reakcije SPC-a i velikog dijela javnosti, vlada je odustala od daljnjih nastojanja oko ratifikacije. Mir između vlade i Crkve tek je postupno ponovo uspostavljen.²

Sve u svemu, problemi s kojima su SPC i svećenstvo u užoj Srbiji bili suočeni tijekom Drugoga svjetskog rata bili su relativno jednostavni. Razlike u stavovima između svećenstva i stanovništva jesu se pojavile kao rezultat podjele

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

na pristaše Mihailovića ili Nedića, odnosno Ljotića i partizana - i krvavi sukobi su uslijedili, ali bili su rezultat političkih i ideoloških razlika, bez primjese bilo kakvih vjerskih ili nacionalnih faktora.

Za trajanja rata, Crkva je bila lišena svoga formalnog poglavara. Patrijarh Gavriilo Dožić nepokolebljivo se suprotstavio pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941, i snažno podržao vojni put 27. ožujka. Stoga ne iznenađujuće da su ga se Nijemci htjeli dočepati. Beograd je napustio 8. travnja i otišao najprije u manastir Žiču u sjeverozapadnoj Srbiji, a potom u manastir Oštrog u Crnoj Gori, gdje su ga Nijemci uhvatili. Vraćen je u Beograd i, nakon temeljite istrage, interniran, najprije u manastir Rakovica a potom u manastir Vojlovica kod Pančeva u Banatu.³ U ljeto 1944, kad je pošlo za ruku približavanje sovjetskih snaga, odveden je u koncentracijski logor Dachau. Pred završetak rata pušten je i dozvoljeno mu je da ode u Italiju. Nakon nekog vremena provedenog u Francuskoj i Velikoj Britaniji, vratio se u Jugoslaviju 14. studenoga 1946. i ponovno preuzeo svoju funkciju.

Nikolaj Velimirović, vladika Ohridski i Žički, bio je još jedan srpski crkveni dostojanstvenik kojeg su Nijemci internirali. Vladika je bio vrlo sklon Ljotićevu pokretu, osim toga i konzervativac. No, zbog protivljenja vladici Cvetković-Maček (koja je potpisala Trojni pakt) i oštre nesimpatije prema Nijemcima, Velimirović je uhapšen i interniran. Držali su ga u raznim manastirima u Banatu do ljeta 1944. kad je i on prebačen u koncentracijski logor Dachau.⁴ Pušten je zajedno s patrijarhom Gavrilom i uspio se probiti do Slovenskog primorja kako bi se pridružio Ljotiću i etničkim snagama koje su tamo bile okupljene. Nakon rata emigrirao je u SAD, gdje je i umro 1956. godine.

U odsutnosti patrijarha Gavriila, na čelu SPC-a stajao je mitropolit Josif, koji je i sam bio prognanik iz Skopske episkopije koju je anektirala Bugarska. Mitropolit Josif i Sveti sinod suraivali su i s Nedićevim kvislinškim režimom i u izvjesnoj mjeri s njemačkom vojskom, djelomično kako bi podišli Nijemcima ne bi li ovi upotrijebili svoj utjecaj u NDH i založili se za progonjeni SPC i srpsko stanovništvo. Dio nižeg svećenstva suraivalo je s Ljotićevim pokretom, grupom u koju su Nijemci imali najviše povjerenja u okupiranoj Srbiji.

Nema sumnje, međutim, da su pravoslavni svećenici - kako iz uže Srbije tako i iz drugih područja Jugoslavije - simpatizirali etnički pokret generala Mihailovića i suraivali s njim. Zato su imali jake razloge. Mihailović je etnički pokret izgradio na tradicionalnim srpskim nacionalističkim snagama. Snažno je podržavao dinastiju Karađorđevića i radio na stvaranju Velike Srbije unutar Jugoslavije, to jest na očuvanju dominantne pozicije Srba i u reorganiziranoj Jugoslavenskoj državi. Kao tradicionalni srpski nacionalist, Makedonci je smatrao južnim Srbima koji bi politički i što se Crkve tiče trebali ostati pod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kontrolom Srbije. Imaju i u vidu ideološke temelje SPC-a, jasno je daje teško mogao slijediti ijednu politiku osim pro etni ke. Neki pravoslavni sve enici bili su ak etni ki zapovjednici. Pop Mom ilo uji postao je najvažniji etni ki vojvoda u sjevernoj Dalmaciji i zapadnoj Bosni, a pop Savo Boži bio je zapovjednik važne etni ke grupe u sjeveroisto noj Bosni.⁵

Me utim, neki pravoslavni sve enici - u svim dijelovima zemlje - stali su na stranu partizana im je Mihailovi po eo sura ivati s okupacijskim silama i boriti se protiv partizana. Najpoznatiji me u njima bio je pop Vlada Ze evi , koji je prvo zapovijedao etni kim snagama u zapadnoj Srbiji u ljeto 1941, potom sura ivao s partizanima u borbi protiv Nijemaca i srpskih kvislinških snaga i na kraju otišao u partizane, nakon što je te jeseni izme u etnika i partizana došlo do sukoba. Postao je partizanski komandant i lan KPJ (iako se za vrijeme rata uvijek izjašnjavao kao predstavnik Demokratske stranke). Kako za vrijeme rata tako i poslije njega bio je na visokim položajima u komunisti kom režimu, i na saveznoj i na republi koj razini.

Partizane je podržala i mala grupa pravoslavnih sve enika iz Crne Gore koja je 16. lipnja 1942. s Tjentišta objavila deklaraciju kojom poziva na likvidaciju svih pomaga a okupatora i na podršku Narodnooslobodila kom pokretu u borbi za slobodu Crne Gore. Sli nu deklaraciju objavila je i grupa srpskih pravoslavnih sve enika koja se 15. studenog 1942. okupila u selu Srpska Jasenica u zapadnoj Bosni. Skupu je prisustvovalo dvanaest pravoslavnih sve enika i dvanaest studenata teologije i sjemeništara koji su služili kao kapelani ili borci u partizanskim jedinicama.⁶

Za razliku od situacije u užoj Srbiji, SPC je bio suo en s osobito teškim problemima izvan Srbije, to jest u jugoslavenskoj Makedoniji, na Kosovu, u Vojvodini, u izvjesnoj mjeri u Crnoj Gori i nadasve u NDH. Poteško ama na ovim podru jima pozabavit u se u nastavku teksta, a one u NDH bit e opisane kasnije u ovom poglavlju kad bude rije i o razvoju doga aja u vezi s Crkvama u NDH za vrijeme rata. Nakon podjele Jugoslavije i bugarske aneksije ve eg dijela jugoslavenske Makedonije, dijela jugoisto ne Srbije i dijela Kosova, skopski mitropolit Josif Cvijovi , kao i sve ostale vladike i pravoslavni sve enici koji su smatrani Srbima, protjerani su iz tih podru ja u dio Srbije pod njema kom okupacijom. Njihova mjesta zauzeli su sve enici iz Bugarske, i Crkva u anektiranim podru jima inkorporirana je u Bugarsku pravoslavnu crkvu. U dijelovima Makedonije i Kosova koji su pripojeni Albaniji ve ina sve enika ostavljena je na svojim položajima, ali je Crkva inkorporirana u Albansku pravoslavnu crkvu. SPC je energično protestirao protiv tih promjena, ali bez rezultata. Kasnije se, me utim, pokazalo da su sve te promjene bile samo privremene.

U jugoslavenskom dijelu Makedonije po eo se, me utim, odvijati druga iji proces, koji je imao zna ajne posljedice na poslijeratno stanje. U vrlo kom-

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

policiranim borbama u jugoslavenskoj Makedoniji za vrijeme rata, dio partizanskog pokreta predvođenog komunistima bio je promakedonski i prokomunistički orijentiran, a istovremeno i antibugarski i antisrpski. Svjesni da SPC ima vrlo veliku moć u Makedoniji i da u svojim redovima imaju izvjestan broj pravoslavnih svećenika, makedonski partizani osnovali su 11. listopada 1943. Ured za vjerske poslove pri partizanskom Glavnom štabu za Makedoniju. U zapovijedi kojom je imenovan njen prvi šef stoji da su „njegove zapovijedi i preporuke obvezujuće za sve svećenike i crkvene općine na slobodnom teritoriju“. Koncem istog mjeseca, u selu Izdeglavje, blizu Ohrida, održan je sastanak pravoslavnih svećenika s makedonskoga slobodnog teritorija. Na tom sastanku doneseno je nekoliko odluka koje su bile po etak odvajanja i neovisnosti Makedonske pravoslavne crkve od SPC-a. Osnovan je Savjetodavni odbor za organizaciju crkvenih poslova u Makedoniji, koji je sazvao Prvi narodni crkveni sabor, koji je održan u Skoplju 4. ožujka 1945. godine. Sabor je zahtijevao ponovno osnivanje Ohridske arhiepiskopije kao „autokefalne makedonske crkve koja ne može biti podređena nijednoj drugoj lokalnoj crkvi“, i odlučio da u Makedoniji samo Makedonci mogu biti biskupi i svećenici, i izabrao novi savjetodavni odbor.⁷

Posljednje završetka rata, nakon dugotrajnih pregovora između Savjetodavnog odbora i SPC-a, 1957. je nađen modus vivendi prema kojem je Makedonska pravoslavna crkva kanonski ujedinjena sa Srpskom pravoslavnom crkvom i priznaje srpskog patrijarha kao svog poglavara. Međutim, pošto se takav sporazum pokazao neprovedivim, 18. srpnja 1967. Treći nacionalni crkveni sabor Makedonije proglasio je Makedonsku pravoslavnu crkvu autokefalnom crkvom s arhiepiskopom ohridskim i makedonskim kao poglavarom.⁸

Na ratno iskustvo SPC-a u Bačkoj i Baranji nakon mađarske aneksije tih pokrajina, jako je utjecala antisrpska politika mađarske vlade. Mađari su protjerani na desetke tisuća pravoslavnih Srba koji su se tamo bili naselili nakon Prvog svjetskog rata, uglavnom na zemlji dobivenoj agrarnom reformom, i bili bi protjerani još mnoge tisuće, da ih njemačke okupacijske vlasti u Srbiji nisu odbile primiti. Vladi novosadskoj, članu SPC-a, nije bilo dopušteno sudjelovanje u aktivnostima Svetog sinoda. Mađari su ubili izvjestan broj pravoslavnih svećenika (vidi Tablicu 2), uglavnom tijekom napada na partizane u siječnju 1942, kada su ubili i nekolicinu tisuća srpskih civila i Židova u Novom Sadu i drugdje u Bačkoj.⁹

U Crnoj Gori s partizanima je surađivao relativno brojno već i dio pravoslavnih svećenika nego u drugim dijelovima Jugoslavije. To je vjerojatno Posljedica dva faktora. Prvo, partizani su bili na strani SSSR-a, zemlje s kojom su mnogi Crnogorci tradicionalno bili emocionalno vezani, a drugo, u Crnoj Gori bilo je relativno više sljedbenika KPJ, osobito među mladim ljudima, nego u bilo kojem drugom dijelu zemlje. Tako je od ukupno 188 pravoslavnih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

svećenika i 33 redovnika koliko ih je u Crnoj Gori bilo 1941, njih oko 60 bilo na strani partizana. Većina preostalih suraivala je s etnicima ili separatistima, dakle indirektno s okupacijskim silama. Nekolicina ih je neposredno suraivala s okupatorom, a neki su se držali po strani. Kad su se potpukovnik Pavle Đurišić i Crnogorski dobrovoljački korpus u prosincu 1944. zajedno s Nijemcima povukli prema sjeveroistočnoj Bosni, zajedno s njima otišlo je oko 60 crnogorskih svećenika predvođenih mitropolitom Joanikijem Lipovcem.¹⁰

Nakon rata, SPC je ponovo uspostavljen otprilike onakav kakav je bio do 1941. u svim dijelovima Jugoslavije, osim u Makedoniji. Ali ideološki uvjetovana anticrkvena i antireligijska politika komunističkog režima djelovala je protiv njegovih interesa kao i protiv interesa drugih vjerskih zajednica. Zato je pozicija SPC-a od završetka Drugoga svjetskog rata do sredine osamdesetih godina 20. stoljeća bila mnogo slabija nego što je bila u međuratnom periodu, iako jačanje srpskog nacionalizma od sredine osamdesetih daje naslutiti moguća jačanja njegove moći.

KATOLI KA CRKVA U SLOVENIJI

Uloga Rimokatoli ke crkve u Sloveniji za vrijeme rata bila je, kao i uloga SPC-a u užoj Srbiji, relativno jednostavna, iako je crkva u Sloveniji bila duboko povezana s okupacijskim silama i, preko grupa nad kojima je imala duhovnu kontrolu, umiješana u građanski rat. Kako je Slovenija bila gotovo potpuno rimokatoli ka zemlja, tu se nisu pojavili problemi koji su se pojavili u multikonfesionalnim područjima Jugoslavije. Naravno, ve postoje e jake veze između Katoli ke crkve i Slovenske ljudske stranke, najja e i najutjecajnije političke stranke u me uratnom periodu, nastavile su se i za vrijeme rata. Kad su se te konzervativne i demokratske političke snage suo ile s pokretom otpora predvo enim komunistima i s revolucionarnim političkim snagama, okrenule su se suradnji s talijanskim a onda i njema kim okupacijskim vlastima smatraju i komunizam mnogo ve om, i trenutnom i budućom, opasnoš u za slovenski narod od talijanske i njema ke okupacije. Te prozapadne snage istodobno su ekale i prigodu da se pridruže Saveznicima, okrenu protiv sila Osovine i nastave borbu protiv svojih domaćih neprijatelja.

Položaj Katoli ke crkve u dijelu Slovenije koji je anektirala Italija bio je relativno dobar, ali u dijelu pod njema kom okupacijom izuzetno težak. Kao što je ovdje ve objašnjeno, Nijemci su planirali anektirati to područje, i kako bi sprije ili pojavu bilo kakvog otpora, nastojali su skršiti utjecaj Crkve drasti nim mjerama. Tako je me u prognanima u NDH bilo ak 448 katoli kih sve enika. Do travnja 1942. Nijemci su prognali ukupno oko 70% svih katoli kih sve enika iz svoje okupacijske zone. Uz to, neki su se sve enici dobrovoljno preselili u dio Slovenije koji je anektirala Italija. Nijemci su zatvorili katoli ke škole, prisvojili ve i dio crkvene imovine i zabranili upotrebu slovenskoga jezika u školama.¹¹ Tako er su mariborskog biskupa, monsinjora Ivana Tomažića, ve i dio vremena držali u ku nom pritvoru. Za vrijeme rata najvažniji predstavnik Slovenske katoli ke crkve i slovenskih katoli kih političkih snaga, i u Crkvi i, neformalno, u politici, bio je ljubljanski biskup monsinjor Gregory Rožman. To se osobito može re i za razdoblje nakon što je VOS (partizanska obavještajna služba i služba sigurnosti) 13. listopada 1942. ubila Marka Natla ena, vo u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

SLS-a. Rožmanovo prvenstvo možda je djelomično bilo rezultat činjenice da su ga vođe SLS-a gurali naprijed kako bi iskoristili prestiž i utjecaj njegova biskupskog položaja. Uz to, bio je po strani predsjednik svih organizacija Katoličke akcije u Sloveniji, koje su stvorile jezgru oružanih snaga pod utjecajem stranke.

Rožman je bez sumnje znao za memorandum koji je veleštrani Lambert Ehrlich 1. travnja 1942. podnio talijanskoj komandi u Ljubljani, o čemu je bilorije i u 3. poglavlju, i možda je čak sudjelovao u njegovu sastavljanju. I sam biskup Rožman je 12. rujna 1942. podnio memorandum talijanskom generalu Mariju Robottiju, zapovjedniku ljubljanskoga područja, predlažući kako najbolje organizirati borbu protiv partizana. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, Nijemci su se konzultirali s njim o tome koga bi trebalo postaviti na položaj upravitelja ljubljanskoga područja, i prihvatili su njegov savjet te imenovani Lea Rupnika, bivšeg generala jugoslavenske vojske i ljubljanskoga gradonačelnika za vrijeme talijanske okupacije. Do kraja rata, za vrijeme njemačke okupacije ljubljanskoga područja, Rožman je u punoj mjeri surađivao s Nijemcima i slovenskim antipartizanskim snagama. Zbog tih aktivnosti, on i još 162 svećenika i 48 sjemeništaraca u zadnjim su danima rata pobjegli u Austriju kako ne bi morali odgovarati pred jugoslavenskim komunističkim sudom. Ah kako je otišao bez papina dopuštenja nikad više nije postavljen ni na jedan položaj u crkvenoj hijerarhiji i bili su mu uskraćeni ad limina posjeti papi. Titula mu me utim nije oduzeta, a sljedeći ljubljanski biskup postavljen je tek nakon njegove smrti.¹² Poslije rata, živio je kao gost u raznim slovenskim katoličkim župama u inozemstvu, uglavnom u Clevelandu. Umro je 1959. godine.

Nakon što su komunisti preuzeli vlast, Rožmanu je suđen u odsustvu. Optužnica ga je teretila po trinaest točaka: zbog suradnje s Talijanima i kasnije s Nijemcima, držanja govora i političkog rada protiv Narodnooslobodilačke fronte, pomaganja konzervativnim vojnim i političkim snagama protiv partizana i, konačno, zbog činjenice da je od savezničke komande u Italiji - preko Vatikana - zatražio da okupira Sloveniju i spriječi uspostavu komunističkog režima. Vojni sud ga je proglasio krivim po svim točkama optužnice i 30. kolovoza 1946. osudio na osamnaest godina zatvora, gubitak građanskih prava još daljnjih deset godina, i oduzimanje sve imovine. Rožman je napisao odgovor na svih trinaest točaka optužnice koji nosi datum 30. rujna 1946. godine. Napisao ga je u Klagenfurtu u Austriji gdje je tada živio. Neke točke optužnice je porekao, a za neke ustvrdio da ih sud nije u potpunosti dokazao. Naravno, nije spomenuo djela koja sud nije bio spomenuo. Zaključio je: „Svjestan svoje odgovornosti pred sveznajućim Bogom, [izjavljujem da su] sve moje tvrdnje, koliko se se sam, potpuno istinite.“¹³

Ono što je Rožman zaboravio, ili što je odlučio zaboraviti, bilo je, me utim, vrlo inkriminirajuće. U točki 7. svog odgovora na optužnicu on eksplicitno

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

tvrdi da nije imao nikakve veze s osnivanjem Seoske straže i Dobrovolja ke antikomunisti ke milicije (Milizia volontaria anticomunista, kratica MVAC, na slovenskom: Prostovoljna protikomunisti na milica, u Sloveniji poznata i kao Bela garda, op. ur.) i da nikad nije imao kontakte s talijanskim komandantima u vezi s njima. Me utim, sredinom kolovoza 1942, general Roatta, komandant Vrhovnog zapovjedništva Slovenije i Dalmacije (Supersloda - Comando superiore di Slovenia e Dalmazid), svjestan koliko je Rožman utjecajan u dijelu Slovenije koji je anektirala Italija, za vrijeme svog inspekcij-skog puta u Ljubljanu posjetio je biskupa i rekao mu da bi katoli ke snage u ljubljanskom podru ju trebale napustiti svoju relativno neutralnu poziciju i u borbi izme u sila „civilizacije i religije s jedne, i boljševizma s druge strane" stati na stranu ovih prvih.¹⁴ Ubrzo nakon tog sastanka, 12. rujna 1942. Rožman je podnio memorandum generalu Robottiju, komandantu XI. armijskog korpusa raspore enog u ljubljanskom podru ju. Kako bismo uklonili sve nejasno e, citirat emo glavne dijelove tog memoranduma.

Od znatnog dijela slovenskoga naroda koji se izjasnio spremnim za ozbiljnu suradnju s talijanskim vlastima u svrhu ponovnog uspostavljanja reda i uništenja subverzivnih i pobunjenih elemenata, vojnim vlastima predlaže se sljede e:

1. Trebalo bi nam biti dopušteno da u svim ruralnim podru jima osnujemo zaštitne oružane jedinice pod slovenskom komandom. Imena lanova i zapovjednika tih jedinica bit e dostavljena vojnim vlastima. Za pripadnike tih zaštitnih jedinica i njihovo ponašanje bit e odgovorna slovenska komanda. Za zapovjednike jedinica bit e izabrani ljudi u koje se može imati povjerenja kako bi bilo u potpunosti zajam eno da e oružje biti upotrijebljeno samo protiv pobunjenih elemenata koji ugrožavaju zemlju bilo oružjem bilo revolucionarnom propagandom...
3. Uvjereni smo da se bez osnivanja predloženog sustava zaštitnih jedinica ne može održavati trajan i stabilan red i mir. Vojska je ve rastjerala pobunjenike tabore i skupine, ali mnogi od njih još se skrivaju u šumama i selima kamuflirani kao miroljubivi građani. Talijanskim oružanim snagama takve osobe nisu poznate. Zbog nepoznavanja jezika i poteškoća u pronalaženju pomaga a onih koji se skrivaju u šumama, bit e im jako teško prona i krivce. Ali doma i mladi i takve poteškoće nemaju ili ih mogu lako savladati...
5. Uz zaštitne jedinice stacionirane u ruralnim podru jima, bilo bi neophodno osnovati nekoliko središnjih jedinica pod zapovjedništvom bivših jugoslavenskih oficira. Zada a tih jedinica bila bi održavati nadzor nad šumskim podru jima i spre avati formiranje oružanih partizanskih skupina.
6. Kako bi se postigao taj cilj, bilo bi neophodno vratiti neke mlade, pouzdane bivše jugoslavenske oficire iz zarobljenih logora, ali diskretno, kao da ih se pušta doma na dopust. Mi bismo predložili njihova imena.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

7. Što se ti e Izubijane, predlažu se sljede e hitne mjere:... Trebalo bi nam biti dopušteno, da tako kažemo, osnivanje Tajne policije od 500 ljudi naoružanih revolverima. Možemo jam iti da e unutar šest tjedana opasni elementi biti prona eni, uhi eni i predani vlastima. Osobe koje imaju lažne osobne iskaznice i koje se slobodno kre u ulicama bile bi identificirane i uhi ene uz pomo gra anstva. Na taj na in u Ljubljani bi opet zavladao red i mir i u gradu više ne bi bilo komunista. Istodobno, bilo bi u injeno sve da se uz pomo snažne i kontinuirane antikomunisti ke propagande promijeni javno mnijenje.

Ovi iskreni prijedlozi pokazuju dobru volju ve ine stanovništva i omogu avaju postizanje zadanog cilja na na in koji mora biti zadovoljavaju i i vlastima. Njegova ekselencija, general Roatta, rekao je da narod sam mora birati izme u reda i boljševizma, Mi smo izabrali red, i predlažemo jedini na in kojim se, prema našem skromnom mišljenju, efikasno i sigurno može posti i potpuni red uz aktivnu suradnju s vlastima.¹⁵

Rožman je 1946. poricao gotovo sve to ke optužnice, ali njegov memorandum pokazuje da je sura ivao s Talijanima, u svoje ime ili u ime skupine političara i asnika, do te mjere daje ak davao detaljne prijedloge Talijanima kako treba organizirati borbu protiv partizana. Branitelj se složio s državnim tužiocem o gotovo svim to kama optužnice, ali je tvrdio da biskup nije znao za sve postupke onih na ijoj je strani bio i da je esto intervenirao za ljude koji su bili u zatvorima i koncentracionim logorima. Braniteljeva najvažnija tvrdnja bila je, me utim, da biskup nije bio osoba snažne volje i da je bio pod vrlo jakim i lošim utjecajem svoje okoline.¹⁶ Ali za ljude kao što je monsijor Jagodic, kao i za aktivne katoh ke i antikomunisti ke snage u Sloveniji za vrijeme rata i poslije njega, Rožman je bio posve en i hrabar prelat i nacionalni heroj.

Detaljnu analizu Rožmanova ponašanja za vrijeme okupacije i gra anskog rata, uključuju i i komentar na biskupov odgovor na optužnicu i prikaz sadržaja velike koli ine dodatne literature koja se odnosi na njegov slu aj, napisao je vele asni Metod Mikuž, najvažniji slovenski katoli ki sve enik koji je za vrijeme rata bio na strani partizana.¹⁷ Mikuž je smatrao da je biskup bio pod vrlo lošim utjecajem svoje okoline, ali da to ne opravdava njegove postupke. Prema Mikužu, Rožman je talijanske i njema ke okupacijske snage smatrao bogomdanim vlastima koje se moraju slušati, a partizane predvo ene komunistima mnogo ve om opasnoš u i neprijateljem slovenskog naroda. Mikuž je iznio tvrdnju da su se Edvard Kardelj i Boris Kidri , glavni vo e slovenskih partizana i KP Slovenije, pokušali sastati s biskupom kako bi ga pridobili na partizansku stranu ili barem potakli da zauzme neutralnu poziciju, ah da je ovaj odbio sastati se s njima. Me utim, u pismu upu enom slovenskim katoli kim sve enicima u SAD-u u studenom 1945, Rožman je tvrdio da su komunisti „nepristupa ni za bilo kakvu diskusiju“. Mikužev krajnji sud bio je

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

daje Rožman kolaboracionist, aktivan protivnik Narodnoosvobodilne fronte i izdajnik slovenskoga naroda.¹⁸

Samo je mali broj rimokatolika svih svećenika u Sloveniji podržao partizane i oni im se pridružili. Prema zapisu koji su sačinili vođe antipartizanskih snaga, osim velećasnog Mikužajoš dva druga svećenika bili su članovi Plenuma Narodnoosvobodilne fronte.¹⁹ U ljubljanskom području bilo je više svećenika koji su podržavali partizane nego u dijelu Slovenije pod njemačkom okupacijom, a u slovenskom primorju partizane je, navodno, podržavala većina svećenika. Na temelju imena koja je dao miral Petešič, čini se daje s ljubljanskoga područja s partizanima surađivalo možda čak 40 slovenskih katolika svih svećenika, uključujući i neke izbjegle iz sjevernog dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom. Među njima su bili prior i redovnici slavnog kartuzijanskog samostana u Pleterju kod Kostanjevice, koji su partizane snabdijevali hranom i lijekovima i brinuli se za njihove ranjenike.²⁰ Neke katolike svećenike iz sjeverne Slovenije - prognane u Hrvatsku - likvidirale su ustaše pod optužbom da su surađivali s partizanima. Neke katolike svećenike u Sloveniji ubili su partizani, a neki su stradali u zločinima koje su počinile druge zarađene snage (vidi Tablicu 2). Za vrijeme građanskog rata u Sloveniji partizani su oštetili ili uništili izvjestan broj katolika crkava, ali prema mišljenju dva vodeća eksperta za povijest Drugoga svjetskog rata u Sloveniji, Dušana Bibera i profesora Toneta Ferenca, to se događalo samo kad bi antipartizanske snage upotrijebile crkvu kao vojno uporište.

Odnosi između katolika crkve i nove komunističke vlasti u Sloveniji pošli su se normalizirati gotovo odmah po završetku rata. To je bilo u izrazitom kontrastu sa situacijom u Hrvatskoj, gdje su Crkva i nova vlast odmah došle u sukob. U Sloveniji, čak ni suradnje Rožmanu u odsutnosti nije negativno utjecalo na njihov odnos. Postojala su dva osnovna razloga za tu razliku. Prvo, u Sloveniji za vrijeme rata nije bilo progona SPC-a i srpskog stanovništva kao u Hrvatskoj, pa dakle ni osjećaja ogorčenosti i mržnje. Drugo, većina Slovenaca i slovenskih svećenika podržavala je jugoslavensku federaciju, smatrajući je najboljim rješenjem sa stajališta slovenskih nacionalnih interesa, dok su u Hrvatskoj znatan dio stanovništva i mnogi katolici svećenici favorizirali nezavisnu hrvatsku državu ili neku vrstu katolika podunavske federacije.

KATOLI KA CRKVA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Hrvatski narod bio je usko povezan s Katoli kom crkvom i papama još otkad su Hrvati u 7. i 8. stolje u prihvatili krš anstvo, iako su u po etku dalmatinske dijeceze pripadale Carigradskoj patrijaršiji. Odnos s papama opstao je i u periodima kad su Hrvati imali vlastitu državu pod narodnom dinastijom i u razdobljima kad su bili pod vrhovništvom stranog vladara.²¹ Od 1102. do 1918. Hrvati su bih politi ki ujedinjeni s Ma arima, a od 1527. do 1918. Hrvatima i Ma arima vladali su Habsburgovci, najvažniji branitelji katolicizma u srednjoj i jugoisto noj Europi.

Kao dio Ugarske i Austro-Ugarske, Hrvatska je ležala direktno na putu osmanskog prodora preko Balkana na sjeverozapad prema srednjoj Europi. U svojoj borbi protiv Osmanlija na vlastitom teritoriju, Hrvati su pretrpjeli ogromne ljudske i materijalne žrtve brane i sebe i katoli ki Zapad. U toj ulozi, nakon bitke na Krbavskom polju 1493, prozvani su „bedemom krš anstva" (antemurale christianitatis).²² Osje aj da se državni teritorij mora braniti, koji je do tada dominirao društvom, logi no se smanjivao od otprilike 1700. kad se i opasnost od osmanskih navala smanjila. Ali osmanska vladavina na Balkanu imala je dvije važne posljedice: brojno muslimansko stanovništvo u BiH i još brojnije Srbe u BiH i u nekim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Obje te skupine zna ajno utje u na vjersku i politi ku sliku prostora koji naseljava hrvatski nacionalni korpus.

Crkva u me uratnom razdoblju

U Austro-Ugarskoj Monarhiji, Rimokatoli ka crkva bila je državna crkva. Uživala je sve prerogative tog položaja u onim južnoslavenskim podru jima koja su bila dijelovi Monarhije do kraja Prvoga svjetskog rata, a 1918. je uklju ena u novu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavija). U Srbiji je do 1918. sli nu poziciju držao SPC. I Habsburška Monarhija i Srbija imale su konkordate sa Svetom Stolicom kojimaje bio reguliran status Katoli ke crkve

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

u tim državama. Nakon Prvog svjetskog rata, zbog multikonfesionalnog karaktera nove jugoslavenske države, nije mogla postojati jedna jedinstvena državna crkva, ali kako su u državi Srbi imali dominantnu ulogu, i SPC je imao mnogoja u politici u poziciju od Katoličke. Kao rezultat toga, Katolička crkva u Hrvatskoj (premda ne i u Sloveniji) se osjećala prikraćenom u usporedbi sa SPC-om i imala niz pritužbi i protiv njega i protiv jugoslavenske vlade u kojoj su dominirali Srbi.

Prvo, Katolička crkva u Hrvatskoj optuživala je SPC za ekspanzionističke tendencije. One su bile vidljive po osnivanju pravoslavnih crkvenih općina i gradnji pravoslavnih crkava u područjima koja su do tada bila isključivo katolička, ali koja su nakon 1918. dobila nešto pravoslavnog stanovništva zbog priljeva Srba zaposlenih u državnoj službi i vojsci. U zemlji gdje prevladava vjerska tolerancija i vjerske razlike igraju malu ili nikakvu ulogu, takve aktivnosti jedva da bi bile primijetljive, ali u Jugoslaviji između dva rata Katolička crkva u Hrvatskoj i neki Hrvati uzimaju ih za zlo i zbog vjerskih i zbog političkih razloga.

Drugo, Katolička crkva se žalila da jugoslavenska vlada pod dominacijom Srba ne poduzima gotovo nikakve mjere protiv pobunjenika. Pobunjenici se među Hrvatima i Slovencima prakticirao od devedesetih godina 19. stoljeća a kako u urbanim tako i u ruralnim sredinama, i crkvene vlasti nazivale su tu pojavu „bijelom kugom“. Raširena pojava pobunjenika, zajedno s višom stopom iseljavanja iz Hrvatske nego iz Srbije (koja je tijekom 19. stoljeća doživjela i snažan imigracijski val) i viša razina ekonomskog i obrazovnog razvoja i urbanizacije u Hrvatskoj nego u Srbiji, doveli su do mnogo manjeg rasta broja stanovnika u Hrvatskoj i Sloveniji nego u Srbiji. Prema novijim izračunima, između 1800. i 1910. stopa rasta broja stanovnika na teritoriju poslijeratne SR Hrvatske bila je u prosjeku godišnje 7,42 promila, na teritoriju poslijeratne SR Slovenije 3,84 promila, a u užoj Srbiji 14,68 promila.²³ Naravno, Hrvati i Slovenci nisu mogli kriviti SPC ili srpsku dominaciju u međuratnoj Jugoslaviji za takav razvoj, jer je on sežao mnogo dalje u prošlost od vremena formiranja Jugoslavije. Međutim, u takvoj općoj situaciji, nema sumnje da su u međuratnom periodu pobunjenika i njegove posljedice na relativnu stopu rasta broja stanovnika u Hrvatskoj izazivale ozbiljnu zabrinutost Katoličke crkve. Među hrvatskim nacionalistima u upotrebu je ušla fraza „nas će Srbi progutati“.²⁴

Treće, u periodu između dva rata Katolička crkva uznemiravala je činjenica daje pripadnost srpskoj naciji i SPC-u bila politički korisna. Katolicima i pripadnicima drugih konfesija, kao nesrbima, trpjeli su izvjesnu diskriminaciju zbog srpske dominacije. To je vrijedilo osobito za politiku zapošljavanja u državnim institucijama i službama (a izvan poljoprivrede najveći i poslodavac bila je država) - osobito u tako osjetljivim područjima kao što su diplomacija i vojska. Bilo je katolika koji su se, kako bi to zaobišli, oženili pravoslavkom ih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

prešli na pravoslavnu vjeru, ili jedno i drugo. Bilo je i katolika koji su napuštali Katoličku crkvu kako bi se mogli razvesti i ponovo vjenčati. Većina njih prešla je pod okrilje SPC-a, a samo nekolicina u Hrvatsku starokatoličku crkvu, koja ne priznaje papu.²⁵ Povremeno je znalo do i do neslaganja između župnika i njihovih pastve, što je u dva slučaja rezultiralo prelaskom cijele župe na pravoslavlje. Izvjestan broj starokatolika također je prešao na pravoslavlje. Sve u svemu, neki su procjenjivali da je u međuratnom razdoblju u Jugoslaviji 200.000 rimokatolika, u prvom redu Hrvata, prešlo na pravoslavlje, iako se brojke čine pretjerane. To je još više ubrzalo relativno veliki porast broja pravoslavnog stanovništva.²⁶ Kako su se događaji na području stoljetne koegzistencije i konfrontacije dviju Crkava, ti prijelazi ukazivali su na nestabilnost vjerskog položaja tisuća Hrvata i uznemiravali katoličku hijerarhiju i nacionalistički orijentirane Hrvate.

Hrvati i hrvatski katolici također su se žalili da su Hrvati i ostali nesrbi u Jugoslaviji općenito diskriminirani, primjerice pri oporezivanju, zatim pri dodjeli poslova s državom i si. Bili su ogorčeni zbog činjenice da je SPC pomogao da se prijeteći i ratifikacija konkordata između Svete Stolice i jugoslavenske vlade, što su interpretirali kao napor da se Katoličkoj crkvi uskrati pozicija ravnopravna s pozicijom SPC-a. Žalili su se i zbog cijelog niza manje važnih stvari, primjerice zbog obveze obilježavanja nekih pravoslavnih crkvenih praznika i običaja u školama u cijeloj Jugoslaviji (na primjer zbog obaveze slavljenja sv. Save, utemeljitelja SPC-a, u cijeloj Jugoslaviji iako je on svetac samo u SPC-u i srpski nacionalni svetac zaštitnik), zbog toga što vlasti ne sankcioniraju ometanje katoličkih javnih crkvenih obreda, kao što su procesije; zbog zabrane ulazivanja u Marijansku kongregaciju za studente katolike; zbog nepravilno raspodjele državnih dotacija raznim crkvama; i zbog navodne državne potpore Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi.²⁷

Dostojanstvenici Katoličke crkve u Hrvatskoj artikulirali su te pritužbe ubrzo nakon neuspjelog pokušaja ratifikacije konkordata 1937, kao i za vrijeme rata kad je NDH žestoko progonila Srbe i SPC. Izvjesna doza pristranosti u tim optužbama bila je neizbježna. Zanimljivo je, međutim, primijetiti da je Vladko Maček, kad ga je velečasni Dragutin Kamber, katolički svećenik, za vrijeme rata neko vrijeme ustaški povjerenik za kotar Doboj, nakon rata ukorio zato što u svojoj autobiografiji nije rekao da je u međuratnoj Jugoslaviji Katolička crkva bila progona, odgovorio: „Nisam mogao pisati o progona Katoličke crkve zato što ono, koliko ja znam, nije postojalo.”²⁸ U potpunosti dijelim mišljenje da Katolička crkva dođue jest bila diskriminirana, ali ne i progona.

Kao odgovor na diskriminaciju, Katolička crkva poduzela je mjere kako bi zaštitila i promovirala svoje interese. Politički, pokušala je unaprijediti razvoj katoličke političke stranke među Hrvatima, iako Hrvatska pučka stranka

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

(„pu kasi“, HPS), koja je postojala do 1929, nikad nije imala ve u politi ku važnost. Crkva je svoje poglede promovirala i preko Katoli ke akcije, iji je najmilitantniji dio bila organizacija katoli ke mladeži „Hrvatski orlovi“. Osnovana je 1920, a vladaju je zabranila koncem dvadesetih godina, ali uskoro se ponovo pojavila pod nazivom „Križari“. Najve a organizacija „Križara“ bila je ona u zagreba koj nadbiskupiji, gdje je 1937. brojala 16.350 mladi a u 241 bratstvu i 7872 djevojke u 225 sestristava. Uz to, unutar Katoh ke akcije postojalo je oko 5-6 drugih specijalnih grupa za odrasle i omladinu.²⁹ Crkva je imala i mo an tisak. Pomo u aktivista u raznim organizacijama, svoje duhovne i svjetovne ciljeve promovirala je u institucijama visokog obrazovanja, me u ljudima visokoškolske izobrazbe, kako humanisti kih, tako i tehni kih te prirodoznanstvenih usmjerenja. Ideološki, najvažnije bitke koje je Crkva vodila u meduratnom razdoblju bile su protiv masona i protiv komunizma. Prema fašizmu se naprotiv odnosila tolerantno, ili ak benevolentno. Ogor enu bitku vodila je i protiv Stjepana Radi a, osniva a i vo e HSS-a, zbog njegova antikerikahzma. Radi je, pak, bio dobro poznat po svojoj jednostavnoj i nepretencioznoj pobožnosti - najbolji primjer za to bio je pozdrav kojim je esto otvarao sastanke u ruralnim podru jima: „Hvaljen bude Isus i Marija, dolje popovi!“ - i prili an broj seoskih katoli kih sve enika gaje podržavao.³⁰

Kako je vjeronauk bio dio školskog programa u osnovnim i op im sred-njim školama, Crkva je imala nešto utjecaja i na obrazovanje. Štoviše, u onim dijelovima Jugoslavije gdje su katolici sa injavah veliki dio stanovništva, Katoli ka crkva i razni redovi držali su gimnazije u kojima je Crkva imala odl-u uju i utjecaj na nastavni program i u enike. U svim dijelovima zemlje osim u Vojvodini, crkveno vjen anje bio je obvezno po zakonu, i problem razvoda rješavah su crkveni sudovi. Stoga što je vodila knjige ro enih, vjen anih i umrlih, kao i svojom obrazovnom djelatnoš u, Crkva je obavljala neke djelatnosti državne uprave i za to je primala državne dotacije. Podržavala je i razne do-brotvorne organizacije i u vlasništvu imala poljoprivredno zemljište i nekret-nine u gradovima, iz ega je crpila izvjestan prihod.

U meduratnoj Jugoslaviji Katoli ka crkva nije bila jedina vjerska institu-cija koja se bojala za svoj položaj i prava. Usprkos injenici što je bio nacio-nalna Crkva dominantne nacije, SPC se osje ao ugroženim od strane Rima, ne samo u BiH, gdje je aktivnost Katoh ke crkve bila izuzetno dinami na, nego i u drugim dijelovima Jugoslavije. Taj je strah najja e došao do izražaja tijekom rasprave o ratifikaciji konkordata. Ali u užoj Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, nije bilo realne osnove za taj strah. Ukupan broj pravoslavaca u tim podru ji-ma u ožujku 1931. iznosio je 4,364.412; broj katolika u srpnju 1937. bio je samo 116.636.³¹

U BiH, za vrijeme austrougarske vladavine od 1878. do 1918, broj rimoka-tolika rastao je znatno brže nego broj pravoslavaca, djelomi no zahvaljuju i i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

useljavanju. U me uratnom periodu nastavio se pove avati brže nego u drugim podru jima Jugoslavije. Istodobno, crkvena organizacija ubrzano se širila. Pod habsburškom vlaš u, favoriziranje Katoli ke crkve imalo je za politi ki cilj suzbijanje mo i SPC-a i pravoslavne populacije i njihova priklanjanja Srbiji.³² Ekspanzija Katoli ke crkve u periodu izme u dva rata bila je ve im dijelom rezultat energij nog angažmana monsinjora Ivana E. Šari a, sarajevskoga nadbiskupa i hrvatskoga ultranacionalista. Prema podacima njegovog bivšeg tajnika, u Vrhbosanskoj (sarajevskoj) nadbiskupiji (ija je pastva 1937. godine inila oko polovice svih katolika u BiH) u periodu izme u dva rata osnovano je sedamnaest novih župa, a u dvije tre ine njih sagra ena je nova župna crkva, župni dvor ili katoli ki centar. Ali, prema rije ima iste osobe, nadbiskup Šari djelovao je na „vulkanskom teritoriju” - „vulkanskom” bez sumnje u politici kom smislu rije i - jer su Srbi i SPC u BiH bili jednako nepopustljivi u vezi sa srpskim karakterom BiH kao što su Hrvati (zastupaju i i navodne Hrvate islamske vjere) i Katoli ka crkva bili u vezi s hrvatskim.³³

U kontekstu naše studije, diskriminacija hrvatskoga, to jest katoli kog stanovništva i Katoli ke crkve u me uratnom periodu, relativno spor rast hrvatske populacije, navodni ekspanzionizam SPC-a i brojni prijelazi na pravoslavlje - od temeljne su važnosti. Dovedi su do sve ve e nesnošljivosti nacionalisti ki orijentiranih hrvatskih političara i njihovih sljedbenika i mnogih katoli kih sve enika, osobito onih mla ih, prema svemu srpskom i pravoslavnom. Vjerski antagonizam tako je postao važan dio ustaškog antagonizma prema Srbima, što je u ratu imalo fatalne posljedice.

Radikalni ustaški napad na Srpsku pravoslavnu crkvu

Nakon proglašenja NDH, ustaše su se okrenuli radikalnom rješenju srpskog problema, kako u vjerskom i tako i u drugim društvenim kontekstima. Ustaše su Srbe i SPC u NDH smatrale najopasnijim i najnepomirljivijim neprijateljima Hrvata i NDH, i kompromis s njima nije bio mogu . Službeno ustaško obrazloženje njihove politike prema SPC-u iznio je Mirko Puk, ministar pravosu a i bogoštovlja, u govoru pred hrvatskim Saborom 25. velja e 1942, a tri dana kasnije ponovio gaje i Paveli u svom govoru. Puk je tvrdio da ustaška država priznaje samo tri religije: katolicizam, islam i protestantizam. Što se ti e „takozvane srbskopravoslavne crkve odnosno gr koizto ne vjere”, rekao je da „NDH ne progona gr koizto nu vjeru, dok nasuprot ne može priznati srbskopravoslavnu crkvu”. Kao razlog naveo je njen „cezaristi ki karakter”, zbog velikog utjecaja koji je na nju imala srpska vlada time što je sudjelovala u biranju crkvenog poglavara. „To bi zna ilo dozvoliti vladi države Srbije da vrši jedan dio svoje državne vlasti putem srbskopravoslavne crkve i na teritoriju

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

što nijedna država na svijetu ne bi dozvolila i ne može dozvoliti, a to isto ne može dozvoliti ni NDH.³⁴ Pavelić je tu tvrdnju dalje razradio:

Gospodo! U pravoslavlju ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srbskopравoslavne crkve (oduševljeni pljesak. Svi ustaju i oduševljeno odobravaju). Kažem još jednom: Ne može biti srbske, a ne može biti ni grkokpravoslavne crkve! Zašto? Zato, jer su svagdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države Srbije. Hierarhija je srbska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije. Srbija, njezini državni predstavnici postavljaju patrijarha ili bar u najmanju ruku pretežno sudjeluju kod njegova postavljanja, a od njega ovisi i cijela državna hierarhija od župnika do kapelana. Sve to ovisi o državnoj vlasti kraljevine Srbije. To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti u bivšoj nesretnoj Jugoslaviji, ali u hrvatskoj državi to ne može biti i ne može biti! (oduševljeno odobranje). U hrvatskoj državi može biti internacionalne crkvene organizacije, koja ne ovisi o nijednoj državnoj vlasti, jer ima i takvih organizacija, ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo hrvatska... U nikakvu ruku ne možemo dozvoliti, da bilo koja crkva postane jednim političkim sredstvom, sredstvom napose uperenim protiv obstanka hrvatskog naroda i hrvatske države.³⁶

Tim izjavama prethodio je niz mjera na temelju kojih je SPC u NDH do konca 1941. zapravo zatvoren. Kao što je pokazano u 9. poglavlju, politika ustaške vlasti bila je protjerivanjem i istrebljivanjem Srba te prisilnim pokatolizacijom i avanjanjem izgurati Srbe i SPC preko granica koje su Srbe i Hrvate, odnosno Katoliku i Pravoslavnu crkvu, dijelile sredinom 15. stoljeća. Posljedice te politike teško su pogodile SPC. Među Srbima protjeranim iz NDH u okupiranu Srbiju u kolovozu i rujnu 1941. bilo je 327 pravoslavnih svećenika. Jedan vladika bio je deportiran, a još dvojica vladika i dvanaest svećenika dobrovoljno su otišli u Srbiju. Samo tom akcijom, SPC, koji je u travnju 1941. u NDH imao 8 episkopa i 577 svećenika, ostao je bez više od polovice svog klera.³⁶

Masovno ubijanje Srba tijekom 1941. godine odnijelo je živote još 3 srpska episkopa i 154 svećenika (vidi Tablicu 2). Ako zbrojimo ubijene i prognane svećenike, ustanovit ćemo da je koncem 1941. u NDH ostalo još samo oko 85 Pravoslavnih svećenika. Neki od njih po nacionalnosti nisu bili Srbi, a možemo pretpostaviti i da je barem nekima bilo zabranjeno obavljanje svećeničke brige za njihovu pastvu. Bez sumnje, cilj uklanjanja glavnine pravoslavnih svećenika bio je da pravoslavno stanovništvo ostane bez duhovnog vodstva kako bi se ustaška politika pokatolizacije Srba prisilom i zastrašivanjem mogla lakše provoditi. Treba, međutim, naglasiti da svećenike nisu ubijali samo ustaše, koji su s tim likvidacijama izgleda započeli, nego i sve ostale sukobljene oružane skupine i sve okupacijske sile u Jugoslaviji.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Poseban oblik napada na SPC u NDH bilo je oskrvnuće ili uništavanje pravoslavnih crkava. Najgora situacija u tom pogledu bila je u eparhiji Gornjokarlovka koja je uključivala Baniju, Kordun, Liku, Hrvatsko primorje, Istru i jednu župu u Sloveniji. Od 189 pravoslavnih crkava u toj biskupiji, 67 ih je bilo teško oštećeno, a 88 potpuno uništeno. Ustaše nisu prezale ni od uništavanja crkava koje su bile sjedište episkopija, primjerice one u Banja Luci koja je bila dovršena neposredno pred rat. Etnici i partizani također su skrnavili i uništavali rimokatoličke crkve, ali njihov je broj bio beznačajan u usporedbi s brojem pravoslavnih crkava koje su ustaše oskrnavili, spalili ih uništili.³⁷ Mnogi umjetnički i sveti predmeti uklonjeni su iz pravoslavnih crkava i manastira i prenijeti u Zagreb, gdje su kasnije držani u Povijesnom muzeju Hrvatske i drugim spremištima. Ti predmeti vraćeni su SPC-u tek 1980, 35 godina nakon rata.³⁸

Na nekim mjestima, primjerice u Slavskom Brodu, gorljivi ustaški dužnosnici ne samo da su uništili pravoslavne crkve, nego su zapovjedili i uništenje pravoslavnog groblja, možda zbog raširene srpske izreke: „Srbija je donde dokle postoje srpski grobovi.”³⁹

Još jedna važna metoda reduciranja broja srpskoga pravoslavnog stanovništva u ustaškoj državi bilo je pokatoličavanje Srba putem prisile i zastrašivanja. Taj pristup imao je dvije prednosti u odnosu na protjerivanje. Prvo, to se moglo predstaviti kao vraćanje potomstva nekadašnjih Hrvata katolika koji su stjecajem povijesnih okolnosti ih, riječ ima Draganovića, „gotovo bez vlastite krivnje”, bili postali shizmatici, pod okrilje hrvatskoga naroda. Drugo, tako se smanjivao broj Srba i pravoslavaca ali istodobno i povećavao broj Hrvata i katolika.

Ustaška vlada upotrebljavala je sve tri metode - protjerivanje, istrebljivanje i prisilno pokatoličavanje - pokušavajući iskorijeniti Srbe i Pravoslavnu crkvu sa svoga teritorija. Zbog zamašnosti tog projekta, kao i sve veći otpor oružanog otpora, ustaše su uspjele provesti u djelo samo dio od onoga što su htjeli. Kad su shvatili da se njihov plan ne može ostvariti i da će većina Srba ostati na teritoriju Hrvatske, u travnju 1942. osnovali su posebnu nacionalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu, pokušavajući na taj način uništiti vjersko, nacionalno i kulturno jedinstvo Srba u ustaškoj državi sa Srbima u užoj Srbiji.

Osim tih mjera, koje su ozbiljno pogodile SPC, ustaška vlada poduzela je i niz administrativnih i ekonomskih mjera protiv Srpske pravoslavne crkve. Među najranijima, već 25. travnja 1941, bila je zabrana i službene i privatne upotrebe cirilice. Ni u dekretu niti u propisima o njezinoj primjeni nisu navedeni razlozi zabrane. U Hrvatskoj, cirilicu se povezivalo sa SPC-om i srpskim ekspanzionizmom u obrazovanju, literaturi i javnim medijima, i zbog toga je mnogim Hrvatima bila mrsk. NDH je zabranila rad srpskih pravoslavnih (kao i čeških) osnovnih škola 14. lipnja 1941. Ministar pravosuđa i bogoštovlja NDH zabranio je 18. srpnja upotrebu termina „srpsko-pravoslavna

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

vjera" i naredio da se unajesto njega upotrebljava termin „grko-istočna vjera". Država je zabranila, 4. prosinca, i upotrebu julijanskog kalendara, kojim se Pravoslavna crkva do tada služila, i naredila uvođenje gregorijanskog.⁴⁰

Druge mjere protiv SPC-a bile su financijske i ekonomske prirode. Zakonskom odredbom od 25. travnja 1941. ukinuta je „patrijaršijska desetina", prirez, od 1936. godine, u visini od 10% poreza na dohodak pravoslavnog stanovništva koji je država Jugoslavija ubirala i ustupala Crkvi. Time je Crkva bila lišena neophodnih izvora prihoda. Zakonskom odredbom od 17. prosinca 1941. ministar pravosuđa i bogoštovlja bio je ovlašten odobravati dotacije vjerskim organizacijama i svećenicima, što je bilo apsolutno prepušteno njegovom nahođenju i SPC nije bio uključan.⁴¹

Posebnim zakonskim odredbama neke posjede pravoslavnih crkava, manastira i obrazovnih zaklada preuzela je država. Tako je zakonskom odredbom od 19. rujna 1941. konfiscirana imovina pravoslavne škole u Srijemskim Karlovcima, središtu pravoslavnih obrazovnih ustanova u NDH. Drugi posjedi u vlasništvu [pravoslavnih] zaklada bili su pogođeni Općim zakonom o zakladama od 17. veljače 1942. u kojem se, kao aktivne, nabrajaju zaklade Rimokatoličke i Protestantske crkve i muslimanske vjerske zajednice dok se zaklade SPC-a ni ne spominju.⁴²

Radikalni ustaški napad na SPC odobravali su i podržavali mnogi hrvatski katolici i svećenici. Sada možemo postaviti pitanje kakav je bio stav Vatikana prema takvoj ustaškoj politici i kakvo je vodstvo Vatikan pružio Katolici koji crkvi u Hrvatskoj u vrijeme političkih i vjerskih previranja.

Teritorij NDH prostirao se na području koje je za Vatikan bilo od vitalnog interesa. Rimokatolicizam je tu stoljećeima koegzistirao ili kolidirao i s pravoslavljem i s islamom. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata novi neprijatelj, internacionalni komunizam, ugrozio je pozicije svih crkava i tradicionalnih vladajućih grupa u istočnoj i jugoistočnoj Europi, a teritorij NDH bio je centralno poprište te bitke. U novoosnovanoj NDH katolici su imali svu političku moć koju su im okupacijske sile dale. NDH je postala i formalni protektorat Italije, sjedište Katolicičke crkve. Zbog svih tih razloga, zanimanje Vatikana za razvoj dogovora na političkom i vjerskom planu na tom području bio je intenzivan.

Za vrijeme rata, ni Vatikan ni NDH, svatko zbog svojih razloga, nisu davali informacije o toj prirodi svojih odnosa. U dokumentima objavljenim poslije rata vatikanske vlasti konstantno su naglašavale da Vatikan nije mogao priznati NDH, jer po svom ustaljenom običaju nikad ne priznaje države stvorene tijekom rata dok se ne sklope mirovni sporazumi i dok nova država ne bude primljena u zajednicu naroda. Tako je vanjska forma bila, doduše, savršena, ali diplomatska praksa Vatikana bila je dovoljno fleksibilna da dopusti predstavništva posebne vrste u još nepriznatim državama stvorenim tijekom rata. Vatikan je akreditirao opata benediktinskog samos-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

tana Montevergine, Giuseppea Ramira Marconea, za papinskog poslanika pri episkopatu u NDH ve u kolovozu 1941. godine. U poruci od 25. srpnja 1941 - koju je kardinal Luigi Maglione, papinski državni tajnik, poslao nadbiskupu Stepincu najavljuju i dolazak opata Marconea - primijetio je da e „opat zasigurno imati prilike uspostaviti kontakt s vlastima NDH i saslušati njihove zahtjeve“. Daje opat Marcone tu mogućnost iskoristio, vidljivo je iz dnevnika njegova tajnika, vele asnog Giuseppea Masuccija, u kojem su zabilježeni opatovi posjeti poglavniku Pavelu i raznim ministarstvima NDH - vojske, obrazovanja i bogoštovlja, unutarnjih poslova; samo posjet Ministarstvu vanjskih poslova opat Marcone je presavjesno izbjegavao. Nakon velja e 1942. opat Marcone nazo io je prakti ki svim službenim doga anjima u NDH.⁴³ Treba, me utim, napomenuti daje Vatikan cijelo vrijeme rata održavao diplomatske odnose s jugoslavenskom izbjegli kom vladom i priznao jedinstvenu jugoslavensku vladu formiranu 7. ožujka 1945. godine.⁴⁴ NDH je sa svoje strane imala neslužbenog predstavnika u Vatikanu, stacioniranog pri Hrvatskom poslanstvu u Rimu. Tu dužnost obnašao je najprije Nikola Rušinovi ⁴⁵, a potom grof Erwein Lobkowicz.

Najbolji opis prave prirode odnosa između Vatikana i NDH nalazi se u dopisu Njema ke novinske agencije (DNB) iz Rima od 14. ožujka 1942: „Prema dobro obaviještenim vatikanskim izvorima, između NDH i Vatikana ne postoje diplomatski odnosi, ali postoje povjerljivi odnosi i ovlašteni predstavnici koje priznaju obje strane.“ Dan prije tog dopisa, njema ki ambasador u Vatikanu, Diego von Bergen, poslao je izvještaj istog sadržaja svom ministarstvu. Prema von Bergenu, glavni razlog za uspostavljanje tih povjerljivih odnosa bilo je postojanje „niza pitanja koja je valjalo prodiskutirati i riješiti. Najve i problem bilo je pitanje pravoslavaca“.⁴⁶

Iz tih izvora jasno je da je Vatikan de facto priznao NDH. To mišljenje izrazio je i nadbiskup Stepinac pred sudom.⁴⁷ Na temelju kontakata koje je opat Marcone održavao s vlastima NDH i izvještaja koje je dobivao direktno od hrvatskih biskupa i sve enika, kao i na temelju informacija koje je Vatikan dobivao od jugoslavenske izbjegli ke vlade, Vatikan je bez sumnje bio dobro informiran i o crkvenim i o političkim zbivanjima za vrijeme rata u NDH. Istodobno, izvještaji neslužbenih predstavnika NDH u Vatikanu, Rušinovi a i Lobkowicza, pokazuju da su neki vatikanski dužnosnici imali teške dvojbe u vezi s ustaškom državom i oštro je kritizirali.⁴⁸ Pa ipak, sude i prema dokumentima kojima raspolažemo, Vatikan nikada nije javno protestirao kod vlasti NDH protiv ustaškog progona Srba i SPC-a. Kao što emo pokazati u daljnjem tekstu, Vatikan je možda dijelom odgovoran za činjenicu da katoli ka crkvena hijerarhija u samoj NDH nikada nije javno protestirala protiv tih progona, koje su mnogi katoli ki sve enici i poticah. Nepostojanje službenog vatikanskog izaslanika u NDH može biti formalan izgovor za taj nedostatak protesta,

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

ali ne može biti moralno opravdanje i zapravo indirektno upli e Vatikan u te progone. Razlog za šutnju ini se leži u injenici daje vlada NDH vodila bitku istodobno i protiv tradicionalnog i protiv novog neprijatelja Katoli ke crkve - pravoslavlja i komunizma - pa ju je, prema mišljenju Vatikana, bilo politiki neoportuno osuditi.

Prijelazi na katolicizam pod prisilom i iz straha

Proces masovnog prijelaza srpskoga pravoslavnog stanovništva na rimokatoli ku vjeru po eo je gotovo odmah nakon proglašenja NDH kao dijela ustaškog programa pretvaranja NDH u jednonacionalnu te dvokonfesionalnu (katoli anstvo i islam) državu. Kako bi potakli i ubrzah prijelaz, vlada NDH je izdala Zakonsku odredbu o prelazu s jedne vjere na drugu ve po etkom svibnja 1941. godine. U jednom jedinom lanku zakonske odredbe navodi se:

Do donošenja zakona o vjeroispovjednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o na inu prelaza s jedne vjere na drugu. Za valjanost prelaza potrebno je da stranka koja mijenja vjeru podnese pisanu prijavu upravnoj vlasti (kotarskoj oblasti odnosno gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi, te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovjesti, na koju stranka prelazi.⁴⁹

Iako se inilo da ova odredba regulira prijelaze s bilo koje na bilo koju vjeru, njegova svrha bila je jedino promicanje prijelaza na katolicizam, kao što emo vidjeti u tekstu koji slijedi.

Koliko je vlada neposredno intervenirala u prijelaze na katolicizam najbolje se vidi iz okružnice Odjela za bogoštovlje Ministarstva pravosu a i bogoštovlja, na elu kojeg je bio mladi franjeva ki redovnik Radoslav Glavaš; okružnica je 14. srpnja 1941. upu ena svim rimokatoli kim biskupima u državi. Prema okružnici, takve osobe mogle su biti primljene u Katoli ku crkvu jedino ako su se vjen ale s osobom katoh ke vjere u katoh koj crkvi i ako su djecu odgajale kao katolike, ali ak i u takvim slu ajevima samo uz dopuštenje Ministarstva pravosu a i bogoštovlja. Prema istoj toj okružnici, nijedna osoba pravoslavne vjere nije mogla prije i na grkokatolicizam, što je bilo stajalište suprotno onome koje je Vatikan prakticirao tijekom povijesti.⁵⁰ Iz okružnice je o ito da je cilj ustaškog režima bio da masa pravoslavnog seljaštva i pripadnika nižih slojeva - nakon prijelaza na katolicizam - ostane bez svojih nekadašnjih vo a, kako biju bilo lakše inkorporirati u Katoli ku crkvu i hrvatski narod.

Kako je promicanje prijelaza na katoli anstvo koje su provodile vlada NDH i Ustaški pokret, predstavljalo miješanje svjetovnih vlasti u crkvene

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

stvari, rimokatolička hijerarhija u NDH gotovo se odmah umiješala. Da bi bilo osigurano pridržavanje postojećih dogmatskih i kanonskih propisa i procedura, katolička crkvena hijerarhija u Hrvatskoj izdala je niz okružnica u kojima su specificirani obvezni postupci pri preobraćanju. Potencijalne obraćenike crkvenim su učenjima mogli podavati samo svećenici koji su od strane ordinarijata dijeceze u kojoj djeluju propisno imenovani i ovlašteni kao misionari.⁵¹ Kad je koncem travnja 1941. počeo masakr Srba, katolički laici i svećenici, isto su, promijenivši preobraćanje, izjavljivali da je to jedini način na koji pravoslavno stanovništvo može izbjeći progona. Svojenični s takvim rješenjima, mnogi pojedinci, a ponekad i čitave vjerske općine pravoslavnih Srba, zatražile su preobraćanje kako bi spasili živote.

U pokatoličanstvu se direktno umiješao i Vatikan. Prema uputama koje je kardinal Eugene Tisserant, tajnik Kongregacije za istočnu Crkvu u Vatikanu, uputio nadbiskupu Stepincu u pismu od 17. srpnja 1941, osobama koje su bile katolici istočnog obreda prije nego što su u nedavnoj prošlosti prešle na pravoslavlje moralo se omogućiti da se pridruže župama Katoličke crkve istočnog obreda, postojećim ili onima koje su uskoro trebale biti osnovane. Kardinalova poruka završavala je zaključkom: „Ako Vaša Ekselencija ovo neophodno pravilo prenese svojoj uvaženoj braćo, biskupima u Hrvatskoj, oni će zavrijediti priznanje svojim vrijednim doprinosom postupnom širenju katolicizma u regiji u kojoj se gaji toliko nada u preobraćanje nekatolika.“ A u uredbi od 18. listopada 1941. Vatikan navodi: „U svim mjestima gdje već postoje starokatoličke župe, neka nekatolici koji se žele obratiti budućim učenjima u njih. Priznaje se da ako nekatolici ne žele ili ne mogu zadržati svoj istočni obred, mogu izabrati i latinski obred.“⁵² [kurziv Patteeov] Slijedeći te upute, katolička hijerarhija u NDH inzistirala je, usprkos zapovijedi ustaških vlasti, da obraćenici mogu slobodno birati između istočnog i latinskog obreda.

Iako je Vatikan znao da se prijelazi dogadaju u prvom redu zbog političkih razloga i, isto pod ekstremnim pritiskom, opat Marcione, papinski poslanik u Zagrebu, samo je „pokušao objasniti Paveli u da je pri obraćanju disidenata potrebno postupati polako i oprezno, i spriječiti ga da ne uništi sve njihove crkve“.⁵³ To je pokazatelj da Vatikan na preobraćanje pravoslavaca nije gledao s neodobranjem, ali da bi mu draži bio sporiji i oprezniji, pa time i sigurniji pristup. Usprkos tome, moglo bi se argumentirati da snosi dio odgovornosti, jer u suprotnom nije protestirao. Kako je, sudeći prema njemačkim dokumentima, nadbiskup Stepinac također favorizirao sporiji i oprezniji pristup, čini se o čim daje potpuno prihvaćao i zastupao poglede opata Marconea, to jest Vatikana.⁵⁴

Kako su ustaške vlasti bespravno prisvojile znatnu moć u određivanju na čina kako bi Katolička crkva trebala postupati u vezi s prijelazima na katolicizam, i kako su mnogi neovlašteni državni i stranački dužnosnici i neki katolici svećenici požurivali te prijelaze, neke osnovne prerogative Katoličke

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

crkve nije se poštivalo. Štoviše, bilo je mnogo zloupotreba i zločina protiv srpskog stanovništva počinjenih od strane ustaške vlasti i Ustaške vojnice, čak i protiv onih koji su već bili prešli na katolicizam. Na primjer, dana 12. svibnja 1941. ustaše su iz okolnih naselja dovezli u Glinu 330 osoba, od kojih su neke navodno već bile prešle na katolicizam i potom ih sve pobili. Nadbiskup Stepinac napisao je 14. svibnja protestno pismo Paveli, ali u javnosti ništa nije rekao.⁵⁵ Pritužbe koje je mostarski biskup monsinjor Alojzije Mišić poslao nadbiskupu Stepincu bile su doista bolne. U pismu od 18. kolovoza 1941, Mišić je objasnio da su prijelazi pravoslavaca na katolicizam bih dobro započeli jer su se pripadnici katolike i pravoslavne vjere poznavali. Međutim, onda su, rekao je, počeli intervenirati neodgovorni elementi (osobito ustaše):

Nažalost, vlasti uzanim pogledima nehotice smetaju Hrvatsku i katoliku stvar. Nijesu krivi vrhovi. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno; mjesto i pameti i razbora - vatra, sila - nije čudo, da su od toga za Hrvatsku i katoliku stvar vrlo neugodne posljedice.

...Vrlo čestiti seljaci grkoisto ne vjere, što pomiešano žive s katolicima, prijavili se u Katoliku crkvu; idu sv. misi, učine katoliku vjeronauk, krštavaju djecu - nametnici izdaju odredbe, dok su novoobrađeni još u crkvi kod sv. mise, hvataju ih, staro i mlado, muško-žensko, gone kao roblje, do mala u masama u vjeronost.⁵⁶ [kurziv Patteeov]

Nedvojbeno je još strašniji bio njegov pismeni izvještaj od 7. studenoga 1941. godine:

Jedno vrijeme bio je izgled da će veliki broj shizmatika preći u zajednicu katolike Crkve, međutim, postavljeni za stožernike i logornike, zloupotrebili su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabije ljudske strane, daje strahota, što je iz toga proizašlo. Suprot lieka nigdje... Ljude se hvatalo kao zvjerinje, klalo, ubijalo - žive u ponor bacalo. Ženske, majke s djecom, odrasle djevojke, djecu mušku i žensku bacali su u jame. Podžupan u Mostaru g. Bajić muhamedanac, javno izgovara kao šinovnik - morao bi da šuti, a ne telali - da je u Ljubirju samo u jednu jamu 700 shizmatika baceno. Od Mostara i apljine odvezla je željeznica šest punih vagona majka, djevojaka, djece ispod deset godina, do stanice Šurmanci, gdje su izvagonirani, odvedeni u brda, žive matere s djecom bacali u duboke propunte. Sve je strmoglavljeno i ubijeno. U župi Klepci iz okolnih sela N. N.: 700 shizmatika ubijeno je. Dalje da nabrajam? Predaleko bih otišao. U samom gradu Mostaru na stotine ih je vezalo, odvodilo izvan grada pa ko živine ubijali.⁵⁷

Usprkos takvim događanjima, usprkos činjenici daje 24. rujna 1941. vlada

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

NDH zajedno s bar 118.000 Srba u Srbiju prognala i oko polovice od ukupnog broja pravoslavnih svećenika u NDH, usprkos činjenici da su do tada ustaše ubile već tri pravoslavna episkopa i nekoliko desetaka pravoslavnih svećenika, i oskvrnule ili uništile mnoge pravoslavne crkve, usprkos svemu tome, ni nadbiskup Stepinac osobno, ni bilo koji drugi katolici biskup u državi, ni Biskupska konferencija, najviše tijelo Katolice crkve u Hrvatskoj, nisu progovorili ni jednu riječ javnog protesta. To nije bio tek puki previd. To je bila promišljena politika koju je opat Marcone jasno formulirao u svom izvještaju kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943. godine. Nakon niza zapažanja o Crkvi i politici u situaciji u NDH, uključujući i činjenicu da su gerilci većinom shizmatici, opat je nastavio: „Pod tim uvjetima, naš hrvatski episkopat nije imao i nema osobitih motiva za javni protest protiv vlade a u korist shizmatika.”⁵⁸ Nadbiskup Stepinac prilikom je iako protestirao direktno kod Pavelića, ali je rezultat tih protesta u većini slučajeva bio ravan nuli, jer se Pavelić prema nadbiskupu odnosio na ponižavajući način - nazivajući ga u njegovoj nazivnici „magarcem” - i nije obrađivao mnogo pažnje na njegova pisma.⁵⁹

Službeno stajalište crkvene hijerarhije u NDH prema prijelazima s pravoslavne na katoliku vjeru objavljeno je u „Rezoluciji o pitanju prijelaza grkoistočnjaka na katoliku vjeru” koju je izdala Biskupska konferencija pod predsjedanjem nadbiskupa Stepinca nakon sjednice u Zagrebu, održane 17-18. studenoga 1941. godine. Ključni dijelovi rezolucije koji su potom prosljeđeni poglavniku Paveliću u glase:

1. Smatra se dogmatskim načelom, da rješidba svih pitanja, koja se tiču crkvenog prelaza grkoistočnjaka na katoliku vjeru spada isključivo na kompetenciju katolice crkvene hijerarhije, koja je jedina ovlaštena po Božanskom pravu i po kanonskim odredbama izdavati za te crkvene prelaze direktive i propisivati odredbe tako daje mimo crkvenog autoriteta isključena svaka akcija u tom pogledu.
2. Radi toga nitko osim katolice crkvene hijerarhije nema prava postavljati „misionare” koji bi imali provoditi konverzije grkoistočnjaka na katoliku vjeru. Svaki takav misionar mora dobiti misiju i jurisdikciju za svoj duhovni rad od mjesnog Ordinarija. Prema tomu je protudogmatski i protukanonski da bez mjesnog Ordinarija-Biskupa dobivaju „misionari” misiju od općinskih povjerenika ili oblasnika, od ustaških dužnostnika, od Vjerskog odsjeka državnog Ravnateljstva za Ponovu ili od koje druge svjetovne oblasti.
4. Crkva katolika može priznati valjanim samo one prijelaze koji su se obavili ili će se obaviti prema tim dogmatskim načelima.
8. U Katoliku crkvu mogu se primiti samo oni koji bez svake sile podpuno slobodnom voljom prelaze iz unutarnjega uvjerenja o istinitosti katolice vjere, i koji su u cijelosti izvršili crkvene propise.

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

11. Neka se za konverzije stvori me u grkoizto nim žiteljima psihologi ki temelj. U tu svrhu neka im se ne samo zajam e nego i dadu sva gra anska prava i osobito pravo osobne slobode i pravo vlasništva. Neka se najstrože zabrani svaki protuzakoniti postupak protiv osobne slobode i svojine grkoizto njaka, a neka se izri u nad njima kazne, kao i nad drugim gra anima, samo nakon provedenog sudbenog postupka. U prvom redu neka se najstrože zabrani sva-ka privatna akcija za rušenje grkoizto nih crkvi i kapela i otu ivanje njihova vlasništva.⁰⁰ [Patteeovi kurzivi]

Kako bi regulirala proces prijelaza, katoli ka crkvena hijerarhija osnovala je, što je navedeno u to kama 6. i 7. Rezolucije, poseban odbor sastavljen od tri biskupa pod predsjedanjem nadbiskupa Stepinca, i uz njega Radni izvršni odbor za pitanja konverzije (iji su svi lanovi bili katoli ki sve enici). Zadatak odbora bio je rješavati probleme u vezi s prijelazima na katolicizam u duhu Rezolucije. Propisi navedeni u Rezoluciji bili su prili no razli iti od onoga što bi se svi alo ustaškom režimu i potpuno su zaštitili crkvenu hijerarhiju u NDH od optužbi da je podupirala prisilna pokatoh avanja, ali su i pokazatelj daje Crkva bila voljna sura ivati s režimskom politikom pokatoh avanja pod uvjetom da se poštuju kanonska pravila. I doista, u izvještaju o Biskupskoj konferenciji koji je poslao papi 3. prosinca 1941, nadbiskup je napisao „da su se za to pokazivale najbolje perspektive”.⁶¹ No, iz pisma se dade zaklju iti kako se pravila za preobra enje koje je Crkva navela u Rezoluciji u praksi nisu uvijek poštovana.

Politi ko i vjersko obrazloženje masovnih prijelaza na katoli anstvo u NDH izvedena su iz teze vele asnog Draganovi a da se u 16. i 17. stolje u dogodilo masovno prelaženje s rimokatoli ke na pravoslavnu vjeru, u prvom redu u južnoj Hercegovini (vidi 9. poglavlje). Na temelju toga moglo se tvrditi da se pravoslavci prijelazom na katolicizam samo ponovo vra aju Crkvi svojih predaka. Ustaše su tu tezu, me utim, primjenjivah i na ve inu srpskoga pravoslavnog stanovništva u svim drugim podru jima NDH, a ne samo u južnoj Hercegovini, što nije bilo utemeljeno u povijesnim injenicama. Tako mije-njaju i Draganovi evu tezu, promicatelji masovnog obra enja mogli su tvrditi daje taj proces bio prirodan i legitiman. Aludiraju i na izvještaje franjeva kog redovnika iz 17. stolje a da pravoslavni sve enici ine sve što je u njihovoj mo i kako bi katolici prihvatili pravoslavnu vjeru i da su oni ve i neprijatelji katolika nego Osmanlije, Puk je u ve citiranom govoru primijetio:

Što se doga alo u izto noj Hercegovini, to se doga alo i u drugim kra-jevima Bosne, i Sriema i Slavonije. Prema tomu NDH podupire akciju prielaza gr koizto njaka na katoli ku vjeru, jer je taj prielaz samo povrat prijašnjoj djedovskoj vjeri, te jer je državi poznato, da je iz toga hrvatskog elementa

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

stvorenog naknadnog promijenjenog srbstva. Ovim prielazom na djedovsku vjeru vraćena je jedinstvo hrvatskog naroda u svim onim krajevima, gdje je silom prilika to jedinstvo bilo oslabljeno, oni se vraćaju izkonskim svojim predajama i duhovnim izvorima. Tko ne želi iz bilo kojih razloga priznati ovo poviestno stanje, prosto mu stoji napustiti teritorij ove države! (Brojni poklici. Tako je! Dugotrajni pljesak).⁶²

Tako otvorenim govorom o crkvenim problemima i ustaškoj politici u pogledu prijelaza na katolicizam, Puk je izgleda otišao predaleko, jer je nekoliko dana kasnije Pavelić pokušao ublažiti dojam koji je ostavio njegov ministar: „Nije istina, da hrvatska država nastoji, da pravoslavne prevede na katoličku vjeru. To nije politika. To je pušteno svakome na volju.“⁶³ No, te njegove tvrdnje opovrgao je sam opat Marcone koji u izvještaju kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, o „stavu hrvatskoga klera prema srpskim pravoslavcima“ napominje: „Valja također priznati da je poglavnik Pavelić tijekom cijele 1941. pothranjivao ideju brzog prijelaza svih shizmatika koji žive unutar granica NDH na katoličku vjeru.“⁶⁴

U mijenjanju Draganovićeve teze kako bi se opravdala politika pokatolicavanja, ustaški režim nije bio sam. To su činili i neki katolički svećenici i, u izvjesnoj mjeri, sama Katolička crkva u NDH. To proizlazi iz nadbiskupova pisma Paveliću od 20. studenoga 1941. u kojem se nalazila i kopija „Rezolucije o pitanju prijelaza grkokatolika na katoličku vjeru“ Biskupske konferencije. To pismo sadržavalo je i izvatke iz pisama upućenih nadbiskupu od strane nekih biskupa ekstremno kritički raspoloženih prema ustaškom tretmanu pravoslavnog stanovništva i novih obračunavanja, koliko sam uspio ustanoviti, u NDH nikad nije objavljeno.⁶⁵ Da je bilo u formi pastoralnog pisma, oprezno držanje katoličke crkvene hijerarhije u NDH u pogledu pokatolicavanja moglo je prosvjetliti i javnost i ustaše i imati blagotvoran efekt.

Na temelju primjene iskrivljene verzije Draganovićeve teze na čitavo srpsko pravoslavno stanovništvo u NDH, njihovo masovno pokatolicavanje pod strašnim političkim i psihološkim pritiskom bilo je moguće prikazivati kao prirodnu tendenciju hrvatskoga naroda i Katoličke crkve da se povrati tlo izgubljeno prethodnih stoljeća, a ne čin agresije protiv SPC-a. Činjenica da je u međuratnom periodu navodno oko 200.000 rimokatolika, uglavnom Hrvata, bilo prešlo na pravoslavlje, pomogla je da se ta politika politički i emocionalno opravda.

Prema mišljenju nekih katoličkih biskupa, primjerice mostarsko-duvanjskoga biskupa Mišića, najveća prepreka ispravnim i brojnijim prijelazima o čemu je bio teror koji su nad pravoslavnim stanovništvom provodile prerodne ustaše. Taj teror je pobijao i obračunavanja nekih katoličkih svećenika pravoslavcima da ne biti pošteđeni progona ako prijeđu na katolicizam. U svom pismu od 7. studenoga Mišić je iznio tvrdnju da bi do tada, da nije bilo terora, na

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

katolicizam prešlo ve 500.000 do 600.000 pravoslavaca. Meni se ta procjena ini pretjeranom.⁶⁶

Na temelju dostupnih informacija mogu e je ustanoviti samo približan broj Srba koji su u NDH za vrijeme rata prešli na katolicizam. Precizna evidencija nije uvijek vo ena, ve ina dokumenata naknadno je uništena kako ih jugoslavenski komunisti ne bi upotrijebili kao inkriminiraju i materijal, a veliki dio onih koji su bili prešli na katolicizam kasnije je stradao. Broj preobra enika sigurno je, me utim, bio manji nego što su se Paveh i mnogi drugi nadali.

Najmjerodavnija izjava o broju prijelaza na katolicizam pripisana je nadbiskupu Stepincu izre ena pred sudom u listopadu 1946. godine. Državni tužilac opširno je citirao navodni nadbiskupov izvještaj papi od 18. svibnja 1943. u kojem je navedeno da je do tada na katolicizam prešlo oko 240.000 ljudi. Postoje dva razli ita prikaza nadbiskupove reakcije kad su mu pokazali kopiju tog izvještaja. Prema poluslužbenom izvještaju o sudskom postupku, nadbiskup je izvještaj samo pogledao i nije rekao ništa. Prema Richardu Patteeju, koji citira i Ivu Politea, nadbiskupova glavnog branitelja, nadbiskup je porekao da je on autor tog izvještaja. Zbog tog poricanja i izvjesnih formalnih karakteristika izvještaja, Politeo je povjerovao nadbiskupovoj tvrdnji i pokušao dokazati da je to ustaška krivotvorina.⁶⁷ Nadbiskupovo navodno pobijanje i Politeove sumnje i kod mene su pobudile sumnju. Moji višegodišnji napori da dobijem preciznije informacije od Rimokatoli ke crkve doduše nisu dali rezultate, ali na kraju sam u britanskim diplomatskim dokumentima uspio na i uvjerljive dokaze daje taj izvještaj bio autenti an (vidi dodatak na kraju ovog poglavlja). Možemo dakle re i daje, prema izvještaju nadbiskupa Stepinca, do svibnja 1943. broj preobra enika s pravoslavlja na katolicizam bio oko 240.000. Kako se nakon toga vjerojatno dogodilo još prijelaza, ukupna brojka mogla bi iznositi oko 250.000.

Godine 1966. zamolio sam Vladimira Bakari a, koji je u vrijeme su enja bio predsjednik vlade NR Hrvatske, njegovu procjenu broja pravoslavaca koji su prešli na katolicizam u NDH za vrijeme rata. Odgovorio je: „Vrlo je teško dati ak i približno precizan odgovor o broju prisilnih prijelaza na rimokatoli ku vjeru u NDH. Suzdržane procjene upu uju na brojku od oko 300.000 ljudi.”

Još jedan podatak o broju prijelaza je i nedatirana zabilješka na komadi u papira, navodno iz arhiva zagreba ke nadbiskupije. Prema autoru koji ju je 1974. objavio, to je Stepin eva povjerljiva direktiva podre enima u njegovoj dijecezi, u kojoj im savjetuje da prijelaze na katoli anstvo koji se trenutno doga aju smatraju privremenim. Tekst glasi:

Kada do u k vama osobe židovske i pravoslavne vjeroispovjesti, koje se nalaze u smrtnoj opasnosti, pa zažele konvertirati na katolicizam, primite ih, da spasite ljudske živote. Ne zahtijevajte od njih nikakvo specijalno vjersko

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

znanje, jer pravoslavni su kršćani kao i mi, a židovske je vjere ona, iz koje kršćanstvo vuče svoje korijenje. Uloga je i zadaća kršćana u prvom redu spasiti ljude. Kada prođe ovo vrijeme ludila i divljaštva, ostati će u našoj Crkvi oni, koji budu konvertirali zbog uvjerenja, dok će se ostali, kada opasnost prođe, vratiti u svoju.⁶⁸

Injenica daje ta vrlo važna zabilješka napisana na komadiću papira, da na njoj nema ni datuma ni nadbiskupova potpisa, i da sugerira da su ti prijelazi na katolicizam veštinom privremeni, baca sumnju na njenu autentičnost. Ako je originalna, zašto nije prezentirana na suđenju ili uvrštena u Patteeovu knjigu? Međutim, kao što je pokazano u dodatku na kraju ovog poglavlja, čini se da jest autentična.

Nema formalnih dokaza da su obrađenja smatrana privremenima u bilo kojoj biskupiji ili nadbiskupiji NDH. To je prilično razumljivo, jer bi to Crkvu dovelo u sukob s ustaškom vladom i izložilo optužbama za licemjerje u pogledu pitanja o dogmatski krajnje osjetljivoj stvari. Štoviše, u izvještaju papi od svibnja 1943, Stepinac je izrazio bojazan da bi u slučaju ustanovljenja Velike Srbije, što bi Hrvatsku svelo na jedan malen ostatak, ne samo 240.000 novih obrađenika bilo izgubljeno, nego da bi i ostatak katolika stanovništva bio obrađen na pravoslavlje. To sugerira da je nove obrađenike smatrao trajnim dobitkom za Katoličku crkvu, naravno pod uvjetom da NDH opstane.⁶⁹

Osim principijelnih i političkih pitanja u vezi s masovnim pokatolicavanjem, i Katolička crkva i ustaška vlada bili su suočeni i s drugim poteškoćama. Jedna je bila problem osiguranja dovoljnog broja svećenika za nove župe, jer je čak i prije rata u NDH nedostajalo katolika svećenika. Šef odjela za bogoštovlje Državnog ravnateljstva za ponovu, franjevac Dionizije Jurev, u pismu Pavleu uredu od 25. listopada 1941, izrazio je nadu da će neke župe preuzeti franjevci; jer „bude li se stvar odvijala kao do sada, predviđamo da će skoro biti gotovo milijun preobraćenika" pa bi problem broja svećenika na raspolaganju bio gorući. Usprkos tome, napisao je: „Daleko smo od pomisli, da bi se pod ikakvim uslovima dozvolilo strancima, imenito Slovencima, doći na takove župe, jer bi to po našem mišljenju bio težki udarac za nacionalnu hrvatsku misao u tim župama."⁷⁰

Drugi problem pojavio se u vezi s nekim Srbima i Židovima koji su prešli na islam u nadi da će se tako spasiti. To je izgleda bilo moguće samo u BiH, a ne na teritoriju Hrvatske. Ali su ustaške vlasti preobraćenike na islam diskriminirale. Jedna od prvih formalnih pritužbi koje je reis-ul-ulema početkom rujna 1941. podnio potpredsjedniku vlade Osmanu Kulenoviću, čiji se ured u to vrijeme nalazio u Banjaluci, bavila se diskriminacijom preobraćenika na islam u usporedbi s preobraćenicima na katolicizam. Nakon tog protesta, ured potpredsjednika je 30. rujna obavijestio župana Velike župe Sana i Luka da su

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

islamska i katolička vjera ravnopravne i da je bilo kakva diskriminacija preobratnika na islam u suprotnosti s prihvaćenom politikom.⁷¹

Nešto kasnije, međutim, i za Srbe i Židove na teritoriju Hrvatske koji su pokušali prije i na islam nastali su problemi. Ustaška vlada inzistirala je na tome da je prema zakonu od 17. siječnja 1906. koji je za nju, ali ne i za islamske vjerske vlasti, još uvijek bio pravovaljan, u Hrvatskoj preobratnje dopušteno samo na neku od legalno priznatih kršćanskih vjera, a ne na nekršćansku vjeru kao što je islam. Zbog toga je predstavnik reis-ul-uleme oštro protestirao u pismu potpredsjedniku vlade Džaferu Kulenoviću od 25. kolovoza 1943, argumentirajući i da je to degradacija islama u odnosu na druge religije, u suprotnosti sa zakonskom odredbom od 3. svibnja 1941. i „uvredljivo za sve Muslimane“. Predstavnik Muslimana primijetio je da je jedan od argumenata vlasti NDH za pravovaljanost zakona iz 1906. taj da bi „Sv. Stolica mogla žestoko prosvjedovati protiv izmjena toga zakona i da nije poželjno odnose sa Sv. Stolicom pogoršavati“. Također je ukazao na problem religije djece iz mješovitih kršćansko-islamskih brakova. Zatražio je da se sve te nepravde ukinu.⁷²

Vladin odgovor reis-ul-ulemi, strogo povjerljiv dokument, ostaje pri tome da su odredbe zakona iz 1906. koji zabranjuje preobratnje na islam pravovaljane i ukazuje na to da bi se pitanja koja je pokrenuo reis-ul-ulema mogla regulirati u skladu s njegovim željama samo donošenjem novog zakonskog dekreta, a da do tada na snazi ostaju odredbe zakona iz 1906. godine.⁷³ Koliko je meni poznato, nikada nije donesena nikakva odredba koja bi ukinula ograničenja propisana zakonom iz 1906. godine. To je bio samo još jedan primjer da su Muslimani u NDH bili tretirani kao građani drugoga reda. Za njihov položaj bilo je još gore to, što su već u travnju 1942. mnogi Muslimani bili svjesni prijetnji bosanskohercegovačkih franjevac i njihovih ustaških saveznika da nije daleko vrijeme kada će Muslimani, ako se ne vrate religiji svojih predaka, biti tretirani na isti način kao Srbi.⁷⁴

Izvjestan broj Srba u NDH, osobito u područjima gdje su živjeli pomiješani s folksoj erima, prešli su ili su pokušali prije i na protestantizam.⁷⁵ Vlasti NDH sprečavale su i te prijelaze. Pohtika ustaške vlade u pogledu prijelaza na druge religije jasno pokazuje da je podržavala samo prijelaze na rimokatolicizam. Možemo biti sigurni da su ustaške vlasti u tome imale punu podršku Katoličke crkve u Hrvatskoj.

Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve

Kad su njemački predstavnici u Hrvatskoj, Glaise i Kasche, vidjeli kakva je Priroda ustaške politike prema Srbima i SPC-u i shvatili negativne efekte koje ona može imati i za NDH i za njemačke interese u njoj, zauzeli su se za Srbe,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ali uzalud. Kasche se sastao s maršalom Kvaternikom i ministrom vanjskih poslova Lorkovićem 28. kolovoza i s Pavehom 1. rujna 1941. i sugerirao mjere koje bi mogle pridonijeti smirivanju situacije u zemlji. Međutim, njima je bio i prijedlog da vlada NDH osnuje posebnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu, potpuno neovisnu u odnosu na SPC.⁷⁶

Kako su u to vrijeme ustaške vlasti forsirale masovni prijelaz pravoslavaca na rimokatolicizam, u što su polagali velike nade, i protjerivale Srbe iz NDH u Srbiju, Kascheov prijedlog nije naišao na oduševljen prijem. Ali nekohko mjeseci kasnije situacija se promijenila. Kad je ustaška vlada shvatila da masovno pokatoličavanje ne može uspjeti, ideja nacionalne Hrvatske pravoslavne crkve postala im je zanimljiva. Koncem veljače 1942. Paveh je u jednom govoru u Saboru nagovijestio osnivanje takve Crkve; osnovana je zakonskim dekretom od 3. travnja 1942. godine. Statut nove Crkve, objavljen dva mjeseca kasnije, predviđao je da će joj na čelu biti patrijarh kojeg će, kao i episkope, imenovati poglavnik.⁷⁷ Za organiziranje nove Crkve predviđen je period od tri godine, a u međuvremenu, do imenovanja patrijarha, vodio bi zagrebački mitropolit. Na taj položaj Paveh nije imenovao srpskoga pravoslavnog patrijarha ili svećenika nego bivšeg arhiepiskopa jekaterinoslavskog i mitropolita novomoskovskog, izbjeglicu iz Rusije i člana Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu Germogena, koji je već navršio osamdesetu godinu života. Ustoličen je 8. lipnja 1942. godine. Od svog dolaska u Jugoslaviju 1922, Germogen je živio u raznim srpskim manastirima, najviše u diocesis vremena u manastiru Hopovo u Srijemu, koji mu je SPC bio stavio na raspolaganje. Za cijelo vrijeme postojanja Hrvatske pravoslavne crkve imenovan je još samo jedan visoki crkveni dostojanstvenik, Spiridon Mifka, koji je u kolovozu 1944. postavljen za episkopa Sarajevske episkopije.

Na zasjedanju Svetog sinoda 17. travnja 1942, SPC je osudio osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve ustvrdivši da je to protivno kanonskim dogmama i protuzakonito. Ali kao što se vidi iz izvještaja komandanta njemačke Sigurnosne pohcije (SIPO) i Službe sigurnosti (SD) u Beogradu od 4. kolovoza 1942 - koji sadrži i prijevod odluka Svetog sinoda SPC-a od 7. srpnja - srpska crkvena pravoslavna hijerarhija taj svoj sud, zbog protivljenja njemačkih okupacijskih vlasti, nije mogla objaviti ni saopćiti svojim crkvama u inozemstvu. Iz zapisnika sa sjednice održane 7. srpnja jasno je da je tijekom mjeseca svibnja nekohko svećenika i laika pripadnika Hrvatske pravoslavne crkve u formiranju bilo u kontaktu s hijerarhijom SPC-a u Beogradu. Jedan od njih bio je Miloš Obrknežević, odvjetnik i bivši službenik SPC-a u Srijemskim Karlovcima, kasnije tajnik mitropolita Germogena; u Beogradu primio ga je samo tajnik Svetog sinoda, Alagić. Obrknežević je izrazio želju vlade NDH da se neki pravoslavni episkopi i svećenici koji su bili prognani vrata u NDH kako bi pomogli u organizaciji nove Crkve. Sigurnost bi im jamčio Paveh osobno, i bila

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

bi im vraćena konfiscirana privatna imovina. Obrkneževi je Alagi udao popis 20 ruskih i 42 srpska pravoslavna svećenika koji su svojom voljom odlučili surađivati s vlastima NDH u organiziranju nove Crkve i služiti joj. Dodatni pritisak na SPC vršili su i predstavnici Gestapa u Beogradu, koji su također sugerirali da se pomogne u organiziranju nove Crkve u NDH. SPC se o te apele, međutim, oglasio. I Obrkneževi i Gestapo bili su odbijeni. Osim toga, mitropolit Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu pozvao je mitropolita Germogena pred crkveni sud i zabranio mu obavljanje vjerske službe.⁷⁸

Ustaška vlada je očekivala da će osnivanje nove Crkve pridonijeti smirivanju prilika u zemlji. Na sastanku svih ministara, državnih podtajnika, župana i regionalnih ustaških dužnosnika u Zagrebu 2. srpnja 1942. - posvećenom pitanju stabilizacije stanja - zaključeno je da je Hrvatska pravoslavna crkva nova autokefalna crkva i ni po čemu sljednica bivšeg SPC-a u NDH. Njenim pripadnicima smatrane su samo osobe koje su u novu Crkvu ušle dobrovoljno i formalno. Vlasti NDH priznavale su samo Pravoslavne crkve pod okriljem nove Hrvatske pravoslavne crkve, i nijednoj drugoj vjerskoj zajednici nije bilo dopušteno organizirati pravoslavnu organizaciju u NDH.⁷⁹

Da je ustaška država tretirala srpsko pravoslavno stanovništvo na svojoj teritoriji kao ravnopravno drugim grupama, da nije protjerala više od polovice pravoslavnih svećenika i dopustila ubijanje trojice vladika i više od četvrtine svih svećenika tijekom 1941. i daje autokefalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu osnovala u dobroj vjeri, sa ili bez dogovora sa Srpskom pravoslavnom crkvom, na tu novu Crkvu moralo bi se gledati u pozitivnijem svjetlu. Ali jasno je da je njeno osnivanje, iako je poduzeto s namjerom da pridonese smirivanju stanja u zemlji, u principu bilo mjera vjerskog i političkog rata sa svrhom uništenja osjećaja vjerskog, kulturnog i nacionalnog jedinstva između Srba u NDH i Srba u Srbiji. Osnivanje Crkve također je faktički značilo da su ustaše priznale kako ne mogu ostvariti cilj eliminiranja srpskog pravoslavnog stanovništva u NDH. Osnivanje nove Crkve je nesumnjivo bio ustupak preostalim pravoslavnim Srbima, iako nitko od njih nije imao mnogo povjerenja u Pavelićeva obećanja. Diskriminacija i progoni srpskog pravoslavnog stanovništva nastavili su se, iako manje intenzivno, čak i nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, baš kao što su se nastavili i protiv onih Srba koji su prešli na katolicizam.

Prema izvještaju neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, Nikole Rušinovića, iz svibnja 1942. Vatikan je bio zadovoljan osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve i smatrao ga „putem prema savezu između crkava i nestajanjem vjerskog raskola u NDH“. U tom slučaju na granici između katolicizma i pravoslavlja, imati posla s nacionalnom Hrvatskom pravoslavnom crkvom koja nije imala ni vanjsku državnu potporu ni dugu tradiciju, bilo je mnogo lakše nego imati posla sa Srpskom pravoslavnom crkvom koja je imala podršku Jugoslavije i bila sljednica slavne tradicije. Kardinal Eugene

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Tisserant, istaknuti vatikanski dostojanstvenik, odlučno protivnik sila Osovine i svih njihovih političkih tvorevina uključujući i ustašku državu, jasno je pokazao da nije impresioniran. U prosincu 1942. rekao je Erweinu Lobkowiczu, Rušinovićeve nasljedniku, da Hrvatska pravoslavna crkva ne zna ništa, daju je osnovao Pavel , i daje on može i ukinuti.⁸⁰

Slabost temelja nove Crkve bila je vidljiva ne samo iz činjenice da je za njenog poglavara izabran izbjegli ruski arhiepiskop, koji je potom isključen iz Sinoda Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu, dobio zabranu obavljanja bogoslužja i pozvan pred sud svoje bivše Crkve, nego i pomanjkanjem episkopa, nedostatkom sredstava za školovanje novih svećenika i nedovoljnim brojem svećenika. Ovo posljednje jasno se pokazalo na konferenciji talijanskih i njemačkih diplomatskih i vojnih predstavnika s ministrom pravosuđa i bogoštovlja Andrijom Artukovićem u Zagrebu 9. travnja 1943. godine.⁸¹ Predstavnici sila Osovine bili su zainteresirani za poboljšanje položaja pravoslavnog stanovništva u NDH kako bi se situacija u zemlji smirila. Preporu ili su slobodu vjeroispovijesti za pravoslavce, ponovnu izgradnju pravoslavnih crkava, financijsku pomoć pravoslavnom svećenstvu i ravnomjerno raspoređivanje svećenika koji su bili na raspolaganju, kao i donošenje zakona koji bi rezultirali aktivnim sudjelovanjem pravoslavnog stanovništva u javnom životu. Artuković je obećao financijsku pomoć kako bi se ponovo sagradile crkve i uzdržavalo svećenstvo, ali napomenuo je da u tom trenutku, godinu dana nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, u cijeloj državi ima samo 80 pravoslavnih svećenika, koji će biti raspoređeni u mjesta s brojnijim pravoslavnim stanovništvom. Mali broj svećenika - manje od jedne sedmine od broja aktivnih svećenika prije rata - najbolji je dokaz katastrofalnih posljedica ustaške politike prema SPC-u u NDH i nepremostivih prepreka s kojima se Hrvatska pravoslavna crkva suočavala u svom djelovanju.⁸²

Artuković je također iznio da vlada NDH razmišlja o pozivanju bugarskih pravoslavnih svećenika kako bi osnovali pravoslavna sjemeništa i o postavljanju Bugara na upražnjene položaje episkopa u pravoslavnim episkopijama. To bi bila otvorena uvreda pravoslavnom stanovništvu i u ustaškoj državi i u užoj Srbiji. Ti prijedlozi, međutim, kao ni većina obećanja o podršci Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, s izuzetkom kontinuirane financijske podrške kleru nove Crkve kao jedne od službeno priznatih Crkava, nikada nisu ostvareni.⁸³

Ako uzmemo u obzir na čemu je Hrvatska pravoslavna crkva osnovana i rezultate njezina trogodišnjeg postojanja, uistinu je možemo nazvati promašajem. S nestankom NDH na kraju rata, i ona je nestala. U svim područjima koja su pripadala NDH obnovljena je cjelokupna predratna organizacija SPC-a i gotovo svi preobraćenici vratili su se svojoj prijašnjoj Crkvi. Jedino što je preostalo bile su gorke uspomene u srcima onih koji su bili podvrgnuti besmislenim progonima, prekrštavanju i drugim poniženjima, i još jedna mrlja

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

u dosjeu hrvatskih ekstremno nacionalističkih grupacija, kako svjetovnih tako i klerikalnih.

Antagonizam Crkve prema komunistima

Katolička crkva u Hrvatskoj bila je protivnik ne samo pravoslavlja nego i komunizma. Slabopodržka koju je hrvatsko katoličanstvo davalo partizanima za vrijeme rata, kao i neka zbivanja na kraju rata, ilustriraju fundamentalni antagonizam između katoličke crkve u Hrvatskoj i jugoslavenskih komunističkih partizana. Količina podrške partizanima za vrijeme rata uistinu je skromna. Prema Petešiću, u NDH bilo je svega oko 70 svećenika koji su podržavali partizane. Oni iz sebe nisu imali ni crkvenu organizaciju ni katolički tisak. Djelovali su kao pojedinci i uglavnom potajno, ali su u nekim slučajevima imali prešutno odobravanje nadređenih.⁸⁴ U nekim dijelovima, katoličkim svećenicima koji su bili simpatizeri partizana ili s njima suradivah, zaprijeteno je suspenzijom.

Samo nekoliko katoličkih svećenika pridružilo se partizanima, neki navodno s dopuštanjem nadbiskupa Stepinca, ali drugi bez njega.⁸⁵ Među najvažnijima je bio monsijor Svetozar Ritig, župnik župe sv. Marka, najprestižnije župe u Zagrebu. Zbog svojih projugoslavenskih stavova bio je u strahu za život pa se u prvim danima ustaške države preselio u talijansku okupacijsku zonu, u Hrvatsko primorje. Nakon kapitulacije Italije pridružio se partizanima i kao hrvatski delegat sudjelovao na nekoliko partizanskih političkih skupova.⁸⁶ Jedini meni poznat slučaj hrvatskih katoličkih svećenika koji su kao grupa javno istupili kako bi podržali partizane, bila je grupa od dvanaest svećenika iz sjeverne Dalmacije; oni su 29. prosinca 1943. objavili rezoluciju u kojoj osuđuju okupacijsku vojsku, ustaše, etnike i jugoslavensku izbjeglicu u vladi i objavljuju svoju podršku partizanima i uključuju Hrvatsku u federativnu jugoslavensku državu.⁸⁷

Izvjestan broj hrvatskih katoličkih svećenika, osobito starijih, pokušao je ostati potpuno neutralan i obnašati svoje svećeničke dužnosti najbolje što su mogli. Općenito, međutim, većina njih podržavala je ustaški režim i bila protiv partizana i etnika. Kao posljednji važan čin podrške NDH, hrvatska katolička crkvena hijerarhija izdala je pastoralno pismo na kraju svoje Biskupske konferencije 24. ožujka 1945, ne samo pozivajući i da se ostane odan državi, nego i oštro osuđujući i komunizam i jugoslavenske partizane. To je zapravo bila okrnjena konferencija jer je od dvanaest nadbiskupa i biskupa koji su imali pravo sudjelovanja bilo nazvano samo pet, dok njih sedam nije moglo (neki su bili na Partizanskom oslobođenom teritoriju) ili nije htjelo doći. Kako je Konferencija bila sazvana na traženje i uz pomoć ustaške vlade, koja je sudjelovala i u koncipiranju pastoralnog pisma, ono je bilo u jednakoj mjeri politički kao i crkveni dokument.⁸⁸ Opata Marconeja, papinskog poslanika, nisu konzultirali. Prema ri-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

je ima britanskog predstavnika u Zagrebu, opat je kasnije rekao da bi „da je imao pojma što se sprema, bio upotrijebio sav svoj utjecaj da spriječi njegovo objavljivanje”.⁸⁹ To pastoralno pismo u velikoj je mjeri nagovijestilo buduće ponašanje hrvatske katoličke hijerarhije, a osobito nadbiskupa Stepinca, prema novom jugoslavenskom režimu. Treba također napomenuti da je objavljeno nakon formiranja jedinstvene jugoslavenske vlade u Beogradu 7. ožujka 1945. koja je gotovo odmah dobila diplomatsko priznanje Saveznika.

Kad su posljednjih mjeseci rata iz Jugoslavije počeli stizati izvještaji o proganjanju katoličke crkve od strane partizana, Crkva se obratila vladama zapadnih zemalja da pomognu katolicima u Jugoslaviji. Među crkvenim dostojanstvenicima koji su zamolili za zaštitu bio je beogradski nadbiskup monsignor Josip Ujčić. U razgovoru s predstavnikom britanske ambasade u Beogradu polovicom travnja 1945, Ujčić se požalio na mjere koje nova jugoslavenska vlada poduzima protiv katoličke crkve. Ali on je u biti govorio o prilikama u Srbiji, gdje su većinu katolika u to vrijeme činile izbjeglice iz Slovenije. Papa je nakon toga Richardu C. Pattersonu, Jr., novom američkom ambasadoru u Jugoslaviji koji je na putu u Beograd posjetio Vatikan, uručio dugačak memorandum o mjerama koje nova vlada poduzima protiv katolika.⁹⁰ William Godfrey, papinski poslanik u Ujedinjenom Kraljevstvu, također je po nalogu Svete Stolice 14. ožujka 1945. izvijestio britansko Ministarstvo vanjskih poslova o poteškoćama s kojima se katolička crkva suočava u Jugoslaviji - ubojstvima svećenika i laika, redukciji vjerske poduke u osnovnim i ukidanju u srednjim školama, konfiskaciji crkvene imovine i slično - i zamolio za britansku intervenciju u korist katolika u Jugoslaviji.⁹¹

U tom pogledu najpoznatiji je izvještaj kapetana Evelynna Waugha Church and State in Liberated Croatia, oštra kritika tretmana katoličke crkve od strane partizana; izvještaj je predao britanskim vlastima u ožujku 1945. po završetku vojne službe kao asanik za vezu kod jugoslavenskih partizana. Taj izvještaj, koji je dobio dodatnu važnost zbog autorova književnog renomea, opisuje situaciju katoličke crkve u to vrijeme u središnjoj Hrvatskoj, BiH i Dalmaciji. Izazvao je prilično diskusije u službenim britanskim krugovima jer je Waugh zatražio dopuštenje da ga pokaže nekim zastupnicima u britanskom parlamentu koji su bili katoličke vjere i prijateljima, što mu je dopušteno, i da ga objavi, što mu nije dopušteno. Waugh je optužio partizane da progone katoličku crkvu u Hrvatskoj, ubijaju svećenike i uvode mjere koje su u suprotnosti sa željama hrvatskih katolika. Njegovi pogledi bili su izrazito jednostrani i njegova interpretacija prilično pristrana. Osim toga, samo se kratko osvrnuo na ustaško djelovanje protiv srpskoga pravoslavnog stanovništva za vrijeme rata i nije spomenuo ubojstva pravoslavnih episkopa i svećenika, oskrvnuće i uništavanje pravoslavnih crkava, protjerivanje pravoslavnog svećenstva u Srbiju i prisilno pokatoličavanje. I sam obratnik na katoličanstvo, Waugh iznosi i podcjenjivačke primjedbe o drugim

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

religijama. Kršćanstvo izjednačava s Rimokatoličkom crkvom, dok pravoslavlje, zbog njegove „duge tradicije pokornosti privremenim vladarima“, ocrnjuje kao „orijentalni misticizam daleko od onoga što je ljudska obaveza“ u najboljem, i kao „puko pridržavanje obreda bez veze s moralnom i socijalnom dužnošću“ - u najgorem slučaju. Tvrdi da Hrvati katolici koje partizani smatraju krivima za ustaška zlodjela protiv Srba, Židova i Roma „nisu bez krivnje... [ali da] postoje dobri razlozi za uvjerenje da su za njih u prvom redu odgovorni muhamedanci iz Crne Gore i Bosne“ - tvrdnja koja je otkrivena. Waugh u svom izvještaju preporučuje da britanska vlada, kao saveznik partizana, uzme hrvatske katolike pod svoju zaštitu. Odgovorne britanske vlasti to su, međutim, odbile kao miješanje u unutarnje stvari savezničke države.⁹²

Slučaj nadbiskupa Stepinca

Svaka ocjena uloge Katoličke crkve u Hrvatskoj i Jugoslaviji za vrijeme Drugoga svjetskog rata mora se pozabaviti i osobom i djelovanjem zagrebačkog nadbiskupa (kasnije kardinala) Alojzija Stepinca.⁹³ Stepinac je postao poznat 1934. kad je postavljen za pomoćnika zagrebačkog nadbiskupa (biskupa koadjutora) Antuna Bauera, s pravom da ga nashjedi na toj funkciji. Imao je 36 godina i za svećenika je bio zaređen samo tri godine prije toga. Prema nekim izvještajima, Stepinac je bio peti, a možda čak i tek osmi kandidat za taj položaj. Svi drugi kandidati bili su odbijeni od strane ovog ili onog autoriteta koji su imali pravo odlučivanja o izboru, što pokazuje koliko je taj položaj bio važan i politički osjetljiv.⁹⁴ Općenito je prihvaćeno daje Stepinac kralju Aleksandru bio prihvatljiviji zato što se, kao austrougarski ratni zarobljenik u Italiji 1918. pridružio jugoslavenskoj dobrovoljnoj diviziji srpske vojske (na Solunskom frontu stigao je nakon što su borbe prestale). No kakve god da su bile njegove jugoslavenske sklonosti u to vrijeme, kasnije je postao veliki hrvatski nacionalist. Nije bio aktivan kao pisac ili organizator grupa Katoličke akcije ili u hrvatskom katoličkom pokretu, kao što su bili mnogi drugi svećenici. Izgleda da, kao mlad svećenik koji je pri nadbiskupiji obavljao minornu dužnost šefa ceremonijala, nije imao ni osobitih prijatelja ni neprijatelja. Ali bio je savjestan i posvećen svom poslu. Kad se pokazalo da svi ostali kandidati imaju neke manjkavosti, on je predložen i pokazao se prihvatljivim i za Vatikan i za kralja Aleksandra. Nakon što je dobio dodatne informacije, kralj je navodno htio povući svoju suglasnost, ali nadbiskup Bauer se usprotivio rekavši: „Kraljeva riječ je neopoziva.“

Čini se daje Vatikan je dao suglasnost djelomično zbog Stepinčeve potpune odanosti Crkvi i njegovog asketskog života za vrijeme godina studiranja u Rimu. Vatikan je možda također smatrao da je lakše usmjeravati mladog premeta koji nema nikakve posebne veze s lokalnim klerikalnim ili političkim grupacijama

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nego nekoga tko ih ima. Ali Stepinac i njegovi kolege svećenici u Zagrebu navodno su bili manje oduševljeni njegovim asketskim načinom života i njegovim naporima da smanji prihode višeg klera kako bi više financijskih sredstava moglo biti upućivano u dobrotvorne svrhe i za izgradnju novih crkava na gradskoj periferiji. Ali i u sjedištu nadbiskupije, potihom su ga zvali „boljševik“.⁹⁵

Kao zamjenik nadbiskupa od 1934. do 1937., a potom kao nadbiskup do podjele i okupacije zemlje u travnju 1941. godine, Stepinac je u svojim govorima, propovijedima i u dnevniku (koji je nakon njegovog uhićenja zaplijenila policija) izrazio niz mišljenja o fundamentalnim vjerskim i političkim pitanjima iz kojih se puno može zaključiti. Za nas su od osobitog interesa njegovi stavovi o protestantizmu, pravoslavlju, komunizmu i masonstvu.

Stepinac je protestantizam kritizirao u pozdravnom govoru na trećoj sesiji Hrvatskog socijalnog tjedna u listopadu 1938. godine. Prema mišljenju nadbiskupa, Katolička crkva je najveća civilizacijska snaga u ljudskoj povijesti i predvodnica u razvijanju superiorne civilizacije vrijedne hvale svih onih koji vole istinu. Ali, nastavio je:

Dok je Crkva na sve strane razvijala blagotvorni rad, nijesu mirovale ni 'Portae inferi - vrata paklena' o kojima govori Isus Krist. Već u XIV. stoljeću po eše nicati proroci, kojih ne manjka do danas, govore i, da će ovjekom biti bolje, ako se Crkva ograniči na rad između četiri zida i ako joj se oduzme svaki upliv na javni život. Kad je kasnije još pridošla reformacija (ili bolje deformacija) pod vodstvom Lutera i porušila na čela zakonitog od Boga danog auktoriteta, bio je širom otvoren kraj anarhije na svakom području ljudskog života. O ovjekom anstvo, koje je povjeralo tim lažnim prorocima, može danas mirne duše da uzdahne sa starim Židovima: 'Expectavimus lucem et ecce tenebrae!' - Očekivamo svjetlo a evo tmine!' Mjesto blagoslova došlo je prokletstvo, mjesto raja pakao, u kojem se danas muči ljudsko društvo!⁹⁶

Nadbiskup je također bio ekstremno kritičan prema pravoslavlju. Za njega, kao i za mnoge druge Hrvate, pravoslavlje i srpska nacija predstavljali su veliku opasnost za Katoličku crkvu i hrvatski narod. Jedan dan nakon vojnog pucanja u Beogradu 27. ožujka 1941., u dnevnik je zapisao: „Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol, koji se nikada neće približiti osim sudom Božjim. Shizma (tj. pravoslavlje) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja.“⁹⁷

Stepinac je u komunizmu vidio najvećeg suvremenog neprijatelja hrvatskoga naroda, Katoličke crkve u Hrvatskoj i katoličke civilizacije. U propovijedi od 15. kolovoza 1940., nedugo nakon što je jugoslavenska vlada, otkazujući da bi to u predstojećem ratu moglo biti od koristi, uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, opomenuo je:

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

A prava je istina, da s komunistima nikada ne može biti suradnje, dok se ne odreknu svoga nauka i svojih zlo instava i tako prestanu biti ono što jesu... Bog svoju Crkvu ne e nikada zaboraviti, a najmanje onda, kad su pojedini njezini predstavnici postali žrtve u obrani pravde i istine protiv komunisti kih zlikovaca. I zato ih se baš ništa ne bojimo! I zato ne emo prestati raditi niti prestati govoriti svome narodu istinu, jer ne emo da on popljuje svu svoju asnu, juna ku krš ansku i katoli ku prošlost kroz 1300 godina i postane narodom ubojica, narodom plja kaša, narodom razbludnika, narodom kradljivaca i tatova.⁹⁸

I naposljetku, nadbiskup je bio i ogor eni protivnik masonstva. U svom dnevni kom zapisu od 30. svibnja 1934, nedugo nakon što je imenovan zamjenikom nadbiskupa, napisao je:

U Jugoslaviji danas vlada masonerija. Na žalost i u srcu hrvatskog naroda u Zagrebu ugnijezdila se ta paklena družba, leglo nemorala, korupcije i svakog nepoštenja, zakleti neprijatelj crkve katoli ke, pa prema tome i hrvatskog naroda. Bez znanja i odobrenja masonerije ne može nitko do i na uplivni kakav položaj. Nije šala uhvatiti se s njom ukoštac, a ipak se mora u interesu crkve, naroda hrvatskoga i same države Jugoslavije, ako misli i dalje egzistirati. Jer ovo nasilje koje danas vlada, podržava masonerija...⁹⁹

Borba izme u Katoli ke crkve i masonstva seže daleko u prošla, stolje a. U Hrvatskoj, kao i u Jugoslaviji op enito u periodu izme u dva rata, ve ina masona podržavala je jedinstvo jugoslavenske države. Bili su protivnici kako autoritarnosti i antiliberalne ideologije Katoli ke crkve tako i komunisti kog totalitarizma.¹⁰⁰

Može se zaklju iti kako se Stepinac osobito oštro izrazio, ali takvi radikalni stavovi o tradicionalnim neprijateljima Katoli ke crkve bili su uobi ajeni me u konzervativnim katoli kim crkvenim dostojanstvenicima prije Drugoga vaticanskog koncila.

U sve anom govoru u listopadu 1938, Stepinac se osvrnuo i na liberalni kapitalizam i marksisti ki komunizam i ustanovio da su i jedan i drugi materijalisti ki orijentirani i da im potpuno nedostaje duh humanizma. Potom se založio za socioekonomsku organizaciju društva prema na elima iznesenim u Papinskim enciklikama.¹⁰¹ Na toj konferenciji, koju je organizirala Katoh ka akcija i ije su teme bile društveni poredak i pokreti, nije ni spomenuo a kamoli kritizirao ili osudio ni fašizam ni nacizam, iako je papa Pio XI bio objavio Posebne enciklike u kojima ih je osudio (fašizam 1931. i nacizam 1937. godine). Kao odani predstavnik Vatikana, nadbiskup je podržavao i vaticansku Politiku, a Katoli ka crkvaje 1938. u Gra anskom ratu u Španjolskoj podržala

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

istu stranu kao i talijanski fašisti i njemački nacisti, pa nije bilo zgodno javno ih kritizirati. Povrh toga, s obzirom na komunisti ku prijetnju na horizontu, Vatikan je računao prvenstveno na nacisti ku Njema ku kao na branitelja od komunizma.

Kad je NDH proglašena i ustaški režim uspostavljen od strane sila Osovine, Stepinac je postao odlučni pristasa nove države. Odmah je otišao u kurtuazni posjet Kvaterniku i Pavelu u. U okružnici od 28. travnja 1941. pozvao je kler svoje nadbiskupije da vrši svoju dužnost prema novoj državi i moli da „Poglavnik Države Hrvatske napuni duhom mudrosti kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini, da narod hrvatski bude narod Božji, odan Kristu i Crkvi Njegovoj sagrađenoj po volji Petrovoj!”¹⁰²

Ustaše su, međutim, ubrzo nakon što su došli na vlast, pokrenule sveopću kampanju protiv Srba, SPC-a, Židova, Roma i antiustaški raspoloženih Hrvata. Stepinac je primao pisma od prominentnih pripadnika klera, nekih opozicijskih političara i običnih ljudi koji su bili šokirani ustaškim progonima Srba i Židova i preklinjali ga da intervenira kod vlasti. Osobito je važno pismo od 19. srpnja 1941. što mu ga je napisao Dominik Mandić, istaknuti hrvatski fra-njevac i poznati povjesničar, koji je tada boravio u Vatikanu. Mandić je podsjetio na osnovne biblijske postulate¹⁰³ i upozorio da ustaška pohtika ocrnjuje svijetlo ime Hrvatske i da bi mogla dovesti do osvete: „To bi moglo potaknuti strašnu osvetu protiv hrvatskog naroda i Katoličke crkve u ovim krajevima, ako rat ne završi onako kako hrvatski ustaški pokret želi i očekuje.”¹⁰⁴

Po broju onih koji su sudjelovali, raznolikosti poduzetih mjera te političkim i vojnim posljedicama kojima su rezultirali, najdalekosežniji i najtragičniji ustaški progoni bili su oni Srba i SPC-a. Usprkos takvim progonima, ni Stepinac ni bilo koji drugi pripadnik hrvatske Katoličke crkve hijerarhije, koliko sam ja uspio ustvrditi na temelju dokumentacije, nije niti jednom javno protestirao. Niti je bilo protesta ili osude od strane Vatikana. De facto, Katolička crkva je, čini se, u potpunosti podržavala ustaški režim i njegovu politiku. Prilikom broja katoličkih svećenika i veliki broj poznatih hrvatskih intelektualaca otvoreno je stao na stranu režima i prihvatio odgovorne položaje. Katoličkim tiskom također je bio pun hvale za Pavela i ustaše. Nakon rata, stajalište Katoličke crkve potvrdio je sam opat Marconi, papinski poslanik u Zagrebu. S njim je u Zagrebu 2. lipnja 1945. razgovarao major Owen Reed, britanski časnik, koji je u izvještaju o tom razgovoru napisao:

Dr. Marconi [sic] smatra da je Katolička crkva u Hrvatskoj bila sklona previše se identificirati s ustaškim pokretom za vrijeme rata zato što:

a) Mnogi hrvatski svećenici iskreno su i strastveno vjerovali u hrvatske zahtjeve za nezavisnošću. Nakon povlačenja Dr. Marconija s političke scene

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

i s obzirom na partizansko inzistiranje na federaciji i nacionalizaciji po komunisti koj liniji, ustaški pokret sve je više bio jedino uto ište onih koji su vjerovali u istinsku nezavisnost hrvatske države. Slijede i taj ideal, kler je esto bio u iskušenju praviti se da ne vidi zvjerstva,

b) Mnoge sve enike je u druženje s vode im li nostima ustaškog pokreta uvuklo to što su ovi bili revni katolici. Na primjer, tri najgora kriminalca u režimu, sam Paveli , potom Juco Rukavina i Luburi , bili su odani i aktivni katolici (usput budi re eno, francuski vicekonzul u Zagrebu smatra da u tu kategoriju sve enika spadaju i nadbiskup i Dr. Marcone).¹⁰⁶

Kao što emo vidjeti, objašnjenje injenice da katoli ka crkvena hijerarhija nije protestirala ni javno osudila genocidnu politiku ustaškog režima prema Srbima kompleksna je sprega razloga. Glavni predstavnik HSS-a u jugoslavenskoj izbjegli koj vladi i njen prvi potpredsjednik, Juraj Krnjevi , zbog toga je ukorio katoli ku crkvenu hijerarhiju u Hrvatskoj. U javljanju putem Radio Londona emitiranom 16. studenoga 1942. javno je apelirao na Crkvu da u javnosti digne glas protiv ustaške politike prema Srbima:

Ne obra am se sarajevskom nadbiskupu dr. Šari u, koji se ponaša kao da je izgubio dušu i pamet, nego Vama, drugim poglavarima Katoli ke crkve u Hrvatskoj da preispitate svoju savjest i uvidite da li ste sto posto ispunili svoju dužnost. Nije dovoljno osnovati neke komisije i diskretno se distancirati od ustaških zlo ina, osobito od prijelaza na katoli anstvo. Potrebne su Vaše jasne rije i osude sukladno osje ajima hrvatskog naroda i u enju Katoli ke crkve. Nažalost, takve rije i od svojih vjerskih vo a mi još nismo uli."¹⁰⁶

Izглеda da su predstavnici HSS-a takve apele upu ivah tajnim kanalima i prije toga. Prema Iliji Juki u, važnom lanu stranke i pomo niku ministra vanjskih poslova u jugoslavenskoj izbjegli koj vladi, nadbiskup Stepinac je sredinom ljeta 1942. odgovorio da bi ga - kad bi javno osudio zlo ine ustaških vlasti protiv pravoslavaca - Vatikan odmah poslao u samostan, i da u tom slu aju ne bi mogao nastaviti pomagati i štititi oko 7000 siro adi, ve inom pravoslavne djece. U toj dilemi, nadbiskup je izabrao spašavanje života te djece.¹⁰⁷

Kako je rat odmicao, nadbiskup je postajao sve kriti niji prema nacisti kim i fašisti kim, pa dakle implicitno i prema ustaškim pogledima i politici, osobito nakon iskrcavanja anglo-ameri kih trupa u sjevernoj Africi i njema kog debakla kod Staljingrada, kad je postajalo sve jasnije da e sile Osovine i NDH izgubiti rat. Po eo je napadaju i naciste u propovijedima i pismima Paveli u, u Po etku prili no oprezno. Tijekom listopada 1943. njema ka djelovanja direktno su pogodila njegovu obitelj. Njegovog brata Miška, lana Narodnooslobodi-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

la kog odbora u njegovu rodnom selu Krašiću, Nijemci su uhvatili i strijeljah bez suđenja. Nedugo nakon toga, 31. listopada, u propovijedi pred katedralom na kraju pokornice procesije, nadbiskup je izgovorio svoj najdirektniji i najjači napad na naciste, a indirektno i na ustaše:

Katolička crkva ne pozna rase koje gospoduju i rase koje robuju. Katolička crkva pozna samo rase i narode kao tvorevine Božje, a ako koga više cijeni, to je onaj, koji ima plemenitije srce, a ne jači u pesnicu. Za nju je uvijek jednako Crnac iz centralne Afrike kao i Europejac... Katolička crkva ne može priznati da koja rasa ili narod, zato što je brojniji i bolje oboružan, smije počinjati nasilja nad brojnijim i manjim narodom. Mi ne možemo odobriti, da se ubijaju nevini zato što je možda tko god iz zasjede ubio jednog vojnika, pa bio on i najplemenitije rase. Sistem strijeljanja stotina talaca radi zločina, kojem se ne može otkriti krivica, poganski je sistem koji nije nikada urodio dobrim plodom niti može uroditi. Jer je sasvim sigurno, ako bi se ovakvim mjerama kušalo napraviti red, da će mnogi i mnogi od onih, koji su do sada slušali glas Crkve, makar izloženi teror, kušati konačno potražiti spas u šumama...

Mi, osuđujući i sve nepravde, sva ubijanja nevinih, sve paleže mirnih sela, sva zatiranja sirotinjskih žuljeva, mi, žaleći i nevolje i boli svijetu, koji danas nepravedno pate, odgovaramo ovako: Crkva je za onaj poredak, koji je toliko star, koliko i deset zapovijedi Božjih.¹⁰⁸[Patteeovi kurzivi]

Nadbiskupu je odmah prigovorio Julije Makanec, ministar narodne prosvjete NDH: on je kritizirao „visokog crkvenog dostojanstvenika koji je nedavno, u svojim govorima, prešao granice svoga poslanja i počeo se baviti poslovima za koje nije kompetentan”.¹⁰⁹ S druge strane, saveznička propaganda odmah je upotrijebila tu propovijed i njene dijelove putem radija emitirala u dijelu Europe koji je bio pod njemačkom kontrolom, što je još više pogoršalo nadbiskupove odnose s ustašama i Nijemcima.

Već sredinom kolovoza 1943, nedugo prije kapitulacije Italije, Stepinac je izgleda shvatio da će Njemačka i NDH izgubiti rat i da će Jugoslavija biti obnovljena. Zbog toga je bio zabrinut da će se etnici - ako pobijede - masovno osvećivati hrvatskom narodu. Izgleda daje taj strah bio toliki daje prije bio spreman prihvatiti komunistički režim u Hrvatskoj, nego etnički (iako je bio apsolutno protiv komunizma). Svoj novi stav otkrio je velečasnom Draganoviću u kolovozu 1943. prije nego što je ovaj otišao u Rim kako bi se pridružio neslužbenom predstavniku NDH u Vatikanu i otkriveno poslužio kao nadbiskupov izvidnik. Stepinac je Draganoviću rekao: „Ako Vas budu pitali, što mišao za grebaćki nadbiskup o stanju u zemlji, recite svima, da on, ako ima birati između u pripremljene komunističke vlade u hrvatskim zemljama i etničke, bira

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

onu komunisti ku. Komunisti će ubijati sve enike i inteligenciju, a etnici u odre enim krajevima neće ostaviti ni hrvatsko dijete u kolijevci."¹¹⁰

Usprkos nadbiskupovoj sve slabijoj podršci ustaškom režimu, katolička crkvena hijerarhija u Hrvatskoj dala mu je svoj posljednji formalni izraz podrške u pastoralnom pismu koje je 25. ožujka 1945. objavila Biskupska konferencija. Međutim, NDH se bližila svome kraju i u ova ustaškog režima, oružane snage NDH i mnogi drugi, uključujući i sve enike koji su suradivah s ustašama, pripremali su se napustiti zemlju. Isto se to događalo među kolaboracionistima kim snagama i u okupiranoj Sloveniji. Tijekom povlačenja oružanih snaga NDH i slovenske Bele garde prema Austriji, katolički nadbiskup, Ivan E. Šarić iz Sarajeva, i dva biskupa, Jozo Garić iz Banjaluke i Gregorij Rožman iz Ljubljane, napustili su svoje položaje bez dopuštenja Vatikana i otišli u egzil. Mnogo katolika svih svećenika i sjemeništara iz Hrvatske i Slovenije također se s državnim dužnosnicima pridružilo vojsci u povlačenju. Nadbiskup Stepinac ostao je na svom radnom mjestu i odbio preuzeti položaj predsjednika prijelazne vlade u Zagrebu koji mu je ponudio Pavelić.¹¹¹

Nakon sloma NDH u svibnju 1945. i bijega ustaških dužnosnika i mnogih vođa HSS-a u inozemstvo, Stepinac je postao najvažniji glas hrvatskih nacionalista svih snaga, vjerskih a donekle i političkih. To se dogodilo na temelju njegovog položaja i bez obzira na njegove želje. Nadbiskup se prema novim vlastima ponašao prilično drukčije nego prema ustašama. Novi režim bio je jugoslavenski i komunistički te je slijedio politiku suprotstavljenu religiji općenito i dotadašnjim povlasticama svih Crkava. Svjesni nadbiskupova antikomunizma, komunisti su pažljivo pratili njegove izjave i aktivnosti i jasno dali do znanja da će u slučaju potrebe poduzeti oštre mjere. Uhićen je 17. svibnja 1945, ali je 3. lipnja pušten. Sljedećeg dana sastao se s maršalom Titom, stvarnim šefom države, i Vladimirom Bakarićem, predsjednikom hrvatske vlade,¹¹² ali usprkos tom sastanku odnosi između nadbiskupa i vlade nisu se popravili.

Novi komunistički režim uveo je niz važnih promjena u odnose između Crkve i države koje su označile značajno udaljšavanje od stanja kakvo je bilo do 1941. godine. Prvo i najvažnije bilo je odvajanje Crkve od države, što je Crkvu lišilo raznih vjerskih i obrazovnih funkcija, kao što su držanje matičara rođenih i umrlih, obvezno krštenje, obvezno crkveno vjenčanje u većem dijelu zemlje i vjeronauk u osnovnim školama. Istodobno su ukinuta i državna izdvajanja za vjerske zajednice. Crkve su smjele imati samo obrazovne institucije u kojima bi se školovali kadrovi za crkvene službe, i morale su ih financirati vlastitim sredstvima. Zabranjeno im je bilo političko i svako drugo djelovanje koje nije vjersko, osim dobrotvornog rada, a crkveni tisak je jako reduciran. Država je uvela obavezan građanski brak, s opcionalnim crkvenim vjenčanjem nakon njega, mada je političko okruženje bilo protiv toga. Radikalnom agrarnom reformom donesenom 23. kolovoza 1945, crkvama i samostanima oduzeto je sve

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

poljoprivredno zemljište preko maksimalne veličine posjeda od 10 ha, a crkvama i samostanima od velikog povijesnog značaja oduzeto je sve preko 30 ha kultiviranog zemljišta i 30 ha šume.¹¹³ Sve te mjere uvedene su jer je nova vlast stvorila izrazitu protuvjersku atmosferu. Mnogi svećenici, osobito katolici, bili su optuženi za suradnju sa stranim okupatorima i domaćim kolaboracionistima u režimima, i izvjestan broj njih osuđen na smrt.

Za odanog sina Katoličke crkve kao što je bio Stepinac, politika novog jugoslavenskoga režima bila je potpuno neprihvatljiva. Od samog početka izazivao je sukob s KP i vlastima. Njegova kritika i priskoženje novom režimu postali su direktni, eksplicitni i javni. Pozicija prema državi na koju je Katolička crkva polagala pravo i privilegije koje je zahtijevala do u detalje su specificirani u seriji pisama koje je izmeću 21. srpnja i 22. rujna 1945. napisao Titu i Bakariću. To je stajalište u sažetom obliku izneseno u predzadnjem pasusu pastoralnog pisma koje je objavljeno po završetku prve Biskupske konferencije održane nakon uspostave komunističkog režima 20. rujna 1945. godine:

Zato tražimo i od toga nikad i ni pod kojim uvjetima ne možemo odustati: tražimo punu slobodu katoličke štampe, punu slobodu katoličkih škola, punu slobodu vjeronauka u svim razredima nižih i srednjih škola, potpunu slobodu katoličkog udruživanja, slobodu katoličke karitativne djelatnosti, potpunu slobodu ljudske ličnosti i njezinih neotuđivih prava, puno poštivanje kršćanskog braka, vraćanje svih otuđenih zavoda i institucija. Samo pod tim uvjetima možemo i se srediti prilike u našoj državi i ostvariti trajan unutrašnji mir.¹¹⁴

Kao osoba oko koje su se okupljali ne samo militantni katolici nego i sve nacionalističke snage u Hrvatskoj, Stepinac je postao moćan protivnik nove jugoslavenske države. Kao odgovor na to, vlasti su najprije sugerirale da Stepinac i drugi katolici biskupi odvoje Katoličku crkvu u Jugoslaviji od Svete Stolice. Međutim, za Stepinca, takva je pohtika bila nezamisliva.¹¹⁵ Onda je predloženo da se on odseli u Rim. Tome su se, međutim, usprotivili i nadbiskup i Vatikan. U situaciji kad su drugi nadbiskupi i biskupi napustili svoje položaje i otišli u egzil bez dopuštenja Vatikana i toliko katolika svećenika pobjeglo iz Hrvatske i Slovenije, Vatikanu su bili potrebni crkveni dostojanstvenici koji će ustati protiv komunističkih režima i ako je potrebno, postati mu enici.¹¹⁶ Uz kardinala Józsefa Mindszentyja u Mađarskoj, Stepinac je pripadao onim katolici crkvenim dostojanstvenicima u Istočnoj Europi koji su se najodlučnije i najotvorenije suprotstavili novostvorenim komunističkim režimima.

Novi režim pomno je promatrao nadbiskupove aktivnosti i kontakte. Jedan od njih bio je Erih Lisak, bivši glavni ravnatelj GLAVSIGUR-a. Nakon što je u svibnju 1945. pobjegao iz zemlje zajedno s Pavehjem, 15. rujna 1945. potajno

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

se vratio u Hrvatsku pod lažnim imenom. Cilj mu je bio organizirati protiv komunisti kog režima preostale ustaške snage koje su se skrivale po šumama, poznate pod nazivom „križari“. Uspostavio je kontakt s nadbiskupovim uredom i sa samim nadbiskupom 19. rujna, misle i da će tu moći dobiti informacije o stanju u zemlji. Uskoro je, međutim, uhićen. Ante Moškov, bivši general i zapovjednik Poglavnikova tjelesnog zbora, koji se bio potajno vratio u domovinu s istim ciljem kao i Lisak, također je kontaktirao nadbiskupa: poslao mu dvije poruke koje nadbiskup, čini se, nikad nije pročitao. Prije toga, policija je u podrumima nadbiskupije našla arhiv ustaškog ministarstva vanjskih poslova, zbirku snimki Pavelićevih govora i nešto zlata.

Osim Lisaka, uhićen je i velečasni Ivan Šalić, nadbiskupov tajnik, kao i Pavao Gulin, Slovenac koji je pomoću u svojih rođaka u Hrvatskoj pomogao Moškovu da uspostavi kontakt s nadbiskupijom, i još nekoliko drugih osoba, uglavnom svećenika. Nakon dugotrajne istrage, stvar je kulminirala suđenjem koje je započelo 9. rujna 1946. godine. Nekoliko dana kasnije javni tužilac Jakov Blažević objavio je da je ispitivanje okrivljenika pokazalo da je Stepinac „neposredni učesnik, podstrekač i pomagač križarske akcije“. Nadbiskup je uhićen 18. rujna i njemu se sudilo zajedno s Lisakom i drugima.

Državni tužilac optužio je nadbiskupa Stepinca za sljedeće zločine: suradnja s okupatorskim silama i njihovim pomagačima u Hrvatskoj, ustašama; pomaganje ustaškom režimu u provođenju politike pokušaja pokatoljenja Srba; dopuštanje katolicima tisku da podržava Pavelića i njegovu politiku; obavljanje dužnosti vojnog vikara oružanih snaga NDH; tijekom 1944. i prve polovice 1945. suradnja s Mađekom, generalima Mihailovićem i Rupnikom i biskupom Rožmanom protiv narodnooslobodilačkih snaga; po završetku rata, višekratno najavljivanje skorog povratka starog režima; protestiranje protiv pravedno odmjerenih presuda katolicima koji su suradnicima s neprijateljem; skupljanje informacija o stanju u zemlji i slanje tih informacija u inozemstvo; naposljetku, otvaranje arhiva ustaškog Ministarstva vanjskih poslova i snimaka Pavelićevih govora u prostorijama nadbiskupskog dvora, a time sudjelovanje u prikrivanju ustaških zločina. Sva ta djela bila su kažnjiva po Zakonu o zločinima protiv naroda i države.¹¹⁷

Stepinac je odmah na početku izjavio da se neće braniti, ali de facto se branio. Porekao je sve optužbe optuženito i tvrdio da za vrijeme rata nije mogao biti odgovoran partizanima koji su se borili u planinama. Odgovaraju i na neka od pitanja koje su mu postavili javni tužilac i sudac - na mnoga druga odbio je odgovoriti - čestito je kritizirao politiku novog režima uperenu protiv Crkve. Njegova dva branitelja, Ivo Politeo, vjerojatno najistaknutiji odvjetnik u to vrijeme u Zagrebu, i Natko Katić, toliko po toliko pobili su većinu optužbi protiv Stepinca i tvrdili da ostale aktivnosti koje mu se pripisuju ne predstavljaju kaznena djela. U završnoj izjavi nadbiskup je ustvrdio: „Kažem

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pred Bogom, pred narodom, pred diplomatskim predstavnicima, pred stranim izvjestiocima koji su ovdje prisutni te pred javnošću, da sam posve nevin i da je historija ispravno ocijeniti moj cjelokupni rad." Međutim, proglašen je krivim i 11. listopada 1946. osuđen na 16 godina zatvora uz prisilni rad i još 5 godina gubitka građanskih prava. Lisak i Guhn osuđeni su na smrt, deset suoptuženika bili su osuđeni na zatvorske kazne različitih trajanja, a pet optuženika je oslobođeno.¹¹⁸

Jugoslavenska vlada se, izgleda, nadala da će izvođenjem nadbiskupa Stepinca pred sud postići tri cilja. Prvo, htjela je pokazati klerikalnim i nacionalističkim snagama u Hrvatskoj da vlada neće dopustiti Katolikoj crkvi da služi kao baza i štiti za političke aktivnosti protiv novog režima. Drugo, htjela je pokazati da neće dopustiti Katolikoj crkvi, i vjerskim zajednicama općenito, da igraju istu ulogu u javnosti koju su igrale tijekom dotadašnje povijesti. I treće, htjela je srpskom stanovništvu i SPC-u dati neku zadovoljštinu za gubitke i patnje pretrpljene u Drugom svjetskom ratu. Važnost ovog posljednjeg motiva istaknuta je izjavom koju je mitropolit Josif 11. travnja 1945. dao američkoj obavještajnoj službi (United States Office of Strategic Services) koja je tada djelovala u Beogradu, kad je rekao da „ni na koji način nije mogao surađivati s Rimokatolikom crkvom, jer SPC smatra Rimokatoliku crkvu neposredno odgovornom za masakre nad Srbima u područjima izvan Srbije”.¹¹⁹

Političarka suđenja u Jugoslaviji održavala su se u cijeloj zemlji: pred sudove su izvedeni političari svih nacionalnosti koji su uhvaćeni u zemlji ili im je suđenost u odsutnosti. To je uključivalo i pripadnike klera. Svi su oni bili optuženi kao „ratni zločinci”, „narodni neprijatelji”, „simpatizeri strane reakcije” i „špijuni stranih sila”. Draža Mihailović, vođa četnika i, za dio Srba heroj, uhvaćen je 12. ožujka 1946. izveden pred sud, osuđen na smrt i pogubljen 17. srpnja. Da je poglavnik Ante Pavelić uhvaćen, odnosno da nije uspješno pobjegao u Argentinu, sigurno bi doživio istu sudbinu.¹²⁰ Uostalom, to bi dalo neku zadovoljštinu srpskom stanovništvu i SPC-u i predstavljalo bi ravnotežu suđenju Mihailoviću. U tom slučaju Stepincu se možda uopće ne bi ni sudilo, ili bi bio optužen za lakša djela i osuđen na mnogo manju kaznu. Međutim, kako je Pavelić ostao nedostupan sudu, režim je morao naći vodećeg Hrvata koji će biti izveden pred sud i kažnjen, pa je Stepinac postao logičan izbor.

Nakon suđenja, Stepinac je zatvoren u kaznionici u Lepoglavi. Zbog lošeg zdravlja uvjetno je otpušten i 5. prosinca 1951. vraćen u rodno selo, Krašić, gdje je držan u kućnom pritvoru. Uvažavajući njegov položaj, papa Pio XII imenovao ga je kardinalom 1952. nakon čega je jugoslavenska vlada prekinula diplomatske odnose s Vatikanom. Stepinac je umro u Krašiću 10. veljače 1960. oko tri godine prije isteka kazne, i sahranjen je u zagrebačkoj katedrali.¹²¹

Suđenje i presuda Stepincu, bez obzira koliko su komunističkom režimu bili od koristi, mobilizirali su katolike kao i većinu svjetovnog svjetskog

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

tiska protiv režima u Jugoslaviji. Štoviše, su enje je održano u vrlo nezgodnom trenutku, nedugo nakon što su pripadnici Jugoslavenske armije oborili jedan američki vojni transportni avion i drugi prisilili na slijetanje. Avioni su bili zalutali u jugoslavenski zračni prostor leteći iz Austrije u Italiju. U oborenom avionu nastradalo je nekoliko osoba i incident je na Zapadu izazvao snažno antijugoslavensko raspoloženje. Kako je Hladni rat već bio u punom jeku, a Jugoslavija smatrana najodanijim sljedbenikom SSSR-a u jugoistočnoj Europi, ugled Jugoslavije na Zapadu tada je pao na svoju najnižu poslijeratnu razinu.

Bez sumnje, najslabiji aspekt su enja Stepincu i kasnije datog opravdanja, bila je zabrana medijima i javnosti da svjedoče i istraže protiv nadbiskupa i su enju, uključujući i zabranu prisustvovanja izjavama njegovih branitelja na su enju. Vlasti nisu htjele da jugoslavenska javnost vidi Stepinca kako objašnjava i brani svoje poglede i djelovanje, što je automatski dovelo nadbiskupovu krivnju u pitanje.¹²²

Nadbiskupove izjave i aktivnosti za vrijeme rata mogu se podijeliti u tri kategorije: one u vezi s pojedincima i skupinama koji su mu se obratili za pomoć, one koje se odnose na vjerska načela i ljudska prava, i ona koja se bave politikom Katoličke crkve prema povijesnim protivnicima Crkve i NDH. Što se tiče prve kategorije, Pattee je objavio dugačak popis nadbiskupovih intervencija kod ustaških, njemačkih i talijanskih vlasti u Zagrebu u korist pojedinaca i skupina osuđenih na zatvorske kazne ili smrt ili poslanih u logore; u korist Židova predviđenih za deportaciju u njemačke logore smrti; i u korist srpske djece koja su ostala bez doma i roditelja.¹²³ Ta njegova djela zaslužuju najvišu pohvalu, iako njegove intervencije nisu uvijek bile uspješne. Što se tiče druge kategorije, nadbiskupovi stavovi u pogledu fundamentalnih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva bez obzira na rasu ili religiju, koji su u suprotnosti s nacističkom ideologijom, a izneseni su u njegovim propovijedima, prije 1943. povremeno i blago, a već e i oštrije tijekom 1943, jednako tako zavreću najvišu pohvalu. Izražavaju i takve stavove u prilikama koje su vladale u ustaškoj državi, Stepinac je pokazao veliku hrabrost. To mu je donijelo sjedne strane divljenje antiustaški orijentiranih Hrvata među njegovom pastvom i mnogih drugih ljudi, a s druge, neprijateljstvo ustaša i Pavelića osobno, kao i talijanskih i njemačkih okupacijskih snaga. Nijemci su smatrali da je prozapadnjački orijentiran i prijatelj Židova.

Ali što se tiče treće kategorije, Stepinčeve izjave i postupci prema ustaškom režimu i genocidnim mjerama protiv Srba i SPC-a, imaju ozbiljnih nedostataka. Postoji niz razloga zbog kojih ne postoje nadbiskupove javne osude i Protesta protiv tih mjera. Katolička crkva u Hrvatskoj bila je sklona novoosnovanoj NDH i mnogi katolički svećenici i vodeći katolički intelektualci, kao¹ katolički tisak, usko su suraivali s ustaškim režimom. Hrvatska katolička

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

hijerarhija i Vatikan smatrah su daje ustaška pohtika protiv Srba i SPC-a korisna za rimokatolicizam na Balkanu.

Stepinac je na pravoslavlje poglavito gledao s neodobravanjem i smatrao da izme u Hrvata i Srba postoji nepremostiv jaz. Bio je ogor en zbog prijelaza oko 200.000 uglavnom hrvatskih katolika na pravoslavlje u meduratnom razdoblju i smatrao je da su bili prisiljeni na prijelaz zbog politiki prilika koje su vladale. Tako er je bio ogor en zbog napora SPC-a i masona da sprije e ratifikaciju konkordata izme u Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Nadalje, tijekom prvih godinu i pol postojanja NDH, Katoli ka crkvena hijerarhija u NDH je, izgleda, o ekivala da e sile Osovine dobiti rat i da e NDH nastaviti postojati i nakon svršetka rata, tako da nije bilo potrebe bojati se srpske osvete.¹²⁴ Hrvatska je morala uzeti u obzir i želju Vatikana da ima izaslanika u NDH kako bi bio potpuno informiran o doga ajima na tom klju nom području. Kako bi boravak i aktivnosti izaslanika bili mogu i, Katoli ka se Crkva u NDH morala suzdržati od javnog kritiziranja politike ustaške vlade, osobito u pogledu tako osjetljive stvari kao što je bilo postupanje sa Srbima i Srpskom pravoslavnom crkvom. Kao što smo ve prethodno naveli, papinski poslanik Marcione je u travnju 1943. napisao kako su gerilci u NDH ve inom shizmatici pa Hrvatska katoli ka crkva nema osobitog razloga protestirati zbog na ina kako ih vlada tretira.

Politika Katoh ke crkve u NDH i Vatikana, to jest injenica da nisu javno osudili postupke ustaškog režima za vrijeme rata, vjerojatno e ostati tema rasprava. Sa stajališta humanosti, pravde i estitosti, tu se politiku ne može braniti. Me utim, Stepinac nije bio jedini odgovoran za nju; odgovoran je bio i Vatikan. A hrvatska katoli ka crkvena hijerarhija bila je uvjerena da postupala ispravno. Zagreba ki nadbiskup Franjo Šeper u razgovoru, 1967. godine, rekao mi je: „Kad bi Katoli ka crkva u Hrvatskoj ponovo bila suo ena s istim problemima kao u Drugom svjetskom ratu, ponovo bi jednako postupila.”

Su enje nadbiskupu Stepincu ostalo je sporno pitanje izme u komunisti kog režima i Srba s jedne i Vatikana, hrvatske Katoh ke crkve i hrvatskih nacionalista, s druge strane. Komunisti ki režim, vode i ra una o osje ajima mnogih Srba i injenici da je komunisti ki sud Stepinca osudio, nastavio je inzistirati na nadbiskupovoj krivnji i protiviti se njegovoj rehabilitaciji i ponovnom pojavljivanju ne ega što je ponekad nazivano „Stepin e va crkva”. Ona nije konkretno definirana, ali ju možemo ukratko opisati kao crkvu koja komunisti koj vlasti osporava pravo dajoj name e ograni enja na njeno tradicionalno djelovanje ih da joj oduzima imovinu. Nasuprot tome, hrvatska katoli ka crkvena hijerarhija, hrvatski nacionalisti u zemlji i emigraciji i mnogi drugi Hrvati, Stepinca smatraju braniteljem Katoh ke crkve i hrvatske nacionalne stvari, pori u njegovu krivnju i smatraju ga gotovo svecem i u nacionalnom, moralnom i duhovnom pogledu, najve om li noš u u hrvatskoj novijoj

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

povijesti, i to li noš u koja ima me unarodnu reputaciju. Žele da se stigma „ratnog zlo inca“ skine s njegova imena i da se sje anje na njega u Hrvatskoj poštuje. Njegova rehabilitacija pozitivno bi se odrazila na Katoli ku crkvu i njenu ulogu hraniteljice hrvatskih duhovnih i nacionalnih interesa.

Lako je shvatiti zašto mnogi Hrvati, politi ki emigranti, veli aju Stepinca kao heroja i esto ga citiraju. Za razliku od Paveh a, ustaškog režima i propale NDH, koji predstavljaju, u politi kom i moralnom smislu, jadnu stranicu hrvatske povijesti, Stepinca se na Zapadu može portretirati u vrlo pozitivnom svjetlu, osobito zbog njegovih snažnih antinacisti kih i antikomunisti kih stavova. Kako je to formulirao Vinko Nikoli , urednik Hrvatske revije, vode eg asopisa hrvatske emigracije i glavni autor napisa na temu Stepinac, „Afirmacija Stepinca zna i afirmaciju Hrvatske“.¹²⁵

Portret nadbiskupa Stepinca koji je ovdje prezentiran temelji se na njegovim propovijedima, izjavama u javnosti i dnevni kim zapisima; oskudnom izvornom materijalu o njemu koji se može dobiti u Vatikanu; izjavama i propovijedima o njemu raznih hrvatskih biskupa i sve enika; i mnogih hagiografskih radova iz Hrvatske i drugih zemalja. ini mi se, me utim, da se kona na ocjena njegova djelovanja, osobito što se ti e njegovih aktivnosti i razmišljanja za vrijeme rata i do smrti, još ne može dati. Za to postoji nekoliko razloga. Kako bi se ta ocjena upotpunila, najprije bismo morah imati njegovu korespondenciju s Vatikanom. Institucija kojoj je Stepinac bio lojalan i odan bila je, u prvom redu, Katoh ka crkva. Zato je gotovo sigurno daje svoja naj-intimnija razmišljanja o glavnim politi kim i crkvenim problemima s kojima su bili suo eni on i Crkva u NDH izrazio u izvještajima Vatikanu. Ve ina njih nije došla u ruke jugoslavenske policije; da jest, bilo bi ih mnogo više upotrijebljeno na njegovu su enju. Ali nije vjerojatno da e Vatikan tu korespondenciju u initi dostupnom u doglednoj budu nosti.

Drugo, još nemamo jasnu sliku o nadbiskupovom istinskom stavu prema NDH i Jugoslaviji. Dok njegovi hrvatski poštovaoci pretpostavljaju da je bio vatreni pristaša hrvatske državnosti, tj. nezavisnosti, u kolovozu 1985. sam saznao daje u po etku rata jako favorizirao Jugoslaviju organiziranu na principu federacije. Tu sam informaciju dobio od Stanislava Rapoteca, dijelom iz izvještaja koji je on po etkom kolovoza 1942. napisao svojim nadre enima u Kairu, a dijelom i iz osobnog razgovora koji sam s njim vodio u kolovozu 1985. godine.¹²⁶ Rapotec u svom izvještaju ogor eno kritizira ponašanje Katoh ke crkve u gotovo svim dijelovima NDH, osobito u BiH, Dalmaciji i Lici, ali pohvalno se izražava o ponašanju, izme u ostalih, nadbiskupa Stepinca. Kako je Vatikan diplomatski priznao jugoslavensku izbjegli ku vladu i jedinstvenu vladu formiranu u ožujku 1945, bilo bi zanimljivo saznati mišljenja koja su o toj temi razmijenili Stepinac i papinski poslanik Marcone, odnosno Stepinac i Vatikan.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Treće, potrebno nam je više informacija o odnosu između nadbiskupa Stepinca i Pavla. Općenito je prihvatljiva činjenica da su jedan drugoga duboko mrzili. Već smo spomenuli ponižavajući način na koji se Pavel ponašao prema nadbiskupu. Bila je također općenito poznata sljedeća anegdota: kad su zastupnici novog saziva Sabora u pratnji Pavla i članova vlade prije prvog zasjedanja došli u crkvu, i kad ih je nadbiskup dočekao na ulazu i rekao im da zakoni koje će donositi moraju biti u skladu s Boljim zakonima ljubavi i jednakosti među ljudima, Pavel se okrenuo svojim ministrima i glasno rekao: „Zar da me ovaj balavac uči politici!“¹²⁷

Tijekom pet sastanaka s Rapotecom u travnju i svibnju 1942, Stepinac Pavela nikad nije nazvao poglavnikom ili predsjednikom vlade, nego uvijek „on“, „onaj tamo“. Mislim da je Pavel sumnjao da je Stepinac projugoslavenski orijentiran, što je prema njegovim kriterijima bio neoprostiv grijeh. Kao što smo spomenuli, nadbiskup je također bio protiv fašističke i nacističke ideologije, osobito protiv nacističke rasne teorije, i mnogih elemenata ustaške politike. U stvari, Stepinac je Rapotecu rekao da je banjaluku biskup monsijor Jozo Gari protestirao protiv „izdajničkog i protudržavnog tona“ u jednoj od njegovih propovijedi.

Čvrsto, bilo bi dragocjeno znati je li nadbiskup znao da su njegov brat Miško i šogorica Mica aktivni simpatizeri partizana i kako je na to gledao. Nadbiskup Šeper mi je rekao da je Mica bila izrazito lijeviarski orijentirana i da je Miško bio pod njenim utjecajem. Miškova smrt je bez sumnje jako pogodila Stepinca, jer ubrzo nakon toga izgovorio je svoj najodlučniji napad na nacističku ideologiju i njenu politiku.

Konačno, bilo bi neophodno utvrditi je li Stepinac tijekom pet godina u zatvoru i osam godina u kućnom pritvoru zapisao išta od svojih sjećanja. Teško je povjerovati da čovjek koji je prošao to što je on prošao ne bi stavio na papir razmišljanja o svojim iskustvima i njihovu značenju za Katoličku crkvu. Moguće je da nešto jest napisao, ali takva sadržaja i tona da crkvene vlasti nisu htjele da se to objavi.

Čak i kad bi nam svi ti izvori informacija stajali na raspolaganu, vjerojatno bi se pojavile neke nedosljednosti, jer kako je rat odmicao prilike su se mijenjale, a sigurno i nadbiskupova razmišljanja. Štoviše, u tim promjenjivim okolnostima moglo bi se očekivati da je rekao različite stvari različitim ljudima i predstavnicima različitih institucija i sila, ovisno o tome što se u kojem trenutku činilo oportunističkim. Uprkos tome, dodatne informacije bi nam omogućile da sliku o nadbiskupu u cjelovitijem, vjernijem istini i da mu se više argumenata odredimo istinski i odgovarajuće mjesto u povijesti.

UBIJANJE SVE ENIKA DILJEM JUGOSLAVIJE

Mnogi sve enici kako Katoličke tako i Pravoslavne crkve bili su duboko angažirani u političkim, ideološkim i vojnim sukobima u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata. Ubijanje sve enika obje denominacije bilo je zato samo dio općeg srušenja suprotstavljenih religija, nacija i političkih ideologija koja je eksplodirala u veliko krvoproliće za vrijeme rata od 1941. do 1945. godine. Ubijanje sve enika bilo je najgore u područjima gdje je stanovništvo bilo miješano, to jest tamo gdje je latentna ili akutna vjerska netolerancija bila pogoršana nacionalnom netrpeljivošću. Ali na stare vjerske i nacionalne antagonizme sad su pridodani snažni ideološki antagonizmi, a oni su bili takomno ni da su izazvali ubijanje sve enika čak i u područjima koja su bila homogena u nacionalnom i vjerskom smislu, kao što su bile Srbija i Slovenija.

Smaknuća a sve enika raspalila su strasti koje se od kraja rata do danas nisu stišale. Zato ne iznenađuje što su i pravoslavni i katolički autori o ratu i revoluciji, uložili sve nastave i sudbini Crkava napisali ljutite i posve jednostrane knjige. Statistike o broju ubijenih sve enika, zatvaranju i zlostavljanju biskupa i sve enika u koncentracijskim logorima, uništavanju crkava i drugim zločinima protiv ove ili one Crkve, svaka strana navodi samo za svoju vjeroispovijest, dok se sliče ili isti događaji koji su pogodili sve nastve, crkvene dostojanstvenike, crkve i hramove drugih vjera ne spominju.

Mnogi ubijeni sve enici obično Crkava bih su nesumnjivo nevine žrtve koje su umrle mučeničkom smrću samo zato što su vršili svoju sve eničku dužnost. Ali mnogi drugi bili su uključeni u pohtičke, administrativne, vojne, a ponekad i špijunske aktivnosti nespojive s njihovim pozivom. Na temelju dokumenata znamo da su neki katolički sve enici postali članovi tajne ustaške organizacije čak i prije travnja 1941, a neki drugi vođe lokalnih ustaških jedinica nakon proglašenja NDH. Bilo ih je na položaju predsjednika kotara; bilo ih je odgovornih za organizaciju ustaškog stranačkog i državnog aparata u svom području; neki su denuncirali partizane i etnike i njihove simpatizere policiji ili vojnim organima, što je za posljedicu imalo pogubljenje ili deportaciju u logore nekih osoba koje su tamo stradale. Neki su otvoreno surađivali s Talijanima i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Nijemcima protiv pripadnika svog naroda. Nekoliko ih je zbog nesve eni kih aktivnosti hšeno sve eni kog zvanja nakon ega su postali ustaški asnici i služili u logorima. No, katoli ki sve enici su u prvom redu bili angažirani u propagandnom radu za ustašku državu.

U okupiranoj Srbiji, nekohko pravoslavni sve enika zapovijedalo je etni kim jedinicama, jedan je zapovijedao najprije etni kom a potom partizanskom jedinicom, a neki su se borili u etni kim ili partizanskim redovima. Neki pravoslavni sve enici, sljedbenici Dimitrija Ljotija, otvoreno su sura ivali s Nijemcima.

U ljubljanskom podru ju pod talijanskom a kasnije njema kom okupacijom, ve ina katoli kih sve enika na elu s ljubljanskim biskupom Rožmanom sura ivala je s Talijanima i Nijemcima protiv partizana.

Diljem Jugoslavije, mali broj rimokatoli kih i ve i broj pravoslavni sve enika usko je sura ivao s partizanima. Dakle, neki sve enici izgubili su živote u vojnoj akciji, a neki od onih koji su se u gra anskom ratu borili protiv partizana kasnije su izvedeni pred civilni ili vojni sud i osu eni na smrt zbog nedjela koja su pobjednici okvalificirali kao „ratne zlo ine“. Ve ina njih nije umrla zato što su bili sve enici ili zbog svoje nacionalne ili vjerske pripadnosti, nego zato što su kao sudionici u gra anskom ratu po inili djela koja su proglašena kažnjivima i zato što su bili na strani koja je izgubila rat.

Likvidacija sve enika imala je tri faze. U prvom valu, prvih mjeseci nakon što je u travnju 1941. proglašena NDH, sve enike i episkope SPC-a u NDH ubijale su ustaše pripadnici regularnih jedinica Ustaške vojnice ili „divljih“, to jest neregularnih ustaških jedinica. U drugoj fazi, i pravoslavne i katohe sve enike kao i židovske i islamske vjerske dostojanstvenike ubijale su diljem Jugoslavije sve suprotstavljene strane. U tre em i kona nom valu, i katohe i pravoslavne sve enike u završnim fazama rata i u osvetni kim akcijama neposredno nakon rata ubijah su gotovo isklju ivo partizani.

Kad je u NDH po eo prvi val ubijanja sve enika, poglavari SPC-a podnijeli su u srpnju 1941. memorandum generalu Ludwigu von Schröderu, vojnom zapovjedniku Srbije, apeliraju i da zatraži od njema kih vlasti u Berlinu da kod vlasti u Zagrebu interveniraju u korist Srba koji žive u NDH. Mjesec dana kasnije SPC podnio je sli an memorandum i von Schröderovu nasljedniku, generalu Heinrichu Danckelmannu. Uz drugi memorandum bio je priložen i popis sve enika i tisu a ljudi (na temelju informacija dobivenih od protjeranih i izbjeghca) navodno likvidiranih u prva etiri mjeseca ustaške vladavine. U njema kim dokumentima nikad nisam naišao ni na jedan dokaz da su ti apeh naveli njema ke vlasti da poduzmu ikakve konkretne korake kod vlade NDH. Me utim, i njema ki izaslanik i njema ki generalni opunomo enik u Zagrebu prije toga su u nekohko navrata intervenirali kod ustaške vlade u korist Srba. Kopije memoranduma i popisa žrtava prokrijum areni su iz Srbije, doneseni

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

u London, dostavljeni britanskoj vladi i Anglikanskoj crkvi i kasnije objavljeni u srpskim novinama u SAD-u. članovi jugoslavenske izbjegličke vlade srpske nacionalnosti upotrebljavali su ih kao propagandni materijal protiv članova vlade hrvatske nacionalnosti, što je pogoršalo odnose između Srba i Hrvata u vladi i dovelo do hrvatskoga komentara na taj materijal.¹²⁸

Prema službenim i poluslužbenim jugoslavenskim izvorima, oko 370 srpskih pravoslavnih svećenika izgubilo je živote u masakrima, logorima, zatvorima te kao pripadnici NOP-a. Međutim, taj broj ne uključuje pravoslavne svećenike koji su stradali boreći se protiv partizana ili kao žrtve partizanske odmazde na kraju rata. Prema službenom stajalištu SPC-a, ukupan broj pravoslavnih svećenika ubijenih za vrijeme rata iznosi 515, ali ne navodi se kada i tko ih je ubio. Najpotpuniji popis srpskih pravoslavnih svećenika ubijenih za vrijeme i neposredno poslije rata, u kome je za svaku osobu naveden i datum smrti i počinilac, objavljen je u SAD-u 1974. godine, a objavio ga je srpski pravoslavni svećenik Uroš Zonjić. Prema tom popisu, za vrijeme rata ubijeno je ili umrlo od zlostavljanja 8 pravoslavnih episkopa i 490 svećenika. U Tablici 2. upotrijebljeni su ti podaci.¹²⁹

Prvi popis hrvatskih katolika koji su izgubili živote tijekom Drugoga svjetskog rata objavljen je, koliko je meni poznato, u ožujku 1945. i na njemu je bilo 149 imena. Prva formalna izjava Katoličke crkve o broju katolika koji su ubijeni „ne toliko u samim ratnim borbama, koliko više uslijed osuda sadašnjih vojnih i građanskih vlasti“ nalazila se u Pastoralnom pismu jugoslavenskih katolika biskupa od 21. rujna 1945. u kojem se navodi podatak da su 243 svećenika ubijena, 89 nestalo, a da se 169 nalazi u zatvorima i koncentracionim logorima. Prema kasnijim hrvatskim emigrantskim izvorima, zbog rata, odmazde, bolesti i zlostavljanja za vrijeme i neposredno nakon rata, život su izgubila 2 katolička biskupa i 383 svećenika. Na tom popisu za svaku žrtvu navedeno je ime, biskupija ili red kojem je pripadao, položaj na kojem je bio i, u veštini slušajući, okolnosti smrti. U Tablici 2. upotrijebljeni su podaci s tog popisa. Od katolika koji su stradali, s ustaškim režimom najuže su surađivali, te kako etnicima tako i partizanima bili najžešći i protivnici, franjevci iz nekoliko bosanskohercegovačkih franjevačkih provincija. Zato su upravo oni bili i najžešće kažnjeni kad su se događaji u Jugoslaviji okrenuli protiv ustaša.¹³⁰

Autori tog popisa naveli su samo jedno ime katolika koji su stradali zbog svećenika kojeg su ubili ustaše. Međutim, Petešić (str. 275-276) navodi imena sedam hrvatskih katolika koji su ubili ustaše zbog suradnje s partizanima. Dvojicu od njih, prema autorima navedenog popisa, ubili su partizani. Hrvatski katoliki svećenik, monsinjor Pavao Lončar, osuđen je na smrt zbog žestoke kritike Pavelićeve politike, ali zahvaljujući zalaganju nadbiskupa Stepinca kazna mu je zamijenjena s 20 godina zatvora, da bi naposljetku do kraja 1943.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 2

Ubijeni srpski pravoslavni i hrvatski rimokatolički biskupi i svećenici, 1941 - 1945.

I. Ubijeni biskupi i svećenici, po godinama

Godina	Srpski pravoslavni		Rimokatolički	
	episkopi	svećenici	biskupi	svećenici
1941.	3	206	0	6
1942.	1	64	0	22
1943.	1	49	0	41
1944.	0	36	0	60
1945.	3	83	1	204
Nepoznati datum	0	47	0	20
Ukupno	8	485	1	353
Poslije rata ^{a)}	0	5	1	30
UKUPNO	8	490	2	383

II. Ubijeni biskupi i svećenici, prema počiniteljima

Počinitelji	Srpski pravoslavni		Rimokatolički	
	episkopi	svećenici	biskupi	svećenici
Albanci	1	21	0	0
Savezni vojnici kod bombardiranja	0	6	0	0
Bugari	0	7	0	0
etnički	0	14	0	24
Nijemci	1	70	0	3
Madžari	0	16	0	0
Talijani	0	12	0	0
Ljotićevci	0	2	0	0
Partizani	1	152	2	353
Ustaše	5	183	0	1
Eksplodiranje u Smederevu	0	3	0	0
Drugi	0	4	0	2
UKUPNO	8	490	2	383

Izvori: Za srpske pravoslavne svećenike, Uroš Zonjić, „Ubijanje srpskog sveštenstva“, str. 56-79; za hrvatske rimokatoličke svećenike, „Popis ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika“, str. 36-52.

^{a)}Kod nekoliko biskupa koji su umrli 1945. i jednog koji je umro 1946. kao i kod nekih svećenika koji su umrli nakon rata (za hrvatske svećenike, do 1951), smrt je nastupila kao posljedica zlostavljanja tijekom rata ili zlostavljanja u logorima i zatvorima poslije rata.

bio pušten iz Lepoglave. Izmeću travnja 1942. i veljače 1943. sedam slovenskih katoličkih svećenika, koji su došli kao izbjeglice i služili u zagrebačkoj nadbiskupiji, odvedeno je u logor Jasenovac, kako se vidi zbog simpatiziranja

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

partizana ili suradnje s njima. Svi napori nadbiskupa Stepinca da sazna više o njihovoj daljnjoj sudbini bili su uzaludni. U pismu Pavelu, pretpostavio je da su pogubljeni, što se pokazalo točnim. Iako drugi izvori navode pet, šest ili čak devet slovenskih svećenika ubijenih u Jasenovcu, sedam je broj koji su potvrdila druga dva pouzdana izvora.¹³¹

Praksa srpskih (pravoslavnih) i hrvatskih (katoličkih) svećenika u emigraciji bila je nikad ne davati bilo kakve podatke o svećenicima one druge vjeroispovijesti ubijenima u ratu. Koristeći njihove podatke, u Tablici 2. smo kombinirali te dvije žalosne statistike radi usporedbe.

U prvom dijelu naveden je broj srpskih pravoslavnih i hrvatskih katoličkih biskupa i svećenika ubijenih između 1941. i 1945. po godinama, a u drugom, po intenzitetu - uzroci stradanja. U toj Tablici osobito su vrijedne pažnje dvije stvari. Prvo, vrlo velik broj srpskih pravoslavnih svećenika stradao je 1941, to jest većina njih bili su rane žrtve ustaša u NDH. Drugo, najveći broj rimokatoličkih svećenika stradao je na kraju rata ili neposredno nakon rata od strane partizana. Dok su ustaške akcije 1941. bile usmjerene protiv srpskih svećenika kao eksponenata pravoslavlja i srpskoga nacionalizma, partizani nisu obraćali pažnju na nacionalnu ili vjersku pripadnost, nego u prvom redu na ideološku, političku i vojnu lojalnost.

Odmah nakon rata, na primjer, ubili su 61 crnogorskog pravoslavnog svećenika u Sloveniji, kao i 27 rimokatoličkih svećenika, većinom franjevac iz BiH, uhapsivši ih kad su se oružane snage NDH predale.¹³²

Za vrijeme i poslije rata živote je izgubio i priličan broj slovenskih katoličkih svećenika. Prema informacijama koje je biskup Rožman u studenom 1945. dao nekim slovenskim svećenicima u SAD-u, 34 slovenska katolička svećenika i 6 sjemeništara ubijeno je od strane „oslobodilaca“, to jest partizana. Petešić ne spominje svećenike koje su ubili partizani, ali naveo je imena osam slovenskih katoličkih svećenika koje su ubili Nijemci ili koji su umrli u njemačkim logorima, osam koje su ubile ustaše (od kojih sedam u Jasenovcu), jednoga kojeg su ubili četnici i jednoga kojeg su ubili Mađari. I naposljetku, prema beogradskom nadbiskupu, monsinjoru Josipu Ujčiću, sovjetske ili jugoslavenske trupe ubile su pet katoličkih svećenika folksdojčera u Banatu koncem 1944. godine.¹³³

U Jugoslaviji je ubijeno i nekoliko biskupa i svećenika drugih kršćanskih vjeroispovijesti. Poglavar Hrvatske pravoslavne crkve, mitropolit Germogen, osuđen je na smrt i pogubljen odmah poslije rata, kao i episkop Spiridon Mifka.¹ Priličan broj svećenika te Crkve. Poslije rata jugoslavenske vlasti su izvele Predsud i osudile na smrt i zagrebačkog protestantskog biskupa, Dr. Philipa Poppa. Za vrijeme rata u Jugoslaviji su živote izgubili i mnogi dostojanstvenici drugih vjerskih zajednica. Ubijeno je većina rabina i kantora koji su službovali diljem zemlje. Edmond Paris navodi imena i mjesta službe 47 rabina i kantora ubijenih u NDH.¹³⁴

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Tekstovi napisani u Jugoslaviji ne daju podatke o broju islamskih vjerskih dostojanstvenika koji su izgubili živote za vrijeme rata, ali prema pamfletu koji su 1978. u Kanadi objavili muslimanski emigranti iz BiH i Sandžaka hrvatske orijentacije, partizani i etnici ubili su 67 imama i hafiza. Jedan drugi rad koji su 1981. objavili hrvatski emigranti u Kanadi, sadrži imena kako katoličkih svećenika tako i imama i hafiza ubijenih za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Predočava isti broj ubijenih Muslimana, 67, i ista imena, pri čemu etnike optužuje za 35 a komuniste za 32 ubojstva, uključujući i ubojstvo zagrebačkog muftije Ismeta Muftića, bliskog suradnika ustaša, koji je poslije rata osuđen na smrt.¹³⁵

Zamolio sam dužnosnike Mešihata islamske zajednice u Sarajevu za njihovu procjenu ukupnog broja Muslimana i islamskih vjerskih dostojanstvenika koji su izgubili živote u Drugom svjetskom ratu. Prema njihovu pismu od 3. veljače 1983, oni nisu posebno istraživali broj ubijenih vjerskih dostojanstvenika, ali procjenjuju da su oko 50 od ukupno 1762 u razdoblju od 1939. do 1945. ubili etnici, ustaše, fašisti i nacisti, a da partizani nisu ubili nijednog. Upozorili su da se njihovo svećenstvo za vrijeme rata nije baš isticalo i da ih je u usporedbi s procijenjenih 13% ukupnog muslimanskog stanovništva koje je stradalo, razmjerno malo i ubijeno. Dali su imena oko 30 ubijenih islamskih vjerskih dostojanstvenika, od kojih su 23 ubili etnici. Osim jednoga, nijedno od tih imena nije se podudaralo s imenima na popisu koji je u Kanadi objavila emigracija.¹³⁶ S obzirom na razlike u podacima iz ta dva izvora, broj dostojanstvenika islamske vjerske zajednice u BiH i Sandžaku ubijenih tijekom Drugog svjetskog rata ostaje otvoren.

U ovoj raspravi identificirali smo partizane, ustaše i etnike, tri glavne suprotstavljene domaće oružane sile u Jugoslaviji za vrijeme rata kao glavne počinitelje - tim redoslijedom - ubojstava svećenika, koja su zapravo započeli ustaše. Možemo postaviti i pitanje o vjerskoj pripadnosti pojedinaca tih triju grupa. Golema većina ustaša bili su rimokatolici, s tim da je u BiH, osobito u ranim fazama ustaškog režima, u ustašama bio i velik broj Muslimana. etnici su bili gotovo isključivo pravoslavci, s malim brojem katolika u Dalmaciji i Sloveniji. A u partizanskim redovima u početku su se borili pretežno pravoslavci, a od početka 1943. i veliki broj rimokatolika i muslimana. Dakle, jasno je da su, što se tiče ubijanja svećenika, sve vjere i sve nacionalnosti i manjine bile zastupljene i među žrtvama i među počiniteljima.

ZAKLJUČAK

Dvije glavne kršćanske Crkve u Jugoslaviji, SPC i Rimokatolička crkva, za vrijeme Drugoga svjetskog rata prošle su veliku krizu. Ubijeno je mnogo svećenika obje Crkava. Oko polovice srpskih pravoslavnih svećenika u NDH bilo je protjerano u Srbiju, a većina katoličkih svećenika iz dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom protjerana je u NDH. Školovanje novih kadrova u obje Crkve drastično reducirano. Osobito je teško bilo pogođena SPC u NDH. Mnogo pravoslavnih crkava bilo je oskrvnuto i uništeno, manastiri su opljačkani; i oko četvrt milijuna Srba, ili otprilike 14% ukupnog broja Srba u NDH, bilo je prisiljeno ih zastrašivanjem navedeno na prijelaz s pravoslavlja na katolicizam. Vlada NDH osnovala je novu nacionalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu.

Ratna dogma koja jako su intenzivirala latentne antagonizme između pravoslavne i katoličke crkve i između ultranacionalistički orijentiranih Srba i Hrvata. U NDH, opozicija srpstvu i komunizmu fuzionirale su u opoziciju „srbokomunizmu“. Među Srbima, hrvatski ustaše i komunisti bili su smatrani neprijateljem Srba i pravoslavlja. Zato čak ni opasnost od komunizma nije mogla potisnuti neprijateljstvo između te dvije Crkve i navesti ih da surađuju. Drugi stari vjerski antagonizmi, kao na primjer onaj između Srba i Muslimana, također su eksplodirali za vrijeme ratnih godina, i s obje su se strane provodile genocidne mjere.

Partizani, predvođeni komunistima, posvetili su se ponovnom uspostavljanju jugoslavenske države u kojoj će sve konstitutivne nacije i nacionalne manjine uživati potpunu slobodu. Zagovarali su i u velikoj mjeri prakticirali politiku bratstva među južnoslavenskim narodima i toleranciju za sve religije kao jedini put uspješnog otpora okupacijskim vojskama i njihovim domaćim saveznicima. Ta politika bila je glavni razlog što su na kraju pobijedili.

Na kraju rata, tri katolička biskupa i nekoliko stotina katoličkih svećenika iz propale NDH i Slovenije, te nekoliko pravoslavnih episkopa i priličan broj pravoslavnih svećenika, otišlo je u izbjeglištvo. Nadbiskup Štampar ostao je, međutim, u Zagrebu, a patrijarh SPC-a, koji je bio odveden u logor Dachau i pušten neposredno pred kraj rata, vratio se u domovinu u studenom 1946. godine.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Nakon što su na vlast došli komunisti, Crkve i vjerske zajednice u Jugoslaviji bile su suočene s politikom vlasti koja je bila izrazito neprijateljska prema religiji i prema vodstvima svih vjerskih zajednica. Cilj te politike bio je svesti djelatnost Crkvi i vjerskih zajednica na usku sferu isključivo vjerskih aktivnosti, i tako ograničiti njihov utjecaj i uopće. Protucrkvena politika rezultirala je smanjenjem brojnosti klera, što je Crkvama otežavalo skrb za pastvu. Vlasti su lišile Crkve svih obrazovnih funkcija osim školovanja vlastitog kadra, zabranile im političko djelovanje, dopustile crkveno vjenčanje samo nakon građanskog, drastično uštkale crkveni tisak i jako reducirale dostupnost masovnih medija za Crkve. Nastojale i oslabiti crkvene hijerarhije, država je sponzorirala sve vrste udruženja koja su članovima pružala socijalno i mirovinsko osiguranje, što je izazvalo snažan otpor Crkava, osobito Katolike. Država je također ukinula subvencioniranje Crkava i reducirala im prihode eksproprijacijom zemljišnih posjeda iznad zemljišnog maksimuma i nekretnina za iznajmljivanje u gradovima. Zbog činjenice da su Crkve za vrijeme rata surađivale s okupacijskim silama i kolaboracionističkim režimima, takva politika novog režima bila je lakše provediva nego što bi inače možda bila.

Protucrkveno okruženje nije rezultiralo približavanjem Rimokatolike crkve i SPC-a. Doduše vodilo se računa o vanjskom dojmu i govorilo o praštanju i zaboravljanju, ali činilo se da je malo toga oprošteno i da ništa nije zaboravljeno. Suprotnosti između raznih nacionalnosti i vjerskih zajednica za vrijeme rata jako su pogoršale postojeće razlike. Pobjeda komunista i reorganizacija zemlje na federalnim osnovama privremeno su ublažile te razlike, ali donekle i pojačale centrifugalne sile. Baš kao i u međuratnom razdoblju, multinacionalni i multikonfesionalni karakter jugoslavenske države ostao je fundamentalna slabost zemlje i bio razlog raspada u 1990-im godinama.

DODATAK: JE LI NADBISKUPOV IZVJEŠTAJ
PAPI IZ SVIBNJA 1943. AUTENTIČAN?

Godine 1967. po eo sam raditi na provjeri autentičnosti izvještaja nadbiskupa Stepinca papi od 18. svibnja 1943, koji je državni tužilac prezentirao na suđenju, i prikupljanju informacija o odnosima između u hrvatskoga katolikog episkopata, NDH i Vatikana. Pismom od 17. travnja zamolio sam papinskog državnog tajnika kardinala Amleto Cicognanija da mi se dopusti uvid u korespondenciju između u papinskog poslanika u Zagrebu, opata Marconea, i nadbiskupa Stepinca koja se nalazi u vatikanskom arhivu. Na taj upit dobio sam odgovor od Papinske delegacije u Washingtonu DC od 5. lipnja 1967. godine. Ne odgovorivši direktno na moju zamolbu, skrenuli su mi pozornost na seriju dokumenata o odnosima između u Vatikana i cijelog niza zemalja za vrijeme Drugoga svjetskog rata, i dodah: „Savjetuje Vam se, stoga, da biste možda htjeli konzultirati svezak te serije koji je pred izlaženjem, i sadržavati nekoliko dokumenata koji bi vam u vašem istraživanju mogli biti od pomoći.“ Moje proučavanje deset svezaka te serije koji su do sada izašli nije našlo informacije koje tražim, i nastavio sam s potragom.

U srpnju 1967, intervjuiraju i nadbiskupa Franju Šepera u Zagrebu, postavio sam i pitanje približnog broja preobraćenika s pravoslavlja na katolicizam u vrijeme NDH. Odgovorio je: „Više se ne sjećam broja.“

Dana 27. rujna 1974, u potrazi za informacijama o istim pitanjima posjetio sam Državno tajništvo Njegove Svetosti u Rimu, ali uzalud.¹³⁷ Nešto kasnije, u pismima datiranim 31. kolovoza 1975, zamolio sam njegovu svetost Germana, patrijarha SPC-a, zagrebačkog nadbiskupa monsinjora Franju Kuharića i ako va koga biskupa monsinjora Mirila Kosa za njihove procjene broja obraćenika s pravoslavlja na katolicizam u NDH za vrijeme rata. U pismu od 25. listopada 1975, protojerej Dušan Kašić, direktor Sjemeništa Sv. Save u Beogradu, odgovaraju i u patrijarhovo ime, napisao je:

Teško je ustanoviti koliko je pravoslavnih Srba u NDH bilo prekršteno na rimokatolicizam. To je činjeno pod prisilom, često masovno, u vrijeme općeg straha za goli život, kad su i vjera i Bog bili izvrgnuti ruglu. Kako su poslije-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ratne vlasti sva prisilna preobra enja poništile kao djela politi kog nasilja, od preobra enika iz tog vremena u katoli koj je vjeri ostao samo vrlo malen broj vjen anih partnera, koji su do preobra enja bili pripadnici pravoslavne vjere. Drugo, „obra enici" su, ako su preživjeli, poslije rata nastavili živjeti kao Srbi pravoslavci, osje aju i da je ono što im se bilo dogodilo bio ponižavaju i i uvredljiv in. Bilo kakvo prebrojavanje „preobra enika" bilo bi ne samo beskorisno i neuspješno, jer registre su držali rimokatoli ki župni uredi i ustaške vlasti i u me uvremenu su u pravilu uništeni, nego bi to bilo i diranje u stare rane.

Od vele asnog Nikole Solde, tajnika Biskupske konferencije u Zagrebu, primio sam pismo od 8. studenog 1975. godine:

Odazivlju i se na Vaše pismo od 31. kolovoza 1975, nakon konzultacije s našim biskupima u pogledu Vaše zamolbe, prema uputama nadbiskupa Kuhanica, upu ujem Vam sljede i odgovor:

U pogledu „prijelaza pravoslavaca na katolicizam" u našoj zemlju tijekom Drugoga svjetskog rata, nemamo dokumentiranih podataka koji bi Vam mogli poslužiti za Vaše znanstveno istraživanje. Zbog prilika u kojima smo se nalazili, poslije rata nismo pokušali dovesti te statisti ke podatke u red.

Ova pisma, nažalost, nisu dala odgovor na moje pitanje. Oko godinu dana kasnije, me utim, u Public Record Office u Londonu našao sam britanske dokumente koji se odnose na Jugoslaviju u vrijeme Drugoga svjetskog rata i koji definitivno pokazuju da je izvještaj nadbiskupa Stepinca Vatikanu iz svibnja 1943. koji je on pred sudom navodno poricao i koje je njegov branitelj okarakterizirao kao krivotvorinu, doista autenti an. Ono što sam našao je izvještaj od 17. velja e 1944. sir Godolphina Francisa d'Arcy Osborna, britanskog izaslanika u Vatikanu, koji sadrži i specijalni dodatak koji je napisao lan britanskoga izaslanstva, gospodin Montgomery. Osborne je izvijestio o posjetu vele asnog Krunoslava Draganovi a, specijalnog izaslanika pri uredu neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, njemu i Montgomeryju u drugoj polovici 1943. ili po etkom 1944. Draganovi im je prezentirao svoj vlastiti memorandum od petnaest to aka; tekst je Osborne u potpunosti reproducirao. U njemu Draganovi tvrdi da ve ina Hrvata podupire nezavisnu hrvatsku državu, da e „nekoliko stotina tisu a grobova koji leže izme u Hrvata i Srba zauvijek ostati razlog za krvnu osvetu" i „ako Hrvatska ne može i dalje biti potpuno nezavisna, onda sigurno ne bi trebala biti dio balkanskoga saveza, ni na komunisti kim ni na nacionalisti kim osnovama, nego jedne zapadne, srednjoeuropske podunavske federacije". Tvrdio je da su sve to ke memoranduma „istinski izraz vrstog uvjerenja svih pozitivnih elemenata u današnjoj Hrvatskoj, a osobito crkvenih krugova na elu sa zagreba kim nadbiskupom Stepincem".

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

Uz to, Draganovi je pokazao Montgomeryju kopiju izvještaja nadbiskupa Stepinca papi. U dodatku Osborneovu izvještaju, Montgomery je pridodao gotovo dvije stranice citata i parafraza iz tog izvještaja koji se točno podudara s tekstem izvještaja koji je prezentiran na suđenju nadbiskupu. Dakle, možemo tvrditi da je potonji dokument bio autentičan i da nadbiskup jest dao procjenu od 240.000 obrađenika s pravoslavlja na rimokatolicizam u NDH do svibnja 1943. godine.¹³⁸

U svom drugom i zaključnom iskazu pred sudom, nadbiskup Stepinac kritizirao je prijelaze na katolicizam za vrijeme rata. Rekao je da ga se ne može smatrati odgovornim za to što se dogodilo u drugim dijecezama zato što je, po crkvenim kanonima, svaki biskup odgovoran za prijelaze u svojoj dijecezi. Nastavio je:

Ja ne mogu odgovarati za ono, što se događalo u drugim biskupijama, nego samo za ono, što se događalo u zagrebačkoj nadbiskupiji. A i u mojoj nadbiskupiji, radi izvanrednih prilika, događale su se protiv moje volje nepravilnosti. To zapravo nisu bili prelazi, nego komedija, zašto Crkva ne može snositi odgovornost. Ponavljam: Crkva nije nikada silom provodila prelaze. Vrlo dobro znam, da nisam onda odobrio i omogućio prelaze na opetovano inzistiranje samih prelaznika, isto bi danas bio na optuženičkoj klupi, jer da nisam imao srca i da nisam htio spasiti Srbe od pokolja.¹³⁹

Rapotec u svom izvještaju o sastancima s nadbiskupom Stepincem također spominje preobraćenja kao i Draganovićevu tvrdnju da je nadbiskup snažno favorizirao podunavsku federaciju ako NDH ne bi mogla i dalje biti nezavisna država. U pogledu preobraćenja, Stepinac je Rapotecu rekao da bi, nakon što rat i opasnosti koje ga prate prođu, preobraćenici trebali biti slobodni vratiti se svojoj bivšoj Crkvi ili vjerskoj zajednici. To potvrđuje autentičnost nadbiskupove zapovijedi, nepotpisane i nedatirane, koja sadrži istu tu ideju, a na koju sam, zbog njene forme, u početku gledao sa skepsom. Što se tiče Draganovićeve tvrdnje u vezi s podunavskom federacijom, Stepinac je Rapotecu rekao da ona Hrvatima i Slovencima nije prihvatljiva i zamolio ga da taj stav prenese izbjegličkoj vladi.

Bilješke

¹ Za noviju povijest SPC-a, vidi Slijepčević, Istorija SPC-a. Za povijest SPC-a od 1920, vidi Srpska pravoslavna crkva, 1920-1970.

~ O bezuspješnim naporima vlade oko ratifikacije konkordata, vidi V. Novak, Magnum

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

crimen, str. 411-468. Za poglede predsjednika vlade Stojadinovića o konkordatu, vidi njegovu knjigu, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, str. 519-543. Vidi i zbirku govora u prilog konkordatu održanih u parlamentu, u kojima se raspravljaju prigovori njegovih protivnika, pod naslovom *Konkordat pred narodnom skupštinom*, Slijepcević, Istorija SPC-a, sv. 2, str. 634-658; S. Simić, *Vatikan protiv Jugoslavije*, str. 15-23; Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*.

³ O patrijarhovu stavu u pogledu Trojnog pakta i vojnog postupka, vidi časopis *Poruka* (London), br. 19, 16. ožujka 1954, str. 7. Izvještaj o ispitivanju patrijarha Gavriela koji je Reinhard Heydrich, šef Sigurnosne policije i Službe sigurnosti, poslao ministru vanjskih poslova von Ribbentropu 16. lipnja 1941, vidi u *Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,512-18*. Nijemci su osobito zanimali patrijarhove aktivnosti u vezi s pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu, vojnim postupcima i razgovorima između SPC-a i Engleske crkve o mogućem spajanju, što bi, prema njihovom mišljenju značilo transformaciju SPC-a u instrument britanskoga imperijalizma.

⁴ O razmišljanjima biskupa Nikolaja o Ljotiću, vidi osobito njegov govor u slavu Ljotiću na njegovu sprovodu, u B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 250-56. Heydrichov izvještaj od 17. srpnja 1941. von Ribbentropu o ispitivanju biskupa Nikolaja i njegova koj interpretaciji biskupovih političkih stavova i aktivnosti, vidi u *Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,518-24*.

⁵ Za više informacija o toj dvojici etničkih vođa, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 158, 177.

⁶ Deklaraciju s Tjentišta, vidi u *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 368-80. Nosi samo četiri potpisa, ali tu su grupu potom podržali i neki drugi svećenici. O deklaraciji iz Srpske Jasenice, vidi *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, 1. serija, 2. knjiga, str. 240-42. Taj svezak sadrži reprint *Borbe*, službenog organa KPJ, koje je izdavano od 1941. do 1943. godine.

⁷ Iljievski, *The Macedonian Orthodox Church*, str. 69-76. U tom djelu prezentiran je makedonski pogled na Makedonsku pravoslavnu crkvu. Slijepcević, *Makedonsko crkveno pitanje predstavlja srpski pogled na tu stvar*. Slijepcević je poznati povjesničar SPC-a. Osljedbenik Dimitrija Ljotića. Od 1944. živi u izbjeglištvu.

Oni, koje zanima razvoj nakon 1945. koji je doveo do neovisnosti Makedonske pravoslavne crkve, trebali bi konzultirati Ilievski, *The Macedonian Orthodox Church*, str. 98-128, i Slijepcević, *Makedonsko crkveno pitanje*, str. 58-88. Do početka 21. stoljeća SPC odbija priznati neovisnost Makedonske pravoslavne crkve.

⁹ Dušan N. Petrović, „Srpska pravoslavna crkva u Beogradu i Baranji pod mađarskom okupacijom”, str. 205-209. Vidi i 4. poglavlje.

¹⁰ Bojović, „Učestvo pravoslavnog sveštenstva u Crnoj Gori u oslobodilačkom pokretu”, str. 603-622, osobito str. 621.

¹¹ Za njemačko protjerivanje katoličkih svećenika, vidi *Proces protiv Rupnika*, str. 152. O postupcima koje su Nijemci poduzimali protiv Crkve, vidi odgovor biskupa Rožmana kojim pobija optužnicu državnog tužioca. Odgovor je napisao u Klagenfurtu u Austriji, a prvi put je objavljen u Jagodic, „Sudjenje protiv škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 66.

Broj svećenika i sjemeništara koji su otišli zajedno s biskupom, vidi u O'Brien of Thomond, *Archbishop Stepinac*, str. 27. Prema tvrdnji njegovog biografa, biskup Rožman je shvatio daje učinio grešku što je napustio svoju biskupiju čim je stigao u Austriju. U detaljnom izvještaju papi od 1. kolovoza objasnio je svoje postupke, događaje u

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

svojoj dijecezi, aktivnosti partizana i potrebe izbjeglica i svoju biskupiju stavio papi na raspolaganje. Kolari, Škof Rožman, sv. 3, str. 424-427, 439-448.

¹³ Vidi odgovor biskupa Rožmana u Jagodic, „Sodjenje proti škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 64-72, osobito str. 69, 72.

¹⁴ Vidi Roattin izvještaj od 12. rujna 1942. upućen vrhovnoj komandi (Comando Supremo), na Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 306-7.

¹⁵ Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 313-15. Robottijeve komentare memoranduma, vidi u Frs. 315-17. Iz njih je jasno da su biskup Rožman i jedan njegov prijatelj generalu dali dodatne prijedloge.

¹⁶ Jagodic, „Sodjenje proti škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 61-63.

¹⁷ Mikuž, „Ljubljanski škof Dr. Gregorij Rožman”, str. 320-60. Vele asni Mikuž bio je arhivist biskupa Rožmana dok nije suspendiran s klerikalnih dužnosti u lipnju 1943. godine. Kasnije se pridružio partizanima i služio kao kapelan pri Glavnom štabu za Sloveniju. F. O. 371/48931, R9533/5007/92.

¹⁸ ZaRožmanovu tvrdnju, vidi O'Brien of Thomond, Archbishop Stepinac, str. 28. Mikuževu ocjenu, vidi u „Ljubljanski škof Dr. Gregorij Rožman”, str. 320, 347-359.

¹⁹ [Javornik], Rne bukve, str. 245-247. Javornik je bio urednik žestoko antipartizanskog katoličkog tjednika Slovenski dom.

²⁰ Peteši, Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945, str. 55-83, 274-276.

²¹ Zadovoljavajuća povijest Katoličke crkve u Hrvatskoj ne postoji. Nedavni napor da se ta praznina popuni. Povijest katoličke crkve među Hrvatima, djelo dvojice katoličkih svećenika, Josipa Buturca i Antuna Ivandije, uglavnom je kronika događanja do 1971. godine. Knjiga, koja nosi dozvolu tiskanja zagrebačke nadbiskupije, sadrži samo nekoliko redaka o Drugom svjetskom ratu. Nema ni riječi o Anti Paveli u, NDH, ubojstvima katoličkih svećenika, bijegu biskupa i svećenika u izbjeglištvo, ili o suđenju nadbiskupu Stepincu. Također se ne spominje sudbina koja je u NDH za vrijeme rata zadesila SPC (od pisanja ove Tomasevičeve bilješke situacija se znatno promijenila, vidi, primjerice, bibliografiju o povijesti crkvenih zajednica, u: Ivo Goldstein, Hrvatska povijest, Jutarnji list, Zagreb 2008, str. 655-656 - op. ur.).

²² Hrvatski humanisti iz 15. i 16. stoljeća, koji su bili svjedoci osmanskih haranja bili su važan izvor informacija o osmanskoj opasnosti za ostatak Europe. Isto su se obračunavali za pomoć papama i zapadnoeuropskim zemljama. Međutim, neki od njih hvalili su određene aspekte funkcioniranja osmanske države. Vidi Petrovich, „The Croatian Humanists and the Ottoman Peril”, str. 257-73.

²³ Vidi uvod prof. Vladimira Stipetića u Koren i, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske, str. XXI. Između 1880. i 1957. broj stanovnika u poslijeratnim jugoslavenskim socijalističkim republikama narastao je kako slijedi: u Sloveniji 1,4 puta, u Hrvatskoj 1,6 puta, u užoj Srbiji 2,2 puta, u Makedoniji i Crnoj Gori 2,3 puta, i u BiH 2,5 puta. Vidi Macura, Stanovništvo i radna snaga, str. 7-8.

²⁴ U izvještaju Vatikanu od 24. svibnja 1943. Stepinac tvrdi da je „hrvatska vlada, ne u inivši toliko zla, kako kažu Srbi, u inila mnogo toga dobrog”. Nadbiskup navodi i da su lijevnici Židovi i pravoslavci bili do osnutka NDH glavni protivitelji pobačaja u Hrvatskoj. Time sugerira da oni sudjeluju u nekoj vrsti zavjere protiv hrvatskoga naroda. Slučaj Slovenije među inim lako pobija tu optužbu. Na tom području, naseljenom gotovo isključivo rimokatolicima, Srbi i Židovi bili su malobrojni, ali planiranje obitelji i pobačaja bili su prakticirani u tako velikim razmjerima, da je stopa nataliteta bila niža od one u Hrvatskoj. Još nižu stopu nataliteta imala je njemačka manjina u Jugoslaviji, a prema

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

podacima popisa stanovništva iz 1931. katolici su činili 78,3% njezina korpusa od ukupno pola milijuna ljudi.

- ²⁵ Hrvatska starokatolička crkva bila je vrlo malena denominacija sa samo 5231 članom u Jugoslaviji 1931. godine, od kojih je njih 4153 živjelo u Zagrebu u nadbiskupiji. Vidi Draganovi, *Opis šematizam*, str. 20, 80. Formalno je postojala od 1923. i bila povezana s Utrechtskim savezom. Hrvatska rimokatolička hijerarhija smatrala ju je oružjem u rukama Srba i masona namijenjenim stvaranju raskola među hrvatskim katolicima.
- ²⁶ Guberina, „La formazione cattolica della Croazia”, str. 27. Istu brojku dao je i biskup Stepinac u svom izvještaju papi u svibnju 1943. Za izvatke izvještaja, vidi Surenje... Stepincu, str. 305. Dugački izvaci također se nalaze u F. O. 371/44325, R 5331/850/92. Na suradnju (Surenje... Stepincu, str. 242), nadbiskup je tvrdio da su u međuratnom periodu katolici bili prisiljeni prelaziti na pravoslavlje. Bilo bi to nije rečeno i daje glavni poticaj za to bilo napredovanje u karijeri.
- ²⁷ Rogošić, *Stanje katoličke crkve*, str. 8-41; Guberina, „La formazione cattolica della Croazia”, str. 24-30; izvještaj nadbiskupa Stepinca Vatikanu od 24. svibnja 1943, citiran u prethodnoj bilješci; Mlinarić, *Tito: der rote Rebell*, str. 11. Za pobijanje optužbe da jugoslavenska vlada favorizira SPC pri dodjeli dotacija - na primjer u budžetu 1931-32 - vidi nasopis *Glasnik srpske pravoslavne patrijaršije* (Srijemski Karlovci) 13, br. 10 (15. maja 1932), str. 155-157. Mlinarićeva knjiga ostavlja dojam daje autor bivši član KPH koji se razočarao i otišao. Bilo kako bilo, prema pouzdanim informacijama, Bruno Mlinarić bio je pseudonim monsijora Augustina Juretića. Prije rata Juretić je bio savjetnik beogradskoga nadbiskupa, a u nekim periodima 1941. i 1942. na visokim položajima u Hrvatskoj biskupskoj konferenciji. Politički, bio je pristaša HSS-a i protivnik ustaša. Cilj mu je bio otići u inozemstvo i angažirati se u obavještajnom radu za Crkvu i hrvatski narod. Posjetio je Vatikan u lipnju i rujnu 1942. Prije drugog posjeta, u Zagrebu se sastao s Matijekom, koji je bio u kućnom pritvoru, kao i s nadbiskupom Stepincem, koji mu je rekao: „Ne vraćaj se. Otići u Švicarsku i ostati tamo, a ako odeš još dalje, radi i brani Katoličku crkvu u Hrvatskoj i hrvatski narod.” Nakon posjeta Vatikanu, Juretić je 31. listopada 1942. stigao u Švicarsku, gdje je ostao do smrti 6. kolovoza 1954. godine. Informacije koje je dobivao iz Hrvatske prosljeđivao je pomoću eškog diplomata predstavnicima HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Ovi su te izvještaje stavljali na raspolaganje zapadnim Saveznicima. Vidi Martinović, „Mukotrpani rad Dr. Krtićeva”, str. 67-69, 76. Nakon svoga prvog posjeta Rimu, Juretić je 10. lipnja 1942. prijateljski u Londonu poslao izvještaj koji smo nazvali „Juretićev izvještaj”.
- ²⁸ Matijek, „Dr. Matijek's Comments”, str. 186.
- ²⁹ Draganovi, „Le diocesi croate”, str. 186; idem, *Opis šematizam*, str. 76-77, 101. Iako va ka dijeceza imala je drugi po redu broj članova „Križara”: 49 bratstava s 3822 članova i 42 sestrinstva s 4129 članica. U drugim dijecezama bilo je malo ih nimalo jedinica „Križara”.
- ³⁰ V. Novak, *Magnum crimen*, str. 203-252. Za intenzitet kojim su neki katolici svećenici mrzili Radića, vidi u ovoj knjizi, str. 24; vidi i Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, str. 47-48.
- ³¹ Rogošić, *Stanje katoličke crkve*, str. 37; Draganovi, *Opis šematizam*, str. 357. Među Srbima bilo je mnogo pobožnih pravoslavaca koji su cijenili socijalne i duhovne vrijednosti srpskog patrijarhalnog društva i pravoslavlja, i oni su se bojali utjecaja zapadnjačkog sustava vrijednosti, ideja i institucija, uključujući i katolicizam, na srpsko patrijarhalno društvo. Vidi, na primjer, Jošić, „Za pravoslavlje”, str. 199-206.
- ³² Do 1881. BiH je bila definirana kao „misijska zemlja”, što znači i daje biskupe i svećenike

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

davao franjeva ki red. Uvo enje diecezanske crkvene organizacije te godine i potpuni gubitak pozicije kontrole za franjeva ki red dovela je do mnogih sporova izme u franjeva kog reda s jedne, i Katoli ke crkve u BiH i Vatikana, s druge strane.

³³ Draganovi , „Nadbiskup dr. Ivan Šari ", str. 321-334.

³⁴ Brzopisni zapisnici, str. 40-41.

³⁵ Ibid., str. 161-162.

³⁶ Vidi izvještaj Hrvatskog ravnateljstva za ponovu od 20. rujna 1941, u A VII, fond NDH, reg. br. 17/5-1-3, kutija 239, i Kaši , „Srpska pravoslavna crkva", str. 196.

³⁷ SPC, Sveti sinod, SPC, 1920-1970, str. 507; Slijep evi , Istorija SPC-a, sv. 2, str. 687; izvaci iz izvještaja koji je nadbiskup Stepinac uputio papi u svibnju 1943, u Su enje... Stepincu, str. 303.

³⁸ Pravoslavlje (Beograd), 15. februar i 15. mart 1980.

³⁹ Vidi, me utim, protest Miroslava Vlaši a, ustaškog dužnosnika u Bosanskoj Gradiški, Glavnom ravnateljstvu za promidžbu NDH, koji je proslije en Ministarstvu unutar-njih poslova kao strogo povjerljiv dokument br. 1760/42. Vlaši se zalagao za doli no postupanje prema Srbima, a uništenje groblja u Slavonskom Brodu, koji je izvršeno na zapovijed Vladimira Saboli a, velikog župana velike župe Posavje, nazvao je „barbarskim" inom. A VII, fond NDH, reg. br. 24/11-4, kutija 175. Posredni dokazi pokazuju daje Vlaši ev memorandum napisan u drugoj polovici 1942. godine.

⁴⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 26,191, 293, 1012-1013.

⁴¹ Ibid., str. 211,1081.

⁴² Ibid., str. 629, 721; ibid., 1942, str. 198-204.

⁴³ O poruci kardinala Maglionea Stepincu, vidi Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 5, str. 106. Za nazo nost opata Marconea na sve anostima vlade NDH, vidi Masucci, Misija u Hrvatskoj, 1941-1946, str. 32, 39-43, 77.

⁴⁴ Diplomatski odnosi izme u Vatikana i jugoslavenske izbjegli ke vlade - tijekom rata - postali su oledni slu aj za interpretaciju lanka 12, paragrafa 2 Lateranskog sporazuma iz 1929. izme u Vatikana i Italije. Interpretacija Vatikana bila je da diplomati akreditirani pri Svetoj Stolici mogu imati prebivalište u užem Rimu, to jest izvan Vatikana, a po interpretaciji Italije, nakon po etka rata, više to nisu mogli. Ve ina diplomata akreditiranih u Vatikanu iz zemalja koje su s Italijom bile u ratu preselila se u Vatikan. Jugoslavenskom poslaniku u Vatikanu, Niki Miroševi u-Sorgi, u po etku je bilo dopušteno živjeti u Rimu, ali kad ga je talijanska vlada optužila za špijunažu, bio je prisiljen napustiti zemlju. To je u inio koncem srpnja 1941, ali je ostao akreditiran u Vatikanu, obavljaju i svoje dužnosti iz Lisabona. U Vatikanu je djelovao jugoslavenski ured s diplomatskim predstavnikom koji je živio u Vatikanu i savjetnikom za vjerska pitanja koji je živio u Rimu. Vidi Pavlowitch, „Il caso Miroševi ", str. 105-137. Vidi i memorandum papinskog državnog tajništva diplomatskoj misiji pri Svetoj Stolici od 12. velja e 1942, o pitanjima potaknutim slu ajem Miroševi -Sorgo, u Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 5, str. 417-427.

⁴⁵ Rušinovi je ro en u SAD-u, ali majka gaje kao dijete odvela u rodnu Dalmaciju. Njegova dva najvažnija položaja za vrijeme rata bila su: neslužbeni predstavnik vlade NDH u Vatikanu i predstavnik NDH pri 2. armiji talijanske vojske, jedinici koja je držala pod okupacijom otprilike polovicu teritorija NDH. Nakon rata Rušinovi se vratio u SAD i

⁴⁶ Postao profesor na Sveu ilištu u Kentuckyju.

Savezna Republika Njema ka, Ministarstvo vanjskih poslova, Bonn, „Nachlass Kasche". Oba citata su iz te zbirke dokumentacije izaslanika Siegfrida Kaschea, stavljeni su mi na

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

raspolaganje na mikrofilmu, ljubaznoš u Ministarstva.

- ⁴⁷ Su enje... Stepincu, str. 266. Blažekovi , „El status internacional del Estado Independiente de Croacia", str. 270, tako er kaže daje Vatikan de facto priznao NDH.
- ⁴⁸ Tajni dokumenti, na nekoliko mjesta; vidi i Falconi, II silenzio di Pio XII, str. 453-504.
- ⁴⁹ Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 56,122.
- ⁵⁰ A VII, fond NDH, reg. br. 6/37-1, kutija 87.
- ⁵¹ Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 370-384. Hrvatska katoli ka crkvena hijerarhija izdala je svoje prvo priop enje o prelaženju na katoli anstvo 15. svibnja 1941. godine. Uslijedilo ih je još nekoliko u kojima su naglašavani op i uvjeti za prijelaz na katoli ku vjeru: za obra enike: iskrenost želje za prijelazom, ispravna priprema, i odlu nost da se živi prema katoli kim na elima, a za sve enike: strogo pridržavanje pravila kojima je prelaženje regulirano i veliko razumijevanje za one koji su ranije bili prešli s katoli anstva na pravoslavlje i sad su se vra ali u svoju prijašnju Crkvu. O Patteeovoj knjizi, vidi recenziju Tomasa, „Stepin ev portret", str. 129-160, osobito str. 131. Od izvornih materijala u knjizi se nalaze optužnica protiv Stepinca, njegov glavni iskaz pred sudom i izjave njegova dva branitelja.
- ⁵² Za prvi citat, vidi Tajni dokumenti, str. 94, i Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 386, a za drugi citat, pogledaj istu str. kod Patteea. O prijelazima pravoslavnih na katoli anstvo, vidi S. Simi , Prekrštavanje Srba, osobito str. 59-64. Grkokatoli ka crkva u Jugoslaviji imala je samo jednu dijecezu ije se sjedište nalazilo u Križevcima. U srpnju 1937. popisano je samo 49.637 grkokatolika u Jugoslaviji, od kojih su tre ina bili Hrvati, a ostali su bili Ukrajinci, Rumunji ili Makedonci. Vidi Draganovi , Op i šematizam, str. 103-113.
- ⁵³ Vidi njegov izvještaj kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, u Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 220.
- ⁵⁴ Savezna Republika Njema ka, Ministarstvo vanjskih poslova, Bonn, „Nachlass Kasche", Kascheov izvještaj njegovom ministarstvu od 19. studenoga 1942.
- ⁵⁵ Vidi njegov izvještaj kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, u Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 220.
- ⁵⁶ Citirao nadbiskup Stepinac u pismu Paveli u od 20. studenoga 1941. kojim gaje informirao o zaklju cima Biskupske konferencije održane u Zagrebu 17-18. studenoga 1941. godine. Objavljeno u Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 389.
- ⁵⁷ Isto, str. 389-390. Zanimljivo je da u svom izvještaju Sv. Stolici od 3. prosinca 1941. o Biskupskoj konferenciji, nadbiskup Stepinac nije uklju io nijedan citat iz pisama biskupa Miši a, kao što je to u inio u pismu Paveli u. Mogu e je da je opat Maglione direktno informirao Sv. Stolicu o njihovu sadržaju.
- ⁵⁸ Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 221.
- ⁵⁹ „Jureti ev izvještaj", str. 12, u RG 226, OSS-datoteka br. 21782. Nekoliko izvora u Zagrebu mije reklo ijedan visoki crkveni dostojanstvenik potvrdio 1967, daje nadbiskup pretraživan „do nalivpera" svaki put kad je posjetio Paveli a u njegovu uredu. Tako er je bilo op e poznato da su revni ustaše glasno izražavali svoje neodobravanje nadbiskupova ponašanja i ak mu prijetili smr u. Nikakvo zlo mu, me utim, ustaše nisu nanijele, samo poniženja.
- ⁶⁰ Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 384-387. Numeriranje, citati i kurzivi kao kod Patteea.
- ⁶¹ Za sastav oba odbora, vidi Dokumenti o protunarodnom radu, str. 379. U Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 385, podaci su nepotpuni. Za nadbiskupovo

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

pismo papi, vidi Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 8, str. 369.

U diskusijama o djelovanju katoličke crkvene hijerarhije u vezi s obrascima, esto se tvrdi da se Odbor za pitanja prelaza, sastavljen od tri biskupa, nikada nije sastao. To, me utim, ne zna i da mašinerija koja je pokrenuta kako bi nadzirala obrasci nije funkcionirala. Istina je, me utim, da su dva člana Odbora za pitanja prelaza napustila NDH pa, dakle, nisu mogli sudjelovati u njegovu radu. Monsinjor Augustin Jureti zauvijek je napustio Hrvatsku u rujnu 1942, a velečasni Draganović otišao je u Rim u kolovozu 1943. godine. Ali već u rujnu 1942. vlasti su prestale iznudevati prijelaze na katolicizam pomoću brutalnog pritiska. Zanimljivo je da u svojoj iskrenom izvještaju od 10. lipnja 1942. monsinjor Jureti ne spominje masovne prijelaze na katolicizam ni druge mjere protiv SPC-a u NDH.

⁶² Brzopisni zapisnici, str. 41.

⁶³ Ibid., str. 161. U svojoj brošuri „Istina o tobožnjem prekrštavanju pravoslavnih“, koju je Hrvatska misao u Buenos Airesu objavila 1953, Pavelić je samo ponovio stajališta koja je iznio za vrijeme rata.

⁶⁴ Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 219-20.

⁶⁵ Za to pismo, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 384-95, osobito str. 393.

⁶⁶ Ibid., str. 388-390. Osim pisma biskupa Mišića nadbiskupu Stepincu od 18. kolovoza 1941. (ibid., str. 389), u kojem je iznio tvrdnju da su ustaše ubile neke obrascenike, vidi i pismo koje je Pavelić u 16. listopada 1942. uputio Augustin Kralj, župnik u mjestu Crkveni Bok (na desnoj obali Save, na putu izmeću Siska i Jasenovca), u kojem je opisao ubojstva i odvođenje u koncentracione logore ljudi iz njegove župe koji su nedugo prije toga bili prešli na katolicizam (ibid., str. 400-404; također, Škiljan, „Akcijski Crkveni Bok“).

⁶⁷ Suđenice... Stepincu, str. 306; Pattee, *The case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 211-212. Politeo je taj izvještaj smatrao ustaškom krivotvorinom ili u najboljem slučaju ustaškim sastavkom koji nadbiskup nikada nije upotrijebio. Završava riječima: „Sveti oče!... Vjeruju i duboko u Božansko Milosrdie i u Božansku Providnost, svojim ste izabranim oružjem, preporučenom Vašoj oćinskoj brizi i Vašim molitvama našu Nezavisnu državu Hrvatsku, smatraju i da time u isto vrijeme na najbolji način preporučenom Svetu vjeru u mojoj domovini i na Balkanu.“ Politeo je tvrdio: „Nevjerojatno je - i bilo bi besmisleno i naivno od strane nadbiskupa - računati s tim da će Sveta Stolica uiniti išta u korist NDH, a kamoli željeti to.“ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 213. Za daljnje pojedinosti o tom kontroverznom izvještaju, vidi dodatak ovom poglavlju.

Pojavile su se dvije verzije te direktive, navodno Stepiniceve, koje se malo razlikuju jedna od druge. Ona, ovdje citirana, je iz najautoritativnije biografije kardinala Stepinca koju je autor Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac*, str. 428, objavljeno 1974. Druga je iz izjava Ivana Meštrovića, „Stepinac, duhovni heroj“, str. 204, objavljenog 1956. godine. Meštrović je tvrdio da mu je tu cedulju pokazao župnik najveće zagrebačke župe. Ona, me utim, unajesto književnog oblika riječi i „divljaštvo“, sadrži bosanski regionalizam „divljaluk“, što baca sumnju na Stepinicevo autorstvo. Ti izvori ne navode je li tekst napisan nadbiskupovim rukopisom, nekim drugim rukopisom ili otiskan.

U pogledu privremenih obrascenja, vidi i izjavu koju je Stepinac u proljeće 1942. dao Stanislavu Rapotecu, agentu koji je djelovao za jugoslavensku izbjegličku vladu i za Britance, navedenu u dodatku.

⁷⁰ Dokumenti o protunarodnom radu, str. 117. Ovdje se misli na 448 slovenskih katolika koje svećenici koji su iz dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom bili prognani u NDH.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁷¹ A VII, fond NDH, reg. br. 30/2-1, kutija 169.
- ⁷² Ibid., reg. br. 2/39-1, kutija 87.
- ⁷³ Ibid., reg. br. 2/39-2, kutija 87, Strogo povjerljivo br. 338/1943.
- ⁷⁴ Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 26. travnja 1942, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 263, i Salihbegovi , „Ugodan razgovor bosanskih muslimana”.
- ⁷⁵ Vidi op i obavještajni izvještaj Ministarstva vojske NDH iz prosinca 1941, u A VII, reg. br. 25/13-5, kutija 85.
- ⁷⁶ Kascheov interni memorandum, koji daje kratki sadržaj njegovih razgovora s vodstvom ustaškog režima i njegove sugestije u vezi s novom Crkvom, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,939-44. U depeši svom Ministarstvu od 20. srpnja 1942. Kasche se usprotivio imenovanju specijalnog predstavnika Službe sigurnosti (SD) u izaslanstvu iji bi zadatak bio pratiti razvoj događaja u vezi s religijom u NDH. Argumentirao je da izaslanstvo već ima dobre kontakte s crkvenim vlastima i daje vlada NDH njegove sugestije u vezi s Hrvatskom pravoslavnom crkvom već provela u djelo. Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,390-92.
- ⁷⁷ Vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942., str. 390. za zakonski dekret kojim se ta Crkva osniva, i str. 689-697. za njezin statut.
- ⁷⁸ Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,214-20. O Obrkneževim aktivnostima u svibnju 1941, vidi osobito Frs. H300,217-18. Za njegove stavove u vezi s Hrvatskom pravoslavnom crkvom, vidi njegov tekst „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva”, str. 229-267, iz 1979. godine. Taj tekst, napisan u svrhu vlastitog opravdanja, hvali ponašanje vlasti NDH prema novoj Crkvi i naišao je na odobravanje mnogih hrvatskih političkih emigranata. Osnovni mu je nedostatak taj što je Obrkneževi propustio spomenuti da su vlasti NDH u prvih šest mjeseci ustaškog režima, puno prije osnivanja nove Crkve, bile potpuno uništile SPC u Hrvatskoj. Obrkneževi također navodi (str. 253) da su patrijarh Gavriilo, koji je bio interniran, i mitropolit Josif, koji ga je zamjenjivao, bili neslužbeno informirani o onome što se događalo u NDH i da se patrijarh složio s izborom mitropolita Germogena za poglavara nove Crkve. Ali kako se poglavara SPC-a mogao složiti s izborom poglavara crkve prije je osnivanje Sveti sinod SPC-a službeno osudio kao protivan kanonskim dogmama i protuzakonit?
- ⁷⁹ Vidi okružnicu ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića od 20. srpnja 1942, u A VII, fond NDH, reg. br. 19/7-50, kutija 213.
- ⁸⁰ Vidi Tajni dokumenti (documents section) za Rušinovi izvještaj ministru vanjskih poslova Lorkoviću od 9. svibnja 1942. o reakciji Vatikana, i Lobkoviczev izvještaj Lorkoviću od 20. prosinca 1942. o Tisserantovoj reakciji.
- ⁸¹ Negativnu ocjenu mitropolita Germogena od strane jednog talijanskog žandarmerijskog generala, vidi u Micr. No. T-821, Roll 347, Fr. 732. Za seriju kritičkih članaka o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, vidi Lozo i Doder, „The Croatian Orthodox Church”. Za tekst zapisnika sa sastanka 9. travnja koji je njemačko izaslanstvo u Zagrebu poslalo njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova 2. lipnja 1943, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,871-73.
- ⁸² Kašić, „Srpska pravoslavna crkva”, str. 196. Prema Kašićevoj procjeni - 3 svećenika u ratnom zarobljeništvu, 5 umrlih prirodnom smrću, 217 ubile su ustaše, 334 protjerana u Srbiju i 18 svojevrijedno izbjegla u Srbiju - ispada da u NDH nije ostao ni jedan pravoslavni svećenik, što sigurno nije točno.
- ⁸³ Za zapovijed ministra pravosuđa i bogoštovlja od 20. srpnja 1942. kojom odobrava plaćanje hranarine svećenicima Hrvatske pravoslavne crkve i njihovim udovicama i siročadi, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942., str. 966-967.

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

- ⁸⁴ Peteši , Katoli ko sve enstvo u NOB-u, 1941-1945, str. 55-57, 274-276; V. Novak, Magnum crimen, osobito str. 1093-1100. Nasuprot tome, katoli kih sve enika koji su podržavali ustaše i sura ivali s njima Novak navodi na stotine. Prema Draganovi u, u središnjoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH i Dalmaciji, 1937. je bilo 2500 katoli kih sve enika. Vidi Draganovi , Op i šematizam, str. 556-557. Pretpostavljamo da ih je bilo otprilike isto toliko i u vrijeme proglašenja NDH. Nekoliko stotina njih imalo je prebivalište u podru jima koja su anektirale Italija i Ma arska, ali neki od njih su se preselili u NDH.
- ⁸⁵ Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 353.
- ⁸⁶ Vidi Ritigova dva govora iz 1944. u kojima je podržao Narodnooslobodila ku borbu i ukorio katoli ke sve enike koji su podržavali ustaše, u: Sve enstvo u narodnooslobodila koj borbi.
- ⁸⁷ A VII, fond NDH, reg. br. 33/1, kutija 12.
- ⁸⁸ Pastoralno pismo, vidi u Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 415-19. Za ulogu ustaške vlade u njegovom koncipiranju, vidi Su enje... Stepincu, str. 348-355.
- ⁸⁹ Vidi izvještaj ambasadora Stevensona iz Beograda britanskom Ministarstvu vanjskih poslova datiran 7. lipnja 1945, u F. O. 371/48911, R 10313/1059/92.
- ⁹⁰ I za izjavu nadbiskupa Uj i a i izvatke iz papina memoranduma Pattersonu, vidi poruku ambasadora Stevensona britanskom Ministarstvu vanjskih poslova od 20. travnja 1945, u F. O. 371/48910, R 5366/1059/92, i F. O. 371/48910, R 5388/1059/92.
- ⁹¹ Vidi F. O. 371/48910, R 5366/1059/92, i F. O. 371/48910, R 5388/1059/92.
- ⁹² Waughov izvještaj vidi u F. O. 371/48910, R 5927/1059/92. Me u komentarima britanskih dužnosnika o njemu najvažniji su oni ambasadora Stevensona iz Beograda u F. O. 371/48910, R 8555/1059/92.
- ⁹³ Glavni izvor podataka o nadbiskupu Stepincu su njegove propovijedi, objavljene okružnice kleru njegove dijeceze, nekoliko pastoralnih pisama koje je objavila Biskupska konferencija kojom je predsjedao, njegova pisma vladinim dužnosnicima, izvaci iz nekih njegovih izvještaja Vatikanu, nekoliko govora koje je održao prije travnja 1941, njegovi iskazi pred sudom tijekom su enja u jesen 1946, i njegovi dnevници, koji su još uvijek pohranjeni kod policije, ali su bili stavljeni na raspolaganje nekim odabranim znanstvenicima. Postoji i opsežna sekundarna literatura o Stepincu.
- ⁹⁴ V. Novak, Magnum crimen, str. 413-416.
- ⁹⁵ Meštrovi , „Stepinac, duhovni heroj“, str. 203.
Stepinac, „Crkva i društveni poredak“, str. 29-34, osobito str. 30.
Citirao Jakov Blaževi , državni tužilac na su enju Stepincu 1946. i predsjednik Predsjedništva SR Hrvatske 1980, u svojoj knjizi Ma , a ne mir, str. 161. Ovaj citat, kao i on^j o masonstvu citiran u bilješci br. 99, potvrdio sam konzultiraju i duga ke izvatke koje je iz nadbiskupovih dnevnika prepisao ugledni povjesni ar Ljubo Boban.
- ⁹⁶ Vidi i Jeli -Buti , Ustaše i NDH, str. 214.
- ⁹⁷ Stepinac, „Po djelima njihovim poznat ete ih“, Katoli ki list, Zagreb, 22. kolovoza 1940, 401-402; Danica, Chicago, 4. travnja 1980.
Citirano u Blaževi , Ma , a ne mir, str. 158.
Prema dokumentima jugoslavenskog podrijetla koje sam pronašao u njema kim arhivima, ve ina masonskih loža u me uratnoj Jugoslaviji pripadala je Velikoj loži Jugoslavija koja je imala 25 sestrinskih loža diljem zemlje i oko 850 lanova. U zemlji je postojalo i nekoliko drugih masonskih loža, ali od mnogo manje važnosti. Velikoj loži Jugoslavija u Zagrebu, sredinom 1930-ih pripadale su etiri lože: Maksimilijan Vrhovac, Grof Ivan

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Drašković, Pravednost i Perun (jedan od bogova iz staroslavenske mitologije) s oko 200 članova. Velika loža Jugoslavija obuhvaćala je dobar dio intelektualne elite Hrvatske i Srbije - vodeće umjetnike, sveučilišne profesore, visoke državne dužnosnike, političare, odvjetnike, liječnike, bankare i poslovne ljude. Tri dobra nadbiskupova prijatelja bili su masoni: slavni hrvatski i jugoslavenski kipar Ivan Meštrović, slikar Jozo Kljaković i glavni orguljaš zagrebačke katedrale i profesor na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji, Franjo Dugan.

Masonstvo u Jugoslaviji u periodu između dva rata posljednjih je godina u Jugoslaviji popularan predmet istraživanja, ali dovoljno je konzultirati Mužić, Masonstvo u Hrvata, osobito str. 267-291, 315-339, 343-347.

¹⁰¹ Stepinac, „Crkva i društveni poredak“, str. 32-33.

¹⁰² Original je objavljen u katoličkom tjedniku Nedjelja (Zagreb) od 4. svibnja 1941, i reproduciran u Dokumenti o protunarodnom radu, str. 296. Vidi i Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 258-260.

¹⁰³ Matej 7, stih 12: „Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima! U tome je sav Zakon i Proroci.“; i Luka 6, stih 31: „Kako želite da vama čine ljudi, tako činite i vi njima.“ (op. prev.).

¹⁰⁴ U svom arhivu imam kopije deset pisama napisanih između 1. lipnja i 19. kolovoza 1941, koje sam iz nadbiskupove dokumentacije dobio od jednog jugoslavenskog povjesničara. Mandićeva pisma pokazuju i da je Vatikan bio dobro informiran o onome što se događalo u NDH.

¹⁰⁵ Vidi izvješčaj britanskog ambasadora u Beogradu, R. C. S. Stevensona od 7. lipnja 1945. ministru vanjskih poslova Edenu, u F. O. 371/48911, R10313/1059/92.

¹⁰⁶ Kraljevina Jugoslavija, Službene novine (London), br. 10, od 24. studenoga 1942.

¹⁰⁷ Vidi Jukić, „In memoriam: kardinal Stepinac“, str. 311-314.

¹⁰⁸ Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 285-286. Informacija koju je dao Petešić u Katoličkom svećenstvu u NOB-u, 1941-1945, da su Miška u siječnju 1943. uhvaćeni i ubili ustaše, ne odgovara činjenicama iako se temelji na zapisima važnog hrvatskoga partizana, Marka Belinića. Miškova supruga, Mica, bila je predsjednica mjesnog komiteta Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a), najvažnije ženske partizanske organizacije.

¹⁰⁹ Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 291, citirano iz Mankićeva članka u Nova Hrvatska (Zagreb), 7. studenoga 1943.

¹¹⁰ Vidi Draganovićevu izjavu Vinku Nikoliću u njegovom Pred vratima domovine, sv. 2, str. 299. Nadbiskup je taj svoj stav iznio i velečasnom Ivi Vukiniću, župniku, prije nego što je ovaj 1945. otišao u izbjeglištvo. Tomasevich, The Chetniks, str. 468.

¹¹¹ Sušenje... Stepincu, str. 285. Ta ponuda Stepincu bila je u skladu sa starom hrvatskom tradicijom da zagrebački nadbiskup privremeno preuzima funkciju bana - predsjednika vlade - kad ovaj napušta zemlju.

¹¹² Beniger, Alojzije Stepinac, str. 499-507.

¹¹³ Ukupna površina zemlje oduzete od crkava, samostana, crkvenih zaklada i sličnih institucija svih denominacija iznosila je 173.367 ha, od 1,611.867 ha koliko je agrarnom reformom ukupno eksproprijirano u cijeloj zemlji.

¹¹⁴ Vidi Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 426-469 za ta pisma i memorandum i str. 470-480 za pastoralno pismo. Ovaj citat je sa str. 480.

¹¹⁵ Tito nije bio prvi političar u novijoj hrvatskoj povijesti koji je sugerirao da se Katolička crkva u Hrvatskoj distancira od Rima i postane de facto nacionalna Crkva. Isto to neko-

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

- liko je puta predlagao i Stjepan Radić 1920-ih godina. Vidi V. Novak, *Magnum crimen*, str. 232-233, gdje navodi citate iz Radićevih govora.
- ¹¹⁶ Nadbiskup Šarić i oba biskupa kažnjeni su time što im je uskraćen privilegij periodičnih ad limina posjeta papi.
- ¹¹⁷ Optužbe protiv nadbiskupa bile su komplicirane i nisu bile jasno predložene. Za optužnicu i njeno objašnjenje na hrvatskom, vidi Sućurina... Stepincu, str. 190-218. Ta publikacija je poluslužbenog karaktera te ne uključuje ni izjave samog nadbiskupa u vlastitu obranu ni govore njegova dva branitelja. Hrvatski tekst Stepinćevih iskaza pred sudom mogu se naći u Hrvatska revija (Buenos Aires) 6, br. 3 (1956), str. 207-12. Tekst njegova prvog iskaza, kao i tekst govora njegovih branitelja, iz zemlje su iznijeli nadbiskupovi prijatelji. Među njima je bio i Joseph R Hurley, u to vrijeme biskup dijeceze St. Augustine, Florida, i otpravnik poslova papinske nuncijature u Beogradu, koji je, prema izjavi visokog crkvenog dostojanstvenika iz Zagreba, služio kao vođa tima koji je pomagao nadbiskupu za vrijeme sućurina.
- ¹¹⁸ Za nadbiskupovu završnu izjavu, vidi Hrvatska revija (Buenos Aires) 6, br. 3 (1956), str. 212. Vidi Sućurina... Stepincu, str. 468-470 za presudu i str. 471-494 za obrazloženje presude.
- ¹¹⁹ RG 266, OSS-File br. XL 9761, str. 9.
- ¹²⁰ Stepinćev vlastiti kontakt u Vatikanu, veleasni Draganović, pomogao je prebaciti Pavelića iz Austrije u Italiju, osigurao mu stan u Rimu na tajnoj adresi odvojeno od obitelji, i pripremio mu bijeg u Argentinu. Prema dobro obaviještenim izvorima, Pavelićak ni u Draganoviću nije imao potpuno povjerenje. Dok je Draganović rekao u Genovini kako bi Pavelića smjestio na brod za Buenos Aires, ovaj je u Argentinu pobjegao drugim putem, preko Španjolske. Draganović, navodno, nikad nije oprostio Paveliću tu uvredu.
- ¹²¹ Dokle god je Stepinac bio živ i služio kaznu, razgovori između Jugoslavije i Vatikana o ponovnoj uspostavi diplomatskih odnosa nisu bili mogući. Ali 1964. otvoreni su formalni razgovori između dvije strane, i 25. lipnja 1966. u Beogradu je potpisan protokol kojim su utvrđeni odnosi na nižoj razini. Puni diplomatski odnosi ponovo su uspostavljeni i izaslanici razmijenjeni 1970. godine. Tijekom posjeta Italiji 1971. godine, Tito je 29. ožujka službeno posjetio papu Pavla VI.
- ¹²² Kako bih provjerio neke izraze u Stepinćevim izjavama na sućurinu, zamolio sam 1979. Vladimira Bakarića za dozvolu da vidim originalne dokumente sa sućurina. On se složio. Potom sam se obratio Jakovu Blaževiću, predsjedniku Predsjedništva SR Hrvatske i javnom tužiocu na sućurinu nadbiskupu, koji je imao kontrolu nad tim dokumentima. Rekao mi je da ne postoje stenografski zapisnici nadbiskupovih iskaza na sućurinu, nego samo zapisnici koje je morao potpisati, i da moje pregledavanje sudske dokumentacije ne bi imalo smisla.
- ¹²³ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 104-107, 319-339.
- ¹²⁴ Vidi Glaiseov izvještaj od 26. travnja 1942. njegovim nadređenima nakon posjeta talijanskih visokih vojnih dostojanstvenika Zagrebu, na Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1062-63. U to vrijeme Marcone i Vatikan dijelili su mišljenje talijanskoga vojnog vrha o napredovanju rata.
- ¹²⁵ *IT* intervju u *Nova Hrvatska* (London), 1979, br. 7, str. 13-14, u vezi s publikacijom
- ¹²⁶ Stepinac mu je ime zbornika u dva sveska koji je uredio. Kopija Rapotecova izvještaja nalazi se u mom arhivu. Razgovor smo vodili 7. kolovoza 1985. godine. Stanislav Rapotec, Slovenac, studirao je u Zagrebu 1930-ih godina i bio je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

politički angažiran. Koncem tog desetljeća zaposlio se u državnoj banci u Splitu. Bio je mobiliziran prije napada na zemlju 6. travnja 1941. i služio je kao prijevratni poručnik u jugoslavenskoj vojsci. Bio je zarobljen od strane Nijemaca, ali ubrzo je pobjegao i vratio se u Split, koji su u međuvremenu anektirali Talijani. Povezao se s pristašama jugoslavenske izbjegličke vlade koji su ga nagovorili da ode na Srednji istok kako bi uspostavio kontakte s izbjegličkom vladom i Britancima. Iz Splita je otišao u Lipnju, a u Kairo stigao u srpnju 1941, preko NDH, Srbije pod njemačkom okupacijom, Bugarske i Turske. Nakon uspostavljanja kontakta s predstavnicima jugoslavenskih vlasti i Britancima u Kairu, Rapotec je vraćen u Dalmaciju. Prvi pokušaj da ga se tamo iskrcava u studenom 1941. nije uspio, ali drugi pokušaj jest. Pomoću britanske podmornice iskrcan je na Mljetu 27. siječnja 1942. i preko Korčule stigao u Split. Imao je zadatak ponovo uspostaviti kontakt s pristašama jugoslavenske izbjegličke vlade i skupljati informacije o razvoju događaja u NDH i okupiranoj Sloveniji i Srbiji. Uzeo je lažno ime - dr. Dejan Konstatinovič. I on i njegovi kuriri dobili su neophodne osobne dokumente od projugoslavenski orijentiranih članova Hrvatskog domobranstva.

Rapotec je početkom travnja 1942. krenuo u Zagreb. Prijatelji u Splitu, uključujući i predstavnike generala Mihailovića, sugerirali su mu da posjeti nadbiskupa Štepinca kako bi ga zamolio da intervenira kod Pavelića u korist Srba u NDH. Kontakt sa Štepincom olakšala mu je poznata zagrebačka obitelj koja je sa židovske bila prešla na katoličnu vjeru. Bili su nadbiskupovi prijatelji, a neki članovi obitelji živjeli su u Splitu. Tijekom svog boravka u Zagrebu, Rapotec je odsjeo kod te obitelji.

Rapotec je u Zagrebu bio od početka travnja do sredine lipnja 1942. godine. Za to vrijeme Štepinac ga je primio pet puta. Razgovarali su slobodno, i po Rapotecu, nadbiskup je bio vrlo zadovoljan njegovim posjetima. Neki od stavova i opažanja koja je iznio Rapotecu nalaze se u dodatku na kraju knjige. Na Rapotecovu sugestiju da bi trebao biti kritičniji prema politici ustaške vlade, Štepinac je odgovorio da se u pogledu toga mora pridržavati crkvenih pravila i da upotreba kritičnog tonika nikome ne bi koristila, ali bi mu mogla onemogućiti da pomaže onima koji su u nevolji. Prema Rapotecovu mišljenju, ni Hrvati ni Srbi u Zagrebu nisu podržavali napade jugoslavenske izbjegličke vlade na Štepinca. Za dodatne informacije o Rapotecovoj misiji, vidi Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945*, str. 67-105, 145-150. Nakon rata Rapotec je živio u Australiji, gdje je postao jedan od vodećih slikara.

¹²⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, str. 373.

¹²⁸ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 265-67.

¹²⁵¹ Za brojku od 370 ubijenih pravoslavnih svećenika, vidi Vidić, *The Position of the Church in Yugoslavia*, str. 32, i Smiljanić, *Spomenica pravoslavnih svećenika*, str. 13. Potonje je publikacija Udruženja pravoslavnih svećenika, organizacije koja dobiva subvencije od države. Za brojku od 515, vidi SPC, *Sveti sinod, SPC, 1920-1970*, str. 231. Za brojku od 498, vidi Zoryi, „Ubijanje srpskog sveštenstva“, str. 56-79. Prvi popis srpskih pravoslavnih svećenika koji su izgubili živote na teritoriju Jugoslavije za vrijeme rata objavljen je u SAD-u 1958. godine. Vidi „Ustaška krvava žetva“, str. 77-82. Vidi i Paris, *Genocide in Satellite Croatia*, str. 285-289.

¹³⁰ Za brojku od 149 ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika, vidi *Hrvatski narod (Zagreb)*, 17. ožujak 1945. Za brojke u „Pastoralnom pismu“ od 21. rujna 1945, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Štepinac*, str. 472. Za brojke iz hrvatskih emigrantskih izvora, vidi „Popis ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika“, str. 36-52. Popis je sastavljen na temelju podataka koje je skupio velečasni Draganović, velečasni Bazilije Pandžić i drugi. I velečasni Zonjić i hrvatski katolički svećenici napomenuli su da njihovi popisi

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

možda nisu potpuni, ali odstupanje je u oba slučaja vjerojatno slučajno.

Popis katolika i svih svećenika ubijenih za vrijeme neposredno nakon rata, koji smo upotrijebili u Tablici 2, uključuje imena 66 franjevac iz hercegovačke provincije i 47 franjevac iz bosanske provincije.

¹³¹ Stepinacovo pismo, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 319-322. Svetozar Ritig, najvažniji hrvatski katoliki svećenik na partizanskoj strani, spominje da je pet katolika i svih svećenika ubijeno u koncentracionom logoru Jasenovac početkom listopada 1942. godine. Vidi, *Svećenstvo u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 9. Prema svjedočenju bivšeg logoraša logora Jasenovac, u ljeto 1943. u logor je dovedeno devet slovenskih svećenika i strijeljano na zapovijed komandanta logora, Vjekoslava Luburića. Dokumenti o protunarodnom ratu, str. 169-170. Bez sumnje najautoritativniji izvor u tom pogledu je velečasni Vilim Cecelja, zamjenik vojnog vikara oružanih snaga NDH i ustaša, koji je održavao blizak kontakt s nadbiskupom Stepincem. U intervjuu hrvatskom emigrantskom časopisu izjavio je daje, koliko se on sjeća, sedam slovenskih svećenika odvedeno u Jasenovac i da su svi strijeljani. Također je rekao daje nadbiskup Stepinac intervenirao za njih, ali bezuspješno. Cecelja, „Stepinac - rodoljub i svetac“; Petešić, *Katolici u svećenstvu u NOB-u, 1941-1945*, str. 275-276, potvrdio je taj broj i naveo imena tih svećenika.

¹³² Zopić, „Ubijanje srpskog svećenstva“, str. 65-71; „Popis ubijenih hrvatskih katolika i svih svećenika“, str. 45-51. Crnogorski mitropolit Joanikije Lipovac, koji je odveo crnogorske svećenike iz Crne Gore, navodno je umro negdje u Srbiji, ali točan datum i mjesto njegove smrti nisu poznati. SPC, *Sveti sinod, SPC, 1920-1970*, str. 534. Među crnogorskim svećenicima likvidiranim u Sloveniji bio je pravoslavni svećenik Luka Vukmanović, brat Svetozara Vukmanovića. Tempa, tada načelnik Političke uprave JNA, koji nije poduzeo ništa da spasi brata. Vukmanović, *Tempo, Revolucija koja te čeka*, sv. I, str. 11-14.

¹³³ O ubijenim slovenskim svećenicima, vidi O'Brien of Thomond, *Archbishop Stepinac*, str. 27, i Petešić, *Katolici u svećenstvu u NOB-u, 1941-1945*, str. 275-276. O ubijenim katolici i svim svećenicima folksoj vojsci, vidi F. O. 371/48910, R 7721/1059/92.

¹³⁴ Presudu kojom su na smrt osuđeni mitropolit Germogen, biskup Mifka i nekoliko svećenika Hrvatske pravoslavne crkve, kao i protestantski biskup Popp, vidi u *Politika* (Beograd), 2. jul 1945. godine. Vidi i Kascheov izvještaj od 12. rujna 1942, u kojem navodi da biskup Popp bezrezervno podržava ideologiju nacionalsocijalizma, na *Microlite Croatia*, str. 289-290. Pokušao sam dobiti još informacija o toj temi i obratio sam se najprije Savezu jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu a onda Centru Jad Vašem u Jeruzalemu. Ali u pismima od 10. srpnja 1979. odnosno 29. siječnja 1980, obavijestili su me da ne posjeduju informacije o broju židovskih vjerskih službenika iz Jugoslavije koji su živjeli u Drugom svjetskom ratu.

¹³⁵ Hrvatski islamski centar, *Massacre of Croatians*, str. 39-41; *Massacre of Croatian Clergy*, str. 15-16, 23-24.

¹³⁶ Ne znam smatraju li se svi hafizi - Muslimani koji znaju cijeli Kur'an napamet - vjerskim dostojanstvenicima ako nemaju neku drugu funkciju u islamskoj vjerskoj zajednici. U pismu Mešihata islamske zajednice u Sarajevu od 3. veljače 1983. na popisu ubijenih u Drugom svjetskom ratu navedene su i neke osobe koje su bile samo na položajima u administraciji i sudstvu.

¹³⁷ Kad sam monsinjora koji me primio objasnio što sam 1967. zatražio od papinskog

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

državnog tajnika, ali nisam dobio, rekao mi je da zamolbu ponovo predam. Kad sam ga zamolio da mi iskreno kaže kakve su šanse da e mojoj molbi biti udovoljeno, iskreno nije odgovorio da su ravne nuli. Dakle molbu nisam ponovno predao.

¹³⁸ F. O. 371/44325, R 5331/850/92.

¹³⁹ Hrvatska revija 6, br. 3, Buenos Aires 1956, str. 212.

XIII.

U n i š t e n j e ž i d o v s k e
z a j e d n i c e u J u g o s l a v i j i

UVOD

U uvodnom dijelu knjige *The Final Solution* Gerald Reitlinger je o Jugoslaviji napisao: „Ni u jednoj europskoj državi koju su okupirale sile Osovine nije tako teško odrediti sudbinu Židova kao što je to slučaj s Jugoslavijom. Ni u jednoj državi nije tako teško napraviti procjenu konačnog broja umrlih i preživjelih.”¹ Te se postavke bitno dokazane na stranicama koje slijede. Nedostatak tih podataka o broju Židova u Jugoslaviji vezan je za 1918. godinu, dok su podaci o broju Židova koji su izgubili život u Drugom svjetskom ratu ih su preživjeli, još manje pouzdani. David Levi Dale je procijenio da je u novoj jugoslavenskoj državi 1918. živjelo otprilike 75.000 Židova (20.000 u Srbiji i Makedoniji, 24.000 u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, 11.000 u BiH te 20.000 u Vojvodini), a Albert Vajs je pronašao da ih je dva desetljeća kasnije, 1941. godine, u državi bilo tek oko 71.000.² Prema svemu sudeći, Levi i Vajsove procjene mogle bi odgovarati stvarnom stanju.

Prema jednom od najdetaljnijih i najpouzdanijih statističkih prikaza broja židovskog stanovništva u međuratnoj Jugoslaviji, posebice kada je riječ o regionalnoj podjeli, u vrijeme neposredno pred rat (1939. i 1940. godine) židovska vjerska zajednica imala je 69.984 člana.³ No, ta statistika nije ni potpuna ni precizna. Za mnoge gradove, uključujući i Beograd i Zagreb, vlasti su imale samo približan broj; u nekim slučajevima, gdje su vjerske zajednice bile u procesu osnutka, kao primjerice u Ljubljani, nisu imali nikakve podatke; Židovi koji su živjeli u malim mjestima vjerojatno nisu mogli osnovati vjersku zajednicu; dok Židovi iz nekih većih mjesta možda nisu željeli pripadati takvim zajednicama.

Uzimajući sve to u obzir, profesor Vajs, predsjednik jugoslavenske židovske zajednice, procijenio je 1954. godine da je 1941. godine bilo otprilike 71.000 jugoslavenskih Židova te između 3000 i 5000 Židova izbjeglica koji su u Jugoslaviju prije Travanjskog rata pristigli iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke i Poljske. Jaša Romano, aktivni istraživač novije povijesti Židova u Jugoslaviji, procijenio je 1973. godine da je 1941. godine u državi bilo 78.500 Židova. No, 1980. godine povećao je svoje procjene na 82.242 osobe, iako je upozorio da se radi o samo približnom broju.⁴ Međutim, nije objasnio preciznije niže

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

procjene. No, nije teško odrediti razloge zbog kojih je došlo do nižih procjena broja Židova. Neki su Židovi smatrali da su po narodnosti Srbi ili Hrvati ili Jugoslaveni, a ne Židovi. Nije se puno inzistiralo na pripadanju židovskoj vjerskoj zajednici u zemlji u kojoj znatan broj pravoslavaca ili katolika također nije redovito prakticiralo svoju vjeru. Mnogi mješoviti brakovi umanjili su želju židovskih partnera za deklariranjem svog Židovstva. Prije nego što je Hitler došao na vlast, neki su se Židovi identificirali s njemačkom ili mađarskom manjinom, prije nego s drugim Židovima. I konačno, iako antisemitizam nije bio značajnije prisutan, neki Židovi su se bojali diskriminacije te su se pokušali identificirati s nacionalnošću u zajednici kojoj su pripadali - zajednice južnih Slavena, prelaskom na kršćanstvo (bilo pravoslavlje, katoličanstvo ili neku od protestantskih denominacija), mijenjajući i prezime.

U međuratnom razdoblju jugoslavenski su Židovi živjeli diljem zemlje. Jedino ih je u Sloveniji bilo izrazito malo, s iznimkom Prekomurja. Sefardski Židovi, koji su činili nešto manje od trećine svih Židova, većinom su živjeli u BiH, Makedoniji i Beogradu gdje su se njihovi preci iz Španjolske nastanili dok su ta područja bila pod osmanskom vlašću. Aškenaski Židovi i mali broj ortodoksnih Židova većinom su obitavali u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji i u Vojvodini.⁵

Židovi su mahom živjeli u gradovima te su bavili trgovinom, obrtom ili su bili slobodnih profesija. Bili su organizirani u 115 vjerskih zajednica. Židovi su svugdje, a naročito u Srbiji i Hrvatskoj, bili potpuno uključeni u život lokalne sredine. Bilo je podosta mješovitih brakova između Židova i kršćana. Prema nekim procjenama, početkom 1941. godine samo je u Zagrebačkoj zajednici, koja je 1939. i 1940. brojala 11.255 Židova podijeljenih u tri općine, bilo preko 800 mješovitih brakova. Na području na kojem će 1941. nastati NDH zabilježeno je između 2500 i 3000 takvih brakova.⁶

Osim nekih antisemitskih mjera - kratkog trajanja - pokrenutih nakon Prvog svjetskog rata, kada se ponekad Židove smatralo saveznicima neprijatelja jer su bili iz bivših neprijateljskih zemalja (Austrije, Mađarske i Njemačke), do tridesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji nije bilo antisemitizma u značajnijoj mjeri. S razvojem nacističke Njemačke i nacističke ideologije nakon 1935. godine, najjugoslavenski prostor uvuklo se ponešto antisemitizma. Prvi zakon usmjeren protiv Židova donesen je 1940. godine odredbom kvota za židovsku omladinu u srednjim školama i višim obrazovnim ustanovama. Istodobno je Židovima zabranjeno sudjelovanje u trgovini hranom. Naposljetku je, putem tajnih naredbi, Židovima zabranjeno služenje u zračnim snagama, a židovskim oficirima u drugim granama oružanih snaga bilo je otežano polaganje ispita potrebnih za napredovanje.⁷

Tridesetih godina 20. stoljeća Jugoslavija je postala tranzitno područje kojim su Židovi iz Njemačke, Austrije te iz drugih zemalja srednje i istočne Eu-

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

TABLICA 3.

Židovi u Jugoslaviji: lanstvo vjerskih zajednica 1939. i 1940. godine, prema političkim jedinicama utemeljenima u travnju 1941. godine i podjela prema povijesnim pokrajinama iz 1941. godine

lanstvo u vjerskim zajednicama		Podjela po povijesnim pokrajinama	
Područje	Broj	Pokrajina	Broj
Banat pod njemačkom okupacijom	3044	Banat	4200
Srbija pod njemačkom okupacijom	12.820	Srbija	12.500
Makedonija pripojena Bugarskoj	6173	Makedonija	7762
Jugoistokna Srbija pripojena Bugarskoj	100	Kosovo i Metohija	550
Kosovo pripojeno Albaniji	373	Banja i Baranja	1600
Banja i Baranja pripojene Mađarskoj	15.405	Slovenija, Međimurje i Prekomurje	1500
Međimurje pripojeno Mađarskoj	425		
Prekomurje pripojeno Mađarskoj	850		
NDH		BiH	14.000
BiH	10.270	Hrvatska - Slavonija	25.000
Hrvatska - Slavonija	19.953	Dalmacija	400
Dubrovnik	870	Crna Gora	30
Područja pripojena Italiji	488	Sandžak	300
UKUPNO	69.984	UKUPNO	82.242

Izvori: Za lanstvo u židovskim vjerskim zajednicama, Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40 (Beograd, 1940), str. 154-157; za podjelu Židova po pokrajinama, Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, str. 201.

Bilješka: Podaci su organizirani prema redu pojavljivanja u tekstu.

rope bježali pred stvarnim ili otkrivenim nacističkim terorom na svom putu ka Palestini ili nekoj drugoj stranoj zemlji. Nekoliko tisuća odbjeglih Židova u Jugoslaviji je slobodno živjelo u hotelima i privatnim kućama, dok su ostale Židove jugoslavenske vlasti stjerale u posebno određena mjesta. Neki od tih izbjeglica nisu imali nikakva sredstva potrebna za opstanak, te im je Savez jevrejskih vjerskih opština Jugoslavije bio glavni izvor financijske pomoći. Kršćanska crkva i razne humanitarne organizacije također su im pružale pomoć. S namjerom pružanja podrške židovskim izbjeglicama u bijegu, u Zagrebu je, po svojoj prilici već 1936. godine, utemeljen Odbor koji je zaštitnik bio nadbiskup Alojzije Stepinac.

Iako je sudbina jugoslavenskih Židova tijekom Drugoga svjetskog rata svugdje bila strašna i tragična, ona se ipak bitno razlikovala ovisno o tome gdje su živjeli i kakav je okupacijski sustav ili kolaboracionistički režim bio na vlasti. No, u konačnoj analizi, jedna je snaga, snaga nacističke Njemačke, bila odgovorna za uništenje većine jugoslavenskih Židova. Općenito govoreći,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

što je bila potpunija njemačka vlast na određenom području putem izravne ili posredne okupacije ili putem njemačke moći da nametne antisemitske mjere na osnovi posebnih sporazuma, to se ranije i potpunije odvijalo uništavanje Židova. Po završetku rata, na prostoru Jugoslavije koji je bio pod izravnom ili neizravnom kontrolom Nijemaca, izuzevši Zagreba, gotovo da više nije bilo Židova. Od 115 židovskih vjerskih zajednica koje su 1939. i 1940. godine postojale u Jugoslaviji, samo je ona u Zagrebu preživjela rat.

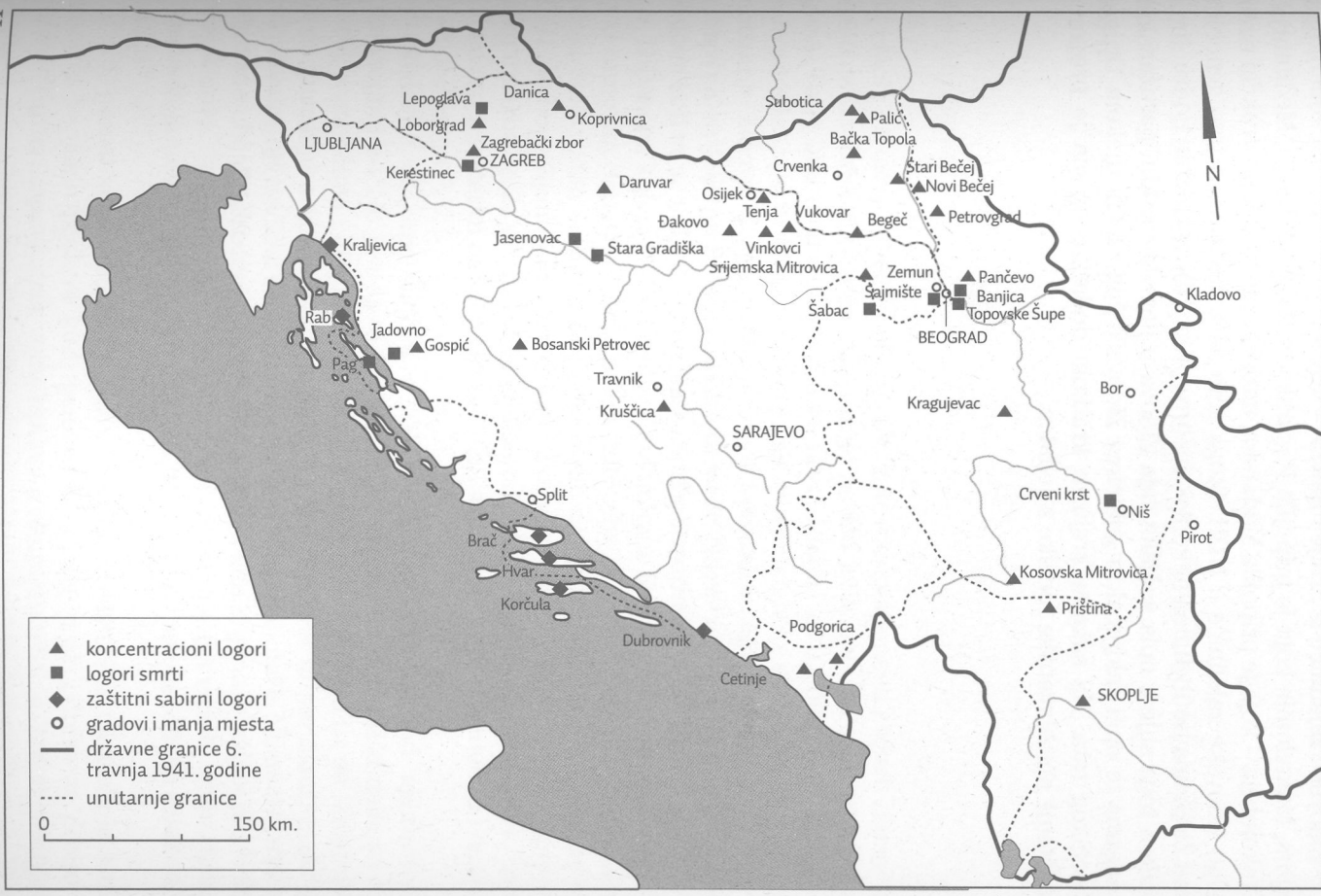
Za statistiku osnovu naše rasprave o sudbini jugoslavenskih Židova u Drugom svjetskom ratu prilažemo dva brojanica niza u Tablici 3. Prvi niz se odnosi na veličinu židovskih vjerskih zajednica 1939. i 1940. godine, organiziran tako da što vjernije odgovara jurisdikciji utemeljenoj nakon podjele i okupacije države u travnju 1941. godine. Drugi niz koji je pripremio Romano, predstavlja procjene broja Židova u 1941. godini po povijesnim pokrajinama. Nadalje, Karta 6. pokazuje mjesta gdje su se tijekom rata nalazili koncentracijski logori za Židove u Jugoslaviji. Moramo imati na umu da većina brojeva iz Tablice i tekst imaju samo približnu vrijednost te da na Karti 6. nisu prikazani svi logori u kojima su Židovi bili zatočeni ili pogubljeni.

Nakon podjele i okupacije zemlje u travnju 1941. godine, Židovi su stavljeni izvan zakona. Morali su se prijaviti posebnim institucijama vlasti, redovno ih izvještavati i nositi prepoznatljive židovske oznake. Oni, koji su promijenili prezimena, morali su ponovno uzeti prezimena koja su imali po završetku Prvog svjetskog rata. Ubrzo su bili prisiljeni živjeti ili preseliti se u posebne dijelove grada. Bilo je zabranjeno baviti se tzv. slobodnom profesijom, umjetnošću i masovnim medijima. Nije im bilo dopušteno odlaziti u restorane, hotele i mjesta zabave. Židovske vjerske i kulturne institucije su opljačkane, a većina sinagoga je u cijelosti uništena. Zaplijenjene su židovske nekretnine i vrijedna osobna imovina. Židovska poduzeća su bila pod redovitom kontrolom pa su ih, naposljetku, preuzeli Nijemci, doma i folksdojčeri ih lokalne vlasti. Ponekad su ih preuzimala druga poduzeća ili pojedinci koji su bili usko povezani s vlastima. Ovaj postupak je obilježila i jaka korupcija. Naposljetku su Židovi, uz iznimku posebnih skupina Židova koje su živjele na određenim područjima, ubijani odmah na licu mjesta u policijskim racijama, oružanim odmazdama i masovnim smaknućima, ili su, pak, trunuli po koncentracijskim logorima u Jugoslaviji, Njemačkoj, Austriji i Poljskoj.

Iako je i Italija donijela antisemitske zakone, ti zakoni nisu poprimili genocidni karakter ni u Italiji ni u jugoslavenskim područjima koje je Italija anektirala ili okupirala. Talijani su zapravo štitili Židove od Nijemaca u svojim dijelovima Jugoslavije, posebno u NDH.

Jedina iznimka dogodila se u ožujku 1942. godine, kada su Talijani Nijemcima predali 300 do 400 Židova koji su, većinom iz Beograda, prebjegli na područje Kosova.

Karta 6. Koncentracijski logori za Židove u Jugoslaviji, 1941-1945.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Židovske zajednice iz Srbije i Banata - koji su bili pod njemačkom okupacijom, Makedonije koju je pripojila Bugarska te Bačke, Baranje, Međimurje i Prekomurje - koje je pripojila Mađarska, uništene su na znatno drukčiji način nego židovske zajednice u NDH. Stoga smo našu raspravu o tom genocidu nad Židovima podijelili na nekoliko dijelova prema tim različitim područjima. Nakon toga slijedi opis sudjelovanja Židova u jugoslavenskim partizanskim snagama te opisi i zaključak o gubicima Židova u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata. Na samom kraju, u kratkom dodatku, opisan je progon i uništenje jugoslavenske romske zajednice.

UBIJANJE ŽIDOVA IZVAN USTAŠKE DRŽAVE

Srbija i Banat

Nijemci su u okupiranoj Srbiji i Banatu gotovo u potpunosti proveli „kona no rješenje“ židovskog pitanja, čak i prije nego što je ta politika službeno najavljena. To je bilo moguće zato što je, prvo, Njemačka u potpunosti kontrolirala određena područja putem okupacije te su njemačke snage mogle provesti uništenje Židova; drugo, pošto je otpor komunista započeo u Srbiji to su u masovna strijeljanja talaca u znak odmazde Nijemci uključivali i veliki broj Židova koji su se nalazili u koncentracijskim logorima.

U Banatu, koji je službeno bio dio okupirane Srbije, ali formalno i zapravo pod upravom domaćih folksojeda, zato je gotovo trećina od ukupnog broja Židova kojima su Njemačke ete došle iz Rumunjske. Do kraja kolovoza 1941. godine, Nijemci su sve banatske Židove prognali u Beograd i sve pripadnike muškog spola starije od 14 godina odveli u koncentracijske logore. Žene i djeca su u početku ostali na slobodi, ali su kasnije i oni odvedeni u koncentracijske logore.⁸

Sustavno ubijanje Židova u Srbiji koja se nalazila pod njemačkom okupacijom počelo je u ljeto 1941. godine, kada su komunistički ustanici započeli s napadima i djelima sabotaze. Za Židove se smatralo da su komunistički ili da surađuju s komunističkim partizanima. Kadgod bi partizanska akcija završavala s njemačkim žrtvama ili uključivala djela sabotaze, Nijemci bi u znak odmazde ubijali određeni broj srpskih talaca među kojima je uvijek bio veliki broj Židova. To se jasno može vidjeti u proglasima njemačkih okupacijskih vlasti s kojima se počelo 8. srpnja 1941. godine i koji su objavljivali smaknuće talaca.⁹

Na primjer, prema svemu sudeći, i Felix Benzler, predstavnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova kod njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju, i Harald Turner, zapovjednik vojne uprave u okupiranoj Srbiji, željeli su izbjeći i preuzimanje odgovornosti za ubijanje preostalih srpskih Židova. Stoga je Benzler predložio da ih se deportira van iz Srbije, gdje su drugi mogli obaviti pre-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ostali dio posla. Dana 8. rujna 1941. godine, predložio je da se 8000 Židova, muškaraca, prebaci iz koncentracionih logora u Srbiji na otok u delti Dunava u Rumunjskoj. Kada su vlasti u Berlinu to zabranile, ondaje Benzler tražio da se ti Židovi deportiraju u okupiranu Poljsku ili Rusiju. Franz Rademacher, šef tzv. Odjela D III (za židovsko pitanje) u tzv. Abteilung Deutschland Ministarstva vanjskih poslova s državnim podtajnikom Martinom Lutherom naelu, taj je prijedlog 13. rujna proslijedio Adolfu Eichmannu, službeniku u Glavnom uredu za sigurnost Reicha. Eichmann je bio zadužen za „rješavanje židovskog pitanja” i on je odgovorio da nije mogu e deportirati srpske Židove u okupiranu područja na istoku, da su oružane snage u Srbiji odgovorne za održavanje reda te da svi pobunjenici trebaju biti strijeljani.¹⁰

Treba re i da je nekohko dana kasnije, 16. rujna, visoko zapovjedništvo njema kih oružanih snaga izdalo Hitlerovu naredbu o suzbijanju komunisti ke pobune u okupiranim područjima prema kojoj je zasvakog ubijenog njema koga vojnika trebalo smaknuti 100 talaca, a za svakog ranjenog njema koga vojnika 50 talaca (vidi 2. poglavlje). Ta naredba, koja je bila strogo na snazi samo u Srbiji, ubrzala je ubijanje Židova u koncentracionim logorima.

S obzirom da iz Berlina nisu dolazile nikakve nove direktive, Benzler se 28. rujna izravno obratio ministru vanjskih poslova von Ribbentropu, tvrde i da su Židovi sudjelovali u pobuni zajedno s komunistima, da su područja gdje su se nalazili logori sa Židovima, uključujući i Šabac, postala operativne zone i da u drugim logorima nije bilo mjesta za Židove budu i da su bili prepuni Srba. Tako er je istaknuo da bi, psihološki gledano, bilo prikladno ukloniti Židove, što bi predstavljalo prvi korak k uklanjanju masovna i probritanskih intelektualaca iz Srbije, jer je to - kako je von Ribbentrop prethodno rekao - bilo važan zadatak.

Nakon dodatne razmjene dopisa između Benzlera i državnog podtajnika Luthera te Lutherova ministarstva i Glavnog ureda za sigurnost Reicha, polovicom listopada 1941. godine, u Beograd je poslana skupina stručnjaka za pitanje Židova kako bi riješila postoje u situaciju. Trebao je i i Eichmann, ali su umjesto njega otišla njegova dva pomo nika i Rademacher. Na sastanku s Benzlerom, Turnerom i pukovnikom SS-a Wilhelmom Fuchsom, šefom njema ke policije u Beogradu, Rademacher otkrio je daje raniji broj od 8000 Židova muškaraca bio previsok. Neke su dvaput brojali, a oko 2000 su smaknuti kao taoci u odmazdi za partizanske napade. Od preostalih 4000, otprilike njih 500 bilo je potrebno za prisilan rad. Zaključak sastanka bio je da su njema ke okupacijske vlasti imale sredstva za ubijanje srpskih Židova u Srbiji i da deportacija nije potrebna. Sljede ih tjedana, preostali Židovi muškarci iz Beograda i Banata strijeljani su na raznim stratištima u blizini Beograda.¹¹

Nijemci su smaknuli Židove iz Krajeva i Kragujevca u vehkom masakru koji se dogodio u tim gradovima u listopadu 1941. godine. Židovi muškarci iz drugih

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

gradova iz unutrašnjosti Srbije ubijeni su u logoru blizu Niša, neki tek u veljači 1942. godine. Nakon uništenja Židova muškaraca iz Beograda i Banata, ostalo je 7 do 8 tisuća židovskih žena i djece. Početkom prosinca 1941. godine, oni su preko Save iz Beograda prebačeni u logor Sajmište u Zemunu. U taj logor su dovedeni i drugi Židovi, muškarci, žene i djeca. Likvidacija tih Židova počinje u siječnju 1942, a između ožujka i svibnja 1942. godine ugušeni su plinom u vozilu s hermetiziranim zatvorenom kabinom - vozilo je u te svrhe dopremljeno iz Berlina. Zatvorenici bi umirali dok su ih prevozili iz Zemuna ulicama Beograda do mjesta pokapanja u Jajincima, južno od grada. Njemačka vlada 9. svibnja izvijestila da su svi logoraši likvidirani. Kasnije su Nijemci taj logor koristili za privremeno zatvaranje nekolicine manjih skupina Židova koji su nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine dovedeni s područja koja su prethodno bila pod talijanskom kontrolom. Prema nepotpunim podacima, navodno je kroz ovaj logor prošlo oko 11.000 jugoslavenskih Židova na svom putu prema smrti.¹²

Njemački članovi njemačke narodne manjine u Jugoslaviji bili su od velike pomoći u provedbi antisemitskih mjera u područjima pod njemačkom okupacijom. Prije rata, u skladu s uputstvima dobivenim iz Reicha, sakupljali su podatke o organizacijama jugoslavenskih Židova, o Židovima koji su bili važni u različitim sferama života, židovskim poduzećima, te o unjetninama i drugim dragocjenostima u posjedu Židova. Njemačka manjina je odigrala i aktivnu ulogu u pljački židovske imovine u okupiranoj Srbiji i Banatu te Srijemu koji je neko vrijeme bio u rukama Nijemaca. To su većinom bili članovi 64. bataljona kojeg je organizirao Gestapo i koji je Nijemcima pomogao u nadziranju Židova u koncentracijskim logorima u Srbiji, naročito u logoru u Zemunu.¹³

Prema poslijeratnim izvještajima komisija jugoslavenske vlade koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i njihovih domaćih suradnika, te prema istraživanjima jugoslavenskih stručnjaka o sudbini jugoslavenskih Židova, izgledalo je da su gotovo svi Židovi iz Srbije, Banata i Sandžaka bili ubijeni. Smrt su izbjegli oni koji su pobjegli te se priključili partizanima, ili su se nalazili u Njemačkoj kao ratni zatočnici. To znači da je oko 16.000 bilo ubijeno. U svojim posljednjim procjenama, Romano je taj broj smanjio na 15.000 ubijenih.¹⁴

Sudbina druge skupine Židova tragično se poklopila sa sudbinom Židova iz Srbije i Banata. Tijekom druge polovice tridesetih godina 20. stoljeća Jugoslavija je služila kao tranzitno područje za one Židove koji su od nacističkog terora bježali u Palestinu ili druge sigurne zemlje. Potkraj listopada 1939. godine, skupina od otprilike 1100 izbjeglica koja je zakupljenim brodom kretala niz Dunav, zaustavljena je u jugoslavenskoj luci Kladovo. Jugoslavenske i rumunjske vlasti nisu dopuštale prolaz zbog velikog pritiska koji je Velika Britanija vršila nad zemljama jugoistočne Europe da ne dopuste židovskim izbjeglicama nastavak putovanja u Palestinu. Neki od njih uspjeli su nabaviti dokumente - među njima grupa od 185 ljudi, većinom žene i djeca, koji su dobili

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

dozvolu za ulazak u Palestinu netom prije njemačke koga napada na Jugoslaviju u travnju 1941. godine. No, većina izbjeglica još se uvijek u travnju 1941. nalazila u Jugoslaviji. U srpnju iste godine bili su zatočeni u bivšem mlinu, a kasnije su prebačeni u koncentracijski logor u Šapcu u Srbiji. U znak odmazde za partizanske napade na njemačke vojnike u kojima je ubijen 21 Nijemac, Nijemci su 12. i 13. listopada 1941. godine ubili muškarce iz te skupine zajedno s otprilike 70 domaćih Židova - ukupno 1057 ljudi, te oko 1000 drugih talaca. Preostale žene i djeca ubrzo su prebačeni u koncentracijski logor u Zemun i izmeću u siječnja i svibnja 1942. godine ubijeni zajedno s židovskim ženama i djecom iz Srbije i Banata.¹⁵

Neki Židovi iz Srbije i Banata, koji su bili u sastavu jugoslavenskih oružanih snaga, izbjegli su smrt kada su u travnju 1941. godine postali ratni zarobljenici i tako proveli rat u Njemačkoj. Prema riječi jednog Romana, oko 400 profesionalnih i prirodnih židovskih oficira te znatno više običnih vojnika Židova, kojima se ne zna točan broj, nalazilo se u zatočeništvu u Njemačkoj. Gotovo su svi preživjeli rat.¹⁶

Prije rata, na području Kosova živjelo je oko 400 Židova, većinom u Prištini. Jugoslavenske vlasti prebacile su nekolicinu manjih skupina židovskih izbjeglica iz središnje Europe, ukupno oko 100 ljudi, na to područje te su oni tu živjeli zajedno s domaćim Židovima. Nakon okupacije Srbije, u to područje odbjegli su i oko 300 do 400 Židova većinom iz Beograda te oko 50 Židova iz Kosovske Mitrovice. U ožujku 1942. godine, Talijani su posljednje dvije skupine Židova predali Nijemcima, koji su ih odveli u koncentracijski logor u Zemun i tamo ih likvidirali. U ožujku 1942. godine, Talijani su domaće Židove iz Prištine odveli u gradove Berat i Elbasan u Albaniji. Neki su se vratili u Prištinu i nakon što je Italija kapitulirala u rujnu 1943. godine dospjeli Nijemcima u ruke koji su ih naposljetku ubili. Drugi su se skrivali u Albaniji i većina njih je preživjela rat.¹⁷

Područja koja je anektirala Bugarska

Sudbina Židova koji su živjeli na područjima koja je anektirala Bugarska bila je jednako tragična kao i sudbina Židova iz drugih jugoslavenskih zemalja. Židovi iz novoosvojenih bugarskih područja mislili su da će ih Bugari štiti, budući da se Bugarska uspješno oduprla predaji domaćih, bugarskih Židova Nijemcima. Stoga su rijetki poduzeli mjere opreza i preselili se na jugoslavenska područja pripojena Albaniji ili u samu Albaniju, ili se raspršili po ruralnim područjima ili priključili jugoslavenskim partizanima. Za ostale se, nažalost, pokazalo da su se uzdali u krive osobe.

Prva je na red došla skupina od 90 Židova iz Pirota u jugoistočnoj Srbiji, deportirani su u Auschwitz i ubijeni. Tada su, na temelju sporazuma između

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

Njemačke i Bugarske, sklopljenog 22. veljače 1943, organizirane deportacije Židova iz krajeva koje je anektirala Bugarska. Otprilike 7300 Židova iz nekadašnje jugoslavenske Makedonije sakupljeno je u Skoplju i u drugoj polovici ožujka 1943. godine većina njih je odvedena u logor Treblinka. Ubijeni su tamo ili u drugim njemačkim logorima, a prema nekim izvještajima, samo ih se 166 spasilo.¹⁸ Slično su prošli i Židovi iz Egejske Makedonije koja je nekad pripadala Grčkoj, a 1941. je i taj kraj anektirala Bugarska.

Bugarska država je preuzela nekretnine makedonskih Židova. Prihodi od prodaje njihove pokretne imovine pohranjeni su ih u Bugarsku narodnu banku i u Komesarijat za židovska pitanja na račun Zajednice domaćih bugarskih Židova.

Sudbina domaćih Židova, onih koji su živjeli u Bugarskoj, bila je znatno drukčija. Nacisti su bili odlučni da unište i bugarsku židovsku zajednicu koja je brojala oko 50.000 ljudi, kao što su željeli uništiti sve židovske zajednice u svim državama koje su okupirali ili u kojima su bili njihovi saveznici. Već 1939. godine, bugarske su vlasti, pod njemačkim pritiskom, počele uvoditi antisemitske mjere. U studenom 1940. godine, donesen je zakon koji je bio izrazito antisemitske prirode, a u kolovozu 1942. godine, utemeljen je Komesarijat za židovska pitanja. Vlada je, s jedne strane, pooštravala antisemitske mjere, a s druge, pregovarala s Nijemcima o deportaciji nekih bugarskih Židova. Međutim, istodobno deportaciji su se sve više protivili sam kralj Boris i egzarh Stefan, poglavar Bugarske pravoslavne crkve, vlada, parlament i javnost. To je protivljenje, nedvojbeno, bilo još veće kada se ratna sreća okrenula protiv Njemačke nakon dolaska britanskih i američkih trupa u sjevernu Afriku i poraza kod Staljingrada. Bugarski Židovi nisu imali građanska prava, morali su davati poseban porez, oduzeta im je gotovo sva imovina, služili su kao prinudna radna snaga i bili su rastrkani po ruralnim područjima, ali nisu bili deportirani i tako su spašeni od uništenja. Nekoliko skupina smatra da je to njihova zasluga, no čini se da su ipak najzaslužniji kralj Boris i egzarh Stefan.¹⁹

Područja koja je anektirala Mađarska

Nakon podjele i okupacije Jugoslavije, otprilike 23% jugoslavenskih Židova našlo se na područjima pripojenim Mađarskoj, tj. u Bačkoj, Baranji, Međimurju i Prekomurju. U početku su bili u relativno dobroj situaciji. Gotovo sve njihove obitelji živjele su tu prije kraja Prvog svjetskog rata, tj. na teritoriju koji je pripadao Mađarskoj prije 1918. godine, tako da nakon travnja 1941. godine nisu bili protjerani kao mnogi Srbi (i određeni broj Hrvata) koji su se naselili na tom prostoru nakon 1918. godine. Štoviše, neki su Židovi, uvidjevši okrutnost ustaškog režima, u potrazi za sigurnošću u pobjegli iz NDH u ta pripojena područja ili stari teritorij Mađarske. No, na područjima priključenim Mađarskoj

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

bile su neizbježne neke rane žrtve. Tako je oko 1500 Židova s tih područja odvedeno na prinudan rad u Ukrajinu, gdje su mnogi stradali iste i miska polja ili od hladno e, slabe prehrane i bolesti. U odmazdi za partizanske aktivnosti, maarska vojska je nakon masovnih hapšenja koje je provela u južnoj Bačkoj, posebice na području Novog Sada, početkom siječnja 1942. godine smaknula oko 1000 do 1100 Židova, više nego dvostruko Srba - prema prvim poslijeratnim podacima. U svojoj studiji iz 1980. godine, Romano je taj broj povećao na 1500 Židova i nekoliko tisuća Srba.²⁰

Vehka katastrofa za jugoslavenske Židove s područja pripojenih Maarskoj, nastupila je u ožujku 1944. godine, kada su Nijemci okupirali Maarsku. U mjesecima koji su uslijedili, maarske vlasti su uvele stroge antisemitske mjere. Ubrzo nakon toga, Židovi su odvedeni u koncentracione logore u Bačkoj, potom u logore koji su se nalazili na starom području Maarske, a onda, zajedno s maarskim Židovima, prebačeni u njemačke logore smrti. Rijetki su bili oni koji su se vratili iz tih logora.

U skladu s posebnim sporazumom s Nijemcima, u lipnju i srpnju 1943. godine, prvi kontingent od oko 1200 maarskih Židova poslan je u Srbiju kao prinudna radna snaga za rad u borskom rudniku bakra. Nakon ožujka 1944. godine, dodatnih 5000 maarskih Židova, uključujući i dio Židova iz Bačke - neki autori procjenjuju da ih je bilo 100, a drugi 500 do 600 - poslano je na ta područja. Kada su u jesen te godine Nijemci bili prisiljeni na povlačenje iz Srbije, naredili su i povlačenje Židova radnika iz rudnika Bor. Postoje dvije verzije događaja koji su potom uslijedili. Prema riječi jednog preživjelog, ti su Židovi u dvije skupine krenuli iz Bora 17. i 29. rujna 1944. godine u pratnji, prvo maarskih vojnika, a potom SS jedinica. Ljudi iz tih kolona neprestano su bili ubijani, a najgori masakr se zbio u Crvenki u Bačkoj. Preživjeli su odvedeni u koncentracione logore na teritoriju Njemačke, gdje je većina njih i umrla.²¹

Prema drugoj verziji, skupina od 3600 ljudi napustila je Bor 17. rujna i većina njih je likvidirana putem - u Crvenki ili negdje drugdje. No, prema ovoj verziji, drugu skupinu su oslobodili jugoslavenski partizani i njenih 30 članova se priključilo partizanskim snagama.²²

Prema posljednjim Romanovim procjenama, Židova, žrtava iz Bačke i Baranje, bilo je oko 13.500, a iz Međimurja i Prekomurja oko 1300. Dakle, od Židova koji su živjeli na području pripojenom Maarskoj, a kasnije pod okupacijom Njemačke, njih je 14.800 izgubilo život, tj. 85% od ukupnog broja.²³ Ta područja, zajedno sa Srbijom i Banatom koji su bili pod njemačkom okupacijom te dijelom Srbije i jugoslavenske Makedonije, koji su pripojeni Bugarskoj, predstavljaju dijelove Jugoslavije na kojima su Nijemci, uz pomoć maarskih snaga početkom 1942. godine, uspjeli gotovo u potpunosti provesti „konačno rješenje“ židovskog pitanja.

UBIJANJE ŽIDOVA U NDH

Retlingerova izjava daje teško utvrditi točan broj jugoslavenskih Židova koji su ubijeni ili su preživjeli Drugi svjetski rat, čak više vrijedi za NDH nego za cijelu Jugoslaviju. Pozitivna je činjenica da je u ustaškoj državi život izgubilo manje Židova nego u većini drugih dijelova okupirane zemlje. Nekoliko je razloga zbog kojih je to tako: zbog utjecaja različitih čimbenika i okolnosti na sudbine pojedinaca, pa tako i konačne bilance zločina ustaškog režima prema Židovima; podjele marionetske države na područja pod njemačkim nadzorom i područja pod talijanskim nadzorom gdje su Židovi bili zaštićeni; uplitanja Katolčke crkve, Međunarodnog Crvenog križa i raznih stranih i međunarodnih židovskih zajednica u korist Židova na hrvatskom teritoriju te činjenice da su Židovi u NDH imali više vremena i priloge da pobjegnu na područja pod talijanskim nadzorom ili da se priključe partizanima nego što su mogli Židovi iz drugih dijelova Jugoslavije.

Na području koje je u travnju 1941. postalo NDH živjelo je, prema podacima iz 1939/1940. otprilike 30.300 Židova. Nekoliko stotina Židova od toga broja živjelo je na dijelu teritorija koji je u svibnju 1941. anektirala Italija. Međutim, prema podacima koje je 1980. godine objavio Romano, 1941. godine je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH i Dalmaciji ukupno živjelo 39.400 Židova. Broj tih podaci nalaze se u Tablici 3. Nijedan niz brojeva ne može se smatrati potpuno točnim, ali predstavljaju najpribližnije vrijednosti. Kada je došlo do napada na Jugoslaviju, na tim područjima bilo je i židovskih izbjeglica iz središnje Europe, ali ne postoje pouzdane procjene o kolikom se broju radilo.

Kada je, napokon, utemeljena NDH, ustaše su, pod utjecajem nacista koje Njemačka je, započela s antisemitskom politikom. Fašistička Italija, njihov drugi strani uzor, donijela je 1938. antisemitske zakone, no nije išla tako daleko da pokušala primjenjivati genocidne mjere u odnosu na Židove.

Iako nije izričito spomenuto, Zakon o osnutku vojske i mornarice, donesen 10. travnja 1941, Srbima i Židovima nije dopuštao služenje u vojsci već jedino u radnim bataljonima. Za Židove je to pravilo izričito definirano mjesec dana

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

poslije. Sustavno antisemitsko zakonodavstvo uvedeno je 30. travnja Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti kojom je određeno koji se ljudi smatraju Židovima i Romima, ali također je ostavljena mogućnost odstupanja u slučaju onih Židova koji su bitno zadužili hrvatski narod; to se odnosilo i na njihove supruge i djecu. Istog je dana objavljena i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda. Tom odredbom je zabranjen brak između ne-Židova i Židova, spolni odnosi između Židova muškaraca i arijskih žena te zapošljavanje arijskih žena mlađih od 45 godina u židovskim kućanstvima. Također je određeno da svi oni koji su nakon 1918. godine promijenili svoje prezime, uzmu svoje prvo prezime. Kao što je ranije određeno, Židovi su se morali prijaviti vlastima, redovito im se javljati i morali su nositi posebne oznake prepoznavanja. Osim nekih privilegija, Židovima je bilo zabranjeno upražnjavati tzv. slobodnu profesiju. Vladine agencije su preuzele židovska poduzeća, financijske ustanove i objekte za iznajmljivanje te su ih ili prodale privatnim interesnim strankama ili kasnije nacionalizirale. Pritom nije bilo nikakve odštete. Židovi su izbačeni iz svojih kuća i stanova te su bili prisiljeni živjeti u posebnim dijelovima grada. Žalbe protiv takvih odluka vlasti, praktički nisu bile moguće. Vrlo rana i važna zapovijed vezana za Židove uključena je u Pavelićevu Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed od 26. lipnja 1941. godine koja je namjera bila zaustaviti ustaške jedinice u ubijanju i, općenito, kršenju zakona te uvesti mir i red u državi. U njoj je pisalo: „Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome se protiv njih postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočeničkim zbiralištima pod vedrim nebom.”²⁴

Sve antisrpske i antisemitske mjere popratila je okrutna propagandna kampanja protiv tih dviju skupina kako bi se pokazalo da su Srbi i Židovi najgori neprijatelji hrvatskog naroda i države te da se i srpsko i židovsko pitanje mora riješiti radikalnim načinom.

Sjedne strane, ustaše su u propagandi podvrgle Židove oštroj kritici,²⁵ u gospodarskom smislu lišili ih imovine; oduzeli im građanska prava, smaknuli ih u odabranim skupinama ili kao taoce; odveli ih u koncentracijske logore gdje su ih ubili ili su oni umrli od bolesti, hladnoće, napornog rada i izgladnelosti; a kasnije, nekoliko tisuća njih prosljedili Nijemcima koji su ih deportirali u logore smrti u istočnoj Europi. S druge strane, određene skupine Židova su štitili i iskorištavali. Posebno privilegirana skupina bili su „počasni arijci”, tj. Židovi koji su bili povezani s važnim ljudima iz ustaškog režima, aktivno sudjelovali u ustaškom pokretu prije travnja 1941. godine, ili su na koji drugi način pridonijeli hrvatskom nacionalističkom idealu. Toj kategoriji je pripadalo gotovo 100 Židova, a zajedno s članovima njihovih obitelji, bilo ih je skoro 500. Šef države Ante Pavelić oženio je ženu koja je bila polužidovka, kao i Slavko Kvaternik,

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

prvi ministar vojske i vrhovni zapovjednik hrvatskih oružanih snaga. Prave Židovke su oženili general Ivan Per evi , bivši potporučnik austrougarske vojske i jedan od najbližih Pavlevi evih vojnih savjetnika, Milovan Žani , ministar u kabinetu te Ivan Oršani , vođa organizacije Ustaške mladeži.²⁶

Drugu privilegiranu skupinu činili su oni Židovi koji su imali korisnu profesionalnu naobrazbu. Neki su židovski liječnici radili u vojsci, a 81 židovski liječnik je dodijeljen na rad u područjima u Bosni koja su bila pogođena endemskim sifilisom. Bilo je nekolicina Židova i u državnoj upravi te u državnim trgovinskim poduzećima. Vlada je uporno tvrdila da su oni nenadomjestivi. Uz to, neki Židovi su od Ministarstva unutarnjih poslova dobili „posebne dozvole“ zahvaljujući kojima su mogli prebivati u ustaškoj državi kao građani prvoga reda, pokrenuti vlastiti posao i raspolagati svojom imovinom u skladu s općim zakonima. Također su oslobođeni od nošenja oznake kojom bi bili obilježeni kao Židovi. Međutim, kada se u kolovozu 1942. godine nadbiskup Stepinac zalagao kod Pavlevića da od deportacije u istočnu Europu spasi Židove koji su se prethodno preobratili na katolicizam, nije u tome uspio jer su Nijemci, kod odlučivanja o tome tko će biti deportiran, inzistirali na rasnom, a ne na vjeroispovijednom kriteriju.²⁷ No, prema njemačkim izvještajima, iz Zagreba u travnju 1943. godine, antisemitske mjere se više nisu primjenjivale na Židove koji su bili u mješovitim brakovima kao ni navodno (što nije bilo točno) na Židove koji su se preobratili na katolicizam prije 10. travnja 1941. godine.

Likvidacija većine Židova koji su živjeli u ustaškoj državi

Likvidacija većine Židova u dijelu NDH koji je bio pod direktnom njemačkom okupacijom provedena je u tri faze. Prvo je uhićeno nekolicina velikih skupina mladih muškaraca Židova, no ubrzo su pušteni, kako bi se židovskoj zajednici povratio osjećaj sigurnosti. Progoni i ubijanja Židova započeli su u svibnju 1941. godine, i to je, ustvari, prva faza njihove likvidacije koja je trajala do kolovoza 1942. godine. Neki Židovi su ubijeni u napadima i kao taoci, no većina je odvedena u koncentracijske logore gdje su mnogi od njih odmah ubijeni, dok su mnogi drugi umrli od slabe prehrane, hladnoće, mukotrpnog rada i bolesti, posebice pjegavog tifusa - unatoč hrani, odjeći i lijekovima iz raznih izvora koje su im židovske vjerske zajednice iz Zagreba i Osijeka (dok god je postojala) uspijevale poslati.²⁸ Poslijeratna jugoslavenska komisija, koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i domaćih suradnika, procjenjuje da je samo u koncentracijskim logorima u NDH život izgubilo između 25 i 26 tisuća Židova.²⁹ No, uzimajući u obzir da je u travnju 1941. godine u toj državi ukupno bilo samo oko 39.000 Židova (prema Romanovoj procjeni iz 1980. godine) i da su Nijemci deportirali tisuće u koncentracijske logore u istočnoj Europi, a

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

da su tisuće njih pobjegli u područja koja su bila pod talijanskom kontrolom i da su se neki priključili partizanima, a neki preživjeli Holokaust, tako visoka procjenjuje, statistički gledano, nemoguće.

Osim što su postupno iskorjenjivani Židove u koncentracijskim logorima i na druge načine, ustaška vlada je od njemačkih vlasti također zatražila da hrvatske Židove deportira u istočnu Europu. Prvi je zahtjev podnesen u listopadu 1941. godine, ali je odbijen. Iako je krajem veljače 1942. mnogo Židova iz dijela NDH koji je bio pod njemačkom kontrolom još uvijek bilo živo, Andrija Artuković, ministar unutarnjih poslova, u svom govoru održanom 24. veljače 1942. godine u hrvatskom Saboru najavio je, daje u znak samoobrane hrvatska država „odlučnim i uspješnim djelovanjem riješila takozvano židovsko pitanje“. Taj je izjava o čemu bila namijenjena njemačkim ušima i u propagandne svrhe jer, zapravo, nije bila istinita. To je potvrdio i drugi zahtjev koji je u svibnju 1942. godine vlada NDH uputila njemačkim vlastima da Židove iz NDH deportira u istočnu Europu. Ovaj put je zahtjev prihvaćen.³⁰ No, njegova primjena je odgođena do druge polovice kolovoza 1942. godine kada su Nijemci i ustaše zajedno pohapsili oko 5000 hrvatskih Židova (iz Zagreba i Slavonije) i deportirali ih u logore smrti u istočnoj Europi. To je obilježilo drugu fazu uništenja Židova u NDH. Iako broj Židova koje su ustaše još uvijek držali zatočenicima u koncentracijskim logorima početkom prosinca 1942. godine nije bio poznat ni zapovjedniku Franzu Abromeitu, jednom od Eichmannovih pomoćnika, on je na temelju tajnih podataka procijenio da se radilo o oko 2000 osoba.³¹

Neko vrijeme nakon kolovoza 1942. godine nije bilo daljnjih deportacija Židova iz dijelova NDH koji su bili pod njemačkom kontrolom, prvenstveno zato što je tu ostalo jako malo Židova. Sljedeća deportacija provedena je u travnju i svibnju 1943. godine na zahtjev Nijemaca i označava treću fazu uništenja hrvatskih Židova. Oko 2000 Židova, u mahm skupinama od 20 do 150 ljudi, trebalo je biti poslano u njemačke logore smrti u vagonima priključnicima na obične vlakove. Ustaško redarstvo je obećalo da će uhapsiti njih 1500, ali je uistinu deportirano oko 1200. U to su vrijeme uhićeni Miroslav Freiburger, zagrebački nadrabini i Hugo Kon, predsjednik židovske vjerske zajednice u Zagrebu te su deportirani. Za Kon se više ništa nije znalo, a Freiburger je, navodno, ubijen na ulazu u Auschwitz, jer je protestirao zbog bezobzirnog postupka nadlanovima svoje općine.³²

Iako su njemački službenici u Zagrebu smatrali daje nakon svibnja 1943. godine židovsko pitanje na teritoriju NDH koje je bilo u njemačkoj nadležnosti uvelike riješeno, u travnju 1944. godine Himmlerov je ured od njemačkog poslanstva zatražio da se još jedanput pozabavi tim pitanjem. Hans Helm, policijski ataše u poslanstvu, podnio je izvještaj 18. travnja, a 22. travnja Kasche je u izvještaju za svoje ministarstvo sažeto prikazao stanje preostalih Židova u Hrvatskoj. Zaključio je (1) da su „počasni arijci“ bili poštećeni antisemitskih

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

mjera i nisu bili u kontaktu s njemačkim predstavnicima u Zagrebu, (2) da su za Židove iz mješovitih brakova vrijedile antisemitske mjere samo kada su vlasti NDH inicirale postupke ili kada je to bilo politički nužno, (3) da se polužidovi, općenito gledajući, nisu smatrali Židovima osim ako nisu bili u braku s pravim Židovima te daje vlada djelovala protiv njih samo onda kada je to bilo politički potrebno i (4) da su vlasti NDH bile vrlo uvjerljive pri uvođenju antisemitskih mjera, a policijske vlasti brze i radikalne u njihovoj provedbi. Nekoliko dana poslije, njemački službenici iz Zagreba obavijestili su Eichmanna da bi bilo koje daljnje akcije protiv Židova u NDH naišle na zapreke jer su mnogi vođe ustaškog režima, uključujući i šefa države, bili u rodu sa Židovima.³³

Jedan od posljednjih njemačkih dokumenata koji sam našao, a tiče se Židova u NDH, bila je poruka koju je 13. lipnja 1944. godine, šef Sigurnosne pohicije i Sigurnosne službe poslao Helmu. Prema tajnim informacijama do kojih su njemačke službe došle, u koncentracijskim logorima u NDH još uvijek se nalazilo oko 800 Židova, većinom žena i djece. Oni su trebali biti deportirani što je prije bilo moguće, „ako ih u tome ne priječe postojeće direktive“.³⁴ Nisam uspio naći u njemačkim dokumentima ili nekim drugim izvorima nikakve novije informacije o tim Židovima - jesu li su oni zaista postojali, niti sam uspio naći izvještaje o židovskom problemu u NDH koje je 3. kolovoza 1944. godine Helm obećao predati svojim nadređenima.

Bijeg Židova iz područja pod njemačkom kontrolom u područja pod talijanskom kontrolom

Nakon što su Židovi u NDH shvatili što poduzima nova vlada, znatan je broj njih pobjegao s područja NDH koja su bila pod njemačkom kontrolom u područja pod talijanskom kontrolom, i to ili u ona koja je Italija anektirala 18. svibnja 1941. godine ili u ona koja je ponovno okupirala nakon 7. rujna 1941. godine (Prva zona, Druga zona i Treća zona, redom, na Karti 4). Prema općeprihvaćenom mišljenju smatra se da je između 4 i 5 tisuća Židova pobjeglo u područja pod talijanskom kontrolom.³⁵ Neki su Židovi, u potrazi za sigurnošću, iz NDH bježali i u Mađarsku te jugoslavenska područja koja su bila pripojena Mađarskoj, no nisam naišao ni na kakve procjene o kolikom se broju radilo.

Priljev židovskih izbjeglica u područja pod talijanskom kontrolom, posebice u Drugu i Treću zonu, značilo je mnoštvo problema za talijanske vlasti. No, oni nisu imali podatke o kolikom se to broju ljudi radilo. U izvještaju koje je 17. studenog 1941. godine poslao Mussoliniju, Giuseppe Bastianini, namjesnik Dalmacije, napisao je daje u Splitu bilo 4000 Židova, te da ih je prije aneksije, bilo manje od 1000. Također je naglasio da se otprilike 500 Židova

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nalazilo u logorima na otoku Koruli, a drugih 500 je poslano u logore u Italiji. Tri mjeseca poslije, u izvještaju od 12. veljače 1942. godine, napisao je da je u Spitu bilo samo oko 3000 Židova. Četiri mjeseca kasnije, šef policije prefekture Dalmacije izvijestio je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova da je u razdoblju između 1. studenog 1941. i 31. svibnja 1942. godine 1035 Židova iz Dalmacije poslano u koncentracijske logore u Italiji te da je krajem svibnja 1942. godine na otoku Koruli bilo samo 119 Židova.³⁶ Sa sigurnošću je utvrđeno da su se za vrijeme talijanske vladavine neki Židovi, posebice oni bogatiji, mogli preseliti u Italiju iz pripojenih dijelova Dalmacije i Hrvatskog primorja te Druge zone, a da su one druge u Italiju preselile talijanske vlasti. Skupina od 192 Židova koji su 27. i 28. srpnja 1941. godine uhišteni u Bokokotorskom zaljevu koji je anektirala Italija, poslani su u koncentracijski logor u Albaniji, a kasnije u logore u Italiji.³⁷

Prema poslijeratnim procjenama jugoslavenskih židovskih organizacija, jugoslavenska židovska zajednica u Bariju u Italiji u određenim trenucima rata brojala je skoro 3000 ljudi. Do talijanske kapitulacije, židovske izbjeglice koji su se nalazili u dijelu Dalmacije anektiranom od strane Italije i na teritoriju NDH koji je Italija ponovno okupirala, potpomagao je lokalni židovski Odbor u Spitu. One koji su bili u Italiji potpomagao je Delasem (Delegazione assistenza emigranti), talijanska židovska organizacija koja je pružala pomoć iseljenicima, te američke i međunarodne židovske organizacije.³⁸ Nakon što su Saveznici okupirali Italiju, Židove su potpomogle i savezničke oružane snage. O određenom broju židovskih izbjeglica iz srednje Europe i NDH uspio je iz anektiranih dijelova isto nojadranske obale prebjeći u sjevernu Italiju te su većinom živjeli oko Padove i Milana.³⁹ Nisam uspio saznati što se s njima dogodilo nakon što je Italija kapitulirala.

Njemačka traži Židove na područjima pod talijanskom kontrolom

Nijemci nisu bili zadovoljni samo tim što je većina Židova s teritorija NDH pod njemačkom kontrolom bila deportirana, bilo u ustaške logore, na stratišta diljem NDH ili deportacijom u njemačke logore smrti. Željeli su likvidirati i Židove koji su iz zone NDH pod njemačkom kontrolom prebjegli na područja pod talijanskom kontrolom, sve srednjoeuropske Židove koji su bili na području pod talijanskom kontrolom te Židove koji su ranije živjeli u Drugoj i Trećoj zoni. Stoga su, krajem kolovoza 1942. godine postignut sporazum o deportaciji otprilike 5000 Židova iz NDH, njemački predstavnici u Zagrebu, u skladu s naredbama iz Berlina, započeli rješavanje tog pitanja sa svojim talijanskim kolegama. Budući da je Njemačka s NDH sklopila sporazum da Židove iz NDH deportira u istu stranu Europe, Nijemci su željeli da talijanska

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

zapovjedništva u Drugoj i Trećoj zoni sve Židove predaju vlastima NDH. Predstavnici vlasti NDH su podnijeli sličan zahtjev, koji nije imao ni približno jednaku težinu kao njemački zahtjev. Talijanski izaslanik u Zagrebu je odgovorio da se odluka mora donijeti u Rimu. Primivši tu informaciju iz Zagreba, Martin Luther, državni podtajnik u njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, zatražio je od njemačkog veleposlanstva u Rimu da započne pregovore s talijanskom vladom.⁴⁰ Nakon njemačkog zahtjeva, markiz D'Adda iz talijanskog Ministarstva vanjskih poslova obavijestio je Vrhovnu komandu talijanske vojske da je Ministarstvo Nijemcima poručilo da talijanska vlada nema ništa protiv predaje Židova iz talijanske zone u NDH vlastima Reicha ili NDH. No, Ministarstvo je željelo da se o tom pitanju izjasni Vrhovna komanda te je tražilo podatke o kolikom se broju Židova radi i sve druge „korisne informacije“. Vrhovna komanda je pak od talijanske Druge armije, koje su jedinice okupirale Drugu i Treću zonu, zatražila relevantne podatke i njeno mišljenje, a kasnije je od 5., 6. i 8. vojnog korpusa tražila informacije o broju Židova na njihovu području, o tome kako su živjeli, kako su se ponašali i da li su bili u kontaktu s neprijateljima (jugoslavenskim partizanima). Na temelju sakupljenih informacija, general Mario Roatta, zapovjednik 2. armije, obavijestio je 22. rujna 1942. Vrhovnu komandu da na teritoriju NDH pod talijanskom okupacijom živi oko 3000 Židova. Tvrdio je da bi njihova predaja vlastima NDH ili Nijemcima, narušila talijanski ugled jer je Italija, iako samo prešutno, preuzela te ljude pod svoje okrilje. Nadalje, predaja Židova mogla bi izazvati sumnje kod jedinica Dobrovoljačke antikomunističke milicije (MVAC) da će jednog dana i one biti predane ustašama. To bi redom ugrozilo mir na područjima koje naseljava srpsko pravoslavno stanovništvo te bi bilo u suprotnosti s talijanskim interesima. General Giuseppe Pieche, predstavnik karabinjera u NDH, u potpunosti je podržavao Roattaevu mišljenje te je još izjavio da bi predaja Židova hrvatskim vlastima značila da ih se osuđuje na smrt.⁴¹

Suočeni, s jedne strane, s političnim odgovorom da nema nikakvih zapreka izručenju Židova s područja pod talijanskom kontrolom i s Mussolinijevom izjavom da će se prema tim Židovima ponašati na isti način kao prema Židovima s područja pod njemačkom kontrolom, te, s druge strane, suočeni s protivravnim vojnim zapovjednika na bojištu tom izručenju, Talijani su pokušali okolišati. Vlasti u Rimu rekle su Nijemcima da su generali na bojištu dobili zapovijed da izruče Židove. Generali su rekli da nisu dobili nikakvu takvu zapovijed. Sve u svemu, obje strane su se ili pretvarale ih koristile taktiku odgode.

Njemačke vojne i diplomatske vlasti smetale je činjenica da su Židovi koji su živjeli na područjima pripojenim Italiji i u Drugoj zoni koju je Italija ponovno okupirala, mogli slobodno živjeti u iznajmljenim kućama, svojim domovima ili hotelima, te da ih je talijanska vojska štitila i prema njima se odnosila na civiliziran način i nakon što je Njemačka zatražila njihovo izručenje. U za-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jedni kom memorandumu kojeg su 1. listopada 1942. general pukovnik Lohr, zapovjednik oružanih snaga za jugoistočnu Europu, Glaise, njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj i Kasche, njemački izaslanik u Zagrebu, poslali Hitleru, oni su tvrdili da bi Židovi u takvim okolnostima, putem špijunaže i sabotaze, mogli ugroziti interese NDH i ratne ciljeve Reicha i NDH.⁴²

Njemački službenici su napokon shvatili da Talijani prije svega njemačke napore. U izvještaju od 20. listopada 1942. godine Kasche je izrazio sumnju u to da je Mussolini ikada rekao da bi se prema Židovima, koji su bili na teritorijima NDH pod talijanskom kontrolom, trebalo odnositi jednako kao i prema Židovima koji su na područjima NDH bili pod njemačkom okupacijom. Ako je to i rekao, onda su niže institucije vlasti sprečavale provedbu njegovih zapovijedi. Postoje i pregovori između vlada NDH i Italije oko toga da se Židovima iz NDH koji su bili na područjima pod talijanskom kontrolom da talijansko državljanstvo, a njihova imovina ustupi NDH, zna ili bi, kako je Kasche zaključio, „sabotiranje italijanske europske židovske politike koju su Nijemci promovirali“.⁴³ No, ispostavilo se, da ti pregovori između Italije i NDH nisu doveli do kakvih rezultata.

Međutim, Talijani nisu mogli u potpunosti ignorirati stalno prisutni njemački zahtjev izručenja Židova. Vjerojatno zbog nastojanja da bar suzbije tvrdnju Nijemaca da slobodni Židovi predstavljaju prijetnju silama Osovine i NDH, dijelom da dobije veću kontrolu nad tim Židovima i dijelom da dobije više vremena za donošenje konačne odluke, Mussolini je odlučio, a Vrhovna komanda 28. listopada 1942. zapovjedila da se Židove iz Druge zone zatočiti u logore na obali Jadranskog mora. Potkraj studenoga i u prosincu 1942. godine, Talijani su Židove iz Hercegovine i južne Dalmacije počineli sabirati u logore i hotele u blizini Dubrovnika. Židovi, koji su se nalazili na području Splita, odvedeni su u logore na Braču i Hvaru, a Židovi iz Hrvatskog primorja i okolnih područja, zatočeni su u logoru koji se nalazio južno od Rijeke. Prema talijanskim izvorima proizlazi da je 1. ožujka 1943. broj Židova zatočenih u tim logorima bio sljedeći: 822 na području Dubrovnika, 554 na Braču i Hvaru te 1170 u Kraljevici, tj. ukupno 2546. Ovaj statistički pregled nije određivao Židove prema nacionalnoj pripadnosti, no prema ranijem pregledu od 18. veljače, koji pokazuje da je u tim logorima bila 2661 osoba, među njima je bilo 2378 Židova iz NDH te 283 iz drugih zemalja (187 iz Reicha, 50 iz Maarske, itd.). Kasnije istraživanje koje je proveo Romano pokazalo je da je u tim logorima bilo puno više zatočenika nego što su Talijani izvještavali. Na dubrovačkom području bilo je zapravo 1700 ljudi, na otocima Braču i Hvaru 615, a u Kraljevici 1250, tj. ukupno 3565 osoba. Čini se da je jedan od razloga tog nepodudaranja bio taj što židovske obitelji nisu prijavljivale sve članove obitelji, kako bi se - ako se ispostavi da je njihovo izručenje Nijemcima neizbježno - bar neki od njih mogli spasiti.⁴⁴ Židovi na teritorijima NDH pod talijanskom kontrolom vjerovali su

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

da su Talijani ovim zatočenjem, pod njemačkim pritiskom, slijedili „njemačke metode“, što je pojačalo njihov strah od budućih događanja.

I nakon što su Talijani zatočili Židove u logore, Nijemci su i dalje vršili pritisak u pogledu njihovog izručenja, ali bez uspjeha. Kasnije je izvijestio 13. travnja 1943. da pregovori s Talijanima nisu doveli ni do kakvih rezultata. Započinju novi pregovori, no ni oni nisu urodili plodom.⁴⁵

Logori za Židove u Drugoj zoni koje su održavali Talijani navodno su se pokazali preskupima i neinkovitima. Prema memorandumima 2. armije od 19. i 22. veljače 1943. godine, plan je bio sakupiti sve zatočene Židove u jedan jedini logor i to u Kamporu na Rabu, otoku koji su Talijani anektirali 1941. godine. Od 1. ožujka 1943. godine u logoru su bili slovenski zatočnici, uglavnom iz partizanskih obitelji, njih 2721. Plan se postepeno provodio u praksi, najviše u svibnju 1943. godine, te je novi logor postao jedini smještaj za Židove pod talijanskom kontrolom. Detaljna pravila o organizaciji logora na Rabu izdala je 2. talijanska armija 14. srpnja 1943. trudeći se da ih barem djelomično prilagodi vrlo heterogenom karakteru njegovih zatočenika.⁴⁶ Predviđaju i da će se talijanske snage ubrzo pojaviti s jugoslavenskog teritorija, talijansko Ministarstvo vanjskih poslova poslalo je 19. kolovoza 1943. godine tajnu direktivu 2. armiji o tome kako se odnositi prema židovskim zatočnicima u slučaju njihove povlačenja. Talijanske čete ih nisu smjele predati u tuđe ruke bez jamstva njihove zaštite, nisu im smjele dopustiti da slijede u Italiju talijanske snage koje su se povlačile, i morale su u što većoj mjeri pristati na zahtjeve pojedinih Židova koji su imali pravo na poseban tretman (najvjerojatnije dopuštaju im da se presele u dio Italije pod kontrolom Saveznika).⁴⁷ Kohko je meni poznato, ovo je bila posljednja talijanska direktiva koja se ticala Židova s prostora NDH koji je bio pod talijanskom kontrolom. Ustašama ili Nijemcima nije izručen nijedan Židov, te su Židovi na taj način spašavani od sigurne smrti, međutim nije im bilo dopušteno ni masovno preseljenje u Italiju. Kao što smo ranije rekli, u ožujku 1942. godine Talijani su Nijemcima predali samo jednu skupinu jugoslavenskih Židova. To su bili srpski Židovi koji su nakon njemačke okupacije pobjegli u područje Prištine i naposljetku su ubijeni.

Nakon povlačenja Talijana, jugoslavenski partizani su prvi došli u logor na Rabu. Na temelju kasnijih istraživanja, Romano je utvrdio da je u logoru bilo zatočeno 3577 Židova od kojih je njih 211, čija imena nisu poznata, sredilo odlazak u Italiju prije talijanske kapitulacije. Od 3366 ljudi čija su imena poznata, svi su otišli nakon što su partizani otvorili logor, osim 204 većinom starih i bolesnih ljudi. U ožujku 1944. godine Nijemci su ih, zajedno s otprilike 100 Židova koje su pronašli u Istri, odveli u Auschwitz gdje su ubijeni. Navodno je samo jedan od njih uspio preživjeti.⁴⁸

Osim židovskih izbjeglica koji su se nalazili u Drugoj zoni, Talijani su bili odgovorni i za Židove koji su već živjeli na teritoriju uz isto nojadransku oba-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

lu koje je Italija anektirala 1941. godine (Prva zona) te za židovske izbjeglice koji su se u velikom broju slijevali u to područje. Obje te skupine bile su pod nadležnošću u namjesnika Dalmacije. Kao što je ranije rečeno, u drugoj polovici 1941. i početkom 1942. godine, stanoviti broj židovskih izbjeglica iz Prve zone odveden je u koncentracijske logore na talijanskom kopnu.

Među židovskim izbjeglicama iz NDH u Prvoj zoni, bilo je nekih koji su na to područje došli iz dijela NDH pod njemačkom kontrolom, ali uz talijansko dopuštenje. Na polovicom 1942. godine, namjesnik pokrajine je saznao da je tijekom proteklih mjeseci oko 1500 Židova ilegalno došlo u Prvu zonu. Uprava ih je željela premjestiti u Drugu zonu, gdje bi bili pod kontrolom vojske. Nakon podulje rasprave s vojnim vlastima i odluke koju je donijela Vrhovna komanda, ti su Židovi podijeljeni na sljedeće načine: 300 u područje Kraljevice, 300 na otok Brač, 500 na otok Hvar i 400 na područje Dubrovnika.⁴⁰ Ali kako na Hvaru nije bilo dovoljno hrane i mogućnosti za smještaj, kasnije je smanjen broj Židova koji su bili određeni za taj otok. Te su izbjeglice, zajedno s drugim Židovima iz Druge zone, u studenom i prosincu 1942. odvedeni u koncentracijske logore, a zatim u svibnju 1943. premješteni u jedan jedini logor na Rabu u Prvoj zoni.

Nakon premještanja ilegalnih židovskih izbjeglica u Drugu zonu, talijanska administracija u Dalmaciji pod svojom je kontrolom imala samo Židove koji su prije pripojenja živjeli na teritoriju Prve zone, te one koji su legalno ušli u zonu. Međutim, za neke od tih Židova smatralo se da su politički sumnjivi. Protjerani su na otok Korčulu, u dvije približno jednake skupine u grad Korčulu i Vela Luka, gdje su se mogli relativno slobodno kretati. U ožujku 1943. te su dvije skupine ukupno brojile 506 ljudi. Budući da su bar neki od njih održavali kontakt s jugoslavenskim partizanima, talijanske vojne vlasti su urgirale da ih se premjesti u logore pod strogom kontrolom. Na pokrajinska uprava je taj prijedlog uspješno odbila.⁵⁰ Polovicom kolovoza 1943. godine, kada je talijanska vlada ukinula narnjesništvo Dalmacije, vojska je preuzela čitav njegov teritorij, dakle, i nadležnost nad Židovima u Prvoj zoni, uključujući i one na otoku Korčuli. Kasnije, kada su se talijanske snage povukle iz Jugoslavije, neki Židovi iz Prve zone pridružili su se partizanima, neki su pobjegli u Italiju, a neki su ostali na područjima koja su prethodno bila pod talijanskom vlašću, pa su ih Nijemci kasnije uhvatili. U siječnju 1943. godine, Britanci i partizani su navodno evakuirali neke Židove s Korčule u Italiju i kasnije u Egipat, gdje se njih 122 zajedno s 27.000 Jugoslavena nalazilo u tamošnjim izbjegličkim logorima.

Pokušaji spašavanja Židova iz NDH

Svjetski židovski kongres je iz svojih ureda u New Yorku, Ženevi i Londonu, izravno ili putem prijateljskih vlada, u nekohko navrata apelirao na Vatikan da

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

posreduje kod vlada NDH i Italije u korist Židova iz NDH koji su se nalazi na teritoriju NDH pod njemačkom ili talijanskom okupacijom ili već u Italiji. Preostali židovski vođe u Zagrebu na posredovanje su također pozivali Giuseppea Ramira Marconea, papinskog poslanika u Zagrebu i nadbiskupa Stepinca. Nakon što je postalo općenito poznato pravo značenje „evakuacija u istu Europu“, posredovanja su većinom bila usmjerena na sprečavanje deportacije. U Zagrebu su neki pokušaji posredovanja bili uspješni, ali je većina njih zapravo bila neuspješna. No, posredovanje Vatikana u korist Židova na područjima pod talijanskom kontrolom bez sumnje je služilo jačanju odlučnosti talijanskih civilnih i vojnih vlasti da se odupru njemačkom pritisku. U raspravi između predstavnika Vatikana i Giuseppea Bastianinija, talijanskoga podtajnika vanjskih poslova, u ožujku 1943. godine, Mussolinijeva politika odnosa prema Židovima opisana je kao politika „izdvajanja, a ne progona“.⁵¹

Zahvaljujući i naporima vođa židovske vjerske zajednice u Zagrebu i pomoć koju su pružili Vatikan i međunarodni Crveni križ, skupina od jedanaestero židovske djece, uključujući i sina kasnije deportiranog glavnog rabina Zagreba, Miroslava Freibergera, poslana je početkom 1943. godine preko Maarske, Rumunjske i Turske u Palestinu.⁵²

Uspješan premještanje djece bio je povod da se pokuša prebaciti djecu iz logora u Kraljevicu u Palestinu istom rutom u ožujku i travnju 1943. godine. Tada je ideja potekla od židovske vjerske zajednice u Zagrebu, a podržali su je vodeći interniranci u Kraljevicu. Zapovjedništvo talijanskog 5. vojnog korpusa smislilo se i izravno se za pomoć obratilo talijanskom veleposlanstvu u Budimpešti. S obzirom da su u Maarskoj, Slovačkoj i Rumunjskoj poduzete slične mjere u korist drugih Židova, naročito djece, te također u znak pružanja podrške oko 5000 bugarskih Židova, uhitavajući pri tome se umiješao i veliki jeruzalemski muftija Hadži Amin el Husseini. U pismu koje je 10. lipnja 1943. uputio talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova tvrdio je da bi takav premještanje Židova mogao štetiti interesima sila Osovina kako u arapskom svijetu tako i u Europi te je zatražio da se to zaustavi. Talijansko Ministarstvo vanjskih poslova objavilo je 12. srpnja 1943. da se emigriranje Židova iz prethodno spomenutih zemalja, uključujući i djecu iz logora u Kraljevicu, koji su tada već bila premješteni na Rab, može potpomoći samo ako je određena neka zaista neutralna zemlja, kao što su Švicarska ili Turska, ali ne i Palestina.⁵³ Kada je kapitulacija Italije postala neizbježna, to je pitanje izgubilo na važnosti.

Mnogi autori koji su pisali o Holokaustu također su analizirali ulogu Svete Stolice i Katoličke crkve u odnosu na Židove tijekom Drugoga svjetskog rata. Mnogi smatraju da su papa Pio XII i Katolička crkva iznevjerili Židove jer su šutjeli i nisu djelovali odlučno. Tako su zaključili ili Gerald Reitlinger, Raul Hilberg, Guenter Lewry, Walter Laqueur i John F. Morley. Međutim, postoji i suprotno mišljenje. Autori koji su na strani Vatikana, tvrde da bi, u slučaju da

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

je Vatikan više stao u obranu Židova, izazvao Hitlera da nad njima provodi još veće nasilje. Nadalje, tvrde da je Vatikan želio zaštititi katolike u Njemačkoj i zemljama pod njemačkom okupacijom te da nije htio prijeći u njemačku kampanju protiv boljševizma za koji je Vatikan smatrao da predstavlja veću opasnost od nacizma. Daje Vatikan oštro kritizirao naciste u Njemačkoj, u tom bi slučaju trebao kritizirati i SSSR, što bi razljutilo zapadne Saveznike. Konačno, ovi autori tvrde daje Vatikan želio ostati neutralan kako bi u pravom trenutku mogao biti u inkovitiji u zalaganju za mir. Isti u da je Vatikan, iako je inzistirao na politici tišine, posredovao u korist Židova na indirektna i diplomatskim kanalima te je u tajnosti poticao sve evropsko društvo da pruža pomoć što je više moguće. Najglasniji među autorima koji su na strani Vatikana je Pinchas E. Lapide, izraelski generalni konzul, koji piše da „je Katolička crkva, u vrijeme pontifikata pape Pija XII odigrala značajnu ulogu u spašavanju najmanje 700.000, a najvjerojatnije 860.000 Židova od smrti od strane nacista koje ruke... Taj je broj, iako neznatan u usporedbi s naših šest milijuna muškaraca za čiju sudbinu ne postoji nikakva utjeha, puno veći od broja Židova koje su, ukupno gledajući, spasile druge crkve, vjerske ustanove i spasilačke organizacije”.⁵⁴

ŽIDOV I U JUGOSLAVENSKIM PARTIZANSKIM SNAGAMA

U drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća, izvjestan broj jugoslavenskih Židova sudjelovao je u svim političkim aktivnostima i organizacijama lijevice koje su postojale u zemlji, uključujući i KPJ i SKOJ. To naročito vrijedi za razdoblje nakon 1937. godine, kada je Tito preuzeo vodstvo nad partijom. Godine 1940, dva Židova, Moša Pijade i Pavle Pap, postali su članovi CK KPJ, a Moša Pijade je za vrijeme rata bio jedan od najbližih Titovih suradnika.⁵⁵

Kao što je već prije rečeno, njemačke okupacijske vlasti u Srbiji koristile su oružane napade i djela sabotaže komunističkih partizana kao izgovor za masovna ubijanja Židova u Srbiji. Tako se manji ili veći broj Židova našao među taocima koji su ubijani u odmazdama za partizanske akcije. U NDH Židovi su također bili među taocima koji su bili strijeljani zbog partizanskih akcija. Na taj se način između partizana i Židova, od samog početka partizanskog otpora, razvila posebna veza. Budući da su partizani bili jedina jugoslavenska snaga koja je pružala stalni otpor okupacijskim i kolaboracionističkim snagama, jedini izbor koji su imali Židovi koji su se željeli obraniti od Nijemaca i kolaboracionističkih snaga, bio je - priključiti se partizanima. Romano dobro uoči toga da su Židovi koji su živjeli u gradovima, a koji su možda željeli napustiti svoje domove, bili u tim nakanama suočeni s mnogim preprekama. No, oni i dalje misli daju puno više njih moglo preživjeti. Većina Židova koji su živjeli u gradovima nisu otišli, po svojoj prilici zato što nisu predvidjeli ekstremnu brutalnost s kojom su se nacisti i ustaše odnosili prema Židovima.⁵⁶

Prema Romanovim najnovijim procjenama, 4572 Židova stupila su u redove jugoslavenskih partizanskih snaga, a od njih je 1318 poginulo. Većina Židova koji su se pridružili partizanima, bili su iz Hrvatske i BiH, tj. s područja koja su bila dio NDH, gdje njemačka vlast nije bila tako neposredno utjecajna kao u drugim dijelovima zemlje i Židovi su imali više vremena i prilika da izbjegnuni uništenje.⁵⁷

Većepriključivanje Židova partizanskim redovima dogodilo se nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine, kada su ih upravo partizani oslobodili iz logora na Rabu i iz zatočeništva na otoku Korčuli. Nekoliko stotina mladih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Židova iz logora na Rabu prvo su osnovali posebni bataljon, ali su se kasnije raspodijelili po drugim partizanskim jedinicama. Drugi zatvorenici iz logora na Rabu evakuirani su na područja koja su partizani oslobodili, a mnogi su se naknadno priključili partizanima ili su za njih obavljali neke druge poslove. Najveći doprinos koji je židovska zajednica u Drugom svjetskom ratu dala partizanima su nesumnjivo bili liječnici. Prema Romanovim podacima, partizanskim snagama se priključilo preko 300 židovskih liječnika, 70 farmaceuta, 100 studenata medicine i 40 studenata farmacije te 100 medicinskih sestara. Od toga broja stradala su 44 liječnika, 8 farmaceuta, 14 studenata medicine i 7 studenata farmacije te 83 bolničke arke. Osim njih, 6 liječnika, 6 farmaceuta i 21 student ubijeni su dok su za partizane obavljali dužnosti koje nisu bile vojne prirode.⁵⁸

ZAKLJUČAK

Likvidacija jugoslavenskih Židova odvijala se tijekom Drugog svjetskog rata u različitim okolnostima i na različite načine. U Srbiji i Banatu progon je u velikoj mjeri završen u svibnju 1942. godine; na području NDH krajem kolovoza 1942, u jugoslavenskoj Makedoniji krajem travnja 1943, a u Bosni, Baranji, Međimurju i Prekomurju nakon njemačke okupacije Maarske u ožujku 1944. godine. Većinu Židova s područja pod talijanskom kontrolom ili među partizanima, spasili su partizani ili su, pak, oni u ograničenom broju pobjegli u Italiju u vrijeme talijanske kapitulacije. No, znatan broj Židova, svojevremeno ih zbog spleta okolnosti, nije napustio to područje (Dalmaciju, dijelove BiH, Crnu Goru i Kosovo) i Nijemci su ih zarobili. Svi su oni, otprilike njih 1200, ubijeni u koncentracijskim logorima u Jasenovcu, Zemunu i Banjici u Jugoslaviji ili u Auschwitzu i drugim njemačkim logorima.⁵⁹ Posljednji Židovi koji su odvedeni iz Jugoslavije bili su maarski Židovi koji su radili kao prinudna radna snaga u rudnicima bakra u Boru u sjeveroistočnoj Srbiji. Mnogi od njih, među kojima su možda bili i neki Židovi iz jugoslavenske Bosne, ubijeni su u akciji preseljenja u rujnu i listopadu 1944. godine, ih su umrli u koncentracijskim logorima u Njemačkoj.

Od 82.242 Židova, koliko se procjenjuje da ih je živjelo u Jugoslaviji uoči Travanjskog rata 1941. godine (Romanovi podaci u Tablici 3), njih 67.248 ili oko 82% izgubilo je život u ratu. Kao što smo vidjeli, gubici su se razlikovali od jednog do drugog dijela tadašnjeg jugoslavenskog teritorija, bitno ovise i o stupnju njemačke kontrole nad određenim područjem. Tablica 4. sadrži podatke grupirane po republikama i povijesnim pokrajinama o židovskom stanovništvu u Jugoslaviji početkom 1941. godine i o gubicima koje su Židovi pretrpjeli. Ta Tablica uključuje i 1318 Židova koji su poginuli služeći u jugoslavenskim partizanskim snagama, ne uključuje preko 3000 židovskih izbjeglica koji su iz srednje Europe došli u Jugoslaviju i stradali tijekom okupacije zemlje.⁶⁰ Među njima su najveći skupinai židovske izbjeglice zatočene u logoru Sapcu u Srbiji koja je bila pod njemačkom okupacijom. Nijemci su sredinom listopada 1941. godine likvidirali više od 1000 tih Židova.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 4.

Židovsko stanovništvo u Jugoslaviji 1941. i
židovski gubici tijekom rata (1941-1945)

Povijesna pokrajina	Procjena broja stanovnika po etkom 1941.	Procjena gubitaka (1941-1945)	Gubitak u %
Banat	4200	3800	90,5%
Srbija	12.500	11.000	88,0
Makedonija	7762	6982	90,0
Kosovo i Metohija	550	210	38,2
Ba ka i Baranja	16.000	13.500	84,4
Slovenija, Prekomurje i Me imurje	1500	1300	86,6
BiH	14.000	10.000	71,5
Sjeverozapadna Hrvatska i Slavonija	25.000	20.000	80,0
Dalmacija	400	148	37,0
Crna Gora	30	28	93,0
Sandžak	300	260	86,6
UKUPNO	82.242	67.228	81,7%

Izvor: Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, str. 201. Prema izjavi autora, podaci su samo približne vrijednosti.

Bilješka: Podaci su organizirani istim redom kao u Tablici 3.

Od približno 15.000 jugoslavenskih Židova koji su preživjeli, otprilike je 1500 ostalo u zemljama u koje su emigrirali tijekom rata i neposredno nakon završetka rata (Palestina, SAD, itd.). Godine 1946. u Jugoslaviji su židovske op ine ukupno imale 12.414 lanova. Može se pretpostaviti da se nekohko stotina Židova nije prijavilo u te organizacije. Nakon osnivanja Izraela 1948. godine, bilo je nekohko valova emigracije Židova iz Jugoslavije, te je, prema podacima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, u razdoblju izme u 1948. i 1953. godine ukupno 7739 Židova otišlo u Izrael. Prilikom popisa stanovništva u Jugoslaviji 1981. godine, samo su se 1384 osobe izjasnile da su po nacionalnosti Židovi, za razliku od 1971. godine kada ih je bilo 4811. No, ve inajugoslavenskih Židova se, prilikom posljednjeg popisa stanovništva, vjerojatno izjasnila da su pripadnici drugih nacionalnih skupina jer je Jevrejski kalendar za 1983-84 popisao 5509 lanova raspodijeljenih u 29 židovskih op ina koje su djelovale u zemlji.⁶¹

Na kraju, možemo re i da je, zbog genocidne politike nacista i njihovih kolaboracionista u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata te, manjim dijelom, zbog emigracije jugoslavenskih Židova u Izrael nakon 1948. godine, neko iznimno produktivna, imu na i štovana židovska zajednica u zemlji postala samo sjena onog što je nekad bila. Najve i gubitnik, nakon same židovske zajednice, bila je Jugoslavija.

DODATAK: UNIŠTENJE JUGOSLAVENSKIH ROMA

Nacisti i ustaše su bili odlučni u svojoj namjeri da likvidiraju jugoslavenske Rome kao i Židove. Slikovita i dijelom nomadska manjina nije bila ni od političke ni od gospodarske važnosti. Nije imala nikakve primjetne regionalne ili državne organizacije kao ni međunarodne kontakte. Zapravo se malo zna o broju Roma i regionalnoj raspodjeli te manjine u razdoblju između dva rata. Zbog toga se razloga ubijanja Roma u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu samo usputno spominje u njemačkim i ustaškim izvještajima te njihovoj propagandi. No, ta je skupina bila osuđena na propast jer su ju nacisti smatrali rasno inferiornom zajednicom.

Jugoslavenski popis stanovništva iz 1921. godine ne sadrži nikakve podatke o broju Roma. Ali, prema svemu sudeći, u nekim pokrajinama su prikupljeni podaci na temelju kojih je kustos Etnografskog muzeja u Beogradu, Borivoje Drobnjaković, kasnije mogao izjaviti da su, prema popisu stanovništva, u sjevernoj Srbiji bila 16.674 Roma, u južnoj Srbiji (tj. u jugoslavenskoj Makedoniji) 14.489, u Banatu 3104, u Bačkoj i Baranji 652, iako „nedostaju podaci za druge pokrajine“. Objavljeni popis stanovništva iz 1931. godine također ne sadrži nikakve podatke o Romima. Međutim, sakupljene su statistike popisa stanovništva i, iako ne sustavno uređene, objavljene u Beogradu tijekom rata. Prema tim podacima, 1931. godine u Jugoslaviji bila su 70.424 Roma.⁶² Ako tu brojku povećamo za 12,7%, što je bilo prosječno povećanje ukupnog broja stanovnika u zemlji tridesetih godina 20. stoljeća, možemo pretpostaviti da je početkom 1941. godine u Jugoslaviji bilo oko 79.500 Roma.

Više od četvrtine tog stanovništva živjelo je u NDH. Godine 1939. Mladen Lorković, kasnije ministar vanjskih poslova NDH, upotrijebio je ugrubo definirane podatke iz popisa stanovništva iz 1931. godine da bi izračunao kako je 1931. godine na području koje je 1939. godine uključeno u Banovinu Hrvatsku, ukupno bilo 14.830 Roma.⁶³ Ako realno pretpostavimo da je u dijelu BiH i Hrvatske, koji nije uključeno u Banovinu Hrvatsku, 1931. godine bilo otprilike upola manje Roma nego na području kasnije Banovine, onda je 1931. godine u području koje je poslije uključeno u NDH, bilo oko 22.200 Roma. Ako tomu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

dodamo rast stanovništva tridesetih godina 20. stoljeća a od 12,7%, u travnju 1941. godine Romaje u novoj hrvatskoj državi bilo oko 25.000.

I u okupiranoj Srbiji i u NDH, a posebice u Srbiji, vlasti su pokušale napraviti razliku između Roma koji su se ustalili najednom mjestu i Roma koji su još uvijek vodili nomadski način života. U okupiranoj Srbiji i Banatu, oni Romi koji su imali stalno boravište i posao i koji su dugo živjeli u zemlji nisu bili proganjani, ne baš žestoko, iako su za njih službeno vrijedili antisemitski propisi. Morali su se prijaviti, sloboda kretanja bila je ograničena, morali se poštovati policijski sat. Iako je tisuće Roma, muškaraca, žena i djece odvedeno u koncentracijske logore, većina njih je puštena nakon samo dva mjeseca. Ipak, Nijemci su strijeljali nekoliko stotina Roma - muškaraca.⁶⁴ No, nisu pokazali istu sustavnu ustrajnost u sakupljanju i iskorjenjivanju Roma kao što je to bio slučaj sa Židovima. Također, nisam vidio nikakve izvještaje da su Nijemci tražili deportaciju Roma iz jugoslavenske Makedonije pripojene Bugarskoj ili iz dijela Makedonije i Kosova pripojenog Albaniji. Ne iznenađuje podatak da popis jugoslavenskog stanovništva iz 1948. godine pokazuje da je veliki dio prijeratnog romskog stanovništva i u Srbiji i u Makedoniji preživio rat.

U NDH je situacija bila znatno drukčija. Ustaše su vjerovali da nomadski Romi šire zarazne bolesti i krajom uništavaju poljoprivredu seljaka te da bi ih, kao nižu klasu ljudi, trebalo ubiti. Prva mjera koja se tiče Roma, kao i u Srbiji, bilo je njihova prijava u jesen 1941. godine. Ustaše su dosta rano napravili razliku između Roma koji su bili katolici i islamske vjere, kojih je bilo malo i protiv kojih po svojoj prilici nisu poduzete nikakve genocidne mjere, te Roma koji su bili pravoslavni ili neke druge vjere. Prema nepotpunim podacima, većina Roma iz NDH pod raznim izlikama je sakupljena u svibnju i tijekom narednih mjeseci 1942. godine te su raznim prijevoznim sredstvima, uključujući i njihova vlastita kola, odvedeni u koncentracijski logor u Jasenovcu gdje je odnos prema njima bio puno gori nego prema drugim logorašima. Smješteni su u odvojeni dio logora i dobivali su goru hranu nego drugi ili je uopće nisu ni dobivali tako da su neki umrli od gladi. Oni koji su bili fizički sposobni, morali su obavljati najteže poslove u izgradnji obližnje brane, kopati masovne grobnice, rješavati se leševa i čak ubijati svoje sunarodnjake. U vrlo kratkom razmaku svi su ubijeni ili su umrli na ovaj ili onaj način.⁶⁵

Prema izvještajima poslijeratnih jugoslavenskih komisija koje su istraživale zločine okupatora i njihovih domaćih kolaboracionista, ustaške su vlasti sakupile oko 40.000 Roma i sve ih ubile u koncentracionom logoru Jasenovac. Ako je suditi prema našim procjenama da je 1941. godine u NDH bilo samo oko 25.000 Roma, ubijanje 40.000 Roma, statistički gledano, nije moguće. Puno su realističnije procjene Jakoba Danona, bivšeg zatočenika u logoru Jasenovac, brijunca koji je i u logoru obavljao taj posao te preživio rat. Prema Danonovu mišljenju, u Jasenovcu je ubijeno oko 20.000 Roma.⁶⁶ činjenica da je prema

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

popisu stanovništva iz 1948. godine u SR Hrvatskoj i BiH bilo samo 847 Roma, zna i la bi da je ustašama pošlo za rukom ubiti ve inu Roma koji su živjeli u NDH.

Popis stanovništva iz 1948. godine pokazuje daje ukupno bilo 72.736 Roma, i to 52.151 u SR Srbiji, 19.500 u SR Makedoniji, a samo 1085 u ostalim dijelovima zemlje.⁶⁷ Zaprepaš uju a razlika u broju Židova i Roma koji su preživjeli Drugi svjetski rat pokazuje da su nacisti prvenstveno željeli iskorijeniti Židove, dok su ustaše podjednako željeli iskorijeniti obje skupine. Preživljavanje velikog broja Roma u mnogim dijelovima Jugoslavije te njihovo gotovo potpuno istrebljenje u NDH još jedan je dodatni negativni pokazatelj moralnih standarda ustaškog režima.

Bilješke

¹ Reitlinger, *The Final Solution*, str. 358.

² Za Levi Daleove procjene, vidi *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 7-21. Vajsove procjene vidi u njegovom tekstu, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 125-136.

³ Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40, str. 154-157. U lipnju 1981. godine, iz Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu ljubazno su mi poslali tablicu o lanstvu židovskih vjerskih zajednica u Jugoslaviji, uklju uju i laike te najviše vjerske službenike. Ti su podaci organizirani tako da posluže našim potrebama i prikazani su u Tablici 3.

⁴ Za Vajsove procjene iz 1954. godine, vidi njegov tekst „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 125-136, posebice str. 126. Za Romanove procjene iz 1973. godine, vidi njegov lanak „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945”, str. 92. te za njegove procjene iz 1980. godine, vidi njegovu knjigu *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 201.

⁵ Peri , „Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji”, str. 267-287, posebice str. 268.

⁶ Za broj vjerskih zajednica, vidi *Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40*, str. 154-157. Za brojke vezane za mješovite brakove, vidi *Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,830-32*.

⁷ Vajs, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 28-29.

Zlo ini fašisti kih okupatora i njihovih pomaga a protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 2-3.

⁹ *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 345, i posebice str. 496. te str. 526-528. Za pregled progona i uništenja Židova i Roma u Srbiji i Banatu koji su bili pod njema kom okupacijom, vidi tako er Gliši , *Teror i zlo ini*, str. 81-92.

Kempner, *Eichmann und Komplizen*, str. 290-92. „Kona no rješenje” - koje je podrazumijevalo deportiranje i ubijanje Židova u logorima smrti u isto noj Europi - doneseno je 20. sije nja 1942. godine na sastanku u Gross-Wannseeu, te je kasnije u potpunosti n razra eno i provedeno u praksi. Vidi Reitlinger, *The Final Solution*, str. 95-122.

Za razmjenu poruka izme u Benzlera i Ministarstva vanjskih poslova u razdoblju od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

8. rujna 1941. godine kada je on pokrenuo pitanje, do kraja listopada, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H297,101-32 uklju uju i jako indikativne izvještaje Franza Rademachera od 25. listopada u Frs. H297,105-8. Za upletenost državnog podtajnika Martina Luthera i Rademachera u ubijanju srpskih Židova, vidi također Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 56-67.
- ¹² Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh”, str. 682-683. Od rujna 1943. u Srbiji su Nijemci ubili samo mali broj Židova, uglavnom one koji su bili srnješteni u umobolnicama i drugim bolnicama, vidi str. 684. Vidi, također, Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 78-84.
- ¹³ O pljački židovske imovine, vidi Mitrović, „Sudbina Jevreja”, str. 265-271 i Živković, „Građanska pljačka jevrejske imovine”, str. 277-284. Za pomoć koju je njemačka manjina pružala Gestapu, vidi Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 62, 64, 80.
- ¹⁴ Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh”, str. 684; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 86.
- ¹⁵ Za iscrpan članak o tim Židovima iz srednje Europe te Židovima iz Šapca koji su imali istu sudbinu, vidi M. Jovanović, „Wir packen, wir auspacken” - tragična sudbina Jevreja-izbeglica”, str. 245-265. Na str. 266-277. Jovanović također spominje židovske izbjeglice i Židove iz Šapca koji su u listopadu 1941. godine ubijeni u selu Zasavica. Za preostale židovske izbjeglice koje su ubijene u prvoj polovici 1942. godine, vidi Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, str. 78. te Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh”, str. 680. Za pritisak koji je Velika Britanija vršila na zemlje jugoistočne Europe - da ne dopuštaju židovskim izbjeglicama prolaz prema Bliskom istoku ako nemaju prikladnu dozvolu za ulaz u Palestinu, vidi Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe*, str. 53-58.
- ¹⁶ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 179-183. O problemu jugoslavenskih ratnih zatočenika koji su se nalazili u Njemačkoj, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 73-74. Nijemci su te židovske ratne zatočenike koji su se nalazili u Njemačkoj, a porijeklom nisu bili iz Srbije ni Banata, vratili u mjesta njihova porijekla gdje su dijelili istu sudbinu s drugim pripadnicima svoje vjere.
- ¹⁷ Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, str. 98-100.
- ¹⁸ Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh”, str. 684-685; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 86-90, 178-179. Nijemci su iz Egejske Makedonije koju je anektirala Bugarska deportirali preko 4000 Židova. Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 103.
- ¹⁹ Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 93-106; Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 162-164; Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, str. 473-484.
- ²⁰ Zločin fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 143-158; Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh”, str. 686-687; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 159-160.
- Za broj mađarskih Židova koji su poslani u Bor, vidi Zločin fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 179-188. i Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84. Za verziju preživjelog, vidi Eck, „The March of Death from Serbia to Hungary”, str. 255-294. Uključeno je Eckov uvod (str. 255-261) i memoari preživjelog Zalmana Teichmana (str. 261-294).
- ²² Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84-85. Romano ne spominje koliko su židovskih radnika u Boru oslobodili partizani ni što se dogodilo velikoj većini onih koji se nisu pridružili partizanima.
- ²³ Ibid., str. 201. U svojoj tablici, Romano je pomiješao Židove iz Slovenije, Prekomurja i Međimurja. Oni Židovi koji su živjeli u dijelu Slovenije koji je bio pod njemačkom

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

okupacijom vjerojatno su ili pobjegli ili su ih Nijemci uništili ve 1941. godine, jer su Nijemci namjeravali da pripoje to podru je. Nekolicina Židova koji su živjeli u dijelu Slovenije pripojenom Italiji odvedeni su u Italiju i tamo zato eni.

- ²⁴ Za antisemitske zakone vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 42-44,129-130, 134,139-151,156-158, 512, 740. Za odredbu od 26. lipnja, vidi str. 212-213; vidi i Goldstein, Holokaust u Zagrebu, na raznim mj.
- ²⁵ Hrvatski nacionalisti i nacionalisti ki orijentirani hrvatski klerikalci, koji su zauzimali ve inu viših položaja u ustaškom propagandnom aparatu i masovnim medijima, Židove su uvrstili me u tradicionalne neprijatelje hrvatskoga naroda. Kao strani element u hrvatskom narodu, sa zlo ina kim ciljem korumpiranja i uništenja njegovog nacionalnog duha, Židovi su morali biti uklonjeni iz države. Dragi tradicionalni neprijatelji bili su Srbi i masoni, te, novijeg datuma, komunisti. Za izvatke iz ustaških govora i propagandnih izjava protiv Srba i Židova, vidi Peršen, Ustaški logori, str. 9-17 i Jeli -Buti , Ustaše, str. 158-187. U svibnju 1942. godine, ustaše su organizirali antisemitsku izložbu u Zagrebu koja je poslije prikazana i u drugim dijelovima zemlje.
- ²⁶ Vidi izvještaje SS zapovjednika Franza Abromeita, pomo nika Adolfa Eichmanna, koji je pomogao u provedbi „kona nog rješenja" u Hrvatskoj, od 7. prosinca 1942. godine, u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,825-36. U izvještaju se tako er navode imena „po asnih arijaca".
- ²⁷ Za ustaško korištenje židovskih lije nika, vidi Abromeitov izvještaj u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,831 i Romano, „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945", str. 112-113. Za „posebne dozvole" vidi interni memorandum policijskog atašea u njema kom poslanstvu u NDH od 18. travnja 1944. godine u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,725-26 te razmjenu dopisa izme u Talijana i vlasti NDH po istom pitanju u Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 263-72. Za deportaciju Židova, koji su se preobratili na katolicizam, vidi gore naveden Abromeitov izvještaj.
- ²⁸ Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, str. 88-89; Romano, Jevre-
²⁹ji Jugoslavije, 1941-1945, str. 192-200.
- ³⁰ Zlo ini fašisti kih okupatora, str. 73.
- ³¹ Za zahtjeve koje su ustaše uputili Nijemcima, vidi Browning, The Final Solution and the German Foreign Office, str. 115. i 200. Artukovi ev govor, vidi Brzopisni zapisnici, str. 29-30.
- ³¹ Abromeitov izvještaj u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,832. Abromeit je tako er naveo da su na intervenciju dužnosnika NDH kao što su maršal Kvaternik i ministar financija Vladimir Košak, spašeni neki Židovi koji su trebali biti deportirani, od kojih su neki doslovno spašeni izravno iz vlakova namijenjenih za deportaciju.
- ² Micr. No. T-120, Frs. H299,711 i H299,714; Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, str. 105. Izme u druge i tre e faze uništenja hrvatskih Židova, 9. listopada 1942. godine, ministar financija NDH, Košak, ponudio je Kascheu 30 njema kih maraka za svakog Židova kojeg su Nijemci deportirali, vjerojatno za pokrivanje dijela troškova prijevoza. Dogovori u vezi pla anja sklopljeni su s ministrom vanjskih poslova Lorkovi em. Vidi brzojav koji je 14. listopada 1942. godine Kasche poslao svojoj vladi, u Micr. No. T-120, Roll 5784, Pr. H299,660. U svojoj knjizi The Murderers Among Us, str. 104, Simon Wiesenthal je greškom obrnuto predstavio situaciju, napisavši daje Kasche ponudio platiti vladi NDH za svakog Židova koji je deportiran iz Hrvatske.
- Informacije o Freibergera i Konu prosljedio je krajem lipnja 1943. Meir Touval-Weltmann iz židovske organizacije apostolskom delegatu u Istanbulu. U istoj poruci izrazio je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zahvalnost za aktivnosti zagreba kog nadbiskupa Stepinca u korist Židova. Sveta Stolica, Actes et documents du Saint Siege, sv. 9, str. 337-38.

- ³³ Tri dokumenta koja se ovdje spominju, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,721-26.
- ³⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,718-19.
- ³⁵ Zlo ini fašisti kih okupatora i njihovih pomaga a protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 118, navodi da se oko 4500 ljudi preselilo - njih 2000 u Prvu zonu, 2000 u Drugu zonu, i oko 500 u Crnu Goru i na Kosovo. Romano i Kadelburg, „Tre i Reich“, str. 688, spominju broj od 4000 ljudi; Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 115. spominje oko 4 do 5 tisu a ljudi; a Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*, str. 155, 5000 ljudi. Me utim, prema posljednjim Romanovim procjenama, oko 3200 Židova je pobjeglo iz sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije te BiH u Prvu zonu i oko 3400 u Drugu zonu, tj. ukupno njih 6600. Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 136,139.
- ³⁶ Za Bastianinijeve izvještaje, vidi Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,278-79 i 12,304. Izvještaj šefa policije spominje se kod Šepi a, „Lapolitique italienne doccupation“, str. 408.
- ³⁷ Zbornik DNOR, 13. serija, 1. knjiga, str. 161,194-95.
- ³⁸ Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, str. 107-108; Ke kemet, *Židovi u povijesti Splita*, str. 175-176. Prema Gizdi u, *Dalmacija 1941*, str. 187, ve je krajem lipnja 1941. godine u Splitu bilo otprilike 600 obitelji židovskih izbjeglica koji su ve inom došli iz Zagreba i Sarajeva. Vidi i brzojav koji je 20. studenoga 1942. godine Kasche poslao svom ministarstvu, u Micr. No. T-120, RoU 5784, Fr. H299,699.
- Q Informacija dobivena od Bojana Ribnikara, Slovenca koji je tijekom rata bio izbjeglica u sjevernoj Italiji. U izvještaju od 4. prosinca 1942. godine, Kasche je procijenio daje otprilike 700 židovskih izbjeglica sa ovih podru ja, posebice onih bogatih, poslano u Italiju. Vidi Micr. No. T-120, RoU 5784, Fr. H299,700.
- ⁴⁰ Za pisma i memorandume koje su o tom pitanju narednih nekoliko mjeseci izmjenjivali me u sobom Kasche, Luther i njema ki diplomati u Rimu, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,622-714, naro ito Frs. H299,623-24, H299,629-45 i H299,676-78. Vidi i Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 114-115, 122-125, 135-141, 161-162, 175.
- ⁴¹ O politici talijanske vlade u pogledu Židova netom prije i tijekom Drugog svjetskog rata, vidi Dawidowicz, *The War Against the Jews*, str. 368-371. Zahtjev 2. armije za informacije o Židovima, vidi u Micr. No. T-821, RoU 405, Fr. 777. Za Roattin izvještaj od 22. rujna 1942. godine, vidi Fr. 749. O ponašanju prema židovskim stanovnicima i izbjeglicama na teritoriju NDH okupiranom od Talijana, vidi i memorandum talijanskoga 6. vojnog korpusa od 27. kolovoza 1942. godine u Frs. 695-97. Vidi i Frs. 739, 752-754 i 763-764. Za Piecheova mišljenja vidi izvještaj koji je 14. studenoga 1942. podnio Ministarstvu vanjskih poslova, u Fr. 829.
- ⁴² Micr. No. T-501, RoU 265, Frs. 1046-54, posebno Fr. 1051.
Talijani nisu mogli pomo i nekolicini Židova koji su ostali u Tre oj zoni nakon zaklju enja sporazuma izme u Italije i NDH sklopljenog 19. lipnja 1942. Prema tom sporazumu, Talijani su ve inu svojih snaga povukli iz zone i civilnu upravu vratili pod potpunu nadležnost NDH.
- ⁴³ Micr. No. T-120, RoU 5784, Fr. H299,670. Vidi i poruku koju je 20. listopada 1942. Luther uputio njema kom veleposlanstvu, u Frs. H299,668-69.
- ⁴⁴ Zapovijed koju je 28. listopada 1942. godine izdao Vrhovnoj komandi, vidi u Micr. No. T-821, RoU 405, Fr. 846. Popis ljudi u logorima od 1. ožujka 1943, vidi Fr. 860 te popis od

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

18. veljače, Fr. 848. Za Romanove brojke vidi njegovu knjigu, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, Frs. 145-146.

Ljudi zato eni u talijanskim koncentracionim logorima mogu se podijeliti u dvije skupine: na one koji su zato eni iz represivnih razloga, kao što su partizani i njihovi simpatizeri, te na Židove, za koje su talijanske vlasti tvrdile da ih na taj način štite.

« Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,714.

⁴⁶ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 363-64, 844-47.

Broj Slovenaca zato enih na Rabu 1. ožujka 1943. godine, vidi Fr. 860. Tablica u ovom okviru sadrži i broj zato enika na taj datum u svim drugim koncentracionim logorima u sjevernoj Italiji. Bilo je šest logora sa 16.939 slovenskih zato enika od kojih su njih 3091 talijanske vlasti zato ile s obrazloženjem da ih štite, ali su među njima bila samo 3 Židova.

⁴⁷ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 821-22.

⁴⁸ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 148-150. Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh“, str. 686.

⁴⁹ Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 702. O ovom problemu, vidi i Frs. 660, 672-77, 680 i 716-18.

⁵⁰ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 346-73, naročito Frs. 353, 359, 362, 365 i 369.

⁵¹ Posredovanje Katoličke crkve u korist Židova prikazani su u Sveta Stolica, *Actes documents du Saint Siege*, broj 8. i 9. svezak nose podnaslov *Le Saint Siege et les victimes de la guerre*. Za Mussolinijeva mišljenja vidi svezak 9, str. 255. Mnogi dokumenti iz oba sveska govore o Židovima iz NDH. Sustavno istraživanje o Vatikanskoj diplomaciji i Židovima u Drugom svjetskom ratu, vidi u Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*. Za diplomatske napore Vatikana u korist Židova u NDH, vidi naročito str. 147-165. i 174-178.

⁵² Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, str. 89; Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 139.

⁵³ Carpi, „The transfer of Jewish Children“, str. 109-124. El-Husseinovo pismo se nalazi na str. 122-124.

⁵⁴ O negativnim komentarima u pogledu pomoći koju je Katolička crkva pružila Židovima, vidi Reitlinger, *The Final Solution*, str. 353; Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, str. 429-430; Lewy, *The Catholic Church and the Nazi Germany*, naročito str. 295-308. za ulogu papinstva; Laqueur, *The Terrible Secret*, str. 54-58; i Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*, str. 209. Za pozitivne komentare, vidi Lapide, *Three Popes and the Jews*, i Rhodes, *The Vatican in the Age of the Dictators*, str. 337-352. Lapideov navod se nalazi na str. 214-215.

⁵⁵ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 15-44, posebice str. 19, 22-23.

⁵⁶ Ibid., str. 306.

⁵⁷ Ibid., str. 276, 289-90, 303-304. Tijekom rata, desetero Židova je proglašeno narodnim herojima, a etnaestero Židova je tijekom i nakon rata dobilo čin generala JNA. Vidi str. 306.

⁵⁸ Ibid., str. 304. Od 81 židovskog liječnika koje su vlasti NDH poslale na rad u BiH na području koja zahvaćena endemnim sifilisom, većina njih se naposljetku priključila partizanima. Vidi str. 95-99.

⁵⁹ Romano i Kadelburg, „Tre i Rajh“, str. 685-86.

⁶⁰ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 201.

^{fil} O broju Židova koji su emigrirali u Izrael, vidi Peri, „Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice“, str. 270. Popis stanovništva iz 1981. godine, vidi u Jugoslavija, *Savez-*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ni zavod za statistiku, Statistički bilten, br. 1295, str. 8. Jevrejski kalendar za 1983-84. se spominje u Pravoslavlje (Beograd), 15. februar 1984. godine, str. 4. Prema pismu koje su mi 22. lipnja 1981. godine poslali Aleksandar Mošić i Lucij Petrović iz Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu, od 1945. godine u Jugoslaviji je bio samo jedan rabin.

⁶² Za podatke vezane uz popis stanovništva iz 1921. godine, vidi Kraljevina Jugoslavija, Narodna enciklopedija, sv. 4, str. 896. Za podatke iz 1931. godine, vidi Milošević, Izbeglice i preseljenici, str. 239, kako citira Krallertov Die Gliederung der Bevölkerung, str. 11.

⁶³ M. Lorković, Narod i zemlja Hrvata, str. 223.

⁶⁴ Glišić, Teror i zločini, str. 81-93; Milošević, Izbeglice i preseljenici, str. 239-240. Vidi i „Zaključni izvještaj“ o njemačkoj vojnoj vladi u Srbiji, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 261.

⁶⁵ Milošević, Izbeglice i preseljenici, str. 240-42; N. Nikolić, Jasenovacki logor smrti, str. 242-244; Riffner, Grad mrtvih: Jasenovac, 1943, str. 153-158; Peršen, Ustaški logori, str. 55-56.

⁶⁶ Za procjenu o 40.000 ubijenih Roma, vidi Zločini fašističkih okupatora, str. 102. Za Danonove procjene, vidi A VII, komisija za zločine, reg. br. 4/2-5, kutija 315.

⁶⁷ Jugoslavija, Federalni zavod za statistiku, Statistički bilten, br. 1295, str. 8-17.

XIV.

E k s p l o a t a c i j a

j u g o s l a v e n s k o g g o s p o d a r s t v a

o d s t r a n e s i l a O s o v i n e : 1 . d i o

JUGOSLAVENSKA VANJSKA TRGOVINA PRIJE RATA

Dominantan položaj Njemačke

Uoči napada u travnju 1941. godine, Njemačka je u potpunosti dominirala jugoslavenskim gospodarstvom. U pogledu vanjske trgovine Jugoslavija je uvelike ovisila o Njemačkoj koja je kupovala njene izvozne proizvode i opskrbljivala ju uvoznim proizvodima. Takva se trgovinska shema razvila nakon što je Hitler došao na vlast, a djelomično je bila i posljedica smanjenja trgovine s Italijom nakon što joj je Društvo naroda nametnulo gospodarske sankcije zbog talijanskoga napada na Etiopiju 1935. godine. U razdoblju između 1931. i 1935. godine, na Njemačku je u prosjeku otpadalo 14,1% jugoslavenskog izvoza i 16% jugoslavenskog uvoza; u razdoblju od 1936. do 1939. godine, vrijednosti su se redom povećale na 28,3% i 34,8%.¹ Nakon Anschlusa (aneksije) Austrije 1938. godine, komadanja Čehoslovačke i uključivanja Protektorata Češke i Moravske u Treći Reich u ožujku 1939, udio Njemačke, kao trgovinskog partnera Jugoslavije, još više je porastao.

U razdoblju između 1. rujna 1939. godine kada je Njemačka napala Poljsku, i 6. travnja 1941. godine kada je napala Jugoslaviju, jugoslavenska gospodarstva ovisnost o silama Osovine - naročito Njemačkoj, još se više povećala. Zbog te ovisnosti, ogromnih poteškoća pri uvozu bitnih industrijskih proizvoda, ratne opreme, nafte i drugih sirovina poput koksa i nekih vrsta tekstila, gospodarske zbrke unutar same zemlje i financijskih poteškoća uzrokovanih uvelike povećanim izdacima za nacionalnu obranu te straha od rata i njegovih posljedica po zemlju, jugoslavensko gospodarstvo je došlo do kritične točke puno prije napada u travnju 1941. godine.

Jugoslavenski izvoz u Njemačku prije 1939, a naročito između 1939. i travnja 1941, uključivao je hranu (žito, žive životinje, posebice svinje, svinjsku mast, meso, perad i jaja), obojene metale i rude (posebice bakar, bakrenu rudu, antimon, boksit i olovo) te sirovine poput konoplje, tvrdog drva i građevnog drva. Jugoslavija je iz Njemačke većinom uvozila raznovrsne strojeve, alate, električne naprave, koks, kemikalije i farmaceutske proizvode.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Nakon što je buknuo rat, uvozili su se i tekstil i tekstilne sirovine. Jugoslavija je poela i sve potrebne naftne proizvode uvoziti iz Rumunjske koja je u studenom 1940. godine ušla u Trojni pakt, dakle, bila je uključena u njemačku interesnu sferu. Jugoslavija je uvozila gotovo svu ratnu opremu, izuzevši puške i mitraljeze. Većina je dolazila iz tvornice Škoda u Čehoslovačkoj koja je nakon ožujka 1939. godine došla pod njemačku kontrolu, no nešto je uvozila i iz Francuske, Belgije, Velike Britanije, Njemačke i Italije. Međutim, postalo je jako teško uvoziti, a nakon što su Francuska i Belgija kapitulirale sredinom 1940. godine, potpuno je prestao uvoz oružja iz tih zemalja.

Između 1921. i 1935. godine Italija je bila njihov najvažniji drugi po važnosti vanjskotrgovinski partner Jugoslavije. Između 1931. i 1935. godine talijanski udio u vanjskoj trgovini Jugoslavije bio je, u prosjeku, 21,4% izvoza te 12,9% uvoza. Međutim, nakon što je u listopadu 1935. Društvo naroda nametnulo sankcije Italiji trgovina između dviju zemalja drastično se smanjila. Između 1936. i 1939. talijanski udio u vanjskoj trgovini Jugoslavije u prosjeku je godišnje predstavljao 7,4% izvoza i 7,8% uvoza.

Osim što je Njemačka imala dominaciju nad vanjskom trgovinom Jugoslavije, pripajanjem Austrije 1938. godine i stvaranjem protektorata Češke i Moravske 1939. godine, te pobjedom nad Francuskom, Belgijom i Nizozemskom polovicom 1940. Njemačka je dobila stvarnu kontrolu, ako ne i prava, nad gotovo polovicom svih industrijskih i rudarskih poduzeća u Jugoslaviji koja su bila u stranom vlasništvu (kako je procijenjeno prema vrijednosti diova kapitala u 1937. godini). Nadalje, Njemačka je dobila kontrolu nad nekim jugoslavenskim komercijalnim bankama u kojima su austrijske i čehoslovačke banke imale velike kamate te je pomoću njih kontrolirala ili imala pretežan utjecaj nad upravljanjem važnim industrijskim, rudarskim i trgovinskim poduzećima. Na taj način Njemačka je imala svoj utjecaj na gospodarstvo zemlje. No, nakon početka rata u Europi, jugoslavenska vlada je uvela izravnu kontrolu uvoza i izvoza, cijena, alociranja rijetkih materijala i kredita, što je vrijedilo i za domaća poduzeća i za poduzeća u stranom vlasništvu.

Talijanska ulaganja u jugoslavensku industriju i rudarstvo, prema diova kapitala 1937. godine, činila su 9,5% ukupnih stranih ulaganja, otprilike 15% manje nego tadašnja ukupna njemačka, austrijska i čehoslovačka ulaganja. Italija je najviše ulagala u drvnu industriju, a manje u rudarstvo i cementnu; još je ulagala u bankarstvo i naročito u osiguranje.² No, u razdoblju između 1937. godine i travnja 1941, Italija nije dobila nikakvu dodatnu kontrolu nad stranim ulaganjima te je i u tom smislu u trenutku napada u travnju 1941. bila u puno lošijem položaju nego Njemačka.

U drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća Njemačka je osiguravala i većinu strojeva i opreme za potrebe jugoslavenske privrede, posebice onih za moderniziranje i širenje metalurgijske industrije. Također je posjedovala

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

mnoge patente i licence koji su se koristili u Jugoslaviji. Dobar dio jugoslavenskih tvrtki sudjelovao je u lokalnim, a neke i u međunarodnim kartelima, od kojih su mnogi, naročito oni međunarodni, bili pod izravnim ili neizravnim utjecajem Njemačke. Talijanski utjecaj u Jugoslaviji - prije travnja 1941. - u tom je pogledu bio zanemariv.

Njemačka je vlada također na vrijeme sakupila detaljne informacije o strukturi i načinu funkcioniranja jugoslavenskog gospodarstva. Upotrijebila je svoj vlastiti državni aparat za istraživanje i obavještajnu službu kao i akademske ustanove poput Weltwirtschaftliches Instituta u Kielu i Reichsinstituta für Ausländische und Koloniale Forstwirtschaft, koji su pripremili povjerljive spise o različitim granama jugoslavenskoga gospodarstva. I poslovna udruženja, kao što je Mitteleuropäischer Wirtschaftstag, pripremila su izvještaje, kao i privatna poduzeća poput Stickstoff-Syndikata i posebice I. G. Farbenindustrie. Bečki Südostereuropa-Gesellschaft, organizacija koju je 1940. godine utemeljio Walther Funk, Reichov ministar narodnog gospodarstva, pripremila je studije i izradila planove njemačke gospodarske kontrole i iskorištavanja jugoistočne Europe.³ Iako je njemačko-jugoslavenska komisija, koja je u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća nadgledala njemačko-jugoslavensku trgovinu i sporazume o plaćanju, opravdano koristila neke od informacija dobivene tim putem, općenito gledaju i, one su samo punile rizinu činjenicu i broj anih podataka koja bi osigurala glatko preuzimanje jugoslavenskog gospodarstva, ako se dogodi da Jugoslavije dođe pod njemačku kontrolu. Koliko sam mogao zaključiti, Italija nije prikupljala nikakve slične podatke o jugoslavenskom gospodarstvu.

Na kraju krajeva, značajna njemačka manjina (folksdojčeri) u Jugoslaviji od pola milijuna ljudi, u rukama je držala kontrolu nad velikim dijelom proizvodnje hrane i poljoprivrednim sirovinama u ključnim područjima zemlje - Banat, Bačka, Srijem i Slavonija) koja su imala poljoprivredni višak, te je posjedovala neka industrijska poduzeća i drvene resurse u Slavoniji. Već od sredine tridesetih, folksdojčeri su u svakom pogledu bili pod njemačkim utjecajem. Kasnije, od 1939. godine, oni su bili vješto korišteni kao sredstvo za promicanje njemačkih interesa prije napada, te su služili kao peta kolona kada je došlo do Travanjskog rata. Nakon osvajanja i komadanja zemlje, Nijemci su ih koristili za pružanje pomoći u upravljanju zemljom, gušenje otpora¹ eksploataciji gospodarstva. Suprotno tomu, neznatan broj Talijana iz područja Dalmacije koje je bilo anektirano Italiji, nije imalo nikakvu ni političku ni gospodarsku moć.

Stoga, čak i ako se zanemari golemu njemačku političku i vojnu moć, značajni imbenici kao što su nemilosrdnost i odlučnost, Njemačka koja su osigurala golemi dio gospodarskih resursa u Jugoslaviji, ostavljaju i Italiji tek neznatan dio.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Izvoz obojenih metala u razdoblju od rujna 1939. do ožujka 1941. godine

Važna komponenta jugoslavenske vanjske trgovine od 1. rujna 1939. godine do Travanjskog rata 1941. bila je proizvodnja i izvoz strateških obojenih metala i minerala. U razdoblju između dva rata, iskorištavanje tih resursa je gotovo u potpunosti bilo u rukama stranih ulagača. Francuzi su bili isključivi vlasnici tvrtke Mines de Bor u sjeveroistočnoj Srbiji, vodećeg rudarskog poduzeća u Jugoslaviji i jednog od najvećih proizvođača bakra u Europi. Britanci su imali gotovo isključivu kontrolu nad proizvodnjom olova i cinka putem tvrtke Rudnici Trepča d.o.o. te su imali najveći udio u proizvodnji rude kroma i antimona, iako je dio njemačkog, talijanskog i švicarskog kapitala bio također uložen u tvrtke koje su iskorištavale navedene rude na višem stupnju prerade. Vlasništvo nad rudnicima boksita i ugljena bilo je raspodijeljeno među ulagačima iz nekoliko zemalja. Najviše koristila jugoslavenske rude i metale: 1938. godine preuzela je Italija proizvodnju olova od 379.741 tone boksita namijenjenog izvozu, 84.385 tona (22,5%) od 379.741 tone rude željeza namijenjene izvozu; 14.900 tona (64,5%) od 374.210 tona rude i koncentrata kroma namijenjenih izvozu, te 6.628 tona (21%) od 31.523 tone blister-bakra namijenjenog izvozu. Njemačke, dakle, općenito gledajući, imale koristi od modernizacije i naglog povećanja proizvodnje obojenih metala i minerala u Jugoslaviji i objerujuke je prihvatila i izvor zaliha koji u ratu nije mogao biti zaustavljen.⁴

Obznanjivanjem neprijateljstva 1. rujna 1939. godine, Jugoslavija se našla između Italije i u manjoj mjeri Italije na jednoj strani, i Velike Britanije i Francuske na drugoj, po pitanju alociranja izvoza ovih metala. I Italija i Francuska su željele povećati uvoz bakra, kroma, rude kroma, antimona, olova i cinka, a Njemačka, uz to, i boksita i time ih uskratiti protivničkoj strani. Italija, Rumunjska i Mađarska su isto tako bile zainteresirane za manje količine jugoslavenskih obojenih metala i minerala. Dok su ove zemlje pokušavale nagovoriti ili zastrašiti jugoslavensku vladu da djeluje, Jugoslavija je pokušavala upotrijebiti izvoz metala i minerala u pregovorima kako bi sebi osigurala uvoz oružja, streljiva, vojnih zrakoplova, avionskog benzina i drugih naftnih proizvoda, koksa i tekstilnih sirovina te polugotovih proizvoda. Za razliku od ranijih godina kada su i Jugoslavija i njeni strani trgovinski partneri prvenstveno htjeli dobiti odgovarajuću cijenu i dobru cijenu za svoje izvoze, sada je glavni problem bio naći i osigurati uvoz zadovoljavajuć na taj način nove prioritete.

Pokušavajući ostvariti taj cilj, jugoslavenska je vlada 24. listopada 1939. donijela odredbu kojom je proizvodnju i alociranje svih obojenih metala i minerala stavila pod kontrolu ministarskog Odbora za rude i metale Ministarstva vojske i mornarice, koji je propise vezane za to područje izdavao u suradnji s Ministarstvom trgovine i industrije te Ministarstvom šuma i rud-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

nika.⁶ U narednih nekoliko mjeseci, Jugoslavija je revidirala postojeće ugovore o trgovini i plaćanju ili je, u nekim slučajevima, zaključila nove ugovore s mnogim svojim stranim trgovinskim partnerima kojima su točno definirane posebne izvozne kvote, datumi dostave i cijene različitih obojenih metala u zamjenu za jamstvo prijeko potrebne vojne robe i određenih ključnih sirovina, uključujući i koks i određena vlakna. Kada je te ugovore trebalo provesti u praksu, bili su potrebni kompromisi, jer je bilo poteškoće s proizvodnjom, transportom, cijenama, datumima dostave itd., te je svako malo trebalo revidirati detalje. Iako su unutar njemačkog područja djelovanja, neke izvozne kvote prebačene sjedne na drugu zemlju, Njemačka je dobila najveći dio obojenih metala i ruda namijenjenih za izvoz. Ne samo da je bila važan prijeratni kupac tih proizvoda, imala je postojeće ugovore s Jugoslavijom kada je izbio rat i bila spremna prodavati proizvode koje je Jugoslavija željela, već je uz to i vršila najveći gospodarski i politički pritisak na Jugoslaviju.⁶

Pripajanjem Austrije i Čehoslovačke, Njemačka je postala glavni kupac jugoslavenskih izvoznih proizvoda i glavni izvoznik robe u Jugoslaviju. Dakle, držala je jugoslavensko gospodarstvo u svojim rukama i prije Travanjskog rata 1941. godine. Nakon kapitulacije Francuske, Njemačka je do kraja 1940. kupila oko 80% dionica velike Compagnie française des mines de Bor, koja je godišnje proizvodila oko 40.000 tona blister-bakra i male količine elektrolitičkog bakra te brojne nusproizvode i male količine zlata. Preuzimanje je bilo u skladu s tajnom direktivom koju je 2. kolovoza 1940. izdao njemački maršal Hermann Göring. U svojstvu glavnog provoditelja četverogodišnjeg plana, Göring je poticao državu da i tijekom rata nastavi kontrolirati ili čak preuzimati kontrolu nad važnim poduzećima u okupiranim zemljama te da poduzme sve potrebne mjere kako bi se spriječila promjena u vlasništvu i ja je namjera bila onemogućiti tu kontrolu.⁷

Francuska vlada je uspjela blokirati prvi njemački pokušaj preuzimanja rudnika u Boru, no drugi je ugovor o kupnji iz 6. studenoga 1940. godine, potpisan na promptnu naredbu zamjenika francuskoga premijera, Pierrea Navala i uz protivljenje francuskoga Ministarstva financija. Za dionice koje je posjedovala Banque Mirabaud et, Compagnie iz Pariza - 76% od svih dionica - Njemačka je vlada po dionici platila 3500 francuskih franaka. Nekoliko dionica je kupila i na otvorenom tržištu. Do 31. prosinca 1942. godine, Nijemci su od ukupnih 600.000 dionica tvrtke Borski rudnici kupili 490.685 dionica za 86.693.810 njemačkih maraka ili otprilike 1,730.000.000 francuskih franaka. Njemačka vlada je dionice platila novcem koji joj je Francuska dugovala za troškove okupacije te je ta visoka svota bila beznačajna u odnosu na te troškove. Primjerice, od lipnja 1940. do 11. svibnja 1941, dnevni troškovi okupacije iznosili su 400 milijuna francuskih franaka (20 milijuna njemačkih maraka), a kasnije su smanjeni na 300 milijuna franaka.⁸

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

U slučaju balkanskih država, Njemačka je smatrala da je bolje da novokupljene tvrtke budu u vešinskom ili potpunom vlasništvu privatnih njemačkih poduzeća, a ne u vlasništvu same države.⁹ Konzorcij koji je trebao preuzeti tvrtku Borski rudnici sastojao se od tri veške njemačke rudarske tvrtke. Iako je trošak njemačke vlade za imovinu Borskih rudnika, uključujući i kamate, iznosio približno 100 milijuna njemačkih maraka, nakon niza ispitivanja njenog proizvodnog potencijala - koje su proveli predstavnici konzorcija i njemačke vlade - dogovoreno je da će konzorcij vladi platiti samo 60 milijuna njemačkih maraka, te da će u klauzulama ugovora biti naglašena mogućnost povećanja vladinog udjela u podjeli dobiti, ovisno o razini dobiti. Prema dopisu koje je 5. studenoga 1943. godine, član konzorcija uputio Ministarstvu narodnog gospodarstva Reicha, vlada je za kupnju imovine tvrtke Borski rudnici (dionice, provizije, kamate) ukupno potrošila 97,056.318 njemačkih maraka, a konzorcij je platio 50,694.060 njemačkih maraka, te ta razlika od 46,362.258 njemačkih maraka predstavlja iznos subvencije Reicha.¹⁰ Čini se da se ove brojke do kraja rata nisu zamjetno mijenjale. Franz Nuehausen, glavni njemački pregovarač pri kupnji tvrtke Borski rudnici, postao je predsjednik upravnog odbora novog poduzeća, Bor Kupferbergwerke und Hütten A. G. u Beogradu sa službenim sjedištem u Strasbourgu, u pokrajini Alsace. To je bio isti onaj Neuhausen koji je nakon komadanja i okupacije Jugoslavije postao opunomoćeni poslanik za gospodarska pitanja u Srbiji.

NIJEMCI KONTROLIRAJU GOSPODARSTVO

Prvi korak Njemačke u preuzimanju kontrole nad gospodarstvom osvojene zemlje sastojao se u zapljenu svih zaliha vojnog materijala, hrane, goriva, te glave i životinja i ostalog preostalog inventara koji se nalazio u posjedu vlade i vojske okupirane zemlje i koji bi njen vojni stroj odmah mogao upotrijebiti. Isto se dogodilo i u slučaju Jugoslavije. Sukladno uvjetima primirja postignutog 17. travnja 1941. godine, sile Osovine, a naročito Njemačke, preuzele su svu imovinu poražene jugoslavenske vojske, uključujući i 4 milijarde dinara u gotovini koje su se nalazile u riznici jugoslavenskih oružanih snaga (oko 2 milijarde u Srbiji i 2 milijarde u NDH). Nijemci su, također, odmah poduzeli korake kako bi preuzeli kontrolu nad upotrebljivim sirovinama u gospodarstvu, slijedeći i naputke koje je 29. ožujka 1941. izdao feldmaršal Keitel kao provedbu Direktive 25. Ta zapljena je označila prvu fazu gospodarske eksploatacije. Manje suptilno, no jednako uinkovito bilo je potpuno pljačkanje mnogih prodavaonica - koje je uslijedilo odmah nakon ulaska njemačkih jedinica u zemlju, a potom njemačko osoblje masovno kupuje robu u jugoslavenskim prodavaonicama uz korištenje okupacijske valute.¹¹

Drugi korak, kao dio uobičajene prakse, sastojao se u tome da proizvodna postrojenja zemlje rade za Nijemce i dijelom za druge snage koje su pripojile dio jugoslavenskoga teritorija. Njemačke imale apsolutna prava eksploatacije samo u sjevernom dijelu Slovenije, u Srbiji i u Banatu, ali je i na drugim područjima preuzela kontrolu nad svim postrojenjima ratne proizvodnje. Većina su ograničenja postojala u eksploataciji dobara na onim dijelovima jugoslavenskoga teritorija koji su pripojile druge države i koji su potpadali pod marionetsku državu NDH, ali je uspjela, putem posebnih dogovora sa svojim partnerima, osigurati proizvodnju svih materijala potrebnih za svoj vojni stroj. U Srbiji su Nijemci prvotno namjeravali upravljati svim pogonima za proizvodnju i sastavljanje oružja, streljiva i zrakoplova, no kasnije su ih rastavili i odnijeli sa sobom (vidi dolje).

Treći korak bio je preuzimanje kontrole, bilo izravnim ili neizravnim putem, nad svim osnovnim prijevoznim sredstvima. Njemačke vojne potrebe su podrazumijevale kontrolu nad svim željeznicama sjeverno od njemačke ko-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

-talijanske demarkacijske linije te nad vodenim putem rijeke Dunav za kretanje jedinica i vojnih zaliha, nad prijevozom naftnih proizvoda iz Rumunjske i sirovina iz Jugoslavije i drugih dijelova jugoisto ne Europe u Njema ku, te nad prijevozom zaliha iz Njema ke i drugih krajeva u Jugoslaviju kako bi gospodarstvo zemlje nastavilo funkcionirati.

etvrti korak sastojao se u preuzimanju kontrole nad svim rudarskim i industrijskim poduze ima te važnim tvrtkama s financijskog podru ja, kao što su velike banke i osiguravaju e tvrtke. Neke od njih su ve djelomi no ih potpuno bile pod kontrolom njema kih i manjim dijelom talijanskih tvrtki. Druge su, pak, zaplijenjene i priklju ene postoje im njema kim industrijskim koncernima i bankarskim organizacijama, koje su njihovu proizvodnju i usluge s lako om integrirale u ratno gospodarstvo.

Osvajanjem drugih država u Europi, Njema ka je ve za sebe bila osvojila kontrolni ili barem veliki udio u mnogim tvrtkama u Jugoslaviji koje su bile u stranom vlasništvu. Osvojivši Jugoslaviju, automatski je dobila i kontrolu nad velikim dijelom proizvodnih pogona i bankovnih organizacija, te nad državnim željeznicama i ve inom rije nog prometa. Tako je samo mah broj poduze a ostao u vlasništvu britanskih i ameri kih tvrtki. One zaplijenjene, došle su pod upravu njema kih komesara.¹²

Mnogi njema ki koncerni koji su preuzeh kontrolu nad jugoslavenskim poduze ima i postrojenjima bili su posebne nacisti ke tvorevine: Hermann Göring Werke, Kontinentale Oel, Hansa Leichtmetalle i Südost Montan. No, brojni ve dobro poznati njema ki koncerni i banke imali su, tako er, koristi od osvajanja i uništenja zemlje u gospodarskom smislu, me u kojima su I. G. Farbenindustrie, Mannesmanngesellschaft, Preussische Bergwerke und Hütten A. G. (Preussag), Mansfeld Kupfer A. G., Vereinigte Aluminium Werke A. G., Friedrich Krupp A. G., Deutsche Bank i Dresdner Bank.¹³ Iz pisma koje je Abwehr, glavna njema ka vojna obavještajna služba 6. lipnja 1941. godine poslala Military Economic and Armaments Office (Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje), vidi se daje Hermann Göring Werke planirao preuzeti sve arsenale u Srbiji i dva u Bosni, te nekohko metalurgijskih tvornica i rudarskih poduze a u Srbiji i NDH te ak neke u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija.¹⁴ Me utim, taj plan nije proveden u praksi, navodno zbog odluke done sene mjesec dana kasnije da se isprazni ve ina arsenala u Srbiji, kao i dvije gotovo završene tvornice blizu Sarajeva koje su proizvodile ratni materijal.

U Srbiji

Za pokretanje i provedbu gospodarske i financijske kontrole te za upravljanje gospodarskom eksploatacijom okupirane Srbije, Nijemci su u Franzu Neu-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

hausenu vidjeli gospodarskog diktatora. Na početku je službeno imenovan opunomoćnim generalom za gospodarska pitanja u Srbiji, no postepeno je dobivao dodatne funkcije i naslove - bio je opunomoćnik za četverogodišnji plan u Srbiji, opunomoćnik za proizvodnju metalnih ruda u jugoistočnoj Europi te opunomoćnik za radnu snagu u Srbiji. U listopadu 1943. godine, kada su Nijemci pojednostavnili svoju vojnu upravu u Srbiji, on je postao i zapovjednik vojne uprave, a njegov bivši ured je nastavio djelovati pri Ministarstvu gospodarstva.¹⁵ Neuhausen je bio aktivan i kao predsjednik upravnog odbora tvrtke Bor i predsjednik Bankvereinfür Serbien te nekohko drugih važnih tvrtki. Imenovao je i komesare za razna gospodarska i financijska poduzeća u Srbiji koji su bili odgovorni izravno njemu. Tako je, primjerice, putem jednog od tih komesara u potpunosti kontrolirao Srpsku narodnu banku (središnju banku). Ukratko rečeno, imao je potpunu kontrolu nad srpskim gospodarstvom i državnim financijama te ih je kontrolirao imajući i samojedno naumu: povećati, što više, doprinos Srbije njemačkim ratnim naporima.

Za predstražu Ureda vrhovnog zapovjedništva za ratno gospodarstvo i naoružanje (Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt) Nijemci su u travnju 1941. organizirali Vojni gospodarski stožer za Srbiju sa sjedištem u Beogradu koji je u lipnju 1941. godine, pretvoren u Vojni gospodarski stožer za jugoistočnu Europu s područnim uredima u Zagrebu, Solunu, Ateni, Sofiji i Bukureštu. Funkcija područnih stožera bila je što više iskoristiti gospodarske resurse i industrijski kapacitet svakog područja za potrebe njemačkih snaga koje su se nalazile na tom području, ili, pak, za izvoz u Njemačku. To je podrazumijevalo organiziranje radionica za popravak opreme; provjeravanje, čuvanje i izvještavanje o zalihama sirovina i polugotovih proizvoda; utvrđivanje svih poduzeća prikladnih za proizvodnju oružja i drugih proizvoda za njemačke vojne potrebe, te određivanje koja su prijevozna sredstva potrebna njemačkim snagama. U Srbiji je stožer radio u suradnji s Neuhausenom, opunomoćnikom za gospodarska pitanja.¹⁶

U jugoslavenskom Banatu, Nijemci su lokalnim folksojima povjerili upravljanje područjem i njegovo uključivanje u njemačko ratno gospodarstvo, zadatak koji su oni obavili na većko zadovoljstvo Reicha. Banatski folksoj eri su najveći doprinos dali u vidu ljudske snage za rad i za borbu, kao što je opisano u 5. poglavlju, te u obliku poljoprivrednih viškova o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U NDH, koju su Nijemci službeno smatrali suverenom državom, njemačka kontrola nad gospodarstvom nije mogla biti organizirana na isti način kao

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

u okupiranoj Srbiji, niti je bila tako velika i sveobuhvatna. Međutim u prvim sporazumima sklopljenima između Njemačke i NDH - kojim se definira položaj Njemačke u gospodarstvu NDH - bio je Tajni Protokol od 16. svibnja 1941. godine (takozvani Clodiusov sporazum). Njime je utemeljen mješoviti vladin odbor čija je zadaća bila regulirati odnose između dviju zemalja u skladu sa sljedećim načelima.

1. U kontekstu posebnih gospodarskih interesa Njemačke na teritoriju bivše Jugoslavije, dogovoreno je da će se posebna pažnja pridavati njemačkim gospodarskim interesima u NDH. Dvije vlade će se pobrinuti da trgovina između dviju država ostane barem na istoj razini na kojoj je bila u prošlosti.
2. Njemačka može nastaviti s neograničenom eksploatacijom industrijskih sirovina - posebice minerala - koju je pokrenula. Prilikom odobravanja dodatnih koncesija, NDH će osobitu pažnju pridavati njemačkim interesima. Isto vrijedi za izvoz sirovina - naročito minerala - u Njemačku. Koncesije za naftu u posjedu njemačkih tvrtki mogu se koristiti pod istim uvjetima kakvi su bili u prošlosti.
3. Dogovoreno je da se financijska pitanja vezana za prisutnost njemačkih jedinica u NDH moraju brzo riješiti; u tom kontekstu svakako mora biti osigurano da te jedinice u NDH mogu koristiti valutu potrebnu za njihove potrebe. NDH će snositi troškove njemačkih vojnih instalacija u tijeku rata, u onoj mjeri u kojoj su to troškovi unutar same države.¹⁷

NDH je, dakle, pristala Njemačkoj dati monopol i visoki prioritet u eksploataciji domaćih prirodnih resursa, posebice nafte i minerala. Sporazumom sklopljenim 20. lipnja 1941. godine, NDH je preuzela i sve troškove vezane uz prisustvo njemačke vojske na njezinu teritoriju. Drugi sporazumi su regulirali vanjsku trgovinu i plaćanja između dviju država te izvoz radne snage iz NDH u Njemačku. Njemačka je već kontrolirala veliki broj industrijskih i rudarskih poduzeća u NDH koja su djelomično ili potpuno bila u vlasništvu njemačkih građana ili građana drugih zemalja koje su se nalazile pod njemačkom okupacijom. Mnoga druga poduzeća u NDH, naročito eksploatacija boksita i drvne industrije, dana su tijekom rata Nijemcima u zakup. Nijemci su također imali velike udjele u hrvatskim komercijalnim bankama u NDH, što su izravno koristile berlinske i bečke banke, kao u slučaju Bankverein für Kroatien, ili - u slučaju složenijeg uređenja - neizravno koristile njemačke banke ili praške i budimpeštanske banke u kojima su njemačke banke imale velike udjele. Iskoristivši povezanost raznih austrijskih banaka i poduzeća prije 1918. godine i u međuratnom razdoblju, Nijemci su sustavno koristili te veze, posebice Bankverein für Kroatien, za promicanje svojih interesa u državi-satelitu.¹⁸

Nijemci su od samog početka pokazivali veliko zanimanje za rudnik željeza u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni, za industrijski kompleks (proizvodnju i

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

lika, ugljena i raznih kemikalija) u trokutu Sarajevo - Tuzla - Zenica, te za boksit.¹⁹ Kako je rat napredovao i u vojnom smislu Njemačka bila sve više uključena u zbivanja u NDH, to je sve više i više dio industrije NDH radio za Nijemce.

Dodatna stavka Tajnog protokola od 16. svibnja određuje da će „zemlje koje su dobile područja bivše jugoslavenske države biti proporcionalno odgovorne Njemačkoj i njenim građanima za sve obveze bivše jugoslavenske države i bivše Jugoslavenske narodne banke.“²⁰ Između zemalja nasljednica sklopljen je u Berlinu 22. srpnja 1942. sporazum o raspodjeli duga koji su bivša jugoslavenska država i Jugoslavenska narodna banka imale prema stranim građanima i ustanovama na sljedeći način: 42% Hrvatskoj; 29% Srbiji (uključujući i 4% Banatu); po 8% Italiji, Bugarskoj i Mađarskoj te 5% Njemačkoj.²¹

Konačno, Nijemci su folksojere koji su bili izrazito privilegirani u NDH, koristili kao instrument njemačke politike i gospodarskog ustroja. Folksojere u NDH bili su važni jer su njihova gospodarstva u Slavoniji i Srijemu ostvarivala velik poljoprivredni višak. Osim toga, oni su davali velik doprinos njemačkim ratnim naporima masovno služeći u njemačkoj vojsci, kao što je rečeno u 6. poglavlju.

Na područjima koja su anektirali Bugarska i Mađarska

Zahvaljujući njemačkom pritisku, rudnici kroma u Ljubotenu koji su se nalazili sjeverozapadno od Skoplja, uključeni su u dio jugoslavenske Makedonije koji je anektirala Bugarska. Ali, kao što je objašnjeno u 4. poglavlju, Njemačka je, tajnim dogovorom Clodiusa i Popova, od 24. travnja 1941. godine, dobila kontrolu ili vlasništvo nad svim rudnicima kroma koji su se nalazili na navedenom području. Friedrich Krupp A. G. bio je glavni njemački koncern zadužen za proizvodnju kroma. Vlasništvo rudnika Jazerina, jednog od najvažnijih rudnika rude kroma, oko kojeg su se Nijemci i Talijani često sporili - bit će detaljnije objašnjeno u sljedećem poglavlju. Eksploataciju važnog nalazišta rude molibdena u Mađarskoj u jugoistočnoj Srbiji koju je bila anektirala Bugarska, provodila je tvrtka Südost Montan.²²

Njemačka je sebi, kao dio svog plana da posjeduje sve naftne resurse u Europi, osigurala kontrolu nad malim naftnim poljima u Međimurju i Prekomurju iako ih je anektirala Mađarska. Sva nafta proizvedena na tim područjima išla je Njemačkoj bez obzira na mađarske potrebe, a koncesija za daljnju eksploataciju nafte na tim područjima je, unatoč naglašenom protivljenju Mađarima, dana tvrtki koja je u potpunosti bila u njemačkom vlasništvu.²³

Nadalje, Njemačka je, osim rijetkih iznimki, dobila više dio gospodarskog Plijeva i osigurala je za sebe većinsku ili potpunu tadašnju proizvodnju strateških

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

materijala na jugoslavenskom području, neovisno o tomu da li je to područje bilo pod okupacijom Njemačke ili njenih saveznika i slijepih pristaša. Nijemci su tvrdili da je Njemačka imala poseban položaj u jugoslavenskom gospodarstvu i prije invazije i podjele zemlje te da je trebala te proizvode za uspješan nastavak rata. Obje te tvrdnje su bile točne, ali je kontrola nad ovim izvorima strateških sirovina bila i dio njemačke želje za gospodarskom autarkijom na području koje je smatrala svojim zakonitim životnim prostorom. S obzirom na njenu zastrašujuću vojnu i političku moć, njeni saveznici nisu imali drugoga izbora nego se pomiriti sa sudbinom.

CILJEVI NJEMA KE GOSPODARSKE EKSPLOATACIJE

Zalihe i oprema

U zemljama koje su osvajali, Nijemci su sustavno pljačkali oružje i streljivo, vojnu opremu i zalihe, sirovine, poluproizvode i gotove proizvode na one koje su proizvođači u trgovini koji mreži. Sve njemačke jedinice imale su posebne gospodarske odjele koji su imali podatke o gospodarstvu u novoosvojenim područjima. Imali su zadatak da preuzmu sve inventarne podatke dostupnih sirovina i druge robe i njima osiguraju njemačke potrebe. Druge, posebne jedinice, nadgledale su i štatile proizvodne pogone koji su mogli biti korisno upotrijebljeni za zadovoljavanje potreba Wehrmachta. Treću vrstu specijaliziranih jedinica činili su posebni tehnički bataljuni - štitali su i popravljali komunalije kako bi ih osigurale za njemačke oružane snage, gospodarstvo i civilno stanovništvo te da bi se izbjegla opasnost od epidemija i slično.

U slučaju Jugoslavije, specijalizirane gospodarske jedinice unutar vojske nisu imale nikakav unaprijed izrađeni plan jer se očekivalo da će se Jugoslavija priključiti Trojnom paktu što se i dogodilo 25. ožujka 1941. godine. No, državni udar do kojeg je došlo dva dana kasnije u Beogradu, ubrzao je napad na zemlju, pa su gospodarske jedinice hitno morale djelovati. General Georg Thomas, zapovjednik Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje Wehrmachta, 4. lipnja 1941. samouvjerenije izvijestio o ulozima koju su jedinice njegovog ureda odigrale u kampanjama protiv Jugoslavije i Grčke. U samo šest dana, gospodarske jedinice priključile su njemačkoj 2. armiji - u stanju pripravnosti za napad na Jugoslaviju lociranoj u Austriji i zapadnoj Mađarskoj - pripremile su dosjee o 473 tvornice i poduzeća na 174 jugoslavenske lokacije. Međutim, posebna jedinica priključena njemačkoj 12. armiji razmještenoj u Bugarskoj da štiti pogone rudnika bakra u Boru nakon ulaska njemačkih jedinica u Srbiju, nije uspjela spriječiti ozbiljnu štetu na pogonima što su je nanijele grupe Jugoslavena samo tri dana nakon invazije.²⁴

Ne računajući oružje i druge zalihe na bojištu, u prolazu i u vojnim skladištima, general Thomas je detaljno zabilježio količinu sirovina te polu-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

proizvoda i gotovih proizvoda koje su Nijemci zaplijenili u Srbiji. Od najvažnijeg valja spomenuti 14.165 tona željeznih i čeličnih poluga, 7020 tona blister-bakra, 1957 tona olovnih poluga, 12.170 tona rude kroma, 11.360 tona sirovog duhana, 1.174.000 tone tkanina, 20.000 pari cipela, 55.000 životinjskih koža i krzna i 55 milijuna cigareta. Kako bi zadovoljili potrebe svojih jedinica na srpskom području, Nijemci su zaplijenili i 20.121 tonu hrane i 39.609 tona benzina i maziva.²⁵

General Thomas je također zabilježio da su njegove jedinice nadzirale 192 različitih proizvodna poduzeća u Srbiji, među kojima su bile 4 tvornice oružja, 7 tvornica streljiva, 7 kemijskih tvornica, 32 rudarska poduzeća i/ili talionice, 9 rudnika ugljena i 44 tvornice za preradu hrane.²⁶ Mnoga od ovih poduzeća su gotovo istog trenutka počela proizvoditi za Njemačku.

Nijemci prvotno nisu planirali izmještatati instalacije iz tvornica oružja i njihovi tvornici s modernim strojevima, već ih natjerati da rade za Wehrmacht uz pomoć lokalne radne snage, koristeći i lokalne sirovine te sirovine i poluproizvode uvezene iz Reicha ili iz neke druge zemlje. Državna oružnica u Kragujevcu, najveća i najraznovrsnija tvornica oružja prijeratne Jugoslavije, koja je zapošljavala između 7 i 8 tisuća radnika, trebala je poslužiti kao neka vrsta operativnog koncerna svih tvornica oružja i drugih tvornica u Srbiji i trebala ga je preuzeti tvrtka Hermann Göring Werke.²¹ Nijemci su odmah sklopili ugovore s nekih industrijskih tvornica u Srbiji, koje su im već u lipnju 1941. godine dostavile proizvode u vrijednosti od 3,314.000 njemačkih maraka (vidi Tablicu 5) - napravljene, najvjerojatnije, od zaplijenjenih sirovina i poluproizvoda.

No, ustanak koji je početkom srpnja izbio u Srbiji te neka drukčija promišljanja, naveli su Nijemce da preispitaju svoj plan u pogledu oružnice u Kragujevcu. Ustanak je poremetio proizvodnju ugljena i električne energije, samim tim i rad industrijskih instalacija i prijevoznih sredstava, te je također utjecao na moral i produktivnost svih radnika. Neke tvornice su sabotirane, neke su se nalazile u područjima koja su bila pod kontrolom ustanika, a neke su proglašene neprikladnima za proizvodnju oružja i streljiva za njemačke potrebe. Nijemci su odustali od plana da Hermann Göring Werke preuzme oružnicu u Kragujevcu i nekih drugih srpskih tvornica oružja. Umjesto toga, u srpnju su odlučili isprazniti oružnice u Kragujevcu i tamo te tvornicu eksploziva u Obilježju: prebaciti sve njihove strojeve, alate i druge materijale u njemačke tvornice u Njemačkoj i drugdje, te nastaviti proizvodnju samo u onim tvornicama koje su proizvodile robu za njemačke potrebe, posebice u tvornicama koje su bile dovoljno blizu Beograda da ih se lako može zaštititi. U kolovozu su u tvornice koje su trebale biti ispražnjene poslani stručnjaci za demontažu i odmah su počeli odvoziti strojeve, alate i drugu opremu, pak i barake i kućice koje su služile kao spremište. Poslije je, u različitim vremenskim razmacima, odlučeno da se isprazni veliki dio pogona u Kraljevu koji se koristio za popravak vagona, skoro dovršena tvornica dušika u Vreocima te

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

tvornica pušaka i streljiva u Užicu. U srpnju 1942. godine ispražnjena je tvornica zrakoplova u Kraljevu i sve je prevezeno u Reich, a ostali su tek neki strojevi koji su služili za jednostavne popravke. U ožujku 1943. godine odvezeni su neki strojevi iz tvornice oružja Vistad u Valjevu, koja je u to vrijeme bila pod kontrolom tvrtke Waffen Union Škoda - Brünn G.m.b.H., podružnice tvrtke Hermann Göring Werke.²⁸

Sveje otpremljeno u razne tvrtke u Njemačkoj, osim male količine strojeva i druge opreme i dijelova iz tih oružnica i tvornica. Nešto je otišlo i u ogranke njemačkih tvrtki u Poljskoj, Austriji i Grčkoj; nešto u rudnike i talionice u Srbiji koji su radili za Nijemce; a nešto u tvornicu eksploziva u Bari u (blizu Obrenovca u Srbiji) radi ubrzanja završetka radova na tvornici. Tvornica u Bari u bila je jedina tvornica te vrste koju su Nijemci dovršili i proširili do studenoga 1941. godine. S vremenom, preuzela ju je tvrtka Dynamit Nobel A. G. iz Bratislave, podružnica tvrtke I. G. Farbenindustrie²⁹

Pažljivom analizom mjesečnih izvještaja Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu, može se vidjeti da je zahvaljujući tom procesu odnošenja i iseljenja tvornica iz Srbije, koji je trajao gotovo dvije godine, gotovo 2000 željeznih kola nakrcano strojevima, opremom, sirovinama i rastavljenim barakama i kućicama koje su služile kao spremište. U samo prvih devet mjeseci okupacije (do 31. siječnja 1942), uz trošenje zaliha koje su koristile njemačke jedinice u Srbiji, iz okupirane Srbije je (željezni kom prugom standardnog kolosijeka) prevezeno 2410 radnih strojeva, 24.406 različitog alata, 250 sanduka s alatom, 562 puna kola drugih proizvodnih zaliha, aparata i alata, 11 punih kola građevnog materijala, 10 kola kemikalija i 39 kola dijelova za izradu baraka, prolaza i kućica koje su služile kao spremište.³⁰

Od kolovoza 1941. do kraja ožujka 1943. godine, Nijemci su željezni kom prugom standardnog kolosijeka iz ispražnjenih pogona u Srbiji prevezli 1946 punih kola različitog materijala, s mjesečnim pošiljkama koje su se kretale u kompoziciji od maksimalnih 221 kola u kolovozu 1942. godine do minimalnih 40 kola u ožujku 1943. godine. Neke su pošiljke obavljene prije kolovoza 1941, a neke vjerojatno i nakon ožujka 1943. godine.³¹ Pošiljke su se mjerile za svaki mjesec po jedinici punih kola koja su išla željezni kom prugom standardnog kolosijeka, no budući da kola prepuna različitih stvari očitito nisu prikladna mjerna jedinica, prethodni podaci samo pokazuju red veličine i trajanje ove sustavne zaphjene.

Nijemci su imali posebnog oficira zaduženog za prikupljanje starog metala na lokaciji bivše oružnice u Kragujevcu, po svemu sudeći, sabiralište za sav stari metal iz Srbije prije nego što bi bio otpremljen iz zemlje. Za otpremanje je bila zadužena tvrtka Rohstoffkandelsgesellschaft A. G. (Roges), posebna tvrtka koju je utemeljilo Vrhovno zapovjedništvo vojnih snaga i Wehrmachtov Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje. Predstavniku zaduženom za stari otpad su Prvenstveno bili zanimljivi stari eliki i stari obojeni metali, no sakupljao je i

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

drugi korisni otpad.³² S otpremanjem takvog materijala iz Srbije većinom se završilo do ožujka 1943. godine.

Nijemci su praznili i iseljavali i veliki dio pogona u NDH, koja je tobože bila suverena i njihov saveznik. To su radili uz pristanak vlade NDH, koja nije bila u položaju da se tomu odupre. Tvrtka Friedrich Krupp A. G. bila je zadužena za ispražnjavanje gotovo dovršenog pogona za izradu oružja bivše jugoslavenske željezare u Ihjašu i skoro dovršene tvornice streljiva oružnice Sarajevo u Vogoš i (obje u blizini Sarajeva), što je dovršeno 19. svibnja 1942. godine. Nijemci su iz pogona Ilijaš odvezli gotovo 4000 tona strojeva i opreme u 621 puna kola, a iz pogona u Vogoš i oko 11.500 tona strojeva i opreme te 7 tona bakra u 953 puna kola koja su išla željezni kom prugom uskog kolosijeka.³³ Pristali su platiti za oba pogona i o to su, također, pristali dodijeliti NDH posebne kvote elinih proizvoda i bakra za strojeve iz pogona u Vogoš i. Nakon što je vlada NDH podnijela račun od 9,3 milijuna njemačkih maraka, Nijemci su u proljeće 1943. godine platili 3 milijuna njemačkih maraka i u lipnju 1944. godine drugih 3 milijuna na potraživanja poduzeća iz NDH koja su imala pravo na dva pogona. Kako je novac uplaćen na blokirane račune u njemačkim bankama, tako vlasti NDH nisu mogle koristiti taj novac. U studenom 1944. godine još su uvijek trajale rasprave o isplatama.³⁴

Nijemci su ispraznili i elektranu u rudniku ugljena Breza u srednjoj Bosni i upotrijebili je za izgradnju elektrane u rudniku bakra Bor u Srbiji jer je ponovna uspostava proizvodnje u tom rudniku, koji je jako oštećen 1941. godine, bila od primarne važnosti. S vladom NDH je dogovoreno da će ista elektrana biti izgrađena negdje u samoj NDH. No, dugo vremena navodno nije bilo moguće odrediti koja je njemačka agencija ih tvrtka trebala platiti za opremu elektrane Breza. Naposljetku je, u jesen 1943, poduzeće Bor izjavilo daje ono spremno platiti za to. Međutim, dvije se vlade nisu uspjele ni do veljače 1944. dogovoriti gdje bi se sjeverno od Zagreba trebala izgraditi nova elektrana.³⁵ Ako je suditi prema njemačkoj sustavnoj taktici odgađanja, može se zaključiti da oni nisu imali namjeru ni platiti za te elektrane niti ili zamijeniti. To je još jedan slučaj u kojem su se Nijemci prema svom savezniku - NDH - odnosili kao prema okupiranoj zemlji.

Komunikacijske linije

Na karti 7. jasno se uočava ključna važnost komunikacija za njemačke ratne napore. Dunav je kao plovni put bio bitna poveznica, a željezničke pruge koje su povezivale središnju Europu s jugoistokom kontinenta imale su izuzetnu vojnu vrijednost. Te linije su vezivale njemačku vojsku u Grčkoj i dijelom onu u Italiji i sjevernoj Africi, kao i sve njemačke snage u Jugoslaviji s Austrijom i južnim dijelovima Reicha, a bile su umrežene tako da su bile važne i za Istočnu frontu.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

Jugoslavija je 1939. godine na Dunavu i njegovim plovnim pritocima, ukupno imala 646 teretnih amaca deplasmana od 366.970 tona (kao i 479 drvenih teretnih amaca deplasmana od 44.100 tona), 42 tankera deplasmana od 31.220 tona, 115 remorkera i 38 putničkih brodova. Mornarica je pretrpjela malu štetu u invaziji 1941. godine, tako da su njemačke oružane snage, preuzele gotovo itavu, onako netaknutu. Prema izvještaju Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu u Beogradu za svibanj 1941. godine, Nijemci su odmah upotrijebili itavu rijeke u mornaricu za njemačke vojne i civilne svrhe.³⁶

Od početka njemačkih vojnih operacija protiv Jugoslavije, Dunav je služio kao glavna ruta za prijevoz rumunjske nafte u Njemačku i Italiju, te je nastavio obavljati tu funkciju sve dok su Nijemci imali kontrolu nad njegovim tokom kroz Jugoslaviju. Dio rumunjske nafte slao se u Njemačku i kopnenim putem, željezni kom prugom kroz Maarsku, a dio, izravno njemačkim snagama na ruskoj fronti, na Balkanu i u sjevernoj Africi. Rumunjska nafta namijenjena talijanskim snagama (do kapitulacije Italije) i njemačkoj vojsci u Italiji i djelomično u sjevernoj Africi prevozila se uzvodno Dunavom do Vukovara, a otuda vagon-cisternama do Slavonskog Broda, Siska, Karlovca, Rijeke i Trsta, ili alternativnim putem od Karlovca do Zagreba, Ljubljane i Trsta. Nafta se do Italije i ratišta u sjevernoj Africi prevozila i željeznicom putem kroz Maarsku, Austriju i Jugoslaviju. Pruga u Jugoslaviji kojom se prevozila nafta u Italiju bila je poznata pod nazivom Pruga nafte.³⁷

Do rujna 1943. godine, promet u jugoistočnoj Europi je regulirao Wehrmacht Transportleitung u Beču. Kasnije je za promet u NDH, Srbiji, Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji bio nadležan i regulirao ga je general za transport u jugoistočnoj Europi koji je bio stacioniran u Beogradu. Važnost rijeke Dunava kao transportne arterije, poveznice između Srbije i drugih zemalja, prvenstveno Njemačke, može se procijeniti prema približnoj tonaži prenesenoj u razdoblju od okupacije Srbije u travnju 1941. godine do polovice 1944. godine, kao što je prikazano u sljedećoj Tablici:

	Pristiglo u srpske luke (u tonama)	Otpremljeno iz srpskih luka
1941.	120.000	220.000
1942.	570.000	300.000
1943.	770.000	360.000
1944 (prvih šest mjeseci)	375.000	130.000

Nisu dostupne usporedne vrijednosti za prijevoz željeznicom putem. No, za 1943. godinu, ukupne pošiljke iz Srbije do Reicha, uključujući i Slovačku, iznosile su 407.670 tona (206.311 tona ruda, 191.000 tona poljoprivrednih proizvoda i 10.359 tona druge robe), od kojih je 169.101 tona bila otprem-

Karta 7. Važne komunikacijske linije u Jugoslaviji u ratnom razdoblju

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

ljena željezni kim putem, a 238.569 tona Dunavom. Te vrijednosti ne uključuju prijevoz 107.765 tona ruda e željeznicom od Makedonije i Albanije do Njema ke.³⁸

Dunavom je istovremeno neprekinuto tekao promet od Rumunjske, Bugarske, Banata, NDH i dijelova Jugoslavije koje je anektirala Ma arska, do Njema ke i obratno, a gusti, direktan promet odvijao se i na željezni kim prugama u Srbiji i NDH u smjeru prema i iz Gr ke (i brodom do sjeverne Afrike) te prema i iz Bugarske.

Njema ki transportni sustav u jugoisto noj Europi pretrpio je težak udarac u travnju 1944. godine kada su savezni ki zrakoplovi bacili mine u Dunav. Bilo je potrebno više od tri mjeseca da se rijeka dovoljno o isti kako bi se brodovi mogli kretati, ali i tada uz znatan rizik. Saveznici su, gotovo istovremeno, po e li s u estalim bombardiranjem željezni ke infrastrukture u Srbiji i susjednim zemljama.³⁹

Željezni ka pruga od Austrije do Zagreba, Beograda, Niša, Skoplja, Soluna i Atene bila je žila kucavica ratištajugoisto ne Europe i Nijemci su ulagali velike napore daje zaštite od diverzije. Kada god je bila napadnuta, a na rela-ciji izme u Zagreba i Beograda esto su je napadali partizani, u Srbiji djelomi no partizani, a u odre enim kratkim razdobljima i etnici, odmazde su bile nemilosrdne. No, napadi nisu nikada prestali. U izvještaju koji je 8. srpnja 1942. godine Glaise, opunomo eni njema ki general za Hrvatsku poslao zapovjedniku oružanih snaga zajugoisto nu Europu stoji da su dva glavna zadatka njema kih snaga u Hrvatskoj bili zaštititi željezni ku prugu Zagreb - Beograd i zaštititi rudnik rude željeza u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni i industrijski kompleks u sjeveroisto noj Bosni, te da za te svrhe nije bila dovoljna njema ka 718. divizija. Nekohko mjeseci kasnije, u rujnu 1942. godine, Glaise je izjavio da e - ako se ne poboljšaju uvjeti na pruzi Zagreb - Beograd, biti potrebno promijeniti prometnu rutu od Njema ke preko Ma arske do Osijeka i zatim Beograda, jer bi tako bilo potrebno štititi puno kra u dionicu pruge kroz isto nu Slavoniju i Srijem.⁴⁰ No, do toga o ito nije nikada došlo. Najustrajni i najrazorniji partizanski napadi na željezni ku prugu izme u Zagreba i Beograda odvijah su se u kasno prolje e 1943. godine - od polovice svibnja do polovice lipnja - tijekom njema ke operacije Schwarz protiv partizanskih snaga u BiH, Crnoj Gori i Sandžaku. Partizani su vjerovali da e napadi sprije iti ili barem odgoditi slanje poja anja u ljudstvu i pomo i u naoružanju i opremi, oružanim snagama Reicha i NDH uključujući enima u ovu operaciju. Njema ka odluka od Po etka srpnja 1943. godine da poja a zaštitne jedinice na ovoj pruzi jasno Pokazuje da su ti i raniji napadi bili uspješni. Zahtjev vrhovnog zapovjednika ^{Za} jugoisto nu Europu podržao je general pukovnik Alfred Jodl, zapovjednik Operativnog stožera Wehrmachta, koji je 6. srpnja izjavio da „bi svaki prekid

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

željezničke linije Zagreb - Solun - Atena, koja se najviše koristi, moglo imati za posljedicu stanje koje je puno gore od onog na bilo kom ratištu te da bi u određenim situacijama moglo imati odlučujućeg i utjecaj na sve vojne akcije." Pod „određenim situacijama" mislio je na iskrcavanje Saveznika na grčko kopno.⁴¹ Ako do toga dođe, njemačka vojska u Grčkoj - više od 300.000 ljudi - ne bi mogla dobiti dostatne zalihe i pojačanja putem neuinkovite željezničke linije duge nekih 1500 kilometara. Kao što je ranije rečeno, kad god bi se Hitler sastao s predstavnicima vojne i civilne vlasti NDH, naglasio bi ključnu važnost željezničkih pruga u NDH, posebice one koja ide od austrijske granice preko Zagreba do Beograda, i potrebu da ih se zaštiti.⁴²

Za zaštitu željezničke pruge u Jugoslaviji, Nijemci su se koristili mnogim različitim sredstvima. I u Srbiji i u NDH imali su posebne jedinice koje su čuvale pruge. Raširili su teren - u širini koja je varirala - uz mjesta gdje je željeznica imala pravo prolaza i prisilili stanovništvo iz okolnih mjesta da služe kao stražari, i time budu odgovorni za sigurnost pruga. U Hrvatsku je dovedena posebna konjanička divizija da štiti željezničku liniju Zagreb - Beograd. Uz to su Nijemci u jugoistočnoj Europi imali osam teškooklopljenih vlakova te nekohko lakooklopljenih vlakova koji su bili u nadležnosti vrhovnog zapovjednika za jugoistoku Europu. Svaki teškooklopljeni vlak (tip 42) bio je samostalna jedinica od šest oklopnih kola sa sastavom od 6 oficira i 125 podoficira i vojnika. Od osam teškooklopljenih vlakova, prvih 4 je poslano u NDH, u službu njemačkog stožera za sigurnost željeznog prometa, jedan u Srbiju, jedan u Bugarsku te dva u Grčku. Na tim je područjima, posebice u NDH, bio određen broj lakooklopljenih vlakova, svaki sa sastavom od 2 oficira i 76 podoficira i vojnika.⁴³

Međutim, što god da su Nijemci i njihovi saveznici poduzimali kako bi zaštitili željezničke pruge, partizanski napadi i sabotaže nastavili su se bez prekida te su u nekim trenucima dosegli i zaprešujuće omjere. Prema „Izveštaju o stanju" vojnog zapovjednika za jugoistoku Europu za razdoblje od 16. ožujka do 15. travnja 1944. godine, na jednoj dionici linije Zagreb - Beograd, unutar 24 sata zabilježeno je 220 partizanskih napada eksplozivom. U izvještaju, iz ožujka 1944. godine, stoji da je 30% pruga u NDH bilo izvan upotrebe, a ostale su bile teško oštećene.⁴⁴ Detaljni izvještaji o stanju željezničkih pruga i drugih komunikacijskih linija u NDH nalaze se u redovnim izvještajima Obavještajnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH. Primjerice, prema „Izveštaju br. 6" od 15. travnja 1944. godine, 23. ožujka 1944. godine, na liniji Zagreb - Beograd dogodilo se 135 minskih eksplozija, a otkriven je jednaki broj mina koje su deaktivirane prije nego što su eksplodirale. Izvještaj se nastavlja riječima: „Može se primijetiti da su i glavne linije slabije čuvane te da se dužnost stražarenja provodi na vrlo površan način. Također postoji vjerojatnost da zaposlenici željeznice surađuju s partizanima u razaranju željezničkih tračnica."⁴⁵ Veliku važnost koju su Nijemci pridavali željeznici u Hrvatskoj najbolje pokazuje

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

injenica da je od prosinca 1943. godine pa nadalje, Kasche brzojavom slao Ministarstvu vanjskih poslova tjedne izvještaje o stanju željeznica NDH, posebice o prekidima prometa uzrokovanih partizanskim sabotazama.⁴⁶

Manje važne, no tako er od velike strateške vrijednosti, bile su željezni ke linije od Graza do Maribora, Ljubljane, Trsta i sjeverne Italije; ve spomenuta linija Vukovar - Slavonski Brod - Sisak - Rijeka - Trst za prijevoz nafte; i linije uskog kolosijeka Bosanski Brod - Sarajevo - Mostar i Mostar - Dubrovnik - Zelenika, poznate pod nadimkom Pruge boksita, koje su bile korištene za prijevoz boksita iz hercegova kih polja ili u morske luke Dubrovnik i Zelenika za prijevoz do Trsta ili u Bosanski Brod na rijeci Savi za pretovar u Njema ku. Nije potrebno naglašavati da su te linije korištene i za premještanje jedinica i vojnih zaliha, te za putni ki promet i prijevoz civilnih zaliha.

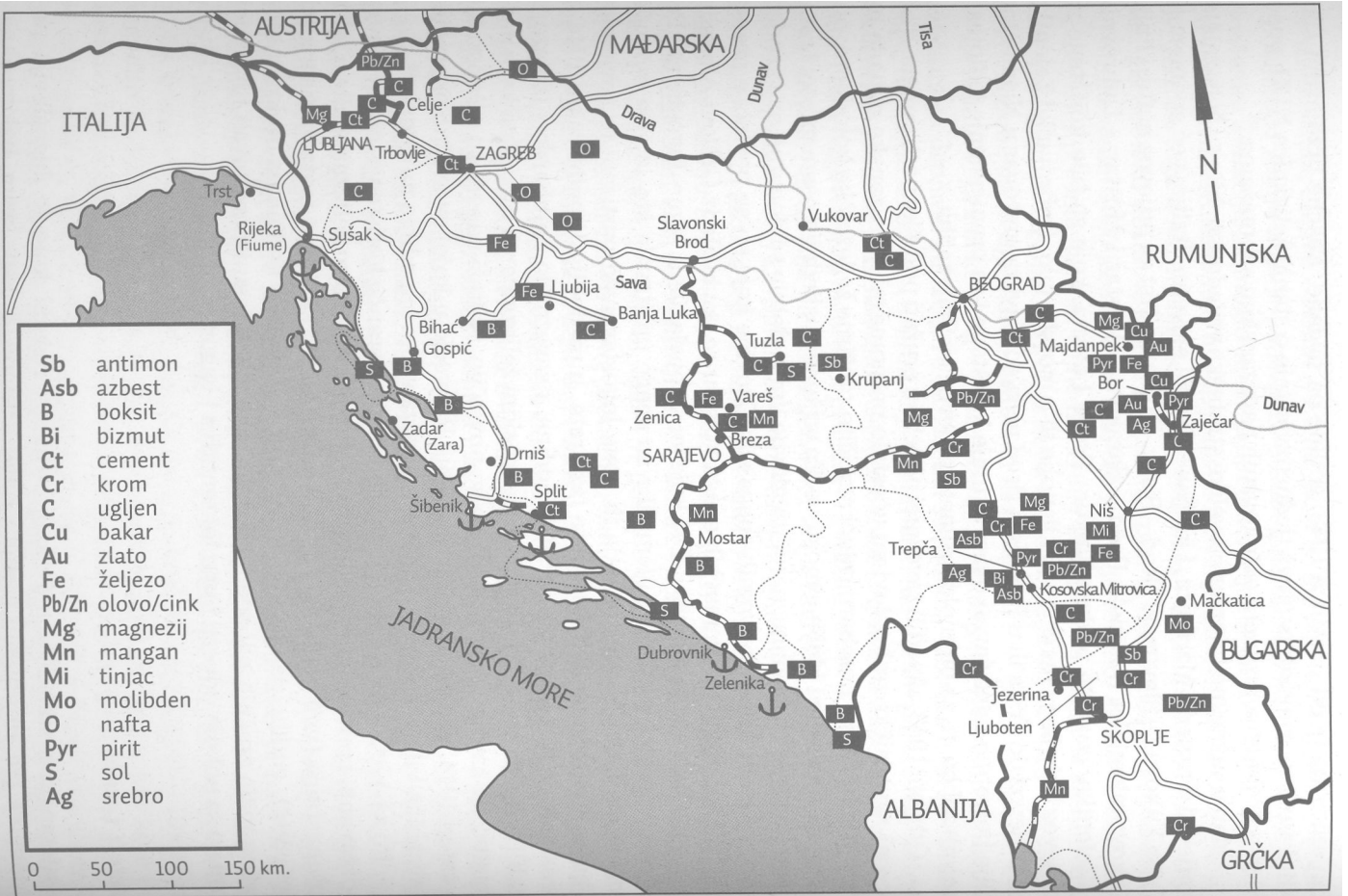
Od ljeta 1943, zapadni saveznici po eli su pružati podršku partizanima, a od jeseni savezni ki zrakoplovi su u estalo potpomagali partizanske napade na željezni ke linije, bombardiraju i naro ito ranžirne željezni ke kolodvore, objekte za popravke i klju ne mostove. Za vrijeme posljednjih osam mjeseci rata, jugoslavenske željeznice, naro ito glavne linije, dobile su dodatno na važnosti kao sredstvo prijevoza vojnih snaga sila Osovine koje su se povla ile prema austrijskoj granici - njema kih snaga koje su se povla ile iz Gr ke i Albanije te njema kih snaga i snaga NDH koje su se povla ile iz same Jugoslavije. Pri povla enju iz Jugoslavije, njema ke su snage uništavale što je više mogu e željeznica kako bi sprije ile da ih gone jugoslavenski partizani te sovjetske i bugarske jedinice.⁴⁷ Tijekom te faze rata, u razdoblju izme u rujna 1944. i prestanka sukoba u svibnju 1945. godine, i savezni ki bombarderi iz baza u Italiji nanosili su velike štete jugoslavenskim željeznicama u zajedni kom nastojanju da zaustave snage koje su se povla ile. Najteži napadi su se dogodili u rpjnu 1944. godine, tijekom operacije Ratweek, u kojoj su zra ne operacije Saveznika bile precizno uskla ene s partizanskim napadima na kopnu.⁴⁸

Po završetku rata, nakon etiri godine pretjeranog korištenja, nedovoljnog održavanja i povremene ozbiljne štete, jugoslavenske su željeznice bile u jako lošem stanju (vidi poglavlje 16). Nakon što su bile omiljena meta partizana od ljeta 1941. godine pa nadalje, a zatim od jeseni 1943. godine pa do kraja rata važna meta zra nih napada Saveznika, naposljetku su ih uništavali i Nijemci koji su sa sobom odvezli puno lokomotiva i vagona.

Metali i rude

S njema kog stajališta najvažniji strateški resursi koje je Jugoslavija posjedovala bili su obojeni metali i rude: antimon, boksit, krom, bakar, olovo, Wolibden i cink; obilovala je cementom visoke kvalitete, ugljenom srednje i

Karta 8. Zalihe ruda u Jugoslaviji za vrijeme rata

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

niske kvalitete, rudom željeza, piritom i solju te malim količinama azbesta, bizmuta, zlata, magnezija, mangana, tinjca i srebra. Lokacija nalazišta tih minerala prikazana je na Karti 8.

Nakon komadanja Jugoslavije, područja bogata mineralima podijeljena su između nekolicine država. Srbija, koja je bila pod njemačkom okupacijom proizvodila je antimon, ugljen, bakar, olovo, pirit i cink. NDH je bila jedini dobavljač boksita, a regije boksita bile su pod talijanskom kontrolom. NDH je proizvodila i cement, ugljen, željeznu rudu i sol te male količine nafte. Dijelovi Jugoslavije koje je anektirala Bugarska, tj. Nova Bugarska, kako stoji u njemačkim ratnim dokumentima, bili su najvažniji po tome što su bili izvor kroma i kasnije molibdena, te su proizvodili i ponešto olova. Slovenija je davala ugljen relativno dobre kvalitete - dobivao se u dijelu pokrajine koji je bio pod njemačkom okupacijom. Uzimaju i u obzir sve resurse, Nijemcima je bilo važno da su bili imuni na blokadu Saveznika i da su, barem u prvoj polovini rata, bili relativno sigurni od savezničkog bombardiranja.

Nakon što su preuzeli kontrolu nad rudarenjem u Srbiji i u dijelovima Jugoslavije pod Bugarskom te djelomično ponovno uspostavili proizvodnju, Nijemci su imali ambiciozne planove u pogledu širenja proizvodnje. Prema podacima koje je, u svom drugom izvještaju, izložio Franz Neuhausen, opunomoćnik za gospodarska pitanja, u usporedbi s proizvodnjom u razdoblju od 1. srpnja 1941. do 30. lipnja 1942. godine, proizvodnja je u razdoblju od 1. srpnja 1942. do 30. lipnja 1943. godine trebala porasti na sljedeći način: antimon s 800 na 1500 tona; krom s 12.600 na 21.700 tona; bakar s 10.550 na 45.000 tona; olovo s 33.900 na 48.000 tona; molibden s ništice na 72 tone; sumpor s 33.100 na 95.000 tona; i cink s 15.800 na 18.000 tona.⁴⁹ No, kao što će biti pokazano poslije (Tablica 5), od svih tih ciljeva, Nijemci nisu ostvarili ni jedan jedini.

Jedini rudarski kompleks kojemu su jugoslavenske snage nanijele ozbiljnu štetu u Travanjskom ratu 1941. bio je rudarsko-proizvodni kompleks u Boru. Gotovo svi drugi rudnici i talionice, te metalurški pogoni ostali su netaknuti. Stoga je prvo trebalo obnoviti objekte borskih rudnika. Otprilike 25 milijuna njemačkih maraka iznosio je trošak obnove (do 18. siječnja 1943. godine). Snosila ga je srpska marionetska vlada; ostatak je platio njemački konzorcij koji je od njemačke vlade preuzeo poduzeće Bor, a dio putem zajmova za koje je u potpunosti jamčila vlada Reicha, koje je novo poduzeće Bor dobilo od konzorcija njemačkih banaka.⁶⁰ Eksploatacija bakrene ruda započela je 28. rujna 1941. godine, proizvodnja malih količina elektrohtitnog bakra (100% isto isto) u prosincu 1941. godine, a proizvodnja blister-bakra (98,3 do 99,3% isto isto) u travnju 1942. godine.⁵¹

U rujnu 1942. godine, Vojni gospodarski stožer zajednički u Europu procijenio je da su s prosječnom mjesečnom proizvodnjom od 2700 tona blister-bakra u razdoblju od travnja do kolovoza 1942. godine borski rudnici pokriva-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

li oko 16% njemačke potrošnje te da bi s planiranim povećanjem njemačke proizvodnje na 3500 tona pokrivali oko 22% potrošnje. U srpnju 1943. godine ti su ciljevi promijenjeni budući da su se promijenili njemački prioriteti u pogledu proizvodnje u Boru - umjesto bakra valjalo se preorijentirati na proizvodnju pirita i koncentrata koji sadrže sumpor. Bez obzira na to, pošiljke bakra iz Bora nisu nikada dosegle razinu koja je bila planirana. Tijekom 1943. godine, pošiljke su pale na prosječnu vrijednost od samo 1920 tona; tijekom prvih četiri mjeseca 1944. godine, uopće nije bilo isporuke pošiljki blister-bakra; dok su se u razdoblju od svibnja do kolovoza 1944. godine, u prosjeku njemačke noćne prevoznice samo 1552 metrike tone. Glavni razlog tome bio je problem radne snage, ali je bilo i drugih poteškoća. U određenim trenucima, nedostatak vode za flotaciju - i nedostatak ugljena - zbog sabotaže izvršene 9. studenoga 1943. na glavni srpski rudnik ugljena kojim se snabdijevao Bor - prekinuli su ukupnu proizvodnju na nekoliko mjeseci.⁶²

U siječnju 1943. godine, njemačko Ministarstvo nacionalnog gospodarstva poželjeo je razmatrati mogućnost većeg korištenja Bora u proizvodnji pirita i koncentrata koji sadrže sumpor. Neuhausen je u početku bio ravnodušan, no 9. srpnja - dan prije nego što su se Saveznici iskrcali na Siciliju, koja je njemački bila glavni izvor zaliha sumpora - Ministarstvo je savjetovalo tvrtku Bor da promijeni svoje prioritete proizvodnje bakra s naglaskom na pirit i koncentrate koji sadrže sumpor te je tvrtka čak dobila okvirni plan proizvodnje za naredne dvije godine. U skladu s tom naredbom, tvrtka je sastavila detaljan plan proizvodnje prema kojem je u 1944. i 1945. godini godišnje trebalo proizvesti 12.000 tona; povećati mjesečnu proizvodnju pirita s 4000 u zadnjem tromjesečju 1943. na 12.500 tona u 1944. godini te približno na 21.000 tona u 1945.; zatim povećati mjesečnu proizvodnju sumporova koncentrata s 1500 tona u zadnjem tromjesečju 1943. na 5250 tona u 1944. i 9000 tona u 1945. godini.⁵³

Međutim, postojele željeznice kojima se služila tvrtka Bor bile su ili previše ograničene u smislu kapaciteta nosivosti ili previše nesigurne zbog partizanskih napada ili za transport bakra u luke na Dunavu. Da bi riješili taj problem, za izgradnju željeznice linije od Bora do Kostolca na Dunavu, te za proširenje te luke angažirana je organizacija Todt. Radovi su, po svemu sudeći, započeli krajem rujna 1943. godine. Hitnost tog programa, koji je trebao biti dovršen do kraja 1944. godine, potvrđena je čak i kada je postalo jasno da će se Nijemci trebati povući iz Srbije te su se radovi izgradnje nastavili do rujna 1944. godine. Kada je izgradnja dovršena, ostalo je značajna količina građevnog materijala.⁵⁴

Poduzeće Bor je sporo povećalo pošiljke pirita i koncentrata u njemačku. Njemačko Ministarstvo nacionalnog gospodarstva u poruci upućenoj Neuhausenu 31. svibnja 1944. izrazilo je svoje nezadovoljstvo te inzistiralo na povećanju pošiljki.⁵⁵ No, prijevoz je još uvijek bio slabotokan. Tijekom 1944. godine zabilježeno je povećanje prijevoza pirita i koncentrata koji sadrže

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

sumpor iz Bora, Trep e i Majdanpeka, ali je njema ki pokušaj da od Srbije u ini važan izvor sumpora za svoju ratnu industriju propao. Za ostvarivanje tog cilja trebalo je ulagati trud tijekom dužeg perioda, nego što su to ratna zbivanja dopuštala.

Tvrtka iz Trep a Mines Limited, u predratnom britanskom vlasništvu, bila je ve inom zadužena za proizvodnju olova u Srbiji. Kao vlasništvo neprijatelja, tvrtku je preuzeo njema ki upravitelj koji je bio odgovaran opunomo eniku za gospodarska pitanja u Srbiji. Upravitelju su pomagala i dva tehni ara iz dva njema ka udruženja, Preussische Bergwerke und Hütten A. G. (Preussag) i Mansfeld A. G. für Bergbau und Hüttenbetrieb. Prema procjeni Vojnog gospodarskog stožera za jugoisto nu Europu iz rujna 1942, srpska proizvodnja olova je, u ljeto 1942. godine, inila skoro 13% njema kih potreba. Za razliku od proizvodnje bakra, koja je zna ajno fluktuirala iz mjeseca u mjesec, proizvodnja olova je, u razdoblju od tri godine - od 1942. do kolovoza 1944. godine - ostala na relativno visokoj razini, iako se smanjivala (vidi Tablicu 5). Poteško e izme u srpskih i albanskih radnika nisu osjetno sprije ile proizvodnju niti su povremene sabotaze željeznica i cesta ozbiljno ometale transport koncentrata i olova u polugama do Njema ke.⁵⁶ Rudnici Trep a su proizvodili i cink, no Njema kaje imala bolje doma e izvore cinka nego bilo koga drugog važnog obojenog metala.

Srbija je imala važne rudnike antimona u Kostajniku, Stolicama, Krupnju i Lisi, te talionice antimonove ruda e u Zaja i, Krupnju i Lisi, koji su svi bili u stranom vlasništvu, dok se na teritoriju pripojenom Albaniji, u Bujanovcu (danas južna Srbija), nalazio rudnik antimona. Kao izvori eksploziva potrebnog za operacije sabotaze, ti su rudnici postali meta napada kada je po eo ustanak te su svi rudnici i talionice koji su se nalazili u zapadnoj Srbiji gotovo potpuno uništeni u jesen 1941. godine. Preuzela ih je skupina njema kih industrijalaca koji su djelovali putem tvrtke Antimon A. G. ali kada se pokazalo da tvrtka ne posjeduje dovoljno kapitalnih resursa, umiješala se tvrtka Preussag, preuzela kontrolu nad ve inom dionica tvrtke Antimon A. G. i uspješno provela obnovu. Manji dio ove grane rudarstva došao je pod upravu tvrtke Friedrich Krupp A. G. U lipnju 1942. godine, rudnici i talionice su opet bili u funkciji i njese no proizvodili oko 150 tona ne istog antimona ime su zadovoljavali oko 62% njema kih ratnih potreba.⁵⁷ Me utim, takva se razina proizvodnje nije održala.

Njema ka je u opskrbi važnom kromovom ruda om, potpuno ovisila o zemljama jugoisto ne Europe i Turskoj. Od travnja 1941. do rujna 1943, rudnici kroma u Jugoslaviji, Gr koj i Bugarskoj, te nakon kapitulacije Italije, i u Albaniji, nalazili su se pod njema kom kontrolom. Suprotno tomu, turske zalihe su bile predmet stalnih pregovora i poga anja izme u Turske i Njema ke na Jednoj, te Turske i Vehke Britanije na drugoj strani, jer je svaka od zara enih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

strana pokušavala dobiti lavlji dio. Sve dok se nije nazirao kraj rata, a njegov kona ni rezultat nije bio siguran, Turska je nastojala balansirati, pokušavaju i ne uvrijediti nijednu stranu, a istovremeno posti i dobru nagodbu. No, kada su se ratna zbivanja okrenula u korist Saveznika, Turska je postupno po elu popuštati pred pritiskom Saveznika i u travnju 1944. godine je stavila embargo na izvoz kroma u Njema ku.⁵⁸

Tijekom prvoga tromjese ja 1944. godine, tj. netom prije turskoga embarga, Njema ka je mjese no uvozila 5500 tona kroma, od kojih je 3300 tona dolazilo iz Turske. Ostalih 2200 tona dolazilo je iz balkanskih zemalja, me u kojima je Bugarska (uklju uju i „Novu Bugarsku“) snabdijevala sa 65%, Gr ka s 25%, Albanija (gdje su Nijemci pove ah proizvodnju kroma nakon kapitulacije Italije) s 9% i Srbija s 1%. S obzirom daje uvoz u tom i prethodnom razdoblju iznosio 135% mjese ne potrošnje, Njema ka je mogla nagomilati rezerve kroma s kojima je mogla, uz neprestani uvoz iz jugoisto ne Europe nakon timskoga embarga, izdržati etrnaest mjeseci (ili sedamnaest mjeseci ra unaju i rudu sakupljenu u rudnicima u jugoisto noj Europi). Me utim, ak i s tim rezervama, Nijemci su nakon nametanja turskoga embarga, zapo eli s intenzivnim programom pove anja proizvodnje kroma u sve etiri balkanske zemlje. To je podrazumijevalo pove anje broja rudara, zaštitnih jedinica koje e jam iti sigurnost u rudnicima i na transportnim rutama, strojeva i alata za rad u rudnicima, greda za potpornje u rudnicima, materijala za izradu malih željeznica za usluživanje novih rudnika do, naposljetku, kamiona. Nisam uspio saznati do koje su mjere ti planovi provedeni u praksi, no o ito je da je vrijeme istjecalo. Štoviše, prema procjenama njema kih stru njaka, ak i da su bili zadovoljni svi uvjeti za pove anje proizvodnje, proizvodnja kroma se nije mogla pove ati više od 10 do 15%.⁵⁹

Prije Drugoga svjetskog rata, rudnici kroma u dijelu Jugoslavije koje e anektirati Bugarska, bili su u vlasništvu stranih tvrtki, ve inom britanskih, no i švicarskih, talijanskih i njema kih (tvrtka Krupp) te manjim dijelom u vlasništvu lokalnih konzorcija. Budu i daje tvrtka Krupp ve bila prisutna u makedonskoj proizvodnji kroma, tom je poduze u, zajedno s tvrtkama Hermann Göring Werke i Jugomontan A. G. u travnju 1941. godine povjereno upravljanje itavom proizvodnjom kroma u dijelu Makedonije koji je anektirala Bugarska. U Makedoniji je tako er djelovalo jedno novo njema ko-bugar-sko poduze e za eksploataciju kroma koje je jednim dijelom bilo u vlasništvu tvrtke Krupp, a drugim, u vlasništvu tvrtke Hermann Göring Werke. Tvrtka Krupp je uložila veliki napor kako bi sprije ila Talijane da zadrže ve insko vlasništvo u rudniku kroma Jezerina, ali joj to nije pošlo za rukom. Me utim, tvrtka je sebi uspjela osigurati upravljanje tim rudnikom (kao i svim ostalim rudnicima) i njegova je proizvodnja bila namijenjena Njema koj za itavo vrijeme rata.⁶⁰

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

TABLICA 5.

Posübe obojenih metala transportiranih u Tre i Reich iz Srbije i jugoslavenskih podru ja koja je anektirala Bugarska (1942 - kolovoz 1944J (u tonama)

Ruda	1942.		1943.		sije añj-kolovoz 1944.	
	Srbija	Makedonija	Srbija	Makedonija	Srbija	Makedonija
antimon	903	-	1085	-	566	-
krom	1085	18 535	812	21 730	149	28 523
bakar	27 895 ^a	-	23 046	-	6 207 ^b	-
olovo	30 662 ^c	^c	25 588	6 667	15 617	2 382
molibden	-	-	-	33,3 ^b	-	28,3 ^d
cink	13 564	-	8 528	-	4 824	-

Izvor: Mjese ni izvještaji opunomo enika za proizvodnju metalnih ruda u jugoisto noj Europi (Franza Neuhausena) u Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1 367923-1 368 687.

^a Ožujak-prosinac 1942. godine.

^b Svibanj-kolovoz 1944. godine; izme u sije nja i travnja nije bilo nikakvih pošiljki.

^c Ukupna koli ina pošiljki iz Srbije i Makedonije zajedno.

^d Rudnik Ma katica se nalazio u dijelu jugoisto ne Srbije koji je anektirala Bugarska.

Nijemci su tijekom rata došli do važnog nalazišta molibdena u Ma katici blizu Vranja u dijelu jugoisto ne Srbije koji je anektirala Bugarska. Rudnik je bio u stopostotnom vlasništvu tvrtke Jugomontan A. G. koja ga je razvila, a prva pošiljka ovog važnog metala (od 10.638 kilograma) za Njema ku ostvarenaje u svibnju 1943. godine.⁶¹ Prvotno se planirala mjese na proizvodnja od 6 tona, no to se ostvarilo samo u kolovozu i studenom 1943. godine.

Ve sam ranije spomenuo koli inu razli itih metala i ruda na koju su Nijemci naišli kada su okupirali Srbiju u koju su, siguran sam, uklju ene i one zalihe metala koje su na ene na podru jima koja su kasnije pripojile Bugarska i Albanija (u ime Italije), budu i da su njema ke snage prve došle na ova podru ja. Iako postoje prili no cjeloviti podaci o proizvodnji ruda i metala pd 1. svibnja do 31. prosinca 1941. godine, nisam mogao prona i nikakve obuhvatnije podatke o metalima koji su u tom razdoblju otpremljeni u njema ku.⁶² Me utim, dostupni su detaljni mjese ni izvještaji o proizvodni¹ obojenih metala, zalihama ruda u rudnicima i metala u talionicama te o Pošiljkama za Njema ku (i povremeno manjih koli ina za Italiju i druge zemr^{za} Period od sije nja 1942. do kolovoza 1944. godine. Godišnje pošiljke juetala i ruda (iskazane u postotku metala) prikazane su u Tablici 5.

koli^{re,3a na d° d'a} ti da su nusproizvodi proizvodnje bakra u Boru bile male 504^{Cme Z*ata * sre,3ra:} do kraja kolovoza 1944. godine, Nijemci su proizveli bra^{6 kš Zlata 11285 > 79 sre}bra. Od togaje 437,12 kg zlata i 1057,83 kg sre- P otpremljeno u Njema ku te su do kraja kolovoza 1944. u Srbiji ostale samo

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

manje količine koje su najvjerojatnije otpremljene prije ili tijekom njemačke okupacije.⁶³

Budući da su Nijemcima očigledno trebali obojeni metali, oni su nastavili upravljati srpskim rudnicima i talionicama do kolovoza 1944, kada su sovjetske jedinice došle do jugoslavenske granice, a partizanske jedinice počele ulaziti u Srbiju sa zapada i jugozapada u odlučujućoj bitki za zemlju. Prijevoz ruda i metala iz Srbije u Njemačku prestao je nakon kolovoza 1944. godine. Stanje srpskih rudnika tijekom rujna i početkom listopada, kada su se Nijemci povlačili ili uz stalne napade i uništavajući ili demolirajući ove objekte, jasno se može vidjeti u dva izvještaja koje je Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga podnijelo njemačkom Ministarstvu nacionalnog gospodarstva, rekapitulirajući izvještaje Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu od 19. rujna i 10. listopada 1944. godine. Theo Keyser, zadužen za poslove rudarstva tijekom njemačke okupacije Srbije, zabilježio je da su velike količine bakra i bakrene ruda ostavljene u Boru kada su se Nijemci povlačili jer nije bilo dovoljno prijevoznih sredstava.⁶⁴ Drugi njemački izvještaji su pokazali da su Nijemci jako oštetili instalacije borskih rudnika i druge proizvodnje kada su se 3. listopada 1944. povlačili s tog područja. I rudnik molibdena Matkatica je u potpunosti uništen prije nego što su se Nijemci povukli.⁶⁵ Poshjernetni jugoslavenski izvori otkrivaju da su Nijemci gotovo potpuno iscrpili zalihe ruda u nekim rudnicima kroma, primjerice u rudniku Jazerina, te da se proizvodnja molibdena nije nastavila nakon rata zbog loše kvalitete rude i, stoga, prevelikog troška po jedinici.⁶⁶

U NDH, Nijemci su prvenstveno bili zainteresirani za boksit i željeznu rudu. Kao što je već prije rečeno, Njemačka je 1938. preuzela proizvodnju boksita od približno 380.000 tona, tj. oko 40% njezine ukupne potrošnje i oko 25% proizvodnje jugoslavenske željezne rude, neznatnu količinu u usporedbi s njenom ukupnom potrošnjom.⁶⁷ Proizvodnja smeđeg ugljena i lignita, cementa, nafte i soli Nijemcima je u NDH bila od sekundarne važnosti. Proizvodnja nafte, koja je započela u studenom 1941, nikada nije dosegla visoku razinu: tijekom 1942. prosječna mjesečna proizvodnja je iznosila 823 tone, tijekom prvih deset mjeseci 1943. godine 1845 tona te u svibnju 1944. godine 3201 tonu što je bio vrhunac proizvodnje nafte tijekom rata.⁶⁸

Kao što pokazuje Karta 8, rudnici boksita bili su smješteni u područjima koja su Talijani ih pripojili ili okupirali, tj. u blizini Bihaća u zapadnoj Bosni, u okolici Drniša u Dalmaciji, zapadno od Mostara u Hercegovini te u okolici Kotora i Bara u Crnoj Gori. Njemačko-talijanskim sporazumom sklopljenim u travnju 1941. godine, ti su rudnici tijekom rata proizvodili za njemačke potrebe. Međutim, u kasno ljeto 1941. godine partizani su uništili instalacije u rudnicima boksita u zapadnoj Bosni, koji su 1938. davali oko 15% ukupne jugoslavenske proizvodnje boksita, te su ih izbacili iz funkcije. Partizani su na

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

tom području djelovali u nekoliko navrata i stanovništvo se većinom raspršilo, tako da rudnici nisu nikada vraćeni u radni pogon.⁶⁹

U slučaju rudnika boksita u NDH, u koje su se Nijemci uzdali da će imjeti proizvodnju od 30.000 i 36.000 tona boksita, prijevoz je uvijek bio problem. Do kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine, glavna ruta za hercegovački boksit bila je kamionom do Mostara ili južnije do Žitomislića, zatim željezni komprugom uskog kolosijeka do Dubrovnika ili Zelenike, njemačkim brodovima do Trsta te željeznicom do Njemačke. Boksit iz područja Drniša prevozio se iz šibenske luke do Trsta. Prema podacima koje sam izvukao iz izvješća njemačkog vojnog gospodarskog službenika u Zagrebu, iz luka na Jadranskom moru do Trsta je, u razdoblju od ožujka 1942. do rujna 1943. godine (u kolovozu 1942. nije bilo nikakvih pošiljki, a za lipanj 1942. ne postoje nikakvi podaci) prevezeno oko 278.034 tone boksita. No, već u svibnju i lipnju 1942. neke probne pošiljke boksita išle su kopnenim putem, tj. željeznicom. U svibnju 1942. godine, 2760 tona te u lipnju 1942. godine 3428 tona hercegovačkog boksita prevezeno je preko Bosanskog Broda s pretovarom na željezničku prugu standardnog kolosijeka u Slavonskom Brodu. Tijekom tih istih dvaju mjeseci, iz područja Drniša željeznicom je preko Zagreba prevezeno 2607 odnosno 1251 tona boksita.⁷⁰

Nakon listopada 1943. godine, prijevoz boksita iz jadranskih luka do Trsta je zapravo zaustavljen zbog napada Saveznika na brodove. Stoga je od listopada 1943. do kolovoza 1944. godine, glavno prometno sredstvo za prijevoz boksita iz Hercegovine u Njemačku bila željeznica preko Bosanskog Broda, s pretovarom u Slavonskom Brodu. Tijekom listopada i studenoga 1943, na taj način je ukupno prevezeno 12.200 tona boksita, a od siječnja do kraja kolovoza 1944. još 49.135 tona.⁷¹ No, linija Mostar - Bosanski Brod je postala udarna meta partizanskih napada i zračnih napada Saveznika što je dovelo do brojnih privremenih prekida prijevoza. Naposljetku je 8. prosinca 1944, u zračnom napadu Saveznika, uništen željeznički most preko rijeke Save između Bosanskog Broda i Slavanskog Broda te je iz tehničkih razloga prestao sav daljnji prijevoz boksita na toj ruti.⁷² Nešto ranije, 4. srpnja 1944. godine, njemački posebni predstavnik za prijevoz boksita iz Hercegovine predložio je da se dio boksita prevozi željezničkom prugom uskog kolosijeka koja preko Sarajeva i Višegrada ide u Srbiju, ili u Beograd ili u Kraljevo za pretovar na željezničku prugu standardnog kolosijeka i daljnji prijevoz do Njemačke. No, samo su 243 tone boksita prevezene preko Kraljeva u srpnju 1944. godine. Krajem kolovoza¹ Početkom rujna, partizanski napadi i saveznički bombardiranje zatvorili su i^ovu zaobilaznu rutu za prijevoz boksita u Njemačku.⁷³

Suoeni sa sve više poteškoća u vezi prijevoza hercegovačkog boksita, Nijemci su tražili alternativne izvore ruda. Jedan od njih bila je Istra, koja je^u svibnju dala 2000 tona, u listopadu 5000 tona te u studenom 1944. godine

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

11.000 tona.⁷⁴ No, i tu je, zbog povećane aktivnosti partizana, bilo sve više problema s prijevozom.

U ljeto i jesen 1944. godine, njemačke vlasti zadužene za ratnu proizvodnju i prijevoz, u nekoliko navrata su raspravljale o problemu opskrbe boksitom. Tmurna procjena izgleda za osiguranje opskrbe boksitom iz NDH donesena je 24. rujna 1944. na sastanku njemačkih predstavnika u Zagrebu. U memorandumu o boksitu iz NDH, što ga je 28. listopada 1944. Ured za planiranje iz Ministarstva naoružanja i streljiva poslao ministru Albertu Speeru, stoji da se godišnji proizvodni kapacitet NDH kretao između 500.000 i 550.000 tona. No, NDH već tada nije davala nikakve zalihe, bilo zato što su rudnici bili u rukama partizana ili što više nije bilo moguće osigurati prijevoz. U memorandumu dalje stoji da bi za dobivanje više boksita iz Hrvatske trebalo dodatno uložiti u rudnike i, prije svega, vojnim snagama zaštititi preostala rudarska područja i transportne rute. Budući da je Hitlerova naredba o povećanju proizvodnje boksita u NDH bila na snazi već neko vrijeme, memorandum je sadržavao informacije o potrebnim ulaganjima. U njemu se navodi da je njemačka godišnja potrošnja boksita iznosila 1,5 milijuna tona te da je planirana proizvodnja u zapadnoj Maarskoj, glavnom njemačkom izvoru boksita tijekom cijeloga rata, trebala biti između 1,2 i 1,4 milijuna tona. Međutim, stvarne maarske zalihe kretale su se oko 50% planirane proizvodnje. Ured za planiranje je zanimalo treba li poduzeti što u vezi boksita iz NDH iih sve svoje napore usredotočiti na Maarsku.⁷⁵

Feldmaršal Keitel je u brzojavu Ministarstvu naoružanja i streljiva 16. studenog 1944. istaknuo da jedinice koje se povlače iz Grčke i ostalih područja na Balkanu, mogle zaštititi proizvodnju i transport boksita u NDH, te je predložio da se proizvodnja povećati na području Mostara i u zapadnoj Bosni.⁷⁶ Može se pretpostaviti da je Keitel već bio zabrinut zbog opasnosti koju su nadolazeće sovjetske jedinice predstavljale za rudnike boksita u zapadnoj Maarskoj.

Konačno odluka o opskrbljivanju Njemačke boksitom donesena je na sastanku održanom 7. prosinca 1944. godine u Ministarstvu naoružanja i streljiva. Stručnjaci su potvrdili činjenicu da se, u pogledu proizvodnje i transporta, više ne može računati na NDH. Predložili su poduzimanje daljnjih mjera za zaštitu prijevoza istarskoga boksita. Međutim, zaključili su da „je praktički najbolji način osiguravanja zaliha boksita za Njemačku zapravo korištenje maarskih polja boksita pod vojnom ingerencijom - naročito velikih rudnika Ganta i Jszke - kako bi se mogla zaštititi proizvodnja i transport boksita s tih područja". U tim je rudnicima bilo akumulirano između 160.000 i 170.000 tona ruda.⁷⁷

Ruda visoke kvalitete kopala se u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni te u blizini Vareša u središnjoj Bosni. Međutim, partizani su nekada putujući uništili instalacije rudnika u Ljubiji te željezničke objekte kojima se rudnik koristio

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

što je uvelike štetilo proizvodnji i transportu rude Tre em Reichu i djelomice Ma arskoj. Budu i da su Nijemci bili jako zainteresirani za željeznu rudu, trudili su se zadržati rudnik u svojim rukama i ponovno ga preuzeti nakon što bi ga partizani osvojili. No, dostupni podaci pokazuju daje transport željezne rude iz rudnika Ljubija bio jako neredovit i znatno ispod razine koju su Nijemci o ekivali u travnju 1941. godine.⁷⁸ Rudnik željezne rude Vareš opskrbljivao je željezaru u Zenici, koja je uo i napada 1941. godišnje proizvodila oko 120.000 tona. Zeni ka željezara je zauzvrat opskrbljivala državni arsenal u Sarajevu i tvornicu strojeva i željezni kih vagona u Slavonskom Brodu, koji su tijekom rata proizvodili razli itu robu za Wehrmacht, uklju uju i granate i ahure za streljivo. Dio željezne rude iz Vareša izvezio se u Italiju, Ma arsku i Rumunjsku.

Zbog partizanskih napada i sabotaža rudarska proizvodnja u NDH je naglo opadala. Prema podacima iz Ministarstva šuma i rudnika NDH, prosje na mjesec na proizvodnja sme eg ugljena pala je s 148.083 tone u 1941. na 105.690 tona u 1943. te na 65.660 tona u prvom tromjesec ju 1944. godine. Prosje na mjesec na proizvodnja željezne rude pala je s 37.900 tona u 1941. godini na 16.345 tona u 1942. te je nakon rasta na 26.940 tona u 1943. godini pala na samo 5000 tona u prvom tromjesec ju 1944. godine.⁷⁹

Kao što možemo vidjeti iz prethodnog, Jugoslavija je Njema koj tijekom rata bila važan izvor obojenih metala i ruda, iako ne onoliko izdašan koliko je to Njema ka o ekivala. Ve i dio troškova opskrbe ovim mineralima snosili su sami Jugoslaveni ali su Nijemci tako er ulagali puno više energije i napora nego što su prvotno o ekivah, prvenstveno zbog neprestanih partizanskih diverzija i napada.

Industrijski proizvodi

U podru jima pod njema kom okupacijom, tj. u Srbiji i dijelu Slovenije, upravljanje industrijskim objektima proslije eno je njema kim udruženjima poduze a ili bankama koje su ih kontrolirale na osnovu ve inskog vlasništva ili utjecale na njih pomo u djelomi nog vlasništva ili zbog toga što su im njema ke vojne vlasti povjerile tu funkciju. U NDH su Nijemci kontrolirali mnoga industrijska i bankarska poduze a putem djelomi nog ih ve inskog vlasništva. Vlasti NDH su na temelju posebnog zakona preuzimale financijska, industrijska i trgovinska poduze a koja su bila u vlasništvu onih koji su smatrani državnim neprijateljima, kao što su to bih Židovi, Srbi i gra ani zemalja zapadnih Saveznika. Kako je rat napredovao i njema ki utjecaj u NDH se povećavao, neka od tih poduze a su preuzimah Nijemci, a druga su stavljena u njema ku službu, ako su mogla pridonijeti njema kim ratnim naporima.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 6.

Dostavljanje industrijskih proizvoda iz zemalja jugoisto ne Europe Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje, za lipanj 1941. godine; za šestomjese ne periode, od perioda srpanj - prosinac 1941. godine do perioda sije anj - lipanj 1944. godine, i za srpanj 1944. godine (u tisu ama njema kih maraka)

Period	Srbija	NDH	Bugarska	Rumunjska
lipanj 1941.	3314			
srpanj - prosinac 1941.	9841	542 ^a	3169 ^b	
sije anj - lipanj 1942.	4071	14.563	5704 ^c	
srpanj - prosinac 1942.	13.270	35.058	10.204	17.871
sije anj - lipanj 1943.	19.619	50.277	4353	15.348
srpanj - prosinac 1943.	14.030	61.820	8569	16.594
sije anj - lipanj 1944.	22.554	100.347	2609	16.707
srpanj 1944.	4504	65.816	45	2341
UKUPNO	91.203	328.423	34.653	68.861

Izvor: Mjese ni podaci Vojnog gospodarskog štaba za jugoisto nu Europu, Micr. No. T-77, Roll 1295, Frs. 1172-1474.

^a Period od etiri mjeseca.

^b Period od tri mjeseca.

^c Period od pet mjeseci.

Neka industrijska poduze a u Jugoslaviji i drugim zemljama jugoisto ne Europe bila su korištena tako da su ugovorno stavljena izravno pod Wehrmachtov Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje. Vojni gospodarski stožer je koristio ujedna ene metode izvještavanja za davanje potpunih statisti kih podataka o proizvodnji tih poduze a u mjese nim izvještajima od lipnja 1941. do srpnja 1944. godine. Ugovori su bili podijeljeni u li razli itih skupina proizvoda: streljivo, oružje, motorna vozila, brodovi, dijelovi i oprema zrakoplova, komunikacijska oprema, opti ka oprema, odje a za jedinice, druga op enita vojna oprema, radni strojevi te razli iti alati i oprema. Ti su izvještaji pokrivali svaki ugovor koji je vrijedio više od 10.000 njema kih maraka izravno odobrenih tim poduze ima (kao i druge ugovore iz Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje). Podaci su bili organizirani u pet kategorija: broj proizvodnih jedinica, vrijednost ugovora na po etku svakog mjeseca, vrijednost dostava za svaki mjesec, vrijednost novih ugovora odobrenih svaki mjesec i vrijednost ugovora koji krajem svakog mjeseca još nisu bili riješeni. Promjene i raskidi ugovora, te ispravci povremenog dvostrukog zara unavanja, esto su podrazumijevah mijenjanje brojki. Tablica 6. sažeto prikazuje podatke vezane za industrijske proizvode koje su Srbija i NDH dostavile Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje u periodu od lipnja 1941. do srpnja 1944. godine - podaci za Bugarsku i Rumunjsku služe za usporedbu.⁸⁰

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

Podaci pokazuju da je od početka 1942. NDH bila vodeći proizvođač na temelju takvih ugovora te daje itavo to vrijeme dostavljala proizvode koji su vrijedili gotovo 60% više nego proizvodi ostalih triju zemalja zajedno. U Srbiji je, naročito u početku, glavno dobro koje se proizvodilo bio tekstil, dobiven vjerojatno od sirovina zaplijenjenih u zemlji u vrijeme Travanjskog rata, a kasnije to je bilo oružje, streljivo i dijelovi zrakoplova te oprema za zrakoplov. U NDH, najvažniji proizvodi bile su montažne barake koje su činile oko 60% ukupne vrijednosti isporuka; zatim odjeća za njemačke zračne snage (Luftwaffe), suhe baterije, dijelovi za izgradnju mosta i streljivo (granate). Bugarska je proizvodila brodove, odjeću za elitnu vojnu jedinicu SS, te ponešto montažnih baraka. Rumunjska je dobavljala naoružanje, streljivo, komunikacijsku opremu i uobičajene alate i opremu.⁸¹

Koliko god je bilo moguće, ti su proizvodi bili napravljeni od domaćih sirovina. Neke sirovine i poluproizvodi potrebni u proizvodnji, trebali su biti uvezeni iz Njemačke i područja pod njemačkom kontrolom. U NDH, a najvjerojatnije i u drugim zemljama, na taj uvoz se nije plaćala carina.⁸² Kao i u slučaju ostale ratne industrijske proizvodnje, u većini zemalja proizvodnju na temelju tih ugovora bilo je nedostatak sirovina, ugljena i električne energije, te kvalificirane radne snage, iako su poduzeća koja su proizvodila za Wehrmacht imala i neke prednosti. I u NDH i u Srbiji industrijsku proizvodnju, posebice u drugoj polovici rata, uvelike su kočile aktivnosti gerilaca, odnosno sabotaže i strategija gerilaca da se pri povlačenju pale usjevi i sve uništava.

Budući da je kupovna moć njemačke marke pala u Njemačkoj između lipnja 1941. i srpnja 1944. godine, i da joj je stopa bila drukčija za različite skupine robe, kupovnu moć njemačke marke u drugim zemljama trebalo je odrediti posebnim propisima za različitu robu kojom se trgovalo (vidi sljedeće poglavlje). Stoga je nemoguće, na temelju dostupnih podataka, izraziti vrijednost njemačke marke u Tablici 6. u stalnim cijenama.

Hrana

Iako su Nijemci jugoslavenski Banat službeno smatrali dijelom okupirane Srbije, organizirali su ga kao zasebnu jedinicu te njemačkoj manjini dali pravo civilne uprave uz vodstvo i kontrolu njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju. Folksdojери su proglašeni i tijelom javnog zakona. Neovisno o bilo kakvim političkim planovima koje su Nijemci eventualno imali u pogledu banatskih folksdojера u budućnosti, njihov glavni cilj bio je maksimirati dobit Pannos banatskih Nijemaca i područja Banata kao izvora ljudskih potencijala⁸³ Poljoprivredne i stojarke proizvodnje za Wehrmacht i njemačko civilno gospodarstvo.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Glavni ratarski proizvodi Banata bili su pšenica, žito, šećer i uljarice, a u isto arskoj proizvodnji svinje, stoka, perad i njihovi finalni proizvodi. Da bi osigurao sve viškove hrane isključivo za svoje potrebe, Nijemci su Banat strogo izolirali od ostatka okupirane Srbije zabranjujući i svako privatno trgovanje između ta dva područja. Prvi opsežan izvještaj Franza Neuhausena, opunomoćenika za gospodarska pitanja, koji se odnosi na razdoblje od travnja do kraja srpnja 1941. godine, pokazuje da su njemačke okupacijske vlasti i srpska kvislinška vlada izdale hitav niz propisa i utemeljile mrežu agencija koje su djelovale i u užoj Srbiji i u Banatu. Te su agencije Nijemcima omogućile da naveliko utječu na poljoprivrednu proizvodnju uvodeći i proizvodni plan i preuzimajući kontrolu nad velikim dijelom poljoprivredne i stoarske proizvodnje. U tom istom izvještaju stoji da su Nijemci već do polovice srpnja 1941. godine iz Banata u Reich izvezli oko 35.000 tona žita i određene količine drugih poljoprivrednih i stoarskih proizvoda. Nijemci su očekivali da će od usjeva 1941. godine iz Banata izvesti oko 200.000 tona pšenice, 100.000 tona žita i 30 do 40.000 tona suncokretovih sjemenki.⁸³

Užja Srbija nije bilo područje koje bi obilovalo viškom hrane i u početku Nijemci nisu uopće razmišljali da bi izvezli pšenicu s tog teritorija, ali su očekivali da će zadovoljiti potrebe za hranom njemačkih snaga koje su se tamo nalazile. Dokle god je isto ni Srijem bio pod službenom okupacijom Njemačke, veliki viškovi hrane s tog područja - gdje je živjela brojna njemačka manjina - bili su namijenjeni njemačkim snagama u Srbiji i stanovništvu Beograda. Međutim, sporazumom između Reicha i NDH, sklopljenim 25. rujna 1941, isto ni Srijem je prepušten NDH te se njegovi viškovi hrane više nisu mogli koristiti za njemačke oružane snage u Srbiji i stanovništvu Beograda. No, sporazum se mogao protumačiti i realizirati na različite načine. Još u srpnju 1942. godine, predstavnici različitih jedinica njemačkih oružanih snaga u Srbiji hranu su kupovali u istom Srijemu i plaćali više nego što su bile maksimirane cijene u NDH. Argument opunomoćenika za gospodarska pitanja u Srbiji za dobivanje hrane iz istog Srijema bio je da užja Srbija ne može hraniti veliki broj srpskih izbjeglica koje su tamo prebjegle iz NDH. Unatoč tome, kupovanje hrane u istom Srijemu za njemačke jedinice i ostale u Srbiji, službeno je i dalje bilo zabranjeno, ali je to područje ostalo najvažniji izvor hrane koja se krijumčarila u Srbiju.⁸⁴

Godina 1941. bila je godina odličnog uroda i u užoj Srbiji i u Banatu. No, Nijemci su u razdoblju od 1. kolovoza 1941. do 25. srpnja 1942. godine dobili znatno manje hrane iz Banata nego što su to očekivali: samo 102.240 tona pšenice i 69.404 tona žita, i određene količine druge hrane.⁸⁵ U gotovo istom tom razdoblju, njemačke oružane snage su dobile i nešto hrane za svoje potrebe. No, njemačke snage u Srbiji nisu mogle pokriti svoje potrebe samo hranom iz užje Srbije, te je hranu za njih, za radnike iz poduzeća koja su proiz-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

vodila za Nijemce i za dio stanovništva Beograda, trebalo dovoziti iz Banata.⁸⁶

U pismu koje je 16. rujna 1942. godine poslao zapovjednom generalu za Srbiju, general Nedić je istaknuo da mu je opunomoćenik za gospodarska pitanja obećao da „iz Srbije neće biti izvezeno jedno jedino zrno pšenice, i da hrana treba ostati u zemlji i služiti samo u svrhe prehrane stanovništva i okupacijskih jedinica.“ Neuhausen je uglavnom potvrdio tu izjavu, dok ju je Felix Benzler, predstavnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u stožeru zapovjednog generala, to izričito potvrdio. Međutim, Nijemci su promijenili mišljenje. U svom drugom opsežnom izvještaju iz srpnja 1942. godine, Neuhausen je izjavio da „je glavna dužnost opunomoćenika za gospodarska pitanja iskoristiti u potpunosti gospodarsku moć uže Srbije i Banata u svrhu ratnih gospodarskih potreba Reicha.“⁸⁷ Srpska vlada je bez pogovora prihvatila da Nijemci u potpunosti prisvoje banatske zalihe hrane, no njihovu odluku da izvuku velike količine hrane i iz uže Srbije, unatoč danom obećanju, smatrah su ugrozom za minimalne domaće prehrambene potrebe. To je pitanje postalo veliki problem u odnosima između njemačkih okupacijskih vlasti i Nedićeve vlade.

Nijemci su, kao nagradu za političke i gospodarske usluge, od banatskih folksoj era uistinu dobili njihov maksimum u doprinosu ratnim naporima. Prema trećem opsežnom Neuhausenovom izvještaju - odnosi se na razdoblje od kolovoza 1942. do siječnja 1944. godine - Banatu je dodijeljena veća količina uvezenih dobara, naročito poljoprivrednih strojeva i alata, više nego u Srbiji. Banatskim folksoj erima bila je dostupna puno bolja ponuda odjeće i obuće nego Srbima, i to po nižim cijenama. Banatski poljoprivrednici i stočarski proizvođači prodavali su se po višim cijenama nego ti isti artikli proizvedeni u Srbiji, a stope poreza na zemlju bile su niže za folksoj ere u Banatu nego za druge ljude u Banatu ili u Srbiji. Godine 1944, posebne subvencije dobili su oni seljaci u Banatu koji su posijali pšenicu, žito i uljno sjeme najednako hektara zemlje kao i 1943. godine. Banat je bio povlašten i u tome što mu je dodijeljena veća količina umjetnih gnojiva, probranog sjemena, boljih pasmina životinja i drugih zaliha, što je omogućilo tehniku kvaliteta i povećanu proizvodnju. Štoviše, popravljene su ceste, izgrađene su neke nove, te je poboljšana sustav odvodnjavanja u područjima podložnima poplavi. Jedina bitna promjena koja je uvedena u poljoprivrednu proizvodnju u Banatu, zahvaljujući naporima^{ma} Nijemaca i folksoj era, odnosila se na znatno povećanje površine zemljasijane uljnim sjemenom, naročito suncokretom. Banat je tijekom bitave njemačke okupacije ostao važan izvor poljoprivrednih i stočarskih proizvoda za njemačke oružane snage i za izvoz u Njemačku. Zahvaljujući odlukama naporima upravitelja folksoj era i njihovim provedbenim agencijama, Nijemci uisu imali poteškoća u osiguravanju zaliha jer su folksoj eri „izvršavali svoje dužnosti kao i ljudi u bilo kojem njemačkom okrugu.“⁸⁸

U užej Srbiji situacija je bila znatno drukčija. U njoj su sakupljanje dodi-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jeljene koli ine pšenice iz usjeva 1942. godine prvo provodile srpske vlasti. Nijemci su toliko bili nezadovoljni rezultatima, da je Neuhausen uzeo stvari u svoje ruke i uz pomoć okupacijskog područnog i okružnog zapovjedništva te njemačke pohcije, u potpunosti uspio ostvariti kvote prinosa usprkos manjem posijanom području i slabom urodu. Zatim je zapovjednom generalu za Srbiju predložio primjenu iste metode i za sakupljanje žita 1942. godine.⁸⁹ Iz pisma koje je 16. rujna 1942. Nedi poslao zapovjednom generalu, proizlazi da su Nijemci tražili 90.000 tona pšenice od uroda procijenjenog na 240.000 tona, te 384.000 tona žita od ukupnog uroda procijenjenog na 450.000 tona. Veliki dio uroda koji su Nijemci željeli sakupiti i brutalne metode koje su koristili pritom, izazvali su paniku među srpskim stanovništvom i čak zaprijetili Nedi evom ostanku na čelu vlade. S obzirom da je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova (i zapovjedni general) smatralo potrebnim da Nedi ostane premijer, pristali su na kompromis u pogledu ubiranja usjeva za 1942. godinu. Nedi evoj vladi je ponovno povjeren zadatak da prikupi 275.000 tona žita, od kojih je 100.000 tona bilo namijenjeno izvozu u Reich. No, u Benzlerovu izvještaju od 9. ožujka 1943. godine stoji, da su do tog dana srpske vlasti sakupile samo 23.000 tona žita, ili oko 8% zadane kvote, jer „su seljaci, pobunjenici i djelomice vlasti srpske vlade sabotirali dostavu žita“. Stoga je, od 9. ožujka 1943. godine, zapovjedni general zadatak sakupljanja žita ponovno dodijelio područnom i okružnom zapovjedništvu; određena je izravna kvota od 110.000 tona, od kojih je 90.000 tona bilo namijenjeno izvozu u Reich. Stavio im je na raspolaganje njemačku policiju i vojne jedinice te je također naredio srpskim državnim agencijama da pruže pomoć. Svi su oni „po potrebi“ trebali nastaviti s „najžešćim sredstvima“.⁹⁰ Ostatak kvote je trebao biti upotrijebljen za hitne potrebe njemačkih oružanih snaga i za poduzeća koja su proizvodila za Nijemce. A, kako je Benzler napisao u svom izvještaju, „što se tiče drugih srpskih potreba i opskrbljivanja srpskog stanovništva, Srbi se moraju sami snajbolje što mogu“. No, dvojio je da li čak i najžešće prisilne mjere mogu pomoći da se ostvari zadana kvota, i njegovi su strahovi što se toga tiče bili opravdani. Ratari su od prethodne naredbe od 21. rujna do nove naredbe imali dovoljno vremena da se riješe žetve žita iz 1942. godine.

Budući da su bili nezadovoljni lošim rezultatima naredbe od 9. ožujka i da su trebali veće zalihe hrane, Nijemci su 1943. odlučili reorganizirati sustav sakupljanja uroda pšenice i drugih žitarica. Na sastanku vođenom njemačkom okupacijskom režimu u Srbiji od 18. lipnja 1943. godine, sakupljanje usjeva je ponovno dodijeljeno područnom i okružnom zapovjedništvu, uz pomoć njemačke pohcije, Srpske državne straže, te, po potrebi, i njemačkih vojnih jedinica. Nijemci su prikupili podatke za individualne proizvođače po općinama, iz kojih se moglo vidjeti obrađeno područje, vrsta usjeva, potencijalna proizvodnja i broj članova obitelji. Odlučeno je da njemački ili srpski vladin¹

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

agenti moraju nadgledati proces mlajenja žita te da se oni odluče koliko svaki seljak može sadržati za svoje potrebe i za sjeme, dok se ostatak, po službenim cijenama, pripasti predviđenoj kvoti. Za osiguravanje kontrole i sigurnosti, napravljen je raspored mlajenja po određenim područjima kako bi u svakom području ekipe zadužene za sakupljanje mogle imati podršku dovoljnog broja provedbenih jedinica. Zbog jako ograničene proizvodnje, bilaje izuzeta, otprilike, jedna trećina općina.⁹¹

Novi se plan sakupljanja, po svemu sudeći, pokazao uspješnim. Prema Neuhausenovim podacima, dok su u 1942-1943. godini od uroda u užoj Srbiji i u Banatu Nijemci ukupno prikupili 222.982 metrike tone žita i mahunarki, od siječnja pa do kraja 1943. godine sakupili su 363.955 tona. Za to povećanje je dijelom zaslužna i plodnija godina, no čini se da je zaslužnija bila bolja organizacija i strože metode ubiranja. Prema „Izveštaju o stanju” vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu za razdoblje od 16. veljače do 15. ožujka 1944. godine, u Banatu su već tada propisane obavezne dostave ispunile 90% kvote za pšenicu i 63% kvote za žito; a u užoj Srbiji 76% kvote za pšenicu i 49% kvote za žito.⁹²

Nijemce nije trebala uditi nevoljkost srpskih seljaka da im svoje proizvode ustupe po niskim službenim cijenama, ako na to nisu prisiljeni. Općenito gledajući, obrađivalo se manje zemlje nego inače, te je sukladno tomu i proizvodnja bila manja, dok su cijene na crnom tržištu - nekoliko puta više od onih službenih - poticale na krijumčarenje. Uz to, dopuštene količine bile su male, roba široke potrošnje nije bila dostupna u trgovima kojima mreži i Nijemci nisu vodili računa o opravdanim potrebama proizvođača. Stoga su proizvođači bili u velikom iskušenju da prodaju što je više moguće svojih proizvoda na crnom tržištu kako bi mogli na istom tom tržištu, po visokim cijenama, kupiti robu široke potrošnje. Od ožujka 1943. pa nadalje, Nijemci su od seljaka pod prisilom uzimali sve usjeve, a od srpnja 1943. rukovodili su se smjernicama određenima u lipnju 1943. godine. Međutim, u proljeće 1944. Nijemci su pokušali uvoziti robu široke potrošnje (odjeću, obuću, kuhinjsku sudu, šibice itd.) koju su dijelili seljacima kooperantima i radnicima iz rudarskih i građevinskih poduzeća koja su proizvodila za Nijemce, u cilju podizanja morala i poticanja seljaka da dostavljaju na vrijeme propisane obvezatne količine proizvoda. Cijena građevne robe, kao i cijena svih poljoprivrednih proizvoda (i radničkih dnevnica) bilaje fiksna. S obzirom da je u Njemačkoj trošak proizvodnje nekih od tih dobara bio veći od prodajnih cijena u Srbiji, na taj uvoz se nije morala plaćati srpska carina te je trebalo davati posebne subvencije trgovinskim poduzećima koja su se bavila tom robom.⁹³

Nemoguće je odrediti je li taj plan imao ikakav učinak na proizvodnju. Može se dati povećao količinu prikupljenog uroda pšenice iz 1944. godine, no gdje obavljen žetva žita 1944, Nijemci su se već povukli iz Srbije. Čini se

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

daje to bio ustupak srpskim seljacima u trenutku kada je Njemačka o njima morala biti ki trebala uvoziti hranu.

Obvezatna dostava stoke i sto arskih proizvoda u Srbiji bila je dovoljna za zadovoljavanje potrebe njemačkih jedinica i radnika u poduzeća koja su proizvodila za Njemačku, no nakon toga ne bi puno ostajalo za civilno stanovništvo. Kako je opadao broj svinja, tako se smanjivala i proizvodnja svinjske masti te se 1943. godine predviđeni otkup svinja prakticirao samo u Banatu. U Banatu su u sustav obvezatnog otkupa bili uključeni i mlijeko i jaja. Obvezan otkup stoke se u Srbiji znatno smanjio nakon što su u travnju 1944. Saveznici počinjali bombardirati srpske gradove, te su Nijemci morali primijeniti strože, prisilne metode da bi dobili potrebne zalihe.⁹⁴

Glavna agencija koju su Nijemci koristili za nadgledanje obvezatnog otkupa poljoprivrednih i sto arskih proizvoda i za upravljanje distribucijom robe široke potrošnje, a ograničene ponude te sirovina i polugotovih proizvoda, bila je centrala za robu. Te su centrale, koje je na zapovijed njemačkih okupacijskih vlasti utemeljila srpska marionetska vlada, bile odgovorne za stvaranje niz poljoprivrednih proizvoda i robe široke potrošnje. Postojale su posebne centrale za trgovinu žitom, krmom, mahunarkama i uljnim sjemenom; za trgovinu stokom za klanje (kasnije za trgovinu stokom i mlijekom); za trgovinu šećerom, sirupom, pivom, industrijskim alkoholom, kvascem i glicerinom; za trgovinu tekstilnim proizvodima; za trgovinu kožom; za trgovinu željezom i metalnim proizvodima; te za trgovinu kemijskim proizvodima. Sve su centrale bile pod izravnom ovlašću ovisnika za gospodarska pitanja i osmišljene za provedbu njegove politike.⁹⁵

Ovdje treba navesti dvije dodatne činjenice o raspolaganju poljoprivrednim viškovima u okupiranoj Srbiji. Prvo, prema njemačko-talijanskom sporazumu od 19. lipnja 1941. godine, 30% poljoprivrednih izvoza iz okupirane Srbije i Banata trebalo je slati u Italiju. No, tijekom 1941-1942. godine taj je izvoz iznosio samo 3% ukupnog izvoza, a tijekom 1942-1943. godine tek 16%. Talijanski izvoz u Srbiju je također bio nedvojbeno manji nego što je bilo planirano. No, kao i u mnogim drugim slučajevima, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su Nijemci i ovdje zakinuli svog saveznika. Drugo, prema njemačkim informacijama proizlazi da su, zbog nemogućnosti prijevoza, velike količine uroda pšenice iz 1944. ostavljene u Banatu kada su se Nijemci - prije dolaska Sovjeta - povukli.⁹⁶

Iako je dostupna velika količina statističkih podataka na raznim mjestima o količini hrane koju su tijekom rata Nijemci uzeli iz Banata i uže Srbije, i dalje je suviše fragmentarna da bi omogućila precizniju procjenu ukupne količine hrane koju su Nijemci prisvojili. Nijemci su na različite načine dobivali potrebnu hranu: kupnjom obvezatnog otkupa, kupnjom proizvoda putem tržišnih kanala za izvoz u Njemačku i drugdje, te za opskrbu njemačkih oružanih snaga u Srbiji, Banatu i drugim zemljama, posebice Grčkoj; nameta-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

nein kazna seljacima, op inama i pokrajinama koji nisu uspjeli zadovoljiti kvotu obvezatnog otkupa koje su morali platiti novcem ili proizvodima; zapljenom proizvoda koje su našli skrivene kod seljaka; zapljenom zaliha, naro ito stoke i žita, u vojnim operacijama protiv pobunjenika.⁹⁷ Neke zalihe hrane su nezakonitim putem uzimale i bugarske snage koje su imale funkciju okupatora u Srbiji. Nisu dokumentirane sve kupnje, a mnogi dokumenti su nepotpuni ili se ti u samo malog dijela područja. Ukratko, iako imamo mnogo informacija o tome kako su Nijemci maksimalno crpili hranu iz Banata i uže Srbije, moje je mišljenje da ne e nikada biti mogu e ni približno utvrditi koliko su uistinu uzeli.

Na kraju bi trebalo nešto re i o Franzu Neuhausenu, koji je upravljao gospodarstvom Srbije od početka njema ke okupacije do njegova uhi enja u kolovozu 1944. godine. Neuhausenovi izvještaji i izjave jasno pokazuju da je bio nemilosrdan u uzimanju što je više bilo mogu e hrane, rudarske proizvodnje, radne snage i svega što je bilo potrebno, iz uže Srbije i Banata. Kao nagradu za njegovu revnost, maršal Reicha Hermann Göring koji mu je bio nadre eni, dao mu je u Banatu imanje od 500 hektara. Neubacher, Hitlerov l von Ribbentropov posebni izaslanik za jugoisto nu Europu i nekohko drugih visokih službenika okupacijskog režima u Srbiji, Neuhausena i neke od njegovih suradnika su optužili za krajnju korupciju. Neuhausen je u poslijeratnim ispitivanjima pred jugoslavenskim institucijama odbacio sve optužbe protiv sebe i zapravo se hvalio kako je zaštitio interese srpskoga naroda, posebice u upravljanju gospodarstvom hrane. Tvrdio je daje on ublažavao naredbe pristigle iz Berlina kako bi zaštitio Srbe te daje zbog njihovih interesa ostao na položaju, budu i da bi njegov zamjenik iz SS jedinice doslovno izvršavao naredbe ili ih ak i pooštrio.⁹⁸ No, kod prosu ivanja Neuhausenovih usmjerenja, planiranja i aktivnosti, treba biti skepti an prema njegovim poslijeratnim izjavama i oslanjati se na njegove službene ratne izvještaje i izjave.

Radna snaga

Nijemci su od prvoga dana okupacije željeli jugoslavensku ljudsku snagu iskoristiti za njema ke vojne napore. Uvjeti pod kojima su djelovali u te svrhe razlikovani su se od područja do područja i službeni uvjeti pod kojima ih je Njema ka prihva ala ovisili su o njema kom tuma enju zakonskog statusa nekog područja. Jedna je skupina uvjeta vrijedila u okupiranoj Srbiji, uz posebne prilagodbe za Banat, kojim su upravljali folksdoj eri, a druga u NDH, satelit-zemlji. Nijemci su ljude koristili u vojne svrhe i ti su ve inom dolazili iz Slovenije koja je bila pod njema kom okupacijom, a folksdoj eri su dolazili iz Banata, Ba ke, Baranje i Hrvatske. Nijemci su tijekom rata koristili Jugo-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

slavene i u dvije sljedeće svrhe: za proizvodnju dobara i usluga za Nijemce u jugoslavenskom gospodarstvu, te kao izvor radne snage, voljne ili prisilne, za rad u Njemačkoj. Posljednja kategorija uključuje i jugoslavenske vojnike koji su zarobljeni tijekom invazije i držani kao ratni zarobljenici i koji su većinom (preko 90%) bili Srbi iz Srbije. Srbija je bila važan i lak izvor radnika jer ju je Njemačka kontrolirala u potpunosti, no unatoč tomu tijekom rata iz NDH je u Reich otišlo više radnika.

Nije poznato, čak ni približno, koliko je radnika i seljaka u Jugoslaviji bilo zaposleno, izravno ili neizravno, za njemačke potrebe. Budući da je većina industrije i rudarstva zemlje bila pod izravnom njemačkom kontrolom i da su Nijemci prisvojili veliki dio poljoprivredne proizvodnje, sigurno se radilo o vrlo velikom broju ljudi. U slučaju Srbije dobar pokazatelj su Neuhausenove brojke vezane za povlaštene osigurane obroke hrane tijekom 1943. godine; prema njegovim riječima, takve obroke dobivalo je 305.000 radnika.¹⁰¹ Može se lako pretpostaviti da je većina njih radila za Nijemce. Tijekom posljednjih osamnaest mjeseci njemačke okupacije, oko 40% srpskog nacionalnog dohotka je otpadalo na troškove okupacije a Srbija je imala i ogroman suficit u vanjskoj trgovini s Njemačkom. Sa sigurnošću se može reći da je gotovo polovica zaposlenog srpskoga stanovništva radila za Njemačku.

U svim slučajevima gdje je eksploatacija mineralnih resursa bila od temeljne važnosti za njemačko ratno gospodarstvo - rudnici antimona, bakra, olova, molibdena i cinka u Srbiji, rudnici kroma u Makedoniji te rudnici boksita i željezne rude, uključujući i rudnik boksita u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija - upravljanje radnom snagom bilo je u rukama organizacije Todt.¹⁰² Nijemcima u Srbiji u početku nije bilo teško dobiti potrebnu ljudsku snagu za rad u rudnicima i poduzeća koja su proizvodila za njih. No, kako je rat napredovao i rezerve ljudske snage bivale sve manje, a pasivan i aktivan otpor bivao sve veći i rad za Nijemce postao potencijalno inkriminirajuća okolnost nakon rata, zapošljavanje radne snage je postajalo sve teže i teže.

Nedostatak radne snage naročito su osjetilijama i vojna zapovjedništva odgovorna za popravak i održavanje željeznica i cesta te u gradnji za njemačke potrebe (Luftwaffe). Razlog tomu bile su nadnice u vojnim službama koje su obično bile upola manje od onih u organizaciji Todt te činjenica da radnici obično nisu bili slobodni nakon što bi im istekli ugovori koji su obično trajali četiri mjeseca. Naročito je bilo teško uvjeriti ljude da prihvate posao izvan njihova mjesta stanovanja. U Srbiji, jedan od glavnih načina privlačenja radnika bio je pomoć u kartica za obroke hrane koje su se davale radnicima i njihovim obiteljima. U kasnijim fazama rata trebalo je poduzimati drastičnije korake. Fizički sposobni ljudi za rad u rudnicima sakupljali su se u antigerilskim operacijama.¹⁰¹ Početkom 1943. godine, uvedeno je regrutiranje ljudi za rad u Srbiji ili Njemačkoj, iako samo u područjima koja su se smatrala pogod-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

nima za gerilske aktivnosti i koja nisu imala važnu ulogu u proizvodnji viška hrane ili drugih proizvoda koji su bili potrebni Nijemcima. Druga metoda sastojala se u obvezivanju etni kih zapovjednika s kojima su u prosincu 1943. godine sklopljeni sporazumi o primirju (primjerice, general pukovnika Ljuba Jovanovi a-Patka i zapovjednika Mihaila a i a) na vra anje radnika koji su pobjegli s posla u rudnicima i industrijama u njihovim podru jima, te ak onih koji su se pridružili njihovim etni kim jedinicama.¹⁰² Nakon rujna 1943. godine, za Nijemce u Srbiji radili su i neki od talijanskih ratnih zarobljenika.

Nijemci su, od po etka okupacije u Srbiji, sustavno regrutirali radnu snagu, ve inom muškarce, no u odre enoj mjeri i žene, i za rad u Njema koj. Do kraja srpnja 1941, ve su bili prebacili u Njema ku oko 17.000 srpskih radnika, a godinu dana kasnije taj se broj popeo na 43.700 osoba. Tako er su deportirali partizane i druge, koje bi uhvatili tijekom akcije protiv partizana. S obzirom na sigurnosni rizik, takve deportacije su se prakticirale samo u slu ajevima kada je radna snaga bila prijeko potrebna, a one koji su bili deportirani detaljno se pregledavalo.¹⁰³ Oni, za koje se smatralo da predstavljaju sigurnosni rizik, bili su ili smaknuti ili poslani u koncentracione ih radne logore ili, pak, posebne logore iz kojih su uzimani taoci za masovna smaknu a.

Nijemci su za radnu snagu koristili i jugoslavenske ratne zarobljenike (gotovo isklju ivo Srbe). U Njema koj je bilo približno 200.000 zarobljenika iz Srbije, gotovo pola njih su bili tretirani kao radnici, a pola ih je bilo u logorima. Nakon pada i komadanja Jugoslavije, Nijemci su kao ratne zarobljenike u Njema ku odveli samo oficire, podoficire i obi ne vojnike koji su bili Srbi iz uže Srbije, te neke Srbe iz drugih dijelova Jugoslavije i neke Slovence za koje je bilo poznato da su snažne projugoslavenske orijentacije. Ratni zarobljenici iz dijelova Jugoslavije koje je anektirala Italija bili su ili premješteni u talijanske logore za ratne zarobljenike ili vra eni u mjesta od kuda su došli, gdje su bili podvrgnuti propisima koje su nametnule talijanske okupacijske vlasti. Ostali su pušteni ku i.¹⁰⁴

Zarobljavaju i ljude, Nijemci su željeh, prvo, maknuti iz Srbije vojno osoblje koje bi moglo sudjelovati u potencijalnim pobunama ili na bilo koji drugi na in prouzro iti probleme, i drugo, pove ati kontingent radne snage u Njema koj. U velja i 1944. godine, oko 92.100 jugoslavenskih ratnih zarobljenika bilo je na radu u njema kom gospodarstvu. Oni su bili dio skupine od 2,500.000 ratnih zarobljenika (me u kojima je bilo više od 1,000.000 Francuza) i inili oko 8% ukupne radne snage u Njema koj koja je, prema procjenama, u studenom 1944. brojila 30,770.000 ljudi.¹⁰⁵

Nijemci su srpske ratne zarobljenike koristili ne samo kao radnu snagu, ve i kao sredstvo pogodbe za dodatnu radnu snagu. U svibnju 1943, dogovorili su se s Nedi evom vladom da e na dva fizi ki sposobna radnika poslana u Njema ku osloboditi jednog zarobljenika (takozvana francuska formula).

Rai i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Među zarobljenicima koje su slali kući i bili su samo stari oficiri ili ljudi oboljeli od tuberkuloze.¹⁰⁶

Nestabilnost i brza fluktuacija radne snage bili su neki od najvećih problema s kojima su se Nijemci morali suočiti u rudnicima, industrijskim poduzećima i gradilištima u Srbiji. U tom pogledu stanje se još više pogoršalo kako je rat tekao i okretao se u korist Saveznika. Gotovo polovica od približno 40.000 srpskih radnika regrutiranih krajem 1943. godine za rad u poduzeću ima koja su proizvodila za Njemačku, pod utjecajem antinijemcke propagande i snaga otpora, napustilo je svoja radna mjesta prije isteka perioda regrutacije. Od 17.000 dezertera s radne dužnosti, koji su većinom dolazili iz seoskih sredina i za kojima su izdane tjeralice, samo njih 1000 je pronađeno i vraćeno na posao. Okupacijske vlasti su kažnjavale one koje nisu davale traženi broj ljudi za radnu službu tako da su morale davati posebne doprinose.¹⁰⁷ Prema svemu sudeći, najveće neprilike s radnom snagom dograle su se u Borskom poduzeću za rudarenje i taljenje bakra. Radna snaga za Bor većinom se regrutirala ili novom silom u Srbiji, no pored njih bilo je i raznih stranih radnika. Na lokalne radnike u Boru utjecalaje, a i sami su u njoj sudjelovali, borba za prevlast između triju lokalnih skupina u Srbiji - Nijemci, Srbi i partizani - te su zbog toga oni uvijek bili nestabilna radna snaga. Vijesti o uspjesima partizana i Saveznika bile su osobit poticaj radnicima Bora da napuste svoja radna mjesta. Broj dezertera se s 800 iz svibnja 1943. popeo na 1600 u travnju 1944. godine (ukupno je bilo zaposleno 7716 osoba) nakon što su Saveznici počinili bombardiranje komunikacijskih središta u Srbiji. I radnici u Beogradu i Nišu napuštali su u ožujku i travnju 1944. godine svoja radna mjesta.¹⁰⁸

Da bi povećali proizvodnju u rudniku i vjerojatno uveli jaču disciplinu, Nijemci su, na Hitlerovu zapovijed, u ljeto 1943. iz Reicha doveli bataljun od 1000 vojnika-rudara u Bor i u rudnike kromita u dijelu Makedonije koji je anektirala Bugarska. Počinili su dovoditi i stranu radnu snagu u Bor - prvo oko 1200 mađarskih Židova u ljeto 1943, a zatim poljske i bugarske radnike te zarobljene gerilke partizane, u ožujku 1944. godine talijanske ratne zarobljenike, a potom oko 5000 novih mađarskih Židova. Bor je uistinu bio veliki međunarodni koncentracijski logor za radnike.¹⁰⁹

Među prvim gospodarskim sporazumima sklopljenim između NDH i Njemačke bio je sporazum od 8. svibnja 1941. godine o slanju radnika iz dijelova NDH pod njemačkom i talijanskom okupacijom u Njemačku, većinom na rad na farmama, ali i u rudnicima i tvornicama. Sporazumi o „izvozu“ radne snage iz NDH nisu samo regulirali regrutiranje radnika, za koje su zajednički snagama bile zadužene Emigracijska služba države NDH i njemački opunomoćnik za rad u Hrvatskoj, već i nadnice, uvjete života, slanje dijelova nadnice kućima i tečaj zarađovan na novčanice pošiljkama obiteljima radnika.¹¹⁰ U ranoj fazi rata, hrvatski radnici u Njemačkoj navodno su obavljali najmanje poželjne

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

poslove, a mnoge su mlade djevojke završile u javnim kućama. Na to je ukazao Branko Benzon, veleposlanik NDH u Berlinu, u brzojavu svom ministarstvu u Zagrebu te je predložio da se radnicima iz NDH više ne izdaju putovnice za rad u Njemačkoj.¹¹¹ Možda zbog činjenice da po tom pitanju nije surađivao s Nijemcima, Benzon je krajem listopada 1941. maknut s tog položaja i dobio premještaj u Rumunjsku.

Unatoč odredbama sporazuma od 8. svibnja 1941. njemački opunomoćnik za rad u NDH ipak nije surađivao s vlastima NDH u pogledu regrutiranja radnika. Novi sporazum o radu između Njemačke i NDH sklopljen je 3. veljače 1943. godine, u njemu su ponovljene ranije odredbe i nadodane neke nove, ali je, po svemu sudeći, nepravilnosti bilo samo sve više. Jedan od načina izbjegavanja Emigracijske službe NDH bio je da „pojedinačne jedinice njemačkih oružanih snaga zarobe hrvatske muškarce i žene i odvedu ih u radne logore u Sisku, Tenji, Zemunu i Zagrebu. Te se muškarce i žene nije pitalo za pristanak, već su na silu bili odvedeni, protiv njihove volje... Isto tako, Nijemci su uzimali Hrvate koji su se dobrovoljno javili za službu u SS jedinicama ali nisu bili dovoljno fizički spremni, te hrvatske vojnike koji su bili na dopustu". Bez liječničkih pregleda ili savjetovanja s Emigracijskom službom NDH, ti su ljudi odvedeni u Njemačku u zaključanim vagonima zajedno s robom za njemačke oružane snage. Nijemci nisu dopuštali ni pograničnoj straži NDH da pregleda vagone, tvrdeći da „se unutra nalaze zarobljeni partizani." Da bi sakupili radnike, „no, bez savjetovanja s vlastima NDH, Nijemci su ipak za njemačka sela govorili da su tamo išta partizana, jedinicama bi okružili selo i sve muškarce koji su bili fizički sposobni odveć u Njemačku kao radnu snagu." Glasine o približavanju njemačkih jedinica ljude su tjerale na bijeg u brda, tj. partizanima. Vlasti NDH nisu mogle osigurati za zarobljenike iste uvjete u Njemačkoj na koje su inače imali pravo radnici koji su bili regrutirani redovnim putem. Te su činjenice jasno obrađene u promemoriji vlade NDH od 10. veljače 1944. u kojoj se pozivalo i na pridržavanje dogovorenih uvjeta.¹¹² No, kao i slučaju mnogih drugih pitanja, i taj je zahtjev vjerojatno prošao nezapaženo. Njemačka se, zapravo, i kod regrutiranja radne snage ponovno ponašala prema NDH kao prema okupiranoj zemlji, a ne kao prema savezniku.

Iako nisu dostupni točni podaci, NDH je tijekom rata Njemačkoj dala od 150.000 do 160.000 radnika koji su dobrovoljno otišli u Njemačku nakon što su bili regrutirani u organiziranim kampanjama.¹¹³ Ta brojka ne uključuje ljude koji su prisilno deportirani iz osvojenih partizanskih područja, niti mali broj Partizanskih zarobljenika koji su otpremljeni u Njemačku kao prisilna radna snaga. Također ne uključuje radnike koji su tamo prisilno odvedeni uz kršenje^s Porazuma koji su određivah njemačko regrutiranje radnika u Hrvatskoj. Ne uključuje ljude koji su prisilno odvedeni u radne logore u Norveškoj, niti one

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Srbe iz NDH koje su početkom 1944. godine Nijemci izvukli iz koncentracijskih logora u NDH, te koji su, u skladu s ranijom odredbom vlade NDH, mogli biti popisani samo kao „pravoslavci”.¹¹⁴

Drugi o tome, iako puno manji izvor ljudske snage predstavljala je njemačka manjina u Jugoslaviji. Fizički najspremniji folksdojgeri bili su u njemačkoj vojnoj (prvenstveno u SS-u) i policijskoj službi, no nekolicina tisuća bilo je regrutirano za rad u Njemačkoj. Oni su i kod kuće od sveg srca podržavali njemačku ratnu nastojanja, naročito proizvodeći i višak hrane za Reich. I na kraju, prema određenim procjenama, oko 28.000 ljudi iz Slovenije - koja je bila pod njemačkom okupacijom - odvedeno je u Njemačku kao prisilna radna snaga.¹¹⁵

U usporedbi s ukupnim brojem stranaca (dobrovoljnih regruta, ratnih zarobljenika i drugih) koji su tijekom rata radili u Njemačkoj, ljudi iz Jugoslavije su činili tek između 12 i 14% od ukupnog broja ljudi. No, u usporedbi s ukupnim brojem jugoslavenskog stanovništva koje je bilo radno sposobno i nije bilo angažirano u borbama, taj je broj predstavljao veliki doprinos.

Konačno, treba naglasiti da je znatan broj radnika iz svih dijelova Jugoslavije koji su službeno regrutirani za rad u Njemačkoj tamo otišao svojom voljom. Mnogi mladi ljudi, naročito oni koji ideološki nisu bili naklonjeni nijednoj strani, mislili su da imaju velike šanse da prežive rat ako odu raditi u Njemačku, nego ako ostanu u Jugoslaviji gdje je zbog višestranog građanskog rata i nemilosrdnih operacija sila Osovine protiv pobunjenika, ljudski život bio u stalnoj opasnosti.

TALIJANSKA PLJA KA JUGOSLAVEN- SKOG GOSPODARSTVA

Prilikom komadanja Jugoslavije, Italija je dobila veliki dio jugoslavenskog teritorija, no, ve ina tog podru ja bila je relativno siromašna prirodnim resursima i nije imala veliku industriju. Bilo je nekoliko važnih prodajnih n\jesta gra evnog drva, nekohko tvornica cementa te tvornica aluminijske i feromangana u blizini Šibenika, nekoliko rudnika sme eg ugljena koji su gorivom opskrbljivali željeznice i industriju te polja bogata boksitom od kojih, me utim, Italija nije smjela imati ikakve koristi jer su ministri vanjskih poslova von Ribbentrop i Ciano na konferenciji održanoj od 21 do 22. travnja 1941. u Be u zaklju ili:

U skladu s posebnim gospodarskim interesima koje je Njema ka imala u bivšoj državi Jugoslaviji - u podru jima koja su pripala Italiji posebna pažnja e se pridavati njema kim gospodarskim interesima. Njema ka je prvenstveno željela razviti proizvodnju dalmatinskih rudnika boksita i to što je to više mogu e, a u pogledu izvoza, prednost ima ispunjavanje njema kih zahtjeva.¹¹⁶

Nadalje, važna rudna bogatstva, poput naslaga ugljena u slovenskom Trbovlju, rudnika željezne rude u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni, rudnika olova i cinka Trep a na Kosovu i rudnika kroma u planinskom masivu Ljuboten u Makedoniji, koji se svi nalaze u blizini njema ko-tahjanske demarkacijske linije, potpali su ili pod izravnu njema ku kontrolu ili pod kontrolu NDH i Bugarske, satelitskih zemalja Reicha koje je bilo lakše zastrašiti nego Italiju.

Talijani su uzeli puno manje ratnog plijena od poražene jugoslavenske vojske nego Nijemci, iako nisam uspio prona i podatke o kojoj se to no koli ini radi. Razlog tome je što su Nijemci prvi došli na ve inu jugoslavenskog teritorija, slomili glavne jugoslavenske oružane snage i zadržali kontrolu nad podru jima gdje se nalazila ve ina vojnih zaliha. Talijani su, poput Nijemaca, uzeli ne samo oružje, streljivo i druge vojne rezerve ve i mnogo robe neovisne o vojsci. Iz žalbe koju je 29. travnja 1941. godine Mladen Lorković, državni tajnik u Ministarstvu, podnio njema kom poslaniku Kascheu, poznato je da su Talijani prisvojili oko 10.000 tona zaliha hrane u Mostaru te da su plijenili hranu i vjerojatno druge

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

zalihe koje su se prevozile željeznicom.¹¹⁷ Talijani su preuzeli i sve što je ostalo od male jugoslavenske mornarice i od jugoslavenske obalne i druge opreme na Jadranskom moru, no nisam uspio utvrditi ukupnu tonažu brodova.

U svibnju 1941. godine, nakon osiguravanja političkog i vojnog savezništva sa NDH putem Rimskih ugovora od 18. svibnja, Italija je poduzela mjere za promicanje svojih gospodarskih interesa. Cianovo pismo od 30. svibnja 1941. godine, upućeno Paveli, sadržavalo je talijanske prijedloge rješavanja gospodarskih pitanja. Trgovina između dijelova Dalmacije koje je anektirala Italija i dijela Dalmacije koji je pripao NDH, treba ostati bar na dotadašnjoj razini ili se proširiti na bilo koji mogući način. Imovinu i prava tvrtki koje se bave rudarstvom i industrijskom proizvodnjom u Dalmaciji, a u vlasništvu su neprijatelja, treba podijeliti tako da Italija i NDH, kao države nasljednice, dobiju imovinu koja se nalazi na njihovim teritorijima. Imovinu, koja je ranije pripadala Jugoslaviji ili stranim građanima, a sada se nalazila na područjima koja su u nadležnosti Italije i NDH treba podijeliti najednake dijelove, dok imovina i prava koje su talijanski građani stekli prije komadanja stare jugoslavenske države, moraju ostati netaknuti. Nadalje, obje zemlje trebaju poticati razvoj industrije i rudarstva na svojim područjima, a što se tiče poslovnih projekata ni u jednoj državi, uvjeti ne smiju biti manje povoljni od onih koje je odobravalala bivša jugoslavenska država. Prihvataju i ove prijedloge, Pavelić je odgovorio isti dan.¹¹⁸

U dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija, industrija cementa je nastavila s radom, ali sada za Talijane, kao i tvornica aluminijske u Lozovcu i tvornica feromangana i lijevanog željeza u blizini Šibenika. Te je dvije tvornice, kao i tvornicu karbida i kemijskih gnojiva u Dugom Ratu u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija, koja je također proizvodila feromangan, preuzela tvrtka Fiat iz Torina.¹¹⁹ Rudnici boksita u Drnišu (blizu Šibenika) dijelom su bili u vlasništvu njemačkih poduzeća te su nastavili proizvoditi za Nijemce. U dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija bilo je i nekoliko malih rudnika smekog ugljena koji su nastavili proizvoditi za lokalnu industriju, željeznice i mornaricu.

Italija i Hrvatska sklopile su 26. lipnja 1941. sporazum kojim su namjeravale pojačati trgovinske odnose između svojih zemalja primjenjujući i političke i vojne sporazume. Uslijedili su novi sporazumi. Međutim, uloga Italije u gospodarstvu NDH, koja je od početka bila slaba, nije ni približno bila jednaka ulozi koju je imala Njemačka. Iako je Njemačka uporno nijekala da ima posebne političke interese u NDH, državi i gospodarstvu je nametnula i održavala založno pravo. Talijani nisu imali mogućnost da promijenjene situaciju te su mogli samo bjesnjeti. Ciano je Mussolinijevo nezadovoljstvo zabilježio u svom dnevniku od 10. lipnja 1941. godine, samo dva mjeseca nakon proglašenja NDH i manje od mjesec dana nakon što su Talijani, putem Rimskih ugovora, navodno osiguravali svoj protektorat nad NDH:

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

Koriste i za izliku sve veće miješanje Njemačke u unutarnja pitanja NDH, Mussolini je protiv Njemačke izrekao najoštrije optužbe koje sam od njega ikada čuo. To je bio agresivni Mussolini, dakle, Mussolini u svom najboljem izdanju. 'Nije uopće važno', rekao je, 'što Nijemci na papiru priznaju naša prava u NDH, kada u praksi uzimaju sve, a nama ostavljaju samo malu hrpu kostiju. Oni su prljavi psi, i da vam kažem da neće još dugo tako moći. Ali ako ne znam da li će njemačko spletkarenje dopustiti Aimoneu, vojvodi od Spoleta, da dođe na prijestolje NDH'.¹²⁰

Italija je ipak poela donekle širiti svoja ulaganja. Osnovala je nekoliko talijanskih tvrtki te tvrtke koje su napola bile u talijanskom, a napola u hrvatskom vlasništvu. Povećao se dionički kapital Hrvatske državne banke koja je dijelom bila u talijanskom vlasništvu te je osnovano nekoliko novih trgovinskih tvrtki i dva nova građevinska poduzeća. U pogledu traženja ruda, Talijani su osnovali poduzeće Rudnik u Zagrebu, podružnicu S.A. Mineraria Siderurgica Ferromin iz Genove i Azienda Minerali Metallici Italiani (AMMI), poduzeće koje je bilo u nadležnosti talijanske vlade. Što se tiče traženja i eksploatacije nafte, u Zagrebu su osnovana dva poduzeća koja su kontrolna tvrtka bila talijanska Azienda Generale Italiana Petroli (AGIP) koja je bila pod kontrolom talijanske države.¹²¹ Međutim, nijedna se od ovih tvrtki nije pokazala naročito snažnom.

Osim ovih mješovitih tvrtki Italije i NDH za traženje ruda i nafte, talijanska 2. armija je angažirala Enza Minuccija iz Genove kao vlastitog stručnjaka za rude. Imenovao ga je za talijanskog zamjenika konzula u Sarajevu, ali je njegov pravi zadatak bio proučavati mineralne resurse u područjima pod talijanskom kontrolom. Druga armija je izdala i mnoštvo dozvola za traženje ruda raznim Talijanima i talijanskim tvrtkama, od kojih nitko nije pokrenuo novu rudarsku tvrtku. Talijani nisu bili jedini u potrazi za mineralima na područjima pod njihovom nadležnošću. Da spomenemo samo ovaj primjer: skupina njemačkih specijalista je na području Livna radila za berlinsku tvrtku Hansa Leichtmetalle.¹²²

Osim što su bila siromašna u pogledu prirodnih resursa i industrije, jugoslavenska područja koja su potpala pod talijansku nadležnost bila su područja siromašna i hranom. Stoga su Talijani bili prisiljeni na uvoz žitarica, masti i šećera kako bi pomogli nahraniti civilno stanovništvo. Prema njemačko-talijanskom sporazumu od 19. lipnja 1941. godine, jedna je svrha o čemu je bila smanjiti nedostatak hrane, 30% poljoprivrednih viškova iz Srbije koja je bila pod njemačkom okupacijom, trebalo je izvoziti u Italiju u zamjenu za talijanska dobra izvezena u Srbiju.¹²³ Ali, kao što smo vidjeli ranije, izvoz hrane iz Srbije nije nikada dosegao tu razinu. Sporazum između Italije i NDH sklopljen 27. listopada 1941. godine o dostavljanju hrane talijanskim snagama u NDH također se

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pokazao nedovoljno uspješnim. No, kada su u travnju 1942. Talijani pokušali osnovati posebnu agenciju za kupnju poljoprivrednih i sto arskih proizvoda iz Slavonije, važnog satelitskog područja zemlje s viškom hrane, Nijemci su blokirali i taj projekt.

Jedan od onih koji su bili najsvjesniji njemačke koga zanemarivanja talijanskih interesa u Jugoslaviji bio je general Carlo Favagrossa, koji je kao podtajnik za ratnu proizvodnju u talijanskom Ministarstvu rata bio - me u talijanskim generalima - najistaknutiji stručnjak za ratno gospodarstvo. Njegovi memoari naravno ito su puno gorine kada se govori o namjerama na kojima je Njemačka povukla liniju između dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom te dijelova Slavonije pod talijanskom okupacijom, kako bi za sebe zadržala rudnike ugljena u Trbovlju i željezare u Jesenicama, iako su oba objekta bila blizu demarkacijske linije. Taj je potez pripisao njemačkoj namjeri da se odupre talijanskom razvoju u području industrije - elika i metalurgije.¹²⁴

Za razliku od Nijemaca, Talijani nisu deportirali radnu snagu iz područja Jugoslavije koja su pripojili ili okupirali, i samo su povremeno prisilno regrutirali radnu snagu za posebne svrhe u Jugoslaviji. No, prakticirali su deportacije velikih razmjera kao sredstvo za uspostavljanje mira. Većina nepoželjnih ljudi bila je odvedena u Italiju, iako je na jugoslavenskom teritoriju koji je anektirala Italija bilo nekoliko logora, posebice na otocima Rabu, Molatu i Murteru te u Albaniji. U listopadu 1944. Jugoslavenska delegacija podnijela je Savjetodavnom vijeću u Saveznika memorandum u kojem je tvrdila da su Talijani u svojim logorima zarobili između 70.000 i 90.000 ljudi (uključujući i ratne zarobljenike uhvaćene u travnju 1941. godine). Talijani su također izolirali sela u Italiji smještajući Jugoslavena u broju od 1 do 50 osoba. Neki Jugoslaveni iz Istre i Slovenskog primorja, koji su bili talijanski građani, također su regrutirani u jedinice za prisilni rad. Među rijetkim sporazumima o radu sklopljen između talijanskih okupacijskih vlasti i NDH jest onaj iz 16. siječnja 1942. u kojem su vlasti NDH pristali dijelu Gorskog kotara koji je anektiran Italiji dati oko 600 radnika za šumske radove.¹²⁵

Talijani su tvornice u Jugoslaviji ispraznili tek u kolovozu 1943. godine, kada je bilo jasno da će se ubrzo povući iz saveza sila Osovina. Tog su mjeseca iz tvornice aluminija u Lozovcu, tvornice feromangana i lijevanog željeza u blizini Šibenika te tvornice karbida i kemijskog gnojiva u Dugom Ratu pokupili uključujući strojeve i neke sirovine te to i nekoliko lokomotiva, otpremili u Italiju. Te su tvrtke bile izvan pogona krajem rujna 1943. ah, nisam uspio saznati da li su ih Nijemci kasnije popravili uz pomoć strojeva koji su bili odvezeni ili sa strojevima iz nekih drugih resursa.¹²⁶

Na kraju možemo zaključiti da su talijanski dobitci u gospodarskom smislu na jugoslavenskom teritoriju na početku bili jako mali i da su se tijekom 29 mjeseci trajanja talijanske okupacije tek malo, ako i toliko - povećali.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

Bilješke

- ¹ Tomasevich, „Foreign Economic Relations 1918-1941“, str. 172.
 - ² jijiđ., str. 190-191. Vidi i Dimitrijevi , Strani kapital, posebice str. 192-214.
 - ³ Izvještaji o Jugoslaviji, koje su pripremili njema ki privatni poduzetnici i vladini ljudi te organizacije, ticala su se vanjske trgovine, stranih ulaganja, javnih financija, poljo-privrede i posebice resursa i grana proizvodnje koji su njema kom vojnom gospodarstvu bili od posebne važnosti, kao što su eksploatacija i topljenje rude, elik, kemikalije i drvna industrija, proizvodnja hrane itd. Oko 40 takvih izvještaja može se na i u Micr. No. T-84, Roll 80,103, 104 i 105.
 - ⁴ Za njema ko korištenje metala i ruda 1938, vidi Micr. No. T-84, RoU 80, Frs. 1,367,896-98. Za kratki pregled snažnog porasta metalurgijske proizvodnje u Jugoslaviji u to vrijeme, vidi „Metalurgija u Jugoslaviji“. Vidi, naro ito, Schönfeld, „Deutsche Rohstoffsicherungs-politik“, str. 215-258.
 - ⁵ Sadržaj te odredbe nije objavljen.
 - ⁶ Za detalje o ugovorima sklopljenima u razdoblju od rujna 1939. do ožujka 1941, izme u Jugoslavije i Njema ke, Italije, Ma arske i Rumunjske (u njema kom podru ju djelova-nja) te izme u Jugoslavije i Velike Britanije i Francuske i o njihovom prepravljanju, vidi or evi , Pregled ugovorne trgovinske politike, str. 67-72, 112-119, 131-137, 174-191, 200-204, 236-237. Za pregovore i ugovore izme u Velike Britanije i Jugoslavije, vidi i Medlicott, The Economic Blockade, sv. 1, str. 260-265.
 - ⁷ Za tu okružnicu, vidi Ulshöfer, Einflussnahme auf Wirtschaftsunternehmen, str. 148-149.
 - ⁸ Vidi Bouthillier, Le Drame de Vichy, sv. 1, str. 229-37, sv. 2, str. 27-32, 115-21, za francusku raspravu o prisilnoj prodaji borskih rudnika Njema koj, i sv. 2, str. 70-71, 75-76, 89, za okupacijske troškove Francuske. Bouthillier je u to vrijeme bio ministar financija u višijskoj Francuskoj. Za njema ke troškove, vidi Micr. No. T-580, RoU 435, file 665, passim.
 - ⁹ Micr. No. T-580, Roll 435, file 665. Südost Montan je bilo novoutemeljeno poduze e u potpunom vlasništvu vlade Reicha kapitalne vrijednosti od 30 milijuna njema kih ma-raka. Njegov cilj je bio preuzeti, financirati i voditi rudarska poduze a u jugoisto noj Europi. Njegova podružnica u Jugoslaviji bio je Jugomontan A. G., koji je, pored osta-log, bio isklju ivi vlasnik rudnika molibdena u Ma katici (kod Surdulice u jugoisto noj Srbiji). Poduze e Südost Montan je imalo i podružnicu u Bugarskoj, Bulgarische Südost Montan G.m.b.H. i u Gr koj, Montan Handelskontor A. G. Vidi „Neuhausen III“, pose-bice Fr. 340. Za isto nonjema ku studiju o koncernu Mansfeld, koji je zajedno s drugim koncernima pomogao nacistima da u gospodarskom smislu podjarne i eksploatiraju okupirane zemlje, uklju uju i Jugoslaviju, i koji je pritom ostvario veliku dobit, vidi Radandt, Kriegsverbrecherkonzern Mansfeld. Micr. No. T-580, RoU 435, file 665. Prepuštanje tvrtke Borskih radnika od strane Reicha konzorciju izvršeno je 1943, ve inom uz pomo zajmova koje je Reich dao preuzetim poduze ima. Dana 14. travnja 1941, Compagnie frangaise des mines de Borje me u svojom imovinom tako er popisala udjele u nekoliko drugih radarskih poduze a te rudarske koncesije vezane za obojene metale u Jugoslaviji, Bugarskoj i Gr koj. Vidi iz-javu Deutsche Revisions und Treuhand A. G., Berlin, u Micr. No. T-580, Roll 436, file 665.
- Za op i pregled tehnika koje su tijekom 30-ih godina 20. stolje a Nijemci koristili kako bi ostvarili gospodarski utjecaj na države dunavskog porje ja, vidi Bäsch, The Danube

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Basin and the German Economic Sphere, a za njihovo podjarmljivanje i eksploataciju nakon osvajanja, vidi Reveille, *The Spoil of Europe*. Za kratki opis njemačkih metoda gospodarske penetracije i eksploatacije jugoistočne Europe, vidi i USA, *Foreign Economic Administration, German Economic Penetration and Exploitation of Southeastern Europe*, izvještaj koji je, zajedno s još druga dva (*German Penetration of the Corporate Holdings in Serbia* i *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*), autor pripremio dok je radio u *Foreign Economic Administration*.

¹² Za upravljanje imovinom neprijateljskih država, tj. država Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Belgije i Nizozemske te Norveške, Luksemburga, Egipta, Sudana i Iraka, vidi naredbu vojnog zapovjednika za Srbiju, u „*Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien*“ (Beograd), br. 3, 1941, koja se spominje u USA, *Foreign Economic Administration, German Penetration of Corporate Holdings in Serbia*, str. 22-23. Cilj naredbe bio je onemogućiti država i poduzeća iz ovih zemalja prijenos imovine na države i poduzeća iz drugih zemalja. Naredba je odredila da je prijenos imovine u razdoblju od 10. svibnja 1940. do datuma kada je naredba stupila na snagu, nevažeći do daljnjega. No, njemačke vlasti su imale pravo da naprave neke ustupke. Isto opće pravilo je primijenjeno i za američku imovinu u Srbiji u skladu sa zapovijedi koju je 18. listopada 1941. godine izdao vojni zapovjednik za Srbiju. Za izvještaj Ministarstva vanjskih poslova s popisom britanskih ulaganja u Jugoslaviji (u rudarstvo, naftnu industriju i dr.) u 1941. godini, vidi F. O. 371/44358, R 20142/5062/92.

¹³ Za prodiranje njemačkih poduzeća i banki u koncernu u Srbiji i NDH tijekom Drugoga svjetskog rata, vidi USA, *Foreign Economic Administration, German Penetration of Corporate Holdings in Serbia* i idem, *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*. Poseban problem je predstavljala židovska imovina u okupiranoj Srbiji i dragim dijelovima raskomadane Jugoslavije o čemu je, ukratko, bilo riječi u 9. i 13. poglavlju.

¹⁴ *Micr. No. T-77, Roll 1295, Frs. 947-48.*

¹⁵ *Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 431-32 i 454 i „Neuhausen III“, Fr. 324.*

¹⁶ Za utemeljenje Vojnog gospodarskog stožera za Srbiju, vidi *Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 350-51* a za njegovo proširenje u lipnju 1940. godine, vidi Fr. 492. Za suradnju stožera s Neuhausenom, vidi *Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 433-34.*

U svibnju 1942. godine, Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje je preuzelo Ministarstvo naoružanja i streljiva na čelu kojeg je bio Albert Speer, no nastavilo je djelovati u okviru svoje već postojeće organizacije. Milward, *The German Economy at War*, str. 85.

¹⁷ DGFP, sv. 12, str. 831-32. Protokol su s njemačke strane, potpisali Carl Clodius, njemački posebni gospodarski izaslanik za jugoistočnu Europu i poslanik Kasche, a u ime NDH državni tajnik Mladen Lorković i ministar Lovro Sušić.

¹⁸ Za detalje, vidi USA, *Foreign Economic Administration, German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*. Bivši ministar financija NDH, Vladimir Košak, strukovnjak za strana ulaganja u komercijalno bankarstvo u Jugoslaviji u razdoblju između dva rata, napisao je izvještaj na tu temu dok je, po završetku rata, bio u zatvoru, prije nego što mu se sudilo i prije nego što je smaknut kao ratni zločinac. A VII, fond NDH, reg. br. 5/2, kutija 91. O.

¹⁹ Vidi, primjerice, Glaiseov izvještaj od 14. prosinca 1941, u *Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 622.*

²⁰ DGFP, sv. 12, str. 832.

²¹ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1942*, str. 225-33, posebice str. 227.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

- ²² Za dogovor Clodiusa i Popova, te izvještaj koji su istog dana napisali Clodius i Herbert von Richthofen, njema ki povjerenik u Sofiji, vidi DGFP, sv. 12, str. 623-24. Za udio tvrtke Krupp u Makedoniji, vidi USA, Foreign Economic Administration, German Penetration of Corporate Holdings in Serbia, str. 10, a za udio tvrtke Südost Montan u jugoisto noj Srbiji, vidi „Neuhausen III”, Fr. 341.
- ²³ Taj je sporazum sklopljen 30. svibnja 1941. Vidi DGFP, sv. 12, str. 935.
- ²⁴ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 415-17, 420, 476-77. Vidi i izvještaj koji je 13. lipnja 1941. podnio oficir za vezu za gospodarska pitanja u njema koj 2. armiji o aktivnostima posebnih gospodarskih jedinica i tehni kih bataljuna u sklopu vojske na podru ju Jugoslavije, u Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 744-46.
- ²⁵ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 417-20.
- ²⁶ Micr. No. T-77, RoU 1298, Fr. 419.
- ²⁷ Vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 489 za popis od otprilike 30 industrijskih poduze a u Srbiji i NDH za koja su Nijemci naro ito željeli da nastave s proizvodnjom. Vidi Frs. 488-89 za planove predaje oružnice Kragujevac tvrtki Hermann Göring Werke. Iz izvještaja koje je Abwehr (njema ka obavještajna služba) 6. lipnja 1941. podnio Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje, rezultira da je tvrtka Hermann Göring Werke tako er razmatrala preuzimanje nekoliko velikih poduze a u NDH te nekih rudnika boksita u dijelu Dalmacije koji je bio anektiran Italiji. Vidi Micr. No. T-77, RoU 1295, Frs. 947-48.
- ²⁸ Micr. No. T-77, RoU 1298, Frs. 486, 504-11, 537, 561-68, 589, 607, 622, 648-49, 781, 983. Vistad je bilo jugoslavensko poduze e za izradu oružja, utemeljeno 1935. godine u kojem je Škoda imala odre eni udio. Godine 1941, Vistad je imao pogone u Višegradu (na Drini) te u Valjevu, i pogon za izradu eksploziva u Bari u koji je bio skoro dovršen.
- ²⁹ Micr. No. T-77, RoU 1298, Fr. 597.
- ³⁰ Micr. No. T-77, RoU 1298, Fr. 561.
- ³¹ Micr. No. T-77, RoU 1298, Frs. 500, 561-983.
- ³² Vidi, primjerice, podatke o otpremanju otpada iz Srbije za travanj, lipanj i kolovoz 1942, u Micr. No. T-77, RoU 1298, Frs. 590, 610, 762-63, 959.
- ³³ Za praznjenje pogona Ilijaš, vidi Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H309,218-19. Za koli inu materijala otpremljenog iz tog pogona i pogona u Vogoš i, vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,628.
- ³⁴ Micr. No. T-120, RoU 5797, Fr. H309,528 i Micr. No. T-77, RoU 1298, Fr. 5.
- ³⁵ Micr. No. T-120, RoU 5796, Fr. H309,062; Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,433 i H309,626-27; i Micr. No. T-77, RoU 1298, Frs. 29-30 i 37. S obzirom da se to pitanje ne spominje u ratnim izvještajima nakon velja e 1944. može zna iti da nije izgra ena nikakva elektrana i da poduze e Borski rudnici nije platilo dug, no to je samo naga anje.
- ³⁶ u prijeratnoj tonaži jugoslavenskih prijevoza brodom, vidi Jugoslavija, Zajedni ki ured za statistiku, Statisti ki godišnjak, str. 200. Za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera iz svibnja 1941, vidi Micr. No. T-77, RoU 1298, Fr. 490.
- ³⁷ Prema njema ko-talijanskom protokolu od 8. srpnja 1940, talijanska njese na kvota rumunjske nafte iznosila je 40.000 tona. Vidi Micr. No. T-120, RoU 2291, Frs. E144,303-5. General Enno von Rintelen, njema ki asnik za vezu pri Vrhovnoj komandi, tvrdio je, me utim, daje Italija mjese no primala samo izme u 25.000 i 30.000 tona. Vidi njegovu Mussolini als Bundesgenosse, str. 161. Vidi „Concluding Report on the Military Administration in Serbia”, u: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 315-17.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ³⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 317-18.
- ⁴⁰ Glaiseov izvještaj od 8. srpnja, vidi u Micr. No. T-501, Roll 250, Frs. 112-13, a njegove primjedbe iz rujna 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 622. Jodlove primjedbe, vidi u Kriegstagebuch, sv. 3, dio 2, str. 756. Tak i nakon što su se Saveznici 10. srpnja 1943. iskrcali na Siciliji, Nijemci su pretpostavljali da će nakon tog napasti zapadnu Grčku. Vidi posebice Hitlerovu direktivu br. 48 iz 26. srpnja 1943, o obrani jugoistočne Europe, u Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, Hitlers Weisungen, str. 218-223.
- ⁴² Vidi, primjerice, Kriegstagebuch, sv. 2, dio 1, str. 33-34.
- ⁴³ Vidi poslijeratno ispitivanje pukovnika Friedricha Beckera, zapovjednog oficira oklopnih vlakova pod vrhovnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 9/1, kutija 70.
- ⁴⁴ Za „Izvještaj o stanju“, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 549 a za izvještaj iz ožujka 1944, vidi Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,634.
- ⁴⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 11/7, kutija 87.
- ⁴⁶ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,534-64.
- ⁴⁷ Vidi, primjerice, izvještaj generala pukovnika Lohra od 13. siječnja 1945, o prvoj fazi povlačenja grupe armije E iz Grčke prema rijeci Drini u Jugoslaviji, u Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1013.
- ⁴⁸ Vidi Maclean, Eastern Approaches, str. 470-90. i Dželebdži, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji“, str. 7-14, 22, 47-57.
- ⁴⁹ „Neuhausen II“, Frs. 28-29. Za planove o širenju proizvodnje bakra u Boru, vidi i Micr. No. T-84, Roh 105, Frs. 1,399,795-823.
- ⁵⁰ Za znatnu štetu nanijetu objektima rudnika Bor, vidi „Neuhausen I“, prilog 12, a za obnovu rudnika, str. 26-28. Bundesarchiv u Koblenzu ljubazno mi je dao na raspolaganje primjerak tog izvještaja, kataloški br. R26. VI/1350. Za obnovu rudnika vidi i Mire. No. T-71, Roll 3, Frs. 396, 018-22. Isplate srpske vlade tretirane su kao naknada za štetu koju je jugoslavenska vojska u travnju 1941. nanijela instalacijama rudnika Bor. Novana sredstva s kojima su tri talijanska konzorcija otkupila tvrtku Borski rudnici od vlade Reicha većinom su osigurana zahvaljujući i zajmovima vlade Reicha. Konzorcij njemačkih banaka, pod vodstvom Deutsche Bank i Dresdener Bank dao je poduzeću Borski rudnici tri zajma na deset godina, svaki u vrijednosti od 25 milijuna njemačkih maraka te jedan zajam na jednu godinu u vrijednosti od 60 milijuna njemačkih maraka, koji su odobreni uz potpuno jamstvo vlade Reicha. Vidi Micr. No. T-580, Roll 435, file 665, passim, i Roll 436, file 665 (nastavak), passim.
- ⁵¹ Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,918-19.
- ⁵¹ Procjene Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu vezane uz potrošnju, vidi u Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 667. Za nedostatak vode, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,804, a za nedostatak ugljena, Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,368,310 te 1,368,654. Ugljen uvezen iz Bugarske bio je tako loše kvalitete da se samo 20% količine moglo miješati s drugim ugljenom.
- ⁵³ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,791-92 i 1,399,804-9.
- ⁵⁴ Za potrošetak radova na željezničkoj liniji, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,810-11, a za završetak radova, vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Fr. 1,368,675.
- ⁵⁵ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,787-88.
- ⁵⁶ „Neuhausen I“, str. 28; „Neuhausen II“, Fr. 22; Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 667.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

- ⁵⁷ „Neuhausen I", str. 29-30; „Neuhausen II", Fr. 24; Micr. No. T-77 RoU 1298, Fr. 668.
- 58 2_a raspravu o turskim zalihama kroma, poga anju Turske s objema stranama u ratu i kona nom embargu koji je stavila na izvoz u Njema ku, vidi Medlicott, *The Economic Blockade*, sv. 2, str. 542-46.
- ⁵⁹ Micr. No. T-77, RoU 1298, Frs. 191-93 i 196-97, gdje je uklju en i izvještaj Franza Neuhausena od 26. travnja 1944, u njegovu svojstvu opunomo enika za proizvodnju metalnih ruda u jugoisto noj Europi.
- ⁶⁰ Vidi „Neuhausen I", str. 31 i „Neuhausen II", Fr. 26.
- Rudnik kroma Jezerina pripadao je poduze u Cromaseo, u kojem je ve inski udio u vlasništvu imala Italija. S obzirom da su mnoge dionice bile u rukama Židova, Nijemci su 15. travnja 1941. godine, upravljanje rudnikom dodijelili tvrtki Friedrich Krupp A. G. No, tvrtka Krupp je željela i vlasništvo nad rudnikom. Ve inu dionica koje su prethodno bile u vlasništvu talijanskih Židova preuzelo je talijansko državno poduze e Azienda Minerali Metallici Italiani (AMMI); ostatak dionica je posjedovala švicarska obitelj koja je živjela u Bugarskoj te jugoslavenski Židovi. Talijani su se borili da zadrže ve insko vlasništvo nad rudnikom te su uslijedili duga ki pregovori. U me uvremenu je tvrtka Krupp otkupila švicarski udio i kupila dodane dionice, iako ne i ve inu dionica. Nijemci su uklju ili bugarske sudove kako bi zakomplicirali cijeli slu aj, no ni taj takti ki potez nije urodio plodom. Sporazum izme u talijanske i njema ke strane napokon je sklopljen 14. ožujka 1942. godine; Nijemci priznaju da tvrtka AMMI posjeduje ve insko vlasništvo - AMMI je posjedovala 4290 dionica, a tvrtka Krupp 3007 dionica - no, da e tvrtka Krupp nastaviti upravljati rudnikom do kraja listopada 1944. godine. To se slu ajno poklopilo s krajem njema ke vlasti nad tim dijelom Makedonije. Za tu polemiku i njeno rješenje, vidi Micr. No. T-71, RoU 3, Frs. 396,802-5; 396,843-70; i 396,880-81.
- ⁶¹ Micr. No. T-84, RoU 80, Fr. 1,368,191.
- ⁶² Micr. No. T-84, RoU 80, Frs. 1,367,918-21.
- ⁶³ Micr. No. T-84, RoU 80, Frs. 1,367,923-1,368,687, n\jese ni izvještaji Franza Neuhausena, opunomo enika za proizvodnju metalnih ruda u jugoisto noj Europi. Tijekom poslijeratnog ispitivanja od strane jugoslavenskih vlasti, Neuhausen je tvrdio je u Boru tijekom rata proizvedeno 800 kilograma zlata te da, u skladu s njegovim naredbama, ništa od toga nije preba eno u Njema ku. To je još jedan primjer koji pokazuje da treba biti pažljiv pri procjenjivanju svjedo enja koja su njema ki službenici davali istražnim poslijeratnim jugoslavenskim vlastima. Vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 18.
- Za prestanak otpremanja ruda i metala u Njema ku, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 317-18. Za izvještaji Vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,734-36. Za Keyseove prinyedbe, vidi Micr. No. T-501, RoU 258, Fr. 736.
- ⁶⁴ Za štetu nanijetu borskim rudnicima, vidi izvještaj poru nika Jeagera od 21. sije nja 1945, koji je zapovijedao operacijama uništavanja, u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,932-33. Za štetu nanijetu rudniku molibdena Ma katica, vidi Fr. 1,399,771.
- Jugoslavija, [NR Srbija], Ekonomski institut N. R. Srbije, Proizvodne snage N. R. Srbije, str. 327, 340, 344-345.
- ⁶⁵ Godine 1937. njema ka potrošnja boksita iznosila je oko 900.000 tona, od kojih je samo 20.000 dolazilo iz doma ih zaliha. Vidi Micr. No. T-84, RoU 80, Frs. 1,367,872-73.
- ⁶⁶ po etak proizvodnje nafte, vidi izvještaj njema kog vojnog gospodarskog službenika u Zagrebu, u Micr. No. T-120, RoU 5796, Fr. H309,125, a za kasniju proizvodnju, vidi pas-sim.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁶⁹ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,607.
- ⁷⁰ Za prijevoz boksita morskim putem preko Trsta, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,889, H309,235. Za prijevoz boksita kopnenim putem, vidi Fr. H309,043. Da bi povećali prijevoz hercegova kog boksita iz dalmatinskih luka, Nijemci su, u suradnji s Talijanima i vladom NDH, pošli graditi luku Ploče u blizini ušća Neretve. Međutim, taj projekt nije dovršen tijekom rata. Vidi poglavlje 15, str. 752-753. te bilješku 19.
- ⁷¹ Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,911, H308,916, H308,923 te Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,631. Nisu dostupni podaci za prosinac 1943. godine.
- ⁷² Vidi izvještaj od 9. rujna 1944. koji je Kasche podnio Ministarstvu varyskih poslova, u Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H307,678. Zadnja pošiljka od 1230 tona boksita preko Bosanskog Broda, po svemu sudeći koristeći i pontonski most, poslana je u studenom 1944. godine. Vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,695.
- ⁷³ Micr. No. T-120, Roll 5794, Frs. H307,679-81; Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 254; Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,695.
- ⁷⁴ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,606.
- ⁷⁶ Za sastanak održan 24. rujna 1944, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,658-61. Mjesec dana kasnije, oko 250.000 tona boksita je u rudnicima, na željeznim postajama i u lukama NDH čekalo da bude otpremljeno; vidi Frs. 1,399,624-25. Osim simbolične pošiljke u studenom 1944, taj boksit nije došao do Reicha. Za memorandum Ureda za planiranje, vidi Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv, Koblenz, Catalogue No. R7, dokument br. 1033.
- ⁷⁶ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,610.
- ⁷⁷ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,605-6.
- ⁷⁸ Za njemačke napore da ponovno osvoje rudnik, vidi izvještaj zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu od 2. listopada 1942, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 596. Za transport rude iz tog rudnika, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, passim.
- ⁷⁹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,300.
- an** Njemački tablični prikazi sadrže i podatke o proizvodnji u Grčkoj za Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje, koji su podijeljeni između regionalnih ureda Vojnog gospodarskog stožera u Atini i u Solunu. Prema Tablici 6, ugovori sklopljeni u Grčkoj imali su neusporedivu vrijednost nego ugovori sklopljeni u drugim balkanskim državama, jer je tamo bilo prisutno više njemačkih snaga.
- ^{si} Za više detalja o upotrebi industrijskih objekata za izravnu proizvodnju za Wehrmacht u Srbiji i NDH od rujna 1942. godine, vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 657-61 za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera u Beogradu te Frs. 680-87 za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera u Zagrebu.
- ⁸² Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,369.
- ⁸³ „Neuhausen I”, str. 36-37.
- ⁸⁴ Za duge i složene rasprave o ovom problemu među njemačkim vojnim predstavnicima u Srbiji i NDH, te za razne naredbe i druge dokumente, vidi Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. 302,215-52.
- ⁸⁵ Od toga je 27.260 tona pšenice otišlo u Grčku, a 1014 tona pšenice i 12.970 tona žita u Italiju.
- ⁸⁶ „Neuhausen II”, Frs. 16-17. Poduzeće bakra Borski rudnici navodno je imalo posebne dogovore sa seljacima u Banatu o dostavljanju hrane njegovim radnicima. Vidi Micr. No. T-71, Roll 3, Frs. 396,018-22.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

- ⁸⁷ Za Nedi evo pismo, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1026, a za Benzlerovu izjavu Fr. 1041. Vidi „Neuhausen II”, Frs. 16-17 za Neuhausenovu potvrdu te Fr. 10 za citat iz njegova drugog izvještaja.
- ⁸⁸ „Neuhausen III”, Frs. 412-15; citat je iz Fr. 412. Sustav odvodnjavanja je poboljšan na 23.000 hektara zemlje u užoj Srbiji i na približno 200.000 hektara zemlje u Banatu. Vidi Fr. 330.
- ⁸⁹ Naredbe koje je 29. kolovoza 1942. izdalo podru no zapovjedništvo br. 809 (Niš) i 11. rujna podru no zapovjedništvo br. 610 (Vrnja ka Banja) pokazuju strogost kojom su njema ka podru na zapovjedništva nametala seljacima obavezu dostavljanja poljoprivrednih proizvoda. Pripisana, a neizvršena dostava smatrala se sabotazom i podrazumijevala je izravnu kaznu: velike nov ane kazne, odvo enje talaca u logore, prijevoz prisilne radne snage u Njema ku, bi evanje na licu mjesta, kolektivne kazne za op ine koje nisu zadovoljavale kvote dostave. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1037-38. Za Neuhausenovu preporuku da se za sakupljanje žita koriste iste metode, vidi Micr. No. T-501, RoU 249, Fr. 647.
- ⁹⁰ Za Nedi evo pismo od 16. rujna 1942. godine, vidi Micr. No. T-501, RoU 256, Fr. 1028. Za Benzlerov izvještaj od 9. ožujka 1943. godine, vidi Micr. No. T-120, RoU 5782, Frs. H298,897-99. Naredba zapovjednog generala od 9. ožujka 1943. godine, vidi u Micr. No. T-501, RoU 249, Frs. 69-71.
- ⁹¹ Za nezadovoljstvo Nijemaca rezultatima naredbe iz 9. ožujka, vidi „Neuhausen III”, Fr. 325, a za memorandum u vezi sastanka održanog 18. lipnja, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 647-53.
- ⁹² Za brojke koje daje Neuhausen, vidi „Neuhausen III”, Frs. 322-23. Za „Izvještaj o stanju”, vidi Micr. No. T-501, RoU 256, Frs. 327, 572. U sljede ih 30 dana su prikupljene dodatne koli ine, i to je posljednje razdoblje za koje sam uspio na i podatke.
- ⁹³ Taj plan je razvio Neuhausen. Vidi njegov memorandum od 21. travnja 1944. u Micr. No. T-501, RoU 258, Frs. 851-54. Za više detalja o robi u pitanju, vidi Frs. 1150-60, a za izra un i pla anje tih subvencija, vidi passim.
- ⁹⁴ „Neuhausen III”, Fr. 335; Micr. No. T-501, RoU 256, Fr. 802. Na sastanku s generalom Felberom, novim vojnim zapovjednikom za jugoisto nu Europu i zapovjednikom okupacijskog režima u Srbiji, general Nedi se 10. rujna 1943. oštro žalio da su Nijemci rekvirirali stoku u Srbiji. Rekao je Felberu da su na po etku okupacije Nijemci uzeli oko 10% srpske proizvodnje hrane, no da se do rujna 1943, taj postotak pove ao za nekoliko puta. Micr. No. T-501, RoU 253, Fr. 285. Za dodatne informacije o organizaciji i funkciji ovih centrala, vidi Ivkovi , „Ekonomska politika i plja ka”, str. 175-200, naro ito str. 182-189.
- ⁹⁵ „Neuhausen III”, Fr. 370; Micr. No. T-501, RoU 258, Fr. 736.
- ⁹⁶ ^{id} podatke o nametanju kolektivnih nov anih kazni na razne srpske op ine i gradove, ⁹⁷ ^{id} Marjanovi , „Ekonomska politika nema kih nacisti kih okupatora”, str. 84-85.
- ⁹⁸ Neuhausenovo ispitivanje, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 16-18, 32. i passim.
- ⁹⁹ «Neuhausen III”, Fr. 337. Vidi i poglavlje 16. Organizacija Todt je bila zamisao Fritza Todta. Nakon što je Hitler došao na vlast, on se zalagao za veUke javne tvornice kao rješenje masovne nezaposlenosti. Organizacija Todt nastala je u vrijeme izgradnje autocesta sredinom 30-ih godina 20. stolje a te je nakon svibnja 1938. upravljala izgradnjom utvrda na zapadu. Njezino je osoblje, sastavljeno od upravitelja, specijalista, tehni ara, predradnika, bilo organizirano po paravojnim lini-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jama. Kada je u rujnu 1939. izbio rat, organizacija Todt je postala dio njemačkih napora u području ratne proizvodnje. Todt je postao prvi ministar naoružanja i streljiva, a na tom položaju ga je naslijedio Albert Speer. Todt je poginuo u padu aviona u veljači 1942. godine. Vidi Milward, *The German Economy at War*, str. 54-71.

Organizacija Todt je, u okupiranim i satelitskim zemljama, koristila i zaposlenu i prisilnu radnu snagu. U Jugoslaviji su se mnoge od njenih radnih jedinica nalazile u područjima prepunima gerilcima te su ih dobro štitili njemački, talijanski, bugarski ili mađarski vojnici ili jedinice koje bi im osigurale srpska vlada i vlada NDH. Ali, u Srbiji je, kao što je objašnjeno u 5. poglavlju, rudnike i industrijska poduzeća štiti Ruski zaštitni korpus.

¹⁰¹ O korištenju kartica s obrocima hrane za privlačenje radnika, vidi izvještaj zapovjednog generala iz 8. lipnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 601-2. Iz tog izvještaja proizlazi da su njemačka vojna zapovjedništva u Srbiji bila, iz spomenutih razloga, suočena s iznimnim poteškoćama u pronalaženju potrebne radne snage.

Za sakupljanje radnika u antigerilskim operacijama, vidi naredbu zapovjednog generala od 5. kolovoza 1943. o tome kako se treba nositi s novim oružanim pobunama u Srbiji, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 41-43. Prema jednoj odredbi, zarobljene pobunjenike trebalo je deportirati u Njemačku kao prisilnu radnu snagu. Druge odredbe su uključivale nametanje danka u područjima gdje su djelovali gerilci, te zatvaranje ljudi u posebne logore za taoce.

¹⁰⁹ Za regrutiranje radne snage, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 55 i 305. Na taj načinje do travnja 1943. tjedno prikupljano oko 900 radnika za rad u Njemačkoj. Za obvezivanje etničkih zapovjednika na vraćanje radnika, vidi RG 238, Registar ratnih zločina u Drugom svjetskom ratu, dokument br. NOKW-1082.

Za broj srpskih radnika u Njemačkoj u srpnju 1941. i srpnju 1942. vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 511 i 623. U kolovozu 1942. regrutiranje je zaustavljeno kako bi se osigurala dovoljna opskrba radnom snagom za poduzeća u Srbiji koja su radila za Njemačku, naročito za Borske rudnike bakra. Vidi Fr. 633.

¹⁰⁴ Za deportaciju partizana, vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 60. Tomasevich, *The Chetniks*, str. 73-74.

¹⁰⁵ Billig, „Le rôle de prisonniers de guerre”, str. 53-75, naročito str. 54-55. U *Foreign Labor in Nazi Germany*, str. 195, Homze navodi da je u jesen 1943. u njemačkom gospodarstvu radilo oko 94.000 srpskih ratnih zarobljenika, uz dodatnih 45.000 srpskih civilnih radnika. Mjerodavniji njemački izvor navodi drukčije podatke vezane za ukupni broj radnika u Njemačkoj u studenom 1944. godine: 30,2 milijuna, od kojih je 7,6 milijuna bilo stranaca, uključujući i 1,6 milijuna ratnih zarobljenika. Prema tom istom izvoru, tri mjeseca kasnije, u kolovozu 1944. bilo je 1,9 milijuna zaposlenih ratnih zarobljenika. *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Die deutsche Industrie im Kriege, 1939-1945*, str. 89.

¹⁰⁶ Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 524.

¹⁰⁷ „Neuhausen III”, Frs. 392-93. Vidi i Neuhausenovo ispitivanje, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 15.

¹⁰⁸ Vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 496 za napuštanje radnih mjesta u Bora u svibnju 1943. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 803 za napuštanje radnih mjesta u Bora u travnju 1944. te Fr. 572 o napuštanju radnih mjesta u Beogradu i Nišu.

¹⁰⁹ Za bataljun vojnika-radnika, vidi „Neuhausen III”, Fr. 340. Za mađarske Židove dovedene u Bor, vidi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 179-188 i Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84. Prema Brahamu,

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

The Destruction of Hungarian Jewry, str. 100-112, 3000 ma arskih Židova je dovedeno u Bor. Za talijanske ratne zarobljenike, vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Fr. 1,368,440. O razli itom podrijetlu zarobljenika, vidi Bosilj i , „Partijski rad u borskom rudniku", str. 183.

U zamjenu za ma arske židovske radnike u Boru, Nijemci su morali Ma arskoj prodati odre enu koli inu koncentrata bakra. Da bi zaštitili Bor od gerilskih napada, Nijemci su koristili bugarske i ma arske vojnike. Vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 162 i 5. poglavlje. Kada su se Nijemci povla ili iz Bora u rujnu 1944, povukli su i ma arske Židove te ih ubili u maršu prema Ma arskoj. Vidi 13. poglavlje.

¹¹⁰ Sporazum od 8. svibnja 1941. godine, vidi u NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Me unarodni ugovori, 1941., str. 1-3. Najpotpunija publikacija na tu temu, s mnogim pertinentnim sporazumima izme u NDH i Njema ke kojima se regulirao izvoz radne snage, je Dilber, Me unarodni ugovori.

¹¹¹ A VII, fond NDH, reg. br. 13/2-1, kutija 233.

¹¹² Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,147-51. To je bila jedna od nekoliko promemorija koje je Stijepo Peri , ministar vanjskih poslova NDH 1. ožujka 1944. dostavio von Ribbentropu, kada su on i ministar Mandi bili primljeni kod Hitlera. Za njema ko deportiranje 63 seljaka kao prisilne radne snage iz sela Srinjine kod Splita u studenom 1943, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 14/2-6, kutija 87.

¹¹³ p]-ema navodima Dilbera, Me unarodni ugovori, str. 65, u Njema koj se nalazilo izme u 125.000 i 150.000 radnika iz NDH. Prema njema kom opunomo enom generalu u NDH, NDH je do kraja kolovoza 1944. za njema ko gospodarstvo ukupno dala 151.300 radnika, uklju uju i njenu trgova ku mornaricu. Vidi Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708. Prema rije ima Tu mana, Okupacija i revolucija, str. 90, u Njema ku je tijekom rata iz NDH ukupno poslano 147.000 radnika.

Homze, Foreign Labor in Nazi Germany, str. 148, navodi mnogo manju brojku - od 69.014 radnika, no taj se podatak odnosi samo na razdoblje od 15. studenoga 1943. Banovi , „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH", str. 375-389, spominje nešto ve e brojke, no one vrijede za druga razdoblja. Banovi ih tako er dijeli na ratne zarobljenike, prisilno deportirane ljude i one koji su svojevolumno otišli u Njema ku.

¹¹⁴ Prema izvještaju koje je 20. srpnja 1942. njema ki opunomo enik za regrutiranje radne snage u NDH podnio Kascheu, Nijemci su u lipnju i srpnju 1942, u koncentracionim logorima u Staroj Gradiški i Sisku ukupno regrutirali 7190 srpskih pravoslavaca (muškaraca i žena), koji su sa sobom povel i 409 djece. Oni su bili me u onima koje su zarobili ustaše i Nijemci u operacijama protiv partizana na podru ju planine Kozare. Nijemci su o ekivali da e dobiti dodatnih 3000 radnika iz iste skupine zarobljenika iz koncentracionog logora u Zemunu. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,981-87. Njema ko regrutiranje radne snage u koncentracionim logorima u NDH, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 31 i Roll 267, Fr. 343.

Za doprinos folksdoj era, vidi 5. i 6. poglavlje te Herzog, Die Volksdeutschen in der Waffen-SS, str. 17. Za deportiranje Slovenaca u Njema ku, vidi Furlan, Fighting Yugoslavia: The Struggle of the Slovenes, str. 18. Banovi , „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH", str. 381, navodi brojku od 34.000 Slovenaca deportiranih

^{Uf} na rad u Njema ku.

ⁿ⁷° GFP, sv. 12, str. 632.

Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,722.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹¹⁸ Za oba pisma, vidi Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,262-65.
- ¹¹⁹ Vidi izvještaj koje je 10. kolovoza 1943. Kasche podnio Ministarstvu vañjskih poslova u Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,771-75, naro ito Fr. H308,772. Tvornica Lozovae je prije rata bila u jugoslavenskom vlasništvu, dok su tvornice u Šibeniku i Dugom Ratu bile u vlasništvu francuske tvrtke La Dalmatienne.
- ¹²⁰ Ciano, Dianas, str. 364-365. Vidi i str. 359.
- ¹²¹ USA, Foreign Economic Administration, German Penetration of Corporate Holdings in Croatia, str. 18.
- ¹²² Vidi Micr. No. T-821, Roll 498, Frs. 339, 370 o ulozi koju je imao Minucci. Vidi Frs. 348-61 za njegov izvještaj iz 1. velja e 1942. o mineralnim resursima u Bosni i Hercegovini. Vidi Frs. 623-890 za dozvole koje je izdavala 2. armija te Frs. 382-90 za njema ke pothvate.
- ¹²³ „Neuhausen III“, Fr. 370.
- ¹²⁴ Favagrossa, Perehe perdemmo la guerra, str. 156-57.
- ¹²⁶ Za talijanske gra ane prisilno regrutirane u radne jedinice, vidi F. O. 371/39008, C 16101/14/62. Za sporazum izme u NDH i Italije iz 16. sije nja 1942. godine, vidi Micr. No. T-821, RoU 53, Frs. 1036-37.
- ¹²⁶ Zapražnjenjetvornica od strane Talijana, vidi Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308,771-72. Za njema ke popravke koji su usUjedili, vidi izvještaj njema ke 114. lagane pješadijske divizije od 25. rinya 1943, u Frs. H308,620-22.

XV.

E k s p l o a t a c i j a

j u g o s l a v e n s k o g g o s p o d a r s t v a

o d s t r a n e s i l a O s o v i n e : 2 . d i o

ISPLATE VOJSKAMA SILA OSOVINE

Njemačka je tijekom rata uzela veliki dio nacionalnog dohotka raskomadane Jugoslavije namećući i Srbiji visoke troškove okupacije, a NDH obvezu davanja velikih doprinosa radi održavanja njemačkih oružanih snaga. Italija je također od NDH utjerivala plaćanje troškova za održavanje svojih oružanih snaga. Za razliku od Srbije, NDH nije bila službeno odgovorna za troškove okupacije, budući da su ju i Njemačka i Italija smatrale suverenim saveznicom državom u kojoj su jedinice sila Osovine bile stacionirane u skladu sa sporazumom sklopljenim s vladom NDH. I Njemačka i Italija su, zapravo, otplatile dio davanja NDH tijekom rata. Usprkos tome, većina tih doprinosa bili su troškovi okupacije. Takvi troškovi okupacije ili posebne financijske obveze nisu bili nametnuti dijelu Slovenije koji se nalazio pod njemačkom okupacijom, kao ni jugoslavenskim područjima koje su anektirale Italija (i Albaniji naravno Italije), Bugarska i Mađarska. Gospodarstva i financije tih područja jednostavno su bili usklađeni s gospodarstvima zemalja koje su ih okupirale ili anektirale. Unato tome, na svim teritorijima koji zapravo nisu bili pod njemačkom okupacijom bilo je na snazi založno pravo, u smislu da su tijekom rata njihove strateške sirovine i viškovi hrane i drugih poljoprivredni viškovi bili namijenjeni Nijemcima.

Isplate Srbije Njemačkoj

Prvo spominjanje srpskih troškova okupacije u njemačkim izvorima našao sam u dokumentu Vojnog ureda Wehrmachta za gospodarstvo i naoružanje od 19. travnja 1941. godine. U dokumentu je pisalo da uz same troškove okupacije, tj. količinu novca potrebnu za upravljanje okupacijskim režimom, Srbija treba davati godišnje još oko 200 milijuna njemačkih maraka. Troškove okupacije trebao je odrediti Wehrmactov Ured za upravu, a Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje godišnji doprinos koji se sastojao od sirovina (naravno i sirovo zlato i srebro u izvoznim obojenim metalima i koncentratima) u vrijednosti od 175 milijuna njemačkih maraka i zaliha oružja u vrijednosti od 25 milijuna

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

njemačkih maraka (15 milijuna za njemačku vojsku i 10 milijuna za njemačko ratno zrakoplovstvo). U pitanju su bile velike svote novca te je i sam Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje sumnjao u sposobnost Srbije da plati tolike iznose. Uz to, ubrzo je postalo jasno da troškovi okupacije nisu uvijek isti ve se mijenjaju ovisno o potrebama Njemačke, kako je to jasno naglašeno u „Zaključnom izvještaju o vojnoj upravi u Srbiji”.¹

Srpsko ministarstvo financija svaki je mjesec uplativalo novac za troškove okupacije na račun za troškova okupacije pri Srpskoj narodnoj banci na korištenje vojnom zapovjedniku u Srbiji. Uplatnje za stanovanje vojne osobe kod građanina, za radne usluge pružene pri popravku komunikacijskih linija, izgradnju i popravak objekata za njemačko ratno zrakoplovstvo i za nekih drugih tipova usluga, obavljalo se odvojeno - prema potrebi. Tako su, primjerice, izdaci u 1942. godini iznosili oko 200 milijuna dinara za organizaciju i opremanje 7. SS divizije Prinz Eugen, sastavljenu od banatskih folksdojčera, te 250 milijuna dinara za organizaciju i opremanje Ruskog zaštitnog korpusa, iako su obje jedinice bile dio njemačkih oružanih snaga. Osim uplatnje troškova okupacije i drugih troškova, srpska je vlada bila obvezna, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, Nijemcima dostavljati veliki dio svoje poljoprivredne i stojarke proizvodnje. Njemačke okupacijske vlasti su nametale posebne novčane kazne i obvezu posebnih doprinosa onim seljacima i općinama koje nisu dostavljale propisanu kvotu proizvoda - prema programu obveznog otkupa, te općinama koje nisu davale određen broj radnika za poduzeća koja su proizvodila za Njemačku i gradovima i manjim mjestima za djela sabotaze i otpora u njihovim područjima - što je, prema mišljenju generala Nedića, godišnje iznosilo i do nekohko stotina milijuna dinara.²

Mijenjanje iznosa troškova okupacije možda je bila jedna od najpodmuklijih obilježja tog tereta. Svota koju je trebalo uplatiti određivala se prema mjesečnoj osnovi nakon što bi razne agencije njemačkog okupacijskog režima podnijele zahtjev za potrebna novčana sredstva. Zatim, čak i kada iznos mjesečnih troškova nije varirao, kao 1942. godine, zahtijevane su dodatne svote novca za posebne svrhe. Premijer Nedić je u nekohko navrata pokušao uvjeriti Nijemce da je potrebno odrediti fiksnu visinu troškova okupacije, ali uvijek bezuspješno.³ Nijemci su željeli izvući maksimalnu dobit iz Srbije, naročito posljednje godine rata kada se povećala stopa inflacije.

Tablica 7. pokazuje koliko su iznosili okupacijski troškovi koje je od 15. travnja 1941. godine do kraja rujna 1944. godine Srbija uplatila prema mjesečnoj osnovi. Nakon ogromne početne svote od 4110 milijuna dinara osigurane zapljenom novčanih sredstava jugoslavenskog vojnog ustroja u Srbiji, te koristeći njemačku okupacijsku valutu i izdatnicu, dva i pol mjeseca mjesečno uplatilo samo 150 milijuna dinara - od 15. kolovoza do kraja listopada 1941. godine. No, ustanak u Srbiji je za posljedicu imao i povećanje zahtjev

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

TABLICA 7.

Mjese ni troškovi okupacije koje je Srbija pla ala Njema koj,
15. travnja 1941 -30. rujna 1944.
(u milijunima dinara)

Mjesec	1941.	1942.	1943.	1944.
sije anj		300	360	1750
velja a		300	360	1698
ožujak		300	360	1565
travaij	14110"	240	360	1621
svibanj		240	360	1765
lipanj		240	360	2274
srpanj		240	520	1780
kolovoz	75	240	520	1655
rujan	150	240	1200	2057
listopad	150	240	1200	
studen	300	240	1500	
prosinac	300	240	1500	

Izvori: Za period od 15. travnja 1941. do prosinca 1942, „Zaklju ni izvještaj o vojnoj upravi u Srbiji”, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279; za period od sije nja do kolovoza 1943, ibid., Roll 253, Fr. 285; za listopad i studeni 1943, ibid., Roll 253, Fr. 514; za rujna i prosinac 1943, procijenjeno na temelju isplata za listopad i studeni 1943; za razdoblje od sije nja do rujna 1944, mjese ne naredbe izdane od strane njema kog ministarstva nacionalnog gospodarstva, u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,590-93. " Ukupan pla eni iznos za period od 15. travnja do 31. srpnja 1941. godine.

njema kih oružanih snaga te je u studenom 1941. pla anje udvostru eno, tj. mjese no je iznosilo 300 milijuna dinara. Smanjenje u travnju 1942. godine na 240 mihjuna dinara mjese no, održalo se devet mjeseci, no u sije nju 1943. godine isplate su se pove ale na 360 mihjuna dinara mjese no. Ponovno se pove ale u srpnju 1943. na 520 milijuna dinara mjese no, a u rujnu 1943. godine više nego udvostru ila dosežu i 1200 milijuna dinara mjese no. Zadnjih jedanaest mjeseci okupacije nije nikada bilo manje od 1500 milijuna dinara mjese no. Gledaju i sve tri i pol godine, ne uklju uju i listopad 1944. godine, ukupna je svota iznosila vrtoglavih 32.910 milijuna dinara.⁴ Ta se brojka uvelike slaže s pla anjima njema kim oružanim snagama koje je bilježilo srpsko Ministarstvo financija, a koje je dao tadašnji jugoslavenski ministar financija nedugo nakon osloba anja Beograda. Prema rije ima ministra, Srbija je tijekom rata za troškove okupacije platila sljede e iznose: 4300 milijuna dinara za smještaj njema kih jedinica; 368 milijuna dinara za razmjenu njema kih izdatnica; 80 milijuna dinara za ispla ivanje naknade folksdoj erima za ratnu štetu; 6200 mihjuna dinara za op e izdatke.⁵ Ukupan iznos tih isplata dosegao je 33.248 milijuna dinara, otprilike 338 milijuna dinara ili 1% više od prethodno Uvedenog iznosa. Me utim, mora se imati na umu daje kupovna mo dinara Padala kako je rat išao svome krgyu. Ipak, prema mišljenju Franza Neuhausa-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

na, opunomoćenika za gospodarska pitanja, od temeljne je važnosti činjenica da su od početka 1944. godine troškovi okupacije nametnuti Srbiji dosegli zaprepašujuću razinu od 40% tadašnjeg nacionalnog dohotka.⁶

Stalno povećanje troškova okupacije, naročito od polovice 1943. godine te ogroman porast klirinškog duga Njemačke Srbiji tijekom 1943. i 1944. godine, o kojem će naknadno biti riječi, zajedno pokazuju da se stopa njemačke gospodarske eksploatacije povećavala kako su se pogoršavala gospodarska situacija u Srbiji. Srbija je imala velikih poteškoća u osiguravanju isplata koje su stalno rasle. Kako bi uspjela u tome te u financiranju sve više uobičajenih i posebnih izdataka vlade i visokog izvoznog suficita u 1943. i 1944. godini, srpska vlada je morala povećati poreze te naročito povećati svoj dug Srpskoj narodnoj banci putem ogromnog gotovinskog predujma.

Bugarske snage, koje su u ime Nijemaca vršile okupacijsku funkciju u većem dijelu Srbije, svoje su financijske potrebe zadovoljavale na drukčiji način. Iako je njihovo prisustvo jako iritiralo Nedićeovu vladu i srpski narod, u usporedbi s Nijemcima oni nisu bili financijski teret. Sukladno njemačko-bugarskim sporazumima, Bugari su većinu zaliha za svoje snage u Srbiji donosili iz Bugarske, osim mesa, krme za stoku, krumpira, ogrjevnog drva i svježeg povrća. Stoka se mogla kupiti samo na službeno organiziranim tržnicama stoke i po službeno određenim cijenama. Uz to, dio bugarskih novčanih potraživanja pokrivaio se prijenosom novca od njemačkih okupacijskih vlasti izravno Bugarskoj.⁷ Nije potrebno posebno napominjati da su bugarske jedinice povremeno od srpskih seljaka potraživale više hrane no što su im oni bili obvezni dati te da su povremeno i pljackali zalihe na što se Nedićeova vlada žalila njemačkim okupacijskim vlastima koje su povremeno opominjale bugarsko vojno zapovjedništvo.⁸

Isplate NDH Italiji

Isplate koje su Italija i Njemačka nametnule NDH za održavanje njihovih jedinica bile su složnije od izravnih troškova okupacije koje je Srbija bila obvezna platiti. U slučaju Italije, troškovi NDH određeni su sporazumom koji su te dvije zemlje sklopile 27. listopada 1941. godine. U sporazumu je obrazloženo kako će se opskrbljivati talijanske snage i civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koje je anektirala Italija i zonama koje su u jesen 1941. bile reokupirane (zona II. i III).⁹ Talijani su jako dobro znali da je regija pod njihovom kontrolom koja se nalazila zapadno od linije razgraničenja bilo područje siromašno hranom te da će njihov najveći gospodarski i politički zadatak na tom području biti osigurati zalihe hrane. Obvezuju i NDH na rješavanje tog zadatka, odgovornost za sve nedostatke prebacuju na vlasti NDH.

Članom 1. ovog sporazuma ukinuto je plaćanje carina izmeću dijela Dal-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

macije koji je anektirala Italija i teritorija NDH te se promet robe mogao slobodno odvijati. Posebne mješovite grani ne službe bilježile su promet robe u oba smjera te su nadgledale devizne operacije. U skladu s člankom 2. vlada NDH je bila obvezna pomoći i zalihama hrane za civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koju je anektirala Italija i u provinciji Fiume (Rijeka), za koju su sklopljeni posebni sporazumi. U skladu s člankom 3. vlada NDH je prihvatila obvezu opskrbe talijanskih oružanih snaga u zoni „potrebnim količinama građevnog i ogrjevnog drva, drvenog ugljena, krumpira, povrća, krme za stoku, mesa, svinjske masti i brašna. Po pitanju mesa, svinjske masti i brašna, vlada NDH se obvezala da će ih opskrbljivati što je više moguće.“ U skladu s člankom 4. određeno je da „... vlada NDH zapovjedništvu 2. Armije dati na raspolaganje svote koje će se određivati od mjeseca do mjeseca, a koje su prethodno spomenutom zapovjedništvu potrebne za kupnju potrebnih roba spomenutih u članku 3. te za pokrivanje drugih izdataka koje će imati ti NDH.“ Posebnim priložima dodanim sporazumu određeno je da 2. Armija svakog mjeseca mora obavještavati Državnu opskrbnu poslovnu središnjicu - DOPOS o vrsti i količinama hrane potrebne za naredni mjesec te da će se Državna opskrbna poslovna središnjica pobrinuti da se te količine kupe po cijenama koje nisu više od veleprodajnih cijena za civilne nabavke i dostave prema dogovorima postignutima s talijanskim vojnim vlastima. Ako se te količine hrane pokažu nedovoljnima, zapovjedništvo 2. Armije može i to, da nadoknadi manjak, slobodno kupiti zalihe po veleprodajnim cijenama u NDH, a u tome će joj pomoći vlasti NDH.

Zalihe hrane za civilno stanovništvo u dijelu Dalmacije koju je anektirala Italija davale su se u skladu s dogovorima postignutima između vlade NDH i vlade te provincije, koja je također imala pravo obavljati izravne kupnje na tržištu NDH u slučaju da vlada NDH ne odgovori, ili pak neprikladno odgovori na njene zahtjeve. Slični dogovori su postignuti s provincijom Fiume (Rijeka). Vlada NDH bila je odgovorna za opskrbljivanje hranom civilnog stanovništva u ponovno okupiranoj zoni II. i III, jednako kao i u ostatku zemlje.

Na temelju sporazuma od 27. listopada, zapovjedništvo 2. Armije zatražilo je od vlade NDH da plati po 250 milijuna kuna za studeni i prosinac 1941. godine, dok je za prvih četiri mjeseca 1942. godine mjesečno dato po 200 milijuna kuna. U svibnju i lipnju 1942. godine, Talijani su mjesečno trebali primiti samo 100 milijuna kuna, te su stoga ukupne isplate za održavanje talijanskih jedinica u NDH od 1. studenog 1941. godine do kraja lipnja 1942. godine iznosile 1500 milijuna kuna. Ta se svota gotovo u potpunosti podudara s brojkom od 1450 milijuna kuna koju u svom izvještaju od 15. svibnja 1945. godine spominje visoki službenik vlade NDH, Aleksandar Hondl.¹⁰

Talijanski Superflota i vlada NDH zaključili su 19. lipnja 1942. sporazum kojim su Talijani pristali na povlačenje velikog dijela svojih jedinica iz zone H- i III. Umeće omogućeno reduciranje i općenito mijenjanje sustava finan-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ciranja talijanskih jedinica u NDH koji se od tada računao kao dio Zajedničkog klirinškog računa NDH i Italije. Budući da je taj račun uvijek pokazivao veliki deficit zbog stalnog viška uvoza u NDH u trgovini s Italijom i nedostatka izjednačene zarade NDH na račun usluga, Italija je poduzela sljedeće. Prvo, otežala je izvoz talijanske robe u NDH i drugo, u listopadu 1942. prebacila je 450 milijuna kuna na taj račun, većinom u obliku dobara. Preostalih 1000 milijuna kuna uplaćenih za opskrbu talijanskih jedinica u NDH prije lipnja 1942. godine, Italija je prihvatila kao dug koji će NDH vratiti nakon završetka rata.¹¹ Stoga, iako je trošak uzdržavanja talijanskih jedinica u NDH službeno bio jednak dugu koji je Italija imala prema NDH, činjenica da je Italija za tu svotu dobila stvarnu robu predstavljala je veliki teret za ratno gospodarstvo NDH.

Taj teret je postao nešto lakši nakon 1. srpnja 1942. godine, kada je Italija smanjila broj svojih jedinica u NDH, a time i zahtjeve potpore. U razdoblju između 1. srpnja i kraja 1943. godine, NDH je za troškove uzdržavanja dala samo oko 434 milijuna kuna. Hondlovo mišljenje bilo je da su u tom razdoblju Talijani koristili velike količine ranije sakupljenih kuna. Uz talijanske snage u NDH bio je vezan i trošak za koji je NDH trebala izdvajati novac koji je također trebao biti vraćen nakon rata. Ticao se korištenja željeznica NDH od strane talijanskih službenika i talijanskih teretnih vlakova i procjenjuje se da je iznosio 300 milijuna kuna.¹²

Talijani su od NDH dobivali nova sredstva i na sljedeći način. Riječ je o korištenju stare jugoslavenske novčanice dinar koju su - u dijelovima Jugoslavije anektiranim Italiji i u dijelu anektiranom Albaniji na račun Italije - Talijani mogli dobiti u zamjenu za talijansku liru. To se obavljalo posredstvom posebne agencije, tzv. Commissariato civile, koju su osnovale talijanske vojne vlasti u Karlovcu s namjenom kupovanja raznih dobara pomoću stare jugoslavenske valute. Prema Hondlovu mišljenju, radilo se o otprilike 500 do 800 milijuna dinara.¹³ Budući da su Talijani imperativno trebali dodatna dobra, bili su spremni plaćati po puno višim cijenama od kontroliranih cijena koje su određivale vlasti NDH. Posljedica toga bilo je intenzivno krijumčarenje iz dijelova NDH u njemačkoj zoni utjecaja u talijansku zonu, što je smanjivalo zalihu dobara u njemačkim područjima, povećavalo zalihu novca i dodatno pridonosilo inflaciji.¹⁴

Plaćanja NDH Njemačkoj

Financijski odnosi između NDH i Njemačke bili su puno složeniji, na puno široj osnovi - od odnosa NDH i Italije. Tijekom prve faze okupacije, od travnja do kolovoza 1941. godine, Nijemci su koristili vlastitu okupacijsku valutu u NDH, tzv. Reichskreditkassenschein, koju je (25. travnja) vlada NDH pro-

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

glasila zakonitim sredstvom plaćanja za njemačku vojsku. Nijemci su za kupnju zaliha koristili i izdatnice. Vlada NDH objavila je 18. kolovoza 1941. da njemačka okupacijska valuta više nije ozakonjeno sredstvo plaćanja za njemačke oružane snage i da mora biti promijenjena u kune. Ukupna vrijednost promijenjenih Reichskreditkassenscheina iznosila je 371, 2 milijuna kuna, a povučenih izdatnica 147,2 milijuna kuna. Obje promjene išle su na trošak vlade NDH i vraćene su u Reichkreditkasse. U ovom ranom razdoblju, Nijemci su se, bez sumnje, koristili i s procijenjenih 2000 milijuna dinara koje su zaplijenili jugoslavenskoj vojsci u NDH u travnju 1941. godine i vjerojatno, također, dinarskim novanicama koje su došle iz inozemstva.¹⁵ To je bilo moguće pošto se razmjena starih novanica dinara u nove novanice kune nastavila do kraja 1941. godine.

Osim hitavog nizajavnih gospodarskih sporazuma između Njemačke i NDH (o izvozu radne snage, o trgovini i klirinškim sporazumima), te su dvije zemlje sklopile i niz tajnih sporazuma. Uz već spomenuti Clodius sporazum, drugi, izrazito važan, rano sklopljeni tajni sporazum Reicha i NDH bio je Sporazum o održavanju njemačkih jedinica u NDH koje nisu bile u prolazu, od 20. lipnja 1941. godine.¹⁶ Stupio je na snagu 1. kolovoza 1941. godine i uz neke promjene vrijedio do siječnja 1943. godine. U skladu s tim sporazumom, vlada NDH se obvezala uplatiti u Hrvatskoj državnoj banci - na račun Deutche Wehrmacht Zentralkasse für Kroatien - svotu u kunama koju je svakog mjeseca unaprijed tražio intendant Wehrmachta stacioniran u uredu njemačkog opunomoćnog generala u Zagrebu. Državna opskrbeno poslovna središnjica trebala je opskrbljivati njemačke snage količinom i vrstom hrane koju je zahtijevao intendant Wehrmachta. Njemačke oružane snage plaćale su te zalihe po službeno određenim maksimiranim cijenama novanicama sredstvima koja su dobivale od vlade NDH. U slučaju da agencije NDH ne bi zadovoljile njemačke zahtjeve, njemačke vojne vlasti imale su pravo kupovati željene količine na tržištu po bilo kojoj cijeni, neovisno o službeno najvišim cijenama. Vlada NDH je također pristala opskrbljivati njemačke snage u NDH smještajnim objektima, koja su osim kuća, stanova i svih potrebnih zaliha, podrazumijevah opremu i zalihe za grijanje, rasvjetu, vodu i slično, te sve potrebne urede, skladišta, klaonice, pekarnice i radionice. Ukoliko intendant oružanih snaga NDH nije bio u stanju omogućiti korištenje svih tih objekata i potrepština, njemačka ih je vojska mogla nabaviti direktno na tržištu koristeći i novana sredstva koja je dobila od vlade NDH.

Nadalje, dvije strane su se dogovorile da će se njemačke snage sustegnute od rekvizicija u NDH i da će izdatnice koje su izdane do tada biti razmijenjene u skladu s novim sporazumima. Racionirana dobra u NDH bit će podijeljena njemačkim snagama ovisno o postojećim zalihama. Kako bi se izbjegla moguća prijevara u NDH, pripadnici njemačkih oružanih snaga nisu mogli pri-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

matu dodatna novana sredstva od kuće. Količina dobara koja su njemački vojnici mogli iznijeti iz zemlje - kada su odlazili na dopust ili poslati poštom - trebala je biti regulirana posebnim sporazumom. No, pripadnici Wehrmachta i njemački vojni transporti nisu trebali proći carinsku kontrolu NDH kada su prelazili granicu. Njemačke snage su imale pravo zahtijevati civilne radnike za svoje potrebe putem razmjene radne snage, a radnike iz NDH nalazili su i plaćali lokalni gradonačelnici, a ne njemačke vojne vlasti. Sve sporove između njemačkih zapovjedništava ili pripadnika Wehrmachta, s jedne strane, i građana NDH s druge, a koji su spadali u sferu građanskog prava, trebalo je prepustiti međunarodnoj komisiji Njemačke i NDH, budući da je sudovima u NDH izričito uskraćena nadležnost nad tim slučajevima. Druga određena pitanja, kao i razmjenu okupacijske valute i izdatnice, trebalo je regulirati dodatnim sporazumima.

Dopunskim sporazumom između Njemačke i NDH, od 5. studenoga 1941. godine, Njemačka je trebala snositi troškove uzdržavanja onih njemačkih jedinica u NDH koje su se tu nalazile prvenstveno zbog njemačkih interesa te trošak uzdržavanja njemačkih jedinica u istočnoj Srbiji su aktivnosti bile vezane uz funkcije njemačkog zapovjednog generala u Srbiji. Međutim, taj sporazum je ponovno potvrdio obvezu koju je NDH preuzela na sebe Clodiusovim sporazumom da će financirati izgradnju i održavanje instalacija u NDH za Wehrmacht „ukoliko ti troškovi nastaju unutar same države.”¹⁷

Postoji nekoliko izvora informacija o plaćanjima NDH za njemačke jedinice nakon kolovoza 1941. godine, no najjednostavniji i najpotpuniji je dokument Hrvatske državne banke pod nazivom „Plaćanja Nijemcima”. Pokazuje da je osim razmjene njemačke okupacijske valute i izdatnica u kolovozu 1941, koja je ukupno iznosila 518,4 mihjuna kuna, vlada NDH za uzdržavanje njemačkih jedinica, u zadnjih pet mjeseci 1941, platila 415 mihjuna kuna te 2042 mihjuna kuna tijekom 1942. godine. No, Nijemci su 1942. i 1943. godine, u skladu s odredbama sporazuma od 5. studenoga 1941, NDH vratili 642,8 milijuna kuna. Od toga je, do kraja travnja 1942. godine, oko 222,5 mihjuna kuna došlo od troškova okupacije nametnutih Srbiji, te 70,6 mihjuna kuna iz samoga Reicha. Prema Kascheu, tijekom cijele 1942. godine, ukupan iznos od 450 milijuna kuna koliko je Njemačka vratila NDH došao je od troškova okupacije nametnutih Srbiji. NDH je vraćen novac za troškove vezane za uzdržavanje njemačkih jedinica u istočnoj Srbiji koje su bile dio okupacijskih jedinica u Srbiji.¹⁸

Nažalost nisam uspio otkriti koliko je u razdoblju od kolovoza 1941. do kraja 1942. godine vlada NDH potrošila na izgradnju i održavanje objekata potrebnih Wehrmachtu ili za civilnu radnu snagu koju je na zahtjev dala Wehrmachtu. NDH je morala platiti i izgradnju prometnica od polja boksita koja su se nalazila zapadno od Mostara do željeznice u Mostaru, zatim izgradnju željeznice koje pruge od Metkovića do Ploče dolinom Neretve i izgradnju luke

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

plo e. To su sve bili zajedni ki projekti Njema ke, Italije i NDH kojima je upravljala organizacija Todt i ija je svrha bila olakšati proizvodnju boksita, njegov prijevoz do obale i utovar za izvoz u Njema ku, no sve je troškove u potpunosti snosila vlada NDH.¹⁹

Kao što je prethodno re eno, pla anja NDH Talijanima znatno su se smanjila sredinom 1942. godine, kada su Talijani pristali snositi dio troškova uzdržavanja svojih jedinica u NDH te su tako er povukli veliki dio svojih snaga iz zone II. i III. u skladu sa sporazumom od 19. lipnja 1942. godine. Vlada NDH je u inila sve što je bilo u i\jenoj mo i da umanji pla anja za uzdržavanje njema kih jedinica, te je, s tom namjerom, u sije nju 1943. poslala ministra financija Vladimira Košaka u Berlin. No, te se dvije situacije teško daju usporediti. Umjesto povla enja snaga iz NDH, Nijemci su nakon rujna 1942. godine, po eli pove avati broj svojih vojnika. Po etkom 1943. njihovi su se troškovi pove avah, što se jasno vidi u pove anim zahtjevima za isplatom kuna (dakle, valute NDH). Dok su 1942. pla anja NDH njema kim snagama u prosjeku mjese no iznosile 170 milijuna kuna, tijekom prvih sedam mjeseci 1943. u prosjeku su mjese no iznosile 550 milijuna kuna.²⁰ Njema ki zahtjevi postali su još ve i u rujnu 1943. godine nakon kapitulacije Italije, kada su se Nijemci borili s partizanima za puno ve i teritorij i pribojavah se mogu eg dolaska Saveznika na isto nojadransku obalu.

Ipak, molba vlasti NDH za smanjenjem pla anja, službeno gledaju i, postigla je poprili an uspjeh jer su povjerljivim protokolom izme u Reicha i NDH od 19. sije nja 1943, Nijemci pristali snositi troškove uzdržavanja svojih jedinica u NDH. Dogovoreno je da e vlada NDH opskrbljivati njema ke vojne vlasti potrebnim predujmom u kunama za kupnju robe i usluga, a da e njema ka vlada pri Deutsche Verrechnungskasse u Berlinu polagati odgovaranje u svotu njema kih maraka na Posebni ra un M [vojni] br. u korist Hrvatske državne banke na ra un vlade NDH. Nijemci e uvoziti potrebne obroke hrane za svoje jedinice u NDH te, tako er, ne više od 40.000 obroka za jedinice iz NDH „koje se bore kao dio njema kih snaga”. Vlada NDH je pristala opskrbljivati njema ke jedinice svježim mesom i povr em.

Me utim, sporazum nije donio o ekivane rezultate. Pla anja vlasti NDH za uzdržavanje njema kih jedinica u NDH do jeseni 1944. stalno su rasle. Objašnjenje za taj prividan paradoks vezano je uz funkcioniranje Posebnog ra una M, putem kojeg su se financirale njema ke jedinice koje su se nalazde u NDH. Ra un je otvoren prema prethodno spomenutom protokolu kojim su u op im crtama definirane i druge odredbe o Ra unu. Problemi koji su se neizbježno pojavljivah prilikom upravljanja Ra unom u Berlinu i Zagrebu bili su regulirani odlukama Odbora njema ke vlade i Odbora vlade NDH. Ra un je funkcionirao na sljede i na in: svakog mjeseca intendant Wehrmachta podnio bi Ministarstvu financija NDH zahtjev za traženu svotu kuna (potanko speci-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ficiran, ovisno o upotrebi); Ministarstvo bi zatim Hrvatskoj državnoj banci izdalo naredbu da isplati tu svotu na Deutsche Wehrmacht Zentralkasse u Zagrebu. Plaćanja su se vršila na dnevnoj bazi prema zahtjevima Zentralkasse, a potom bi njemački intendant u Zagrebu o svoti izvijestio Vrhovno zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga. Ono bi tada pri Deutsche Verrechnungskasse u Berlinu izvršilo odgovarajuće uplate u njemačkim markama na Posebni račun M. Buduć i da Ministarstvo financija NDH nije imalo nikakve pologe u Hrvatskoj državnoj banci kojima bi mogla osiguravati plaćanja Nijemcima, jer državni prihodi nisu bili dostatni ni za pokrivanje osnovnih vladinih izdataka, Državna banka je državi stalno morala odobravati zajmove, većinom tiskajućim novčanicama, zarađunjavajući i taj dug na Račun za inozemna potraživanja, tj. na Posebni račun M u Berlinu. Tako su, tijekom 1943. i 1944. godine, plaćanja njemačkim snagama u NDH postale odlučujući i monetarni faktor. Uz to, Ministarstvo financija je Državnoj Banci izdalo kratkoročne državne obveznice koje je ona koristila kao dodatno pokrivenje za te zajmove.²¹

Kada bi Ministarstvo oružanih snaga NDH ili neka druga vladina agencija željela kupiti zalihe u Njemačkoj ili ih povući iz njemačkih vojnih skladišta u NDH i za njih platiti putem Posebnog računa M, ono je davalo naredbu Ministarstvu financija. Ovisno o pravilima koja su vrijedila za različite vrste zaliha - oružje i streljivo su se mogli istog trena naručiti, dok je za druge zalihe trebalo dopuštenje Odbora njemačke vlade i Odbora vlade NDH - Ministarstvo financija bi traženu svotu položilo u kunama pri Hrvatskoj državnoj banci u prilog Posebnog računa M u Berlinu, gdje je Deutsche Verrechnungskasse koristio odgovarajuću svotu u njemačkim markama za plaćanje faktura u Njemačkoj.²²

Vlada NDH je u realizaciji Posebnog računa M bila suočena s tri osnovna problema: (1) svotom predujma koju su zahtijevali Nijemci u NDH, (2) svrhom korištenja kredita od strane NDH u njemačkim markama u Berlinu, (3) cijenama koje su obje strane zarađunjavale za robu plaćenu putem računa M.

Jedino ograničenje zahtjevima intendanta Wehrmachta u Zagrebu za davanje predujma njemačkim jedinicama u NDH, bila je procjena njemačkih vojnih vlasti o nužnosti predujma. Ako se uzmu u obzir sve veće svote koje je trebalo platiti i napore vlasti NDH da ih smanje, može se sa sigurnošću tvrditi da su njemački službenici u NDH bili vrlo široke ruke prilikom procjene potreba vlastite vojske za kunama. To jasno pokazuju naknadni pregovori između te dvije zemlje.

Stoga se time korištenje kredita NDH u njemačkim markama u Njemačkoj, u točki 1. povjerljivog protokola od 19. siječnja 1943. godine, stoji da će se Odbor njemačke vlade i vlade NDH s vremenom dogovoriti kako će NDH moći koristiti te kredite, ali „da će Njemačka za početak prvo pokrivati tekuće vojne dostave za potrebe oružanih snaga NDH“. Buduć i da su Nijemci u Berlinu

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

dopuštali da se samo neznatna koli ina kredita od strane NDH s Posebnog ra una M koristi za nabavke iz NDH u Njema koj, saldo toga ra una bio je jako visok. Drugim rije ima, Nijemci su putem predujma odobrenoga u NDH mogli dobiti razmjernu koli inu robe i usluga, dok su vlastima NDH dopuštali da za kupnju dobara u Njema koj koriste tek polovicu svojih kredita u Berlinu. Dakle, NDH je i dalje, putem tih prinudnih kredita, podržavala njema ke jedinice, unato odredbama protokola iz sije nja. Štoviše, gotovo jedina dobra koja je vlada NDH mogla kupovati u Njema koj ili dobiti iz njema kih vojnih skladišta u NDH, bila su dobra za naoružavanje i uzdržavanje oružanih snaga NDH koje su, pak, gotovo u potpunosti bile pod njema kim zapovjedništvom i borile se za njema ke ciljeve. Stoga je nagodba od 19. sije nja 1943, predstavljala samo djelomi no poboljšanje prijašnjih uvjeta.

Što se ti e cijene zaliha u NDH, Nijemci koji su kupovali, obi no su pla ah po službenim cijenama koje su stalno rasle. Kada Nijemci nisu mogli željene zalihe kupiti po službenim cijenama, pla ali su po višim cijenama, što su im vlasti NDH jako zamjerale. Nijemci su, tako er, održavaju i službeni te aj kune na vrijednosti od 20 kuna zajednu njema ku marku, dva puta prije rujna 1944. godine (a vjerojatno i poslije) pove avah cijene koje su NDH napla ivah za robu.

Kako je rat napredovao, sve teža vojna i gospodarska situacija u NDH mogla se vidjeti iz na ina na koji se upravljalo Posebnim ra unom M te na inom provedbe ostalih stavki protokola iz sije nja 1943. godine. Vlasti NDH su ve u ožujku 1943. gödine imale problema s opskrbom njema kih snaga svježim mesom. Kako im nije moglo biti osigurano dovoljno stoke, njema ka su zapovjedništva osnovala posebne jedinice za kupnju stoke i pla ale po cijenama koje su 100 puta bile ve e od službenih maksimiranih cijena. Za te dodatne troškove jednostavno su putem Posebnog ra una M zahtijevala više kuna. Nakon dugih rasprava koje su vodile vlasti NDH i Reicha, 11. velja e 1944. napokon je postignut dogovor da e do 1. srpnja 1944. NDH mjese no davati 400 tona svježeg mesa, u koli ini nakon klanja i obrade.²³

Druga izmjena uvjeta, po svoj prilici na inicijativu Nijemaca s obzirom da je išla njima u korist, dogovorena je 1. srpnja 1943. godine putem razmjene pisama izme u predsjednika Odbora vlade NDH i Odbora njema ke vlade. Dogovoreno je da se isplate za narudžbe iz NDH u Njema koj financirane putem Posebnog ra una M mogu automatski obraditi samo ako su u pitanju oružje i streljivo. Za sve ostale vojne i druge zalihe bilo je potrebno prvo dobiti dopuštenje Odbora njema ke vlade i Odbora vlade NDH.²⁴ Predsjednik Odbora njema ke vlade tako er je naglasio da e oko financiranja izgradnje objekata za njema ke vojne snage u NDH biti sklopljeni novi dogovori. Vlada NDH je najvjerojatnije ili sklopila kakav dogovor ili je barem o ekivala neki daljnji sporazum, jer je 17. srpnja 1943. godine - u skladu s izmjenama i do-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

punama sporazuma od 19. veljače 1943. sklopljenog između vlade NDH i Hrvatske državne banke - Hrvatska državna banka ubuduće trebala u kredite na Posebnom računu M u Berlinu zadržati i plaćanja iz NDH za „troškove izgradnje i održavanja njemačkih vojnih instalacija u NDH“.

Sporazumom sklopljenim 11. veljače 1944. godine, nakon nekoliko mjeseci pregovora između predstavnika Wehrmachta i njemačkog Ministarstva hrane i središnjice s druge strane, određeno je da Nijemci trebaju osigurati obroke za dodatnih 40.000 vojnika oružanih snaga NDH koji se bore kao dio njemačkih snaga u NDH. Time je Njemačka osiguravala obroke za ukupno 80.000 vojnika oružanih snaga NDH.²⁵

Početkom 1944. godine, sklonost njemačkih službi da od NDH zahtijevaju sve veće predujme, dijelom zbog sve većeg broja njemačkih snaga u NDH, a dijelom zbog napredovanja inflacije, teško je opteretila gospodarstvo NDH. Josip Cabas, ministar industrije i trgovine NDH, podnio je Nikolu Mandiću, premijeru NDH, 4. veljače, iskreno i pesimistično izvješće o stanju u gospodarstvu. Prema Cabasovu mišljenju, tri glavna problema gospodarstva NDH bila su: sve veće cijene, pad proizvodnih mogućnosti zemlje te nesigurne zalihe hrane. Za rast cijena je većinom krivio njemačke snage u NDH, te manje važne faktore kao što su povećana brzina opticaja novca zbog opadajućeg povjerenja javnosti te sve manjih zaliha dobara i usluga koje su također tome pridonosile. Da bi se stabiliziralo gospodarstvo, predlagao je: drastično smanjenje predujma njemačkih snaga u NDH, do te mjere da im se da samo onoliko koliko im je dovoljno za pokrivanje plaćanja njemačkih vojnih službenika, a da se sva potrebna roba dovozi izvana; stroge carinske kontrole za sve njemačke vojne prijevoze koji napuštaju NDH, uz zabranu izvoza svih dobara kupljenih ili zaplijenjenih u NDH te carinsku inspekciju svakog pojedinog njemačkog vojnika koji napušta teritorij NDH; drastično smanjenje troška naoružanja oružanih snaga NDH dobivanjem od Njemačke kredita u naturi; uvođenje mjera za zaštitu i poticanje poljoprivredne i industrijske proizvodnje; te uvoz potrebnih količina prehrambenih proizvoda (žitarica, krumpira, svinjske masti i šećera) kako bi se izbjeglo moguće umiranje od gladi.²⁶

Na sastanku održanom 21. ožujka u Zagrebu, Cabas je Odboru njemačke vlade podnio izvješće koji su obuhvaćali sve ove preporuke, iako u ponešto izmijenjenom obliku. Ponovno je naglasio da su veliki predujmovi koji su odobreni njemačkim snagama u NDH, bili glavni razlog ubrzane inflacije i drugih nepovoljnih pojava u gospodarstvu zemlje. Kao spas iz postojeće situacije, predložio je da se ta plaćanja razdvoje na dva dijela. Prvi dio - koji bi iznosio 300 milijuna svaki mjesec i bio dovoljan za pokrivanje plaćanja njemačkih snaga u NDH - financirao bi se putem Posebnog računa M. Drugi dio - koji bi mjesečno iznosio 1200 milijuna kuna, kolikaje bila razlika između prvog dijela

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

i 1500 milijuna kuna koliko je on smatrao daje bilo potrebno za uzdržavanje njemačkih jedinica u NDH - sakupio bi se putem prodaje posebne uvozne robe iz Njemačke. Ta bi se roba u NDH prodavala po važećim cijenama i imala bi mjesečnu vrijednost od oko 10 milijuna njemačkih maraka koju bi Nijemci zaradili po internim njemačkim cijenama. Cabas je zatražio dodatnu raspravu o mjesečnim 550 do 600 milijuna kuna koje su Nijemci trebali za pružanje podrške obiteljima vojnika iz NDH koji su služili u njemačkim redovima. Istaknuo je, kako protokolom od 19. siječnja 1943. nije određeno da će vlada NDH davati predujam za financijsku podršku te prirode. Predložio je i nekoliko posebnih promjena: da se Posebni račun M br. 40653 na kojem je NDH imala golem potražni saldo spoji s Zajedničkim klirinškim računom br. 4065 Reicha i NDH, na kojem je vlada NDH otkivala da će ubrzo biti u minusu; da gospodarski stručnjak NDH bude poslan kao predstavnik pri višim njemačkim vojnim instancama u Zagrebu; da Nijemci kod kupovine u NDH poštuju službeno i maksimalne cijene; da se pri kupnji prehrambenih proizvoda ograniči isključivo na svježe meso i povrće te suzdrže od kupovanja hrane koju je NDH uvezla iz Njemačke i platila putem Zajedničkog klirinškog računa; i na kraju, da zagrebačka podružnica Reichskreditkasse prekine sa svojim aktivnostima, tj. da se više se ne miješa u reguliranje tržišta novca i prometa novca s obzirom da te funkcije može obavljati Hrvatska državna banka.²⁷

Nijemci su, međutim, otkivali takav Cabasov izvještaj. Općinski odsjek Wehrmachta, koji je djelovao u ime Operativnog stožera Wehrmachta i njemačke koga Ministarstva vanjskih poslova, procijenivši da će njemačke jedinice u NDH za mjesec ožujak 1944. godine zahtijevati oko 3000 milijuna kuna i budući da je bio svjestan ubrzanog pogoršanja gospodarske i financijske situacije u NDH kao i nadolazećih zahtjeva iz NDH za drastičnim smanjenjem predujmova danih njemačkim snagama, počeo je uvelike pripremati argumente za obranu njemačke pozicije. Ustrajao je u tvrdnji da ne samo da su njemačke vojne vlasti učinile sve što je bilo u njihovoj moći da ublaže teret financijama NDH, već da Njemačka nije mogla niti povećati količinu zaliha otpremljenih pjenim snagama u NDH, niti smanjiti visinu predujmova koje daju vlasti NDH, uključujući i one koji su bili potrebni za uzdržavanje obitelji Hrvata koji su služili u njemačkoj vojsci. Nadalje, tvrdilo se, da se gospodarstvo NDH moglo stabilizirati ne smanjivanjem isplata njemačkim snagama, već ponovnim uspostavljanjem mira i povjerenja u valutu i vladu. Međutim, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova ipak je zagovaralo smanjenje isplata njemačkim snagama u NDH na 2000 milijuna kuna mjesečno.²⁸

Pismo predsjednika Odbora njemačke vlade od 24. travnja 1944. bilo je tek djelomičan odgovor na prijedloge iz NDH, obuhvaćajući samo sporedne točke. Glavne odluke se nalaze u Točki 8. Protokola od 2. svibnja 1944. koji je zaključen nakon sastanaka predstavnika obaju zemalja u Wustrau i Berlinu

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

izme u 13. travnja i 2. svibnja.²⁹ U mje protokolom odre ena stalna upotreba Posebnog ra una M za financiranje njema kih snaga u NDH ali i gornja grani- ca predujmova vlasti NDH danih njema kim snagama na mjese ni iznos od 2400 milijuna kuna „za neposrednu budu nost“, uz dodatni nedefinirani iznos „za održavanje jedinica oružanih snaga NDH [koje su služile u njema kim snagama] za koje je bila odgovorna vlada NDH“. Nijemci su od tih mjese nih 2400 milijuna kuna trebah 600 milijuna kuna uplatiti kao kredit na Zajedni ki klirinški ra un Reicha i NDH „umjesto dodatnih dostavljanja dobara“, te dru- gih 600 milijuna kuna koristiti za uzdržavanje potrebitih obitelji Hrvata koji su služili u njema koj vojsci. inilo se da su vlasti NDH bile zadovoljne tim promjenama. Odredbe to ke 8. bile su „najbolje koje su se u tim okolnostima mogle posti i“, i strana NDH bila je naro ito zadovoljna što je postigla da se u dokumentu koji je trebao imati obvezuju i karakter definira fiksna gornja granica za dati predujam.³⁰

Me utim, ve ina tih odredbi je jako brzo postala neadekvatna. U kolovozu 1944. situacija se u NDH zna ajno promijenila zbog ubrzanog pogoršavanja vojnog položaja Njema ke u jugoisto noj Europi. NDH je postala od klju ne strateške važnosti, meta poja anih savezni kih bombardiranja i partizanskih napada koji su nanijeli znatnu štetu željeznicama te poremetili život i proizvod- nju. Proizvodni kapacitet poljoprivrede, industrije i rudarstva NDH u stalnom je padu, a cijene su naglo porasle. Posljedice toga su sve ve i njema ki zahtjevi za kunama. Novim protokolom od 9. kolovoza 1944 - rezultatom sastanaka Odbora vlada Reicha i NDH izme u 4. i 9. kolovoza u Berlinu - odre ene su isplate vlasti NDH potrebne za održavanje njema kih snaga u NDH u mjesecu kolovozu u visini od 4000 milijuna kuna, uz odbitak isplata vlade NDH za njema ke zalihe date u svrhu uzdržavanja nekih dijelova oružanih snaga NDH koje su služile u njema koj vojsci. Isplate za rujanj i kasnije mjesece trebala su biti odre ene nakon dodatnih pregovora kasnije, u kolovozu. No, Nijemci su ipak pristali vladi NDH, u skladu s njenim zahtjevom od 29. srpnja, mjese no davati na raspolaganje 3 milijuna talijanskih lira za pla e, mirovine i financijsku potporu obiteljima u Operativnoj zoni Jadransko primorje. Wehrmacht je tako er izrazio spremnost da osigura, po mogu nosti do kraja prosinca, oko 75.000 kompletnih uniformi za oružane snage NDH.³¹

Protokol je sadržavao i važnu odredbu koja se ticala cijena. Od tada pa nadalje, njema ke zalihe dostavljene NDH i pla ene putem Posebnog ra una M trebale su se zara unavati po cijenama koje su bile 10 puta ve e od onih iz travnja 1941. godine, ili po teku im njema kim cijenama ako nisu bile dos- tupne cijene iz travnja 1941. godine.

Postoji vrlo malo detaljnih informacija o sporazumima izme u Reicha NDH o uzdržavanju njema kih jedinica u NDH nakon protokola iz kolovoza 1944. godine. Izvještaji Aleksandra Hondla od 15. svibnja 1945. godine (Hondl

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

je postao predsjednik Odbora vlade NDH u travnju 1944. godine, zamijenivši Josipa Cabasa koji je imenovan za predstavnika trgovine NDH u Švicarskoj gdje je ostao do kraja rata) dvojbeni su u nekoliko pogleda. Hondl je napisao da se financiranje njemačkih snaga u NDH obavljalo putem Posebnog rauna do kraja rata, što je potkrijepljeno drugim dokazima. No, teško je povjerovati u njegovu izjavu da su nakon prosinca 1944. godine sve njemačke jedinice u NDH, kao i one jedinice NDH koje je Njemačka prethodno opskrbljivala zalihama hrane, živjele od obrade zemlje, navodno, jer nikakva hrana nije bila dostavljana zbog nestašice hrane u Njemačkoj i ometanja transporta. Hondl je izvijestio da su Nijemci odbili zahtjev vlade NDH da oni plaćaju za hranu u proizvoljnoj valuti ili zlatu, ali su obećali da će vratiti dobra u naturi i imati dozvole uvjeti transporta.³²

Nije se mogla realizirati nikakva njemačka odluka o puštanju vlastitih jedinica da u NDH žive od zemlje. Naime, do studenoga 1944. godine, partizani su kontrolirali dio istočnog Srijema koji je bio bogat hranom te su imali kontrolu i nad dijelovima Slavonije koja je obilovala hranom. Do kraja tog istog mjeseca vjerojatno blizu tri četvrtine civila folksdoj era iz NDH, koji su bili važni proizvođači hrane za Nijemce u NDH, evakuirano je u Austriju ili Njemačku. Nadalje, u to su vrijeme seljaci u NDH sve više oklijevali hranu koju su sami proizveli prodavati vlastima NDH ili njemačkim snagama po niskim službenim cijenama u zamjenu za novac s kojim su mogli kupiti nešto malo ili gotovo ništa. Štoviše, dopis od 31. siječnja 1945. godine, što ga je Stjepan Hefer, ministar seljačkog gospodarstva i prehrane NDH, poslao njemačkom povjereniku u Zagrebu, potvrđuje da su Nijemci obećali dostavu NDH iz inozemstva zaliha žitarica za domaće potrebe. Hefer je protestirao protiv ukidanja triju željeznih vlakova s krušnim žitaricama za civilno stanovništvo Zagreba i jednog za oružane snage NDH koji su trebali biti dopremljeni u Zagreb posljednjeg tjedna u siječnju, te je molio za hitnu otpremu deset željeznih vlakova s prehrambenim žitaricama budući da je žita bilo jedva toliko da stane na dlan i s kojim se moglo hraniti stanovništvo Zagreba do 5. veljače, a oružane snage NDH do 6. veljače. U istom pismu navodi da su Nijemci uzimali hranu iz istočnog Srijema i nekih županija u NDH za svoje jedinice, uključujući i Kozake.³³ NDH je u to vrijeme bila prepuna njemačkih jedinica, koje su se od prosinca 1944. vlakovima i motornim vozilima, te pješice - istovremeno se boreći, povlačile iz Grčke, Albanije i Crne Gore preko NDH prema Austriji i Njemačkoj. Sa sobom su nosili i neku hranu koju je samo dijelom mogla biti proizvedena u NDH. Većina potrebnih prehrambenih zaliha dolazila je iz Trećeg Reicha i zapadne Maršarske.³⁴

Nemamo nikakve podatke o tome što su Nijemci sebi priskrbljivali u NDH s njemačkom vlada NDH davala bilo prije ili poslije uvođenja Posebnog rauna u siječnju 1943. godine, a ni o tome što je vlada NDH primala

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

u naturi od Nijemaca putem istog ra una od sije nja 1943. pa do kraja rata. Ali, imamo potpune podatke o isplatama vlasti NDH Nijemcima obavljenima putem ovog ra una i podatke o iznosu nabavki iz NDH za vlastite oružane snage te prijenosa na svoj Zajedni ki klirinški ra un putem ovog ra una. Prema „Isplatama Nijemcima“ Hrvatske državne banke, isplate obavljene putem Posebnog ra una M br. 40653 iznosile su: 11.270 milijuna kuna 1943. godine, 30.820 milijuna kuna 1944. godine i 20.870 milijuna kuna u razdoblju od 1. sije nja do 7. svibnja 1945, dakle ukupno 62.960 milijuna kuna. Povla enja NDH s istog ra una iznosila su: 516 milijuna kuna za kupnju oružja u Njema koj 1943. godine, 13.548 milijuna kuna za kupnju oružja u Njema koj, preuzimanje hrane iz njema kih vojnih skladišta za oružane snage NDH, transfer novca na Zajedni ki klirinški ra un Reicha i NDH od strane Nijemaca u mjese noj vrijednosti od 600 milijuna kuna tijekom 1944. (od svibnja te godine), te 16.015 milijuna kuna za iste svrhe kao i 1944. godine od 1. sije nja do 7. svibnja 1945, dakle, ukupno 30.079 milijuna kuna. Saldo je iznosio 32.881 milijun kuna u korist Hrvatske državne banke.

Poshjeratna jugoslavenska rekapitulacija transakcija izme u NDH i Njema ke putem Posebnog ra una M i drugih ra una kojima su se obavljale isplate za komercijalne i druge operacije (vidi dolje) tako er je u knjigama Hrvatske državne banke spominjala Evidencijski ra un, takozvani Posebni ra un M bez broja. To je, navodno, bio ra un na kome je Hrvatska državna banka bilježila isplate Nijemcima koje nisu prolazile kroz Posebni ra un M br. 40653 i koji nije imao pandan na njema koj strani. U skladu s ovim kratkim pregledom, njema ki dug na Posebnom ra una M bez broja na kraju rata iznosio je 11,660.733.455 kuna, ili 583,036.672,75 njema kih maraka ra unaju i daje omjer kune i njema ke marke bio 20:1. Direktiva vlade NDH o postupcima u transakcijama putem Posebnog ra una M br. 40653 spominjalaje Evidencijski ra un M, no ja sam stekao dojam da se taj ra un nije odnosio ni na kakve dodatne isplate Nijemcima.³⁵ Nadalje, taj se ra un ne spominje ni u izvještajima Hrvatske državne banke koja nose naslov „Isplate Nijemcima“ i „Financiranje njema kih oružanih snaga u NDH“, niti u Cabasovim i Hondlovim izvještajima. Stoga ga ne emo ni mi uzimati u obzir.

Kako je rat tekao, pove avale su se isplate vlasti NDH potrebne za održavanje njema kih snaga i kupnju zaliha iz Njema ke putem Posebnog ra una M, tako je i kupovna mo kune opadala (vidi Tablicu 8. u sljede em poglavlju). Nažalost, zbog vrlo složenih elemenata koji su utjecali na te aj kune i njema ke marke, nije mogu e te odnose izraziti u realnim vrijednostima. Tako er se mora imati na umu da se u posljednjih šest mjeseca rata neprestano smanjivala veli ina teritorija NDH pod kontrolom Nijemaca i vlasti NDH te da je opadao proizvodni kapacitet gospodarstva NDH. injenica da su 1944, a naro ito 1945. godine Nijemci vlastima NDH dopustili da u ve oj

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

mjeri koriste svoja prava u kontekstu Posebnog ra una M za kupnju zaliha nego u 1943. godine, dokazuje da su, kako je rat tekao, Nijemci morali preuzeti na sebe sve veći dio troška uzdržavanja svojih snaga u NDH. Unato tome, kada je rat završio, NDH je na Posebnom ra unu M br. 40653 imala pravo na potraživanja od 32.881 milijun kuna.³⁶ To je predstavljalo financijski teret uzdržavanja njemačkih snaga u NDH od 19. siječnja 1943. do kraja rata, tj. u razdoblju kada ih je Njemačka, navodno, morala uzdržavati. S njemačke gledišta, to je bio dio doprinosa NDH ratnim naporima. S gledišta vlasti NDH, to je bio dio cijene koju je ustaška vlada platila za dobivanje potpore od Nijemaca zahvaljujući kojoj se održala na vlasti.

Isplate talijanskim i njemačkim oružanim snagama do rujna 1943. i njemačkim oružanim snagama sve do kraja rata bile su, bez sumnje, jedan od glavnih uzroka katastrofalnog porasta budžetskih izdataka u NDH. S obzirom da uobičajeni državni prihodi nisu bili dostatni čak ni za pokrivanje redovnih, tj. nevojnih, državnih izdataka te da se utjecanje zajmovima od banaka ili javnosti pokazalo nemogućim, ti i drugi izdaci morali su biti pokriveni putem zajmova uzetih od Hrvatske državne banke ili, jednostavno, tiskanjem većeg količine novca, zbog čega je slabo hrvatsko gospodarstvo bilo opterećeno do iznemoglosti. Dva ministra, Čabac i Košak, kao i Hondl i Aleksandar Tinti sigurno su za financijske neprilike zemlje krivih te isplate. No, s obzirom da je ustaška država svoje postojanje dugovala Nijemcima i ovisila o njemačkim vojsci, te u puno manjoj mjeri i o talijanskoj vojsci - kako bi ostala na vlasti - nije imala drugoga izbora nego platiti koliko su Nijemci i Talijani tražili i trpjeti i političku i gospodarsku tlaku od strane dviju sila Osovine.

VANJSKA TRGOVINA KAO SREDSTVO EKSPLOATACIJE

Vanjska trgovina bila je još jedno sredstvo pomoću kojega su Njemačka i Italija u gospodarskom smislu eksploatirale marionetske države osnovane u Jugoslaviji. Nijemci su bili glavni krivci i ovdje s najviše pozornosti razmatramo njihove metode, no objasniti ćemo i mjere koje su Talijani poduzimali.

Što se tiče vanjske trgovine okupirane Srbije i NDH dostupni su samo nepotpuni podaci. Putem njih možemo stvoriti približnu sliku situacije i izvući nekih zaključaka. Treba imati na umu da nije zabilježen sav izvoz, posebice u slučaju NDH. Budući da dostupni podaci nisu potpuni, naša je analiza u tolikoj mjeri i manje točna.

Još manje podataka postoji o izvozu strateških materijala iz drugih područja Jugoslavije koja su različite sile (Njemačka, Italija, Albanija, Bugarska, Mađarska) okupirale ili anektirale te ti podaci nisu prikladni za bilo kakav sustavni prikaz. Kada su ta područja obavljala trgovinu sa zemljama koje su ih okupirale ili anektirale, takva se trgovina smatrala unutarnjom, a ne vanjskom, te se stoga nije posebno bilježila. Kada su ta područja izvozila robu u druge zemlje, ti su podaci činili dio ukupnih izdataka vezanih za trgovinu zemalja koje su ih okupirale ili anektirale, umjesto da su se posebno navodili.

Njemačka je bila glavni vanjskotrgovinski partner i Srbije i NDH. Opskrbljivala je izmeću 60 i 70% njihova uvoza i obje države je tjerala da maksimaliziraju svoje gospodarske doprinose njemačkom ratnom naporu uzimajući oko 80% njihova izvoza. Nadalje, u objema zemljama okupacijske su vojske trošile goleme količine hrane, ogrjevnog materijala, građevne robe a da za uzvrat nisu davale ikakve protuvrijednosti. Te su zalihe kupovani novacnim sredstvima koja su im davale vlade tih dviju zemalja ili su ih nabavljali rekvizicijom ili pljačkanjem. No, kao što okupacijski troškovi koje je plaćala Srbija nisu bili jednaki isplatama koje je NDH davala za uzdržavanje jedinica sila Osovine, tako je i vanjska trgovina Srbije funkcionirala drukčije nego vanjska trgovina NDH. Najznačajnija razlika između dviju zemalja bila je u tome što je Srbija, koja se nalazila pod strogim okupacijskim režimom koji je uspješno zatvorio granice, strogo kontrolirala promet robe koja je izlazila iz zemlje, dok

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

NDH, koja je službeno bila suverena zemlja bez zatvorenih granica, nikada nije „spjela, u potpunosti, kontrolirati taj promet. Za vrijeme trajanja rata bilo je dosta primjera krijumčarenja iz NDH, posebice u talijansku okupacijsku zonu, Srbiju u istočnom Srijemu i u Maarsku. No, najveća količina nekontroliranog i nezabilježnog izvoza robe odvijala se prema Njemačkoj zahvaljujući vojnom transportu koji nije bio podložan carinskoj kontroli.

Srbija

Prema izvještaju Franza Neuhausena, opunomoćenika za gospodarska pitanja, od 16. ožujka 1944. godine, ukupni izvoz Srbije u gospodarskoj godini od 1. listopada 1941. do 30. rujna 1942. godine, iznosio je 1302 mihjuna dinara, od čega je 83,5% otišlo u Njemačku, a 5,2% u Italiju. U tom istom razdoblju, uvoz je iznosio 1218 mihjuna dinara, od čega je 61,9% došlo iz Njemačke, a 7,9% iz Italije. Trgovina se odvijala i s NDH, Grčkom, Rumunjskom, Bugarskom i drugim zemljama. U gospodarskoj godini od 1. listopada 1942. do 30. rujna 1943. godine, izvoz Srbije je iznosio 2819 milijuna dinara, od čega je 82,2% otpadalo na Njemačku, a 12,7% na Italiju. Uvoz je iznosio 2073 mihjuna dinara, od čega 58,8% iz Njemačke i 6,9% iz Italije. Preostala trgovina se odvijala s drugim zemljama. Iz ovih brojki je očit da, iako je lavljivi dio srpskog izvoza odlazio u Njemačku, oko 40% srpskoga uvoza je dolazilo iz drugih zemalja, naročito NDH i Rumunjske. Štoviše, „roba uvezena iz Reicha većinom se koristila za razvoj i/ili operacije gospodarskih poduzeća koja su izravno ili neizravno radila za Reich. Od ukupnog izvoza, 35% se odnosio na proizvode od metala, 16% na kemikalije, 11% na ugljen te 8% na papirnate proizvode.“³⁷

Navedene vrijednosti nisu potpune. Prema Neuhausenovu mišljenju, Srbija je intendantu Wehrmachta u Njemačkoj i područnim uredima Wehrmachta u General-Gouvernement u Poljskoj, u Bugarskoj, NDH, Rumunjskoj i Grčkoj, kao i drugim organizacijama Wehrmachta ih koje su radile za Wehrmacht, poput organizacije Todt, 1942. godine dostavila robu u vrijednosti od 989 mihjuna dinara te 1075,4 mihjuna dinara u prvoj polovici 1943. godine. Ta roba nije uključena u trgovinske statistike „i Srbija za nju nije dobila nikakvu stvarnu protuvrijednost“.³⁸

Prema svim pokazateljima, izgleda da taj nezabilježeni izvoz nije uključivao rastavljenu industrijsku opremu o kojoj je bilo riječi u prethodnom poglavlju.

Ne postoje službeni podaci za vrijednost srpske robe dostavljene Wehrmachtu u razdoblju od srpnja 1943. do listopada 1944. godine, no ako uzmemo brojku za prvu polovicu 1943. godine i zaračunamo inflaciju, vjerojatno ćemo dobiti brojku od 2500 do 3000 mihjuna dinara. Opunomoćenik za gospodarska pitanja ispravno je u svom izvještaju iz ožujka 1944. ustvrdio da je Srbija, s

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

obzirom na njezine proizvodne kapacitete ratnom gospodarstvu Reicha pridonosila više nego druge zemlje jugoisto ne Europe. Srpske nekompensirane isporuke dijelovima Wehrmachta zapravo su predstavljale još jednu komponentu velikog gospodarskog doprinosa koji se utjerivao od Srbije.

Sve isplate vezane za vanjsku trgovinu Srbije, uključujući i ne samo Tre i Reich već i druge zemlje s kojima je Srbija održavala trgovinske odnose, obavljala je Srpska narodna banka putem središnjeg klirinškog računa u Berlinu kojim je upravljao Deutsche Verrechnungskasse. Isplate za netrgovinske transakcije obično se nisu obavljale putem klirinškog računa. Krajem 1941. godine srpska potraživanja na središnjem klirinškom računu iznosila su oko 45 milijuna njemačkih maraka. Bugarska potraživanja su iznosila 2 milijuna njemačkih maraka, a dugovanja NDH oko 5 milijuna njemačkih maraka. Izraženo u dinarima, ukupna srpska potraživanja na klirinškom računu krajem 1941. godine iznosila su 949,5 milijuna dinara.³⁹

Treba naglasiti da je Njemačka sustavno povećavala svoj dugovni saldo u trgovini sa Srbijom, vršeći i na taj način dodatni pritisak na srpsko gospodarstvo. U izvještaju vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 22. rujna 1943. navodi se da je njemački dug Srbiji na Središnjem klirinškom računu krajem kolovoza 1943. po svojoj prilici iznosio 4800 milijuna dinara. Tijekom sljedećih tri i pol mjeseca dug se povećao za još 2000 milijuna dinara te je nastavio rasti tijekom ostalih deset mjeseci njemačke okupacije sve dok na kraju nije iznosio preko 10.000 milijuna dinara ili gotovo 502 milijuna njemačkih maraka. Nadalje, Njemačka je Srbiji dugovala za pologe srpskih radnika tijekom rata, a radilo se o gotovo 51 milijun njemačkih maraka.⁴⁰ Oba slučaja su primjer fenomena prinudnih zajmova koje je Srbija davala Njemačkoj.

NDH

Nisu dostupni potpuni podaci o vanjskoj trgovini NDH u razdoblju od travnja 1941. do kraja te godine, ali to nimalo ne iznenađuje. Riječ je o izrazito nestabilnom vremenu nakon kratkog rata te proglašenju nove države uz službenu njihovu stvarnu talijansku i njemačku okupaciju, nesigurne granice te nedostatak provedbe većine trgovinskih kontrola. Sto se tiče izvoza zabilježenog 1942. u NDH, oko 80% je išlo u Njemačku (uključujući i Austriju, Protektorat Češke i Moravske te poljski General-Gouvernement) te 12% u Italiju. Njemačka je pokrivala 70% uvoza, a Italija 25%. Ostatak trgovine se ostvarivao s Mađarskom, Rumunjskom, Finskom, Srbijom i Švicarskom, a posljednje navedena država bila je najvažnija jer je svoj uvoz plaćala vrstom valutom. Izvoz iz NDH uglavnom se sastojao od građevnog drva i drvnih proizvoda; poljoprivrednih proizvoda, uključujući i duhan; zatim životinja i životinjskih proizvoda; ruda,

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

sa strateški izrazito važnim boksitom, a sve je to odlazilo u Njemačku. NDH je uglavnom uvozila strojeve, alate i ostale metalne proizvode, tekstil i goriva.⁴¹

Nisam uspio pronaći i nikakve druge podatke o vanjskoj trgovini NDH za 1943. godinu, a za 1944. godinu sam pronašao jedino podatke o izvozu i uvozu roba u postocima, koji je zapravo bio sličan onome iz 1942. godine.

Gotovo sve nove transakcije koje su se za vrijeme rata odvijale između NDH i njezinih trgovinskih partnera, a proizlazile su iz trgovine robom i izmjene usluga, uključivale su i plaćanje kamata, plaćanje predstavništva vlade u inozemstvu, te nove pošiljke radnika zaposlenih u inozemstvu - obrađivane su putem nizova klirinških računa.⁴²

Kada bi se zanemarile isplate NDH potrebnih za održavanje sila Osovine na svojoj teritoriji i nezabilježeni izvoz, klirinški bi računi pobliže odražavali bilancu plaćanja. NDH je, od početka svoga postojanja kao nove države, imala vanjski trgovinski deficit. Međutim, zarada od transportnih usluga te nove pošiljke radnika iz NDH zaposlenih u Njemačkoj kompenzirale su taj deficit. Štoviše, ako isključimo vojna plaćanja, klirinški računi sa svim zemljama tijekom 1943. pokazivah su sljedeće viškove: 245,8 milijuna kuna 1941. godine, 452,4 milijuna kuna 1942. te 1741,2 milijuna kuna 1943. godine.

Međutim, 1944. godine uvelike se pogoršala vanjska trgovina NDH i njezino stanje na klirinškim računima. Dugovni saldo na klirinškim računima za trgovinu robu 1944. je s 2936 milijuna kuna iz 1943. porastao na 14.211,5 milijuna kuna. Međutim, trgovinski deficit zavarava zbog toga što je tijekom 1944. godine nekih 9691 milijun kuna potrošeno na plaćanje predujma za ugovorenu robu, od koje je 1944. uvezen samo jedan dio (nije poznato o kolikom se dijelu to moglo raditi). Prema službenim podacima, dug NDH na klirinškim računima na kraju 1944. iznosio je 969,8 milijuna kuna.⁴³

Njemački središnji klirinški račun u Berlinu bili su sredstvo kojim je, ne samo Njemačka, već i svaki njezin saveznik i satelit, mogao uplativati i zaprimati nova sredstva. U normalnim uvjetima oni bi bili mehanizam za uspostavu ravnoteže potraživanja i dugovanja među zemljama sudionicama. Međutim, Njemačka je natrpyerno ubrzo postala veliki dužnik svim zemljama koje su bile dio tog sustava, što je imalo za posljedicu da većina njih ubrzo nije željela, za rješenje potraživanja među njima, prihvatiti njemačke dokumente o zaduženju jer bi to samo značilo daljnje nagomilavanje takvih njemačkih dokumenata. Tako su, primjerice, krajem 1942. dugovanja NDH u klirinškom sustavu iznosila 472 milijuna kuna prema Italiji i 113 milijuna kuna prema Rumunjskoj, dok su istovremeno njena potraživanja od Njemačke iznosila 1217 milijuna kuna. Međutim, ni Italija ni Rumunjska nisu htjele prihvatiti potraživanja NDH od Njemačke kao sredstvo plaćanja dugovanja prema njima. Deficit u njemačkom bilanci plaćanja bio je toliko velik da se čak i tada smatralo da Njemačka neće moći vratiti dugove ni nakon završetka rata.⁴⁴

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

U kolovozu 1942, Friedrich Walter Landfried, državni tajnik u njemačkom Ministarstvu nacionalnog gospodarstva, potvrdio je da se potražni saldo njemačkih saveznika na klirinškim računima treba shvatiti kao njihov doprinos zajedničkim ratnim naporima za oslobođenje kontinenta, te da će se uglavnom isplatiti nakon rata.⁴⁵ Drugim riječima, iako je taj saldo bio rezultat trgovinskih transakcija, Landfried je želio da ga se smatra ratnim zajmom.

Vanjskotrgovinski odnosi između NDH i Italije bili su regulirani sporazumom sklopljenim u Rimu 26. lipnja 1941. godine. Osnovni okvir tog sporazuma se, s vremenom na vrijeme, proširivao novim odredbama, prvo u rujnu 1941, a potom u siječnju, svibnju i kolovozu 1942. godine. Vjerojatno je bilo dopuna i tijekom 1943. godine. Sve je izmjene donosio Stalni gospodarski odbor Italije i NDH. Planiranja između NDH i Italije odvijala su se putem klirinškog računa u skladu sa zasebnim sporazumom koji je sklopljen 25. lipnja 1941. godine. Tim se sporazumom definira odnos tečajeva lire i kune na 38:100 i određuje da će u slučaju visokog salda u klirinškom računu, svaka država svojim građanima izdati predujam za njihova potraživanja u visini od 40 milijuna lira.⁴⁶

Nažalost, ni ovdje nisu dostupni potpuni podaci. Ipak, znamo da je na trgovinu s NDH otpadao samo mali dio ukupne talijanske vanjske trgovine. Prema talijanskim statistikama o vanjskoj trgovini, za 1941. i 1942. te prvu polovicu 1943. godine, talijanski uvoz iz NDH te izvoz u NDH u ukupnom je iznosu talijanskog izvoza i uvoza dosegao sljedeće postotke: 0,7% uvoza i 0,6% izvoza u 1941. godini, 1,4% uvoza i 3,2% izvoza u 1942, te 1,3% uvoza i 1,1% izvoza u prvoj polovici 1943. godine.⁴⁷

Bilješka o trgovini između Italije i NDH koju je 1. travnja 1942. godine pripremila talijansko izaslanstvo u Zagrebu, pokazuje da je izvoz NDH u Italiju - u razdoblju od lipnja do prosinca 1941 - iznosio 74,4 milijuna lira dok je uvoz u NDH iz Italije iznosio 93 milijuna lira. Izvoz iz NDH u Italiju tijekom siječnja 1942. iznosio je 18,3 milijuna lira, a uvoz iz Italije 62,1 milijun lira.⁴⁸ NDH je imala trgovinski deficit s Italijom ne samo u ovom ranom razdoblju, već i dalje sve do talijanske kapitulacije u rujnu 1943. godine. Kao što je već ranije navedeno, Talijani su u listopadu 1942. uplatili 450 milijuna lira na Zajednički klirinški račun NDH i Italije kako bi refundirali NDH dio isplate za talijanske snage smještene na teritoriju NDH, čime su smanjili dugovanje NDH na račun. Izvori NDH pokazuju da je velik dio ovog deficita bio posljedica preplavlivanja od strane NDH za ugovoreni uvoz iz Italije od kojeg se dio uopće nije ostvario. Također treba naglasiti da isplate za željeznički prijevoz te radničke novane pošiljke u slučaju klirinškog računa između Italije i NDH nisu imale ulogu koju su imale u slučaju klirinškog računa Reicha i NDH. Planiranja potraživanja od strane NDH za transportne usluge odgođeno je za razdoblje nakon rata, a u Italiji nije bilo radnika iz NDH koji bi mogli slati novane doznake.

Gotovo da nema sustavnih statističkih podataka o trgovini između Reicha

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

i NDH tijekom rata, bilo u pogledu ukupne vrijednosti, bilo ukupne količine roba. Ali čak i da imamo podatke o trgovini koja je službeno prošla kroz carinske kanale, imali bismo nepotpunu sliku. Samo je neka roba prolazila pregled carinskih vlasti NDH i plaćala se putem hrvatsko-njemačkog zajedničkog klirinškog računa. Velike količine robe proizvedene u NDH nisu se obračunavale zbog nekolicine različitih razloga. Neku robu su rekvirirale i koristile njemačke snage koje su se nalazile u NDH, neku su prevozili vojnim željeznicama i kamionima u Njemačku ili, pak, za njemačke snage preko Zemuna u istočnom Srijemu do Srbije koja se nalazila pod njemačkom okupacijom te stoga vlasti NDH ne bi popisale tu robu. Kao što je već prije spomenuto, neka hrana se slala poštom ili su je osobno nosili njemački vojnici. Kad su folksdojčeri evakuirani 1943. godine, te opet u znatnom broju i u listopadu i studenom 1944, sa sobom su ponijeli povećane količine osobne pokretne imovine (hranu, odjeću, stoku, alate i vozila).

Naravno da nije moguće odrediti koliko je robe tijekom rata na taj način prevezeno u Njemačku. Vlasti NDH su procijenile da je u razdoblju od ljeta 1941. do kraja rujna 1942. godine iz NDH (najviše u Njemačku i Italiju) odvezeno robe, naročito građevnog drva, u vrijednosti od oko 1250 milijuna kuna ili 62,5 milijuna njemačkih maraka, i to bez izvozne dozvole i bez ikakve protuvrijednosti uplaćene NDH na klirinškim računima.⁵⁰ U detaljnom izvješću od 8. srpnja 1943. o suradnji Reicha i NDH te doprinosu NDH ratnim naporima - Kasche je naveo da je ukupna vrijednost zaliha koje je u razdoblju od siječnja do svibnja 1943. njemački ataše za gospodarstvo u Zagrebu slao u Njemačku za njenu industriju oružja, iznosila 32,18 milijuna njemačkih maraka (643,6 milijuna kuna) te da većina tih isporuka nije uključena u njemačku statistiku uvoza.⁵¹

Isplate za trgovinu robom i uslugama s Njemačkom obračunavale su se u njemačkim markama putem Zajedničkog klirinškog računa br. 4065. Sve do siječnja 1943. putem tog računa se plaćala i kupovina oružja NDH i drugih vojnih zaliha u Njemačkoj. Nakon zaključenja protokola od 19. siječnja 1943. isplate za održavanje njemačkih jedinica u NDH obračunavale su se putem posebnog računa M br. 40653, o kojemu je ranije bilo riječi. Isplate uštedevina radnika iz NDH na radu u Njemačkoj obračunavale su se putem Posebnog računa radničkih uštedevina br. 40651, također u njemačkim markama. NDH sve do kraja 1942. godine nije dobila ništa od novca položenog na taj račun jer je taj novac, ustvari, upotrijebljen za otplatu njezinog dijela jugoslavenskog duga koji je postojao u vrijeme Travanjskog rata 1941. godine.⁵² Vlada NDH je u međuvremenu morala vlasnicima platiti protuvrijednost tih pologa u kunama. Nakon isplate duga iz 1941. godine, saldo s tog računa se svakoga mjeseca prebacivao na Zajednički klirinški račun. Posebni račun A br. 40655, koji je također bio vođen u njemačkim markama, koristio se za prijenos isplata umirovljenicima i onima koji su primali vladine potpore. Kunski račun, koji je u objema zemljama bio

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vo en u kunama, koristio se za prijenos kapitala izme u dviju zemalja.⁵³

Kao što je ve napomenuto, jedan od glavnih problema u gospodarskim odnosima Reicha i NDH bio je vezan za odre ivanje cijena uvozne i izvozne robe. Stopa inflacije bila je znatno ve a u NDH nego u Njema koj. I dalje je na snazi bio službeni omjer te aja kune i njema ke marke od 20:1 ali se, nakon ožujka 1944. godine, koristio zapravo samo kao osnova za izra un razli itih premija za njema ku marku u razli itim transakcijama. Do kraja 1942, izvozne cijene NDH bile su oko 300% ve e nego u travnju 1941. godine, dok su se uvozne cijene u istom razdoblju pove ale za samo 100%. Na etvrtom zasjedanju Odbora njema ke vlade i Odbora vlade NDH u razdoblju od 16. do 30. studenoga 1942, njema ki predstavnici su istaknuli kohko je takva situacija štetna za Njema ku te naglasili da se problem mora riješiti.⁵⁴ Kako je rat tekao, a ove se nejednakosti pove avale, Nijemci su još više inzistirali na uskla ivanju cijena izme u dviju zemalja. Odmah je postalo jasno da su tom pitanju postojale znatne razlike u mišljenju te se inilo da dogovor izme u dviju strana nije mogu u sljede ih šest mjeseci. Na petom zasjedanju Odbora njema ke vlade i Odbora vlade NDH u Zagrebu od 16. lipnja do 1. srpnja 1943. godine, najve u važnost u pregovorima imalo je pitanje cijena. Delegacija NDH je ostala pri svom mišljenju da je rast cijena u NDH posljedica tereta rata, uklju uju i trošak potreban za uzdržavanja talijanskih i njema kih snaga u NDH, a koji je ve uvelike nadmašio proizvodne mogu nosti gospodarstva NDH, te da se problem može riješiti jedino uklanjanjem ovih, temeljnih uzroka pove anja cijena i nejednakosti cijena u dvjema zemljama. Njema ki predstavnici su izjavili da e u initi sve što je mogu e kako bi zadržali pod kontrolom zahtjeve njema kih snaga za valutom NDH. Naposljetku je postignut kompromis. Nijemci su obe ah da e se odnosi cijena s kraja 1942. godine nastaviti primjenjivati za važnu njema ku izvoznu robu u NDH, a vlasti NDH obe ale su da e cijene za njihovu izvoznu robu u Njema ku ostati stabilne. Dvije delegacije su tako er zajedni ki imenovale Pododbor za cijene ije je sjedište bilo u Zagrebu i koji je bio zadužen za prou avanje pitanja cijena i davanje prijedloga.⁵⁵

Kohko je meni poznato, prva konkretna intervencija po pitanju cijena u klirinškom poslovanju Reicha i NDH odre ena je protokolom od 21. ožujka 1944. godine kojim je zaklju eno šesto zasjedanje Odbora njema ke vlade i Odbora vlade NDH koje je održano u Zagrebu od 7. velja e do 21. ožujka 1944. godine. Odlu eno je da e se njema ki izvoz u NDH - u razdoblju od 15. travnja do 30. rujna 1944. godine - obra unavati po cijeni koja je pet puta ve a od pjegove cijene u Njema koj u travnju 1941. godine, tj. po originalnoj cijeni plus dodatak od 400%. To je bio odgovor na ukupno pove anje cijena od 5,27 puta u odnosu na razinu izvoza NDH u Njema ku, nov anih pošiljaka radnika iz NDH u Njema koj te zarade od željezni kog tereta za Nijemce u NDH - iz travnja 1941. godine. Na taj je na in uspostavljena odre ena jednakost cijena za robu

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

koju su te dvije zemlje me usobno razmjenjivale.⁵⁶

Njema ki izvoznici, dakako, nisu mogli ubirati plodove zara unavanja dodatka na njema ki izvoz u NDH, ali budu i da se taj dodatak navodio u ra unu te su ga pla ali uvoznici u NDH, morao se na nekako iskoristiti, uglavnom u korist Njema ke. Izra en je sustav zahvaljuju i kojem su se carinske službe NDH domogle tog dodatka te ga položile na poseban ra un u Hrvatskoj državnoj banci koja je svakih deset dana morala izvještavati Deutsche Verrechnungskasse o statusu tog ra una. Vladini odbori su se složili da e se za ve inu robe skinuti 60% kupovne cijene, ali da e za odre enu robu cijene snižavati izme u 0% i 120% (u jednom slu aju 240%). Pet šestina sakupljenih sredstava e se iskoristiti za promicanje trgovine izme u Reicha i NDH (ali ne i sa drugim državama) te za cjenovne mjere u NDH.⁵⁷

Dva vladina Odbora su nastavila raspravljati o cijenama nakon sastanaka u velja i i ožujku 1944. godine. Me utim, na sljede a svoja dva sastanka, u Wustrau i Berlinu od 13. travnja do 2. svibnja te u Be u izme u 14. i 29. srpnja oni su samo implementirah odluke odre ene protokolom od 21. ožujka.⁵⁸ Na sastanku u Be u potvr eno je da cijena odre ene robe koja prije nije navedena, a koja se izvozila iz NDH u Njema ku, ne smije premašiti pove anje od 11,7 puta u odnosu na cijene iz travnja 1941. godine, ali time je samo potvr en dogovor od 21. ožujka da e se cijena izvozne robe iz NDH zadržati na toj razini do kraja rujna. Ta su dva vladina Odbora na sastanku u Berlinu, u kolovozu, odlu ila da e cijene njema kih zaliha koje su poslana u NDH, a financirane putem posebnog ra una M, biti 10 puta ve e od onih koje su vrijedile u travnju 1941. godine.

Ne postoje potvr eni dokazi o prilago avanju cijena u trgovini i ostalim deviznim transakcijama izme u Reicha i NDH nakon 1. rujna 1944. godine. Postoje samo dokazi za nov ane pošiljke radnika i neka druga transferna pla anja. Me utim, uzimaju i u obzir veliki rast cijena u NDH od kolovoza 1944. godine, a time i porast nejednakosti cijena u dvjema zemljama, te pove anje iznosa transferiranih njema kih maraka zbog nov anih pošiljaka radnika te nekih drugih pla anja, što je dogovoreno u prosincu 1944. godine, možemo sa sigurnoš u pretpostaviti da su se dodatne izvozne kvote iz Njema ke u NDH u razdoblju od 30. rujna 1944. do svibnja 1945. nekohko puta mijenjale.

Novost je bila i promjena premija na prijenos ušte evine radnika iz NDH u Njema koj u domovinu. Prema protokolu od 21. ožujka 1944. godine, vlada NDH je morala pla ati ove prijenose po stopi od 60 kuna za 1 njema ku marku, umjesto službenih 20. Na sastancima u prolje e 1944. godine, Odbori dviju vlada su odlu ih da gra ani NDH zaposleni u njema koj industriji mjese no mogu poslati 200 njema kih maraka svojim ro acima u NDH, a oni, zaposleni u Poljoprivredi, 130 njema kih maraka, te da na ograni eno razdoblje mogu Prebaciti i okrugli iznos od 400 njema kih maraka svoje ušte evine koja se

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

još nalazila u Njemačkoj.⁵⁹ Prema dogovoru predstavnika Reicha i NDH od 2. prosinca 1944. godine, te su se novane pošiljke nakon 1. siječnja 1945. morale mijenjati u NDH po tečaju od 120 kuna za 1 njemačku marku. Isti omjer se primjenjivao i za plaćanje socijalnih naknada i naknada za osiguranje od nesreća koje je Njemačka plaćala NDH. Nadalje, prema protokolu od 2. svibnja 1944. godine, kada su se njemačke potpore prenosile pojedincima koji su živjeli u NDH, prvih 250 njemačkih maraka se moralo mjesečno mijenjati s premijom od 100%, to jest, prema omjeru 40 kuna za 1 njemačku marku. Prema tom istom protokolu, posebni omjeri su se primjenjivali na prijenos kapitala - ako su to uopće dopuštale vlasti NDH - iz NDH u Njemačku, a osoba koja je obavljala prijenos morala je platiti dodatak od 50% za njemačke marke.⁶⁰ U određenim slučajevima i dogovorom između vlasti NDH i njemačke koga izaslanstva, dodatak se mogao smanjiti ili potpuno ukinuti.

Nijemce su također zanimale cijene tereta i putničke cijene na željeznicama NDH jer su imali prvenstvo korištenja te su u velikoj mjeri koristili željeznice. Prema Josipu Cabasu, početkom 1944. rukovodstvo željeznica NDH imalo je velikih poteškoća s dobivanjem čak i minimalnih željezničkih usluga od njemačkih vojnih željezničkih vlasti koje su imali presudnu ulogu u dodjeljivanju željezničkih vagona. Znamo da su se cijene prijevoza tereta u NDH povećale u rujnu 1941. i ožujku 1942. za gotovo dvostruko u odnosu na cijene iz travnja 1939. godine. I putničke cijene povećale su se u okviru istih datuma te ponovno u ožujku 1943. godine kada su dosegle rast od 305% u odnosu na razinu iz travnja 1939. godine.⁶¹ Ali ne znamo je li bilo povećanja cijena do travnja 1944. godine, kada su cijene tereta povećane za 50%. Kada su i vlasti NDH povećale cijene prometa sa susjednim zemljama, njemačke željeznice uprava odbila to prihvatiti, pozivajući se na izostavljeni proceduralni postupak - vlasti NDH nisu na vrijeme raspravile s Nijemcima moguću promjenu. To povećanje cijena tereta nije, dakle, vrijedilo za njemačke snage koje su koristile željeznice NDH. Dokaz ovomu nalazi se u preliminarnoj službenoj procjeni zarade NDH u njemačkim markama od izvoza robe široke potrošnje, željezničkih usluga te novanih pošiljaka radnika - u razdoblju od 1. travnja do 30. rujna 1944. godine - u kojemu se zarada od željeznice tereta obratno smanjila koristeći cijene koje su porasle manje od 10% u odnosu na cijene iz travnja 1941. godine.⁶² Da se očekivana zarada od tereta obratno smanjila po istoj stopi porasta (11,7 puta), kao i zarada od očekivanog izvoza u Njemačku, procijenjena zarada NDH od Njemačke te stoga i njezina potraživanja na Zajednički klirinški račun iznosila bi umjesto 285,75 milijuna njemačkih maraka, ukupno 551,25 milijuna njemačkih maraka. Da su se ove stope primjenjivale cijelu godinu, NDH vjerojatno ne bi 1944. godine imala dugovanja prema Njemačkoj na Zajednički klirinški račun. Međutim, Njemačke je iskoristila svoju golemu moć da cijene tereta zadrži niskim (a vjerojatno i cijene transporta njemačke vojnoga

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

osoblja), te je time NDH uskratila odgovaraju u naknadu za usluge. Nisam uspio ustanoviti da li je nakon kolovoza 1944. došlo do prilagoavanja cijena prijevoza tereta, ali čini se nevjerojatnim da galopirajuća inflacija u NDH, uz ostale cijene, nije utjecala i na cijene prijevoza na željeznicama. I cijene u domaćem prometu su vjerojatno porasle tijekom posljednjih mjeseci rata.

Nedostaju i podaci o svim dodatnim prilagoavanjima cijena u njemačkoj trgovini s NDH te o vojnim isporukama koje je Njemačka obrađivala NDH putem posebnog raunala M br. 40653 nakon kolovoza 1944. godine. Nedvojbeno je da su neobuzdana inflacija i sve veća popratna nejednakost razina cijena između Reicha i NDH potaknule prilagoavanje cijena i izvoza i uvoza između dviju zemalja, kao i za njemačke isporuke putem Posebnog raunala.⁶³

Stoga, tijekom posljednjeg razdoblja rata (dakle, od početka 1944. do svibnja 1945. godine), iako je i dalje službeni omjer tečaj kune i njemačke marke bio 20:1, te su dvije zemlje bile prinuđene koristiti različite vrste tečaj - korištenjem dodatka na cijene, ilegalnim prebacivanjem različitih postotaka tih dodatka te naplativanjem premija na prijenos novanih pošiljaka radnika, isplata potpora i kapitala. Administratori su imali i neograničene ovlasti da u teškim situacijama prilagoavaju tečajeve. To je bio sustav tzv. podivljalih tečajnih lista. U takvom okruženju nemoguće je pokušati odrediti, čak i približno, prosječni tečaj njemačke marke u NDH tijekom posljednjih dviju ratnih godina.

Intervencija dviju vlada u sustav cijena roba u trgovini između NDH i Njemačke bez sumnje je uvelike utjecala na privatne izvozno-uvozne poslove. Dovelaje do povećanja ne samo cijena robe kojom se trgovalo, već i administrativnih zapreka trgovini, te po svojoj prilici umnogome smanjila poticaje za poslovanje. Istodobno su, naravno, i ostali uvjeti djelovali na smanjenje trgovine između Reicha i NDH, posebice smanjena proizvodnja svih vrsta roba zbog uništenja tvornica i farmi, nedostatka sirovina i radne snage te velikih problema vezanih za transport. Budući da relevantni statistički podaci nisu dostupni ili su, pak, krajnje nepotpuni, nemoguće je procijeniti doseg svih različitih problema.

Ne postoje nikakvi podaci o vanjskoj trgovini NDH tijekom posljednjih osam mjeseci rata. Uzevši u obzir vojnu i političku situaciju, takva trgovina je vjerojatno gotovo prekinuta kako se rat bližio kraju. S obzirom na ubrzano smanjivanje teritorija pod kontrolom Nijemaca i vlasti NDH, brzi pad proizvodnje u rudarstvu, industriji i poljoprivredi, te sve veće probleme u transportu i općeg dojma da se bliži kraj rata, postojala je mala mogućnost za nastavak trgovačke razmjene.

Prema knjigama Hrvatske državne banke, Zajednički klirinški račun je na kraju rata pokazivao saldo od 56,251.729,55 njemačkih maraka u korist *Deutsche Verrechnungskasse*. Međutim, tijekom prilagoavanja iznosa nakon rata,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Njemačke i jugoslavenske vlasti su ustanovile da Deutsche Verrechnungskasse nije izvršio određene platne naloge Hrvatske državne banke. Na račun radnika ušteđevina br. 40651 postojao je saldo od 141.783,56 njemačkih maraka u korist Hrvatske državne banke, ali u prebijanjima nakon rata, saldo je naštiman u korist Deutsche Verrechnungskasse u iznosu od 81.356,06 njemačkih maraka, ali se u oba slučaja radilo o beznačajnoj pozitivnoj poziciji. Što se tiče Posebnog računa br. 40655, knjige Hrvatske državne banke pokazivale su 18. travnja 1945. saldo u rjezinu u korist u iznosu od 10.547,16 njemačkih maraka, dok su knjige Deutsche Verrechnungskasse pokazivale još veći saldo u svoju korist, tj. 20.989,87 njemačkih maraka, što ponovno, u oba slučaja, predstavlja beznačajan iznos. Konačno, na kunkskom računu postojao je 24. ožujka 1945. saldo od 24.139.126,93 kune u korist Deutsche Verrechnungskasse i to i prema knjigama Hrvatske državne banke i Deutsche Verrechnungskasse. Prema knjigama Hrvatske državne banke, kasnijim uplatama na ovaj račun taj se iznos 18. travnja 1945. smanjio na 22.421.203,93 kune u korist Njemačke.⁶⁴

Sva ratna potraživanja NDH od Italije i Njemačke za uzdržavanje njihovih trupa u NDH, kao i sva srpska ratna potraživanja od Njemačke koja su proizlazila iz njihovih viškova u vanjskoj trgovini i ušteđevina radnika, pridružena su jugoslavenskim zahtjevima za odštetu nakon rata te su riješena zajedno s ovim posljednjim pitanjem.

ZAKLJUČAK

Okupacijska politika koju su sile Osovine, a posebice Njemačka, provodile u Jugoslaviji u gospodarskoj sferi bila je „gospodarstvo pljačkanja“ (Raubwirtschaft). Osnovni cilj te politike bio je maksimalizirati gospodarski doprinos Jugoslavije njemačkom ratnom ustroju uz minimalne troškove, zanemarujući i pritom u potpunosti potrebe domaćeg stanovništva te potrebe održavanja proizvodnih kapaciteta zemlje. Na jugoslavenskim područjima koje su njemački saveznici ili sateliti - Italija, Bugarska i Mađarska - anektiranih ili okupiranih, proizvodnja strateških sirovina i hrane tijekom rata bila je namijenjena Njemačkoj. Njemačka je pripremila teren za preuzimanje ili zadržavanje vlasništva nad imovinom nakon rata tako što je pokušala ili stvarno preuzela vlasništvo ili preotela imovinu vodećih financijskih, industrijskih i rudarskih poduzeća koja su bila u vlasništvu građana država s kojima je Njemačka bila u ratu, i to na područjima pod njezinom izravnom ili neizravnom kontrolom, te u područjima pod kontrolom njezinih saveznika.

Na prethodnim stranicama naveli smo na činjenice na koje je Njemačka preuzimala robu, radnu snagu i usluge od jugoslavenskih građana, poduzeća i vlada. Ovi činjenici su sezali od legalne trgovine do potpune pljačke, od angažiranja dobrovoljnih radnika do prinudnog iskorištavanja zarobljene radne snage, zatim od dobrovoljnog regrutiranja do prinudnog mobiliziranja muškaraca u vojne jedinice, te su uključivale i korištenje društvene i gospodarske infrastrukture. Poput transportnih objekata i to po beznačajnim cijenama koje u potpunosti nisu bile nerealne prema troškovima održavanja ovih objekata. Pod tim uvjetima - kada se značajna količina robe proizvedene ili sakupljene u zemlji prebacivala u Njemačku rukom kao ratni plijen, kada se roba kupovala s novcem za troškove okupacije ili za uzdržavanje jedinica te se ta roba odnosila iz zemlje u velikim količinama te kada su cijene uvoza i izvoza određivali administrativni nalozi - nemoguće je raspravljati o uvjetima trgovanja između Njemačke, s jedne strane, i NDH s druge, kao što je nemoguće razmatrati ove gospodarske uvjete u kontekstu obojestranih interesa obje strana. Ono što je bilo relevantno "a je surova moć koju je Njemačka pokazivala kako bi iskoristila ili preuzela

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

što je više jugoslavenskih usluga i robe mogla - uz što manje troškove.

Me utim, da bi iskoristili veliki dio proizvodnog kapaciteta Srbije i NDH, Nijemci su morali dopustiti domaćem stanovništvu da se bar minimalno hrani. Kada bi se iscrpile domaće zalihe hrane, uvozili su hranu poput žitarica, krumpira i šećera. Također su morali uvoziti i određene sirovine poput ugljena, koksa i petrolejskih proizvoda te raznih industrijskih poluproizvoda i gotovih proizvoda kako bi se proizvodnja namijenjena Njemačkoj mogla nastaviti.

Nijemci su mogli izvući i više ljudske snage, hrane, sirovina i industrijskih proizvoda iz Jugoslavije nego što su to učinili, te su mogli iskoristiti transportne objekte na lakši način i uz manje troškove da nije bilo oružanog otpora koji je rano otpočeo te postupno dobivao na snazi. Jedan od ciljeva partizanskog otpora pod vodstvom komunističkih (etnički se otpor ubrzo pretvorio u pasivno otklanjanje ili suradnju) bilo je onemogućiti snagu Osovine u prisvajanju gospodarskih resursa i transportnih objekata u zemlji. Partizani su to učinili uzimajući im silom kontrolu nad dijelovima zemlje, zatim uništavajući ili uzimajući i urod te sabotirajući i transportne objekte i industrijska i rudarska poduzeća. Kako je rat tekao, te kako se sve više ljudi pridruživalo partizanima (a u ranijim razdobljima do neke mjere i etnicima), smanjio se dio ljudskog resursa dostupnog silama Osovine i njihovim saveznicima. Nadalje, potreba da se pobijede partizani zahtijevala je da sve kvantitativne snage u NDH, velike talijanske snage, velike bugarske te neke mađarske snage, a od početka 1943. godine i velike njemačke snage budu angažirane u Jugoslaviji.

S vremenom su jugoslavenski partizani postali najvažniji i najutjecajniji gerilski snaga u okupiranoj Europi. Zbog njihove aktivnosti, koju je podržavao Zapad, a kasnije i SSSR, zatim zbog protumjera sila Osovine i njihovih suradnika te građanskog rata u zemlji, došlo je do golemih civilnih žrtava, uništavanja proizvodnih objekata i društvenog bogatstva općenito. Sažeti prikaz uništavanja proizvodnih kapaciteta u zemlji prezentiran je u sljedećem poglavlju, a opsežni prikaz gubitaka stanovništva nalazi se u 17. poglavlju.

Bilješke

¹ Dokument Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje, vidi u Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 1127. Za „Zaključni izvještaj“, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279.

Okupacijska valuta je ostala zakonsko sredstvo plaćanja za Nijemce u Srbiji dok nije zamijenjena srpskim dinarom u srpnju 1942. godine.

² Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1029 za pismo koje je 16. rujna 1942. Nedi poslao Baderu, u vezi troškova opremanja njemačkih i ruskih jedinica te Fr. 884, pismo koje je 22. veljače 1944. napisao Felberu u vezi posebnih novčanih sankcija i doprinosa koje su Nijemci ubirali. Vidi i „Neuhausen III“, Fr. 393.

³ Vidi, primjerice, Micr. No. T-501, RoU 249, Fr. 524 i Micr. No. T-501, RoU 253, Fr. 285.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

⁴ Prema izvještaju u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 279, isplate za razdoblje od siječnja do lipnja 1943. godine mjesečno su iznosile 240 milijuna dinara, ali prema zapisniku sa sastanka između Felbera i Nedića 10. rujna 1943. godine, mjesečno su iznosile 360 milijuna dinara. Ja koristim tu brojku. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 285. Nijemci su u Beogradu bili do 20. listopada 1944. godine, ali nisam mogao saznati kolike su bile isplate u posljednjem razdoblju okupacije.

⁵ Borba (Beograd), 23. novembar 1944. godine.

⁶ „Neuhausen III“, Frs. 396-97.

⁷ Micr. No. T-501, RoU 247, Frs. 735-36 i RoU 253, Fr. 855. Nisam uspio pronaći i nikakve podatke o količinama novca isplaćenog Bugarima.

⁸ Vidi, primjerice, Micr. No. T-501, RoU 253, Frs. 855, 874; RoU 256, Frs. 998, 1028; RoU 257, Fr. 1224.

⁹ A VII, fond NDH, reg. br. 2/2 la, kutija 87.

¹⁰ Za isplate u 1941. godini, vidi Micr. No. T-821, RoU 410, Frs. 209, 228; a za isplate u 1942. godini, vidi Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 587. Prema Glaiseovom izvještaju od 16. lipnja 1942. godine, NDH je u proljeće 1942. za svaki bataljun talijanskih jedinica koje su se nalazile u NDH mjesečno plaćala 1,25 milijuna kuna. Vidi Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 1026. Za Hondlove brojke, vidi Aleksandar Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije“, izvještaj koji se sastoji od 18 stranica i datira iz 15. svibnja 1945. godine. Vladimir Bakarić bio je ljubazan i dao mi primjerak tog izvještaja. Hondl je bio šef sektora za monetarnu politiku i vladin dug u Ministarstvu financija NDH, član nadzornog odbora Hrvatske državne banke i predsjednik Odbora vlade NDH koji je od travnja 1944. do kraja rata koordinirao gospodarsku politiku NDH zajedno s odgovarajućim Odborom njemačke vlade.

¹¹ Aleksandar Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici“, str. 11-13. Riječ je o internom izvještaju koje je u lipnju 1943. godine podneseno predsjedniku Hrvatske državne banke. Ivo Perišin bio je ljubazan i dao mi primjerak izvještaja.

¹² Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici“, str. 13; Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije“, str. 6; Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 157-58.

Pripadnicima talijanske vojske je, neovisno u kojem smjeru su putovali, bila dopuštena osobna prtljaga maksimalne težine do 150 kilograma, a s obzirom da nije bilo carinske kontrole, oni su mogli iz NDH izvoziti značajnu količinu robe. Za procijenjenih 300 milijuna kuna kreditnog stanja NDH na ovom razdoblju, vidi Tinti, str. 29-30 i Hondl, str. 6.

Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije“, str. 5-6.

U osobnom službenom pismu poslanom pukovniku Schuchardtu 26. svibnja 1943. godine, Glaise je napisao daje talijanska okupacijska zona u NDH djelovala poput usisivača, usisavajući i dobra u talijanske ruke koje su bile „gladne“ dobara. Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 520.

Za proglas od 18. kolovoza 1941. godine, vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941, str. 23-24, 426. Za ukupnu količinu okupacijske valute i izdatnica promijenjenih u kune, vidi Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima“, izvještaje temeljene na centralnom razvodu banke koje pokazuje isplate obavljene između travnja 1941. godine i 7. svibnja 1945. godine. Iako drukčijeg sadržaja, ukupna količina je gotovo identična onoj koju u svom izvještaju iz 22. svibnja 1942. godine spominje intendant Wehrmachta u Zagrebu, u Micr. No. T-501, RoU 264, Frs. 586-87. Za 2000 milijuna dinara koje su zaplijenili Nijemci u NDH, vidi Hrvatska državna banka, „Financiranje njemačkih oružanih snaga u Hrvatskoj“, str. 1, interni izvještaj s kraja 1944. godine. Ivo Perišin, bivši guverner Jugoslavenske narodne banke, bio je toliko ljubazan i dao mi primjerak.

¹⁶ Ivo Perišin mi je, ljubazno, dao primjerak ovog sporazuma.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ¹⁷ Sporazum se nalazi u A VII, fond NDH, reg. br. 8/7, kutija 233.
- ¹⁸ Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima”, Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 587; Micr. No. T-120, RoU 5794, Fr. H306,922.
- ¹⁹ Od brojnih dokumenata vezanih za izgradnju luke Ploče, vidi njemačke dokumente u Micr. No. T-77, RoU 886, Frs. 5,635,268-462 i Micr. No. T-501, RoU 266, Frs. 58-59 te talijanske dokumente u Micr. No. T-821, RoU 65, Frs. 498-505. Mjeseci izvještaji njemačkog vojnog službenika za gospodarstvo u Zagrebu, koji je obavještavao o količini boksita uvanog u rudnicima i lukama na obali Jadranskog mora (Zelenika, Dubrovnik, Split) te također prevezenog kopnom preko Bosanskog Broda, ne spominju luku Ploče iz čega se može zaključiti da nije bila dovršena do kolovoza 1944. godine. Posljednji mjeseci izvještaj do kojeg sam došao nalazi se u Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H306,889-93.
- ²⁰ Košakov put u Berlin, vidi Micr. No. T-501, RoU 268, Fr. 65. Za povjerenje isplate iz NDH Nijemcima, vidi Micr. No. T-120, RoU 5794, Fr. H306,922. Do tog povjerenja je djelomično došlo i zbog inflacije u NDH koja je ubrzano rasla. Njemačko povjerenje dijela tih isplata je ponešto smanjilo teret NDH.
- ²¹ Dogovori izmeđ u Ministarstva financija vlade NDH i Hrvatske državne banke u vezi djelovanja Posebnog rješenja M od strane NDH su određeni ugovorom od 19. veljače 1943. te njegovim izmjenama i dopunama iz 17. srpnja 1943. godine.
- ²² Za sklapanje Povjerljivog protokola od 19. siječnja 1943. godine, vidi Micr. No. T-501, RoU 268, Frs. 63-64. Za njegov tekst, izvještaje o djelovanju Posebnog rješenja M i druge vezane dokumente, vidi Hrvatska državna banka, „Rješenje M”.
- ²³ Micr. No. T-77, RoU 788, Frs. 5,517,483-84; Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,697-98. Seljaci su bili iznimno nezadovoljni činjenicom da su posebne njemačke jedinice kupovale stoku jer su cijene na slobodnom tržištu bile i do 750% više od službenih maksimalnih cijena. Prema sporazumu iz veljače 1944. godine, vlasti NDH su trebale omogućiti kupnju stoke po službenim cijenama, a njemačka vojska trebala osigurati posebne jedinice potrebne za provedbu otkupa. To podrazumijeva da su vlasti NDH trebale koristiti stoku kako bi od seljaka dobile stoku. Također je dogovoreno da se sva stoka koju su Nijemci uzeli kao plijen u operacijama protiv partizana rješenja M kao dio mjesecnih kvota.
- ²⁴ Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,513-15.
- ²⁵ Micr. No. T-120, RoU 5797, Fr. H309,697. Rasprave koje su se 25. listopada 1943. godine vodile između njemačkih stručnjaka na temu obroka, vidi u Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308,601-3.
- ²⁶ Josip Cabas, „Gospodarska problemi NDH”, str. 17-18. Zahvaljujući ljubaznosti ljudi iz Državnog zavoda SR Hrvatske u Zagrebu, dobio sam primjerak Cabasova izvještaja Cabas je do travnja 1944. bio i predsjednik Odbora vlade NDH koji je sa svojim mandatom, Odborom njemačke vlade upravljao gospodarskim i financijskim odnosima između Reicha i NDH. Italija i Rumunjska su se također žalile da su im Nijemci bez carinskih kontrola vojnim vlakovima uzimali velike količine dobara. Rumunjska je navodno uspjela uvesti neke kontrole.
- ²⁷ Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,711-16; Hrvatska državna banka, „Rješenje M”, str. 17-22.
- ²⁸ Micr. No. T-77, RoU 781, Frs. 5,507,642-43. Vidi, također, Kriegstagebuch, sv. 4, dio 1, str. 747-48.
- ²⁹ Vidi Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,755-56 za pismo od 24. travnja te Frs. H309,738-47, naročito Frs. H309,743-44 za protokol od 2. svibnja.
- ³⁰ Hrvatska državna banka, „Isplate Nijemcima”, str. 3.
- ³¹ Vidi Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,760-66 za protokol od 9. kolovoza, te Frs. H309,767 za pristanak Wehrmachta da osigura uniforme. Međutim, nisam uspio n^{aCl}

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

nikakve potvrde da su te uniforme ikada dostavljene. Zahtjeve iz NDH za uniforme i sli ne zalihe, koje su im trebale u puno ve em broju no što su Nijemci naposljetku pristali dostaviti, vidi u Fr. H309,524. Zauzvrat za te zalihe, vlasti NDH su obe ale dostaviti dodatne kvote tkanina.

32 Hon dl, „Gospodarske i finansijske posljedice okupacije“, str. 10-11.

³³ A VII, fond NDH, reg. br. 1/16a, kutija 87. Nisam uspio otkriti jesu li Nijemci u NDH zaista E dostavili krušne žitarice za potrebe lokalnog stanovništva.

34 o ekivao sam da e general pukovnik Alexander Lohr, zapovjednik vojne skupine F i kasnije vrhovni zapovjednik za jugoisto nu Europu, u svom poslijeratnom ispitivanju komentirati opskrbu hranom njema kih snaga u NDH od studenoga 1944. do svibnja 1945. godine, no jedva se dotakao te teme. Rekao je daje imao velikih poteško a s opskrbljivanjem svojih jedinica hranom i daje vlada NDH, uz opskrbljivanje svojih snaga i civilnog stanovništva, pomagala opskrbljivati i njegove ljude. Vidi njegovu izjavu u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1, str. 60, 65, kutija 70/1.

³⁵ Za poslijeratnu jugoslavensku rekapitulaciju transakcija, vidi Jugoslavenska narodna banka, „Klirinški platni promet izme u bivše NDH i Njema ke, 1941-1945“, str. 3-5. Taj izvještaj, koji se sastojao od 9 stranica, temeljilo se na dokumentaciji Hrvatske državne banke, a ja sam ga dobio zahvaljuju i ljubaznosti Ive Perišina. Za direktivu vlade NDH, vidi Hrvatska državna banka, „Ra un M“, str. 9-10.

³⁶ Ta se brojka spominje u izvještaju Hrvatske državne banke, „Isplate Nijemcima“. U kasnijoj izjavi Jugoslavenske narodne banke iz izvještaja „Klirinški platni promet izme u bivše NDH i Njema ke, 1941-1945“, nakon nagodbe s Deutsche Verrechnungskasse, spominje se kona no potraživanje od 25.036 milijuna kuna s tog ra una.

³⁷ „Neuhausen III“, Frs. 369-70; citat je iz Fr. 370.

Prema službenim srpskim podacima, srpski izvoz i uvoz za razdoblje od liprya do prosinca 1941. te za itavu 1942. bio je sljede i:

	Izvoz	Uvoz
	(u milijunima dinara)	
lipanj - prosinac 1941.	569,2	317,9
1942.	1948,9	1367,8

Vidi Srpska narodna banka, Srpska narodna banka, 1942. godina, str. 6. Rije je o godišnjem izvještaju banke za 1942. godinu, a u Jugoslavenskoj narodnoj banci u Beogradu bili su toliko ljubazni i dali mi primjerak tog izvještaja.

„Neuhausen III“, Fr. 376. Dostave intendantu Wehrmachta i drugim organizacijama u Njema koj i u drugim zemljama bile su sljede e:

	1942.	prva polovica 1943.
	(u milijunima dinara)	
Njema ka	115,6	212,6
Bugarska	87,5	56,6
N ^o H	237,6	139,8
Gr ka	342,4	264,7
Poljski General-Gouvernement	119,9	197,9
Rumunjska	86,0	1,2
Srbija: RR troškovi prometa za Wehrmacht	-	202,6
UKUPNO	989,0	1075,4

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Iznos vezan za NDH u 1942. godini uključivao je i 165,8 milijuna dinara uloženi u izgradnju zračne luke u Zemunu, koji je NDH trebala platiti, no, do sredine 1943. godine još nije bila platila. Vidi Frs. 374-375.
- ³⁹ Srpska narodna banka, Srpska narodna banka, 1941. godina, str. 11. U skladu sa sporazumom sklopljenim 22. srpnja 1942. u Berlinu između država nasljednica bivše Jugoslavije, Srbija je također preuzela 29% ili 22,4 milijuna njemačkih maraka od 77,3 milijuna njemačkih maraka klirinškog duga koji je Jugoslavija imala prema Njemačkoj prije Travanjskog rata. Vidi bilješku 52. za dio duga NDH. Tijekom cijelog rata tečaj njemačke marke i dinara ostao je 1: 20.
- ⁴⁰ Za izvještaj vojnog zapovjednika od 22. rujna 1943. vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 362. Za porast od 2000 milijuna dinara, vidi „Neuhausen III”, Fr. 397. Iznos od preko 10.000 milijuna dinara (501,884.635,63 njemačkih maraka) koji je Njemačka dugovala Srbiji na kraju okupacije te gotovo 51 milijun njemačkih maraka (50,855.785,42) koje je dugovala za pologe radnika, vidi izvod koji se temelji na računovodstvenim knjigama Srpske narodne banke iz ratnog razdoblja koje je meni ljubazno ustupio Ivo Perišin.
- ⁴¹ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 19-22.
- ⁴² Klirinški sporazumi između Njemačke i NDH bili su sažeto regulirani memorandumom od 16. svibnja 1941. a potom detaljno klirinškim sporazumom od 30. svibnja iste godine. Vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori, 1941. godina, str. 75-78. Sporazum od 30. svibnja je 1941. naknadno doživio mnoge izmjene i dopune.
- ⁴³ Ovi podaci su uzeti od NDH, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 21. To je bio posljednji godišnji izvještaj banke. Koliko je meni poznato, nikada nije objavljen, a u tipkanom obliku (36 stranica) vjerojatno je imao veoma ograničenu nakladu. Dobio sam kopiju koju mi je ustupio prijatelj sa Sveučilišta u Zagrebu.
- ⁴⁴ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 24.
- ⁴⁵ Kao što se navodi u Favagrossi, *Perche perdemmo la guerra*, str. 219-221, 307.
- ⁴⁶ Vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori, 1941. godina, str. 105-109, 26. lipnja 1941. godine, sporazum o vanjskoj trgovini, te str. 97-99. od 25. lipnja 1941. sporazum o klirinškom računu.
- ⁴⁷ Micr. No. T-84, Roll 103, Frs. 1,397,373 i 1,397,376.
- ⁴⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 1/3, 13-16, kutija 87.
- ⁴⁹ Hondl, „Gospodarske i financijske posljedice okupacije”, str. 7.
- ⁵⁰ Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 13. Vidi i memorandum Državne opskrbeno-poslovne središnjice od 5. studenoga 1941. koji je poslan uredu premijera, a time se krijućarenje hrane iz NDH koje su provodile talijanske i njemačke oružane snage, A VII, fond NDH, reg. br. 43/3-5, kutija 235.
- ⁵¹ Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H306,900. Ako se ova roba općenito nije bilježila kao uvoz u Njemačku, možemo biti sigurni u sljedeće: budući da ju je slao njemački gospodarski službenik u Hrvatskoj, tj. daje slana vojnim prijevozom, ta roba nije bila zabilježena ni u NDH kao izvoz.
- ⁵² Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,436. NDH je preuzela 42% ili 32,5 milijuna njemačkih maraka od ukupnog duga u vrijednosti od 77,3 milijuna njemačkih maraka koje je Jugoslavija dugovala Njemačkoj 1941. Vidi bilješku 39. za srpski udio.
- ⁵³ Ovaj sinopsis je napravljen na temelju elaborata Jugoslavenske narodne banke „Klirinški i platni promet između bivše NDH i Njemačke, 1941-1945”.
- ⁵⁴ Za rast cijena uvoza i izvoza do kraja 1942. godine, vidi Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 19. O zabrinutosti Nijemaca na četvrtom zasjedanju OdDOJ

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 2. dio

njema ke i vlade NDH, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,428.

55 jylj. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,477-79. Pododbor za cijene se sastojao od tri lana iz svake zemlje. NDH su zastupali povjerenik za cijene Ministarstva nacionalnog gospodarstva, još jedem visoki vladin službenik te glavni tajnik zagreba ke Gospodarske komore. Njema ku su zastupali službenik iz njema kog izaslanstva u Zagrebu, predsjednik njema ke Gospodarske komore u Zagrebu te Max Stadler iz Südosteuropa-Gesellschafta u Hrvatskoj. U srpnju 1943. Stadler je pripremio izvještaj naslovljen „Die Preisentwicklung in Kroatien seit 1941 und ihre Bestimmungsgrunde“, koji se može prona i u Micr. No. T-84, RoU 105, Frs. 1,399,918-1,400,038. Iako je ukazao (Fr. 1,400,013) na pove anje broja oružanih snaga NDH, te isplata od strane vlade NDH za uzdržavanje talijanskih i njema kih jedinica na teritoriju NDH kao glavne razloge rasta koli ine novca u optjecaju te stoga i inflacije, odbacio ih je zbog toga jer su izravno biU vezani za vojna pitanja. Na sastanku dvaju vladinih Odbora u Be u od 14. do 29. srpnja 1944. osnovan je sli an Pododbor za cijene u Berlinu. Micr. No. T-120, RoU 5797, Fr. H309,521.

56 Dio o protokolu od 21. ožujka 1944. godine koji se odnosi na cijene, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,586-91. Kombinirano pove anje cijena izvoza NDH u Njema ku te pružanja usluga NDH Njema koj za 5,27 puta u odnosu na cijene iz travnja 1941. postignuto je obra unavanjem triju komponenti. Cijena robe koja se izvozila u Njema ku pove ala se za 11,7 puta, cijena nov anih pošiljaka radnika iz NDH iz Njema ke se pove ala 3 puta (od tada je omjer kune i njema ke marke 60:1 umjesto 20:1), a cijene željezni kog tereta za Nijemce pove ale su se 1.1 put (svega oko 10%). Vidi Fr. H309,587. Kao usporedba, veleprodajne cijene u Njema koj (1913 = 100) pove ale su se relativno malo izme u 1941. i 1944. zbog stroge kontrole cijena. Indeks cijena poljoprivrednih proizvoda porastao je sa 112,4 na 121,7, indeks cijena sirovina i polusirovina porastao je sa 100,3 na 102,5, a indeks gotovih industrijskih proizvoda sa 112,3 na 117,6. Vidi Njema ka, Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets, Statistisches Handbuch von Deutschland, 1928.-1944., str. 459-460.

57 Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,590-91. Za postotak kupovne cijene koja se trebala oduzeti za pojedinu robu, vidi dodatak B protokolu od 21. ožujka 1944. godine, Frs. H309,639-53.

58 Vidi Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,740-41 i H309,521-23.

59 Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,587 i H309,745.

Sporazum od 2. prosinca 1944. godine, vidi u NDH, „Hrvatska državna banka u 1944“, str. 22 (vidi bilješku 43. za ovaj izvještaj). Protokol od 2. svibnja 1944, vidi u Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,744-45. Dodatak je kasnije porastao na 66,6%. Vidi Fr. H309,529.

60 Minimalne cijene željezni kih usluga za doma e stanovništvo, vidi u Cabas, „Gospodarski problemi NDH“, str. 8 (vidi bilješku 26. o ovom izvještaju). Porast cijena željezni kog tereta tijekom ožujka 1943. godine, vidi u Stadlerovom izvještaju, „Die Preisentwicklung in Kroatien seit 1941 und ihre Bestimmungsgrunde“ u Micr. No. T-84, RoU 105, Frs. 1,400,002-3.

^ Micr. No. T-120, RoU 5797, Frs. H309,746 i H309,587.

| Kao što je prikazano u Tablici 8. u sljede em poglavlju, indeks kontroliranih veleprodajnih cijena u Zagrebu (kolovoz 1939=100) porastao je s 2988 u kolovozu 1944. godine na 5258 u prosincu 1944. godine te na 9852 u travnju 1945. godine.

Jugoslavenska narodna banka, „Klirinški platni promet bivše NDH i Njema ke, 1941-1945“, za svaki ra un prikazuje godišnji promet i saldo u razdoblju od 1941. do 1944. godine, potraživanja i dugovanja za svaki mjesec izme u sije njia i travnja 1945. te kona ni

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

saldo. Me utim, mislimo daje za nas dovoljno da se prikazuje kona ni saldo na svakom ra unu na kraju rata kao što su nakon rata to prebile Jugoslavenska narodna banka i Deutsche Verrechnungskasse.

XVI.

E k o n o m s k e p o s l j e d i c e
r a t a i e k s p l o a t a c i j e

INFLACIJA U SRBIJI I NDH

različitih ekonomske okolnosti u Srbiji i NDH, osobito tijekom 1943. i 1944, a i time i njihov različit doprinos ratnom stroju sila Osovine, u velikoj su se mjeri >dražavale na različitim razinama inflacije i najednom i na drugom području, izazlozi za inflaciju u osnovi su bili slični: golemo povećanje vladinih troškova i pratećim povećanjem novca u optjecaju kako bi se platili troškovi okupacije u Srbiji) ili da bi se održavale strane vojske na svojoj teritoriji (u NDH); inanciranje viška izvoza; inflacijska psihologija i uvelike povećana brzina optjecaja novca; stalno opadanje količine robe dostupne za prodaju zbog manje proizvodnje i sustavna prisvajanja velikog dijela te robe od strane sila Osovine; a njihove potrebe; prelazak s civilne na vojnu proizvodnju te djelomično potpuno na ekonomiju robne razmjene. Imamo usporedne podatke o optjecaju novca u Srbiji i NDH, a kako je domaća valuta bila glavno platežno sredstvo koje se koristilo, njezin rast mnogo otkriva. Nemamo, međutim, precizno usporedive podatke o trgovini na veliko i o cijenama robe široke potrošnje ili o cijenama na kontroliranom ili crnom tržištu. Podaci koje imamo govore da je, ako se iznos novca u optjecaju sve do potkraj ljeta 1944. povećao otprilike u istom omjeru u Srbiji i NDH (premda nakon toga mnogo brže u NDH nego u Srbiji), tijekom cijeloga rata stopa inflacije u NDH nadmašivala onu u Srbiji, osobito od početka 1944. i kasnije.

Količina novca u optjecaju tijekom rata se i u Srbiji i u NDH ubrzano povećavala. U Srbiji je 1. lipnja 1941. u optjecaju bilo približno 4200 milijuna ugoslavenških dinara. Do kraja 1943. iznos novca u optjecaju povećao se na 25.623 milijuna dinara (što je šesterostruko povećanje), a u trenutku proklamanja njemačke okupacijskog režima, 20. listopada 1944, iznosio je 43.364 milijuna dinara (što je deseterostruko povećanje).¹ U NDH su u drugoj polovici 1941. vlasti zamijenile oko 7550 milijuna starih jugoslavenskih dinara za novu valutu kunu u omjeru 1 dinar za 1 kunu. Do kraja 1943. iznos novca u optjecaju povećao se na 43.618 milijuna kuna (gotovo šesterostruko povećanje) te do kraja kolovoza 1944. na 76.800 milijuna kuna (što je deseterostruko povećanje). A do trenutka propasti ustaškog režima u svibnju 1945,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

iznos se povećao na 241.000 milijuna kuna (što je povećanje za 32 puta).²

S obzirom na inflaciju, u Srbiji je (izuzev Banata), prema Franzu Neuhausenu, opunomoćeniku za ekonomske poslove, do sredine 1942. indeks službeno maksimiranih cijena porastao samo 100 do 200% iznad razine cijena od 5. travnja 1941. godine. Cijene na crnom tržištu porasle su u istom razdoblju za 600 do 700 puta. Do kraja 1943. indeks službeno maksimiranih cijena porastao je u prosjeku oko 300 do 400% u odnosu na cijene u početnom razdoblju, a cijene na crnom tržištu porasle su oko 1400 do 1600%. Međutim, prema Komesarijatu za cijene i plaće, cijene na crnom tržištu rasle su još brže, u nekim slučajevima gotovo dvaput brže od onoga što je iznio Neuhausen.³ Usprkos tomu, u NDH su, kao što je i prikazano u Tablici 8, cijene rasle još brže. Do kraja 1943. maksimirane cijene porasle su oko 500 posto, dok su cijene na crnom tržištu porasle oko 3000 posto iznad prosjeka maksimiranih cijena iz 1941. godine. Nemam nikakve podatke o kretanju cijena u Srbiji od siječnja do listopada 1944., ali kao što je prikazano u Tablici 8, u tom su periodu u NDH maksimirane cijene porasle dodatnih 2000%, a one na crnom tržištu 3800% iznad prosjeka maksimiranih cijena iz 1941. godine. Uzevši u obzir povećanje količine novca u optjecaju na oba područja, smanjenje opskrbe robom te širenje i intenziviranje vojnih operacija, možemo pretpostaviti da rast cijena u Srbiji, iako prilično velik tijekom 1944., nije bio toliko velik kao u NDH.

Mnogi su uzroci doveli do inflacije. Iako i prije travnja 1941., u Jugoslaviji su bili otičasti snažni inflatorni pritisci koji su osnažili inflatornu psihologiju, što treba pripisati povećanju novca u optjecaju, ograničenoj dostupnosti roba, prijelazu s novčanane na robnu privredu te općoj nesigurnosti vezanoj uz budućnost. Ekonomski poremećaji nastali u Travanjskom ratu 1941. te sustavno prisvajanje ili pljačkanje raspoloživih zaliha koje su trgovinskim kanalima provodile okupacijske vojske još su više pogoršali nerazmjernu u robu raspoloživih za prodaju s jedne strane, te količine novca i povećane brzine njegova optjecaja, s druge.

Inflatorne sile u Srbiji bile su toliko jake da se inflacija nije mogla zaustaviti, a brojni su razlozi koji objašnjavaju zašto se ona nije u potpunosti otrgnula nadzoru. Prvo, opunomoćenik za ekonomske poslove uveo je stroge mjere antiinflatorne politike koje su uključivale ograničavanje cjelokupne vladine potrošnje izuzev one koja je koristila njemačkim ratnim naporima, povećanje redovnih poreza kako bi se pokrila redovna vladina potrošnja i neki troškovi okupacije, propagandu koja je promovirala stroge mjere štednje te ozbiljna kreditna ograničenja.⁴ Drugo, proizvodnja u Srbiji održavala se na mnogo višoj razini nego u NDH jer je u njoj prevladavao relativni mir od prosinca 1941. do proljeća 1944. godine. Treće, opunomoćenik za ekonomske poslove uveo je neposredne mjere kontrole plaća i cijena, racioniranu raspodjelu osnovnih prehrambenih namirnica i odjeće, kontrole najamnina, i tako dalje. Trgovanje

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

nekretninama bilo je zabranjeno, što je zaustavilo cjelokupnu gradnju novih stanova, premda je time, također, potpomognuto provođenje stabiliziranja namjerna, što je, s druge strane, mjere kontrole plaćanja učinilo djelotvornijim. Da bi se spriječio rast cijena poljoprivrednih proizvoda koji vodi prema analognom povećanju dohotka seljaka i drugih cijena, 20% prihoda od obveznih isporuka pšenice, kukuruza i uljnog sjemenja plaćeno je vladinim novanim bonovima koji su se mogli iskoristiti samo za plaćanje poreza ili kupovinu vladinih obveznica.⁶ Međutim, u poljoprivrednim proizvodima samo cijene voća i povrća nisu bile zamrznute pa su one rasle prilično brzo. Međutim, više su cijene osigurale i više nego dovoljne zalihe tih proizvoda, što je Nijemcima olakšalo izvlačenje golemih količina osnovnih prehrambenih namirnica iz zemlje, a stanovništvu da djelomice kompenzira nestašicu žitarica i mesa.

Inflacija u NDH se nastavila kretati ubrzanim korakom odmah nakon uspostave marionetske države, a poslije je počela galopirati. Nakon komadanja Jugoslavije, novostvorena NDH osnovala je vlastitu središnju banku (Hrvatsku državnu banku), preuzevši potraživanja i dugovanja Jugoslavenske narodne banke na svome teritoriju. Od 19.474 mihjuna dinara koji su bili u optjecaju u Jugoslaviji u travnju 1941. vlasti NDH zamijenile su oko 7550 mihjuna u kune, novu valutu NDH, u omjeru 1 dinar za 1 kunu. Zamjena se odvijala u četiri različite faze u periodu između 14. lipnja i 30. studenoga 1941. godine. Međutim, do kraja studenoga 1941. u NDH je u optjecaju stvarno bilo pet različitih valuta: stari dinari, nove kune, njemačke marke, Reichskreditkassenscheine i talijanska lira. Do kraja 1941. optjecaj novčanica porastao je na 8353 milijuna kuna. Između 1. siječnja 1942. i 10. travnja 1943. porastao je na oko 23.200 mihjuna kuna; do kraja 1943. na 43.618 mihjuna kuna te do kraja 1944. na 149.485 mihjuna kuna. U vrijeme propasti države početkom svibnja 1945. u optjecaju je bilo vrtoglavih 241.000 milijuna kuna, stojeći iznos kuna koji je dan na zamjenu za novu valutu jugoslavenskoga dinara nakon rata. To je predstavljalo ukupan rast novčanica u optjecaju u NDH, tijekom četiri godine njena postojanja, od otprilike 32 puta.⁶

Golem rast novčanica u optjecaju bio je vezan uz izdavanje novčanica kao i plaćanja vladine potrošnje, koja se nije mogla pokriti povećanim oporuzivanjem i dugotrajnim posuđivanjem od banaka i javnosti. Kako je rat odmičao a cijene rasle, Nijemci su neprestano zahtijevali povećanje iznosa kuna za potrebe njihovih postrojba u NDH. Kako su vlasti NDH povećavale cijene, tako su se povećavali i ratni izdaci. Ta su dva čimbenika zajedno, uz smanjenu sposobnost stanovništva da plaća poreze, bili odgovorni za povećanje optjecaja novčanica, što je doslovce razorilo ekonomiju NDH.

U tri godine, od kraja prosinca 1941. do kraja prosinca 1944, iznos transfera ili žiro-računa u središnjoj banci povećao se sa 1362 milijuna na 13.465 milijuna kuna, ili oko deset puta. Također je došlo do velikog prometa na žiro-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

-ra unima Hrvatske poštanske štedionice, u kojem su uplate bile prebacivane s ra una na ra un (što, me utim, nije uključivalo produženja kredita jer su se ra uni otvarali ili kreditirali gotovinskim depozitima ili transferima s drugih ra una). Promet na tim ra unima rastao je od 211.800 milijuna kuna tijekom 1943. do 811.400 milijuna kuna tijekom 1944. godine.⁷

Uz porast ukupne količine novca u optjecaju porasla je i brzina njegova optjecaja, iako o tome nema dostupnih podataka. No imamo informacije o tome kod koga je bio. Prema „Izvještaju o stanju” glavnoga njemačkog opunomoćenika u NDH za razdoblje od 15. kolovoza do 14. rujna 1944, od procijenjenih 76.800 milijuna kuna u optjecaju potkraj kolovoza, oko 50% bilo je u rukama seljaštva, 25% u rukama partizana, a samo 25% u rukama gradskog stanovništva i poslovnih ljudi. Kao posljedica toga u urbanim područjima u državi osjećala velika nestašica novca.⁸

Dok je vojenjere rata i uplative za održavanje postrojba sila Osovine na teritoriju NDH uvećale povećalo vladinu potrošnju i količinu novca u optjecaju, količina proizvedene i na tržištu ponudjene robe postojano je opadala. To je djelom bilo zato što su ekonomski resursi bili korišteni za vojne svrhe i djelomice zbog vojnih aktivnosti partizana. Partizani su toliko sustavno primjenjivali politiku spaljene zemlje da se poljoprivredna i industrijska proizvodnja bila drastično smanjila. I čak kad je roba bila dostupna, ako je vojska nije uzela, ona se nije uvijek mogla otpremiti onamo gdje je bila potrebna jer su komunikacijske veze također bile sustavno sabotirane. Osobito je teško bilo dovesti zalihe hrane do gradova i do područja južno od rijeke Save u kojima je postojao deficit hrane. Kako su industrijski proizvodi bili sve rjeđi, seljačko stanovništvo je bilo sve manje sposobno i sve manje voljno proizvoditi viškove ili prodavati poljoprivredne proizvode za novac kojim se gotovo ništa nije moglo kupiti.

Rast inflacije u NDH prikazan je u Tablici 8. koja daje indekse službeno maksimiranih cijena na veliko, službeno maksimiranih cijena na malo i slobodno formiranih cijena hrane u Zagrebu od travnja 1941. do kraja 1944. te službeno maksimiranih cijena na veliko samo od siječnja do travnja 1945. godine. U prvih četiri mjeseca 1945, optjecaj novčanica porastao je dodatnih 61%, zalihe hrane uvećale su se smanjile, a psihološki imbenici koji su poticali inflaciju postali su još snažniji nego prije.

Različite skupine potrepština koje su sačinjavale službeni indeks cijena na veliko pokazivale su vrlo različite stope rasta. Od kolovoza 1939, koji je po etni mjesec s indeksom 100, do prosinca 1944. najveći je bio rast proizvoda dobivenih uzgojem stoke, do 8581; nakon toga su uslijedili tekstilni proizvodi, do 7886; drveni proizvodi (što je vjerojatno uključivalo gorivo za domove), do 6567; proizvodi od ruda (što je vjerojatno uključivalo ugljen kao gorivo za domove), do 6411, poljoprivredne prehrambene proizvode, do 5613; i tako dalje. Na drugom kraju spektra, proizvodi od papira rasli su samo do 848, a kemijski proizvodi do 2260. j

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

TABLICA 8.

Cijene na veliko i cijene na malo u Zagrebu,
travanj 1941 -prosinac 1944/travanj 1945.
(kolovoz 1939 = 100)

Razdoblje	Cijene na veliko (maksimirane)	Cijene na malo (maksimirane)	Cijene hrane na malo (slobodno formirane na tržištu)
prosjeak 1940.	131	3131	
prosjeak 1941.	228	191	
prosjeak 1942.	427	473 (pros.)	2310 (pros.)
prosjeak 1943.	1297	1228 (pros.)	6444 (pros.)
sije anj 1944.	1411	1228	7645
velja a 1944.	1487	1228	7736
ožuak 1944.	1850	1907	8899
txavary 1944.	2028	2583	9742
svibanj 1944.	2175	2965	9470
lipary 1944.	2209	3065	9529
srpary 1944.	2608	3238	10223
kolovoz 1944.	2988	3938	10385
nyan 1944.	3794	5374	11602
listopad 1944.	4882	6338	14525
studeni 1944.	5036	7725	16802
prosinac 1944.	5258	8350	21857
sije anj 1945.	6488		
velja a 1945.	7146		
ožuak 1945.	7744		
travanj 1945.	9852		

Izvori: Svi podaci osim za 1945, Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944“, str. 12, 14-15. Podatke za prva etiri mjeseca 1945. ljubazno mije ustupio Ivo Perišin iz arhiva bivše Hrvatske državne banke.

Bilješka: Ovi su indeksi nastali u Istraživa kom odjelu banke i stoga imaju službeni karakter. Cijene hrane slobodno formirane na tržištu, koje su bile korištene da bi se izra unao indeks cijena na slobodnom tržištu u Zagrebu, taj je odjel prikupio po etkom rujna 1942. godine (kad su iznosile 1300 u usporedbi s kolovozom 1939. godine).

Važno je uo iti da su razli ite bile stope rasta maksimiranih cijena na malo u odnosu na tržišno formirane cijene hrane. Crno tržište bilo je mnogo važnije za potroša e i odražavalo je stvarnu razinu inflacije. Sama je Hrvatska državna banka istaknula: „Ovaj indeks maksimiranih cijena prehrambenih proizvoda ima relativno malo važnosti jer se više prehrambenih proizvoda nabavlja na ilegalnom tržištu nego po zakonski utvr enim cijenama.“¹⁰ U usporedbi s cijenama iz kolovoza 1939. službene cijene na malo u Zagrebu do prosinca 1944. godine porasle su 83 puta, a one na crnom tržištu 218 puta. Ako potroša i hisu mogli sebi priuštiti da nabavljaju hranu na crnom tržištu na kojem se kupovalo po slobodno formiranim cijenama, vlasti nisu bile od velike pomo i. Zbog iznimno oskudnih zaliha hrane u državnom aparatu racionirane raspodjele, distribucija hrane obi nom stanovništvu bila je neredovita i u koli i-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

cijene prehrambenih proizvoda na crnom tržištu u ostalim dijelovima zemlje koji su ovisili o domaćoj ponudi i potražnji, mogle izrazito razlikovati od onih u Zagrebu.

S izuzetkom slovenskih partizana, jugoslavenski partizani, koji su nadzirali znatan dio cijele zemlje od sredine 1942. pa nadalje, nisu puštali u optjecaj vlastitu valutu. Umjesto toga, služili su se bilo kojom od valuta koja bi bila u optjecaju na oslobođenim područjima. To im je pružalo nesumnjivu prednost zbog koje su mogli koristiti bilo koju valutu koja bi bila unesena na teritorije pod njihovom kontrolom (od plaćene ili utjerane kao namet) i iznijeti bilo koju valutu izvan područja pod svojom kontrolom kako bi kupovali robu, koja je potom ponovno mogla biti prokrijumčarena na te teritorije. U Sloveniji su slovenski partizani, počevši od 1943, izdavali obveznice koje su služile kao sredstvo plaćanja u onim slovenskim područjima koje su oni nadzirali.¹²

Prethodna je analiza prikazala razvoj inflacije tijekom rata u dvama najvažnijim dijelovima Jugoslavije - onima koja su zauzimale Srbija i NDH. Iako je stopa inflacije bila mnogo veća u NDH nego u Srbiji, razlozi za nju bili su isti u oba područja: golemi iznosi koji su plaćani silama Osovine za okupacijske troškove ili za održavanje vojske, smanjena količina dostupnih roba, iznimno brz novčani promet i prelazak stanovništva na robnu privredu. Međutim do inflacije jednako velikih razmjera došlo je i izvan tih dvaju područja, na teritorijima koje su okupirale ili pripojile Njemačka, Italija, Albanija, Bugarska i Mađarska. To je iskazano u golemim iznosima valuta s tih područja koje su nakon rata predane na zamjenu za nove jugoslavenske dinare. Prema Sretenu Žujoviću, prvom poslijeratnom ministru financija, jugoslavenske su vlasti 1945. zamijenile sljedeće iznose valuta iz doba rata za nove jugoslavenske dinare:¹³

albanski franci	18,800.000
bugarske novčanice u levima	3.400,000.000
bugarske obveznice u levima	687,000.000
hrvatske kune	241.000,000.000
njemačke Reichskreditkassenscheine	9,372.000
njemačke marke	428,000.000
mađarski pengő	490,000.000
talijanske lire	1.860,000.000
srpski dinari	43.364,000.000
slovenske obveznice kolaboracionista	156,000.000
slovenske obveznice partizana	104,000.000
sumnjivi stari jugoslavenski dinari u priznanicama od 1000 dinara	136,000.000

S izuzetkom partizanskih obveznica u Sloveniji, koje su se zamjenjivale za nominalnu i punu vrijednost, valute i priznanice iz rata mijenjale su se po različitim valutnim tečajevima i prvotno samo do vrijednosti jednake onoj o

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

5000 novih dinara. Ostatak je bio plaćen poslije s odbitkom od 5 do 7% iznosa koji se dodjeljivao Fondu za ekonomsku obnovu. Prema tome je zamjena valute iz ratnog vremena bila vezana uz progresivno oporezivanje onih koji su držali gotovinu, za koju se pretpostavljalo da se velikim dijelom akumulirala špekuliranjem za vrijeme rata. Zamjena valuta koje su bile u optjecaju u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Vojvodini izvršena je između 20. i 30. travnja 1945; u Hrvatskoj i BiH između 15. i 25. lipnja. Valute su se zamjenjivale prema sljedećim valutnim tečajevima: 100 albanskih franaka za 250 novih dinara; 100 albanskih leka za 50 novih dinara; 100 bugarskih leva za 10 novih dinara; 1000 kuna u Hrvatskoj i BiH za 7 novih dinara; 1000 kuna u istočnom Srijemu za 25 novih dinara; 100 njemačkih maraka za 60 novih dinara; 100 mađarskih pengöa za 100 novih dinara; 100 talijanskih lira za 30 novih dinara i 100 starih srpskih dinara za 5 novih dinara. (Iznosi tih tečajeva ne podudaraju se potpuno s onima već iznesenim jer ti popisi dolaze iz dvaju različitih poslijeratnih izvora.) Izdano je ukupno 5.789,500.000 novih dinara za zamjenu valuta iz vremena rata.¹⁴ Formalna zamjena uslijedila je ubrzo nakon zamjene svih postojećih ugovora, nadnica te plaća i cijena za novu valutu. Novoj državi, koja je provela tako ubrzanu zamjenu, glavni je cilj bio zaustaviti inflatorne pritiske u zemlji.

FISKALNA POLITIKA U SRBIJI I NDH

I u Srbiji i u NDH brzo rastu a budžetska potrošnja tijekom rata dovela je do nametanja viših poreza, što je bio jedan na in pla anja tih troškova. U Srbiji su od po etka 1942. pove ani izravni porezi na korporativnu i poslovnu dobit, na poljoprivredne prihode, nadnice i pla e te na najamnine nametanjem dodatnog ratnog poreza od 100 do 120%. Uglavnom zbog uvehke smanjene ekonomske aktivnosti ta se mjera nije pokazala baš najuspješnijom. Za njom su uslijedila pove anja poreza na utržak; naknada za žigove; obvezne trošarine na vino, žestoka pi a i še er; monopolisti ki porez na duhanske proizvode, papir za cigarete, sol i naftne proizvode; željezni ke vozarine i pristojbe za teretne vozarine te poštanske pristojbe. U ožujku 1943. obvezne trošarine i porezi na monopolisti ke artikle ponovno su se pove ah, a tijekom ljeta 1943. i u sije nju 1944. uslijedila su dodatna pove anja. Iako je izgledalo da su preostali izravni porezi ostali nepromijenjeni, porez na zemlju se 1942. pove ao udvostru enjem porezne osnovice, a u sije nju 1944. ponovno je pove an 100% u Srbiji i 50% u Banatu. Vlasti su tako er raspisale dva zajma s kamatom od po 4,5%, što je inilo ukupan iznos od 2547 mihjuna dinara.¹⁵

Pove anje poreza omogućilo je srpskoj vladi da pomo u poreza pokrije svu svoju redovnu prora unsku potrošnju od oko 8 milijardi dinara iz 1943. godine. Me utim tijekom iste godine ostala izvanredna potrošnja iznosila je 12 milijardi dinara, što se primarno odnosilo na troškove okupacije te na druge troškove povezane s ratom. Od toga iznosa 1,5 milijardi pokriveno je dugoro nim državnim zajmovima, 3,1 milijarda uplatama Ministarstva financija iz redovnih poreznih prihoda te 7,4 milijarde posu ivanjem od Srpske narodne banke. Ta posljednja operacija pove ala je zaduženost države prema središnjoj banci na ukupan iznos od 16,9 milijardi dinara do kraja 1943. godine.¹⁶

U NDH su, kao i u Srbiji, dodatni prihodi namaknuti neprestanim pove anjima poreza, koji su bili previše esti da bi ih se ovdje detaljnije obradilo. Najuo bi ajenija su bila pove anja me u razli itim posrednim porezima, kao što je op i porez na promet, obvezne trošarine na prakti ki svu robu široke potrošnje, porezi na artikle koje su prodavali državni monopolisti (sol, du-

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

hanski proizvodi, papir za cigarete, šibice i upalja i te naftni proizvodi) i naknade za poštanske marke. Veliko povećanje obveznih trošarina dogodilo se tijekom listopada 1941, povećanja tih istih poreza tijekom 1942. i 1943, udvostručenje obveznih trošarina uredbom od 8. siječnja 1944. i još jedno udvostručenje uredbom od 13. prosinca 1944. godine. Opći porez na promet povećao se u listopadu 1942; porez na promet na žitarice i na proizvode od žitarica povećanje trećini put u prosincu 1942, a do još jednog općeg povećanja poreza došlo je u srpnju 1943. godine. Željezničke vozarine i poštanske pristojbe povećale su se nekako puta, kao i porez na luksuznu robu. Porez na zemlju prvi se put povećao 28. studenoga 1942. povećanjem procijenjene osnovice 200%, a 1. siječnja 1944. ta se osnovica udvostručila. Drugi neposredni porezi - na korporativne i poslovne prihode, na prihode od najamnina te na nadnice i plate - također su se povećali tijekom 1942, a tijekom 1943. i 1944. još i više. Konačno, 29. prosinca 1943. država je uvela posebni, nekadašnji ratni porez u vidu 30 do 80% dodatne naplate na sve postojeće neposredne poreze.¹⁷ Nažalost, vlasti NDH su tijekom rata objavljivale samo iznimno oskudne proračunske podatke, tako daje nemoguće reći koliki je dio njene potrošnje bio pokriven porezima. Međutim, sudeći prema proračunskim brojkama za fiskalnu 1942. godinu i povećanju optjecaja novčanica iz Hrvatske državne banke, koja je neposredno bila povezana s rastućim deficitom zbog trošenja u vojne svrhe i za održavanje vojske sila Osovine u NDH, možemo procijeniti da porezni prihodi možda nisu pokrili više od jedne trećine državne potrošnje (isključujući potrošnju državnih poduzeća) tijekom cijeloga ratnog razdoblja.¹⁸

PREHRANA U SRBIJI I NDH

Jugoslavija je tijekom međuratnoga razdoblja proizvodila toliko velike količine ratarskih i stočnih proizvoda da je pokrivala sve svoje potrebe i istovremeno je te artikle i izvozila. Oni su u prosjeku činili između 50 i 60% ukupne vrijednosti izvoza. Međutim, izvoz prehrambenih artikala samo je djelomice predstavljao prave viškove. Oni su najčešće bili posljedica relativno niske kvalitete ishrane jugoslavenskoga stanovništva. U periodu od 1934. do 1938. u prosjeku se 81% kalorijskog unosa stanovništva sastojao od žitarica i krumpira, s kukuruzom kao osnovnom prehrambenom namirnicom. Niska kvaliteta ishrane bila je vezana uz nizak prihod po glavi stanovnika, što je, s druge strane, posljedica niske razine ekonomskog razvoja, što znači i niske produktivnosti proizvodnje i malenih površina poljoprivrednog zemljišta u odnosu na broj stanovnika koji o njemu ovise (agrarna prenaseljenost). Uz to je jugoslavenska poljoprivredna proizvodnja bila neravnomjerno raspoređena. Područja sjeverno od crte koju su činile rijeke Dunav i Sava bile su poljoprivredno najnaprednija, izuzev vina, duhana i voća, omogućujući glavnu većinu viškova kojima su opskrbljivani područja u zemlji deficitarna prehrambenim proizvodima i - za izvoz robe.¹⁹

Jugoslavenska je vlada uvela neke mjere kojima se namjeravala uhvatiti u koštac s poteškoćama u opskrbi i raspodjeli hrane čak i prije nego što je bila napadnuta jer je na ovaj ili onaj način bila prisiljena povećati svoj izvoz hrane silama Osovine. Vlada je uvela zakone usmjerene protiv špekulanata hranom, kao i bezmesne dane i određene mehanizme nadzora izvoza. Premda joj nije uspjelo, pokušala je uspostaviti i pričuvene zalihe hrane, prije svega u žitu, na područjima deficitarnim hranom južno od crte Dunav - Sava.

Način na koji je zemlja bila raskomadana u travnju 1941. igrao je odlučnu ulogu u prehrani stanovništva za vrijeme rata. Bačka i Baranja, i u manjoj mjeri Međimurje i Prekomurje kao i Banat, koji su bili žitnica zemlje, došli su pod mađarsku i njemačku upravu. Poljoprivredni i stočni viškovi s područja koja su bila pripojena Mađarskoj i iz Banata pod okupacijom Nijemaca, od kojih su u oba područja Nijemci imali veliku, dobro organiziranu i snažno pronacistički orijentiranu manjinu, bili su namijenjeni Njemačkoj za trajanja rata. Samaje

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

Srbija, koja se tada nalazila unutar svojih granica otprije 1912, mogla u normalnim okolnostima i u godinama s prosječnim urodom ljetine u potpunosti zadovoljiti svoje potrebe za hranom i proizvoditi male izvozne viškove. Međutim, njemačke okupacijske snage i priljev više od 400.000 izbjeglica, koje su činile nekih 11% ukupnoga stanovništva, zajedno sa značajno smanjenom proizvodnjom i velikim izvozom u njemačku korist, predstavljale su veći teret za srpske zalihe hrane. U NDH su samo dvije regije imale viškove hrane, Srijem i istočna Slavoniju, dok je veći dio njezina teritorija bio deficitaran s hranom. Država bila u cijelosti, čak i u mirnodopskom razdoblju s prosječnim prinosom i uobičajenim prehrambenim navikama, jedva bila u mogućnosti prehraniti samu sebe ili bi morala uvoziti manje količine hrane.²⁰ I sama su jugoslavenska područja koja je pripojila Bugarska i koja je pripojila ili zauzela Italija, bilo neposredno ili preko Albanije, u osnovi bila deficitarna žitaricama za prehranu.

Prema tome, namijenivši viškove hrane iz Banata, Bačke i Baranje svojoj uporabi, Nijemci su agresivnim upadom potpuno poremetili sustav opskrbe hranom koji je u zemlji postojao u međuratnom razdoblju. Problem prehrane stanovništva u područjima deficitarnim hranom postao je najvažnije ekonomsko pitanje s kojim su se suožavale lokalne vlasti. Uz to što su odnosili hranu iz područja koja su imala viškove hrane, Nijemci su trgovinom, kupovinom koju su obavljale vojne jedinice i nezakonitim izvozom prigrabili većinu poljoprivrednih i stočnih proizvoda kojih su se mogli dopuniti iz svih ostalih dijelova zemlje pod njihovim nadzorom. Štoviše, kako se rat nastavljao, rastao je i pritisak na Jugoslaviju da osigura još više hrane, a time i izazov lokalnim vlastima da hranom opskrbi lokalno stanovništvo.

U poglavlju 14. opisali smo kako su Nijemci do krajnjih granica vršili pritisak na Banat i užu Srbiju kako bi osiguravali poljoprivredne i stočne proizvode za svoje postrojbe te na lokalno radništvo kako bi proizvodilo za potrebe ratnoga stroja sila Osovine i za izvoz. Prekršivši svoje obaveze da žito ne može izvoziti iz uže Srbije, srpskom su seljaštvu nametnuli velike prinudne isporuke. Robne centrale, koje je 1941. osnovao povjerenik za upravu, Adamov, za kupnju raspoloživih viškova usjeva i životinjskih proizvoda kako bi se pošiljkama za Njemačku i zalihama za domaće potrebe moglo primjereno upravljati, postale su instrument iznuđivanja i prisvajanja tih proizvoda od seljaka od strane okupacijskog režima.²¹ Nakon što su opskrbili vlastite snage u Srbiji, Nijemci su izvozili viškove ili svojim postrojbama u Grčku, ili u ostale dijelove Europe pod svojim nadzorom, ili u sam Reich.

Za Nijemce je prehrana domaćega stanovništva u urbanim i ruralnim područjima deficitarnim hranom - izuzev radnika koji su proizvodili za njih - na Popisu prioriteta bila na vrlo niskom mjestu. Prema britanskim procjenama, u proljeće 1943. tjedno propisani obroci za običnog potrošača u Beogradu iznosili su 2240 grama kruha ili 1470 grama brašna, 125 grama mesa, 80 grama mas-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ti, 30 mililitara ulja i 150 grama šećera. Godinu dana poslije bili su još manji; u svome izvještaju iz ožujka 1944, Franz Neuhausen, opunomoćnik za ekonomske poslove, zabilježio je da su tjedni obroci iznosili 1500 grama brašna, 100 grama mesa, 40 grama masti i ulja i 115 grama šećera. Pet kategorija radnika dobivalo je dodatne obroke, ovisno o naravi njihova posla. Rudari u rudniku, primjerice, u najtežoj skupini radnika, tjedno su dobivali dodatnih 4050 grama brašna, 600 grama mesa, 160 grama masti i ulja te 70 grama šećera. Ti obroci nisu uvijek bili podijeljeni, premda najčešće jesu, a radnici koji su proizvodili za Nijemce uvijek su imali prednost.²²

U NDH je ustaška vlada izradila planove za održavanje ili povećanje proizvodnje poljoprivrednih i stočnih proizvoda te je izdala uredbe kojima je prisilila seljaštvo da uzgaja određene, posebne vrste usjeva, što je na neki način pomoglo da se proizvede više hrane. Također je uvela kvote za prinudne isporuke gotovo svih proizvoda i odredila je kupovne cijene tih isporuka i maksimalna cijena hrane i ostalih proizvoda. Međutim, od 1943. nadalje susretala se s gotovo nesavladivim poteškoćama pokušavajući osigurati žetvu uroda i prikupljanje zakonskim odredbama propisanog prinudnog kontingenta. To se jasno vidi u izvještaju koji je Josip Cabas, ministar industrije i trgovine NDH, podnio premijeru Mandiću 4. veljače 1944, u kojem je zabilježio da „unatoč dobroj ljetini [1943], vlasti zadužene za ekonomiju prehrane nisu bile u mogućnosti prikupiti čak ni 30% od količina koje zakoni... zahtijevaju da se moraju predati, a u usporedbi s ukupnim urodom to nije čak ni 5%.”²³ Odluka vlade da dio cijene za isporuku industrijske prehrambene kulture plati u industrijskoj robi nije bila puno pomogla.²⁴ Međutim, kako je rasla vjerojatnost da će Njemačka izgubiti rat, a time i činjenica da će NDH biti zbrisana dok će partizani izaći kao pobjednici, seljaci u okupiranim područjima sve su više potpadali pod utjecaj partizanskih narodnih odbora kojima je jedan od ciljeva bio uskratiti Nijemcima i ustaškim vlastima što je moguće više hrane. Zbog toga su popričale količine hrane koje su bile proizvedene u tim područjima završile na oslobođenom partizanskom teritoriju. U objelodanjenom pismu pukovniku Schuchardtu, voditelju odjela njemačkog glavnog stožera, od 26. svibnja 1943, Glaise, glavni njemački opunomoćnik u Hrvatskoj, napisao je: „Inflacija, maksimirane cijene i suprotstavljanje režimu potiču seljake, čak i u područjima na kojima bi se mogao izvesti prinudni otkup, da svoje proizvode drže uskladištene. No, tada im se zna dogoditi da im gerila oduzme njihovo krušno brašno i njihovu stoku. U slučajevima kad su natjerani da biraju između države i partizana, oni se vrlo često priklanjaju partizanima kao ja.”²⁵

Tijekom određenih perioda u 1944. Nijemci su u NDH morali organizirati dopremu pošiljaka velikih količina žita, većinom iz Rumunjske, i šećera, iz same Njemačke, jer bi inače ishrana i oružanih snaga NDH i određenih preferiranih segmenata civilnoga stanovništva bila nemoguća. Nažalost, o tim uvoznim ar-

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

tiklima imamo samo oskudne podatke. Međutim, Cabas je iznio da su uvezeni proizvodi za razdoblje između 1. veljače i 1. kolovoza 1944. trebali udovoljiti samo elementarnim zahtjevima hrvatskih oružanih snaga i civilnoga stanovništva kako slijedi: 104.745 metrika tona žita za kruh, 11.596 metrika tona sušenoga graha i 145.572 metrika tone krumpira. Godišnja potreba za uvozom masti i ulja iznosila je 5732 metrika tone i 15.230 metrika tona šećera.²⁶

Normalnu poljoprivrednu i stočnu proizvodnju u NDH od početka su remetila dva imbenika. Zbog velikih razmjera poduzimani protiv srpskoga stanovništva (oko 30% od ukupnoga stanovništva zemlje) natjerani su tisuće Srba u šume ili izvan zemlje, a kao posljedica toga njihova su poljoprivredno produktivna imanja – istočnjačka i zapadnjačka – u najmanju ruku nisu se održavala upotrebljivima ili su na njima samo privremeno boravili ljudi kojima su vlasti bile sklone. Uz to je proizvodnju prije bilo neprestano širenje gerilskoga rata, koji se nije protezao samo na planinska područja u zemlji već se sežao i daleko na sjever, na ravnice i gotovo pred vrata samoga glavnoga grada Zagreba. Međutim, kako se rat širio, vlasti NDH i Njemačke, kao i Talijani dok je njihova vlast trajala, čak i od proizvedenih poljoprivrednih proizvoda dobivale sve manje i manje. Odgovornost za to leži u četiri osnovna razloga. Prvo, vrlo niske cijene koje je država odredila za obvezne isporuke usjeva i stočnih proizvoda odvratile su seljake od proizvodnje za prisilni otkup. Drugo, nedostatak industrijskih proizvoda koji bi se mogli kupiti novcem dobivenim od prodaje poljoprivrednih proizvoda još je više smanjio isporuke. Treće, silovito napredovanje inflacije seljake je sve manje i manje poticalo da proizvode bilo kakve viškove i da ih, od onih koje su imali, prodaju za novac umjesto da ih zamijene u trampi za stvarnu robu. I četvrto, seljaštvo je, čak i u područjima između rijeke Save najjugu i rijeka Drave i Dunava na sjeveru, uvidjelo da su od sredine 1943. pa nadalje partizani bili i od ustaške vlasti i da su postajali sve jači, zbog čega je velika količina hrane i ostalih poljoprivrednih proizvoda, kao što su vuna i kože, u sve većim razmjerima preko tajnih kanala odlazila u inozemstvo.²⁷

Vlada NDH je osnovala Državnu opskrbnu poslovnu središnjicu (DOPOS) za davanje obroka i planiranje distribucije hrane. U proljeće 1943. prema britanskim procjenama, tjedna dijeljenja obroka za običnog potrošača u NDH iznosila su 1050 grama kruha, 75 grama brašna, 250 grama mesa, 60 grama masti, 50 grama ulja, 75 grama šećera, 100 grama sira i 115 grama mahunarki. Međutim zbog iznimno ograničenih zaliha hrane koje je imao DOPOS, njegova distribucija širem stanovništvu bila je neredovita i mnogo manja od zakonom propisanih količina. To je bilo tako unatoč činjenici da se NDH isticala po tome što je imala najmanje službene obroke hrane od bilo koje europske zemlje koja je bila u ratu.²⁸

Zbog toga što vlasti nisu uspjele ostvariti obavezne isporuke po najnižim cijenama, a sustav davanja obroka nije bio u mogućnosti da prikupi i preveze

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

postoje e pošiljke, mnoge su gradske uprave, uključujući i onu u Zagrebu pored postojećeg tržišta hranom s maksimiranim cijenama uvele i tržište hranom sa slobodnim cijenama. Dragutin Toth, ministar financija, u dopisu premijeru od 22. svibnja 1944. snažno je prosvjedovao protiv toga u Zagrebu, zalažući se za uvođenje strožega sustava davanja obroka kao preduvjeta da bi ekonomija nastavila funkcionirati. Međutim, njegov zahtjev nije postigao nikakav uspjeh.²⁹ Slobodno je tržište uvele i zalihe hrane, premda po vrlo visokim cijenama (vidi Tablicu 8). Tako se otvorilo vrata raširenom krijumčarenju i korupciji. S obzirom da se rast prihoda radnika održavao na razini daleko nižoj od razine rasta cijena na slobodnom tržištu hrane, dovoljne količine hrane mogli su sebi priuštiti samo ljudi s visokim prihodima, bilo da su ih stekli zakonito ili nezakonito ili s akumuliranim dugotrajnim potroškim dobrima koja su se mogla prodati ili trampiti. Trpljenje nestašice hrane i djelomične ili potpune gladi bilo je široko rasprostranjeno.

Uz to što su zalihe bile male, hrana je u NDH za vrijeme rata bila vrlo neravnomjerno raspodijeljena. Posebno su teško bila pogođena područja južno od rijeke Save, jer su ona po naravi bila deficitarna hranom, zato što je otpor ondje bio snažan pa je time nepovoljno utjecao na proizvodnju i zato što su partizanski napadi na cestama i željeznim prugama ograničavali pošiljke s robom od sjevera prema jugu i iz ruralnih područja prema onim urbanim. Gotovo da i nemamo kvantitativne podatke o tome. No imamo podatke za grad Sarajevo u periodu od siječnja do kraja listopada 1943. godine. Od sarajevskoga stanovništva koje je iznosilo oko 100.000 ljudi bilo je predviđeno da njih 70.000 opskrbljuje Državna opskrba poslovnog središnjica, dok su njih 30.000 (zaposleni u državnom aparatu i u različitim vladinim djelatnostima kao što su željeznica, oružnica i tvornica duhanskih proizvoda) opskrbljivali njihovi kooperanti, iako su i oni odlazili do Državne opskrbe poslovnog središnjice nakon što su kooperanti to prestali činiti. Tijekom tih deset mjeseci DOPS je i jedno po osobi dijelio 795 grama brašna, 7 grama makarona, 2,4 grama maslaca, 65 grama šećera, i (iz Njemačke) 675 grama krumpira. Meso i mast uopće nisu dijelili. Meso se posljednji put dijelilo prethodnog Božića, kad je 2000 kilograma podijeljeno svim stanovnicima grada.³⁰

Na kraju, jedan od najtežih problema za vlasti i u okupiranoj Srbiji i u NDH bilo je povećanje urbanoga stanovništva za vrijeme rata. To prvenstveno treba pripisati priljevu izbjeglica, posebno u Beograd i Zagreb. U Beogradu je (isključivši susjedne gradove Pančevo i Zemun, u kojem je u travnju 1941. bilo kombinirano stanovništvo od oko 50.000 ljudi) broj stanovnika u početku opao s oko 400.000 u vrijeme napada, na 254.000 do sredine svibnja 1941, nakon što su ljudi izbjegli zbog bombardiranja i sloma sustava javnog reda i opskrbe hranom. Međutim do sredine 1942. stanovništvo je poraslo na 300.000 ljudi, a u travnju 1943. general zapovjednik u Srbiji procijenio je da se ono gotovo

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

udvostruilo u posljednje dvije godine. Zagrebačko stanovništvo naraslo je sa 250.000 u travnju 1941. na 400.000 u studenom 1943. te na gotovo 500.000 u svibnju 1944. godine.³¹ Nije potrebno ni reći i daje taj porast uvelike povećao potrebu za stanovanjem, medicinskom skrbi i drugim javnim službama.

I u Srbiji i u NDH uveden je direktan nadzor nad sadržajem usjeva, obveznim isporukama, cijenama, podjelom obroka, i tako dalje. Međutim, one nisu bile od velike pomoći i običnom potrošaču koji nije imao nikakvo prvenstvo, s obzirom da su zalihe obroka predviđene za raspodjelu bile raspoložive samo u malim količinama, ili neredovite ili ih uopće nije bilo. Ono, što je bilo raspoloživo, prvo je išlo okupacijskim vojskama, domaćim snagama, i radnicima koji su proizvodili za Nijemce. Zalihe su hrane uskoro postale glavna preokupacija vlasti i javnosti, što je jasno pokazivala nemogućnost zadovoljavanja čak i niskih razina službeno propisanih obroka i povećanje službenih, a pogotovu cijena na crnom tržištu i u Srbiji i NDH. Nekoliko ruralnih područja s viškovima hrane bolje stajalo u onoj mjeri u kojoj su za sebe mogli zadržati dovoljne količine prehrambenih proizvoda. Druge potrepštine, kao što je obuća i odjeća, bilo je još teže nabaviti od hrane, no kako su one bile manje važne za golu egzistenciju, njihovu nestašicu nije trebalo hitno zadovoljiti. Odnosi između hrane i odjeće jasno se vide iz uvjeta trampe iznesenih u izvještajima, u kojima su žito i kukuruz s jedne strane mijenjani za odjeću, a s druge, za obuću.

Kako su se partizani neprestano širili povećavajući teritorij pod svojim nadzorom i pridobijajući sve više sljedbenika, to je i veći postotak proizvodnje svih usjeva i stočnih proizvoda sve češće završavao na oslobođenom teritoriju. Dijelom zbog toga i dijelom zato što su Nijemci i sami kvislinški režimi sve očajnije trebali hranu, oni su pokušali primjenjivati sve represivnije metode prikupljanja usjeva. Zapravo, uspješno prikupljanje obveznih isporuka usjeva postalo je glavni problem ekonomske uprave i zahtijevalo je sve veći broj postrojba koje bi ga izvršile. A u isto vrijeme seljaci su postajali sve odlučniji da svoje proizvode uskrate vlastima jer s utrškom od legalne prodaje ništa nisu mogli kupiti. Osim toga, bilo je sve izglednije da će partizani postati budući gospodari zemlje. Ukratko, kako su se proizvodnja i zalihe hrane sve više smanjivale, borba među onima koji su je tražili postajala je sve odlučnija. Ljudi u gradovima i na područjima deficitarnom hranom bili su prisiljeni prehranjivati se sve oskudnije te su ponekad dolazili do točke kada je nastupala prava glad.

Nametanjem neposrednog i posrednog nadzora, Nijemci su pokušali gospodarstvo Srbije i NDH učiniti održivijim i produktivnijim kako bi ove bile sposobnije nositi teret koji su im nametnuli. S obzirom na to, Srbija je bila u olujnoj poziciji od NDH zbog dva razloga. Prvo, vojni i ekonomski poremećaji^{na} njenom teritoriju bili su do ljeta 1944. relativno mali opsega naspram onih u NDH. Drugo, broj kolaboracionističkih postrojba u Srbiji bio je mnogo^{ma} manji nego u NDH, nikada ne prelazeći brojku od oko 35.000 ljudi, u usporedbi

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

s više od 250.000 ljudi pod oružjem u ustaškoj državi, kada je angažman okupatorskih sila bio najveći. Protuteža tim prednostima bila je, međutim, činjenica da su u Srbiji također djelovali Mihailovičevi etnici i da su oni na ovaj ili onaj način živjeli od rada na zemlji, u velikoj mjeri uz pomoć Nedićeve uprave. Injema kada je policija u Srbiji prilično izričito nastojala izvući „koliko je god moguće tona robe“, kako je to Neuhausen jednom napomenuo.

Razumno je pretpostaviti kako su Nijemci očekivali da će iznuditi mnogo veći ekonomski doprinos od Jugoslavije za potrebe ratnoga stroja sila Osovine nego što su to stvarno uspjeli. Upravo je partizansko sabotiranje i gerilsko ratovanje sve više ometalo njihovo ekonomsko iskorištavanje zemlje i korištenje njenih komunikacijskih postrojenja. S obzirom na operacije i ukupni angažman njihovih jedinica, kao i jedinica njihovih saveznika, ono što su Nijemci od njih iz Jugoslavije koštalo ih je mnogo više nego što su izvorno planirali. Iako je ekonomsko breme pljačkanja jugoslavenskoga teritorija koje su vršile sile Osovine u prvom redu snosilo jugoslavensko stanovništvo - u vidu visokih troškova okupacije ili stranih vojski, uvelike manipuliranih izvoznih viškova, gubitka bogatstava i proizvodne sposobnosti od povećanog iscrpljivanja i razaranja ili potpunog uništenja poljoprivrednog zemljišta i industrijskih postrojenja, rastuće inflacije i smanjene potrošnje - gubitak njihova života i ukupna vojna potrošnja u Jugoslaviji, također su bili veliki.

MATERIJALNI GUBICI ZEMLJE NA KRAJU RATA

Kao posljedica rata, materijalni su gubici u Jugoslaviji imali zapanjujuće razmjere. To je shvatljivo kad se uzme u obzir narav ratovanja u zemlji - sustavno korištenje sabotaža i strategije spaljene zemlje koje su koristile gerilske jedinice te strategija sustavnog i sveobuhvatnog uništavanja koje su koristile okupacijske snage tijekom povlačenja. No, dok je popis stanovništva iz 1948. bio osnovno sredstvo provjere procjena gubitaka stanovništva u ratu, kao što ćemo vidjeti u sljedećem poglavlju, nijedan takav popis kojim bi se provjerile procjene materijalnih ratnih gubitaka nije napravljen za imanja i postrojenja. Stoga moramo imati na umu da u potpunosti postoji znatno toleriranje pogreške, u svakom slučaju barem 25% ih možda još više.

Jugoslavenske su vlasti procijenile da je vrijednost neposrednih materijalnih gubitaka koje je zemlja pretrpjela tijekom rata iznosila 9145 milijuna američkih dolara, od kojih je 7120 milijuna pripisano Njemačkoj, 1449 milijuna Italiji te 775 milijuna Bugarskoj i Mađarskoj.³² (Godina na koju se odnosi ta vrijednost dolara nije posebno navedena; ova rana poslijeratna procjena od strane Komisije za ratne odštete objavljena je bez datuma.) Procjene gubitaka, zaokružene vrijednosti, iznose kako slijedi: 21% nastambi razoreno je, spaljeno ili teško oštećeno, a uništeno je 24% svih voćnjaka i 38% svih vinograda. Od stoke, uništeno je ili opljačkano 62% konja, 5% goveda, 63% ovaca i koza, 59% svinja, 54% peradi i 42% košnica s pašurama. Procijenjeno je da je tijekom četiri godine ratovanja iz zemlje odneseno 19 milijuna tona žitarica i ostalih proizvoda od usjeva, 17.000 tona pamuka i 2,5 milijuna tona mlijeka i mliječnih proizvoda. U to se vjerojatno ubrajaju potrepštine za održavanje njemačke i talijanske okupacijske vojske u zemlji, koje su Nedić i Pavelić bili obvezni pružati prema različitim sporazumima i zapovijedima. Velik dio poljoprivrednog oružja uništen je i oštećen ili je postao neupotrebljiv od prekomjernog korištenja, i lomljenja. Velik dio svih ribarskih brodova i opreme uništen je ili jako oštećen.

Prema riječi ima iz samoga izvještaja, jugoslavenska je industrija tijekom rata bila izložena „neposrednom razaranju i uništavanju, preseljenju i pljač-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nju strojeva te pretjeranom i bezobzirnom korištenju i lomljenju". Neposredno razaranje i uništavanje dogodilo je dvije trećine industrijskih postrojenja. Ni jedan jedini rudnik u Jugoslaviji nije izbjegao oštećenje ili razaranje.

Okupacijske su vojske, posebno Talijani, prakticirale bezobzirnu politiku pretjerane sječe šuma, negativno utječući na proizvodnost toga važnog prirodnog resursa. Ta se politika samo u nekim područjima provodila iz predostrožnosti usmjerene protiv gerilskog ratovanja, tako da su nadaleko sjekli sva stabla koja su se nalazila uzduž željeznih pruga i cesta.

Možda je najgore uništavanje tijekom rata zadesilo jugoslavenski transportni sustav, osobito željeznicu. Prema službenim procjenama, neprijatelj je odveo, ošteti ili uništio 77% svih lokomotiva i 84% svih željeznih kola. Razorena je većina mostova predviđenih za željeznički promet i većina željeznih pruga. Velika oštećenja željeznike opreme i pruga uvelike je prouzročila svjesna partizanska politika napadanja željeznih komunikacija kojoj je cilj bilo uništenje, čime bi se poremetilo kretanje neprijateljskih postrojba i zaliha i unutar Jugoslavije i ono koje je prelazilo preko jugoslavenskoga teritorija na ostala ratna područja, osobito ona u Italiji, Grčkoj i Africi. U tome su im zdušno pomagali britanski stručnjaci za razaranje i eksplozive te od proljeća 1944. i britanske i američke zračne snage stacionirane u Italiji. Uz to su Nijemci, kad su se povlačili, sustavno uništavali željeznika postrojenja i opremu kako bi usporili svoje progonitelje, služili se posebnom opremom za piljenje željeznih pragova kojom su presijecali željeznike pragove, a željeznike pruge činili neupotrebljivima. Ne treba ni reći da su uništili i većinu ostalih proizvodnih postrojenja koja su im se našla na putu. To dobro ilustrira izvještaj koji je general Lohr, glavni zapovjednik skupine armija E, podnio nakon što su njegove armije prevalile oko 1000 kilometara tijekom četiri i pol mjeseca povlačenja se pod vatrom s Egejskih otoka i kontinentalne Grčke kroz Makedoniju, Sandžak i jugozapadnu Srbiju prema Austriji. Na otprilike dvije trećine puta do cilja, na rijeci Drini, napisao je:

Nijedna stvar vrijedna spomena nije pala u neprijateljske ruke. Morali smo sagraditi 1403 pontonska mosta, 23 željeznika mosta kao i 20 kilometara željeznike pruge. Uništili smo 223 cestovna mosta, 281 željeznički most, 95 tunela, 598 kilometara željeznike pruge, [i] 9776 željeznih kola i lokomotiva.³³

Može se sa sigurnošću pretpostaviti da su Nijemci bili jednako destruktivnoj temeljiti u svome daljnjem povlačenju od rijeke Drine do austrijske granice.[^]

Većinu automobila i kamiona također su odvezli i uništili. Kao što je navedeni izvještaj pokazuje, uništen je ili teško oštećen velik dio boljih i cestovnih mostova. Izgubljeno je više od polovice prekomorskih i riječnih

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

sredstava za prijevoz tereta u zemlji. Najveći dio prekomorske flote djelovao je kao dio zajedničkog saveznog brodogradnog i pretrpio je gubitke od neprijateljskih podmornica i ratovanja minama. Uz to je najveći dio bolnica i drugih javnih zdravstvenih ustanova, kao i veliki broj znanstvenih i ostalih institucija visokoga obrazovanja, ili opljačkane, ili teško oštećene ili uništene. To je osobito vrijedilo za muzeje, arhive i knjižnice.

Štoviše, ukupna administrativna organizacija zemlje kao i glavna poslovna struktura preraspoređena je tijekom 1941. s mnoštvom nezakonitih transfera vlasništva i uklanjanjem ili ubijanjem upravljačkih osoba. Izričito, jugoslavenska je ekonomija na kraju rata pružala sliku uništenja širokih razmjera i potpune dezorganizacije, sa strahovito smanjenom sposobnošću da uopće nešto proizvodi. Neobuzdana inflacija diljem cijele zemlje i prisutnost šest domaćih i okupacijskih valuta samo su pojačali ekonomski kaos. Smanjeni proizvodni kapaciteti zemlje ojačani su činjenicom da je većina običnih radnika i upravljačkih osoba deportirana, ili ubijena ili je emigrirala. A velik broj ljudi koji je ostao novi je režim smatrao politički nepouzdanim te im je stoga bilo zapriječeno da dospiju na položaje gdje su se donosile odluke. S druge strane, uvek je bila prisutna povećana potreba za kapitalnim i upravljačkim resursima, kako za neposrednu pomoć tako i za rad na obnovi, a poslije za gospodarski razvoj zemlje.

Okupacijske snage u Jugoslaviji jedva da su povećale industrijsku bazu zemlje, naspram onoga što su učinili, primjerice, u Njemačkoj, gdje su Nijemci proširili proizvodni kapacitet nekih industrija tijekom svoje okupacije. Nijemci su znatno povećali kapacitet rudnika bakra u Boru kao i u nekoliko drugih rudnika u Srbiji. Također su proširili postrojenja za proizvodnju boksita u Hercegovini i Dalmaciji te postrojenja za proizvodnju ulja u nekim dijelovima NDH. Potonja su, međutim, bila teško oštećena tijekom povlačenja njemačkih postrojbi. Nijemci su također pokrenuli nekoliko tvornica za proizvodnju avionskih motora i njihovih dijelova, no to nije bilo važno u ukupnom povećanju industrijskog kapaciteta zemlje. Dva su osnovna razloga spriječila Nijemce da više prošire proizvodne kapacitete: neprestane partizanske sabotaže - partizani su, naime, sustavno pokušavali uništiti proizvodna postrojenja važna za njemački ratni stroj, i blizina saveznih zračnih snaga, koje su mogle i koje jesu bombardirale takva postrojenja.

U završnim tjednima rata jedan je dio vojnih zaliha, streljiva i vozila preotet od Nijemaca i kvislinških snaga. Međutim, mnoge su se stvari sustavno uništavale i, s izuzetkom vozila, upotrebljive su bile samo u vojne svrhe. Jedan broj lokomotiva, željeznog voznog parka i posebno riječne barke koje su¹² zemlje odvezli Nijemci poslije su locirani u Njemačkoj i Austriji; ali s obzirom na zategnute odnose između Jugoslavije i zapadnih Saveznika nakon rata, Povrat te imovine zahtijevao je veliki trud.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Jednom kad su došli na vlast, jugoslavenski su komunisti bili isto toliko odlučni u postavljanju razorene ekonomije ponovno na noge te u reorganiziranju i poslije u njezinu razvijanju po sovjetskom modelu kao što su to bili tijekom rata u borbi protiv okupacijskih i kolaboracionističkih snaga. Mnogo je pomoć Jugoslaviji pružila Organizacija UN-a za spas i obnovu (UNRRA) tijekom 1945. i 1946. godine. Vraćeno je nešto opljačkano materijala i, naposljetku, dobivena je i djelomična ratna odšteta od bivših okupacijskih snaga, posebno od Njemačke, Italije i Maarske. Međutim, iznos ratne odštete dobiven od Njemačke bio je vrlo malen u usporedbi s iznosom štete koji su Jugoslaveni procijenili. A u pregovorima o planiranju odštete Jugoslavenima nastradalim od njemačke vojske i policije tijekom rata još nije ostvaren nikakav napredak iako je jugoslavenska vlada po tom pitanju godinama vršila pritisak na vladu Zapadne Njemačke.

Bilješke

¹ Svi podaci o novcu u optjecaju u Srbiji tijekom 1943. su iz „Neuhausen III”, Frs. 400-402. Usput rećeno, dugovanja na žiro-računima i ostalim kratkotrajnim novčanim obvezama Srpske narodne banke, koje su praktički bile iste kao i one u novcu, na kraju 1943. iznosila su 6300 milijuna dinara. Koliko je dinara bilo u optjecaju 20. listopada 1944, toliko je srpskih dinara iz ratnog doba zamijenjeno novim jugoslavenskim dinarima nakon rata.

² Podaci o količini dinara koji su u NDH zamijenjeni za kune preuzeti su iz Tinti, Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici, str. 10 (o tom izvještaju vidi 15. poglavlje, bilješka 11). Podaci o novcu u optjecaju potkraj 1943. su iz Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 32 (o tom izvještaju vidi 15. poglavlje, bilješka 43). Podaci za novac u optjecaju potkraj kolovoza 1944. su iz Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708. Iznos kuna u optjecaju u svibnju 1945. bio je iznos kuna zamijenjenih za nove jugoslavenske dinare nakon rata. Vidi Jugoslavija, Ministarstvo informiranja, Debata o budžetu za 1946, str. 59.

³ „Neuhausen III”, Frs. 379-386; Schlarp, Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944, str. 365.

⁴ „Neuhausen III”, Fr. 381.

⁵ Isto, Frs. 379-83, 402.

⁶ Za zamjenu ostalih valuta u kune tijekom 1941, vidi Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 10-11. Vidi taj isti izvor, str. 11, za optjecaj novčanica u travnju 1943. godine. Za optjecaj novčanica na kraju 1941, vidi Nezavisna država Hrvatska, Hrvatska državna banka do konca godine 1941, str. 9. Za drugi izvor o optjecaju novčanica u travnju 1943, vidi Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 20. Vidi taj isti izvor, str. 32, za optjecaj novčanica na kraju 1944. godine. Za optjecaj novčanica u svibnju 1945, vidi Jugoslavija, Ministarstvo informiranja, Debata o budžetu za 1946.

⁷ Vidi Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 20. za povezanje

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

- na žiro-ra unima u središnjoj banci i str. 5 za njihovo povećanje u sustavu poštanske štednje.
- ⁸ Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708.
- ⁹ Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944“, str. 13.
- ¹⁰ Ibid., str. 15.
- ¹¹ Vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH“, str. 11. (Vidi 15. poglavlje, bilješka 26, o tom izvještaju.)
- ¹² Narodnoosvobodilna vojna, str. 681, 683.
- ¹³ Jugoslavija, Ministarstvo informacija, Debata o budžetu za 1946, str. 58-59.
- ¹⁴ Jugoslavija, Sekretarijat za informiranje, Informativni priručnik, sv. 2, str. 239.
- ¹⁵ Povećanje različitih poreza tijekom vremena, vidi u „Concluding Report on the Military Administration in Serbia“, u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 281. i 292-99. Za državne zajmove, vidi Borba, 23. novembar 1944. godine.
- ¹⁶ „Neuhausen III“, Frs. 395-396.
- ¹⁷ Vidi sveske Zbornika zakona i naredaba NDH, objavljivanih od 1941. pa do 1944, za ovaj podatak: 1941, str. 840-46, i 1944, str. 12-16. i 832-34. o obaveznim trošarinama; 1942, str. 1389, 1570. i 1943, str. 1062, o općem porezu na promet; 1942, str. 1520, i 1944, str. 122, o željeznim vozarinama, poštanskim pristojbama i porezima na zemlju; 1943, str. 424, i 1944, str. 140-49, o ostalim neposrednim porezima; 1943, str. 534-38, i 1944, str. 46, o posebnom porezu na ratnu dobit; i 1943, str. 1388, o posebnoj nekadašnjoj poreznoj nadoplati.
- ¹⁸ Cabas, „Gospodarski problemi NDH“. Prema jednom linku iz Neue Ordnung (Zagreb) od 10. siječnja 1942, ukupni porezni prihod za fiskalnu godinu 1942. procijenjen je na 10.182 milijuna kuna: 3446 milijuna iz neposrednih poreza i 6736 milijuna iz posrednih poreza. Tijekom prosinca 1941. vlasti NDH dobile su ovlasti da izdaju 3000 milijuna kuna kratkoročnih državnih obveznica; međutim, onoliko koliko sam uspio utvrditi, ona o igledno nikad nije podnijela na suglasnost nikakve posebne ratne zajmove privatnim bankama ili široj javnosti.
- ¹⁹ Vidi moju knjigu, Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia, str. 548. za postotak kaloričnog unosa u prehrani stanovništva za period 1934-1938; str. 540-569. za korištenje hrane za 1934-1938; i str. 620-621. za postotak koji poljoprivredni izvozni artikli čine u ukupnom izvozu zemlje u međuratnom razdoblju. Treći dio jest sveobuhvatan opis jugoslavenske poljoprivrede uoči Drugoga svjetskog rata.
- ²⁰ Turina, Poljodjelstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, str. 133; V. Horvat, Poljodjelstvo Hrvatske u ratu, str. 4.
- ²¹ Neuhausen se hvalio time kako je u Srbiji uspio provesti prikupljanje većih prinudnih pošiljki pšenice i kukuruza koje je njegovo osoblje preuzelo tijekom rujna 1942. „Neuhausen II“, Frs. 326-27.
- ²² Za obroke tijekom 1943, vidi United States, Foreign Economic Administration, Yugoslavia: Economic Resources During the Liberation Period, str. 33, koja navodi dokument britanskog Ministarstva za ekonomsko ratovanje (Ministry of Economic Warfare) od 21. lipnja 1943, a za obroke tijekom 1944, vidi „Neuhausen III“, Fr. 337.
- [^] Cabas, „Gospodarski problemi NDH“, str. 13. Takvim nadoplatama u robu plaćale su se sljedeće industrijske prehrambene kulture: cikorija (od koje se pripremao nadomjestak za kavu), šećerna repica, sjeme suncokreta,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

soja, lan i konoplja. Roba za nadoplatu naj eš e je bio še er, jestiva ulja i tekstilni proizvodi. Vidi Zbornik zakona i naredaba NDH, 1943, str. 221-223, 912,1088-1090.

²⁵ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 520.

²⁶ Cabas, „Gospodarski problemi NDH“, str. 15-16.

²⁷ Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308,689-90, H308,961; Micr. No. T-501, RoU 264, Fr. 520.

²⁸ Za dijeljenje obroka tijekom 1943, vidi United States, Foreign Economic Administration Yugoslavia: Economic Resources During the Liberation Period, str. 33, koji navodi dokument britanskoga Ministarstva za ekonomsko ratovanje od 21. lipnja 1943. godine. Za manju razinu službenih obroka hrane i distribuiranu hranu, vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH“, str. 11. Brojna njema ki izvještaji potvr uju neuspjeh sustava dijeljenja obroka i neadekvatnost koli ine hrane koju osiguravaju vlasti. Vidi, primjerice, Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308,588-89, H308,750-51, H308,960-61, i Micr. No. T-501, RoU 264, Fr' 630. Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 16. studenoga 1942, u kojem je opisao korupciju u redovima ustaša koji su bili zaduženi za opskrbu mesom zagreba koga stanovništva, u: Micr. No. T-501, RoU 265, Frs. 185-87.

²⁹ Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308, 570-76.

³⁰ Micr. No. T-120, RoU 5796, Frs. H308,588-94.

³¹ Za stanovništvo Beograda tijekom 1941, vidi Schlarp, Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944, str. 88, navodi se priop enje savjetnika Feina Ministarstvu vanjskih poslova od 26. svibnja 1941. godine. Za stanovništvo tijekom 1942, vidi Tagespost (Graz), 6. travanj 1943, koji navodi popis stanovništva iz prethodne godine na dan 24. Upnja 1942. Za stanovništvo tijekom 1943, vidi Micr. No. T-501, RoU 249, Fr. 243. Za zagreba ko stanovništvo tijekom studenog 1943, vidi Hrvatski narod (Zagreb), 23. studeni 1943; i tijekom svibnja 1944, dopis Dragutina Totha premijeru Mandi u, u Micr. No. T-120, RoU 5796, Fr. H308,571. Na dan 3. velja e 1944. Donau Zeitung (Beograd) tako er je procijenio zagreba ko stanovništvo na više od 400.000 stanovnika.

³² Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije; passim.

⁰⁰ Kriegstagebuch, sv. 4, dio 2, str. 1013. Izvještaj je podnesen 13. sije nja 1945. godine.

XVII.

N a v o d n i i s t v a r n i
g u b i c i s t a n o v n i š t v a

O problemu gubitaka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata gorljivo se raspravljalo još od početka samoga sukoba. Sjedne strane, jugoslavenske komunisti ke vlasti, najvećim dijelom srpski povjesničari, i mnogi drugi Srbi, optuživali su NDH za likvidaciju stotina tisuća Srba u zločinima diljem zemlje i u logorima. Samo su se za logor Jasenovac, primjerice, službene jugoslavenske procjene kretale od 600.000 do 700.000 žrtava, uglavnom Srba, a mnoge osobne srpske procjene premašivale su brojku od 1.000.000 srpskih žrtava. S druge strane, antikomunistička i antisrpska strana, koja je obuhvaćala i neke hrvatske emigrante na Zapadu, optuživala je jugoslavenske komunističke snage da su na kraju rata na austrijsko-jugoslavenskoj granici likvidirale 500.000 do 600.000 vojnika oružanih snaga NDH u povlačenju i civila u njihovoj pratnji. Uz to su neki hrvatski emigranti procijenili da su srpski etnici ubili 500.000 Hrvata tijekom rata.

Da bi se pokazala neodrživa naravnost tih optužbi na svim stranama, potrebno je ispitati demografske i stvarne gubitke u Jugoslaviji tijekom rata. Ovo bi poglavlje zapravo trebalo biti razdvojeno na dva dijela: jedan bi dio trebao biti u zaključku ove knjige, a drugi u zaključku knjige o partizanima. Međutim, mi ćemo se tim problemom baviti ovdje zato što su stvarni gubici stanovništva u cijeloj zemlji i u njenim različitim dijelovima još vrlo kontroverzni i to su pitanja o kojima se mnogo raspravlja. Zapravo, pitanje ubijenih Srba u ustaškoj državi i broj Hrvata koje su likvidirale snage kojima su na čelu bih komunisti zasad najčešće uključuju emocijama opterećena i u raspravama suprotstavljena pitanja o povijesti Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata. O njima je objavljena golemo količina propagandnog materijala i iskrivljenih informacija.

Prije nego što iznesem što ja smatram da su realistične procjene demografskih i stvarnih gubitaka stanovništva tijekom rata, trebalo bi dati kratak pregled literature o tome problemu koja je nastala tijekom prošlog stoljeća i pol desetljeća. Tema je, nažalost, izazvala pravu sablasnu igru brojki u kojoj se stvarnost podvrgavala prevladavajućim političkim i propagandnim svrhama svih zainteresiranih strana. Ovaj pregled pratit će rasprava o rezultatima

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

pouzdanih znanstvenih istraživanja o tim gubicima. Poslije objašnjavam zašto je došlo do pretjeranih procjena gubitaka i na kraju ispitujem koji su razlozi doveli do teškoga ljudskog i materijalnog razaranja u zemlji za vrijeme rata.

Na početku želim istaknuti da je to noćna vijest broja žrtava u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata apsolutno nemoguća. Razlog tome su izvanredne okolnosti koje su u to vrijeme prevladavale u zemlji. Staraja zemlja bila raskomadana, njezin teritorij okupirale su ili sebi pripojile strane sile i uspostavljene su marionetske države. Oružana se borba posvuda odvijala - partizani i etnici borili su se protiv Nijemaca i Talijana; poslije su se partizani borili protiv etnika kao i protiv ustaša u NDH, Nedićevih snaga u Srbiji i domobrana u Sloveniji; i ustaše su se borile protiv etnika. Budući da su se partizani borili za uspostavu komunističke države na ruševinama staroga monarhističkog sustava, započeli su revoluciju koja je trebala donijeti radikalne društvene i političke promjene. U nekim su se područjima s nacionalno i konfesionalno miješanim stanovništvom naširoko provodile genocidne mjere. Golem broj ljudi bio je prisilno preseljen, preseljavali su ih kao ratne zarobljenike, prisilne radnike i internirane osobe u koncentracijske logore u Njemačkoj, Italiji i Norveškoj, ili su ih sve zarađene strane prebacivale na neka druga područja u samoj zemlji. Mnoštvo izbjeglica u unutrašnjosti zemlje sačinjavali su ljudi koji su bježali s opasnih prema sigurnim područjima. Te okolnosti, povezane s velikim izostankom bilježenja ih izvještavanja o broju ljudskih gubitaka do kojih je došlo zbog terora i ubijanja u koncentracijskim logorima, gubitkom nekih zapisa, što treba pripisati ratnim okolnostima, i svjesnom uništavanju ostalih izvora kojih je naravno mogla biti inkriminirajuća, ukinule su svako ozbiljno proučavanje gubitaka stanovništva nemogućim, sve dok nije napravljen poslijeratni popis stanovništva čime je dobivena referentna točka o tome koliko bi stanovništvo bilo da nije bilo rata.

Usprkos tomu, mnoge procjene gubitka stanovništva koje se odnose na posebna područja ili skupine stanovništva, kao i one koje se odnose na cijelu zemlju, napravljene su već tijekom i neposredno nakon rata. Te su procjene gubitaka poslužile kao propaganda suparničkim političkim i vojnim skupinama s neposrednim ratnim i poslijeratnim političkim i drugim svrhama. Ta se sablasna igra brojki uvelike intenzivirala nakon rata. Neke su se procjene gubitaka stanovništva koristile kako bi se osnažili zahtjevi Jugoslavije za ratnom odštetom od bivših neprijateljskih zemalja i dobila pomoć od saveznika, kako bi se različitim nacionalnostima pripisala odgovornost za gubitak stanovništva u različitim područjima i kako bi se izvršila kazna nad okrivljenim pojedincima i skupinama. Samo su neke procjene napravljene kako bi se dobili točniji podaci o tome što se zapravo dogodilo tijekom rata.

U svim je tim procjenama prisutna inherentna tendencija da se povećaju ljudski gubici na svojoj strani te da se ne uzimaju u obzir ili da se uvelike

Navodni i stvarni gubici stanovništva

umanje gubici druge strane, ako su uopće i bili spomenuti. Jednom kad bi pretjerana procjena bila objavljena, određena bi skupina zadobila određeni interes u tome i mogla je biti dovedena u nepriliku ako bi se od nje zahtijevalo da je opozove. Štoviše, s obzirom da su se sve najvažnije domaće oružane skupine, bile one kolaboracionističke ili ne, upustile u masovne zločine, ta je činjenica uvek utjecala na to da se ljudske gubitke one zabilježile ili procijenile, a da se nisu pokušavale prikriti.

PREUVELI AVANJE BROJA ŽRTAVA

Kronološki, prve ratne procjene o gubicima stanovništva bile su one o Srbima koje su ubili ustaše u NDH 1941. godine. One su se zasnivale na izvještajima Srba koji su bili prisilno preseljeni iz ustaške države u Srbiju pod okupacijom Nijemaca i Srba koji su sami uspjeli pobjeći. Čelnici Srpske pravoslavne crkve, nedvojbeno uz podršku kolaboracionističkoga povjerenika za upravu, iskoristili su te izvještaje kao osnovu za memorandume koje su podnijeli još dvama njemačkim vojnim zapovjednicima u Srbiji tijekom srpnja i kolovoza 1941. godine. Te su zapovjednike zamolili da zatraže od njemačkih vlasti intervenciju u korist Srba u NDH. Kopije tih memoranduma prokrijumčarane su tijekom listopada 1941. iz Srbije preko Istanbula i Kaira sve do Londona, odnosno do jugoslavenske izbjeglice vlade. U drugom se memorandumu, poznatom kao Danckelmannov memorandum, tvrdilo da su izmeću travnja i početka kolovoza 1941. ustaše ubile oko 180.000 Srba. Jugoslavenska izbjeglica vlada pokazala je kopije tih memoranduma britanskoj vladi i Engleskoj crkvi. Premijer jugoslavenske izbjeglice vlade Simović 9. listopada 1941. u pismu ministru vanjskih poslova Anthony Edenu kojemu je bio priložen Danckelmannov memorandum, napisao da je broj Srba koje su ubili ustaše dosegnuo 300.000. General Simović je možda pretpostavio da bi broj srpskih žrtava tijekom prvih šest mjeseci mogao biti znatno veći i od 180.000 s obzirom na izvještaje o jačanju ustaškog terora.¹

Srpski članovi izbjeglice vlade, koji su dominirali u vladi, iskoristili su ta dva memoranduma zajedno s izvještajem o novom povećanju broja srpskih žrtava u NDH kao propagandu protiv hrvatskih članova izbjeglice vlade i protiv Hrvata općenito. Posljedica toga bila su nova i veća neslaganja između srpskih i hrvatskih članova vlade, među ostalim političkim emigrantima iz Jugoslavije te između srpskih i hrvatskih imigranata koji su se otprije nastanili u SAD-u i u Kanadi. Prepirke među jugoslavenskim političkim emigrantima postale su problem za Veliku Britaniju, zemlju domaćina jugoslavenskoj izbjeglici vladi i imali su nepovoljne implikacije za poslijeratnu Jugoslaviju i zemlju za koju je Velika Britanija bila zainteresirana.

Navodni i stvarni gubici stanovništva

Hrvati, članovi izbjegličke vlade, izdali su u prosincu 1941. vlastiti memorandum u kojem su zaniijekali sugeriranu kolektivnu odgovornost hrvatskoga naroda za ustaške zločine upozorivši na mnoge nedosljednosti u dvama memorandumima koje je izdala Srpska pravoslavna crkva. Hrvatski je memorandum zabilježio da se do prosinca 1941. srpska antihrvatska propaganda na Zapadu služila brojkom od oko 360.000 srpskih žrtava u ustaškoj državi.² U isto je vrijeme predstavnik jugoslavenske vlade pri Svetoj Stolici (koji je izbjegao u Lisabon) izvijestio kako je talijanski ambasnik, iz Dubrovnika, tvrdio da je u ustaškoj državi ubijeno 500.000 Srba. A do sredine 1942. izbjeglička vlada u Londonu primila je iz Jugoslavije procjene da su srpske žrtve dosegnule brojku od 700.000.³

I partizani su, baš kao i Srbi, pretjerali u brojkama srpskih žrtava u ustaškoj državi premda zbog potpuno drugih razloga. Partizani su živo bili zainteresirani da sebi osiguraju što veći broj podršku Srba u NDH. Što bi bio veći broj Srba koje su ubile ustaše, to je snažniji i u inokovitiji politički argument mogao biti iznesen pred Srbe da se pridruže partizanima. A ako bi partizani prihvatili manji broj srpskih žrtava od nacionalista Srba, to bi se po njima nepovoljno odrazilo. U izjavi od 8. rujna 1941. Tito je tvrdio da su ustaše već ubili „nekoliko stotina tisuća“ Srba. Sedam mjeseci poslije, u izvještaju od 4. travnja 1942, napisao je Izvršnom komitetu Kominterne daje „najstrašniji koncentracijski logor u Hrvatskoj smješten u Jasenovcu. ... Same ustaše priznaju daje od početka njihove vladavine u Hrvatskoj [do travnja 1942.] bilo ubijeno do 500.000 ljudi, većim dijelom Srba“.⁴

Jednom kad su Srpska pravoslavna crkva, jugoslavenska izbjeglička vlada i partizani, te poslije Nedićeva vlada u okupiranoj Srbiji i četnici, počeli koristiti pretjerano visoke procjene, činili su to zbog određenih interesa. Navodna brojka žrtava često se povećavala, kako se činilo, po slobodnoj volji. Pretjerane procjene koristile su se tijekom cijeloga rata i nakon njega, noseći sa sobom propagandne, ideološke i političke implikacije za sve strane.

Pored ratnih srpskih i partizanskih procjena o broju srpskih žrtava u ustaškoj državi, postojale su i njemačke procjene i njemački izvještaji koji su koristili brojke dobivene iz drugih izvora. General Glaise rekao je pukovniku Boehnkeu iz Wehrmachtova stožera za operacije, koji je u Zagrebu bio u inspekciji 3. ožujka 1943, da je: „Dosada ubijeno oko 250.000 Srba (prema srpskim tvrdnjama 700.000, prema hrvatskim tvrdnjama 500.000).“ Glaise je bio vrlo dobro obaviješten i vjerojatno je jedan od najobjektivnijih izvora o događajima u NDH od početka ustaške države do njegovog odlaska u rujnu 1944 (izuzev pitanja koja su se odnosila na Italiju, kao što je i sam priznao). Ta se brojka odnosi na period do ožujka 1943, međutim, broj srpskih žrtava bio je mnogo manji u drugoj polovici rata nego u prvoj. U kolovozu 1943, kad je general pukovnik Lothar Rendulic, zapovjednik Druge oklopne armije tek

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

raspoređene na zapadnom Balkanu, komentirao visokom ustaškom asniku da on nije mogao shvatiti kako je moglo biti ubijeno pola milijuna Srba, ovaj je odgovorio: „Pola milijuna je klevetna optužba; ta brojka nije veća od 200.000.“ Izvještaj iz ureda njemačke Sigurnosne službe (SD) s početka prosinca 1943. o različitim ustaškim elnicima iznosi da je Vjekoslav Luburi, ustaški asnik zadužen za sve koncentracione logore u ustaškoj državi tijekom većeg dijela rata, odgovoran za 120.000 žrtava u Jasenovcu, 80.000 u obližnjoj Staroj Gradiški i 20.000 u drugim logorima.⁵

S druge strane, Ernst Fick, vodeći SS dužnosnik, službeno se obavijestima koje je dobio od SS asnika iz V. SS korpusa stacioniranog u NDH, izvještio Himmlera 16. ožujka 1944. da su ustaše u koncentracijskim logorima ubili više od 600.000 i 700.000 ljudi. Međutim, to je moglo biti svjesno pretjerivanje. Nijemci i Talijani poticali su glasine o velikom broju srpskih žrtava koje su počinili ustaše kako bi izazvali još više neprijateljstava između Srba i Hrvata; se oni stoga ne bi ujedinili u oružanom otporu protiv okupacijskih snaga. Nijemci su takve procjene posebno koristili u okupiranoj Srbiji kako bi Srbe uvjerali u potrebu da se suzdrže od oružane borbe protiv okupacijskoga režima jer bi to moglo ugroziti biološki opstanak srpskoga naroda. Također su htjeli održati mir i red u NDH iz vojnih i ekonomskih razloga. Naspram toga, Talijani su pokušavali iskoristiti Srbe u NDH kao protutežu Hrvatima i da bi destabilizirali ustaški režim. Do studenoga 1941. širih su glasina u onim dijelovima NDH koje su Talijani pripojili i u kojima su ponovno zauzeli da su ustaše ubili više od pola milijuna Srba.⁶

Do kraja rata službena partizanska procjena ukupnih gubitaka stanovništva u zemlji, Srba i svih ostalih, iznosila je ukupno 1,706.000 ljudi.⁷ Prvotno je Tito 6. travnja 1945. proglasio gubitak od 1,700.000 ljudi. No malo poslije toga taj broj je porastao na 1,706.000 i prenesen je Međusaveznoj komisiji za ratne gubitke u Parizu. (Nigdje u IRAI-inim dokumentima nisam mogao pronaći nijednu kopiju obavijesti jugoslavenske vlade koja bi davala tu ili bilo koju drugu brojku kao onu stvarnih gubitaka stanovništva u zemlji tijekom rata.) I u kolovozu 1945. Mitar Bakić, generalni sekretar predsjedništva jugoslavenske vlade, služio se brojkom od 1.685.000 prilikom obračuna stranim dopisnicima, a su odstupanja mogla imati veze sa zabrinutošću da bi okrugla brojka kao to je ona od 1,700.000 potaknula sumnje. U službenoj literaturi taj ukupni broj nije bio opovrgnut niti je objašnjeno od kojih se dijelova sastoji, osim što su ubijeni oružanih partizanskih snaga bili određeni na 305.672.⁸

Iako je kasnije istraživanje pokazalo da je brojka od 1,706.000 bila mit, ona je ipak imala veliki utjecaj. Koristila se u svim službenim i u većini ostalih publikacija u Jugoslaviji, preuzimale su je brojne inozemne publikacije i predstavljale su je mnogi povjesničari, i u Jugoslaviji i u ostalim zemljama. Iz nje je proizlazio i velik broj specifičnih gubitaka koje su proglašavale različite posli-

Navodni i stvarni gubici stanovništva

jeratne komisije jugoslavenske vlade koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i njihovih domaćih suradnika. Stvar je bila u tome da je trebalo nadodati različite djelomice procjene, barem približne, toj golemoj ukupnoj procjeni. Sumnjao sam, što nisam uspio potvrditi, da je tijekom prvoga desetljeća a nakon rata postojala središnja komisija za provjeru u aparatu jugoslavenske države ili u KP koja je trebala napraviti procjene specifičnih gubitaka stanovništva koje bi bile prilagođene ukupnoj procjeni. Zato što ukupni iznos procijenjenih gubitaka zasnivan na specifičnim i razumno pouzdanim obavijestima ni približno ne iznosi 1,706.000 - uključujući i gubitak vojnog osoblja tijekom Travanjskog rata iz 1941; pretrpljene gubitke tijekom njemačkih nasilnih mjera osvete, osobito u Srbiji; gubitke snaga koje su suradivale sa silama Osovine; gubitke jugoslavenskih Židova; gubitke partizanskih boraca; gubitke (držane u tajnosti) od likvidacija kolaboracionističkih snaga tijekom druge polovice svibnja 1945. i u tjednima koji su ushjedili te gubitke nakon kraja rata - ini se prilično vjerojatnim daje ostatak jednostavno pridodan gubicima u logorima u NDH. Nitko nije mogao provjeriti te potonje procjene.

Više nego oko bilo kojega drugog pitanja, ta se sablasna igra brojki okretala i još se okreće oko broja žrtava, posebno srpskih, u NDH logoru Jasenovac. Pripisuju i to djelomice teško i samog utvrđivanja, pa čak i iznošena približnih procjena, o broju srpskih žrtava u ustaškoj državi bilo je više pretjerivanja nego o bilo kojoj temi u povijesti te države. Nakon rata, i dalje su se pojavljivale prenapuhane procjene iz različitih izvora. Prema Vladimiru Bakariću, vodećem komunističkom funkcioneru u Hrvatskoj od 1944. do njegove smrti 1983, „neki su ljudi [komunisti] 1945. govorili o čak 1,100.000 žrtava samo u ustaškim logorima. Kasnije su oni te procjene smanjili na otprilike 900.000". Državna komisija za utvrđivanje zločina počinjenih od strane okupacijskih snaga i njihovih pomagača (u nastavku, Državna komisija za zločine) utvrdila je 1947. daje samo u logoru Jasenovac do godine 1943. ubijeno barem 600.000 ljudi. Generaciju poslije, Vojna enciklopedija je tvrdila da je u Jasenovcu stradalo 600.000 zatvorenika, 72.000 u Jadovnu blizu Gospića a u Lici, 75.000 u Staroj Gradišci i oko 10.000 u Srijemskoj Mitrovici, što je ukupno otprilike 757.000.⁹ Ta brojka nije uključivala žrtve u nekohko drugih logora u ustaškoj državi u kojima je bilo mnogo ubijanja, premda u mnogo manjem opsegu.

U intervjuu iz 1965, pitao sam Peru Moraća, direktora Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, što on misli o ukupnim procjenama srpskih žrtava u ustaškoj državi - 600.000 do 700.000. On je odgovorio daje to bio minimum i daje prava brojka najvjerojatnije viša. Tijekom istoga posjeta Beogradu isto sam pitanje postavio Petru Brajoviću, voditelju Instituta za vojnu istoriju. Odgovorio je: „Za nas, ove su brojke društveni zakon." Drugim riječima, autoritet vlade i KP stajao je iza njih.¹⁰

Službene su se publikacije, i posebno pojedinci, često služile mnogo veći

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

brojkama, premda su ponekad one bile niže. Članak u Borbi (Beograd) u službenom organu SKJ, izvijestio je 5. srpnja 1965. o komemoraciji u Jasenovcu gdje je „tokom rata bilo ubijeno preko 700.000 nevinih muškaraca žena i djece“. Međutim, 8. travnja 1971, iste novine odredile su broj žrtava u Jasenovcu na 400.000 ljudi. Tijekom 1972. drugo izdanje Vojne enciklopedije jednostavno je reproduciralo brojku od 600.000 žrtava u Jasenovcu do 1943 koju je objavila Državna komisija za zločine. Vodeće srpske novine Politika (Beograd), nakon što su iznijele da je u Jasenovcu stradalo oko 700.000 žrtava izvijestile su 31. kolovoza 1977. da je otkrivena nova masovna grobnica u kojoj su se nalazili, prema procjeni ostaci od 12.000 do 16.000 žena.

Potom su brojke postajale još i više. Tijekom kolovoza 1983, pokojni Velimir Terzić, predratni kapetan kraljevske vojske i kasnije poznat partizanski general, izjavio je „da je (prema najnovijim podacima) samo u Jasenovcu ubijeno barem milijun Srba (1941-1945), ne broje i žrtve drugih narodnosti“. Vjerojatno ohrabren Terzić evim gledištima, Milan D. Miletić, daju i prikaz romana Jasenovac (1981) Ljube Jandrića, Srbina iz Bosne i bivšega logoraša iz Jasenovca, također je iznio spekulacije da je broj ubijenih žrtava u Jasenovcu iznosio jedan milijun ili više.¹¹ Pretjerane tvrdnje te dvojice autora, od kojih nijedan nije profesionalni povjesničar, podudarne su s tvrdnjom Dragoljuba Živojinovića, profesora povijesti s beogradskog univerziteta. Prema njemu, „prije Drugog svjetskog rata bilo je 1,700.000 pravoslavaca u Hrvatskoj a danas ih je samo 700.000. To je posljedica djelovanja NDH, Jasenovca, Nove [sic!] Gradiške“.¹² Međutim, ta tvrdnja pojava na neujednaenoj zemljopisnoj usporedbi. Čini se da Živojinović uspoređuje srpsko stanovništvo u NDH (uključujući sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju sa Srijemom, veći dio Dalmacije i cijelu BiH) iz 1941. (što je, zapravo, oko 1,800.000) sa srpskim stanovništvom iz mnogo manje poslijeratne SR Hrvatske iz 1986. godine. Namjera se čini jasnom: pokazati da su genocidne politike ustaške države stajale Srbe otprilike jedan milijun ljudi.

Te je brojke nadmašio svojim izjavama Vuk Drašković, srpski novinar, romanopisac i političar, podrijetlom iz istočne Hercegovine koji živi u Beogradu. Odgovaraju i na optužbe Sulejmana Husića, Muslimana, da on (dakle, Drašković, op. ur.) širi „prljave laži“ o stradanjima srpskoga naroda i da prešutje „kolektivne zločine (pa čak i genocid)“ koji su Srbi počinili protiv drugih naroda - kao što su brojni masakri nad stotinama Muslimana koje su počinili srpski etnici tijekom Drugoga svjetskog rata - Drašković odgovara podcjenjivom ki: „Ti [masakri] su 'kolektivni zločini', to je taj 'genocid', i odgovor na nestanak više od jednog i pol milijuna Srba u hrvatskoj ustaškoj državi.

Dvije recentne jugoslavenske studije bacaju mnogo više svjetla na pi t t H logora u Jasenovcu. Ona, koju je napisao pukovnik Antun Miletić, vodećeg i vist iz Instituta za vojnu istoriju u Beogradu, skupila je golem dokument

Navodni i stvarni gubici stanovništva

materijal o upravi logora i obuhvaća informacije dobivene od bivših logoraša, od ustaških službenika koji su radili u logoru i od službenih komisija koje su istraživale ratne zločine. Miletić ne iznosi svoje posebne procjene gubitaka, nego se iz izvora koje navodi zaključuje da je suglasan s procjenom od 600.000 do 700.000 žrtava, većinom Srba. Druga, koju je napisao Vladimir Dedijer, donosi golemu zbirku dokumenata i popratnih komentara na osnovi kojih Dedijer velik dio odgovornosti za Jasenovac pokušava pripisati Vatikanu i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. On, međutim, ne nudi nikakvu posebnu procjenu ratnih gubitaka u Hrvatskoj ili Jugoslaviji.¹⁴

Brojka od otprilike 700.000 žrtava svih nacionalnosti u Jasenovcu jedna je od najvećih i najgorih. Njome se također u travnju 1985. poslužio Jakša Petrić, tadašnji predsjednik predsjedništva SR Hrvatske, na komemoraciji povodom tridesete godišnjice oslobođenja logora u travnju 1945. godine. On je o žrtvama govorio kao „o 700.000 patriota”.¹⁵

Sve što bi općenito navodilo na manje brojke žrtava u logorima ili na manje brojke srpskih žrtava u NDH, obično bi bilo „ispravljeno” ili potisnuto. Primjer „ispravka” ilustrirale su dvije ugledne publikacije zagrebačkog Leksikografskog zavoda. U Općoj enciklopediji, objavljenoj 1959, tvrdi se daje u logoru stradalo oko 350.000 osoba. Sljedeće godine, u Enciklopediji Jugoslavije, iznesena je brojka od preko 700.000 žrtava.¹⁶ Razumno je pretpostaviti daje za tu promjenu odgovoran pritisak jugoslavenske vlade, SK ili Saveza boraca.

Međutim, u rijetkim slučajevima u Jugoslaviji objavljivane mnogo niže procjene broja žrtava u Jasenovcu. Godine 1961, Egon Berger, zagrebački Židov koji je u Jasenovcu propeo 44 mjeseca i bio jedan od preživjelih iz skupine koja se probila iz logora netom prije propasti ustaške države, napisao je daje u Jasenovcu „ubijeno preko 200.000 ljudi”.¹⁷ Pored Srba, taje brojka obuhvaćala tisuće Židova, Roma te antifašistički orijentirane Hrvate i Muslimane.

Revizionistički najzapaženije brojke vezane uz ratne gubitke u Hrvatskoj objavio je Bruno Bušić, istraživač, novinar i politički aktivist tijekom razdoblja hrvatske nacionalističke euforije od 1969. do 1971. godine. Služeći se podacima iz neobjavljena vladinog popisa žrtava iz 1964. za razdoblje Drugoga svjetskog rata, Bušić je izračunao da je ukupan broj stradalih osoba na teritoriju SR Hrvatske iznosio 185.327. Od toga je njih 64.245 umrlo u zatvorima i logorima, 50.806 od izravnoga terora (koji nije specificiran), 12.272 tijekom bombardiranja i borbi, 51.949 u partizanskim i saveznim jedinicama i 6055na ostale i nepoznate na ime.¹⁸

Te brojke navode na krivi put zato što ne pokrivaju NDH za vrijeme rata, već samo mnogo manju poshjeratnu SR Hrvatsku (koja obuhvaćala Istru, gradove Rijeku i Zadar te jadranske otoke, koji nisu bili dijelove te ratne države). One također isključuju ljudske gubitke ustaške države, i one oružanih snaga i one

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

civilnog osoblja. Kako bi se došlo do to njih gubitaka stanovništva, trebalo bi obuhvatiti i brojke iz poslijeratne SR BiH i iz Srijema, područja koja su bila dijelovi NDH tijekom rata. Na tim je područjima broj srpskih žrtava vezan uz ustaški teror bio vrlo visok, a u BiH je broj muslimanskih žrtava od etničkog partizanskog (na početku) i njemačkog terora (na kraju) bio također vrlo visok. Godine 1967, služeći se istom definicijom žrtava kao i pregled iz 1967 Ivan Klauzer je procijenio gubitke stanovništva u SR BiH na 580.767 (94.000 nerodjene djece, 80.000 ratnih emigranata, 171.000 ratnih žrtava koje pokriva pregled iz 1964. i 235.767 ratnih žrtava koje ne pokriva taj pregled).¹⁸ Njegove brojke, isključujući one koje se odnose na smanjeni natalitet i emigraciju, dodane Bušićevim daju ukupan zbroj od oko 592.000 ljudskih gubitaka u logorima, od terora i od drugih uzroka u ustaškoj državi (izuzev Srijema) tijekom rata. To je mnogo niže od procjena o 700.000 ubijenih samo u logoru Jasenovac.

Najniža procjena broja žrtava u koncentracionim logorima, uključujući i Jasenovac, u NDH tijekom rata dolazi od Franje Tuđmana. Dok je bio direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, Tuđman se, bivši partizan i umirovljeni jugoslavenski vojni general, kao i Bušić, služio istim podacima iz neobjavljena vladina pregleda ratnih ljudskih gubitaka iz 1964. te je tvrdio daje ukupan broj žrtava u svim zatvorima i logorima u Hrvatskoj, uključujući i Jasenovac, iznosio 59.639 ljudi. Dodavanjem onakvom broju žrtava u SR BiH dobije se ukupan broj ubijenih u logorima u NDH, za koji je Tuđman tvrdio da bi u najboljem slučaju bio tri do četiri puta veći, što znači, između 180.000 i 240.000.²⁰ Prema nepreciznoj Tuđmanovoj formulaciji, prva se brojka ponekad interpretira kao da se odnosi na cijeli teritorij NDH za vrijeme rata, i kao takvu su je preuzeli mnogi hrvatski politički emigranti. Međutim obje skupine brojki procjene su koje valja uzimati kao najniže moguće.

Možda bi trebalo zabilježiti da prikaz žrtava rata iz 1964, na kojem Bušić, Klauzer i Tuđman zasnivaju svoje izraze, nikad nije objavljen; da Klauzerova studija nije objavljena; da su Bušić i Tuđman, aktivni za vrijeme nacionalističke euforije u Hrvatskoj od 1969. do 1971, bili utamničeni u različitim periodima te da su na Bušića, koji je pobjegao u inozemstvo tijekom 1970-ih, 1978. u Parizu izvršile atentat osobe za koje je vjerojatno ljudi izvan Jugoslavije pretpostavljala da su jugoslavenski agenti.

Tvrđnjama jugoslavenskih vlasti i srpskih izvora o broju srpskih žrtava ustaške države u pretjerivanju su konkurirale tvrdnje nekih ustaških političkih emigranata na Zapadu o broju ubijenih Hrvata tijekom rata, posebno o broju ubijenih pripadnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica nakon njihove predaje jugoslavenskoj vojsci 15. svibnja 1945. godine. Primjerice, profesor Ivo Omranin, hrvatski politički emigrant u SAD-u, navodeći

austrijskoga povjesničara Rudolfa Kiszlinga kao izvor, tvrdio je da su partizani ubili pola mm

Navodni i stvarni gubici stanovništva

juna Hrvata, dok su etnici ubili drugih pola milijuna tijekom rata. Međutim, Omer Brčićinova se tvrdnja zasniva na krivom tumačenju Kiszlingova teksta. Potonji je samo napisao da su neki Hrvati procijenili „biološki gubitak koji je njihova nacija pretrpjela od 1941. na oko milijun ljudi“. U sličnom duhu, pišu i o stradanju Hrvata na kraju rata, John Prčić, drugi hrvatski politički emigrant u SAD-u, ustvrdio je da su „i pokojni dr. Oton Knežević, autor Pokolja Hrvatske Vojske 1945, i pisac ovih redaka izrazili da je Titov režim ubio 600.000 Hrvata nakon prekida neprijateljstava 1945“. Jedan drugi hrvatski emigrant to opisuje na ovaj način: „Odmah nakon rata, jugoslavenski komunisti izvršili su pokolj nad 500.000 Hrvata.“²¹

Ostali su hrvatski emigranti iz BiH, međutim, umjereniji u svojim procjenama. Jedan od njih iznosi da je broj Hrvata koje su ubile partizanske snage na kraju rata iznosio oko 200.000, iako nije posebno naveo jesu li tu uključeni i vojno osoblje i civilne izbjeglice. A svećenik Krunoslav Draganović, jedan od najaktivnijih i najutjecajnijih hrvatskih emigranata sve dok se nije misteriozno našao u Jugoslaviji u lipnju 1967, ustvrdio je da je od oružanih snaga NDH, za koje je procijenio da su na kraju rata brojile oko 250.000 ljudi, „između 100.000 i 140.000 njih zvjerski poklano na pragu austrijske granice“ na kraju rata. Draganović nije procijenio broj civilnih izbjeglica koji su iz BiH s tim snagama, od kojih su mnogi također ubijeni.²² Međutim, kao što smo pokazali u 10. poglavlju, oružane snage NDH, uključujući i povojnički Ustaški obrambeni sdrug i Državne radne službe, na kraju rata su teško mogle prelaziti brojku od 116.000 članova i običajnih vojnika.

PRETPOSTAVKE ZNANSTVENOG PRISTUPA ISTRAŽIVANJU LJUDSKIH GUBITAKA

U ovom odjeljku želimo postaviti znanstvene premise za istraživanje gubitaka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata. Takvo istraživanje nije bilo moguće sve do prvoga poslijeratnog popisa stanovništva koji je proveden 15. ožujka 1948. godine. S ovim podacima i primjenjuju se i raznolike metode znanstvenici su procjenjivali ratne gubitke u tri osnovna koraka. Prvo je projiciran popis stanovništva za 15. ožujka 1948. kao da nije bilo rata, koriste se i podatke iz popisa stanovništva od 31. ožujka 1931. ili iz drugih izvora, kao što su statistički godišnjaci koje je objavljivala prijeratna vlast. S obzirom da tijekom ožujka 1941. nije proveden popis stanovništva, kao što je bilo predviđeno, to je zahtijevalo procjenjivanje stope rasta stanovništva od 1931. ili 1940. kao i prilagodbu tih procjena poslijeratnim granicama zemlje (ili, naizmjenice, ograničavaju ih na predratne granice zemlje). Drugo, izražavala se razlika između stanovništva koje je projicirano za ožujak 1948. kao da nije bilo rata i stvarnog broja ljudi izbrojenog tijekom popisa stanovništva, što je dobiven demografski gubitak. I treće, procijenjeni broj nerođenih koji treba pripisati nižem natalitetu za vrijeme rata i procijenjeni broj nestalih ljudi uzimajući u obzir i emigrante koji se moraju odbiti od demografskog gubitka. Time je dobiven stvarni gubitak stanovništva koji treba pripisati ratu.²³

Metoda koja je korištena kako bi se projicirala stopa rasta stanovništva između 31. ožujka 1931. i 15. ožujka 1948. kao da nije bilo rata od najveće je važnosti jer neposredno utječe na veličinu demografskog gubitka i time na veličinu stvarnoga gubitka. Postoji veliko odstupanje u procijenjenim stopama rasta stanovništva za to razdoblje. Već se slaganje postojalo o smanjivanju stope nataliteta, koju je jednostavno izražavati, i o broju ljudi koji su emigrirali.

Ponovno bismo željeli istaknuti da je, bez obzira na to koliko su objektivni i pomni postupci koje službeni statističari i znanstvenici koriste u procjeni tih procesa, i dalje nemoguće izražavati točan gubitak stanovništva u Jugoslaviji tijekom rata. Razlog tome su složene i kaotične okolnosti koje su i to vrijeme prevladavale u zemlji i činjenica da su se morale iznositi mnoge pretpostavke za različit izražavanje i njihova točnost ne može se apsolutno

Navodni i stvarni gubici stanovništva

jam iti. Slijedom toga, neki znanstvenici koji su se bavili tom temom, osobito polfe Vogelnic, Bogoljub Ko ovi i Vladimir Žerjavi , esto su izra unavali i I maksimalne i minimalne procjene. Jednako je važno imati procjene neovisne O političkim i propagandnim predrasudama. Prema našem mišljenju, rana djela Ive Laha i Ivana Klauzera i novija djela Ko ovi a i Žerjavi a uspješno to [ostvaruju.

O gubicima stanovništva koje treba pripisati smanjenom natalitetu postoji op e slaganje oko brojke od oko 335.000. U ranim pedesetima 20. stolje a Lah je tu brojku procjenjivao na 338.000, a u 1980-im Ko ovi ju je procjenjivao na 333.000, a Žerjavi na 326.000.²⁴ Dugotrajna razdvojenost supružnika, uobi a-jeno za vrijeme rata, uvelike je smanjilo stope sklapanja brakova i ra anja. Velik je broj muškaraca koji su se borili u partizanskim snagama i oružanim snagama NDH, mnogi su muškarci iz Srbije bili ratni zarobljenici u Njema koj I mnogi su muškarci iz svih dijelova Jugoslavije, posebno iz NDH i Slovenije, radili u Njema koj.

Gubici stanovništva sve do popisa stanovništva u ožujku 1948 - koje treba pripisati emigraciji - prema recentnim procjenama Ko ovi a i Žerjavi a, iznosili su oko 660.000.²⁶ Emigranti su obuhva ali one koji su prisilno iseljeni ili protjerani iz zemlje, one koji su odabrali da se ne vrata iz ratnog zarobljeništva i ostalih logora u inozemstvu te s rada u inozemstvu, i one koji su emigrirah svojom slobodnom voljom ili su pobjegli iz zemlje tijekom i nakon rata sve do 15. ožujka 1948. godine.

Valja ukratko opisati okolnosti pod kojima su se jugoslavenski gra ani iseljavah za vrijeme i neposredno nakon rata. Najve a skupina emigranata bili su Nijemci. U popisu stanovništva iz 1931. ona je brojila 489.943, a u popisu iz 1948. godine 55.337 osoba. S rijetkim izuzecima, jugoslavenski folksdoj eri svim su srcem sura ivah s Nijemcima tijekom rata. Oni su dali više od 60.000 vojnika njema kim vojnim formacijama, naširoko su sudjelovah u suzbijanju oružanoga otpora i u krvavom procesu pacifikacije te su svojevotjno pomagali njema kim okupacijskim vlastima. Kao što je pokazano u 6. i 7. poglavlju, Nijemci su najve i dio jugoslavenskih folksdoj era povukli u Reich, u fazama, od jeseni 1942. do kraja 1944. godine. Nakon ulaska Crvene armije u Vojvodinu u listopadu 1944, Sovjeti su preselili dio Nijemaca koje su tamo zatekli prvo u SSSR, a zatim tijekom 1949. u Njema ku. Na kraju, nakon rata, jugoslavenske su vlasti mnoge protjerale u Njema ku. Gubitak stanovništva je, prema tome, iznosio izme u 400.000 i 425.000 ljudi.

Drugu veliku emigrantsku skupinu inili su Jugoslaveni razli itih nacionalnosti, i oni su brojili izme u 150.000 i 155.000 emigranata. Tu se ubrajalo nekoliko tisu a jugoslavenskih ratnih zarobljenika u Njema koj i Italiji iz Travanjskoga rata 1941. koji su odabrali ne vratiti se u zemlju zbog pobjede komunista; izbjeglice preseljeni u Italiju i Austriju u završnim fazama rata, a koji nisu vra e-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ni savezni kim snagama i koji su poslije ostali u inozemstvu; i oni koji su emigrirali ili pobjegli iz zemlje izme u svibnja 1945. i popisa stanovništva u ožujku 1948. godine. Nakon nekog vremena koje su proveli u prognani kim logorima u Zapadnoj Europi, manji je dio ondje ostao dok se ve ina nastanila u prekomorskim zemljama, posebno u Argentini, Venezueli, SAD-u, Kanadi i Australiji.²⁶

Trebalo bi primijetiti da su Talijani tijekom rata u koncentracione logore u Italiji preselili izme u 80.000 i 90.000 Jugoslavena. Uz to je nekoliko tisu a pobjeglo iz Jugoslavije u Italiju, a izme u 30.000 i 40.000 evakuirali su partizani i Britanci s jadranske obale u Italiju pa poslije u izbjegli ke logore u Egipt. Od travnja 1945. do ožujka 1946. ve ina ih se vratila u Jugoslaviju; me utim, manji se broj, posebno oni koji su imali rodbinu u inozemstvu, pridružio tim obiteljima.²⁷

Iz jugoslavenske židovske zajednice, koja je 1941. brojila oko 82.000 osoba, pridodaju i tom broju 3000 do 5000 židovskih izbjeglica iz drugih zemalja, otišlo je tijekom rata oko 8000 ljudi u inozemstvo. Neki su Židovi emigrirali iz Jugoslavije neposredno prije i tijekom rata. Nekohko tisu a njih bili su izbjeglice ili su protjerani u Italiju, ali ih se ve ina vratila nakon rata. Oko tisu u jugoslavenskih izbjeglica, uklju ivši 834 Židova, iselili su iz Italije u SAD u kolovozu 1944. i potom su se naselili po razli itim dijelovima zemlje. Me utim, najve i broj Židova emigrirao je nakon rata. Uzevši sve zajedno, i Ko ovi i Žerjavi procjenjuju daje do popisa stanovništva u ožujku 1948. ukupno 8000 Židova napustilo zemlju. Drugi val židovske emigracije dogodio poslije svibnja 1948, nakon osnivanja izraelske države.²⁸

Preostalih 70.000 do 100.000 emigranata sa injavah su ostali isto noeurop-ski i balkanski narodi te Rusi, Turci i Talijani.

Uz op e slagai\je me u istraživa ima daje gubitak stanovništva, što uklju uje, dakle, smanjeni natalitet i emigraciju, do ožujka 1948. ukupno iznosio otprilike 995.000, sada se valja vratiti na ustanovljavanje stvarnoga broja stradalih u Jugoslaviji tijekom rata. Gubitke stanovništva neposredno vezane uz rat, oko kojih postoje velika razilaženja, ine sljede e kategorije: svi ubijeni pripadnici doma ih oružanih snaga (partizani, ustaše, etnici), bilo da su umrli na jugoslavenskom teritoriju ih u inozemstvu; naoružano osoblje koje je umrlo od ratnih ranjavanja; ljudi koji su namjerno ubijani u zatvorima i logorima ih koji su ondje umrli od izgladnjivanja, hladno e, nedostatka medicinske skrbi i prepuštanja lošim vremenskim uvjetima; civili ubijeni tijekom provedbe represivnih aktivnosti razli itih doma ih oružanih snaga; civili koji su ubijeni ili su umrli dok su bili pod nadzorom okupacijskih snaga, bilo na jugoslavenskom teritoriju ili nakon što su odvedeni iz zemlje; vojno osoblje, policija i civili ubijeni u masovnim nasilnim osvetama i nakon su enja za ratne zlo ine tijeko rata i do popisa stanovništva od 15. ožujka 1948; osobe koje su nenamjerno ubile sovjetske snage na jugoslavenskom teritoriju i one koje su poginule prilikom

Navodni i stvarni gubici stanovništva

savezni kog bombardiranja jugoslavenskih željeznih komunikacija kojima su zapadni Saveznici namjeravali spriječiti povlačenje njemačkih postrojba; civilni koje je nenamjerno ubilo savezničko ratno zrakoplovstvo koje je letjelo na zadatke usmjerene protiv neprijateljskih ciljeva u središnjoj i jugoistočnoj Europi; ljudi koje su s vremena na vrijeme ubijali pripadnici savezničkog zrakoplovstva izbacujući i bombe nad jugoslavenskim teritorijem dok su se vraćali u svoje baze nakon što nisu uspjeli doći do planiranih neprijateljskih ciljeva; i konačno, vojno i civilno stanovništvo iz redova kolaboracionista kojih snaga koje su ubile jugoslavenske vojne i policijske vlasti u nasilnim osvetama nakon rata, koje su bile masovne, ali koje čak ni danas nisu u historiografiji zadovoljavajućim i način objašnjene.

Prva objavljena procjena demografskih gubitaka u Jugoslaviji (uključujući i novostečeni teritorij tijekom 1945. godine) vezanih uz rat, koja je uslijedila nakon objavljivanja izvještaja iz popisa stanovništva od 15. ožujka 1948. i koju je 1951. napravio Dragoljub J. Tasić, ravnatelj Demografskog odjela Saveznog zavoda za statistiku, procijenila je demografski gubitak na 2,428.000. Drugu je procjenu 1952. napravio Dolfo Vogeltnik, direktor Saveznog zavoda za statistiku. Koristeći i dvije skupine pretpostavki vezanih uz stopu rasta stanovništva između 1941. i 1948., on je procijenio minimalni demografski gubitak od 2,854.000 i maksimalni mogući demografski gubitak od 3,250.000. Manja brojka ušla je službenu procjenu stvarnoga gubitka od 1,706.000 primjerenom. Vogeltnik je mislio daje viša od tih dviju procjena bila ona najvjerojatnija.²⁹

Uskoro nakon pojave Vogeltnikova lanka, slovenski statističar Ivo Lah kritički je ispitao i Tasićevu i Vogeltnikovu procjenu. Pokazao je da su primjenom neprihvatljivo visokih stopa rasta stanovništva za dio njih za cijelo razdoblje između 1941. i 1948. pod pretpostavkom da nije bilo rata, i Tasić i Vogeltnik, premda osobito potonji, dobili nerealistično visoke procjene broja stanovnika u ožujku 1948. godine. To je pak rezultiralo nerealistično visokim procjenama demografskih i stvarnih gubitaka stanovništva. Lah je sam projicirao stanovništvo (povećane) Jugoslavije, pod pretpostavkom da nije bilo rata, na 17,845.000 dana 15. ožujka 1948. godine. U usporedbi sa stvarnim brojem stanovnika od 15,772.000 koje je zabilježio popis stanovništva toga datuma, dobiven je demografski gubitak od 2,073.000, odnosno okruglo 2,100.000.³⁰

Čini mi se daje Vogeltnikova procjena demografskoga gubitka zapravo bila pokušaj da se službena procjena stvarnoga gubitka od 1,706.000 u čini realističnom. Lahova procjena jasno pokazuje da je Vogeltnikova procjena prešla granicu znanstvene korektnosti. Međutim, jugoslavenske vlasti nisu reagirale na Lahove kritike, kao ni Tasić ni Vogeltnik. Službena procjena stvarnoga gubitka stanovništva od 1,706.000, koja je prvi put iznesena 1945., i dalje je bila u uporabi. Štoviše, ona je isključila specifične gubitke domaćih skupina koje su surađivale s okupacijskim snagama protiv partizana.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Me utim, injenica da su 1950. i ponovno 1964. jugoslavenske vlasti zapo vjedile nova istraživanja stvarnih gubitaka pretrpljenih tijekom rata izgleda da upu uje na to da su i oni sami sumnjah u tu brojku. Istraživanje iz 1950 napravio je Savez boraca, a istraživanje iz 1964. napravio je Savezni zavod za statistiku.³¹ Ni jedan od njih nije uzimao u obzir gubitke postrojbi koje su sura ivale s okupacijskim snagama protiv partizana, s obzirom da njihov cilj nije bio utvrditi ukupan broj ljudskih gubitaka, ve samo „broj žrtava koje su razli ite regije i pokrajine... bile dale za oslobo enje zemlje" u borbi protiv fašizma. Me utim, nikad nisu objavljeni cjeloviti rezultati tih dvaju pregleda. Objavljene su samo brojke za SR Hrvatsku te BiH iz istraživanja od 1964, a i te privatno.³² Nije dano nikakvo službeno objašnjenje, no ja pretpostavljam da je to bilo zbog toga jer su u tim istraživanjima iznesene procjene koje su bili ireviše male u usporedbi sa službenim procjenama. Vlada i SK o igledno nisu željeli biti javno osramo eni manjim procjenama. Povrh toga, poprili an broj srpskih nacionalisti kih povjesni ara, istraživa a srodnih disciplina, crkvenih lužnosnika i romanopisaca, od kojih su mnogi lanovi SANU-a, služio se vrlo dsokim brojkama za srpske žrtve u NDH. Oni bi tako er nesklono gledah na »romjenu broja žrtava koja bi išla na niže.

Ubrzo nakon istraživanja iz 1964, Franjo Tu man je procijenio demograf-ki gubitak Jugoslavije tijekom rata na otprilike 2,100.000 (što je i Lahova broj-:a). Nakon što je oduzeo ukupni broj od oko 450.000 za niži ratni natalitet, 00.000 pripadnika njema ke manjine koji su otišli, 200.000 pripadnika talijan-ke, turske i ma arske manjine koji su otišli i 200.000 ostalih emigranata, on ¹ došao do stvarnoga gubitka stanovništva izme u 700.000 i 800.000.³³ To je ilo znatno manje od brojke izme u 1,000.000 i 1,100.000 koju je dao naslutiti ah i koju su procijenili kasniji istraživa i. Tu man je tu nižu procjenu dobio Dve anjem procjena gubitaka stanovništva zbog nižega nataliteta tijekom ita i zbog emigracije.

Kao što je primije eno prije, na temelju pregleda iz 1964, Tu man se oso-to nije slagao sa službenom procjenom o broju žrtava u logorima u NDH, »gotovo u Jasenovcu. Tu man je dao naslutiti da se iz istraživanja dobiveni o j ubijenih u svim logorima i zatvorima, koji iznosi oko 60.000, odnosi na ielu NDH iz doba rata umjesto na mnogo manju poslijeratnu SR Hrvatsku, kasnijim spisima on objašnjava tu razliku, ali prvi put to nije u inio. Zato) Tu man nije dao nikakvo statisti ko objašnjenje za svoje brojke, zato sto ini daje svjesno krivo interpretirao podatke iz istraživanja iz 1964. i zato) se njegove procjene u toliko velikoj mjeri razlikuju od onih koje su iznijeli igi znanstvenici s toga podru ja, one se sa sigurnoš u mogu odbaciti.

Sljede a procjena demografskog gubitka u Jugoslaviji vezana uz rat došla . od Ivana Klauzera. U svojoj doktorskoj tezi iz 1967. obranjenoj na Zagre-5kom sveu ilištu, Klauzer je izra unao daje demografski ratni gubitak zem I

Navodni i stvarni gubici stanovništva

ije u pjenim poslijeratnim granicama 2,042.000, što je brojka sli na Lahovoj. Nažalost, njegov rad nije objavljen, vjerojatno zato što su se njegovi rezultati uvelike razlikovali od službenih procjena. Pokojni Bruno Bušić bio je prvi koji je spominjao Klauzereve procjene u svome članku iz 1977. godine.³⁴

Godine 1985, Bogoljub Ko ovi izra unao je gubitke iz rata, zasnovane na popisu stanovništva iz 1948, za cijelu Jugoslaviju, za svaku socijalističku republiku i autonomnu pokrajinu i za svaku nacionalnu skupinu i manjinu. Svako zainteresiran za istinu o ratnim gubicima stanovništva zahvalan mu je na tome djelu. Ko ovi namjerno nije procijenio broj žrtava u nekim konkretnim događajima ili za neke vremenske odjeljke, a nije raspravljao ni o tome zašto su bile napravljene apsurdne procjene i zašto su preživjele tijekom godina, iako bi čak vrlo jednostavna usporedba s popisom stanovništva iz 1948. uvjerljivo pokazala da su one bile nerealistične. Izbjegao je politički nabijena pitanja i pustio je da brojke govore same za sebe.

Ko ovi je projicirao stanovništvo Jugoslavije iz ožujka 1948, u granicama njena predratnog teritorija i pretpostavljaju i da nije bilo rata, na 17,263.000. Oduzevši od toga 15,278.000 - stanovništvo od 15,772.000 zabilježio je popis stanovništva od ožujka 1948, uz odbitak stanovništva od 494.000 bivših talijanskih kolonija priključenih Jugoslaviji nakon rata - došao je do demografskog gubitka od 1,985.000 i do stvarnoga gubitka od 1,014.000. Kao i Lah i Klauzer, i on je koristio općenito prihvaćene metode projekcije stanovništva. Procjene Laha, Klauzera i Ko ovi a dobile su daljnju potvrdu tijekom 1989, nakon što je Vladimir Žerjavić, koristeći i drugu metodu, procijenio ratni demografski gubitak u granicama predratne Jugoslavije od 2,022.000 i stvarni gubitak od 1,027,000.³⁵ S obzirom da su Lahove, Klauzereve, Ko ovi i Žerjavićeve procjene ratnoga demografskog gubitka Jugoslavije u cijelosti vrlo šahovne i izgleda da su obilježene predrasuda, možemo ih prihvatiti kao prilično pouzdane.³⁶ Tablica 9. daje Ko ovi i Žerjavićeve procjene gubitka stanovništva, i demografske i stvarne, po nacionalnosti i po republici.

Navodno je tijekom kolovoza 1985. poseban odbor SANU-a, proučavajući i gubitke stanovništva koje je pretrpjela Srbija u Prvom svjetskom ratu i Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu, došla do ukupne brojke ratnih gubitaka stanovništva šahovne Ko ovi i Žerjavićevoj procjeni. Međutim, nijedna izjava ili publikacija o tome pitanju nije bila predviđena za objavljivanje.³⁷

Ako usporedimo procjene stvarnih ratnih gubitaka stanovništva koje su dali naslutiti ili su izražavali Lah, Klauzer, Ko ovi i Žerjavić od 900.000 do 1,150.000 - što su Ko ovi i Žerjavićeve minimalne i maksimalne brojke, u koje se ubrajaju i procjene ostale trojice - sa službenom brojkom od 1,706.000 koju je podnijela Jugoslavenska Komisija za ratne odštete Međunarodnoj komisiji za ratne odštete u jesen 1945, jasno vidimo daje vladina procjena bila ekstremno pretjerana. Štoviše, službena definicija žrtava rata obuhvaćala je samo vojne

TABLICA 9.
Procijenjeni i stvarni gubici stanovništva u
Jugoslaviji, 1941-1945, po republikama i nacionalnostima

Socijalisti ka Republika	Demografski	Gubitak	
			Stvarni
<hr/>			
Bosna i Hercegovina			
Hrvati	107.000		79.000
Srbi	360.000		209.000
Muslimani	132.000		75.000
Ostali	69.000		19.000
UKUPNO	668.000		382.000
Hrvatska			
Hrvati	181.000		124.000
Srbi i Crnogorci	230.000		125.000
Ostali	194.000		46.000
UKUPNO	605.000		295.000
Makedonija			
Makedonci	25.000		600
Srbi i Crnogorci	32.000		700
Židovi, Turci, ostali	44.000	Židovi	600
		Albanci	2000
		Ostali	4000
UKUPNO	101.000		25.000
Crna Gora			
Crnogorci i Srbi	95.000		45.000
Muslimani, Albanci, ostali	17.000	Muslimani	4000
		Albanci	1000
UKUPNO	112.000		50.000
Uža Srbija			
Srbi i Crnogorci	224.000		114.000
Židovi	9.000		800
Muslimani	14.000		500
Hrvati	8.000		1000
Ostali	5.000		13.000a
UKUPNO	260.000		141.000
Kosovo	23.000		10.000
Vojvodina	119.000		76.000
Slovenija			
Slovenci	59.000		30.000
Nijemci	29.000		3000
Ostali (uklj. Židove i Rome)	9.000	Židovi	1000
		Romi	1000
UKUPNO	97.000		35.000
SVEUKUPNO	1,985.000		1,014.000

Izvor: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (London, 1985), str. 172-80.

Ova anomalija objašnjena je projekcijama broja stanovništva koje su bile preniske za Vlahu i Rome od 1931. pa sve do 1948. godine. Uspoređuju i projicirani broj stanovnika za Vlahu i Rome u 1948, pod pretpostavkom da nije bilo rata, s njihovim stvarnim brojem iz popisa stanovništva 1948, zaključeno je da bi njihov stvarni broj bio veći (ne manji) od njihova projiciranog broja. Nakon što je taj „negativni“ demografski gubitak dodan demografskim gubicima ostalih etničkih skupina koje su uključene u „ostali“, on je povešan u rubriku „ukupno“. Vidi str. 178.

Navodni i stvarni gubici stanovništva

gubitke partizanskih snaga i isključivala je gubitke različitih kolaboracionističkih snaga. Potonje, koje su jugoslavenske vlasti procijenile na 447.000, približile bi ukupan broj procijenjenih stvarnih gubitaka, prema jugoslavenskoj vladi, prema još više „napuhanih“ 2,150.000.³⁸ Slično tome, ako usporedimo Ko ovi dve minimalne i maksimalne brojke s brojkama koje proizlaze iz istraživanja drugih istraživača, vidimo koliko su potonje neumjerene. Kad tome dodamo žrtve iz Jasenovca, većinom Srba, za koje neki tvrde da broje 700.000, žrtve u redovima oružanih snaga NDH i pratitelja civila nad kojima je počinjen pokolj na austrijskoj granici tijekom svibnja 1945, za koje neki tvrde da broje 500.000, sve one koje su ubili ustaše u svim ostalim logorima i teroru, sve one koji su ubijeni za vrijeme borbi na svim stranama (izuzev upravo spomenutih oružanih snaga NDH) - ustaše, etnici, partizani, Nedićeve snage, Ljotićeve snage i domobranci, sve ubijene civile, od nasilnih osveta, bombardiranja i slično, sve ostale koje su likvidirali komunisti sve do popisa stanovništva u ožujku 1948. te približno 67.000 Židova i 20.000 do 30.000 Roma, imamo broj koji je mnogo veći od realistične procjene ukupnog broja ratnih gubitaka. Jasno je da date tvrdnje nadilaze stvarnost.

Ova naša rasprava vodi do triju načelnih zaključaka. Prvo, ustaše nisu mogli likvidirati više stotina tisuća ljudi, prvenstveno Srba, za koje su ih optuživah jugoslavenski komunisti i različite srpske organizacije i pisci, doma i oni u emigraciji na Zapadu. Drugo, partizani nisu mogli izvršiti pokolj nad stotinama tisuća pripadnika oružanih snaga NDH i izbjeglica na kraju rata, kako su to tvrdili mnogi hrvatski emigranti na Zapadu. I treće, stvarni ratni gubitak stanovništva Jugoslavije od 1,706.000, koji je prva iznijela komunistička vlada 1945. i kojeg se od onda stalno držala, mit je stvoren i održavan iz političkih i propagandnih razloga.

RAZLOZI ZA PREUVELI AVANJE BROJA ŽRTAVA

Na sljedećim stranicama analizirat ćemo razloge koji su doveli do preuveličavanja broja žrtava nastalih tijekom rata. Ispitat ćemo redom motive različitih srpskih krugova u zemlji i u inozemstvu, različitih hrvatskih krugova u zemlji i u inozemstvu te na kraju motive komunističke vlasti.

Prvo, srpski politički krugovi u zemlji i vani dio jugoslavenske izbjegličke vlade kojom su dominirali Srbi nisu bili voljni preuzeti krivicu za raspad jugoslavenske države i vojske tijekom travnja 1941. godine. Srbi su ostvarili velik vojni i diplomatski uspjeh tijekom Balkanskih ratova 1912-1913. i u Prvom svjetskom ratu, i ostali su dominantna sila u novoj jugoslavenskoj državi od njezina nastanka 1918. i u međuratnom razdoblju. Međutim, pokazali su se bespomoćni u vrijeme napada 6. travnja 1941. i zemlja se brzo raspala. Ne žele priznati svoju odgovornost za to, Srbi su ostali pri tome da je vojni slom u osnovi bio posljedica hrvatske izdaje, koja je svoj vrhunac imala u proglašenju NDH 10. travnja 1941. godine. Smrt tisuća Srba koju su izazvali ustaše bio je sastavni dio te izdaje.

Srbi su također uvelike bili ogorčeni činjenicom da je Vladko Maček, zamjenik premijera u Cvetkovićevoj vladi koja je svrgnuta 27. ožujka 1941. i u novoj vladi generala Dušana Simovića, odbio oti u emigraciju s kraljem Petrom II i vladom po slomu u Travanjskom ratu. Umjesto toga, Maček je poslao Jurja Krnjevića, glavnoga tajnika HSS-a, da ga zastupa. Odbijaju i pridodati svoj neporecivi politički prestiž izbjegličkoj vladi kojom su dominirali Srbi, Maček je još više oslabio svoj položaj na Zapadu - koji je već bio oslabljen njegovim sramotnim porazom od Nijemaca.

Srbi su u tome također vidjeli Mačekovu želju da Nijemcima izađe u susret i da se s njima dogovori. Isticao su Mačekovu izjavu hrvatskom narodu od 10. travnja 1941. - koju su ustaše emitirali na radiju - u kojoj je priznao ustašku vlast, a Hrvatima savjetovao daje podršku. Bez ikakve sumnje, to je pomoglo novome režimu jer je time stvoren dojam da ga je Maček prihvatio. Štoviše J zahtijevaju i od vladinih dužnosnika iz HSS-a da ostanu na svojim položajima, Maček je sav administrativni i policijski aparat u većem dijelu nove države*

Navodni i stvarni gubici stanovništva

gotovo netaknut predao u ruke ustašama. Lagano naoružani odredi HSS-a, jedinice Građanske i Seljačke zaštite izrazili su svoju odanost ustašama i pomogli im preuzeti vlast.

Međutim, u stvarnosti, Nijemci su prisilili Matijeka da dade izjavu o podršci, što je činjenica koja nikad nije bila priznata u srpskim ili jugoslavenskim spisima. Matijek se da mu je prvo na umu bila želja da ostvare mir i sprječiti krvoproliće, što je, barem u prvom trenutku, i postigao. Dogovarači koji su uslijedili nameću zaključak da se Matijek nikad nije svojevoljno dogovarao ni s ustašama ni s Nijemcima i Talijanima. Ustaše su ga pet mjeseci držali u jasenovskom logoru, a preostali dio rata proveo je u strogoj kućnom pritvoru.

Drugo, srpski članovi jugoslavenske izbjegličke vlade i srpska protuhrvatska propaganda na Zapadu naglasili su veliki kontrast između dolaska Nijemaca u Srbiju i njihova dolaska u Hrvatsku. Nijemci su rat protiv Jugoslavije započeli bombardiranjem Beograda, ubivši preko 3000 civila i izazvavši golemu materijalnu štetu. Naspram toga, prilikom ulaska u Zagreb poslijepodne 10. travnja, priličan broj građana dočeka ih je kao osloboditelje. Edmund Veessenmayer je toliko vješto inscenirao tijekom dogovarača daje proglašenje nove ustaške države od strane Slavka Kvaternika, ustaškoga vođe u zemlji, otprilike jedan sat prethodilo ulasku njemačke vojske u grad. Radosnim klicanjem slavljena su oba dogovarača.

Nema sumnje da je velik dio zagrebačkog stanovništva vidio ustašku državu kao oslobođenje od srpske vladavine, a njemačku vojsku kao osloboditelje. No, kako je točno bio raširen taj osjećaj, bilo je nemoguće reći. Naravno, u interesu je ustaša bilo da to predstave kao općepriputni fenomen, takoreći plebiscit, kojim se njima izražavala podrška. Međutim, uskoro je među Hrvatima došlo do gorke promjene raspoloženja. Paveh i njegovi kolege povratnici iz izbjeglištva brzo su zgrabili svu vlast koju su im Nijemci i Talijani ostavili i podijelili je s nekolicinom domaćih ustaša; NDH je talijanskom aneksijom izgubila veći dio Dalmacije, političku i kulturnu kolijevku hrvatske nacije; a ustaše su započeli provoditi genocidne mjere protiv Židova i Srba.

Treće, zato jer su Srbi ispravno iznosili zamjerke protiv protusrpskih političkih smjernica ustaške države, bilo ih je lako navesti s ostalim protuhrvatskim osjećajima i ogorčenjem na sveprisutnu osudu svih Hrvata, svesrdno ih sve, bez razlike, na ustaše. U NDH srpsko je stanovništvo praktički bilo stavljeno izvan zakona. Djelatnosti Srpske pravoslavne crkve bile su zabranjene, mnogi su svećenici ubijeni i mnoge crkve uništene. Više od 250.000 Srba bilo je prisilno obrađeno na rimokatoličku vjeru ili su to učinili zbog straha od Progona. Većina srpskih poslovnih ljudi i mnogi srpski seljaci ekonomski su uništeni, a velik je broj Srba protjeran u Srbiju pod njemačkom okupacijom. Sve su te mjere navele Srbe koji su kontrolirali izbjeglice u vladu, kao i etnike i Nedićeve snage kod kuće, da osude Hrvate kao narod u bijegu nacionalnom

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

identitetu imanentna želja za uništenjem Srba. Iako su samo ustaše i njihovi zaneseni sljedbenici bili odgovorni za ustaške zločine, većinu se Hrvata smatralo jednako odgovornima u srpskim oči jer nisu otvoreno i snažno prosvjedovali protiv ustaške politike sve do jeseni 1943. godine.

Četvrto, Srbi su koristili optužbe protiv Hrvata kao protutežu hrvatskim optužbama protiv Srba koji su zastupali protuhrvatske političke stavove i kako bi poduprli vlastite zahtjeve za dominantnom ulogom u jugoslavenskoj državi. Tijekom rata osnovni je cilj srpskih vladajućih skupina bio obnavljanje potpune vlasti nakon rata. Izbjegli su ka vlada bila je političko i diplomatsko sredstvo koje bi, uz pomoć zapadnih Saveznika, vratila srpske vladajuće skupine i etnike - njihove borbene snage, na vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji. Prebacuju i krivnju za pristupanje zemlje Trojnome paktu 25. ožujka 1941. hrvatskoj izdaji, Srbi su kao rani znak podrške Zapadu isticali državni udar, koji su dva dana poslije izvršili srpski oficiri na poticaj Britanaca, a koje su podržali gotovo isključivo srpski političari suprotstavljeni knezu namjesniku Pavlu i njegovoj pomirljivoj politici prema Hrvatima. Iako je državni udar Srbima pružio neokakivan propagandni dobitak, on je uvelike poništen nekohko tjedana poslije - za vrijeme njemačkog napada - bijednim slomom jugoslavenske države i vojske kojima su dominirali Srbi. Međutim, preostalo je nešto povjerenja u Srbe i poslije su djelomice na toj osnovi izbjegli ka vlada i britanska propaganda razradile priču o otporu pukovnika (kasnije generala) Draže Mihailovića i etnika, koja je prerasla u mit. Srbi su, i zbog trenutnih i zbog svojih povijesnih postignuća, zahtijevali dominantan položaj Srbije unutar granica Jugoslavije. Protusrpsko djelovanje nekih Hrvata iskoristili su kako bi diskreditirali hrvatske zahtjeve za hrvatskom državom ili one za jednakošću u svih naroda u Jugoslaviji. Oni bi Srbima također pružili opravdanje za kažnjavanje Hrvata i da se prema njima nakon rata odnose kao prema građanima drugoga reda.

Objava rata NDH Velikoj Britaniji i SAD-u 14. prosinca 1941, do koje je navodno došlo zbog solidarnosti prema njemačkim i talijanskim saveznicima, dobro se uklopila u srpski popis zamjerki protiv Hrvata. I to se u potpunosti iskorištavalo u srpskoj protuhrvatskoj propagandi na Zapadu. Kao što se pokazalo, oružane snage NDH nikad se nisu borile protiv britanskih i američkih snaga na kopnu, iako se jesu borile protiv njihovih jugoslavenskih saveznika partizana i obrambeno, protiv saveznika izraha njih napada na ciljeve u NDH-S druge strane, iako NDH nikad nije objavila rat SSSR-u, oko 8000 pripadnika njene kopnene vojske i manji odredi njenih mornarika izraha njih snaga borili su se protiv potonjega u sklopu njemačkih i talijanskih jedinica.

Na kraju, napadanje ustaša, ali i svih Hrvata, bilo je neizravan način da Srbi napadnu samoga maršala Tita. Iako je bio Hrvat, komunist, i barem formalno katolik. Mnogi Srbi iz Srbije nikad ga nisu smatrali legitimnim šefom države već samo revolucionarnim uzurpatorom. Njegovo odlučno vodstvo za vrijeme

Navodni i stvarni gubici stanovništva

rata, njegov uspjeh u ratnoj pobjedi i njegova sposobnost da se suprotstavi i Churchillovu i Staljinovu pritisku bilo je sve što su Srbi nevoljko priznali.

injenica da Srbi sami nisu dali iznimnog vojnog i političkog vođstva u ratu još je više povrijedila njihov ponos. Bilo bi dobro zapitati se, kakva bi bila srpska ocjena Tita, da je on bio Srbin.

Uz to, poslijeratna jugoslavenska država - sa svojom jednopartijskom diktaturom i federativnim uređenjem koje je smanjilo užu Srbiju na granice njena teritorija od prije 1912 (iako s dvije autonomne pokrajine, s Kosovom i Vojvodinom) - nije bila uspostavljena sa slobodnim pristankom većine Srba ili srpske dinastije, što je bio razlog za dodatno ogorčenje. Taj se osjećaj, međutim, nije otvoreno izražavao sve do Titove smrti 1980. godine.

Hrvatski politički emigranti na Zapadu također su iznosili shabane pretjerane tvrdnje o broju hrvatskih i muslimanskih žrtava koje su prouzročili etnici i partizani tijekom rata, a posebno partizani na kraju rata. Postojao je, prvo, poriv da se djeluje protiv golemih pretjerivanja koja su općenito iznosile jugoslavenske vlasti i Srbi o broju Srba koji su stradali od ustaške ruke. Ako se ustaški genocid nad Srbima nije mogao zanijekati, on je barem trebao dobiti protutežu u optužbama za srpski i partizanski genocid nad Hrvatima. U tom izjednačavanju, hrvatski su emigranti smatrali da su partizane kontrolirali Srbi koji su provodili politiku Velike Srbije.

Međutim, najvažniji razlog zbog kojeg se pretjerivalo u broju žrtava bio je politički. Hrvatski politički emigranti u velikoj su mjeri težili da uvjere Hrvate kako su Srbi bili njihovi najgori neprijatelji i da nikakva zajednička država s njima u bilo kojem obliku ili obliku - ni Jugoslavija - nije bila prihvatljiva. Pokolj Hrvata trebao je podsjetiti buduće generacije da takva žrtva nije podnesena uzalud i da se Hrvati trebaju nastaviti boriti za nezavisnu hrvatsku državu.

Kao i Srbi i Hrvati, i jugoslavenski su komunisti imali svoje razloge za pretjerivanje o ratnim gubicima stanovništva. Kao što smo zabilježili, partizani su tijekom rata smatrali da bi bili u nepovoljnijem položaju u natjecanju s etnicima za podršku Srba da su tvrdili kako su srpske žrtve u ustaškoj državi manje od onog broja koji su iznosili nacionalistički Srbi. Sve do sredine 1943. Srbi s područja NDH sačinjavali su većinu partizanskih snaga. Prema kraju rata, tvrdnje komunističke o velikim ljudskim i materijalnim gubicima - što je bio Jugoslavenski doprinos pobjedi nad zajedničkim neprijateljem - iskorištavale su se kako bi se opravdali zahtjevi za ratnom odštetom od sila Osovine te za golemu traženja pomoći za obnovu od Saveznika. I sve vrijeme poslije rata, tvrdnje komunističke o značajnim gubicima služile su opravdavanju njihova režima. Pokazuju i kako je skupo stajala pobjeda u „borbi protiv fašista“, oni su pokazivali kako je neophodno bilo zaštititi njene rezultate. Visoka cijena Pobjede zahtijevala je podržavanje komunističkog režima kao jedinog jamca

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

postoje ega poretka i jedinoga branitelja postignu a iz rata i revolucije protiv svih neprijatelja, branih i doma ih.

Na kraju, trebali bismo tako er prepoznati da su Srbi, Hrvati i komunisti imali zajedni ki razlog za pretjerivanje u gubicima na svojoj strani: svi su patili od sindroma da su postali žrtve. Takav je mentalitet pratila odgovaraju a tendencija da se pove a broj ljudskih žrtava na ne ijoj strani i da se uvekhe smanje ili ak odbace gubici na neprijateljskoj strani. Sve su strane smatrale da e se pretjerivanje s njihovim ratnim gubicima pretvoriti u korist njihovoj naciji ili njihovoj politi koj skupini. Time e se poboljšati njihov me unarodni položaj pove ati legitimnost njihovih zahtjeva prema odre enim politi kim ciljevima i osnažiti njihovi zahtjevi za ratnom odštetom od bivših neprijateljskih država i za ve om ekonomskom pomo i od Saveznika. U tim je nastojanjima svaka skupina isticala od ega je trpjela i kako je pružila znatan doprinos u borbi protiv nacista, fašista ili komunista, ovisno o kontekstu u kojem je zahtjev bio iznesen. Poslijeratni ustaški emigranti na Zapadu, primjerice, nijekali su da su bili pronacisti ki ili profašisti ki orijentirani, premda su isticali da su oni bili brana protiv komunista u jugoisto noj Europi.

Sindrom osje aja da su oni ne ije žrtve navodio je sve strane da žele osvetu. Što je ve i bio broj navodnih žrtava u ne ijoj skupini to je razumljivija postajala želja za osvetom kao i ve a sloboda djelovanja kojom bi se ona ostvarila. Kao što sam pokazao u prvome svesku ove studije, obrazac poslijeratnih politi kih smjernica srpskih etnika obuhva ao je specifi an plan osvete protiv Hrvata zbog pokolja koji su ustaše po inili nad Srbima: ubijanje istoga broja Hrvata i ustaša koji su, navodno, ubili Srbe.

Konstantna uporaba uvehke pretjeranih procjena ljudskih gubitaka iz vremena rata svih suprotstavljenih jugoslavenskih skupina, i onih kod ku e i onih u emigraciji, u vrstila je te procjene u svijesti ljudi koji su je koristili kao i u svijesti nekriti ne šire javnosti, što je imalo dalekosežne loše posljedice u multinacionalnoj i multikonfesionalnoj državi kao što je Jugoslavija, kojoj je nedostajao istinski smisao državnoga jedinstva. Oštro sukobljeni stavovi u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji i dalje odražavaju tu tendenciju za razjedinjavanjem. Ta tendencija je karakteristi na po krajnje jednostranim stavovima o vlastitoj poziciji, esto šovinisti kim optužbama jedne južnoslavenske nacije protiv druge, i isticanjem antagonizama me u nacijama više nego sli nosti. Do istinski katastrofalnih posijedica došlo je tijekom 1990-ih, s nestajanjem zemlje u ratu i genocidu koji gotovo konkurira onom iz Drugoga svjetskog rata. Nažalost, kraj se još ne nazire.

RAZLOZI ZA PREUVELI AVANJE LJUDSKIH I MATERIJALNIH GUBITAKA

U dosadašnjem smo tekstu izložili teze raznih krugova u Jugoslaviji i jugoslavenskoj emigraciji kojima su preuveli avali ljudske gubitke u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Suprotstavili smo ih realističnim procjenama, utemeljenima na skrupuloznim znanstvenim istraživanjima i ispitih motive koji su pomogli da neznanstveni argumenti budu u javnosti mnogo prisutniji negoli znanstveni. Međutim, ako stavimo preuveličavanja u stranu, nema nikakve sumnje da su ukupni ljudski i materijalni gubici u Jugoslaviji tijekom rata bili veći i od gubitaka u bilo kojoj zemlji koja je bila u ratu, izuzev SSSR-a i Poljske. Na kraju prethodnoga poglavlja brojkama smo ukratko iskazali materijalne gubitke u zemlji. Ovdje dajemo mnoštvo razloga koji su doveli do velikoga ljudskog i materijalnog danka.

Prvo, vojne operacije tijekom cijeloga rata izvele u okupacijskim vojsci i njihovih kvislinških suradnika s jedne strane i snaga otpora s druge, vodile su se u većem dijelu zemlje. Tolike su se mnoge snage borile za vlast - Nijemci, Talijani, etnici, ustaše, domobranci i partizani, i protiv stranih sila i među sobom - da nijedan dio zemlje, nijedna politička skupina, ni civilno stanovništvo, nisu ostali izvan toga. Žrtve borbi bile su velike zbog toga što se prema ustanicima nije postupalo prema međunarodnim pravilima ratovanja, već kao prema pripadnicima neregularnih postrojbi, koji su na mjestu strijeljani nakon što su bili uhvaćeni.

Drugo, njemačke su se snage, prema izričitim zapovijedima Hitlera i njemačkih zapovjednika na terenu, posebno žestoko borile protiv Srba. Srbe su smatrah kao Untermenschen zato što su bili Slaveni i zato što su mogli i ruski saveznici, jer su bili pravoslavni kršćani. Taj se stav izražavao u takvim postupcima kao što je divlja ko bombardiranje otvorenoga grada Beograda Prvog dana Travanjskoga rata, što je rezultiralo tisućama žrtava; kasnije su masovno strijeljani taoci - uhvaćeni partizani i nedužni civili, kako bi se suzbio oružani otpor.

Treće, sve su zarađene strane smišljeno provodile osvetne akcije usmjerene prema ciljanim dijelovima stanovništva ih područjima. Osvetničke

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

akcije uključivale su strijeljanje talaca, vojne operacije protiv specifičnih sela i gradova te likvidaciju civila za koje se mislilo da pomažu neprijatelju ili da biti prijetnja u budućnosti.

Sve su strane u velikim razmjerima prakticirale strijeljanje talaca. Oba partnera iz sila Osovine, njihovi saveznici Mađarska i Bugarska, kvislinški režimi Pavelića i Nedića, a i etnici i partizani bavili su se tom praksom. Njihov je cilj bio, na različitim stranama, suzbiti otpor i akcije sabotaže, zastrašiti stanovništvo kako bi bilo pokorno i uzvratiti osvetom suparnicima. Najveći broj talaca ustrijelili su Nijemci u Srbiji između 1941. i 1944. u skladu s jezivom formulom: 100 strijeljanih talaca za svakog ubijenog Nijemca i 50 strijeljanih talaca za svakoga ranjenog Nijemca. Nijemci su također pogubili mnogo talaca u onome dijelu Slovenije koji su u početku kontrolirali, a u cijeloj Sloveniji nakon talijanskog sloma. Talijani su strijeljali i mnogo talaca na područjima pod svojom vlašću - u Crnoj Gori, na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji te u dijelovima BiH, Dalmacije, sjeverozapadne Hrvatske i Slovenije (i u Istri i u obalnom pojasu Slovenije); ustaše su to činili u svojoj državi (zbog razloga koje smo navele u slučaju Nijemaca, a imali su i svoje), a Bugarska i Mađarska na svojim okupacijskim područjima. etnici i partizani činili su istu stvar, iako ne u toliko velikim razmjerima. Nakon što otpor nije prestajao, nego je rastao, što djelomično treba zahvaliti takvim zločinima, broj pogubljenja ubrzano se povećavao.

Partizani su strijeljali taoce, posebno na početku, kao mjeru osвете. Povrh toga, Hitler je odbio priznati partizansku vojsku kao zasebnu stranu u skladu s međunarodnim pravilima ratovanja tijekom većeg dijela sukoba. Prema tome, većina partizana koji su pali u njemačke ruke ubijeni su kao pripadnici neregularne vojske, a prema civilnom stanovništvu koje se nalazilo na području na kojem je djelovala gerila postupalo se bezobzirno. Međutim, kako se rat širio, mijenjala se njemačka politika prema partizanima. Postignuti su neslužbeni dogovori koji su spasili živote; više je njemačkih vojnika palo u partizanske ruke čime se poboljšala pregovaračka pozicija potonjih prilikom razmjene zarobljenika i više je partizanskih zatvorenika poslano na rad ili u logore u Njemačkoj i Norveškoj umjesto da su strijeljani.

Kaznene vojne operacije usmjerene protiv sela i gradova koje su provodile vojske okupacijskih snaga i kvislinških režima bile su drugačiji oblik osвете. One su bile odgovor na napade na njihove snage ili akcije sabotaže na postrojenja pod njihovim nadzorom. Takvih incidenata bilo je mnogo u Srbiji, posebno od kolovoza 1941. u selu Skela kad su Nijemci ustrijelili 65 ljudi, uključujući i Hrvate i Židove koje su zbog toga doveli onamo. Tijekom listopada 1941. izvršili su pokolj oko 2000 i 3000 ljudi u gradovima Kraljevu i Kragujevcu.³⁹ Nijemci su prakticirali tu vrstu operacija tijekom cijelog rata, povremeno čak i protiv nevinih stanovnika na teritorijima koje su nadzirali kvislinški režimi. Dobar primjer potonjega bio je pokolj više od 1200 civila, uglavnom žena i djece koji

Navodni i stvarni gubici stanovništva

su počinili pripadnici SS divizije Prinz Eugen u selima oko Sinja potkraj ožujka 1944, koji je čak i Kasche nazvao „besmislenim“ i koji je izazvao prosvjednu notu vlasti NDH.⁴⁰

Na područjima koja su okupirali Talijani, talijanska se vojska, a osobito crnokošuljaške jedinice, također upuštala u takve osvetničke akcije. U barem dva takva slučaja, u Primoštenu u središnjoj Dalmaciji i u Podhumu u blizini Rijeke, broj ubijenih u svakome od tih mjesta bio je blizu 100. Kozačke postrojbe koje su Nijemci doveli s posebnom svrhom da uvaju željeznu prugu Zagreb - Beograd od partizanskih napada također su počinile takva zlodjela, kao što su to činili i Mađari, koji su izvršili pokolj nad vjerojatno više od 3000 ljudi u okolici Novoga Sada početkom 1942. na temelju izmišljenih optužbi.

Ustaške snage vrlo su često - u ranoj fazi ustanka protiv NDH - pribjegavale osvetničkim akcijama diljem cijele NDH protiv sela i gradova koji su se nalazili u blizini mjesta partizanskih i etničkih napada. U tom su slučaju takve operacije bile dio cjelokupne politike usmjerene protiv srpskoga stanovništva. Ovdje se može spomenuti jedna takva operacija - ubijanje više od 1200 Srba, bez razlike u dobi i spolu, 24-25. srpnja 1941. u selu Grabovcu kod Petrinje.⁴¹

etnici su provodili sličnu politiku protiv muslimanskoga stanovništva u istočnoj Bosni i Sandžaku, kao i protiv hrvatskoga stanovništva u BiH, Dalmaciji i u drugim područjima s miješanim stanovništvom. I na kraju, partizani su se također povremeno upuštali u osvetničke akcije protiv sela za koja su sumnjali ili su znali da su bila ustaška ili etnička uporišta. Nemoguće je utvrditi točan broj žrtava u tim operacijama iako bi se moglo doći do prilično točnoga broja žrtava nakon dodatnoga nepristranog istraživanja.

Konačno, sve su strane likvidirale civile optužene za pomaganje neprijatelju ili koje su smatrali mogućim budućim neprijateljima. To je obično bez ikakva formalnog suđenja provodila vojska, politička ili policijska vlast koja je donosila i izvršavala takve presude. Takve su operacije često izazivale štetne uzvratne osvetničke akcije nego što nisu. U to se ubrajaju partizanske terorističke akcije, zvane „lijeva skretanja“ potkraj 1941. i u prvoj polovici 1942. u Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, Lici i u određenoj mjeri u Sloveniji, kao i partizanske operacije u Sloveniji posredstvom VOS-a (vidi 3. poglavlje). Partizani su prakticirali selektivni teror za vrijeme cijeloga rata iako on nikad nije bio sveprisutan niti se razvio u teror zbog samoga terora. Uključivao je likvidaciju civila koji su mogli postati klasni neprijatelji ako bi komunisti jednog dana preuzeli vlast. Slično tome, etnici su poduzimali operacije gušenja otpora u Srbiji protiv partizana kao i protiv nekih civila u redovima Nedićevih i Ljotićevih snaga od jeseni 1942. do kolovoza 1944. godine. Općenito govoreći, ta ciljano skupina nije bila velika, ali je bila probrana i stoga politički važnija nego što bi to njezino brojčano stanje kazivalo, iako je vrlo teško procijeniti koliko je ljudi mogla brojiti.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Posebne vojne i druge sudove uspostavljale su sve okupacijske vojske u oba marionetska režima te u etni kim i u partizanskim organizacijama. Pravda se provodila na licu mjesta i sud je često bio ovlašten donijeti samo smrtnu presudu. Vjerojatno su najslabije utemeljene optužbe postojale u NDH, gdje su posebni zakoni dopuštali da se ljude optužuje za djela koja su po inili davno u prošlosti jednako kao i ona u sadašnjosti, ili čak za djela koja su navodno kanili u initi premda nikad nisu. Broj žrtava nije bilo velik, osim u ustaškoj državi, gdje su sudske mjere bile usmjerene protiv srpskoga stanovništva koje je praktički bilo stavljeno izvan zakona.

četvrti razlog koji je doveo do velikoga ljudskog i materijalnog danka u Jugoslaviji bila je široko rasprostranjena praksa genocida - sustavno istrebljenje velikog broja ljudi zbog političkih, ideoloških, religioznih ili rasnih razloga - koju su potom u osveti koristili članovi skupine ili nacionalnosti kojima je bila nanesena nepravda. Najbrojnije su žrtve bili Srbi koje su ubili ustaše te Hrvati i Muslimani koje su ubili etnici. Ustaški pokolji nad Srbima događali su se tijekom cijeloga rata na svim područjima NDH, međutim osobito na Baniji, Korčunu, Lici, sjeverozapadnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini, koji su bili u skladu s najradikalnijom točkom ustaškoga političkog programa koji je smjerao od NDH napraviti jednonacionalnu državu. Uvećanje, da bi na to uzvratili istom mjerom nasilja, etnici su ubijali Muslimane u Bosni i Sandžaku te Hrvate u BiH, sjevernoj Dalmaciji i Lici. Broj muslimanskih i hrvatskih žrtava koje su po inili etnici bio je velik, iako ni blizu toliko velik kao što je bio broj srpskih žrtava koje su po inili ustaše. Ustaše su također masovno ubijali sunarodnjake Hrvate, a etnici sunarodnjake Srbe, iz ideoloških razloga, većinom one koji su bili partizani. Uzajamno istrebljenje među Crnogorcima bilo je isto ideološko, što treba pripisati prijeporu između partizana i etnika, kao što je bilo i ono među Slovincima, što treba pripisati partizansko-katoličkoj borbi.

Talijani su do rujna 1943, a Nijemci tijekom cijeloga rata, potpomagali taj genocid, djeluju i djelomice neovisno, a djelomice potpomažu i marionetske režime koji su sami provodili genocid. Talijani su koristili etnike kako bi im pomogli u ubijanju hrvatskoga stanovništva na dijelu okupiranog teritorija s mješovitim stanovništvom.

Mnogi su civili izginuli u logorima u Jugoslaviji. NDH je imala najveći logor, Jasenovac. Radi se, zapravo, o nizu logora koji su bili smješteni oko sela Jasenovac. U njima je stradao najveći broj ljudi. Bilo je također mnogo žrtava u logorima Stara Gradiška, Jadovno u Lici te Metajna i Slana na Pagu, a mnogo manji u zatvoru u Lepoglavi. Najveći dio žrtava bili su hrvatski Srbi, kako iz ruralnih tako i iz urbanih sredina, bez ikakve razlike u odnosu na dobi ili spol, što znači da je izginuo i znatan broj djece. No bilo je i Židova i mnogobrojnih protuustaški nastrojenih Hrvata.

Najozloglašeniji logor u Srbiji bio je Banjica blizu Beograda, gdje su

Navodni i stvarni gubici stanovništva

pogubljenja događala tijekom cijeloga rata, uključujući i mnoge ljude koji su strijeljani kao taoci. Drugi logor se nalazio na Sajmištu u Zemunu preko rijeke Save, naspram Beograda. Sve do proljeća 1942. on se uglavnom koristio za okupljanje Židova i Roma prije nego što bi ih transportirali u Njemačku, a potom poslije su primali i Srbe i likvidirali ih.

Uništavanje male židovske zajednice odvijao se djelomice u Jugoslaviji, a djelomice u njemačkim logorima. Kao što smo pokazali u trinaestom poglavlju, Talijani su bili tolerantni prema židovskom stanovništvu na svome teritoriju, a dalmatinski su gradovi pod talijanskom okupacijom poslužili kao utočište mnogim Židovima, osobito onima iz Sarajeva i Zagreba.

Nijemci su deportirali određeni broj ljudi prema odredbama takozvane Uredbe o noći i magli (Nacht und Nebel Erlass) u koncentracijske logore i logore smrti u Njemačkoj te u „radne logore“ u Norveškoj i Grčkoj. Većina ih je u tim logorima izginula.⁴²

Njemački i drugi izvori često iznose da velik gubitak života u Jugoslaviji tijekom rata ne treba pripisati ubijanju okupacijskih vojski, već uzajamnom istrebljenju pripadnika samih jugoslavenskih nacija zbog etničkih i ideoloških razloga. Smatramo da je ta tvrdnja uglavnom istinita. No istina je također da su marionetski režimi u Hrvatskoj i Srbiji, i u velikoj mjeri etničke snage, mogli potrajati onoliko dugo koliko jesu zbog toga što su ih na vlasti održavale i oružjem opskrbljivale okupacijske zemlje. Prema tome, i oni također snose dio odgovornosti za masovne pokolje koje su izvršili kvislinški režimi i za one koje su etnici počinili nad svojim protivnicima.

Peti je razlog velikih ljudskih i materijalnih gubitaka bilo smanjenje zaliha hrane, kao i uvelike smanjene zalihe odjeće, obuće, stambenog prostora i medicinske skrbi te, općenito, povišena razina tjeskobe, koja je pridonijela povećanim stopama oboljenja i smrtnosti među stanovništvom, posebno među djecom i starijim ljudima. Zarazne bolesti, pogotovu tifus, koji je bijesnio na mnogim područjima, osobito u BiH, Crnoj Gori i Lici, također je povećao smrtnost.

Šesti je razlog bilo savezničko bombardiranje tijekom posljednjih dviju godina rata, koje je uzelo danak u civilnim žrtvama. Nakon što je Velika trojka priznala partizane kao saveznike stranu u sukobu, a posebno nakon lipnja 1944, oni su mogli od Saveznika zatražiti zračnu potporu u svojim operacijama. Koristeći informacije koje su im davali partizani, Saveznici su također bombardirali ciljeve koji su bili važna željeznička komunikacijska središta njemačkih postrojbi ili mjesta gdje su njemačke jedinice navodno bile stacionirane. Na taj su način nekada puta bombardirali popriličan broj jugoslavenskih lokaliteta. Najteže su pogođeni gradovi Podgorica, Leskovac u Srbiji i glavni grad Beograd. Međutim, Zadar je (talijanska enklava Zadar) meću ratnom razdoblju) zbog drugih razloga stradao još više. Navodno bi

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

savezni ki avioni, ije je djelovanje iz talijanskih uzletišta (prvenstveno Foggie) bilo usmjereno protiv srednjoeuropskih ciljeva, izbacili svoje preostale bombe nad Zadrom nakon što ih nisu uspješno bacili na planirane ciljeve, jer nije bilo predviđeno da se sa svojih zadataka vrate i dalje puni eksplozivnog tereta.

Konačno, kao što je već spomenuto, smanjeni natalitet od otprilike 335.000 i poprilična emigracija od otprilike 660.000 osoba pridonijela je manjem broju stanovnika, iako ne ubijanjem živih.

Posebno tragičan element gubitka stanovništva u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata bio je značajan gubitak inteligencije, što znači, ljudi s visokim stupnjem profesionalne, tehničke i upravljačke stručnosti, dakle, ljudskog kapitala zemlje. I okupacijske snage i kvislinški režimi smatrali su inteligenciju stvarnim ili potencijalnim imbenicima otpora te su prilikom strijeljanja talaca promišljeno ulagali napor da uključe i pripadnike inteligencije. Progon Židova još je više pridonio gubitku profesionalnoga i upravljačkoga dara, jer su oni sačinjavali popriličan segment te skupine. Izraziti pad u obrazovanju za vrijeme rata i antiintelektualne sklonosti ustaša i etnika pridonijeli su velikom gubitku intelektualaca.

Taj je gubitak uvelike utjecao na sposobnost zemlje da se prihvati obrazovnog i ekonomskog oporavka nakon rata. Zbog revolucionarnog karaktera komunističkog režima nova je vlast u svakom slučaju bila sumnjiva prema onima koji su nekada činili upravljačku klasu, i oni su se sporo, ako uopće jesu, integrirali u novi sustav. S druge strane, revolucija je oslobodila golemu količinu intelektualnoga dara u seljačkoj i radničkoj klasi, čime je bila mnogo zadovoljnija.

Dodatne poteškoće s kojima se stanovništvo moralo nositi bile su migracije velikih razmjera i ponovno naseljavanje unutar zemlje, što se uglavnom provodilo zbog političkih razloga. To je nanijelo velike patnje i značajne materijalne gubitke onim skupinama koje su time bile obuhvaćene, uključujući i gubitak mjesta za stanovanje, osobne imovine, poslovne imovine i svega ostalog toga, uvelike smanjujući i u mnogim slučajevima potpuno prekidajući i njihovo zaposlenje koje je donosilo prihode i izvor sredstava za život, katkad trajno. Kao što je već pokazano, najveća skupina koja je bila podvrgnuta ponovnom naseljavanju bila je srpska manjina u NDH, što znači i u užoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH te Dalmaciji. Samo je manji broj njih na organiziran način protjeran u Srbiju, međutim za vrijeme cijeloga rata postojano mnoštvo njih nastavilo je pritjecati u Srbiju tražeći utočište i zaštitu od ustaša. Srbi su također bježali u Srbiju iz Slovenije, Vojvodine, Makedonije i iz kosovsko-metohijske regije. Tu gomilu migranata činili su seljaci iako se moglo pronaći i nešto gradskih stanovnika.

Treći i poslijeratni popis stanovništva jasno pokazuje koliko je težak bio

Navodni i stvarni gubici stanovništva

neposredni gubitak u padu nataliteta tijekom razdoblja od 1941. od 1945. godine. Prema popisu stanovništva iz 1961, dobna skupina od 20 do 24 godine starosti, rođena u petogodišnjem periodu prije napada, brojila je 1,581.600 ljudi, dok je dobna skupina od 15 do 19 godina starosti, rođena tijekom rata, brojila samo 1,378.100, a dobna skupina od 10 do 14 godina starosti, rođena u petogodišnjem razdoblju nakon rata, brojila je 1,832.900. Na kraju rata u zemlji je bilo, navodno, oko 800.000 djece bez doma.⁴³ Kako je Jugoslavija prije rata patila od izrazite agrarne prenaseljenosti i kako je u ruralnim područjima tijekom rata bilo mnogo neumjerena ubijanja i smanjenja broja stanovnika, može se iznijeti tvrdnja da je rat donekle oslabio taj pritisak te da je stoga imao koristan i inak. Ali s obzirom da je spašavanje ljudskih života jedan od osnovnih moralnih imperativa naprednih društava, takav je argument neodrživ.

Bilješke

¹ Tomasevich, *The Chetnicks*, str. 265-267; Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia*, str. 103, 277.

Kad je Simović vidio brojku od 180.000 u Danckelmannovu memorandumu, navodno je upitao: „Tko ih je brojio?“, za što su ga ostali Srbi u izbjegličkoj vladi optužili da je „prohrvatski orijentiran“. Koristeći i gotovo udvostručeni broj u svome pismu ministru Edenu, Simović je možda pokušavao umiriti svoje tužitelje. Zapravo, postupno je došlo do toga da je smijenjen s mjesta premijera izbjegličke vlade već u siječnju 1942. godine.

Takozvani Bićanićev memorandum, nazvan „Comments on the Memorandum of the Serbian Orthodox Church addressed to General Danckelmann“, pripremio je Rudolf Bićanić, važan član HSS-a i u to vrijeme viceguverner Narodne banke Jugoslavije u emigraciji. Kopija je u mojoj evidenciji. Na stranici 9. iznesena je brojka od 360.000 srpskih žrtava u ustaškoj državi do prosinca 1941. godine.

Bićanić je bio poznati ekonomist i vješt pisac koji je često pripremao izvještaje za ministre HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi.

ureti, *Vlada na bespućju*, str. 167, 208.

⁴ Za tvrdnje tijekom rujna 1941, vidi Tito, *Sabrana djela*, 7:222, i za one iz travnja 1942, isto, 9:187.

⁵ Za Glaiseovu brojku iz ožujka 1943, vidi Micr. No. T-78, Roll 332, Frs. 6,289,938. Za ono što je rečeno Rendulicu u kolovozu 1943, vidi njegov *Gekämpft, Geseigt, Geschlagen*, str. 161. Za izvještaj SD-a iz prosinca 1943, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,076-79.

⁶ Za Fickov izvještaj vidi Fick Himmleru, 16. ožujka 1944, u: *Heinrich Himmler Collection*, box 5 (dossier 281), Hoover Institution Archives. Za talijanske glasine vidi 1. prosinca 1941, izvještaj Herberta C. Pella, u Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,686-89, i Roll ^ 5786, Frs. H300,690-703.

⁷ *Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, Ljudske i materijalne žrtve*, Politika (Beograd), 29. maj 1945; *Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije*, str. 9.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Vladeta Vučković, koji je nakon rata postao profesor na sveučilištu Notre Dame u SAD-u tvrdio je kako je brojka od 1,700.000 potekla od njega. U mjesecom listu političkih emigranata *Naša reč* (London) 38, br. 368 (oktobar 1985): 2-3 objavio je prikaz knjige Bogoljuba Kočevića iz 1985. *Žrtve rata, o ratnim gubicima stanovništva*, i pojasnio da ntu je tijekom 1947, dok je još bio na poslijediplomskom studiju i mladi zaposlenik Saveznog zavoda za statistiku, bilo zapovjerenički da procijeni broj ljudskih žrtava koje je Jugoslavija pretrpjela tijekom Drugoga svjetskog rata služeći se primjerenim statističkim sredstvima. Ministar vanjskih poslova Edvard Kardelj zatražio je procjenu, navodno, da bi ojačao svoju poziciju u pregovorima s Međunarodnom komisijom za ratne odštete. U dva tjedna koliko je dobio za taj zadatak, Vučković je izašao s procijenjenim demografskim (ne stvarnim) gubitkom stanovništva od 1,700.000 ljudi. Međutim, Kardelj je to uzeo kao stvarne gubitke. Vučkovićev pregled uključio je i kopiju pohvalnice i posebno priznanje za njegov rad. Međutim, kao što smo vidjeli, tu je brojku već u svibnju 1945. koristio maršal Tito, a brojku od 1,685.000 koristio je Mitar Bakić u kolovozu 1945. godine. I Jugoslavenska komisija za ratne odštete već je bila prenijela brojku od 1,706.000 Međunarodnoj komisiji za ratnu odštetu u Parizu potkraj 1945. godine.

⁸ Za Bakićevu brojku vidi *Politika* (Beograd), 20. august 1945, str. 1. i stranice u nastavku. Za službeni broj mrtvih u partizanskom ratu, vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Ratni napor Jugoslavije, 1941-1945*, str. 34, gdje su gubici dani po godinama; Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, *Ljudske i materijalne žrtve*, str. 9.

⁹ Bakarić je u pismu od 6. lipnja 1966. tu procjenu iznio autoru. Za ostale brojke vidi Jugoslavija, Državna komisija za utvrđivanje zločina, *Izveštaj komisije*, str. 35, i Jugoslavija, *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 4:508.

¹⁰ Bosanski Srbin Morava uzdigao se do čina pukovnika u partizanskim snagama. On je jedan od najplodnijih jugoslavenskih pisaca o ratu i urednik mnogih zbirki članaka, uspomena sudionika i simpozija.

¹¹ Za Terzićevu tvrdnju, vidi *Intervju* (Beograd), 5. august 1983, a za Miletićevu vidi „O Jasenovcu i 'Jasenovcima'“, str. 13-14.

Terzić je možda svoju brojku iznio u ljutnji. Njegova nova knjiga *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, u kojoj je ponovio tezu iz svoga prijašnjeg djela *Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941*, da je hrvatska izdaja bila odgovorna za brzi slom Jugoslavije u travnju 1941, upravo je doživjela oštru kritiku.

Vidi također Miletićev prikaz knjige Gorana Vučkovića *Jedenje bogova* (Beograd, 1982) u istom broju *Pravoslavlja* kao njegov članak.

¹² Vidi intervju Dejana Lučića sa Živojinovićem naslovljen „Vatikanski prsti na jugoslavenkom prostoru“ u *Intervju* (Beograd), 17. januar 1986, str. 8-12; navod je sa str. 12. Živojinović je stekao doktorat iz filozofije na Sveučilištu u Pennsylvaniji. On spominje Novu Gradišku, međutim trebala bi biti Stara Gradiška.

¹⁰ Drašković, *Odgovori*, str. 110.

JH

Moglo bi se također spomenuti da se u svoja tri romana - *Nož* (1983), *Molitva I* (1985) i *Molitva II* (1986) - Drašković neuvijeno služio sablasnim temama, s osebujnim antimuslimanskim gledištem u prvom, i s osebujnim antikatoličkim i antihrvatskim stavovima drugom i trećem.

U skladu s tim, pronalazimo tipičan primjer uobičajene uporabe pretjeranih procjena ratnim srpskim gubicima u putopisu iz 1983-1984. u *Pravoslavlju*, dvotjednim novima Srpske pravoslavne patrijaršije u Beogradu. U drugom i trećem nastavku toga putopisa svećenik Atanasija Jevtić opisuje svoj posjet Jadovnu, bivšem ustaškom

Navodni i stvarni gubici stanovništva

u zabitima Velebita, oko 20 km od Gospića. Jadovno se koristilo od svibnja do kolovoza 1941, neposredno prije nego što su Talijani ponovno zauzeli to područje. Ono je bilo pod zapovjedništvom Juce Rukavine, ozloglašenog ustaše. Oko logora je bilo nekoliko dubokih ponora (jama), koje su bile karakteristične za krševite planinske predjele, izdvojene i teško pristupačne. Logor Jadovno bio je postaja koja se nalazila na putu prema tim ponorima, kamo su ustaše bacali svoje žrtve - Srbe, Židove i protuustaški nastrojene Hrvate - bilo mrtve bilo žive. Procjene broja žrtava u logoru uvek se razlikuju. Godine 1960. Enciklopedija Jugoslavije, 4:425, procijenila je da je bilo 35.000 žrtava. Godine 1972. Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 4:508, procijenila je da ih je bilo 72.000. Svećenik Jevtić je tvrdio da ih je možda bilo čak 80.000, a prema jednom neimenovanom autoru čak oko 86.000. Nije potrebno ni reći da se nijedna od tih brojki ne zasniva ni na kakvoj dokumentaciji ili podrobnom istraživanju, a kamoli na izvlačenju kostura iz tih ponora. Oni jednostavno iznose brojke kako bi potkrijepili ukupne pretjerane procjene. Vidi Jevtić, „Od Kosova do Jadovna”. Najnovije procjene govore oko 24.000 žrtava koje su nestale u logorima na Velebitu, Pagu i u samome Gospiću. Vidi, Goldstern, Holokaust u Zagrebu, str. 300-301.

¹⁴ A. Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945-, Dedijer, Vatikan i Jasenovac.

¹⁵ Politika (Beograd), 22. april 1985.

¹⁶ Za brojku iz 1959. vidi Jugoslavija, Opća enciklopedija, 4:322; za brojku iz 1960. vidi Jugoslavija, Enciklopedija Jugoslavije, 4:467.

¹⁷ Berger, „Teror u logora Jasenovac” str. 476.

¹⁸ Bušić, „Žrtve rata”.

¹⁹ Kako je to reproducirao Brano Bušić iz rukopisa Ivana Klauzera „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj”, str. 89-90, u Bušić, „Demografski gubici: hrvatske žrtve u Hrvatskoj i Jugoslaviji”, str. 46-53, posebno str. 52-53.

²⁰ Tu man, Bespuća povijesne zbiljnosti, str. 56-57, gdje objašnjava pismo koje je poslao Komisiji za povijest CK SKH 20. listopada 1965. u kojemu iznosi te statistike.

²¹ Za Omračinovu tvrdnju da su partizani i etnici zajedno ubili milijun Hrvata, vidi njegovu knjigu Diplomatie and Political History of Croatia, str. 181. Za Kiszlingovu referencu na anonimnu publikaciju iz Buenos Airesa koja je iznijela tu tvrdnju, vidi njegovu knjigu Die Kroaten, str. 232, 247.

Za Prcelinu tvrdnju vidi Prcela i Guldescu, Operation Slaughterhouse, str. 121, a za tvrdnju drugoga hrvatskog emigranta, vidi uvod Borisa Katicha u So Speak Croatian Dissidents, str. 10.

²² V. Nikolić, Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 6, 10. i 117; Draganović, „Kalvarija hrvatskog naroda”, str. 95-96.

Vidi djela navedena u sljedećim raspravama: Klauzer, „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj”, Košćević, Žrtve Drugog svjetskog rata; Lah, „Metode izražavanja budućeg stanovništva” i „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”; Tasić, „Uvod”; Vogelnic, „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, i Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije.

[^] Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, str. 221; Košćević, Žrtve Drugog svjetskog rata, str. 41-42, 165-66; Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije, str. 49-52.

Košćević, Žrtve Drugog svjetskog rata, str. 41-43; Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije, str. 52-56. Ovo je približan prosjek ukupne Košćevićeve procjene od 654.000 i ukupne Žerjavićeve procjene od 669.000. Vidi stranice navedene za ukupne brojke za specifične

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

emigrantske skupine dane u sljedećim odlomcima.

Mi prihvaćamo brojku od 660.000 emigranata kao točnu. Ko ovi iz Žerjavi, kao i drugi istraživači, iznijeli su različite specifične sastavnice te brojke, međutim ukupni je broj ostao otprilike isti.

²⁶ Tijekom ranoga poslijeratnog razdoblja Međunarodni komitet za izbjeglice procijenio je da je u svibnju 1946. bilo oko 130.000 izbjeglica iz Jugoslavije koji su živjeli u Zapadnoj Europi, što je brojka približna onoj koju su Ko ovi iz Žerjavi izračunali 40 godina poslije. Vidi Vernant, *The Refugees in the Post-War World*, str. 88. To nije uključivalo BiH ni evu procjenu od 210.000 jugoslavenskih folksojčera koji su živjeli u Zapadnoj Njemačkoj. Vidi Bišanić, „Stanovništvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije”.

²⁷ Vidi Jaman, „Povratak jugoslavenskih izbjeglica”, str. 539-555, posebno str. 552.

²⁸ Brojka od 82.000 jugoslavenskih Židova posljednja je Romanova procjena iz 1980. godine. Vidi 13. poglavlje za raspravu o procijenjenom broju Židova u Jugoslaviji prije i nakon rata. U knjizi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. xii-xiii, procijenjeno je 1957. da je 1939. u Jugoslaviji bilo 70.000 jugoslavenskih Židova i 5000 židovskih izbjeglica iz drugih zemalja te da je 8000 jugoslavenskih Židova emigrirao u Palestinu i prije i nakon osnivanja Izraela. Vidi također Pilch, *The Contemporary Jewish Scene*, str. 47.

Židovsko stanovništvo bilo je isključivo urbano i moglo se pronaći u mnogim gradovima diljem cijele zemlje - Zagreb, Osijek, Sarajevo, Novi Sad, Subotica, Beograd i Skoplje. Međutim, u Sloveniji ili u Dalmaciji bilo je vrlo malo Židova.

Jugoslavenske izbjeglice iz Italije, uključujući i Židove, koji su bili preseljeni u SAD tijekom kolovoza 1944. prvotno su bili smješteni u Fort Ontariju, u saveznoj državi New York. Pušteni su u prosincu 1945. i nastanili su se u različitim dijelovima SAD-a, usprkos velikim javnim prosvjedima. Vidi Wyman, *The Abandonment of the Jews*, str. 228, 268-276.

²⁹ Tasić, „Uvod”; Vogel, „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, 15-37, posebno str. 28. Gospodin Vogel mi je jednom prigodom rekao da su jugoslavenske procjene demografskih i stvarnih gubitaka mogle imati odstupanje najviše 25% više ili niže.

³⁰ Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, 214-224, posebno str. 222.

Za svrhu usporedbe, zanimljivo je primijetiti da je 1951. nejugoslavenski izvor, Gregory Frumkin, procijenio ratne civilne gubitke stanovništva u Jugoslaviji na 1,150.000, plus gubitak od 50.000 Židova i 300.000 pripadnika vojnog osoblja. Prva je brojka bila „gruba procjena s velikim odstupanjem u grešci”; potonje dvije brojke bile su „prilicno pouzdam statistički podaci”. Vidi njegovu knjigu *Population Changes in Europe since 1939*, str. 12. (bilješka), 154-157. Godine 1954. Ured za popis stanovništva SAD-a procijenio je ratne civilne gubitke stanovništva u Jugoslaviji na 701.000, plus gubitak od 60.000 Židova i 306.000 pripadnika oružanih snaga. Vidi SAD, Bureau of the Census, *The Population of Yugoslavia*, str. 20-23.

³¹ Vežanac uz pregled iz 1950. vidi „Za najbolji uspjeh istraživanja o žrtvama Narodnooslobodilačkog rata”, *Borba* (Beograd), 19. januar 1950, str. 2. Taj skup uputa, o igledno napisan kako bi se ohrabрили ljudi koji su trebali napraviti istraživanje, na ovaj je način opisao njegove svrhe: (1) odati počast svim ljudima koji su izgubili život u Narodnooslobodilačkom ratu, (2) doći do sigurnih podataka kao osnove za davanje potrebne pomoći preživjelim žrtvama rata i (3) imati što je moguće bolje i potpunije podatke o žrtvama. po gradu i pokrajini kako bi se pokazao pravi doprinos svakog područja u pobjedi. Nanvjerava je bila objaviti knjige s imenima svih žrtava po gradu i pokrajini

Navodni i stvarni gubici stanovništva

svjedoanstva za budućnost.

Istraživanja se prihvatio Odjel za prikupljanje istorijske građe koji je vodio Savez boraca. Svaki grad i pokrajina morali su organizirati odbor za istraživanje, s članovima koji bi dolazili iz udruženja kao i iz kolektivnih organizacija kao što su Narodni front, ženske organizacije, omladinske organizacije, itd. Samo istraživanje prepušteno je tročlanim timovima.

Identifikacije su upute dane za istraživanje provedeno 1964. u Vjesniku (Zagreb).

Glavna ograničenja tih istraživanja bila je njihova obrada. Upute su izričito isključivale gubitke koje su pretrpjele oružane snage (i vjerojatno dio civilnoga stanovništva) koje su se borile protiv partizana. Ti „doma i izdajnici“ i „doma i pomagači“ nisu bili dalje identificirani, no oni bi uključivali oružane snage NDH (i one koje su se borile unutar svojega teritorija i one koje su se borile na ruskoj fronti ili bilo gdje drugdje u njemačkoj ili talijanskoj vojsci), etnike, Nedićeve i Ljotićeve snage, slovenski MVAC i domobrane, većinu jugoslavenskih folksdoj era (izuzev onih koji su se borili na strani partizana) i muslimanskih skupina u Crnoj Gori, Sandžaku te BiH.

Uspjeh istraživanja bio je oigledno neujednačen. Imena nekih žrtava pojavljivala su se dvaput jer je bilo financijski probitačno za preživjele da se na u na tom popisu (kao dodatak mirovini, primjerice). U svakom slučaju, rezultati ni jednoga od tih istraživanja nisu objavljeni.

- i Istraživanje iz 1964. ponovno je u kolovozu 1985. spomenuo Miroslav Rašević, koji je sa skupinom znanstvenika istraživao gubitke stanovništva Srbije tijekom Prvoga svjetskog rata i Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata za potrebe SANU-a. On je pregled iz 1964. nazvao „neuspjehom“. Vidi Novosti (Beograd), 16. august 1985.

Vjerujem da rezultati pregleda nisu objavljeni zbog toga što su vjerojatno pokazivali mnogo manji broj žrtava od službenih procjena koje su bile u optjecaju od kraja rata.

32

Bušić, „Žrtve rata“. Kao statističku osnovu za svoj članak, Bušić se služio brojkama koje je drugi Hrvat i umirovljeni jugoslavenski vojni general Nikola Kaji prenio iz službenih podataka u Statističkom zavodu SR Hrvatske. Potpune Kajićeve brojke bile su poslije objavljene 1981. godine u Hrvatskom listu, časopisu hrvatskih političkih emigranata (str. 16). Kopija Kajićeve tablice nalazi se u mojim spisima.

Bušić je rođen 1939. i bio je član SKH, istraživač, novinar i politički aktivist, a prije svega hrvatski nacionalist. Bio je zaposlen u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu dok ga je vodio Franjo Tuđman. Prvi je put uhićen 1965. za posjedovanje literature hrvatske emigracije i širenje antivladine propagande i bio je osuđen na deset mjeseci zatvora, što je izbjegao pobjegavši u Austriju. U Jugoslaviju se vratio u prosincu 1966. kako bi nastavio svoju novinarsku djelatnost i bio je jedna od važnih ličnosti za vrijeme hrvatske nacionalističke euforije od 1967. do 1971. godine. Potkraj 1971. ponovno je uhićen, sueno mu je i osuđen na dvije godine zatvora, koje je odslužio. Iz Jugoslavije je pobjegao u rujnu 1975. i nastanio se u Londonu kao politički emigrant, gdje je nastavio svoj novinarski rad. Bio je vodeći pripadnik mladih hrvatskih političkih emigranata poznatih kao „Proljetari“, bivših sudionika hrvatskoga nacionalističkog pokreta. U Parizu je 16. listopada 1978. na njega izvršen atentat. Općenito se smatra da su ga ubili jugoslavenski agenti. Vidi uvod Vinka D. Lasića u Bušićevu zbirku članaka Jedino Hrvatska!, str. vi-viii.

- | Vidi i članak Z. Simića „Do i, vidi i ne zaboravi“, NIN (Beograd), 18. oktobar 1981. godine. On je ustvrdio da postoje podaci za BiH, „međutim oni nisu bili sistematizovani i objavljeni“.

Tuđman, Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, posebno str. 191-192. Ta je knjiga objavljena 1982. godine. U Bespuću ima povijesne zbiljnosti, objavljenim 1989, Tuđman je priznao da bi stvarni gubitak stanovništva mogao biti za stotinu tisuća i više, izmeću

I

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

800.000 i 900.000, vidi str. 334-335.

Franjo Tuđman je bio partizanski oficir za vrijeme rata koji je nakon rata dosegao čin general majora. Nakon što je napustio vojsku i dovršio svoje sveučilišne studije, postao je direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, a predavao je i na sveučilištu. Njegova kritika jugoslavenskih političkih i ekonomskih smjernica koje su diskriminirale Hrvatsku i Hrvate, njegove negativne procjene jugoslavenskih okolnosti u intervjuima za inozemne medije i njegovo neslaganje s vladinim procjenama o ratnim ljudskim gubicima doveli su do dviju zatvorskih kazni, 1972. na dvije godine (od kojih je odslužio devet mjeseci) i 1981. na tri godine. Na svome suđenju iz 1981. on je prvi put javno iznio svoje procjene gubitaka stanovništva (vidi Na suđenju dr. Tuđmanu, str. 17). Od kraja šezdesetih bio je prisilno umirovljen.

Početkom 1989. po njemu je nagli Tuđmanov uspon na političkoj sceni. Te je godine izabran za predsjednika HDZ-a, a sljedeće godine, nakon pobjede na prvim višestranačkim izborima, izabran je za predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske.

³⁴ Bušić, „Demografski gubici: hrvatske žrtve u Hrvatskoj i Jugoslaviji“, str. 46-53. Referenca se odnosi na str. 89-90. Klauzerova rukopisa „Stanovništvo i domaćinstva u Hrvatskoj“.

³⁵ Ko ovi, Žrtve Drugog svetskog rata, str. 41-55, 160; Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije, str. 1-5, 31-33, 70. Vidi također usporedbu potonjeg njegova djela s Ko ovi evim na str. 77-82.

³⁶ Treba spomenuti da je Lah Slovenac, Klauzer i Žerjavić su Hrvati, a Ko ovi je bosanskohercegovački Srbin. Prva tri su živjela u Jugoslaviji, četvrti na Zapadu kao politički emigrant. Taje pozadina značajna zato što je u uvjetima koji su prevladavali u Jugoslaviji od 1945. nacionalna pripadnost i državljanstvo u SK (i njih nepostojanje toga) isto značajno utjecalo na pitanja koja je autor postavljao te na ciljeve i rezultate njegova istraživanja.

³⁷ Vidi primjedbu Dušana Breznikara, članica odbora, *Novosti* (Beograd), 22. jun 1985.

Vidi Ko ovi, Žrtve Drugog svetskog rata, str. 46-47, za objašnjenje raspona maksimum-minimum. Vidi Jugoslavija, *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, 3:351-52, za službenu jugoslavensku procjenu gubitaka kolaboracionističkih snaga.

³⁹ Vidi Glišić, *Teror i zločini*, str. 49, za incident u Skelici, i str. 64-67. za pokolje u Kraljevu i Kragujevcu. Glišić je najistaknutiji srpski stručnjak za njemački teror u okupiranoj Srbiji. Prije njegove studije mnogi su Srbi tvrdili da je broj žrtava, koje su se odnosile na Kraljevo i Kragujevac, iznosio između 5000 i 7000.

⁴⁰ *Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H928,872-90*; Hory - Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, str. 169.

⁴¹ Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 167. Vidi mnoge druge primjere na str. 166-168.

⁴² Nijemci su poslali oko 4500 jugoslavenskih partizana i simpatizera sklonih partizanima u Norvešku, od kojih je preživjelo njih 1200-1500. Ova je informacija dobivena od Milivoja Matipovića, bivšega generalnog konzula Jugoslavije u San Franciscu. Za vrijeme svoje diplomatske dužnosti u Norveškoj, pripremio je detaljan izvještaj o tom predmetu, imajući i punu suradnju norveških vlasti.

⁴³ Za brojke iz popisa stanovništva 1961, vidi *Jugoslavenski pregled* (Beograd), 1964, str. 53. Za procjenu o djeci bez doma na kraju rata, vidi *Borba* (Beograd), 24. decembar 1960.

XVIII.

K r a j k o l a b o r a c i o n i s t i k i h
r e ž i m a u J u g o s l a v i j i

POSLJEDNJI DANI ORUŽANIH SNAGA NDH

Raspravljali smo o raznim stranim okupacijskim režimima, o brojnim anektiranim teritorijima, o različitim kolaboracionističkim snagama u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata i doveli smo priču do posljednjih dana rata. Zaključujemo je opisivanjem sudbine kolaboracionističkih skupina s kraja rata i ukratko dajemo ocjenu o NDH i o njenom nasljeđu.

U završnim danima rata temeljna je preokupacija oružanih snaga NDH, kao i njemačkih snaga koje su se povlačile s Balkana, uključujući i dvije kozačke divizije koje su služile u njemačkoj vojsci, bila dospjeti izvan doseg partizana kako im se ne bi morale predati. Početkom svibnja 1945. tri su partizanske armije, Druga, Prva i Treća (raspoređene tim redoslijedom po zemlji od sjeverozapada do sjeveroistoka), sudjelovale u potjeri za oružanim snagama NDH i njemačkim armijama koje su se povlačile.¹ Potonje su nastojale prvo doći do sjeverozapadne Hrvatske i Slovenije, a potom do Austrije.

Za Nijemce su te završne operacije jednostavno bile nastavak povlačenja koje je započelo u listopadu 1944. iz Grčke, Albanije i najjužnijih dijelova Jugoslavije. Nakon gubitka Beograda i Srbije, lakšeg smjera povlačenja u drugoj polovici listopada, Nijemci su se borili da održe Srijemsku frontu kako bi sebi ipak osigurali koridor za povlačenje preko Kosova, Sandžaka i Bosne. Tek kada su 13. travnja 1945. Sovjeti zauzeli Beograd, najveći dio njemačkih jedinica koje su se povlačile iz Grčke još se uvijek nalazio u dolini Drine, na granici između Bosne i Srbije. Slom Srijemske fronte 12. i 13. travnja 1945, koji je uslijedio nakon propasti njemačke ofenzive protiv Rusa u sjeverozapadnoj Maršskoj, ubrzao je povlačenje Nijemaca kojima su se tada pridružile i oružane snage NDH. Planirana Zvonimirova linija istočno od Zagreba između Drave i Save, koju su Nijemci i ustaše odlučili nepopustljivo braniti, nije se mogla održati, i to utoliko više što nije bila pripremljena kakva obrana.² Sljedeći cilj bio je stići do sigurnijeg pribežišta u Austriji, jer su se po svaku cijenu željeli predati zapadnim Saveznicima (po maksimumu na Istoku, predaj se na Zapadu"). To je bio cilj i ostataka različitih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

srpskih i crnogorskih etnika, jednoga dijela Ljotičevih jedinica i 10.000, ili toliko jakih, snaga slovenskih domobrana u Ljubljani i sjevernoj Sloveniji. Ostale Ljotičeve i etničke snage i manji broj slovenskih domobrana na području Ljubljanske kotline planirani su pobjeći u Italiju. Ciljevi tih kolaboracionističkih skupina bili su logični i prirodni, međutim kao što ćemo vidjeti oni su se kosili s prethodnim odlukama Velike trojice o tome kako postupati prema njima: kim jedinicama i jedinicama pod njima kim nadzorom prilikom prekida neprijateljstva.

Tijekom travnja 1945. ustaške vlasti i vojno vodstvo raspravljali su o tome treba li koncentrirati sve njihove raspoložive snage u Lici kako bi se uspostavio kontakt sa saveznicima kim jedinicama koje su iz Italije ulazile na Slovensko primorje i u Istru i kako bi se njima predah. Međutim, taj bi plan, čak i da jest ozbiljno razmatran, zahtijevao pristanak general-pukovnika Lohra koji je još bio vrhovni zapovjednik oružanih snaga NDH i koji bi mu se usprotivio zato što su mu one trebale da bi štatile zaleđe njima kim jedinicama koje su se povlačile. Ostali ustaški čelnici, general Luburić na prvome mjestu, zamislili su da se jednostavno rasprše po šumama i planinama te da sami postanu gerila, nadajući se da će s vremenom moći dobiti pomoć iz inozemstva, jer su predviđali poslijeratni raskol među saveznicima. Međutim, od daljnje razrade toga plana nije bilo ništa i umjesto toga su isplanirani bijeg prema Austriji. Da bi se objasnio položaj NDH i da bi se olakšala predaja svoje vojske Britancima u Austriji, vlada NDH je 4. svibnja prvo poslala poručnika Vitomira Dubaja, zajedno s tri britanska pilota koji su držani kao ratni zarobljenici, a potom 5. svibnja državnog tajnika Vjekoslava Vrančića, jednoga od Paveličevih najpovjerljivijih savjetnika, s mornari kim kapetanom Andrijom Vrkljanom kao njegovim prevoditeljem, u saveznicima vrhovno zapovjedništvo za Sredozemlje u Italiji. Međutim, obje su misije propale. Partizani su presreli prvu, a kad su Vrančić i Vrkljan stigli u Italiju, umjesto da ih odvedu na sastanak, smjestili su ih u logor za ratne zarobljenike.³

Vidjevši da je sve izgubljeno, ustaška vlada i vojno zapovjedništvo prihvatili su se bijega u Austriju. Svojim su oružanim snagama zapovjedili da se ne predaju partizanima, nego da se povuku prema Austriji što je moguće brže te da se tamo predaju Britancima. Cilj je bio spasiti vodstvo i vojno sposobno ljudstvo oružanih snaga NDH s nadom da će se jednoga dana boriti uz pomoć Zapada. Članovi vlade su, kao skupina, napustili Zagreb 4. svibnja, dok je Pavelič s omanjom pratnjom napustio Zagreb 6. svibnja. Prije nego što su napustili grad, ustaše su sustavno posijali paniku među stanovništvom o opasnostima od napredovanja partizana kako bi potaknuli velik broj civila da im se pridruže kao izbjeglice. Mnogi su to i učinili, iako je među njima bilo više onih koji su se već povlačili ili ispred ili zajedno s kvislinškim snagama nego što je bilo Zagrebčanima. Neki su ustaški pisci kasnije govorili o tom povlačenju

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

kao o „plebiscitu za NDH“. Jasno je da su mnogim civilima dali puške kako bi im omoguili ili da se bore u toj posljednjoj fazi povlačenja. Istovremeno su se i ostale njemačke jedinice i jedinice NDH koje su se borile protiv partizana na drugim sektorima fronte kretale glavnim smjerom prema Sloveniji i Austriji, s oružanim snagama NDH koje su služile kao zaštitna odstupnica njemačkim snagama.⁴

Nema mnogo sumnje da je glavni razlog neumitnih napora njemačkih i ustaških jedinica da pobjegnu partizanima bio strah da bi se potomji mogli prema njima ponašati na isti način i s istim osvetničkim žarom kao što su se oni ponašali prema partizanima i prema civilnom stanovništvu naklonjenom partizanima tijekom prethodnih četiri godine. Doista, na početku svibnja Lohr je od vrhovnog zapovjednika saveznih snaga zatražio zalihe za njemačke jedinice i oružane snage NDH pod njegovim zapovjedništvom kako bi se mogli nastaviti boriti protiv partizana, tvrdeći i da oružanim snagama NDH i hrvatskom narodu prijeti opasnost od pokolja budu li se morali predati komunistima.⁵ Povrh toga, njemačko visoko vojno zapovjedništvo je na svaki način željelo izbjeći i poniženje da se mora predati sili koju su stvorili i vodili civili, koju nikad nije moglo pokoriti i na koju se uvijek odnosio pogrdni izraz „partizanska banda“.

U međuvremenu je u Rheimsu u Francuskoj, 7. svibnja potpisan dokument o bezuvjetnoj njemačkoj predaji, a sljedećeg dana i u Berlinu. Stavci 2. i 3. utvrđuju:

2. Njemačko visoko vojno zapovjedništvo odmah će izdati zapovijedi svim njemačkim vojnim, pomorskim i zračnim vlastima i svim snagama pod njemačkim nadzorom da 8. svibnja prekinu aktivne operacije u 23:01 sati po srednjoeuropskom vremenu te da ostanu na mjestima koja zauzimaju u to vrijeme. Nijedan se brod, plovilo ili zrakoplov ne smije minirati, niti se smije napraviti ikakvo oštećenje njihovu trupu, strojnom pogonu ili opremi.
3. Njemačko visoko zapovjedništvo odmah će odgovarajućim zapovjednicima izdati i osigurati izvršenje svih daljnjih zapovijedi koje izdaju Vrhovni zapovjednik, Savezne ekspedicijske snage i Sovjetsko visoko zapovjedništvo.⁶

Odluku saveznih snaga da nametnu bezuvjetnu predaju silama Osovine donijeli su predsjednik Roosevelt i premijer Churchill u Casablanci u siječnju 1943. godine. Sam termin, koji proistječe iz američkoga rata, prvi je put nehotice uporabio Roosevelt na neslužbenoj tiskovnoj konferenciji koja je uslijedila nakon sastanka. Koncept „bezučjetne predaje“ - koji je doživio određene kritike na Zapadu nakon rata - postao je kamen temeljac saveznih politika i sastavni je dio dokumenata o predaji i Njemačkoj i Japanu. Pojednostavnost je poslije razradilo Vijeće ministara vanjskih poslova Velike trojice u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Moskvi u listopadu 1943. i konačno su bile prihvaćene na Jalti u veljači 1945. godine.⁷ Općenito govoreći, saveznici su zapovjednici imali ovlasti da prihvate predaju pojedinih njemačkih armija ili svih armija na jednoj fronti, no ne i onu njemačku vlade, koja je predaja trebala biti bezuvjetna i iznesena pred sve saveznike sile. Taja politika djelovala na zajedničko zadovoljstvo Saveznika premda na veliku žalost Nijemaca, koji su se do zadnjeg trenutka nadali da će doći i do razmirica između zapadnih Saveznika i Sovjeta, što će omogućiti Nijemcima da zaključe separatno primirje s prvima i zatim će se zajedno s njima okrenuti protiv potonjih. Nada je nestala, premda ne zbog nepostojanja njemačke spremnosti.⁸

Određba o bezuvjetnoj predaji odnosila se i na oružane snage NDH, koja je u operativnim zonama bila pod nadzorom njemačke vojske tijekom već dijela rata. To je značilo da su i one trebale obustaviti aktivni otpor 8. svibnja u 23:01 sati i ostati ondje gdje su se našle, što je podrazumijevalo predaju partizanima. Međutim nakon što je za te uvjete 6. svibnja saznao Lohr, a preko njega i Paveh 7. svibnja, vlada NDH je već provela svoju prethodnu odluku od 3. svibnja da izbjegne u Austriju, s Pavelcem koji će doći za njom, i da vojsku mora prebaciti onamo što je brže moguće kako bi se ona predala Britancima.⁹ Nakon što su 5. svibnja ustaški vladini čelnici, bez Paveha, došli do Klagenfurta u Austriji, oko 7. svibnja u blizini Villacha uhvatila ih je skupina jugoslavenskih partizanskih oficira za vezu koji su nadirali prema Austriji s britanskim jedinicama i izručila ih je jugoslavenskoj vladi.¹⁰

Nakon što je Paveh napustio Zagreb 6. svibnja, on se namjeravao pridružiti svojoj vladi u Austriji. Dok je putovao kroz Sloveniju, Lohr mu je 7. svibnja javio da mu predaje zapovjedništvo nad oružanim snagama NDH, uključujući i ostatke triju legionarskih divizija. Lohr se oslobodio onoga što mora da je smatrao političkim i vojnim kamenom oko vrata nakon što mu više nije bila potrebna pomoć oružanih snaga NDH pri njemačkom povlačenju. Međutim, Paveh nije imao ovlasti da to učini i djelovao je po svome nahođenju, kao i onda kad se nastavio boriti nakon što je bezuvjetna predaja stupila na snagu. Ironično, upravo je samo u tom trenutku sloma i predaje Paveh uopće imao zapovjedništvo nad većim dijelom onoga što je trebala biti njegova vojska. Prva i posljednja zapovijed koju je dao svojim jedinicama bila je da se ne predaju partizanima, nego da silovito krenu prema Austriji. Nakon 7. svibnja on se više nije srušio s njima. Činjenica daje Paveh putovao s malom pratnjom odijeljen od ostalih članova vlade, daje prestao održavati vezu sa svojim jedinicama i da je kasnije uspio izbjeći uhićenje saveznike vojske i policijskih snaga, upućuje na to daje imao unaprijed smišljeni plan bijega.¹¹

Umjesto da slijede jasan jezik bezuvjetne predaje, obojica su, i Lohr i Paveh, zapovjedili svojim jedinicama da se nastave boriti dok se povlače prema austrijskoj granici. To je nastojanje, koje je trajalo cijeli tjedan nakon što je

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

rat u ostatku Europe bio gotov, dovelo mnoge od tih jedinica do same granice, a neke stvarno i do austrijskog teritorija. Većina je, međutim, uhvaćena na jugoslavenskom teritoriju i zarobljena ili ubijena u završnim bitkama. Čak i one jedinice koje su uspjele pobjeći u Austriju, kao što ćemo vidjeti, poslije su bile prisiljene da se predaju partizanima u skladu s uvjetima predaje koje su postavili Saveznici.¹²

Problem onoga što se stvarno dogodilo oružanim snagama NDH i izbjeglicama u pratnji koji su se povlačili ili prema Austriji tijekom svibnja 1945. još izaziva bijes među hrvatskim emigrantima, jednako i među ustašama i među onima koji to nisu, i među jednim brojem nehrvatskih autora koje zanima taj problem zbog njihovih prokatonističkih i protukomunističkih gledišta. Tijekom mnogo godina pristaše ustaša postojano su tvrdili da su oružane snage NDH i izbjeglice stvarno prešle u Austriju i da su se predali Britancima na prostoru kod Bleiburga. Prema toj verziji, te su jedinice razoružali Britanci i potom ih izručili ili partizanima, a poslije su stradavali na tzv. „marševima smrti“ čim su stupili najugoslavensko tlo. Prema tom gledištu, Britanci su bili odgovorni jer su prihvatili te snage kao ratne zarobljenike, razoružali ih i zatim ih izručili ili jugoslavenskim komunistima, te prema tome snose velik dio krivnje za ono što im se poslije dogodilo. Partizani su proglašeni odgovornima za uništavanje većine jedinica i izbjeglica nakon što su ih odveli u Jugoslaviju.¹³

Prvi dio te interpretacije temeljito je opovrglo objavljivanje sjećanja Milana Baste, hrvatskoga Srbina i tadašnjeg 24-godišnjeg potpukovnika koji je služio kao partijski komesar u 51. partizanskoj vojvođanskoj diviziji, koja je pregovarala o predaji. Bastein je prikaz poslije potvrdio Danijel Črljen, jedan od ustaških pregovarača koji je bio s Britancima, u posebnom izdanju *Studiae Croaticae* iz 1963. posvećene „La Tragedia de Bleiburg“.¹⁴ Ukratko, čini se da se dogodilo sljedeće. Neke su jedinice oružanih snaga NDH - zapravo združene domobransko-ustaške jedinice (iako su ustaške formacije i dalje nosile svoje istaknuta obilježja), doista prešle na austrijski teritorij. Međutim, budući da su njihove kolone bile duge vjerojatno 45 - 60 kilometara, mnogi su i dalje bili na jugoslavenskom teritoriju dok su njihovi predstavnici vijećali s britanskim i partizanskim predstavnicima. Ujutro 15. svibnja njihovo je izaslanstvo, koje se sastojalo od dvojice važnih generala (Ivana Herenčića i Vjekoslava Servatzyja) i pukovnika Danijela Črijena, dotadašnjeg ravnatelja Državnog ravnateljstva za promidžbu, posjetilo brigadiru Scotta koji je morao doći iz Klagenfurta i koji je pokušao dogovoriti predaju britanskim snagama. Međutim, na temelju uvjeta o bezuvjetnoj predaji, Scott je izjavio da on ne može prihvatiti njihovu predaju i da bi se oni trebali predati jugoslavenskoj vojsci (partizanima). U tom se trenutku s ustaškim predstavnicima suočio Basta i još jedan partizanski oficir, potpukovnik Ivan Kovačić Efenka. Basteina divizija bila je dio partizanske 3. armije pod zapovjedništvom generala pukovnika

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Koste Nada, koji je dobio zadatak da progoni njemačke jedinice i oružane snage NDH i da ih spriječi da prije u austrijsku granicu. Slovenac Efenka bio je pripadnik slovenske brigade u 3. armiji koja je progonila Nijemce i oružane snage NDH s juga i zapada s istim ciljem. Basta je ustaškim predstavnicima dao ultimatum od jednog sata da se predaju ili da budu izloženi općem napadu. Partizanske su snage imale prednost jer su bile uvjerene kako će, bude li potrebno, dobiti pomoć britanskih snaga, dok su se oružane snage NDH, kao poražena neprijateljska vojska, našle u užasnom škripcu iz kojeg nisu imale drugog izlaza. Ustaški predstavnici iznijeli su mnoštvo protuprijedloga, posebno o vremenskim uvjetima ultimatumu, opravdavajući se zbog nemogućnosti da organiziraju predaju dugih kolona, teškoće u komuniciranju i tako dalje. Međutim, oni su zapravo kupovali vrijeme nadajući se da će se pronaći neko drugo rješenje. Partizanski predstavnici produžili su ultimatum za petnaest minuta. Ustaški predstavnici su se povukli i pokušali Britancima poslati drugo izaslanstvo s predstavnicima kojima je na čelu bio Slavko Štancer, postariji general, kako bi ih iznova uvjerali da se riješi njihov položaj. Međutim, umjesto da dođu do stožera britanskoga zapovjednika, izaslanstvo se putem izgubilo i ušlo je pravo u stožer 51. partizanske divizije, gdje su članove izaslanstva zarobili. U međuvremenu su partizani zarobili nekolicinu ustaških oficira, uključujući i generala Servatzyja i pukovnika Franju Sudara. Čelnicima oružanih snaga NDH postalo je očito da nije bilo alternative te su se nakon isteka ultimatumu oružane snage NDH predale partizanima. Da nisu to učinile, partizani bi vjerojatno morali od Britanaca zatražiti pomoć. S obzirom na situaciju, britansko nuđenje pomoći bilo je jedan od vrlo uvjerljivih razloga koji je ustaše nagnao na brzu predaju.

Lord Nicholas Bethell, koji je ukratko ocrtao predaju oružanih snaga NDH na osnovi britanskih vojnih izvještaja, potkrijepio je tu verziju događaja. Bethell je opisao kako je brigadni general Scott, britanski zapovjednik, odbio prihvatiti predaju oružanih snaga NDH i kako je rekao njihovim predstavnicima da se moraju predati partizanima i daje on, odlučivši to odbiti, spreman pomoći partizanima ukaže li se potreba. Scott zapravo nije raspolagao stvarnim snagama, u slučaju da su to od njega tražili. Ono što ga je navodno brinulo bila je tvrdnja predstavnika oružanih snaga NDH da predstavljaju vojsku od 200.000 vojnika koje je pratilo nekih 500.000 izbjeglica. On nije imao ni uvjete ni sredstva da zbrine takvo mnoštvo.¹⁶ Britanski izvještaj govori samo o oko 25.000 pripadnika oružanih snaga NDH na području koje su u Austriji okupirali Britanci, što je također vjerojatno netočno, premda definitivno limitira pretjerane brojke hrvatskih pisaca u emigraciji.¹⁶

Jedan važan razlog za zapadne Saveznike koji se pokazao katastrofalnim za kolaboracionističke snage duž granice, bio je strah Saveznika da bi moglo doći do oružanoga sukoba s jugoslavenskim partizanima zbog njihova svojatanja

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

Trsta, Julijske krajine i dijelova austrijske Koruške. Saveznici su mislili da Titovu nepopustljivost oko tih zahtjeva treba pripisati Staljinovoj podršci. Zapravo, sam se Staljin bojavao da bi Titovo ponašanje zbog krive procjene moglo uplesti Sovjete baš u takvu vrstu vojnog okršaja, što oni sebi i nisu mogli dozvoliti i što su htjeli izbjeći po svaku cijenu. Nakon što je Staljin zapovjedio Titu da povuče svoje jedinice iz Koruške i Trsta trećeg tjedna u svibnju, Jugoslaveni su promptno pristali. To je, međutim, bilo prekasno za kolaboracionističke snage.¹⁷

Nakon što je izdana zapovijed za predaju, neki su ustaški časnici i vojnici te neki civilni dužnosnici i izbjeglice, osobito oni koji su prije bili vijesti, uključujući i Hereni i Črljena, pobjegli u šumu koja ih je okruživala s obiju strana jugoslavensko-austrijske granice nadajući se da će prodrijeti dublje u Austriju. Neki su izbjegli u bugarsku vojsku koja se nalazila na tom području, a poslije su prebjegli u britansku okupacijsku zonu u Austriji. Ne postoje točne brojke o broju ustaša i ustaških simpatizera koji su pobjegli na taj način, iako se čini da bi hrvatski pohtički emigranti mogli takve statističke podatke prikupiti bez prevelikog truda. Čini se da je procjena pukovnika Ivana Babića o 20.000 osoba posljedica nemarnog tumačenja Kiszlingovih brojki.¹⁸ Međutim, čak i ako su neki uspjeli pobjeći, velika većina jedinica oružanih snaga NDH koje su prošle u Austriju, kao i one koje su još bile u Jugoslaviji, pale su u partizanske ruke.

Tri problema vezana uz to pitanje još su predmeti rasprave. Prvo, koliko se vojnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica stvarno povlačilo i koliko je njih palo u partizanske ruke? Drugo, koliko je vojnika uhvaćeno na jugoslavenskom teritoriju, a koliko ih je uspjelo prijeći u Austriju i koliko ih je bilo vraćeno partizanima? I treće, što se dogodilo tim vojnicima i izbjeglicama nakon što su izručeni partizanima?

S obzirom na prvo pitanje, o broju vojnika i civila o kojima je u njemu riječ, ne postoji jednoglasno slaganje ni među ustaškim i ustašama naklonjenim izvorima ni među izvorima jugoslavenskih komunističkih objavljenih u različitim vremenima. Među ustaškim izvorima, Babić je tvrdio da je bilo riječi o 200.000 vojnika oružanih snaga NDH i civila, od kojih je pobjeglo 20.000. Črljen je u jednom intervjuu ustvrdio da su se oružane snage NDH sastojale od 250.000 vojnika ili više. Ostali su hrvatski emigranti tvrdili da je partizanima u Austriji izručeno 250.000 Hrvata i da im se u Sloveniji predalo dodatnih 160.000 nakon što su uvidjeli uzaludnost bijega preko granice. Posebno izdanje *Studiae Croatiae* posvećeno Bleiburgu tvrdilo je da je „blizu 300.000 Hrvata palo u komunističke ruke“. Isti je izvor, koristeći brojke dobivene od srpskih političkih emigranata, procijenio da su time bile obuhvaćene „tisuće“ srpskih i najmanje 3000 crnogorskih kvislinških i etničkih vojnika.¹⁹

Rudolph Kiszling, austrijski vojni povjesničar, i slijedeći njega, većina ostalih njemačkih pisaca o toj temi, tvrde da se predalo 200.000 pripadnika oružanih snaga NDH i ostalih jugoslavenskih kvislinških vojnika.²⁰

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Među jugoslavenskim (komunističkim) izvorima, službena povijest Narodnooslobodilačkog rata iz 1941-1945. navodi da je zarobljeno oko 50.000 ustaša i etnika te da je zajedno skupljeno 24.000 civilnih izbjeglica u posljednjim danima operacija na austrijskoj granici. Basta je naveo da se oko 100.000 kvislinških asnika i vojnika te mnogo civila predalo 15. svibnja 1945, na raznim mjestima u blizini jugoslavensko-austrijske granice. General potpukovnik Košta Nad, zapovjednik Treće armije, izjavio je u intervjuu da je do 15. svibnja 1945. više od 100.000 neprijateljskih vojnika - ustaša, etnika, domobrana i Nijemaca, uključujući i SS diviziju Prinz Eugen - bilo opkoljeno na jugoslavenskoj strani rijeke Drave između Maribora, Dravograda i Celja, te da su se mnogi borili i radije su bili spremni poginuti nego da se predaju.²¹

Godine 1964. jugoslavenski Savez boraca iznio je drugu brojku. Prema toj informaciji, pri završnom oslobođenju Jugoslavije od njemačkih okupatora i pomagača tijekom 1945. jugoslavenska vojska (partizani) zarobila je 221.287 neprijateljskih vojnika, od kojih su 84.453 bili pripadnici Wehrmachta.²² Time bi 136.834 otpalo na vojnike svih ostalih snaga, od kojih su većina bili vojnici oružanih snaga NDH. Udruženje, međutim, nije navelo jesu li „pripadnici Wehrmachta“ uključivali ljude iz 369., 373. i 392. pješake divizije (legionarskih divizija). Njih su prvotno sačinjavali vojnici oružanih snaga NDH i njemački asnici i strukovnjaci, premda su prema kraju rata Hrvati uglavnom bili zamjenjivani Nijemcima. Usprkos tomu, bilo da su te divizije dodane kao dio Wehrmachta ili ne, one su uključivale samo nekolicinu vojnika. Ako dalje pretpostavimo da oko 20.000 vojnika koji nisu bili dio Wehrmachta jesu bili pripadnici nehrvatskih jedinica - srpskih, crnogorskih i slovenskih - onda ih je najviše oko 116.000 moglo pripadati jedinicama oružanih snaga NDH.

Važno je zapamtiti, prilikom raspravljanja o predaji njemačkih, kvislinških i ostalih kolaboracionističkih jedinica partizanima na jugoslavensko-austrijskoj granici na kraju rata, da su skupine koje su gubile imale propagandnog interesa prikazati što je moguće veći broj zarobljenih i tvrditi da su nad njima pokolj izvršili partizani. Partizani su, naravno, imali propagandni interes upravo u suprotnom. Međutim, stavimo li propagandu na stranu, jedna je stvar jasna: partizanske operacije protiv njemačkih jedinica koje su bježale bile su vrlo krvave, s obzirom da su potonje odbijale pozive na predaju. I njemačke i jugoslavenske jedinice neprestano su se borile kako bi si prokrile put izvan stvarnoga okruženja ili onoga koje im je prijeto. Ustaške su jedinice, bojeći se osvete partizana, očajnički pokušavale izbjeći da budu okružene i sve do 14. svibnja vodile su prave bitke kako bi rute za bijeg održale slobodnim. Partizani, koji su se bojali da bi njihovi neprijatelji mogli pobjeći u Austriju i koji su bili nesigurni u ono što bi se dogodilo potom, nesmiljeno su ih nastojali opkoliti i uništiti ih što je moguće više. Nema mnogo sumnje da je mržnja koja se prema ustašama skupljala pune četiri godine sada došla do svoga vr-

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

hunca. Zapravo, završni ratni okršaji najjugoslavensko-austrijskoj granici bile su operacije razaranja i uništavanja, i zato su stajale mnogo života. Sudbina neprijateljskih jedinica bila bi surova čak i da se jesu pokorile odredbama bezuvjetne njemačke predaje i da su odložile svoje oružje 8. svibnja.²³ Ona je postala još surovija nakon što su pokušali pobjeći. Povrh toga, već tijekom studenoga 1944. privremena partizanska vlada utvrdila je politiku uništavanja svih kvislinških i kolaboracionističkih snaga najjugoslavenskom teritoriju, i to se naravno odnosilo i na oružane snage NDH.²⁴

Također je vrijedno ponovno spomenuti kako su se Pavelić i ustaše do kraja nadali da će se spasiti zbog razmirica između u zapadnih Saveznika i Sovjeta. Neki su se ustaški vojnici nadali da će zapadni Saveznici sazvati oružane snage NDH kao „nukleus oružanih snaga za borbu protiv agresivnog i anarhoidnog komunizma”.²⁵ Takve, puste nade, gajili su i Mihailovići i etnici kao i pripadnici Ruske oslobodilačke armije pod vodstvom generala Andreja Vlasova. Tome su se nadali i slovenski domobranci, ija u sudbinu opisati u sljedećem odjeljku. Dokumenti o posljednjim Hitlerovim danima koji su objelodanjeni tijekom 1960-ih pokazuju da je i on bio uvjeren gotovo do samoga kraja da će ga spasiti raskol između u zapadnih Saveznika i Sovjeta.²⁶ Iako se takav razdor naposljetku ipak zbio, a Hladni rat započeo upravo tih dana, do razdora je došlo nakon što je već ina njemačkih ratnih političkih i vojnih vođenika zatvorena, pogubljena ili na druge načine ukinjena neškodljivim i nakon što je već ina kolaboracionista koji su nešto zna ili u isto vrijeme i jugoistočnoj Europi, ukoliko nisu pobjegli na Zapad, zatvorena ili pogubljena.

injenica jest da je apsolutno nemoguće utvrditi točan broj pripadnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica koji su pokušali izbjeći i u Austriju, a bili su prisiljeni predati se partizanima. Tomu je tako iz jednostavnog razloga što su vojne snage i s njima izmiješani civili koji su često kad se od njih tražilo da se predaju odbijali to učiniti pa su ubrzo nakon toga poginuli u bitkama s partizanima. Teško je moguće da je u uvjetima potpunoga kaosa - stalnoga povlačenja, neprestanih borbi i izrazite zbrke jer se svatko pokušavao domoći austrijskoga teritorija - ustaško zapovjedništvo znalo stvarno brojano stanje svoje vojne sile; koliko ih je bilo mrtvih ili nestalih u različitim jedinicama, bitkama, pojedinim razdobljima i mjestima; koliko ih je prešlo partizanima; koliko ih je zarobljeno; koliko ih je pobjeglo u šume; itd. S obzirom na okolnosti, ono nikako nije moglo doći do takvih informacija. Ono što je značajno, nijedan od ustaških ili proustaških pisaca o ovoj temi ne spominje bilo koju specifičnu jedinicu oružanih snaga NDH. Oni jasno ne navode je li bila dovršena reorganizacija vojske poduzeta potkraj 1944, koja je bila brojana snaga jedinica određene dana ili jesu li takozvane legionarske divizije bile u sklopu jedinica koje su bježale. Takvi bi podaci olakšali utvrđivanje stvarnoga broja jedinica na jugoslavensko-austrijskoj granici jer je poznata sudbina tih

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

jedinica na kraju rata. Međutim, budući da nemaju takve informacije, ustaški i proustaški pisci pribjegavaju procjenama, i s obzirom na emocionalne imbenike koji su uključeni, takve su procjene uzrok moguće velike pogreške. Također je u naravi tih tekstova, koji su gotovo isključivo propagandistički, da se što je moguće više uveliča broj onih koje su masakrirali njihovi neprijatelji na kraju rata i da se umanji broj ili rijetko spomenu oni koji su umrli od njihove ruke, tj. Srba, Židova, Roma i antifašistički nastrojenih Hrvata u NDH. Komunistički autori, naravno, suprotstavljaju se takvim mistifikacijama, ali stvaraju i svoje mitove.

S obzirom na drugo pitanje, o broju zarobljenih i partizanima izručeni vojnici, također postoje sporenja. Mnogi ustaški i proustaški pisci ostaju pri tome da su se sve oružane snage NDH uspjele domoći i austrijskoga teritorija, gdje su se skupile na velikoj livadi u blizini Bleiburga i predale britanskom zapovjedniku. Pod prijetnjom britanskih zrakoplova i tenkova, oni su ubrzo razoružani i izručeni partizanima.²⁷ To je također Kiszlingova verzija, koja je dospjela u mnoge druge studije. Takvo pisanje upućuje na to koliko je malo kritički koga truda uloženo da se utvrdi što se doista dogodilo tijekom tih dvaju gorkih dana kako s njemačkim jedinicama tako i s oružanim snagama NDH. Fizički bi bilo nemoguće okupiti na području Bleiburga, a kamoli na brijegu koji se nalazi u blizini, 200.000 vojnika i desetine tisuća civilnih izbjeglica, kao što to Kiszling i mnogi drugi pisci poslije njega žele da vjerujemo.²⁸ Kako prema partizanskim tako i prema ustaškim izvorima, oružane snage NDH borile su se s partizanima sve do 14. svibnja kako bi sebi oslobodile put za daljnje napredovanje prema Austriji. Povrh toga, jedna bi divizija od recimo 15.000 ljudi (iako su i njemačke i domobransko-ustaške divizije u to vrijeme imale vrlo nerjedn broj ljudi zbog gubitaka - od borbi, operacija povlačenja i stalnih dezertiranja - i nisu bile u mogućnosti ponovno popunjavati jedinice), bez ikakvih vozila i artiljerije, trebala marširati 7,2 kilometra, u četveroredu.²⁹ Danijel Crljen, vodeći ustaški autoritet po pitanju Bleiburga, u pismu Jurju Krnjeviću, glavnom tajniku HSS-a u izbjeglištvu, 1946. je zabilježio da su se kolone u kojoj su bile oružane snage NDH i civili koji su ih pratili bile duge od 40 do 60 kilometara.³⁰ Drugim riječima, njemačke i oružane snage NDH koje su se predale partizanima mora da su to učinile na različitim lokalitetima, uključujući i Bleiburg, međutim ni pod kakvim okolnostima nisu mogle sve to učiniti kod Bleiburga. To su u potpunosti potvrdila partizanska i neka ustaška djela, koja pokazuju gdje su razne njemačke i ustaške jedinice bile teško poražene, a njihovi ljudi zarobljeni.³¹

U posljednjim desetljećima u Jugoslaviji o događajima s kraja rata otvorenije razgovaralo, a u nekim je prilikama toj raspravi pristupljeno s više znanstvene skrupuloznosti.³² U tom smislu valja istaknuti demografsku analizu o događajima na Bleiburgu autora Vladimira Žerjavića, koja bi mogla poslužiti

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

smještanju različitih procjena o gubicima stanovništva suprotnih strana u njihove prave odnose. Žerjavi je bio jedan od dvojice modernih istraživača koje smo djelo u prethodnom poglavlju o cjelokupnim ratnim gubicima stanovništva u Jugoslaviji ocijenili objektivnim i pouzdanim. On je smatrao da su njegove procjene gubitaka stanovništva za cijelu zemlju vrlo precizne, a da su procjene za pojedina područja manje sigurne. Naposljetku, da su procjene za određene kategorije žrtava najmanje točne. Uzevši u obzir tu premisu, Žerjavi je izraunao daje ukupno 125.000 kvislinških snaga i kolaboracionista - što znači, bivših jedinica Ustaške vojnice, Hrvatskog domobranstva i posebnih muslimanskih jedinica - iz Hrvatske, BiH te Srijema (dakle, teritorija NDH) ubijeno tijekom rata i u stradanjima u svibnju 1945. i nakon toga. Od toga je 65.000 ubijeno tijekom rata, a 60.000 u svibnju 1945. i nakon toga. Od tih 60.000 gotovo 50.000 ih je ubijeno kod Bleiburga i na Križnom putu, a oko 10.000 u vezi s događajima kod Viktringa (o čemu se raspravlja u nastavku u odjeljku o slovenskim snagama). Kad se žrtve ostalih nacionalnosti - oko 10.000 Srba i Slovenaca - pridodaju tome, događajima kod Bleiburga i Viktringa te njihovim neposrednim posljedicama može se pripisati 70.000 mrtvih svih nacionalnosti.³³

Što se tiče trećega pitanja, sudbine jedinica i izbjeglica izručenih partizanima u Jugoslaviji, čini se da nema mnogo sumnje daje velik broj kvislinških vojnika, osobito onih koji su nekada bili u elitnim ustaškim jedinicama, doživio svoj kraj u Sloveniji ubrzo nakon 15. svibnja ili za vrijeme dugih marševa smrti prema kažnjenim logorima u tjednima koji su uslijedili. Kako bi izdvojili svoje protivnike, partizani su pregledali sve logore s ratnim zarobljenicima, skupine civilnih izbjeglica, vojne bolnice i tome slično. Nema sumnje da su također proširili ruralna područja gdje je bio zarobljen golem broj neprijateljskih vojnika kako bi uhvatili sve zaostale bjegunce. Meni je samome dobro provjereni izvor rekao da su partizani povremeno i u svojim redovima pronalazili ustaše i četnike, koji su im se pridružili u kasnijim fazama rata kako bi spasili svoje živote i koji su se brutalno ponašali prema njima i jugoslavenskim kvislinškim zatvorenicima kako bi otklonili sumnju sa sebe.

Za razliku od mnogih drugih operacija jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske, koje su jugoslavenski komunisti opisivali do najmanjih pojedinosti, vrlo je malo napisano o operacijama u Sloveniji blizu austrijske granice koje su se dogodile u tjednu od 7. do 15. svibnja 1945. godine. To bi samo po sebi upućivalo na to da su se zbile stvari za koje službeni i prokomunisti koji povjesnici smatraju daje o njima najbolje ne raspravljati.

Psihološki, lako je razumjeti oštro postupanje koje su partizani odmjerili svojim domaćim neprijateljima. S obzirom na krvavu vladavinu ustaša, za koje se lako gubila glava, kao i na ponašanje četnika i ostalih kvislinških formacija prema partizanima i propartizanskim dijelovima stanovništva, oni su teško mogli očekivati da će se izvući bez osvete. Građanski je rat u Jugoslaviji od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

po etka karakterizirao iznimno visoki stupanj divljaštva, i teško da je mogao završiti na drugačiji način. I pobjednici i pobijeđeni su došli iz istog društvenog i kulturnog zaleđa. Okrutan završetak građanskog rata razumljiv je ako se prisjetimo da su sve kvislinške snage i etnici surađivali s neprijateljem tijekom većeg dijela ili tijekom cijelog rata i da su svi partizane smatrali bezbožnim komunisti kim odmetnicima, koje treba uništavati kad god se za to ukaže prilika. Daje ishod rata bio suprotan, s kvislinškim snagama kao pobjednicama i s partizanima na strani gubitnika, ista bi se stvar dogodila ostacima partizanskih snaga.

Međutim, osveta nije jedini razlog koji je igrao ulogu u oštrom postupanju prema poraženim snagama. Kao što smo vidjeli, svi oni koji su surađivali sa silama Osovine na kraju rata pokušali su sklopiti dogovor sa Saveznicima. Oni ne bi imali ništa protiv toga da nastavili oružanu borbu protiv partizana s podrškom Zapada i da se vrata na vlast u Jugoslaviju, sada na račun zapadnih sila. Prilikom je vjerojatno da se novi jugoslavenski komunistički režim, sporeći se sa Saveznicima oko Istre i Trsta, bojao upravo takva mogućeg razvoja događaja te je uništio koliko je god mogao svojih protivnika kako bi se zaštitio od potencijalne opasnosti.³⁴ Preventivne mjere obrane partizana bile su također usmjerene protiv zavjeta preživjelih kvislinških snaga da će se boriti protiv komunističkoga režima i protiv kasnijih pokušaja ustaša i u manjoj mjeri etnika da se infiltriraju u zemlju kako bi vršili sabotaže i poticali građanski rat.³⁵ Uništenje većeg dijela kvislinških snaga zarobljenih na kraju rata - što je činjenica - bio je čin masovnog terora i realizacija okrutne političke koncepcije, shvatanje onome koji su prakticirale ustaše i etnici tijekom rata.

Međutim, unatoč radikalnom prijenosu do kojeg je došlo, u Jugoslaviji je ostao priličan broj ljudi koji su se aktivno suprotstavili novom režimu. Prema službenim jugoslavenskim podacima, nove sigurnosne snage poslije su ušle u trag i likvidirale oko 11.000 „agenata i špijuna“ koje su navodno u zemlji ostavile bivše okupacijske vojske, kvislinški režimi i etnici, te su likvidirale više od 12.000 naoružanih pojedinaca i članova skupina koje su se suprotstavljale novom režimu.³⁶ Kasnija nastojanja političkih emigranata, posebno ustaša, da ubace agente u Jugoslaviju doživjela su neuspjeh.

Sada moramo postaviti stvarno fundamentalno pitanje, tj. tko je odgovoran za Bleiburg, shvaćeno u najširem smislu, kako bi se odredio smisao događaja diljem cijele jugoslavensko-austrijske granice u posljednjim tjednima prije završetka rata i neposredno nakon toga. O problemu Bleiburga o čemu se ne može raspravljati izdvojeno, kao što to ustaški i proustaški pisci redovno čine. On je tijesno povezan s uspostavom i općom politikom NDH, s ustaškim terorom usmjerenim protiv srpskoga stanovništva, s odlukom saveza NDH s nacističkom Njemačkom i sa završnim nastojanjima ustaša da pobjegnu i da se povežu sa Zapadom protiv komunista. Stoga moramo zaključiti daje odgo-

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

vornost za Bleiburg kolektivna odgovornost Pavela i ustaškoga režima. Koju god daje cijenu hrvatska nacija platila tijekom i neposredno nakon rata, nju treba pripisati političkim smjernicama te male skupine fašističkih ekstremista koja je bila u savezu s tradicionalnim neprijateljima jugoslavenskih naroda.

Međutim, poslušajmo hrvatskog emigranta, bivšeg rimokatolika kog svećenika, koji 1960. piše o tom posljednjem danu hrvatske tragedije iz svibnja 1945. godine.

Danas, nakon petnaest godina, neizbježan je sljedeći zaključak.
Vojska i narod htjeli su nastaviti s borbom.

Poglavnik i vlada povelili su sa sobom vojsku i narod zajedno s njihovom pratnjom, kako bi se Britancima i Amerikancima pokazali u boljem svjetlu, i time su ponizili hrvatski narod, kao što ih nitko nikada nije ponizio u njihovoj dugoj povijesti.

Svi su oni, poglavnik i vlada, uvidjevši da im ova pratnja ne pomaže, pokušali spašavati svoju kožu, prepustivši vojsku i narod partizanskim egzekutorima.⁸⁷

Ovo je najteža optužba Pavela i njegove vlade za blajburšku katastrofu. Međutim, nijedna politička skupina nije voljna prihvatiti ovakav pravorijek. Iz toga proizlazi da ustaše i simpatizeri ustaša čine sve što je u njihovoj moći kako bi svu odgovornost prebacili na Britance i partizane te kako bi iz toga pitanja izvukli političku korist. Zapravo, moglo bi se reći kako bi ustaše u postojećim okolnostima morale izmisliti blajburški „kompleks“ da on nije postojao. Zamislite teški položaj hrvatskih propagandista u izbjeglištvu posljednjih pedeset godina da nisu imali Bleiburg i poslije toga su čenje i zato čenje kardinala Stepinca na koje su se mogli usredotočiti i odvlačiti pozornost od djela koja su ustaše počinili za vrijeme rata.

Zanimljivo je na ovome mjestu usporediti Dražu Mihailovića, vođu velikosrpskoga (ili unitarnejugoslavenskoga) projekta te Antu Pavela, vođu ultradesničarskih hrvatskih snaga. Mihailović je ostao u Jugoslaviji - kojeg su prijevarom partizani naveli da tako i učini - iako je svim njegovim glavnim pomagačima bilo sučeno, a neki su uspjeh otičeli, i na kraju umire mu čenikom smrću u ostavljaju i legendu iza sebe. Pavel se ponio potpuno drugačije. Za razliku od bilo kojeg drugoga njemačkog saveznika, on je ostao vjeran Nijemcima sve do posljednjeg dana rata, zapravo dok nisu njega i njegove jedinice prepustili sudbini kad od njih više nisu imali koristi. Budući daje Lohr 7. svibnja prenio zapovjedništvo nad ostacima oružanih snaga NDH na Pavela, neki su ustaše prigovorili da su ih Nijemci ostavili na cjedilu.³⁸ Zapravo, to je bio otkrivajući trenutak u kojem ih Nijemci više nisu trebali da im pomognu oko povlačenja. Povrh toga, u posljednjim danima svoga režima, Pavel odnosno njegovi pristaše, pogubili su nekoliko važnih prijašnjih sljedbenika, uključujući u-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ju i bivšega ministra vanjskih i unutarnjih poslova Mladena Lorkovića i bivšega ministra oružanih snaga i prometa i javnih radova Antu Vokića, koji su u kolovozu 1944. pokušali prevesti Hrvatsku na stranu Zapada dok je rat još trajao.³⁹ Ova majstorija političke osvete još zapinje u grlu mnogim hrvatskim političkim emigrantima koji nisu bili ustaše, no koji su podupirali zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi i koji su, o čemu pogrešno, mislili da je mijenjanje strana 1944. od sila Osovine prema Saveznicima moglo spasiti NDH. Konačno, nakon što je njemačka, a samim time i ustaška vladavina završila u Hrvatskoj, Pavelić je mislio samo na spašavanje svoje kože. S dugom i uspješnom karijerom koju je od prije imao u međunarodnim zavjerama, uspio je pobjeći iz Jugoslavije, skrivajući se prvo najednom imanju, zatim navodno u samostanu u Austriji, a potom se pod lažnim imenom i vjerojatno odjenut kao katolik svećenik prebacio u Italiju i poslije u Argentinu. Nakon izbjegnutog atentata 1957. otišao je u Španjolsku, gdje je umro 1959. godine.⁴⁰ Za razliku od onoga što je general Mihailović za mnoge Srbe i nadbiskup Stepinac za mnoge Hrvate, Pavelić je napustio svoje sljedbenike ne kao primjer mučenika i nadahnuća, već kao primjer iznevjeravanja i sebičnosti.

PROPADANJE I KRAJ LEGIONARSKIH DIVIZIJA

U ovom poglavlju rećemo nešto o sudbini triju legionarskih divizija u posljednjim danima raspada i sloma njemačke vojske i oružanih snaga NDH. Mnogi su ustaški i proustaški emigranti na Zapadu smatrali da su one na kraju rata u osnovi bile nedirnutе, s ukupnim vojno sposobnim ljudstvom od gotovo 20.000 do 25.000 Hrvata. Istina je potpuno drukčija.

Tijekom posljednjih nekoliko tjedana rata njemačka 369. pješaka divizija (poznata i kao Vražja divizija hrvatskih legionara) borila se u sjeverozapadnoj Bosni i Slavoniji i, zajedno s ostalim njemačkim jedinicama i oružanim snagama NDH, povlačila se prema Austriji pod partizanskim pritiskom. Nakon što je prošla sjeverom Hrvatske, skrenula je na zapad prema Celju. Ondje su je 11. svibnja zaustavile i razoružale partizanske snage, osim jedne čete, i ondje su njeno preostalo vojno sposobno ljudstvo izdvojili i odveli u zarobljeništvo. Razoružanom njemačkom vojnom sastavu dopustili su da se povuče na austrijski teritorij. Za razliku od ostalih jedinica, ti se Nijemci nisu kretali glavnim putovima, već su, zato što je jedan od časnika poznao pokrajnje pravce, krenuli na sjever prema Karavankama i stigli su do austrijskoga teritorija na području Grabacha. Ondje su uspostavili vezu s Britancima. S obzirom da su se pojavili odvojeno od ostalih njemačkih jedinica koje su se povlačile, vjerojatno zahvaljujući vještom pregovaranju svojih časnika, lokalni britanski zapovjednik prihvatio je njihovu predaju i uputio ih je u logor u blizini grada Griffena. U tom trenutku, 13. svibnja, divizija se sastojala od samo 160 časnika i 2876 neraspoređenih časnika i vojnika. Mjesec dana poslije, divizija se sastojala samo od 1865 osoba, koje su bile zaposlene na okolnim gazdinstvima ili na sličnim poslovima. Za razliku od ustaško-domobranskih, slovenskih, srpskih i crnogorskih kolaboracionističkih jedinica i mnogih njemačkih jedinica koje su prešle na austrijski teritorij, njemački pripadnici 369. pješake divizije nikad nisu vraćeni Jugoslavenima kao ratni zarobljenici. Međutim, bitno je primijetiti da nijedna NDH jedinica iz te divizije nije ušla u Austriju, iako britanski izvještaji iz toga vremena govore o njoj kao o 369. hrvatskoj ili njemačko-hrvatskoj diviziji koja je snaga iznosila oko 3000 ljudi.⁴¹

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Što se tiče 373. pješake divizije (Tigar divizija) ona se prvo borila u sjevernoj Dalmaciji i u dijelovima Like i Korduna te poslije na Baniji. Nakon što su partizani pokrenuli svoju proljetnu ofenzivu 20. ožujka 1945, divizija se našla pred snagama partizanske Druge armije koja je nadirala prema Zagrebu. Ona se povlačila iz Gospića preko Donjeg Lapca, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog i Kostajnice, gdje se njen hrvatski vojni sastav izdvojio i vjerojatno raspršio, te zatim preko Sunje, Siska i Zagreba do Režica u Sloveniji i obližnjega sela Raka gdje su se 10. svibnja 1945. njezini ostaci predali. Neki preostali Hrvati ondje su napustili diviziju. Nakon nekoliko dana razoružani se njemački dio divizije s jugoslavenskim dopuštenjem nastavio kretati prema austrijskoj granici. Međutim, tu su zapovijed navodno opozvali zbog nekog beznačajnog razloga te su Nijemci vraćeni i odvedeni u zarobljeništvo u Jugoslaviju.⁴²

Plava 392. pješaka divizija bila je angažirana u obrani sjevernoga dijela jadranske obale i Like tijekom posljednjih nekoliko mjeseci rata. Njezin je zadatak bio boriti se protiv nadirajuće partizanske četvrte armije koja je dolazila s jugoistoka i pomoć njemačkom 97. armijskom korpusu koji su činile 188. i 237. pješaka divizija i kojima je prijetilo da budu opkoljene na području Rijeke. Sredinom travnja 1945. godine 392. divizija stigla je u blizinu Rijeke. U tom je trenutku pušteno oko 3000 Hrvata, a manji broj njih je i dalje ostao u njenom sastavu.

Neki od puštenih Hrvata navodno su uspjeli, u posljednjim danima rata, probiti se do Slovenskog primorja. Ondje su se organizirali kao zasebna jedinica fantomske hrvatske vojske pod generalom Matijom Paracom, koja je bila dio Jugoslavenske vojske generala Mihailovića u otadžbini i pod zapovjedništvom generala Miodraga Damjanovića a na tom području. Poslije se ta jedinica povukla prema sjevernoj Italiji koja je bila pod britanskom okupacijom.

U međuvremenu je 97. armijski korpus dobio zapovijed da krene na sjever preko Ljubljane u Austriju, u pravcu Klagenfurta. Neki od preostalih Hrvata koji su ostali u 392. diviziji poginuli su kao podrška pri pokušaju snaga korpusa da izvrše tu operaciju. Međutim, te su se snage pokazale preslabima da bi u tome uspjele. Slijedom toga one su 5. svibnja 1945. dobile dopuštenje generala Lohra, vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, pod čije su zapovjedništvo stavljene nekoliko tjedana prije, da zatraže predaju. Predaja partizanima dogodila se 7. svibnja na području između Rijeke i Ilirske Bistrice na Slovenskom primorju. U to su vrijeme pušteni svi preostali Hrvati i jedan dio talijanskih fašističkih jedinica koje su bile dio korpusa. U roku od nekoliko dana razoružani Nijemci iz sastava korpusa dobili su dopuštenje da krenu na zapad prema svojoj domovini. Međutim, partizani su se predomislili i 12. svibnja zarobili ih kao ratne zarobljenike.⁴³

Kao što možemo vidjeti, nitko iz hrvatskoga vojnog sastava uključeno u njemačko-hrvatske legionarske divizije, koje su se počinom travnja 1945.

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

svele na 2000 do 3000 ljudi po diviziji, nikad nije stigao do jugoslavensko-austrijske granice niti je ušao na austrijski teritorij. Oni se, prema tome, ni na koji način ne mogu ubrajati među one hrvatske jedinice koje su partizani zarobili blizu granice ili razoružali u Austriji i vratili u Jugoslaviju.

Sličeći na se tome ni pripadnici muslimanskoga i katoličkoga hrvatskoga vojnog sastava koji su prije bili uključeni u 13. SS Handžar diviziju i u 23. SS Kama diviziju ne mogu brojiti kao dio tih divizija s kraja rata, kao što to uobičajeno čine Hrvati u izbjeglištvu, zato što su svi ti ljudi prebačeni u druge jedinice ili su ih po Himmlerovim zapovijedima pustili na rad u Njemačku u prosincu 1944. godine. Ime 13. divizije je i dalje ostalo; međutim, ono je poslužilo kao kamuflaža elitnoj SS Reichsführer diviziji koja je prebačena iz Italije na jugozapad Mađarske zbog operacija protiv Sovjeta. Njemački vojni sastav iz 23. SS divizije reorganiziran je kao potpuno nova jedinica, SS divizija Nederland.⁴⁴

KRAJ SLOVENSКИH KOLABORACIONISTI KIH SNAGA

Kao što smo vidjeli u 3. poglavlju, Dobrovolja ka antikomunisti ka milicija (MVAC), naoružani ogranak slovenskih antikomunisti kih snaga, nakon kapitulacije Italije našao je, umjesto talijanskoga, njema koga sponzora. Nijemci su preustrojili razh ite slovenske naoružane skupine, uklju uju i i MVAC, u slovenske domobrane te su ih financirah i opskrbljivah. Domobranima su zapovijedah slovenski asnici, premda su bili pod vrhovnim zapovjedništvom njema kih SS jedinica. Oni su na po etku bili stacionirani u Ljubljanskoj pokrajini, gdje su Nijemci uspostavili kolaboracionisti ku upravu pod bivšim jugoslavenskim generalom Leom Rupnikom, gradona elnikom Ljubljane za vrijeme talijanske okupacije. Jedinice usporedive snage, mnogo manje veli ine, poslije su ustrojene na Slovenskom primorju i u Trš anskoj pokrajini (vidi 3. poglavlje).

Do kraja 1944. slovenski su domobrani imali oko 12.000 vojnika. U me uvremenu, dogodile su se mnoge promjene u vojnom sastavu i u zapovjednim kadrovima razli itih jedinica. U redovima domobrana ve inom su bili sljedbenici dominantno katoli ke bivše Slovenske ljudske stranke, koja je, iako zabranjena, i dalje u odre enoj mjeri djelovala kao ilegalna organizacija. Kao pomo nim njema kim jedinicama, glavna im je uloga bila boriti se protiv slovenskih partizana.

Domobrani su formalno, iako tajno, bili dio Mihailovi eve Jugoslavenske vojske u otadžbini.⁴⁵ Njihovi politiki elnici bili su u vezi s predstavnicima Slovenske ljudske stranke u izbjeglištvu (dijelom preko vatikanskih kanala) te su potonji održavali vezu i suradivah s Mihailovi evim snagama u inozemstvu. Miha Krek, vo a stranke u izbjeglištvu, bio je predsjednik promihailovi evskog odbora jugoslavenskih političara u Italiji koja je u to vrijeme bila pod nadzorom Saveznika. Krek se za Mihailovi a i njegove saveznike u Sloveniji pokušavao zauzeti kod saveznikog vrhovnog zapovjednika u Sredozemlju, me utim bez uspjeha. injenica da su domobrani dva puta položili zakletvu vjernosti Hitleru, u travnju i svibnju 1944, vrlo se loše odrazila me u savezni kim vlastima.

U završnim fazama rata, kao i prilikom talijanskoga sloma, slovenske an-

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

Antikomunističke snage nadale su se da će saveznička vojska, koja je dolazila iz Italije, ući na slovenski teritorij i spriječiti partizane u ruke komunistima da preuzmu vlast. Iako su nastavili surađivati s Nijemcima protiv partizana, oni su poželjeli surađivati i sa srpskim snagama koje su morale doći do Slovenskoga primorja - s Ljotičevim Srpskim dobrovoljačkim korpusom, koji je iz Srbije stigao zajedno s Nijemcima u listopadu 1944, te s etničkim snagama iz Like, sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne koje su bile pod zapovjedništvom Dobrosava Jevčevića, odnosno popa Momčila Čujića, i koje su na to područje stigle nešto kasnije. Do kraja ožujka 1945. formalno zapovjedništvo nad svim tim kolaboracionističkim snagama preuzeo je general Miodrag Damjanović, kojega je Mihailović imenovao na čelnikom štaba na isturenom položaju etničkog Vrhovnog zapovjedništva i smjestio ga na Slovensko primorje.

U travnju 1945. tri su pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa poslane na teritorij NDH kako bi se spojile s četničkim crnogorskim etnicima i pomogle im da se borbom probiju do Slovenije. Međutim nisu uspjeli izvršiti taj zadatak pa su ih partizani natjerali na sjeverozapad prema Ljubljani, gdje su se pridružili opkoljenim slovenskim domobranima koji su uzaludno pokušavali obraniti grad od partizanskog napredovanja.⁴⁶

Povrh toga, krajem travnja 1945, izaslanstvo slovenskih antikomunista otputovalo je u Zagreb kako bi raspravilo moguću suradnju slovenskih kolaboracionista i NDH usmjerenu protiv partizana, a izaslanstvo vlasti NDH poslije je posjetilo Ljubljanu s istim ciljem. U pratnji izaslanstva vlasti NDH bio je general Svetomir Čukić, kojega je Mihailović iz sjeveroistočne Bosne poslao u Zagreb da dogovori prolazak četnika kroz Hrvatsku prema Sloveniji u zamjenu za ustupke ustaškoj državi. Međutim, pokušaj kolaboracionističkih snaga da međusobno stupe u savez bio je jalov posao. U posljednjim danima rata, kad je ljubljanski biskup Rožman preko Vatikana uputio molbu saveznicima da jedinicama okupiraju Sloveniju kako bi spriječili da to područje zauzmu jugoslavenski komunisti, ta molba nije naišla na razumijevanje.⁴⁷ Saveznicima je politika bila otpisati sve jugoslavenske snage koje su surađivale s Talijanima i Nijemcima za vrijeme rata. Savez između zapadnih Saveznika i SSSR-a još se držao, iako su teritorijalni zahtjevi jugoslavenskih partizana za Istru, Trstom, Slovenskim primorjem i južnim dijelovima Koruške prijetili da među njima izazovu opći sukob.⁴⁸

Slovensko Državno vijeće, koje su antipartizanske snage osnovale 29. listopada 1944. godine (vidi 3. poglavlje), sazvalo je u Ljubljani, 3. svibnja 1945, slovenski parlament. Parlament je slovensku državu proglasio dijelom Kraljevine Jugoslavije pod dinastijom Karađorđević, osnovao je slovensku vladu i formirao Slovensku nacionalnu vojsku. Vojska se sastojala od domobrana i manjih antikomunističkih oružanih skupina i proglašena je dijelom Jugoslavenske vojske u otadžbini generala Mihailovića, iako potonji više nije bio

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ni na kakvu službenom položaju. General Franc Krener, oficir predratne jugoslavenske vojske, imenovan je zapovjednikom. Parlament je pozvao partizane da prekinu sve operacije i sve Slovence da prestanu bratoubilačku borbu. Također je izrazio nadu u primanje pomoći od Velike Britanije i SAD-a.⁴⁹ Nije se, međutim, moglo mnogo očekivati od sazivanja parlamenta, s obzirom na činjenicu da je 7. ožujka u Beogradu formirana ujedinjena jugoslavenska vlada - spoj privremene partizanske vlade i jugoslavenske izbjeglečke vlade, s Titom kao premijerom i ministrom obrane te Šubašićem kao ministrom vanjskih poslova - koja je već dobila diplomatsko priznanje Velike trojice.

Doista neodložno pitanje koje se našlo pred slovenskim Državnim vijećem i parlamentom bila je sudbina slovenskih domobrana (iznova preimenovanih u Slovensku narodnu vojsku), kojih je bilo 10.000 do 12.000. Svaka je izgledna mogućnost za uspješnu obranu Ljubljane i njene okolice od partizana postala iluzorna, a bilo je samo pitanje dana kada će se dogoditi kraj rata te je 3. svibnja donesena odluka, slična onoj koju su donijeli Pavelić i ustaška vlada u Zagrebu, da se slovenske snage prebace u Austriju, gdje su se nadale da će ih Britanci prihvatiti kao ratne zarobljenike ili će biti iskorištene protiv partizana u budućoj borbi između zapadnih demokracija i sovjetskog bloka. Neposredni slovenski cilj bio je doći izvan dosega partizana kako im se ne bi morali predati. Te su se odluke odnosile i na tri pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa pod zapovjedništvom potpukovnika Radoslava Tataševića, koji je tek stigao na ljubljansko područje, i na četničke jedinice koje su tamo prebivale.

Između 3. i 7. svibnja, nakon što su domobranci napustili Ljubljanu, i 11. svibnja domobranci (Nacionalna armija), snage koje su se nalazile pod Tataševićevim zapovjedništvom, i manji broj četnika i oružanih snaga NDH kretale su se prema području južno i jugozapadno od Klagenfurta. Ondje, u Austriji, predali su se Britancima, koji su ih razoružali i smjestili u logor blizu maloga grada Viktringa (Vetrinje), oko pet kilometara jugozapadno od Klagenfurta i oko dvadeset kilometara od jugoslavenske granice.

Međutim, kao i u slučaju jedinica nestale NDH - koje su prešle u Austriju blizu Bleiburga - Britanci nisu Slovence prihvatili ni kao ratne zarobljenike niti su ih iskoristili protiv partizana, već su ih, umjesto toga, vratili u Jugoslaviju. S obzirom da su, po svemu sudeći, očekivali otpor Slovenaca nakon što saznaju za tu odluku, Britanci su se pretvarali da ih odvođe u logore u Italiju. Tada podvala djelovala nekohko dana, te je golem dio domobranskog sastava i jedinica Srpskoga dobrovoljačkog korpusa, jedan dio crnogorskih i ostalih četnika, uključujući i 60 crnogorskih pravoslavnih svećenika, i jedan dio jedinica oružanih snaga NDH, stvarno odveden u Sloveniju i izručen partizanima. Nakon što je preostalim Slovincima u logoru u Viktringu njihov bivši drugi koji je prvo pobjegao partizanima, a potom se vratio u logor otkrio da je svej

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

varka, odbili su se ukrcati na vlakove te su pobjegli. Do tada je, međutim, najveći dio njihovih drugova već bio predan partizanima.

Prema svjedočenjima preživjelih članova skupine kao i iz drugih izvora, jugoslavenski su partizani likvidirali većinu onih koji su im izručeni. Neke su ubili u blizini jugoslavensko-austrijske granice, ali većinu su odveli do područja Kočevskog roga u južnoj Sloveniji i bacili ih u duboke provalije. Nema sumnje da je na taj način likvidirano 8 do 9 tisuća domobrana, a prema nekim izvorima čak i do 11.000, uključujući i pripadnike triju pukovnija Srpskoga dobrovoljnog korpusa i crnogorske etnike te jedan dio jedinica oružanih snaga NDH. Vladimir Žerjavić kaže da je u dogovornim akcijama kod Viktringa ubijeno gotovo 20.000 vojnih osoba svih nacionalnosti. Oni su se suočili s tom sudbinom bez ikakve zakonske procedure, jednostavno zato što su tijekom rata bili žestoki protivnici komunističkih partizana, koji su ih, teže i se riješiti prošlosti, željeli onemogućiti, sami ili s vanjskom pomoćju, da ugroze novi poredak u Jugoslaviji.⁵⁰

Glavni razlog za to okrutno postupanje bio je ideološki i politički, iako su mržnja i neprijateljstvo koje se nakupilo tijekom četiriju ratnih godina i revolucija nedvojbeno igrali veliku ulogu. U Sloveniji, gdje je stanovništvo bilo nacionalno i konfesionalno homogeno, teror koji su tijekom rata uzajamno provodili i partizani i kolaboracionisti temeljen na ideološkom i političkom suprotstavljanju između komunističkih revolucionara s jedne, i tradicionalnih katoličkih Slovenaca s druge strane. Nisu postojale nikakve nacionalne i konfesionalne primjese koje bi komplicirale stvari, kao što ih je bilo u NDH, s njim nekako nacionalnosti i religija i uzajamnih predbacivanja koja imaju dugu povijest. Sreću da se spasi imala je samo jedna antikomunistička grupa koja se zatekla na Slovenskom primorju, o čemu će biti više riječi u sljedećem odjeljku.

Kao što je bio slučaj s ostalim kolaboracionistima iz drugih dijelova Jugoslavije, i slovenski su kolaboracionisti izvedeni pred sud nakon rata. Neke od njih partizani su uhvatili u zemlji, dok su im ostale izručili Saveznici ubrzo po završetku rata. Prva službena publikacija o suđenju generalu Rupniku i brojnim ostalim važnim slovenskim kolaboracionistima donijela je tek ograničenu količinu dokumentacije o optuženima i o suđenju. Međutim, 1980. godine izdano je još materijala o generalu uključujući i niz njegovih govora i nekih komentara. U svim svojim ratnim pozivima slovenskome narodu Rupnik je zagovarao tijesnu suradnju prvo s Talijanima i potom s Nijemcima protiv „bezbožnih komunističkih jedinstva i disciplinu širih slojeva te njihovu podršku MVAC-u pod talijanskom okupacijom i čak još više slovenskim domobranima na teritoriju pod njima kom okupacijom. Njegova podrška okupacijskim snagama bila je javna i potpuna, i trajala je sve dok ga Narodni odbor za Sloveniju nije razriješilo kako bi omogućilo imenovanje Franca Krenera, zapovjednika nove Slovenske narodne vojske.⁵¹

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

U Sloveniji je održano neobično suđenje vezano uz ratne događaje. Tijekom rata skupinu slovenskih partizana i članova Komunističke partije uhvatili su Nijemci i odveli ih u koncentracijski logor Dachau. Neki su preživjeli i vratili su se u Jugoslaviju nakon rata. Međutim, činjenica da su preživjeli bila je sumnjiva dužnosnicima Komunističke partije i tijekom travnja 1948. optuženi su da su poslužili kao agenti Gestapa protiv svojih drugova i izvedeni su pred sud. Deset ih je osuđeno na smrt i pogubljeno; jedna od njih, žena, svoju je smrtnu kaznu uspjela izmijeniti; a četvero ih je osuđeno na zatvor na različite vremenske kazne. Poslije su se optužbe protiv njih pokazale neutemeljenima i neki su od njih djelomice rehabilitirani.⁵²

SUDBINA JEDNOGA DIJELA NEDI EVIH I ETNIČKIH SNAGA

Tijekom njemačkog povlačenja iz Srbije u listopadu 1944, kao što je objašnjeno u petom poglavlju, Nijemci su različite kolaboracionističke srpske oružane snage razmještali po različitim područjima. U listopadu 1944. Ljotić i Srpski dobrovoljački korpus prebaceni su na Slovensko primorje, a između studenoga 1944. i siječnja 1945. etnici iz Like, koje je vodio Dobrosav Jevčević i oni iz sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne koje je vodio pop Momčilo Ujčić, također su prebaceni na taj prostor.⁵³ Nijemci su u povlačenju uključili i Ruski zaštitni korpus, dijelom kroz Bosnu, gdje su ga povremeno koristili protiv partizana, a naposljetku su ga povukli u Austriju. Bivša Srpska državna straža (uključujući i Srpsku pograničnu stražu) u početku je bila odana Mihailovićevim etnicima, potom je prebacena u sjeveroistočnu Bosnu. Međutim, nakon što se suradnja između tih dviju skupina pokazala nemogućom, Državna straža ponovno se pridružila njemačkim jedinicama u povlačenju u siječnju 1945. i također je premještena na Slovensko primorje.

Srpske kolaboracionističke snage na Slovenskom primorju prvotno su bile pod zapovjedništvom policijskoga generala Odila Globocnika, višeg SS i policijskog dužnosnika u Trstu. Nijemci su ih zadržali kao borbenu silu protiv partizana. U ožujku 1945. Ljotić je pokušao uvjeriti Mihailovića da dođe na Slovensko primorje, međutim bez uspjeha. Umjesto toga su 27. ožujka, kao što je prije zabilježeno, srpske snage potpale pod formalno zapovjedništvo generala Miodraga Damjanovića, kojeg je Mihailović poslao da preuzme zapovjedništvo kao načelnik zapovjedništva na isturenom položaju etničkog koga Vrhovnog zapovjedništva. Te su snage smatrale da će se najvjerojatnije na području Slovenskog primorja sresti sa saveznicima kojima su dolazile iz Italije, i kojima su se nadali pridružiti kako bi porazili partizane.

Kao što sam objasnio u prethodnom odjeljku, tijekom travnja 1945. tri pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa, ukupno oko 3000 ljudi, koje su tada bile preimenovane u Prvu šumadijsku diviziju i koje su djelovale kao dio Mihailovićevih etnika pod Damjanovićevim zapovjedništvom, poslane su iz Slovenskog primorja na teritorij NDH kako bi pomogle crnogorskim et-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nicima pod zapovjedništvom potpukovnika Pavla uriša, koji se odvojio od Mihailovi evih snaga u sjeveroisto noj Bosni kretao se na zapad kroz sjevernu Bosnu prema Slovenskom primorju. Me utim, te se dvije skupine nikad nisu srele. Tijekom puta, jedan dio uriša evih jedinica prešao je crnogorskom separatisti kom vo i Sekuli Drljevi u, Paveli evu savezniku koji je živio u Zagrebu, i po etkom svibnja povukli su se u Austriju. Ondje su Drljevi a i njegovu ženu ubrzo ubili drugi, protivni ki crnogorski etnici. Velik dio uriša evih jedinica koje su ostale u Jugoslaviji uništile su ustaške snage u bici kod Lijev e polja, sjeverozapadno od Banjaluke. Samog uriša a i nekoliko drugih etni kih vo a, uhvatili su ustaše i ubih. Ostale uriša eve jedinice uništile su partizanske snage koje su bile razmještene južno od rute povla enja kojom su namjeravah i i.⁵⁴

U me uvremenu, tri pukovnije Ljoti evih jedinica poslanih na teritorij NDH kao ispomo uriša evim etnicima, s njihova namjeravanog cilja skrenuli su hrvatski partizani i natjerah ih prema Ljubljani. Ondje su se pridružili slovenskim domobranima u njihovoj borbi protiv slovenskih partizana. Kao što smo vidjeli, s domobranima su se u drugom tjednu svibnja 1945. povukli u Austriju i na kraju su izru eni partizanima. Sam Dimitrije Ljoti poginuo je u automobilskoj nesre i u Istri blizu Trsta 23. travnja 1945. godine.⁵⁶

Sve ostale srpske i slovenske snage razmještene na Slovenskom primorju i u Istri prešle su preko So e u sjeveroisto nu Italiju izme u 29. travnja i 1. svibnja 1945. i predale su se britanskim jedinicama. One su sa injavale ve i dio Srpskoga dobrovolja kog korpusa te Jev evi evih i uji evih etnika, koji su svi bili pod zapovjedništvom generala Damjanovi a. Njih su razoružah Britanci i smjestili ih u logore za ratne zarobljenike. Nekohko su oficira optužili za ratne zlo ine i poslije su ih izru ili jugoslavenskim komunistima. Od njih je najvažniji bio general Košta Mušicki, zapovjednik Srpskoga dobrovolja kog korpusa tijekom ve eg dijela rata, kojeg su poslije, zajedno s Mihailovi em, izveli pred sud, na kojem je bio osu en na smrt i pogubljen. Obi ni su vojnici pak prihva eni kao izbjeglice i nakon nekog vremena u logorima za prognanike u Italiji dobih su dopuštenje da emigriraju u druge zemlje. To su bile jedine antikomunisti ke snage sa Slovenskog primorja koje su uspjele izbje i likvidaciji na kraju rata.⁶⁶

U listopadu 1944, ubrzo nakon što su sovjetske i partizanske snage oslobodile Beograd, generala Nedi a i njegov kabinet Nijemci su evakuirali u Austriju, gdje su ih držali u malom gradu Kitzbühelu. Na kraju je rata to podru je postalo ameri ka okupacijska zona. Nedi je napisao dugi memorandum generalu Dwightu D. Eisenhoweru, savezni kom zapovjedniku u Europi, datiran s 25. svibnja 1945, u kojem mu je opisao razvoj doga aja u Jugoslaviji, s naglaskom na Srbiju, od travnja 1941. do kraja rata i isti u i one akcije koje su njegova vlada i jedinice poduzimah protiv komunista, izostavljaju i pritom

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

njihovu kolaboracionističku djelatnost.⁵⁷ (Ne znam ni za kakav Eisenhowerov odgovor na taj memorandum.) Nakon što je Kitzbüchel predan francuskim okupacijskim vlastima, Nedić i njegova vlada odvedeni su u drugu okupacijsku zonu. Poslije je američka vojska Nedića predala jugoslavenskim vlastima da im posluži kao svjedok na suđenjima protiv ratnih zločinaca, dogovorivši se s njima da će ga vratiti američkim okupacijskim vlastima u Njemačku koja kako bi mu sudili Saveznici. Međutim, Jugoslaveni su ga odbili vratiti i pripremali su se kako bi mu sami sudili, ali je, bojeći se što bi mu se moglo dogoditi, Nedić presudio sam sebi i izvršio, 4. veljače 1946, s prozora beogradske bolnice u kojoj su ga držali, ili su ga gurnule jugoslavenske vlasti, koje su se bojale onoga što bi mogao reći i ako bi mu se javno sudilo.⁵⁸ To je bio kraj vodećeg javnog srpskoga kolaboracionista iz Drugoga svjetskog rata.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA O NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Budu i da su ustaše u NDH bili najvažnija kolaboracionisti ka skupina u Jugoslaviji za vrijeme Drugoga svjetskog rata i s obzirom da je velik dio ove knjige posvećen njima, primjereno je o njima dodati nekoliko zaključnih napomena. Iako i nakon užasa i sramote rata, mnogi bivši ustaše i proustaški orijentirani Hrvati u izbjeglištvu, kao i prokatočki pisci i one skupine koje su bile naklonjene ustašama, nisu uspjeli shvatiti svu suludost proglašenja nezavisnosti i cjelinu ustroja ustaške države u uvjetima koji su tada prevladavali u Europi. Injenica je da se NDH nije mogla održati nakon rata kao nezavisna država, bez obzira na to koja strana pobijedila. U slučaju pobjede sila Osovine, NDH bi izgubila još više teritorija od Italije i još bi više postala njemačko-talijanski kondominij nego što je to bila za vrijeme rata. U slučaju savezničke pobjede, NDH bi nastavila postojati kao dio veće jugoslavenske države. Ukratko, NDH je bila u položaju iz kojeg nije bilo izlaza.

Kakvi bi bili izgledi ustaške države u hipotetskom slučaju pobjede sila Osovine? Ona je bila smještena, moramo se toga sjetiti, u geopolitički nedefiniranom dijelu Europe, bila je jedna od onih malih država koje je Hitler zvao „državama od dreka“ (.Dreckstaaten), koje su nastavile postojati samo zato što se velike sile nisu mogle dogovoriti kako ih podijeliti.⁵⁹ Pod pretpostavkom da je i njemačko-talijanski savez nastavio postojati, Italija bi sebi pripojila još veći dio Hrvatske, a ime bi najvjerojatnije Hrvatsku odsjekla od Jadranskoga mora kako bi Italija mogla imati kopnenu vezu s Crnom Gorom i Albanijom. Italija bi, vrlo vjerojatno, nametala daljnje političke i ekonomske ustupke, uz one koji su već postojali temeljem Rimskih sporazuma iz svibnja 1941, ovisno o konačnoj razdiobi plijena između Hitlera i Mussolinija. Međutim, s obzirom na Hitlerovu nezasitnu sklonost prema teritorijalnom osvajanju, nakon pobjede sila Osovine u Drugome svjetskom ratu u kratkom je vremenu moglo uslijediti njemačko podjarmljenje Italije, a stoga i NDH kao formalnoga talijanskoga satelita. To nije u potpunosti prenategnuto razmatranje, jer su mnogi Talijani tijekom rata mislili da se Hitler odnosio prema Mussoliniju kao prema njegovu talijanskom gauleiteru. Na kraju ove računalne, njemački nadljudi iz Hitlerove

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

mašte ne bi mogli dopustiti postojanje drugih nadljudi ili onih slobodnih; njih bi mogli okruživati samo robovi.

S obzirom na napore Njemačke da se proširi tijekom Drugoga svjetskog rata i na Hitlerove planove da se obratna sa slavenskim narodima u istočnoj i jugoistočnoj Europi nakon potpune pobjede, lako se dao razaznati obris vjerojatnog Fata Germanica u tom dijelu svijeta. Nakon potpune likvidacije Židova, svi negermanski narodi Europe, u prvom redu Slaveni, više-manje su trebali biti porobljeni ili stavljeni pod njemačko tutorstvo. Podjarmljenim narodima ne bi ostao nikakav prostor djelovanja koji bi im omogućio održanje, a kamoli daljnji razvoj njihovih političkih, kulturnih i ekonomskih individualnosti. Cijelo bi se ovo golemo područje i stanovništvo pretvorilo u ekonomski autarkično i politički i vojno neranjivo carstvo, pod njemačkim nadzorom i vodstvom, koje je trebalo trajati „tisuću godina“.

Kakav bi bio položaj NDH u ovakvoj državi može se razaznati iz snažnog prezira koji su mnogi Nijemci izražavali prema oružanim snagama NDH (i prema tome, neizravno prema političkim i vojnim elitama NDH te, na kraju ove računice, prema cijeloj hrvatskoj naciji). Preziranje bio, prema generalu Glaiseu, široko rasprostranjeno čak i među najniže rangiranim, običnim njemačkim vojnicima i dočasnici.⁶⁰ Mnogi su Nijemci, uključujući i Hitlera, smatrali da su Hrvati nesposobni sami steći, održati i razviti vlastitu državu. S obzirom na te stavove, postavlja se pitanje bi li položaj Hrvatske bio bolji u Europi u kojoj bi dominirali nacisti od njenog prijašnjeg, međuratnog položaja u Jugoslaviji. Nameće se neizbježan zaključak da ne bi Italija i Njemačka bile su vehke imperijalističke sile. Ustaška Hrvatska se nikad ne bi mogla nadati da bi mogla parirati njihovoj snazi, a pod njima bi s vremenom izgubila i državnost i nacionalnost. Srbija - iskonski neprijatelj Hrvatske, prema ustašama - bila je, kao i Hrvatska, mala nacija. Kako god sudili, šanse su - veće su šanse postojale - daje Hrvatska mogla iznaći i zadovoljavajući i modus vivendi sa Srbijom nego li s Italijom ili Njemačkom.

S druge strane, izgledi za očuvanje NDH u slučaju savezničke pobjede bili su jednako nepovoljni. Čak da su HSS i inicijatori plana Lorkovič-Voki uspješno privesti Hrvatsku na stranu Zapada, Saveznici su smatrali nužnim ponovno uspostaviti Jugoslaviju kao državu. Čak i da se NDH ponašala pravilno za vrijeme rata, u poslijeratnom razdoblju ona ne bi mogla nastaviti postojati. Ona bi to još manje mogla s režimom koji je izazvao ogorčenje svih civiliziranih ljudi svojim razularenim bezakonjem i krvavim napadima protiv Srba, Židova, Roma i antifašistički nastrojenih Hrvata.

Ponovimo, NDH koju su osnovale sile Osovine nije mogla opstati kao nezavisna država nakon rata bez obzira na to tko pobijedio, zato što je ona od početka djelovala u situaciji u kojoj nije imala nikakvih izgleda.

Ostaje, međutim, činjenica da je velika većina Hrvata željela hrvatsku

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

državu. Nakon što su njima tijekom 840 godina vladale druge nacije, postojala je neodoljiva psihološka i politička težnja za nezavisnošću.⁶¹ Međutim, politički kriterij u kritičnim povijesnim razdobljima u obzir moraju uzeti cijenu koju se treba platiti za nezavisnost, ne izraženu samo u ljudskim životima i patnjama već i u smislu nacionalne časti i držanja te u smislu izgleda opstanka novopostavljene države. Iznad svega, nezavisnost ne smije biti privid, ona nije tek razmjena ovisnosti o jednoj naciji za ovisnost o drugoj. Vladko Maček, prvak HSS-a, koji je zastupao većinu Hrvata od početka jugoslavenske države, nije bio voljan prihvatiti „nezavisnost“ koja se u travnju 1941. nudila po cijeni koju je Hitler nametnuo.

Međutim, mnogi ustaše i Hrvati koji su bili opsjednuti snom o nezavisnosti to jesu bili voljni. Mile Budak, vodeći ustaša, savršeno je izrazio tu opsesiju kad se povjerio kiparu Ivanu Meštroviću i kaže on pristao uz „namjeru da nezavisna država Hrvatska postoji i da treba nastaviti postojati, bilo to uz pomoć Nijemaca, Britanaca ili čak samog vruga. 'Ja bih sutra pristao [...] da Hrvatska bude komunistička republika, pod uvjetom da bude slobodna i nezavisna'“.⁶²

Međutim, u svijetu politika sile, velike sile u pravilu ne pomažu uspostavljanju i održavanju malih država a da im ne postave bilo eksplicitne bilo implicitne uvjete ili da u tome nemaju vlastite specifične pohtjeve i ekonomske ciljeve. Ako državnost nije stvar, uglavnom, borbom same nacije, već joj je dodijeljena širokogrudnošću jedne ili više velikih sila, nova država obično nije istinski ni slobodna ni nezavisna. To je doista bio slučaj s NDH.

Neki su ustaše to shvatili. U nemogućnosti da na bilo koji način obrane uspostavljenu državu ili njenu političku i vojnu prošlost, oni su ih zanemarivali i umjesto toga su se usredotočili na proglašavanje hrvatske „državnosti“, odvijajući 10. travnja 1941. od četiri godine koje su uslijedile.⁶³ Takav se postupak, međutim, ne može opravdati s historijskoga gledišta. Teorijsko pravo hrvatske nacije na njenu nezavisnu državu nije cjelovito pitanje. Zbog toga što je povijest slijed međusobnih dogovora, nemoguće je preuzeti ono što netko želi za svoje svrhe i zanemariti sve drugo.

Za neke pisce, naravno ustaškoga režima djelomice je razjašnjena činjenicom da su Paveh i mnogi drugi ustaški kriteriji potekli od gorskih krajeva BiH i Like. To su bila područja s nacionalno i konfesionalno miješanim stanovništvom, gdje su sukobi među nacionalnostima i konfesionalna nesnošljivost postojali stoljećeima. Čini se da je taj gorski element, kako među Srbima tako i među Hrvatima i Muslimanima, mnogo skloniji uporabi i zloporabi sile nego što su to Hrvati pod mediteranskim utjecajem uzduž jadranske obale i Hrvati iz Panonske nizine.⁶⁴

Ustaška država od 1941. do 1945. nema ni jednog zajedničkog s hrvatskim političkim tradicijama ili s političkim koncepcijama i stvarnim potrebama, interesima i ciljevima većine Hrvata. Taj neizbježni zaključak proizlazi iz ovdje

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

iznesenih činjenica o tome kako je ta država uspostavljena, kako se ponašala, kako su je iskorištavale i zlorabile strane države koje su njome dominirale, i kako je završila.

No poslušajmo što su neki važni bivši ustaški dužnosnici imali reći o naravi ustaške države. U poslijeratnom članku Eugen Kvaternik, bivši načelnik policije, napisao je:

Me utim više od svih političkih pogrešaka, zastranjenja i ljudskih mana - koje su se sve velikim dijelom uvele u razdoblju u kojem su događaji - esto snažniji od ljudi - katastrofa naše NDH imala je moralni uzrok, koji leži u četiri godine dugom i opetovano sustavnom prekoračivanju svih temeljnih i nepromjenljivih etičkih načela. Ovo prekoračivanje lišilo je mnoge [odgovorne ljude] sposobnosti za razumsko razmišljanje i na taj način je na nespretno da pravovremeno reagiraju na pogrešan način na koji je hrvatski narod bio vođen.⁶⁵

Kvaternik je dobro poznao situaciju. Tijekom prvih osamnaest mjeseci ustaškoga režima, kad je teror bio najgori, on je bio, nakon Pavela, najbezobzirniji i najkrvoločniji dužnosnik u državi.

U skladu s duhom maršal Slavko Kvaternik, bivši ministar vojske, vrhovni zapovjednik oružanih snaga i prvi čovjek do Pavela u prvih godinu i pol ustaškoga režima, napisao: „Dr. Pavel je, uz pomoć Nijemaca [...] nastavio svoju politiku osvete i razaranja do posljednjih dana NDH. On je ubijao i vješao vlastite građane, prouzročio trogodišnji građanski rat... uništio Hrvatsku i besramno je s ustašama pobjegao u inozemstvo, okaljavši vlastiti javno dani zavjet da će se on i ustaše boriti u šumi do posljednjeg daha.“⁶⁶

Još jednu razornu prosudbu o ustašama dao je velečasni Dragutin Kamber, katolik svećenik, ustaški dužnosnik i za neko vrijeme zatvorenik vojnoga kapelana oružanih snaga NDH. U posthumno objavljenom članku stoji:

Mnogi ljudi, nakon što se podsjetite na našu ratnu NDH, vide samo aspekt zla koji je ona unijela u našu sadašnjost i budućnost. Bez ikakve sumnje, bilo je zlo, nažalost, bilo ga je čak i previše. Popriličan broj onih koji su usmjeravali naše ljudske i nacionalne sudbine tijekom rata pokazali su, nažalost, da nisu bili sposobni voditi čak ni ove elementarne nastave za uzgoj stoke, a kamoli na odgovoran, politički mudar i državni način upravljati državnim brodom u vjhorima rata i Balkana i svjetskih previranja.⁶⁷

Drugi bivši ustaški vladin dužnosnik i neposredni promatrač hrvatske ratne politike kaže:

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Daje Hrvatska tijekom četiri godine svoga postojanja uspjela u ustrojavanju svoje uprave na način kakav se od nje očekuje, daje djelovala kao snaga europskoga pozapadnjena, da je u srcima svojih građana i svih religioznih vjerovanja i svih nacionalnosti ostala zapamćena kao draga uspomena na život na Zapadu i unutar Zapada, onda danas, vjerujemo, ne bi postojala divergentna gledišta o njoj, odbacuju načina na koji je uspostavljena i činjenicu daje nestala. ... [Njeni temelji] nisu uspjeli uvidjeti da su načela ljudskosti, pravde i zakonitosti bili integralni dijelovi hrvatske državne lade, bez kojih bi ona neizbježno potonula.⁶⁸

To su poslijeratne osude ustaškog režima bivših ustaških dužnosnika. Međutim čak i tijekom rata ustaše i neustaše iznosili su brojne optužbe jednake ovima. To su bile kritike pukovnika Ladislava Medveda i potpukovnika Ivana Babića; Juretićev izvještaj; prigovori onoga dijela HSS-a koji je ostao vjeran Matku, uključujući i Janjčkovićev izvještaj; i napadi lijevoga krila stranke koje je surađivalo s partizanima. Posebno je vrijedna spomena promemorija koju su Paveliću poslali Marko Došen, glasnogovornik Hrvatskoga sabora, i njegovi supotpisnici od 30. studenoga 1942 (vidi 8. poglavlje). U pismu Paveliću 6. ožujka 1942. nadbiskup Stepinac prosvjedovao je protiv općeg bezakonja i protiv niza prekoračenja ovlasti usmjerenih protiv Židova i srpsko-pravoslavnih obrambenika na katolicizam. On je bio siguran da te nepravedne mjere nisu dolazile od samoga Pavelića, „već prije od neodgovornih osoba koje je vodila strast i osobna pohlepa“. No zaključio je: „Poglavniče! Nemojte dopustiti ovim neodgovornim i nedobrodošlim elementima da naruše istinsku dobrobit našeg naroda. Narušavanje zakona prirode u ime naroda i države potaknut će osvetu prema narodu pa čak i prema državi. Unutar granica ove zemlje rodilo se ogorčenje koje će proširiti duh osвете, dok izvana neprijatelj napada naše moralne vrijednosti.“ Strah da bi ustaške političke mjere mogle prouzročiti osvetu Srbima nakon rata izrazili su u svojim pismima i nadbiskup Ujčić iz Beograda, franjevački svećenik i povjesničar Dominik Mandić, pa čak i neki seljaci nadbiskupu Stepincu već 1941. godine. Doseg te teme također je ispitivao Mladen Lorković nakon što je razriješen dužnosti. U pismu Paveliću na deset stranica od 5. rujna 1944, koje je Pavelić kasnije pročitao poslaniku Kascheu, Lorković se požalio da su se prema njemu i Voki u mnogo gore ponijeli nego što je to bio slučaj s obojicom Kvaternika i s Budakom, i strahovao je da bi ga mogli likvidirati „mračni elementi“ iz Pavelićeve osobne garde. Također je napisao da će „bez obzira na to kako rat na kraju završio, doći do užasnog osvetnog pohoda u Hrvatskoj“.⁶⁹ Kohko je samo proroštva pokazao u odnosu na oba ova slučaja.

Općenito se u ustaškoj državi pretpostavljalo da bi, ako etnici pobijede na kraju rata, osveta bila mnogo gora nego kad bi pobijedili partizani. Zapravo,

Kley kolaboracionisti kih režima u Jugoslaviji

kao što sam objasnio u knjizi o etnicima, smatralo se da bi srpska osveta protiv Hrvata za ustaške zločine bila „sveta dužnost“ srpskoga naroda. Iako nisu to no odredili broj likvidiranih ljudi, etnici su ugrubo izračunali da bi, u istim razmjerima u kojima su ustaše ubijali Srbe, oni ubijali ustaše i hrvatsku inteligenciju koja ih je podupirala, što znači oko 600.000 do 800.000 ljudi.⁷⁰

O NDH, Paveliću i ustaškom režimu mora se suditi samo na temelju izvora o njima. Proučavanje tih izvora neizbježno vodi do zaključka da je NDH bila proglašena u zločesto vrijeme od strane ekstremnih političkih elemenata, pod nepovoljnim starateljstvom, koje je zaživjelo na iskvašenim temeljima, u službi tiranskih sila, i koje je moglo završiti samo na tragici i na in. Ustaše i njihovi klerikalni saveznici koji su neprestano naglašavali da je Hrvatska pripadala zapadnom svijetu zbog svoje religije, kulture i tradicije, praktičari su politiku i ideologiju koji su bili antiteza zapadnih ideala.⁷¹ NDH je imala mnogo otvorenih neprijatelja. Doda li se tome i ona kao što je Ante Pavelić, režim kao što je onaj ustaški i strani saveznici kao što su nacistička Njemačka i fašistička Italija, njezino uništenje bilo je osigurano.

Zbog mnogih nerazumnih i barbarskih djela ustaškoga režima usmjerenih protiv Srba, Židova, Roma i protuustaški nastrojenih Hrvata, kao i njegova krajnja servilnost prema Njemačkoj i u manjoj mjeri prema Italiji kao okupacijskim silama, njegov utjecaj na povijesnu predodžbu o hrvatskom narodu bio je iznimno negativan kako u Jugoslaviji tako i u inozemstvu. Formalistički argument koji razdvaja proglašavanje NDH 10. travnja 1941. od njezinih političkih mjera tijekom sljedećih četiri godine - koji su mnogi Hrvati u emigraciji iznosili, a koji su željeli zaboraviti svoju povezanost s ustaškim režimom ili koji nisu voljeli ustaše premda im se sviđa zamisao o nezavisnoj hrvatskoj državi - neodrživ je. Proglašavanje NDH nije bilo posljedica široko rasprostranjene narodne hrvatske revolucije, nova država nije bila nezavisna, njezine političke smjernice nisu poticale mir u zemlji i njezino postojanje nije bilo ni u kratkoročnom ni u dugoročnom interesu hrvatskog naroda. Povrh svega, mora se ponoviti da, bez obzira na to kako Drugi svjetski rat završio, NDH nije mogla preživjeti kao slobodna i nezavisna država: u slučaju pobjede sila Osovine ona bi potpala pod još veće ropstvo Italije i Njemačke nego što je to bilo za vrijeme rata, dok bi u slučaju pobjede ona ponovno postala dio iznova uspostavljene Jugoslavije.

U prvoj knjizi studije o ratu i revoluciji u Jugoslaviji od 1941. do 1945. gotovo smo isključivo istraživali srpske etnike generala Draže Mihailovića. etnici su igrao jedinstvenu ulogu u Europi koju su okupirale sile Osovine. Oni su prvotno izjavljivali da su skupina koja pripada pokretu otpora, međutim na kraju su postali kolaboracionisti Nijemaca i Talijana, suprotstavljajući se partizanima kako bi stekli kontrolu u Jugoslaviji nakon rata i u manjoj mjeri nad

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ustašama u Hrvatskoj kao i ostalim kolaboracionisti kim snagama u Srbiji. Taj ih je put na kraju odveo do raspada i poraza.

U ovome, drugom dijelu studije, bavili smo se stranim okupacijskim režimima i različitim domaćim kolaboracionisti kim snagama koje su ušle u savez s njima i protiv zapadnih Saveznika i protiv partizana koje su vodili komunisti. Iako su mnoge od kolaboracionisti kih snaga više bile orijentirane prema Zapadu nego prema silama Osovine, sve su se naposljetku pridružile potonjima protiv onoga što se smatralo ve om prijetnjom - naime, vremenom se zaključilo kako ta, najveća opasnost, dolazi od komunisti kih partizana. To se također pokazalo gubitni kom strategijom.

U trećem dijelu namjera nam je opisati komunisti ke partizane, onu domaću u skupinu u Jugoslaviji koja je od početka bila i koja je tijekom cijeloga rata ostala nedvosmisleno suprotstavljena svim stranim okupacijskim režimima i domaćim kolaboracionistima. Vidjet ćemo kako su partizani nastali i razvili se u borbi protiv stranih i domaćih snaga; kako je, s vremenom, cijela zemlja postala poprište njihovih ratnih operacija i kako su, uz pomoć zapadnih Saveznika, ostvarili pobjedu i nakon rata postali vladari Jugoslavije.

Bilješke

¹ Za podroban opis njemačke povlačenja iz Grčke preko Makedonije i središnjeg Balkana prema Bosni, i zatim sjeverozapadno kroz Bosnu, Hrvatsku i Sloveniju te sjeverno kroz Bosnu, Slavoniju, sjeverozapadnu Hrvatsku i Sloveniju, vidi prikaz Ericha Schmidta-Richberga, jednoga od sudionika, *Der Endkampf auf dem Balkan*. General Schmidt-Richberg bio je načelnik stožera grupe armija E, koje su bile raspoređene u Grčkoj. Prilikom recenzije knjige, pukovnik Dušan Strajni, jugoslavenski vojni pisac, usporedio ju je s izjavom koju je general pukovnik Alexander Lohr dao dok je bio jugoslavenski ratni zarobljenik. Oni su se činili kao ratni zločinci i zaključio je da se u velikoj mjeri zasnivala na odjeljcima 11-20 Löhrove izjave. Prema Strajniću, Schmidt-Richberg je dodao komentare, proširenja i naslove poglavlja i odjeljaka te je napisao uvod i zaključak. Vidi Strajni, recenzija knjige *Das Ende [Der Endkampf] auf dem Balkan*. Glavne kritike primjedbe Jugoslavena knjizi bile su o tome kako nisu spomenute partizanske jedinice koje su se borile protiv Nijemaca. Oni su ušle na jugoslavenski teritorij u Makedoniji-Schmidt-Richberg samo je spomenuo bugarske divizije, koje su promijenile tabor i koje su se sada borile protiv Nijemaca. Međutim, Jugoslaveni su tvrdili da je glavni teret borbi protiv Nijemaca bio na njima i da Bugari nisu imali srca boriti se protiv svojih prijašnjih saveznika. Ta se tvrdnja odnosi na partizanske operacije na području između grčke granice na jugu i rijeke Drine na sjeverozapadu - na Makedoniju, južnu Srbiju, Kosovo i Metohiju te na Sandžak. Zanimljivo je primijetiti da na nekoliko karata grupa armija E koje pokazuju njihovo povlačenje kroz Makedoniju i Srbiju prema rijeci Drini i Bosni gotovo nema oznaka za jugoslavenske partizanske jedinice. Vidi *Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 404-427*. O doprinosu bugarskih jedinica u borbi protiv Nijemaca u jesen

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

1944. u Makedoniji i Srbiji još naveliko raspravljaju jugoslavenski i bugarski vojni povjesničari.

Medu ostalim njemačkim djelima o povlačenju njemačkih jedinica iz Grčke, vidi i Lanz, *Gebirgsjäger: Die 1. Gebirgsdivision*, str. 257-60, 278-94.

² Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 145.

³ Vrančić, S bijelom zastavom preko Alpa, ta knjižica nema veliku vrijednost, iako ju je pisao sudionik. Tipično, Vrančić ne daje najzanimljiviji dio informacije o cijeloj toj epizodi, naime tekst memoranduma koji su ustaške vlasti poslale saveznicima kom zapovjedniku na Sredozemlju u Caserti. On napominje (str. 24) daje jednu kopiju sam odnio feldmaršalu Alexanderu, a da su drugu kopiju nosila tri britanska pilota koji su bili ratni zarobljenici u NDH i koji su bili voljni obaviti taj zadatak. Memorandum koji su nosili britanski piloti može se naći u F. O. 371/48814, R 8237/6/92. Zrakoplov koji je vozio te ljude i ustaškog poručnika Vitomira Dubaja zaustavili su partizani u zračnoj bazi u blizini Zadra. Britanske su pilote poslali u Italiju s memorandumom, Dubaja su ustrijelili, a zrakoplov su zadržali. Tekst memoranduma objavljen je u Jugoslaviji u *Suđenje... Stepincu*, str. 46-48; on sadrži dodatnu rečenicu koja se ne nalazi u izvorniku poslanom u Italiju, u kojem je izražen smisao daje vlada NDH bila voljna prihvatiti bilo kakve granice za svoju državu koju saveznici odrede. To je vjerojatno ranija verzija tog dokumenta.

⁴ Kiszling, *Die Kroaten*, str. 218.

⁶ Za izvještaj generala Clarka iz 15. grupe armija od 7. svibnja feldmaršalu Alexanderu o primitku Löhrova prijedloga, vidi W. O. 204/1358 A XC/A 51348. Harold Macmillan, britanski predstavnik pri Vrhovnom zapovjedništvu saveznika snaga za Sredozemlje, 10. svibnja je obavijestio zapovjedne položaje kojih se to tiče kako je „[Löhrov] poslanik obaviješten da se njemačke snage koje se nalaze pred Rusima moraju predati njima, dok se one snage koje se nalaze pred snagama maršala Tita moraju predati potonjima“. Dodano je da 8. armija mora prihvatiti predaju samo od onih snaga koje su stvarno u vezi s 8. armijom. Vidi F. O. 371/48814 R 8222/6/92. Nema sumnje da se ta odredba odnosila i na oružane snage NDH koje su bile pod Löhrovim zapovjedništvom.

⁶ Goodrich i Carrol, *Documents on American Foreign Relations*, vol. 7, str. 185. Ista odredba, da njemačke armije i armije pod njihovim nadzorom odlože svoje oružje i ostaju na položajima koje zauzimaju u trenutku kad je predaja stupila na snagu, pronađena je u dokumentu potpisanom u Berlinu 8. svibnja 1945. Vidi str. 185-187.

Za dokumente koji su objavljeni na Moskovskoj konferenciji, vidi Carnegie zaklada za međunarodni mir, *International Conciliation*, 1943, br. 395, str. 599-605. „Bezuvjetna predaja“ je spomenuta, ali se nije dalje razrađivala. Za konferenciju na Jalti, vidi *United States, Department of State, Foreign Relations ... The Conferences at Malta and Yalta*, 1945, str. 110-18, 613-15, 624-27, 978-79. Za kritiku koncepta „bezuvjetne predaje“, vidi *Sherwood, Roosevelt and Hopkins*, sv. 2, str. 298-302, 602-3; *Churchill, The Second World War*, sv. 4, str. 683-91; *Sulzberger, Such a Peace*, str. 17-19, 115.

Churchill, The Second World War, sv. 6, str. 440-54; Eisenhower, *Report by the Supreme Commander*, str. 118-120. O Hitlerovim nadama tijekom njegovih posljednjih dana da će Njemačka biti spašena zbog razmirica između zapadnih Saveznika i Sovjeta vidi „*Hitlers letzte Lagebesprechung*“.

⁹ Ljeki, „Od Ivan Planine do Bleiburga“, str. 1-139. (iz dodatka). Ivan planina nalazi se jugozapadno od Sarajeva, a Bleiburg/Pliberk je selo u Austriji blizu slovensko-austrijske granice gdje se jugoslavenske kvislinške jedinice predale partizanima 15. svibnja 1945. godine. Vidi i izvještaj M. G. Polića, ustaškog kapetana, „Od Mostara do Bleiburga“ (na

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

hrvatskom), koji je u 48 nastavaka izlazio u Hrvatskom glasu (Winnipeg, Man.) od 31 srpnja 1965. do 15. listopada 1966. godine.

¹⁰ Šiljegovi, „Zadatak je bio: osloboditi Istru i Trst“.

¹¹ Vidi poslijeratno ispitivanje Eriha Lisaka koji je putovao od Zagreba u autu s Pavelom i Pavelovim sinom Velimirom i s dvama vozačima, i koji se od njih odvojio u Austriji negdje oko 20. svibnja 1945. da ne bi pobudio sumnju o Pavelovom boravku. A VII, fond NDH, reg. br. 2/6, kutija 9,1. 0., str. 18-21.

¹² General pukovnik Lohr, njemački vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu, bio je zarobljen pa je pobjegao i ponovno uhapšen u tjednu u kojem je uslijedila predaja njemačkih snaga na zapadnoj, talijanskoj i sovjetskoj fronti, nakon što su se nastavile borbe u Jugoslaviji. Lohr je dobro poznao sadržaj dokumenta o predaji, jer je bio na sastanku s feldmaršalom Kesselringom u Grazu 6. svibnja i jer je bio pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom od 22. travnja. Međutim, umjesto da zapovijedi svojim jedinicama da prestanu s borbom i da se predaju, on je s njima pokušao pobjeći i na austrijski teritorij. Došlo je do njegova zarobljavanja i postoji nekoliko verzija kako se to zbilo. Kizling ga, službeno i se austrijskim vojnim izvorima, prikazuje u nesebičnom i viteškom svjetlu. On ostaje pritom da se Lohr svojevremeno predao partizanima i otišao u zarobljeništvo kako bi podijelio sudbinu svojih vojnika (Die Kroaten, str. 211, 220). Međutim, Kizling je bio Lohrov osobni prijatelj i on ili nije bio svjestan ili je odabrao odbaciti odredbe predaje koje su Lohra ovlatile da se preda vojsci protiv koje se borio. Potonje je vjerojatnije s obzirom da potkrepljuje Kizlingovu tezu o nesebičnom zapovjedniku. Međutim, prema izvorima jugoslavenskih komunista, koje su potvrdili ostali izvori i postojeći materijali, Lohr se nije svojevremeno predao. Prvo ga je 9. svibnja zarobila 14. slovenska divizija na jugoslavenskom teritoriju. U razgovoru s jugoslavenskim predstavnicima on je za razmjenu ponudio sve svoje naoružanje i zalihe za dopuštenje da se povuče sa svojim jedinicama u Austriju, što je bio prijedlog koji, naravno, nije bio prihvaćen. Nagovorili su ga da izda zapovijedi svojim jedinicama da prestanu s borbenim djelovanjima, što su one pak odbile uiniti. On je potom pobjegao od onih koji su ga zarobili, opozvao je zapovijedi koje je izdao dok je bio zarobljen, prešao na austrijski teritorij i uspostavio vezu s Britancima. Njemačke jedinice koje su se još nailazile u Jugoslaviji nastavile su se povlačiti prema Austriji, veštinom neprestano se boreći. Lohrov bijeg uvelike je uzdrmao partizansko zapovjedništvo te je uloženi siloviti napor da ga se opet zarobi, što im je i uspjelo 13. svibnja. On i ostali njemački vojnici i njihovi ljudi odvedeni su u Jugoslaviju kao ratni zarobljenici. Vidi Basta, Rat posle rata, str. 63-71.

U Jugoslaviji su Lohra intenzivno ispitivale jugoslavenske vlasti, koje su željele utvrditi djelokrug njegovih aktivnosti i upotpuniti svoje poznavanje njemačkih akcija usmjerenih protiv partizanskih snaga tijekom rata. Njemu se na posljetku sudilo pred jugoslavenskim vojnim sudom i optužen je za ratne zločine: da je zapovijedao 4. Luftwaffe skupinom koja je bombardirala Beograd 6. travnja 1941; da je provodio brutalnu politiku strijeljanja talaca i paljenja sela; da je organizirao četvrtu i Petu ofenzivu protiv partizana 1943, tijekom koje je veštinom partizana koji su završili kao zarobljenici, uključujući i one ranjene, strijeljana na licu mjesta; i tako dalje, završavajući s njegovim zapovjednim odlukama iz posljednja dva tjedna rata. Zajedno s mnogim drugim njemačkim generalima i dužnosnicima okupacijskoga režima osuđen je na smrt i pogubljen.

Prema Basti, str. 71, Lohr je pokazao veliku prisebnost na svome sudbini, za razliku od nekih drugih generala, i prihvatio je presudu kao dio rizika koji spada u vojnu profesiju. Austrijanac po rođenju, čiji je otac bio Austrijanac, a majka Ruskinja, on je bio jedini ruski pravoslavni vojničar među njemačkim generalima u njemačkoj vojsci. Smatrali su ga stružnjakom za

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

balkanska pitanja nakon što je kao mladi austrougarski časnik služio vojsku u Bosni. Za ostale visoke njemačke časnike i dužnosnike kojima se u Jugoslaviji nakon rata sudilo kao ratnim zločincima, od kojih je veliki dio bio je pogubljen, vidi Folttmann i Möller-Witten, *Opfergang der Generale*.

¹³ Vidi, primjerice, I. Babi, „Military History”; Draganović, „Kalvarija hrvatskog naroda godine 1945”; Dragojlov, „Der Krieg 1941-1945”; Ljeki, „Od Ivan Planine do Bleiburga”. Vidi i Hefer, „Izručavanje Hrvatske vojske”. Nakon što je utvrdio da su se oružane snage NDH i civili predali Britancima, Hefer je tvrdio da ih je Velika Britanija bila obvezna zaštititi jer je bila potpisnica Ženevske konvencije iz 1929. o postupanju prema ratnim zarobljenicima. Izručivši ih Titovoj „srbokomunističkoj bandi”, Velika je Britanija počinila jedan od najtežih i najvrednijih ratnih zločina u povijesti.

Od vremena rata, hrvatski politički emigranti i antikomunistički simpatizeri napisali su iznimno mnogo knjiga i stotine članaka o Bleiburgu. S raspadom komunističke Jugoslavije toj je temi u novoj hrvatskoj državi također posvećena pozornost. Međutim, tek se treba pojaviti nepristrana znanstvena studija.

¹⁴ Basta, *Rat posle rata*; Crljen, „Informe del prof. Daniel Crljen, negociador croata”, str. 216-21.

¹⁵ Bethell, *The Last Secret*, str. 84-88. Vidi i niz članaka o blajburškoj tragediji trideset godina poslije u *Nova Hrvatska* (London), 11. svibnja 1975, koji su se pojavili u isto vrijeme kad i Bethellova knjiga i koja je uključivala intervju s njim. „Why did the English hand over the prisoners?” nalazi se na str. 12-15.

Vidi i dvodijelni članak Antonia Pitamitza „Lo sterminio dei Croati”, u *Storia Illustrata* (Milano), lipanj i srpanj 1984.

¹⁶ W. 0.106/4022, XL 03659. Ovo je poruka feldmaršala Alexandera združenim načelnicima stožera i britanskim načelnicima stožera. U onome što se čini da je nešto malo ranija verzija iste poruke generalu Eisenhoweru, Alexander također spominje 24.000 slovenska vojnika i 200.000 hrvatskih i slovenskih izbjeglica. Vidi F. O. 371/48918, R 8700/1728/92.

¹⁷ Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, str. 282; B. Novak, *Trieste, 1941-1954*, str. 197-200; Hunt, „Trst i Julijska krajina”; Biber, „Trst, Triest, ali Trieste”.

¹⁸ I. Babi, *Military History*, str. 131-66, posebno str. 165. Taj članak, kao i većina radova hrvatskih političkih emigranata, pisanje prema sjećanju, bez korištenja ikakvih dokumenata. Vidi također Kizling, *Die Kroaten*, str. 222.

Među bjeguncima je bilo mnogo proustaških klerikalaca - Ivo Bogdan, Ivan Oršani, Vilko Rieger, Vinko Nikolić i Marijan Mikac. Po svemu sudeći, organizacije Katoličke crkve igrale su važnu ulogu u olakšavanju njihova bijega. Moguće je da je katolička strana onoga što se poslije razvilo u „štakorsku vezu” - program američke vojske da se spasu ljudi iz Njemačke i zemalja koje nadziru komunisti iz istočne i jugoistočne Europe - već funkcionirala, barem u svome početnom stadiju.

¹⁹ Za Babičevu procjenu, vidi I. Babi, „Military History”, str. 165. Babičeve brojke zapravo su Kizlingove, samo što je Babičevu brojku od 20.000 drugačije interpretirao. On je procijenio da je to bio broj vojnika oružanih snaga NDH koji su se izdvojili od ostalih vojnika i pobjegli u Austriju, dok je Kizling rekao da je to bio broj onih koji su se izdvojili i vratili u Hrvatsku. Za Crljenovu procjenu vidi intervju s njim u *Otpor* 8, br. 3 (1982), str. 33-34. Za tvrdnje da je 250.000 Hrvata u Austriji i preostalih 160.000 u Sloveniji završilo u partizanskim rukama, vidi Prcela i Guldescu, *Operation Slaughterhouse*, str. 73-103, posebno str. 76, 92. Konkretno, vidi Instituto croata latinoamericano de cultura, *Studia Croatica*, str. 25, 58, 364, 367, za njegove procjene.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

General Luburi je tvrdio da je bilo 300.000 vojnika. Vidi nepotpisanu izjavu u Drina (Madrid), 1962, br. 7-9, str. 189.

²⁰ Kiszling, Die Kroaten, str. 219-23.

²¹ Zabrojke iz službene povijesti Narodnooslobodilačkog rata, vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, Oslobodilački rat, prvo izd. (1958), sv. 2, str. 646. Drugo izdanje (1963-1965) istog djela, sv. 2, str. 634, daje iste brojke. Za Baštine brojke vidi njegov Rat posle rata, str. 102, a za brojke Koste Nada vidi „Krevet je tvrd za nema kog generala“, četvrti u nizu intervjua s Nadom, u NIN (Beograd), 23. maj 1965, str. 12.

Za usporedbu, možemo spomenuti da je u dnevnoj zapovijedi koju je Tito izdao 15. svibnja 1945, u kojoj je pohvalio jedinice koje su se borile protiv njemačkih i kvislinških snaga na austrijskoj granici, utvrđeno da je u prethodna dva tjedna zarobljeno oko 100.000 neprijateljskih vojnika, iako njihova nacionalnost nije bila dana. Vidi Zbornik DNOR, 2. serija, 1. knjiga, str. 637.

²² Borba (Beograd), 12. mart 1964. Savez boraca je uložio prosvjed Zapadnoj Njemačkoj zbog tužbe koju je podigla jedna njemačka skupina protiv Jugoslavije optužujući je za navodnu smrt 100.000 njemačkih ratnih zarobljenika i 250.000 folksdojčera. Iste brojke službeno objavilo jugoslavensko Ministarstvo unutrašnjih poslova u Borbi (Beograd), 8. februar 1949. godine.

²³ Injenica da se Lohr odrekao svoga zapovjedništva nad oružanim snagama NDH dan prije nego što je bezuvjetna predaja stupila na snagu teško se može iskoristiti kao argument da potonje nisu bile obvezne odložiti svoje oružje u 23:01 sati 8. svibnja. Osim toga, njemačke jedinice na jugoslavenskom teritoriju također su odbile pokoriti se toj jasnoj zapovijedi.

²⁴ Politika (Beograd), 5. avgusta 1962, prvi nastavak niza članaka nazvan „Kako je uhvaćen general Draža Mihailović“, Gojka Banović i Koste Stepanović. Vidi i Tomasevich, The Chetniks, str. 437-438.

²⁵ Ijeki, „Od Ivan Planine do Bleiburga“, str. 9.

²⁶ O nadama različitih snaga u Jugoslaviji, vidi Bethell, The Last Secret, str. 71-72; Kern, General von Pannwitz und seine Kosaken, str. 135, 140-142; Tomasevich, The Chetniks, str. 430-432, 441-450. Za Hitlerove nade vidi „Hitlers letzte Lagebesprechung“.

²⁷ Oni koji to tvrde uključuju Luburića, „Ustaštvo“; V. Nikolić, Bteiburška tragedija hrvatskog naroda; Omranin, Military History of Croatia; Prćela, Operation Slaughterhouse; Vrančić, „Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga“; pa čak i profesor Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike.

Prvo i drugo izdanje Bleiburške tragedije hrvatskog naroda objavljeno je u Münchenu i Barceloni 1976. i 1977, a treće izdanje u Zagrebu 1993. godine. U drugom i trećem izdanju dodane su samo neke uvodne primjedbe, a u trećem izdanju i kazalo imena; paginacija je ostala neizmijenjena.

Posjetio sam naselje Bleiburg u ljeto 1967. i lokalna mi je policija pokazala put do mjesta jugoistočno od grada gdje su oni tvrdili da je došlo do predaje oružanih snaga NDH. Iako je poljana oko naselja prilično velika, teško je vjerovati da bi mogla primiti mnoštvo o kojima govore ustaški i proustaški pisci. August Walz, u Kärnten 1945, nije mogao u Bleiburgu pronaći lokalne dokumente o događajima iz sredine svibnja 1945. i iz prijava ene Kiszlingove verzije.

²⁹ ^{iv} Tu sam informaciju dobio od pukovnika Daniela Swetta, umirovljenog pripadnika mornarici kog pješaštva SAD-a.

³⁰ Kao što je navedeno iz drugog izvora, u Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, str. 116-117. Zanimljivo je da drugi preživjeli iz ustaškog izaslanstva Britancima - general Ivan

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

⁰¹ Heren i nije, prema mojim spoznajama, napisao ni riješ o tom pitanju.

01 Za partizanske izvore vidi izvještaje različitih divizija partizanske Treće armije o njihovim završnim operacijama na jugoslavensko-austrijskoj granici, u Zbornik DNOR, 11. serija, 3. kryiga, str. 563-564, 594-596, 603-627, 631-647. Za ustaški izvor vidi Ljeki, „Od Ivan Planine do Blaiburga”, str. 43-101. Vidi i Aleksi, „Vojni aspekti”, str. 41-43, i Ferenc, „Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope”, str. 814-816.

00 Za nekoliko novijih obrada događaja s kraja rata, vidi Biber, Konec druge svetome vojne v Jugoslaviji, radove s etvrtog okruglog stola jugoslavenskih i britanskih povjesničara, objavljene 1986, i dvije knjige koje je objavio novinski časopis Start: Bleiburg: Otvoreni dossier, uredio Marko Grčić, oba su, i prvo i drugo izdanje, objavljena 1990, i Križni put, Borisa Vlašića i Aleksandra Vojinovića, objavljen 1991. godine. Žerjavićev se članak nalazi u drugom (proširenom) izdanju knjige Bleiburg: Otvoreni dossier. Žerjavić je objavio posebnu knjigu - Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga.

³³ Žerjavić, Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga.

⁵⁴ Lako je moguće da su partizanske vlasti ule za pokrete američkih jedinica pod zapovjedništvom generala Georgea Pattona iz Austrije prema sjeveroistočnoj Italiji i da su to tumačili ili kao moguće u prijetnju njima samima. Patton je zapravo zabilježio u svoj dnevnik i u svoja pisma između 17. i 24. svibnja da su jedinice stavljene u pokret u slučaju da se Tito pokaže nepokornim. Vidi Blumenson, The Patton Papers: 1940-1945, sv. 2, str. 715-18. Međutim, kao što je prije spomenuto, Tito je postao pomirljiviji glede pitanja Trsta i stoga Saveznici nisu trebali zaprijetiti da će angažirati američke snage kako bi Jugoslaveni prisilili na ustupke.

³⁵ Najpoznatiji pokušaj ustaša da infiltriraju agente u Jugoslaviju bila je takozvana Operacija Gvardijan tijekom 1947-1948, koju je organizirao i kojom je iz Austrije upravljao bivši ustaški obavještajni časnik, bojničnik Božidar Kavran. Za vrijeme te operacije, Jugoslaveni su se služili tehnikom sličnom onoj kojom su se služili da uvjere Mihailovića da ostanu u zemlji, to jest, stupili su u vezu s njima preko veze za koju su ustaše mislili daje njihova radnička postaja i njihov radijsignal u Hrvatskoj. Između 22. srpnja 1947. i 3. srpnja 1948. jugoslavenske sigurnosne službe namamile su osamnaest skupina ustaša s ukupno 98 ljudi u zemlju, uhvativši ih dok su ulazili, a da nisu izazivali sumnje u ustaškoj organizaciji u inozemstvu, tako da se na kraju pojavio i Kavran, mozak cijeloga tog projekta. Našao se s jugoslavenskim sigurnosnim službama koje su se predstavile kao ustaše, i nije ništa posumnjao sve dok ga, nakon dugog razgovora s njima, nisu obavijestili daje u rukama jugoslavenske tajne službe. Za jugoslavenski izvještaj, o igledno službeno iniciran, vidi Vuković, Operacija Gvardijan. Za ustaško viđenje vidi Tragedija Kavrana i drugova Ivana Prasca, sudionika koji je proveo 15 godina u jugoslavenskom zatvoru i zatim pobjegao u inozemstvo kako bi ispričao ovu priču. Prusac daje imena i imenove svih 98 muškaraca na str. 262-266. Prema jugoslavenskoj verziji toga događaja, neki su ustaški agenti radili za zapadne obavještajne službe, što je vrlo vjerojatna pretpostavka s obzirom da se to dogodilo prije isključivanja Jugoslavije iz Kominterne u lipnju 1948. godine.

³⁶ Bakarić, u: HD A, fond CK SKH, Sjednica CK KPH, 3. VIII. 1945.

³⁷ Bareza, „Katastrofa Blaiburga”, str. 31-43, posebno str. 42. Bareza opisuje Pavelića u vrlo negativnim tonovima. Vjeruje da je Pavelić unaprijed pripremao svoj bijeg, putujući s vrlo malom skupinom i izbjegavajući kontakt sa svojom vladom i vojnim zapovjednicima kako ne bi ugrožavao vlastitu sigurnost.

³⁸ Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, str. 116; Ljeki, „Od Ivan Planine do Blaiburga”, str. 16-19.

- ³⁹ Likvidacija Lorkovića i Vokića, zajedno s Ljudevitom Tomaševićem i Ivankom Farolfijem iz Hrvatske seljačke stranke i nekolicinom pukovnika iz vojske, zbila se u posljednjem tjednu rata pod okolnostima koje još nisu razjašnjene. Svi su ti ljudi bili utamničeni od rujna 1944. Vidi Jareb, *Poljaška hrvatske politike*, str. 111-16.
- ⁴⁰ Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, posebno 5. i 6. poglavlje.
- ⁴¹ Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 146-152; W. O. 170/4184, 98868; Jareb i Omranin, „The End of the Croatian Army”, str. 122, 164. Vidi i izvještaj koji je Alexander Lohr dao svojim jugoslavenskim istražiteljima nakon rata, „Beantwortung der an mich gerichteten kriegsgeschichtlichen Fragen”, u A VII, fond NOP, reg. br. 1/1, kutija 70/1, str. 81, 92.
- Izvještaji o gubicima njemačkih jedinica u listopadu i studenom 1944. pokazuju da se veu to vrijeme 35 do 40% gubitaka (i prema tome vjerojatno vojno sposobnog ljudstva) u tim trima divizijama odnosi na Nijemce. Vidi Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 235-236, 268-269.
- ⁴² Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 223-28; Löhrov izvještaj (vidi bilješku 41), str. 85, 95-97.
- ⁴³ Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 278-82; Löhrov izvještaj (vidi bilješku 41), str. 85, 100-101. O Hrvatima koji su putovali do Slovenskoga primorja i zatim se povukli u Italiju, vidi Antić, „Hrvati u srpskim dobrovoljačkim odredima”, str. 443-444. Vidi i Aleksić, „Vojni aspekti”, str. 44.
- ⁴⁴ Vidi 11. poglavlje, str. 551-552. i bilješku 82.
- ⁴⁵ Ranković i nakon što je Mihailović izgubio svoj položaj kao ministar vojske, mornarice i zrakoplovstva u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u svibnju 1944, i potom svoj položaj na čelničkom štabu Vrhovnog zapovjedništva u kolovozu 1944, slovenski domobrani (kao i četnici diljem Jugoslavije), nastavili su ga otvoreno ili tajno priznavati za svoga vrhovnog zapovjednika.
- ⁴⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 440-49.
- ⁴⁷ Za pokušaj kolaboracionističkih snaga da djeluju zajedno, vidi Aleksić, „Potrebno je preispitati prošlost”, str. 440-441. Za molbu biskupa Rožmana vidi Clissold, *Whirlwind*, str. 223.
- ⁴⁸ Biber, *Tito Churchill*, strogo tajno, različiti dokumenti između str. 490-550; Churchill, *The Second World War*, sv. 6, str. 551-561; Hunt, „Trst i Julijska krajina”; Biber, „Trst, Trieste, ali Trieste”.
- ⁴⁹ Debeljak, „Prvi slovenski parlament”, posebno str. 280, 285-286.
- ⁵⁰ Za događaje kako ih tumače domobrani, vidi *Vetrinjska tragedija* i izvore koji su ondje dani. Vidi i Karapandžić, *Ko evje - Titov najkrvaviji zločin*. Vidi Tolstoj, *The Minister and the Massacres*, za detaljnu optužnicu britanskih postupaka. Tolstoja su poslije tužili za klevetu zbog optužbi, i izgubio je. Za događaje kako su ih vidjeli partizani, vidi Strle, *Veliki finale na Koroškem*. Za Zerjavićeve brojke vidi njegovu knjigu *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Vidi i Titov govor u Ljubljani 26. svibnja 1945, u *Sabrana djela*, sv. 28, str. 76-79.
- ⁵¹ Željeznov, *Rupnikov proces*.
- ⁵² Vidi Ivanić, *Dachauski procesi*.
- ⁵³ Jedinicu pripadnika Ljotičevih snaga od oko 40 ljudi pod zapovjedništvom bojnika Milorada Mojića, zaustavili su ustaše na zagrebačkom željezničkom kolodvoru 7. prosinca 1944, odveli ih u okolicu grada te ih smaknuli. Na sljedećan su na in skupinu od oko 120 četnika, ukljuju i jedan dio bolesnih i ranjenih, izvukli iz vlaka u Kostajnici 17. prosinca

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

1944. i masakrirali ih. Vidi B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 186-189. Vidi i Luburić, „Ustaštvo”, str. 21.

⁵⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 446-49.

⁵⁵ B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 250. Ovu je informaciju potvrdio Svetolik Lazarević iz Wellingtona, Novi Zeland, bliski Ljotićev suradnik, koji se vozio u istom autu i koji je sam bio teško ozlijeđen. Nesreća se dogodila jer vozač nije na vrijeme opazio da je mali most na cesti srušen i auto se sunovratio u jamu.

⁵⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 451-452; B. Novak, *Trieste, 1941-1954*, str. 154.

⁵⁷ F. O. 371/48,890, R 11, 527/329/92.

⁵⁸ Borković, *Milan Nedić*, str. 387.

⁵⁹ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1653.

⁶⁰ Vidi, u pogledu toga, Glaiseov izvještaj od 27. srpnja 1944. feldmaršalu von Weichsu, vrhovnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, u *Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 465*.

⁶¹ Vidi Jareb, „Iz korespondencije Dra Vladka Mačekova”, str. 311-339, za Radićeve i Mačekove poglede na hrvatsko-jugoslavenski problem. Pretpostavljam da su se upravo suprotni sentiment mogli pronaći i u spisima te dvojice političara.

⁶² Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, str. 317.

Ustaški i proustaški pisci malo pozornosti pridaju bitnim problemima ustaškoga režima i NDH, vjerojatno zato što vide kako je ta prošlost oskudna i slijede na nje da, što se manje govori o četiri godine hrvatske povijesti, to bolje.

⁶⁴ Ovo je vrlo kontroverzno pitanje. Neki autori tome pridaju veliku važnost prilikom raspravljanja o razvoju događaja u NDH, posebno kad je riječ o zluporabi sile i krvavom rješavanju razmirica među nacionalnim i religioznim skupinama. Vidi, primjerice, Ciliga, *Sam kroz Evropu u ratu*, str. 430-441.

⁶⁵ Kvaternik, „Još jednom o Rimskim ugovorima”, str. 257. U drugom odluku, kojemu je cilj bio prebaciti svu krivnju za nevolje NDH na Pavelića i Talijane, Kvaternik je napisao: „Svaka nacija ima sudbinu koju zaslužuje, uključujući i nas Hrvate. Mi smo sami ponajviše odgovorni za svoju propast, zato što smo tijekom četiri godine tolerirali protuhrvatsku vlast. Međutim to se nikad ne bi dogodilo da nije bilo agresivne talijanske politike koja je stvorila partizane, protiv kojih smo se borili sve do svibnja 1945.” Vidi „Riječi i djela”, str. 73-74. Kvaternikova tvrdnja da su Talijani stvorili partizane o čemu je neodrživa. Međutim, Talijani jesu uvelike pomogli partizanima svojim protupartizanskim politikama odlukama, svojim favoriziranjem Srba i četnika i povlačenjem golemog dijela svojih snaga iz Zone III. početkom ljeta 1942. godine. I partizani se jesu najviše okoristili talijanskom kapitulacijom u rujnu 1943. i politički i jer su ugrabili najveći dio njihova oružja.

⁶⁶ Citirano iz bilježaka maršala Kvaternika, str. 146, koje je napisao dok je bio u izbjeglištvu i poslije dok je otkao suđenje. S obzirom da su obojica Kvaternik uklonjeni sa svojih položaja na vlasti u listopadu 1942. - usprkos tomu što su uinili za Pavelića, oni su imali dobre razloge da budu ogorčeni, i to se mora uzeti u obzir kad se ocjenjuju njihove presudbe.

⁶⁷ Kamber, „Pavelićeva baština”, str. 5. Kamber je izjavio da bi i u slobodnoj Hrvatskoj Pavelić bio izveden pred sud. Kamber je umro u Torontu 30. lipnja 1969. godine.

⁶⁸ Radnićević, „Razlike u pogledima i jedinstven nastup”, str. 77-78.

⁶⁹ Stepinacovo pismo Paveliću u vidu u Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 310-312. Kopije deset pisama koje sam dobio od jednoga jugoslavenskog znanstvenika iz arhiva nadbiskupa Stepinca, u kojem on izražava strah onih pisaca koji su govorili da bi se Srbi mogli osvetiti Hrvatima nakon rata, nalaze se u mojoj dokumentaciji. Za Lorko-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

vi evo pismo Paveli u, koje potonji nikad nije objavio, vidi Kascheov izvještaj, u Micr No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,156-57.

⁷⁰ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 260-61.

⁷¹ Tvrdnju daje Hrvatska bila lanica zapadnja ke obitelji nacija i tradicionalna hraniteljica zapadne kulture i rimokatoli anstva naspram Turaka i isto nog pravoslavlja još su vrš e iznijeli neki pripadnici hrvatskoga katoli kog klera nego što su to u inili sami ustaše. Vidi, s obzirom na to, zbirku eseja objavljenih na talijanskom o hrvatskoj kulturnoj i crkvenoj povijesti koju je napisala skupina hrvatskih katoli kih sve enika pod nazivom *Croazia sacra 1943. godine*, posebno doprinose Ive Guberine i Krunoslava sv. Draganovi a (urednik). Knjiga, koju je službeno odobrila hrvatska katoli ka crkvena hijerarhija, prvenstveno je napisana kako bi neutralizirala nepovoljan dojam koje su politi ke mjere ustaškog režima izazivale u Italiji. Ona nije naglašavala prevladavaju u situaciju u NDH, ve je onoliko koliko se odnosila na nju u potpunosti podržavala ustaški režim. Vidi Guberinin doprinos, „*La formazione cattolica della Croazia*“, posebno str. 30-33.

B i b l i o g r a f i j a

1

K a z a l o

BIBLIOGRAFIJA

Arhivska gra a

Tri najvažnije skupine neobjavljene primarne gra e korištene u ovoj studiji inili su: 1) zaplijenjena njema ka i talijanska ratna dokumentacija na mikrofilmu, dostupna ponajprije u Nacionalnom arhivu SAD-a (United States National Archive), 2) jugoslavenska ratna dokumentacija, kao i mnoštvo njema kih i talijanskih dokumenata, dostupno osobito u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, te 3) britanska ratna dokumentacija, dostupna u londonskom Uredu zajavnu dokumentaciju (Public Record Office).

Upotrijebljeni su sljede i njema ki i talijanski ratni dokumenti iz Nacionalnog arhiva. Radi se o pojedina nim rolama mikrofilma, svrstanima u tematske skupine.

Micr. No. T-71: dokumentacija Ministarstva nacionalne ekonomije Tre eg Reicha, rola br. 3.

Micr. No. T-75: dokumentacija Ureda opunomo enika za ekonomska pitanja u Srbiji, rola br. 69.

Micr. No. T-77: dokumentacija Stožera, Visoko zapovjedništvo Njema kih oružanih snaga (OKW), role br. 781, 788, 883, 884, 886, 895, 1295, 1298.

Micr. No. T-78: dokumentacija Stožera, Visoko zapovjedništvo Njema ke vojske (OKH), role br. 329, 332.

Micr. No. T-84: zbirka raznih njema kih dokumenata, role br. 80, 103-105.

Micr. No. T-120: dokumentacija njema kog Ministarstva vanjskih poslova, role br. 199, 100, 402, 753, 1757, 2291, 2415, 5781-5788, 5793, 5794, 5796, 5797.

Micr. No. T-175: dokumentacija Reichsführera SS-a i zapovjednika policije, role br. 81, 94, 124, 460, 480.

Micr. No. T-311: dokumentacija njema kih podru nih zapovjedništava na terenu, armija i skupina, role br. 186, 189, 192, 194-196, 286.

Micr. No. T-312: dokumentacija njema kih podru nih zapovjedništava, armija, rola br. 470.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Micr. No. T-314: dokumentacija njemačkih područnih zapovjedništava, korpusa, role br. 554, 566, 1457.

Micr. No. T-315: dokumentacija njemačkih područnih zapovjedništava, divizija, rola br. 64.

Micr. No. T-501: dokumentacija njemačkih područnih zapovjedništava, pozadinska područja, okupirani teritoriji i drugo, role br. 164, 245-251, 253, 256-258, 260, 264-268, 285, 286, 352.

Micr. No. T-580: mikrofilmovi Berlinskog dokumentacijskog centra, u kojima se, među ostalima, nalaze i dokumenti Ministarstva nacionalne ekonomije Tretega Reicha, Nacionalsocijalističke radničke partije i zbirke (Werke) Hermana Göringera, role br. 435, 436, 455-458, 540, 915.

Micr. No. T-586: dokumentacija talijanskog Ministarstva unutarnjih poslova - Ured III, te talijanskog Ministarstva popularne kulture, role br. 356, 424.

Micr. No. T-821: zbirka dokumenata talijanskog Vojnog arhiva, 1933-1943., role br. 21, 31, 53, 55, 56, 65, 125, 247, 248, 252, 347, 356, 403, 405, 406, 410, 498, 503, 505.

Služio sam se i američkom grafičkom mikrofilmom br. 679 američkog Ministarstva vanjskih poslova (US Department of State, Special Interrogation Mission to Germany, 1945-1946.), role 2 i 3, istraživačko-analitičkim izvještajima arhivske skupine 226 Ureda za strateške službe s kojih je skinuta oznaka tajnosti, te na mikrofilm prebačeni njemački ratni materijalom arhivske skupine 238, Arhiv zločina u Drugom svjetskom ratu. Sve navedeno pohranjeno je u Nacionalnom arhivu.

Budući da su njemački ratni dokumenti iz razdoblja od rujna 1944. do svibnja 1945. a osobito od siječnja do svibnja 1945. godine, najviše dijelom uništeni, kvaliteta i cjelovitost njemačke dokumentacije za to razdoblje daleko su na nižoj razini nego kada je riječ o ranijim razdobljima. U vezi s posljednjim mjesecima rata oslanjao sam se na njemačku dokumentaciju koju su zaplijenile jugoslavenske snage i koja je pohranjena u beogradskom Vojnoistorijskom institutu, na kratke izvještaje u „Lagebücher“ Operativnog stožera Visokog zapovjedništva Wehrmachta (Wehrmachtführungsstab u Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, 4. svezak, 2. dio, 1945), te na manji broj dokumenata pribavljenih iz drugih ustanova i od drugih pojedinaca.

Neobjavljeni dokumenti iz arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu bili su od neprocjenjive važnosti za ovo djelo. Podijeljeni su u sljedeće skupine: dokumenti Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dokumenti Nezavisne Države Hrvatske, dokumenti neprijateljskih jedinica, njemački dokumenti, dokumenti Narodnooslobodilačkog pokreta (partizanski), te dokumenti Nedićeve vlade. Među njima su i zapisi sa ispitivanja ratnih dužnosnika i vojnih zapovjednika iz Njemačke i Nezavisne Države Hrvatske, koje su nakon rata provele jugoslavenske vlasti. Poslužio sam se i grafičkom iz

Bibliografija

arhiva Instituta za povijest radni kog pokreta Hrvatske, konkretno dokumentima Komunisti ke partije.

Iskoristio sam i velik broj britanskih ratnih dokumenata vezanih za Jugoslaviju, a dostupnih u londonskom Uredu za javnu dokumentaciju. Rije je o dokumentima britanskog Ministarstva vanjskih poslova, Premijerova ureda, Ministarstva rata, te parlamenta. Navodi iz „krunskih“ (vladinih) dokumenata prenijeti su uz dopuštenje Ureda za javne informacije Njezina Veli anstva (nekada H. M. Stationery Office).

Osim toga, upotrijebio sam dio gra e iz Zbirke Heinricha Himmlera u arhivu Hoover Institutiona, u kalifornijskome Stanfordu, zatim iz dokumentacije Ureda strateških službi u Knjižnici Franklina Delana Roosevelta u Hyde Parku, u saveznoj državi New York, iz Bundesarchiv-Militärarchiva u njema kome gradu Freiburg im Breisgau, Bundesarchiva u njema kome Koblenzu, te Ministarstva vanjskih poslova u Bonnu, u Njema koj. Imao sam pristup i nizu ratnih dokumenata i rijetkih publikacija do kojih sam došao ljubaznoš u mnogih institucija, prijatelja i kolega kojima zahvaljujem na za to predvi enim mjestima.

Ovdje izražavan najiskreniju zahvalnost na pomo i svim arhivima, ustanovama, knjižnicama i pojedincima.

Pismenim putem pokušavao sam do i do dokumenata talijanskih vlasti, kao i dokumenata Tajništva Svete stolice, i pismenim putem i osobno, no bez uspjeha. Me utim, uspio sam se poslužiti materijalom koji je Rimokatoli ka crkva objavila u službenim zbirkama, kao i crkvenom gra om koju su objavile druge institucije i pojedinci.

Objavljeni materijali

Materijali objavljeni u vezi s temama kojima se ovdje bavim mogu se razvrstati u etiri osnovne skupine. Prva i izrazito obilna nastala je istraživanjima i pisanjem u bivšoj Jugoslaviji, pod pokroviteljstvom i uz financiranje središnje vlade i Saveza komunista. Obuhva a povijest Narodnooslobodila kog rata i osobito se bavi aktivnostima Komunisti ke partije Jugoslavije, te vojnim aktivnostima Narodnooslobodila ke vojske i partizanskih jedinica. Mnoge druge teme, me u njima i one kojima se bavimo u ovome svesku, obra ene su na vrlo ograni en na in. Osim toga, svaka od bivših socijalisti kih republika i autonomnih pokrajina imala je najmanje jednu, u nekim slu ajevima i više istraživa kih ustanova, koje su se bavile razdobljem od 1941. do 1945. godine. Zbog višenacionalnog karaktera zemlje i decentralizacije istraživanja, ti i j radovi fragmentarni i nedostaje im uravnotežen svejugoslavenski pristup.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Intenzivna koncentriranost na ratno razdoblje, zajedno s razmjerno visokim novanim nagradama za autore, iznjedrili su pravu bujicu građe koja je iz jugoslavenskih tiskara potekla nakon 1945. godine - radi se o zbirkama dokumenata, sjeanjanima sudionika, dnevnicima, prikupljenim mišljenjima o određenim operacijama i političkim događajima, monografijama, člancima i bilješkama. Poseban žanr, pošto je vrlo sumnjive kvalitete, činili su feljtoni s nasumnim i nekritički predstavljenom građom iz povjerljivih domaćih izvora i na mikrofilmove presnimljenih zaplijenjenih neprijateljskih i saveznčkih ratnih dokumenata, koje su objavljivali jugoslavenski dnevници i časopisi.

Drugu skupinu materijala o temama iz ove knjige izdali su jugoslavenski politički emigranti, oni koji su za vrijeme rata surađivali sa silama Osovine, te su pobjegli iz zemlje nakon poraza 1945. godine. Njihovi su tekstovi bez iznimke pristrani, površni i u službi njihovih interesa. Pripadnici pojedinih skupina, a osobito hrvatskih ustaša, srpskih etnika, te pristaša Dimitrija Ljotića, iskazuju nešto što moramo smatrati svjesnim naporom da se izbjegne meritorno pisanje o vlastitim političkim, vojnim, gospodarskim i diplomatskim rezultatima. Međutim u hrvatskim emigrantima nailazimo i na velik broj rimokatoličkih svećenika koji su se aktivno uključili u rasprave o ratnom razdoblju. Općenito uzevši, tekstovi tih skupina rasvijetljavaju psihologiju njihovih pripadnika, nude i tek pokoju korisnu informaciju i praktički ništa više. Polemike među emigrantima još su beskorisnije od njihovih općih tekstova.

Treću skupinu materijala napisali su državljani bivših sila Osovine, među njima i Austrije. U tu sam kategoriju svrstao i tekstove folksdojčera iz bivše Jugoslavije. Čine ih prikazi djelovanja raznih njemačkih jedinica raspoređenih u Jugoslaviji, sjeanjanja vojnika sila Osovine koji su ratovale na jugoslavenskoj bojišnici, službeni izvještaji i sl. U većini slučajeva u njima se gotovo uopće ne spominje brutalnost osovinskih jedinica u Jugoslaviji, a kada se i navodi, obično se opravdava kao legitiman odgovor na prepređenost i okrutnost jugoslavenskih gerilaca. Službeno tome, radovi folksdojčera koji su svojevremeno napustili Jugoslaviju ih su izgnani nakon rata, te njemačkih ratnih zarobljenika u Jugoslaviji nakon rata, ni u jednom trenutku ne povezuju odnos Jugoslavena prema njima s držanjem Nijemaca prema jugoslavenskom stanovništvu za vrijeme rata.

Posljednja skupina materijala, izdana izvan Jugoslavije, sastoji se od dvaju tipova povijesnih tekstova. S jedne strane radovi u kojima autori iznose i brane specifično tumačenje događaja, patički i odabiru i koriste dokaze u prilog svojim stavovima. Takve su radove u nekim slučajevima naručile posebne skupine, iako se to nigdje ne navodi. S druge strane prave povijesne rasprave i članci u kojima autori nastoje predstaviti nepristranu i uravnoteženu analizu teme. Ovaj se autor nada da će knjiga koju držite u ruci biti doprinos upravo toj skupini materijala.

Bibliografija

BILJEŠKA NEDE A. TOMASEVICH: Za života, nažalost, moj otac nije bio dovršio bibliografiju za ovo djelo. Zbog toga se ona sastoji ponajprije od izvora navedenih u bilješkama, kao i drugih naslova iz njegove knjižnice za koje sam procijenila da se njima po svoj prilici služio.

Actes et documents du Saint Siege relatifs ä la seconde guerre mondiale, Le Saint Siege et la guerre mondiale, juillet 1941-octobre 1942, sv. 5, Vatikan 1969, Le Saint Siege et les victimes de la guerre, janvier 1941-decembre 1942, sv. 8, Vatikan 1974, Le Saint Siege et les victimes de la guerre, janvier-decembre 1943, sv. 9, Vatikan 1975.

Aleksi , J., „Potrebno je preispitati prošlost“, Hrvatska revija 34, br. 3, München-Barcelona 1984, str. 438-456.

Aleksi , J., „Vojni aspekti hrvatskog povla enja u svibnju 1945“, u: Na prekretnici, Brugg, Švicarska 1986, str. 24-49.

Allied Airmen and Prisoners of War Rescued by the Slovene Partisans, Ljubljana 1946.

An eli , P., „Barones Regni i državno vije e srednjovjekovne Bosne“, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, str. 29-48.

Anfuso, F., Du Palais de Venise au Lac de Garde, Pariz 1949.

Anfuso, F., Roma Berlino Said, Milano 1950.

Annuaire statistique, 1938-1939, Beograd 1939.

Anti , Z., „Hrvati u srpskim dobrovolja kim odredima“, u: Srpski dobrovoljci 1941-1981, Cleveland 1981, str. 430-448.

Antoni , Z., Ustanak u isto noj i centralnoj Bosni u 1941. godini, Beograd 1973.

Apostolov, A., „Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji“, Jugoslovenski istorijski asopis, br. 3-4, Beograd 1970, str. 71-88.

Apostolski, M., „Istorijski razvoj na makedonskiot narod“, u: Socijalisti ka Republika Makedonija, Skopje 1974, str. 17-48.

Apostolski, M., A. Hristov i R. Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije“ (na ruskom), u: Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945, Belgrade 1963, str. 303-348.

Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata, Beograd 1969.

Atanackovi , Ž., Vojvodina u borbi, 1941-1945, Novi Sad 1959.

Atanackovi , Ž., „Okupacija Vojvodine i situacija nakon okupacije“, Vojnoistorijski glasnik, br. 2, 3, Beograd 1963, str. 37-63, 27-55.

Atlas Narodnooslobodila kog rata, Beograd, bez god. izdanja.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Auty, R., „Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine”, u: Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa, Beograd 1973, str. 89-112.
- Avramovski, Ž., „Tre i Reich i 'Velika Albanija' posle kapitulacije Italije (1943-1944)”, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 9, Zagreb 1976, str. 93-213.
- Babi, A., „Srednjovjekovna bosanska država”, Nau no društvo BiH, Radovi 3, Sarajevo 1955, str. 57-79.
- Babi, A., „Mjesto i uloga ZAVNOBIH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine”, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, str. 317-330.
- Babi, I., „Military History”, Croatia: Land, People, Culture, sv. 1, Toronto 1964, str. 131-166.
- Babi, I., „Moja misija saveznicima 1944. godine”, u: Hrvatska revija: Jubilarni zbornik, 1951-1975, München-Barcelona 1976, str. 240-279.
- Babi, N., „Komunisti ka partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine”, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, str. 219-241.
- Babinger, F., „Der Islam in Südosteuropa”, Völker und Kulturen Südosteuropas, sv. 1, München 1959, str. 211-217.
- Badoglio, P., Italy in the Second World War, London 1948.
- Bakari, V., „Politi ki izvještaj CK KPH”, u: Drugi kongres Komunisti ke partije Hrvatske, Zagreb 1949, str. 35-89'.
- Bakari, V., Društvene klase, nacija i socijalizam, Zagreb 1976.
- Balen, Š., Paveli, Zagreb 1952.
- Bali, S., Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta, Be 1973.
- Banac, I., The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics, Ithaca, N.Y. 1984.
- Banovi, B., „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku Drugog svjetskog rata”, Putovi revolucije, br. 1-2, Zagreb 1963, str. 375-389.
- Barac, A., Bijeg od knjige, Zagreb 1965.
- Barbari, J., „Talijanska politika u Dalmaciji 1941”, Zbornik Instituta za historiju radni kog pokreta Dalmacije 2, Split 1972, str. 133-168.
- Bareza, P., „Katastrofa Bleiburga”, Hrvatska revija 10, br. 1, Buenos Aires 1960, str. 31-43.
- Barker, E., Macedonia: Its Place in Balkan Politics, London 1950.
- Bäsch, A., The Danube Basin and the German Economic Sphere, New York 1943.
- Basta, M., Rat posle rata, Zagreb 1963.
- Batuši, K., „Hrvatska Selja ka i Gra anska zaštita”, Drina, br. 4-6, Madrid 1962, str. 34-45; br. 7-9, Madrid 1962, str. 190-197; br. 2, Madrid 1963, str. 19-26.
- Bauer, E., Das wahre Gesicht der Partisanen im Unabhängigen Staate Kroatien, Zagreb 1943.

Bibliografija

- Begi , D., „Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetkovi - Ma ek", Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966, str. 177-191.
- Begovi , M., Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd 1938.
- Benigar, A., Alojzije Stepinac: hrvatski kardinal, Rim 1974.
- Beogradska okupacija, Beograd 1964.
- Berger, E., „Teror u logoru Jasenovac", etrdeset godina: zbornik se anja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radni kog pokreta, sv. 7, Beograd 1961, str. 457-476.
- Berger, E., 44 mjeseca u Jasenovcu, Zagreb 1966.
- Bethell, N., The Last Secret, London 1974.
- Biber, D., „Ustaše i Tre i Reich", Jugoslovenski istorijski asopis, br. 2, Beograd 1964, str. 37-56.
- Biber, D., Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933-1941, Ljubljana 1966.
- Biber, D., Tito-Churchill, strogo tajno, Beograd-Zagreb 1981.
- Biber, D., „Trst, Triest, ali Trieste", u: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec 38, br. 12, Ljubljana 1986, str. 673-680.
- Biber, D., „Savezni ke i sovjetske vojne misije i obavještajne službe u Narodnooslobodila kom ratu", Borec 43, br. 1-3, Ljubljana 1991, str. 77-138.
- Biber, D., „Failure of a Mission: Robert McDowell in Yugoslavia, 1944.", The Secrets War: The Office of Strategie Services in World War II, Washington, D. C. 1992, str. 194-217.
- Bi ani , R., „Stanovništvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije", Hrvatsko kolo 6, Zagreb 1953, str. 74-84.
- Bijedi , Š., Ratne slike iz Cazinske krajine, Sarajevo 1957.
- Billig, J., „Le role de prisonniers de guerre dans l'economie du lile Reich", Revue d'histoire de la deuxieme guerre mondiale, br. 37, Pariz 1960, str. 53-75.
- Blažekovi , M., „El status internacional del Estado Independiente de Croacia del 1941 al 1945.", Studia Croatica, br. 22-23, Buenos Aires 1966, str. 259-305.
- Blaževi , J., Ma , a ne mir: Za pravnu sigurnost gra ana, Zagreb 1980.
- Bleiburg: Otvoreni dossier, Zagreb 1990.
- Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda, Zagreb 1993.
- Blumenson, M., The Patton Papers: 1940-1945, sv. 2, Boston 1974.
- Boban, Lj., „Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj", Istorija XX veka: zbornik radova, sv. 2, Beograd 1961, str. 225-266.
- Boban, Lj., „Nekoliko dokumenata o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938)", Zbornik Historijskog instituta Slavonije 7-8, Slavonski Brod 1970, str. 507-523.
- Boban, Lj., Svetozar Pribi evi u opoziciji (1928-1936), Zagreb 1973.
- Boban, Lj., Ma ek i politika Hrvatske selja ke stranke, 1928-1941, sv. 2, Zagreb 1974.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Boban, Lj., „Britanska politika prema HSS-u potkraj 1943. i početkom 1944. godine“, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti HAZU, sv. 10, Zagreb 1980 str. 1-109.

Bodroži, M., „Buržoaskie stranke u Srbiji, 1941-45.“, Tokovi revolucije 8 Zagreb 1972, str. 143-208.

Bodroži, M., „O nekim pitanjima odnosa HSS-a prema Narodnooslobodilačkom pokretu u Hrvatskoj u 1943. godini“, časopis za suvremenu povijest br. 1, Zagreb 1973, str. 33-63.

Bogdanov, V., Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958.

Bojović, J. R., „Učestvo pravoslavnog sveštenstva u Crnoj Gori u oslobodilačkom pokretu (1941-1945)“, Istorijski zapisi 25, br. 4, Titograd 1968, str. 603-622.

Bollettini della guerra, 12 giugno xviii-11 giugno xix, Rim 1941.

Borković, M., Kontrarevolucija u Srbiji, sv. 2, Beograd 1979.

Borković, M., Milan Nedić, Zagreb 1985.

Bosiljčić, S., „Partijski rad u borskom rudniku 1943. i 1944. godine“, četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, sv. 6, Beograd 1961, str. 183-189.

Bouthillier, Y., Le Drame de Vichy sv. 1, Face à l'ennemi face à l'allié, Pariz 1950; sv. 2, Finances sous la contrainte, Pariz 1951.

Braham, R. L., The Destruction of Hungarian Jewry, New York 1963.

Branić, V., „Formiranje Antikomunističke dobrovoljne milicije na anektiranom području Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a“, Vojnoistorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1976, str. 87-105.

Brić, R., „Naseljavanje slovenskih izbjeglica u Bosni 1941. godine“, Prilozi, br. 9, Sarajevo 1973, str. 301-315.

Browning, C. R., The Final Solution and the German Foreign Office, New York i London 1976.

Broz, J. T., Sabrana djela, sv. 1-28, Beograd 1982-1988.

Brücker, C., Deutsche Spuren in Belgrad, Veliki Bečerek 1944.

Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942, Zagreb 1942.

Bulat, E., „Pregovori u Ljubljani“, Hrvatska misao, br. 24, Buenos Aires 1958, str. 7-20.

Bušić, B., „Žrtve rata“, Hrvatski književni list, br. 15, Zagreb 1969, str. 2-3.

Bušić, B., „Demografski gubici: hrvatske žrtve u Hrvatskoj i Jugoslaviji“, Hrvatski list, br. 11-12, Lund, Švedska 1980, str. 46-53.

Butić, F., „O nekim političkim aktivnostima vodstva NDH prije njezina sloma“, u: Putovi revolucije, br. 7-8, Zagreb 1966, str. 187-194.

Butić, F., „Ustaška 'Nezavisna Država Hrvatska' u vrijeme Prvog zasjedanja

Bibliografija

- AVNOJ-a", u: Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Bašnja Luka 1967, str. 193-201.
- Butić, F. i I. Jelić, „Prilozi istraživanju povijesti Nezavisne Države Hrvatske 1942-1943. godine", Putovi revolucije, br. 1-2, Zagreb 1963, str. 339-356.
- Buturac, J. i A. Ivandija, Povijest Katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973.
- Bzik, M., Ustaška borba, Zagreb 1942.
- Carpi, D., „The Diplomatic Negotiations over the Transfer of Jewish Children from Croatia to Turkey and Palestine in 1943.", Yad Vashem Studies 12, Jeruzalem 1977, str. 109-124.
- Cecelja, Vladimir V., „Stepinac - rodoljub i svetac", Poruka slobodne Hrvatske, br. 1-2, London 1980, str. 14-15.
- Churchill, W. S., The Second World War, sv. 6, Boston 1948-1953.
- Ciano, G., The Ciano Diaries, 1939-1943, New York 1946.
- Ciano, G., Ciano's Diplomatic Papers, London 1948.
- Ciano, G., L'Europa verso la catastrofe, sv. 2, Milano 1963.
- Ciliga, A., Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom?, Pariz 1952.
- Ciliga, A., Sam kroz Evropu u ratu, Rim 1978.
- Clissold, S., Whirlwind, London 1949.
- Colić, M., „Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske", Vojnoistorijski glasnik, br. 2, Beograd 1970, str. 169-230.
- Colić, M., „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu", u: Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, str. 269-284.
- Colić, M., Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941., Beograd 1973.
- Colić, M., „Etničke vojne formacije u Makedoniji, 1942-1944", Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1974, str. 145-167.
- Colić, M., „Kolaboracionističke oružane snage u Jugoslaviji, 1941-1945", u: Oslobođenja i borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, sv. 2, Beograd 1977, str. 61-79.
- Colić, M., „Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu, 1941-1945", Vojnoistorijski glasnik, br. 3, Beograd 1979, str. 151-184.
- Črljen, D., Načela Hrvatskog ustaškog pokreta, Zagreb 1942.
- Črljen, D., „Informe del prof. Daniel Črljen, negociador croata en las tratativas con los representantes de los ejércitos británico y yugoeslavo, celebradas en Bleiburg, el 15 de mayo de 1945.", Studio Croatica, br. 1-4 (10-13), Buenos Aires 1963, str. 216-221.
- Črljen, D., „Bleiburg", Hrvatska revija 16, br. 3, Buenos Aires 1966, str. 263-297.
- Čvetković, S., „Konzentracioni logor Bileća", u: Istorija XX veka: zbornik radova, sv. 2, Beograd 1961, str. 267-309.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Cvijić, J., *La Peninsule balkanique: Geographie humaine*, Pariz 1918.
- etrdeset godina: zbornik se anja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radni kog pokreta, sv. 7, Beograd 1960-1961.
- etrdeset prva: Ustariak naroda Jugoslavije, Beograd 1961.
- etvrta i peta neprijateljska ofanziva, Beograd 1968.
- olakovi, R., *Izabrani govori i lanci*, sv. 2, Sarajevo 1960.
- ubrilovi, V., „Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od 15. do 19. veka”, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, sv. V, br. 1, Beograd 1960, str. 163-188.
- ubrilovi, V., „Poreklo muslimanskog plemstva”, *Jugoslovenski istoriski asopis I*, br. 3-4, Beograd 1963, str. 368-403.
- ulinovi, F., *Jugoslavija izme u dva rata*, sv. 2, Zagreb 1961.
- ulinovi, F., „Organizacija vlasti i oružane snage Nezavisne Države Hrvatske”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1968, str. 131-199.
- ulinovi, F., *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.
- eri, S., *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo 1968.
- irkovi, S., „Plemstvo i kraljevi u Bosni nakon 1463”, *Istorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1954, str. 123-131.
- irkovi, S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- irkovi, S., „Rusaška gospoda”, *Istorijski asopis 21*, Beograd 1974, str. 5-17.
- rovi, V., *Crna knjiga: Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetuskog rata, 1914-1918*, Beograd-Sarajevo 1920.
- rovi, V., *Historija Bosne*, Beograd 1940.
- uri, H., *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800-1878*, spec. izdanje br. 389, Beograd 1965.
- Dachauski procesi (Raziskovalno poro ilo z dokumenti)*, Ljubljana 1990.
- Dawidowicz, L. S., *The War Against the Jews, 1933-1945*, New York 1975.
- Deakin, F. W. D., *The Brutal Friendship*, New York 1971.
- Deakin, F. W. D., *The Embattled Mountain*, New York 1971.
- Deakin, F. W. D., „The Myth of an Allied Landing in the Balkans During the Second World War”, u: *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London 1975, str. 93-116.
- Debata o budžetu za 1946*, Beograd 1946.
- Debeljak, T., „Prvi slovenski parlament u Ljubljani, 3. maj 1945.”, *Zbornik Svobodna Slovenija*, 1955, Buenos Aires 1955, str. 280-286.
- Dedijer, V., *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948)*, Beograd 1949.
- Dedijer, V., *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.
- Deny, J., „Timar”, *The Encyclopaedia of Islam*, sv. 4, Leiden-London 1934, str. 767-776.

Bibliografija

Despot, M., „Odmazde talijanskih oružanih snaga“, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1978, str. 91-110.

Die deutsche Industrie im Kriege, 1939-1945, Berlin 1954.

Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931, Beograd 1943, naveden u Milševi, S. D., Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945, Beograd 1981, str. 239.

Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP, Berlin 1944.

Digovi, P., La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique, Lausanne 1944.

Dilber, N., Meunarodni ugovori Nezavisne Države Hrvatske s područja društvo-va zaštite, Zagreb 1944.

Dimitrijevi, S., Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd 1958.

Dini, M. J., Državni sabor srednjovekovne Bosne, spec. izdanje br. 231, Beograd 1955.

Documents on American Foreign Relations, sv. 7, Princeton, N. J. 1947.

Documents on German Foreign Policy, 1918-1945., serija D, sv. 11-13, Washington, D. C. 1960-1964.

Doklesti, Lj., Kroz historiju Makedonije, Zagreb 1964.

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, sv. 5, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961.

Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske, sv. 3, knj. 1, Naprijed 1943, reprint Zagreb 1951.

Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, sv. 1, Beograd 1945.

Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946.

Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora, Šibenik 1945.

Downey, W. G. ml., „The Law of War and Military Necessity“, American Journal of International Law 47, 1953, str. 251-262.

Draganović, K., „Massenübertritt von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft“, Rim 1937.

Draganović, K., Općina i šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939.

Draganović, K., „Le diocesi croate“, Croazia sacra, Rim 1943, str. 181-231.

Draganović, K., „Kalvarija hrvatskog naroda godine 1945“, Hrvatski kalendar 1955, Chicago 1954, str. 94-100.

Draganović, K., „Život i rad nadbiskupa dr. Ivana Šarića“, Glasnik Srca Isusova i Marijina, Salzburg 1960, str. 321-334.

Dragojlov, F., „Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiete des 'Unabhängigen Königreichs Kroatien'“, Allgemeine schweizerische Militärzeitschrift, Frauenfeld,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

br. 5, svibanj 1956, str. 345-364; br. 6, lipanj 1956, str. 425-449; br. 7, srpanj 1956, str. 509-523.

Drašković, V., *Odgovori*, Beograd 1987.

Drugi svetski rat: Pregled ratnih operacija, sv. 4, Beograd 1957-1967.

Dumitrov, D., „Stvaranje i upotreba vazduhoplovstva u NOR-u“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1978, str. 59-90.

Duroselle, J.-B., *Le Conflit de Trieste, 1943-1954*, Bruxelles 1966.

Dželebdžić, M., „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. septembra 1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1970, str. 7-61.

Đorđević, B., *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960.

Đurić, V., *Vlada na bespuću*, Beograd 1982.

East-Central Europe Under the Communist: Bulgaria, New York 1957.

East-Central Europe Under the Communists: Albania, New York 1956.

East-Central Europe Under the Communists: Hungary, New York 1957.

Eck, N., „The March of Death from Serbia to Hungary (September 1944) and the Slaughter of Crvenka“, *Yad Washem Studies* 2, Jeruzalem 1958, str. 255-294.

Eisenhower, D. D., *Report by the Supreme Commander to the Combined Chiefs of Staff on the Operations in Europe of the Allied Expeditionary Force*, Washington, D. C. 1946.

Eisenhower, D. D., *Crusade in Europe*, New York 1948.

Ekmečić, M., *Ustanak u Bosni, 1875-1878*, Sarajevo 1960.

Ekmečić, M., *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973.

Enciklopedija Jugoslavije, sv. 1-8, Zagreb 1955-1971.

Erić, M., *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. god.*, Sarajevo 1958.

Falconi, C., *Il silenzio di Pio XII*, Milano 1965.

Faidella, E., *L'Italia e la seconda guerra mondiale*, Forth 1960.

Favagrossa, C., *Perche perdemmo la guerra*, Milano 1947.

Federzoni, L., *L'ora della Dalmazia*, Bologna 1941.

Feifalik, A., *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Beograd 1916.

Ferenc, T., „Nemški 'Wehrmannschaft' in njihova borba protiv partizanskih snaga v Štajerski“, *Letopis Muzeja narodne osvoboditve Ljudske Republike Slovenije* 2, Ljubljana 1958, str. 81-156.

Ferenc, T., „Le système d'occupation des Nazis en Slovenie“, u: *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945*, Beograd 1963, str. 47-133.

Ferenc, T., *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, Maribor 1967.

Ferenc, T., *Nacisti na raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968.

Bibliografija

- Ferenc, T., „Nemški okupator v Ljubljani“, u: Ljubljana v ilegali, sv. 4, Ljubljana 1970, str. 187-229.
- Ferenc, T., „Aneksija in politika denacionalizacije okupatora na Slovenskem“, Simpozij drugi svjetski rat i mir među narodima, Zagreb 1972, str. 221-229.
- Ferenc, T., „Problem istraživanja izгона Slovenaca od strane njema kog okupatora u Gornjoj Kranjskoj“, Kranjski zbornik 1980, Kranj 1980, str. 91-103.
- Ferenc, T., „Polijske racije u Ljubljani tokom 1942“, Kronika: asopis za slovensko krajevno zgodovino 29, Ljubljana 1981, str. 183-228.
- Ferenc, T., „Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope“, u: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec 38, br. 12, Ljubljana 1986, str. 807-818.
- Fertilio, L., „Kavalir i legitimist: Ivan von Per evi“, Hrvatska revija: Jubilarni zbornik, 1951-1975, München-Barcelona 1976, str. 229-239.
- Filipovi, N., „Jedan osvrt na osmanski feudalizam“, Godišnjak Istoriskog društva BiH 4, Sarajevo 1952, str. 5-146.
- Filipovi, N., „Odžaklik timari u Bosni i Hercegovini“, Prilozi za orijentalnu filologiju 5, Sarajevo 1954-1955, str. 251-274.
- Filipovi, N., „Islamizacija Bosne i Hercegovine“, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja 7, Sarajevo 1970, str. 141-167.
- Fine, J. V. A., Jr., The Bosnian Church: A New Interpretation, New York 1975.
- Foltmann, J. i H. Möller-Witten, Opfergang der Generale, Berlin 1957.
- Ford, W. J., „Resistance Movements in Occupied Territory“, Nederlands Tijdschrift voor Internationaal Recht 3, 1956, str. 355-384.
- Foreign Relations of the United States: Diplomatie Papers, The Conferences at Malta and Yalta, 1945., Washington, D. C. 1955.
- Frensing, H. H., Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen, München 1970.
- Fricke, G., Kroatien, 1941-1944: Der 'Unabhängige Staat' in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau, Freiburg 1972.
- Frumkin, G., Population Changes in Europe since 1939, New York 1951.
- Furlan, B., Fighting Yugoslavia: The Struggle of the Slovenes, New York 1942.
- Gakovi, M., „Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata“, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH 6, Sarajevo 1966, str. 171-179.
- Gakovi, M., „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, 1918-1921“, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970, str. 9-116.
- Gallo, M., Mussolinis Italy, London 1974.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Gaži, F., Naš put u borbi za slobodu, Zagreb 1945.
- Georgevitch, T. R., La Macedonie, Pariz 1919.
- German Economic Penetration and Exploitation of Southeastern Europe, Washington, D. C. 1944.
- German Penetration of Corporate Holdings in Croatia, Washington, D. C. 1944.
- German Penetration of Corporate Holdings in Serbia, Washington, D. C. 1944.
- Gisevius, H. B., Bis zum bitteren Ende, Zürich 1946.
- Giuriati, G., (Jon D'Annunzio e Millo in difesa dell'Adriatico, Firenca 1954.
- Gizdi, D., Dalmacija 1941, Zagreb 1957.
- Gizdi, D., Dalmacija 1942, Zagreb 1959.
- Glahn, G. von, The Occupation of Enemy Territory, Minneapolis 1957.
- Gligorijevi, B., „Politički pokreti i grupe sa nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotičevom Zboru“, Istorijski glasnik, br. 4, Beograd 1965, str. 35-82.
- Gliši, V., „Prilog istraživanju terora okupatora i njihovih saradnika u Srbiji u drugoj polovici 1942. godine“, Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Banja Luka 1967, str. 181-192.
- Gliši, V., Teror i zločini nacista u Srbiji, 1941-1944, Beograd 1970.
- Glojrnari M., Borba Hrvata, Zagreb 1940.
- Glušac, V., „Srednjovekovna 'Crkva Bosanska'“, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 4, br. 1-2, Beograd 1924, str. 1-55.
- Goldstein, I., Hrvatska 1918-2008., Zagreb 2008.
- Goldstein, I. i S. Goldstein, Holokaust u Zagrebu, Zagreb 2001.
- Golubovi, Z., „Racije januara 1942. u južnoj Banjoj“, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, br. 35, Novi Sad 1963, str. 165-192.
- Görlitz, W., Der Zweite Weltkrieg, 1939-1945, Stuttgart 1951-1952.
- Gosztony, R., Endkampf an der Donau, 1944-45, München-Zürich 1969.
- Gosztony, R., Hitlers fremde Heere, Düsseldorf-Berlin: 1976.
- Gozze-Gužeti, V., „Narodnooslobodilački rat u svetlu okupatorskog prava“, Jugoslovenska revija za Međunarodno Pravo 8, br. 2, Beograd 1961, str. 189-211.
- Gregori, R., „Učestvo i ulaska njemačke vojske u Zagreb“, četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, sv. 5, Beograd 1961, str. 88-89.
- Greuelaten und Verwüstungen der Auführer im Unabhängigen Staate Kroatien in den ersten Lebensmonaten des kroatischen Nationalstaates, Zagreb 1942.

Bibliografija

- Gross, M., „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini, 1878-1914“, Historijski zbornik 19-20, Zagreb 1966-1967, str. 9-68.
- Gross, M., Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973.
- Grum, J., „Na dvadesetletnicu Turjaka“, Zbornik Svobodna Slovenija, 1964, Buenos Aires 1964, str. 310-320.
- Grum, J., „0 zgodovini Turjaka“, Zbornik Svobodna Slovenija, 1965, Buenos Aires 1965, str. 260-272.
- Guberina, I., „La formazione cattolica della Croazia“, Croazia sacra, Rim 1943, str. 1-31.
- Guberina, I., „Ustaštvo i katolicizam“, Hrvatska smotra, br. 7-10, Zagreb 1943, str. 435-446.
- Gumplowicz, L., „Die politische Geschichte der Serben und Kroaten“, Politischanthropologische Revue 1, br. 10, 1903, str. 779-789.
- Hadri, A., „Kosovo i Metohija u vreme Kraljevine Jugoslavije“, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1967, str. 51-84.
- Hadri, A., Narodnooslobodila ki pokret na Kosovu, 1941-1945, Beograd 1973.
- Hadrovics, L., Le peuple serbe et son eglise sous la domination turque, Pariz 1947.
- Hadžibegovi , I., „Uloga stranih radnika u organizaciji radni kog pokreta u Bosni i Hercegovini, 1878-1906“, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969, str. 145-163.
- Hadžijahi , M., Od tradicije do identiteta, Sarajevo 1974.
- Hadžijahi , M., „0 nestajanju Crkve bosanske“, Pregled 65, Sarajevo 1975, str. 1309-1328.
- Handži , A., „Islamizacija u sjeveroisto noj Bosni u XV i XVI vijeku“, Prilozi za orijentalnu filologiju 16-17, Sarajevo 1970, str. 5-48.
- Haramina, M., „0 sistemu ustaškog i okupatorskog terora u Hrvatskoj“, Historijski pregled, br. 1, Zagreb 1961, str. 1-16.
- Haramina, M., „Zlo ini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II. svjetskog rata“, Historijski pregled, br. 2, Zagreb 1961, str. 89-96.
- Hass, G. i W. Schumann, Anatomie der Aggression, Berlin 1972.
- Hauptmann, F., „Bosanski zemljoposjednici i pitanje ve e ekonomske aktivnosti rentijera po etkom 20. vijeka“, Godišnjak Društva istori ara Bosne i Hercegovine 17, Sarajevo 1969, str. 23-40.
- Hefer, S., „Izru ivanje Hrvatske vojske godine 1945. u svjetlu me unarodnog prava“, u: Hrvatski kalendar 1955, Chicago 1954, str. 86-92.
- Herzog, R., Die Volksdeutschen in der Waffen-SS, Tübingen 1955.
- Herzog, R., Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südosteuropäischen Ländern während des Zweiten Weltkrieges, Tübingen 1955.
- Hilberg, R., The DesPruction of the European Jews, Chicago 1961.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Hirschegger, R., „Resnica o našoj borbi“, Zbornik Svobodna Slovenija 1966, Buenos Aires 1966, str. 109-126.
- Hitler, A., Hitler e Mussolini, lettere e documenti, Milano-Rim 1946.
- „Hitlers letzte Lagebesprechung: 'warum dann überhaupt noch leben!'“ Der Spiegel 20, br. 3, Hamburg, 10. sije anj 1966, str. 30-46.
- Hitlers Weisungen für die Kriegführung, 1939-1945, Frankfurt am Main 1962.
- Hoffer, A., Dva odlomka iz pove eg rada o krš anskoj crkvi u Bosni, Zagreb 1901.
- Homze, E. L., Foreign Labor in Nazi Germany, Princeton 1967.
- Hoptner, J. B., Yugoslavia in Crisis, 1934-1941, New York 1962.
- Horthy, M., The Confidential Papers of Admiral Horthy, Budapest 1965.
- Horvat, J., Politi ka povijest Hrvatske, 1918-1929, Zagreb 1938.
- Horvat, J., Hrvatski panoptikum, Zagreb 1965.
- Horvat, R., Najnovije doba hrvatske povjesti, Zagreb 1906.
- Horvat, R., Hrvatska na mu ilištu, Zagreb 1942.
- Horvat, V., Poljodjelstvo Hrvatske u ratu, Zagreb 1944.
- Hory, L., i M. Broszat; Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945, Stuttgart 1964.
- Hrelja, K., Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1961.
- Hren, I., „Prilog: moja sre anja z generalom Rupnikom“, Zbornik Svobodna Slovenija, 1968, Buenos Aires 1968, str. 156-158.
- Hronologija 1941-1945.
- Hronologija oslobodila ke borbe naroda Jugoslavije, 1941-1945, Beograd 1964.
- Hrvatska Državna Banka do konca godine 1941, Zagreb 1942.
- Hrvatska u arhivima izbjegli ke vlade, 1941-1943, Zagreb 1985.
- Hunt, D., „Trst i Julijska krajina u prolje e 1945“, u: Konec druge svetome vojne v Jugoslaviji, Borec 38, br. 12, Ljubljana 1986, str. 665-672.
- Hurem, R., „0 autonomisti koj orijentaciji dijela muslimanskih buržoaskih političara u Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 1942. godine“, Prvo zasjedanje Avnoja, Banja Luka 1967, str. 257-259.
- Hurem, R., „Konceptija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine“, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 533-548.
- I documenti diplomatici italiani, serija 7, sv. 5, 7, 17, Rim 1967-1970, serija 9, sv. 2-4, Rim 1957-1960.
- Ilievski, D., The Macedonian Orthodox Church: The Road to Independence, Skopje 1973.

Bibliografija

- Inalcik, H., „The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya”, Aspects of the Balkans, Den Haag-Pariz 1972, str. 338-354.
- Informativni priručnik o Jugoslaviji, sv. 2, Beograd 1952.
- International Conciliation, br. 395, 1943, str. 599-605.
- Ischirkov, A., Les confins occidentaux des terres bulgares, Lausanne 1916.
- Istorija makedonskog naroda, sv. 1-3, Beograd 1970.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, sv. 1, knj. 1 i 2, Borba, 1941-1943, reprint Beograd 1949.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, sv. 2, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ, 1919-1937, Beograd 1949.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, sv. 7, Makedonija u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji 1941-1944, Beograd 1951.
- Ivanovi, P. D., Ko su Ljotičevci, Chicago 1954.
- Iveković, M., Inteligencija Hrvatske u borbi, Zagreb 1964.
- Ivković, B., „Neke metode ekonomske politike i pljačka okupatora u Banatu, 1941-1944”, Vojvodina, 1941, Novi Sad 1967, str. 175-200.
- Jacomoni di San Savino, F., La politica dell'Italia in Albania, Rocca San Casciano 1965.
- Jagodić, J., „Sodjenje proti škofu Dr. Gregorija Rožmana”, Zbornik Slobodna Slovenija, 1965, Buenos Aires 1965, str. 57-72.
- Jaman, N., „Povratak jugoslavenskih izbjeglica iz Italije i Egipta (1945-1946)”, u: Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986, str. 539-555.
- Janjčković, T., Hrvati u izborima 11. prosinca 1938, Zagerb 1939.
- Janko, S., Reden und Aufsätze, Beč 1944.
- Jareb, J., Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960.
- Jareb, J., „Iz korespondencije Dra Vladka Mačeka”, Hrvatska revija 24, br. 3, München 1974, str. 311-339.
- Jareb, J., „Bilješke sa sjednica Događajnog vijeća 1943-1945. Iz ostavštine dra Lovre Sušiča”, Hrvatska revija, jubilarni zbornik, 1951-1975, München-Barcelona 1976, str. 153-196.
- Jareb, J., „Dr. Draganović se nije vratio dobrovoljno u domovinu”, Hrvatska revija 36, br. 4, München-Barcelona 1986, str. 579-583.
- Jareb, J. i I. Omranin, „The End of the Croatian Army at Bleiburg, Austria in May 1945. According to English Military Documents”, Journal of Croatian Studies 18-19, 1977-1978, str. 115-182.
- Jauković, D., „Talijanski okupatorski sistem u Crnoj Gori i na Sandžaku (1941-1943)” (na ruskom), u: Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945, Belgrade 1963, str. 349-375.
- Javornik, M., Crne bukve o delu Komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu, Ljubljana 1944.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Jelić -Butić , F., „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941“, SP 1-2, Zagreb 1969, str. 55-91.

Jelić -Butić , F., Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-1945, Zagreb 1977.

Jelić -Butić , F., Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1983.

Jelić -Butić , F., Etnici u Hrvatskoj, 1941-1945, Zagreb 1986.

Jeri, J., Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: Tri faze diplomatskega boja, Ljubljana 1961.

Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-1940, Beograd 1940.

Jevtić , A., „Od Kosova do Jadovna“, Pravoslavlje, 15. novembar 1983, 15. januar i 15. februar 1984.

Jokanović , V., „Prilog izučavanju bosanskog feudalizma“, Naučno društvo BIH, Radovi 2, Sarajevo 1954, str. 220-267.

Jones, W., Twelve Months With Tito's Partisans, Bedford, Eng. 1946.

Jong, L. de, The German Fifth Column in the Second World War, Chicago 1956.

Jošić , R. A., „Za pravoslavlje“, Vesnik Srpske crkve, Beograd, mart 1932, str. 199-206.

Jovanović , B., Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, sv. 1, Beograd 1960.

Jovanović , M., „Wir packen, wir auspacken' - tragična sudbina Jevreja-izbeglica u Šapcu 1941“, Zbornik Jevrejskog historijskog muzeja 4, Beograd 1979, str. 245-265.

Jukić , I., „In memoriam: kardinal Stepinac“, u: Stepinac mu je ime, sv. 2, München-Barcelona 1980, str. 311-314.

Juvančić , I., „Talijanski okupator u Ljubljani, 1941-1943“, u: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3, br. 1-2, Ljubljana 1962, str. 63-143.

Juvančić , I., „Izvodi iz dokumenata okupatora“, u: Ljubljana v ilegali, sv. 3, Ljubljana 1967, str. 102-138.

Juvančić , I., „Opasivanje Ljubljane žicom“, u: Ljubljana v ilegali, sv. 3, Ljubljana 1967, str. 141-154.

Kajić , N., „Po etnički rezultati popisa ratnih žrtava u Hrvatskoj, 1941-1945“, Hrvatski list, br. 8, Lund, Švedska i Washington, D. C. 1981, str. 16.

Kailay, N., Hungarian Premier, London 1954.

Kamber, D., „Odnosi između Hrvata katolika i islamske vjeroispovijesti“, Osoba i duh 7, br. 1, Albuquerque, N. Mex. 1955, str. 103-120.

Kamber, D., „Pavelićeva baština“, Hrvatska revija 31, br. 1, München-Barcelona 1981, str. 3-49.

Kapidžić , H., Hercegovina između 1882. godine, Sarajevo 1958.

Karapandžić , B. M., Građanski rat u Srbiji, 1941-1945, Cleveland 1958.

Karapandžić , B. M., Ko je - Titov najkrvaviji zločin, Cleveland 1959.

Bibliografija

- Kardelj, E. i Kidri , B., Jesen 1942: Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidri a, Ljubljana 1963.
- Kaši , D. Lj., „Srpska pravoslavna crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u: Srpska pravoslavna crkva, 1920-1970, Beograd 1971, str. 183-204.
- Ke kemet, D., Židovi u povijesti Splita, Split 1971.
- Keilig, W.:Das deutsche Heer, 1939-1945, Gliederung, Einsatz, Stellenbesetzung, sv. 2, Bad Nauheim 1956-[1965?].
- Kempner, R. M. W., Eichmann und Komplizen, Zürich 1961.
- Kern, E., General von Pannwitz und seine Kosaken, Neckargemund 1963.
- Kesselring, A., The Memoirs ofField Marshai Kesselring, London 1953.
- Kiszling, R., Die Kroaten, Graz-Köln 1956.
- Klanjš ek, Z., „Uloga slovena kih partizanskih odreda u periodu do stvaranja prve oslobo ene teritorije u Sloveniji (jul 1941 - maj 1942)“, Vojnoistorijski glasnik, br. 4, Beograd 1966, str. 85-92.
- Klauzer, I., „Stanovništvo i doma instva u Hrvatskoj“, Rukopis u Institutu za društvena istraživanja, Zagreb 1967.
- Kljakovi , V., „Jugoslavenska izbjegli ka vlada i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944“, asopis za suvremenu povijest, br. 1-3, Zagreb 1971.
- Kljakovi , V., „Talijsko-bugarski sukob oko Makedonije 1941. godine“, Vojnoistorijski glasnik, br. 3, Beograd 1972, str. 159-174.
- Kljakovi , V., „Odras Titovog vo enja oružane borbe na odluke i rad nje-ma kog komandovanja“, Vojni glasnik, br. 6, Beograd 1977, str. 5-11.
- Kljakovi , V., „Pitanje savezni kog iskrcavanja na Balkan (1939-1945)“, Vojnoistorijski glasnik, br. 3, Beograd 1978, str. 7-25.
- Kneževi , Ž. L., Why the AUies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailovich: With Official Memoranda and Documents, Washington, D. C. 1945.
- Kniewald, D., „Vjerodostojnost latinskih izvora u odnosu na bosanske krs-tjane“, u: Rad JAZU270, 1949. str. 115-276.
- Knjiga o Draži, sv. 2, Windsor, Ont. 1956.
- Kobsa, L., „0 organizaciji ustaškog aparata za uspostavu terora u tzv. Ne-zavisnoj Državi Hrvatskoj“, u: Zagreb u NOB-i i socijalisti koj revoluciji, Za-greb 1971, str. 223-251.
- Ko ovi , B., Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, London 1985.
- Kolari , J., ŠkofRožman, sv. 3, Klagenfurt 1967-1977.
- Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec 38, br. 12, Ljubljana 1986, str. 625-884.
- Konkordat pred narodnom skupštinom, Beograd 1937.
- Konjevi , M., „Mjesto i uloga 'Hrvatskog državnog sabora' u ustaškoj po-litici 1942. godine“, Prilozi, br. 7, Sarajevo 1971, str. 115-135.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Konjevi , M., „O nekim pitanjima ustaške politike prema HSS-u 1941. godine", Vojnoistorijski glasnik, br. 3, Beograd 1971, str. 173-190.

Konjevi , M., „Odnos Izvršnog odbora Hrvatske (republikanske) seljačke stranke prema Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, 1944-1945", Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, str. 207-220.

Koren i , M., Naselja i stanovništvo S.R. Hrvatske, 1857-1971, uvod prof. Vladimira Stipetića, Zagreb 1979.

Kosti , B. N., Za istoriju naših dana, Lille 1949.

Kosti , L. M., Šta su Srbi mislili o Bosni, Toronto 1965.

Kovačević , B. i S. Skoko, „Ustanak u Hercegovini u junu 1941.", Istorija radničkog pokreta: zbornik radova 1, Beograd 1965, str. 89-168.

Kovačević , M., Od Radića do Pavelića, München-Barcelona 1970.

Krajačić , I.-S., „Illegalni rad u Zagrebu", u: Novi prilozi za biografiju J. B. Tita, sv. 2, Rijeka-Zagreb 1981, str. 496-505.

Krakov, S., General Milan Nedić, sv. 2, München 1963-1968.

Kreševljaković , H., Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954.

„Krevet je tvrd za nemačkog generala", intervju s Kostom Nadom, u: NIN, Beograd, 23. maja 1965, str. 12.

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), 1940-1945, sv. 4, Frankfurt am Main 1961-1965.

Krizman, B., „Političke stranke u Hrvatskom Saboru za vrijeme I. svjetskog rata", Zgodovinski časopis 19-20, Ljubljana 1965-1966, str. 375-390.

Krizman, B., Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978.

Krizman, B., Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb 1980.

Krizman, B., Pavelić u bjekstvu, Zagreb 1986.

Križnar, I., „Slovensko domobranstvo", u: Ljubljana v ilegali, sv. 4, Ljubljana 1970, str. 238-277.

Križni put, 1991. godine.

Krnić , Z., „O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II. svjetskog rata", Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966, str. 73-88.

Krvava ustaška žetva, Glasnik SIKD 'Njegoš', Chicago, juli 1958, str. 77-82.

Kulić , D., Bugarska okupacija, 1941-1944., sv. 1, Niš 1970.

Kulundžić , Z., Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1967.

Kutzli, R., Die Bogumilen: Geschichte, Kunst, Kultur, Stuttgart 1977.

Kvaternik, E. D., „Ustaška emigracija u Italiji i 10. travanj 1941", Hrvatska revija 2, br. 3, Buenos Aires 1952, str. 206-244.

Kvaternik, E. D., „Još jednom o Rimskim ugovorima", Hrvatska revija 3, br. 2, Buenos Aires 1953, str. 225-258.

Kvaternik, E. D., „Riječi i djela", Hrvatska revija 5, br. 1, Buenos Aires 1955, str. 56-75.

Bibliografija

- Kvaternik, E. D., „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942“, Hrvatska revija 9, br. 2, Buenos Aires 1959, str. 164-187.
- Kvaternik, E. D., „Trumbićev odnos spram politike HSS-a i ustaškog pokreta“, Hrvatska revija 11, br. 3, Buenos Aires 1961, str. 220-269.
- Kvesić, S., Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960.
- Labović, M., Refleksi revolucije, Beograd 1970.
- Ladan, T., predgovor knjizi Starčević, A., Politički spisi, Zagreb 1971, str. 7-75.
- Lah, I., „Metode izražavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije“, Statistička revija 1, br. 2, Beograd 1951, 230-248.
- Lah, I., „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, Statistička revija 2, br. 2-3, Beograd 1952, 214-224.
- Lanz, H., Gebirgsjäger: Die 1. Gebirgsdivision, 1935-1945, Bad Nauheim 1954.
- Lapide, P. E., Three Popes and the Jews, New York 1967.
- Laqueur, W., The Terrible Secret, London 1980.
- Lasić, V. D., uvod knjizi Bušić, B., Jedino Hrvatska!, Chicago 1984, str. VI-VIII.
- Lazarević, M., „Sjeveroistočna Bosna krajem oslobođilačkog rata (od septembra 1944. do maja 1945)“, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH 10-11, Sarajevo 1970-1971, str. 157-213.
- Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943), Rim 1978.
- Lebl, A., „Agrarna politika mađarskog okupatora u Bačkoj, Baranji i Međimurju, 1941-1944“, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, br. 35, Novi Sad 1963, str. 193-213.
- Lelas, K., „Svjedočanstvo [Dr. Ede Bulata] o dramatičnoj sjednici vlade NDH u Zagrebu 1944“, Hrvatska revija 27, br. 4, München 1977, str. 616-618.
- Lemkin, R., Axis Rule in Occupied Europe, Washington, D. C. 1944.
- Lendić, I., „Prodiranje marksizma kod nas“, u: Društveni poredak i društveni pokreti, Zagreb 1939.
- Lendić, I., „Tako je sve pošlo... uz tragičnu smrt hrvatskog prognanika Ive Bogdana“, Hrvatska revija 22, br. 4, München 1972, str. 471-488.
- Lewis, B., The Emergence of Modern Turkey, London 1961.
- Lewy, G., The Catholic Church and the Nazi Germany, New York 1964.
- Lisac, A.-Lj., „O deportaciji Srba iz Hrvatske 1941. godine“, Historijski zbornik 9, br. 1-4, Zagreb 1956, str. 125-145.
- Lockwood, W. G., European Moslems: Economy and Ethnicity in Western Bosnia, New York 1975.
- Loos, M., Dualist Heresy in the Middle Ages, Prag 1974.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Lorkovi , B., Ustaški pokret u borbi za oslobo enje Hrvatske, Zagreb 1942.

Lorkovi , M., Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939.

Luburi , V., „Ustaštvo“, Drina 10-12, Madrid 1954, str. 3-27.

Luburi , V., „General Ante Vitez Moškov“, Drina, br. 1-2, Madrid 1965, str. 132-166.

Lu i , D., „Vatikanski prsti na jugoslovenskom prostoru“, Intervju, Beograd, 17. januara 1986, str. 8-12.

Luka , D., Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967.

Luka , D., „Prilog istraživanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Narodnooslobodila kog rata“, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, str. 471-490.

Ljeki , A., „Od Ivan Planine do Blaiburga“, Drina, br. 2, Madrid 1963, str. 1-139.

Ljoti , D. V., Iz moga života, München 1952.

Ljoti , D. V., Dimitrije Ljoti u revoluciji i ratu, München 1961.

Ljoti , D. V., Videlo u tami, München 1976.

Ljubljana v ilegali, sv. 4, Ljubljana 1959-1970.

Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945, Beograd, bez dat. izdanja.

Ljudski i materijalni gubici, bez mj. izdanja 1946.

Macan, T., „Narodi Bosne i Hercegovine“, Kritika, br. 7, Zagreb 1969, str. 524-528.

Maclean, F., Eastern Approaches, London 1949.

Macura, M., Stanovništvo i radna snaga kao inioci privrednog razvoja Jugoslavije, Beograd 1958.

Ma ek, V., In the Struggle for Freedom, London 1957.

Ma ek, V., „Dr. Ma ek's Comments on the Review of his Autobiography“, Journal of Croatian Studies 3-4, New York 1962-1963, str. 183-188.

Mandi , D., Bosna i Hercegovina, Chicago 1960.

Mandi , D., Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962.

Mari , M., Kralj i vlada u emigraciji, Zagreb 1966.

Marjanovi , J., Potsetnik iz istorije Komunisti ke partije Jugoslavije (1919-1941), Beograd 1953.

Marjanovi , J., „Ekonomska politika nema kih nacisti kih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945“, Jugoslovenski istorijski asopis, br. 4, Beograd 1963, str. 73-96.

Marjanovi , J., „Nema ki okupacijski sistem u Srbiji 1941“, u: Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945, Belgrade 1963, str. 263-301.

Marjanovi , J., Ustanak i narodnooslobodila ki pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963.

Bibliografija

- Marjanovi , J., Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi: Beograd, Beograd 1964.
- Marjanovi , J., Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, sv. 1, Zagreb-Beograd 1979.
- Marković , D., Zabranjeni život (Beograd 1941-1944), Beograd 1956.
- Martin, D., Ally Betrayed, New York 1946.
- Martinović , M., „Mukotrpani rad Dr. Krnjevića", Kalendar Hrvatski glas 1955, Winnipeg 1955, str. 66-79.
- Martinović , M., „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad potpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića", Kalendar Hrvatski glas, Winnipeg 1956, str. 35-59.
- Martinović , M., „Moje uspomene iz velikog doba II", Kalendar Hrvatski glas, 1958, Winnipeg 1958, str. 32-73.
- Martinović -Bajica, P., Milan Nedić , Chicago 1956.
- Massacre of Croatian Clergy by the Yugoslav Communists and by the Serbian Chetniks, Toronto 1981.
- Massacre of Croats in Bosnia-Herzegovina and Sandžak, Toronto 1978.
- Mastny, V., Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945, New York 1979.
- Masucci, G., Misija u Hrvatskoj, 1941-1946, Madrid 1967.
- McAdams, C. M., Allied Prisoners of War in Croatia, 1941-1945, Arcadia, Calif. 1980.
- Medlicott, W. N., The Economic Blockade, sv. 2, London 1952-1959.
- Meunarodni ugovori, 1941, Zagreb 1942.
- Meunarodni ugovori, 1942, Zagreb 1943.
- Meunarodni ugovori, 1943, Zagreb 1944.
- Melcher, J., „Štajerski etnici", Zbornik Svobodna Slovenija, 1955, Buenos Aires 1955, str. 245-260.
- Meštrović , I., „Stepinac, duhovni heroj", Hrvatska revija 6, br. 3, Buenos Aires 1956, 201-206.
- Meštrović , I., Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961.
- „Metalurgija u Jugoslaviji", Narodno blagostanje, Beograd, 30. jula 1938, str. 483-485, i 6. avgusta 1938, str. 499-502.
- Mikhailov, I., Spomeni, sv. 4, Indianapolis 1973.
- Mikuž, M., Pregled razvoja NOB u Sloveniji, sv. 1, Beograd 1956.
- Mikuž, M., „Ljubljanski škof Dr. Gregorij Rožman", u: Ljubljana v ilegali, vol. 4, Ljubljana 1961, str. 320-360.
- Mikuž, M., „Narodna zaštita v Ljubljani", u: Ljubljana v ilegali, vol. 2, Ljubljana 1970, str. 204-214.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Mikuž, M., Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, sv. 5 Ljubljana 1960-1973.
- Mileti, A., Koncentracijski logor Jasenovac, 1941-1945, sv. 3, Beograd-Jasenovac 1986-1987.
- Mileti, M. D., „0 Jasenovcu i 'Jasenovicima'“, Pravoslavlje, Beograd, 15. aprila 1984, str. 13-14.
- Milievi, V., Der Königsmord von Marseille, Bad Godesberg 1959.
- Miller, M. L., Bulgaria During the Second World War, Stanford, Calif. 1975.
- Milošević, S. D., Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945, Beograd 1981.
- Milward, A. S., The German Economy at War, London 1963.
- Mirni, J., „Marski okupacijski režim u Jugoslaviji“ (na ruskom), u: Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945, Belgrade 1963, str. 425-493.
- Mitrović, R., „Služba vaspitanja u dobrovoljnoj jedinici“, Zapisi iz dobrovoljne borbe, sv. 2, München 1955, str. 9-14.
- Mitrović, R., „Sudbina Jevreja na područjima na kojima je nemačka narodna skupina u aprilu 1941. preuzela vlast“, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 2, Beograd 1973, str. 265-271.
- Mitrovski, B., V. Glišić i T. Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji, 1941-1945, Beograd 1971.
- Mitrovski, B., „Neki aspekti nemačke politike na Balkanu i njen odraz na gušenje NOP-a u zapadnoj Makedoniji pre i posle kapitulacije Italije“, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1974, str. 115-144.
- Mitrovski, B., „Operacije protiv nemačke Grupe armija 'E' i oslobodjenje Makedonije“, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd 1975, str. 73-86.
- Mlakar, B., Domobranstvo na Primorskom (1943-1945), Ljubljana 1982.
- Mlinarić, B., Tito: der rote Rebell und seine 'Vollkommene Demokratie', Zürich 1948.
- Mojsov, L., Bugarska radnička partija (komunista) i makedonsko nacionalno pitanje, Beograd 1948.
- Morley, J. E., Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1939-1943, New York 1980.
- Mulalić, M. A., Orijent na zapadu, Beograd 1936.
- Mužić, I., Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split 1969.
- Mužić, I., Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji: Politički i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije, Split 1978.
- Mužić, I., Masonstvo u Hrvata, Split 2001.
- Na suđenju dr. Tuđmanu sudilo se Hrvatskoj, London 1981.
- Narodna enciklopedija, sv. 1-4, Zagreb 1927-1929.

Bibliografija

- Narodno-oslobodilačka borba u zarobljeni kim logorima, 1941-1945, Beograd 1945.
- Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, 1941-1945, Ljubljana 1977.
- Nazor, V., Spartizanima, Moscow 1945, reprint, Zagreb 1968.
- Neubacher, H., Sonderauftrag Südost, 1940-1945, Göttingen 1956.
- Nikolić, N., Jasenova ki logor smrti, Sarajevo 1975.
- Nikolić, V., Pred vratima domovine, sv. 2, Pariz-München 1967.
- Novak, B. C., Trieste, 1941-1954, Chicago 1970.
- Novak, K., „Otpor u Sloveniji“, u: Knjiga o Draži, sv. 1, Windsor, Ontario 1956, str. 317-332.
- Novak, V., Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930), Beograd 1930.
- Novak, V., Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb 1948.
- Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, sv. 2, Rijeka-Zagreb 1981.
- O'Brien of Thomond, grof A. H., Archbishop Stepinac: The Man and His Case, Westminster, Md. 1947.
- Obrknežević, M., „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva“, Hrvatska revija 29, br. 2, München-Barcelona 1979, str. 229-267.
- Odić, S. R., Neostvareni planovi, Zagreb 1961.
- Omrčanin, I., Istina o Draži Mihailoviću, München-New York 1957.
- Omrčanin, I., Diplomatie and Political History of Croatia, Philadelphia 1972.
- Omrčanin, I., Military History of Croatia, Bryn Mawr, Pa. 1984.
- Opća enciklopedija, sv. 1-6, Zagreb 1959-1969.
- Operation Slaughterhouse, Philadelphia 1970.
- Oppenheim, L., International Law: A Treatise, sv. 2, London 1948-1952.
- Oren, N., Bulgarian Communism, New York 1971.
- Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, 1941-1945, 1. izd., sv. 2, Beograd 1958, 2. izd., sv. 2, Beograd 1963-1965.
- Ostrogorski, G., Istorija Vizantije, Beograd 1969.
- P[etrović], L., Kršćani bosanske crkve, Sarajevo 1953.
- Paikert, G. C., The Danube Swabians, The Hague 1967.
- Pajović, R., „Okupacija Crne Gore 1941. i planovi za stvaranje 'nezavisne' crnogorske države“, Istorijski zapisi 18, br. 2, Titograd 1961, str. 273-306.
- Parežanin, R., Drugi svjetski rat i Dimitrije V. Ljotić, München 1971.
- Paris, E., Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945, Chicago, bez dat. izdanja.
- Pattee, R., The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, Milwaukee 1953.
- Paveh, A., Hrvatsko pitanje, Zagreb 1941.
- Pavelić, A., Strahote-zabluda, Zagreb 1941.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Paveli , A., Putem hrvatskog državnog prava, Zagreb 1942.
- Paveli , A., „Pojam Bosne kroz stoljeća“, Spremnost, Zagreb, 1. ožujka 1942.
- Paveli , A., „Istina o tobožnjem prekrštavanju pravoslavnih“, Hrvatska misao, br. 2, Buenos Aires 1953, str. 5-26.
- Paveli , R., Bunjevci, Zagreb 1973.
- Pavlowitch, S. K., „Il caso Mirošević: L'expulsion du ministre de Yougoslavie au Vatican par le gouvernement fasciste en 1941“, Balkan Studies 19, br. 1, Solun 1978, str. 105-137.
- Pavlowitch, S. K., Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945, New York 1985.
- Pejanović , M., Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd 1955.
- Perić , M., „Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji“, Stanovništvo 12-13, Beograd 1974-1975, str. 169-184.
- Peršić , M., Ustaški logori, Zagreb 1966.
- Pešelj , B., „Neke napomene o pisanju Eugena Kvaternika“, Hrvatska revija 12, br. 3, Buenos Aires 1962, str. 276-279.
- Petešić , M., Katoličanstvo u NOB-u: 1941-1945, Zagreb 1982.
- Petranović , B., Bogomili, crkva bosanska i krstjani, Zadar 1867.
- Petranović , B., Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945), sv. 2, Beograd 1983.
- Petrić , M., „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini“, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu: Etnologija 18, br. 2, Sarajevo 1963, str. 5-16.
- Petrović , M. B., „The Croatian Humanists and the Ottoman Peril“, Balkan Studies 20, br. 2, Solun 1979, str. 257-273.
- Petrović , D. N., „Srpska pravoslavna crkva u Bačkoj i Baranji pod mađarskom okupacijom“, u: Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd 1971, str. 205-209.
- Petrović , D., „Iredenta fašističke Rumunije u severoistočnoj Srbiji, 1941-1944“, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1966, str. 31-54.
- Petrović , M. C., Londonska emigracija i borba naših naroda, Beograd 1945.
- Petrović -Njegoš , M., „Kako sam odbio preuzeti prijesto“, Glasnik SIKD 'Njegoš', Chicago, decembar 1958, str. 33-37.
- Pieri , P. i G. Rochat, Pietro Badoglio, Turin 1974.
- Pilch , J., Fate and Faith: The Contemporary Jewish Scene, New York 1963.
- Pleho , J. I., Pelješac u narodnooslobodilačkoj borbi, Split 1972.
- Plenković , D., Meunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962.
- Plöchl , W. M., „Die Orthodoxe Kirche in der Habsburgischen Donaumonarchie“

Bibliografija

- chie (1526-1918)", *Balkan Studies* 13, br. 1, Solun 1972, str. 17-30.
- Polonijo, S., „Ustaštvo: apoteoza Rakovice", *Zbornik hrvatskih sveuilištara*, Zagreb 1942, str. 221-244.
- „Popis ubijenih hrvatskih katolika", u: *Hrvatski kalendar* 1955, Chicago 1954, str. 36-52.
- Popovi, V., „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)", *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd 1952, br. 3, str. 22-57; br. 4, str. 37-74.
- Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, sv. 1, Sarajevo 1942.
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963.
- Pregled Narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji 1941-1944, Beograd 1950.
- Pribitchevitch [Pribević], S., *La dictature du roi Alexandre*, Pariz 1933.
- Proces protiv vojnih zločinaca i izdajalaca Rupnika, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku, in Hacinu, Ljubljana 1946.
- Proizvodne snage N. R. Srbije, Beograd 1953.
- Proleter: organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1929-1942, reprint, Beograd 1968.
- Prusac, I., *Tragedija Kavrana i drugova*, Salzburg 1967.
- Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1943.
- Purivatra, A., „Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata", *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, str. 491-531.
- Purivatra, A., *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969.
- Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien, 1941-1945, Maribor 1980.
- Rački, F., *Bogomili i Patareni*, u: *Rad*, Zagreb 1869-1870, reprint Beograd 1931.
- Radandt, H., *Kriegsverbrecherkonzern Mansfeld*, Berlin 1957.
- Radić, S., *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908.
- Radni, V., „Razlike u pogledima i jedinstven nastup", *Hrvatska revija* 13, br. 1, Buenos Aires 1963, str. 72-80.
- Rašević, V., *Ogled o shvatanjima Dimitrija Ljotića*, Pariz 1953.
- Ratković, S., „Dr. A. Pavelić i njegova vlada", *Hrvatska revija* 9, br. 4, Buenos Aires 1959, str. 478-492.
- Ratni naponi Jugoslavije, 1941-1945, Beograd bez dat. izdanja.
- Redžić, E., *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.
- Reitlinger, G., *The Final Solution*, London 1953.
- Rendulic, L., *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen*, Wels-Heidelberg 1952.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington, D. C., 1914.
- Reveille, T. [Rifat Tirana], *The Spoil of Europe*, New York 1941.
- Rhodes, A., *DAnnunzio: The Poet as Superman*, New York 1960.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Rhodes, A., *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922-1945*, New York 1974.
- Rieh, N., *Hitler's War Aims*, sv. 2, New York 1973-1974.
- Rieger, V., „Nacionalsocijalizam i ustaštvo“, *Spremnost*, Zagreb, 6. velja e 1944.
- Riffer, M., *Grad mrtvih: Jasenovac*, 1943, Zagreb 1946.
- Rintelen, E. von, v. Von Rintelen, E.
- Ritig, S., *Sve enstvo u narodnooslobodila koj borbi*, bez mj. izdanja 1944.
- Roatta, M., *Otto milioni di baionette*, Milano 1946.
- Robija, *Zapisci hrvatskih narodnih boraca*, Zagreb 1936.
- Rogoši , R., *Stanje katoli ke crkve u Jugoslaviji do sporazuma*, Šibenik 1940.
- Rojnica, I., *Susreti i doživljaji*, München 1969.
- Rojnica, I., „Žrtve UDB-inih akcija“, *Hrvatska revija* 40, br. 1, München-Barcelona 1990, str. 228-248.
- Romano, J., „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 2, Beograd 1973, str. 73-263.
- Romano, J., *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, Žrtve genocida i u esnici narodnooslobodila kog rata*, Beograd 1980.
- Romano, J. i L. Kadelburg, „Tre i Rajh: inicijator, organizator i izvršitelj antijevrejskih mera i genocida u Jugoslaviji“, u: *Tre i Rajh i Jugoslavija, 1933-1945*, Beograd 1977, str. 670-690.
- Roš, F., *Slovenski izgnanci v Srbiji, 1941-1945*, Maribor 1967.
- Rubić, N., „Drugo zasjedanje ZAVNOH-a“, u: *Spomenica u ast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a*, Zagreb 1969, str. 127-146.
- Russkii Korpus na Balkanah vo vremena II Velikoi voini 1941-1945, New York 1963.
- Rycaut, P., *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, reprint New York 1971.
- Sagadin, S., „Državna vlada“, u: *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1928*, sv. 1, Beograd 1928-1929, str. 99-102.
- Saje, F., *Belogardizem*, Ljubljana 1951.
- Salihagić, S., *Mi bosanskohercegova ki Muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*, Banja Luka 1940.
- Salihbegović, N., „Ugodan razgovor bosanskih muslimana“, *Slobodna rije*, Buenos Aires 1982.
- Samardžić, R., *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971.
- Schlarp, K.-H., *Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944*, Stuttgart 1986.
- Schmidt, C., *Historie et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, sv. 2, Pariz-Genova 1849.

Bibliografija

- Schmidt-Richberg, E., *Der Endkampf auf dem Balkan*, Heidelberg 1955.
- Schönfeld, R., „Deutsche Rohstoffsicherungspolitik in Jugoslawien, 1934-1944.“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 24, br. 3, bez mj. izdanja 1976, str. 215-258.
- Schraml, E, *Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen-369., 373., 392. Inf.-Div. (kroat.)-ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*, Neckargemünd 1962.
- Schwarzenberger, G., „Title to Territory: Response to a Challenge“, *American Journal of International Law* 51, 1957, str. 308-324.
- Selimovi , M., *Derviš i smrt*, IV. izd. Sarajevo-Beograd 1967.
- Selimovi , M., *Sje anja, Sabrana djela*, sv. 9, Beograd 1976.
- Sereni, A. R., „The Status of Croatia Under International Law“, *American Political Science Review* 35, br. 6, 1941, str. 1144-1151.
- Sherwood, R. E., *Roosevelt and Hopkins*, New York 1950.
- Simi , S., *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd 1958.
- Simi , S., *Vatikan protiv Jugoslavije*, Titograd 1958.
- Simi , Z., „Do i, vidi i ne zaboravi“, *NIN*, Beograd, 19. oktobra 1981.
- „Sje anja veterinarara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine“, *asopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 1983, str. 155-176.
- Sladovi , E., „Der Unabhängige Staat Kroatien“, *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 9, br. 1-3, 1942, str. 1-41.
- Sladovi , E., „Ustavne osnove hrvatske države“, *Spremnost*, Zagreb, 26. travnja i 3. svibnja 1942.
- Sladovi , E., „Verfassungs- und Verwaltungsrecht des Unabhängigen Staates Kroatien“, *Archiv des öffentlichen Rechts* 33, br. 2-3, 1943, str. 222-282.
- Slijep evi , D., *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, sv. 2, München 1966.
- Slijep evi , D., *Makedonsko crkveno pitanje*, München 1969.
- „Slovenska Legija i političke stranke u Sloveniji“, u: *Ljubljana v ilegali*, sv. 2, Ljubljana 1961, str. 294-301.
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1921-1941, London 1941-1944.
- Smilevski, V., „Osvrt na razvojot na makedonskoto nacionalno prašanje“, *Komunist*, Beograd, januar 1950, str. 81-118.
- Smith Paveli , A., *Dr Ante Trumbić : Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959.
- Smyth, H. M., „The Command of the Italian Armed Forces in World War II“, *Military Affairs* 15, br. 1, proljeće 1951, str. 38-52.
- Smyth, H. M., *Secrets of the Fascist Era*, Carbondale and Edwardsville 1975.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- So Speak Croatian Dissidents, Toronto 1983.
- Soji , M., „Neki specifi ni aspekti ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i prvih mjeseci 1942", Godišnjak Istoriskog društva BiH 3, Sarajevo 1951, str. 9-51.
- Solari , M., „Nali je 'Bosanske Golgote' ih kako sam postao pripadnik SDK", Zapisi iz dobrovolja ke borbe, br. 2, München 1955, str. 15-38.
- Soldo, J., Pregled povijesti hrvatske crkve, Zagreb 1976.
- Solovjev, A., „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne", Godišnjak Istoriskog društva BiH 1, Sarajevo 1949, str. 42-79.
- Solovjev, A., „Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern", u: Völker und Kulturen Südosteuropas, Münch 1959, str. 173-198.
- Spalatin, K., „Reminiscences of Rev. Krunoslav Draganovi ", Hrvatska revija 40, br. 1, München-Barcelona 1990, str. 256-259.
- Spomenica 1919-1969, Beograd 1969.
- Spomenica pravoslavni h sveštenika: žrtava fašisti kog terora i palih u narodnooslobodila koj borbi, Beograd 1960.
- Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969.
- Srpska narodna banka, 1941 godina, Beograd bez. dat. izdanja. .
- Srpska pravoslavna crkva, 1920-1970, Beograd 1971.
- Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, sv. 2, Frankfurt am Main 1967-1970.
- Stamboli , S., „Okupacija Srbije 1941", Vojnoistorijski glasnik, br. 4, Beograd 1953, str. 49-67.
- Stanisavljevi , ., „Pojava i razvitak etni kog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine", Istorija XX veka 4, Beograd 1962, str. 5-137.
- Stanojevi , G., Jugoslovenske zemlje u mleta ko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka, Beograd 1970.
- Stanojevi , S., Istorija srpskog naroda, 2. izd., Beograd 1910.
- Stanojevi , S., Recenzija knjige „Massenübertritt von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet" Krunoslava Draganovi a, Jugoslovenski istorijski asopis, br. 1-4, Beograd 1937, str. 475-476.
- Statisti ki bilten, br. 727, Beograd, april 1972; br. 1295, Beograd, maj 1952.
- Statisti ki godišnjak SFR Jugoslavije, 1954, Beograd 1954.
- Statistisches Handbuch von Deutschland, 1928-1944, München 1949.
- Stavrianos, L. S., The Balkans Since 1453., New York 1958.
- Stein, G. N., The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945, Ithaca, New York 1966.
- Stepinac mu je ime, sv. 2, München-Barcelona 1978-1980.
- Stepinac, A., „Crkva i društveni poredak", u: Društveni poredak i društveni pokreti, Zagreb 1939, str. 29-34.

Bibliografija

- Stipeti , Z., „Komunisti i nacionalna povijest", Naše teme, br. 11, Zagreb 1981, str. 1743-1757.
- Stepinac, A., „Po djelima njihovim poznate ih", reprint Danica, Chicago, 4. travnja 1980.
- Stockhorst, E., Fünftausend Köpfe: wer war was im Dritten Reich, Bruchsel-Baden 1967.
- Stojadinovi , M., Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata, Buenos Aires 1963.
- Stojkov, T., „O tzv. Li kom ustanku 1932. godine", časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1970, str. 167-180.
- Strajni , D., Recenzija knjige Der Endkampf auf dem Balkan E. Schmidt-Richberga, Vojnoistorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1956, str. 104-112.
- Strle, F., Veliki finale na Koroškem, 2. izd., Ljubljana 1977.
- Studia Croatica, br. 1-4 (Specijalno izdanje: La tragedia de Bleiburg), Buenos Aires 1963.
- Stulli, B., „Prilog izvorima za povijest jugoslavenskog pitanja 1918. godine", Arhivski glasnik 2, Zagreb 1959, str. 279-335.
- Successful Negotiation: Trieste 1954, Princeton 1976.
- Su eska, A., Ajani: prilog izu avanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo 1965.
- Su eska, A., „Stvaranje i odluka u našim krajevima", Godišnjak Društva istoričara BiH 6, Sarajevo 1967, str. 37-57.
- Su eska, A., „Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima", Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, str. 43-57.
- Su enje Dragoljuhu-Draži Mihailovi u, stenografske bilješke i dokumenta sa su enja, Beograd 1946.
- Su enje Lisaku, Stepincu, Šali u i družini, Ustaško-Križarskim zločinima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946.
- Sugar, P. F., Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878-1918, Seattle 1963.
- Sulzberger, C. L., Such a Peace: The Roots and Ashes of Yalta, New York 1982.
- Sundhaussen, H., „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien, 1941-1945", Südost-Forschungen 30, 1971, str. 176-196.
- Sundhaussen, H., „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945", Vojnoistorijski glasnik, br. 2, Beograd 1972, str. 89-133.
- Survey, br. 1, Sarajevo 1975, Radovi s okruglog stola „Mlada Bosna" održanog 18. juna 1974.
- Šabanovi , H., Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela, Sarajevo 1959.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Šanjek, F., *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualisti ki pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

Šaši , J., „Obavještajne službe Tre ega Reicha na teritoriju Hrvatske i posebno Slavonije za vrijeme Drugog svjetskoga rata”, u: *Zbornik 5 Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod 1967*, str. 133-165.

Šukanec, D., „Teror okupatora i kvislinga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i hrvatski narod”, *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb 1963, str. 419-425.

Šepi , D., „La politique italienne d'occupation en Dalmatie, 1941-1943”, u: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945*, Beograd 1963, str. 377-424.

Šepi , D., „Hrvatska politika i pitanje jugoslavenskog ujedinjenja 1914-1918”, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Zagreb 1981, str. 373-416.

Šidak, J., „Problem 'Crkve bosanske' u našoj historiografiji od Petranovi a do Glučca”, *Rad 259*, Zagreb 1937, str. 37-182.

Šidak, J., „Hereti ki pokreti i odjeci husitizma u južnoslavenskom svijetu”, *Zbornik za društvene nauke*, br. 31, Novi Sad 1962, str. 5-24.

Šidak, J., *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Šiljegovi , B., „Zadatak je bio: osloboditi Istru i Trst”, *etrdeset godina: zbornik se anja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radni kog pokreta*, sv. 6, Beograd 1961, str. 494-497.

Šiši , F., *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914-1919*, Zagreb 1920.

Šiši , F., *Jugoslovenska misao i istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobo enja od 1790-1918*, Beograd 1937.

Škerl, F., „Politi ni tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja”, *Zgodovinski asopis 5*, Ljubljana 1951, str. 7-86.

Škerl, F., „Nacisti ne deportacije Slovencev v letu 1941”, *Zgodovinski asopis 6-7*, Ljubljana 1952-1953, str. 768-797.

Škerl, F., „Osmorica Robottijevih talcev”, *Zgodovinski asopis*, br. 12-13, Ljubljana 1958-1959, str. 285-292.

Škerl, F., „Prispevki k zgodovini razvoja nasprotivnikov Osvobodilne fronte v letu 1941”, *Zgodovinski asopis 21*, Ljubljana 1967, str. 69-198.

Škiljan, F., „Akcijski Crkveni Bok”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 37, Zagreb 2005, 325-342.

Šporer, D., „Stvaranje i propast vojske NDH”, *Hrvatska zora*, br. 96-98, München 1961-1962.

Štoje Hrvatska pu ka stranka i što ona ho e?, Zagreb 1927.

Šufflay, M., *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925.

Šuljak, D., „Božidar Magovac: u vrtlogu prijevare, spletki i izdaje”, *Hrvatska revija 30*, br. 3, München-Barcelona 1980, str. 416-430.

Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, Zagreb 1952.

Bibliografija

- Tasi , D. J., „Uvod", Kona ni rezultati popisa stanovništva 15. marta 1948, Beograd 1951, str. 11-69.
- Taso, A., Italia e Croazia, sv. 2, Macerata 1967, 1972.
- Taškovski, D., Radanjeto na makedonskata nacija, Skopje 1966.
- Terzi , V., Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941, Titograd 1963.
- Terzi , V., Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 godine, Beograd 1982.
- Terzioski, R., Denaacionalizatorskata dejnost na bugarskite kulturnoprosvetni institucii vo Makedonija, Skopje 1974.
- Terzuolo, E. R., „Resistance and the National Question in the Venezia Giulia and Friuli, 1943-1945.", u: Nation and Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich, New York 1981, str. 411-434.
- Terzuolo, E. R., Red Adriatic, Boulder and London 1985.
- The Case of Archbishop Stepinac, Washington, D. C. 1947.
- The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia, Beograd 1957.
- The Encyclopaedia of Islam, sv. 2, Leiden-London 1965.
- The Population of Yugoslavia, Washington, D. C. 1954.
- Todorovski, G., „Neka pitanja iz okupacije zapadne Makedonije", Vojnoistorijski glasnik, br. 2, Beograd 1964, str. 25-39.
- Todorovski, G., „Odnosi izme u Italije i Bugarske 1941-1943. godine u vezi sa zapadnom Makedonijom", Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1965, str. 77-97.
- Tolstoj, N., The Secret Betrayal, New York 1977.
- Tolstoj, N., The Minister and the Massacres, London 1986.
- Tomas, vl . I., „Stepin ev portret u vrijednoj anglosaksonskoj studiji R. Patteeja", Hrvatska revija 4, br. 2, Buenos Aires 1954, str. 129-160.
- Tomasevich, J., „Foreign Economic Relations 1918-1941.", u: Yugoslavia, Barkeley and Los Angeles 1949, str. 169-214.
- Tomasevich, J., Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, Stanford, California 1955.
- Tomasevich, J., „Yugoslavia During the Second World War", u: Contemporary Yugoslavia, Berkeley and Los Angeles 1969, str. 59-118.
- Tomasevich, J., The Chetniks, Stanford, California 1975.
- Toskova, V., „Vanjskopoliti ki položaj Bugarske, juni 1941 - februar 1943" (na bugarskom), Isvestija na Instituta za historija 22, Sofija 1972, str. 15-54.
- Toskova, V., Bulgaria i Tretiat Raih (1941-1944), Sofija 1975.
- Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No 10, October 1946 - April 1949, sv. 11, Washington, D. C. 1950.
- Trifkovi , B. M., „Village Ili i", Vidovdan, Milwaukee, Wis. novembar-decembar 1979, str. 1, 5-7.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Triši , J. P., 0 Milanu Nedi u, Windsor, Ont. 1960.
- Truhelka, ., „Oporuka gosta Radina: prilog patarenskom pitanju", Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 23, Sarajevo 1911, str. 355-375.
- Truhelka, ., „Bosanska narodna (patarenska) crkva", u: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, sv. 1, Sarajevo 1942, str. 767-793.
- Tu man, F., Okupacija i revolucija, Zagreb 1963.
- Tu man, F., „Društveni aspekti Narodnooslobodila kog pokreta u Jugoslaviji", u: Putovi revolucije, br. 7-8, Zagreb 1966, str. 7-29.
- Tu man, F., Rat protiv rata, Zagreb 1970.
- Tu man, F., Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, München-Barcelona 1982.
- Tu man, F., Bespu a povijesne zbiljnosti, Zagreb 1989.
- Turina, B., Poljodjelstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb 1943.
- Ulshöfer, O., Einflussnahme auf Wirtschaftsunternehmen in den besetzten nordwest- und südosteuropäischen Ländern, Tübingen 1958.
- Ustaša, Zagreb 1941.
- „Ustaška krvava žetva", Glasnik SIKD 'Njegoš', Chicago 1958, str. 77-82.
- Ustaški pokret u borbi za oslobo enje Hrvatske, Zagreb bez dat. izdanja.
- Ustav Socijalisti ke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalisti kih republika i statutima autonomnih pokrajina, Beograd 1963.
- Vaillant, A., „Les 'chretiens' bosniaques", u: Melanges d'histoire des religions offerts ä Henri-Charles Pueeh, Pariz 1974, str. 525-530.
- Vajs, A., „Jevreji u novoj Jugoslaviji", u: Spomenica Alberta Vajsa 1905-1964, Beograd 1965, str. 125-136.
- Valev, L. B., Bolgarskii narod v borbe protivfashizma, Moskva 1964.
- Varoš, M., „ etnici u borbi protiv hrvatske države", Hrvatska misao, br. 9, Buenos Aires 1954, str. 4-27.
- Vasi , M., Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, Sarajevo 1967.
- Vegh, S., „Le systeme du pouvoir d'occupation allemande dans le Banat yougoslave, 1941-1944.", u: Les systemes d'occupation en Yougoslavie, 1941-1945, Beograd 1963, str. 495-561.
- Vernant, J., The Refugees in the Post-War World, London 1953.
- Vetrinjska tragedija, Cleveland 1960.
- Vidi , R., The Position of the Church in Yugoslavia, Beograd 1962.
- Višnji , P. M., „Nema ki okupacijski sistem u Srbiji 1941", Istorijski glasnik, br 3-4, Beograd 1956, str. 84-92.
- Vjestnik Ministarstva Oružanih Snaga, sv. 5, Zagreb 1945.
- Vlaši , B. i A. Vojinovi , Križni put, Zagreb 1991.
- Vodušek, Ž., „Smisao talijanske okupacije", Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 266-270.

Bibliografija

- Vogelnic, D., „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, Statisti ka revija 2, br. 1, Beograd 1952, str. 15-37.
- Vojko, S. P., Izme u Triglava i Trsta, Beograd 1967.
- Vojna enciklopedija, 1. izd, sv. 9, Beograd 1967. i 2. izd. sv. 11, Beograd 1970-1976.
- Von Rintelen, E., Mussolini als Bundesgenosse, Tübingen 1951.
- Vran i , V., Urota protiv Hrvatske, Zagreb 1943.
- Vran i , V., „Postrojenje i broj ano stanje Hrvatskih oružanih snaga u godinama 1941.-1945.“, u: Godišnjak Hrvatskog domobrana, Buenos Aires 1953, str. 141-169.
- Vran i , V., S bielom zastavom preko Alpa, Buenos Aires 1953.
- Vran i , V., „Talijanska i njema ka politika spram N.D.H.“, Hrvatska misao, Buenos Aires 1961-1964, br. 26, str. 12-41; br. 27-28, str. 20-41; br. 29, str. 9-26; br. 30, str. 19-27; br. 31, str. 5-27; br. 32, str. 7-26.
- Vražali , E., „Okupacioni sistem u Crnoj Gori i me unarodno pravo“, Istorijski zapisi 19, Titograd 1962, br. 2, str. 169-208; br. 3-4, str. 457-483.
- Vražali , E., Okupacioni sistemi u Jugoslaviji u svjetlu me unarodnog prava, Sarajevo 1966.
- Vryonis, S. ml., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century, Berkeley, Los Angeles i London 1971.
- Vryonis, S. ml., „Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the Fourteenth Through the Sixteenth Century“, u: Islam and Cultural Change in the Middle Ages, Wiesbaden 1975, str. 137-140.
- Vucinich, W. S., „The Serbs in Austria-Hungary“, Austrian History Yearbook 3, br. 2, Houston 1967, str. 3-47.
- Vucinich, W. S., „'Mlada Bosna' and the First World War“, u: The Habsburg Empire in World War I, Boulder, Colo. 1977, str. 45-70.
- Vujovi , ., „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodila kog rata“, Istorijski zapisi 24, br. 1, Titograd 1967, str. 45-113.
- Vukmanovi Tempo, S., „Narodnooslobodila ka borba u Bosni i Hercegovini“, u: etrdeset godina: zbornik se anja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radni kog pokreta, sv. 5, Beograd 1961, str. 126-153.
- Vukmanovi Tempo, S., Revolucija koja te e, sv. 2, Beograd 1971.
- Vukovi , G., Operacija Gvardijan. Zagreb 1958.
- Walzl, A., Kärnten 1945: vom NS-Regime zur Besatzungsherrschaft im Adria-Alpen-Raum, Klagenfurt 1985.
- Warlimont, W., Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939-1945., Frankfurt am Main 1962.
- Wasserstein, B., Britain and the Jews of Europe, 1939-1945., London i Oxford 1979.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Waugh, E., Church and State in Liberated Croatia, bez dat. i mj. izdanja.
- Wehler, H.-U., „Reichsfestung Belgrad“, Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 11, br. 1, 1963, str. 72-84.
- Wenzel, M., Ukrasni motivi na ste cima, Sarajevo 1965.
- Wheeler, M. C., Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943., Boulder, Colo. 1980.
- Wiesenthal, S., The Murderers Among US, New York 1967.
- Wuescht, J., Jugoslawien und das Dritte Reich, Stuttgart 1969.
- Wyman, D. S., The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945, New York 1984.
- Yugoslavia: Economic Resources During the Liberation Period, Washington, D. C., kraj 1944. ili po etak 1945.
- Za što se bore Hrvatski Ustaše-Paveli evci!, bez mj. i dat. izdanja.
- Zanussi, G., Guerra e catastrofe d'Italia, sv. 2, Rim 1945.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslovenskih naroda, sv. 15, Beograd 1949.
- Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, 1941, Zagreb 1942.
- Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, 1942, sv. 2, Zagreb 1942.
- Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, 1943, Zagreb 1943.
- Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, 1944, Zagreb 1944.
- Zemaljsko antifašisti ko vije e narodnog oslobo enja Hrvatske, Zbornik dokumenata, 1943, Zagreb 1964; Zbornik dokumenata, 1944, Zagreb 1970.
- Zirojevi , O., Tursko vojno ure enje u Srbiji, 1459-1683, Beograd 1974.
- Zlo inifašisti kih okupatora i njihovih pomaga a protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952.
- Zonji , U., „Ubijanje srpskog sveštenstva u Drugom svjetskom ratu“, Glasnik SIKD 'Njegoš', Chicago, Decembar 1974, str. 56-79.
- Zori , R., „Napad na Bugojno (od 22. do 25. avgusta 1943)“, Vojnoistorijski glasnik, sv. 1, Beograd 1957, str. 5-27.
- Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936-1945, Koblenz 1957.
- Željeznov, D., Rupnikov proces, Ljubljana 1980.
- Žerjavi , V., Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989.
- Žerjavi , V., „Demografija o Bleiburgu“, u: Bleiburg: Otvoreni dossier, Zagreb 1990, 2. engl. izd., str. 227-232.
- Žerjavi , V., Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Zagreb 1992.

Bibliografija

Živanovi , M. Ž., „O nekim merama i metodama nemačke ekonomske politike za vreme okupacije Beograda i Srbije u Drugom svetskom ratu (1941-1944)", Istorijski časopis 12-13, Beograd 1961-1962, str. 389-412.

Živkovi , N., Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, Novi Sad 1971.

Živkovi , N., „Grad o pljački jevrejske imovine u Srbiji i Banatu za vreme II svetskog rata", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 3, Beograd 1975, str. 277-284.

Žuri , N. S., „Suradnja srpskih buržoaskih političara i Talijana radi proširenja okupacionog područja u Dalmaciji (1941-1942)", Vojnoistorijski glasnik, br. 2, Beograd 1969, str. 195-211.

KAZALO

- A
- Abromeit, Franz 662, 679
- A imovi , Milan (tako er, njegova vlada) 71, 202-205, 209, 225, 234, 242, 247, 250, 251, 739
- Adami , Zenon 499, 500, 503, 520
- Adžija, Božidar 393
- Afrika 124, 176, 199, 247, 276, 290, 304, 320, 321, 399, 416, 482, 566, 611, 612, 657, 700, 703, 800
- Aganovi , Mehmed 545
- Ajanovi , Junus 444
- Alagi , tajnik 602
- Alajbegovi , Mehmed 543
- Albanija 19, 21, 30, 42, 44, 67, 69, 77, 92,150, 156-159, 163, 165-172, 176, 177, 190-192, 194, 237, 239, 240, 265, 267, 282, 322, 328, 343, 457, 515, 521, 533, 562, 576, 649, 656, 664, 676, 701, 703, 705, 709, 710, 711, 732, 745, 750, 759, 762, 788, 793, 846, 871
- Albanska pravoslavna crkva 576
- Aleksandar (regent i kralj Jugoslavije) 11, 12, 15, 16, 25-29, 33-36, 38, 45, 46, 48, 49, 246, 452, 607
- Aleksi , Josip 509, 510, 513
- Alizoti, Feizi 165
- Altgayer, Branimir 310, 312-314, 335
- Ambrosio, Vittorio 65, 69, 117, 161, 279-282, 284, 286, 287, 321, 322, 328, 338
- Andres, Ivan 58, 402, 506
- Anfuso, Fillipo 51, 64, 65, 88, 267
- Anglikanska crkva 623
- anglo-ameri ke snage 124, 290, 320, 324, 376, 399, 416, 611
- Anschluss 86, 685
- Antikomunisti ka dobrovolja ka milicija 118-123, 126-128, 132, 133, 141-143, 153, 283, 285, 287-292, 324, 330, 581, 665, 841, 862, 865
- Antimon A. G. 709
- Armellini, Quirino 154, 188
- Artukovi , Andrija 35, 283, 381, 384, 412, 416, 421, 604, 638, 662, 679
- Augustin i , Antun 392
- Austrija 4-6, 9, 14, 18, 20, 21, 27, 33, 35, 38, 48, 61, 86, 104, 109, 112, 125, 137, 142, 164, 186, 187, 225, 245, 265, 271, 295, 296, 333-335, 346, 368-370, 374, 376, 391, 438, 441, 459, 477, 482, 511, 413-515, 535, 552, 567, 580, 613, 617, 632, 641, 647, 648, 650, 685, 686, 689, 697, 699-701, 703, 759, 764, 800, 801, 819, 841, 845-854, 858-861, 864, 867, 868, 877-879, 881
- Austro-Ugarska (tako er, Austro-Ugarska Monarhija) 3,4,6-8,12,15,18,45,46,149, 156, 309, 387, 392, 425, 437, 442, 532, 538, 539, 563, 565, 584
- AVNOJ (Antifašisti ko vije e narodnog oslobo enja Jugoslavije) 124, 248, 406, 495, 505, 554, 559, 568
- Awender, Jakob 224, 226
- B
- Babi , Ivan 88, 373, 424, 464, 488, 497, 500-503, 520, 521
- Ba ka 31,69,138,182-186,195,196, 223-227, 237, 239, 255, 257, 309, 313, 314, 457, 468, 577, 632, 649, 652, 657, 658, 673-675, 687, 723, 792, 793

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Bader, Paul 73-76, 78, 83, 90, 93, 206, 212, 218-220, 231, 232, 234, 235, 255, 258, 260, 302-304, 334, 774
- Badoglio, Pietro 108,154, 322, 323, 337, 338
- Bakari , Vladimir 424, 521, 599, 613, 614, 641, 775, 813, 838, 882
- Baki , Mitar 812, 838
- Bakota, potpukovnik 489, 518
- Balen, Šime 35, 50, 327
- Balestra di Mottola, Carlo 272
- Balkanski ratovi 6, 9, 12, 55, 165, 173, 193, 539,826
- Banat 31, 69, 71, 78, 80-82, 91, 93, 183, 218, 221, 223-228, 239, 245, 251, 255, 257, 309, 313, 314, 336, 358, 574, 575, 625, 649, 652-656, 658, 673-678, 687, 691, 693, 695, 717-719, 721, 722, 739, 746, 784, 790, 792, 793
- Banovina Hrvatska 41, 51, 57, 63, 88, 212, 249, 400, 401, 415, 497, 542, 675
- Baranja 31, 69, 183-186, 195, 223-226, 237, 239, 255, 257, 309, 457, 468, 577, 632, 649, 652, 657, 658, 674, 675, 723, 792, 793
- Barbasetti di Prun, Curio 162
- Bareza, Petar 412, 882
- Bari , Stjepan 24
- Barthou, Louis 33
- Bartolucci, Athos 150
- Basari ek, uro 24
- Basta, Milan 850, 852, 879, 880
- Bastianini, Giuseppe 150,151, 154,187,188, 272, 321, 332, 663, 669, 680
- Bauer, Antun, nadbiskup 607
- Begi , Vilko 87
- Begi , Zdenko 513
- Behrends, Hermann 82
- Bela garda (belogardisti) 112, 119, 123, 134, 139
- Belgija 32, 35, 80, 298, 686, 734
- Benzler, Felix 74, 82, 92, 93, 191, 257, 258, 260, 653, 654, 677, 719-720, 738, 739
- Benzon, Branko 35, 381, 726, 727
- Beograd 6, 10, 11, 15, 16, 21, 22, 24, 25, 27, 38, 39, 45, 47, 48, 50, 55-58, 62, 71, 72, 74, 77, 79-82, 85, 88, 89, 91, 92, 163, 164, 166, 171,176,182,183,187,191,193, 203, 204, 206, 211, 219, 221, 223-225, 229, 238, 240-243, 245, 247, 251-257, 260, 302, 303, 309, 345, 349, 393, 401, 441, 454, 457, 462, 521, 539, 543, 575, 602, 603, 606, 608, 616, 629, 639-641, 647-650, 653-656, 675, 677, 682^ 690, 693, 697, 698, 701, 703, 704, 713, 718^ 719, 726, 738, 740, 747, 775, 777, 793, 796, 804, 813, 814, 827, 831, 833-835, 838, 840, 845, 864, 868, 874, 878
- Berger, Egon 815, 839
- Berger, Gottlob 374, 375, 551, 555, 567
- Berkovi , Josip 401
- Berlinski kongres 538
- Besarovi , Savo 415, 431, 565
- Bethell, Nicholas 371, 851, 880, 881
- Bi ani , Rudolf 86, 463, 837, 840
- Biskupska konferencija 414, 596-598, 605, 613, 614, 630, 636, 639
- Bizantsko Carstvo (tako er, Bizant, bizantski) 172, 384, 441, 527, 529-531, 534
- bjelaši 156
- Blaškovi , Petar 487
- Blaž, Mirko 348, 371
- Blažekovi , Milan 297, 298, 333, 338, 636
- Blaževi , Jakov 87, 615, 639, 641
- Bleiburg 850, 852, 855-858, 865, 878, 880-883
- Boban, Rafael 48, 51, 86, 87, 390, 421, 476, 480, 509, 510
- Boehnke, pukovnik 811
- Bogdan, Ivo 412, 880
- bogumili 527, 561, 562
- Bonner, Egon 81
- Bor (mjesto i rudnik) 80, 219, 220, 221, 658, 673, 678, 688-690, 693, 697, 700, 707-709, 711, 712, 726, 733, 735-738, 740
- Boris, bugarske kralj 174, 657
- Bosanska crkva 420, 528, 529, 531, 560
- Bosna i Hercegovina (tako er, Bosna; Hercegovina) 40, 90, 117, 125, 138, 160-163, 169,171, 181,185,190, 205, 213, 240, 245, 248, 249, 260, 276, 284-293, 302, 303, 306, 307, 309, 312, 314, 318, 320, 329-331, 337, 338, 345-347, 349, 351, 355, 363, 369, 371, 372, 391, 411, 412, 420,427, 438, 439, 443-445, 447, 450-454, 457-459, 461, 462, 465-468, 474, 476, 483, 496, 510, 516, 525-535, 537, 540, 549, 550, 551, 553-555, 557, 558, 560-565, 568-569, 576-578, 597, 607, 661, 666, 669, 694, 700, 703, 714, 712, 713, 729,

Kazalo

- 742, 801, 814, 824, 833, 834, 846, 860, 864,
868, 869, 877, 880
- Boži , Savo, pop 576
- Brajovi , Petar 813
- Bralo, Božidar 544, 548
- Braumüller, Erwin 81
- Britanija vidi Velika Britanija
- Bu , Antun 357
- Bu , Sljepan 484
- Budak, Mile 34, 36, 39, 51, 62, 339, 355, 363,
372, 391, 392, 551, 567, 873
- Bugarska 5, 12, 20, 21, 30, 33, 67, 69, 73, 78,
81,91, 99,100,150,165,166,168,171-181,
186,187,193, 194, 199, 215, 218, 221, 222,
237, 239, 255, 265, 295, 299, 308, 313, 333,
365, 387, 457, 465, 481, 483, 491, 504, 532,
533, 577, 604, 642, 649, 652, 656-658, 669,
676, 678, 695, 697, 701, 703-705, 707, 709-
711, 716, 718, 723, 726, 729, 733, 737, 740,
741, 745, 748, 762-764, 773, 774, 777-789,
799, 832, 852, 877, 878
- Bugarska pravoslavna crkva 172,173
- Bulat, Edo 288, 326, 348, 358, 359, 374, 503,
521
- Buši , Bruno 815, 823, 839
- C
- Cabas, Josip 424, 756-758, 761, 770, 776, 779,
794, 795, 803, 804
- Canki, Josip 550
- Carnelutti, Amadeo 39, 40, 51
- Casertano, Raffaele 66, 188, 266, 269, 271,
272, 281, 293-295, 310, 327, 332
- Cavallero, Ugo 117, 283, 291, 321, 328, 337
- Cecelj, Vilim 412, 643
- Centralne sile 8, 44, 540
- Centralni nacionalni komitet (etni ki) 553
- Cesarec, August 393, 423
- Cesari , Slaviša 510, 513
- Churchill, Randolph S. 409, 426, 503, 505,
521
- Churchill, Winston 425, 500, 502, 520, 829,
848, 878, 883
- Ciano, Galeazzo 39-44, 49-52, 57, 64, 140,
150, 187, 267, 269, 270, 274, 281, 321, 326-
328, 337, 729, 730,~742
- Cicognani, Amleto, kardinal 629
- Ciliga, Ante 455, 467, 642, 884
- Clodius, Carl 175,184, 734, 751
- Clodiusov sporazum 175, 275, 694, 695, 735
- Clodius-Popov sporazum, vidi Clodiusov
sporazum
- Comando Supremo 116, 117, 161, 167, 189,
191, 283, 581, 633
- Commissariato civile 750
- Consulta 108
- Coselschi, Eugenio 272, 310, 327
- Crkva, katoli ka 105,108,112,120,155, 309,
363, 383, 388, 411-414, 437, 439, 440, 528,
529, 531, 534, 537, 548, 550, 579, 583-589,
591, 593-596, 598, 600, 601, 605-612, 614,
616, 618-621, 623, 627, 628, 659, 669, 670,
81-5
- Crljen, Danijel 383, 422, 423, 850, 852, 855,
880
- Crna Gora 3, 4, 9-11, 14, 19, 20, 25, 31, 46,
56, 67, 77, 78, 81, 117, 124, 125, 150-164,
169, 183, 189-191, 237, 240, 241, 251, 267,
269, 282, 284-286, 288, 290-292, 306, 322,
324, 328, 331, 338, 343, 419, 420, 451, 462,
468, 515, 532, 535, 537, 538, 549, 562, 564,
575-578, 587, 607, 632, 633, 643, 649, 673,
674, 680, 703, 712, 759, 789, 824, 832, 833,
835, 841, 870
- Crna legija 475, 476-477, 516, 547, 558, 568
- Crna ruka 135
- Crnogorski dobrovolja ki korpus 240, 578
- Crvena armija 345, 365, 483, 819
- Crveni križ, me unarodni 300, 659, 669
- Cvetkovi , Dragiša (tako er, njegova vlada)
37, 39, 40, 41, 55, 57, 202, 247, 543, 826
- Cvetkovi -Ma ek dogovor 37, 42, 50, 51, 55,
63, 211, 401, 542, 564, 575
- a i , Mihailo 725
- ajavec, Rudi 483
- ehoslova ka 27, 28, 33, 34, 42, 184, 236,
271, 481, 686, 689, 801
- etnici 71, 75, 87, 101,112,120,125-128,133,
135-137, 143, 144, 153, 159-164, 168, 170,
171, 180, 185, 190, 194, 199, 205, 207-213,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- 215-217, 221, 222, 229, 230, 232-235, 238, 240-245, 248, 249, 251, 253-255, 259, 260, 266, 272, 273, 276-278, 282-292, 306, 315, 320, 323-326, 329-332, 337, 338, 344, 346-350, 352, 357-359, 361, 363, 366, 369, 371, 374, 380, 397, 404, 408, 410, 414, 416, 421, 424, 451-453, 455-463, 476, 484, 485, 487-489, 496-499, 502, 505, 547, 548, 550, 553, 554, 555, 557-559, 565-568, 575, 576, 578, 605, 612, 613, 616, 621-623, 625, 626, 632, 703, 725, 726, 774-798, 807, 808, 811, 814, 8147,820,825,827-836,839,841, 846,851 - 853, 855, 856, 863-865, 867, 868, 874, 875, 882, 883
i erin, Georgi 22
- D**
D'Ajeta, markiz 665
Dalmacija 3, 7, 9, 14, 19, 20, 31, 40, 42, 43, 62, 64, 65, 67, 69, 88, 149-155, 187-190, 252, 267, 269, 271, 281, 282, 284, 285, 287-291, 321, 327, 329-332, 337, 338, 343, 347-349, 358, 363, 369, 372, 373, 391, 395, 406, 411, 412, 416, 425, 427, 437, 438, 460, 495, 498, 526, 528-530, 535, 538, 576, 581, 584, 605, 606, 619, 626, 635, 639, 642, 647, 649, 659, 663, 664, 666, 668, 673, 674, 680, 687, 692, 712, 724, 730, 745, 748, 749, 801, 814, 827, 832, 833, 834, 836, 840, 860, 863, 867
Damjanovi , Miodrag 213,242,245,261,860, 863, 867, 868
Danckelmann, Heinrich 72-75, 89, 90, 203-206, 229, 231, 251, 622, 837
Danckelmann memorandum 622, 810, 837
D'Annunzio, Gabrielle 19, 20, 30, 31, 46
Danon, Jakob 676, 682
Davidovi , Ljubomir 23
De Angelis, Maximilian 352
debellatio 298
Dedijer, Vladimir 191, 517, 815
Demarkacijska linija (Be ka linija) 56, 57, 69, 166, 168, 176, 177, 191, 265, 272, 274, 279, 280, 282, 288, 292, 302-307, 316, 346, 395, 461, 463, 568, 692, 729, 732
Demokratska stranka (Srbija) 14, 15, 23, 45, 46, 173, 246, 247, 250, 576
Deškovi , Alarih 513
Deutsche Bank 692, 736
Deutsche Jugend 104,106
Deutsche Mannschaft 225, 227, 310
Deutsche Verrechnungskasse 754, 764, 769, 772, 777, 780
Deutsche Wehrmacht Zentralkasse für Kroatien 751, 754
Deva, Xhafer 165,166,168,170, 192
Dini , Tanasije 204, 209, 251
Doglavni ko vije e 369, 370, 376, 384, 427
Doki , Dura 204
Dolomitska deklaracija 123,142
dominikanci (red) 427, 528
Donja alpska zona 130
Došen, Marko 35, 381, 416,418,433,464, 874
Doujak, Hermann 131
Doži , Gavriilo, patrijarh 575, 632, 638
Draganov, Parvan 175,193
Draganovi , Krunoslav 439, 440, 590, 597, 598, 612, 630, 631, 637, 639, 641, 642, 817
Dragojlov, Fedor 479, 480, 489
Draški , Panta 204
Draškovi , Milorad 16
Draškovi , Vuk 814, 838
Dresdner Bank 692
Drina, rijeka 369,379,419,437,439,444,445, 454, 511, 735, 736, 800, 845, 876
Drljevi , Sekula 164,189, 868
Drobnjakovi , Borivoje 675
Drugi prizrenski savez (liga) 169
Drugi svjetski rat 6, 17, 20, 120, 165, 172, 189,193, 194, 227, 277, 337, 372, 388, 400, 409, 410, 419, 421, 425, 431, 440, 445, 450, 452, 520, 525, 526, 573, 574, 578, 583, 591, 607, 616, 618, 621, 623, 626, 627, 629, 630, 633, 643, 647, 649, 650, 652, 659, 669, 672-675, 677, 680, 681, 710, 734, 803, 807, 808, 814, 815, 818, 823, 830, 831, 836, 838, 841, 845, 869-871, 875
Društvo naroda 33, 34, 46, 49, 685, 686
Država Slovenaca, Hrvata i Srba 3, 9, 10, 17, 433, 495
Državna komisija za zlo ine 813, 814
Državna opskrba poslovnja 749, 751, 795, 796

Kazalo

- Državna radna služba 511, 512, 817
 Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu 435, 464
 Državno ravnateljstvo za ponovu 435, 436, 442, 443, 596, 600
 Dubaj, Vitomir 846, 877
 Dubrovnik 323, 325, 347, 357, 450, 498, 649, 666, 668, 705, 713, 776, 811
 Dui , Stjepan 18, 26, 32, 46
 Dumandži , Jozo 421
 Dunav, rijeka 71, 79, 80, 142, 182, 183, 187, 199, 221, 224, 256, 265, 334, 345, 437, 439, 530, 654, 655, 692, 700, 701, 703, 708, 792, 795
 Durbeši , Milivoj 510, 513
 Dynamit Nobel A. G. 699
- akovi , uro 35
 or evi , Dušan 204
 uji , Mom ilo 135, 371, 576, 863, 867, 868
 ukanovi , Blažo 160
 uki , Svetomir 863
 uriši , Pavle (tako er, njegovi etnici) 159, 160-162, 164, 240, 253, 292, 578, 863, 868
- E**
 Eckhardt, Tibor 34
 Eden, Anthony 498, 810
 Efenko, Ivan Kova i 849
 Ehrilch, Lambert 110,113,140, 580
 Eichmann, Adolf 654, 663, 679
 Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft 310, 335
 Eisenhower, Dwight D. 868, 869, 879
 Elena, talijanska kraljica 156
 Elicker, Jakob 479
 Emigracijska služba NDH 726, 727
- F**
 Faroffi, Ivanko (Ivan) 365,402, 496, 497, 501, 506, 882
 Favagrossa, Carlo 732
 Feine, Gerhard 232, 252, 258
- Felber, Hans Gustav 78,90,93,209,239,242, 243, 245, 251, 259, 260
 Ferenc, Tone 109,127,137-139,141,143-145, 338, 376, 583
 Fiat, tvrtka 730
 Fick, Ernst 360, 374, 812
 Filipovi , Sulejman 517, 554
 Filov, Bogdan 175,193
 Finska 75, 333, 764
 Fitzthum, Josef 169,170
 Fiume, vidi Rijeka
 Foertsch, Hermann 90, 208
 folksdoj eri 56, 69, 80-82, 97, 99, 103, 107, 137,139, 144, 183,185,186,195,196,210, 215, 223-228, 236, 256-258, 308-318, 335, 336, 358, 379, 404, 436, 442, 458, 479, 601, 625, 643, 650, 653, 687, 693, 695, 717, 719, 723, 728, 741, 746, 747, 759, 767, 819, 840, 841, 880
 Fond za ekonomsku obnovu 788
 Förster, Helmuth 72
 Franceti , Jure 523, 476, 544, 547
 Francuska 7, 9, 20, 23, 29, 32, 33, 35, 42, 43, 45,49, 52, 74,75, 78,80,130,149,156,333, 508, 528, 529, 551, 575, 686, 688, 689, 733, 734, 747
 Frank, Ivo 19, 26, 30-32, 267
 Frank, Josip 5, 6,19
 frankovci 6, 27, 47, 382, 384, 391, 401, 412, 413,423
 franjevci 411, 412, 422, 440, 452, 528, 534, 537, 563, 593, 597, 600, 601, 610, 623, 625, 634, 635, 643, 874
 Franjo Ferdinand 5, 6, 439, 530, 539
 Freiberger, Miroslav 662, 669, 679
 Freundt, Alfred 57
 Friedrich Krupp A. G. 692, 695, 709, 737
 Frkovi , Ivica 401, 555
 Frkovi , Mate 399, 423
 Fuchs, Wilhelm 81, 654
 Funk, Walther 687
- G**
 Gagliardi, Emanuel 18, 30, 31, 46
 G^j, Ljudevit 5
 Gali , Vladimir 485, 489, 518

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Gambarra, Gastone 108, 120
Garašanin, Ilija 4
Gari , Jozo, biskup 613, 620
Gavrilo, vidi Doži , Gavrilo
Gaži, Franjo 407, 425
Georgijev, Kimon 174
German, patrijarh 629
Germogen, mitropolit 602, 603, 625, 638, 643, 449, 603, 655, 678, 866
Gestapo 63, 81,135, 234, 259, 358
Giolitti, Giovanni 20
Giunta, Francesco 154
Giuriati, Giovanni 19, 473
Glaise von Horstenau, Edmund 66, 87, 272, 332, 370, 371, 373, 374-376, 390, 396, 403, 422-424, 426, 431, 450, 452, 455, 461-463, 466, 467, 474-482, 486, 487, 489, 492, 493, 496, 508, 516-520, 546, 565-567, 601, 638, 641, 666, 703, 734, 775, 794, 804, 811, 837, 871, 883
Glavaš, Radoslav 593
Globocnik, Odilo 131,133, 867
Glušac, Vaso 528
Godfrey, William 606
Göring, Hermann 72, 81, 92, 241, 689, 723
Grazioli, Emilio 108, 111,115, 117, 140
Gr ka 21, 42, 44, 55, 73-79, 81, 91, 92, 168, 169,171-176,180,181,190,193,195,199, 215, 238,240, 245,265,304,328,338,365, 369, 460, 491, 514, 521, 657, 697, 699-701, 703-705, 709, 710, 714, 722, 733, 736, 738, 753, 763, 777, 793, 800, 835, 845, 876, 877
Gr ka pravoslavna crkva 172, 534, 562, 589
Gr i , Radmilo 288
Gregori , Dragutin 547
Grol, Milan 250
Grui , Djuro 480, 508, 521, 552
Grum, Andro 513
Gubec, Matija 392
Guberina, Ivo 412, 422, 884
Gulin, Pavao 615, 616
Gumplowicz, Ludwig 392, 423
Gusirye 67, 157, 166
Gustovi , Artur 513
- H
Habsburg, Ferdinand, nadvojvoda 439, 530
Habsburška Monarhija (tako er, Habsburgovci) 4, 6-9,16-18, 46, 271, 285, 309, 382, 420, 439, 440, 463, 465, 530, 534, 535, 538, 564, 584
Hacin, Lovro 131,135
Hadži , Ilakija 544, 548
Hadžiefendi , Muhamed 548, 567
Haeffner, Arthur 381,422,424, 518, 519, 638, 804
Halder, Franz 56
Hansa Leichtmetalle 692, 731
Hebrang, Andrija 50, 503, 504, 506, 521
Hefer, Stjepan 401, 759, 879
Heimatbund 104,105
Hellenbach, Zdenko 301
Helm, Hans 662, 663
Hempel, Desiderius 552
Hercegovina, vidi Bosna i Hercegovina
Heren i , Ivan 423, 480, 509, 513, 518, 849, 851, 881
Herman Göring Werke 692, 698, 699, 710, 735
Heydrich, Reinhard 99,138
Himmeler, Heinrich 82, 84, 85, 92, 99, 101, 102, 131, 144, 169,170, 223, 232, 241, 253, 254, 311-319, 335, 336, 345, 360, 361, 368, 374-376, 483, 549, 551, 552, 566-568, 662, 812, 837, 861
Hirschegger, Rudolf 133,145
Hitler, Adolf (tako er, Führer) 36, 42-44, 49, 55, 56, 61-63, 65-67, 69, 73-77, 79, 81, 83-86, 92, 99, 100, 107, 129, 130, 133, 144, 156, 169, 175, 181, 182, 185, 192, 193, 1953,215,216,218,220,222-224, 226,232, 240, 241, 243, 244, 258-260, 265, 267, 271, 277, 279, 291, 294, 295, 298, 302-305, 310, 311, 313-315, 317, 318, 321, 324, 334, 336, 337, 343-345, 349-351, 354-356, 359-362, 365-376, 389, 390, 393, 416, 423, 447, 448, 450, 466, 486, 493, 506-508, 516, 518, 521, 548-552, 648, 654, 666, 670, 685, 704, 714, 723, 726, 736, 739, 741, 831, 832, 853, 862, 870-872, 877, 880
Hofer, Franz 130
Hondl, Aleksandar 749, 750, 758-761, 775

Kazalo

- Horthy, Miklós 18, 36, 56, 182, 186, 195, 251
Horvat, Paul 499
Hostage, slu aj 299
Hromi , Muhamed 544
Hrvatska 3-6, 8, 9, 13, 14, 18-22, 25, 26, 30-32, 35, 37, 39-44, 46-49, 55-59, 62-64, 66, 69, 76, 86-89, 100, 101, 106, 123, 124, 135, 138, 150, 152, 182, 195, 212, 225, 237, 249, 255, 260, 263, 266, 267, 269, 270, 280, 281, 285, 293, 308, 309, 326, 327, 329, 332, 336, 367, 381, 382, 385-393, 395, 396, 398, 400, 401, 404-407, 409-416, 419, 420, 424-427, 431, 435, 437, 441, 442, 449, 452-454, 457, 458, 460, 463-465, 468, 479, 480, 483, 495-501, 503-507, 518, 519, 535, 537-539, 549, 552, 560, 564-566, 583, 584-586, 590, 591, 594-596, 599-601, 605-619, 630, 633, 634, 638-641, 647-649, 662, 666, 671, 672, 675, 677, 679, 680, 703, 704, 714, 723, 726, 727, 730, 778, 779, 789, 794, 811, 813-816, 822, 824, 827, 832, 836, 845, 855, 858, 859, 863, 870-876, 879, 881, 884
Hrvatska (ista) stranka prava 5, 19, 27, 47, 391, 392, 415, 560
Hrvatska državna banka 424, 755-757, 760, 761, 771, 772, 775-777, 779, 785, 787, 791, 802, 803
Hrvatska gra anska zaštita 62, 63, 87-88, 400, 402, 473, 474, 495, 827
Hrvatska legija 18
Hrvatska pravoslavna crkva 288, 441, 590, 601-604, 625, 627, 638, 643
Hrvatska pu ka (republikanska) selja ka stranka 10, 12-15, 19, 22, 23, 45
Hrvatska pu ka stranka 24, 25, 47, 48, 411, 586
Hrvatska selja ka stranka 13, 23-26, 29, 36, 37, 39-42, 47, 48, 50, 57-63, 87, 185, 337, 353, 365, 373, 385, 387, 388, 391, 393, 399-411, 415, 424-426, 454, 467, 473, 476, 477, 482, 483, 487, 490, 492, 495-507, 517, 520, 521, 542, 564, 587, 611, 613, 634, 826, 827, 837, 855, 872, 873, 875, 883
Hrvatska selja ka zaštita 62, 63, 87, 400, 402, 473, 747, 827
Hrvatska starokatoli ka crkva 586, 634
Hrvatski orlovi 587
Hrvatski sabor 7-11, 15, 19, 28, 45, 384, 388, 393, 402, 412, 415-418, 421-423, 426, 427, 431, 556, 588, 602, 620, 662, 874
Hrvatsko primorje 31, 150, 269, 338, 339, 357, 397, 402, 406, 495, 590, 605, 664, 666
Hrvatsko-ma arski (ugarski) sporazum 4, 6, 392
Husi , Sulejman 814
Husseini, Hadži Amin el 546, 549, 566, 669
- ## I
- I. G. Farbenindustrie 687, 692, 699
Ilirski pokret 4
islam (tako er, islamska vjera) 525, 526, 532, 533, 534, 545, 549, 562, 569, 573, 588, 591, 593, 600, 601, 622, 626, 643, 676
Istra 19, 20, 31, 77, 123, 124, 126-129, 131, 134, 135, 137, 151, 155, 267, 324, 347, 465, 467, 502, 590, 667, 713, 732, 815, 832, 846, 856, 863, 868
Italija 3, 7, 12, 19, 20, 21, 30, 31-34, 38-40, 42-46, 50, 52, 55, 56, 62, 63, 66, 67, 69, 73, 77, 78, 88, 89, 95, 97, 99-103, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 121, 123-131, 133, 135, 137, 139, 140, 142-144, 149-158, 163, 166, 167, 168, 174, 176, 182, 187-189, 192, 194, 202, 213, 224, 236, 237, 239, 265-267, 269, 270, 272, 274-277, 279-282, 284, 285, 287, 288, 290-295, 297-300, 302, 304, 305, 309, 310, 316, 320-327, 329, 331-334, 337-339, 352, 355, 357, 358, 369, 379, 381, 385, 387, 388, 390, 391, 395, 403, 404, 406, 408, 416, 422, 424, 431, 438, 457, 458, 462, 473, 474, 475, 477, 479, 480-482, 488, 494, 497, 499, 500, 502, 515, 519, 520, 528, 529, 548, 552, 564, 565, 575, 579, 580, 581, 591, 605, 607, 612, 617, 635, 639, 641, 649, 650, 655, 656, 659, 663, 604, 665, 666, 667, 669, 671, 673, 679, 680, 681, 685, 686, 687, 688, 692, 695, 700, 701, 705, 709-711, 713, 715, 722, 725, 729, 733, 735, 737, 738, 742, 745, 748-750, 753, 762, 763, 764, 765, 767, 772, 773, 776, 788, 793, 799, 800, 802, 808, 811, 819, 820, 840, 846, 858, 860, 861, 862-864, 867, 868, 870, 871, 875, 877, 881, 882, 884

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Ivani , Stevan 202
 Ivanišević , Dragutin 452
 Izrael 674, 681, 840
- J
- Jadran (obala, regija, more) 19, 20, 30, 31, 40, 99, 124, 142, 149-151, 156, 161, 182, 267, 269, 275, 277, 279, 280, 282, 285, 292, 322, 324, 343, 346-348, 351, 356, 358, 370, 371, 395, 400, 408, 419, 458, 490, 492, 496, 499, 502, 529, 530, 535, 666, 713, 730, 758, 776, 815, 820, 861, 871, 873
 Jadranska obalna zona 130
 Jagodić, monsijor 582
 Janjkić , Tomo (i njegov izvještaj) 51, 401,402, 405, 407, 408, 424, 425, 426, 498, 499, 500, 501, 503, 520, 874
 Janko, Sepp 224, 226
 Janković , Momčilo 50, 202, 204
 Japan 300, 333, 847
 Jasenovac 402, 425, 426, 448, 449, 450, 455, 462,467, 468, 624, 625, 637, 643, 673, 676, 682, 807, 811-816, 822, 825, 827, 834, 838, 839, 881, 882
 Jelić , Branimir 35
 Jevčević , Dobrosav (također, njegovi etnici) 135,163, 286, 288,329,330,863,867, 868
 Jevtić , Bogoljub 33
 Jezerina (rudnik) 166, 710, 737
 Jodl, Alfred 373, 703
 Jojić , Risto 202
 Jonić , Velibor 204
 Josif, Cvijović , metropolit 178, 575, 576, 616, 638
 Josifović , Stanislav 202
 Jovanović , Dragoljub 247
 Jovanović , Dragomir 242, 243
 Jovanović , Platon, episkop 448,
 Jovanović , Slobodan 247, 248, 249
 Jovanović -Patak, Ljuba 725
 Jugomontan A. G. 710, 711, 733
 Jugoslavenska demokratska zajednica 248
 Jugoslavenska izbjeglička vlada 59, 111, 113, 114, 120, 121, 134, 142, 161, 207, 212, 233, 247-250, 294, 299, 325, 400, 403, 405, 408-410, 413, 424, 483, 496-498, 500-503, 592, 605, 611, 619, 623, 631, 634, 635, 637, 642, 810, 811, 826-828, 837, 864, 882
 Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) 14, 15, 23, 58, 415, 540-542, 545, 558, 564, 565, 567
 Jugoslavenska nacionalna stranka 112, 553
 Jugoslavenska narodna banka 107, 685, 775, 777, 778, 780, 785
 Jugoslavenska radikalna zajednica 247
 Jugoslavenska vojska u otažbini 112, 114, 120,126,133,136,161, 212, 248, 291, 860, 863
 Jugoslavenski narodni pokret, vidi Zbor
 Jugoslavenski odbor 7,14, 44
 Jukić , Ilija 403, 611
 Juljska krajina 116,137, 851
 Juppe, Hans 343, 367, 368, 376
 Jurčević , Milutin 365, 502, 503
 Juretić , Augustin (također, Juretić ev izvještaj) 332, 449, 451, 454, 464, 466, 467, 496, 516, 519, 520, 521, 634, 636, 637, 874
 Jurić ev, Dionizije 600
 Jüttner, Hans 551
- K
- Kalabić , Milan 234, 253, 259
 Kailay, Miklos 226, 251
 Kamber, Dragutin 411, 426, 427, 451, 452, 544, 586, 873, 883,
 Kammerhofer, Konstantin 296, 311-313, 315-319, 335, 336, 361, 367, 368, 376
 Karadžić , Vuk Stefanović 4
 Karađorđević i, dinastija 7, 11, 14, 17, 23, 48, 136,142, 156, 210, 249, 252, 505, 575, 863
 Kardelj, Edvard 110, 111, 115, 122, 139-142, 506, 521, 582, 838,
 Karlo, austrougarski car 8,18
 Kasche, Siegfried (također, Kascheov izvještaj) 66, 89, 100, 102, 103, 138, 260, 274, 284, 303, 308, 311-313, 315, 318, 328-330, 335-338, 347, 350, 351, 354-357, 359-362, 365-367, 369, 371-376, 416, 422, 444, 445, 447, 450, 460, 461, 465, 466, 468, 477, 486, 516, 518, 520, 550, 551, 552, 566, 567, 568,

Kazalo

- 601, 602, 635, 636, 638, 643, 662, 666, 667, 679, 680, 705, 729, 734, 738, 741, 742, 752, 767, 833, 874, 884
- Kati i , Natko 615
- Katoli ka crkva, vidi Crkva, katoli ka
- Kavran, Božidar 433, 881
- Keiper, Wilhelm 163, 190
- Keitel, feldmaršal 144, 324, 338, 350, 376, 691, 714
- Keller, Willibald 310
- Kerin, Veli ko Georgijev 33
- Keršovani, Otokar 393
- Kesselring, Albert 79, 130,131, 337, 338, 878
- Kewisch, Erich 214, 254
- Keyser, Theo 92, 712
- Kidri , Boris 110, 127,142, 582
- Kiessei, Georg 81
- Kiszing, Rudolf 816, 817, 839, 851, 854, 877, 878, 879, 880
- Klauzer, Ivan 816, 819, 822, 823, 839, 842
- Kluz, Franjo 483
- Kljakovi , Jozo 194, 372, 393, 425, 521, 640
- Ko ovi , Bogoljub 819, 823, 824, 838
- Ko evje 97,107, 118, 124, 126, 224, 309
- Ko evski rog 865
- Kokalj, Anton 133
- Koliševski, Lazar 179
- Komesarijat za cijene i pla e 784
- Komesarijat za izbjeglice 236-238, 445
- Komesarijat za židovska pitanja 657
- Komisija za ratne odštete 799, 823
- Komunisti ka internacionala (Kominterna) 22, 23, 35-36, 46, 47, 179, 451, 557, 811, 882
- Komunisti ka partija Albanije (KP Albanije) 167
- Komunisti ka partija Bugarske (KP Bugarske, KPB) 179,181,193, 222
- Komunisti ka partija Hrvatske (KP Hrvatske, KPH) 50,129,386, 404, 406,410, 424-425, 501, 503-505, 520, 521, 553, 634, 882
- Komunisti ka partija Italije 129
- Komunisti ka partija Jugoslavije (KPJ) 15-17, 21, 36, 46,47, 50, 59,101,129,140,142, 158, 167, 178, 179, 190, 194, 222, 380, 386, 404, 407, 451, 521, 546, 557-559, 568, 569, 576, 577, 632, 671 -
- Komunisti ka partija Slovenije 105, 109, 112,113,115,120,123,129, 582
- Kon, Hugo 662
- koncentracioni logori 35, 51, 92, 102, 106, 110,113,115, 116,118,119, 121, 122, 125, 139,140, 144,153, 158, 164,183, 185,188, 196, 213, 217, 221, 229, 234, 238, 241, 289, 300, 323, 325, 357, 385, 394, 402-404, 417, 423, 432, 441, 445, 448, 449, 454, 455, 458, 466, 511, 555, 575, 582, 621, 623, 637, 643, 650, 653-656, 658, 660-664, 668, 673, 676, 680, 681, 725-727, 741, 808, 811, 812, 820, 835, 839, 867
- Korošec, Anton 23, 24, 26
- Koruška 3, 97, 99, 100-102, 105, 130, 131, 136,137, 144, 851, 864
- Kosovo 3,16, 21, 30, 67, 69, 77,150,157,165, 166-171, 175, 176, 178, 181, 191, 192, 194, 202, 218, 237, 239, 251, 282, 284, 328, 439, 567, 576, 649, 650, 656, 673, 674, 676, 680, 729, 824, 829, 832, 839, 845, 876
- Kosovska bitka 171
- Kosti , Josif 204
- Kosti , Lazo 202
- Košak, Vladimir 281, 288, 328, 390, 392, 401, 426, 679, 734, 753
- Košuti , August 26, 29, 37
- Kova evi , Zvonko 88
- Kova i , Ivan Goran 329
- Kova i , Matija 412
- Kozaci, ruski 344-346, 362, 370, 759
- Kozara 260, 302, 462, 468, 557, 741
- Kragujevac 75, 77,91,220,654,698,699, 735, 832, 842
- Kraja i , Ivan-Stevo 485, 517, 518
- Kralj, Mijo 33, 49
- Kraljevina Jugoslavija 387, 440, 441, 451, 472, 540, 863
- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 3, 10, 11,15,18, 19,149,156, 173, 247, 420, 441, 540, 584
- Kraljevo 75, 91, 220, 257, 654, 698, 699, 713, 832, 842
- Kranjska, Gornja (Gorenjska) 97, 99-102, 104, 105, 130, 137, 144
- Krbavska bitka 438, 530, 584
- Kr eli , Vladimir 345

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Krek, Miha 114,142, 862
Kren, Vladimir 480
Krener, Franc 864, 865
Kreyter, general major 214
Krfaska deklaracija 7, 15
križari 587, 615, 634
Krnjevi , Juraj 26, 29, 37, 58, 400, 403, 410, 425, 497, 498, 499, 611, 634, 826, 854
Krsmanovi , Ognjen 204
Kübler, Ludwig 130,144
Kuhar, Alojz 114,136
Kuhari , Franjo, kardinal 629
Kulenovi , Džafer 58, 503,543, 544, 545, 656, 566, 601
Kulenovi , Muhamed 555
Kulenovi , Osman 543, 600
Kulturbund 97,137, 223-225, 256, 309
Kuntze, Walter 76, 80, 90, 91
Kutschera, Franz 97
Kuveždi , Živan 401
Kvaternik, Eugen 392
Kvaternik, Eugen Dido 33, 34, 38, 64, 298, 391, 434, 455, 492-494, 547, 873, 874
Kvaternik, Slavko (maršal) 56, 57, 59-62, 65, 287, 294, 295, 303, 304, 384, 391, 412, 416, 431, 432, 449, 450, 472, 475, 479, 487, 492-494, 543, 602, 610, 660, 827, 873, 874
- L
- Lah, Ivo 819, 821, 822, 823, 842
Landfried, Friedrich Walter 766
Lapp, Sepp 226
Latkovi , Radovan 413
Laxa, Vladimir 304, 479, 487
Legija smrti 114,118,119
legionarske divizije 295, 296, 306, 307, 308, 326, 332, 333, 343, 347, 351, 361, 375, 477, 482, 483, 484, 485, 490, 494, 513, 517, 848, 852, 853, 859, 859, 860
Lendi , Ivo 50, 412, 422
Leskošek, Franc 110
Letica, Dušan 202
„lijeva skretanja" 122, 123, 142, 160, 190, 833
Lika 33, 126, 153, 287, 288, 290-292, 306, 329-331, 347, 349, 391, 392, 406, 410, 421, 438, 450, 459, 462, 484, 495, 509, 530, 535, 590, 619, 813, 833-835, 846, 860, 863, 867, 872 '
- Lipovac, Joanikije, metropolit 578, 643
Lisak, Erih 376, 390, 614-616, 878
List, Wilhelm 73, 74, 76
Lobkowitz, Erwein 592, 604
Lohr, Alexander 76, 77, 79, 84, 90, 131, 273, 284, 302, 303, 315, 334, 336, 462, 482, 492, 666, 777, 800, 846-848, 857, 860, 876-878, 880
I. mbrassa, Giuseppe 108
Londonski sporazum 9, 19, 20,149, 269
Lorkovi , Mladen 35, 36, 49, 281, 283, 284, 288, 290, 293, 295, 310, 315, 317, 328, 329, 334, 344, 365, 366, 371, 375, 376, 384, 390, 392, 420, 438, 447, 454, 461, 476, 495, 502, 503, 521, 560, 602, 638, 675, 679, 726, 734, 858, 874, 882
Lorkovi -Voki urota 476,483,488, 490,492, 504, 506, 507, 508, 514, 871
Luburi , Vjekoslav 35, 381, 390, 412, 421, 448, 449, 450, 466, 476, 480, 509, 513, 518, 521,522, 611,812,846,880
Lueti , Ante 284, 330
Luki , Mihajlo 487
Lütters, Rudolf 304, 305, 334, 431, 463, 481, 517, 608
Luther, Martin 254, 335, 336, 654, 665, 678, 680
- 14
- Ljoti , Dimitrije V. (tako er, njegov pokret i ljoti evci) 135, 164, 202, 207, 208, 210-213, 216, 231, 247, 252-254, 326, 331, 404, 575, 622, 624, 632, 825, 833, 841, 846, 863, 867, 868, 882
Ljubljana 13, 67,103,107,108,110,112,113, 115, 116, 118, 119, 123, 126-128, 130, 131, 133, 135, 139-144, 267, 269, 281, 362, 580-582, 613, 547, 701, 705, 846, 860, 863, 864, 868,882
Ljubljanska pokrajina 67, 102, 103, 106-120, 122-133,135,139-141,144
Ljuboten (rudnik) 166, 191, 695, 729

Kazalo

- M
- Ma ek, Vladko 13, 25, 27-29, 37, 39-43, 45, 48, 50-52, 55, 57-61, 63, 86, 87, 211, 333, 379, 381, 396, 399-409, 412, 424-426, 467, 477, 482, 487, 495-499, 504-506, 520, 521, 542, 564, 575, 586, 610, 615, 634, 826, 827, 872, 874, 883
- Ma arska 4, 6, 9, 14, 16, 18-20, 22, 31-35, 38, 46, 50, 55, 56, 67, 69, 86, 93, 97, 138, 182-187, 195, 196, 222, 224-228, 237, 251, 256, 257, 265, 294, 295, 299, 309, 314, 326, 333, 334, 381, 382, 387, 390, 417, 438, 441, 450, 468, 535, 552, 560, 565, 614, 639, 648, 649, 652, 657, 658, 663, 666, 669, 673, 688, 695, 697, 701, 703, 714, 715, 733, 741, 745, 759, 762-764, 773, 788-792, 799, 802, 832, 845, 861
- Ma arsko-Hrvatsko Kraljevstvo (tako er, vladar, država) 387, 438, 525, 527-531, 533
- Magdi , Milivoj 412
- Maglione, Luigi, kardinal 413, 592, 596, 598, 635, 636
- Magovac, Božidar 405-407
- Makanec, Julie 421, 612
- Makedonija 3, 5, 16, 21, 30, 31, 65, 67, 69, 77, 91, 99-101, 150, 165-170, 172-195, 202, 218, 237, 239, 251, 282, 328, 425, 457, 481, 514, 559, 576-578, 587, 633, 647, 648, 649, 652, 657, 658, 673-678, 695, 703, 710, 711, 724, 726, 729, 735, 737, 789, 800, 824, 832, 836, 876, 877
- Makedonska pravoslavna crkva 577, 632
- Maksimovi , Toma 236
- Malettke, Walter 57, 86
- Malinov, Ivan 221
- Mandi , Dominik 610, 874
- Mandi , Nikola 359, 362, 403, 421, 424, 468, 484, 520, 555, 741, 756, 794, 804
- Mannesmanngesellschaft 692
- Marcone, Abbot Giuseppe Ramiro 365, 413, 592, 594, 596, 598, 605, 610, 611, 618, 619, 629, 635, 641, 669
- Mari , August 479
- Marjanovi , edomir 50, 91, 204, 331
- Masfeld Kupfer A. G. 692, 709, 733
- masoni 41, 48, 208, 210, 393, 412, 550, 574, 587, 609, 618, 634, 640, 654, 679
- Mayneri, C. Carrana 325, 339
- Mazzolini, Serafino 156-159, 189
- Mažurani , Ivan 5
- Medved, Ladislav 464, 488, 500, 874
- Me imurje 69, 183, 186, 187, 195, 309, 326, 468, 649, 652, 657, 658, 673, 674, 678, 695, 792
- Me usavezni ka agencija za ratne zlo ine 812, 823
- Mehi i , Mehmed 543
- Melaher, Jože 133, 145
- Merhamet 457, 459, 566
- Merrem, satnik 349
- Meši , Ademaga 426, 544, 548
- Meštrovi , Ivan 393, 637, 640, 872
- Metzger, Josip 480, 513
- Meyszner, August 80-84, 91, 92, 207, 215, 232, 241, 254, 258, 315
- Mifka, Spiridon, biskup 602, 625, 643
- Mihailov, Ivan 32, 174, 175, 177, 180, 181, 194
- Mihailovi , Draža 111, 112, 114, 120, 121, 126, 127, 133, 137, 159, 161-164, 170, 190, 194, 199, 203, 207, 208-213, 216, 217, 229, 230, 232-235, 238, 240, 242-245, 248, 249, 251-254, 258-261, 278, 286, 291, 306, 331, 408, 424, 455, 456, 461, 467, 496, 497, 498, 553, 556, 568, 575, 576, 615, 616, 642, 798, 828, 853, 857, 858, 860, 862, 863, 867, 868, 875, 880, 881, 882
- Mihaljevi , Marko 547
- Mijuškovi , Jovan 204
- Mikac, Marijan 879
- Miklos, Bela 186
- Mikuž, Metod 125, 138-140, 142-145, 582, 583, 633
- Mileti , Antun 814, 815, 838, 839
- Mileti , Milan 814
- Mili , Lavoslav 480
- Mili evi , Vladeta 38, 48, 49-51
- Miljkovi , Husnija (Huška) 553
- Mindszenty, József, kardinal 614
- Minucci, Enzo 731, 742
- Miši , Aleksandar 223
- Miši , Alojzije 454, 595
- Mitteleuropäischer Wirtschaftstag 687

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Mlada Bosna 6, 564
Moha ka bitka 438, 439, 530, 534, 562
Mora a, Pero 813
Mortigija, Tias 412
Moškov, Ante 88, 480, 509, 510, 513, 519, 520, 521, 522, 615
Mufti , Ismet 543, 565, 626
Mulali , Mustafa 552
Muslimani 15, 46, 58, 62, 163, 249, 289, 290, 325, 349, 379, 391, 397, 415, 419-421, 432, 437, 445, 447, 451, 456, 457-459, 523, 525, 526, 529, 531, 534-540, 542-561, 563-569, 601, 626, 627, 643, 814, 815, 824, 834, 872
Muslimanska legija 548
Muslimanski oslobodila ki pokret 554
Muslimansko narodno vije e 555
Mussolini, Benito 40-44, 49, 63-66, 69, 88, 115, 117, 124, 130, 139, 144, 150, 158, 161, 162, 188, 267, 269, 270, 277, 321-324, 327, 337, 359, 566, 663, 665, 666, 669-731, 735, 870
Mušicki, Košta 213, 253, 260, 868
MVAC, vidi Antikomunisti ka dobrovolja - ka milicija
- N
- Nacionalisti ki komitet Crne Gore 160
Nacionalni komitet oslobo enja Jugoslavije (NKOJ) 124, 250, 406, 409, 554
Nacionalsocijalisti ka radni ka stranka 57, 85, 92, 418
nacionalsocijalizam 389, 390, 549, 550
nacisti, nacizam (ideologija, pokret, stran-ka) 56, 57, 67, 101, 137, 138, 155, 185, 186, 211, 223, 224, 228, 253, 256, 309, 314, 365, 379, 383, 384, 388, 392, 396, 404, 426, 434, 609-612, 617, 620, 626, 648, 649, 655, 657, 659, 670, 671, 674, 675, 677, 692, 733, 739, 792, 830, 875
Na ertanije 4, 44
Nad, Košta 852, 880,
Nardelli, Bruno 348, 371, 373
Narodna fronta (Albanija) 167, 168, 181
Narodna legija (Slovenija) 112, 114, 141
Narodna radikalna stranka 13, 14, 15, 23, 24, 46, 47, 246, 247, 249, 250,
Narodna skupština (Jugoslavija) 574
Narodna skupština (Srbija) 11, 24, 25, 27
Narodni odbor (Albanija) 168
Narodnooslobodila ka vojska (Jugoslavija) 405, 504, 505, 855
Narodnooslobodila ki odbori (Jugoslavija) 397, 405, 410, 424
Narodnooslobodila ki rat (Jugoslavija) 125, 504, 840, 852, 880
Narodno upravno vije e (Crna gora) 163
Narodno vije e (Crna gora) 159
Narodno vije e Slovenaca, Hrvata, i Srba 8-12, 15, 25, 159
nastaše 388, 390, 422
Natla en, Marko 110, 579
Naval, Pierre 689
Navratil, Fridrih 355, 356, 372, 373, 500
Nazor, Vladimir 392
Nedi , Milan 69, 74, 84-86, 91, 93, 163, 164, 203-209, 211, 213, 220-222, 230-235, 237, 238, 240-245, 250-253, 255, 258-261, 331, 455, 493, 575, 655, 719, 720, 725, 726, 739, 746, 748, 774, 775, 798, 799, 808, 811, 825, 827, 832, 833, 841, 867, 868, 869, 883
Nemanji i, dinastija 527
Neubacher, Hermann 75, 82, 85, 92, 192, 369, 232, 240, 241, 243, 244, 257-261, 369, 376, 723
Neuberger, Stjepan 489
Neuhausen, Franz 81, 82, 84, 91, 92, 237, 241, 259, 690, 693, 707, 708, 711, 718-724, 734, 737, 739, 747, 763, 784, 794, 798, 803
Nevisti , Franjo 412
Nezavisna Država Hrvatska 11, 20, 36, 43, 49, 55, 56, 60, 64-67, 69, 73, 74, 77, 78, 81, 82, 87-89, 100-105, 113, 130, 135, 137, 138, 150, 151, 153, 155, 160-163, 183, 188, 194, 202, 205, 208, 215, 218, 220, 224, 236-239, 254, 260, 263, 265-267, 269-316, 317-319, 323-339, 341, 343-363, 365-376, 377, 379-385, 387-389, 393-395, 397, 398, 400-403, 405, 408, 411-414, 416, 418, 420, 422-427, 429, 431-437, 440-447, 449-453, 455-469, 471-477, 479-497, 499, 502, 506-509, 511-523, 525, 543-552, 554-556, 565, 567, 569, 575, 576, 579, 586, 588-594, 596-605, 610-613, 615, 617-619, 621, 622, 625, 627,

Kazalo

- 629-631, 633, 635-640, 642, 643, 648-650, 652, 657, 659, 661-669, 671, 673, 675-677, 679-681, 691-695, 700, 701, 703-705, 707, 712-718, 723, 724, 726-732, 734, 735, 738, 740-742, 745, 748-779, 783-786, 788, 790-797, 801-803, 807, 808, 810-817, 819, 822, 825-829, 833, 834, 836, 841, 845-859, 863-865, 867, 870-873, 875, 877, 879, 880, 883, 884
- Niedzielsky, Feliks 413
- Nikola I, crnogorski kralj 11, 156, 158, 189
- Nikoli , Franjo 62
- Nikoli , Vinko 423, 424, 449, 619, 640, 839, 879, 880
- Niska deklaracija 7
- Nitti, Francesco 20
- Norveška 727, 734, 808, 832, 835, 842
- Novak, Karlo 48, 114, 120, 121, 126-128, 133, 141, 142, 143
- Nj
- Njema ka 33, 35, 42, 44, 52, 55-57, 61, 62, 67, 69, 72, 73, 76, 82, 89, 90, 92, 95, 101-106, 108, 111, 141, 155, 158, 160, 166, 168, 175-177, 182, 184, 186, 199, 201-207, 209, 215-217, 220, 224, 228-230, 232, 234, 235, 241, 243, 251, 253, 265-267, 271, 273, 274-277, 280, 292, 293, 295, 297-301, 305, 306, 309-312, 314, 321-323, 326, 333, 343, 348-350, 361, 363, 365, 366, 369, 375, 379, 385, 387, 390, 398, 404, 418, 432, 450, 458, 463, 468, 473, 474, 477, 479, 480, 482, 483, 492, 484, 506, 508, 511, 519, 546, 551, 552, 565, 567, 612, 647, 648-650, 653, 656-659, 664, 665, 670, 678, 685-696, 698, 699, 701, 703, 705, 708-719, 721-733, 737, 739-741, 745-748, 750-765, 767-774, 777-779, 788, 792-797, 799, 801, 802, 808, 819, 832, 835, 840, 847, 861, 869, 871, 875, 877-880
- O
- Obrkneževi , Miloš 602, 603, 638
- Obznana 16
- Olan, Mihailo 204, 209, 213, 240
- Omr anin, Ivo 816, 817, 839, 880, 882
- Operacija Achse 77, 130, 322
- Operacija Kammerjäger 221
- Operacija Ratweek 705
- Operacija Schwarz 162, 221, 291, 292, 306, 320, 334, 463, 482, 703
- Operacija Weiss 161, 162, 220, 276, 291, 292, 306, 307, 315, 320, 334, 371, 463, 482, 553
- Orazi, Venzi 151
- Oršani , Ivan 412, 413, 661, 879
- Osborne, Godolphin Francis d'Arcy 630, 631
- Osmansko Carstvo 4, 172, 192, 256, 420, 437-440, 463, 530-535, 538, 561, 563
- Osovina, sile (vojska, snage, strana) 37, 38, 42, 44, 58, 65, 82, 97, 108, 109, 112, 113, 133, 134, 152, 159, 165, 166, 171, 176, 177, 181, 184, 189, 193, 206, 247, 248, 265, 266, 277, 278, 297, 300, 320, 321, 324, 379-381, 384, 387-388, 399, 403, 451, 458-460, 462, 464, 468, 479, 481, 491, 495, 497, 499, 500-502, 516, 547, 556, 579, 603-604, 610, 611, 618, 647, 666, 669, 683, 685, 687, 689, 691, 693, 695, 699, 701, 703, 705, 707, 709, 711, 713, 715, 717, 719, 721, 723, 725, 727, 728, 731-733, 735, 737, 739, 741, 743, 745, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 759, 761-763, 765, 767, 769, 771, 773-775, 777, 779, 783, 786, 788, 791-793, 798, 813, 829, 832, 848, 857, 859, 871, 872, 876, 877
- Osvobodilna fronta (Slovenija) 106, 110-113, 115, 119, 120, 122, 123, 125-127, 135, 139, 142-144, 583
- Oxilia, Giovanni Battista 66, 271, 272, 281, 293, 295, 328, 332
- P
- Palestina 649, 655, 656, 669, 674, 678, 840
- Pandža, Muhamed 459, 554, 566, 568, 642
- Pannwitz, Helmuth von 345, 370, 880
- Panti , Dušan 202
- Pap, Pavle 671
- Parac, Matija 860
- Parežanin, Ratko 213, 252, 253
- partizani (albanski) 170, 171
- partizani (oružane snage Komunisti ke partije Jugoslavije) 36, 77, 82, 85, 101-106,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- 110-120, 122-129, 131, 133-137, 139, 141, 142, 152-154, 159-164, 167-171, 180, 181, 185, 188-190, 194, 205, 213, 218, 220-222, 235, 238-242, 245, 248-250, 254, 255, 259, 277, 282, 284-289, 292, 296, 301, 302, 304, 306-308, 312, 313, 315, 318, 320, 323-325, 328-331, 334, 337, 339, 344-350, 352, 355, 356, 358, 362, 369, 371, 373, 376, 380, 386, 393, 395, 397, 398, 402, 404-410, 421, 424, 425, 426, 445, 446, 451, 455-463, 468, 471, 474, 476, 479, 480-486, 488-490, 494-507, 509, 511, 513, 515-518, 521, 525, 547, 548, 550-559, 565-569, 575-583, 589, 590, 605-607, 611, 615, 620-627, 630, 632, 633, 640, 643, 648, 652-656, 658, 659, 662, 665, 667, 668, 671-673, 678, 681, 685, 686, 689, 691, 703-705, 708, 712-715, 725-727, 740, 741, 753, 758, 759, 762, 765, 774, 776, 786, 788, 794, 796, 797, 798, 800, 801, 808, 811-817, 819-822, 825, 828, 829, 831-835, 838, 839, 841-857, 859-868, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 881, 882, 883
- partizanski Glavni štab Hrvatske 124, 405, 409,463,503
- partizanski Vrhovni štab (Vrhovni štab NOV) 111,124,162, 352, 461,557
- Patterson, Richard C. 606, 639
- Paveli , Ante 11, 27, 30-34, 36, 38, 40, 41, 43, 47-51, 57-60, 62-66, 87, 88, 152, 174, 260, 267, 269-272, 275, 279, 281, 283, 285, 287-289, 293, 294, 296, 301, 303-305, 307, 315-317, 324, 326, 330, 334, 344, 350, 351, 353, 355, 356, 359-362, 365-373, 375, 376, 379, 381-385, 388-393, 396, 397, 399, 401-403, 412, 415-417, 420-427, 431, 433, 435, 441, 447-450, 455, 459, 461, 463-468, 472, 473, 475-477, 479, 480, 484, 486-489, 491-494, 502-509, 512-516, 518-520, 522, 525, 543, 544, 548, 550, 552, 554, 564, 565, 588, 589, 592, 594, 595, 596, 598, 599, 600, 602-604, 610, 611, 613-617, 619, 620, 623, 625, 633, 636, 637, 641, 642, 660, 661, 730, 799, 827, 832, 846, 848, 853, 857, 858, 864, 868, 872-875, 878, 881, 882, 883, 884
- Pavle, princ regent 38-40, 44, 51, 55, 212, 246, 247, 250, 252, 828
- Pavlek-Miškina, Mihovil 393, 425
- Pavlovi , Miodrag 223
- Pe nikar, Vilko 423, 474, 480, 509
- Pe anac, Košta Milovanovi (tako er, njegovi etnici) 207, 210, 216, 217, 222, 229, 230
- Pe ka patrijaršija 437, 534
- Pell, Herbert C. 450, 466, 837
- Per ec, Gustav 31, 32, 36
- Per evi , Ivan 32, 33, 35, 46
- Peri , or e 204,
- Peri , Stijepo 291, 358, 359, 362, 363, 370, 374, 741
- Petain, maršal 207
- Petar I, srbijanski kralj 156
- Petar II, jugoslavneski kralj 136, 224, 408, 498, 499, 826
- Peterlin, Ernest 119
- Peteši , iril 583, 623, 625, 633, 638, 640, 643
- Petranovi , Božidar 528, 560
- Petri , Jakša 562, 815
- Petrovi , Darko 204,
- Petrovi -Njegoš, Mihajlo (princ i dinastija) 156, 158, 189
- Petrucci, Luigi 280, 294, 331
- Phleps, Artur 349, 354, 356, 371, 549, 550, 566-568
- Pieche, Giuseppe 188, 293, 332, 464, 665, 680
- Pietromarchi, Luca 310
- Pyade, Moša 671
- Pio XI, papa 609
- Pio XII, papa 616, 669, 670,
- Pirzio Biroli, Alessandro 158-162, 189,190
- Plav 67,157, 165
- Plava garda 121,861
- Plo e 752
- Podunavlje 18, 19, 30, 99, 152, 256, 271, 277, 293
- Poglavnikov/Paveli ev tjelesni sdrug (PTS) 88, 348, 354, 362, 475, 477, 485, 513, 874
- Politeo, Ivo 333, 599, 615, 637
- Poljska 42, 312, 535, 542, 647, 650, 654, 685, 699, 763, 777, 731
- Popov, Ivan 175, 695, 735
- Popovac, Ismet 548, 566
- Popovi , Krsto 160, 161, 255

Kazalo

- Popp, Philip, biskup 625, 643
Pospišil, Zvonimir 33
Povjerljivi protokol, vidi Clodiusov sporazum
pravoslavlje 384,420,425,440,441, 573, 586, 588, 589, 591, 593, 594, 598-600, 603, 605, 607, 608, 618, 625, 627, 629, 631, 634, 636, 638, 648, 884
Prcela, John 817
Prebeg, Viktor 486
Predavec, Josip 29, 454
Prekomurje 31, 69, 97, 183, 186, 187, 309, 648, 649, 652, 657, 658, 673, 674, 695, 792
Prenar, Ivan 29, 402, 506
Preussische Bergwerke und Hütten A. G. 692, 709
Prezelj, Ivan 133
Pribi evi , Rade 410
Pribi evi , Svetozar 10-12, 15, 23-25, 27, 28
Prodanovi , Jaša 247
protestantizam 588, 601, 608
Proti , Jevrem 202
Proti , Stojan 13
Prpi , Ivan 304, 449, 480, 487-489
Prützmann, Hans-Adolf 319, 367, 368
Prvi svjetski rat 6, 7, 9, 12, 16, 29, 31, 44-46, 55, 88, 91, 92,109,112,149,151, 156,167, 173,193, 214, 221, 237, 247, 271, 298, 372, 425, 435, 441, 451, 479, 525, 539-541, 577, 584, 585, 648, 650, 657, 823, 826, 841
Puk, Mirko 384, 390, 588, 597, 598
Puri , Božidar 249
- R
- Ra i , Puniša 24
Ra ki, Franjo 528
Rademacher, Franz 654
Radi , Pavle 23
Radi , Stjepan 10, 12, 13, 15, 18, 19, 21-25, 31, 45, 47, 391, 401, 404, 587
Radosavljevi , Miloš 204
Radovi , Novica 159
Ra enovi , Stevo 286
Rainer, Friedrich 97, 130-132
Rjgi , Milan (Ivan) 33
Rajkovi , Dušan 513
Rapallo, ugovor 20, 149, 150
Rapotec, Stanislav 619, 620, 631
Ratkovi , Stjepan 298
Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) 385, 434, 448, 492
Re, Gian Carlo 293, 294, 474
Reichsinstitut für Ausländische und Koloniale Forstwirtschaft 687
Reichskreditkasse 757
Reichskreditkassenscheine 201, 750, 785, 788
reis-ul-ulema 544, 600, 601
Reith, Franz 226
Rendulic, Lothar 77, 168, 343, 352, 354, 359, 361,811
Republikanska stranka (Srbije) 173, 247
Requard, Willy 311
Ribar, Ivo Lola 485
Rieger, Vilko 35, 381, 388, 389, 390, 412
Ryeka (Fiume) 8,19, 20, 31, 67, 69, 116,150, 153,155, 267, 281, 324, 347, 666, 701, 705, 749, 815, 833, 860
Rimski ugovori (Rimski sporazumi) 155, 266, 267, 269, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 280, 298, 324, 333, 338, 355, 416, 730, 870
Rimsko-berlinski sporazum 42, 324
Ringel, Julius 367
Ritig, Svetozar 605
Roatta, Mario 69, 70, 116-118, 153, 154, 272, 273, 279, 280, 282-285, 287-291, 293, 322, 325, 581, 582, 665
Robotti, Mario 108, 115-118, 153, 154, 161, 280, 282, 292, 580, 581
Rohrbach, njema ki pukovnik 279
Rohstoffhandelsgesellschaft A. G. (Roges) 699
Rokvi , Mane 347
Rolf, Tomislav 509, 510, 513
Romi 3, 183, 379, 385, 41, 434, 450, 452, 607, 610, 675-677, 815, 824, 825, 835, 854, 871, 875
Rommel, Erwin 130
Roosevelt, Franklin D. 847, 877
Rösener, Erwin 131, 132, 144
Rožman, Gregorij, biskup 118, 131, 135, 144, 145, 579-583, 613, 615, 622, 625, 632, 633, 863, 882

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Rührig, Adreas 312, 318
Rukavina, Branko 513
Rukavina, Juco 611, 839
Rumunjska 21, 33, 34, 81, 125, 180, 186, 215, 225, 227, 240, 251, 254, 294, 295, 314, 333, 334, 365, 373, 398, 483, 491, 503, 504, 508, 532, 653-655, 669, 686, 688, 692, 701, 703, 715, 716, 717, 727, 733, 763-765, 776, 777, 794
Rupnik, Leo (Leon) 108, 131, 132, 140, 144, 145, 580, 615, 632, 862, 865, 882
Rusija (carstvo) 7-9, 16, 44, 45, 149, 192, 532, 535
Rusija (sovjetska) 16, 22, 75, 124, 141, 195, 214, 215, 276, 295, 320, 321, 345, 365, 602, 654
Ruska oslobođila ka armija 853
Ruski zaštitni korpus 83, 208, 210, 214-216, 245, 254, 740, 746, 867
Rušinovi , Nikola 327, 592, 603, 604, 635, 638
- S
Sabljak, Adolf 513
Saili, Dragutin 485
Salo, Socfjalna Republika 324, 337, 355
Sambugnach, Tomislav 358, 359
Samostalna demokratska stranka 23, 24, 26, 28, 46, 52, 57, 386, 410
Sandžak 78, 79, 81, 158, 163, 171, 181, 189, 221, 235, 240, 241, 245, 320, 457, 461, 462, 468, 547, 548, 553, 560, 626, 649, 655, 674, 703, 800, 803, 834, 841, 845, 876
Sangiorgio, Domenico 64
Santovito, Ugo 547
Sarajevo 6, 11, 46, 274, 293, 330, 415, 431, 453, 473, 484, 487, 502, 510, 530, 540, 544, 547-549, 555, 557, 565-567, 569, 613, 626, 643, 680, 692, 695, 700, 705, 713, 715, 731, 896, 835, 840, 877
Sarkoti , Stjepan 18, 26, 27, 30, 32, 46
Sauberzweig, Karl-Gustav 551
Savez boraca 815, 822, 841, 852, 880
Savez jevrejskih opština Jugoslavije 643, 649, 674
Savez komunista Jugoslavije (SKJ) 814, 815
Savez komunisti ke omladine Jugoslavije (SKOJ) 35, 127, 158, 671
Saveznici, zapadni 9, 76, 85, 111, 112, 121, 125, 127, 133-137, 142, 161, 164, 170, 171, 180, 186, 247, 258, 278, 292, 27, 300, 320-322, 343, 346, 351, 352, 355, 356, 365, 369, 371, 373, 388, 400, 403, 408, 409, 459, 460, 463, 481, 482, 488, 490-492, 495-503, 505-508, 514, 515, 517, 520, 540, 551, 579, 606, 634, 664, 667, 670, 703-705, 707, 708, 710, 713, 715, 722, 726, 732, 736, 753, 801, 808, 815, 820, 821, 828-830, 835-836, 846-849, 851, 854, 857, 859, 863, 864, 866, 868, 870, 872, 876-878, 882
Savezni zavod za statistiku 821, 822, 838
Savjetodavno vije e Crnogoraca 157
savojska dinastija 269, 270, 337
Scasselatti, Franco 151
Scheurlen, njema ki general pukovnik 181
Schmidhuber, August 169
Schmidt, Charles G. A. 528, 529, 560,
Schmidt-Logan, Wolfgang 72, 89
Schuchardt, njema ki pukovnik 308, 327, 363, 481, 775, 794
Schwäbisch-Deutscher Kulturbund 97, 137, 223-225, 256, 309
Scott, britanski brigadir 849, 850
Selja ka internacionala 22, 404
Selja ka narodna stranka 247
Selja ko-demokratska koalicija (SDK) 24-28, 37, 41, 52, 261, 410
Senat (Kraljevina Jugoslavija) 574
Seoska straža (Vaška straža) 188, 122, 132, 141, 581
Serti , Tomislav 480, 509, 513
Servatzky, Vjekoslav 423, 480, 849, 850
Sforza, Carlo 20
Sigurnosne službe (Sicherheitsdienst - SD) 73, 74, 81, 99, 131, 260, 363, 602, 638, 812, 837
Simovi , Dušan (tako er, njegova vlada) 55, 57, 58, 63, 86, 247, 248, 251, 497, 543, 564, 810, 826, 837
Sin i , David 290, 291, 327, 331, 338
Sjedinjene Ameri ke Države 7, 32, 35, 45, 90, 250, 259, 300, 320, 334, 450, 563, 575, 582, 623, 625, 635, 642, 674, 810, 816, 817, 820,

Kazalo

- 828, 838, 840, 864, 880
Skadarsko jezero 67,157,166
Skorodumov, Mikhail Fedorovich 214
Skupština (parlament Jugoslavije izme u dva rata) 7,12,15,16, 24, 25,47, 223, 246, 413, 452, 454
Slavonija 3, 8,13, 14, 39, 46, 56, 69,195, 223-225, 236, 239, 285, 308, 309, 312, 313, 318, 336, 345, 351, 356, 406, 425, 427, 431, 435, 437, 438, 441, 446, 448, 451, 458, 463, 479, 195, 530, 535, 538, 539, 584, 597, 539, 647-649, 659, 662, 674, 680, 687, 695, 703, 732, 759, 793, 814, 836, 859
Slova ka 86, 251, 294, 295, 308, 332, 333, 416, 492, 493, 669, 701
Slovenci 3, 5, 7, 25,27,41,45,46,99-104,106, 108, 110, 113-115, 119, 126, 129, 133, 134, 136, 138-140, 142, 173, 236, 238, 444, 446, 448, 473, 489, 585, 600, 631, 480, 725, 824, 834, 864
Slovenija 3, 14, 25, 48, 62, 67, 72, 77, 95, 97, 99-103, 105-113, 115, 120-123, 125, 128, 129, 132, 133, 135-137, 139, 141-144, 150, 154, 202, 223, 224, 236, 237, 247, 255, 256, 265, 269, 275, 281, 282, 286, 299, 309, 323, 324, 338, 345, 376, 442, 443, 445, 446, 449, 499, 552, 559, 579-583, 585, 590, 606, 613, 614, 621, 625-627, 633, 637, 642, 643, 648, 649, 674, 678, 679, 691, 707, 715, 723, 728, 732, 745, 788, 808, 819, 824, 832, 833, 836, 840, 845-848, 851, 855, 860, 862-866, 876, 879
Slovenska legija 112, 113, 118-121, 132, 141, 142
Slovenska ljudska stranka 14, 15, 23, 24, 108-110, 112-114, 118-121, 128, 132, 133-135,136,142,143,145, 246, 579, 862
Slovenska narodna vojska 126, 864, 865
Slovenska selja ko-radni ka stranka 499
slovenski domobrani 120, 128,132, 133-136, 808, 846, 853, 862-865, 868, 882
Slovenski nacionalni oslobodila ki odbor 124
Slovenski savez 113, 114,121,125,128, 134
Slovensko narodnooslobodila ko vije e (SNOS) 124, 135
Slovensko primorje 116, 123, 125, 126, 128-130,133,136, 151,164, 213, 326, 575, 583, 732, 846, 860, 862, 863, 865, 867, 868, 882
Smoljan, Bariša 58, 402, 506
Socijalisti ka stranka (srpska) 247, 249
Sokol (Sokolska legija) 109, 112, 114, 119, 120, 141
Solovjev, Aleksandar 529
Sovjetski Savez (SSSR) 21, 22, 55, 109, 112, 158,171, 180, 203, 211, 228, 241, 250, 294, 314, 334, 346, 365, 370, 371, 451, 467, 494, 496, 505, 508, 519, 551, 557, 577, 608, 617, 670, 774, 819, 828, 831, 863
Spaho, Fehim 544
Spaho, Mehmed 23, 560
Special Operations Execitive (SOE) 162, 498
Speer, Albert 714, 734, 740
Sporazum iz Trianona 183
Sporazum o jamstvima i suradnji izme u Italije i NDH 269, 294, 316
Srbija 3, 4, 6, 7, 9, 10-12, 14, 16, 17, 24, 25, 28, 46, 61, 67, 69, 71-86, 89, 91-93, 99-104, 112, 138, 156, 158, 159, 162, 164-166, 168, 169, 171-179, 183, 191, 193, 194, 197, 199, 201-208, 210-222, 224, 225, 227, 229-248, 250-260, 265, 267, 275, 280, 285, 286, 288, 302, 304, 309, 313, 315, 326, 331, 349, 362, 369, 404, 408, 410, 419-421, 425, 436, 437, 440-446, 448, 451, 455, 457, 458, 460, 461, 465, 466, 468, 481, 483, 493, 496, 504, 505, 514, 532, 535, 537-540, 557, 563, 564, 574-577, 579, 584, 585, 587-590, 596, 600, 602-604, 606, 616, 616, 621, 622, 627, 633, 638, 640, 642, 643, 647-649, 652-656, 658, 671, 673-648, 688, 690-695, 697-701, 703, 704, 707-713, 715-726, 731, 733-735, 738-740, 745-748, 752, 762-764, 767, 774, 777, 778, 783, 784, 788-790, 792, 793, 796-798, 800-803, 807, 808, 810-813, 819, 823, 824, 827-829, 832-836, 841, 842, 845, 863, 867, 868, 871, 876, 877
„srbokomunizam" 412, 455, 627, 879
Srijem 185, 223, 224, 239, 255, 260, 302, 303, 309, 313, 336, 345, 351, 356, 363, 435, 437, 438, 442, 445, 458, 462, 468, 511, 530, 535, 602, 655, 687, 695, 703, 718, 752, 759, 763, 767, 789, 893, 814, 816, 855

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) 822, 823, 741
- Srpska državna straža 207, 208, 215, 230, 231, 234, 235, 238, 241, 244, 245, 253, 259, 720, 867
- Srpska narodna banka 235, 243, 693, 746, 748, 764, 777, 778, 790
- Srpska pograni na straža 207, 215, 230, 867
- Srpska pravoslavna crkva (SPC) 18, 172, 178, 208, 210, 288, 379, 411, 425, 437, 443, 448, 465, 534, 535, 573, 577, 588, 589, 590, 603, 618, 810, 811
- Srpski dobrovolja ki odredi 207, 211, 212, 214, 217, 252, 532
- SS divizija Das Reich 227
- SS divizija Handžar 169, 296, 318, 375, 483, 550-552, 554, 566, 567, 861
- SS divizija Kama 296, 552, 567, 861
- SS divizija Prinz Eugen 81, 85, 220, 227, 306, 311, 324, 336, 358, 372, 746, 833, 852
- SS divizija Skenderbeg 169, 169, 192, 567
- SSSR, vidi Svojetski Savez
- Stahl, Friedrich 303
- Stalni gospodarski odbor Italije i NDH 272, 766
- Staljin 821, 859
- Staljingrad 76, 247, 295, 320, 399, 482, 611, 657
- Stanišev, Aleksandar 180
- Staniši , B^jo 159, 160, 161, 163, 190
- Stara Gradiška 448, 449, 462, 466, 468, 741, 812, 813, 834, 838
- Star evi , Ante 4, 5, 44, 379, 391, 392, 419, 423, 544
- Stefan, egzarh 657
- Steinfl, Nikola 367, 508
- Stepinac, Alojzije, nadbiskup 87, 188, 333, 394, 412, 413, 426, 449, 450, 454, 455, 466, 467, 518, 592, 594-597, 599, 600, 605-620, 623, 625, 627, 629-637, 639-643, 649, 661, 669, 680, 857, 858, 874, 877, 883
- Stevenson, Ralph S. 192, 498, 520, 639, 640
- Stickstoff-Syndikat 687
- Stojadinovi , Milan (tako er, njegova vlada) 38-40, 55, 208, 246, 247, 574, 632
- Stožer za preseljenje stanovništva 99
- Strossmayer, Josip, biskup 5
- Stuckart, njema ki državni tajnik 80, 91
- Sudar, Franjo 349, 513, 850
- Südost Montan 692, 695, 733, 735
- Südosteuropa-Gesellschaft 687, 779
- Supersloda (Vrhovno zapovjedništvo za Sloveniju i Dalmaciju) 154, 155, 161, 189, 282, 283, 285, 288, 330, 332, 338, 581, 749
- Suši , Lovro 401, 734
- Sveti sinod 575, 577, 602, 638
- Svjetski židovski kongres 668
- Szälasi, Ferenc 186
- Sztöjay, Döme 182, 186, 195, 226
- Š
- Šali , Ivan 615
- Šanti , Milan 291, 331
- Šari , Ivan, nadbiskup 544, 565, 588, 611, 613, 641
- Šatorov-Šarlo, Metodije 179
- Šegvi , Kerubin 47
- Šeper, Franjo, nadbiskup 618, 620, 628
- Šidak, Jaroslav 529
- Škoda, tvornica 686
- Šotola, Jaroslav 510, 513
- Španjolska 333, 449, 609, 641, 648, 858
- Štajerska, Donja 97, 99, 100-102, 104-108, 133, 137, 144, 145
- Štancer, Slavko 479, 850
- Štejfon, Boris Aleksandrovi 214
- Šubaši , Ivan 29, 41, 48, 249, 250, 403, 408-410, 483, 500, 501, 503, 505, 520, 864
- Šufflay, Milan 20, 47, 454
- Šuljak, Alija 544
- Šumanovi , Svetislav 415, 431
- Šutej, Juraj 250, 403
- Švajger, Anton 494, 519
- Švicarska 18, 114, 135, 333, 408, 498, 501, 506, 520, 521, 634, 669, 759, 764
- T
- talijanska okupacijska zona (I, H. i III) 56, 69, 265, 285, 293, 297, 306, 416, 475, 605, 763, 775
- Talijansko-hrvatska/NDH legija 296, 347, 477

Kazalo

- Tasi , Dragoljub 821
Tatalovi , Radoslav 253, 864
Teheranska konferencija 125, 352
Teleki, Paul 86
Teipeshev, Dobri 181
Terzi , Velimir 86, 814, 838
Thomas, Georg 697, 698
Tinti, Aleksandar 761
Tisserant, Eugene, kardinal 452,594, 604, 638
Tito, Josip Broz 16, 59, 122, 136, 141-143, 171, 179, 181, 193, 235, 241, 250, 352, 362, 364, 404, 408-410, 456, 483, 497, 500-502, 505, 521, 613, 614, 640, 641, 671, 811, 812, 817, 828, 829, 838, 851, 864, 877, 879-881
Todt, organizacija 83,311, 708, 724, 739, 740, 753, 763
Tomašević , Ivan 501, 503, 510
Tomaši , Ljudevit 365, 402, 496, 501, 506, 882
Tomaži , Ivan, biskup 579
Tomi , Viktor 390
Topalovi , Živko 247, 249
Topić , Nešet 555, 568
Torbar, Josip 402, 403, 506
Torti , Janko 401, 424
Toth, Dragutin 401, 468, 796, 804
Trepča, rudnik 166, 688, 709, 729
Tri namjesnika 250
Trifunović , Miloš 249
Trifunović -Birčanin, Ilija 286, 329
Trišić , Jovan 234, 251, 258
Trivunac, Miloš 204
Triljić , Sava, episkop 448
Trojni pakt 44, 52, 55, 57, 58, 175, 247, 250, 300, 410, 497, 575, 632, 686, 697, 828
Trst 20, 65, 130, 131, 133, 137, 142, 145, 154, 188, 701, 705, 713, 738, 851, 856, 863, 867, 868, 881
Trumbić , Ante 7, 29
Tuđman, Franjo 390, 741, 816, 822, 841, 842
Turci 3,178, 526, 537, 820, 824, 884
Turner, Harald 80-83, 91, 203, 205, 206, 211, 231, 232, 239, 253, 258, 260, 445, 460, 461, 468, 653, 654
Turska 174, 551, 642, 669, 709, 709, 737
Turska narodna stranka 173
- U
Uiberreither, Sigfried 97
Ujčić , Josip, nadbiskup 606, 625, 639, 874
Ujedinjeno Kraljevstvo 150, 300, 334, 606, 734
Ulema medžlis 545, 566, 568
United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) 358, 802
Uppenkamp, Walter 81
Ured za kolonijalizaciju 436
Ured za obnovu privrede 435
ustaše 6, 11, 21, 27, 30, 32-39, 41-44, 46, 49-51, 57-65, 87, 88, 150, 152, 153, 155, 164, 174, 202, 238, 265-272, 276, 277, 279, 280, 283-289, 306, 310, 313-316, 324, 325, 330, 337, 353-360, 363, 366, 367, 369, 372, 379, 381-393, 395-404, 409, 411-415, 419-426, 432-434, 437, 440, 441, 443-445, 447-460, 462-464, 466, 472, 473, 479-481, 494-492, 495-497, 500, 506, 507, 509, 511, 512, 515, 522, 525, 543-545, 549, 550, 552-556, 558, 559, 565, 567, 568, 583, 588-590, 595-598, 603, 605, 610, 612, 613, 615, 617, 622-627, 634, 636-640, 643, 659, 660, 662, 665, 667, 671, 675-677, 679, 741, 804, 808, 810-812, 820, 825-828, 830-832, 834, 836, 839, 845, 846, 849-853, 855-858, 868, 870, 872-876, 881, 882, 884
Ustaška mladež 385, 413, 422, 661
Ustaška nadzorna služba 385, 448, 449, 475, 476, 490, 513
Ustaška obrana (Ustaški obrambeni sdrug) 424, 476, 511, 817
Ustaška vlada, vidi Nezavisna Država Hrvatska
Ustaška vojnica 303, 306, 310, 354, 367, 372, 384, 390, 396, 397, 422, 449, 459, 462, 463, 472, 474-478, 480, 481, 484-486, 489-491, 493, 494, 507-509, 511, 513, 514, 516-518, 544, 545, 549, 556, 565, 595, 622, 855
Ustaška ženska loza 385
- V
Vasiljević , Milisav 202
Vaška straža, vidi Seoska straža
Vatikan 114,134,145,155,188, 326, 333, 393,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- 413, 574, 580, 591-594, 603, 606, 607, 609-614, 616, 618, 619, 629, 630, 633-636, 638-641, 668-670, 681, 815, 863
- Vauhnik, Vladimir 135
- Veesenmayer, Edmund 57, 59-62, 65, 74, 86, 87, 89, 90, 93, 186, 203, 252, 566, 827
- Vel ev, Damjan 174
- Velika Britanija 7, 9, 20, 23, 42, 45, 136, 149, 250, 408, 468, 495, 575, 606, 655, 678, 686, 688, 709, 733, 810, 828, 864, 879
- Velika srpska federacija 240
- Velika trojka 835
- velikosrpstvo 4,6,36,248,401,404,420,574, 857
- Velimirovi , Nikolaj, vladika 575
- Venecija (tako er, Mleta ka Republika) 19, 30, 42, 281, 391, 438, 530, 561
- Venturi, Giovanni Host 19
- Vereinigte Aluminium Werke A. G. 692
- Versailles, mirovna konferencija 13
- Viktor Emanuel III, talijanski kralj 270, 271, 322, 326, 327
- Viktring (Vetrinje) 855, 864, 865
- Virus, Mirko 393
- Vlasi 438, 439, 464, 465, 532, 533, 824
- VMRO (Vnutrešnja makedonska revolucio- narna organizacija) 32, 174,175, 177
- Vogelnik, Dofle 819, 821
- Vojna krajina 420, 439, 463, 532, 535
- Vojni gospodarski stožar za Srbiju (i jugois- to nu Europu) 81, 693, 699, 701, 707, 709, 712, 734, 735, 736
- Vojni sud u Nürnbergu 299
- Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje (njema ki) 692, 693, 697, 699, 716, 734, 735, 738, 745, 746, 774
- Vojvoda od Spoleta 270, 324, 326, 731
- Vojvodina 3, 12, 14, 21, 157, 202, 223, 225, 446, 465, 483, 576, 587, 647, 648, 789, 819, 824, 829, 836
- Voki , Ante 356, 365, 373, 375, 421, 489, 495, 502, 503, 520, 521, 858, 874, 882
- Volksbund 104, 105
- Volksbund der Deutschen in Ungarn 185
- Volksdeutsche Mittelstelle (VOMI) 82, 223, 224, 257, 310, 313, 314
- von Bergen, Diego 592
- von Brauchitsch, Walther 72, 89
- von Ribbentrop, Joachim 42, 49, 56, 57, 69, 92, 192, 226, 240, 241, 258, 274, 311, 312, 318, 327, 328, 336, 338, 348, 351, 354, 355, 359-362, 365, 366, 369-371, 374-376, 466, 518, 552, 632, 654, 723, 729, 741
- von Schröder, Ludwig 72, 622
- von Weichs, Maximilian 77,90,216,232,239, 244, 258, 351, 353-355, 362, 372, 375
- VOS (Varnostno-obveš evalna služba) 109, 110, 113, 123, 135,139, 579, 833
- Vran i , Vjekoslav 283, 288, 327-330, 345, 390, 421, 453, 516, 550, 846, 877
- Vrhovno zapovjedništvo etnika (Jugo- slavenske vojske u otadžbini) 114, 161, 213, 245, 248, 863, 867
- Vrkljan, Andrija 846
- Vu kovi , Vladeta 838
- Vuki evi , Velja 24
- Vukmanovi Tempo, Svetozar 194, 516, 557, 558, 568, 643
- Vukodlaci 368, 376
- vulnetari 168
- W
- Waizsäcker, Ernst 66
- Wanner, Rudolf 509
- Warlimont, Walter 85, 355, 372
- Waugh, Evelyn 606, 607, 639
- Wehrmannschaft 104,106
- Weltwirtschaftliches Institut 687
- Wilson, Henry Maitland 323, 338
- Winter, August 232
- Wissaupt, Ernst 89
- Wuescht, Johann 183, 255-257
- Z
- Zagreb 8,10, 11,13, 16, 21, 25, 28, 36, 39, 43, 49, 51, 56-60, 62, 63, 65, 66, 69, 86-88,100, 102,107,169,177, 181, 188,190,193, 269, 271, 272, 274, 279-281, 284, 285, 287, 289-291, 293, 294, 301-303, 310, 311, 324, 325, 327-330, 332, 333, 335, 337-339, 344, 345, 349, 350, 351, 354, 357, 358, 360, 361, 364, 366-368, 374, 375, 381, 382, 398, 400, 402,

Kazalo

- 406, 407, 408, 412, 420, 422, 424, 425, 443, 444, 449, 450, 458, 459, 461, 462, 464, 465, 467, 468, 478, 481, 483-485, 487-489, 497, 499-503, 508, 510, 515, 519, 521, 530, 537, 539, 543, 545, 549, 552, 554, 560, 564, 565, 567, 569, 590, 594, 596, 603-606, 608-611, 613, 615, 617, 622, 627, 629, 630, 634, 636, 638, 639, 641, 642, 647, 649, 650, 661-666, 669, 679, 680, 693, 700, 701, 703, 704, 713, 714, 727, 731, 737, 738, 751, 753, 754, 756, 757, 759, 766-768, 775, 776, 778, 779, 786-788, 795-797, 811, 816, 827, 833, 835, 840-842, 845, 846, 848, 860, 863, 864, 868, 878, 880
- Zagreba ke punktacije 28, 29, 37
- ZAVNOBIH (Zemaljsko antifašisti ko vije e narodnog oslobo enja BiH) 559, 569
- ZAVNOH (Zemaljsko antifašisti ko vije e narodnog oslobo enja Hrvatske) 405-407, 410, 424, 495, 500, 505
- Zbor 210, 211, 213, 247, 252
- Ze evi , Vlada 576
- zelenaši 156, 189
- Zeleni kadar 554
- Zemljoradni ka stranka (srpska) 14,15, 247
- Zerbino, Paolo 151, 337
- Zimonji , Petar, mitropolit 448
- Zorn, Božidar 510
- Zuccolin, Marcello 188, 274, 327
- Zvonimirova linija 515, 845
- Ž
- Žani , Milovan 390, 551, 661
- Željezna vrata 221
- Ženevska konvencija 300, 301
- Žerjavi , Vladimir 819, 820, 823, 840, 842, 854, 855, 865, 881, 882
- Židovi 41, 183, 184, 185, 196, 201, 203, 210, 255, 257, 289, 312, 325, 379, 385, 392, 393, 395, 412, 413, 414, 431-435, 436, 449, 450, 452, 457, 466, 472, 473, 489, 548, 550, 565, 573, 577, 599-501, 607, 608, 610, 617, 622, 633, 643, 645, 647-650, 652-681, 715, 726, 734, 737, 740, 741, 813, 815, 820, 824, 825, 827, 832, 834, 835, 836, 839, 840, 845, 871, 874, 875
- Živkovi , Petar 26
- Živojinovi , Dragoljub 814, 838
- Žujovi , Sreten 788
1. bugarski okupacijski korpus 78, 218, 219, 221, 255